GEOFFREY HOSKING

Rusya ve Ruslar

Erken Dönemden 21. Yüzyıla

iletişim

GEOFFREY HOSKING • **Rusya ve Ruslar**

GEOFFREY HOSKING University of London'da Rusya tarihi profesörüdür. 1988'de BBC tarafından hazırlanan Reith Lectures bünyesinde dersler verdi. Rusçayı üniversitede kendi çabasıyla öğrenen Hosking'in en önemli eserleri: *History of the Soviet Union* ve *Russia: People and Empire 1552-1917*.

Russia and the Russians. From Earliest Times to 2001
© 2006 Geoffrey Hosking
Bu kitabın yayın hakları Akcalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
c/o David Higham Associates Limited'dan alınmıştır.

İletişim Yayınları 1665 • Tarih Dizisi 69
ISBN-13: 978-975-05-0959-9
© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2011, İstanbul
2. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ "İmparatorluk kortejinin törenle Moskova'ya girişi", anonim tablo
UYGULAMA Nurgül Şimşek
DÜZELTİ Ayten Koçal
DİZİN Cem Tüzün
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GEOFFREY HOSKING

Rusya ve Ruslar

Erken Dönemden 21. Yüzyıla

Russia and the Russians
From Earliest Times to 2001

ÇEVİREN *Kezban Acar*

iletişim

İçindekiler

Çevirmenin Notu 7

Önsöz 9

Giriş: Jeopolitik, Ekoloji ve Ulusal Karakter 13

BİRİNCİ KISIM
İMPARATORLUK ÖNCESİ RUSYA VE İMPARATORLUĞUN BAŞLANGICI

1 *Kiev Rusya'sı, Moğollar ve Moskova'nın Yükselişi* 51

2 *IV. İvan ve Moskova'nın Genişlemesi* 123

İKİNCİ KISIM
İMPARATORLUĞUN SIKINTILI İNŞASI

3 *Çalkantılı 17. Yüzyıl* 187

4 *Büyük Petro ve Avrupalılaşma* 247

ÜÇÜNCÜ KISIM
BİR AVRUPA İMPARATORLUĞU OLARAK RUSYA

5 *18. Yüzyılda Devlet ve Toplum* 295

6 *Pavel, I. Aleksandr ve I. Nikolay Dönemleri* 339

DÖRDÜNCÜ KISIM

EMPERYAL KRİZ

7 *Aleksandr'ın Müterediddit Reformları* 391

8 *Milliyetçiliğin Yükselişi* 439

BEŞİNCİ KISIM

DEVRİM VE ÜTOPYA

9 *Değişim ve Devrim* 485

10 *Savaş ve Devrim* 529

11 *Sosyal Dönüşüm ve Terör* 587

12 *Sovyet Toplumunun Biçimlenmesi* 647

ALTINCI KISIM

ÜTOPYANIN ÇÖKÜŞÜ VE DÜŞÜŞÜ

13 *İyileşme ve Soğuk Savaş* 701

14 *"Gelişmiş Sosyalizm" Yönetimindeki Rus Toplumu* 747

15 *Perestroyka'dan Rusya Federasyonu'na* 787

Kronoloji 849

Albüm 873

DIZIN 895

Çevirmenin Notu

Geoffrey Hosking'in, Rusların, erken dönemlerden 2001'e kadar olan tarihini büyük bir ustalık ve bütünlük içerisinde anlatan ve bunu yaparken Rus kültüründe ve tarihinde çok önemli bir yere sahip olan *mir* (barış/köy komünü), *pravda* (doğru olan/gerçek), *strada* (acı çekmek) ve *volya* (irade/özgürlük) gibi kavramların altını çizen eseri; Rusya tarihini, kültürünü ve hatta insanını anlamak açısından son derece önemli bir eserdir. Böylesi bir eseri Türkçeye kazandırmaya karar veren İletişim Yayınları'na ve çevirisini yapmam için beni teşvik eden değerli meslektaşım Bülent Bilmez'e teşekkür ederim.

Çeviri işinin düşündüğümden çok daha meşakkatli olduğunu ve beklediğimden çok daha fazla zaman aldığını itiraf etmeliyim. Bu aşamada çeviriye verdikleri destekle yükümü hafifleten çok değerli dostum Ayşe Bilgiç'e; ayrıca Gülnihal Balcıoğlu'na ve Dr. Uğur Küçükboyacı'ya ve İngilizce bazı deyim ve ifadelerin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Robert Olson'a ve arkadaşım Mark Wilkerson'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca son aşamada çevirinin yazımı konusunda yardımlarını esirgemeyen yüksek lisans öğrencimiz İnanç Meriç Koç'a ve sevgili kardeşim Zülfiye Acar'a gösterdikleri özveriden dolayı müteşekkirim.

ÖNSÖZ

Rusya, tarihte ayakta kalmayı başarabilmiş en büyük ülkelerden birisidir. Bir şekilde dört bin yıldan fazla bir süredir varlık göstermiş ve bu zaman diliminde bir süre için coğrafi anlamda dünya üzerindeki en geniş alanlara sahip güçlerden biri olmuştur. Bugün Avrasya'nın en zorlu güçlerinden birisidir ve öyle de kalacaktır.

Rusya'nın bu özellikleri üzerinde ısrar etmekte yarar vardır çünkü son zamanlarda Batılı politikacılar arasında Rusya'nın bir tehdit ya da potansiyel bir müttefik olarak artık ciddiye alınmaması gerektiğine ve onun artık yoğun bir dikkat ve ilgiyi hak etmediğine dair bir eğilim göze çarpmaktadır. Bu anlamda görüşlerimiz son on yıl boyunca bile son derece değişken bir yapı arz etmiştir. On yıl önce Rusya –o günkü adıyla Sovyetler Birliği– Batılı liderlerin gözünde demokrasiyi ve piyasa ekonomisini adapte etmek ve küresel bir barış ve uyum inşa etmek için büyük bir ittifaka katılmak üzere olan popüler bir ortaktı. Şimdilerde bu ümitler çok hızlı bir biçimde gerçekleşmediği ve Rusya bu süreçte giderek daha da zayıfladığı için, onun uluslararası ilişkiler bağlamında kolayca göz ardı edilebileceğini düşünüyoruz.

Hem bugünkü hem de on yıl önceki bakış açıları son derece yanıltıcıdır ve Rusya'nın karakteri hakkındaki bilgisizliğe dayanmaktadır ki bu kitabın amaçlarından biri de bu bilgisizliğin giderilmesine katkıda bulunmaktır. Rusya, ortadan kalkmayacak; 21.

yüzyılın dünyasının şekillenmesinde önemli ve kesinlikle negatif olmayan bir rol oynayacaktır.

Rusya'yı yakından incelemek için bir başka neden daha vardır. Çoğu Avrupalı ve Kuzey Amerikalı için Rusya, henüz tam olarak anlaşılmamış, kültürünü ayna yapıp kendi kültürlerini daha iyi değerlendirmelerini sağlayacak büyük bir Öteki'dir. Aynı zamanda bize yeterince yakın olan ve kaderini önemseyeceğimiz kadar bize benzeyen bir ülkedir. Rus meslektaşlarımızla konuştuğumuz, Tolstoy'u okuduğumuz ya da Çaykovski'yi dinlediğimiz zaman, bizden bir uygarlığın parçasıyla; yüksek kalitede ve bizimkinden birçok açıdan farklı olan bir toplumdan çıkan, çok daha aydınlatıcı bir uygarlıkla iletişime geçtiğimizi biliriz. Rus edebiyatı ve müziği, birçok Batılı ülkede çok sağlam nedenlerden dolayı popülerliğini hâlâ korumaktadır ve biz hâlâ onun 19. ve 20. yüzyıldaki görsel sanatlarının zenginliğini keşfetmekteyiz.

Uzaklığın ve yakınlığın bu karışımı, bizim Rusya hakkında, Edward Said'in Batı'yı –yani bizleri– Doğu'ya karşı hissetmekle suçladığı sabit yargılara/yanılsamalara sahip olmadığımızı gösterir. Rusya'ya karşı kararsız hislerimiz için bazı sağlam tarihi nedenler bulunmaktadır. Yüzyıllar boyunca Rusya, karakterini ve sınırlarını birçok kez değiştirdi. Halkları, "Rusya"nın ne anlama geldiği konusunda birbirlerinden keskin bir biçimde ayrıldılar. Temmuz 1998'de, son çar II. Nikolay ve ailesi, St. Petersburg'daki St. Paul Kalesi'nde defnedildi. Çoğu insan böyle bir merasimin, farklı inançlara ve görüşlere sahip Rusları, kendi tarihlerinin hem yasını tutmak hem de onu kutlamak için bir araya getireceğini zannetmiş olabilir. Fakat aksine çoğu politikacı ve Ortodoks Kilisesi patriği olaydan uzak durdular; hatta devlet başkanı bile törene katılmaya son anda karar verdi. Geçmiş, Rusları hâlâ, bugün kadar bölmektedir. Ülkenin adı konusunda bugün bile bir uzlaşma yoktur: Çoğu Rus için günümüzdeki Rusya Federasyonu, onların anladığı "Rusya"dan farklı bir ülkedir.

Bu kitap bir anlamda, bizim Rusya'ya, Rusların da kendi ülkelerine karşı hissettiği kararsızlığın/ikircikliğin köklerini araştırma çabasıdır. Rusya'nın yüzyıllar boyunca üstlendiği çok çeşitli kimlikler üzerine yoğunlaşır. Ayrıca konuyu ona ilk kez ilgi du-

yan kişiler için anlaşılır kılan temel bir anlatım biçimine sahiptir. Aynı zamanda kitap, konu esasına göre düzenlendiği için belli bir konuyu takip etmek isteyen okuyuculara kolaylık sağlamaktadır. Rusça kelimelerin ve isimlerin yazımı için School of Slavonic and East European Studies'in önerdiği kurallar esas alınmıştır. Ancak İngilizce konuşan okuyucular için yabancı gelebilecek bazı kelimeler ve isimler (örneğin Gertsen yerine Herzen gibi), İngilizce yazılmıştır. Dipnotlarda yazarların isimleri, kütüphane kataloglarında bulunacağı şekliyle yazılmıştır.

University College London'daki School of Slavonic and East European Studies, özellikle Tarih Bölümü ve Rus Çalışmaları Merkezi (Centre for Russian Studies) bu kitap üzerine çalışırken bana destekleyici bir çevre, cana yakın meslektaşlar sağlamıştır. Fakat kütüphanesinin katkıları abartılmamalıdır.

Harper Collins'e, 1992'de üçüncü baskısını yaptığı, *A History of Soviet Union* ve *Russia: People and Empire, 1552-1917* isimli eserlerimdeki; *Slavonic & East European Review*'e, 78. ciltte yer alan (Nisan 2000) "Patronage and the Russian State" başlıklı makalemdeki bilgileri tekrar kullanmama izin verdikleri için teşekkür ederim. Özellikle Bob Service'e kitabın ilk halini okuduğu ve değerlendirdiği için; ayrıca Roger Bartlett'a, Pete Duncan'a, Susan Morrissey'e ve kızım Katya'ya kitabın bazı bölümleriyle ilgili yorumları için müteşekkirim. Hâlâ mevcut olan bazı hatalar ve yanlış anlamaların sorumluluğu bana aittir. Ayrıca her biri çalışkan birer yayıncı temsilcisi olan Murray Pollinger ve Bruce Hunter'a; özverili, uzman ve ilgili birer editör olan Aida Donald ve Stuart Proffitt'e; yazarların nefret ettiği fakat buna rağmen normalde kendilerinin yapmak zorunda olduğu rutin işleri istekle üstlenen bölüm şefi Caroline Newlove'a ve hepsinden çok, yıllardır benim gibi huysuz, meşgul ve sıklıkla ortalarda görünmeyen bir eşi/babayı hoş gördükleri için eşim Anne ve kızım Janet'e yürekten teşekkür ederim. Son olarak, verdikleri araştırmacı profesör ödülüyle kitabımın yazım sürecini büyük ölçüde hızlandıran Leverhulme Foundation'a minnettarım.

GEOFFREY HOSKING
University College London, Mart 2000

Giriş: Jeopolitik, Ekoloji ve Ulusal Karakter

Kuzey Avrasya ovası, Rusya'nın sadece coğrafi alanı değil, aynı zamanda onun kaderidir. Batıda Karpatlar'dan doğuda Kingan Dağları'na kadar Avrasya'ya düz, geniş ve açık bir alan hâkimdir. Bu alan batıdan doğuya doğru dört bölgeye ayrılır. Güneyde doğu ve güney sınırlarında nehirler boyunca göze çarpan vadilerle kesintiye uğrayan çöl vardır. Sonra, yine yer yer vahaların, yağmur sularının oluşturduğu dereler ve nehir vadileri dikkat çekerken, çeşitli otlakların ve çalılıkların az da olsa sulak olan yarattığı bozkır gelir. Daha kuzeyde kozalaklı ağaçlardan oluşan, güney sınırında mevsimlik ağaçların yer aldığı, kemer şeklinde bir ormanlık alan vardır; bu mevsimlik ağaçların bulunduğu bölge, ancak Urallar'ın batısında son bulur ve geniş, bağımsız ekolojik bir alan haline gelir. En sonunda ise, donmuş boş toprakların ve bataklıkların yer aldığı; içinde yılın çoğu zamanı buzullarla kaplı Kuzey Kutbu'na doğru akan geniş nehirlerin bulunduğu tundra gelir.

Bazılarının "İç Avrasya" olarak adlandırabilecekleri bu bölge, 1990'da Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında olan toprakları ve ayrıca Sincan ve Moğolistan'ı kapsar. Doğuda ve güneyde dağlarla, kuzeyde ise buz tutmuş okyanusla çevrili olan bu bölge batıya doğru açılır. Batı ucunda yer alan ve genel olarak Avrupa ile Asya arasındaki sınırı teşkil eden Ural Dağları, geçişi önleyebilecek cid-

di bir set kurulmasına olanak tanımayacak kadar alçaktır. Ayrıca, oraya buraya nakliye işlevi gören nehirler, bölgede kolayca hareket imkânı tanır. Düz ve açık bir alana sahip bir ülkede bu kadar geniş ve uzun nehirler bulmak çok olası değildir. Hazar Denizi'ne Volga'dan giren Asyalı tüccarlar, bu kadar heybetli bir nehrin yüksek bir dağdan aktığını düşündüler; oysa nehrin asıl kaynağı, Novgorod'un güneyinde oldukça alçak ve mütevazı bir görünüme sahip Valday Tepeleri'ydi.

İki güney ekolojik şeridi ve özellikle bozkır, klasik konargöçer ülkeleriydi. Çeşitlilik arz eden bitki örtüsü, düşük yağış oranı ve açık alanından dolayı bu bölgeler, toprakları çok verimli olmasına rağmen yerleşik tarım için uygun değildi. Gelişmiş sulama sisteminden yoksun tarımcılar, bu topraklardan çok az verim bekleyebilirlerdi ve üstelik kendilerinden daha hareketli olan komşularının sürekli akınları karşısında nazik bir konumdaydılar. Bununla birlikte büyükbaş hayvanlar, koyun, keçi ve bazı yerlerde develeri besleyecek kadar yeşil alan vardı ve bunlar tükendiği zaman da kolayca başka bir bölgeye göç edebilirlerdi. Bu hayvanları besleyen halklar, genellikle ihtiyaçlarını onlardan elde ettikleri deri, post, et ve süt ürünlerinden karşıladılar fakat yine de her türlü ihtiyaçları için tamamen bu hayvanlara güvenmeleri olanaksızdı; bu nedenle bu toplumlar, bölgelerinde bulunan vadilerdeki topluluklarla ve meralarının uçlarında yaşayan uygarlıklarla ilişki içerisine girmek zorunda kaldılar. Kısaca İç Asya, Dış Asya ile iletişim kurmak mecburiyetinde kaldı. Hayvancılıkla uğraşan topluluklar ticarette daima dezavantaja sahipti, çünkü tarımla uğraşanlara onların kendilerinin de karşılayabileceği hayvansal ürünlerden başka satabilecekleri bir şeyleri yoktu. Bu yüzden iki topluluk arasındaki ilişki şiddet eğilimindeydi; hayvancılıkla uğraşan topluluklar, yaşamları için gerekli olanları sadece askerî hünerlerini kullanarak ve komşu uygarlıklara baskınlar düzenleyerek sağlayabilirlerdi.

Bu çevreden istifade etmek için en uygun yol, elli ile yüz kişilik gruplar oluşturmaktı. Kabileler, topraklarını ve hayvanlarını savunmak için konfederasyonlar oluşturup, dikkatlerinin çoğunu atlarını ve binicileri eğitmeye ayırırlardı. Hünerli bir biniciye ok, yay ya da kılıç gibi silahları tutma ve kullanma fırsatı veren süvari

savaşı, yaklaşık MS 500'lerde üzenginin keşfiyle birlikte, daha korkunç bir hal aldı.[1]

Göçerler, olağanüstü savaşçı yeteneklere sahip olmalarına rağmen devlet inşasında son derece beceriksizdiler. (En başarılı imparatorlukları olan Moğol İmparatorluk tarihi bunun bir delilidir: Kısa ömürlü Moğol İmparatorluğu; toparlanamadan dağılmaya başladı.) Bu nedenle İç Asya'nın en uzun ömürlü imparatorluğunun en uç bölgede; esas olarak Volga Nehri'nin batısına doğru uzanan mevsimlik, geniş orman kuşağında kurulmuş olması son derece doğaldır. İlk büyük Doğu Slav topluluğu, bu kuşağın güney ucunda, Kiev'de; ikincisi kuzey ucuna doğru, Moskova'da kuruldu; her iki bölge de göçerlerin akınlarından korunma sağladı; ama bu korunma Moskova'da Kiev'de olduğundan daha fazlaydı ve Moskova'nın sonraki yükselişinin nedeni belki de bu idi.

İlk Doğu Slav devleti, kuzey-güney istikametinde İskandinavya'dan Bizans'a uzanan ve doğu-batı istikametinde, İran, Hindistan ve Çin'den Batı Avrupa'ya giden hatla kesişen ticaret yolları sayesinde kurulabildi. Bu yollar tehlikeliydi çünkü hepsi göçerlerin onları açık tutup tutmamak konusundaki isteklerine bağlıydı. Bu yolların önem kaybetmesiyle birlikte Batı Slav uygarlığının merkezi de, 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadarki dönemde kuzeydoğuya; sıra dışı bir tarımın, balıkçılıkla, arıcılıkla, odunculukla ve kürk ticareti ile birleştiği ve zenginlik için oldukça istikrarlı bir temel sunduğu bir bölgeye doğru kaydı.

Fakat İç Asya'da kabile fedarasyonundan farklı büyük bir devletin, kurulduktan sonra ayakta kalabilmesini sağlayan birçok faktör vardı. Geniş topraklar, stratejik öneme sahip bir konum ve zengin doğal kaynaklar, bu faktörlerden bazılarıydı. Bunlara sahip bir devlet, yöneticileri ve halkı ile birlikte varlığını sonsuza dek sürdürebilirdi. Böyle bir devlet, yıkıcı gerilemelerden ve geri-

---

1 Carsten Goehrke, "Geographische Grundlagen der russischen Geschichte," *Jahrbü-cher der osteuropäischen Geschichte* 18 (1970), 161-204; A. M Khazanov, *Nomads and the Outside World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); Robert N. Taaffe, "The Geographic Setting," Denis Sinor, ed., *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 19-40; David Christian, "Inner Eurasia as a Unit of World History," *Journal of World History* 5 (1994), 173-211.

ye dönüşlerden kurtulabilir, zamanını sınırsız şekilde kullanabilir, kendi zayıflıklarından fazla etkilenmeden, komşularının zayıflıklarından istifade edebilir ve kelimenin tam manasıyla sonsuza dek ayakta kalabilirdi.

Fakat böyle bir devlet kendi içinde, topraklarının çoğunun verimsiz olması, denizle ve böylece dış dünyayla bağlantısının olmaması ve kendi içinde sağlanması zor bir iletişim ağının mevcudiyeti gibi çok büyük engeller de barındırmaktaydı. Bu engeller, insanların ve kaynakların seferberliğini aşırı şekilde zorlaştırmaktaydı. Bütün merkezi/iç bölgeler ve bu iç bölgelerin çevresi tamamen işgal edilmediği sürece, uç bölgeleri açık ve zayıftı. Devletin geniş topraklarında farklı dillere, geleneklere, kanunlara ve dinlere sahip çeşitli halklar yaşamaktaydı. Zaman içerisinde bütün bunları içine alan, asimile eden bir devleti kurmanın ve korumanın karmaşık, pahalı ve bazen de boş bir yatırım olduğu ortaya çıktı.

Devasa gücün ve aynı gücü sakat bırakan zayıflığın bu paradoksal bileşimi, Rus imparatorluğunun en önemli karakteristik özelliklerine damgasını vurdu.

1. Rusya, alan olarak dünyanın günümüze değin gördüğü en geniş ve en değişime açık imparatorluklarından biri oldu. Sınırları binlerce kilometrelik bir alanda farklı yönlerde sürekli değişime uğradı. Kolayca işgal edebilir ve edilebilirdi ve yüzyıllar boyunca tekrar tekrar hem saldırdı hem de saldırıya maruz kaldı. Sürekli ve rahatsızlık veren tehlikeler, Hazar Denizi'nden Urallar'a kadar uzanan "açık kapılar" aracılığıyla genellikle doğudan ve güneyden gelse de, tarihindeki bütün yıkıcı işgaller, 13. yüzyıldaki Moğol istilası hariç, batıdan geldi. Yüzyıllar boyunca Rusya, kaynaklarının büyük bölümlerini geniş fakat zayıf sınırlarını korumak için kullandı. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, askerî kaynaklarının en azından yarısını güneydeki güçlendirilmiş bozkır sınırına, *zaseçnaya çerta*'ya yerleştirdi.

Sınırlarındaki tehdit edici boşluklarla, organize olamamış klanların ve kabilelerin, hatta daha geniş etnik grupların görece zayıflığını kullanarak onların topraklarını işgal etmek ve ele geçirmekle baş edebildi. Fakat fazla genişlemesinin üstesinden gelebilmek için şiddetle içeriye doğru çöktüğü zaman, sınırları yine zayıftı ve

onları bir kez daha başkalarının ellerine bırakmak zorunda kaldı. Bu anlamda 1989'dan beri yaşanan dönem öncekilerden farklı ve yeni değildi. Başkirler ve Kosaklardan Polonyalılara kadar sınırlardaki insanlar, bütün zamanlarda imparatorluğa karşı olan tavırlarında değişkenlik gösterdiler; bazen sadık bir tebaa, bazen bir uyanık müttefik, bazen de öfkeli birer düşman oldular. Bu anlamda 1989 sonrası dönem, öncekilerden bir sapma teşkil etmez, fakat yeni bir örneğin tarihsel başlangıcını oluşturur.

2. Rusya, genel olarak –bir baskın ulus olmaksızın– en azından Rus unsurunu baskın kılma çabalarının görüldüğü 19. yüzyıla kadar bir hanedan ile kendi içinde farklılık arz eden bir aristokrat sınıfı tarafından yönetilen çokuluslu bir devletti. İngiliz İmparatorluğu hariç dinsel ve etnik çeşitliliği ile benzersiz bir görünüm sergileyen Rusya, düzeni, topraklarındaki ulusların hepsinden olmasa bile çoğundan oluşturduğu çokuluslu bir yönetici sınıf aracılığıyla sağladı. Bu yaklaşım, Rusya'da dış ilişkilerle iç ilişkiler arasındaki farklılığın, diğer devletlerde olduğundan daha belirsiz olmasına yol açtı. Bu durum, 1943'e kadar yabancı ülkelerle olan ilişkilerini Dış İlişkiler Komiserliği ve Komünist Parti'nin bir dalı olan Komintern ile yürüten Sovyetler Birliği'nde de devam etti. Bir tarihçi belki de bu yüzden Stalin'i "bozkır politikacılarının sonuncusu"[2] olarak tanımlamaktadır.

3. Rusya, aşırı hava sıcaklıklarının görüldüğü bir bölgede yer aldığından ve 15. yüzyıldan sonra dünyanın başlıca ticaret yollarından uzak düştüğünden az gelişmiş bir imparatorluktu. Ülkenin alan olarak büyüklüğü, eşsiz ve zengin kaynaklarını seferber etmeyi zorlaştıran bir etmendi. Bununla birlikte geri kalmışlığının asıl önemli özelliği, sadece doğal engeller değil (çünkü öyle olsa Kanada da eşit derecede az gelişmiş bir ülke olurdu), Rusya'nın her tarihi evrim aşamasında kendi kendisini kopyalaması, yinelemesidir. Bütün aşamalarda, kırılganlığı ve fakirliği; Rusya'nın zenginliğinin, toprağının ve nüfusunun büyük bir kısmını askerî birliklerinin ihtiyaçlarını sağlamaya ve kaynakların seferberliği ve yöne-

2 Alfred Rieber, "Persistent Factors in Russian Foreign Policy: An Interpretative Essay," Hugh Ragsdale, ed., *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 347.

timi işini yerine getirecek hantal resmi bir sınıf oluşturmaya ayırmasını gerektirdi. Rusya'da ekonomik büyüme, çoğunluğu dışarıdan gelen sermaye birikiminden ya da teknolojik buluşlardan çok, toprakların genişlemesiyle mümkün oldu.

4. Rus İmparatorluğu her zaman iki ya da üç dünyanın arasında yer aldı. İdari yapısı açısından Çin ve eski bozkır imparatorluklarının uygulamalarını esas aldığından ya da adapte ettiğinden bir Asya imparatorluğu idi. Kültürel açıdan, Protestan ve Katolik ülkelerden birçok şey ödünç aldığından en azından üç yüzyıldır Avrupalı bir devletti. Dinsel açıdan ise Doğu Roma ve artık ayrı bir varlık olmaktan uzak olan fakat Avrupa'da hâlâ devam eden etkiler bırakan Hıristiyan Yunan ekümenliğinden türediği için Bizans'tı. Rus çarları bu mirasın hangi yönlerinde hak iddia edecekleri konusunda son derece ihtiyatlı ve seçici davrandılar. Örneğin 16. yüzyılda IV. İvan hem kağan (Asyalı bir yönetici) hem de Basilius (Hıristiyan bir imparator) idi ve "Üçüncü Roma" teorisini dış politikasının bir temeli haline getirmiş olsa da bu iki özellikten sadece birisini seçmeyi reddetti. Rusya, haçlı ruhu ile hareket eden bir Hıristiyan güç olamazdı çünkü bu topraklarındaki Müslüman halkın şiddetli direnişine neden olabilirdi.

Bahsi geçen iki mirası birleştiren Rusya, çoğunlukla komşularının hassas olduğu konulara saldırdı. Moskova dönemi Rusya'sı en azından bir Avrupalı seyyah tarafından 16. yüzyılda "kaba ve barbar bir krallık" olarak tanımlandı ve Vatikan tarafından oluşturulan Hıristiyan güçler listesinden çıkarıldı. 18. yüzyılda planlı bir şekilde Leh devletini zayıflatmak ve çökertmek amacıyla Polonya'nın iç işlerine müdahale etmekle suçlandı ki Rusya bu tekniği Kazan Hanlığı'ndan itibaren bozkırdaki komşularıyla baş edebilmek için sıkça kullandı. (Bu politikaları, Avusturya ve Prusya'yı Rusya'nın planlarına ortak olmaktan alıkoymadı, bu nedenle Rusya'ya yönelik öfke, samimi olmaktan uzaktı.)[3]

İçerde hacminden ve bunun getirdiği kırılganlığından dolayı Rusya'nın otoriter bir devlet yapısına ihtiyacı vardı fakat pratikte topraklarının genişliğinden ve ekonomisinin geri kalmışlığından dolayı, nüfusunun çoğunu böyle bir devlet yapısı ile kontrol

3 Rieber, "Persistent Factors".

etmesi mümkün değildi. Rusya, yapılarını genellikle acele içerisinde ve zorluklardan dolayı o an için oluşturduğundan, uzun süreli kanunlar ya da kurumlar yaratmak yerine daha çok var olan kişisel güç ilişkilerini resmi olarak destekleme eğilimi gösterdi. Bu bağlamda Rusya kısmen eski Roma İmparatorluğu gibiydi çünkü Roma da çeşitli, geniş ve toprağa dayalı bir imparatorluğu askerî araçlarla bir arada tutmak ve bunu da bağlayıcı rolü olan patron-müşteri ilişkisini (bundan sonra klientalizm) destekleyerek yapmak zorundaydı. (Fakat Roma'da kanun ve vatandaşlık kavramı ve duygusu Rusya'dakinden çok daha güçlü idi.)[4] Bu ilişkiler, Kiev Rusya'sı ve Moskova döneminde *drujina* sisteminde, imparatorluk döneminde toprak sahibi-serf ilişkisinde ve Sovyet döneminde *nomenklatura* (kişisel atama) sisteminde vücut buldu. Genellikle büyük prensin, çarın ve genel sekreterin asıl görevi, güçlü kişilikler üzerine oturan gruplar arasında aracılık ve hakemlik yapmaktı; hem IV. İvan hem de Stalin terör aracılığıyla bu grupları ya ortadan kaldırmaya ya da kontrol etmeye çalıştılar, fakat başarısız oldular.[5]

Sonuçta tepede ve toplumun temelinde güçlü ve birbirine bağlı yapılar ortaya çıktı ama ikisi arasında kalanlar, çoğunlukla kişilere dayalı zayıf ve kaymaya meyilli kurumlardı. Bu, çoğu gözlemcinin dikkatini çektiği üzere, "sivil toplumun" yokluğu demekti.

Devletin orduya asker sağlamak ve vergi toplamak için ihtiyaç duyduğu yapılar, bu arada kalmış zayıf yapıyı sadece ayakta kalmak dışındaki şeyler için gerekli olan kaynakları tüketerek ve bağımsızlık potansiyeline sahip kurumları zayıflatarak devamlı hale getirmek eğilimindeydi. Geçmişteki ihtiyaçlarıyla ilintili yapılar ve zihniyet, Rusya'nın stratejik zayıflığının daha önemsiz olduğu bugün bile bir piyasa ekonomisinin, sivil bir toplumun ve işleyen bir demokrasinin oluşumunu engellemektedir. Politik, sosyal ve ekonomik olarak Rusya hâlâ en iyi şekilde, iç içe girmiş klientalizm ile anlaşılabilir. Bu, Rusya'nın Sovyet sonrası döneminde kendi al-

4 P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic* (Londra: Chatto & Windus, 1971), 48-50.

5 M. N. Afanas'ev, *Klientelizm i rossiiskaia gosudarstvennost* (Moskova: Tsentr konstitutsionnykh issledovanii, 1997).

gıladığı biçimde sivil bir toplum oluşturmakta zorluk çekmesinin nedenlerinden biridir.

Rusya, genellikle daha küçük fakat çoğunlukla heybetli diğer çok önemli yerlerle veya (Halford McKinder'in deyimiyle) merkezi öneme sahip alanlarla çevrelenmiştir: (1) İlk Vikinglerin, sonra Danimarka ve sonra da İsveç'in hâkim olduğu İskandinavya; (2) Polonya; (3) Türkiye/Osmanlı İmparatorluğu; (4) İran; (5) Çin. Slav kavimleri, Ruslar göç ettikçe ve genişledikçe, kendi hâkim devletleri ve milletleriyle bu önemli yerler için karşı karşıya geldiler. Rusya eşsiz dayanma kapasitesinden dolayı, sebebi ne olursa olsun tüm karşıtları birer birer zayıflama dönemine girene kadar bekledi ve sonra onlarla arasındaki sınır bölgelerini –Polonya için bu merkeze kadar indi– ele geçirmek için harekete geçti. Fakat 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar, Moğollar karşısında, 17. yüzyılda İsveçlilerin ve Polonyalıların yaşadığına benzer ama onlarınkinden daha kısa süreli bir kaderi paylaştı. Fakat Rusya her iki gerilemeden de öncekinden çok daha güçlü bir şekilde çıkmayı başardı. 20. yüzyılın başında imparatorluğun feci çöküşünden bile sağ çıkabileceğini gösterdi.

Tekrar güçlü bir devlet olan Rusya, diğer tarafı dışarıda tutmayı ve istikrarlı ve barışçıl ticari ve diplomatik ilişkiler kurmayı amaçladığından, kapalı sınır politikası uygulamaya eğilimliydi. Öte yandan sınırlarındaki zayıf bir devlet, onun için hem bir tehdit hem de bir fırsattı: Tehditti çünkü böyle bir devlet, sınırı zayıflatacak hatta kolayca yıkacak potansiyel bir otorite boşluğu veya bir kargaşa merkezi yaratabilirdi. Fakat böyle bir devlet, genişleme olanakları sunduğu için bir fırsattı da. Tehlikeyi uzaklaştırmak ve fırsatı yakalamak için Rusya, karışık bölgedeki etnik veya kabile liderleriyle yakından ilgilenme; önce onlardan bilgi alma, sonra onları birbirlerine düşürme ve bölme; sonra onların bazılarıyla veya hepsiyle ittifak yapma ve son olarak da mümkünse onları kendi topraklarına katma eğilimi gösterdi. Bu şekilde, Rusya'nın genişlemesi, sınırlarındaki klientalizmi güçlendirdi.[6]

---

6 Bu genel gözlemler kısmen belirtilen esere dayanmaktadır. John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917. The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford University Press, 1997), 1-20.

TARIM, YERLEŞİM VE YİYECEKLER

Merkezin gereklerinden birisi, çok iyi dahili bağlantıları olan güçlü bir ekonomik temel sağlayabilmekti. Gördüğümüz üzere, bu anlamda Avrasya'nın merkezi, insani gelişim için hiçbir zaman ümit verici, ideal bir yer değildi. Daha verimli topraklara sahip olan güneyi, kuraklığa eğilimliydi ki bu, kuraklık yıllarında hiç ürün olmayacağı anlamına geliyordu. Ayrıca bu bölgeler göçebelerin akınlarından kaynaklı yıkıma da açıktı. Öte yandan sık ağaçlıklardan dolayı korunan kuzey bölgeleri, soğuk, suya doymuş ve verimsizdi: Rusya'nın bir uygarlık beşiği olmasını sağlayan tek yer, Urallar'ın batısındaki yaprakları belli mevsimlerde dökülen ağaçlardan oluşan geniş orman kuşağıydı. Burada ağaçlıklar görece kolaylıkla temizlenebilirdi ve bir yıl boyunca humusu oluşturan yapraklar için bir depo görevi gören ince *podozl* toprağına sahipti. İlk Doğu Slav devleti Kiev, bu kuşağın halihazırda ağaçlıklı bir bozkır olan güney ucundaydı fakat uzun dönemde bu bölgenin göçebe saldırılarına karşı zayıf olduğu görüldü ve böylece Ruslar, Klyazma ve Volga nehirleri arasındaki, Vladimir, Rostov ve Suzdal'ın da bulunduğu, sıra dışı bir verimliliğe sahip kuzeydoğudaki Opelye bölgesine doğru göç ettiler. Daha sonraki merkez, Moskova, bu ikisi arasındaydı fakat kuşağın kuzey ucuna daha yakındı.

Böylece 18. yüzyıla kadar hemen hemen bütün Rus köylüleri ormanda veya en azından zengin kereste kaynağına yakın yerlerde yaşadı. Bu nedenden dolayı, kazma hariç, elle yapılan araç gerecin çoğu ahşaptandı ve bu yüzden kazma çok değerliydi. Sabanlar ve tırmıklar, demirden uçları dışında tamamen ağaçtandı. Vidalardan veya çivilerden, tam bir ölçü veya bağlantıdan yoksun mobilyaların da hepsi yine ahşaptandı. Aynı şekilde yemek yapılacak kaplar, saklama kapları, tabaklar tahtadandı. Başlıca ulaşım ve taşıma aracı olan öküz arabaları, kızaklar ve botlar da ahşaptandı. En önemlisi, köylü barakası olan izbe, dikkatlice seçilmiş, düzenlenmiş ve yontulmuş, biçimlendirilmiş ve köşelerinden birbirlerine geçirilmiş ve genellikle üçgen bir tabaka veya pencere çerçevesi (*naliçniki*) ile çatıya tutturulmuş ağaç kütüklerinden yapılmaktaydı. Köy-

lüler 18. yüzyılda ağaçsız bozkırlara yerleştikten sonra bile, dışını samanla karıştırdıkları bir sıvayla kapladıkları ve *hata* adını verdikleri kulübelerini ağaçtan yapmaya devam ettiler.[7]

Köylü kulübesinin ağaçtan olmayan tek bölümü, onun en önemli parçası olan sobaydı. Evin diğer her tarafı aile tarafından inşa edilirken, çalışmaması ölümcül olabilecek soba, her zaman uzman birisi tarafından yapılırdı. Sobalar genellikle tuğladan veya kerpiçten inşa edilirdi ve uyumak ve yemek pişirmek için kullanıldığı düşünülürse oldukça makul büyüklükte bir yer kaplardı. 18. yüzyılda Rusya'yı ziyaret eden bir seyyah bu manzarayı şöyle tasvir eder:

> Köylülerin evleri genellikle ahşaptan; hiçbir taş, demir işi veya cam pencereleri yok: Her birinde, odanın dörtte birini kaplayan olağanüstü büyüklükte sobalar var. Bütün aile, bu çok iyi ısınmış, akşama doğru kapatılmış sobaların üzerine yatarlar ve kendilerini kelimenin tam anlamıyla pişirirler. Eğer sobanın üstü hepsini almazsa, geri kalan herkesin üzerlerine yatması için tavanın altına raflar yapılır. Yerde hiç kimse yatmaz.[8]

Hatta kasabalar bile 18. yüzyıla kadar tamamen ahşaptan inşa edilmişti. 1557'de Kuzey Rusya'yı ziyaret eden İngiliz tüccar Anthony Jenkinson, bunu şöyle ifade etti: "Büyük bir şehir olan Vologda'da ...evlerin hepsi, hiçbir taş ya da demir işi olmaksızın köknar ağacından yapılmış, huş ağacı kabuğuyla ve her yeri ağaçla kaplanmış bir durumda." Hatta birçok aristokratın kasabadaki evleri ve sarayları bile ahşaptandı ve bunun bir sonucu olarak bir tanesi bile günümüze kadar gelebilmiş değildir. Önemli kiliseler tuğladan, hatta taştan yapıldı, fakat eski ahşap kiliselerin bir kısmı ayakta kalmayı başardı ve günümüze ulaştı. Bunlardan en dikkat çekeni, ortasında çok büyük bir kubbe ve etrafında yirmi iki küçük kubbesi olan, Onega Nehri üzerindeki Kiji'de, olağanüstü

7 Robin Milner-Gulland, *The Russians* (Oxford: Blackwell, 1997), 28-36; Basile Kerblay, *L'Isba d'hier et d'aujourdhui* (Lausanne: L'Age d'Homme, 1973), bölüm 2-3.

8 Kerblay, *L'Isba,* 38-41; Friedrich Christian Weber, *The Present State of Russia,* cilt 1 (1722; reprint, New York: Da Capo Press, 1968), 118.

bir şekilde süslenmiş Tecelli (*Preobrajenski/Transfiguration*) Kilisesi'dir.

Verimsiz toprakların tek olumlu yanı, çok fazla olmalarıydı. Bu nedenle ekim dikimin bir alanda yoğunlaşmak yerine geniş bir alana yayılması doğaldı. Tarımla uğraşanlar, ihtiyaç duyduklarında ağaçları keserek ve yakarak ekim dikime uygun alanlar yaratırlardı ve elde ettikleri topraktan kısa süre içinde, onu fazla tüketmeden ve aynı süreci tekrarlamadan maksimum verimi almaya çalışırlardı. Toprağı sürmek için kullanılan en doğal araç, ağaçtan yapılmış (muhtemelen metal uçları olan), toprağı kaldırmaktan çok karıştıran fakat yine de bir günde geniş bir alanı sürebilen *soha* idi. Bu metotla sürülen topraktan elde edilen ürün oldukça mütevazıydi. (Genellikle verim bire üçtü ve bu da ancak ihtiyacı karşılayabilecek kadardı.) Ne olacağı kestirilemeyen, kısa bir Rusya yazının kaprisleri, şanssızlıkları ve yanlışlarından dolayı ya çok az ürün kalırdı ya da hiç kalmazdı. Vologda eyaletinde, 19. yüzyılda, otların ve mısırların büyüyebildiği ve olgunlaşabildiği güvenilebilir bir yaz, hesaplara göre ancak 8 Haziran'dan 20 Temmuz'a kadar (Gregoryen takvimine göre 20 Haziran'dan 1 Ağustos'a kadar) sürerdi. Sezon belki başlangıç ve bitiş itibariyle biraz daha uzayabilirdi fakat her iki durumda da büyümekte olan bitkileri öldüren soğuklar görülebilirdi. Bu dar tarım aralığından dolayı çok az ya da hiç harman kaldırılamaması mümkündü çünkü zaten çok kıt olan kaynaklar sadece bir yılın ihtiyacını karşılayabildiğinden, bir sonraki yıl için tohumluk kalması zordu.[9]

Salgın hastalıklar genelde kıtlıkla el ele giderdi ve açık Avrasya düzlüğündeki göçlerle birlikte artardı. Özellikle 1654-1656 ve 1770-71 yılları arasında şiddetli bir salgın halini alan hıyarcıklı veba, 18. yüzyıla kadar ciddi bir sorundu. Son salgının Moskova ve civarındaki nüfusun yüzde yirmisini öldürdüğü tahmin edilmektedir. Veba hızını kestikten sonra, kolera ortaya çıktı ve 1830-31'de yaklaşık iki yüz elli bin, 1847-1851 yılları arasında ise bir milyon insanın canına mal oldu. Bunun dışında çok sayıda kişi, tifüs, tüberküloz, zatürree ve dizanteriden yaşamını yitirdi. Bu sal-

9 David Moon, *The Russian Peasantry, 1600-1930: The World the Peasants Made* (Londra: Longman, 1999), bölüm 4.

gınlar özellikle aşırı kalabalığın çok kötü durumdaki kanalizasyon koşulları ve kirli su ağı ile birleştiği şehirlerde çok ciddi boyutlara ulaştı. Rus devleti 1770'lerden itibaren halk sağlığı önlemlerini uygulamaya çalıştı fakat bu çabalar kaynak yetersizliği ve köylülerin geleneksel normlarına tecavüz eden ve onların hastalıkları daha da kötüleştirdiğine inandıkları hijyenik önlemlere dair şüpheleri yüzünden sekteye uğradı.[10]

Bütün bunlar, özellikle de ahşaptan inşa edilen köylerde ve kasabalarda sürekli kendini hissettiren yangın tehlikesini düşünürsek, yüksek risklere açık bir çevre oluşturmaktaydı. O halde, Rus köylülerinin sosyal ve ekonomik yaşamlarını riski en aza indirgeyecek ve karşılıklı yardımı sağlayacak şekilde düzenlemeye eğilim göstermeleri hiç de şaşırtıcı değildi. Ortak bir "meclis"te uzlaşmayla karar verme geleneğini, "ortak sorumluluk" veya *krugovaya porukayı* ve özellikle devletin vergi ihtiyaçlarının artmasına paralel olarak toprakların haneler arasında yeniden bölünmesiyle daha yaygın hale gelen küçük toprak sahipliğini benimsemeleri de bu yüzdendi. Böylece ekonomik gelişimi engelleyen uygulamaların çoğu, riski minimize etmeyi ve kısa dönemli ekonomik planları teşvik eden, zor ve risklerle dolu bir çevrenin sonuçlarıydı.[11]

Bir köylünün yiyeceklerinin ana kaynağı buğday, özellikle de (bazı bölgelerde yaşam [*jit*] kelimesinden türeyen *jito* olarak bi-

---

10 Arcadius Kahan, "Natural Calamities and Their Effect upon the Food Supply in Russia," *Jahrbiicher fur Geschichte Osteuropas* 16 (1968), 353-377; aynı yazar, "Social Aspects of Plague Epidemics in 18th Century Russia," *Economic Development and Cultural Change*, 27 (1978-79). 255-366; Roderick McGrew, *Russia and the Cholera, 1823-1832* (Madison: University of Wisconsin Press, 1965); John T. Alexander, *Bubonic Plague in Early Modern Russia: Public Health and Urban Disaster* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980), 229-238. Salgın hastalıkların önüne geçmek konusunda Rus devleti, diğer birçok şeyde olduğu gibi, 18. yüzyılda giderek daha fazla "Avrupalı" olmaya başladı. Bkz. E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 139-149.

11 Bu tez, belirtilen eserde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Colin White, *Russia and America: The Roots of Economic Divergence* (Londra: Croom Helm, 1987), özellikle bölüm 2'de; ayrıca bkz. Peter Gatrell, "Poor Russia: Environment and Government in the Long-Run Economic History of Russia," in Geoffrey Hosking and Robert Service, ed., *Reinterpreting Russia* (Londra: Edward Arnold, 1999), 89-106.

linen) ve serin ve nemli bölgelerde yüksek verimli olsa da görece kolay yetişebilen çavdardı. Çavdardan lezzetli, besleyici ve oldukça ağır bir ekmek yapılırdı ki bu, Rusların sofrasında her türlü yemeğe/yiyeceğe eşlik ederdi. Buğday ve ondan elde edilen beyaz ekmek, 18. yüzyılın sonunda güney bozkırlarının tarım için elverişli hale gelmesinden sonra bile lüks sayılmaya devam eden bir yiyecekti fakat karabuğday sıklıkla yetiştirilmekteydi ve *kaşa* adı verilen ve genelde et yemekleriyle birlikte tüketilen lapanın da ana maddesiydi. Yulaf, hayvanlara yem için veya *kaşa* için yetiştirilirdi. Hamur köftesi ve krep yapmak ve çorbaları ve yahni türü yemekleri koyulaştırmak için buğdayın her çeşidi çok yaygın bir biçimde kullanılırdı. Kuzey topraklarında yetiştirilen keten ve kenevirden ezilerek yağ elde edilir; ayrıca bunlar tekstilde de kullanılırdı.

Tahılın insanların mutfağındaki önemini düşünürsek, Rus devletinin, Çin'le veya bazı Batı Avrupa devletleri ile karşılaştırıldığında, onun niteliğini ve fiyatını düzenlemek için çok az şey yaptığını söyleyebiliriz. Kıtlığın sürekli bir tehdit haline geldiği 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında, kamu düzenini korumak için tahılın hem fiyatını hem de niteliğini düzenlemek amaçlı birtakım adımlar atıldı. 1734 Kanunu ile kötü hasat zamanlarında köylülere yardım etmenin toprak sahiplerinin bir görevi olduğu belirtildi fakat bunun uygulamada karşılığı çok az oldu. Üstelik 18. yüzyılın ortasında P. I. Şuvalov, devlete, ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak, kıtlık zamanlarında ihtiyacı olanları desteklemek ve ekmek fiyatlarındaki yükselişi önlemek için kullanılması amacıyla tahılın bir kısmının saklanabileceği depolar inşa edilmesini önerdi. Fakat belki halihazırda tahılın depolanması/korunması sorun olduğundan veya belki de büyük toprak sahipleri yüksek tahıl fiyatlarından yana olduğundan, bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Sonuç olarak 1785'teki ve 1786'daki kötü hasatlardan sonra, insanların yaprak, saman ve yosun yediklerine dair haberler çıktı. 1820'lerden itibaren tahıl konusunda çok daha ciddi önlemler alınmaya başlandı fakat ondan sonra bile, 1891'de, 1932-33'te ve 1946-1947'de olmak üzere ciddi kıtlıklar meydana geldi. En son iki kıtlık, devletin inatçı politikaları ve tutumu yüzünden çok daha kötü bir hal aldı, fakat kıtlık dışında önemli başka bir sorun da-

ha vardı. O da, kıtlıklardan önce de görülen ve Rus köylüsünü yiyecek ve pazar için tahıla mecbur bırakan ve işledikleri toprağı yetersiz kılan hayvan kıtlığıydı.[12]

Tahıla duyulan aşırı bağlılık, kendisini bolluk ve yokluk şeklinde gösterdi. Süt ve et ürünlerinin yeterli olması durumunda çok daha az hissedilen mevsimsel dalgalanmalar mevcuttu. Her yıl, sonbahar kışa dönerken, meyve ve mantar bulmanın artık mümkün olmadığı, taze sebzelerin çok az miktarda olduğu dönemde köylüler dikkatlerini tahıla ve konserve yiyeceklere çeviriyorlardı.[13]

Devlet bir ara insanların mutfağını, tahıla göre dönüm başına çok daha yüksek verime sahip patatesle zenginleştirmeye çalıştı. Fakat patates daha uzun ve sürekli işgücü gerektiren bir üründü ve 19. yüzyıla kadar birçok Rus köylüsünün toprak sıkıntısı gibi bir sorunu yoktu. Bu nedenle köylüler topraklarının daha önceden denenmiş rutinlerinin zorunlu olarak bozulmasına karşı çıktılar ve patates ekmeleri istendiğinde yer yer ayaklandılar.[14]

Fakat ilginçtir ki müteakip yıllarda Rusya'nın birçok yerinde özellikle merkezde ve kuzeyde köylüler patatesi hiçbir zorlama olmadan kendi istekleriyle tarımlarına ve mutfaklarına kattılar. 19. yüzyılın ortasından itibaren toprak sıkıntısının başlaması belki de patatesin avantajlarını açığa çıkardı: İlginçtir ki, isyanların çoğu, toprağın bol olduğu kuzeyde ve doğuda patlak verdi.[15]

Yüzyıllarca Rusların başlıca sebzesi, patatese eşit değerde bir fonksiyona sahip şalgamdı. Ayrıca çorba yapımında kullanılan kırmızı pancar ve lahana da yaygındı. Lahananın ve salatalığın turşusu yapılmaktaydı. Yemeklere tat vermesi için sıkça hatta bazı yabancılar tarafından tatsız bulunacak kadar soğan ve sarımsak kullanılmaktaydı. Adan Olearius 17. yüzyılda bunu, "Yemeklerini genellikle sarımsakla ve soğanla yapıyorlar, bu yüzden Rusların Kremlin'deki prensin sarayı da dahil olmak üzere bütün evleri ve

12 R. E. F. Smith ve David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 129-133, 194-197; Moon, *Russian Peasantry*, 94-95, 139-142.

13 Moon, *Russian Peasantry*, 295-298.

14 *A.g.e.*, 280-283.

15 *A.g.e.*, 284-287.

odaları, biz Almanlara itici gelecek şekilde kokuyor,"[16] cümleleriyle dile getirmiştir.

Elma, armut ve erik, ilk dönemlerden beri yetiştirilmekte iken, kirazlar sadece Vladimir bölgesinde mevcuttu. Kiraz ve mantar ormanlarda bolcaydı. Birçok Rus bugün bile, artık büyük kasabaların etrafında pek görülmeyen ve hava kirliliği yüzünden ortadan kaybolan mantarlar konusunda uzman olmakla gurur duyar.

Göllerin ve nehirlerin bolluğu, Ruslara, tuzlayarak uzun süre saklayabilecekleri bol bol taze su balığı sağladı. Buzun içinde açtıkları bir delikten kışın bile balık avlayabilirlerdi. Balık, *zakuski* adı verilen ordövrün en önemli parçasıydı ve genellikle çorbaların ve başyemeğin de temeliydi. Öte yandan, sıradan insanlar için etin yaygın bir şekilde tüketimi oldukça yakın döneme ait bir gelişmeydi. Zaten Ortodoksluk da hemen hemen yılın yarısını kaplayan oruç zamanında balık yenmesine izin verirken, et yenmesini yasaklamıştı. Yüzyıllarca Rus köylülerinin sadece birkaç ineği veya keçisi vardı ve bu hayvanların en çok *smetana* (kaymak/krema), *tvorog* (süzme yoğurt/lor peyniri), *kefir* ve *prostokvaşa* (bir tür yoğurt) yapmak için ihtiyaç duydukları sütünden faydalandılar.

Klasik bir Rus içeceği olan votka, Rusya'ya ancak 15. yüzyılın ortalarında, Moskova Kilisesi'nden resmi bir heyetin aquavit yapımını gözlemledikleri Floransa-Ferrara'daki bir konsile delegasyon olarak katılmasından sonra gelmiş gözükmektedir. Kilise heyetindeki rahipler, Floransa'da votkanın yapılış tekniklerini kolayca öğrenmişler, bu teknikleri tahıl üzerinde denemişler ve manastırlarda sistemli bir şekilde üretmeye başlamışlardır. 15. yüzyıl boyunca Moskova'da yaygın bir şekilde uygulanmakta olan üçlü ürün sistemi, tahıl üretiminde artığın votka yapımında kullanılmasını sağlayacak kadar önemli bir artışa neden oldu.[17] Votka dışında en yaygın içecekler, bira, ormandaki arı kovanlarından elde edilen baldan yapılan bal likörü ve hafifçe mayalanmış tahıldan elde edilen *kvas*tı.

Kilise ve devlet, hem gelir kaynağı olarak hem de kamu düze-

16 Alıntının geçtiği eser, Smith ve Christian, *Bread and Salt*, 8.

17 V. V. Pokhlebkin, *Istoriia vazhneishikh pishchevykh produktov* (Moskova: Tsentrpoligraf, 1996), 136-140, 150-156.

nine etkisinden dolayı içkiye büyük ilgi gösterdiler. En eski kroniklerde Prens Vladimir'in "İslamiyeti kabul etmek istemediğini çünkü [dinin yasakladığı içkinin] Ruslar için bir keyif olduğunu ve onsuz yapamayacaklarını"[18] söylediği belirtilir. Manastırlarda az da olsa içki tüketildiği bilinse de, içkiler en çok halk veya aile festivalleri için üretilirdi ve böyle durumlarda içkinin her zaman aşırı şekilde alınması ihtimali vardı. 15. yüzyıla ait olup, devlete ait topraklarda yaşayan köylüleri hedef alan bir bildiri, konuyla ilgili olarak şunları yazar: "Eğer bir köydeki veya bir hamletteki (küçük köy) herhangi bir adam bir kutlama veya eğlence düzenlerse, hiç kimse davet edilmeden içki içmeye gitmemelidir... Fakat eğer birileri davet edilirse onlar da sarhoşken geceyi orada geçirmemelidirler."[19]

16. yüzyıla gelindiğinde tavernaların sayısındaki artış kiliseyi endişelendirdi ve kilise bazen pagan kutlamalarıyla bağlantısı olan ahlaksız ve terbiyesiz davranışların tavernalar tarafından teşvik edildiği uyarısını yaptı. "Eğer kadın ve erkekler sarhoş edici içkiler içerlerse; santur, çalgı, viola ve davul çalan, diğer şeytani oyunlar sergileyen ve evli kadınların önünde muziplik yapan, hoplayan zıplayan, açık saçık şarkılar söyleyen bazı günahkâr kişiler ortaya çıkacaktır. Ve bir erkeğin diğer bir erkeğin eşine içki vermesi, öpmesi ve sonra sarılması normal kabul edilecek, sinsice konuşmalar yapılacak ve şeytanî çiftleşmeler gerçekleşecektir."[20] Halk içinde içki içmenin sonuçları yalnızca bunlar değildi. Konunun sosyolojik olarak ciddi anlamda çalışılmaya başlandığı 19. yüzyılda, aşırı alkol kullanımının suça ve holiganlığa yol açtığı ve bir köylü ailesinin bütçesini kolaylıkla çökertecek ve ailenin dağılmasına neden olabilecek bir bağımlılığa neden olduğu bilinmektedir.[21]

Devlet kilisenin endişesini paylaşsa da, hiçbir zaman alkollü içki satışını sınırlayacak ya da sarhoşluğu azaltacak bir programa girişmedi. Bunun nedeni son derece basitti: Yüzyıllar boyunca dev-

18 "Povest vremennykh let," *Pamiatniki literatury drevnei Rusi: nachalo russkoi literatury xi – nachalo xii veka* (Moskova: Khudozhestvennaia literatura, 1978), 98-99.

19 Smith ve Christian, *Bread and Salt*, 81.

20 Alıntının geçtiği eser, Ermolai Erazm, *A.g.e.*, 92.

21 *A.g.e.*, 323-326.

let gelirlerinin yüksek bir oranı, alkollü içki satışından alınan vergilerden sağlandı. I. Aleksandr'ın 19. yüzyılın başında belirttiği gibi, "hiçbir gelir kaynağı, hazineye alkollü içkiden elde edilen gelir kadar düzenli, zamanında ve kolayca girmiyordu; her ayın belli bir tarihinde düzenli olarak alınması, diğer masraflar için nakit bulma işini kolaylaştırıyordu." 18. yüzyılda bazı dönemler içki satışından elde edilen gelir, hazinenin dolaysız vergiden elde ettiği tüm gelirin yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı; bu oran, 19. yüzyılda üçte birine ve daha sonra onun da altına düştü.[22]

Alkollü içki vergisi, farklı zamanlarda farklı biçimlerde alındı. Yüzyıllarca en uygun yol, *kabaki*leri veya tavernaları, elde ettikleri gelirin önceden belirlenmiş bir kısmını hazineye veren imtiyaz sahibi kişilere (bazen de mahkemeye veya polise hizmeti bulunan ve tuz vergisini toplayan yeminli devlet memurları olan *tselovalniki*ye) kiraya vermekti. İlkel iletişim döneminde alternatif çok azdı fakat bu sistem de suiistimale açıktı çünkü onu kontrol edecek araçlar yetersizdi: Ahlaksız kişiler, elde ettikleri gelirin gerçek miktarını saklayarak veya içine başka maddeler karıştırılmış veya kalitesiz içkileri çok yüksek fiyatlara satarak büyük gelirler elde edebilirlerdi ve ettiler de. Resmi kontrol sistemi daha zorlayıcı bir hal aldıkça, likör üreticileri rüşvete başvurdular ve bu öyle bir noktaya geldi ki 1850'lerde Samara eyaletinin valisi bir raporunda "bütün polis memurlarının ve çoğu hükümet yetkililerinin, likör üreticilerinden düzenli olarak maaş aldıklarını" yazdı.[23]

Hükümet bazen likör üreticilerinden doğrudan alınan bir vergi koyma yoluna gitti ve bazen de alkollü içkileri doğrudan kendi tekeline almayı tercih etti, fakat bu metotların hepsinin suiistimale açık olduğunu anladı ve halkın aşırı alkol kullanımını engellemek için çok az şey yaptı. 18. yüzyılın tamamı boyunca ve 19. yüzyılın büyük bir kısmı müddetince güçlü alkollü içkilerin esas üreticileri olan toprak sahipleri, serf işgücünü kullanarak onun satışından önemli gelirler elde ettiler ve ondan gelen geliri kaybetmemek meselesiyle de yakından ilgilendiler. Esasen, likör ticareti, yeterince

22 *A.g.e.*, 225, 301-303, 305; S. M. Troitskii, *Finansovaia politika russkogo absoliutizma v 18-om veke* (Moskova: Nauka, 1966), 219.

23 Smith ve Christian, *Bread and Salt*, 140-149, 305-307.

kaynak aktarılmamış, finansal olarak desteklenmemiş ekonominin önemli bir öğesiydi.[24]

Halkın aşırı alkol tüketimi meselesi, sadece hükümetin ekonomik politikalarından kaynaklanan bir durum değildi; olayın popüler alışkanlıklar boyutu da vardı. Doğu Slavları en eski zamanlardan beri festival dönemlerinde aşırı içki içerlerdi. Belki bu, iklimin ve mevsimlerin onlara dayattığı yaşam biçimine çok uygundu: Uzun süren aşırı zor iş döneminin ardından, yine uzun süreli bir dinlenme dönemi gelirdi. Bu, çok farklı bir dönem hakkında 20. yüzyılın bakış açısıyla yapılan bir değerlendirme de olsa, belki keyif veren alkolün kullanımı, Rusların monoton ve donuk bir varoluştan kaçmalarına yardım etmekteydi. Ama alkol kullanımı en çok onun yerel toplum hayatındaki önemiyle ilgiliydi. Uzun süren içki âlemlerinin ruhu, yetişkin erkeklerin arasındaki bağı güçlendirmekteydi veya en azından, kadınlar ve çocuklar ne düşünürse düşünsün, çoğu Rus erkeği güçlendirdiğine inanmaktaydı.

Belki, Rusların yüzyıllardır süregelen içki içme alışkanlığı, gelenek, ekonomik gereksinim ve üreticilerin çıkarlarından oluşan kötü bir bileşimin sonucuydu. Aynı bileşim, Rusların içki alışkanlığının diğer otantik bir özelliğini de açıklar ki bu da, birçok Avrupa ülkesinde popüler olan bira ve şarap gibi orta sertlikteki içkiler yerine, Rusların en çok zayıf bir içki olan *kvas*la, çok güçlü bir içki olan votkayı tüketmeleridir. Birçok evde herhangi bir buğdaydan veya ekmekten kolaylıkla ve çabucak üretilebilen *kvas*, yüzde ikiden az alkol içerir ve bu nedenle sıradan insanlar tarafından her gün tüketilen bir içkidir. Votka ise tam aksine gelişmiş bir mayalama ve demleme donanımına ihtiyaç duyar ve birçok hanenin karşılayabileceğinden çok daha fazla masraf gerektirir. Diğeri ile karşılaştırıldığında votka bir bakıma lüks bir içecektir ve özellikle Rusların birlikte eğlenirken yaptığı gibi bir bardağı bir içişte sonuna kadar tüketilirse çok kolay sarhoş edebilir. (Ruslar, kendisine içki ikram edilen birisinin bu daveti kabul etmemesini bir hakaret kabul edebilirler.) *Kvas*/votka ikilemi, Rus köylü yaşamının önemli bir parçası olan festival ile günlük yaşam arasındaki keskin ayrımı muhafaza etti.

24 Pokhlebkin, *Istoriia*, 216-228.

Alkolün fazlaca tüketilmesinin panzehiri, Rusya'ya 18. yüzyılda özellikle Çin'den bolca girmeye başlayan çaydı. Bir zamanlar lüks bir tüketim maddesi olan çay, zengin tüccar ve aristokratların statülerini belirleyen bir içecekti. 19. yüzyıldan itibaren Gürcistan'ın Karadeniz'e kıyısı olan bölgelerinde yetiştirilmeye başlandı ve böylece Rusya'da daha ucuz ve yaygın bir ürün haline geldi. İlk yetiştiricisinin Kırım Savaşı'nda esir alınan ve Gürcistan'a yerleşen fakat çaysız bir hayat düşüncesine bile katlanamayan bir İskoç olduğu söylenir. Kökeninin Rusça olduğunu düşündüğümüz ama muhtemelen Felemenkçe veya İngilizcedeki [ölü küllerinin saklandığı kap; ayaklı vazo anlamına gelen] *urn*den türeyen semaver, zengin bir ev sembolü haline geldi. Bununla birlikte 19. yüzyılın sonunda hem kasabalarda hem de köylerde sıradan insanlar arasında yaygınlaşmaya başladı. Din adamları ve sosyal reformistler, çayın votkanın çekiciliğine rakip olabilecek daha ılımlı bir uyarıcı ve serinletici bir içecek olmasını ümit ettiler.[25]

Başka birçok yerde olduğu gibi, Rusya'da da mutfağın diğer önemli bir öğesi, bir baharat olarak kullanılan fakat ondan da çok uzun yolculuklarda ve çok az şeyin yetiştiği uzun aylarda bozulabilecek yiyecekleri koruma kapasitesinden dolayı büyük bir öneme sahip olan tuzdu. Rusya'nın bazı bölgelerinde çokça bulunduğundan ve çıkarılması oldukça kolay bir mineral olduğundan, tuzun işlenmesi 18. yüzyıla kadar en önemli tarım dışı işti. Tuz, deniz suyundan veya yüzeyde bulunan veya toprağın altından pompalanan, sonra da kristalleştirme kaplarına aktarılan ve güneşte buharlaşmaya bırakılan tuzlu sudan elde edilmekteydi. Tuz endüstrisinin, onun üretiminde ve ticaretinde önemli bir rol oynamış olan Solovski Manastırı'nın yer aldığı Beyaz Deniz kıyılarında, Suhona, Vyçegda ve Kuzey Dvina nehirleri ve Kama ve Volga kıyılarının önemli bir bölümünde en eski zamanlardan beri yapıldığı bilinmektedir.

Yüksek tuz oranına sahip göllerin bolca bulunduğu Aşağı Volga'nın ve Astrahan'ın 16. yüzyıldaki fethinin, daha önceki ticaretin önemli bir bölümünün yerini değiştirdiği görülür. Olearius'un yazdığı gibi: "Gölcüklerde veya tuz göletlerinde, tuzun biriktiği

25 *A.g.e.*, 300-305.

tuz damarları vardır. Güneşin yüzeydeki sıcaklığı, kristal kadar parlak ve bir parmak kalınlığında tuz taneleri oluşmasına neden olur. (...) Ruslar Volga kıyılarına kadar taşıdıkları, büyük miktarlarda biriktirdikleri ve Rusya'nın her yerine dağıttıkları tuz işinde gittikçe geliştiler."[26] Büyük prensler tuz ticaretine ağır vergiler getirdiler. Bu vergiler, zamandan zamana ve mekândan mekâna değişse de genel olarak ağır değildi. Çar Aleksey, askerî amaçlar için tuz vergisini artırmayı denediğinde, şehirlerde birçok kişinin katıldığı ayaklanmalara neden oldu.

ZİHNİYET - ANAHTAR KAVRAMLAR: *MİR* VE *PRAVDA*

Jeopolitik anlamda kırılgan ve tarımsal anlamda sınırda bir bölgede yaşamak, Rusya'nın karakterini öyle farklı biçimlerde şekillendirdi ki bunlar ancak şimdi, 21. yüzyılın eşiğinde, kökten bir değişim geçirmeye başladı.

Hayatta kalmak başlı başına bir meseleydi. Ekmek, biçmek ve ürünü kaldırmak için çiftçiler kısa zamanda çok çalışmak zorundaydı: Bu *strada* veya acı çekmek olarak bilinir. Öte yandan çok ağır kış koşulları (buzlanma veya kar) nedeniyle altı veya yedi ay hiçbir tarım işi yapmak mümkün değildi. Bir köylünün iki yakasını bir araya getirmek için tarım işi dışında, yerel pazarda satmak ya da evde kullanmak için mobilya yapmak, giysi dikmek ya da tamir etmek gibi başka hünerleri olması gerekirdi. İdeal biri, çok yönlü ve enerji dolu olan, ama mutlaka düzenli iş disiplini olması gerekmeyen kişiydi. 19. yüzyıl tarihçilerinden Vasili Klyuçevski, Rusların bu özelliklerini şöyle açıklar: "Avrupa'da hiçbir millet kısa süre içinde çok fazla iş yapma kapasitesine Ruslar kadar sahip değildir fakat böyle düzenli, ılımlı ve ölçülü iş yapabilme yeteneksizliğini de muhtemelen Rusya dışında Avrupa'nın hiçbir yerinde bulamazsınız."[27] Bu çokyönlülük ve acil durumlarda olağanüstü ağır iş yapabilme kapasitesi, Rusların, uygun biçimde yönlendirildikleri zaman nasıl iyi birer askerler olduklarını açıklar.

Uzun ya da yoğun her türlü iş, bazen kendisinden beklenen so-

26 Alıntının geçtiği eser, Smith ve Christian, *Bread and Salt*, 59.

27 V. O. Kliuchevskii, *Sochineniia*, cilt 1 (Moskova: Gospolitizdat, 1956), 314.

nucu vermeyebilir. Bu özellikle tarımda çok olası bir durumdu. Çok kritik bir dönemde bastıran bir yağmur fırtınası veya yoğun yağış, aylardır süren işin ve tutumluluğun meyvelerini alıp götürebilirdi. Köylüler bu tür beklenmedik felaketlerin olası etkilerini tahmin etmek ve azaltmak için "doğanın", gökyüzündeki, güneşteki, aydaki veya ağaçların sallanma biçimlerindeki veya nehirlerin akışındaki değişiklikler gibi "sinyal sistemlerini" inceleyerek ellerinden gelen her şeyi yaparlardı. Belki de Ruslar arasında paganizme ait orman, tarla ve nehir ruhları inancının bu kadar uzun süre devam etmesi bu yüzdendi. Fakat doğal işaretlere ne kadar ilahi anlamlar yüklerlerse yüklesinler, ani bir felaket karşısında çaresizdiler. Sonuç olarak, Ruslar geleceği planlamamaya veya herhangi bir girişime sağlam, hesaplanmış bir yatırım yapmamaya çalıştılar. Aksine, "kötü ruhların" her an vurabileceğini düşündüler ve iyi talihin kendilerine yardım etmesini beklediler.

Strada süresince, hastalık, yaralanma, yangın, aristokratlar için yerine getirilen angarya gibi herhangi bir engel, bir hanenin tüm yıllık üretimini tehlikeye atabilirdi. Bu tehdit/risk, komünün önemini artırdı. Haneler, acil durumlarda yardım alabilirlerse veya bir komşularının talihsiz bir döneminde ona yardım sunabilirlerse, hayatta kalmak için daha yüksek bir şansa sahiptiler. (Acil durumlardaki karşılıklı yardım anlamına gelen) *pomoçi* geleneği, fedakârlık değil, sadece zayıf toplulukların sahip olduğu bir sağduyu idi. Komşular genellikle yangında yıkılmış bir barakayı yeniden inşa etmek ve hastalıkla cebelleşen bir hanenin hasadını kaldırmak için bir araya gelirlerdi. Mümkünse, *pomoçi*nin yardım ettiği kişi, yardımcılarına votka ikram ederdi; böylece iş, şarkı söylenerek, dans edilerek ve içki içilerek, bir tür kutlama havası içerisinde tamamlanırdı. Eğer yardım isteyen kişi/kişiler bir şey ikram edemeyecek kadar fakirse, onlara yine de yardım edilirdi.[28]

Komün dayanışması, sadece acil durumlarda ihtiyaç duyulan bir şey değildi. Hayatta kalma sınırlarının darlığı, köylülerin, kereste, ortak toprakların ve suyun kullanımı, hasat sonrası başak-

28 M. M. Gromyko, *Mir russkoi derevni* (Moskova: Molodaia Gvardüa, 1991). 74-76; L. V. Milov, *Velikorusskii pakhar'i osobennosti rossiiskogo istoricheskogo protsessa* (Moskova: Rosspen, 1998), 429-30.

ların toplanması ve yollar ve köprülerin bakımı gibi konularda bir anlaşmaya varmasını önemli hale getirdi. Çatışma sadece zararlı değil; aynı zamanda topluluğun varlığını tehdit edebilecek bir durumdu. Kırsal kesimin ideali, barış anlamına gelen fakat zamanla komünün adı olan *mir*di. İngiltere'de "kralın barışı", şerifler ve krallık mahkemeleri aracılığıyla yukarıdan zorlanmıştı. Ortaçağ Rusya'sında prens çok uzaktaydı ve iletişim çok azdı; bu nedenle komün, uyumu korumak için kendi metotlarını icat etmek zorundaydı. Sorunların ve anlaşmazlıkların görüşülerek halledilmesi ve mümkünse kişisel çıkarları çok göze batacak bir şekilde çiğnemeyen bir konsensüse ulaşılması hane reislerinin düzenli toplantıları aracılığıyla gerçekleşiyor gözükse de, kaynaklar uyumun nasıl sağlandığını yazmazlar. "Ortak sorumluluk" (*krugovaya poruka*), 17. yüzyılda idari mekanizmanın, vergi ve asker toplamayı kolaylaştıran bir aracı haline gelmeden çok önce gelişmiş bir gelenekti.[29]

Köylerde erkek ve kadın, genç ve yaşlı, fakir ve zengin arasında gizli ya da açık çatışma çok yaygındı ve bu nedenle *mir* pratikte çok daha önemliydi. Köylüler hem zenginlere hem de fakirlere şüpheyle yaklaştılar çünkü her ikisi de, fakirler komşularının kaynaklarını kurutarak; zenginlerse komşularına ihtiyaç duymayarak komünün ilkelerini baltalamaktaydı. Bir halk deyiminde ifade edildiği gibi "Zenginlik Tanrı'nın gözünde, fakirlikse komşuların gözünde bir suçtu."[30] Eşitlik ve karşılıklı uyuma genellikle ulaşılamadı fakat onlar herkesin amacı olmaya devam etti.

"Ortak sorumluluk", köylülerin; kanun, otorite, gelenek, mülkiyet gibi bütün sosyal kurumlara yaklaşımını etkiledi. Bu yaklaşım özellikle köylülerin toprakla olan ilişkilerinde belirgindi. Köylüler toprağın herhangi bir insana değil, Tanrı'ya ait olduğunu düşündüler. O, onu işleyen herkese ve ona dayananlara ne zaman isterlerse açık bir kaynaktı. Bazı bölgelerde, 17. yüzyıldan itibaren devlet yü-

29 Horace W. Dewey, "Russia's Debt to the Mongols in Suretyship and Collective Responsibility," *Comparative Studies in Society and History* 30 (1988), 249-270.

30 B. N. Mironov, *Sotsial'naia istoriia Rossiiperioda imperii*, cilt 1 (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1999), 330. Bugün bile anketler, Rusların bir sosyal değer olarak eşitliği özgürlüğün üstünde tuttuklarını göstermektedir; *Vlast'i obshchestvo: resul'taty representativnogo oprosa zhitelei Rossii* (Moskova: Vserossiiskii tsentr izucheniia obshchestvennogo mneniia, 1998).

kümlülükleri giderek daha külfetli hale geldikçe ve bazı bölgelerde toprak giderek azaldıkça, kendi üyeleri arasında toprakların düzenli olarak paylaşımını sağlayan, geniş hanelere daha fazla, küçüklere ise daha az toprak dağıtan *mir*, yukarıda yaygın olarak inanılan görüşe somut bir karakter kazandırdı. Vergi yükü, orantılı bir şekilde paylaştırıldı. Dağılımın gerçekleşmediği yerlerde bile, toprağın ortak mülkiyet olduğuna dair inanç devam etti. 19. yüzyılın ikinci yarısında para ekonomisinin genel olarak kabul edilmeye başlanması, köylülerin toprak alıp satmasını engelleyemedi fakat onlar, belki şaşırtıcı bir şekilde, her zaman kendilerinin çok az bir toprağı olacağına ve savaş, devrim veya kıtlık gibi acil durumlarda toprakların bütün komün tarafından sahiplenileceğine inandılar.[31]

Sovyetler sonrası Rusya'sında, toprakla ilgili duygu ve düşünceler farklılığını korudu. Hükümet ve devlet başkanı geniş bir toprak piyasası yaratmaya çalışırken, Duma ve köylüler toprak üzerindeki bireysel mülkiyeti ahlaka aykırı olarak görmeye devam ettiler.

Köy birbirine sıkı sıkıya bağlanmış ve bağımlı bir topluluk olduğundan Ruslar, uluslararası boyuta kolayca taşıyabilecekleri, "içerdekiler" ve "dışarıdakiler" ayrımının bilincindeydiler. *My* (biz) ve *oni* (onlar) arasındaki karşıtlık çok belirgindi ve buna paralel olarak *ne nash* (bizden olmayan) hükmü de o kadar kesindi. *U nas* (köyümüzde, işyerimizde, ülkemizde), çağrışımlarla dolu ve sıkça kullanılan bir ifadeydi: Ruslar İngilizcede bu ifadenin karşılığının olmamasını her zaman hayretle karşılamışlardır.

Köy komünü, bütün hanelerin karar mekanizmasına katılımından dolayı bir anlamda demokratikti. Fakat bu bizim anladığımız anlamda bir demokratiklik değildi. Hane reisleri, geniş ailelerdeki en yaşlı erkeklerdi. Genç kadınlar ve erkekler, köy politikalarında ya çok sınırlı ve ikinci bir rol oynadılar ya da tamamen onun dışında bırakıldılar. Onlar için komün üyeliği, sürekli baskı altına alınmayı ve kendi kendini kontrol etmeyi gerektirdi ve bunları göz ardı etmek/bunlardan kaçınmak aile yaşantısını zayıflatabilir, bir hanenin ekonomik hayatını sarsabilir veya sadece kötü dedikodula-

31 Milov, *Velikorusskii pakhar'*, 418-423; L. V. Danilova ve V. P. Danilov, "Krest'ianskaia mental'nost'i obshchina," V. P. Danilov ve L. V. Milov, ed., *Mentalitet i agrarnoe razvitie v Rossii (xix-xx w)* (Moskova: Rosspen, 1996), 22-39.

ra sebep olabilirdi. Hem Ortodoks Kilisesi hem de köy gelenekleri, fakirliğin ve komün değerlerini korumaya yönelik aşırı ihtiyacın neden olduğu kendi kendini inkâr etmeyi desteklercesine oruç ve cinsel davranış konusunda çok sıkı normlar koydular.[32]

Bu değerler tek bir kelimede, *pravda*'da toplandılar. Pravdanın anlamı gerçekti; ayrıca komünün "doğru" bulduğu her şeydi: Yani adalet, ahlak, Tanrı'nın kanunu, bilinçli davranıştı. Köy konseyi tarafından alınan herhangi bir kararın tek ölçütü, onun *pravda*ya uygun olmasıydı. *Pravda*, komünün kuşaklar boyunca biriken kolektif aklıydı/bilgeliğiydi. Yaşamın tamamı *pravda* ve *nepravda* veya *krivda* (adaletsizlik, yalan) arasındaki bir mücadele olarak algılandı. *Pravda*, evin temiz ve düzenli olduğu, aile yaşamının uyumlu, tarlaların ekili ve ürünlerin düzenli olarak yetiştiği düzen ve güzellik dolu bir yerdi. *Nepravda* ise toprakların ihmal edildiği ve kıtlığın hüküm sürdüğü, evin kirli ve dağınık olduğu, ailelerin çekişmeden dolayı dağıldığı bir düzensizlik ve çirkinlik dünyasıydı. Düzenli olan dünya, Tanrı tarafından yaratılmıştı ve azizlerin koruması altına konulmuştu; düzensiz olansa "kirli ruhun/gücün" (*neçistaya sila*), şeytanın hâkim olduğu bir dünyaydı. Komün dışındaki memurlar, davranışlarının *pravda*yı yansıtıp yansıtmadığına göre değerlendirildi. Prensin veya çarın, Tanrı'nın atadığı kişiler olarak *pravda* ile donatıldıklarına inanıldı; eğer bunu göstermiyorlar ise "sahte" idiler ve gerçekleri bulunmalıydı.[33]

Komün yaşamının zorlu ve talepkâr normları düşünüldüğünde, köylülerin bu yaşamdan kaçmaya ve ayrılmaya çalışmaları ve *volya* (özgürlük) dolu yeni bir yaşama özlem duymaları şaşırtıcı olmasa gerek. Birçok genç erkek, bunu basit bir şekilde ya yeni bir hane kurarak ya da köklü bir biçimde sınır bölgelerine kaçarak ve bir haydut olarak ya da muhtemelen Kossaklara (*kossak*, serften farklı olarak, "özgür adam" anlamına gelen Türkçe bir kelimeden türemiştir) katılarak yapmaya çalıştılar. Bu nedenle göç oranları göreceğimiz gi-

32 Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), özellikle giriş bölümü ve bölüm 1.

33 Maureen Perrie, *Pretenders and Popular Monorchism in Early Modern Russia: The False Tsars of the Time of Troubles* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); D. S. Likhachev, A. M. Panchenko, ve N. V. Ponyrko, *Smekh v drevnei Rusi* (Leningrad: Nauka, 1984), 7-59.

bi çok yüksekti. *Volya*, modern demokratik toplumlarda anlaşıldığı anlamda ve Rusçada *svoboda* kelimesi ile anlatılan demokrasi değildir. *Volya*, hiçbir kısıtlamaya tabi olmamak, açık bozkıra, "vahşi topraklara" (*dikoe pole*) dörtnala gidebilmek ve orada en küçük bir angarya bile olmaksızın, balıkçılıkla veya avcılıkla ya da gerekirse haydutlukla ve yağma ile kendi hayatını kazanmak demektir. *Volya*, başkalarının eşit özgürlüğünce yapılan hiçbir kısıtlamayı kabul etmez: O, sivil bir özgürlükten ziyade göçebe bir özgürlüktür. Araştırmacı Dmitri Lihaçev onu "*svoboda*, artı, açık alan" olarak tanımlar. Bu tanımlama, yazar Valentin Rasputin'in deyimiyle "kaçan serfler ve Kossaklar tarafından kurulan" Sibirya'nın içlerine kadar inanılmaz bir hızla gerçekleşen yerleşimi çok iyi açıklar.[34]

Bir köy komününün üyeleri, sadece birbirlerine ihtiyaç duymakla kalmadılar, ayrıca mümkün olduğunca bir koruyucuya, materyal zenginliğinin çok az bir kısmını onlara ayıracak, felaket zamanlarında onlar için harcayacak ve güçlü olana yönelik negatif duyguları azaltacak ya da başka yöne çevirecek elitten birisine de gereksinim duydular. Serfliğin Rusya'da bu kadar yaygın olmasının bir nedeni, onun toprak sahiplerinin olduğu kadar serflerin de işine gelmesiydi. Fakat toprak sahiplerinin sadece bir kısmı, kendilerinden beklenileni yerine getirdiler. Bazıları sadece baskı uygulayıp, köylüleri sömürdüler. Bununla birlikte toprak sahiplerinin de serflerinin hayatta kalmasında çıkarları vardı. Bazıları kıtlık durumunda serflere destek amacıyla tahıl ambarları inşa ederken, bazıları da köylüleri uzun süredir içinde bulundukları boşluk ve fakirlikten kurtarmak için onlara iş sağladılar. Bununla birlikte bütün durumlarda kilit kişi, patrona, iyi ya da kötü olsun, köyün ihtiyaçlarını ileten, onun emirlerini köylülere ulaştıran ve bu emirlerin yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden köyün seçimle başa gelen *starosta*sı idi.[35]

---

34 D. S. Likhachev, "Zametki o russkom," *Novyi mir*, no. 3 (1980), 12; John Givens, "Siberia as Volia: Vasilii Shukshin's Search for Freedom," Galya Diment ve Yuri Slezkine, ed. Between Heaven and Hell: *The Myth of Siberia in Russian Culture* (New York: St. Martin's Press, 1993), 171-184.

35 Milov, Velikorusskii pakhar', 433-482; Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov* (Chicago: University of Chicago Press, 1986), bölüm 3-4.

GÖÇ VE KOLONİZASYON

Tarımın Rusya'nın iç bölgelerindeki zorlukları, sınır bölgelerinin açıklığı, vergi memurlarının ve askere alımlarla ilgilenen memurların acımasız istekleri, 16. yüzyıldan itibaren çok verimli olmayan topraklarını terk eden ve şanslarını güneyde ve doğuda denemek isteyen küçük ama sağlam girişimci bir köylü grubunun ortaya çıkmasına neden oldu. Nüfusun yüzyıllardır süren kesintili fakat hiçbir zaman bitmeyen bu akışı, Rusya'nın yayılmacılığının güçlü bir motoru idi ve Rusya'nın merkezini güneye ve doğuya doğru kaydırdı. Klyuçevski'ye göre göç ve kolonizasyon, "Rus tarihinin temel özelliğiydi."[36]

1678'deki haneyi esas alan vergi amaçlı nüfus sayımına göre, köylülerin yaklaşık % 70'i, 1897'de yapılan sayıma göre ise sadece % 40'ı Moskova'nın 16. yüzyıldan önceki topraklarında; yaklaşık % 60'ı ise 16. yüzyılın ortalarından itibaren ele geçirilen, ortadaki verimli toprak alan (siyah toprak alanı), Orta ve Aşağı Volga deltası, güney Urallar ve Sibirya gibi bölgelerde yaşamaktaydı. Aileler ve bireyler, bu değişiklikle (göçle) arkalarında sadece çok alışık oldukları komünleri bırakmıyorlar veya uzun, tehlikeli bir yola çıkmıyorlar; aynı zamanda toprağın daha verimli ama daha tehlikeli olduğu ormandan bozkıra, evrensel yerleşik tarımdan göçebelerle iç içe olacakları bir yaşama geçiş yapıyorlardı. Rus devletinin isteyerek veya istemeyerek daha az uzandığı bir bölgeye giriyorlardı.

Geldikten sonra yeni tarım tekniklerinin öğrenilmesi ve uygulanması gerekti. Toprak daha iyi idi ama aynı zamanda daha ağırdı: Kuzeyin hafif topraklarını parçalamaya yeten *soha* veya ahşaptan sabanlar, kara toprakla baş edemediler ve yerlerini metal sabana bırakmak zorunda kaldılar. Bu da onu çekecek bir öküz ve bir anlamda daha sistematik bir büyükbaş hayvancılığını gerektirdi. Bu bölgelerde kereste ve balıkçılık yapılabilecek alanlar daha azdı, böylece tahıl yetiştiriciliği yaygınlaştı. Su basmış topraklara alışkın olanlar, burada kuraklığın ciddi bir problem olduğunu fark ettiler. Bütün bunlara rağmen uyum sağlayanlar ve başarılı olanlar,

36 Kliuchevskii, *Sochineniia*, 1: 32.

uzun dönemde oldukça önemli sonuçlar elde ettiler çünkü buralarda kuzeyde yetişen çavdar ve yulaftan çok daha yüksek pazar değerine sahip ve orada neredeyse imkânsız olan buğday, mısır ve ayçiçeği, şekerpancarı ve tütün gibi birçok ürünü bol miktarda yetiştirdiler.[37]

16. yüzyıldan başlayarak, bu bölgeye gelen birçok insan, zayıf müstahkem kasabalar zinciri üzerinde, kalelerde veya güneyden kuzeydoğuya kadar uzanan hendeklerde, siperlerde ve devrilen ağaçların da katkıda bulunduğu gözetleme binalarında savunma hizmeti vermek için devlet tarafından iç bölgelere çekildiler. Müteakip üç yüzyıl boyunca daha doğuya ve güneye kaydırıldılar. Toprak ve gelir peşinde olan kaçak köylüler, fakirliğe düşmüş aristokratlar, haydutlar, Kossaklar ve hatta Tatarlar, hemen ortaya atılıp, hizmet için yazıldılar ve hiçbir soru ile karşılaşmadılar. Hizmetlerin şartları, bu kişilerin hareket özgürlüğünü kısıtlamaktaydı: Muhafız noktalarına adam yerleştirmek, sınırlarda devriye gezmek ve işgalcileri püskürtmek için görevlendirilen süvari birliklerine katılmak zorundaydılar; fakat karşılığında kendilerine yetecek kadar toprak, koruma ve kıtlık döneminde gelirlerine destek garantisi sağladılar. Bazılarına serf edinmeleri için izin verildi fakat sınırların güneydoğuya doğru genişlediği 18. yüzyılın başlarına kadar büyük bir serf sınıf yoktu. Kaleden uzak yaşayanlar, hem su kaynağına yakın olmak hem de ortak savunma işini kolaylaştırmak için evlerinin çoğunu anacadde boyunca sıraladıkları geniş köylerde yaşadılar. Barakalarını tahtadan değil, pişirdikleri topraklardan ya da tuğlalardan inşa ettiler.[38]

Yerleşik Rus olmayan halkların yaşadığı bölgelerde karşılıklı ticaret ve akraba evliliği çok yaygındı. Göçle gelen Rusların veya Ukraynalıların kültür düzeyi, yerel halklarınkinden çok yük-

37 V. K. latsunskii, "Osnovnye momenty istorii sel'skogo-khoziaistvennogo proizvodstva v Rossii s XVII veka do 1917g," *Ezhegodnik po agrarnoi istorii vostochnoi Evropy 1964g* (Kishinev: Karta moldoveniaske, 1966), 44-64; David Moon, "Peasant Migration and the Settlement of Russia's Frontiers, 1550-1897," *Historical Journal* 40 (1997), 859-893.

38 D. J. B. Shaw, "The Southern Frontiers of Muscovy, 1550-1700," James H. Bater ve R. A. French, ed., *Studies in Russian Historical Geography* (Londra: Academic-Press, 1983), 117-142.

sek değildi: Kendileriyle, bilinçli üstün bir kültür, din veya yaşam tarzı getirmediler. Aksine, Hıristiyanlık öğeleriyle Şamanizm veya animizmin karışımından oluşan yeni bir kültür ortaya çıktı ve Ruslar yerlilerin bazen yemek, giyim ve hatta dillerini benimsediler.[39] Bozkır, hem insanları bir şekilde bir araya getirdiği hem de onları ayırdığı için, Rus istilası, 16. ve 18. yüzyıllar arasında Kuzey ve Güney Amerika'da olduğu gibi, yerel halklar arasında hastalık yayacak veya onları kırıp geçirecek bilinmedik bir bakteri getirmedi.

Yine de bu süreç sıkıntılardan tamamen arınmış değildi. Rus devleti, daha barışçıl ve vergilendirilmeleri daha kolay olduğundan yerleşik halkları göçebe olanlara tercih etti; göçebelerin de tarım alanlarına yerleşmeleri için elinden geleni yaptı ve yerleşenleri otlaklarla ödüllendirdi. Doğal olarak bu politika, bazı yerlerde yatıştırılamaz öfkeye neden oldu. Özellikle Başkurtlar, Rusların göçlerine karşı çıktılar ve 16. yüzyıl sonu ile 18. yüzyılın sonu arasında sürekli isyan ettiler.[40] Kuzey Kafkasya dağlarında yaşayan halklar, özellikle Çeçenler, Rus hâkimiyetine karşı 20-30 yıl boyunca inatla savaştılar fakat 1860'larda zayıf düştüler. Otlaklarını yeni yerleşenlere, atlarını orduya bırakmak zorunda kalan ve etrafları istihkâm hattı ve Kossak yerleşimleri ile çevrilen Kalmuklar, Aşağı Volga bölgesinde hayatta kalma ümitlerini kaybettiler ve 1770'te hep birlikte atalarının Orta Asya'daki anayurtlarına göç etmeye çalıştılar. Sadece yüzde üçü veya daha az sayıdakiler bu amaçlarına ulaşabildi. Geri kalan, en azından 100.000'i, uzun çöl yolculuğuna, açlığa, hastalıklara, sıcağa veya soğuğa ve rakip Kazakların saldırılarına dayanamadılar.[41]

Rusların sınır bölgelerine iskânının özünde bir paradoks bulun-

---

39 Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca: Cornell University Press, 1994). 97-98; Willard Sunderland, "Russians into Yakuts? 'Going Native' and Problems of Russian National Identity in the Siberian North, 1870-1914," *Slavic Review* 55 (1996), 806-825.

40 Alton Donnelly, "The Mobile Steppe Frontier: The Russian Conquest and Colonisation of Bashkiria and Kazakhstan to 1850," M. Rywkin, ed., *Russian Colonial Expansion* (Londra: Mansell, 1988), 189-207.

41 Michael Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1771* (Ithaca: Cornell University Press, 1992), 229-235.

maktadır. Devletten nefret eden ve onun yağmasından kaçan köylüler, bizzat devletin aracı oldular. Klyuçevski'nin yazdığı Rusya tarihinin merkezine oturttuğu sömürgeciler, hem emperyalist devletten kaçtılar hem de onun desteğine gereksinim duydular. Rusların evlerini arkada bırakıp göç etmesinin nedenleri, İngilizlerin Amerikan sömürgelerine göç etmesinin nedenlerine benzemekteydi fakat Ruslar coğrafi olarak yakın ve tehlikeli bölgelerde yeni bir yaşam kurmak zorunda olduklarından, devlet sahip oldukları şeylerde hak iddia edebilirdi ve bu nedenle devletin uzattığı korumacı eli memnuniyetle karşıladılar. Bütün bu süreç, nüfus artışını Rusya'yı 18. yüzyılda Avrupa'nın en kalabalık ülkesi yapacak şekilde kolaylaştırdı ve bu büyümeyi tarımlarını köklü bir şekilde geliştirmeden sağlayabilmelerine imkân verdi. David Moon'un işaret ettiği gibi "ormanın ve bozkırın daha büyük alanlarını ekip biçerek birçok Rus köylüsü geleneksel, yoğun işgücü gerektiren ve geniş alana yayılmış tarımsal metotlarını devam ettirebildiler."[42]

RUSYA'NIN SINIR DURUMU

Sınırsız kolonizasyonu mümkün kılan genişlik, aynı zamanda Rusya'yı Avrasya'nın her yanından giren en çeşitli kültürel etkilere hazır bir hazne haline getirdi. Rusya, ilk yüzyıllarda Avrupalı bir ülkeden çok, Moğolistan'ın animizmine ve Şamanizmine, Iran'dan ve Türkiye'den gelen İslamiyete, Moğolistan'ın vârislerine ve Avrupa ve Asya'nın sınırlarında doğan Doğu Hıristiyanlığına açık, Asyalı bir ülkeydi.

Batı ile Doğu arasındaki kutupluluk, Rusya'nın en azından 16. yüzyıldan itibaren politik ve kültürel yaşamında önemli etkiler bıraktı. Rusya'nın halkla ilgili ve sosyopolitik kurumlarının çoğu bu dönemden önce şekillenmişti ve büyük bölümü, özellikle iletişim sistemi, başka devletlerden ve kendi halkından vergi alma sistemi, nüfus sayımı, askerlik sistemi ve ortak sorumluluk değerine sahip köy komünü ve karşılıklı gözetim, Asya'daki uygulamalarından doğmuştu. Bununla birlikte Rusya'nın elit kültürü, 16. yüzyıl-

42 Moon, "Peasant Migration," 893

dan itibaren tamamen zıt yöne, en çekici iş fırsatlarının ama aynı zamanda en ciddi askerî tehditlerin geldiği Batı Avrupa'ya doğru kaymaya başladı. Ruslar, Doğu-Batı kutupluluğunun farkındaydılar fakat 19. ve 20. yüzyıllarda bu farklılığı çok basit bir şekilde algılamaya ve Doğu'yu batıl inançlar, kadercilik ve durgunlukla tanımlarken; Batı'yı kendine güven, dinamizm ve gelişme ile tanımlamaya eğilim gösterdiler.[43]

Yakın dönem kültür araştırmacıları ve sosyal bilimcileri, Rus kültürünün "ikili doğasına", sorunlarına en uç çözümler aramak eğilimine ve bir dizi kültürel modelle tam zıttı olanlar arasında gidip gelmesine işaret ettiler. Konuyla ilgili olarak 10. yüzyılın sonuna doğru Ortodoksluğun çok çabuk bir şekilde paganizmin yerini alması, 18. yüzyılın başında I. Petro'nun yaptığı reformları ve 1917 Devrimi'ni daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm, inceleyebileceğimiz diğer bir örnektir. Her durumda yenilik, eskinin bütünüyle değiştirilmesi, mutlak kötünün ortadan kaldırılması ve mutlak iyinin getirilmesi olarak sunuldu. Yuri Lotman ve Boris Uspenski'nin yorumladığı gibi "ikilik ve tarafsız bir değerlendirme alanının olmayışı, yeniliğin bir süreçten çok, her şeyin yerine eskatolojik olarak başka bir şey koymak şeklinde algılanmasına neden oldu. Yeniliğin yapı olarak 'kullanılmamış bir kaynak'tan doğmak yerine, sanki tersyüz ediliyormuş gibi, eskinin dönüşümünün bir sonucu olarak ortaya çıkması, bunun doğal bir sonucuydu. Bu şekilde tekrar edilen değişiklikler, eski biçimlerin *yeniden oluşum*una neden olabilirdi."[44]

Bu tür aşırı kesintilerle dikkat çeken bir toplumda, belli bir zihniyetle dolu elitler, herkesin yararına olduğunu düşündükleri reformlar yapmaya çalışırlar fakat kalabalıkların böyle zor iklim koşullarında ve coğrafi çevrede yeniliğin ve deneyin özünde tehlikeli

43 I. V. Kondakov, *Vvedenie v russkuiu kul'turu* (Moskova: Aspekt-press, 1997), 59-68.

44 Iu. M. Lotman ve B. A. Uspenskii, "The Role of Dual Models in the Dynamics of Russian Culture (up to the End of the Eighteenth Century)." Lotman and Uspenskii, *The Semiotics of Russian Culture,* ed. Ann Shukman, Michigan Slavic Contributions, no. 11 (Ann Arbor: Department of Slavic Studies, University of Michigan, 1984), 5.

hatta felaket olma ihtimaliyle artan muhafazakârlığı ve güvensizliğiyle karşılaşırlar. Sonuç, elitler ve halk, devlet ve yerel topluluklar arasındaki kronik ve çözümsüz çatışmadır. Bu durumlarda değişim, şiddetle, zihinleri kapatmak ve eski modelleri ve böylece eski çatışmaları yeniden üretmek suretiyle çarpıtılır.[45]

Böyle bir toplum, ütopyalar ve hayali olmayan şeyler üretme eğilimi gösterir. Kroniklerde (değişik dinleri incelemek için farklı ülkelere gönderilen ve Bizans'a giden) Rus elçilerinin "Cennette miydik, dünyada mı bilemedik," sözleriyle aktardıkları, Ortodoksluğun 10. yüzyıldaki kabulü, bu anlamda ilk ütopya idi. Dualar/komünyon, ideal fakat dışarıdan alınmış bir güzellik, düzen ve gerçek sunar. Rus Ortodoks Kilisesi cemaati, ibadete katılmayan, onu sadece gözlemleyen ve bazen ibadete hiç gelmeyen bir cemaattir. Onlar, tören boyunca gelip giderler, kilisenin içinde gezinirler, mum yakarlar, ikonlara saygılarını gösterirler ve hatta –yapmamaları gerektiği halde– gizlice yanındakilerle konuşurlar. Bütün bunlar teatral bir şovdur; merasimin kapalı kapılar ardında hazırlandığı gerçeğinin de işaret ettiği gibi, hep birlikte yapılan bir ayinden çok, bir sırdır.

Resim anlamına gelen "ikon" kelimesinin Ortodokslukta kullanıldığı şekli ile anlamı, kutsal birisinin veya olayın resmidir. Fakat kelime, kullandığımız normal anlamıyla bir resimden daha fazlasına karşılık gelir çünkü bir ikon, bir ifadenin basit bir görüntüsünden ibaret değildir: İzleyici ile onun gördüğü şeyin gerisindeki dünya arasında bağlantı kurmaya çalışır. İşaretbilimcilerin kullandığı anlamıyla ikon, sadece bir işaret değil aynı zamanda bir semboldür veya 16. yüzyılın başlarında yaşamış ilahiyatçı Iosif Volotski'nin ifade ettiği üzere "üzerlerine azizleri resmettiğimiz ve taptığımız bir nesne değildir. Bu görünen nesneden yola çıkarak zihnimiz ve ruhumuz, asıl amaçladığımız Tanrı'nın sevgisine doğru yükselir."[46]

Görsel mesajlar, çoğunlukla okuma yazmayan bilmeyen kişiler için, en azından günümüzde televizyonun ve reklamın bizim için

45 Bu, A. S. Akhiezer'in öne sürmüş olduğu temel tezidir. Ot *proshlogo k budushchemu* (Moskova: PJK, 1994); aynı yazar, *Rossiia: kritika istoricheskogo opyta* (Moskova: Filosofskoe obshchestvo SSSR, 1991). cilt 1.

46 Alıntının geçtiği eser, Leonid Ouspensky, *Theology of the Icon*, çev. Anthony Gythiel, vots H (Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1992), 266.

önemli olduğu kadar mühimdiler ve her türlü kutsal imaj, dinsel merasimlerin, kutsal bir mekânda bir ibadethanede bulunmanın önemli bir parçasıydı. Daha da önemlisi, bir ikon, sıradan bir evde veya bir köylü kulübesinde de bulunabilirdi. O, bir evin, son derece önemli konuklarının ağırlandığı ve aile hayatındaki en önemli olayların yer aldığı bir köşesine (kırmızı köşeye) konurdu. Çoğu insanın, nerede ihtiyaç duyarsa orada ibadet edebilmek için veya kendisini felaketlerden koruyacaklarına inandığı, bu nedenle gittiği her yere götürdüğü ikonları vardı. Kısaca bir ikon, bir imajdan çok daha fazlasıydı; yaşamın bir parçasıydı ve bu anlamda taşıdığı manevi anlam çok büyüktü.

Esasen, belli kutsal gerçekleri taşıdığından kilisenin bizzat kendisi de bir ikondu. Bir haç işaretini andıran "kare görünüme" sahip tipik bir Ortodoks Kilisesi'ne yaklaşan bir Ortodoks, bir giriş veya narteksten geçerek batı yönündeki dünyevi olan ve kutsal olmayanın iç içe geçtiği bilinç eşiğine ait bir alana ulaşır. Onu geçtikten sonra, merkezdeki kubbenin altında yer alan ve etrafı kolonlarla ve bir dua için ya da bir kişinin veya olayın anısına önlerinde mum yakılan ikonlarla çevrili, binanın en aydınlık bölümüne ulaşır. Bu alanın her iki tarafında yine mumlarla, belki daha az aydınlanmış koridorlar bulunmaktadır.

Bütün bunlara bakan birinin hemen önünde, patrikleri, peygamberleri, azizleri, İncil'den hikâyeleri, kilise törenlerini ve ortada onları kutsayan ve bir yanında Hz. Meryem diğer yanında aziz Vaftizci Yahya'nın yer aldığı İsa figürünü resmeden bir dizi ikon yer alır. Yukarıda bizzat kubbenin üzerinde Her Şeyin Efendisi olan ve aşağıdaki cemaatine bakan Pantokrator (İsa'ya atfedilen ve evrenin hâkimi anlamına gelen Yunanca bir unvan) İsa vardır. İkonların yer aldığı bölümün merkezindeki iki kapı kapalıdır ve onların arkasında kilisenin en kutsal bölümü olan, ayin ekmeği ve kâsesinin hazırlandığı bir mabet yer alır. 20. yüzyılın başlarında yaşamış ünlü ilahiyatçı Pavel Florenski'nin ifade ettiği gibi "kilisenin en mukaddes yerini cemaatin bulunduğu kısımdan ayıran üç kapılı ve üstünde azizlerin resimlerinin yer aldığı bölüm, görünen ve görünmeyen dünya arasında; Tanrı'nın tahtını, diğer bir ifadeyle bir sırrı/gizemi ifşa eden ilahi bir görkemi çev-

releyen bir şahitler bulutu, bir azizler kalabalığı aracılığıyla bilinci aşan bir sınırdır."[47]

Ayrıca kilisenin planı, Ortodokslukta dünyanın Batı, özellikle, Protestan kiliselerinde olduğundan daha az önemli olduğu gerçeğini gözler önüne serer. Ortodoks kiliselerinde cemaatin oturması ve dinlemesi için oturaklar yoktur ve kürsü, eğer varsa, göze batmayacak bir yerdedir. Törenler daha uzundur ve papazların bütün merasim boyunca orada bulunması gerekmez. Müzik kutsal metinleri makamlı bir şekilde okuyan müzisyen ve onları seslendiren koro tarafından icra edilir. Cemaat onlara eşlik etmez ve org da yoktur çünkü Ortodokslukta Tanrı'ya vakur bir yakarışın ancak insan sesiyle yapılabileceğine inanılır. Kilisenin planı, kapalı kapılar, müzik ve koku, her şey ve ibadet edenler; hep birlikte icra edilen bir olayın katılımcılarından çok ilahi bir yansımanın şahitleridir ve içinde bulundukları durumu anlamak ya da ona katkı bulunmaktan ziyade, ona hayranlık duymak, tadını çıkarmak ve manevi bir huzur duymak niyetindedirler.

İkonlara gelince; bazılarımız onları son zamanlarda daha çok benimsemiş gözüksek de, biz Batılılar onları hâlâ temsili bir nesne olarak kabul etmekte zorlanmaktayız. İkonlardaki figürler uzatılmıştır ve hareketleri doğal olmaktan çok semboliktir. Görsel fonla ilişkileri, mesela ayakta durup durmadıkları, net değildir ve dikkatlice seçilen ve hafifçe abartılan fonun, bizzat kendisine has özellikleri bulunmaktadır. Işık açık tonda, monoton ve parlaktır ve hangi kaynaktan geldiği belli değildir. Ortaçağ sonrası sanatında yaygın bir biçimde görüldüğü üzere, resmin arkasından çok önünde bir yerde, bir noktada birleşiyor gibi görünen perspektif, düzeni bozan/karmaşa hissi veren bir yapıdadır. Bütün bu efektler, insan figürlerinin onlara bakan kişileri aksi yönde çekmek için kullanıldığını düşündürür ve gerçeklerin insanların üzerinde ve ötesinde olduğunu ima eder.

Gördüğümüz gibi Rus popüler kültürü, *pravda* ve *nepravda* ikilemini yansıtmaktaydı. Kirli ruhlar biçimindeki *nepravda,* hiç bek-

47 P. Florenskii, "Ikonostas," *Izbrannye trudy po iskusstvu* (Moskova: Izobrazitel'noe .-5 iskusstvo, 1996), 98; İkonoklazmdaki farklı öğelerin ayrıntılı tanımı için bkz. Ouspensky, *Theology of the Icon,* 2: 275-285.

lenmedik bir zamanda umulmadık bir yerde ortaya çıkabilirdi. Yılın karanlık dönemlerinde, hamilelikte, bebek doğumlarında ve insanların normalde olduklarından daha güçsüz ve kırılgan oldukları dönemlerde, özellikle ormanlarda ve bataklıklarda bulunurlardı. Hanenin, banyonun içinde, özellikle de esas yerleşim yerinin dışında yapılmış bir kulübede görülürlerdi. *Bannik* veya banyo ruhu, kızdırılırsa çok tehlikeli olabilir ve ana binaya yayılabilecek bir yangın çıkartabilirdi. Ondan korktukları için insanlar, yalnız veya geceleyin banyo yapmaktan sakınırlar ve "teşekkür mahiyetinde" onun için banyoda sabun, köknar dalları veya çok az bir su bırakırlardı.[48]

Halk şarkıları ve deyimleri de aynı ikilemi ifade ettiler. Komedi veya dram genellikle düzenli ve kültürlü bir dünya ile açlığın, fakirliğin, çıplaklığın, sarhoşluğun ve başkalarının huzurunu kaçıran davranışların hâkim olduğu bir dünya arasındaki karşıtlığı dile getirdiler. Olumsuz ifadelerle tanımlanan karanlığın dünyasında (*kromeşni mir*) kilisenin yerine taverna, giysilerin yerini paçavralar veya eğreti bezler, düzgünce konuşmanın yerini kabalık ve müstehcenlik, ahlaki davranışların yerini sarhoşların kavgası alırdı. Karşıt dünyadan manzaralar, hareketler ve konuşmalar, normal olarak düzenli bir dünyada neler olduğunu anlatmak için kullanılırdı. Bu, kilisenin sürekli eleştirisine maruz kalan fakat insanlar tarafından hep sevilen *şuty* ve *skomorok*inin, soytarılar ve gezici oyuncuların işiydi. Sebep oldukları kahkaha, *neçistaya sila*'dan gelebilecek tehlikeleri azaltmakta, elitlerin gösterişi ile alay etmekte ve onların sözde davranışlarının gerisindeki gerçekleri göstermekteydi. Göreceğimiz gibi bazen (IV. İvan ve I. Petro gibi) çarlar bile, onların dünyanın normal değerlerini altüst etme biçiminden ilham alacaklar, onlara başvuracaklardır.[49]

İki dünya arasındaki bu gerilimin paradoksal bir versiyonu, İngilizcede genellikle "fools in Christ" olarak tanımlanan *yurodivye* (Meczuplar) tarafından temsil edildi. Sadece Bizans'ta bulunan

48 Linda J. Ivanits, *Russian Folk Belief (Armonk*, N.Y.: M. E. Sharpe, 1992), özellikle bölüm 3.

49 Likhachev, Panchenko, ve Ponyrko, *Smekh v drevnei Rusi*, 7-59; Russell Zguta, *Russian Minstrels: A History of the Skomorokhi* (Oxford: Clarendon Press, 1978).

ve çoğunlukla 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemde Rusya'da da görülen *yurodivye*, çıplak ya da paçavralara bürünmüş bir şekilde, bazen yüzleri siyaha boyanmış veya bellerinin etrafına zincirler dolanmış, özellikle bedenlerindeki yaralara dikkat çekecek bir biçimde insanların terbiyesiyle ve çekiciliğiyle alay ettiler. Bazıları küfrederek, insanlara taş atarak veya garaz dolu şakalar yaparak ahlaki değerleri çiğnediler. Kızıl Meydan'daki katedrale ismini veren ve bir ara Moskova'nın *yurodivyi*si olan Vasili, bazı kızların gözlerini kör etti (ama daha sonra onlara görme duyularını geri verdi). Bu, güzelliği, huzuru, âdetleri ve bazen de ahlakı ve aklı reddeden çok garip ve çarpıcı bir zahitlikti.

Kendi kendini inkâr etmenin bu çok farklı biçimleri, fakir ve ezilen insanların büyük ilgisini çekti ve sempatisini kazandı. Bu kişiler genellikle yoldan geçenlere seslenir ve onlara gelecekle ilgili tahminlerde bulunurlardı. Normal hiyerarşi ve hipokrasiye olan mesafelerini, zenginlerin, bir anlamda güçlü olanların kusurlarını/ayıplarını sosyal kurallara/geleneklere uyanlara açık olmayan bir biçimde ifşa etmek için kullandılar. Kısaca, karanlık dünyanın araçlarını, ahlakın ve geleneklerin/kuralların dünyasına ışık saçmak için kullandılar. Bu, tehlikeli ve paradoksal bir işti ve onlardan çoğu bu işi yaptıkları için özellikle kilise tarafından yerildiler. Öte yandan zahitlikleri ve gerçeğe adanmışlıkları, içlerinden birkaçının saygı görmesine ve hatta aziz olarak kabul edilmesine neden oldu.[50]

Belki, *yurodivyi*, Rusların Doğu'nun dinî etkilerine açık olmasının bir ürünüydü. Bazı yönlerden *yurodivyi*, avare bir zahit olan, demir nesnelere düşkün olduğu, kutsal şeylere saygısızlık ettiği ve ahlaksızca davranışlar sergilediği ve kehanette bulunduğu söylenilen bir Şaman'ı andırır.[51] Öyle olsa bile *yurodivyi* Rus kültüründe, düzenli bir dünya ile karanlık bir dünya arasında aracılık eden biri olarak özel bir yere sahiptir.

O, neredeyse bunu yapabilecek tek kişidir. Göreceğimiz gibi, iki kutuplu dünyanın Rus politik yaşamında ve kültüründe, çar-

50 Likhachev, Panchenko, ve Ponyrko, *Smekh v drevnei Rusi*, 72-153.

51 Eva M. Thompson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture* (Lanham,. Md.: University Press of America, 1987).

ların davranışlarında, reform planlarında, devrimcilerin rüyasında, sanat ve edebiyat eserlerinde birçok anlamda onun bir yansımasını bulmak mümkündür. İki kutup arasında rahatça hareket eden birkaç kişi vardı. *Pravda* ve *nepravda*, "biz" ve "onlar", devlet ve toplum arasındaki keskin karşıtlıklar, Rusya'nın çalkantılı tarihine renk kattılar hatta onun büyük bir kısmına damgalarını vurdular.[52]

52 B. F. Egorov, "Ocherki po istorii russkoi kul'tury xix veka," *Iz istorii russkoi kul'tury*, 3 cilt 5: *xix vek* (Moskova: lazyk Russkoi Kul'tury, 1996), 51-79. Ütopyaların ve ütopya karşıtlığının yaygınlığı için bkz. Leonid Heller ve Michel Niqueux, *Histoire de l'Utopie en Russie* (Paris: Presses Universuaires de France, 1995).

BİRİNCİ KISIM

İMPARATORLUK ÖNCESİ RUSYA VE İMPARATORLUĞUN BAŞLANGICI

1

Kiev Rusya'sı, Moğollar ve Moskova'nın Yükselişi

SLAVLAR VE VİKİNGLER

Slavlar, Avrupa'nın yazılı kayıtlarına, Doğu Roma İmparatoru Justinyen döneminde, Karpatlar yönünden Tuna'yı geçtikleri zaman, oldukça ani bir şekilde girdiler. 626'da, Türk veya Moğol kökenli Avarlarla birlikte Bizans'ı kuşattılar fakat başarısız oldular. Müteakip iki asır boyunca Balkanlar'a yerleştiler. Beraberlerindeki Slav kabileleri de Franklarla karşılaştıkları Elbe Deltası ve Kuzey Bavyara'ya kadar Orta Avrupa'nın içlerine nüfuz ettiler. Birkaç yüzyıl içinde Elbe ve Saale nehirleri boyunca ve Bohemya ormanlarından geçen zayıf bir Alman-Slav sınırı oluştu. Diğer bazı Slavlar da, Dinyeper, Neman, Batı Dvina ve Volhov nehirleri boyunca Baltık Denizi'nin doğu ve güneyindeki ormanlara ve göller bölgesinin içlerine sızdılar ve buralarda Baltık dilleri ve Fince konuşan halklarla karıştılar.

Slavların anayurtlarının Bug, Pripet ve Dinyeper nehirleri arasındaki bölge olması ve Slavların Asya bozkırlarını geçerek buralara gelen kavimlerin göçleri sonucu, bu merkezden, dağlarla veya ormanlarla korunan bölgelerin içlerine kadar yayılmış olmaları muhtemeldir. Ekonomileri çiftçilik ve hayvancılığa dayalı olup, daha çok kuzey topraklarına ve iklimine uygundu.

Arkeolojik kalıntılar, Slavların tarımda Roma'nın oldukça gelişmiş saban, gübreleme ve ekme-biçme tekniklerini uyguladıklarına işaret eder. Tarımları zamanla metal sabanların kullanımı ve özellikle kuzeyin nemli havasına uygun olan kışlık çavdarın yetiştirilmeye başlamasıyla daha üretken bir hale geldi. Zaman içerisinde tarım, zanaatkâr ve tüccarların işlerini kurması için yeterli bir sermaye/artık oluşturdu.

Bu dönemde, Dinyeper'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan Pontik ve Kuban steplerine Türk kökenli yarı göçer bir aristokrasi tarafından yönetilen ve çokuluslu bir kabile federasyonu olan Kazan Hanlığı hâkimdi ve onun güneyden ve doğudan gelen saldırılara karşı sağladığı görece güvenlik, tarımla uğraşan Slav kabilelerinin stepte yerleşmelerini kolaylaştırdı. Slavlar stepte yerleşim alanlarını küçük taştan kaleler şeklinde inşa ettiler ve Hazar Hanlığı'na kendilerini korumaları için vergi ödediler. Hazar Hanlığı'nın toprakları geleceğin Kiev Rusya'sını kapsamaktaydı; hanlık, güneyde Kafkasya'nın kontrolü için Abbasi Halifeliği; Kırım'ın kontrolü içinse Bizans'la mücadele etti. Hazarlar bazen de Bizans'la ittifak yaptılar ve onunla göçebe kavimlere karşı bir ileri savunma hattı oluşturdular. Hazar bölgesinin gerisinde, Volga havzasının ortasında, diğer Türk kökenli bir kavim olan Bulgarların da kendi hanlıkları vardı.[1]

İşte, kuzeyden gelen "Rus"lar, Slavları bu şartlar altında buldular. Geçmişte Rusların kimliği konusunda hararetli tartışmalar vardı, fakat bugün Rusların atalarının, İskandinav Vikingleri veya Slav, Baltık ve Fin-Ugor kavimlerinin yaşadığı topraklardan geçen ticaret yollarına hâkim olmaya çalışan savaşçı-tüccarlar, Slavların deyimiyle "Varegler" olduğu kesindir. "Viking" kelimesi, köken itibariyle "korsan" anlamına gelir.

Bu Vikingler, nüfusu hızla artan ve tarım alanları hem iklim

1 Carsten Goehrke, *Frühzeit des Ostslaventums* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchvj gesellschaft, 1992), 170-172; Pavel M. Dolukhanov, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus* (Londra: Longman, 1996), bölüm 8; Peter B. Golden, "The Peoples of the South Russian Steppes," D. Sinor, ed., *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 256-284; David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia,* cilt 1: *Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire* (Oxford: Blackwell, 1998), 287-297, 327-333.

hem de dağlık yapıdan dolayı sınırlı olan krallıklardan geldiler. 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan dönemde, toprak, ticaret, ganimet, köle veya sadece askerî şan ve şöhret arayışıyla Kuzey Avrupa'nın her yerine ve Güney Avrupa'nın bazı bölgelerine yayıldılar. Onlar, konargöçer olmayıp, halihazırda belli bir maddi kültüre sahip yerleşik bir kavim olmaları sebebiyle, hem kendilerinden önce hem de sonra gelen birçok kavimden ayrıldılar.[2]

Başlangıçta onları göçe iten nedenlerden biri olan ticaret, Volga Nehri ve onun Kama gibi kolları boyunda yoğunlaşmıştı. Kama'nın Volga'ya karıştığı nokta, batıda Avrupa'ya doğuda ise Orta Asya'ya doğru uzanan karavan ticaret yollarının kesiştiği bir yerdi. Bulgarlar burada önemli bir ticaret ağı oluşturarak, kuzeyde yaşayan insanlardan aldıkları kürk, balmumu ve balı, güneydeki aynı zamanda vergi ödedikleri Hazar Hanlığı'na taşıdılar. Ruslar ise Bulgar pazarına getirdikleri kürklerini gümüşle takas ettiler.[3]

Rusların ilgisini 8. yüzyılın sonundan itibaren diğer bir ticaret yolu çekmeye başladı. Bu yol, Finlandiya Körfezi ve Ladoga Gölü'nden aşağıda Narva veya Volkov ve Lovat nehirlerine, Batı Dvina Nehri'nin kısa bir bölümü boyunca Karadeniz'e ve oraya akan Dinyeper Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Bununla birlikte bu ticaret yolunun bir engeli vardı: Dinyeper'in aşağı bölümünde oluşan ivinti yerler –bir dizi granit kabartı– deniz ulaşımı için tehlike teşkil etmekteydi. Suyun az olduğu diğer mevsimlerde bu ivinti yerler geçilemez bir duruma gelirken; hızlı ve derin akan su kaynağı, gemileri bu engele doğru sürüklemekteydi ve [bunun sonucunda] mallar, yetmiş kilometreye kadar varan karayoluyla taşınmak zorunda kalmaktaydı. Bu yolun güvenliğinin sağlanabilmesi için, güçlü bir ordu yaratabilecek, iyi organize edilmiş bir kağanlığa ihtiyaç vardı.

Bununla birlikte bu engel aşılınca, Dinyeper yolu Ruslara bütün

---

2 Gwyn Jones, *A History of the Vikings,* 2. baskı (Londra: Oxford University Press, 1984), 255.

3 Golden, "Peoples of South Russian Steppes"; Thomas Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 34 (1986), 321-348; Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and Its Significance for Medieval Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 5-14.

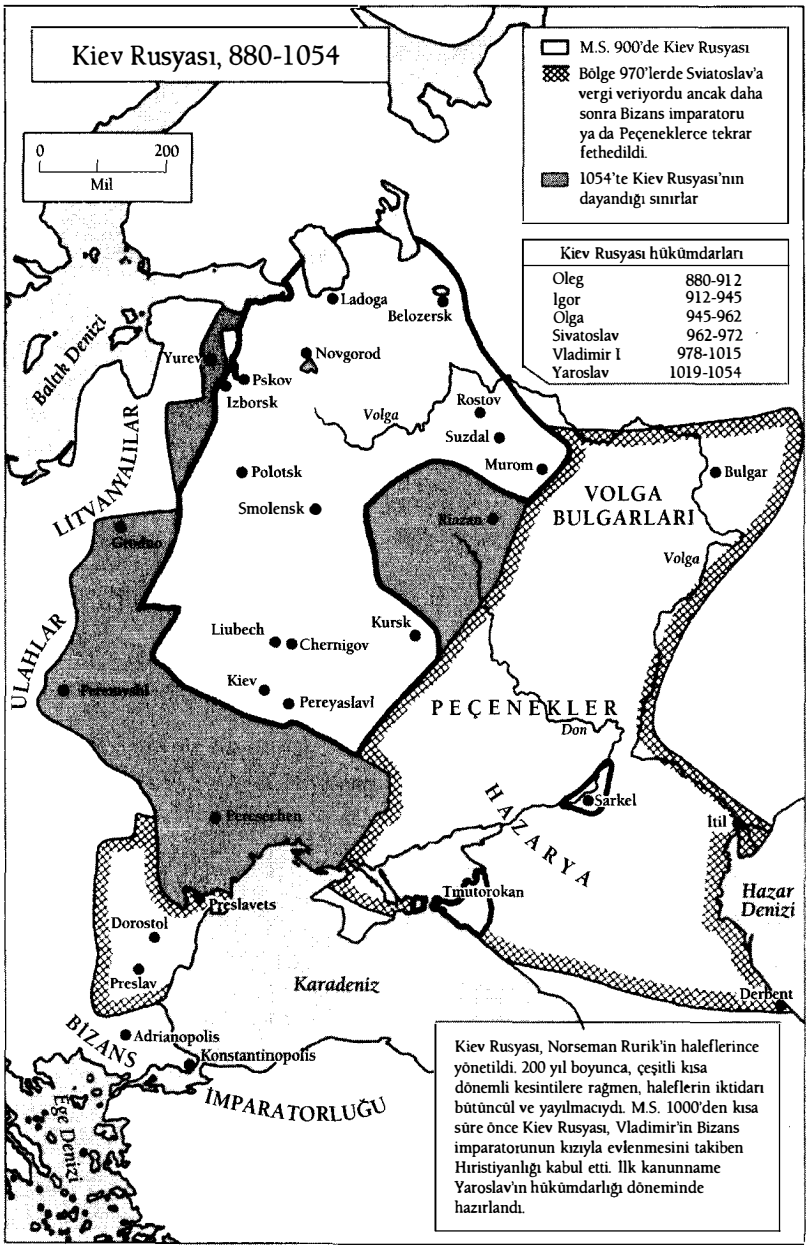
pazarların en zengini olan Bizans'a erişim olanağı sağladı. Ruslar oraya köle, deri, kürk, bal ve balmumu getirdiler ve kuzeye mısır, şarap, ipek ve lüks mallarla geri döndüler. *Geçmiş Zamanlar Yıllığı*'na (*Povest vremennykhlet*) göre, bu yol boyunca yaşayan Slav ve Fin-Ugor kavimleri, zaman içerisinde bu akışı benimsediler. Başlangıçta onlara vergi vermeyi reddettiler ve zamanla "kendi kendilerini yönetmeye" başladılar. Bununla birlikte, [kronik aşağıdaki bilgiyi sunmaktadır]:

> Onların arasında kanun yoktu ve kavim kavme karşı geldi. Böylece aralarında anlaşmazlık hasıl oldu ve birbiriyle savaşmaya başladılar. "Hadi gelin bizi yönetecek ve kanuna göre yargılayacak bir prens seçelim," dediler. Buna uygun olarak denizleri aşıp, Vareg Ruslarına gittiler. [Ve] Ruslara "Bizim bütün topraklarımız büyük ve zengin, ama düzen yok," dediler. "Gelin ve bizi yönetin."[4]

Bu kronik, iki yüzyıl kadar sonra, içlerinden en büyüğünün yukarıdaki çağrıya olumlu cevap verdiği iddia edilen ve Slav kavimleri arasında yerleşen üç kardeşin bağlı olduğu Rurik hanedanına övgü amacıyla yazıldı. Bu yüzden hikâye, övgü amacı taşıyan bir kurguydu. Öte yandan görece ilkel/az gelişmiş halkların, kendi aralarındaki düşmanlığa son vermesi, ticareti getirmesi ve ayrıca dış savunmayı organize etmesi için daha yüksek bir kültürden bir yöneticiyi kabul ettikleri de bilinen bir gerçektir. Bu, Rusların haleflerinin daha sonraki yüzyıllarda diğer halklar üzerinde sıklıkla uyguladıkları bir yöntemdi.

Ayrıca buraya gelen Vikinglerin sağladığı bir hizmetti. Vikingler, İskandinavya'dan Bizans'a kadar uzanan ve "Vareglerden Yunanlılara" kadar birçok halkın yaşadığı yol boyunca istihkâm edilmiş ticaret kolonileri oluşturdular. İlk koloni, Dinyeper'e giden güney yolunun güneydoğudan Volga ve Hazar Denizi'ne ayrıldığı kilit bir kavşak niteliğinde olan Ladoga Gölü'nün yukarısındaki bölgede kuruldu. Diğer istihkâm edilmiş kasabalar ise daha sonra Volkov Nehri boyunca özellikle de onun bugünkü Novgorod şeh-

4 Serge A. Zenkovsky, ed., *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, rev. ed. (New York: E. P. Dutton, 1974), 49-50.

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas *(Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).*

rinin yakınlarındaki İlmen Gölü'ne aktığı yerde kuruldu. Vikingler, step politikaları el verdiği sürece daha güneyde, Orta Dinyeper üzerinde, bir geçiş noktasının nehrin 100 metre üzerinde yükselen ağaçlıklı tepelerle çakışan bir noktada bir müstahkem inşa ettiler. Bu kale, hem Karadeniz'e yakındı hem de bozkırdan gelebilecek akınlara karşı bir dereceye kadar doğal savunma oluşturmaktaydı. Ruslar, bu bölgede güneydeki en önemli şehirlerini, rivayete göre adını bir gemi kaptanının isminden alan Kiev'i kurdular. Şehir, ana kolların Dinyeper'e katıldığı yere yakın olup, verimli topraklara sahip bir tarım bölgesinin ortasındaydı.

9. yüzyılın ortalarındaki Rus Hanlığı, geçimini ticaret ve savaş ganimetinden sağlayan ve ormanlık ve ormanlık-bozkır alanlarda yaşayan ve tarımla uğraşan Finli, Slav ve Baltık halklarından vergi toplayan elit savaşçılarının zayıf bir federasyonundan müteşekkildi. Arap seyyah İbn Rusta'ya göre,

> [Ruslar] hiçbir tarım alanına sahip değillerdi. Sadece, Saqlaba topraklarından [Slavların, Baltık halklarının ve Finlerin ormanlık alanından] getirdiklerini yemekteydiler. İçlerinden birisinin çocuğu olduğunda, çocuğu olan kişi bir kılıç alarak, ellerinin arasına koyar ve "Sana hiçbir zenginlik bırakmıyorum ve senin de bu kılıçla kazandığın dışında hiçbir şeyin olmayacak," derdi. Onların ne toprakları, ne köyleri ne de ekili arazileri vardı; tek işleri gri sincap kürkü ve diğer kürklerin ticaretiydi.[5]

9. yüzyılın ortaları gibi Rus Hanlığı, Slav takipçilere ve ticaret ortaklarına sahip önemli bir güç haline geldi. 861'de Bizans'a karşı bir sefer düzenledi; sefer başarısız oldu fakat Bizans İmparatorluğu'nun bir düşmanla karşı karşıya olduğunu fark etmesini sağladı. 907'de hanlık, Bizans'la, Konstantinopolis sınırları içerisinde sürekli ticaret hakkı veren ticaret anlaşmaları imzaladı. Buna göre Ruslar, gümrük vergilerinden muaf olacaklar ama bunun karşılığında şehre girecek temsilcilerinin sayısını sınırlayacak ve onların silahlarını şehrin dışında bırakmalarını kabul edeceklerdi ki bu son şart, Bizans'ın savaşçı ve alışık olmadığı insanlarla iş yapmaktan tedirginlik duyduğuna işaret eder.

5 Christian, *History*, 1: 338.

Ruslar etkili olduklarını başka şekillerde de gösterdiler. Prens Svyatoslav (962-972), Hazar Hanlığı'nın başkenti olan İdil'i yağmalayarak; hanlığın Pontik (kuzey) steplerindeki egemenliğine son verdi; Don Nehri'nin aşağı bölümleri ile Azak Denizi kıyılarını bir süre için kontrolü altına aldı ve ticaret yollarını çeşitlendirerek Rusların ticaret kapasitesini artırdı. Fakat Hazarların bariz bir şekilde zayıflaması, konargöçer Peçeneklerin akınlarına yol açtı ve kısa sürede hanlığı, Azak Denizi üzerindeki Tmutorakan'daki ayak basacak kadar küçük bir yer dışında bütün topraklarından yoksun bıraktı.[6]

Varegler 10. yüzyıl ortalarına kadar bazı önemli başarılar elde ettiler ve halihazırda evlilikler yaptıkları birçok Doğu Slav kavminin desteğini sağladılar. Sonuçta Vikingler ve Slavlar arasındaki farklılık, kısa süre içerisinde belli belirsiz bir hal aldı, daha sonra tamamen ortadan kalktı ve geride hâkim bir Doğu Slav dili ve kültürü bıraktı. Viking-Slavlar beraberce, merkezi Kiev olan ve Peçeneklerden gelen tehdidi püskürtmeyi amaçlayan ve onların, yağmacılıkla geçinen tüccar prenslerin yaptığı gibi, Bizans gibi zayıf hedeflere akınlar düzenlemelerine olanak sağlayan bir tür süper kabile ittifakı oluşturdular.

Bu ittifak, biraz net jeopolitik ihtiyaçlardan kaynaklanan gönüllü bir ittifak, biraz da Kiev prensinin olağanüstü zenginliği ve zorlayan gücü tarafından dayatılan [bir işbirliğiydi]. Kiev Rusya'sının sürekli olabilmek için kavimler veya yerel liderler arasındaki anlaşmaya dayalı bir aşamadan öteye geçmesi, en azından Ortaçağ Avrupa'sındakiler gibi uygulanabilirliği olan egemen bir devlet olması gerekliydi. Kiev Rusya'sının tarihi, bazen başarıyla sonuçlanan, fakat sonuçta daha önceki Karolenj İmparatorluğu gibi dağılan ve yıkılan bir devleti başarma amacının hikâyesiydi. Bununla birlikte Kiev Rusya'sının başarısızlığını değerlendirirken, onun Karolenj İmparatorluğu hariç (ki onun da ömrü, Kiev Rusya'sınınkinden çok daha kısaydı) diğer bütün Avrupalı eşitleriy-

6 Gottfried Schramm, "Femhandel und friihe Reichsbildungen am Ostrand Europas: zur historischen Einordnung der Kiever Rus," K. Colberg, ed., *Staat und Gesellschaft im Mittelalter und Friiher Neuzeit* (Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983), 15-39; Noonan, "Why the Vikings First Came."

le karşılaştırıldığında, gücünün doruğunda iken sahip olduğu olağanüstü toprak genişliğini göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca o, İç Asya'nın bozkırlarında, konargöçer olmayanların kurduğu uzun ömürlü ilk devletti.

Toplumunun temelinde, yerleşik tarımın ve siyasi yapının büyümesiyle, akrabalıktan komşuluk temeline geçiş yapan yerel bir topluluk vardı. Bu geçişin en canlı olduğu dönem, kavimlerin isimlerinin kroniklerden bir bir kaybolduğu ve akrabalığın politik teşkilatlanmanın normal formu olmaktan çıktığı 9. ve 10. yüzyıllardı. Yerleşik tarımın ve en çok el sanatlarının ve ticaretin gelişmesiyle birlikte, zengin, fakir ve zayıf güçlü ayrımı oluşmaya; prens ve *drujina* (hizmetlileri/maiyeti), toplumun geri kalanından ayrılmaya ve ayrıcalıklı ve iyi silahlanmış bir sınıf oluşturmaya başladı. Bununla birlikte bu sınıf, Sovyet tarihçilerinin belirttiği gibi feodal yönetici bir sınıf değildi, çünkü geniş toprakları yoktu; aksine oldukça küçük toprakları ve kasabalarda gösterişli evleri vardı. Toplumun geri kalanından aldıkları vergiler, toprak sahipliğine dayalı olmayıp, üstün askerî güçle el konulan vergilerdi. Prens, önde gelen savaşçılarına (veya boyarlarına), topluma vergi koyma hakkı anlamına gelen *kormlenie* yetkisini verdi fakat onlardan bu gelirin bir kısmını kendisine vermelerini ve geri kalanını yasal bir gelir olarak ihtiyaçları için kendilerine saklamalarını istedi. Boyarlar, vergi toplama işini, tek tek hanelerle muhatap olmak yerine, "ortak sorumluluk" temeline dayandırdılar ve vergileri bir bütün olarak topluluklarla işbirliği yaparak topladılar. Ceza hukukunu da aynı temele dayanarak uyguladılar: Buna göre her topluluk, suçları araştırmak, suçluyu bulup teslim etmek veya topluca özel bir para cezası ödemek zorundaydı.[7]

Bu nedenle ve askerî amaçlar sebebiyle, yerel toplulukların bir meclisinin olması çok önemliydi. Akraba topluluklarda bu, *verv* (bağı çağrıştıran bir kelime) olarak bilinmekteydi fakat zaman içinde onun yerini *mir* kelimesi (ki barış ve uyum anlamına ge-

7 Horace W. Dewey ve Ann M. Kleimola, "From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia," *Jahrbiicher fur Geschichte Osteuropas* 30 (1982), 321-335; Horace W. Dewey, "Russia's Debt to the Mongols in Suretyship and Collective Responsibility," *Comparative Studies in Society and History* 30 (1988), 249-270.

lir) aldı. Kabileler için askeri, idari ve dinî merkezler olarak ortaya çıkan ve daha sonra ticaret ve üretim merkezleri haline gelen kasabalarda bu yapıyı ifade etmek için *veçe* kelimesi kullanılmaya başlandı (*veçe*, "bilmek" anlamına gelen kelime ile bağlantılıdır). Tüm bu meclisler, kabile toplantılarından doğdu ve parlamentolarla ortak hiçbir yanları yoktu. Temsil meclisleri değildiler: Toplumun genellikle toprak veya iş sahibi olan küçük sayıdaki yetişkin ve özgür erkeklerine açıktılar. Köleler, kadınlar ve muhtemelen göçmenler temsil edilmiyorlardı.

Aşağı sınıflar, serfler/vasallar değil, kölelerdi ve vergi ödeyenler özgür köylüler ve zanaatkârlardı. Sistem, ortaçağdaki Batı Avrupa feodalizmden çok, eskiçağdaki Yunan şehir devletlerine benzemekteydi: Genellikle ticaret tarafından finanse edilmekteydi; tarım ise sadece ikincil bir öneme sahipti. Kasabalar ve onları çevreleyen kırsal alanlar, tek bir politik birim oluşturmakta ve bir meclise üye olmak, toplumu korumak adına silahlanmak hakkı ve görevi anlamına gelmekteydi.

Kaynaklara bakarak, yerel meclisler hakkında çok fazla bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte; geleneksel ve sözlü bir iş yapma biçimine sahip oldukları ve bunun da bazı izler bıraktığı söylenebilir. Bununla birlikte kronikler, prensin "halkına danıştığına dair" ifadelere sıkça yer verir ve bu prensin sadece kişisel danışmanları veya yaşlılar konseyi ile toplanmadığı izlenimini uyandırır. Bu son derece normaldi çünkü prens düşmanlara karşı halkın desteği için her an bir bölgenin veya kasabanın özgür insanlarına çağrıda bulunabilirdi. Onların çıkarlarını ve görüşlerini göz ardı edemezdi. Esasen prensler arasındaki düşmanlıkların tarihi, bir şehir konseyinin/meclisinin taraflardan birini veya diğerini destekleyerek sıkça olayların seyrini değiştirdiklerini gösterir.

En gelişmiş şekliyle *veçe*, meclis, sadece kilise çanını çalmak gibi basit bir yolla prens ya da üyeleri tarafından toplantıya çağrılabilirdi. Meclisi gurur veren bir geleneğe sahip olan Novgorod'da bu iş için ayrılmış özel bir çan vardı. Vatandaşlar pazaryerinde ya da kilisenin önünde veya şehrin duvarlarının hemen dışında bir alanda toplanırlardı. Genellikle kesin bir prosedür, hatta belli bir başkan bile yoktu; bu nedenle toplantılara genellikle kasabadaki

en güçlü, en zengin, en tecrübeli ya da "en iyi" aileler damgalarını vururlardı. Bazen görüşler çok çabuk değişir veya şiddetli biçimde yön değiştirir ve sonra konsensüs için çaba sarf edilirdi. Eğer bu başarılamazsa, taraflar arasında gerçek kavgaların da yer aldığı bir çatışma çıkardı. Öte yandan 12. yüzyılın ortasında Kiev'de yer alan ve düzenin hâkim olduğu ve prens, metropolit ve *tysyastki* (şehir milisi kuvvetleri komutanı) tarafından prosedürün aynen uygulandığı bir toplantı kaydı mevcuttur.[8]

Bir *veçe*nin en önemli görevi, savaş, barış konusunda veya gerektiği zaman bir prensin ataması hakkında karar vermekti. Fakat prenslerin hepsi seçimle başa gelmediler ve bu durumlarda kendilerini zorla kabul ettirmek zorunda kaldılar. Seçim işinin kendisi, özellikle prenslerin kendi aralarındaki anlaşmalara muhalefet söz konusu olursa, bölünmelere yol açabilirdi.[9]

Savaş yapmak, prens ve *veçe* arasında üzerinde anlaşma sağlanması gereken nazik konulardan birisiydi. Sadece *drujina*sı tarafından desteklenen bir prens, zayıf bir rakipti: Çoğu zaman çok daha kalabalık ve bazen daha iyi silahlanmış bir şehir milisinin (*opolçenie*) desteğine ihtiyaç duyardı. Bu, özellikle göçebe akıncılara karşı yapılacak bir savunma savaşı durumunda geçerliydi. Yakın dönemde yapılan çalışmalar, bütün özgür erkeklerin, zırh ve başlık giymek ve kılıç, mızrak, balta, topuz, ok gibi silahları taşımak hakkına ve yükümlülüğüne sahip olduklarını ve bunların özgür erkekleri bir prens için hem bir tehdit hem de bir destek haline getirdiğini gösterir. Şehir milisi, süvari ve piyadeden müteşekkildi. Fakat 12. yüzyıla doğru at üzerinde savaşmak, *drujnina* içindeki özel, profesyonel bir grubun tekeli altına girmeye başladı. Milisin temel birimi *sotski* veya "centurion" kumandanlığındaki "yüz-

8 Yerel topluluklar hakkında bilgi için bkz. Son dönem Sovyet ve Sovyet sonrası dönemi tarihçilerinden bazılarının mükemmel çalışmaları: I. la. Froianov ve A. Iu. Dvornichenko, *Goroda-gosudarstva drevnei Rusi* (Leningrad: Izdatel'stvo Lcningradskogo Universiteta, 1988); I. la. Froianov, *Kievskaia Rus': ocherki sotsial'no-politicheskoi istorii* (Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1980); L. V. Danilova, *Sel'skaia obshchina v srednevekovoi Rusi* (Moskova: Nauka, 1994).

9 Froianov ve Dvornichenko, *Goroda-gosudarstva*, 63-64; V. I. Sergeevich, *Vechе ikniaz': russkoe gosudarstvennoe upravlenie vo vremena kniazei riurikovichei* (Moskova, 1867), 51-80. 10. Froianov, *Kievskaia Rus'*, 185-215.

ler" (*sotnya*) idi. Ayrıca büyük kentlerde görevi nedeniyle toplumda oldukça büyük yetkilere sahip *tysyatski* tarafından komuta edilen "binler" vardı. *Tysyatski* ya seçimle başa gelirdi ya da prens tarafından atanırdı.[10]

Yunan şehir devletleri nasıl ortak bir hareket için ittifakla oluşturmakta zorlanmış ve yavaş yavaş, ticaret ve başarılı savaşlar sonucu zenginleşen kendi eski kolonilerine karşı güç kaybetmeye başlamış ise, başlıca Rus şehirleri de zaman içinde parçalanma ve dış bölgelerini kaybetme eğilimi gösterdiler. Bu durumlarda onların eski *prigorody* –uydu veya tabi kasabaları– bağımsız otoritelerini elde ettiler ve bir prensi tahta çıkartarak bağımsızlıklarını meşru hale getirdiler. Yönetici konumunda olan Rurik hanedanının "boşta kalan" oğulları, böylesi koşullarda yapılan taht tekliflerini memnuniyetle kabul ettiler.

SLAVLARIN DİNLERİNİ DEĞİŞTİRMELERİ

Üzerinde tamamen mutabakat olan ittifakın istikrarı sağlaması, eğer ittifakın lideri doğaüstü bir onaya sahip olduğunu iddia ederse daha kolaydı. Svyatoslav'ın 972'de ölümünü müteakip oğulları arasında düşmanlıklar başladı. Yaşça daha genç olan Vladimir, Kiev'i ele geçirmek ve prens olmak için üvey kardeşi Yarapolk'u devirdi. Bu *force majeure*'ü meşru kılmak, farklı inançlara sahip halkını birleştirmek amacıyla dinî bir kampanya başlattı. Onların Norse, Slav, Fin ve İran kökenli çeşitli tanrılarına ait putlarını Kiev'e nazır bir tepenin üzerine kaldırttı.

Fakat bu başarısının ardından pagan inancını aniden terk etti ve Hıristiyanlığı kabul etti. Savaşçı bir halkın lideri için böyle bir karar zor olmalıydı. Babası Svyatoslav, kendisine inancını değiştirmesi için baskı yapıldığı zaman "Ama *drujinam* bana güler,"[11] demişti. Her şeye rağmen Hıristiyanlık, savaş yapmak ve farklı halkların yaşadığı geniş toprakları barış içinde yönetmek isteyen bir prens için iki net avantaja sahipti: Birincisi, Hıristiyanlık kan dava-

10 Froianov, *Kievskaia Rus'*, 185-215.

11 Simon Franklin ve Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus, 750-1200* (Londra: Longman, 1996), 142.

sını yasaklamakta; ikincisi kanun ve düzenin sağlanması için monarşik bir güce doğaüstü bir onay sağlaması yanında, yazılı bir kitap sunmaktaydı.

Ayrıca, Hıristiyanlığın Bizans'la yakın ilişkiler kurulmasını sağlaması da mümkündü. Bizanslılar, Slavlarla, Roma İmparatorluğu'nun bir zamanlar Germen kavimleriyle olan ilişkilerinde kullandığı askerî tedbir, ticaret, diplomasi ve misyonerlik faaliyetleri gibi farklı metotlarla baş edebilmekteydi. Amaç, onların barışçıl komşular olmalarını ve en nihayetinde imparatorluk içine entegrasyonlarını sağlamaktı. Dinlerini değiştirdiklerinde, kültürlenecekler ve böylece potansiyel vatandaşlar olacaklardı. Bu konuda belirleyici noktaya 9. yüzyılda ulaşıldı.

Moravya Krallığı başta olmak üzere Tuna'nın kuzeyindeki paganların Hıristiyanlığı kabullerini sağlamak amacıyla 860'larda Bizans'tan, özellikle iki etkili misyoner, Kiril ve Methodious kardeşler gönderildi. Onlar misyonerlik faaliyetlerine Hıristiyanlığın Doğu Avrupa'da yayılmasında etkili olacak yeni bir öğe eklediler: Moravya'da konuşulan Slavcayı öğrenerek, ilahilerin ve dinsel metinlerin çevirisine temel olabilecek bir alfabe oluşturdular. Bölgede faaliyette bulunan Alman misyonerler, kutsal metinler için tek uygun aracın/dilin Latince olduğu konusunda ısrar ettiler ve Moravya'da aynı görüş hâkimdi. Fakat Kiril yeni bir Balkan devleti olan Bulgaristan'a gitti ve orada Bulgar kağanı Boris ve oğlunu Yunancadan esinlenen bir alfabe aracılığıyla Bizans Hıristiyanlığı ile tanıştırdı. Bu alfabe Kiril alfabesi olarak adlandırıldı ve Yunancaya benzerliğinin Slav kiliselerinin Yunan Hıristiyan kültürüne benzerliğini yansıtması amaçlandı. 924'te yeni bir Bulgar Patrikliği kuruldu.

Bizans Hıristiyanlığı Rusların tanıştığı tek din değildi. Ticaret ve diplomasi aracılığıyla İranlılar ve Arapların inandığı İslamiyetle, Hazar Hanlığı'ndaki Yahudilik ve batıdaki Katoliklikle de tanışıklıkları vardı; Vladimir'in büyük annesi Olga, Kutsal Roma İmparatoru I. Otto'dan Rus topraklarına misyonerler göndermesini istedi. Kroniğe göre Vladimir; İslamiyet, Yahudilik, Katoliklik ve Ortodoksluğun öğretilerini ve törenlerini araştırmaları için bu inançların yaşandığı topraklara elçiler gönderdi. Bu elçiler, raporların-

da Katolikliğin ibadetlerinin/merasimlerinin hiçbir güzelliğe sahip olmadığını, İslamiyetin, *drujina*nın başlıca bağlayıcı seremonisi olan alkol kullanımına izin vermediğini belirttiler. Yahudilik konusunda sessiz kaldılar, fakat Ortodoksların dinsel törenlerinin güzelliğinden o kadar etkilendiler ki, "Cennette miydik yoksa dünyada mı bilemedik,"[12] dediler.

Kroniğin gerçekleri yansıttığını kabul etmesek bile, Vladimir'in jeopolitiğin sunduğu seçenekler arasından bilinçli bir tercih yaptığı ve Ortodoksluğun tebaasını etkileyebilecek bazı niteliklerinden etkilendiği açıktır. Fakat Ortodoksluğu seçmesinde en belirleyici olan etkenin, Vladimir'in Ortodoks Bizans'la yakın ilişkilerini koruma isteğinin olduğuna şüphe yoktur. Halihazırda Bizans'la ticaret bağları vardı ve Vladimir'in gözünde Bizans, dünyevi bir imparatorluk olarak, yarı göçebe kağanlıklardan veya yeni ortaya çıkan veya dağılmakta olan Batı Avrupa krallıklarından çok daha haşmetli ve muhteşemdi.

Vladimir, Ortodoksluğu benimseme kararından sonra paganizme karşı çok açık ve sert bir tavır sergiledi: Pagan putlarını yıktı. Perun, atlarla sürüklenerek tepeden aşağıya indirildi, ellerindeki değneklerle sürekli ona vuran on iki adam tarafından parçalandı ve Dinyeper Nehri'ne atıldı. Vladimir, ayrıca Kiev'in vatandaşlarına suya batırılarak vaftiz edilmeleri için nehir kıyısına gelmelerini emretti: "Yarın kim nehre gelmezse, zengin ya da fakir, aşağı sınıf ya da köle, o kişi benim düşmanım olacaktır,"[13] dedi. Kievlilerin kendilerinden istenilen merasimi ne kadar gönüllü yaptıkları tartışmaya açıktır: Novgorod'daki papazlar, Perun'a benzer bir muamele yaptıklarında, halkın yaygın protestosuyla karşılaştılar. Yuri Lotman ve Boris Uspenski, Hıristiyanlığın bu şekilde kaba ve zorla kabul ettirilmesini, Rus toplumunda değişikliği, yavaş yavaş bir evrim yerine, aşırı ve kutuplaşmış ve son derece yıkıcı bir biçimde sağlama geleneğinin bir başlangıcı olarak görürler.[14] Prensin emir-

12 *Pamiatniki literatury drevnei Rusi: nachalo russkoi literatitry, xi—nachalo xii veka* (Moskova: Khudozhestvennaia Literatura, 1978) (bu eser, bundan sonra *PLDR olarak belirtilecektir),* 122-123.

13 Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus,* 163-164.

14 Iu. M. Lotman ve B. A. Uspenskii, "The Role of Dual Models in the Dynamics of Russian Culture (up to the End of the Eighteenth Century)," Lotman ve Us-

leri, vatandaşlarının dışarıdaki tavırlarını etkilemiş olsa da, pagan merasimlerinin kuşaklarca devam ettiği açıktır. Özellikle köylüler, pagan Tanrıları için besledikleri sevgiyi muhafaza ettiler ve genellikle onları yeni kabul ettikleri Hıristiyanlığın içine katarak, bütün ortaçağ Avrupa'sında yaygın olan "ikili inancı" yarattılar.

Vladimir kendisini büyük prens ilan etti ve Bizans İmparatoru Basil'in kız kardeşi Prenses Anna ile evlenmek için çok sayıdaki eşlerinden ve metreslerinden vazgeçti. İmparatorluğu büyük bir kriz içerisinde olan ve Anadolu'daki isyancılara karşı çaresiz kalıp desteğe ihtiyaç duyan Basil, bu evliliği onayladı. Vladimir de beklenen yardımı göndererek Basil'in başkentini başarılı bir şekilde savunmasına yardım etti.

Rus topraklarında kilise inşa etmeleri için Bizans'tan Yunan zanaatkârlar gönderildi. Bulgar papazlar, Kiril alfabesiyle ve Slavca yazılmış kutsal kitaplarını getirdiler. Aynı zamanda yeni kilisenin başına piskopos olarak Yunan din adamları geldiler fakat zaman içinde en tepedekiler dışında bunların yerini yerel din adamları aldılar.

10. yüzyılın sonuna doğru Ortodoksluk Bizans'tan Balkanlar'a, Rus topraklarına ve Orta Avrupa'nın bir bölümüne yayıldı. Bu inanç, Batı veya Latin Hıristiyanlığından farklı olarak bazı ayırt edici özelliklere sahipti. Birincisi, metinlerin ve kutsal kitabın dili, yerel dile çok yakındı: Bu, hem ibadeti hem de din değiştirmeyi kolaylaştırdı, fakat aynı zamanda Ortodoks Kilisesi'ni hem Latin hem de Yunan ve böylece genel Avrupa dinî ve entelektüel gelişmelerinden kopardı. Simon Franklin ve Jonathan Shepard'ın ifade ettikleri gibi, "Slav Kilisesi, hem bir engel hem de bir köprü işlevi gördü: İnanç için bir köprü ama [Rusların] Avrupa'nın diğer kültürlerine veya dillerine doğrudan katılımına bir engeldi."[15] Bu tecrit eğilimi, tek bir kilise yerine her birinin başında yerel bir patrik ya da bir kral bulunan ulusal kiliselerin kurulmasıyla daha da güçlendi. Üstelik doğu kiliseleri, 10. ve 11. yüzyıllardaki Gregor-

---

penskii, *The Semiotics of Russian Culture*, ed. Ann Shukman, Michigan Slavic Contributions, no. 11 (Ann Arbor: Department of Slavic Studies, University of Michigan, 1984), 3-35, özellikle sayfa 6-7.

15 Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, 241.

yen reformlarını yaşamadılar ve bu nedenle dünyasal çıkarlara Katolik Kilisesi'nden daha sıkı sıkıya bağlı, evlenebilen bir ruhban sınıfına sahip oldular.

Doğu ve Batı kiliseleri arasında giderek büyüyen farklılıklar, 11. yüzyılda iyice belirginleşti. 1040'larda Bizans patriği, başkentte yer alan, sapkınlıkla suçladığı bütün Latin kiliselerini kapattı. Papa IX. Leo buna Konstantinopolis'e elçiler gönderip, atılan adımın geri alınmasını talep ederek ve Bizans'ın papalığın üstünlük iddiasını kabul etmesini isteyerek karşılık verdi. Patrik, istekleri geri çevirdi ve iddiayı reddetti. Elçiler, bütün bunlara patriği Aya Sofya Kilisesi'nin altarına yerleştirdikleri bir boğanın aracılığıyla aforoz ederek yanıt verdiler.* Ardından bir Yunan Ortodoks konsili toplandı, elçileri aforoz etti ve Latin kilisesinin sapkınlıklarını kınadı. Bu ayrılık asla tamir edilemedi ve Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasındaki bu çatlak bugün bile devam etmektedir.

10. yüzyıldan itibaren Rus topraklarında tutunan yeni Hıristiyanlık, bir bütün olarak alındı ve hiçbir tarih, evrim duygusu olmadan ve güzel ve saygı duyulacak hiçbir iç çatışma yaşanmadan fakat tartışmaya ve düzenlemeye kapalı bir biçimde içerdeki sisteme dahil edildi. Ruslar ne yüzyıllarca süren bir teolojik veya dinsel tartışma tecrübe ettiler ne de amentünün/kabul edilen dinî anlayışın dış çerçevesini yavaş yavaş yontan başarılı ekümenik konsillere tanıklık ettiler. Yöneticileri ve belki insanları, yeni inancı, uyumlu, ihtiyaçlarını entelektüel ve manevi anlamda tatmin edici bir bütün olarak kabul ettiler. Üstelik onlar için Ortodoksluk, kendisini metinlerde olduğu kadar ayinlerde de ifade eden bir inançtı. Tanrı'yı insan aklının anlayamayacağı ve insan kalbinin ancak duanın sembolizmi ile ulaşabileceği/bağlantı kurabileceği bir varlık olarak algılayan Ortodoksluk, Tanrı hakkında dogmatik birtakım açıklamalar sunmaktan kaçınır. Böylece Doğu Slav Hıristiyanlığı, yüzyıllarca devam edecek, hislere hitap eden, hiyerarşik ve bütüncül bir özellik kazandı. Duaları bir şarkı gibi ve monoton bir makamla okumak, freskler, mozaikler ve ikonlar, inancın özü-

(*) *Papal bull excommunication*: Papalığın emirlerine karşı gelen dünyevi (kral) ya da ruhban otoritenin (patrik) aforoz seremonisi. "Boğa" papalık emrini ileten ulağı temsil eder.

nü ifade eden birer araç işlevi gördüler. Rusların Hıristiyanlığının temel özelliğini, teoloji veya formüle edilmiş kişisel bir inançtan ziyade bu özellikler oluşturdu.

Hıristiyanlığın evrensel bir imparatorluğun ve böylece mutlak (veya potansiyel olarak mutlak) bir dünya gücünün ideolojisi olarak da alındığına dikkat etmek gerekir. Hıristiyanlık, yüzyıllarca, başında yabancılar bulunan ve hâlâ çoğunluğu pagan olan bir halkın karşısında prensin desteğine ihtiyaç duyan misyonerlik ruhuyla hareket eden bir kilisenin içine hapsoldu. Hıristiyanlık, kendine ölümden sonraki dünyada huzur, bugünkü dünyada istikrarı sağlamayı görev edinen politik bir dindi. Ayrıca dış görüntüsü itibariyle, genç bir devleti, İsa'nın ikinci kez geleceğine ve kader gününe inanan patriklerin, peygamberlerin ve havarilerin geleneğine bağlayan tarihi bir dindi. Her ne kadar günlük politikalarında prensler Bizans'a karşı iddialı ve hatta acımasız bir dil kullandı iseler de, hem dinî hem de seküler elit, İkinci Roma'ya entelektüel ve manevi anlamda derin bir saygıyla yaklaştılar.

Kilise ve prens arasındaki ilişkiler, Kiev dönemi boyunca oldukça sorunsuzdu. Karşılıklı ihtiyaçları sebebiyle birbirlerine otomatik olarak destek verdiler. Bizans'ın *Nomacanon* (veya *Kormçaya Kniga*) adı verilen dinsel kanunları, imparatorun kilisenin başı olduğunu ve bu görevine istinaden kilisenin hem fiziksel hem de manevi dokunulmazlığını ve dogmatik saflığını korumakla ve kilise kanunun devamlılığını garanti etmekle yükümlü olduğunu belirtti. Bu kanunlar, Kiev'e aynen geçti ve Kiev prensi imparatorun rolünü üstlendi. Kilisenin görevi ise halkı dünyevi liderlerine itaat etmeye ikna etmekti.

Yönetici hanedanın birliği kilise için çok önemliydi ve kilise bunu sağlamak için Vladimir'in oğulları olan ve hanedanlık haklarını şiddet kullanarak elde etmeye karşı çıkan Boris ve Gleb'in hikâyelerini neşretti. Hikâyeye göre Boris, kardeşi Svyatopolk'un kendisini öldürmeyi ve doğuştan gelen hakkına el koymayı planladığını duyduğunda, kötülüğe karşı durmamaya karar verdi ve bütün geceyi "Ey dünyaya insan şeklinde gelen ve kendisinin çarmıha gerilmesine gönüllü olarak rıza gösteren Tanrı İsa, senin günahlarımız için yaptığın fedakârlığı kabul ediyor ve senden bana da ay-

nı gücü vermeni istiyorum," sözleriyle dua ederek geçirdi. Gleb de daha sonra benzer bir ruh hali içerisinde öldü. İkisi ölümlerinden sonra kilise kanunu ile ilk Doğu Slav azizleri olarak kabul edildiler ve devletin bütünlüğü fedakârlık gerektirir ilkesini oluşturmak için "Rus topraklarının koruyucusu" olarak adlandırıldılar. Toplumun bütünü ve Rus toprakları uğruna fedakârlık yapmayı kabul etme ideali, Rus dindarlığının uzun yıllar devam eden bir öğesi haline geldi.[16]

Aynı fikir ve duyguyla hareket eden, Kiev dışındaki Mağara Manastırı'nın başrahibi Feodosi, 1076-1078 yılları arasında Svyatoslov'un büyük kardeşi İzyaslav'ın hakkını yiyerek tahta gelmesine karşı çıktı ve hanedanın meşruiyetine destek verdi. Sadece tahta büyük kardeşlerin geçmesini açıkça savunmakla kalmadı, aynı zamanda Kiev halkını doğru olanı yerine getirmeleri için teşvik etti. Sonuçta Kiev halkı Svyatoslov'u sürdü ve tahta İzyaslav'ı davet etti.[17]

Kilise ayrıca sosyal hayatta da önemli bir rol oynadı. Toplumdaki göçmenler, özgür bırakılmış köleler ve genelde çaresiz olan kesimler, "kilise ahalisi" olarak kabul edildiler ve tamamen kilise kanunu ile yönetildiler. Toplumdaki evlilik, aile ve miras konuları da genel olarak dinsel kanun tarafından düzenlenmekteydi.

Manastır sistemi, en başından beri Doğu Slav Hıristiyanlığının merkezinde yer aldı. Rusya'daki manastır geleneği, Bizans manastır sisteminin kendini hâlâ yenilemekte olduğu ve ikonoklazmanın nihai yenilgisinden sonra genişlemekte olduğu bir dönemde ortaya çıktı. Bu yenilenmenin anahtarı, Bizans'ın dinî kurumlarının içinden en büyüğü ve en eskisi olan, 10. yüzyılda Trakya'dan Ege Denizi'ne bakan bir yarımada üzerinde kurulan Athos Dağı'ndaki manastır cumhuriyetiydi (Aynaroz). Zaman içinde Athos Dağı, Doğu Ortodoksluğunun ikon geleneğini ve Bizans'ın son dö-

16 Zenkovsky, *Medieval Russia's Epics,* 87-91; George P. Fedotov, *The Russian Religious Mind,* 2 cilt (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1966), 1: 94-100.

17 Zenkovsky, Medieval Russia's Epics, 101-105; W. K. Medlin, *Moscow and East Rome: A Political Study of the Relations of Church and State in Muscovite Russia* (Geneva: E. Droz, 1952), 47; Franklin and Shepard, Emergence of Rus, 246-249.

nemlerinde ortaya çıkan "sessizlerin" veya "isihastların" münzevi yaşam geleneğini devam ettiren ve geliştiren manevi bir güç kaynağı haline geldi (bugün hâlâ öyledir).

Rusya'daki ilk manastırların çoğu, kendi ünlerini korumak ve kendi hatıralarını ebedileştirmek isteyen prensler ve diğer ileri gelenler tarafından kuruldu. Tek istisna 1051'de Kiev'in dışında Dinyeper Nehri'nin kıyısındaki ağaçlı ve kumlu tepeler üzerinde Antoni isimli bir rahip tarafından kurulan Mağaralar Manastırı'ydı. Antoni, Athos Dağı'nda bir süre kaldıktan sonra, özlemini çektiği sakin, düşünce yoğunluğu olan bir yaşam için başka manastırlar kurdu. Yeni kurduğu manastır popüler olup, yeni takipçileri çekince Antoni, onların orada kalmasına ve ortak yaşamları için bir düzen belirlemelerine izin verdi. Bundan sonra Mağaralar Manastırı, kapalı bir cemaat, ortak bir yaşam isteyen Ortodoks rahiplerinin ilgi gösterdiği fakat özel ibadet ve tefekkür için de imkân sağlayan bir ev haline geldi.[18]

KİEV DEVLETİ'Nİ SAĞLAMLAŞTIRMA ÇABASI

Kendisi üzerindeki tam mutabakatı sağlamlaştırmak isteyen Vladimir bu ittifakın içinde yer alan bazı şehirleri oğullarına verdi: Novgorod'u Vyşeslav'a, Polotsk'u İzyaslav'a, Turov'u Svyatopolk'a ve Rostov'u Yaroslav'a tayin etti. Her birinin emrinde bir *drujina* olup; her biri, yerel halktan vergi almalarına ve göçebelerin akınlarına karşı zayıf bozkır sınır bölgelerini korumak için yine onlardan askerî birlikler oluşturmalarını ve hizmetinde çalışan memurlardan ihtiyaçlarını karşılamalarını istemelerine olanak sağlayan *kormlenie* hakkına sahipti. Bunun dışında yerel halk, kendi yasalarını uygulamaya ve ekonomik hayatlarını kendileri düzenlemeye devam etti.

Bu dönemde güney bozkırlarına hâkim olan Peçeneklerle Rusların ilişkileri karmaşıktı. Kiev Ruslarının Bizans'la ticaretlerini devam ettirmek için Peçeneklerin onayına ihtiyacı olduğu gibi, bizzat onlarla ticaret yapmak da yararlarına idi: Ruslar, Peçenekle-

18 Igor Smolitsch, *Russisches Monchtum: Entstehung, Entwicklung, und Wesen* (Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1978), 55-58; Zenkovsky, *Medieval Russia's Epics*, 92-98.

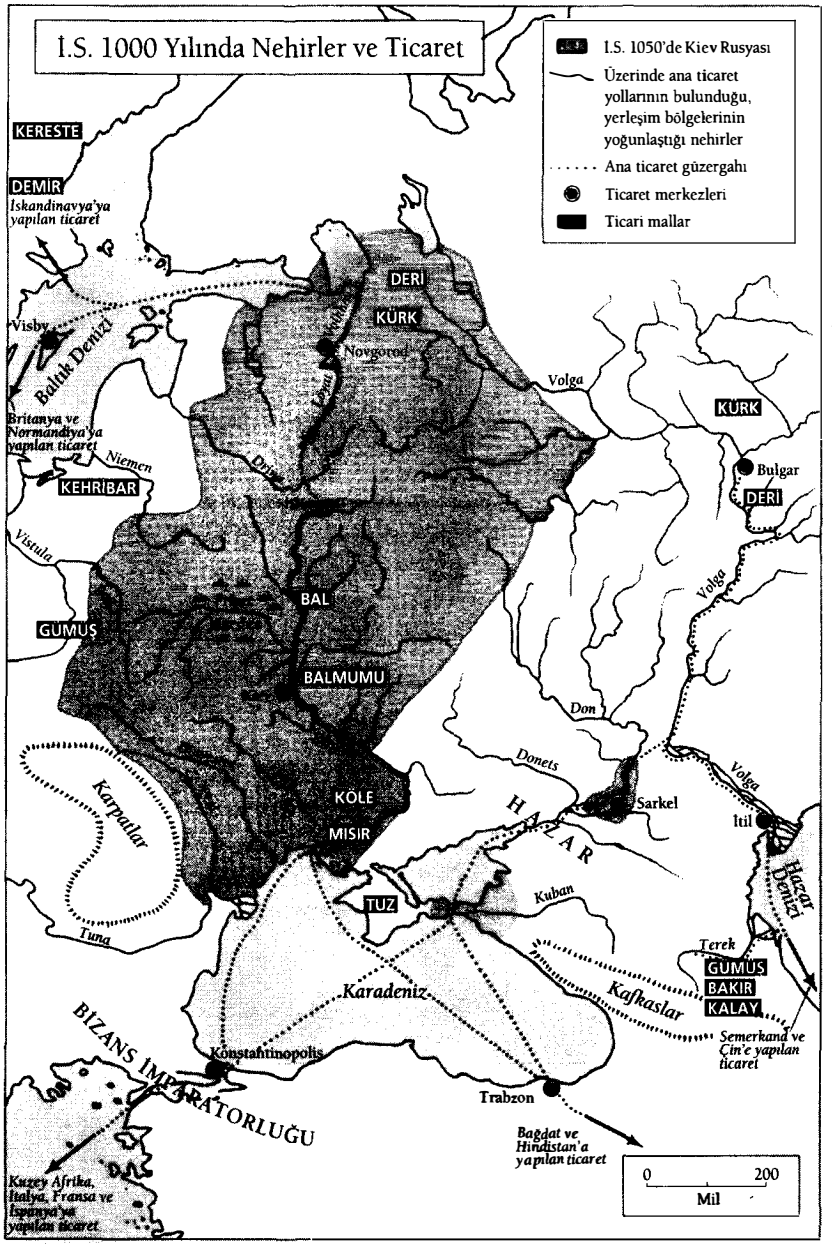
rin hayvanlarından taşıma aracı, yiyecek ve giyecek kaynağı olarak faydalandılar. Öte yandan diğer bütün göçmenler gibi Peçenekler de buğday, lüks mallar ve köleler için düzenli bir şekilde Rus topraklarına akınlar düzenlediler. Peçenekler, özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Hanlığı'nın çökmesi ve böylece arka cepheden gelebilecek bir tehlikenin ortadan kalkmasıyla birlikte tehlikeli bir hal aldılar. Vladimir onları körfezde tutabilmek için Aşağı Dinyeper'in üzerinde ve etrafında bir dizi kale inşa ettirdi.

Vladimir, 1015'te ölümüne kadar daha önceden göreli olarak parçalanmış devleti birleştirmek, halkının tek bir dini kabul etmesini sağlamak, Kiev'e tek (ve temel) idari ve ekonomik sistem getirmek, ona güçlü bir müttefik kazandırmak ve onu en tehlikeli düşmanlara karşı savunmak için önemli şeyler yaptı. Rurik hanedanlığına Rus halkı üzerinde kullanabileceği bir otorite iddiası kazandırdı.

Vladimir'in fetihleri, idari sistemi sağlamlaştırması ve Hıristiyanlığın aşılanması gibi icraatları, 1019'dan 1054'e kadar Kiev'in Büyük Prensi olan fakat tam olarak 1036'da iktidarını sağlayan oğlu Yaroslav tarafından devam ettirildi. Yaroslav, Kiev'e yeni taş surlar ve şehre muhteşem bir giriş havası veren altın bir kapı; surların içine Bizanslı mimarların ve duvarcı ustalarının yardımıyla birkaç saray ve kilise inşa ettirdi. Bunların içinde en önemlisi, bilinçli bir şekilde Konstantinopolis'teki orijinalinden esinlenilerek benzer bir mimari tarzda inşa edilen Aya Sofya Kilisesi'ydi.

Yaroslav, tebaasının sadakatini güçlendirmek için Kiev Rusya'sına tarihi bir boyut kazandırmaya çalıştı. Mağara Manastırı'nın rahiplerini Doğu Slavlarının tarihinde önemli anları kayıt etmeleri ve bu anları Tanrı tarafından düzenlenen bir dünya tarihi görüşüne bağlamaları için görevlendirdi. Bu bir teoloji, devlet ve aynı zamanda bir toplum inşası işiydi.

İlk kroniğin en eski versiyonu, *Povest vremennkyh let* (Geçmiş Zaman Kroniği veya yaygın olarak bilindiği adıyla İlk Kronik) muhtemelen 1037-1039 yılları arasında yazıldı ve 1060'larda veya 1070'lerde rahip Nikon tarafından genişletildi. Teknik ve konusu açısından Bizanslı örneklerinden geliştirilen kronik, daha sonraki dönemlerde yazılan bütün Rus kronikleri için bir temel oluşturdu.

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas *(Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).*

Kronik, hem prenslerin hem de yüksek rütbeli din adamlarının Ruslara Doğu Kilisesi içinde ayırt edici bir kimlik verme ihtiyacının yansımasıydı. Bu nedenle başlığı, "Geçmiş zamanların, Rusların nereden geldiğinin, Kiev'i ilk kimin yönettiğinin ve Rusya'nın nasıl ortaya çıktığının bir hikâyesi" idi. Kronik, hikâyenin başlangıcını Nuh'un oğullarına kadar götürdü ve Rusların kökenini, Kırım'a ve hatta Dinyeper'e kadar gelmiş ve orada geleceğin Kiev'ini "Bu tepelerde Tanrı'nın ışığı parlayacak, büyük bir şehir olacak ve Tanrı orada bir sürü kilise inşa edecek,"[19] sözleri ile önceden haber veren Aziz Andrey'a ithaf etti.

Benzer bir mesaj daha sonra Kiev metropoliti olarak atanan ilk Slav din adamı olan Ilarion tarafından da aktarıldı.[20] 1040'lı yılların sonunda verdiği "Kanun ve Fazilet Üzerine" başlıklı vaazında Rusların ortaya çıkışını, Yahudilere ve İslama karşı zafer niteliği taşıyan, ilahi bir planın gerçekleşmesi olarak sundu. İbrahim'in, hizmetçisi Hagar'dan olan çocukları, esaret, kanun ve eski Ahit insanları olarak tanıtılırken; Sara'dan olan çocukları, özgürlük, merhamet ve Yeni Ahit insanları olarak tanımlandı. Ilarion, vaazında Vladimir'in, "Haç'ı yeni Kudüs olan Konstantinopolis'e taşıyarak ve onu her yerde hâkim kılarak" yeni bir kilise inşa ettiği ve "bir tahttaymış gibi ihtişam içinde parlayan" büyük bir şehir kurduğu için Konstantin'e benzediğini ifade etti; onun çabaları oğlu Yaroslav tarafından devam ettirildi.[21]

Yaroslav'ın diğer büyük bir eseri, *Russkaya Pravda* olarak bilinen, selefi olan Bizans'ın geleneklerinden çok yerel kültüre dayanan ve düzenlemiş ve değiştirilmiş şekliyle Kiev'in kardeş devlet-

19 Zenkovsky, Medieval Russia's Epics, 47.

20 Prens Yaroslav'ın normal kurala neden karşı çıktığına ve yerel bir din adamının tayinini neden onayladığına dair birçok spekülasyon yapılmıştır. Konunun en geçerli incelemesine göre, Yaroslav'ın bunu yapmasının nedeni Bizans patrikliğinin dinî otoritesine karşı çıkması değil; bir piskoposun ruhban sınıfı ve kendi piskoposluk bölgesindeki rahipler dışındakiler tarafından atanması gerektiğini belirten kilise kanuna uygun davranmasıydı; Andrzej Poppe, "La tentative de reforme ecclesiastique en Russia au milieu du xiemesiecle," *The Rise of Christian Russia* (Londra: Variorum Reprints, 1982), madde V.

21 Simon Franklin, çev. ve yay. haz., *Sermons and Rhetoric of Kievan Rus'*, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, no. 5 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991). 23-24.

lerinde 15. yüzyılın sonuna kadar otoritesini koruyan kanunlardı.[22] Görüldüğü üzere *pravda* kelimesi her anlamda; "doğru olan": Gerçek, adalet ve doğruluk manasına gelir. Bu kanunun en önemli yeniliği, anlaşmazlıkların halledilmesi için kabul edilmiş bir araç olan kan davasına son vermesiydi. Cinayet, hakaret, yaralama veya mülke tecavüz bundan böyle para cezası ile cezalandırılacaktı ve *Russkaya Pravda*'nın önemli bir bölümü, belli kişilere yönelik olarak işlenen belli suçlar için uygulanacak cezaların çok net açıklamalarına ayrılmıştı. Bu dönemde adaletin toplum içerisinde kendi araçlarını kullanarak güçlenmesi beklendi, fakat daha sonraki versiyonlarında büyük prensin, soruşturmacılarının, hâkimlerinin ve mahkemelerinin pozisyonu yavaş yavaş güçlendirildi ve kan davası tamamen illegal kabul edildi.[23]

Yaroslav ayrıca prensliğin Rurik hanedanı içinde kime nasıl geçeceğinin ilkelerini de belirlemeye çalıştı. Babasının ve büyük babasının ölümünden sonra onların oğulları arasında ortaya çıkan mücadele ve savaştan dolayı, kendisinin ölümünden sonra benzer bir durumun ortaya çıkmasını engellemeye kararlıydı. Oğullarına bıraktığı vasiyetnamesinde "Eğer birbirinizle kardeşçe yaşarsanız Tanrı sizinle olur, düşmanlarınızı size tabi kılar ve barış içinde yaşarsınız. Fakat birbirinize düşmanlık eder ve ayrılığa düşerseniz, kendinizi mahveder ve atalarınızın büyük çabalarla kazandığı topraklara yıkım getirirsiniz,"[24] dedi. Vasiyetnamesinin tamamı, günümüze kadar ulaşmamış olsa da Yaroslav'ın devletindeki şehirleri belli bir hiyerarşiye göre sıraladığı ve onları oğulları arasında paylaştırdığı ve içlerinden birisinin ölmesi durumunda mirasının yaş olarak bir sonraki tarafından devralınmasını ve diğerlerinin de bir adım yukarı doğru çıkmalarını amaçladığı görülür.

---

22 *Russkaia Pravda*'nın bütün mevcut metinleri, daha sonra bir araya getirilmiş metinlerdir ve Yaroslav'ın ilgili bir kanunnameyi gerçekten yazıp yazmadığı veya onları sadece bir araya getirip getirmediği ve mevcut prenslik kanunlarına ekleyip eklemediği konusunda bazı şüpheler vardır. Bkz. Franklin and Shepard, *Emergence of Rus*, 217.

23 George Vernadsky, *Medieval Russian Laws* (New York: W. W. Norton, 1969), 26-56; Daniel Kaiser, *The Growth of the Law in Medieval Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1980), 3-17.

24 George Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven: Yale University Press, 1948), 83.

En azından genel değerlendirme bu yöndedir. Fakat mevcut belgeler belirsizliklerle doludur; bu nedenle Yaroslav'ın, Kiev'in birliğe sahip basit bir devlet olmak yerine hanedan ailesinin üyeleri tarafından yaş esasına göre ortaklaşa yönetilmesi dışında neyi amaçladığı net değildir. Her prensin ana zenginlik kaynağı toprak oldukça Yaroslav'ın istediği gibi bir sistemin muhafazası mümkün değildi çünkü prenslerin bir topraktan başka bir toprağa sürekli yer değiştirmesinin uygulanabilirliği yoktu. Ayrıca babadan oğla geçme geleneği yerine kabile zihniyeti devam ettiğinden ve esas gelirler ticaret ve vergiden geldiğinden, öne sürülen sistemin düşünüldüğü gibi işlemesi olanaksızdı.

Ve gerçekten de işlemedi. Yaroslav'ın ölümünden hemen sonra toprakları, zaman zaman birliği yeniden sağlama ve farklılıklara ve mücadelelere bir son verme girişimleri olsa da, oğullarının ve kuzenlerin birbirleriyle savaşmaları yüzünden parçalandı. Ayrıca Kiev devleti, 1050'lerde bozkırda görülen ve kısa sürede Vladimir ve Yaroslav'ın inşa ettiği savunma hatlarına seleflerinden daha iyi bir şekilde nüfuz eden (Kumanlar ya da Polovtsy olarak da bilinen) Kıpçaklar gibi yeni bir tehditle karşı karşıya kaldı. Yağma amaçlı akınlar düzenleyen Kumanlar, kasabaları tamamen yerle bir ettiler, sakinlerini Karadeniz pazarlarında köle olarak sattılar. Bunun dışında Kiev'in Bizans'la ticaretine zarar verdiler ve bununla Bizans'ın kendisinden vergi almayı amaçladılar. Peçeneklerle olduğu gibi Kiev'in Kumanlarla ilişkileri, içinde işbirliği, ticaret ve nefret barındıran karmaşık bir yapıya sahipti. 1094'te Büyük Prens Svyatoslav, Kıpçak hanının kız kardeşi ile evlendi. Güçlü komşularla bir tür anlaşmaya ulaşmak zorunluluğu dışında, prensler arasındaki parçalanma da Kıpçaklara karşı organize bir direnişi engelledi.

Bununla birlikte sonunda hanedan prensleri, Kıpçaklarla baş edebilmek için kısa bir süreliğine yeniden birleşmeyi başardılar. Güneydeki topraklardan gelenler, 1097'de Lyubeç'deki bir toplantıda farklılıklarını bir yana bırakıp, birlikte hareket etmeye karar verdiler. 1103'te Kiev prensi Svyatopolk ile Pereyaslav Prensi Vladimir bozkıra ortak bir sefer düzenlediler ve Kıpçaklara karşı ilk büyük başarılarını elde ettiler. Akabinde başarılı savunma savaşları ve 1111'de bir taarruz gerçekleştirdiler. Bu yolla prensler, Kıp-

çak kabile federasyonunun gücünü bir kuşaktan fazla bir süre için, yavaş yavaş kırdılar ve düşmanlarının topraklarına akınlar düzenleyerek, onlardan ganimet ve köle elde ettiler.

Bu işbirliği sonucunda gelen başarı, Kiev'in politik bir merkez olarak daha da büyümesine yol açtı. 1113'te Svyatoslav öldüğünde Kiev'in vatandaşları hanedanlık mirasını göz ardı ederek Vladimir'i Pereyaslav'dan Kiev'e prensleri olması için davet ettiler. Kıpçaklara karşı başarısı Vladimir'e, rakip prensler arasında belli bir otorite kazandırmıştı. Efsaneye göre Vladimir, Bizans imparatorundan "kürkten bir *monomah* tacı" (*şapka Monomaha*) almıştı ve bu, Rusların büyük prenslerinin ve daha sonraki dönemlerde başa geçen Rus imparatorlarının sürekli bir amblemi haline geldi.

O dönemde şehir, giderek büyüyen borç meselesinden; onun bir sonucu olarak borçluların köle haline gelmesinden ve artan öfkeden dolayı karmaşa içerisindeydi. Büyüyen borçlar aslında, cam, çanak çömlek, seramik, mine, mücevher ve uluslararası bir pazara sahip olmaya başlayan ikon işiyle uğraşan zanaatkârlar sayesinde şehrin zenginleşmesinin ve iktisadi büyümesinin ortaya çıkardığı ekonomik kutuplaşmanın bir sonucuydu. Vladimir, borç meselesine, eskiçağda Solon'un yaptığı gibi, uzun dönemden beri devam edegelen borçları silerek, faiz oranlarını aşağıya çekerek, patronların sözleşmeli işçileri üzerindeki otoritesini sınırlayarak ve borçluların köleleştirilebileceği şartları yeniden düzenleyerek karşılık verdi. Kiev, bir zamanlar antik Atina polis devletinin, akrabalığa dayalı ve aristokrasi merkezli sosyal bir düzenden, ticarete dayalı daha açık bir sosyal düzene geçişten dolayı yaşadığı krize benzer bir kriz döneminden geçiyordu. Ekonomik kutuplaşma; sosyal düzeni ve istikrarı tehdit ederken; vatandaşların köleleştirilmesi, köleler silah taşıyamadığı için, şehrin askerî gücünü zayıflattı. Borç meselesini minimize eden Vladimir, bu sayede Kiev'e tekrar, en azından bir süre için, sosyal barış ve askerî güç kazandırdı.[25]

25 T. S. Noonan, "The Flourishing of Kiev's International and Domestic Trade, 1100-ca. 1240," I. S. Koropecky, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretive Essay*-(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), 102-146; I. la. Froianov, *Drevniaiai Rus': opyt issledovaniia istorii sotsial'noi i politicheskoi bor'by* (Moskova: Zlatoust, 1905), bölüm 5. Froianov, Solon dönemindeki Atina ile benzerlikleri tartışır, 248-254.

Vladimir Monomah, Kiev prenslerinin içinde en eğitimlisiydi. Kroniklerin yazıldığı ve elyazmalarının toplanarak muhafaza edildiği manastırların koruyucusuydu. Vasiyetnamesi (*Pouçenie*), Rusya'da hükümdara ahlaki bir vizyon yükleme yolunda atılmış önemli bir adımdı. O, Tanrı'nın yarattığı dünyayı yüceltti ve haleflerine, fakirleri ve kimsesizleri korumalarını ve barış içinde yaşamalarını öğütledi. "Soyulduğunuz zaman intikam almayın. Nefret edildiğiniz zaman sevgiyle karşılık verin. İftiraya uğradığınız zaman sessiz kalın. Günahlarınızı aşın, baskı altındakileri özgür kılın, yetimlere adalet dağıtın, dulları koruyun... Efendimiz, tövbe, gözyaşı ve sadaka gibi fethin üç yolunu kullanarak, bize düşmanlarımıza karşı zafer sözü verdi."[26] Bu, pratik bir devlet adamlığı değildi fakat parçalanmış ve şiddet dolu bir dünyada mütevazı ve barışçıl bir Hıristiyanlık imajı lanse ettiği için önemliydi.

1130'lardan sonra Kiev Federasyonu başarmış olduğu birliğini kaybederek yavaş yavaş bağımsız hatta birbirleriyle savaşan eyaletler haline geldi. Bu, egemen devletin uzak mesafelerde etkili olacak ve hırslı prensler ve ailelerinin sebep olduğu baskıyı kontrol altına alacak kadar güçlü olmadığı ortaçağ Avrupa'sında doğal bir eğilimdi. Şarlman'ın imparatorluğu ve Burgondi, Polonya, Bohemya, Sırbistan ve Bulgaristan gibi imparatorluklar veya krallıklar bu yüzden çöktü. Rusya da bir istisna değildi.

Bununla birlikte Rus topraklarındaki parçalanma, farklı nedenlerden dolayı farklı biçimlerde meydana geldi. Onun önemli merkezleri zenginliklerini sadece başarılı savaşlardan sağlamadı, ayrıca, gördüğümüz üzere, tarım ve üretimden sağladı. 10. ve 11. yüzyıllar boyunca kurulan yeni kasabalar/kentler, kendi zenginlik kaynaklarını ve kendi ekonomik alanlarını yarattılar. Son dönemlerde yapılan araştırmalar, bu zenginliğin önceki tarihçiler tarafından öne sürüldüğünden çok daha büyük olduğuna işaret ederler.[27] Böylece kasabalar ekonomik olarak Kiev'den oldukça bağımsız olup, politik anlamda da kendilerine güvenmekteydiler. Kiev, Rusya'nın en zengin şehri ve onun sembolik merkezi olarak kaldı, fakat "kardeş" şehirlerin kendi kendilerine yetmeye başlama-

26 *PLDR*, 392-413; alıntı, 396.

27 Noonan, "The Flourishing."

sıyla birlikte önemi göreli olarak zayıfladı. Eski Yunan'da olduğu gibi "kardeş" koloniler, sayıca giderek arttılar ve ortak mirastan pay istediler.

Değişen ticaret biçimleri de bu parçalanmayı artırdı. 12. yüzyıla kadar Bizans, çok belirgin bir ekonomik çöküş içindeydi ve "Vareglerden Yunanlılara" uzanan ticaret yolu önem kaybetmekteydi. 11. yüzyılın sonunda başlayan Haçlı Seferleri ve Haçlıların Doğu'daki müteakip fetihleri, Avrupa ve Asya arasında Rus toprakları aracılığıyla gerçekleşen ticaretin Akdeniz ve Orta Doğu yönüne kaymasına neden oldu. Rus toprakları, ticari anlamda durgunlaştılar. Sonuçta gelirlerinin önemli bir kısmını içerdeki ekonomik faaliyetlerden, diğer bir ifadeyle tarımdan ve üretimden elde etmeye başladılar.

12. yüzyılda meydana gelen değişiklikler, tek bir devlet, hatta istikrarlı bir konfederasyon yaratma umutlarına son verdi. Prensliklerden oluşan güçlü ittifak dağıldı ve prensler, topraklarını hanedan adına gözetilen mülkler olarak değil; babalarından miras kalan ve (kızlara geçimlik sağlayarak) oğullarına bırakabilecekleri varlıkları (*votçina*) olarak görmeye başladılar. Toprak sahipliği ticareti beslemeye ve ticaret yollarının kontrolü en önemli güç göstergesi olmaya başladı. Kira da verginin yerini alarak en önemli gelir kaynağı haline geldi. Boyarların vergi toplama hakkı, ekstra feodal vergiler alma hakkı ile birlikte, feodal bir yapıya dönüştü. Aynı zamanda yerel *mir* toplulukları, diğer sosyal sınıfların kendi geçimlerini ve mülkiyet haklarını kazanmak için uzaklaşmalarıyla birlikte tamamen köylülerden oluşan bir yapı haline geldi. Rus toplumu, Moğollar gelmeden önce bile, köylülerin ortak bir sorumluluk ile bağlandığı ve prensler ve toprak sahiplerinin onlardan vergi topladığı feodal bir topluma dönüşmeye başlamıştı. *Mir* teşkilatı, geleneksel güçlerinin tümünü sadece ekilebilir çok az toprağın bulunduğu ve bu nedenle toprak sahiplerinin olmadığı en kuzeyde koruyabildi.[28]

Kiev uygarlığı, nihai çöküşünden önce, paganizm ve Hıristiyanlığın karışımından oluşan ikili köklerine şahitlik eden, edebi anlamda bir başyapıt özelliği gösteren ilginç bir eser yarattı. Bu eser,

28 Danilova, *Sel'skaia obshchitta*, bölüm 4.

12. yüzyılın sonunda, prenslere yakın biri, muhtemelen bir saray ozanı tarafından yazılan Prens *Igor'un Seferberlik Türküsü*'dür *(Slovo o polku igoreve)*. Eser, Novgorod-Severski Prensi İgor tarafından Polovtsy'ya karşı düzenlenen, kendisinin esareti ile sonuçlanan başarısız bir seferi anlatır. Yazar İgor'un cesaretinden ve korkusuzluğundan övgüyle bahseder fakat diğer prenslerden yardım alamadığını ve böyle bir desteği sağlamadan sefere karar vererek acelece davrandığını ima eder. Bu eser, aynı konu üzerine yazılmış kroniklerle karşılaştırıldığında, Hıristiyanlığa dair imgelere çok az yer verir. Aksine eserde Hıristiyanlık öncesi döneme ait tanrılar yüceltilir ve İgor'un birlikleri kuşlar ve diğer hayvanlara benzetilir. Hareket, ilahi/göksel varlıkların hareketinin yer aldığı bir geçmişe karşı yapılır ve çok önemli bir noktada düşüş görülür. Genel anlayış pagan ya da panteist iken, en yüksek ideal, "Rus toprakları" olarak sunulmuştur.[29]

AVRASYA'NIN PATRONLARI OLARAK MOĞOLLAR

Ruslar bu durumda iken, 13. yüzyılın ortalarında bozkırlardan yeni ve çok daha dehşet verici bir düşman göründü. Bunlar, toprakları Baykal Gölü ile Çin Seddi arasında uzanan, Ural-Altay kavimlerinin en büyük lideri olan Cengiz Han'ın mirasçılarıydılar. Geçimlerini sağlamak için büyük hayvanlara ihtiyaç duyan, hayvanları için uygun ve verimli meralar arayan, topraklarına yakın yerleşik toplumlara akınlar düzenleyen ama aynı zamanda onlarla ticaret yapan, Avrasya bozkırlarının tipik sakinleriydiler. Toplumları kabile şeklinde teşkilatlanmış olup, halkı özellikle genç nüfusu savaşta uzmandılar ve savaş yeteneği yüksek, karizmatik özelliklere sahip bir liderin, bir kağanın etrafında oluşan yeminli kılıç kardeşlikleri (*anda*) halinde savaşmaktaydılar. Daha çok sayıda hayvana ve diğer varlıklara sahip bir aristokrasi vardı fakat aristokrasiye üye olmak, askerî komutanların seçiminde en önemli ölçüt de-

29 İngilizce metni, *The Lay of Warfare Waged by Igor*, çev. Irina Petrova (Moskova Progress, 1981). Eserin gerçek/orijinal olup olmadığı için bkz. John Fennell ve Anthony Stokes, *Early Russian Literature* (Londra: Faber & Faber, 1974), 191-206.

ğildi: Belirleyici olan, liderlik ve savaşçı özelliklerdi çünkü göçebe bir toplumun varlığı ve devamlılığı tamamen başarılı savaşlar yapabilme kapasitesine bağlıydı.

12. yüzyılın sonunda, göçebe bir toplum için son derece sıra dışı bir şey oldu: Kabileler üstü, istikrarlı bir yönetim, kabilelerden müteşekkil bir güçlü ittifak kuruldu. Her ne kadar babası kendisinin geldiği Moğol hanlığının çatısı altında Ural-Altay kavimlerini birleştirmeye çalışsa da ve kendisini kıskanan rakipleri tarafından öldürülse de, bu sistemin yaratıcısı olan ve 1206'da Chingiz/Cengiz (evrensel) kağan seçilen Timuçin, kendi dönemindeki kabilelere yabancı birisiydi. Timuçin karizması, babasını öldürenlerle ve diğer katıldığı savaşlardaki başarısıyla birçok savaşçıyı etrafında toplamayı başardı.

İmparatorluğunun büyümesi biraz da önceki başarılarının kazandırdığı ivme ile açıklanabilir. Eğer fetihlerine devam etmeseydi, komutanları kendi aralarında savaşmaya başlayabilirlerdi. Cengiz Han, zaferleri arttıkça, dünya tarihinde oynaması gereken ilahi bir rolü olduğuna ve yüce bir varlık (Sonsuz Gökyüzü, Gök) tarafından savaş halinde olan toprakları yönetimi altında birleştirmekle ve böylece bir evrensel barış ve refah dönemi başlatmakla görevlendirildiğine inanmaya başladı. Bir kabile liderinin bu tür büyüklük fikirlerine nereden kapıldığı net değil: Belki gençliğinin bir dönemini geçirdiği Çin'den, belki de içinde yaşadığı jeopolitik coğrafyanın manevi anlam kazandırılmış yansımasından. Kalbinde bozkır imparatorlukları kurulmuş olan bu coğrafyada hayatta kalabilmek için bütün bu imparatorlukların veya bölgenin üzerinde hâkimiyet kurmak gerekliydi.

Cengiz Han, bu görevi yerine getirmek için, rütbeleri ne olursa olsun bütün destekçiklerinden kendilerini görevlerine adamalarını bekledi. Cengiz Han Yasası'na göre bütün genç erkekler, savaş hünerlerini geliştirmek için eğitim almak ve altmış yaşına kadar askerî hizmete hazır olmak zorundaydılar. Bir erkek çocuğu, beş ya da altı yaşından itibaren düzenli olarak at binmeye ve bütün gün çok az mola ve yiyecekle gücünü ve dayanıklılığını artıracak biçimde eğitim almaya başlardı. Erken yaşlarda verilen bu disiplin, dönem dönem yapılan av yarışlarıyla desteklenirdi. Geniş bir

bölgedeki hayvanların etrafı, yavaş yavaş Kağan'ın beklediği yere doğru yaklaşan avcılar tarafından çevrilirdi; sonra komutanlar ve arkalarından gelen diğer düşük rütbeli liderler, oklar ve yaylarıyla hayvanları avlamaya başlarlardı.

Moğolların hizmete dayalı devlet anlayışının gereklilikleri, bütün sivil halka ve fethettikleri yerlerde yaşayan insanlara uygulandı.

Bu son grubu oluşturanlar, ikincil bir statüye sahip olup, kararların verildiği konseylerde yer alamadılar fakat vergi vermek ve askerî birliklerin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydüler. Bu görevleri yerine getirmemenin cezası çok ağırdı. Tebaa, "barış" ve "uyumu" ancak Moğol otoritesine tam olarak itaat etmeleri durumunda bekleyebilirdi. Bütün bu şartlar Cengiz Han'a atfedilen fakat ancak onun ölümünden sonra yazılan Büyük Yasa veya diğer ismiyle Moğol Yasası'nda yer aldı.

Moğollar baştan sona kadar dinî hoşgörü politikasını benimsediler ve uyguladılar. Onlara göre bütün dinler, ilahi bir gerçekliğin ifadesiydi ve evrensel barış düşüncesine katkıda bulunmaktaydılar. İbadethanelere ve din adamlarına, hangi dinden olurlarsa olsunlar, onları vergiden ve toplumun diğer kesimlerinin ödemekle mükellef olduğu ücretlerden muaf kılan bir tür dokunulmazlık hakkı olan *tarhan* verildi.

Cengiz Han'ın seçilmesi, klan liderlerinin toplandığı bir kurultayda gerçekleşti. Kağan, kendisine rakip olabilecek en yakın erkek akrabalarını öldürdü. Moğollara yerleşik bir devlet özellikleri kazandıran bazı reformlar yaptı: Askerî birlikleri (her biri genellikle geniş ailelere dayanan) ve her biri kendi görevine, liderine ve topraklarına sahip, onar, yüzer, binler şeklinde organize etti ve bunlara yeni bir birlik olarak on bin kişilik tümeni ekledi. Etrafını, tümenin liderleri gibi kabile yükümlülüklerinden muaf özel muhafız birlikleri ile çevirdi. Bu yolla kendisini kabilelerin kıskançlıklarından korudu. Yaşamının sonuna doğru bir Taoist rahibe "Ulusa yeni doğmuş bir çocuğa bakar gibi bakıyorum ve askerlerimle, kardeşlerimmiş gibi ilgileniyorum," diye yazdı.[30] Cengiz Han yeni bir toplum yarattı, o ana dek zayıf ve yarı demokra-

30 Christian, *History*, 1: 395.

tik bir yapı arz eden kabile birliğinin dönüşümünü gerçekleştirdi ve bozkır kavimlerinin arasında büyük bir enerjinin doğmasına neden oldu.

Belki daha da önemlisi okuma yazma bilmeyen bir halkın lideri olarak –muhtemelen kendisi de öyle idi– geniş topraklar ve çok sayıda kavim üzerinde hâkimiyet kurmak için yazılı kayıtların önemini çok iyi kavradı. Uygur alfabesini Moğol diline uyarladı ve güvendiği insanları onu öğrenmesi ve uygulanacak önemli kararları kayda geçirmesi için görevlendirdi. Çin'den askerlik ve vergi yükümlülüklerinin dağılımını belirlemek amacıyla nüfus sayımı ve insanların sahip oldukları büyükbaş hayvanların sayımı fikrini aldı. İletişim ve posta teşkilatını geliştirdi. Büyük bir imparatorluğun yönetimi de zaten bunların hiçbiri olmadan mümkün olamazdı.[31]

Cengiz Han'ın birleştirilmiş süvari birlikleri, 1211-1215 yılları arasında Kuzey Çin üzerine saldırdı, topraklarını ve başkenti Pekin'i ele geçirdi. Ayrıca Çin'in oldukça yüksek teknolojiye sahip cephanesindeki silahlarından bazılarına el koydu ve Çin'in zenginliği, Moğolların yönetici sınıfının hizmetine sunuldu. Geleneksel bozkır göçebe yaşamına yapılan bu ilavelerle, Avrasya'nın kalbindeki egemen stratejik konumundan faydalanmak için çok daha hırslı bir kampanyaya girişti. Sonuç olarak Moğollar, insanlık tarihinin en büyük imparatorluğunu –her ne kadar bütün halinde göreli olarak kısa ömürlü olsa da– yarattılar.[32]

Moğollar, başarılarını birkaç faktöre borçluydular. Ordularının büyüklüğü, Rus kronik yazarlarının bu konuda sundukları bilgilerin abartılı olması ihtimaline rağmen, bunlardan biri idi. Zaten Rus topraklarına ulaşmadan önce bozkırı her türlü hava şartlarında aşmaları için binlerce kilometre seyahat etmeleri gerekmektey-

31 David Morgan, "Who Ran the Mongol Empire?" *Journal of the Royal Asiatic Society*, no. 2 (1982), 124-136.

32 George Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven: Yale University Press, 1953), 10-32; David Morgan, *The Mongols* (Oxford: Blackwell, 1986); Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259* (Berkeley: University of California Press, 1987); E. Kara-Davan, *Chingiz-Khan kakpolkovodets i ego nasledie* (Belgrade, 1930), tekrar baskısı için bkz. B. Muslimov, ed., *Na styke kontinentov i tsivilizatsii* (Moskova: Insan, 1996), özellikle 95-162.

di. Fakat bu seyahatler için dikkatli hazırlıklar yaptıklarına, muhtemel karşıtları hakkında önceden keşiflerde bulunduklarına, aralarına nifak tohumları ekmeleri için onlara elçi gönderdiklerine (Rus prenslerinin bu konuda gösterdiği ilgisizliğin aksine)[33] ve aniden ve acımasız bir şekilde yaptıkları baskınların/saldırıların onlar üzerinde uyandıracağı psikolojik etkiden istifade ettiklerine hiç şüphe yoktur. Atları hem hızlı hem de güçlü idi; süvarileri ise tecrübeli ve uzun mesafeli okları ve yayları kullanmakta ustaydılar. Üstelik Çin'de iken, görece şehirleşmiş Rusya bağlamında belirleyici bir etkisi olan kuşatma strateji ve teknikleri konusunda birçok şey öğrenmişlerdi. Çok geniş bir alanda uygulamaya koydukları karmaşık taarruz hareketleri sırasında çok sayıda birliği yönetme biçimlerinin, Napolyon Savaşları'na kadar bir eşi yoktu. Ayrıca savaş sırasında insanları ve kaynakları seferber etme yöntemleri oldukça etkiliydi ve 20. yüzyıl askerî tarih araştırmacılarından Liddell Hart'ın ifade ettiği gibi Moğollar, dünya tarihinde "topyekûn savaş"[34] açan ilk ulustu.

Moğol orduları, 1219-20'de Orta Asya ve İran'da varlık gösteren Harezm İmparatorluğu üstüne yürüdüler. Sonra Hazar Denizi'nin güneyinden dolanarak Kafkasya'yı ve Kırım'ı geçtiler. Bu şekilde kuzey steplerindeki Kıpçaklarla karşılaştılar. Kıpçaklar, "Bugün bizim topraklarımızı alırlarsa, yarın da size gelir, sizinkileri alırlar," sözleriyle Rus prenslerden yardım istediler. Bu durumda düşmanı sadece bütün mevcut güçlerin ittifakı durdurabilirdi ama böyle bir ittifak yaratmak imkânsızdı çünkü Rus prensleri, azılı bir düşmanları olarak kabul ettikleri Kıpçaklarla ittifakı bırakın, kendi aralarında bile ittifak yapacak durumda değildiler. Belki de yeni düşmanlarının ne kadar tehlikeli olduğunun farkında değillerdi.

Galiçya Prensi Mstislav Kiev'de bir konsil toplantısı çağrısı yaptığı zaman, bu çağrıya sadece iki prens, kendisi ile aynı adı taşıyan Çerniyagov ve Kiev prensleri olumlu yanıt verdi. Onların direniş

33 The Lavrent'ev Chronicle, Moğolların ilk 1123'te ortaya çıktıklarını belirtir: "Hiç kimsenin kesin olarak kim olduklarını, nerden geldiklerini veya dillerinin, kabilelerinin ve inançlarının ne olduğunu bilmediği insanlar geldiler." *Pamiatniki literatury drevnei Rus XIII vek* (Moskova: Khudozhestvennaia literatura, 1981), 132.

34 Morgan, *Mongols*, 61-73; Allsen, *Mongol Imperialism*, bölüm 7 ve sayfa 224-225.

kararını haber alan Moğollar, toplantıya iştirak eden prenslere birer elçi gönderdiler ve "Duyduk ki, Polovtsy'nun yardım çağrısına cevaben üzerimize ordularınızı gönderiyormuşsunuz. Fakat biz ne kasabalarınıza veya topraklarınıza saldırdık ne de üzerinize yürüdük. Tanrı tarafından gönderilen bizler sizinle değil, sizin serflerinizle, uşaklarınızla ve Tanrısız Polovtsy ile savaşmaya geldik. [Bu nedenle] sizi barışa davet ediyoruz," dediler. Rus prensleri, bunu Moğolların karşıtlarını bölmek için kullandıkları bozkır savaşçılarına has tipik bir araç olarak düşündüler ve reddettiler: Gerçekten de Moğollar bu taktiği daha önceki dönemlerde Kıpçakları Osetlerden ayırmak için kullanmışlardı. Sonuç olarak Moğolların barış teklifi reddedildi ve elçileri öldürüldü.[35]

Fakat Ruslar kendi aralarında bölündüler. Hatta üç Mstislav bile anlaşamadılar. İkisi, Azak Denizi yakınlarında Kalka Nehri civarında devam eden savaşta (1223) Kıpçaklara katıldı ve yenildi. Moğolların bozkırı aşarken yorgun düştükleri ve bu nedenle Volga Bulgarlarına karşı bir saldırı düzenlemeden Moğolistan'a döndükleri düşünülürse, Rus prenslerinin aslında, eğer birlik olabilselerdi, Moğollara karşı başarılı olabilecekleri ileri sürülebilirdi.

Cengiz Han kısa bir süre sonra öldü ve kurultay 1228'de onun yerine kağan olarak oğlu Ögedey'i seçti. 1235'te diğer bir kurultay, batıda Volga Bulgarlarına ve Ruslara karşı yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. Rus topraklarını da içine alan daha uçtaki batı bölgeleri, Cengiz Han'ın torunu Batu için bir ulus olarak tasarlandı.

Rus prensleri, bu tasarı uygulanmaya konulmadan önce, Moğolların kendilerine tanıdığı kısa aralıktan olumlu şekilde faydalanamadılar. 1230'larda kendi aralarında Kiev'in kontrolü için şiddetli ve uzun bir savaşa giriştiler. Batu'nun tümeni, Volga Bulgarlarını yendikten ve yıkıma uğrattıktan sonra, 1237'de orta Volga'yı geçe-

35 John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304* (Londra: Longman, 1983), 66-69. Moğolların çağrısı Rus etnografyacısı Lev Gumilev'in, "Moğolların Ruslarla savaşmaya hiç niyetlerinin olmadığını fakat daha sonra fikirlerini değiştirdiklerini çünkü kanunlarına göre elçilerin öldürülmesinin intikam gereken bir suç olduğunu" öne sürmesini mümkün kılmıştır. Bkz. Lev Gumilev, *Ot Rusi k Rossii: ocherki etnicheskoi istorii* (Moskova: Ekopros, 1992), 116.

rek Ryazan yakınlarına kadar geldiğinde, Rus prensleri hâlâ birbirleriyle kavgalıydı ve birlikleri bu kavgadan yorgun düşmüş vaziyetteydi. Moğollar Ryazan'dan bütün silahlı askerlerinin ve silahlarının yüzde onunu kendilerine vermesini istediler. Ryazan Prensi Yuri İgoreviç bu isteği reddetti ve bütün diğer prenslerden yardım talep etti. Fakat hiçbir yardım gelmedi. Ryazan'ın ordusu katledildi ve başkenti yerle bir edildi. Büyük Prens Vladimir tarafından gecikmeli olarak gönderilen yardımcı birlikler, Moğollar tarafından kuzeybatıda, Oka ve Moskova nehirlerinin kavşağındaki Kolomna'da mağlup edildiler.

Ryazan'ın başına gelenler, diğer birçok şehirde tekrar etti. Bu şehirler, müteakip üç yıl boyunca yağmalandılar, halkları acımasız bir şekilde öldürüldü ve binaları yıkıldı. Vladimir'de birçok kişi, Kutsal Meryem Katedrali'ne sığındı fakat kaçmaya çalıştıklarında Moğollar tarafından diri diri yakıldılar ve bedenleri parça parça edildi. Suzdal da benzer bir kaderi paylaştı: "Kutsal Bakire Kilisesi'ni yağmaladılar; prensin sarayını ve St. Dimitri Manastırı'nı yakıp yıktılar ve diğer birçok şeyi yerle bir ettiler. Yaşlı rahipleri, rahibeleri ve papazları, körleri, sakatları ve kamburları öldürdüler ve genç rahipleri, rahibeleri, papazları ve eşlerini, diyakozları, onların eşlerini, oğullarını ve kızlarını esir olarak yanlarına aldılar."[36] Kozelsk ve Smolensk gibi bazı şehirler, birkaç ay direndiler fakat sonuçta onlar da teslim oldular. Moğollar, Rus toprakları arasında en zengini olan ve gerçek bir ödül olabilecek Novgorod'u almak için hiçbir girişimde bulunmadılar. Nihayetinde Moğollar da doğaüstü varlıklar değildiler. Belki daha iyi organize edilmiş ve planlanmış bir direnişle geri püskürtebilirler veya en azından tam bir hâkimiyet kurmaları engellenebilirdi. Bir noktada onlar da on sekiz ay gibi bir süre için geri çekilmek, güçlerini tazelemek ve birliklerini yeniden sağlamak zorunda kaldılar.

Batu batıya, Moldova, Macaristan ve Transilvanya'ya doğru son bir sefer daha düzenledi ve Breslau yakınlarında yer alan Liegnitz'de (1241'de) Töton Şövalyelerine, Lehlere ve Bohemyalılara karşı büyük bir zafer kazandı. Fakat sonraki dönemde Moğol politik yapısının zayıflıkları kendini göstermeye başladı: Moğolis-

36 *PLDR: XIII vek*, 136.

tan'daki Büyük Kağan Ögedey ölünce Batu, Ögedey'in en büyük oğlu olan Güyük'ün hanedanlık ihtiraslarına engel olmak için başkent Karakurum'a dönmesi gerektiğine karar verdi. Sonuçta yeni fethedilen yerlerde kontrolünü tam anlamıyla sağlayamadı ve Moğol İmparatorluğu'nun bir kolu olan, başında kendisinin bulunduğu Kıpçak Hanlığı'nın veya tarihçiler tarafından bilindiği adıyla Altın Ordu Devleti'nin başkenti olacak Saray-Batu şehrini kurmak için aşağı Volga bölgesine çekildi.

MOĞOL İDARESİ

Moğol fetihlerinin etkisi ne idi? Rus halkı üzerinde büyük bir psikolojik etki bıraktıklarına şüphe yoktu. Kronikler, olayların her zaman doğru bir tasvirini sunmasalar da bu etkiye şahitlik ederler. Bununla birlikte son dönemdeki çalışmalar, gerçek yıkımın kroniklerin bize açıkladığından çok daha az olabileceğini belirtmektedir. Çünkü Rus şehirlerinin hepsi yağmalanmamış; yağmalananların da bütün binaları yıkılmamış ve kısa süre içinde toparlanabilmişlerdi. Ekonomik faaliyetler tekrar başlamış, (çoğu Novgorod ve Pskov'dan akan) batı ile olan ticaret ciddi anlamda zarar görmemiş ve Doğu'ya giden bazı ticaret yolları, Volga Bulgarlarının Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınması ile yeniden açılmıştı. Esasen Altın Ordu, Avrasya'nın ortasından geçen karavan ağını korudu ve görece istikrar getirdi, bu nedenle Rusya'nın, Asya, özellikle herhangi bir Avrupa toplumundan hatta Bizans'tan bile daha zengin olan Çin ekonomisinin içine dahil olmasını sağlayacak yeni ticaret fırsatları sundu. Kiev Devleti'nin zaten Peçeneklerle ve Kıpçaklarla gelişmiş ticaret ilişkileri vardı ve onlardan çok daha iyi organize olmuş Moğollarla ilişki kurmamaları için hiçbir neden yoktu.[37]

Fakat Ruslar, politik anlamda aşağılandılar ve kendilerinden daha güçlü bir otoriteye boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Al-

37 Thomas Noonan, "Rus, Pechenegs and Polovtsy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era," *Russian History* 19 (1992), 301-327; Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington: Indiana University Press, 1985), bölüm 2.

tın Ordu'nun bir parçası haline geldiler ve prensleri Saray'a kadar giderek, sadakatlerini ifade etmek ve onların otoritesini simgeleyen yarlıklarını almak için Batu'nun veya daha sonraki dönemlerde oğlu Sartak'ın önünde yere kadar eğilmek zorunda kaldılar. Bazen Büyük Kağan'ı ziyaret etmek için Karakurum'a kadar seyahat etmeleri emredildi. Nüfuslarının sayılmasına ve sayım sonuçlarına göre vergilendirilmesine ve yardımcı birliklerde görev yapmak üzere orduya çağrılmasına izin vermek durumunda kaldılar. Her prensin yanına, onun icraatlarını gözlemlemesi, bütün resmi belgeleri imzalaması ve ihtiyaç duydukları bütün kaynakları Ruslardan temin etmesi için bir *darughaçi* (vali) atandı.[38]

Öte yandan Moğollar, imparatorluklarının diğer yerlerinde yaptıkları gibi Rusya'yı işgal etmediler ve oraya yerleşmediler. Çünkü Rusya'nın ticaret ya da otlak gibi onlara sunabileceği çok fazla değerli şeyi yoktu. Bu yüzden Moğollar, mevcut prensliklere dokunmadılar ve onları uzaktan, Rusya'dan ihtiyaç duydukları kaynakları sağlaması için gönderdikleri sürekli elçileri, *darugaçi* aracılığıyla yönettiler.

Moğollarla anlaşmaya varılabileceğinin en iyi örneği, sık ormanlıkların ortasındaki uzak coğrafi konumundan dolayı, İsveç'in ve Töton şövalyelerinin Neva Nehri'nde ve Ladoga Gölü civarında bir üs elde etmek için mücadele ettikleri Batı bölgesinden baskı altına alınmış olmasına rağmen, onlardan bir dereceye kadar bağımsız olan Novgorod'du. Şehrin lideri Prens Aleksandr, Moğolların daha tehlikeli bir düşman olduğuna karar verdi ve bir yandan batıdaki düşmanlarına karşı çıktı bir yandan da Moğolların tarafsızlığını sağlamak için her fırsatı değerlendirdi.

1260'lı yılların başında model olabilecek bir tür eğilim ortaya çıktı. Tatarlar, otoritelerini dolaylı olarak kullandılar fakat Rus prenslerinden kendilerine tabiiyetlerini sembolik de olsa düzenli olarak göstermelerini istediler; fethedilen yerlerdeki halklardan düzenli olarak vergi ve orduları için asker toplayarak, bazen de yol, köprü ve posta istasyonlarının inşası için işgücü talep ederek hâkim gücün hâlâ kendileri olduğu gerçeğinin altını çizdiler. Bir günlük ulaşım aralığıyla birbirlerine bağlı istasyonlardan olu-

38 Allsen, *Mongol Imperialism*, bölüm 2.

şan *yam* (posta) sistemi, imparatorluğun her yanıyla iletişim kurulmasını sağladı ve onun her yerdeki kontrolünü sağlamlaştırdı. Yerel halklar, atları beslemek ve gerektiğinde ulakların ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydılar.

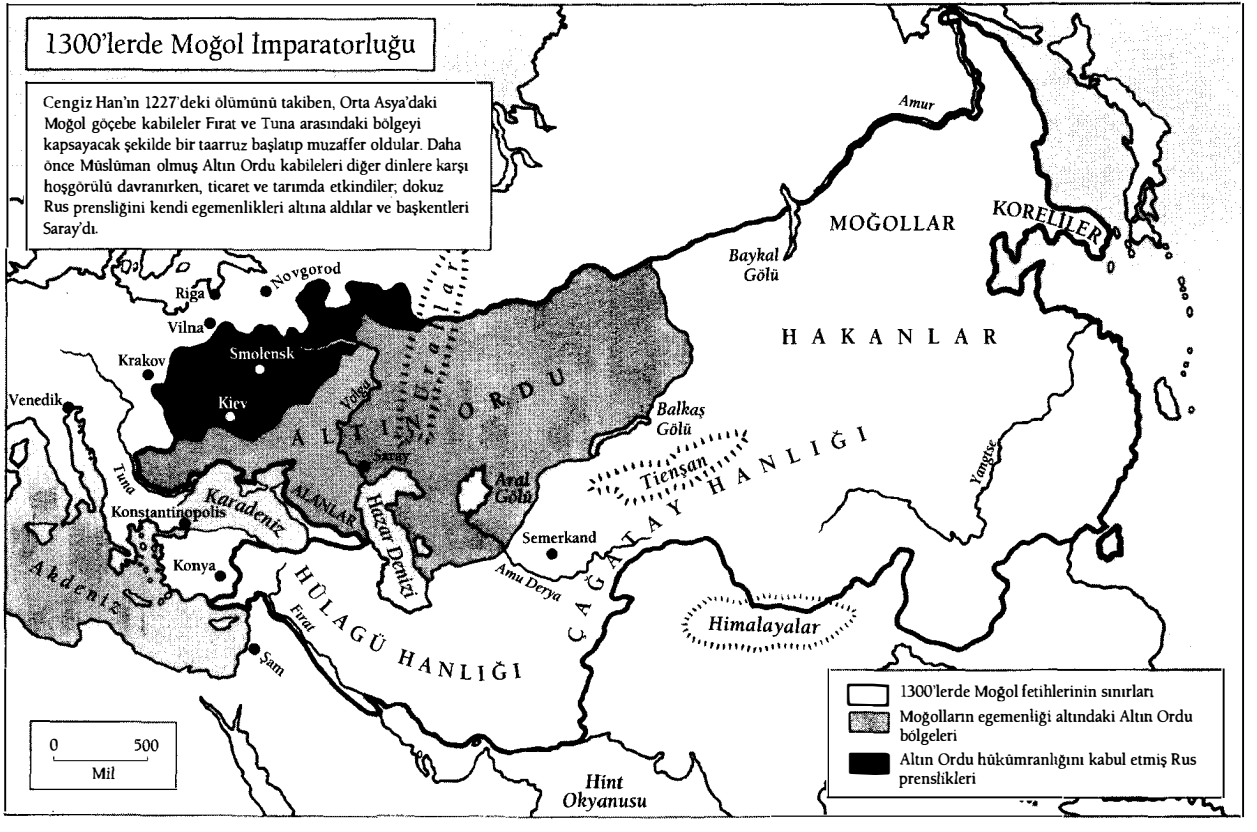
Bu imparatorluk, bir yüzyılın yaklaşık üç çeyreği kadar (hatta bazıları üzerinde daha uzun) bir süre ile bütün İç Asya'da ve etrafındaki yerleşik devletler üzerinde hâkim güç olarak kaldı. O güne kadar hatta o günden beri hiçbir Avrasya imparatorluğu bu kadar geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kuramadı. Rusya İmparatorluğu, daha sonraki dönemlerde Moğolların gücüne en çok yaklaşan devlet oldu fakat hiçbir zaman Moğollar gibi Çin ve İran'a hâkim olamadı. Moğol İmparatorluğu, varlığı boyunca Venedik'ten Pekin'e kadar ticaretin yapıldığı, Çin mallarının Karadeniz'de her gün daha popüler olduğu, neredeyse birleşik bir Avrasya yarattı. Bu ani evrenselliğin Avrupalılar için önemli bir sonucu, Yunnan ve Burma'da uzun süredir bilinen bir bakteriden türeyen kara ölümdü (veba). Avrupalılar, o ana dek bilmedikleri bu hastalık karşısında, İspanyol *conquistadores* karşısındaki Amerikan yerlileri gibiydiler.[39]

Rus prensleri için Moğol hâkimiyeti hiç de katlanılmaz değildi. En nihayetinde Moğollar, daha önceki dönemlerde Vareglerin Doğu Slavlar için yaptığı gibi, prenslerin aralarındaki düşmanlıklara son vermiş ve onlara sosyal bir isyan durumunda güçlü bir destek sağlamıştı. Prenslerin *veçe*ye karşı pozisyonu da oldukça güçlenmişti.

Fakat halk için Moğol yönetimi çok daha ağırdı. 1262'de kuzeydoğudaki birkaç şehirde Moğollara karşı *veçe*nin liderliğinde bir direniş ve vergilere ve zorunlu askerliğe karşı şiddetli başkaldırılar ortaya çıktı. Şehirlerde yaşayan halklar, özellikle aralarından bazılarının köle olarak alınıp götürülmesine ve vergilerini ödeyemeyenlerin zorla orduya alınmasına itiraz ettiler.[40] 13. ve 14. yüzyılın sonlarında şehirlerde görülen bu isyanların tek nedeni, evlerinin ve ticaretin yağmalanması veya etnik ve dinî aşağılanma değildi. Ayrıca *veçe*lerin o güne kadar icra ettikleri prenslerin seçimi,

39 Christian, *History*, 1: 416, 425-427.

40 Fennell, *Crisis of Medieval Russia*, 118-119.

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas (Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).

savaş ve barış kararları, vergilerin dağıtılması ve milis kuvvetleri için asker toplama gibi yetkilerine son verilmesiydi. Şimdi bunların her biri Moğollar tarafından yerine getirilmekte ve prensler de onların elçisi gibi hareket etmekteydiler. Moğollar ve prensler şimdi ortak çıkarlara sahiptiler; en azından şehrin geri kalan kesimini korumak için girişimde bulunmak konusunda isteksizdiler. İsyanların çoğu, nefret edilen tabiiyeti sembolize eden ve idari anlamda vergilendirme ve asker alımına hazırlık niteliğinde olan nüfus sayımı ile aynı dönemde ortaya çıktı.[41]

Altın Ordu, 14. yüzyılın ortasından itibaren kontrolünü gevşeterek Rus prenslerinin, *darughaçi* ve *başkak* makamlarını üstlenmelerine ve böylece düzeni koruma, halkın kayıt altına alınması işini kontrol etme, vergilendirme ve askere alma görevlerini üzerlerine almalarına izin verdi. Fakat düzenli bir şekilde Saray'a yapacakları ziyaretlerle Moğollara bağlılıklarını ve tabiiyetlerini göstermeleri gerekiyordu. Bu değişiklik, Moğolların kontrolünün gevşediğinin ve Rus prenslerin, hâlâ Moğol kontrolü altında olmalarına rağmen, kendi güç tabanlarını güçlendirmek için bir fırsat yakaladıklarının işaretiydi.[42]

Bu durumdan istifade eden sadece prensler değildi; Ortodoks Kilisesi de Moğolların hamiliği altında, tarihinde hiç olmadığı kadar büyüdü, güçlendi. Halkın çoğunluğunun yükümlü olduğu vergiden muafiyet sağlayan *tarkana* sahip, ayrıcalıklı bir kurum haline geldi.

Ruhban sınıfı da vergiden muaftı; ayrıca angarya işi veya askerlik yapmak zorunda değildi. Böylece kilise, topraklarını saldırıdan uzak ve oldukça önemli bir konumda tutabildi.

Kilise sadece maddi faydalar elde etmedi. *Veçe* ve prensler etrafında yoğunlaşan politik otoritenin sarsılması ve dağılmasıyla, "Rus toprakları" adına konuşabilecek tek kurum; Ortodoksluk ise sadece dinsel değil; aynı zamanda ulusal kimliğin ve hatta kaybolan politik birliğin ifadesi haline geldi. Ortadoğu'da birkaç yüzyıl

41 Thomas T. Allsen, "Mongol Census Taking in Rus, 1245-1275," *Harvard Ukrainian Studies* 5 (1981), 32-53.

42 Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 42-43.

önce güçlü bir şekilde yayılan İslamiyetin aksine, Moğolların dininin, otoritelerinin meşruiyetini sağlamaktan başka, fethedilen yerlerdeki halka sunabilecek çok fazla şeyi yoktu. Moğollar, uzun dönemde yönetimleri altına aldıkları en kalabalık kavmin inancını, İslamiyeti kabul ettiler; Hıristiyan tebaaları ise onlarla uyumlu bir şekilde kendi dinlerini güçlendirdiler.[43]

Ticaret ve prensliğin gücünü, kuzeydoğu topraklarının ana damarları; manastırları da kan içeren hücreler olarak kabul edebiliriz. Vasili Klyuçevski, *Rus Tarihi* isimli eserinde, manastırların manevi ve ekonomik başarılarının, Moskova'nın coğrafi yerleşim biçimine, onun ekonomik zenginliği ve manevi kültürüne nasıl etki ettiğini açıklar.[44] Eğer Rusya sömürgeci bir devletse, yazarın belirttiği gibi, rahiplerinin bu süreçte önemli bir payı vardı.

Bu manastır sömürgeciliğinin merkezinde kuşkusuz bir paradoks vardı: En önemli kuruluşlar, uzun süreçte, ortaçağda Cistercianların yaptığı gibi, manastırların bizzat kendi temel ilkelerini ihlal edecek duruma geldiler. Geniş topraklara sahip olarak ve diğer dünyevi zenginlikleri biriktirerek ve topraklarında yaşayan köylüleri serfleştirerek, fakir birer dinî eğitim kurumu olarak başlayan ve dünyadan elini eteğini çeken manastırlar, zaman içinde zenginlik, lüks ve dünyevi işlerin merkezi haline geldiler. Daha sonra Rus toprakları Moğollardan bağımsızlığını kazandığında, iç çekişmeler keskin bir şekilde su yüzüne çıktı.

Dilbilimci ve tarihçi Nikolay Trubetskoy, "Rusya üzerindeki Tatar hâkimiyetinin her şeyden çok dinî bir öneme sahip olduğunu" iddia eder. "Manastır hayatına çekilmek ve yeni manastırların ortaya çıkışı, Moğollar döneminde çok yaygın bir görüntüydü."[45] Bu görüşten yola çıkan Alman tarihçi Günther Stökl, ortaçağ Rus kilisesinde iki türlü maneviyatın olduğunu ileri sürer. Bunlardan biri, Kiev elitinin, prensin otoritesiyle yakından ilintili, görece aktif ve açık dindarlığı; diğeri ise Moğol hâkimiyeti döneminde görülen,

43 Anatoly M. Khazanov, "Muhammad and Jenghis Khan Compared: The Religious Factor in World Empire-Building," *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993), 461-479.

44 V. O. Kliuchevskii, *Sochineniia,* cilt 2 (Moskova: Gospolitizdat, 1957), 244-262.

45 N. S. Trubetskoi, "Nasledie Chingiskhana: vzgliad na russkuiu istoriiu ne s Zapada, a s Vostoka," *Istoriia. Kul'tura. Iazyk* (Moskova: Univers, 1995), 223.

dünyevi güçten kopuk, içine kapanık, münzevi ve kendisini devletten çok halkla tanımlayan dindarlıktı.[46]

Moğol hâkimiyeti, bazı prensliklere kendilerini diğerlerinin aleyhine güçlendirme imkânı verdi. Prensliklerin başarıları, biraz coğrafi özelliklere biraz da liderlerinin karakter özelliklerine bağlıydı. Öne çıkan üç prenslik, daha sonra Litvanya ve Polonya'nın yönetimi altına giren Galiçya-Volinya; Novgorod ve Rostov-Vladimir-Suzdal idi. Her üç prenslik, göçebelerin sürekli akınlarına maruz kalan bozkırdan görece uzak olmalarının avantajına sahiptiler veya akıncıların saldırısını zorlaştıracak uzak veya ormanlık bir alanda yer almaktaydılar.

Galiçya, Volinya ve Litvanya

Galiçya ve Volinya, Polonya ve Macaristan sınırlarına kısa mesafede, Dinyester ve Bug nehirlerinin güneyinde, Tuna'nın aşağı bölümüne yakın oldukça verimli topraklar üzerinde kurulmuşlardı. Galiçya ayrıca Polonya ve Baltık Denizi ile doğal bir bağlantı işlevi gören Vistula Nehri'nin yukarı bölümlerine de hâkimdi. İki prenslik böylece yeni kurulan Avrupa krallıklarıyla olan ticarette, ortadan kalkmış Bizans İmparatorluğu'nun ve onun Ortadoğu'daki ortaklarının yerini alabilecek çok iyi bir konuma sahiptiler. Galiçya, Bilge Yaroslav'ın torunları tarafından birleştirilirken; Volinya, Vladimir Monomah'ın torunlarının en eski kolunun hâkimiyeti altına girdi. Bu iki prenslik, Volinya prensi olan ve kısa bir süre Kiev'i de yönetmiş bulunan Roman Mstislaviç tarafından 1199'da birleştirildi. Oğlu Daniil, bir ara kendilerini yönetmesi için Macar kralını davet eden Volinya boyarlarının muhalefetiyle karşılaştı ise de Volinya halkının yardımıyla iki prensliği 1234'te tekrar birleştirmeyi başardı.[47]

Daha sonraki dönemde, Moğol işgali bu iki prensliği müttefik aramak zorunda bıraktı ve buldukları müttefik kuzeydeki pagan

46 Günther Stökl, "Die politische Religiosität und die Entstehung des Moskaucr Staates," Der *russische Staat in Mittelalter und früher Neuzeit* (Wiesbaden: Franz Steiner Ver-lag, 1981), 411.

47 P. R. Magocsi, *A History of Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 1996), bölüm 9.

Litvanya idi. Litvanya Prensi Mindaugas, 13. yüzyıl boyunca çeşitli Baltık ve Neman ve Batı Dvina deltasındaki Doğu Slav kavimlerini kendi yönetiminde birleştirmeyi başardı. Halefleri, özellikle Gediminas (1316-1341), yönetimini Moğol saldırılarının zayıflattığı Volinya, Polotsk ve Turov-Pinsk'i de (bu son ikisi bugünkü Beyaz Rusya'nın önemli bir kısmına karşılık gelir) de içine alan güneydoğu bölgelerine doğru genişletti. Galiçya ise Polonya tarafından ilhak edildi.

Litvanya prensleri, 14. yüzyılın sonuna kadar, kan dökmenin öne çıktığı sadakat yemini içeren savaşçı bir dine inandılar. Gediminas, aynı zamanda sarayının da bulunduğu Vilnyus'ta bir kilise inşa ettirerek bu kültü sistematik ve merkezi hale getirdi. O ve halefleri, Hıristiyanlığa sadece izin vermekle kalmadılar aynı zamanda onu teşvik ettiler. Bunun nedeni, topraklarına göçmenleri çekmek ve diğer Hıristiyan güçlerin desteğini sağlamaktı. Litvanya, Katolik ve Ortodoks güçlerin tam ortasındaydı ve bu iki mezhebin önemli kasaba ve şehirlerde kendi kiliselerini inşa etmesine izin verdi. Bununla birlikte halk arasında Ortodoksluğa inananlar sayıca çok daha fazlaydı.

Gediminas'ın yönetim biçimi hakkında çok az şey bilmemize rağmen, eski kabilelerin *bojarai* adı verilen savaşçı elitlerinin belli bir güce sahip olmasına izin verdiği ve sefere çıkmadan önce onlara ve kendi ailesinin ileri gelenlerine danıştığı görülür. Litvanya, yeni ve hâlâ dinç bir pagan güç olarak Hıristiyan komşularından öğrendiği askerî teknikleri kullanabilir; aynı zamanda onlar arasındaki bölünmelerden faydalanarak topraklarını genişletebilirdi. Litvanya, Moskova'nın daha sonraki dönemde yapacağı gibi, Moğol işgalinin artırdığı dağılma ve zayıflıktan istifade etti. Kuzey Avrupa'dan Bizans'a ve Altın Ordu'ya uzanan ticaret yolarının karşısında yer alan konumunu en iyi şekilde kullandı ve ormandan elde ettiği balmumu, bal ve kürk gibi ürünleri ihraç etti. Aynı zamanda Litvanya'nın bataklık ve ağaçlıklı toprakları, hem göçebe atlılarına hem de Töton şövalyelerinin ağır süvarisine karşı bir koruma sağladı; böylece Litvanya prenslerinin hem gerilla tarzı hafif süvari hem de hareketli hafif süvari birlikleri yaratmaları ve tutmaları mümkündü. Ayrıca Litvanya, yine konumunun bir sonucu

olarak, daha zayıf durumda olan prensliklerden ticaretle, üretimle, savaşla ilgilenen göçmenlerin ilgi gösterdiği bir yerdi.

Litvanya, Algirdas (1341-1377) ile Kestutis'in (1341-1382) ortak yönetimi altında özellikle Tver'le ittifak içerisinde, Bryansk'ı, Çernigov'u, Novgorod-Severski'yi, Podolya'yı, Pereyaslav'ı ve Kiev'i topraklarına kattı. Ayrıca Smolensk, 1403 yılında Litvanya birliklerine teslim oldu. Bütün bu topraklar, eski Rusya'nın kalbi idi. Ve onların fethi, Litvanya'nın, Kiev prensliğinin kanunu, kültürü ve geleneklerini devralmasına ve "Rus Topraklarının Toparlayıcısı" gibi özel bir statü iddia etmesine neden oldu. Bu iddialar, 1362'de Dinyeper Nehri'nin sol ucundaki kıvrımda, Mavi Sular Savaşı'nda Altın Ordu ordusuna karşı kazandığı galibiyetle birlikte çok daha güçlendi. Bu aşamada Litvanya birlikleri, Karadeniz kıyılarına kadar güney bozkırlarının içlerine dek hiçbir saldırıyla karşılaşmadan ilerleyebilirdi.

Fakat Litvanya, genişliğine rağmen, Ortodoksluk ve Katoliklik, Polonya ile Töton şövalyeleri ve Altın Ordu arasında kalmış oldukça zayıf bir konumdaydı. Prensliğin hâlâ basit bir yapıya sahip kabile sistemi, onu yükselişi kadar hızlı bir düşüşle ve dağılmayla tehdit etmekteydi. Algirdas ve Kestutis'in oğulları olan Jogayla ve Vytautas, birbirlerine düştüler ve Vytautas destek için Töton şövalyelerine başvurdu. Jogayla, buna, kendisi de hanedanın hiçbir erkek üyesinin kalmaması nedeniyle bir krizin ortasında olan Polonya'dan destek isteyerek karşılık verdi. Jogayla'nın Kraliçe Jadwiga ile evlenerek Wladyslaw Jagiello (1386-1434) ismiyle Polonya kralı olması krizi çözdü. Jogayla, Katolikliği kabul etti ve aristokratlarından hem Katolikliği hem de Litvanya ile Polonya'nın birliğini kabul etmelerini istedi. Ardından pagan putlarını kırdı ve paganların ve Ortodoksların toplu halde Katolikliğe geçmelerini teşvik etti. Katolik boyarlara, eyaletlerin tek valisi olmayı da kapsayan bazı ayrıcalıklar verdi. Bütün bu gelişmeler, kökeni Polonya ile Litvanya krallıkları arasında hanedanlığa dair bir düzenlemeye giden fakat iki yüzyıl sonra iki ülke arasında tam bir birleşme sağlayan Krewo Birliği'yle (1385-86) sonuçlandı.

Bu şekilde Kiev Rusya'sının batı toprakları, Polonya Krallığı'nın ve Roma Katolik Kilisesi'nin etkisi altına girdi ve buralar-

da yaşayan insanlar, yüzyıllarca Rusin veya Ruthenyan veya bugün Ukrayna ve Beyaz Rusya olarak bilinen ülkelere özgü bir dil ve kültür geliştirdiler. Polonya-Litvanya devleti, kendisini bir *antemurale* diğer bir ifadeyle Katolik Batı uygarlığının İslamiyete, Ortodoksluğa ve Töton şövalyelerinin kaba ve militan sömürgeciliğine karşı bir kale olarak gördü. Jogayla/Wladyslaw, Rusya'nın, kendi ifadesiyle "ebediyen Polonya'nın yönetimi altında olan" topraklarının hepsini tekrar kazanmayı amaçladı. Bu amaçla, hem başlıca çalışanlarının etnik kökenini hem de nihai ihtiraslarını yansıtması açısından Ruthenyan* dilini, kançılaryasının dili olarak kabul etti.

15. yüzyılın başında Litvanya-Polonya, Avrupa'daki en geniş topraklara sahip devletti. Toprakları, Moskova'nın batısındaki Ugra ve Oka nehirleri ve güneyde Dinyeper'den Karadeniz ile Dinyeper arasındaki küçük ve istikrarsız bir yere kadar uzandı. Doğuya doğru genişlemeleri, Altın Ordu tarafından Vorskla Nehri Savaşı'nda (1399) durduruldu. 1410'da Polonya-Litvanya ordusu, Tannenberg Muharebesi'nde Töton şövalyelerini yenerek Samogitya'nın tamamını ele geçirdi ve Hans Ligi'ne ait Riga şehrinin çevresini işgal etti. Litvanya'nın kısa bir süre için Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzandığı söylenebilir. Bununla birlikte savaş biçimi açık bozkırlara uygun olmadığı için, Litvanya'nın güney bölgeleri üzerindeki kontrolünün ne kadar sürdüğü net değildir.

Yeni dinleriyle birlikte Polonyalı aristokratların (*szlachta*'nın) sahip olduğu birçok haklara sahip olduklarından, Ortodoks Litvanyalı *bojarain*in çoğunun Katolikliğe geçişi oldukça kolay oldu. *Bojarai* ve *szlachta*, 1413 tarihli Horodlo Anlaşması'yla birleştiler. Bu anlaşmayla birçok vergiden ve askerlikten muafiyet kazandılar. Birleşik aristokrasinin üyeleri, kendilerinden başka kimsenin sahip olmadığı, kral da dahil devlet memurlarını seçme, resmi makamlarda çalışma ve devlet topraklarını kişisel ya da ailevi bir mülkiyet olarak görme haklarına sahiptiler. Polonya-Litvanya aristokratları, aynı zamanda ekonomiye hâkim tek güçtü. Son derece kârlı olan Baltık buğdayından büyük bir gelir sağlayarak, köylülerin

(*) Eski Doğu Slav dil ailesi – e.n.

topraklarını ve geleneksel haklarını yavaş yavaş ellerinden aldılar ve onları sonunda kendilerinin topraklarında çalışmaya mecbur serfler haline getirdiler. Katedral yasama meclisini, *szlachta* adayları dışında herkese kapattılar böylece fakir ama eğitimli şehirliler için sosyal anlamda önemli bir yükselme aracı olan kanalı ortadan kaldırdılar. Orduyu komuta ettiler ve hem sarayı hem de idari makamları tekellerine aldılar. *Sejm* (Diet) Meclisi'nin ve onun eyaletlerdeki karşılığı olan *Sejmiki* meclislerinin tek ve yalnız üyeleri de yine onlardı.

Pratikte Polonya-Litvanya *szlachta*sının üyeleri, bir aristokrasi cumhuriyetinin vatandaşlarıydılar ve birleşik krallığın aleyhine zenginliklerini ve güçlerini giderek artırdılar. Monarşinin gücünün sürekli bir biçimde prenslerin, onların ailelerinin ve çalışanlarının ayrıcalıklarını sürekli olarak daralttığı 15. yüzyıl Moskova'sında ise tam tersi bir durum hâkimdi.

Bu dönemde Batı Avrupa'daki Yahudi karşıtı salgından sıkılan ve dinî hoşgörünün garanti edildiği yeni bir yurt arayan çok sayıda Yahudi, Polonya-Litvanya'ya akın etti. *Szclachta* için çok kullanışlı olan Yahudiler, onlardan koruma sağladılar ve kâhyalık, dükkân ve taverna işletmeciliği, tefecilik ve vergi memurluğu gibi aşağı statüde fakat önemli işler elde ettiler. Yahudiler, krallığın korumasını elde etmeye çalıştılar ve başardılar da. Ayrıca ne kadar vergi ödeyeceklerini değerlendirip belirleme ve *kahal* aracılığıyla kendilerini yönetme haklarını korudular. Böylece Yahudiler, Polonya-Litvanya toplumunda iyi bir şekilde desteklenen vasat bir yer edindiler. 17. yüzyılın ortasına kadar, kendi yaşam şekillerini korudular ve kendi ibadetlerini Avrupa'nın hiçbir yerinde olmadığı kadar güvenle yerine getirdiler.[48]

---

48 Litvanya-Polanya'yı konu eden bu bölümde verilen bilgiler belirtilen esere dayanmaktadır. Magocsi, *A History of Ukraine*, bölüm 10-12; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-134*; (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); A. E. Presniakov, *Lektsii po russkoi istorii*, cilt 2, part 1: *Zapadnaia Rus'i litovsko-russkoe gosudarstvo* (Moskova: Gosudarstvcnnoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1939); Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, cilt 1 (Oxford: Clarendon Press, 1981), bölüm 5.

Büyük Lord Novgorod

(Sakinlerinin şehri adlandırmayı sevdiği biçimiyle) Büyük Lord Novgorod, Baltık Denizi'ne yakın, "Vareglerden Yunanlılara" kadar bir nehir boyunca uzanan konumu ve Volga'nın yükseldiği ve Hazar Denizi'ne doğru akmaya başladığı Valday Tepeleri'ne yakınlığı sebebiyle, en eskiçağlardan itibaren önemli bir ticaret merkeziydi. Bununla birlikte zenginliğinin en büyük bölümü, doğusunda ve güneyinde, Ladoga ve Onega gölleri ve etrafında yer alan ve en kuzeyde Urallar'ın buzlu yamaçlarına ve Pechora Nehri kıyılarına kadar uzanan geniş ormanlardan gelmekteydi. Novgorod, bu bölgelerde yaşayan Baltık ve Fin-Ugor kavimleri üzerinde oldukça zayıf bir otoriteye sahipti fakat onlardan ticarette kullanabileceği vergi almaktaydı. 11. yüzyıla kadar kürk başta olmak üzere bal, mayalı baldan yapılan içki ve balmumu satışından oluşan ticaret, aşağıda Volga'ya ve Bulgaristan'a, Dinyeper ve Kiev'e ve Bizans'a, batıda ise Baltık'taki ve İskandinavya'daki pazarlara kadar ulaştı.

Volga ticareti, iki yüzyıl sonra, Rostov prensliğinin yükselişiyle bloke oldu; güney yolu ise Bizans'ın çöküşüyle birlikte eskisi gibi kârlı olmaktan çıktı. Novgorod'lulara kalan sadece batı yoluydu ve onlar da bunu sonuna kadar kullandılar. "Alman Sarayı" Hansa Ligi'nin sunduğu malları sergilerken, İsveçlilerin şehrin merkezinde kendilerine ait "Gotik Saray"ları vardı. Almanya, ortaçağın sonlarında giderek zenginleşti, kürkler ve Novgorod'un gelişen altın ve gümüş işleri için canlı ve büyüyen bir pazar sundu. Hansa Ligi'nin Novgorod'da Peterhof adı verilen ve lig üyelerine haralar, oteller, depolar, ahırlar hatta bir hapishane sunan kendisine ait bir bölümü vardı. Hansa Ligi'nin her iki tarafı da bağlayan karşılıklı ticaret kanunları ve gelişmiş kredi düzenlemeleri, Novgorod'un Hansa Ligi aracılığıyla Riga ve Reval'e (bugünkü Tallinn) kadar ulaşan ticaretinin gelişmesi için mükemmel bir araçtı. Ticaret konvoyları yılda iki kez Reval'den Kotlin Adası'na (bugünkü Kronstadt) açılırlar ve orada malları Neva'dan Ladoga Gölü ve Volkov Nehri aracılığıyla taşınmaları için Novgorod kayıklarına yüklerlerdi. Bu tür konvoylar, Novgorod'lu yetkililerden özel koruma ve ticaret imtiyazları alırken, Peterhof'da Almanlar,

kendi kanunları altında ve kendi memurlarının korumasında (ve hapishanesinde) yaşadılar.[49]

Novgorod, 1136'ya kadar, Kiev büyük prensinin ikinci şehri olarak, onun tam egemenliği altında kaldı ve Novgorod Prensi, Kiev tahtı için ilk sıradaydı. Büyük Prens Yaroslav, Kiev tahtını kazanması için kendisine verdikleri desteğe karşılık, Novgorod boyarlarına ve halkına yarısı kendi yönetiminde olan şehrin diğer yarısının egemenliği gibi bazı özel ayrıcalıklar verdi. 1136'da Novgorod'lular bu gücü, bir başkaldırı göstergesi olarak kendi seçtikleri belediye başkanını (*posadnik*) ve şehrin yüzler veya *sotni* bölgelerinden toplanan milis kuvvetlerini komuta eden askerî komutanlarını (*tysyatski*) göreve getirmek için kullandılar. Ayrıca potansiyel prensleri kabul etme ya da reddetme haklarının altını çizdiler ve her biriyle karşılıklı ilişkilerini, özellikle prensin askerî yükümlülüklerini ve ona verilecek geliri belirleyen bir anlaşma yaptılar. Eskiden *veçe* tarafından seçilen Lordlar Konseyi (*sovet gospad*), şehrin icra organı haline geldi. Başkanlığını (1165'te kurulan bir statü olan) başpiskopos yürüttü; bu, boyarlar ve kilise arasındaki yakın ilişkiyi sembolize eden bir gelenekti. Kiev'deki St. Sofya'yı (Aya Sofya) örnek alarak 11. yüzyılın ortasında, şehrin boyarların yönetiminde olan ikinci yarısında, taştan St. Sofya Katedrali inşa edildi ve bu, şehrin statüsünün prenslik yönetiminden ziyade ticari zenginlikten geldiğini işaret etti. Şehir, artık kendisinin verdiği isimle "Lord Büyük Novgorod" veya "St. Sofya'nın Mirası" idi.

Bundan sonra Novgorod, diğer prenslikler gibi, yönetici hanedanın herhangi bir kolunun hâkimiyeti altına girmedi fakat birbirine rakip ve birbiriyle mücadele eden kollardan adayları davet ederek birden fazla tarafla aynı anda flört etti. Şehrin bu özelliği, zenginliği ile birleşince, onu prensler arasındaki rekabette özel bir ödül haline getirdi. Üstelik şehir, güçlü bir halkla ilişkiler duygusuna sahipti: Erken bir dönemde, St. Sofya Katedrali'ne ilaveten, (diğer birçok kasabada olduğu gibi ahşap yerine) taştan bir kremlin inşa edildi. Son dönemlerde keşfedilen ağaç kabuğundan belgelerin de gösterdiği gibi, Novgorod'un vatandaşları, diğerlerininkilerle karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir okuma yazma ora-

49 Martin, *Treasure*, 49-68.

nına sahipti. ABD'de New York veya Rhineland'daki Cologne gibi Novgorod, politik güç anlamında karşılığı olmayan çok büyük bir ekonomik zenginliğe sahip oldu ve bu yüzden diğerlerinin yarışlarında sunulacak mükemmel bir ödül muamelesi gördü.

1238-1240 yılları arasındaki Moğol işgaliyle birlikte, Rusya'nın başka yerlerinde olduğu gibi Novgorod'da da büyük fakat farklı yönlerde önemli değişiklikler gerçekleşti. Kuzeybatıdaki konumu ve prensi Aleksandr'ın (Nevski) diplomatik hüneri sayesinde şehir, hiçbir zaman fethedilmemeyi garantiledi ve Altın Ordu topraklarında görece ayrıcalıklı bir yer işgal etti. Topraklarında hiçbir Moğol birliği konuşlanmadı ve Altın Ordu'dan vergi toplamak için hiçbir memur gelmedi. Aleksandr, şehrin kendi kendini yönetme hakkını garanti eden özel bir berata karşılık belli miktarda vergi ödemeyi kabul etti.

Moğol tehlikesi görece uzak olsa da, diğer tehlike kaynakları her gün daha da yaklaşmaktaydı. İsveçliler, Finlandiya'ya yerleşmişler ve balıkçılığın ve kürkçülüğün çok büyük zenginlikler vaat ettiği Bothnya Körfezi ile Beyaz Deniz arasındaki göller ve ormanlar içine, doğuya doğru genişlemekteydiler. Daha kuzeyde, daha soğuk bir iklim, daha kalın ve iyi kürkler vardı. İsveçliler, 1240'ta rakipleri Novgorod'u ezmek için Neva'ya doğru açıldılar, fakat Aleksandr'a Nevski unvanını kazandıran zafer sayesinde geri püskürtüldüler.[50]

İsveçliler yeterli değilmiş gibi, 13. yüzyılda Baltık bölgesinin büyük bir bölümü, ilk Kutsal Topraklar'da ortaya çıkan ve Papa'nın onayıyla ilgisini kuzeydoğudaki pagan Baltık halklarına çeviren militan Haçlılar, diğer bir ifadeyle Töton şövalyeleri tarafından çiğnendi. Seleflerinin Konstantinopolis'e yöneldikleri gibi Töton şövalyeleri de Rus topraklarındaki Ortodoksluğu hedef aldı. 1241'de Izborsk kalesini ve önemli bir ticaret merkezi olan Pskov şehrini işgal ettiler. Aleksandr, Moğolların daha büyük bir tehlike olduğuna inandığı için onları memnun etmesi gerektiğine karar verdi. Bununla birlikte önce Töton şövalyelerini püskürtmesi gerekiyordu; nitekim 1242'deki Peipus Gölü Muharebe-

50 Eric Christiansen, *The Northern Crusaders*, 2. baskı (Harmondsworth: Penguin Books, 1997), 113-117.

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas *(Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).*

si'nde öyle de yaptı. Sinema Yönetmeni Sergey Ayzenştayn, [*Aleksandr Nevsky*] filminde bunu dünyanın en büyük muharebelerinden biri olarak aktarır. Fakat son araştırmalar, her iki tarafın ordularının ortalama büyüklükte olduğunu ve Novgorod birliklerinin şövalyelerin birliklerinin üç katı olduğunu gösterir. Bununla birlikte bu gerçekler, savaşın öneminden hiçbir şey alıp götürmez çünkü savaşta alınan galibiyetle Narva Nehri ve Peipus Gölü, Ortodoksluk ile Batı Hıristiyanlığı arasında devamlılığı olan bir sınır haline geldi.[51]

Aleksandr Nevski'nin politikası, Novgorod'un kendi içerisinde özellikle *veçe*de güçlü bir konuma sahip olan zanaatkârlar ve tüccarlar arasında tepkiyle karşılandı. Bu gruplar, Baltık Denizi'nde ticaretin devamı için Töton şövalyeleriyle barış yapılmasından yana idiler. Hatta kardeşi Andrey, bir dönem Nevski'ye karşı hem *veçe*nin hem de kağanın desteğini aldı ve Novgorod'u beş yıl kadar yönetti. Fakat Aleksandr'ın diplomasisi, en sonunda meyvesini verdi. Kağan'ın güvenini yeniden kazanmayı ve Kıpçak birliklerinin yardımıyla kardeşini yönetimden uzaklaştırmayı başardı. Daha sonra batı yanlısı ayaklanmaları bastırmak için kağandan ve Kıpçak birliklerinden iki kez daha yardım istedi. Moğollarla ilişkilerini güçlendiren Aleksandr, büyük prens unvanının kendisine ait olması gerektiğini iddia etti ve bu unvanı Rus prenslerinin arasında en yaşlısı olan Vladimir'den aldı ve 1263'te ölümüne dek korudu. Bu, bir Novgorod prensinin büyük prens unvanını şehrinin ekonomik önemini yansıtacak şekilde taşıdığı tek dönem oldu.

1257'de Moğolların nüfus sayımını ve vergi toplama işini denetlemek istemesi üzerine büyük bir kriz ortaya çıktı. Novgorod'un vatandaşları, kendilerinden *tithe* –toprak vergisi– ve *tamga* [gümrük vergileri] ödemelerini isteyen Moğolların memurlarını geri çevirdiler. Moğollar, ertesi yıl yine geldiler fakat bu kez Aleksandr'ın eşliğinde sokaklarda gövde gösterisi yapan birlikleriyle. Böylece nüfus sayımına muhalefet sona erdi.[52]

---

51 William Urban, *The Baltic Crusade*, 2. baskı (Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1994), 189-201.

52 Allsen, *Mongol Imperialism*, 139-140; Fennell, *Crisis of Medieval Russia*, 106-116.

Rostov-Vladimir-Suzdal

Uzun dönemde ne Novgorod ne de Litvanya-Polonya, Rus toprakları üzerinde hak iddia eden Ortaçağ sonrası ortaya çıkan bir Doğu Slav devletinin temelini oluşturabileceklerini gösteremediler. Novgorod açısından bu başarısızlığın nedeni, politik parçalanma; Litvanya açısından ise dinî bölünmeler ve giderek Batı'ya, Latin kültürüne yöneliş idi.

12. yüzyılda, yukarı Volga ve Oka nehirlerinin oluşturduğu üçgen içinde kalan doğudaki ve kuzeydeki küçük prenslikler, bu bağlamda çok daha az ümit vericiydi. Slavlar bu bölgeye oldukça geç geldiler: Vyatiçi kabilesi buraya ancak 8. ve 9. yüzyıllarda geldi ve orada yaşayan yerli Fin-Ugor kavimlerini ya sürdü ya da hâkimiyeti altına aldı. Diğer Slav kavimleri Hıristiyanlığı kabul ettikten çok sonra bile Vyatiçi paganizme inanmaya devam etti. Sovyet etnografyacısı Lev Gumilev, Slav ve Fin-Ugor kavimlerinin karışımından, daha güneyde ve batıda yaşayan Kiev Rusya'sındaki Doğu Slavlarından farklı, Büyük Ruslar adı verilen, yeni bir etnik kavmin ortaya çıktığını iddia eder. Bu yoruma göre, daha sonraki dönemlerde Tatar ve Türk kavimleriyle olan etkileşimleri, Büyük Rusların ayırt edici Avrasyalı özelliklerini daha da güçlendirdi.[53]

Volga-Oka bölgesinin en büyük avantajı, bozkırlardan uzak olması ve onu göçebeler için uygun olmaktan çıkaran sık ormanlıklara sahip olmasıydı. Üstelik bu bölge, büyük miktarda kereste, balık ve kürk kaynaklarına sahipti ve bunlar güneybatıdan göçmenleri çeken ilk nedendi. Ortaçağın sonlarına doğru Avrupa saraylarının ve pazarlarının zenginleşmesiyle birlikte kürk giderek çok daha önemli bir gelir kaynağı; Rostov, Suzdal ve Klyazma üzerindeki Vladimir şehirleri ise oldukça önemli ticaret merkezleri haline geldiler. 13. yüzyılda, ticaretlerinin hemen hemen tamamı, Novgorod tarafından kontrol edilmekteydi ve bu ticaretin kontrolü için müteakip dönemlerde ortaya çıkacak rekabet ve yarış genel olarak bütün Rus topraklarına kimin hâkim olacağını da belirleyecek kilit öneme sahip bir faktör olacaktı.

53 Bu, Gumilev *Ot Rusi k Rossii* isimli eserinin temel görüşünü oluşturmaktadır.

Vladimir Monomah, oğlu Yuri Vladimiroviç'i, yönetmesi için Rostov'a gönderdi. Yuri, Kıpçaklardan bir prensesle evlendi ve Uzun Kollu Yuri anlamına gelen Yuri Dolgoruki adını aldı. Bu ismi almasının nedeni, acımasız ve hırslı bir şekilde Rostov prensliğini, topraklarını büyütme politikası aracılığıyla sürekli olarak genişletmesi, Suzdal'da ve Vladimir'de kiliseler ve saraylar inşa ettirmesi, topraklarına yerleşen köylülere ve manastırlara topraklar bağışlamasıydı. Kuzey ormanlarından elde edilecek zenginliklerinin kontrolünü kazanmak için Bulgarlar ve Novgorod'la savaştı.

Yuri'nin oğulları Andrey ve Vsevolod'un hırsları daha da büyüktü. Andrey, başkentini Vladimir'e taşıdı ve onun hemen dışında, (daha sonra ona Bogolyubski soy ismini verecek) Bogolyubovo köyünde kendi malikânesini inşa ettirdi. 1169'da, Kiev'in o dönemdeki yöneticisini kovmak, şehrini yerle bir etmek ve kendi kardeşi Gleb Yureviç'i tahta getirmek için prensler arasındaki mücadelelere müdahale etti. Kiev yakınlarındaki bir kilisede bulunan ve çok değer verilen Bizanslılara ait *Tanrı'nın Annesi* isimli ikonu alarak, onu altın, gümüş ve değerli taşlarla süsleterek Bogolyubovo'da yeni inşa ettirdiği Yakarış Kilisesi'ne bağışladı. Bu ikon, daha sonra çok popüler ulusal bir amblem haline geldi. Vladimir, ayrıca Kiev'i örnek alan "Altın Kapılar"a ve Mağaralar Manastırı'ndaki bir manastırdan adını alan Dormition Katedrali'ne el koydu. Andrey, Kiev'den ayrı olarak kendi metropolitliğini kurmaya çalıştı fakat Konstantinopolis patriğinin itirazı ile karşılaştı. Kısaca Andrey, Vladimir'in prestijini, Kiev'in sembolik kıdemliliği çerçevesinde fakat uzun dönemde Bizans'ın yerini alabilecek biçimde bilinçli bir şekilde artırdı. Bu anlamda, "Büyük Yuva" olarak da bilinen kardeşi III. Vsevolod (1175-1212), onun politikalarını devam ettirdi.[54]

PRENSLER VE YEREL HALKLAR

Gördüğümüz üzere, 12. yüzyılda meydana gelen değişiklikler, tek bir devlet, hatta istikrarlı bir konfederasyon yaratma umutlarına son verdi. Prensliklerden oluşan güçlü ittifak dağıldı ve prensler,

54 Iu. A. Limonov, *Vhdimir-suzdal'skaia Rus': ocherki sotsial'no-politicheskoi zhizni* (Leningrad: Nauka, 1987), 54-62.

topraklarını hanedan adına gözetilen mülkler olarak değil; babalarından miras kalan ve (kızlara geçimlik sağlayarak) oğullarına bırakabilecekleri varlıkları (*votchiny*) olarak görmeye başladılar. Ticaretten ve ticaret yollarının kontrolünden ziyade toprak sahipliği en önemli güç göstergesi olmaya başladı.

Kırsal alanda bu değişiklikler, prenslerin *mir* veya *volost* olarak bilinen ve büyük bir köyü veya küçük köyleri yöneten yerel konseyleri kendilerine tabi kılmalarıyla sonuçlandı. Bu konseylerden her biri *starosta* veya *sotski* (yüzbaşı) adı verilen yaşlı biri tarafından yönetilmekteydi. Prensler veya manastırlar ve bu liderler arasındaki yazışmalar; meralar, ağaçlıklar ve su kaynakları gibi ortak mülkiyetin kullanımının düzenlenmesi, vergilerin ve servis ücretlerinin dağıtılması ve toplanması işinin mirin sorumluluğunda olduğunu gösterir. *Mir*, her hanenin ne kadar vergi ödeyeceğini o hanenin sahip olduğu topraklara ve ortak mülkiyeti ne kadar kullandığına göre belirlemekteydi. Ayrıca *mir*, suçları araştırmak ve mümkünse suçluları yakalamakla görevliydi. Prenslik mahkemesinin işi, ciddi suçlar hakkında karar vermekti. Fakat eğer verilecek karar herkesi bağlayacak nitelikte ise bu mahkemelere *mir*den "iyi insanların" katılımı söz konusuydu.

Mir (veya büyüklüğüne göre birkaç *miry*) ayrıca dinsel bir birimdi. Üyeleri kilise inşa etmekte, papazı seçmekte ve geçimini sağlamak ve dinî işlerini devam ettirmek için kilisenin ne kadar toprak alacağına karar vermekteydi. Bazen kilise inşası, *mir* konseyleri için kullanılır ve bunun için ayrılan bütçe bu konseylerde muhafaza edilirdi. Genellikle *sotski* aynı zamanda kilise muhafızıydı da.[55]

Rus ekonomisinin merkezi ticaretten tarıma kaydıkça, prensler; sahip oldukları toprakları zorla, gelenekle veya bazen de eko-

55 Ortaçağ Rusya'sının yerel toplulukları hakkındaki araştırmalar çok nadirdir. Burada sadece, Beloe Ozero'dan başlıca kuzey ticaret yollarından birinin üstünde olan Vologda'ya kadar giden bir aracın ve Voloçek Slovenskii *volost*una ait belgeleri ayrıntılı bir şekilde sunan 20. yüzyılın ilk dönemlerinden bir tarihçinin, N. P. Pavlov-Silvanskii'nin eserinden istifade ettim. Sunmuş olduğu belgeler genellikle 15. yüzyıla aittir fakat halihazırda oldukça istikrarlı veya yavaş da olsa gelişmekte olan bir düzen olduğunu ileri sürerler. Her halükârda *siarosfy*, *sotskie* ve *volostiye* dair çok önceki döneme ait bazı kroniklerde bilgiler mevcuttur. Bkz. Pavlov-Sil'vanskii *Feodalizm v drevnei Rusi* (Moskova: Nauka, 1988), 152-168, 184-186, 194-196, 204-207, 217-233.

nomik hâkimiyetle artırdılar ve onları kişisel mülkiyetleri olarak görmeye başladılar. Böylece boyarların *kormlenie* adı verilen vergi toplama hakları, giderek ekstra feodal vergiler alma hakkına dönüşmeye ve yerel *miry*, köylülerden oluşan topluluklar haline gelmeye başladı. Rusya, bu şekilde, daha önce Kiev ve belirgin şekilde Moğol döneminde olduğu gibi, birçok açıdan feodal bir topluma dönüştü.[56]

Bununla birlikte feodalizmin batıda bilinen en önemli özellikleri Rusya'da yoktu. Lordlar ve serfler arasında karşılıklı bağlayıcılığı ve sürekliliği olan kişisel sadakat duygusu yok denecek kadar azdı. Esasen serflik yoktu: Alttakiler, üstekilere herhangi bir kanun veya hizmet yemini ile bağlı olmadıkları gibi, üsttekiler de alttakileri korumak veya yokluk zamanında onlara destek çıkmak için hiçbir kanuna veya ahlaki sorumluluğa tabi değildi. Rusya'da üstün olanlar, vergi talep eden ama bunun karşılığında hiçbir şey sunmayan işgalciler gibiydiler. Köylüler ve kasabalılar, başka seçenekleri olmadığı için onların isteklerine boyun eğdiler fakat baskı dayanılmaz duruma geldiğinde veya başka fırsatlar doğduğunda, daha uygun ve iyi bir efendi bulmak için yola koyuldular. Bu, geleneklerin onlara verdiği bir haktı. Aynı şekilde bir efendi de bir prensin hizmetinden çıkarak başka birinin hizmetine geçebilirdi. Bu bir tür özgürlüktü fakat ne kanuna ne de istikrarlı bir kuruma dayanmaktaydı.[57]

Bu dönemde her bir Rus prensine ayrılan topraklar tarihçiler tarafından *udel* olarak tanımlanmaktadır. Bir *ude*l, babasından kalan malların dul bir kadın veya kızları da dahil bütün mirasçıları arasında paylaşıldıktan sonra prensin kendi payına kalan mülküydü. İngilizcede *udel* genellikle *appanage* olarak çevrilegelmiştir, fakat bu tamamen yanlıştır çünkü *appanage*, tahtta en büyük olanın önceliğini kabul eden bir sistem içerisinde kralların yaşça daha genç oğullarının geçimi için sağladığı toprak demekti ve amacını yerine getirdikten sonra tekrar krallığa iade edilirdi. Oysa *udel*, mirasın paylaşıldığı bir sistemde sürekli elde tutulabilecek bir mülkiyet idi. Bu

56 Danilova, *Sel'skaia obshchina*, esp. 191-194.

57 Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (Harmondsworth: Peregrine Books, 1977), 50-52.

nedenle *udel*lerin kuşaktan kuşağa aktarılırken, en sonunda savunma ya da ekonomik kazanç anlamında pek fazla bir anlamları kalmayıncaya kadar giderek küçülmesi ve sayıca artması doğaldı.[58]

Bu sistem, prensler için ıstırap veren bir ikilem yaratıyordu: Her birinin, otorite ve mülkiyetin pürüzsüz bir şekilde geçmesini sağlamak için tercihen sadece bir erkek çocuğa ihtiyacı vardı çünkü çocuk sayısının çok olması durumunda mallarının azalması ve aralarında savaş çıkması olasılığı vardı. Bu muhtemel karmaşayı önlemek için prensler bazen çok sayıdaki mirasçılarının her biri için son derece ayrıntılı ve açık vasiyetler bıraktılar fakat prensler öldükten sonra bu vasiyetler genelde yerine getirilmediler.

Her *udel* büyük ya da küçük olsun bir kasabanın merkezinde yer aldı ve genellikle de etrafında ticaret ve yerleşimin çok olacağı bir nehir deltası üzerinde yoğunlaştı. Önemli kasabaları olan daha geniş prenslikler, büyük prenslikler olarak bilinmekteydi ve Altın Ordu kağanlığıyla doğrudan ilişkileri vardı. Vladimir şehrinin büyük prensi, adaylık konusunda diğerlerinin hepsine göre öncelikliydi fakat uygulamada kağan, vergi, asker toplama ve otoritesinin yerine getirilmesi konusunda kendisinin elçisi gibi işlev görecek ve bunu belirten yarlığı alacak prensi –büyük prensi– önceliklere göre değil, şartlara göre seçti.

Her prensin toprakları genellikle iki kategoriye ayrılmıştı. İlk kategoride, prensin kendisine ait olan ve serfleri tarafından işlenen ve saraydaki üst düzey memurları (*dvornye liyudi, dvoryane*) tarafından yönetilen topraklar vardı. İkinci kategoride, diğer bütün topraklar yer almaktaydı. Bunlar, boyarların ve *drujina* üyelerinin sahipliğinde olan ve prense vergi vermekle yükümlü olan ve ödedikleri verginin bir kısmına büyük prens bir kısmına da kağan tarafından el konulan, özgür (siyah) köylüler ve manastırlar tarafından işletilen topraklardı.

Bu ikinci kategorideki topraklar, prensin en güvenilir çalışanları arasından seçtiği *namestnikileri* (naipleri) veya *volosteli* (bir *volos-*

58 S. G. Pushkarev, *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917* (New Haven: Yale University Press, 1970), 167; Alexandre Eck, *Le Moyen Age Russe*, 2. baskı, ed. Marc Szeftel (1933; tekrar baskısı (The Hague: Mouton, 1968), 43-49.

tun valileri) tarafından idare edilmekteydi. Bu kişiler sorumlu oldukları topraklardan vergi, ücretler, mahkeme ücretleri ve para cezaları talep edebilmekte ve elde ettikleri gelirin bir kısmını, genellikle yarısını kendilerine ayırınaktaydılar. Daha önce bahsettiğimiz gibi bu sistem, tarım gelirine dayalı *kormlenie* idi. Vergilendirilen halk ayrıca, taşıma, yolların ve köprülerin bakımı ve seyahatleri sırasında prensin memurları için at, kalacak yer ve yiyecek sağlamak gibi bazı angarya işlerden de sorumluydu. Bu işler ve ücretler, toplumdan bütün olarak karşılanırdı ve her hanenin ödemesi gereken miktar, *mir* toplantılarında belirlenirdi. *Mir*, yavaş yavaş esas yapısını ve fonksiyonunu yitirerek, vergiden çok, ödemeleri ve angarya yükümlülüklerini paylaşan ve bu nedenle iş sürecine sıkı sıkıyla bağlı tam bir köylü kurumu haline geldi. Bu yükümlülüklerinin genişlemesi, genelde gelenekler tarafından belirlendi; bu da prensin muhtemel bir memnuniyetsizliği önlemek için ani değişiklikler yapmak için çaba göstermesi anlamına gelmekteydi.[59]

Kormlenie, ekonomik bir araçtan çok daha fazla bir şeydi. Ayrıca o, yerel toplulukların, hediyeler vererek ya da tepkisini tartarak, kendileri üzerlerinde güç sahibi olan kişiyi [prensi] belli oranda sınırlayabildikleri ve antropologların "genelleştirilmiş mübadele" dedikleri yapının bir türüydü. Yerel halk, aynı yolla, prensi karşılıklı sorumlulukların olduğu bir ağın içine çekebilir ve böylece onun gücünü törpüleyebilirdi.[60]

Prensler birbirlerine, genellikle ortak bir askerî girişime yapacakları katkıyı belirlemek için düzenlenen bir anlaşmayla bağlıydılar. Böyle bir askerî harekâtta, Vladimir, daha sonraki dönemde Moskova'nın büyük prensi, en baştaki birliğe liderlik eder; atanmış voyvodaları ise, genç prenslerin ve boyarların topladığı ve bir araya getirdiği ikincil öneme sahip birliklere komuta ederlerdi. Ayrıca kasaba ve köylerden de askerler toplanır ve bunlara prens tarafından atanan binbaşı (*tysyatski*) tarafından komuta edilirdi.

59 Danilova, *Sel'skaia obshchina*, bölüm 5; Pavlov-Sil'vanskii, *Feodalizm v drevnei Rusi*, 79-125,178-207.

60 Brian Davies, "The Politics of Give and Take: Kormlenie as Service Remuneration and Generalized Exchange, 1488-1726," A. M. Kleimola ve G. D. Lenhoff, ed., *Culture and Identity in Muscovy, 1359-1584*, UCLA Slavic Studies, New Series, cilt 3 (Moskova: ITZ-Garant, 1997), 39-67.

Savaştan sonra bütün bu birlikler dağılır ve kendi topraklarına dönerlerdi. Pratikte bir prensi doğrudan ve açık bir çıkarı olmadıkça seferlere veya savaşlara katılması için ikna etmek zordu.

Her prensin öyle ya da böyle başlıca boyarlarından ve saray görevlilerinden oluşan ve tartışmak istediği işin doğasına göre ya bire bir ya da toplu olarak danıştığı bir "konseyi" vardı. Prensin bunu yapmasının nedeni, onların hizmetlerine, nasihatlerine, bilgilerine ve desteklerine ihtiyaç duymasıydı.

Prens, aynı nedenden dolayı boyarlarına ve çoğu saray çalışanına topraklar verirdi. Ticaretin düşüşü ile birlikte, toprak şimdi en değerli mal haline gelmişti. Fakat sorumlulukların ve kanunların karmaşık yapısı kolayca sürtüşmeye neden olabilirdi. Çoğu prens, çalışanlarının işi bırakma hakkından memnun değildi fakat güçleri çok sınırlı olduğundan bunu engellemek için yapabilecekleri çok az şey vardı. Bir boyarı kaybetmek özellikle zararlıydı çünkü başka bir prense hizmetini sunması, topraklarını ve gelirlerini de beraberinde götürmesi demekti. Sonuç olarak prenslerin sahip olduğu topraklar, karmaşık ve iç içe girmiş, prensin toprağa dayalı hâkimiyet iddiasını sürekli zayıflatan bir nakış gibiydi. Otorite, toprağa bağlı olmaktan çok kişiseldi, bu yüzden bu iç içe girmiş yapının bir bakıma çok fazla bir anlamı yoktu. Her halükârda çoğu prens için bu düzenleme son derece uygunsuzdu, bu nedenle çoğu birbirlerinin topraklarından hizmet kabul etmeyeceklerine dair karşılıklı anlaşmalar yaptılar. Moskova, bu gelişmenin ilk dönemlerinde, işine gelen bu özgürce hareket edebilme hakkından memnundu ve anlaşmalarının çoğunda da bunu destekledi fakat pratikte kendi çalışanlarının hizmetinden ayrılma hakkına karşı çıktı, hatta onları hain olarak adlandırdı ve geri çağırdı.

En mantıklısı, hizmetlileri komşu bir ülkeden temin etmekti çünkü ayrılmaları durumunda ortaya çıkacak karışıklık çok daha az olabilirdi ve 15. yüzyılda Moskova kendi hizmetinde çalışması için Litvanya'dan birçok boyarı ve prensi sınırın bu tarafına çekmeye çalıştı.[61]

---

61 *Udel* prenslikleri ve aralarındaki ilişkiler için bkz. V. I. Sergeevich, *Veche i kniaz': russkoe gosudarstvemioe upravlenie vo vremena kniazei riurikovichei* (Moskova: Tipo-grafiia A. I. Mamontova, 1867); ve Eck, *Le Moyen Age Russe*, 61-121.

MOSKOVA'NIN YÜKSELİŞİ

14. yüzyılın başında, bütün Rus prensliklerinin içinde Moskova'nın başı çekeceğini hiç kimse tahmin edemezdi. Köken itibariyle Suzdal prensliğinin istihkâm edilmiş uç bir bölgesi olan Moskova'nın ismi, kroniklerde ilk 1147'de bu özelliği ile geçer. Aleksandr Nevski'nin 1263'te ölümüne doğru, onun oğlu Daniil için ayırdığı ayrı bir prenslik olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. 1303-1304'e gelindiğinde, etrafındakileri iterek genişlemeye başlamış ve batıda Mojaysk'i, kuzeyde Pereyaslav'ı ve güneydoğuda Kolomna'yı topraklarına katmış olan Moskova, diğer prenslikler arasında ciddi bir rakip olarak ortaya çıktı. Bu fetihler ona, kolları Oka Nehri'ne, Klyazma deltasına ve kuzeyindeki verimli topraklar aracılığıyla Vladimir şehrinin girişine kadar uzanan Moskova Nehri'nin hemen hemen tamamının kontrolünü sağladı. Güney sahili boyunca Oka, göçebelerin akınlarına karşı doğal bir savunma hattı gibiydi. Ekonomik yaşamın temeli olarak savunulması gereken bölge de bu bölge idi.

Moskova gibi prenslikler arasına oldukça yeni katılan Tver prensliği de aynı dönemde genişlemekteydi ve birkaç yüzyıl içinde Moskova'ya gerçek bir rakip olacaktı. Doğal savunma hatları, Moskova'nınkine göre daha zayıftı fakat bozkırdan daha uzaktı ve Volga kıyıları üzerinde ve Novgorod'a görece yakın olan coğrafi konumu itibariyle ticaret için daha uygundu. Tver, Novgorod ve Litvanya arasında bir zamanlar mümkün olan uzun dönemli ittifak, Rusya'nın merkezini daha batıya, Baltık Denizi'ne yakın bölgelere doğru çekmişti.

14. yüzyılın başlarına gelindiğinde Tver ve Moskova, yeterince güçlü ekonomileri ve ekonomik temelleri ile *yarlık* için rakip olabilecek tek prensliklerdi. Moskova prensleri, Aleksandr Nevski'nin küçük oğlu Daniloviçi aracılığıyla ikinci derecede öneme sahip ve veraset ilkesi çerçevesinde Kiev'den miras alınan bir hanedan bağına sahiptiler ve taht üzerinde birincil bir hakları yoktu. Bu nedenle *yarlığı* ve büyük prensliği elde etmeleri, Altın Ordu kağanının onları tutup tutmamasına bağlıydı. 1327'te rakip şehirde bir isyan patlak verdiğinde, kağana vergilerini düzenli ola-

rak zamanında ve eksiksiz ödeyen İvan (1325-1341), ideal bir elçi olarak ortaya çıktı. Sonuç olarak Altın Ordu Rusya'ya kendi vergi memurlarını göndermeyi bıraktı ve Moskova, vergi memurlarının görevlerini devraldı. Moskova için bu ekonomik gücün ele geçirilmesi bir dönüm noktasıydı çünkü o andan itibaren vergi işleri kesintisiz bir şekilde Moskova'da kaldı. Kağan belki ilk başta bu yetkiyi Moskova'ya vererek Tver, Novgorod ve Litvanya'nın potansiyel ittifakını dengelemeye çalıştı. Fakat daha sonra yetkiyi onda bırakmasının nedeni, Moskova'nın düzenli vergi toplama işini en iyi şekilde yapan ve garanti eden tek prenslik olmasıydı.

Moskova, *yarlığın* verdiği yetki dışında, biraz yerinde kararları biraz da şansı sayesinde *udel*inin parçalanmasını engelledi. I. İvan, Semen, Andrey ve İvan isimli üç oğluna bıraktığı vasiyetnamesinde topraklarını onlar arasında aşağı yukarı eşit bir şekilde böldü fakat aynı zamanda en büyük oğlu Semen'in prenslik hakkının da altını çizdi. Oğullarını Saray'a götürdü ve kağanı vasiyetnameyi onaylaması için ikna etti ve bununla oğlunu bilinçli bir şekilde *yarlık* görevini sürekli olarak yerine getirmeye değer bir hanedanın kurucusuymuş gibi gösterdi. Oğulları, ölümünden sonra yapılan düzenlemelere uygun davrandılar fakat ekstra bir düzenleme yaparak çatışmayı engellemek amacıyla Semen'i en yetkili politik otorite olarak tanıdılar ve her bir kardeşe ayrılan toprağı babadan oğla geçen bir miras olarak düzenlediler. Böylece, hem toprağın hem de egemenliğin, bir bütün olarak hanedana ait olduğu Kiev geleneğinden ayrıldılar. Benzeri düzenlemeler, daha sonraki büyük prenslerin vasiyetnamelerinde de teyit edildi. Babadan oğula geçen miraslar, bireyler tarafından sahiplenildi ve sorumluluğun hanedana değil, aileye ait olduğu ima edildi. Böylece I. İvan'ın torunu olan Prens Dmitri Donskoy (1389), vasiyetnamesinde, "Oğlum Prens Vasili'yi mirasımla, büyük prenslikle kutsuyorum,"[62] sözlerine yer verdi.

62 J. L. I. Fennell, *The Emergence of Moscow, 1304-1359* (Londra: Seeker & Warburg, 1968), 186-190, 290-291; R. C. Howes, ed., *The Testaments of the Grand Princes* of *Moscow* (Ithaca: Cornell University Press, 1967), 212.

ORTODOKS KİLİSESİ

Rus prenslikleri bir bir teslim olurken, Ortodoks Kilisesi Doğu Slavlarının bağlılığını temin etmek bağlamında bir prensten çok daha iyi bir konumdaydı. Ruhban sınıfının lideri olup, önce Kiev'in sonra Vladimir'in metropoliti olan kişi, unvanında bütün Rus topraklarının, *vseya Rusi*'nin üzerinde hâkimiyet iddiası yazılı tek kamu figürü idi. Kilise, prenslerden bağımsızdı: Piskoposluk bölgesinin sınırları, sürekli değişen prenslik sınırlarıyla örtüşmediği gibi, piskoposları da genellikle ruhban sınıfı veya rahipler tarafından atanmaktaydı. Gördüğümüz gibi, Kilise, Altın Ordu'dan özel muafiyetler almıştı. Liderleri, yüksek sosyal statüye sahip olup genellikle prenslik veya boyar ailelerinden gelmekteydi ve çok sık olmasa da prensler arasında veya onlarla kağan arasında aracı olarak hareket etmekteydi ve bu amaç için Saray şehrinde özel bir piskoposluk kurulmuştu.

Bu nedenle Rus metropolitliğinin merkez olarak neresini seçeceği önemliydi. 1299'da Metropolit Maksim, bozkır savaşının tehlikelerine açık olan güneydeki yaşamın istikrasızlığından dolayı metropolitliğin merkezini Kiev'den Vladimir'e taşıdı. Fakat Vladimir şehri buna rağmen Tver ve Moskova arasındaki rekabetten dolayı giderek güç kaybetmeye başladı. 1322'de Metropolit Petro, kendisinin metropolitlik için adaylığını destekleyen Moskova lehine bir tercih yaptı. 1326'daki ölümünden sadece bir yıl sonra Moskova'yı Rusya'da Ortodoks Kilisesi'nin devamlı merkezi haline getirmeyi amaçlayan bir törenle aziz ilan edildi. Mezarı, bütün Ortodokslar için bir türbe haline geldi ve şehrin konumunu büyük ölçüde güçlendirdi.[63]

Prensler, boyarlar, tüccarlar ve diğer varlıklı kişiler için, ruhları için dua etmeleri karşılığında manastırlara para, mal veya toprak bağışlamak çok normaldi. 15. yüzyıla gelindiğinde bu bağışların toplamı, kiliseyi aşırı güçlü bir toprak sahibi yapmış ve ona ticarette ve endüstride önemli bir yer kazandırmıştı. Mülkiyet ile

63 Donald Ostrowski, "Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century?" *California Slavic Studies* 16 (1993), 83-101; John Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (Londra: Longman, 1995), 134-136.

otorite arasındaki yakın ilişkiyi düşünürsek, bu mal varlığı, kilise mahkemelerinin geniş yargı yetkileri de ilave edilince, kilisenin, prensin topraklarına hem bölgesel hem de yargısal anlamda müdahale eden, devlet içinde bir tür devlet kurduğu anlamına gelmekteydi. Kilise; sekreterler, hazine memurları, hâkimler, mübaşirler ve kâhyalardan müteşekkil bir hizmetli ordusuna sahipti. Moskova metropolitliğinin, Moskova büyük prensinin bir hizmetlisi olan bir voyvodası ve savaş olması durumunda onun sağlamak zorunda olduğu, kendisine ait bir ordusu bile vardı.[64] Bu anlamda kilise, Rus topraklarındaki en büyük politik güçtü. Zenginliğinin çoğu, öksüz ve yetimlere, dullara, özürlülere ve diğer sosyal kurbanlara yardım için kullanılsa da, kilisenin bu zenginlik ve otorite karışımından oluşan gücü, prenslerin kıskançlığını uyandırmak için yeterliydi. Geç ortaçağ Rusya'sının en keskin politik tartışmalarından biri, kilisenin toprak sahipliğiyle ilgiliydi.

Ayrıca kilisenin politik sadakati meselesi vardı: Metropolitlik Moskova'da olsa da, politik anlamda kilise Moskova Büyük Knezliği'ne mi yoksa başı Bizans patriği olan Ortodoks ekümenliğine mi bağlı olacaktı? Özellikle Litvanya topraklarında yaşayan ve giderek Polonya'daki Katolikliğin hâkimiyeti altına giren Ortodokslara karşı tavrı ne olacaktı?

1359'da Dmitri dokuz yaşında tahta oturduğu zaman göreve gelen Metropolit Aleksi, (daha sonra Donskoy adını aldı) hem Moskova'nın hem de Kilise'nin çıkarlarını gözetti. Belki Bizans'ın çok net biçimde görülen zayıflığı nedeniyle, Moskova'nın gücünün devamlılığının Ortodoksluğun bir bütün olarak geleceği açısından önemli olduğunu düşündü ve Moskova'nın, Litvanya'dakiler de dahil olmak üzere, bütün Doğu Slavlarının bağlılığını kazanması için elinden gelen her şeyi yaptı. İlk başta bu politikasında Bizans patriğinin desteğini aldı fakat daha sonra Bizans patriği Litvanyalıların Katolikliğe geçmesi tehlikesiyle karşılaşınca Galiçya'da ayrı bir metropolitlik kurulmasına razı oldu.

Aleksi'nin halefi Kipryan, tamamen farklı bir karakterdi. Aleksi politik anlamda, dinî politikalarının bir aracı olarak gördüğü Mos-

64 Kilise'nin görevleri, hakları ve ayrıcalıkları hakkında bkz. Eck, *Le Moyen Age Russe*, 122-184.

kova büyük prensliğine sıkı bir şekilde bağlı, güçlü bir din adamı iken; Kipryan 14. yüzyıl boyunca Bizans patrikliğinde meydana gelen değişiklikler ışığında değerlendirilmesi gereken biriydi. 13. yüzyıldaki Latin hâkimiyetinden henüz tam olarak kurtulamamış olan Bizans, şimdi de Müslümanların hâkimiyet alanının ortasında, kuşatılmış, neredeyse küçük bir bölge olarak, topraklarının Osmanlı Türkleri tarafından fethine şahitlik etmekteydi. Onun dünyevi gücü azaldıkça, patriklik saygınlık ve diplomatik önem açısından Bizans imparatorluk sarayının önüne geçti. Patriklik, manevi meselelerin giderek artan önemini yansıtacak şekilde, 14. yüzyılın ortasında "hesychastlar"* olarak bilinen bir partinin etkisi altına girdi. Onlar, bireylerin, devamlı ibadetle birleşmiş uzun münzevi bir yaşam aracılığıyla Tanrı hakkında daha doğrudan kişisel bir bilgi edinebileceklerini ileri sürdüler. Özellikle İsa'ya ithaf edilen, nefes ritmiyle tekrarlanan basit bir dua üzerine yoğunlaşmayı önerdiler. Böylece inanan kişi daha yüksek bir bilgiye ulaşabilir ve Tanrı'nın "enerjileriyle" daha doğrudan bir iletişime geçebilirdi.

İsihazm (*hesychasm*), geleneksel hiyerarşik Bizans kilisesine ve entelektüeller arasında tutunmaya başlayan yeni Helenistik hümanizme bir tepki niteliğindeydi. Amaçlarından birinin, açık bir biçimde hasta olan dünyevi bir imparatorluğu, her yerde hatta kilisenin seküler güçler tarafından baskı altına alındığı yerlerde bile uygulanabilecek dinî uygulamalarla manevi bir ekümenliğe dönüştürmek olduğu söylenebilir. Taraftarlarının kiliseyi aşağı gördükleri yoktu: Aksine onu kurtarmaya, kriz anında önemli değerlerini yeniden keşfetmeye ve hayatta kalacak araçlara sahip olduğundan emin olmaya çalışıyorlardı. Hareketin merkezi, Kuzey Yunanistan'daki "manastır cumhuriyeti" olan ve Osmanlıların Balkanlar'ı fethinden sonra çok daha büyük bir önem kazanacak olan, Bizans metinlerini ve öğretilerini Slav Ortodoks kavimlerine yayan Athos Dağı idi.[65]

Metropolit Kipryan, rahipliğinin birkaç yılını Athos'ta geçir-

(*) Hesychasm, Yunanca sessizlik, dinginlik, sükünet anlamına gelen *hesychia*dan türemiştir. Dilimize ise *isihazm* olarak geçmiştir.

65 John Meyendorff, *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality* (Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1998); Aynı yazar, *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantine-Russian Relations in the Fourteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), bölüm 5.

di. Bulgar asıllı Kipryan, ilk başta Litvanya ve Moskova arasındaki farklılıkları gidermek amacıyla patrik tarafından gönderilen bir diplomattı. 1378'de metropolit olunca, bu makam için Altın Ordu tarafından da desteklenen başka bir aday belirleyen Moskova Büyük *Knezi* Dmitri'nin itirazıyla karşılaştı. Bununla birlikte Kipryan, Moskova ve Litvanya'yı hiçbir politik liderin etkisi altına girmeden tekrar birleştirmeyi başardı. Bazı araştırmacılar, onun Litvanya Büyük Prensi Jogayla'nın Kulikovo Muharebesi'nde Mamai'nin Tatar ordusuna yardım etmemesi için ikna edilmesinde belirleyici bir rol oynadığına inanırlar. Kpryan, Dmitri tarafından öyle ya da böyle daha sonra kabul edildi.[66]

Kipryan, Rus prenslerinin bölünme yaratacak dünyevi ihtiraslarına karşı, sembolik Bizans liderliğindeki manevi birliği vurguladı. Dinî merasimlerde imparatorluğun adının anılmasını sağlamaya çalıştı ve 1393'te Moskova Prensi I. Vasili bu uygulamaya itiraz edince ona, patriğin "Hıristiyanlar için bir kiliseye sahip olup bir imparatora sahip olmamak imkânsız, çünkü imparator ve kilise büyük bir birliğe ve ortaklığa sahipler; onları birbirinden ayırmak mümkün değil,"[67] sözleriyle tavsiyede bulunduğu bir mektubunu sundu.

Tam olarak bu dünyanın baskıcı ve kaba prenslerinin hâkimiyetinde olmayan, ayrı güçlü bir manevi alanı koruma fikri, 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Rusya'nın doğu ve kuzeydeki yoğun ormanlık alanlarının kolonileştirilmesinde önemli bir rol oynayan manastır hareketiyle canlandı. Kasabalı görece önemlerini kaybettikçe ve kendi kendine yönetim hakları kırpıldıkça, manastırlar, genellikle güçlü ve zengin hamiler olmaksızın ve kendi kendilerine yetecek bir biçimde kasabaların dışında kuruldular.

Bu gelişmenin nedenleri, hem manevi hem de ekonomikti. İlk manastırların çoğu, yaşam tarzları itibariyle rahiplerin ağırlıkta olduğu –işin, yemeğin ve ibadetlerin belirlenen saatlerde ve belirlenen şekillerde, hep birlikte yapıldığı ortak yaşamı vurgulayan– bir düzene sahiptiler. Fakat şimdi, Athos Dağı aracılığıyla Bizans'tan gelen yeni bir manastır düzeni yaygınlaşmaktaydı: Bu, her rahip

66 Meyendorff, *Byzantium*, 224.

67 *A.g.e.*, 254-255.

tarafından kendi tarzında, kendi kendine disiplini içeren, münzevi ve züht içinde bir düzendi. Zühtten, derin düşünceden ve ibadetten ilham alan ve bireylere dayanan bir sistemdi.

Rusya'nın kuzeydeki sık ormanları, onların özlemini duyduğu bu yaşam biçimi için ideal şartlara sahipti. Uzaklık, soğuk, karanlık ve vahşi hayvanlardan gelebilecek tehlikeler, rahip adayına yeni hünerler öğrenebileceği ve kendi duygularına egemen olabileceği bir ortam sağladı.[68]

Rus azizlerinin yaşamlarını anlatan *vitae*ler, Rus din adamlarının, "kutsallarının" tipik bir biyografisi diyebileceğimiz yaşamlarından birçok örnekler sunarlar. Genellikle zengin bir ailede doğan azizler, onların aile işlerini devralmalarını bekleyen ebeveynleri tarafından pek hoş görülemeyecek bir şekilde dinî metinleri okuyarak ve büyük bir şevkle dinî merasimlere katılarak, alışık olunmayan bir dindarlığın ilk işaretlerini verirlerdi. Onların isteklerine karşı gelerek manastıra katılırlar, en kirli ve en nahoş görevleri yerine getirirler ve kendisi gibi manastırda yaşayan arkadaşlarının disiplinsiz yaşamından ve aşırı dünyeviliğinden rahatsızlık duyarlardı. Bazen daha katılım yemini etmeden manastırdan ayrılırlar ve kendilerine ormanda küçük bir kulübe inşa ederek, kendilerinin yaptığı uzun ağaçtan bir barakada veya bir ağaç kovuğunda yaşarlardı; ormandaki meyvelerle ve köklerle ve nadiren de olsa gelen ziyaretçilerin bıraktığı ekmekle beslenirlerdi. Kışın soğuğun; yazın sivrisineklerin işkencesinden mustarip olsalar da vakitlerini ibadet ederek ve ilahi okuyarak geçirirlerdi. Münzevi ve züht içinde bir hayatın amacı, bazen Bizans'tan alınan düşünceye dalma tekniklerini de kullanarak, manevi yoğunluğu başarmaktı.

Tek başına ormanda yaşayan bir rahibin, eskiden yaşadığı manastırdaki kardeşlerinin veya oradan geçen hacıların katılımından dolayı uzun bir süre yalnız kalması mümkün değildi. Başka baraka ve kulübeler de ortaya çıkar ve o güne dek tek başına bir hayat sürmekte olan rahip, birkaç kardeşinin tek başlarına basitçe yaşadıkları fakat ibadet için ara sıra bir araya geldikleri bir grubun odak nok-

68 Smolitsch, *Russisches Monchtum*, 79-100; Pierre Gonneau, "Monachisme et diffusion de la foi dans la Russie moscovite (14-16 eme siecle)," *Annales ESC* 51 (1996), 463-489.

tası haline gelirdi. Bazen bir münzevinin yalnızlığı, tamamen yeni bir dinî düzenin temeli olabilirdi. Hem ekonomik fırsatlar hem de manevi rahatlama arayan köylülerin bölgeye ilgisi oldukça fazlaydı: En azından birkaç yıl içinde verimli bir toprak olabilecek bakire orman, tarım için temizlenirdi. Sonuç olarak, uzun dönemde geniş, hareketli ve varlıklı fakat sonuçları itibariyle, oradaki hayatı başlatanların –rahiplerin– düşünceleri ile ters düşecek bir topluluk ortaya çıkardı. Bir arı kovanını andıran bu faaliyetlerden rahatsızlık duyan birinin, sessizliği özlemesi ve kuzeydoğuya giderek orada yeni bir hayata başlaması sıklıkla görülen bir durumdu.[69]

(1314'te doğan), kardeşiyle birlikte ailesini terk ederek uzaktaki bir ormana göç eden ve orada ahşap bir baraka ve 'Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a ithaf edilen küçük bir kilise inşa eden Sergey Radonejski'nin biyografisi de bu tür bir hikâyeydi. Zaman içersinde cesareti kırılan kardeşi ayrıldı fakat Sergey tek başına orada yaşamaya devam etti ve ara sıra kendisiyle ibadet etmek isteyen rahipler ve papazlar tarafından ziyaret edildi. Yavaş yavaş kutsallığıyla ve manevi görüşleriyle ünlendi. Ona katılmak için başka rahipler geldiler ve önce küçük bir çevre, sonra onun başrahibi olmasını istedikleri geniş bir topluluk kurdular. Düşünceler içindeki bir hayattan idari bir görev için vazgeçmek istemeyen Sergey, bu teklifi ilk başta reddetti fakat yerel rahiplerin ısrarı üzerine daha sonra kabul etti. Manastırı, Prens Dmitri'nin, kendisinin ününü duyup ondan etkilenen ve ondan nasihat almak isteyen kuzenlerinden birisinin toprakları içinde yer almaktaydı. Başlangıçta gönülsüz olsa da politik yaşamda önemli bir rol oynamaya, Rus prenslerine; kiliseye, Bizans Patrikliği'ne, Litvanya ve Altın Ordu'ya karşı görevleri konusunda nasihatler vermeye başladı. Moskova'nın kuzeydoğusunda yer alan manastırı, Kutsal Üçlü Manastırı (ki daha sonra kendi adı eklendi), rahiplerin ve geleceğin dinî görevlilerinin eğitildiği önemli bir merkez haline geldi. 16. yüzyılın sonunda ise Moskova Patrikliğinin mekânı Sergiyev Posad oldu.[70]

69 Bu ideal biyografi belirtilen eserde açıklanmaktadır. Smolitsch, *Russisches Monchtum*, 82-85.

70 *A.g.e.*, 86-93; V. A. Kuchkin, "Sergi Radonezhskii," *Voprosy istorii*, No. 10 (1992), 75-92; Pierre Gonneau, "The Trinity-Sergius Brotherhood in State and Society," Kleimola ve Lenhoff, *Culture and Identity*, 116-145.

Sergey'in manastırını Kutsal Üçlü'ye ithaf etmesi boşuna değildi. Üçlü, İsa'ya sessizce dua ederek insanın bedenin sınırlarını aşabileceğini ve Tanrı'nın kendisini olmasa bile ondan çıkan ve kendisini (bu doktrinin kurucusu Gregory Palamas'ın ifade ettiği gibi) "Tabor ışığı" şeklinde gösteren ilahi enerjilerini ve vizyonunu görebileceğini düşünen *isihazm*da önemli bir yere sahipti. Bu ışıkla birleşmenin Kutsal Ruh sayesinde mümkün olduğu kabul edildi ve bireylerin ruhuna huzur getirdiğine ve dünyevi ihtirasları ve düşmanlıkları yenmeye yardım ettiğine inanıldı. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un her biri önemli bir rol oynadı. *Sergey'in Yaşamı* adlı biyografik çalışmasında Epifani Premudryi, özellikle onun bu manevi gücüne vurgu yapar.[71]

Bu koloniciler, Kiril ve Methodius'un ruhunu da dirilttiler. Biyografi yazarı Epifani Premudryi'nin tanımıyla "Gece Yarısı Toprağı" olarak da bilinen Kuzey Dvina'nın üzerindeki Ustyug'dan bir din adamının oğlu olan Perm'li Stefan (1340-1396), Yunanca öğrendiği ve Yunanca kitapların bir koleksiyonunu oluşturduğu Rostov'da rahip oldu. Öğrendiklerinden o kadar etkilendi ki onları o civarda yaşayan ama hâlâ paganizme inanan Zyryan halkına öğretmeye çalıştı ve bu amaç için bir Zyryan alfabesi yarattı ve dinî metinlerin ve duaların onlar için çevirisini yapabilmek amacıyla Zyryan kelimelerini sentezledi. Epifani, havari Peter ve Paul'e kadar uzanan Ortodoksluğun yayılmasına katkıda bulunanlar listesinde Stefan'a özel bir yer verir.[72]

Huzur, içsel yoğunluk ve kişisel adanmayı kapsayan *isihast* ruhu, çoğu uzmanın Rus din sanatının en parlak dönemi olarak tanımladığı 14. yüzyılın sonundaki ve 15. yüzyıllardaki ikon sanatına da esin kaynağı oldu. İkon, bir sanat türü olarak Bizans Hıristiyanlığından gelmedir. Fakat Rus resimleri, ilk dönemlerinden başlayarak kendi ayırt edici özelliklerini geliştirmeye başladılar: Daha az etkileyici ve daha az heykelimsi idiler; insan figürleri daha mütevazı ve daha samimiydi. Rus ikon sanatçıları, Bizans geleneğin-

71 A. I. Klibanov, "K kharakteristike mirovozzreniia Andreia Rubleva," M. V. Alpatov, ed., *Andrei Rublev i ego epokha* (Moskova: Iskusstvo, 1971), 62-102.

72 Meyendorff, *Byzantium*, 136-138; Fedotov, *The Russian Religious Mind*, 2: 230-245.

den motifler alsalar da resimlerinin konularını, bu dünyanın potansiyel olarak şekil değiştirebileceğini vurgulamak istercesine, daha çok içinde bulundukları yaşamdan seçtiler. İkon sanatçısının eserinin, onun maneviyatını geliştirmesi ve desteklemesi beklenirdi. 20. yüzyıl dinbilimcilerinden Pavel Florenski, "İkon sanatçıları çoğu ruhban sınıfından daha yüksek bir konuma sahipti. Uysal ve iddiasız olmaları, ruhsal ve bedensel saflığa dikkat etmeleri, kendilerini ibadete ve oruca adamaları ve sık sık manevi babaları ile görüş alışverişinde bulunmaları beklenmekteydi"[73] der. Diğer bir ifadeyle, ilahi olan bir şeyin insani olmasının gizemini eserlerinde yansıtabilmeleri açısından gereken sezgiyi kazanmak için *hesychast*ların dinî uygulamalarını benimsemek zorundaydılar.[74]

Yeni eğilim kendisini isminden de anlaşılacağı gibi Bizans'tan gelen Yunan Feofan'ın liderliğinde Moskova sarayının ve Sergiyev Posad'daki Üçlü Manastırı'nın etrafında oluşan bir grup sanatçının çalışmalarında görmek mümkündü. Feofan, 1370'lerden 1400'lere kadar Novgorod'da, Nijni Novgorod'da, Kolomna'da ve Moskova Kremlin'deki Archangel (Baş Melek) ve Annunciation (Tebliğ-Meryem'e Müjde) katedrallerinde ikonlar resmetti. Öğrencisi Andrey Rublev, Annunciation Katedrali'nde onunla birlikte çalıştı ve ikon çalışmalarına Zvenigorod, Vladimir ve Trinity Manastırı'nda devam etti. En önemli çalışması *Teslis*, Sergey'i hatırlatan *hesychast* düşüncesinin; sakin, açık mavi renk, üç meleğin uysal ve güven veren hareketleri ise derin manevi bilgi aracılığıyla barış ve samimiyeti elde etmenin bir ifadesiydi.[75]

Hem Feofan hem de Rublev, selefleri ile karşılaştırıldığında, insan kişiliğinin sunumu açısından daha az heybetli, özgür ve daha dinamiktirler. Onların insan figürleri ve bu figürleri saran giysileri, jestler ve ima edilen hareketler aracılığıyla güçlü duygular yansıtırlardı; etraflarındaki binalar ve doğa manzaraları ise (o dönemde Batı Avrupa sanatına yeni girmeye başlayan perspektifin kulla-

73 P. Florenskii, "Ikonostas," *Izbrannye trudy po iskusstvu* (Moskova: Izobrazitelnoe iskusstvo, 1996), 122.

74 Leonid Ouspensky, *The theology of the Icon*, çev. Anthony Gythiel, cilt 2 (Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1992), bölüm 13.

75 Klibanov, "K kharakteristike mirovozzreviia Andreia Rubleva."

nımı ve ayrıntılı benzetmeler aracılığıyla) oldukça büyük bir doğallıkla tasvir edildiler. Özellikle Rublev'in eserleri, canlı renklerle bezenmiş ve etkisi açısından karamsar olmaktan çok, uzak, yumuşak bir melankolik lirizmle kaplanmıştır.[76] (Yüz elli yıl sonra 1551'de toplanan bir kilise konsili, Rublev'i bütün ikon sanatçılarına örnek olarak tavsiye etti.)

ALTIN ORDU'NUN DAĞILIŞI

Moskova, I. Dmitri'nin (1359-1389) yönetiminde, Rostov, Suzdal ve Nijni Novgorod üzerindeki otoritesini güçlendirdi ve topraklarını finansal yollarla mı yoksa işgalle mi olduğu belli olmayan yollarla, kuzeydoğuda Starodub (Suzdal'ın doğusu), Kostroma, Galiç, Ugliç ve Beloozero'ya kadar genişletti.[77] Bu kazanımlar, Moskova'nın kuzeydeki ormanların ve göllerin zenginliklerine ulaşımını büyük ölçüde artırırken; Novgorod'un zenginliği için kilit öneme sahip bir bölgeyi küçülttü.

Bu genişleme, bir yüzyıldan fazla bir süredir istikrarlı bir derebeyi olan Altın Ordu'nun çökmeye başladığı bir dönemle aynı zamana denk geldi. Altın Ordu, 14. yüzyılın sonuna kadar Avrasya'nın tartışmasız en güçlü devletiydi. Volga'dan, Baltık Denizi'nden Ortadoğu'ya, İran'a ve Hindistan'a kadar uzanan büyük ticaret yolunun hâkimiydi: Bozkırları geçerek Orta Asya'dan ve Çin'den Karadeniz'e ve Akdeniz'in limanlarına kadar uzanan karavan ticaretini korudu. Bu kârlı kaynaklardan kazandığı gelirler ve yönetimi altındaki topraklardan elde ettiği vergiler, onu güçlü ve zengin bir devlet haline getirdi. Öte yandan bu zenginlik, o an devam eden göçebe yönetimiyle uyuşması çok zor, gelişmiş bir şehir uygarlığı yarattı. Altın Ordu'nun, uzaklara yayılmış, her biri kendi yolunda gelişen, çok çeşitli toprakları at sırtından yönetmesi gittikçe zorlaştı.

Biriken bu baskılar, en sonunda patladı. 1359'da Kağan Bedri-Bek'in suikastla öldürülmesi, yöneticilerin birbirinin ardı sıra kısa

76 D. S. Likhachev, *Kul'tura Rust vremeni Andreia Rubleva i Epifaniia Premudrogo* (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1962), 116-132.

77 Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (Londra: Longman, 1987), 49.

süreler için Saray'da tahta çıktığı bir dizi darbeyi başlattı, girişimci generallerden biri olan Mamay, Volga'nın batısındaki bozkırlarda kendi bağımsız devletini kurdu ve Rusya'nın kendi ulusunun bir parçası olduğu iddiasını devam ettirdi. Vergi ve tanınma için birbiriyle yarışan ve birbirini kıskanan iki müşkülpesent ve istikrarsız iddia sahibiyle karşılaşan Rus prensleri, karışıklığa ve korkuya esir oldular. Patronlarının arasındaki bölünmelerden yararlanma fırsatı elde ettiler fakat onlardan istifade edebilecek şekilde birleşemediler.

Aynı zamanda, daha doğuda, bir Moğol savaşçısı olan Timur (Timurlenk), Çağatay ulusunun kontrolünü ele geçirdi ve onu, başkenti Semerkant olan büyük bir Orta Asya imparatorluğu kurmak için bir üs olarak kullandı. Vasallarından biri olan Toktamış, ordusuyla batıya hareket etti, Saray'da gücü ele geçirdi ve Altın Ordu'nun parçalarından çoğunu birleştirdi. Onun pençelerinden kurtulan tek kişi, Mamay idi.

Mamay, Toktamış'la karşılaşmadan önce arka cephesindeki Ruslarla baş etmeye karar verdi. 1378'de Moskova'ya bir ordu gönderdi fakat ordusu Dmitri tarafından Voja Nehri'ndeki çarpışmada püskürtüldü. Beklenmedik yenilgisinden dolayı geri adım atan Mamai, ikinci bir deneme için kusursuz diplomatik hazırlıklar yaptı. Rus nehirleri üzerinde ticaret hakları vaat ettiği Cenovalı tüccarlarla, Litvanya Prensi Jogayla ve Ryazan prensi ile ittifaklar yaptı ve öncekinden daha büyük bir orduyu, itaati altına almak istediği kuzeydoğuya gönderdi. Moskova, o ana dek Altın Ordu ve onun vârisleriyle büyük bir askerî çatışma içine girmemeye çalışmıştı. Fakat şimdi Dmitri, birkaç prenslikten topladığı birliklerle, Radonej'li Sergey'in de onayı ve kutsamasını aldıktan sonra, tahtı hileyle ele geçiren bir sahtekâr olduğu ve bu nedenle Moskova'nın meşru patronu olmadığı gerekçesiyle Mamai'ye askerî anlamda karşı koymaya karar verdi.

İki ordu, 8 Eylül 1380'de Yukarı Don Nehri'ne yakın Kulikovo Meydanı'nda karşı karşıya geldiler. Ryazan bu olayda tarafsız kaldığından ve Litvanya birlikleri de gelmediğinden Dmitri, gerekli adımı tek başına attı, Don Nehri'ni geçti ve nehirlerin birliklerinin her iki tarafını da koruyacağı bir konuma yerleşti. Orada Tatar sal-

dırısına karşı koyarak, Mamay'ı püskürttü. Bu, Moskova için mutlak bir zaferdi. Bununla birlikte parçalanmış bir Altın Ordu'ya karşı kazanıldığından belirleyici bir önemi yoktu. Toktamış, savaştan hemen sonra Mamay'ı yenerek devirdi; sonra Rusya'ya hâkim olmak için kendi seferini başlattı ve Moskova'yı yerle bir etti (1382). Rus prensleri, bu olaydan sonra Altın Ordu hanlığına yeniden vergi vermeye ve yönetmek için onun onayını aramaya başladılar.[78]

Yine de Kulikovo, Rus prenslerinin birlikte hareket ettiklerinde büyük Tatar ordularına karşı durabileceklerini gösterdiğinden bir dönüm noktasıydı. 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde Moskova, sadece Doğu Slav kilisesinin merkezi ve kilisenin koruyucusu değil, aynı zamanda Tatar hâkimiyetine karşı çıkmış bir *knez*lik olarak, potansiyel ulusal bir hareketin de lideriydi.

1395'te Timur, eskiden hamiliği altında olup şimdi sıkı bir rakibi durumuna gelen ve elini güçlendirmek için Moskova, Polonya ve Litvanya ile de ittifak yapan Toktamış'ı ortadan kaldırmak için batıya doğru hareket etti. Timur, kendisine karşı çıkanların topraklarını yakıp yıkmak politikasını takip etti. Moskova'ya yaklaştığı zaman, I. Vasili onu ordusuyla karşıladı; Metropolit Kipryan ise mucizeler yarattığına inanılan *Our Lady of Vladimir* (Vladimir Meryemi) ikonunu şehre getirdi. Timur, aniden plan değiştirdi, geri çekildi ve birçok kişi bunu ikonun etkisine bağladı. Oysa bu değişikliğin esas sebebi, Timur'un Toktamış'ı yenmesi ve Moskova'ya girmek için bir nedeninin kalmamasıydı.

Bununla birlikte genelde step ordularının başına gelen, Timur'un ordusunun başına da geldi ve Timur zafer anında ciddi bir sorunla karşılaştı. Vekillerinden biri olan Edigey isyan etti ve Volga'nın batısında yirmi yıl sürecek bir hâkimiyet kurdu. 1408'de Edigey Moskova'yı kuşattı ve etrafındaki birkaç kasabayı yağmaladı. Nijni Novgorod ve Vladimir, onunla ittifak yapan Tatar komutanlarca yerle bir edildiler. Fakat gelişigüzel yapılan bu seferler, Altın Ordu'nun parçalandığını ve giderek zayıfladığını göstermekteydi.

Aynı dönemde Daniloviçi'nin kazanımları, I. Vasili'nin 1425'te ölümünden sonra hanedanda başlayan bölünme ile sarsılmaktay-

78 V. A. Kuchkin, "Pobeda na Kulikovom Pole," *Voprosy istorii*, no. 8 (1980), 3-21.

dı. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, taht için Moskova büyük prensinin ölümü durumunda, dikey ya da yatay verasetle belirlenmiş tek bir aday vardı. Gördüğümüz üzere Dmitri Donskoy, bu veraset sistemine, bağlayıcılığı olan yasal bir nitelik kazandırmaya çalıştı. I. Vasili'nin, hem vârisi olarak tayin ettiği II. Vasili isminde bir oğlu, hem de birkaç erkek kardeşi vardı. Bunlardan biri olan Yuri Dmitriyeviç, yeni sistemi ve böylece II. Vasili'nin tahttaki iddiasını reddetti. Vasili Kosoy ve Dmitri Şemyaka ismindeki iki oğlu, bu meselede babalarının tarafını tuttular ve o öldükten sonra da onun başlattığı taht iddiasını devam ettirdiler. Bunların sonucunda, Rus prensleri arasında, Trinity-Sergey Manastırı'nın (Aziz Sergey Teslis Manastırı) uzlaşma çabalarına rağmen, aralıklarla otuz yıl kadar sürecek bir taht kavgası başladı. II. Vasili'nin zaferi, müteakip iki yüzyılda herkes tarafından kabul görmese de, dikey veraset sistemini güçlendirdi.

ORTODOKS KİLİSESİ'NDE BÖLÜNME

Bizans'ta, Ortodoks ekümenliğinin tek başına yetersiz olduğunu düşünenler vardı. Bu kişiler, Konstantinopolis'teki ve Roma'daki Hıristiyan kiliselerini birleştirmek istediler. Bu kişilerin endişesi, Bizans'ın durumu kritik bir hal aldıkça, Katolik devletlerden yardım alma ümidiyle birlikte doğal olarak arttı. 1430'lar boyunca Ortodoks ve Katolik temsilcilerini içeren bir ekümenik konsil toplamak için bir dizi görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerde yer alan başlıca Yunan katılımcılardan biri olan İsidor, 1436'da Patrik Joseph tarafından bütün Rusya'nın metropoliti olarak atandı. Oysa Yona, Moskova piskoposları tarafından halihazırda Rusya metropoliti olarak atanmıştı ve patrikliğin onayını beklemekteydi. II. Vasili, İsidor'u pek kabul etmek istemedi fakat daha sonra göreve gelmesini onayladı.

İsidor, kısa bir süre sonra Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birliğine karar verilecek (1438-39'da Floransa'ya taşınan) Ferrara Konsili'ne katılmak için Moskova'dan ayrıldı. Bizans'ın zayıflığından dolayı görüşmelerde avantajlı olan Roma tarafıydı ve sonunda İsidor da dahil Ortodokslar, Roma'nın önerisini, 11. yüzyılda ta-

rafları bölen *filioque** meselesi başta olmak üzere Araf, Aşai rabbani ayini ve papalığın üstünlüğü gibi daha sonra ciddi tartışmalara ve çekişmelere neden olacak hiçbir konuda değişiklik yapılmaması koşuluyla kabul ettiler.

Roma'ya şartlı teslimiyeti, Bizans'a askerî yardım anlamında çok az şey getirdi. Papa IV. Eugene, haçlı seferi telkininde bulunarak inananları kendisine yardım etmeye çağırdı fakat toplamayı başardığı ordu, 1444'te Varna'da Sultan I. Murat tarafından yenilgiye uğratıldı. Aynı dönemde yenilgiden sonra evlerine dönmekte olan ve daha önceden Katoliklerle yaptıkları anlaşmalara içerleyen bazı Yunan elçileri anlaşmadan vazgeçtiler. İsidor Moskova'ya döndüğünde işi pişkinliğe vurdu ve muhtemelen önceden hakkında bilgi sahibi olduğu "önünde Latin haçı ve gümüş bir asa olduğu halde" görkemli bir törenle şehre girdi. Ardından tutuklandı, Çudov Manastırı'na konuldu ve daha sonra muhtemelen Vasili'nin yardımıyla oradan kaçarak, Litvanya üzerinden Roma'ya gitti.[79]

Moskova'daki iç savaştan kaynaklı çalkantılar, tahta bir vârisin seçilmesi işini zorlaştırdı. Fakat 1448'te Yona, on bir yıl önce elinden kaba bir şekilde alınan metropolitlik makamına getirildi. Atanmasına dair açıklamada ne Konstantinopolis'ten ne de patriklikten söz edildi. Bu, Moskova'nın kendi bağımsız kilisesini ilan ettiği anlamına gelmekteydi.

Aynı yıl, kendi yönetimini sarsan türden bir hanedan kavgasını önlemek isteyen II. Vasili, en büyük oğlu İvan'ı, Altın Ordu hanlarına hiçbir referansta bulunmadan, vârisi olarak belirledi. Kendisi için de kendisinin üzerinde hiçbir siyasi otoriteyi tanımadığını ima eden *gosudar* veya "hâkim" unvanını kullanmaya başladı.[80] Planladığı verasetin gerçekleşmesini sağlamak için yönetiminin son yıl-

---

(*) *Filioque*: "Babadan çıkan ve herkese hayat veren Rab Kutsal Ruh'a iman ediyoruz..." diye başlayıp devam eden İznik (325) – İstanbul (381) itikatnamesine 589'da Batı'da eklenen "Ve Oğul'dan" anlamına gelen Latince kelime. Bu nokta Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan çıktığını kabul eden Ortodoks Kilisesi'yle Roma Kilisesi arasındaki ayrılığın önemli bir etkeni olmuştur.

79 Fennell, *History of the Russian Church*, 170-183.

80 Marc Szeftel, "The Title of the Muscovite Monarch up to the End of the Seventeenth Century," *Canadian-American Slavic Studies* 13 (1979), 59-81, özellikle 62-65.

larında kuzenlerine verdiği *udel* prensliklerinin çoğunu iptal etti. Novgorod şehrini, düşmanlarını desteklediği için ağır bir tazminat ödemeye zorladı. Novgorod üzerindeki hâkimiyetini, paraların üzerine sadece büyük prensin ambleminin konulmasını şart koşarak ve *veçe*sinin yabancı devletlerle anlaşma yapmasını yasaklayarak daha da pekiştirdi.

Döneminin sonuna doğru 1462'de, çok büyük zenginliği, yüksek makamlarıyla, diğer hanedan üyelerinin nasıl davranacağını belirleme hakkı ve kapasitesiyle, Rusya'nın rakipsiz lideriydi. Üstelik en büyük oğlu için de aynı imtiyazları garanti etti. Bozkırda uygulanan ve sadece büyük çocuğun başa geçmesini kabul eden yatay veraset sistemine son verdi. 1452-53'te Kasimov Hanlığı'nın kurulmasıyla bir Tatar prensini hizmetine alan ilk Rus prensi oldu.[81]

Bununla birlikte bütün bu gelişmeler, Bizans'ın Osmanlı Türklerine uzun zamandan beri beklenen düşüşüyle gölgelendi. Rus kilisesinin bir parçası olduğu Ortodoks ekümenliği, şimdi mütevazı ve parçalanmış bir haldeydi. Rus kilisesinin kendisi de Moskova ve Litvanya piskoposlukları arasında bölünmüştü. Ekümenliğin aşağılanması ve kilise içindeki bölünme, Ortodoksluk Rusya'nın o ana dek ulusal bilincinin en önemli taşıyıcısı olduğundan, Rusya'daki Ortodoksları daha sonra dönem dönem ortaya çıkacak krizlerle karşı karşıya getirdi. Rus Ortodoks Kilisesi ve potansiyel Rus ulusu, bundan böyle kaderini, güvenliğini onun bir parçası olarak temin etmeye çalıştığı manevi bir babaya hiçbir referansta bulunmadan kendi elleriyle belirlemek zorunda kaldı.

Moskova, egemen bir devlet olma yolunda ilerlerken, halkı dışarıdaki manevi bir dayanağını yitirdi. Moskova, şimdi Ortodoks halka sahip tek büyük devletti. Moskova'nın büyük prensi, Bizans imparatorunun yerini almalı mıydı? Ve böylesine kırılgan ve sıkıntılı topraklarda egemenliğini nasıl sağlamalıydı? Bunlar, çözümlenmesi zor, önemli dinî ve jeopolitik ikilemlerdi. Müteakip yıllarda Moskovalıların vahiysel bir ölüm/mahkûmiyet ve eşi görülmemiş coşkuya kapılmalarına şaşmamak gerekir.

---

81 R. G. Landa, *Islam v istorii Rossii* (Moskova: Vostochnaia Literatura RAN, 1995), 63-64, 71-72.

2

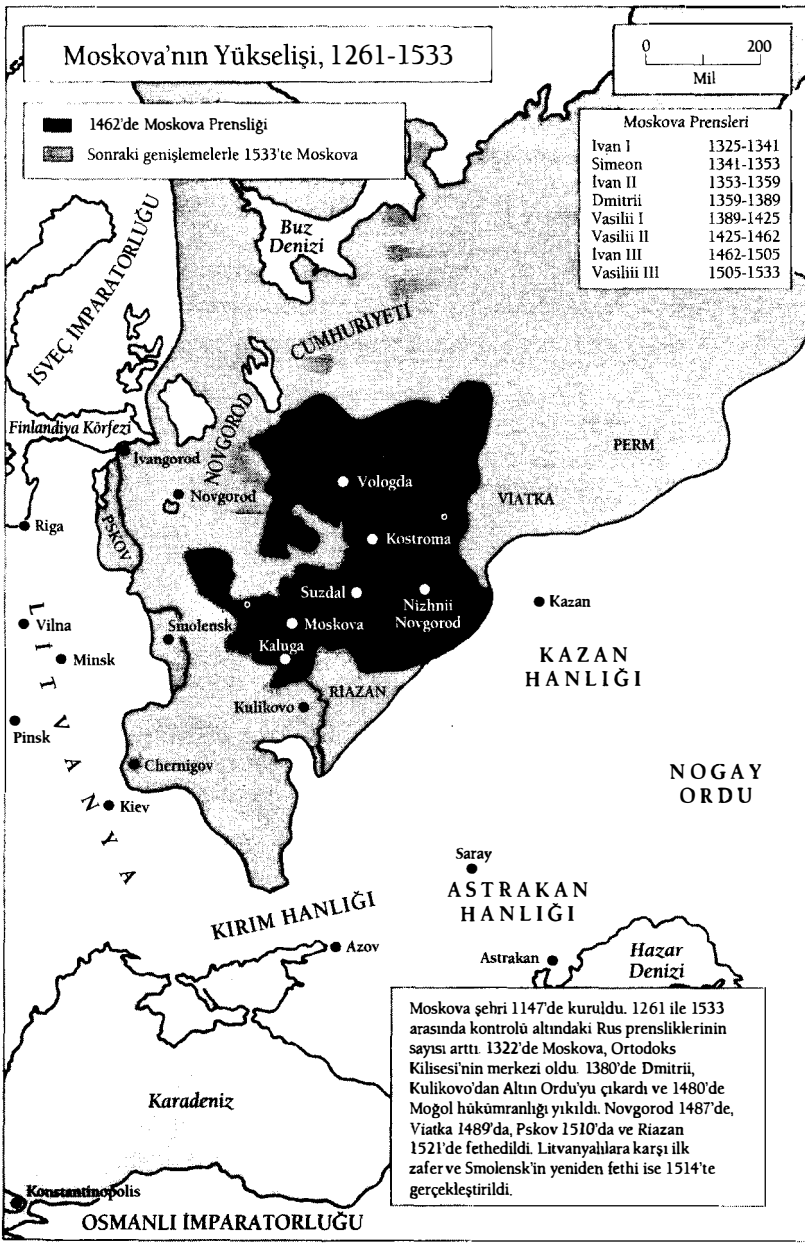
IV. İvan ve Moskova'nın Genişlemesi

HÂKİM BİR DEVLET OLARAK MOSKOVA

Moskova, 1460'larda veraset krizinden çıkmaya başladı ve ilk dönemlerinde, Rönesans Avrupa'sının başka yerlerindeki, Habsburglardaki, Polonya'daki, İngiltere'deki veya Fransa'daki ile benzerlik gösteren fakat sonunda farklı boyutlar kazanan bir genişleme sürecine girdi. Moskova, (Baltık ve Karadeniz'den Pasifik Okyanusu ve Orta Asya'nın vahalarına kadar) hâkimiyetini çok daha geniş bir alana yayacak ve bunu diğer Avrupa devletlerininkinden çok daha uzun süreli kılacak (20. yüzyılın sonuna dek) jeopolitik bir konuma sahipti.

Bununla birlikte Moskova'ya böylesine bir büyüme fırsatı veren durum –kuzeyde ve Orta Asya'da doğal sınırların olmayışı–, aynı zamanda onu dışarıdan gelebilecek bir saldırıya/işgale karşı savunmasız kıldı; nüfusunun eşsiz bir şekilde çeşitli olmasını sağladı ve onu en değişken ve en istikrarsız sınırlarla baş başa bıraktı. Bütün bu faktörler, Rusya'nın idari yapısında ve kültürel değerlerinde bugüne dek sürecek izler bıraktı. Rusya'nın büyüklüğünü veya zayıflığını belirledi.

Üstelik Moskova, bu sürece devlet olarak kimliğine dair birçok çözümlenmemiş sorularla girdi. O, Cengiz Hanlığı'nın vâri-

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas *(Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).*

si olan bir hanlık mıydı? Moğol step konfederasyonunun bir üyesi miydi? Veya yöneticisinin meşruiyetine daha kısa bir süre önce Osmanlı Türkleri tarafından son verilen Bizans geleneğinden mi geliyordu? Eğer öyle ise onun bu gelenekle bağlantısı neydi? Ortodoksluktaki büyük önemi miydi, yoksa imparatorluk otoritesi miydi?

Moskova, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyıl boyunca, jeopolitik konumundan kaynaklanan köklü stratejik ikilemlerle karşılaştı. Uzun ve açık sınırlarının ötesinden, iki yönden, batıda Litvanya ve Polonya'dan, güneyde ve doğuda ise Altın Ordu'dan geriye kalanlardan; aşağı Volga bozkırlarında yarı tarımsal bir devletten ve Kırım, Sibirya, Kazan ve Astrahan hanlıklarından gelen sürekli bir tehdit söz konusuydu. Fetihlerle daha geniş topraklar elde etmek, bu sorunu çözmekten uzak olup aksine Moskova'yı İsveç, Danimarka, Osmanlı İmparatorluğu ve Töton şövalyelerinin rakibi haline getirdi. Moskova'nın toprakları genişledikçe ve kaynakları arttıkça, sınırları daha zayıf ve dağınık; potansiyel düşmanları daha fazla hale geldi.

15. yüzyıldaki hanedanlık iç savaşının son bulmasıyla birlikte, Moskova, Bizans'ın düşüşünün uyandırdığı önseziden etkilenmiş şartlar içinde de olsa, kendisini Ortodoks ve Doğu Slav halklarını birleştirecek bir güç olarak sunmaya başladı. Kilise, Bizans'ın hem dinî hem siyasi mirasını üstüne alması için büyük prensin *samoderjets* (otokrat) ve çar (*basileus*, imparator) unvanlarını kullanmasından yanaydı fakat büyük prensler, onun tavsiyelerine uymak konusunda müterediddittiler. İlk olarak, Rus topraklarından geçiş güvenliğini garanti eden belgelerde, belki bu anlamda Kıpçak Hanlığı'nın yerini aldıkları için (o dönemde kağana karşılık gelen) çar unvanını kullanmaya başladılar. Sonra bu unvanın kullanımını dikkatli bir şekilde yaygınlaştırdılar ve metropolitin unvanına ve Litvanya'nın Kiev'in mirasçısı olduğuna dair iddiasının reddine paralel olarak, onun yanına *gosudar vseya Rusi* (bütün Rusya'nın hâkimi) unvanını eklediler. Ayrıca prenslik sikkeleri üzerinde Bizans'ın çift başlı kartal amblemini kullanmaya başladılar. Fakat çar unvanının Moskova'nın büyük prensinin ilan edildiği törenlerde kesin olarak kullanılması ancak IV. İvan'ın tahta çık-

masından sonra başladı. Fakat o zaman bile onun kağana mı yoksa *basileus*'a mı karşılık geldiği açık değildi.[1]

III. İvan (1462-1505), her şeyi Rus topraklarını genişletme amacına tabi kılan yetenekli, kurnaz, esnek ve acımasız bir politikacıydı. Çocuksuz ilk eşini boşamasından ve bir Litvanyalı ile evlendirdiği ve orada hapse atılmasına ve ölmesine göz yumduğu kızına yaklaşımından da anlaşılacağı üzere, amacına ulaşmak için en yakın aile bağlarını bile feda etmeye hazırdı. Uzun tereddütten sonra babası tarafından vâris olarak belirlenen III. Vasili, yukarıda bahsi geçen politikalar bakımından değerli bir halef olduğunu ispatladı. 1460'lardan 1520'lere kadar İvan ve Vasili'nin yönetimi altındaki Moskova, siyasi evlilikler, miras, baskı ve doğrudan işgal yoluyla Yaroslav, Rostov, Tver ve Riyazan prensliklerinin topraklarını hâkimiyeti altına aldı.

Bununla birlikte en büyük ödül, Novgorod'du. Onun ekonomik bir güç ve zayıf bir devlet olarak anormal konumu, Altın Ordu devletinin koruyuculuğuna bağlıydı; bu nedenle Altın Ordu'nun 14. yüzyıldaki ve 15. yüzyılın başındaki görece düşüşü, Novgorod'un statüsünde de paralel bir düşüş getirdi. Novgorod'lular, 14. yüzyılın başında, Aleksandr Nevski'nin ölümünden yaklaşık yarım asır sonra, Novgorod prensi unvanını tamamen terk ettiler ve onun yerine genellikle Tver veya Moskova olmak üzere dışarıdan bir yöneticinin süzerenliğini resmi olarak kabul etmeye başladılar. Bir derebeyi/hâkim bir lider olmadığından, boyar klanlarının kavgası, şehrin askerî gücünü zayıflattı. Moskova yükselmeye ve Litvanya dikkate alınması gereken bir güç olmaya başlarken, Novgorod'un vatandaşları bu ikisinden hangisine bağlanacakları konusunda bölündüler. Bir tarafta, pagan ve daha sonra Katolik olan Litvanya ile karşılaştırıldığında Novgorod gibi Ortodoks bir Moskova; diğer tarafta Avrupa'nın geleneksel ticaret ortaklarıyla da-

1 Marc Szeftel, "The Title of the Muscovite Monarch up to the End of the Seventeenth Century," *Canadian-American Slavic Studies* 13 (1979). 59-81; Gustav Alef, "The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View," *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy* (Londra: Variorum Reprints, 1983), kitap IX; Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 176-187.

ha yakın ilişkiler kurabilecek ve ortaçağ sonlarındaki ve Rönesans dönemindeki Avrupa kültürü ile daha yakından temasa geçebilecek bir Litvanya vardı.

Moskova, 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde çok daha güçlüydü ve Novgorod'da onun destekçileri ile Litvanya taraftarları arasındaki mücadele iyice keskinleşmişti. 1471'deki fırtınalı bir toplantıdan sonra *veçe*, Moskova'nın iddialarına direnmeye ve Litvanya Prensi IV. Casimir'in yöneticileri olması için davet etmeye karar verdi. Moskova prensi III. İvan, buna sayıca daha büyük ve daha tecrübeli bir Novgorod ordusunu yenecek ve Moskova'nın hâkimiyetini yeniden kuracak bir güç göndererek cevap verdi.

İvan, bu zaferinden sonra dikkatle hareket etti: Artık Rus topraklarının en büyük devletleriyle ve politik yapısı bakımından Moskova'ya en benzeyeni ile mücadele ediyordu. Karar mekanizmasında sadece boyarların değil, şehir halkının da etkili olduğunu bildiğinden, onları Moskova'nın dinî ve milli amacını açıklayarak kazanmaya çalıştı. Bir süre için, en azından vatandaşlarını tabi kılmaktan çok onlarla ittifak yapmak istediğinden Novgorod'un kendi kendini yönetmesine izin verdi. Fakat Boretski ailesinin etrafından toplanan Litvanya destekçisi tarafın hâlâ faaliyetlerde bulunduğuna dair kanıtlar üzerine, 1478'de Novgorod'u ilhak etmeye karar verdi. Şehri kuşatması, *veçe* çanını sökmesi ve Moskova'ya getirmesi için bir ordu daha gönderdi. İvan, boyarların en zenginlerinin mallarına el koydu, onları sürgün etti ve 1494'te Alman sarayını kapatarak, tüccarlarını kovdu.[2]

Novgorod, kendi kendine yönetimi yıkılırken bile, entelektüel ve manevi anlamda parlak bir dönem yaşadı ve bunun sonuçlarından birisi olarak ortaçağın sonlarında batıda görülen dinî gelişmelerden etkilenerek ortaya çıkan bir dizi sapkın –inanışa ters düşen– hareketin doğuşuna tanıklık etti. Bunlar, ekonomik ve politik krizlerle birleşerek, yüzyıldan fazla sürecek bir istikrarsızlık dönemi yarattılar. Bir zamanlar bağımsız ve gururlu bir şehir olan Novgorod, yoksulluğa olmasa da ekonomik anlamda mütevazı bir konuma getirildi, politikada ise herhangi bir faaliyetten yok-

2 Joel Raba, "The Fate of the Novgorodian Republic," *Slavonic and East European* Review 45 (1967). 311-323.

sun bir teslimiyete itildi. Böylece Rusya'nın kendi kendisini yöneten oligarşilerden oluşan bir federasyon olarak gelişmesi seçeneği sona erdi.[3]

III. İvan, Novgorod'dan sürgün ettiği zengin boyarlarınki de dahil üç milyon acresa (bir *acre*, 0,404 hektara eşittir) yakın tarım alanı elde etti ve onu askerî ve sivil hizmetlerine karşılık en yakın çalışanlarına dağıttı. Bu kadar çabuk genişleyen ve iletişim ve emir komuta ağı gerektiren bir devlet için böylesine bir toprak kaynağı yaratabilmek çok önemliydi. Toprakların aktarımı, Moskova'nın büyük prenslerine yeni toprakları sınırlarına katma ve yönetme, yeni çalışanları çekme ve onlara bağışta bulunma ve ayrıca onların genişlemekte olan büyük ordularını finanse etme olanağı veren ve hizmet esasına dayalı olan *pomestye* sisteminin temelini oluşturdu.

1509-1510'da III. Vasili, Pskov'u da aynı şekilde –halk meclisini ilga ederek, *veçe* çanını söktürüp Moskova'ya getirterek ve ileri gelenlerini sürerek– yönetimi altına aldı. Onların topraklarını kendi hizmetindekilere dağıttı ve ticaretine hâkim olmaları için şehre Moskovalı tüccarlar getirdi.

Litvanya, benzer bir politika ile baş edilemeyecek kadar güçlüydü fakat İvan, sınırda birtakım olaylar çıkartarak ve düzenlediği seferlerle doğu sınırlarını zayıflatarak 1514'te Smolensk'i ele geçirdi. Aynı dönemde Litvanya'nın doğu sınırlarındaki aristokrat ailelerinin en önemlilerinden birkaç tanesi, Moskova'nın sunduğu kârlı hizmet koşullarının cazibesine kapılarak Moskova'ya geldi.

Aynı zamanda Moskova güneyden gelen bir tehdidi kovdu. 1460'larda stepteki rakip liderlerden biri olan Ahmet Kağan, Altın Ordu'dan kalan Aşağı Volga klanlarından birkaç tanesini bir araya getirdi. Ahmet Kağan, Altın Ordu'nun yerine kurulan devletlerden hiçbirisi tarafından Kıpçak hanı olarak kabul edilmese de, Moskova'yı kendisine vergi vermeye zorladı. 1480'de Litvanya ile bir ittifak anlaşması imzaladı ve Moskova içerisinde bir veraset kavgası çıkarmak ümidiyle III. İvan kardeşleri Andrey ve Boris'ten

3 Henrik Birnbaum, *Lord Novgorod the Great: Essays in the History and Culture of a Medieval City-State* (Columbus, Ohio: Slavic Publishers, 1981); aynı yazar, "Medieval Novgorod: Political, Social, and Cultural Life in an Old Russian Community," *California Slavic Studies* 14 (1992), 1-43; R. G. Skrynnikov, *Tragediia Novgoroda* (Moskova: Izda-tel'stvo imeni Sabashnikovykh, 1994), bölüm 1-2.

yardım alıp alamayacağını yokladı. Sonra hazırladığı oldukça büyük bir orduyla Oka'nın bir kolu olan Ugra Nehri'ne doğru yürüdü. İvan, Kırım Hanlığı'yla karşı bir ittifak anlaşması imzaladı ve böylece Ahmet Han karşı, kendisinin de Litvanya'dan beklediğine benzer bir tehdit oluşturdu. Ardından, büyüyen idari kaynaklarını ve Rusya'daki hâkim konumunu, Ahmet Kağan'ın ordusunu karşılayabilecek güçte büyük bir ordu yaratmak için kullandı. Nehri geçmek için yapılan başarısız bir girişimden sonra Tatar ordusunun disiplini bozuldu ve adamları etraftaki şehirleri yağmalamaya başladı. İvan, Ahmet Kağan'ın ne Litvanyalılardan ne de Andrey veya Boris'ten yardım alamayacağını anlayıncaya kadar bekledi. Sonra birliklerini geri çekti.

Tatarlar, her zaman esir almak amaçlı akınlar düzenleyebilme ve bazen bütün şehirleri yerle bir etme yetenekleri sayesinde bir üç yüzyıl daha tehlikeli olmaya devam etseler de Rus devletinin egemenliğini bir daha asla tehdit edemediler. Tarihçiler genel olarak 1480'de bu hiç gerçekleşemeyen savaşı, Moğol hâkimiyetinin bittiği nokta olarak kabul ederler. Onun devamı olan hiçbir devlet, Rusya'dan vergi alabilecek güçte değildi. Altın Ordu, 1502'de aşırı derecede soğuk bir kış döneminde Kırım Hanı Mengli Giray tarafından ele geçirildi ve kalan kaynakları Kırım'ın güneydeki ve batıdaki topraklarına kaydırıldı.[4]

MOSKOVA'DA HÜKÜMET VE TOPLUM

Büyük prenslerin, Moskova'nın gittikçe büyüyen geniş topraklarını idare etmek, gerektiğinde uzun ve açık sınırlarını kontrol etmek ve savunmak amacıyla ordular kurmak ve donatmak için kaynakları seferber etmeleri ve kendilerinden daha mütevazı ve ilkel olan atalarının hayal edemeyeceği idari yapılar oluşturmaları gerekliydi. Toprakların genişliği, çok zengin toprak, mineral ve insan kaynağı sağladı. Zor olan, onları ihtiyaç duyulan zamanda ih-

4 Leslie Collins, "On the Alleged 'Destruction' of the Great Horde in 1502," Anthony Bryer ve Michael Ursinus, ed., *From Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks, 1071-1571*, Byzantinische Forschungen, no. 16 (Amsterdam: Adolf M. Hakkert Verlag, 1991), 361-399.

tiyaç duyulan yerlere sevk etmekti. Bu nedenle ayrıntılı şekilde yazılmış yazılı kaynaklara ve normlara göre işleyecek sivil ve askerî bir bürokrasi yaratmak çok önemliydi. Bir hükümdarın, hizmetindekilerin hepsini şahsen bilmesi artık mümkün değildi; kendisi komutada olmadığı veya önemli bir iş için ayrılmak zorunda olduğu zaman işleyecek kurumlar oluşturması gerekliydi. Ortaçağ Avrupa'sındaki krallıklarda olduğu gibi büyük prensliğin toprakları, hem hacim hem de fonksiyonları açısından giderek büyüdü. *Dvoretski* (vekilharç), *konyuşi* (at bakıcısı) ve *kaznaçey* (haznedar), dahili/evle ilgili doğal anlamlarını yitirdiler ve bir dizi devlet görevlerinden sorumlu başlıca resmi kadrolar haline geldiler. Resmi yazışmalara bakmak ve düzgün bir şekilde kayıtlarını tutmak için devlet sekreterleri anlamına gelen *dyaki* kadroları yaratıldı. İşleri tarafsızca yapabilmek için bu kişilerin boyar klanlarının üyesi olmaması ve kayıt ve yazışma işlerini yapabilecek kadar eğitimli olmaları önemliydi.[5]

15. yüzyılın sonunda genişlemekte olan devletin en uzak noktalarını bir iletişim ağı yaratarak birleştirmek için ilk adımlar atıldı. III. İvan'ın aklında, bunu yaparken Moğolların posta teşkilatı olduğu kesindir çünkü o da yeni kuracağı teşkilata Moğolların verdiği ismin aynısını, *yam* ismini verdi. *Yam*, yiyecek, yatacak yer, at ve mevsimine göre kızak veya posta arabasının sağlandığı bir konaklama yeri ve posta istasyonuydu. *Yam*lar, Moskova'dan Pskov'a ve Novgorod'a, Mojaysk ve Vyazma yoluyla Smolensk'e ve Murom'a ve Oka-Volga nehir yoluna uzanan ve yolcuların Nijni Novgorod'a veya Kazan'a devam etmesini sağlayan yollar gibi çok önemli rotalar üzerinde, belli aralıklarla kuruldular. Büyük prens ve başlıca hizmetlileri, resmi bir ulak, yabancı bir elçi veya basit bir kişiye, her türlü yolcuya; herhangi bir *yam*da konaklama, yemek ve ulaşım sağlayan *podorojnaya* veya "yol pasosu" verebilirdi.

Habsburg elçisi Sigismund von Herberstein, bu sistem sayesinde Novgorod ile Moskova arasındaki yaklaşık 500 kilometrelik mesafeyi, Avrupa'nın herhangi bir yerinde alabileceğinden çok da-

5 Gustav Alef, "The Origins of the Muscovite Autocracy: The Age of Ivan III," *Forschungen zur osteuropdischen Geschichte* 39 (1986); A. A. Zimin, *Rossiia na rubezhe xv-xvi stoletii* (Moskova: Mysl', 1986), 233-262.

ha kısa bir sürede, 22 saat içinde kat ettiğini yazar. Elçinin resmi yolculara sağlanan hizmetler hakkında sunduğu bilgiler, iletişime verilen büyük önemi ve devamını sağlamak için gösterilen özeni yansıtması açısından son derece ilginçtir:

> Herkesin çok hızlı bir şekilde at binmesine izin veriliyor ve eğer atlardan birisi kazara yere düşerse veya devam edemezse, en yakın evden veya prensin kuryesi hariç yolda tesadüfen tanıştığınız herhangi birinden başka bir at alabilir ve cezadan muaf olabilirsiniz. *Yamşçik*, yolda terk edilen veya yorgun düşen atlara bakmaya, atı alınan kişiye yeni bir at sağlamaya veya seyahatin uzunluğuna göre atı için o kişiye para ödemeye alışkındır.[6]

III. İvan ve III. Vasili, Moskova ordusunu, boyarlar ve *udel* prenslerinin liderliğini yaptığı, *drujina*ların ve yerel halktan zorla oluşturulmuş birliklerin anlık karışımı olmaktan çıkarıp, birlikleri çok süratli bir şekilde seferber edilebilecek ve ihtiyaç duyuldukları yerlere gönderilebilecek öyle ya da böyle bütünleştirilmiş bir güç haline getirdiler. Büyük prensler, *udel* prensleri olan küçük kardeşlerinin takipçilerine hiçbir zaman güvenmediler ve onları artan bir şekilde uçlardaki görevlere tayin ettiler. En önemli görevleri ise kendi emri altındaki boyarlar ve saray görevlilerinin komutasındaki birliklere verdiler. Diğer Rus topraklarının ele geçirilmesiyle birlikte, orada yaşayan ileri gelen aristokratlar genellikle ilk olarak kendi memleketlerinde görevlendirildiler fakat sadakatleri teyit edildikten sonra büyüyen ülkenin bir yerinden diğer bir yerine atandılar. Ordu komutanlıkları, hükümdarın maiyetinde olup, askerî hizmetlerinin karşılığında kendilerine *pomestye* verilenlere ve boyarların çocuklarına bağışlandı. Çocukları Moskova'nın kaderinde önemli roller oynayabilecek eski Moskova klanlarından başlıcaları; Oboloenskie, Saburovy, Koşkiny, Kovriny, Çelyadniny ve Morozovy idi. Daha sonra bunlara Tver'den Kolmskie, (isimleri nereden geldiklerine işaret eden)

---

6 Sigismund Freiherr von Herberstein, *Notes upon Russia,* cilt 1 (Londra, 1851), 106; Gustav Alef, "The Origin and Development of the Muscovite Postal Service," *Rulers and Nobles,* kitap VIII.

Yaroslavskie, Litvanya'dan Belskie, Vorotynskie, Belevskie, Mezetskie ve Novosilskie klanları eklendi. Bunlardan biri olan Patrikeyevy ailesi, o kadar güçlü ve zengin oldu ki 1499'da III. İvan, bu ailenin en büyük üyesi Prens İvan Yurieviç'i rahip olmaya zorladı ve bütün oğullarını hapse attırdı. Bu aile, devamını sağlayacak çocukları olmadığından daha sonra tamamen ortadan kayboldu. Çok nadiren görülen böylesi radikal bir hareket, muhtemelen diğer rakip aileler arasındaki uzlaşmanın ve III. İvan'ın kendi memnuniyetsizliğinin bir yansımasıydı.[7]

Bu politikaların kökleri, soy isimlerinden veya isimlerinde *von*'a karşılık gelen bir ek bulunmamasından da anlaşılacağı üzere, güçlü bir şekilde belli bir bölgeye bağlı olmayan kozmopolit bir hizmet aristokrasisinin yaratılmasında etkisi oldu. Bu aristokratlar, aynı dönemde batı Avrupa monarklarının zor şartlarda hizmetlerine aldıkları feodal aristokratlardan daha esnektiler ve daha çok bir step ordusunun komutanlarını andırmaktaydılar. *Pomestye*, 6. ve 7. yüzyılda Müslüman süvari ordularının fetih yapmasını ve geniş toprakları asimile etmesini sağlayan iktaya ve genişleme döneminde Osmanlılar tarafından kullanılan tımara benzemekteydi: [Bütün bu sistemlerde] yeni fethedilen bir toprak, sadık hizmeti karşılığında bir süvariye verilmekteydi.[8]

Moskova büyük prensi, hem otorite hem de sahipliği açısından topraklarının hâkimi olduğunu iddia ettiğinden, babadan oğula geçen topraklar aynı sistemin altına girdi: Bu toprakların sahiplerine hizmet etme şartı getirildi ve hizmet etmedikleri takdirde topraklarına el konulabilecekti. Uzun süredir devam edegelen ve devlete sadık aristokrat aileleri, bölünebilir miras uygulaması yüzünden topraklarının azalmasını engellemek için yeni *pomestye*ler alabileceklerdi. İki toprak sahipliği arasındaki tek gerçek farklılık,

---

7 Gustav Alef, "The Crisis of the Muscovite Aristocracy: A Factor in the Growth of Monarchical Power," *Rulers and Nobles*, kitap V; aynı yazar, "The Boyar Duma under Ivan III," *A.g.e.*, madde VI. Kollman'a gore İvan taht için Vasilii'yi tercih ettiğini açıkça belirtmesine rağmen Patrikeevy, Dmitrii'yi destekledi; Nancy Shields Kollmann, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System*, 1345-1547 (Stanford: Stanford University Press, 1987), 138-140.

8 Donald Ostrowski, "The Military Land-Grant along the Muslim-Christian Frontier," *Russian History* 19 (1992), 327-359.

*pomestye*nin satılamaz, rehin verilemez veya başkasına devredilemez olmasıydı.[9]

Yeni *dyak*inin ve kâtiplerinin başlıca görevi, askerî sorumlulukların eşit dağılımını sağlamak için, en başta Novgorod ve sonra ilhak edilen yerler olmak üzere her yerin toprak kayıtlarını (*pistsovye knigi*) tutmaktı.[10] Şehir halkı ve (boyarların, hizmetlilerin veya manastırların topraklarında yaşamayan) "siyah" köylüler, doğrudan büyük prensin memurları tarafından vergilendirildiler ve belli sayıda piyade ve baştan aşağı giydirilmiş ve donatılmış yardımcı birlik sağlamak zorunda bırakıldılar. Ateşli silahların gelişmesiyle *arguebus* adı verilen (15. 17. yüzyıllar arasında kullanılan çakmaklı bir tür tüfek) silahlarla donatılmış askerler ve daha sonra silahşörler ve topçular da şehir halkından temin edilmeye başladı. İlk top dökümhanesi 1475'te Moskova'da kuruldu fakat ilk 10-20 yıl boyunca toplar, ağır silahları sağa sola taşıyacak araç olmadığından, çok nadiren ve sadece belirlenmiş yerlerde genellikle kalelerde kullanıldı.[11]

Moskova'nın politik sistemi, gerçekte (sembolik anlamda olmasa da) büyük prensle onun önde gelen aristokratları arasındaki uzlaşmanın bir ifadesiydi. Bunu vurgulamak gerekir çünkü hem çağdaşları hem de tarihçiler, 16. yüzyılda, büyük prensin/çarın, en ufak kaprisine bile bütün topraklarında boyun eğilen mutlak bir lider olduğu izlenimini vermektedirler. Örneğin Herberstein, 16. yüzyılın başlarında "çarın, hâkimiyeti altındaki topraklarda bütün dünyanın monarklarını geride bıraktığını"[12] yazar. Bu yorum, 1970'lerde, çarın otoritesini tanımlamak için "babadan oğula geçen monarşi" ifadesini kullanan Richard Pipes tarafından etkili bir şekilde ve incelikle tekrarlandı. Pipes onu, içinde egemenlikle mülkiyet arasında hiçbir farkın olmadığı ve tebaanın neredeyse

9 V. B. Kobrin, "Stanovlcnie pomestnoi sistemy," *Istoricheskie zapiski* 105 (1980), 150-195; V. B. Kobrin, *Vlast'i sobstvennost'v srednevekovoi Rossii* (Moskova: Mysl, 1985), 133-135; Ostrowski, "The Military Land-Grant."

10 Gustav Alef, "Muscovite Military Reforms in the Second Half of the Fifteenth Century," *Rulers and Nobles*, kitap VII.

11 A. V. Chernov, *Vooruzhennye sily russkogo gosudarstva v xv-xvii vekakh* (Moskova: Voennoe Izdatel'stvo, 1954), 27-33.

12 Herberstein, *Notes upon Russia*, 1: 30.

monarkın kölesi olduğu, eşsiz biçimde baskıcı bir tür mutlak monarşi olarak tanımladı.[13]

Rusça devlet anlamına gelen *gosudarstvo*nun "lordluk" anlamına geldiği ve mülkiyetle politik otorite arasında bir ayrım yapmadığı doğrudur. Fakat yine de Pipes'ın kelimenin anlamından çıkardığı sonuç, Roma'da "istediği gibi kullanma, suiistimal etme ve yıkma hakkı da dahil bütün diğer hakları dışarıda bırakan mutlak sahiplik anlamına gelen"[14] *dominyum* olarak çevirdiği *votçina* ifadesini yanlış yorumlamasından kaynaklanır. Aslında *votçina* sahibinin bu tür, özellikle de suiistimal etmek ve yıkmak gibi hakları yoktur. Toprağını ailesinin yararına kullanması, bir dizi zorunluluklar ve topraklarında yaşayan köylülerin bazı geleneksel beklentileri tarafından sınırlandırılmıştır. Genelde mülkiyet/sahiplik kavramı, 15. ve 16. yüzyıl Moskova'sında daha sonraki yüzyıllarda olacağından daha yaygındı ve iç içe geçmiş haklarla uyum içerisindeydi.[15]

Büyük prenslerin vasiyetleri, babadan kalma miraslarını kendilerine Tanrı tarafından bahşedilen ve ciddi sorumluluklar gerektiren bir mülkiyet olarak kabul ettiklerini gösterir. Kiliseyi, yönetimdeki topraklarının bir ortağı olarak gördüklerini ifade etmek için vasiyetnamelerini hazırlarken dönemin metropolitinin onayını almak ihtiyacını duydular. Böylece II. Vasili, 1461 ve 1462'de vasiyetini, "kutsal ve hayat veren Kutsal Üçlü, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına ve bütün Rusya'nın metropoliti olan babamız Feodosi'nin onayı ile: Ben, Tanrı'nın günah işlemiş, fakir kölesi Vasili, hayattayken ve aklım hâlâ yerindeyken bu vasiyetnameyi yazıyorum," sözleriyle başlattı. Sonra, oğulları ve dul eşi arasında paylaştırılacak topraklarının bir listesini sundu; onların birbirlerine karşı sorumluluklarını vurguladı ve emirleri altındaki prenslerin hiçbir müdahale olmadan yönetme hakları olduğunu belirtti. Benzer bir şekilde III. İvan, 1504'teki vasiyetnamesinde özellikle boyarla-

13 Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (Harmondsworth: Peregrine Books, 1977), özellikle 64-79.

14 *A.g.e.*, 64.

15 Marc Szeftel, bu görüşünü Pipes'ın kitabını değerlendirdiği yazısında dile getirdi: "Two Negative Appraisals of Russian Pre-Revolutionary Development," *Canadian-American Slavic Studies* 14 (1980), 74-76.

rının ve prenslerinin kendilerine ait babadan oğula geçen ve satın aldıkları mülkiyetlerinin olduğunu ve oğlu Vasili'nin bunlara karışmaması gerektiğini yazdı.[16]

Kısaca *votçina,* karmaşık bir kavramdı ve basitçe mülkiyet sahipliği ile açıklanamaz. O, en yüksek dönemlerinde Fransız feodalizmini karakterize eden belirgin yasal ve kurumsal destekten yoksun fakat hâlâ kendi sınırlarını kabul eden dini, ahlaki ve geleneksel bir düzenin parçasıydı.

Bu nedenle "babadan oğula geçen monarşi" ifadesini, mutlakıyetin aşırı bir biçimi olarak değil de yerel elitlerin kaynakları uygun gördükleri yollarla seferber etmesine olanak veren bir sistem olarak yorumlamak en doğrusudur. O, bir anlamda "kişisel gücün devletleştirilmesiydi".[17] Mutlak egemenliğin sembolleri, yerel toprak sahiplerinin ve ileri gelenlerinin kişisel gücünü hatta kişisel kaprislerini desteklemek için kullanıldı. Bu semboller, sıradan insanların devleti veya en azından hâkim otoriteyi, büyük prensin gücünü etkili kılmaya yarayacak şekilde kavramsallaştırmasını sağladı. Buna karşı Moskova, hacminden ve zayıflığından dolayı, halkının seferberliğini diğer Avrupa devletlerinden çok daha önce başarmak zorundaydı. Bu görevleri yerine getirecek bürokratik bir yapıya sahip olmadığından, otoritesini mümkün olduğu kadar iyi yansıtması ve inandırıcı kılması gerekliydi. O dönemde bunu başarmanın tek yolu, kişisel gücün devletleştirilmesiydi. Daha doğrusu bu, Ernest Gellner'in milliyetçiliğin ulustan önce geldiğine dair sözlerine benzer şekilde "devletten önce gelen devletleştirmeydi".[18]

Bununla birlikte devlet inşasının bu prematüre biçimi, uzun süreçte daha olgun ve istikrarlı yapıların oluşmasını geciktirdi. Kanunun gelişmesini, uzun ömürlü kurumların oluşmasını ve kamu

16 Robert Craig Howes, çev. ve yay. haz., *The Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca: Cornell University Press, 1967), 241-261, 271.

17 Bu terimi M. N. Afanas'ev'in belirttiğim eserinden aldım. *Klientelizm i rossiiskaia gosudarstventwst* (Moskova: Tsentr konstitutsionnykh issledovanii moskovskogo obshchestvennogo nauchnogo fonda, 1997), 85.

18 Afanas'ev, *Klientelizm;* Marshall Poe, "What Did Russians Mean When They Called Themselves 'Slaves of the Tsar'?" *Slavic Review* 57 (1998), 585-608; Ernest Gellner; *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1983).

ve özel alanların birbirinden ayrılmasını engelledi. Merkez ve yerel topluluklar güçlüydü ve aralarındaki ilişkileri uzlaştırmak için güçlü devlet adamlarının kaprislerinden başka bir şey yoktu.[19]

Daha da önemlisi Moskova'nın, büyük prensinin, büyük boyar klanlarının işbirliğine; vârislerin de, onunki kadar etkileyici olmasa da, itibara ihtiyacı vardı (boyar "büyük", "zengin" veya "savaşçı" anlamına gelir).[20] Onlar, Moskova'nın zorunlu ortaklarıydı: Onların desteği ve sadakati olmadan, büyük prensin çok fazla şey, en azından uzun süreli bir şey başarması mümkün değildi. [Bu nedenle] büyük prens, boyarlarının hassasiyetlerini dikkate almak zorundaydı. Bunun nedeni, iki kuşak önceki atalarının, hizmetindekilerle birlikte hangi egemen lordu isterlerse onun; hizmetlerinin karşılığında yeteri kadar ödüllendirilmedikleri takdirde başka bir lordun hizmetine girebilmelerini sağlayan gelenek değil, başka faktörlerdi. Büyük prensler, silahlı bir direnişe sebebiyet vermek istemediklerinden, bu "kendini çekme hakkı"nın aşınması, oldukça yavaş ve tereddütlü bir şekilde gerçekleşti.

Öte yandan boyar klanlarının da büyük prenslere ve özellikle onlar tarafından düzenli olarak toprakla ödüllendirmeye ihtiyaçları vardı çünkü uygulanmakta olan ve topraklarını vârislerinin arasında bölen gelenek, boyarların topraklarının kaçınılmaz bir biçimde azalması ve parçalanması demekti. Ayrıca istikrarlı ve güçlü bir liderleri olmaksızın, boyarlar arasındaki düşmanlıklar ve çekişmeler kontrolden çıkabilir ve sonunda devleti bölebilirdi. Kronikler biraz da herkese Kiev Rusya'sının buna benzer bir kaderini hatırlatmak için yazılmıştı. Sonuç olarak 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde, mutlak monarşik otorite mitini öne çıkarmak, hem büyük prensin hem de boyarların çıkarınaydı. Bu, Moskova politik sistemini anlamak açısından kilit öneme sahip bir bilgidir.

Boyarlar, saraya girme hakkına sahipti ve içlerinden en büyüğü, Boyar Duma –her ne kadar bu ifade ancak 19. yüzyılda icat edilmiş olsa da– olarak adlandırılabilecek düzenli toplantılarda büyük

19 Claudio Sergio Ingerflom, "Oublier l'etat pour comprendre la Russie? (xvi-xixemesiecle)," *Revue ties etudes Slaves* 66 (1994), 125-134.

20 Max Vasmer, *Russisches Ethymologisches Wbrterbuch,* cilt 1 (Heidelberg: C. Winter, 1953) 114-115.

prense danışmanlık yapmaktaydı. Herhangi bir resmi açıklamada genellikle "Boyarlar tavsiye etti ve büyük prens karar verdi," ifadesi yer alırdı ve bu ifadeler, hükümdarın gücünün, mutlak olsa da, kıdemli meslektaşlarının danışmanlığında ortak bir kararla uygulandığını ima eder.

Boyar statüsüne yükselebilmek, ancak halihazırda bir boyar ailesine mensup olan ve veraset sistemine göre sıra kendilerine gelen genç erkekler için mümkündü. Ondan sonra Boyar Duma üyeliğine terfi etmek için yıllarca ve genellikle orduda ve idari görevlerde değerli hizmetlerde bulunmuş olmak gerekliydi. Duma'nın 16. yüzyılın sonuna kadar sadece on beş kadar üyesi vardı. Daha sonra bu sayı, genişlemeye ve askerî ve idari görevlerin çeşitliliğine paralel olarak hızla arttı. Kendi kurumları olmadığından, hiçbir unvanla ödüllendirilmediklerinden, armaları veya hanedan araçları olmadığından ve topraklarının hiçbirine aile isimlerini veremediklerinden, Duma üyeliğinin boyarlar için sembolik fakat önemli bir anlamı vardı.

Soy ve hizmet, bu konseye girme hakkını kazanmada belirleyici olduklarından boyarlar soylarının ve resmi görevlerinin *rodoslovnye* ve *razryadnye knigi* adı verilen saray defterlerine ayrıntılı bir şekilde yazılmasına dikkat ettiler. Resmi makamların her klanın kıdemine göre verilmesini garanti etmek için *mestniçestvo* veya öncelik sistemi geliştirildi. Bu, kağanın savaşçılarının başarılı bir savaşta elde edilen ganimetten ne kadar alacaklarını belirleyen derecelendirme sistemine benzemekteydi. *Mestniçestvo*nun katı koşulları, boyar klanlarının gerçek gücünü göstermesi açısından önemlidir. Bu sistem, bazen doğru makama doğru kişinin atanması için bir engel teşkil etti –bu nedenden dolayı sistem, askerî personele daha az uygulandı– fakat yine de boyar klanları arasındaki çekişmenin en aza indirilmesi ve devletin kırılgan birliğinin korunması için gerekliydi. Köy komünü gibi büyük prensliğin de kendi *mir* sistemine ihtiyacı vardı.[21]

III. İvan ve halefleri, eyaletlerin yönetimi için, uzaklaştırılan udel prenslerinin yerine, Moskova sarayından kendi adaylarını gönderdiler. Bu kişiler, *namestniki* (yardımcı naipler) olarak, ver-

21 Kollmann, *Kinship and Politics*, özellikle bölüm 1.

gilerin toplanmasından, kamu düzeninin korunmasından, temyiz hâkimi olarak görev yapmaktan ve iletişimin devamını sağlamaktan sorumluydular. Bu görevlerini yerine getirirken yerel halkla işbirliği içerisinde olmaları beklenildi. Prens, *namestnik*inin görevlerini ve görevlerinden biri yerel naip yardımcılarına *kormlenie* sağlamak olan *volost*iden neler beklediğini açıklayan beratlar yayınladı.[22] Kasabalar bağımsız bir statüden yoksundu ve köylerle aynı yetkililere ve aynı vergi sistemine tabiydiler. Prenslerin memurlarına maaş ödemeden yerel halkları kontrol etmesini ve onların da yerel gücü elinde bulunduranlarla birlikte kendi düzenlemelerini yapmasını ve bir anlamda ilişkiyi yeniden özelleştirmesini sağlayan *kormlenie*, kişisel gücün devletleştirilmesinin önemli bir parçasıydı.[23]

Mir ya da *volost*, yerel hükümetteki önemini korudu. Bireysel haneler, işledikleri toprağın sahibi oldular fakat balık tutma hakkına ve orman, mera, çayır, su kaynakları ve arı kovanları gibi ortak yerlere erişim, *mir* tarafından düzenlendi. *Mir*, vergi yükünü üyeleri arasında her hanenin ortak yerleri/araçları kullanımını göz önüne alarak paylaştırdı. Ayrıca tehlikeli suçluları yakalamak ve kontrol altında tutmak ve yerel örfi hukuka göre temel adaleti sağlamak da *mir*den beklenilen görevler arasındaydı. Özellikle uzun mesafeler dikkate alınacak olursa *namestnik*inin veya *volostel*in bu görevleri yerine getirmek için yeterli elemanı yoktu. Bu nedenle, seçilerek başa gelen *starosta,* genellikle uygulamalarda onların en aşağıdaki temsilcisi olarak hareket etti. Komünler, ortak sorumlulukla sınırlandırılmıştı ve bu zaman içerisinde vergi ve asker toplamak gibi devlet hizmetiyle ilgili alanları da kapsayacak şekilde genişletildi ve böylece bir hanenin ödemelerini geciktirmesi durumunda, aradaki farkın geri kalanlar tarafından kapatılması amaç-

22 Kelimenin tam anlamıyla bir *namestnik*, bir *uyezde*; daha düşük bir birim olan *volost*'a (kasaba veya kanton) ise bir *volostei* atanırdı. Esasen sistemde ve ilgili terminolojide birçok tutarsızlıklar vardı.

23 O. I. Chistiakov ve I. D. Martysevich, *Istoriia gosudarstva iprava SSSR*, cilt 1 (Moskova: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1985), 89-90; Brian Davies, "The Politics of Give and Take: Kormlenie as Service Remuneration and Generalized Exchange, 1488-1726," A. M. Kleimola ve G. D. Lenhoff, ed., *Culture and Identity in Muscovy, 1359-1584*, UCLA Slavic Studies, New Series, cilt 3 (Moskova: ITZ-Garant, 1997), 39-67.

landı. Benzer bir şekilde eğer köyden biri askerliğe uygun olmazsa veya askerlikten kaçarsa, komün onun yerine hizmet edecek birini bulmak zorundaydı.[24]

III. İvan, son dönemde ilhak edilen prensliklerin geleneklerini ve tek bir kanunda, 1497 tarihli *Sudebnik*'te bir araya getirmeye çalıştı. *Sudebnik* çoğunlukla yasa mahkemelerinin işleyişiyle ilgiliydi ki bu, mahkemeler bir kez koordine edildiklerinde ve Moskova'nın yönetimi altına konulduklarında, kanunun her yerde otomatik olarak aynı şekilde uygulanmasının beklendiğini gösterir.[25]

Uygulamada dahili yönetim/yerel idare; prens, onun memurları ve yerel komünler arasında sağlanacak nazik bir uzlaşma üzerine oturmuştu. Korunmasız ve soğuk topraklardaki bir yaşamın risklerinden dolayı bu saydıklarımızdan her birinin diğerlerine ihtiyacı vardı ve her birinin diğerinden, temelini çoğunlukla Moğol yönetimi döneminde biçimlenmiş ve 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında ideolojiye yakın bir biçimde ifade edilmeye başlanmış bir Hıristiyan kültüründen alan beklentileri vardı. Büyük prensin sarayı, bu uzlaşmanın ödüllerinin ve cezalarının dağıtıldığı ve aynı zamanda yerel halka kadar uzanan kişisel hamilik ağının yoğunlaştığı bir alan haline geldi.

Bu uzlaşının kilidi, büyük prens/çarsa, özü de Moskovalı ya da diğer prensliklerden olan boyar aileleri ve onların sosyal anlamda kendilerinin altında olanlarla kurdukları bağlardı. Moskova'nın Batı tarihçilerince yeterince önemsenmeyen fakat dikkate değer özelliklerinden birisi, bu bağların, 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başlarında genişleyen, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında özellikle Karışıklıklar Devri'nde doruğa ulaşan krizlerin üstesinden gelen ve sonra da İngiliz İmparatorluğu'ndan

---

24 N. P. Pavlov-Sil'vanskii, *Feodalizm v Rossii* (Moskova: Nauka, 1988), 209-215; Horace W. Dewey ve Ann M. Kleimola, "From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia," *Jahrbücher far Geschichte Osteuropas* 30 (1982), 321-335.

25 M. F. Vladimirskii-Budanov, *Obzor istorii russkogo prava*, 6. baskı (St. Petersburg: N. la. Ogloblin, 1909), 215-217; Horace W. Dewey, "The 1497 *Sudebnik*-Muscovite Russia's First National Law Code," *American Slavonic and East European Review* 15 (1956). 325-338.

bile daha uzun ömürlü olup birkaç yüzyıl kadar süren, dünyanın en geniş imparatorluğunu kuracak kadar güçlü olmasıydı.

Bu sistemi korumak, muhtemelen 15. yüzyılda ve sonrasındaki hanedanlık krizi sırasında ortaya çıkan, özgün politik bir kültürdü.[26] Daniloviç klanındaki iç savaş, Moskova'yı bölünmeye ve sonra onun topraklarında yükselebilecek daha güçlü yerel bir gücün hâkimiyetinin altına girmeye itecek bir tehlikeydi. Bu korkunç tecrübe, ikinci derecedeki prenslere ve boyarlara, aralarındaki sürekli düşmanlığın ciddi biçimde tehlikeli olduğunu ve bazı temel konularda anlaşmaya varmaları gerektiğini öğretti. Bunlardan en önemlisi, büyük prensin otoritesinin her zaman mevcut olan dağılma tehlikesine karşı bir garanti olduğuydu.

Boyarların kendi kurumları yoktu. Onlar için her şeyden önemli olan, *rod*, akrabalık ve soydu. Her biri, sarayda kendi ailesinin veya akrabalarının çıkarlarını yükseltmeye çalıştı fakat uzlaşma çerçevesinde çara itaat edilmesi gerekliydi; ayrıca birlik olurlarsa başarılı ve kârlı bir savaş yapma şansları daha yüksekti. Edward Keenan'ın işaret ettiği gibi "Moskova prenslerinin askerî birliklerinin çekirdeğini oluşturan, Rus köylerinin mevcut kaynaklarının seferberliğine etki eden ve ondan yarar sağlayan, Moskova sarayındaki politikaları kontrol eden ve onun başlıca aktörleri olan, geleneklerle bağlı süvarilerden ve geniş, organize edilmiş ailelerden müteşekkil bu klanlardı."[27]

Boyarlar, kâhyaları ve hizmetçileri aracılığıyla, devletin birçok yerinde köy komünlerinin idarecileri, hâkimleri, patronları ve sömürenleriydiler. Köylülere yönelik sömürülerini kontrol edecek/engelleyecek bir prenslik denetimi yoktu fakat hayatta kalmak için ve kontrolleri altındaki köylerin zenginliğine ihtiyaç duydukları için çıkarları gereği köylülere yönelik politikalarında dikkatli olmak zorundaydılar.

Boyarları birçok hareketten alıkoyan en önemli faktör, şeref duygularıydı. Moskova yasalarının en önemli işlevlerinden biri,

---

26 Moskova'nın politik kültürünün genel hatlarını çizerken özellikle yazarın belirttiğim eserinden yararlandım. Edward L. Kee nan, "Muscovite Political Folkwavs." *Russian Review 45 (1986), 115-181.*

27 *A.g.e.*, 132.

boyarları, ayrıntılı bir dizi cezalarla onursuz sözler ya da davranışlara karşı korumaktı. Mirasın paylaşılmasına izin veren sistem, herhangi bir ailenin her bir erkek üyesinin, bütün ailenin zenginliğini ve şerefini korumak için çaba göstermesine neden oldu. Fakat aynı zamanda klanın topraklarının çok fazla bölünmemesi gerekliydi. Bu nedenle erkek çocukların sayıca fazla olduğu yerlerde içlerinden sadece bazıları büyük olarak kabul edildi ve aile mirasından en büyük pay, sadece onlara verildi. Aileler için içlerinden en azından birisinin, sarayda yer edinecek ve orada bütün aile adına konuşabilecek kadar zengin olması çok önemliydi.[28]

Kadınlar, *rod*un devamında önemli bir rol oynadılar. Hane reisi, genellikle savaşlardan veya resmi bir görevden dolayı hanenin başında bulunmadığından, haneyi kadınların idare etmesi ve hane topraklarını onların gözetmesi gerekti. *Rod*un devamı açısından evlenmek, çocuk doğurmak ve ahlak ve şerefle ilgili gelenekleri kuşaktan kuşağa aktarmak çok önemliydi. Bu nedenle aileler, eşi veya babası tarafından ekonomik anlamda desteklenmeyen aile üyesi bir kadının mirastan yaşamını idare ettirecek kadar toprak ve mal almasını sağlamaya çalıştı. Geleneksel olarak bir kadının, evlendiği zaman kendi malını getirmesi ve onları, eşinin ölmesi durumunda kendisini idare edecek şekilde kullanmak üzere, kocasının mallarından ayırması mümkündü. Bir araştırmacı, "15. yüzyılın sonunda üst sınıflardaki evli kadınların ve dulların çoğunun hemen hemen erkeklerinkine eşit, menkul ve gayrimenkullerinin olduğunu"[29] yazar.

15. ve 16. yüzyıllarda merkezi devletin büyümesiyle birlikte, yüksek sınıftan kadınların özgürlükleri ve bazı hakları kısıtlandı. *Pomestye* belli başlı hizmetlere karşılık verilmekteydi. Teoride bir kadının *pomestye* edinme veya satma hakkı yoktu fakat pratikte aileler, kadınların en azından ihtiyacı olduğu kadarını edinmesini sağlamaya çalıştı. *Votçina* toprakları konusunda ise kadının ve kocasının sahip olabilecekleri pay, bunlar karşılığında asker sağ-

28 Nancy Shields Kollmann, *By Honor Bound: State and Society in Early Modern Russia* (Ithaca: Cornell University Press, 1999).

29 Natalia Pushkareva, *Women in Russian History*, çev. ve yay. haz.. Eve Levin (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1997), 44-50; Alıntı, s. 49.

lamak gerekliliğinden dolayı belirsiz bir hal aldı. Ve bu belirsizlik genellikle kadınların aleyhine işledi.[30]

16. yüzyılda aristokrat bir kadın, giderek erkeklerden ayrı yemek yemeye, uyumaya ve istenmeyen erkek misafirleri kabul etmesini engellemek için evin *terem* olarak bilinen bölümüne kapatılmaya başlandı. Bir gözlemcinin ifade ettiği üzere "bu kadınlar, rüzgârın hiç esmediği, güneşin hiç doğmadığı ve genç kahramanların kendilerini hiç görmediği 27 kilidin ve anahtarın arkasında oturuyorlardı."[31]

Kadınların katı bir şekilde kapatılması, Bizans'tan örnek alınmış olabilir.[32] Her halükârda bu uygulamanın kadının onurunu koruma amacıyla yapıldığı açıktır ki devletin işleyişi için büyük önem arz eden mülkiyet düzenlemelerini bozacak gayrimeşru çocukların doğmasını engelleyebilmek için kadının onurunun kanunlarda erkeğinkinden bile daha sıkı bir şekilde korunduğu görülür.[33] Ayrıca kadınların kapatılması, kilisenin elit ailelerinin günlük yaşamı ve özellikle evliliklerin ayarlanması üzerindeki etkisinin giderek arttığına işaret eder. Kilisenin cinsel ahlakla ilgili öğretileri katıydı ve en küçük bir uygunsuz davranış ya da ima bir kadının şerefini ölümcül bir şekilde lekeleyebilirdi.

Moskova döneminde aile yaşantısında istikrar ve hiyerarşinin önemini, din, ahlak, aile yaşamı ve aile yönetimi üzerine muhtemelen 1550'lerde yazılmış *Domostroy* isimli kitapta görmek mümkündür. Kitabın kesin olarak kim tarafından yazıldığı veya sadece bir kişi tarafından yazılıp yazılmadığı bilinmemektedir. IV. İvan'ın dinî danışmanı olan Silvestr tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir ve özellikle dinle ilgili bölümleri onun yazmış olması muhtemeldir. Fakat kocalık ve ticaretle ilgili pratik nasihatlerin verildiği bölümleri yazmış olması ihtimali çok zayıftır. Metindeki kanıtlardan yola çıkarak yazarın, uluslararası ticaretle uğraşan ve Röne-

30 *A.g.e.*, 105-108.

31 *A.g.e.*, 91.

32 Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, bölüm 3.

33 Nancy Shields Kollmann, "Woman's Honor in Early Modern Russia," Barbara Evan Clements, Barbara Alpern Erigel ve Christine D. Worobec, ed., *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation* (Berkeley: University of California Press, 1991), 60-73.

sans Avrupa'sının elitleri arasında yaygın bir biçimde okunan görgü kuralları ve aile yönetimine dair kitaplardan birine denk gelmiş zengin bir tüccar olması çok olasıdır.

Domostroy, Moskova elitlerinin Tanrı'nın kanunlarını kilise tarafından yorumlandığı haliyle telkin etme ve günlük yaşamı, alışkanlıkların yerine kanunu; yerel kültürün yerine tek bir reçete koyarak düzenleme isteğini yansıtır.[34] Öyle gözüküyor ki *Domostroy*, hizmetçileri tarafından hizmet edilmeye, yemek masasında güzelce kesilmiş bir et görmeye ve kışın kürk paltolar giymeye alışık varlıklı birinin işiydi. Eser, toplumu, en tepedekinin aşağıdakilerden itaat beklediği fakat aynı zamanda kendini onların refahından ve ruhlarının kurtuluşundan sorumlu tuttuğu hiyerarşik bir düzen olarak görür. Bu düzende erkekler ve kadınların hem günlük yaşamda hem de manevi anlamda kesin çizgilerle ayrılmış farklı alanları bulunmaktadır. "Kocalar eşlerini sevgiyle ve saygıyla eğitmelidir. Bir kadın, her gün kocasına dinî konularda sorular sormalıdır ki böylece ruhunu nasıl kurtaracağını, eşini nasıl memnun edeceğini ve evini güzelce nasıl idare edeceğini bilsin: Kocasının her emrini yerine getirsin. Kocası ne emrederse etsin kadın hepsini sevgiyle kabul etmeli. Daha da önemlisi, Tanrı'dan korkmalı ve iffetini korumalıdır."[35]

Domostroy'un ne kadar okunduğunu ve benimsendiğini bilmiyoruz. Okuyucu kitlesinin oldukça sınırlı olması gerekir çünkü üst sınıflarda bile Rusların çok azı okuma yazma biliyordu. Tahminen *Domostroy*, en çok tüccarlar, memurlar, papazlar, okuma yazma bilen boyarlar ve saray görevlileri tarafından okundu.

Köy kültüründe eserin ana hatlarının farklı biçimlerde taklit edilmiş olması muhtemeldir. Köy komünü, çok farklı şartlarda, uzak ve çoğunlukla verimsiz topraklarda, bahar selleri ile son bulan uzun, karanlık ve soğuk kışlarda, yiyecek ve sığınak sağlayan fakat aynı zamanda kurtlar, haydutlar hatta düşman askerleri gibi bilinmeyen tehlikelerin yer aldığı ormanların ortasında yaşamak-

34 Vladimir Ivanitskii, "Russkaia zhenshchina i epokha Domostroia," *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, no. 3 (1995), 161-173.

35 Carolyn Johnston Pouncy, çev. ve yay. haz., *The Domostroi: Rules for Russian Households in the Time of Ivan the Terrible* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 124.

taydı. Gördüğümüz üzere böyle bir ortamda, her yerde kötü güçlerin bulunduğunu ve bu dünyanın şeytanın hâkimiyetinde olduğunu düşünmek eğilimi vardı. Bu görüntü, kendi kendisini çok sıkı bir şekilde kontrol etme, tutkuları dizginleme, riskleri her koşulda en aza indirgeme ve tarımda, balıkçılıkta ve ev sanayiinde daha önce denenmiş metotları kullanma eğilimini doğurdu. Bütün bunların sonucunda elde edilen ürün az fakat güvenliydi; oysa yenilik, büyük ödüller getirebileceği gibi büyük felaketler de getirebilirdi. Yüzyıllar içersinde bu muhafazakârlık ve riskten yoksun tavır, yerel toplulukların, reform ve değişikliğe, hatta iyi niyetli reformcuların dışarıdan getirdikleri yeniliğe bile karşı çıkma eğilimine neden oldu.

Köylüler, çoğu Moskovalı gibi, insanların zayıflığını ve savunmasızlığını, onların, üretimi ve aile düzenlemelerini ve bunlarla birlikte hane ekonomisini altüst edebilecek ve böylece bütün toplumun yaşamını riske edecek tutku ve günaha –sarhoşluğa, tembelliğe, aç gözlülüğe, şehvete– eğilimini vurgulayan bir ahlak anlayışına sahiptiler. Köyler, riski paylaşmak, karşılıklı hareketlerle sapkın davranışları önlemek ve onu cezalandırmak ve etkisini en aza indirmek için kendi planlarını geliştirme eğilimi gösterdiler. Bu ortamda kararların uzlaşmayla ve işbirliğiyle, bütün hanelerin katılımıyla, alternatifleri özgürce ve dürüstçe tartışarak fakat bölünmeleri de önleyecek şekilde alınması ve alınan kararların da zorla uygulanması şarttı. Doğal olarak sistem, vergilerin dağılımını ve askerlik görevinin paylaşılmasını sağlamak amacıyla ortak sorumluluk ilkesini benimsedi.

15. ve 16. yüzyıl Moskova'sını geri kalmış ve fakir bir toplum olarak resmetme eğilimi vardır. Moskova'nın, uluslararası ticaretin ana damarlarından uzak bir şekilde genişlediği doğrudur. Genişlemesinin, ana ticaret yollarına yakın Baltık bölgesinin fethine kadar çok fazla bir muhalefetle karşılaşmamasının bir sebebi de budur. Bununla birlikte dünya pazarlarında çok fazla talep gören belli başlı bazı ürünleri Ruslar sağladılar. Özellikle Rönesans Avrupa'sının sarayında çok büyük bir değere sahip samur kürkü gibi ürünlere olan talebi karşılamak için Moskova, 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başında Novgorod ve Kazan Hanlığı ile reka-

bet ederek Vyatka, Vyçegda ve Kama nehir bölgelerine kadar yayıldı. Büyük prens; Zyryane, Permyatki, Voguly (Mansi) ve Yugra (Hanty) gibi yerel halklardan vergi olarak kürk aldı ve bu kârlı ticaretle uğraşma ayrıcalığını az sayıdaki tüccarla sınırladı.[36]

Ayrıca, balık, et, alkol, bal ve balmumu, ormanlardan elde edilen ahşap araç gereci kapsayan birçok yerel ürünün ticareti söz konusuydu. Kısaca iki türlü tüccar vardı. Bunlardan ilki, uluslararası ticaretle veya resmi bir tekelle uğraşan büyük, belli bir alana yoğunlaşmış, zengin tüccarlardı. İkincisi, aynı zamanda köylü ve/veya zanaatkâr olan ve uzun kış dönemlerinde ne üretiyorlarsa, ya da ormandan veya nehirden ne elde edebiliyorlarsa onların veya uygun bir fiyata aldıkları ürünlerin ticaretiyle uğraşan belli bir alana yoğunlaşmamış küçük tüccarlardı.[37]

MOSKOVA, III. ROMA

Osmanlı Türklerinin Bizans'a son vermesinden kısa bir süre sonra Moskova'nın da Tatar hâkimiyetinden kurtulması çok önemli bir olaydı. Doğu Hıristiyanlarının başına gelen felaket, Ortodoksları karamsarlığa ve kötü bir şey olacağı duygusuna itti. Dinî meselelerde daima ikinci rolde olmayı kabul etmiş olan Moskova Büyük Prensliği, Altın Ordu'nun gölgesi altında olmaktan kurtulan devleti için yeni bir temel aradığı bir dönemde aniden "doğru-düşünen" Hıristiyanların sorumluluğu içine itildi. Üstelik daha eskatolojik bir zihniyete sahip olanlar (tarihin başlangıcını dünyanın yaratıldığı yıldan başlatan Ortodoks takvimine göre 7000 yılına karşılık gelen), 1492'de dünyanın sona ereceğine inanıyorlardı.

Bütün bunların sonucunda Rusya'daki Ortodoks Kilisesi'nin görevi, özellikle onun seküler otoriteyle olan ilişkileri, hararetli bir biçimde yeniden değerlendirilmeye başladı. Kilisenin, üzerinde milyonlarca köylünün ve kasabalının yaşadığı çok geniş toprakları vardı. O, ayrıca en yüksek manevi otoriteydi; Tanrı ile kulları

36 Janet Martin, "Muscovy's Northeastern Expansion: The Context and a Cause," *Cahiers du monde Russe et Sovietique* 24 (1983), 459-470.

37 Otto Brunner, "Stadt und Burgertum in der europaischen Geschichte," *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 2. baskı (Gottingen: Vandenhoek & Ruprecht, 1968), 214, 225-241.

arasında bir aracı ve genel olarak bütün Rusların o güne dek hiçbir prensin olamadığı kadar sözcüsüydü. Fakat kilisenin en yüksek manevi lideri olan Bizans patrikliğinin, önce Ortodoks Kilisesi içindeki Floransa Konsili'nden kaynaklı biçimde bölünmesi sonra da Konstantinopolis'in Müslümanların yönetimine geçmesinden dolayı kesin olarak zayıfladığı bir dönemde, prenslerden biri, Moskova prensi, bunlara rakip olabilecek iddialarda bulunmaya başladı.

Rus Ortodoks Kilisesi, en yüksek manevi yetkilisi olan [Bizans patriğinin] gitmiş olduğu dümdüz ve dar yolu takip etmek iddiasında bulunabilirdi. Bizans Kilisesi'nin Floransa Konsili'nde aldığı Roma ile birleşme ve Roma'nın doktrinsel otoritesini kabul etme kararı, şimdi Tanrı'nın bir cezası gibi görünmekteydi. İsidor, Konsil'den Moskova'ya döndüğünde de durum böyle algılanmıştı ve Moskova'nın 1448'te patriğin metropolit olarak atadığı Yona'ya onay vermemesi de bu yüzdendi. Manevi anlamda Bizans'la yolların ayrılması, fiziksel kopuşu sağlayan olaylardan biraz daha önce gerçekleşti. Moskova'daki Ortodoks Kilisesi, her iki anlamda da Moskova büyük prensine her zamankinden çok daha bağımlı hale geldi. Şimdi bu alışılmadık bağımlılığın sonuçlarını keşfetmesi gerekti.

Bu gelişmeler, bir bütün olarak ele alındığında, büyük prensin, meşruiyetini sağlamak için yeni bir temel aramasına ve aynı zamanda bu temeli sağlamasına neden oldu. Böylece kilise, hâlâ önemli olmakla birlikte, baskın bir role sahip olmaktan çıktı. Moskova'nın Daniloviç prensleri, kökenlerini Moğol öncesi Kiev Rusya'sına götürmekten hep çekindiler çünkü onlar, ikinci öneme sahip bir soydu ve bu yüzden eski hanedanlık ilkelerine göre en yüce otorite hakkına sahip değildiler. Ama şimdi kroniklerde ve merasimlerde Aziz Vladimir'den gelen kökenlerini vurgulamaya ve Vladimir Monomah aracılığıyla Bizans'ın egemenlik amblemlerini gündeme getirmeye başladılar. Bu iddialardan ilki, İstanbul'un Osmanlı Türklerince fethinden hemen sonra, 1454 veya 1455'te Trinity-Sergey Manastırı'nda yazıldığı sanılan Dmitri Donskoy'un *vita*sında dile getirildi. *Vita*, Dmitri'yi "Çar Vladimir'in Tanrı tarafından ekilmiş bahçesinin en bereketli ve en güzel çiçeği, Rus top-

raklarını Hıristiyanlaştıran yeni Konstantin'e ve mucizeler yaratan Boris ve Gleb'in akrabası" olarak tanımlandı.[38]

Bununla birlikte Moskova'nın büyük prensleri, imparatorluk otoritesinin kendilerine geçtiğini iddia etmekten kaçındılar çünkü bu, imparatorluğun eski şehrinden gelen elçilerin düzenli aralıklarla hatırlattığı gibi, Konstantinopolis'i (Konstantiniyye) kâfirlerden tekrar almayı gerektirecekti.

Sonra Moskova, kökeni konusunda bir kafa karışıklığı yaşadı ve akabinde kendisi için iki "sanal geçmiş"[39] yarattı. Bizans'ın dışında hiçbir hanedanlık iddiasının olmadığı Altın Ordu'nun ve hatta Moğolların mirası üzerinde de hak iddia edebilirdi ve etti de. Çok sayıda ve çeşitte bozkır halkının meşru yöneticisi olmak, tamamen Ortodoks olmayan, çok farklı fakat hoşgörülü ve eklektik bir din anlayışını gerektirdi.

Bununla birlikte bir şey çok netti: İster Bizans'ın isterse Cengiz'in meşruiyet anlayışını almış olsun, yeni saltanatı, Moskova'nın düzenli ordular kurmasını ve bunun karşılığında askerî personeline vermek üzere birçok ekili toprağa sahip olmasını gerektirdi. Moskova'nın bu toprakları sağlayabileceği en belirgin kaynak kiliseydi. (Aslında Moskova'nın geniş sınırlarında çok fazla ekilmemiş arazi vardı fakat *pomestye* sahiplerinin –*pomeşçiki*– ürün elde edebilecekleri ve hemen sömürecekleri topraklara ihtiyacı vardı.)

Bu şekilde Moskova'nın yeni rolü, kiliseyi iki türlü tehlikeyle; topraklarının çoğunu yitirme ve Moskova prensinin birden fazla inanca izin vermesi durumunda Rus halkının inancını belirleme gücünü kaybetme ihtimaliyle karşı karşıya bıraktı.

Bu gelişmelerin kiliseye yönelik tehditlerini en iyi şekilde ilk anlayan, gücünü en çabuk kaybeden ve önceki dönemlerde hem en bağımsız kiliseye hem de en geniş topraklara sahip olan Novgorod oldu. O, Baltık'la ve Avrupa pazarlarıyla en yakın bağlara sahip bir şehirdi ve bu nedenle ortaçağın sonlarındaki ve Reform çağındaki yeni dinî öğretilere en açık olanıydı. Zaten Novgorod ve

38 Jaroslaw Pelenski, "The Origins of the Official Muscovite Claims to the 'Kievan Inheritance,'" *Harvard Ukrainian Studies* 1 (1977), 29-52; Alıntı, s. 40.

39 Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, 137.

Pskov'daki Eski İnananlar, 13. yüzyılın sonlarında ve 14. yüzyılda Moğollardan gelen dinî ve politik tehditlere bir tepki olarak dinî metinler üzerinde baştan aşağı bilgilenmeyi ve özellikle ruhban sınıfı içinde manevi anlamda sade bir yaşamı teşvik etmişlerdi. Şimdi, inananlara, itirafı ve eğer ruhban sınıfı ibadet edilmeye layık değilse haçın önünde onlar olmaksızın hep birlikte ibadeti tavsiye ettiler. Bu fanatikler, daha sonra *strigolniki* veya "tıraş olmuşlar" olarak mahkûm edildiler."[40]

1470'ler boyunca Judaizerler (Hıristiyan Yahudiler) olarak bilinen yeni bir tarikat ortaya çıktı. Bunların bazıları kilise dışından rahipler; bazıları ise papazdı: Her ne kadar isimleri Judaizerlar ise de bu onların Yahudiliği kabul ettikleri anlamına gelmiyordu fakat yine de karşıtlarının kullandığı bu isim üzerlerine yapıştı. Onlardan kalan hiçbir belge yoktur; bu nedenle inançlarının ne olduğu, kendilerine yapılan suçlamalar üzerine bina edilmek zorundadır. Kutsal Üçlü'ye karşı çıktıkları ve muhtemelen İsa'yı ilahi bir varlıktan çok bir insan gibi algıladıkları görülür. Ayrıca ikonlara ibadet edilmesine karşı idiler. Ve *strigolniki* gibi Ortodoks Kilisesi'nin bozulduğunu ve bu nedenle ibadetleri yönetmeyi hak etmediğini düşündüler. Manastır geleneğinin değerini reddettiler ve onlara yapılan suçlamalar dikkatle okunursa, "hikmet"i ve "birinin komşusunu sevmesini" mümkün kılacak bir yaşam tarzını aradılar. Evlerinde bulunan kitapların listesi, hayli kültürlü olduklarını gösterir ki bunlar arasında dinî metinler dışında, klasik Yunan edebiyatı, Arapça, İbranice çalışmalar, felsefe, hukuk, hitabet sanatı ve matematikle ilgili metinler yer alır. Bir bütün olarak, Batı ve Orta Avrupa'da Reform'un ilk başlarında ortaya çıkan, Hollanda'daki Ortak Yaşam Kardeşleri gibi hümanistleri andırırlar.[41]

Hareket, kentli halk ve "beyaz" (papazlar) din adamları arasında önemli bir destek buldu ve belki kanunlara uyan bir dindarlığı teşvik ettiğinden ve merkezin kilise ve devlet kadrolarını dol-

40 B. A. Rybakov, *Strigol'niki: russkie gumanisty 14-ogo veka* (Moskova: Nauka, 1993), özellikle 218-222, 328-335.

41 la. S. Lur'e, *Ideologicheskaia bor'ba v russkoi publitsistike kontsa xv-nachaia xvi veka* (Moskova: Izdatel'stvo AN SSSR, i960), 154-203; John D. Klier, "Judaizing without Jews? Moscow-Novgorod, 1470-1504," Kleimola ve Lenhoff, *Culture and Identity,* 336-349.

durabilecek iyi eğitimli kozmopolit kişiler sağlayabileceğinden III. İvan'dan yardım gördü. Ayrıca tarikatın kilisenin zenginliğine karşıtlığı, III. İvan'ın kilise mallarına el koymasına zemin hazırladı. İvan, 1480'de Novgorod'u ziyaretinden sonra tarikattan iki papazı Kremlin katedrallerinde hizmet etmeleri için yanına aldı. Aynı zamanda önde gelen diplomatlarından Fyodor Kuritsyn, Moskova'daki hümanist reformcu çevrelerinin tanınan bir ismiydi.

Judaizerlara muhalefet, doğal olarak yüksek rütbeli din adamlarından geldi. Novgorod Başrahibi Gennadi (1484-1504), yeni akıma karşı çıkmaya ve kilisenin sapkınlığı tanımlama ve onunla baş etme hakkını korumaya kararlıydı. İşe kilisenin sapkınlara karşı en uygun ideolojik silahlarını kullanabilmesini garanti etmeye çalışarak başladı. İncil'in güncel Slavcaya çevirisini yapacak yazarlardan ve tercümanlardan bir grup oluşturdu ve daha önce Moskova'nın hizmetinde bir elçi olarak görev yapan Dmitri Gerasimov'u, dinle ilgili en son çalışmaları edinmesi için Batı'ya gönderdi. Ayrıca Kutsal Roma İmparatorluğu'nun elçilerinden Jörg von Thurn'u Katolik Kilisesi'nin sapkınlıkla mücadele biçimi hakkında uzun bir rapor yazması için görevlendirdi. Gennadi, özellikle İspanya engizisyon mahkemeleri hakkında öğrendiklerinden etkilendi ve o dönemde mevcut sapkınlığı tartışmak için bir kilise konsili toplamak ve devlet destekli sürekli bir engizisyon mahkemesi kurmak için girişimde bulundu. Konsil 1490'da toplandı fakat III. İvan, Gennadi'nin programının tamamının uygulanmasına karşı çıktı: Hiçbir engizisyon mahkemesi kurulmadı ve sapkınlara en fazla, ata, kıyafetlerini arkası öne gelecek şekilde ve başlıkları üzerinde "Şeytan'ın Ordusuna Bakın!" yazılı şekilde ters oturma cezası verilmesine müsaade edildi. Sapkınlık tam olarak ancak 1504'te yasaklandı.[42]

Gerasimov'un seyahatlerinden getirdiği metinlerinden biri, iddialara göre Vatikan arşivlerinden getirdiği *Beyaz Cüppe Efsanesi* idi fakat hamisinin istekleri düşünüldüğünde bu eseri kendisinin yazmış olması da muhtemeldir. Eser, bir halk efsanesi üzerine kurulmuştu. Buna göre kıdemli Moskovalı bir başrahibin giydi-

42 Joseph L. Wieczynski, "Archbishop Gennadius and the West: The Impact of Catholic Ideas upon the Church of Novgorod," *Canadian-American Slavic Studies* 6 (1972), 372-389.

ği türden ve gerçek inancı ve "ışık yayan yeniden dirilişi" simgeleyen beyaz bir cüppe/veya cüppenin kukuletası, Ortodoksluğu terk ederek Apollinarianizmi* kabul eden Roma'dan Floransa Konsili'nde gerçek inancı reddeden Bizans'a geçti.

> Kadim Roma şehri, gurur ve hırsı yüzünden İsa'nın inancından ve ışığından ayrı düştü. Hıristiyan inancı, Yeni Roma olan Konstantinopolis'te de Hagarların (Müslümanların) oğullarının şiddetinden dolayı yok olacak. Rusların toprağı olacak Üçüncü Roma'da Kutsal Ruh'un onuru tekrar parlayacak. Sonra bildiğiniz gibi bütün Hıristiyanlar, Ortodoksluğundan dolayı Rus topraklarında birleşecek. Çünkü eski zamanlarda imparatorluk tacı dünya İmparatoru Konstantin'in isteğiyle imparatorluk şehrinden Rus çarına verildi. Fakat Beyaz Cüppe, Göklerin Efendisi İsa'nın isteği üzerine Büyük Novgorod'un baş meleğin manevi düzeninden bir imparatorluk tacı olduğundan, çarın tacından daha onur vericiydi.[43]

Burada asıl anlatılmak istenen "imparatorluğun transferinden" çok, Ortodoks ekümenliği içindeki manevi otoritenin transferiydi. Aynı fikir, kilisenin otoritesini güçlendirmek için, özellikle vahiy çerçevesinde, diğer din adamları tarafından da kullanıldı. Bunun en iyi örneği, Pskov'daki Eleazarov Manastırı başrahibi Filofey'in, Pskov'daki Moskova devlet sekreteri Misyur Munehin'e yazmış olduğu bir mektuptur. Mektubun kesin tarihi bilinmemektedir fakat mektupta Filofey, büyük prensi Pskov'daki kilisenin mallarına el

---

(*) Apollinarianizm: İskenderiyeli ilahiyatçı, Laodikeia (Suriye) piskoposu (360'tan sonra) Apollinaris ya da Apollinarios'un (310-390) "İsa Mesih'te insanî nefis (bedeni etkin kılan canlılık öğesi, ruh) yoktur, nefsin yerine Logos (Kelam, yani Teslis'in ikinci kişisi Oğul, dolayısıyla tanrısallık) vardır" biçiminde özetlenebilecek öğretisi. İstanbul Konsilinde (381) görüşleri mahkum edilmiş, kendisi de sapkın ilân edilmiştir. Sonradan, düşüncelerini gözden geçirmiş, İsa Mesih'in bedeniyle ruhunun (nefsinin) insanî, aklının ise ilahî olduğunu ileri sürmüştür.

43 Serge A. Zenkovsky, ed., *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales,* göz. geç. baskı (New York: E. P. Dutton, 1974), 328-329; G. Kushelev-Bezborodko, ed., *Pamiatniki starinnoi russkoi literatury,* cilt 1 (St. Petersburg, 1860), 296; Ayrıca bkz. V. Malinin, *Starets Eleazar-ova Monastyria Filofei i ego poslaniia* (Kiev, 1901), 492 dipnot. Ancak bazı araştırmacılar Legend'ın (Efsanenin) sonra, 16. yüzyılda yazıldığına inanmaktadırlar. Bkz. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols,* 236.

koyma fikri konusunda uyardı. Ayrıca Filofey, büyük prense ruhban sınıfı içindeki suiistimallerin kökünü kazımasını ve fakirlere yardımda bulunmasını önerdi. Moskova'nın rolüne yaptığı övgü, ağır bir sorumluluk ve uyarı içerir: "Eğer imparatorluğu hakkıyla yönetirsen, ışığın oğlu ve göksel Kudüs'ün bir vatandaşı olacaksın... Ve şimdi sana beni dinlemeni ve bana kulak vermeni söylüyorum: ...İki Roma düştüğünden ve üçüncüsü hâlâ ayakta olduğundan ve bir dördüncüsü olmayacağından Hıristiyanlığın bütün imparatorlukları sende birleşir."[44]

Uyarı çok netti: Moskova, Roma ve Bizans kiliselerinden devredilen gerçek Hıristiyanlığın kaderinin sorumluluğunu taşımaktaydı. Eğer Moskova büyük prensi bu yüce görevi yerine getirmede başarısız olursa, bir şansı daha olmayacaktı –"bir dördüncüsü olmayacaktı." Ve dünyanın sonu kaçınılmaz olacaktı. Moskova, kâinatın bu vizyonunda, Bizans ekümenliği içindeki otoriteyi/yetkiyi devralmıştı fakat bu yetkileri en iyi şekilde ancak kilisenin rehberliğinde kullanabilirdi.

Böylece "III. Roma, Moskova" teorisi, Pskov ve Novgorod'daki, kilisenin topraklarını ve ayrıcalıklarını korumaya çalışan kıdemli din adamlarının eseriydi. Metotları devleti övmek fakat bunu yaparken devletin büyüklüğünün kiliseye bağlı olduğunu ima etmekti. Bir araştırmacının ifade ettiği üzere teori, "yöneticinin gücünü yüceleştirdi fakat bir yandan da ona, çok hoş gelmeyecek bir biçimde, sorumluluklarını hatırlattı."[45]

15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında hararetli tartışmalara neden olacak olan kilisenin toprakları meselesi, bu nedenle hem devlet teorisi hem de kilise-devlet ilişkileri açısından son derece önemliydi. Akademisyenler arasında yaygın olan geleneksel görüşe göre bu mesele konusunda ruhban sınıfının ileri gelenleri arasında, "mal sahipleri" (*stjajateli* veya "açgözlüler") ve "mal sahibi olmayanlar" (*nestjajateli*) olmak üzere iki farklı grup oluş-

44 Orijinal metin, belirtilen eserde eklerde yer almaktadır. Malinin, *Starets Eleazarova Monastyria Filofei*, ekler, 54-55. Mektubun geri planındaki gelişmeler için bkz. N. Andreyev, "Filofei and His Epistle to Ivan Vasilievich," *Slavonic and East European Review* 38 (1959), 1-31.

45 Daniel Rowland, "Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540S-1660S)?" *Russian Review* 49 (1990), 152-153.

tu. 1503'te III. İvan'ın sahip olmayanlara destek vermesiyle ve kilisenin topraklarının elinden alınması sürecini başlatmasıyla, bu iki grup karşı karşıya geldi. "Sahip olanların" liderinin Volokolamsk Manastırı rahibi Yosif Volotski ve hamisi Gennadi; "sahip olmayanların" liderinin ise ülkenin kuzeyindeki münzevilerden gelen ve "Trans Volga" hareketinin önde gelen liderlerinden Nil Sorski olduğu ileri sürülür. Bununla birlikte son dönemde yapılan çalışmalara göre kaynaklar, konsilde kilisenin toprak sahipliğinin tartışılan konulardan biri olduğuna veya bahsi geçen iki grubun bu mesele hakkında anlaşmazlığa düştüklerine dair ciddi bir delil sunmazlar. Üstelik ne Yosif ne de Nil, yazılarında manastırların toprak sahipliği hakkında belli bir görüş ifade etmemiştir.[46]

1503 Konsili, kilisenin toprak sahipliği hakkında bir karar alsın ya da almasın, 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde Moskova büyük prenslerinin babadan oğula geçen ve üzerlerinde köylülerin yaşadığı toprakların manastırların elinde toplanması sürecini hem dinî vakıflardan miras yoluyla hem de doğrudan satış yoluyla toprak alımı gerçekleştirerek engellemeye çalıştığı açıktı. Bunu engelleyemezlerse de toprakların kayıt altına alınmasını sağlamaya çalıştılar. Üstelik III. İvan, Novgorod'daki kilise topraklarına şehrin ilhakından hemen sonra el koydu ve haleflerinin kilisenin engellemeye çalıştığı bu süreci başka yerlerde devam ettirecekleri kesindi.

Kilise içindeki tartışmalara gelince; bu tartışmalar, belki manastırların toprak sahipliği hakkında değildi fakat çok önemliydiler ve dinî yaşam ve kilise-devlet ilişkilerinin temel yönlerini ele aldılar. Yosif, Gennadi'nin görüşlerine çok benzer bir biçimde kilise-devlet ilişkilerinde yarı papalık görüşünü başlattı. Hatta kilisenin, bir bütün olarak dünyadaki ahlaki standartların koruyucusu olduğunu ve "inançsız ve kâfir bir dünyevi lideri", "Tanrı'nın hizmetçisi olmayıp; aksine şeytan ve zalim olduğu için" mahkûm etme hakkı bulunduğunu yazdı. Fakat daha sonra kilisenin, yöneticinin ahlaki yargıç olduğuna dair görüşüne yaptığı vurguyu aza indirgedi. Çün-

46 Donald Ostrowski, "Church Polemics and Monastic land Acquisition in Sixteenth-Century Muscovy," *Slavonic and East European Review* 64 (1986), 355-379. Kaynakların yakın bir incelemesine dayanarak yapılan son derece akıllıca bir tespit için bkz. N. A. Kazakova, *Ocherki po istorii russkoi obshchestvennoi mysli: pervaia tret xvi veka* (Leningrad: Nauka, 1970), 68-86.

kü Rus Ortodoks Kilisesi'nin geleceğinin, Moskova büyük prensliği ile olan yakın ilişkide yattığına ve bu ilişki bağlamında devletin kilisenin sapkınlıkla mücadelesini garanti edeceğine, onun toprak sahibi olmasını ve toprakları üzerinde yaşayan kentli ve köylü halkın üzerindeki otoritesini destekleyeceğine inandı. Yosif, manastır geleneğinin senobitik (komün yaşamını vurgulayan) olması gerektiğine inandı ve rahiplerin hangi kurallar altında yaşaması gerektiğine büyük ilgi gösterdi. Manastırların hasta ve fakirlerin bakımı gibi fonksiyonlarını tam anlamıyla yerine getirmeleri için toprak ve diğer mülkiyetlere ihtiyacı olduğunu fakat bu mülkiyetlerin ortak olması; bireysel yaşam süren rahiplerin ise fakirlik yemini yapmaları ve mülkiyet sahibi olmamaları gerektiğini ileri sürdü. Görevlerini ifa etmeleri için kilise ve manastırlar zengin, rahipler ise fakir olmalıydı. Yosif, sapkınların karşıtlığı durumunda, ruhban sınıfının ruhen saf olması ve manastırların, zenginliklerini hayır faaliyetlerinde bulunarak ve köylülerinin fiziksel ve ruhsal durumlarıyla ilgilenerek meşrulaştırmaları gerektiğinin altını çizdi.[47]

Nil Sorski ve Trans-Volga yaşlıları, kilise hakkında daha eski bir görüşe sahiptiler: Buna göre Rus Ortodoks Kilisesi, Konstantinopolis patriğinin liderlik ettiği Ortodoks ekümeninin bir parçasıydı ve herhangi bir dünyevi liderle çok yakın ilişkiden sakınmalı ve prenslerin Tanrı'nın kanunlarına uygun yönetip yönetmediklerine karar verme hakkını koruyarak kenara çekilmeliydi. Nil, prensip olarak komün yaşamına karşı çıkmadı ancak onun ideali *skit*-ti; Bu, iki üç rahibin bir arada yaşadığı ve dışardan işgücü kiralamaksızın kendi ihtiyaçlarını kendilerinin karşıladığı münzevi bir hayattı. Eskiçağlardaki Suriye geleneğiydi ve Nil'in gençliğini geçirdiği Athos Dağı'nda en yaygın biçimde uygulanmakta olan gelenekti. Onun yazıları, son dönem Bizans *isihazm* ruhu ile doluydu: O, ortak yaşam kuralları yerine her mümin bireyin çilecilik, tefekkür ve düzenli olarak yapılan sessiz ibadetle kendi yolunu kendisinin bulması gerektiğini vurguladı.[48]

47 Kazakova, *Ocherki*, 60-65; Marc Szeftel, "Joseph Volotsky's Political Ideas in a New Historical Perspective," *Jahrbiicher fur Geschichte Osteuropas* 13 (1965), 19-29; Alıntı, s. 20.

48 Kazakova, *Ocherki*, 65-68; George A. Maloney, *Russian Hesychasm: The Spirituality of Nil Sorskii* (The Hague: Mouton, 1973), bölüm 3.

Manastır fakirliğinin belki de en dikkat çeken örneği, 1518'de III. Vasili tarafından dinî metinleri Slavcaya çevirmesi için Moskova'ya davet edilen eğitimli bir rahip olan Yunan Maksim'di. Köken olarak Rum olan ve 1470'te dünyaya gelen Maksim, Lorenzo de Medici'nin Floransa'sında eğitim aldı ve bir süre Dominikan* rahibi olarak görev yaptı. Fakat Rönesans dönemi hümanist düşünürleriyle arkadaşlık ettikten ve Yunanca ve Latince klasikler üzerine çalıştıktan sonra bütün çevresini reddederek, Athos Dağı'ndaki Vatopedi Manastırı'ndaki büyüklerinin inancına geri döndü. Burada, kilise büyüklerinin eserlerini içeren oldukça iyi bir kütüphaneden yararlanma şansı elde etti. Athos Dağı'nda geçirdiği yılların sonunda, rahiplerin münzevi ve tefekkür dolu bir yaşam sürmeleri ve sadece kendilerinin işleriyle meşgul olmaları gerektiği sonucuna ulaştı. Athos'taki rahiplerin "ihtiyaçlarını köyleri olmaksızın sadece kendi ürettiklerinden ve kendi bitmek bilmeyen çalışmaları ve kendi alın terleriyle elde ettiklerinden karşıladıklarını" yazdı. "Burada insanların, dünyevi zenginliklerden yoksun bir hayat sürdüklerini"[49] belirtti.

Maksim, Athos'ta ve Moskova'ya naklinden sonra *isihazm*dan etkilendiğini gösteren birçok tez yazdı. Ortodoks ekümenliğinin güçlü bir parçası olarak yöneticilerin, piskoposlar tarafından kutsanmaları, onlar tarafından izah edilen ilahi kanunların rehberliğinde hareket etmeleri ve bütün Rusya metropolitinin sadece Konstantinopolis patriğinin onayı ile seçilmesi gerektiğini öğretti.

Bu yaklaşımlar, seküler gücün bağımsızlığını ve Moskova Kilisesi'nin kendi işlerini yürütme hakkını savunan III. Vasili tarafından hoş karşılanmadı. Maksim, 1525'te tutuklandı ve sapkınlıktan yargılandı. Bir hikmet kaynağı olarak saygı görmeye devam etse ve IV. İvan kendisinin danışmanlığına başvursa da, yaşamının geri kalan otuz yılını hapiste geçirdi.[50] Tutuklanması, devletin sapkınlarla arasına en nihayet mesafe koyduğu ve Yosif'in takipçile-

(*) Dominikenler, 13. yüzyılda Katolik Kilisesi'nin içinden çıkmış olup, dinsizlikle ve sapkın addedilen dinsel akımlarla mücadeleyi vaaz vererek yürüten, bu nedenle okumaya, öğrenmeye büyük önem veren tarikat.

49 Jack V. Haney, *From Italy to Muscovy: The Life and Works of Maxim the Greek* (Munich: Wilhelm Fink Verlag, 1973), 175.

50 Maksim'in yaşamı ve fikirleri hakkında bilgi için bkz. *A.g.e.* ve Kazakova, *Ocherki*, bölüm 4.

ri ile bir anlaşma sağladığı döneme denk gelir. III. Vasili, kilisenin sapkınlıkla ilgili görüşünü kabul etmeye ve hayata geçirmeye karar verdi. Kilise ise bunun karşılığında izihazm mirasından ve Bizans sonrası ekümenik hırslarından vazgeçmeyi ve büyük prens/çar tarafından korunan bir Moskova devlet kilisesinin içinde yer almayı kabul etti.

Bu anlaşma, IV. İvan döneminin ilk yıllarında, Gennadi'nin ve Yosif'in öğrencilerinden olan ve aslen Novgorod'dan gelen Metropolit Makari tarafından toplanan metinlerden ve simgelerden oluşan koleksiyonlarda vücut buldu. Makari, bütün metinleri, Çin imparatorlarının "göğün yetkisine" sahip olduğunu göstermek için iki grupta derledi. Bunlar *Büyük Okuma Menaea* (*Velike Çeti-Miney*) ve *İmparatorluk Şeceresinin Derecelerinin Kitabı* (*Stepennaya Kniga Tsarskogo Rodosloviya*) idi. Bu kitaplar, birlikte ele alındığında, Moskova prensinin hem seküler hem de dinî soyunu gösterdi. İlkinin içinde azizlerin hayatları, kilise konsillerinin kararları, ilahiler, mektuplar (Pskov'lu Filofei'nin mektubu da dahil) ve tarihi belgelerden alıntılar mevcuttu. Bunların hepsi tashih edilerek sunulmuştu; böylece öğrenciler tarafından dinî takvimdeki günler kolayca okunabilirdi. Bütün bu belgeler, Tanrı'nın yaratılıştan beri dünya üzerinde gerçek bir Hıristiyan imparatorluğu kurmak amacında olduğunu ve bu amacı gerçekleştirmenin Rusların kaderi olduğunu göstermek için [titizlikle] seçildi ve düzenlendi.

Böylece Moskova, sembolik olarak hem "Üçüncü Roma" hem de "İkinci Kudüs," hem Roma İmparatorluğu'nun hem de Hıristiyan kilisesinin mirasçısı haline geldi. İnananlar, her gün kilisede, Rus prenslerinin köklerinin Prus'tan dolayı, kardeşi Roma İmparatoru Augustus'tan geldiğini; Vladimir Monomah'ın, tacını Bizans İmparatoru Konstantin'den aldığını ve bununla çar statüsünün açık şekilde tanındığını dinlediler. Makari, ayrıca Moskova'nın mirasını Kiev Rusya'sı aracılığıyla Roma İmparatorluğu'na ve ilkçağ Yahudilerine kadar götüren sürekli ve istikrarlı bir hikâye yaratmak için Rusya'nın değişik bölgelerindeki kronikleri bir araya getirmeye ve tashih etmeye başladı.[51]

51 Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven: Yale University Press, 1961), 41-42; David B. Miller, "The Velikie Minei-Che-

Sonuç olarak, "Moskova, III. Roma," başlangıçta politik değil daha çok dinî ve ahlaki bir teoriydi ve Rusya'nın kutsal ve kendisine özgü mirasını vurgulayan karmaşık sembollerin ve hikâyelerin bir parçasıydı. Bu, paradoksal ve iki uçlu bir potansiyele sahipti çünkü hem pesimist hem de optimist bir biçimde yorumlanabilir; seküler güçle olan ilişki bağlamında sadık veya muhalif bir ifade olarak kullanılabilirdi. Pratikte Moskova'nın seküler memurları, belirsizliğinden ve halihazırda yeterince güçlü olan kilisenin durumunu daha da güçlendirme eğiliminde olduğundan buna nadiren referansta bulundular. Bununla birlikte kürsüden yayılan bu teori, halk üzerinde önemli bir etki uyandırdı ve sıradan Ortodokslar arasında, ülkelerinin dünyada yerine getirmesi gereken özel ve istisnai bir misyonu olduğuna dair bir inanç uyandırdı. Bu, kırılgan bir bölgede yaşayan ve zor durumdaki insanlar için hem rahatlatıcı hem de potansiyel olarak baş döndürücü bir vizyondu.[52]

IV. İVAN: KİŞİLİĞİ VE İDEOLOJİSİ

Moskova, IV. İvan'ın 1533'te tahta gelmesiyle birlikte her zamankinden çok daha büyük jeopolitik ve dinî amaçlar edindi. Büyük Novgorod cumhuriyetinin fethi ve asimilasyonu tamamlanmıştı ve Moskova sadece Kiev Rusya'sının halefleri arasında değil, bütün Hıristiyan güçlerin arasında önemli bir güç olarak kabul edilme iddiasını genişletmekteydi. Fakat aynı zamanda aşırı kırılgan bir yapıya sahipti ve güvenliğini artırmadıkça ne Asya'da ne de Avrupa'da büyük bir güç olması hiçbir şekilde mümkün değildi. Baltık bölgesinde Töton şövalyeleri hâlâ önemli bir güçtü; Danimarka

---

tii and the Stepennaia Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness," *Forschungen zur osteurop'aischen Geschichte* 26 (1979), 263-382; Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 6.

52 "Moscow the Third Rome" ile ilgili son dönemde yapılan yeniden değerlendirmeler için bkz. Edgar Hosch, "Zur Rezeption der Rom-Idee im Russland des 16 Jahrhunderts," *Forschungen zur osteuropiiischen Geschichte* 25 (1978), 136-145; Peter Nitsche, "Translatio Imperii? Beobachtungen-j zum historischen Selbstverstandnis im Moskauer Zartum urn die Mine des 16 Jahr-hunderts," *Jahrbüicher fiür Geschichte Osteuropas* 35 (1987), 321-338; Daniel Rowland,; "Moscow-Third Rome or New Israel?" *Russian Review* 55 (1996), 59-88.

ve İsveç ise yükselen hırslı güçlerdi. Batıda, topraklarının genişliği anlamında Rusya'ya yakın ama ondan çok daha verimli topraklara sahip ürkütücü bir rakip olan Litvanya vardı ve Kiev'in mirasçısı olduğuna dair iddiaları Moskova'nın iddiaları kadar ikna ediciydi. Üstelik Litvanya, Polonya Katolik Krallığı tarafından desteklenmekteydi. Birlikte düşünüldüğünde bu iki ülke toprakları, Avrupa'daki en geniş topraklardı.

Bir de, Altın Ordu'nun mirasçıları olup, Müslüman toplumlara sahip, artan bir biçimde yerleşik yaşam tarzını benimseyen fakat hâlâ göçer atalarının vurucu gücünü barındıran, bazı açılardan yukarıdaki devletlerden çok daha tehlikeli olan Kırım Hanlığı, Nogay Hanlığı, Sibirya, Kazan ve Astrahan hanlıkları vardı. Arkalarında, Balkanlar'ı yönetimi altına aldıktan ve İstanbul'u (Bizans'ı) fethettikten sonra ününün ve gücünün doruğuna çıkan, Ortadoğu'nun en güçlü devleti Osmanlı İmparatorluğu vardı. Sürekli hareket halinde olan Kırımlı Tatar atlılarına karşı açık güney bozkır sınırlarını savunmak demek, henüz küçük bir nüfusa ve oldukça verimsiz topraklara sahip Moskova'nın kaynaklarının sürekli ve kendisini zayıflatacak biçimde kuruması demekti.

İvan'ın tahta çıktığı 1533 yılındaki şartlar, Moskova'nın dış tehditlere rağmen hâlâ kendisini içten içe parçalayabilecek durumda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İvan'ın babası, o henüz üç yaşındayken öldü ve ardında dul bir eş ile onun ailesinin yani Glinskilerin bakımında bir erkek çocuk bıraktı. O dönemin en güçlü klan aileleri olan Glinskie, Belskie ve Şuyskiler; genç prens, sarayın mal varlığı ve hamiliği üzerinde güçlü bir etki oluşturmak için birbirleriyle savaştılar. İvan, özellikle annesinin 1538'deki ölümünden sonra korkunç bir ortamda büyüdü. Fakat bireysel olarak doğrudan hiçbir zaman tehdit edilmedi ya da hiçbir şiddete maruz kalmadı. *Gosudar vseya Rusi* (bütün Rus topraklarının hâkimi) olmasının şaşkınlığı ve korkusu içinde, boyar kavgalarının hâkim olduğu bir dünyanın merkezi olarak kaldı. İvan, emrindekilerin onun yetkisinden yola çıkarak hareket ettiklerini fakat kendisine gerçek anlamda hiçbir güç bırakmadıklarını görebiliyor ve anlayabiliyordu. Çocukluğundan itibaren bütün boyar klanlarına karşı için için yanan bir öfke hissetti ki bu zaman zaman alev aldı.

Genç İvan, Ocak 1547'de Kremlin'deki Uspenski Katedrali'ndeki taç giyme töreninde çar unvanını aldı; döneminin başında kendisine resmi olarak bir unvan verilen ilk Moskova lideriydi. Metropolit Makarii, İvan'ı kutsadı ve başına hem kiliseden hem de Bizans İmparatorluğu'ndan gelen çifte otoriteyi sembolize eden monomah'ı yerleştirdi (*şapka monomaha*). İvan, diğer güçlerden sadece bağımsızlık ve egemenlik değil; aynı zamanda devletinin evrensel Hıristiyan monarşisi olarak, dünyadaki diğer bütün devletlerden üstün olduğunu iddia etti. Konstantinopolis patriğini, Ortodoks Kilisesi'nin duayenini, kendisine bu statüsünü onaylayan bir belge göndermeye ikna etti fakat onu başına tacı giydirmesi için davet etmeyi reddetti. Patriğin kendisine vereceği herkesçe kabul edilmiş bir statü elde etmek istedi fakat kâfirlere teslimiyetin ve yenilginin izlerini taşıyan Rum Ortodoks Kilisesi'ne doğrudan itaati reddetti.[53]

İvan, buna rağmen Bizans İmparatorluğu'nun mirasıyla; bu yüzden Bizans tacı ve monomah şapkasıyla bağı olsun istedi. İvan, daha sonra Kremlin'in Altın Odası'ndaki ve Archangel Katedrali'ndeki freskolarda ve ikonlarda, kökleri Eski Ahit dönemindeki İsrail'e kadar uzanan ve Roma ve Bizans imparatorlarını içine alan prenslerin uzun şecere çizgisinde yer alacak biçimde resmedildi. Vladimir Monomah'a Bizans tacının sunulması ve Rusların Vladimir döneminde Hıristiyanlığı kabulleri de, resmedilen diğer konulardı. Her prens, Bizans geleneğindeki aziz statüsüne eriştiğini ima edecek şekilde başı çıplak vaziyette ve bir hale ile resmedildi.[54]

İvan, bu freskolarla uyumlu bir biçimde, kendisinin, insanlığı o günkü tuzak ve tehlikelerle dolu istikrarsız ortamdan nihai kurtuluş veya mahkûmiyete götürmek gibi olağanüstü bir misyonu olduğuna inandı. Bu, onun öğretmenlerinden ve Makarii'den öğrendiklerinin, Rus topraklarının kutsal statüsünün bir sonucuydu. Fakat onun monarşiye dair vizyonundan çıkardığı sonuç, Ma-

53 Alexander Dvorkin, *Ivan the Terrible as a Religious Type*, Quellen und Studien zur orthodoxen Theologie, no. 31 (Erlangen: Oikonomia, 1992), 78.

54 Michael Cherniavsky, "Ivan the Terrible and the Iconography of the Kremlin Cathe-dral of Archangel Michael," *Russian History* 2 (1975), 3-28; David B. Miller, "Creating Legitimacy: Ritual, Ideology, and Power in Sixteenth-Century Russia," *Russian History* 21 (1994), 289-315.

karii'nin öğrettiklerindekinden biraz farklıydı ve bu farklılık, dönemi boyunca giderek arttı. Makarii, Yosif Volotskii gibi, monarkın her şeyden önce dindar olması ve erdemli, Tanrı korkusu dolu bir yaşamın örneğini sunması gerektiğine inandı. "O, kendisini Tanrı'nın önünde her anlamda temiz tutmalı... kilisedeki ayinlerin hepsine devam etmeli... av ve benzeri bütün kraliyet eğlencelerini bir kenara bırakarak, her şeyi Tanrı'nın istediği gibi yapmak için uğraşmalı, kendisine verilen devleti, adaleti sağlayarak ve Barbarlardan ve Latinlerden muhafaza ederek korumalıydı." Bu sözlerin sahibi Makarii'ye göre, çar Tanrı'nın kanunlarına tabi ve onlarla sınırlıydı. "Eğer mor giysiler ve taç giyen çar, doğuştan getirdiği yüceliğe bel bağlarsa ve kendisine verilen makamdan gurur duymaya başlarsa, bizim kurumumuza karşı öfkeyle dolar ve kendisini aziz pederlerin kutsal yazılarına adamazsa; böyle davranmaya cüret ederse, Tanrı'nın sözlerine karşı savaşan biri gibi mahkûm olacaktır."[55]

Bu sadece Makarii'nin görüşü değildi. Kilise, geniş toprakları ve Moğol hâkimiyeti döneminde elde ettiği birleştirici ulusal lider rolünden dolayı Moskova Rusya'sında manevi ve fiziksel anlamda egemen bir varlık olmaya devam etti. Halkın önünde düzenlenen merasimler, onun bu gücünü yansıtacak nitelikteydi. Örneğin İsa'nın vaftizine remz olarak haçın suya atıldığı her yortuda (*epifani*), çar, donmuş haldeki Moskova Nehri'nin üstünde, boyarlarının arasında başı çıplak biçimde durur; metropolit ise orada toplanmış herkesin üzerine kutsadığı sudan serperdi. Daha da önemlisi Moskova'nın merkezinden geçerek icra edilen Palm Pazarı merasiminde, İsa'nın Kudüs'e girişini anımsatacak biçimde, çar üzerinde metropolitin oturduğu bir eşeğin önünde ilerlerdi. Epifani merasimi Bizans örneğinden, Palm Pazarı töreniyse Katoliklerden alınmıştır: Çarın İsa'nın önündeki dindar mütevazılığı, her iki durumda da orijinal merasimlerde olduğundan daha fazla vurgulanmıştır.[56]

55 Dvorkin, *Ivan the Terrible*, 40, 58.

56 Robert O. Crummey, "Court Spectacles in Seventeenth-Century Russia: Illusion and Reality," Daniel Waugh, ed., *Essays in Honor of A. A. Zimin* (Columbus, Ohio: Slavica Publications, 1985), 130-146; Paul A. Bushkovitch, "The Epiphany Ceremony of the Russian Court in the Sixteenth and Seventeenth Cen-

Oysa İvan, özellikle yaşı ilerledikçe ve kendisine güveni arttıkça, en yüksek şeyler için taşıdığı sorumluluğun, kendisine mutlak ve kısıtlanmamış bir güç, kişilerin yaşamını ve mülkiyetlerini, ahlaki kuralları aşsa da, gerek görmesi durumunda sınırsız biçimde kullanma hakkı verdiğine inanmaya başladı. Prens Andrey Kurbskii'ye "Bir çar için bir yanağına vurulduğunda diğer yanağını uzatmak yakışır mı?" diye sordu ve ekledi: "Bu mükemmel bir emir fakat bir çar şerefinin zarar görmesine izin verirse topraklarına nasıl hükmeder?" İvan, bir erkek olarak taşıdığı ahlaki değerin, bir hükümdar olarak kendisinden istenilen standartlardan ayrı olduğuna inandı ve "Bir günahkâr olsam da Çar olarak haklıyım," dedi.[57]

İvan, bu görüşünde muhtemelen, Osmanlı hizmetinde çalışmış küçük bir Litvanya aristokratı olan İvan Peresvetov'un öğretilerinin etkisinde kaldı. Moskova'nın hizmetine giren Peresvetov, kendi ifadesiyle onu muhtaç durumda bırakan açgözlü ve hizipçi boyarların elinde acı çekti. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde iken yaşadığı tecrübelerden yola çıkarak İvan'a, *Çargrad'ın Düşüş Efsanesi* ve *Sultan Mehmet Efsanesi* adlı, Osmanlı'nın 1453'te Bizans'ı fethini anlatan ve bir zamanlar büyük bir imparatorluk olan bir gücün zayıflamasına etki eden faktörleri açıklayan iki layiha sundu.

Peresvetov, Bizans'ın düşüşü konusunda Makarii'den ya da "Beyaz Cüppe Efsanesi"nin propagandasını yapanlardan ayrıldı. Ona göre Bizans'ın en vahim hatası, kilisesinin dinî suçları değil, aristokratlarının, imparatorun Osmanlı saldırılarına karşı birleşik bir cephe oluşturmasına engel olan açgözlülüğü, kavgası ve sadakatsizliğiydi. İvan'ın gözünde aynı özellikler Moskova aristokratları için de geçerliydi. Peresvetov, son Bizans imparatorlarının zayıflığını, soy iddialarını reddeden, danışmanlarını ve çalışanlarını erdemlerine göre seçen ve halkını ve ülkesini serinkanlılıkla, sebatla ve gerektiğinde sertlikle yöneten II. Mehmet'in sağlam ve

---

turies," *Russian Review* 49 (1990), 1-17; Michael S. Flier, "Breaking the Code: The Image of the Tsar in the Muscovite Palm Sunday Ritual," *California Slavic Studies* 19 (1994), 213-242.

57 Dvorkin, *Ivan the Terrible*, 86-87, 92.

akıllı liderliğiyle karşılaştırdı. Peresvetov, iyi bir yöneticinin halkını "korku" ya da korkuyla karışık saygıyla yönetmesi gerektiğine inandı. Ona göre "bir liderin bunlardan ikincisi olmadan ülkesinde adaleti sağlaması mümkün değildi. Adalet demek, çarın, suçlu olması durumunda en sevdiği kişiyi bile affetmemesiydi. Saygıyla karışık duygunun olmadığı bir çarlık, dizginleri olmayan bir at gibiydi."[58]

Peresvetov, Osmanlı uygulamalarının eleştirisiz bir hayranıydı: Örneğin askerî liderlerin çarın kişisel kölesi olmasına sıcak bakmıyordu. Genel yaklaşımı, Avrupa Rönesans'ının özellikle Machiavelli'nin etkilerini yansıtmaktaydı. Peresvetov'un onu gerçekten okuyup okumadığı net değildir fakat ilgi alanları ve o dönemde Machiavelli'nin Avrupa politik düşününde yarattığı büyük etki düşünüldüğünde, Peresvetov'un Machiavelli'den haberdar olması çok muhtemeldir. İnsanların zayıflığına karşı hoşgörüyle yaklaşan bir lider, anarşi ve iç savaş gibi büyük kötülüklere, halkı arasında hırsı, açgözlülüğü ve isyan ruhunu bastırmada katı hatta zalimce davranan bir kişiden daha çok zemin hazırlar tezi, hem Perestov'un hem de Machiavelli'nin düşüncesinde mevcuttur. Diğer bir ifadeyle Perestov ve Machiavelli'ye göre devlet, bağımsız bir alan olup, kiliseninki ile mutlaka aynı olmayan, kendisine ait bir ahlak anlayışına ve *raison d'état*'ya sahiptir.[59]

Peresvetov, dindar bir düşünür değildi. Onun asıl ilgilendiği, halkın ve toprakların etkili bir biçimde seferber edilmesiydi. O, ordunun monark tarafından toplanması, eğitilmesi ve finanse edilmesi gerektiğine inandı; böylece onun bireysel oluşumları, boyarlar arasındaki mücadelede piyon olmayacaktı. Subayların hizmetlerinin karşılığının nasıl ödenmesi gerektiği konusunda özel önerilerde bulunmadı fakat aklındakine en uygun olanı, hizmetli sınıflardan oluşan bir sistemdi.[60]

---

58 A. A. Zimin, ed., *Sochineniia I. Peresvetova* (Moskova: Izdatel'stvo AN SSSR, 1956), 224-232; Alıntı, s. 226.

59 Michael Cherniavsky, "Ivan the Terrible as Renaissance Prince," *Slavic Review* 27 (1968), 195-211.

60 Werner Philipp, *Ivan Peresvetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Roches* (Konigsberg: Ost-Europa Verlag, 1935), 1-10.

İVAN'IN REFORM ÇABALARI

İvan dönemi, en meşum şartlarda başladı. Moskova'da yangınlar çıktı ve çoğu ahşap olan şehir merkezinin büyük bir kısmı yandı. Pazar stantlarında ve geçitlerde çıkan söylentilere göre Glinskie, yangını kasten başlatmıştı. İvan'ın amcası Yuri Glinskiii, Kremlin'deki Dormition Katedrali'nin dışına çıkarıldı ve linç edildi. IV. İvan, kalabalığı bizzat kendisi karşıladı ve öfkeli kalabalık dağılmadan ailenin herhangi bir üyesini teslim etmeyi reddetti. Ardından Glinskie ailesinden geri kalanlar, Litvanya'ya kaçtı.

İvan, bu olaylara ciddiyetini, dindarlığını ve sıradan insanlarla iletişim kurma isteğine işaret eden bir biçimde yaklaştı. Eğer Peresvetov'un tavsiye ettiği monarşi kavramını uygulayacaksa, hem piskoposların can sıkıcı seferberliğinden hem de nüfuzlu kimselerin yıkıcı çekişmelerinden bağımsız bir devlet inşa etmeye çalışması gerekti. Bu, papazları ve boyarları aşarak, yerel elitle ve *gosudarstvo* yerine, *zemlya* ile bağ kurması demekti.

Saraydan ve merkezi görevlilerden farklı olarak yerel topluma ve liderlerine referansta bulunan *zemlya* kavramı, Moskova politikalarında önemli bir yere sahipti. Gördüğümüz gibi o güne kadar vergi, adalet ve yerel yönetim işleri, *votçina*larının, diğer bir ifadeyle mülkiyet idarelerinin bir parçası olarak kamu ve özel işler arasında hiçbir ayrım yapmayan prensler, memurlar ve boyarlar tarafından yerine getirilmekteydi. *Kormlenie* adı verilen bu uygulama, yerel halklarla prens arasındaki ilişkilerin merkezini oluşturmaktaydı.

İvan, Moskova devletinin misyonu konusundaki hırslı vizyonuna uygun olarak, hem yerel halkların kaynaklarını daha iyi seferber etmek hem de onları devletle daha yakın ilişkiler içine çekmek istedi. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için *kormlenie*yi sonlandırmaya veya en azından *namestnik*inin gücünü törpüleyerek; vergi, adalet ve yerel yönetimi *zemlya* adı verilen yerel halka ve *guby* olarak bilinen mahkemelere aktararak onun gücünü azaltmaya çalıştı. Bu şekilde, mevcut yerel şehir meclislerine ve *mir* adı verilen köy teşkilatlarına ve onların *starosty* olarak bilinen seçilmiş yaşlılarına resmi bir statü kazandırdı. Bu düzenlemelere, 1550 tarihli

Kanunname'de (*Sudebnik*) başlanıldı.[61]

Reformun uygulanması, yüzyıllardan beri tekrar eden nedenlerden dolayı zor oldu. *Mir* meclislerinin üyeleri, vergiler ve diğer yükümlülüklerin ortak sorumluluğuyla birbirlerine bağlıydılar ve bu da görevlerini eksik yapmaları ya da ihmal etmeleri durumunda bunun zararının ceplerinden karşılanacağı anlamına gelmekteydi. Yaşlılar, bu gerekliliklerin yerine getirilmesini talep edecek özel bir konuma sahiplerdi fakat görevlerini yerine getirmek konusunda gönülsüz davranıyorlardı. Üstelik bu küçük yerel meclislerle merkezi hükümet arasında aracı olabilecek hiçbir kurum yoktu ve aralarında dikey bağlar kurulması için hiçbir hazırlık da yapılmamıştı. Uzaklık ve kötü ulaşım şartlarından dolayı ne yukardan gelen emirler ne de aşağıdan gelen geri bildirim, istenilen yerlere ulaşmıyordu. Sonuçta, özellikle savaşların uzun sürdüğü dönemlerde, denenmiş metotlardan geri adım atmak çok daha kolaydı ve sadakati temin etmenin en kolay yolu, bahsi geçenlerin kişisel güçlerinin devam etmesine izin vermekti.[62]

İvan, 1549'da, döneminin başındaki karmaşanın ardından hem ahlaki hem de kurumsal anlamda yeni bir başlangıç yapmak için Uzlaşma Konseyi adı verilen bir meclis topladı. Açılışını St. Sergius Manastırı'na yalın ayak 61 km süren bir pişmanlık yürüyüşüyle yaptı. Böylece Tanrı'yla barışmış bir halde, bir yandan kendi günahlarını itiraf etti ve genel bir bağışlanma için yalvardı; bir yandan da sadakatsiz ve hırslı tavırlarından dolayı boyarlarına sert çıktı. Bu, yönetimini dinî ve Tanrı korkusunun olduğu bir zemine oturtmak için gösterdiği, Makarii'nin tarzında bir çabaydı. İvan, daha sonraki birkaç olayda, mesela 1566'da Livonya ile savaşa devam edip edilmeyeceği veya edilecekse nasıl finanse edileceği gibi konularda yerel elitlere danıştı. Bazı tarihçiler, bu meclisleri *zemskii sobor* veya "toprakların toplantısı" olarak adlandırdılar fakat bu kurumlar, o dönemde ne düzenli bir kurumdular ne de bu isimlerle anıldılar. Bununla birlikte bu kurumlar, İvan'ın devlet mesele-

61 A. A. Zimin, *Reformy Ivana Groznogo: ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rossii serediny xvi veka* (Moskova: Izdatel'stvo Sotsial'no-ekonomicheskoi Literatury, 1960).

62 A. A. Kizevetter, *Mestnoe samoupravlenie v Rossii IX-XIX stoietii* (1917; reprint, The Hague: Mouton, 1974), 40-69.

lerini saray entrikalarından ayırmak, "yöneticinin işlerini" boyarların kıskanç gözlerinden kurtarmak ve *zemlya* ile doğrudan iletişim kurmak ihtiyacı duyduğuna işaret ederler.[63]

İvan, aynı amaç için boyarlar konseyini aşağı sınıflardan bizzat kendisinin seçtiği ve bugün tam kavramsal bir karşılığı olmasa da tarihçilerin "Seçilmiş Konsey" adını verdikleri kurumu oluşturan kişilerle takviye etti. Ayrıca, devletin sürekli memuriyetlerini genişleterek ve pekiştirerek merkezi idarenin daha tatmin edici biçimde yürütülmesini sağlamaya çalıştı. *Pomestnyi prikaz*, hizmet mülklerinin dağıtımına ve bakımına; *razryadnyi*, askerî görevlere subayların atanmasına nezaret etti, *posolskii prikaz* ise yabancı işlerle ilgilendi. Bazı *prikazy*, eski *udel* prensliklerinin idaresinden kurtulan belli bölgelerden sorumluydu. Yukarıda bahsi geçen üç *prikaz*ynın başı, *kazna*nın veya hazinenin başı ile birlikte Boyar Duma toplantılarına katılma hakkı elde etti ve kendileri de genellikle boyardı. Rus tarihçi R. G. Skrynnikov'un işaret ettiği gibi "Boyar Duma, ancak *prikaz* sisteminin ortaya çıkışından sonra devletin en yüksek organı olabildi."[64]

Dini iddialarla taçlandırılan bir ülkede, kilisenin egemenin amaçları ile uyum içerisinde yönetildiğinden emin olmak gerekiyordu. Üstelik İvan, kilisenin zenginliğine gem vurmak ve mümkünse onun birazını kendi üzerine almak istiyordu. 1551'de bir kilise konsili topladı ve ona bir dizi uzun soru yöneltti. Soruların sayısı yüzü bulduğundan, bu konsile Staoglav veya "yüz başlık" adı verildi. İvan, Bizans ruhu içerisinde tartışmalara bizzat katıldı. Konsilin önerilerinin çoğu, okuma yazma oranını ve ahlaki değerleri artırmaya yönelikti. Konsil, kilise mallarının devletleştirilmesine karşı çıktı fakat çarın çocukluğunda kiliseye verilen toprakları iade etmeyi ve gelecekte ancak çarın izniyle toprak edinmeyi kabul etti. Manastırın vergi muafiyeti ise yenilendi.

Ortodoks ekümenliğinin farklı kiliseleri arasında daha yakın bir birliği destekleyenler, Slavca İncil'in ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin

---

63 L. V. Cherepnin, *Zemskie sobory russkogo gosudarstva v xvi-xvii w* (Moskova: Nauka, 1978), 55-115.

64 R. G. Skrynnikov, *Velikii gosudar loan VasiTevich Grozny!*, 2 cilt (Smolensk: Rusich, 1996), 1: 157-159.

dinî uygulamalarının Grek modellerine yakın bir hale getirmek amacıyla değiştirilip değiştirilemeyeceği sorusunu gündeme getirdiler. Fakat kilise, haç işaretini diğer birçok yerdeki Ortodoksların yaptığı gibi üç parmak yerine iki parmakla yapmak gibi birtakım mevcut uygulamaları savundu.[65]

Pratik anlamda İvan için ordu da çok önemliydi. Onun, birkaç sınırda çıkabilecek acil durumlarla baş edebilecek kadar geniş, iyi donatılmış ve harekete hazır olması gerekiyordu. Bu, ordunun en üst düzey komutanlıklarında görev alan boyarların, hem askerî hizmetlerini yerine getirmelerini hem de görevde değilken ordunun ihtiyaçlarının en iyi şekilde sağlamalarını temin etmek demekti.

İvan, boyar ve prenslik ailelerinin seçtiği bazı üyelerine ve bazen de hizmetindeki daha mütevazı kişilere, Moskova'ya yaklaşık 75 km uzaklıkta bulunan alan içinden, büyüklükleri 200 *çete* kadar varan (yaklaşık olarak 100 *desyatin* veya 109 hektar) topraklar bağışlayarak, 1000 kişilik bir elit süvari birliği oluşturdu. Böyle bir askerî birliği ve beraberinde gelen toprağı almak büyük bir şerefti: Bundan faydalanan kişiler, daha önceden sahip oldukları toprakları üzerindeki haklarını korudukları gibi, yeni bir sisteme (binler kitabına) tabi oluyorlardı. Fakat hizmet şartları ağırdı: Daimi surette yeni topraklarında yaşamaları gerekmekteydi; topraklarından sadece kısa süreliğine ve yalnızca bölge komutanlığı, sınırda garnizon komutanlığı, bir eyalette vali yardımcılığı veya yabancı bir elçilik heyetinin başkanlığı gibi askerî veya sivil görevler için ayrılabilirlerdi.[66]

İvan, bu yeni "binlerine" yetecek kadar toprak sağlayabilmek için Stoglav Konsili'nde kilise topraklarını devletleştirmeyi gündeme getirdi. Ayrıca boyar toprakları üzerindeki öncelikli hakkını temin etmek için 1551 ve 1562'de *votçinik*inin topraklarını istedikleri gibi kullanma yetkilerini azalttı. Topraklarını resmi izin olmaksızın satmalarını veya miras bırakmalarını yasakladı ve onları ailelerindeki kadın mirasçılara bırakmalarını güçleştirdi. Doğrudan vârisleri olmayanların toprakları, bundan böyle hazineye kalacaktı.

---

65 A. V. Kartashev, *Ocherki po istorii russkoi tserkvi*, cilt 1 (Moskova: Terra, 1993), 433-442; Hosking, *Russia: People and Empire*, 51.

66 Chernov, *Vooruzhennye sily russkogo*, 55-57.

İvan, bu düzenlemeleri yaptıktan sonra, 1556'da yeni bir bildiri (*ulojenye veya slujbe*) yayınladı. Hizmet karşılığı toprak, *votçina* ya da *pomestya* sahibi olan herkesin, askerî sorumluluklarını belirtti: Kabaca açıklamak gerekirse 150 *desyatin* (bir *desyatin*, 1093 hektara karşılık gelir) "iyi ve ekilebilir" toprak sahibi herkes, çar için gerektiğinde bir asker yetiştirmek ve bir at sağlamak zorundaydı. Bu bildiri, bütün toprakların çara ait olduğunu ve ancak hizmet karşılığı başkalarına devredilebileceğini bir ilke haline getirdiği için Rus hukukunda önemli bir kilometre taşıydı. İlke, tam olarak uygulanamadı ve bir toprağın uzun bir süre için aynı ailenin elinde kalması sonucu önemini yitirdi fakat çarın rezerv gücünü göstermesi açısından önemliydi.[67]

Ordunun çekirdeği hâlâ, miğferleri, zırhları, kılıçları, okları ve yaylarıyla, yükselen "genç boyarlardı" (toprak sahibi hizmetliler ya da boyar ailelerinin küçük oğullarıydı). O dönemin standartlarına göre eskiydiler fakat orada burada gezinen bozkır atlılarının cesaretini kırmaya yettiler. İvan, Avrupa güçlerinin ordularına karşı koymak için genç boyarları, *posad* (kent) halkından toplanan yeni bir silahşör (*musketeer*) birliği (*streltsi*) ile desteklemek zorundaydı. Hizmet aristokratları gibi *streltsi*ye de işyerleri ve topraklar verilerek bir gelir kaynağı sağlandı. Böylece kendilerinin geçimini sağlayabilecekler, ticaretle uğraşabilecekler ve ateşli silahlarıyla düzenli olarak eğitim yapabileceklerdi. 1560'lara gelindiğinde kara ordusu için hazır yaklaşık 7000 *streltsi* vardı ve 3000 kadarı da İvan'ın Moskova'nın hemen dışındaki Vorobievo'daki malikânesini korumakla görevliydi. 17. yüzyıl başında, sıra halinde ilerleme taktiğini geliştirdiler ve diğer Avrupa ordularında olduğu gibi ön saflardaki askerî gücü artırdılar. Benzer düzenlemeler, giderek büyüyen topçu sınıfına eleman sağlamak için eğitimli bir topçu sınıfı temin etmek için de yapıldı. Topun üretilmesini denetlemek ve onların düzenli olarak test edilmelerini sağlamak için *puşeçnyi prikaz* adı verilen özel bir yüksek mahkeme oluşturuldu.[68]

---

67 *A.g.e.*, 57-59; Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, 1: 166-167, 265-267.

68 Chernov, *Vooruzhennye sily russkogo*, 82-86, 89-91, 100-104.

KOSSAKLAR

IV. İvan, baş ağrıtan güney sınırları meselesini Kossakların sürekli ittifakını sağlayarak çözmeye çalışan ilk Rus liderdi. Kossaklar; avcı, haydut, atlı ve Altın Ordu'nun dağılmasından geriye kalan "vahşi topraklarda" (*dikeo pole*) gezinen ve hayvancılıkla uğraşan bir halktı. Yaşadıkları alan; Moskova, Polonya, Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Hanlığı, Nogay Hanlığı ve kuzeydeki kabile krallıkları gibi siyasi varlıkları yerleşmiş devletlerle çevrili, belirsiz bir bozkırdı. Kossakların kendi devletleri yoktu fakat birbirlerine zayıf bağlarla bağlı askerî topluluklar halinde yaşamaktaydılar ve ovalarda hayatta kalabilmek için gereken binicilik hünerlerini geliştirmekteydiler. İsimleri Türkçe olup, "özgür adam" anlamına gelir. Temel olan birçok konuda göçerlerin yaşam biçimini benimsemişlerdi.

İlk Kossak toplulukları, iki büyük nehrin, Don ve Dinyeper nehirlerinin aşağı bölümlerinde oluştu. Çoğunluğu, ilk dönemlerde Altın Ordu'dan veya diğer göçer ev sahiplerinden geriye kalan Tatarlardan müteşekkildi fakat aralarında birçok Slav, avcı, balıkçı ve Polonya ve Rusya'nın sınırlarından gelen tüccarlar, köylüler ve hatta yurtlarındaki adalet ya da adaletsizlikten kaçıp gelen aristokratlar bile vardı. Zaman içerisinde Slav öğesi baskın hale geldi ve birçok Kossak Ortodoksluğu kabul etti.[69]

Kossaklar, ilk başlarda göçerlerin yurtlarını andıran, deriden/posttan yapılmış çadırlarda yaşamaktaydılar. Daha sonra bir *stanitsa*, köy ve müstahkem alanda gruplar halinde toplanmaya, ahşap veya topraktan evler (*kuren*) inşa etmeye başladılar ve yaşamları istikrarlı bir hal aldı. Adaları veya kiliseleri, bir saldırıya maruz kaldıklarında sığınabilecekleri kaleler olarak kullandılar. Oldukça savunmasız ve hayatta kalmak için üyelerinin birbirlerine dayanmak zorunda kaldıkları bir çevrede yaşayan topluluklara özgü bir biçimde, ilkel bir demokrasi ve acımasız otoriter bir rejim karışımı bir yönetim şekline sahiptiler. "Özgür adam" statülerinden gu-

69 Günther Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums*, Veroffentlichungen des Osteuropa-Instituts Miinchen, no. III (Munich: Isar Verlag, 1953); Philip Longworth, *The Cossacks* (Londra: Constable, 1969), bölüm I.

rur duyarlardı ve özgürlüklerini (*volya*) sonuna kadar savunmaya hazırdılar. Fakat askerî seferlere hazırlanırken ve seferler sırasında liderlerine tam anlamıyla itaat ederlerdi ve disiplinsizlik, çok katı bir biçimde hatta bazen ölümle cezalandırılırdı.

Zaman geçtikçe kurumları daha ayrıntılı bir hal aldı fakat temel birimleri olan ve bir ailenin ya da ordu birliğinin bütün üyelerini bir araya getiren *krug* veya halka, bozkırda yıllardır devam edegelen şekliyle kaldı. *Krug*, (Dinyeper'de *hetman*; Don'da *ataman* olarak bilinen) liderini seçerek iş başına getirir ve çoğunlukla en önemli meselelerdeki kararlarını oylamak yerine, mümkünse uzlaşmayla alırdı. Çerkassk'taki Ordu Dairesi, Don Kossaklarının sahip oldukları en yüksek ve mütehakkim idari organdı: Yabancı elçilerle görüşmeleri, anlaşmaları, ittifakları o yapar; savaş ya da barış kararlarını o verirdi. Ayrıca hem ordunun hem de idarenin başı olan ordu atamanını da o seçerdi.

Kossaklar, 17. yüzyılın sonlarına kadar, savunmasız bir coğrafyada oldukça yararsız bir uğraşı olan tarımı, özgür bir adama yakışmayan, onun değerini düşüren bir iş olarak gördüler. Böylece diğer göçerler gibi ya başkalarının tarımsal ürünlerine el koymak ya da onları satın almak için ticaretle uğraşmak zorunda kaldılar. Balık, et, deri veya bal sattılar; ayrıca ticaret gemilerine, özellikle Hazar Denizi'ndekilere saldırıp yağmaladılar. Bazen de malları, ürünleri ve köleleri ele geçirmek için kıyı yerleşimlerini yağmalama girişiminde bulundular. Bu seferler oldukça küçük fakat manevra kabiliyeti yüksek botlarla, karanlıktan, sakin veya uygun rüzgâr koşullarından yararlanarak kurbanlarını şaşırtan ve alt eden uzman Kossak kürekçileri tarafından gerçekleştirilirdi. Bununla birlikte organize deniz güçlerine, hatta çok iyi savunulan bir ticaret gemisine karşı yapabilecekleri çok fazla bir şey yoktu ve bu durumda alt edilenler genellikle kendileriydi.[70]

Kossakların yaşam biçimi, doğal olarak savunmasız ve ekonomik olarak eksikti. Ekonomik takas için dış dünyaya bağımlıydılar ve *volya* geleneklerine rağmen korunmak için giderek dış dünyaya ihtiyaç duyar hale geldiler. Böylece Dinyeper Kossakları, Lehistan/

70 A. P. Skorik, ed., *Kazachii Don: ocherki istorii,* cilt 1 (Rostov-on-Don: Izdatel'stvo rostovskogo oblUU, 1995), 140-144.

Polonya kralıyla bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereğince, krala sınır birliklerinde hizmet edecekler; o da bu hizmetlerinin karşılığını onlara ayni ya da nakdi olarak ödeyecekti.

IV. İvan, Don Kossaklarıyla, Kazan ve Astrahan'a yönelik seferlerinde yardımlarını temin etmek için benzer bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma, 1570'te verdiği bir beratla sürekli hale geldi. Buna göre Kossaklar, göçer akıncıları uyarmak ve kovmak için İvan'ın sınır savunma birliklerinde görev yapacaklar, İvan da onların Aşağı Don bölgesindeki topraklar üzerindeki haklarını teyit edecekti. Rus hükümeti, 17. yüzyılın başlarında, pazarlığın kendisiyle ilgili kısmını Kossaklara onların ancak yağma veya takas yoluyla elde edebilecekleri buğday, silah ve cephaneden oluşan düzenli bir ödeme sözü vererek güçlendirdi. Bu, Kossakların Rus imparatorluk ordusuna ve idari sistemine yavaş yavaş entegre oldukları ve özerk kurumlarının çoğunu yitirdikleri uzun bir sürecin başlangıcıydı.[71]

KAZAN'IN FETHİ

1552'de askerî reformlar ve Kossaklarla yapılan ittifak, İvan'ın dönemindeki en büyük başarısını kazanmasını mümkün kıldı. Selefleri en azından yarım yüzyıldır, Altın Ordu'nun en güçlü halefi olan ve Volga ve Hazar Denizi'nden Ortadoğu'ya giden ticaret yolunu bloke eden Kazan Hanlığı'yla başa çıkmanın bir yolunu bulmaya çalışıyorlardı. Moskova prensleri, bazen hanlık tahtına kendi adaylarının oturmasını sağlamak için hanlığın iç işlerine müdahale ettiler bazen de Moskova'nın muhaliflerinin orada yerleşmesini izlemek zorunda kaldılar.[72]

İvan, en nihayetinde entrikalara son vermeye karar verdi. Girişimini meşru kılmak için birkaç tane çatışan görüş öne sürdü. Kazan'ın geçmişte Altın Ordu'nun vârisi olarak gördüğü Moskova'nın hâkimiyetini tanıdığını ve şimdi bu otoriteyi reddederek hanların kendi sözlerini ihlal ettiklerini iddia etti. Ayrıca, kendi-

71 Skorik, *Kazachii Don*, 1: 67-79.

72 Edward Keenan, "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy," *Slavic Review* 26 (1967), 548-558.

sini çelişkili bir biçimde Rurik hanedanının mirasını ve antik çağlardan beri "Rus toprağı" olduğunu iddia ettiği Kazan'ı yeniden bir araya getirmekle sorumlu bir Rus çarı ve Hıristiyanlığın dinsizlere karşı savunucusu olarak sundu.[73]

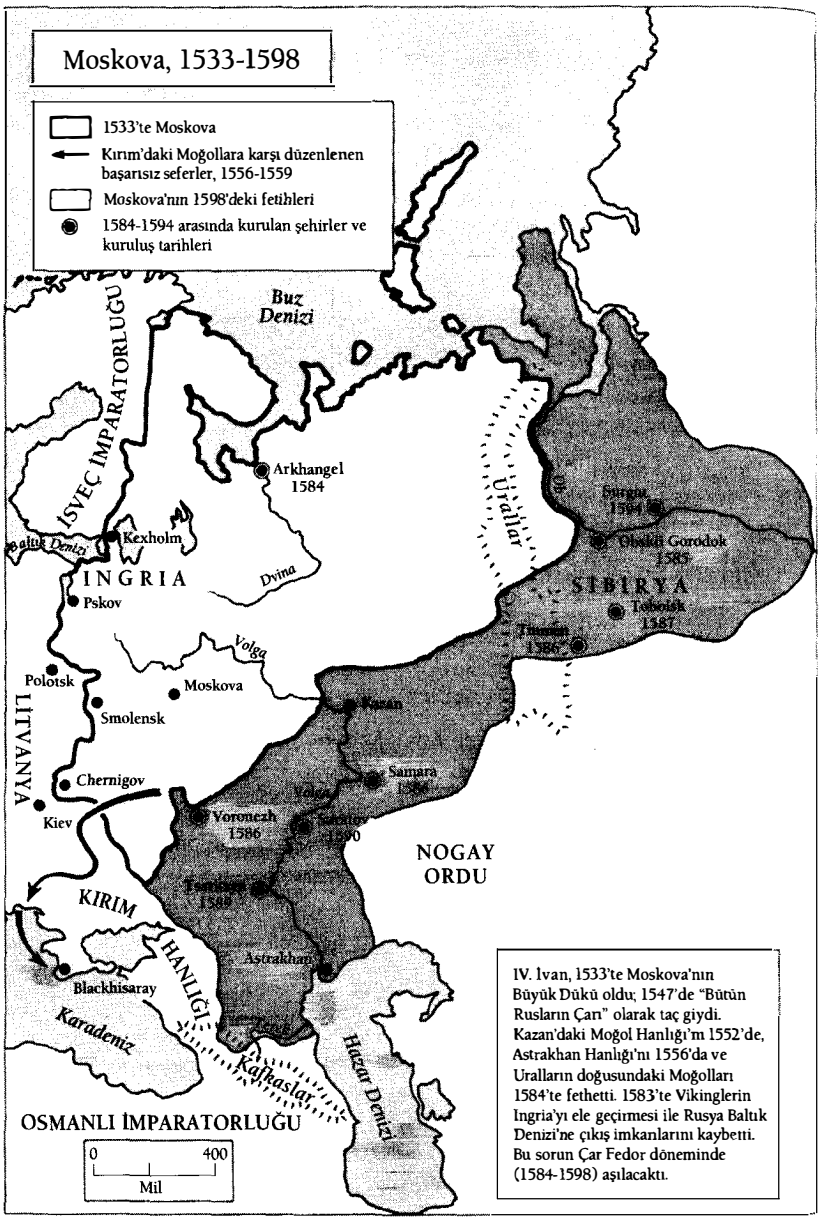
Hanlık karşıtı Çeremis isyanından faydalanarak Volga'nın batı yakasında yer alan Svyajsk'ta bir kale inşa ettirdi ve Ekim 1552'de Kazan'ın fethini getiren son başarılı saldırısı sırasında onu bir üs olarak kullandı. Bu saldırıda topları ve yeni kurduğu *streltsi* ordusu önemli bir rol oynadı.

Kazan'ın fethi, Avrasya bozkırlarındaki güç dengesini tamamen ve kökten değiştiren, tarihi öneme sahip bir dönüm noktasıydı. Altın Ordu'nun haleflerinin zayıf ittifakı dağıldı; Nogay Hanlığı, Sibirya ve Astrahan hanlıkları, Pyatigorsk ve Kabarda prensleri çarın hâkimiyetini kabul etti. Rusya, topraklarının genişlemesi sürecinde Rus olmayan halkları hâkimiyeti altına almıştı fakat Kazan Hanlığı yendiği ve hâkimiyeti altına aldığı ilk Rus olmayan devletti. Volga ortasında güçlü bir kale elde etmek, Moskova'nın, Hazar Denizi ve Kafkasya aracılığıyla Ortadoğu ile kalıcı ticaret ilişkilerine girmesini ve Urallar'ı aşarak Sibirya içlerine kadar seferler yapmasını sağladı.

İvan, Kazan üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak için şehirdeki Müslüman halkın çoğunu göçe zorladı; yerlerine Rus tüccarları ve zanaatkârlarını getirdi. Müteakip yıllarda, hoşnutsuz Tatarların tekrar eden fakat her defasında acımasızca bastırdığı isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Zaferine dikkat çekmek için Kazan'ın merkezinde büyük bir Ortodoks katedrali inşa ettirdi. Moskova'da Kremlin'in hemen dışındaki Kızıl Meydan'da ise (daha sonra St. Basil (Aziz Vasili) Katedrali ismini alacak) sekizgen bir merkezde toplanan, her biri Rusya'nın bir zaferini sembolize eden sekiz şapelli Kutsal Örtü (Meryem'in Şefaati) Katedrali'ni yaptırdı. Her şapelin üstünde yükselen kubbeler, tüm yapının Kızıl Meydan'a bugün bile özgün bir hava veren, akılda kalıcı bir etki uyandırdığı bir canlılık kazandırdı.

İvan, ayrıca *Kilise Savaşçısı* olarak bilinen ikonda örneğini görmek mümkün olan yeni tarz bir ikon sanatını teşvik etti. Kilise Sa-

73 Bu tartışmalar belirtilen eserde incelenmiştir. Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560)* (The Hague: Mouton, 1974).

IV. İvan, 1533'te Moskova'nın Büyük Dükü oldu; 1547'de "Bütün Rusların Çarı" olarak taç giydi. Kazan'daki Moğol Hanlığı'nı 1552'de, Astrakhan Hanlığı'nı 1556'da ve Uralların doğusundaki Moğolları 1584'te fethetti. 1583'te Vikinglerin İngria'yı ele geçirmesi ile Rusya Baltık Denizi'ne çıkış imkanlarını kaybetti. Bu sorun Çar Fedor döneminde (1584-1598) aşılacaktı.

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas *(Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).*

vaşçısı, eski Rusya'nın savaşçı azizlerinin başını çektiği ve Meryem'in yönettiği, Moskova'ya doğru yürüyen muzaffer bir Hıristiyan ordusunu ve "kâfir" Kazan'ı geri planda, alevler içinde resmeder. İkonların politik mesajları iletmek için kullanılması yeni bir şeydi ve bu Rublev ve diğerlerinin ikonlarında yansıtmak istediği saf manevi içeriğe tamamen karşıt bir durumdu. İvan'ın yüksek mahkemesinde görevli memurların en önde gelenlerinden biri olan İvan Viskovatyi, İsa'yı haç üzerinde ve zırhlar içerisinde resmeden bu tür "sapkın" resimlere itiraz etti. Fakat 1554 tarihli Kilise Konsili, onun itirazını reddetti.[74] Dinî resim sanatını devletin çıkarları için kullanmak, ondan beri meşru kabul edilegelmiştir.

Hayatta kalan Tatar hanlıkları, sonraki yıllarda, bağlılık yeminlerine rağmen, Moskova'nın zaferini geçersiz kılmaya çalıştılar. Kırım Hanlığı, 1555'te Moskova'yı işgal etti ve ağır şekilde yaralanan İvan Şeremetev komutasındaki bir Rus ordusunu mağlup etti. Aynı zamanda, Türk yeniçerileri ve topçuları tarafından desteklenen Astrahan Hanı Derviş Ali ise Rus birliklerini Volga-Don bölgesinden sürdü. Aşağı Volga Kossakları, buna hanın üslerine saldırarak ve onu yıkarak karşılık verdiler. Böylece Derviş Ali, zaferinin meyvelerini toplayamadığı gibi, ülkesini de terk etmek zorunda kaldı. Astrahan Hanlığı Rus topraklarına katıldı. İvan, bu başarısını sürekli olarak tehlike arz eden Kırım Hanlığı'nı işgal ederek devam ettirmek istedi. [Bunun için] Don ve Dinyeper'de *streltsi* tarafından doldurulacak bir donanma inşasına başladı fakat güçleri yetersiz olduğu için daha sonra bu planından vazgeçmek zorunda kaldı.[75]

BALTIK SAVAŞLARI

Bu noktada İvan, ilgisini Baltık'a yöneltti. O, Moskova gibi büyük ve önemli bir devletin Avrupa güçleriyle hem ticaret yapabilme-

74 N. Andreyev, "O dele d'iaka Viskovatogo," *Studies in Muscovy: Western Influence and Byzantine. Inheritance (Londra:* Variorum Reprints, 1970), kitap III; David B. Miller, "The Viskovatyi Affair of 1553-4: Official Art, the Emergence of Autocracy, and the Disintegration of Medieval Russian Culture," *Russian History 8* (1981), 293-332.

75 Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, 1: 227-231.

si hem de çatışma durumunda onlara karşı stratejik noktalar inşa edebilmesi gerektiğine inandı. İvan, bu amaçlar için Baltık Denizi kıyılarının önemli bir kısmını ve bir ya da birkaç liman şehrini kontrol etmek istedi. Ticaret yaptığı tek Avrupalı ortağı, 1550'li yılların ortasında Moskova'nın 1553'te Avrupa'nın kuzey denizi sahillerinden geçerek Çin'e ulaşabileceği bir deniz yolu bulmaya çalışan Richard Chancellor'un Beyaz Deniz'deki fırtınalardan korunmak amacıyla karaya çıkması sonucu onunla yaptığı anlaşmaya istinaden ilişkiye girdiği İngiltere'ydi. Müteakip yıl Kraliçe Elizabeth, bir Rus şirketine bu vesileyle ortaya çıkan ticaret fırsatlarından yararlanması için berat verdi ve İngiliz tüccarlarına da Moskova sınırları içinde vergi muafiyeti ve ticaret ayrıcalıkları tanındı. İngiltere'nin çok miktarda keresteye, ipe ve ordusu için zifte ihtiyacı vardı ve Volga boyunca Asya'ya uzanan yeni bir ticaret yolu bulmayı ümit ediyordu. Ruslar ise İngilizlerden cephane yapımında kullanacakları metal ürünlerini ve kimyasallar satın almaktaydılar.[76] Sorun, ne kadar avantajlı olursa olsun bu ticaretin ya uzun ve tehlikeli Kuzey Buz Denizi yoluyla ya da Baltık üzerindeki, diğerleri tarafından kontrol edilen limanlar aracılığıyla yapılmak zorunda olmasıydı.

1550'lerde Töton şövalyeleri, nihai bir çöküş içerisindeydi. Başlangıçtaki haçlı ruhu, uzun süre önce hız kesmişti. Zaten din değiştirmesi gereken bir pagan da kalmamıştı. Şövalyelerin hayatta kalan son kolu olan Livonya Tarikatı, Livonya tarafından öyle ya da böyle normal bir feodal otorite gibi yönetilmekteydi; fakat gerek Reform'un sonucu olarak ortaya çıkan dinî çekişme gerekse topraklarında sayıları giderek artan kentli nüfusla olan politik anlaşmazlıkları yüzünden dağılmıştı. Moskova için Baltık'taki çıkarlarını öne çıkarmanın tam zamanıydı.[77]

Moskova, 1558'de Rusya'nın Riga ve Reval aracılığıyla yapılan Baltık ticaretinin artık Livonya tüccarları tarafından değil Rus tüccarlarınca yürütülmesini talep etti. Talebine olumlu bir cevap ala-

76 M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia, 1553-1815* (Londra: Macmillan, 1958), bölüm 1.

77 Eric Christiansen, *The Northern Crusades,* 2d ed. (Harmondsworth: Penguin Books, 1997), 248-258; David Kirby, *Northern Europe in the Early Modem Period: The Baltic World, 1492-17/2* (Londra: Longman, 1990), 66-73.

mayınca, A.D. Basmanov komutasındaki bir Rus ordusunu Livonya'ya gönderdi. Bu ordu, kilit öneme sahip ticaret limanı Narva'yı ele geçirdi ve onun tam karşı yakasında yeni bir müstahkem şehrin, İvangorod'un inşasına başladı. Bu, Baltık seferi için iyi bir başlangıçtı ve müteakip birkaç yıl boyunca Polotsk ve Derpt'in ele geçirilmesi gibi bazı başarılarla devam etti. İvan, Livonya'da ve Litvanya'da, Kazan'da olduğu gibi yerel toprak sahiplerinin topraklarına Rus göçmenlere bağışlamak üzere el koydu.

Bununla birlikte Rusya'nın saldırganlığı, Livonya'nın paylaşımının dışında bırakılmaktan endişe eden diğer Baltık güçlerinin tepkisini uyandırdı ve böylece İvan'ın planları sonuçsuz kaldı. Danimarka ve İsveç savaşa girdiler; Danimarka geniş bir ada olan Ösel'i alırken, İsveç Reval'i ve Kuzey Estland'ı işgal etti. Livonya tarikatının lideri Gustav Ketler, devletini Litvanya'nın koruması altına koydu. Daha da kötüsü Rusya'nın tavrı, 1569'da Lublin'de kararlaştırılan Polonya ve Litvanya'nın birleşmesine neden oldu. İvan'ın yaptığı savaş, arı kovanına çomak sokmak gibiydi ve orduları giderek daha başarısız oldu. Güneyde eskiden beri devam edegelen zayıflık hiç ortadan kaldırılamadı ve Moskova, gerisini kollamak için ordularının bir kısmını da oraya yönlendirmek zorunda kaldı. Sonuçta Moskova, savaş süresince ele geçirdiği Polotsk, Narva, İvangorod ve Derpt'i ve ayrıca Karelya'da ve Finlandiya Körfezi'nin en doğu ucunda stratejik öneme sahip olup savaş başlamadan önce Novgorod'dan aldığı bir bölgeyi kaybetti.

Aynı dönemde 1571'de Devlet Giray komutasındaki bir Kırım Tatar ordusu, Moskova'nın güneydeki boşaltılmış savunma hatlarından içeri sızdı ve Moskova'yı yağma etti. Tatarlar, manastırları ve tüccar mahallelerini yağmaladılar ve sonra şehri ateşe verdiler. Bir şahide göre, dumanın korku içindeki şehir sakinlerinin doldurduğu sokakları sarmasıyla birlikte, bütün kiliselerde ve manastırlarda alarm çanları çalmaya başladı. Fakat ateş onlara da ulaşınca, bu kilise ve manastırlar sırasıyla yerle bir oldu ve çanları sustu.[78]

Bu başarısızlıklar, aristokratların Litvanya'dan Moskova'nın hizmetine girme eğilimini tersine çevirdi. Bazıları, *votçina* sahipleri-

78 Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, 2: 146-150.

nin hakları törpülendiği ve monarşi, asillerin varsayılan ayrıcalıklarını gayriresmi biçimde ayaklar altına aldığı için atalarından beri süregelen istedikleri yerde hizmet etme haklarını kullanmaya karar verdiler. Polonya-Litvanya'daki eşitlerinin, *szlachta*nın, kralı seçme hakkı da dahil bütün haklarının daha güvencede olduğunu belirttiler.

Bu eğilimin en dikkat çekici örneği, İvan'ın arkadaşı ve aynı zamanda askerî bir lider ve Boyar Duma'nın bir üyesi olan Prens İvan Kurbskii idi. Kurbski, Nisan 1564'te Litvanya'ya gitti ve oradan İvan'ın Tanrı'nın kanununa aykırı olarak kabul ettiği tiranlığını kınayan bir dizi mektup yazdı. İvan, buna, İncil'den bazı tartışmalar kullanarak, bütün dünyevi gücün Tanrı'dan geldiğini ve yöneticilerin kendilerini Tanrı'nın kanununun dar bir anlamda yorumlanmasından muaf kılan özel sorumlulukları olduğunu belirterek cevap verdi. Kurbskii'nin Litvanya'ya transferini şerefli feodal bir hakkın kullanılması olarak değil, ülkesine ve onun evrensel iddialarına bir ihanet olarak yorumladı.[79] Askerî sorunlar ve boyarların giderek artan ilticaları, İvan'ın Tanrı'nın istediğine de uygun olduğuna inandığı mutlak bir lider olma kararlılığını pekiştirdi.

İvan'ın giderek artan dünyevi hırsları, hem kilisenin hem de boyarların itirazına neden oldu. Moskova Metropoliti Filipp, onu "inançlı masum insanların ve Hıristiyanların kanını dökmekle" suçladı ve "Tatarların, putperestlerin ve bütün dünyanın; herkesin adalet ve kanunlara sahip olduğunu ancak Rusya'dakilerin bunlardan yoksun olduğunu söyleyebileceğini" ileri sürdü. İvan, buna hemen cevap vermedi fakat daha sonra Filipp'i tutuklattırdı ve bir manastır hapishanesinde boğdurttu.[80] Bundan sonra hiçbir kıdemli din adamı, İvan'ın söylediklerine muhalefet edemedi.

Fakat hem kiliseye hem de devlete karşıtlıkları daha radikal olan bazı dinî hareketler vardı. İvan'ın seçilmiş "binlerinden" biri olan Matvey Başkin, belki de Novgorod'dan çıkan kutsal üçlüyü

79 Bu yazışmayla ilgili en iyi metin belirtilen eserdir. *Perepiska Ivana Groznogo s Andreem Kurbskim* (Leningrad: Nauka, 1979); Ayrıca metnin bir sonraki eserde İngilizce birçevirisi mevcuttur. J. L. 1. Fennell, ed., *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan TV of Russia, 1564-1579* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955).

80 A. A. Zimin, *Oprichnina Ivana Groznogo* (Moskova: Mysl', 1964), 249-257.

reddeden görüşlerin etkisinde kalarak, İsa'nın Tanrı değil bir insan olduğunu ve kilisenin bir tapınak değil "inananların toplandığı" bir yer olduğunu belirtti. Bu görüşü tamamlamak için kölelerini azat etti ve eşitlik, karşılıklı sevgi ve sosyal hiyerarşinin terk edilmesi çağrısında bulundu. 1553'te tutuklandı ve Josephitlerin kalesi olan Volokolamsk Manastırı'na hapsedildi.[81]

Bir köle iken Beyaz Deniz'deki manastıra kaçan, orada kendisi gibi düşünen meslektaşlarını bir araya getiren ve kilisenin, azizleri, ikonları ve kutsal metinlerde hiç bahsi geçmeyen dinî törenleriyle birlikte tamamen reddedilmesi; ayrıca bütün inananlar için ulaşılır kılınması gereken öğretiler olarak düşündüğü ilahilere ve havarilerin davranış biçimlerine dönülmesi gerektiğini savunan Feodosii Kosoy, çok daha aşırı eğilimlere sahipti. Ona göre gerçek Hıristiyanlık, kilise Hıristiyanlığının vardığı pagan tapınaklarında ya da putperestlikte değil; tefekkür, sessiz ibadet ve mülkiyetin paylaşıldığı bir toplulukta çok çalışmakta yatmaktaydı.[82]

Bütün bu öğretilerde çağdaş Protestanlığın ve "sahip olmayanların" *isihazm*ının yansımalarını görmek mümkündür. Mutlaka bize ulaşmayan daha birçok tarikat vardı. Fakat sahip olduğumuz kanıt; yalın, manevi ve müşterek yaşamı esas alan bir Hıristiyanlık için, sadece mülkiyet sahibi ve devletle ittifak içinde olan bir kilise kavramını değil aynı zamanda her türlü hiyerarşik ve törensel kiliseyi reddeden bir düşünce akımı olduğunu gösterir. Bu, o tarihten itibaren Rus düşüncesinde oldukça ciddi, gizli bir akım olarak varlığını devam ettirdi.

Bu tür fikirlerin yayılması ve yetkililerin onlara göstermiş olduğu tepki, matbaanın gelişimini engelledi. İlk matbaa, Moskova'da 1564'te, bir Moskova kilisesinin eski bir diyakozu –yardımcı papazı– olan İvan Fyodorov tarafından açıldı. Fyodorov, Metropolit Makarii'nin desteğini aldı fakat onun ölümünden sonra kendisinin Makarii'nin istediğinden, yani gerçek inancın propagandasını yapmak yerine sapkınlığı yaydığından şüphelenen nüfuz sahi-

81 A. I. Klibanov, *Reformatsionnye dvizheniia v Rossii vxiv—pervoi polovine xvi w* (Mos-cow: Izdatel'stvo AN SSSR, 1960), 265-266.

82 A. I. Klibanov, *Narodnaia sotsial'naia utopiia v Rossii: period feodalizma* (Moskova: Nauka, 1977), 55-83.

bi din adamlarının saldırılarına maruz kaldı. Fyodorov, basımevini kapattı, Polonya-Litvanya'ya kaçtı ve orada Lvov'da yeni bir basımevi açtı.[83]

OPRİÇNİNA VE İVAN'IN SON YILLARI

İvan, Aralık 1564'te, Moskova'daki sarayından aniden ayrıldı; devlet hazinesindekileri ve birkaç önemli ikonu yanına alarak kuzeydoğuda küçük bir prenslik olan Aleksandrovskaya Sloboda'ya çekildi. Oradan boyarlara ve kilise liderlerine gönderdiği bir mektupla, tahtı bırakacağını duyurdu; boyarları ve kilise liderlerini vatana ihanetle ve çok büyük miktardaki devlet kaynaklarını zimmetlerine geçirmekle suçladı. Suçluları cezalandırmaya çalıştığında, Boyar Duma'nın ve Kilise'nin kendisini engellediğinden şikâyet etti. Eğer tahtı bırakması istenmiyorsa, kendisine, belli bir geliri garanti edecek ve devlet malını zimmetine geçirenlere, hainlere ve sapkınlara karşı uygun gördüğü şekilde davranma özgürlüğü sağlayacak, ayrı bir yönetim kurma hakkı verilmesi gerektiğini belirtti.

İvan'ın bu aşırı dramatik davranışı, Moskova'nın güçlü ve bölünmez otorite sembolüne duyduğu ihtiyacı artırdı. Boyarlar, ona elçiler gönderdiler, tahta geri dönmesi için yalvardılar ve uygun gördüğü şekilde davranmasına müsaade edeceklerine söz verdiler. Moskova'ya dönen İvan, yönetimini, sınırsız yargı gücüne sahip olacağı *opriçnina* ve Boyar Duma'nın geleneklere göre yöneteceği *zemşçina* olmak üzere ikiye ayırdı. Birincisine halihazırda mevcut olan *udel* topraklarını, Moskova bölgesindeki bazı hizmet topraklarını ve daha önce Novgorod'a ait olan kuzeydeki bazı toprakları dahil etti.

İvan, bu topraklardan elde edilen geliri, tamamen yeni bir ordu ve kendisinin muhafızı gibi iş görecek, sınırları savunacak ve yolsuzlukla, ihanetle ve sapkınlıkla mücadele edecek bir polis gücü oluşturmak için kullandı. Üyelerine, yargı işlemleri azaltılmış ya da hiç olmayan, özel soruşturma ve tutuklama yetkileri verildi. Moskova'da kendisine ait bir sarayı olan *opriçnina*, birçok şe-

83 Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, 2: 311-326.

yin yanı sıra bir tür manastır gibi işlev gördü. Zahitçe bir düzen takip etti fakat bu düzen, sadistlik ve şehvet partileriyle ara sıra kesintiye uğradı. İvan, *opriçnik*ilerine "kardeşlerim" diye hitap etti. *Opriçniki*, neredeyse rahipler gibi uzun siyah pelerinler giydiler, siyah atlara bindiler ve yanlarında birer köpek kafası ve uzun bir süpürge taşıdılar: "Bu, onların her şeyden önce köpek gibi ısırdıkları; sonra da sahte olan her şeyi yeryüzünden süpürüp attıkları anlamına geliyordu." Bu elit gruba kabul edilenlerin dürüstlüklerinin dikkatlice kontrol edilmesi gerekliydi: İvan, bu amaçla sarayına ihbarlar için "Kutu 200" olarak bilinen bir mektup kutusu koydu.[84]

*Opriçnina*nın ilk icraatlarından biri, servis hizmetinin eyaletlerdeki önde gelen üyelerinin ve *udel* topraklarının sahiplerinin mallarına el koymak ve onları Kazan bölgesine sürgün etmekti. Bu kişilere sürgün için çarlık birlikleri eşlik edecek; taşınabilir eşyalarını yanlarına almalarına izin verilmeyecekti. Fakat gidecekleri yerlere ulaştıklarında, kendilerine yeni topraklar verilecekti. Bu bağlamda Kazan, İvan için, daha sonraki çarların Sibirya'sı gibiydi: İmparatorluğun uzak bir bölgesi olarak asimile edilmesi ve merkeze yakın olmaları pek istenmeyen yarı kanun kaçaklarınca geliştirilmesi gereken bir yerdi. Fakat İvan, birkaç yıl sonra bunların çoğunu affetti ve eski topraklarına geri dönmelerine izin verdi. [Çünkü] kısa bir süre sonra, ülkeyi, geleneklere ve yönetici sınıfın çıkarlarına bütünüyle karşı çıkarak yönetemeyeceğini anladı ve bu nedenle en tehlikelileri hariç, çoğunu geri çağırdı. Dönenlerin çoğu, ihmal edilmiş veya yağmalanmış halde buldukları topraklarında eski yaşamlarına yeniden başlayamadılar ve topraklarını manastırlara sattılar ki bu İvan'ın başarmayı istediğinin tam tersi bir durumdu.[85]

Bundan sonra *opriçnina*nın yaratılmasındaki mantık geçerliliğini yitirdi. İvan'ın "kardeşliği" dejenere oldu ve açgözlü, acımasız haydutlar ordusuna dönüştü. Bu, devletin çıkarlarına sözde ehlileştirmeleri gereken boyarlardan ve *udel* prenslerinden çok daha

84 Zimin, *Oprichnina Ivana Groznogo*, 342-343; Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, 1: 365-371.

85 Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, 1: 375-407, 417-421.

zararlıydı. Sömürülerinin en garibi, Novgorod'un 1570'teki yıkımıydı. İvan, şehrin ileri gelenlerinin (yaşlılarının) ihanet içinde olup Litvanya ile bağlantı kurduğundan şüphe ettiği için bu işle bizzat ilgilendi. *Opriçnik*ileri şehrin çevresini kuşattı, manastırları yağmaladı, rahiplerin çoğunu öldürdü ve sonra ileri gelen vatandaşlarını vatana ihanetten yasal olmayan mahkemelerde yargıladı. Sonuçta, yaklaşık 2.000-3.000 kişi öldürüldü; bir zamanlar zengin olan şehir yıkıldı ve ticareti etkisi müteakip on yıllarda devam edecek şekilde zarar gördü. Aynı zamanda açlık ve veba patlak verdi. Bu nedenle sadece *opriçnina*nın uyguladığı şiddet yüzünden ne kadar kişinin öldüğünü belirlemek mümkün değildir.[86]

İvan, Pskov'u da benzer şekilde yakıp yıkmak niyetindeydi fakat yerel bir meczup (*holy fool*) olan Nikola, İvan'ı insanlara işkence etmeyi bırakması ve Moskova'ya dönmesi konusunda uyardı, "aksi halde atının onu sırtında taşımayacağını" söyledi. İvan, Kutsal Üçlü Katedrali'ndeki çanları kaldırttığı zaman, altındaki atı aniden yere kapaklandı. Dehşete kapılan İvan, Pskov sorgulamasını yarıda kesti ve alelacele Moskova'ya döndü.[87] İvan, normal ahlak kurallarından muaf, bir Rönesans dönemi prensi olmayı arzulasa da, batıl inançlara veya böylesine dramatik bir biçimde sahnelenen eski Rus etiğinden çağrılara kayıtsız kalamadı.

Kutsal Deliler, Rusya'nın ilk dönemlerinde ve Bizans'ta da vardı fakat IV. İvan'ın döneminde daha popüler hale geldiler ve daha sık görülmeye başladılar. İvan'ın onlara belli bir saygısı vardı ve birkaç tanesine bunu açıkça göstermekteydi. Moskova'daki Kutsal Örtü Katedrali, kısa bir süre sonra onlardan birinin adını alarak St. Basil Katedrali olarak anılmaya başlandı. "Kutsal Deliler", Yosif Volotskii'nin resmi kilise militanlığına ve İvan'ın mantıklılığı aşırı bir biçimde benimsemesine tepki olarak ortaya çıkan *isihazmın* aşırı, hatta garip, ruhani ve ahlaki bir biçimi olarak yorumlanabilir. Kutsal Deliler, Pavlos'un Korintosluların Birinci Mektubundaki "Bu dünyanın hikmeti, zeki olsak da, Tanrı'nın gözünde şaşkın/aklı ermez olduğumuzu bilmektir," sözlerinden yola çıkarak, gururu ve hatta kendine saygıyı reddettiler, dünyayı, onun hiyerarşi-

86 *A.g.e.*, 2: 70-87, 97.

87 *A.g.e.*, 87-90.

sini ve normlarını etrafta çıplak ve yıkanmadan dolaşarak küçümsediler ve böylece radikal bir inziva yaşamını benimsediler. Fakat bunu, dünyaya özellikle güç sahiplerine, bu ikisiyle meşgul olanların yapmayacağı biçimde gerçeği söylemek gibi özel bir görev adına yaptılar.[88] Moskova Devleti'nin aşırı otoriterliği, kendisinin karşı kültürünü yaratmaya başlamıştı.

İvan, Pskov'daki bu karşıtlıktan ve Moskova'nın yerle bir edilmesinden kısa bir süre sonra *opriçnina*ya son verdi ve adının anılmasını bile yasakladı. Açıkça görülüyordu ki ona göre *opriçnina*, toprağı temizleme ve onun otoritesini güçlendirme görevini yerine getiremiyordu. Aksine, yıkım ve bölünme tohumları ekiyor ve otoriter yönetimi daha da zor hale getiriyordu. Tarihçiler, bunun nasıl yorumlanması gerektiği konusunda derin bir şekilde ayrılmaktadırlar. İvan'ın *opriçnina* için örnek aldığı kurumlar, İspanyol engizisyonu, Baltık bölgesindeki silahlı şövalyelerin ve hatta Cizvitlerin düzeni olabilirdi. Ya da *opriçnina*, İvan'ın kendi topraklarını, Hıristiyan bir ülkenin monarkını sınırlayan kısıtlamalar olmaksızın yönetebileceği *udel* prensliğinin fiili anlamda yeniden diriltilmesi olarak düşünülebilirdi.[89]

Bir bozkır hanlığı olarak *opriçnina* fikri, İvan'ın 1575'te tahtını kısa bir süreliğine hizmetindeki bir Tatar prensine, Simeon Bekbulatoviç'e bırakmasından sonra gelişti. İvan, Bekbulatoviç'i "bütün Rusya'nın büyük prensi (çarı değil)" olarak adlandırdı, *zemşçina*yı yönetmesine izin verdi ve kendi *udel*indeki bütün hainlere karşı harekete geçmek için onun iznini istedi.[90] Bekbulatoviç, Altın Ordu lideri olduğunu iddia eden son kağan Ahmet'in torunuydu. Sonuç olarak İvan'ın davranışı, yükselen bir Avrupa gücünün gerektirdiği karmaşık kurumları yaratmaya çalışmaktan vazgeçişin etkili bir ifadesi, bir tür teatral sunumu, Cengiz Han'ın mirasının ve bozkır hanlarının görece sadeliğinin garip bir şekilde yeniden hayata geçirilmesiydi. *Udel* topraklarında ya da hanlıkta dev-

88 G. Ps Fedotov, *The Russian Religious Mind,* cilt 2 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1966), bölüm 12; D. S. Likhachev, A. M. Panchenko ve N. V. Ponyrko, *Smekh v drevnei Rusi* (Leningrad: Nauka, 1984), 81-153.

89 Bozkır hanlığı fikri, Ostrowski tarafından ileri sürülmüştür. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols,* 191-197.

90 Skrynnikov, *Velikii Gosudar',* 2: 226-231, 240-241.

letin güvenliği ile ilişkili bir gerekçeyi uygulamak, kilisenin veya Boyar Duma'nın onayını almaktan çok daha kolaydı.

İvan, keskin biçimde bölünmüş bir kişiliğe sahipti ve bu sadece psikolojik yapısından kaynaklanmıyordu. Ülkesindeki farklılıklara, topraklarının son derece büyük genişliğine ve Rusya'nın yerine getirdiğini iddia ettiği büyük tarihi misyonuna yetecek hâkimiyeti için yeni bir temel bulmaya çalışıyordu. O, ülkesini Tanrı'nın kanunlarına uygun biçimde yönetmek istedi; aynı zamanda prenslerin özel bir muafiyete sahip olması gerektiğine inandı. Fakat boyarların derece ve üstünlük konusundaki duyarlılıklarına ve kaprislerine boyun eğmek zorunda kalmaksızın büyük ordular yaratmak için mutlak bir güce sahip olması gerektiği konusunda kararlıydı. Yoğun dindarlığı ve Tanrı'nın kendisine tayin ettiğine inandığı göreve adanmışlığı, yerini zaman zaman garip bir şehvet düşkünlüğüne, sadizme ve bazen de, sanki çarlar taşıdıkları yükten dolayı affedilmeyi diğer insanlardan daha çok hak ediyormuş gibi gurur duyduğu sefahate bıraktı. Bu iç karmaşanın temelinde; Üçüncü Roma, step hanlığı ve Avrupa gücü olma isteği; ve dindar, Tanrı korkusu taşıyan Bizans lideri, atlı göçebe savaşçısı ve, rasyonel, acımasız Rönesans prensi arasında üçe bölünmüşlük vardı. Avrasya'nın bütün politik ve dinî gelenekleri, sanki İvan'ın devasa ve acı içindeki kişiliğinde bir araya gelmiş ve çatışmaktaydı.

İvan, içsel çatışmadan yorgun düştüğü veya düşmanlarının onu devirmesinden korktuğu zaman, bir dönem Litvanya prensliğini kurtaran Polonya ile birleşme veya İngiltere'ye kaçma fikrine sığındı. Kraliçe Elizabeth'i gerektiğinde İngiltere'den hangi şartlar altında sığınma talep edeceğine dair görüşlerini dile getirdiği mektuplarıyla birkaç rahatsız ettiği bilinmektedir.[91]

İvan dönemi, bir bütün olarak, kuzeydoğu Avrupa'nın zayıf ve nankör topraklarında evrensel bir imparatorluk yaratma çabasının paradokslarının dramatik ve korkunç biçimde ortaya çıktığı bir dönemdi. Askerî anlamda Moskova, büyük bir güç haline geldi. Ekonomik anlamda da zengin nüfus ve toprak kaynaklarından dolayı çok fazla şey vaat eden bir konumdaydı. Fakat teknolojisi hâlâ bu kaynakları seferber edemeyecek kadar ilkeldi. Ayrıca, Rus-

91 *A.g.e.*, 273-275.

ya'nın miras olarak devraldığı sosyal yapısının bölünebilir, sınırlı ve babadan oğula geçen doğası, gerektiğinde birleşik bir cephe yaratmayı zorlaştırmaktaydı. Bu engeller düşünüldüğünde, İvan'ın oldukça başarılı olduğu söylenebilir fakat hem kendisi hem de bahtsız halkının başarı için feda ettiği insan sayısı, başarının kendisinden çok daha fazlaydı.

Döneminin sonuna doğru, Orta Rusya'nın çoğu, köylülerin fahiş vergiler ve iş yükümlülükleri yüzünden, manastır topraklarında daha kolay koşullar aramak veya açık bozkırda şanslarını denemek için topraklarını terk etmesiyle birlikte boşaldı. Birçok boyar, bireysel olarak yıkıma uğradı fakat elit olarak hayatta kalmayı başardı ve aralarındaki mücadeleler, devletin gücünü 17. yüzyıl boyunca da zayıflatmaya devam etti. Aynı dönemde onların *pomestye*lerini ele geçiren yeni hizmet aristokrasisi, daha yüksek ve istikrarlı bir statü kazandı fakat hâlâ çiğ ve züğürt bir halleri vardı. Kilise mensuplarının sapkın avından dolayı moralleri bozuktu. Kasaba halkı ise daha ağır vergilerle karşı karşıya idi ve "ortak sorumluluktan" dolayı yerlerine daha sıkı sarılır hale geldi.

Daha da önemlisi İvan, güçlü yerel toplulukları merkezi otoriteye bağlayacak ve böylece bütün nüfusun savunmasını organize etmek zorunda olan devlete sürekli halk desteği sağlayacak kurumları yaratmak gibi başladığı birtakım işleri yarıda bıraktı. Bunun yerine, Rus liderlerin halkı birleştirmek ve seferber etmek için; katı, zorba olması hatta monarşinin bizzat kendisinin açıklamış olduğu ideallerin birliğini, sağlamlığını ve değerini riske edecek biçimde Tanrı'nın kanunlarını ihlal etmesi geleneğini başlattı. Devletin otoritesi, aracı kurumların ve yerleşik kanunların yokluğunda, hükümdarın seçtiği ve oraya atadığı ileri gelenlerin kaprisleri kadardı. Onun başlattığı şey, devlet inşası değil, kişisel hâkimiyetini devletleştirmekti. Böylece sadece Ruslara özgü, devasa, farklılıklar içeren ve kişisel güce dayanan zayıf bir imparatorluğun yönetim biçimi başladı.

Bu yeterli değilmiş gibi, bütün herkes gibi tartışmalı bir hanedan verasetinin yaratabileceği tehlikeleri fark eden İvan, *zemşçina*nın sevgisini kazanan oğlunu (Çareviç İvan) –hamile eşini babası İvan şiddetinden korumak isterken ölümcül şekilde yaraladı. Ken-

disi ise hatalarının, pişmanlıklarının verdiği acıyla nedamet getirmiş bir rahip olarak öldü. Hayatta kalan iki oğlundan biri olan Dimitri, yedinci evliliğindendi ve bu nedenle kilise tarafından meşru bir vâris olarak kabul edilmedi; diğer oğlu Fyodor ise zihinsel engelli ve sağlıksızdı.

Moskova, IV. İvan'ın döneminde, Avrasya'daki jeopolitik rolünü oynamak için ilk adımı attı. Bununla birlikte böylesine bir rolü devam ettirebilmek için gereken kurumları yaratmayı başaramadı. Bu nedenle 16. ve 17. yüzyılda neredeyse yıkımına neden olacak bir krizle karşı karşıya kaldı. Fakat daha sonra, hayatta kalacak ve Avrasya'da şansını ikinci kez deneyecek kadar güçlü olduğunu gösterdi.

İKİNCİ KISIM

İMPARATORLUĞUN SIKINTILI İNŞASI

3

Çalkantılı 17. Yüzyıl

MOSKOVA PATRİKLİĞİNİN OLUŞUMU

Kötü sağlığına rağmen Fyodor İvanoviç, ülkeyi, naibi olan bacanağı Godunov ile birlikte tam on dört yıl (1584-1598) yönetti. Moskova'nın kendini yüceltmesinin son sembolü, 1580'lerde bağımsız bir Moskova Patrikliği'nin yaratılmasıydı. Bunun, görece zayıf ve çocuksuz bir çar tahtta iken ve Rurik hanedanının sonunun yakın göründüğü bir dönemde gerçekleşmesi önemlidir. IV. İvan, kendisine rakip olabileceğinden korktuğu için bir patrikliğin yaratılmasına razı olmamıştı. Bu, Bizans imparatorluk geleneğinde olduğu halde, Moskova'da çok sıcak karşılanmayan bir özellikti. Fakat soyunun devam etmemesi ihtimaline sahip zayıf bir lider olarak, Moskova'nın kilise hiyerarşisine karşı duracak pozisyonda değildi.

Konstantinopolis Patriği, IV. İvan'ın imparator unvanını onaylamıştı ve onu "bütün dünyadaki Ortodoks Hıristiyanlarının hâkimi ve papaya eşit değerde ve şanlı Konstantin gibi çarlardan biri" olarak tanımlamıştı. Fakat buna rağmen, doğu patrikleri, Moskova'nın patriklikten çok imparatorluk iddiasını desteklediler çünkü onlara göre ortaya çıkacak bir Moskova patrikliği, onların gücünü, zenginliğini ve bağlanacakları devletten bağımsızlıklarını gölgede bırakacaktı. Bu nedenle Moskova'nın 1584'teki ilk talebini duymazlıktan geldiler.

Sonunda Moskova, istediğini elde etmek için hile, rüşvet ve diplomatik baskı yoluna başvurdu. Osmanlıların yönetimi altındaki Ortodoks Kilisesi, dünyevi zenginliklerinin çoğunu kaybetmişti. Konstantinopolis Patriği Yeremey, finansal destek arayışları sırasında 1588'de Moskova'yı ziyaret ettiğinde, Moskova'nın ruhban sınıfı onu, destekleri karşılığında bir Moskova patrikliğinin kurulması konusunda ikna etmeye çalıştılar. Moskova'da bunun nasıl yapılması gerektiği konusunda iki farklı görüş hâkimdi. Yeni bir Ortodoks ekümenliğinden yana olanlar, Yeremey'in ekümenik piskoposluğunun Konstaninopol'den Moskova'ya taşınması konusunda ikna edilebileceğine ve pratikte Moskova'nın daha sonraki dönemde Ortodoks dünyasının lideri olabileceğine inandılar. Öte yandan "Moskova milliyetçisi" olarak adlandırılabilecek ikinci bir grup, Yunanlıların dinî meselelerde tam olarak doğru düşündüğüne inanmamakta ve bu nedenle başına bir Rus'un seçileceği ayrı bir Moskova patrikliği oluşturulması konusunda ısrar etmekteydi. Bazıları, ekümenik bir piskoposluk kurmayı, onu Vladimir'e taşımayı ve Yunan patrikliğini Moskova hâkimiyetine tabi kılmayı planladılar.

Yeremey, ekümenliği destekleyenlerin önerisine olumlu karşılık verdi fakat Moskova milliyetçileri tarafından engellendi. Aslında yetkilerin Vladimir'e devredilmesine onay vermeye hazır değildi. Buna rağmen, Moskova'nın, Üçüncü Roma konumunu tamamıyla kabul etmek anlamına gelecek bir patrikliğe sahip olma hakkını tanıyan bir berat yayınladı. Moskovalılar, bu beratı, yeni bir patrikliğin oluşturulmasını gönülsüzce onaylayan Konstantinopolis'teki Ortodoks Kilisesi Sinodu'nu ikna etmek için kullandılar. Bununla birlikte Sinod, Moskova'nın ya beşinci ya da en alttaki patriklik olması konusunda ısrar etti ve bu çözüm, Moskova'nın bütün cömertliğine ve ikna çabalarına rağmen değişmedi.

Bu geri adıma rağmen, yeni oluşum çok büyük bir öneme sahipti. Moskova Patrikliği'nin kuruluşunu ilan eden bildiri, "Moskova, Üçüncü Roma" kavramına açık bir şekilde bağlı olan bir çar tarafından yayımlanan tek belgeydi.[1] Moskova Patrikliği'nin kurul-

1 Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 239.

ması, Ortodoksluk içinde halihazırda devam eden güç değişimine sembolik olarak çok ciddi bir katkıda bulundu. Fakat bu değişiklik, Yunanlılarla Ruslar arasındaki ilişkileri, zehirlenen kıskançlıkları ve şüpheleri artırdı ve bunun tek nedeni, tarafların kullandığı metinlerin ve ibadet biçimlerinin birbirlerinden belirgin bir şekilde farklı olması değildi. Ruslar, Yunanlıları köhne, yozlaşmış; dinî uygulamalarını da Katolik Kilisesi ve kâfirlerle olan uzun süreli ilişkilerinden dolayı bozulmuş olarak gördüler. Yunanlılar ise Rusların gereğinden fazla güç ve dünyevi zenginlik sahibi, görgüsüz ve sonradan görme olduğunu düşünmekteydiler.[2]

HANEDANIN SONU: YENİ BİR SORUN

1598'de ölen Fyodor İvanoviç, arkasında bir vâris bırakmamıştı. Rurik hanedanının sonu, Moskova devletini ve Rus halkını tamamen yeni bir durumla karşı karşıya bıraktı. Eğer kroniklerde verilen bilgilerden yola çıkarsak, o vakte kadar Rus halkının kolektif bilinci, üç kavram üzerine oturmuştu: "Rus toprakları", Rus prensleri ve Ortodoks Hıristiyanlığı. "Rus halkı" gibi dördüncü bir kavramın olmaması ilginçtir ve belki de bu, Rus topraklarındaki etnik çeşitliliktendi.[3]

Bu kavramlardan biri olan Ortodoksluk, en önemlisiydi ve diğer ikisini etkilemekteydi. Büyük prensler ve çarlar, otoritelerinin Tanrı'dan geldiğini iddia ettiler ve bu iddia taç giyme töreniyle sembolik olarak cisimleştirildi. *Zadoşçina* adı verilen ve Kulikovo Muharebesi'nde Moskova'nın Altın Ordu'ya karşı kazandığı galibiyeti anlatan epik bir şiirde, Büyük Prens Dmitri Donskoy, prenslere, boyarlara ve cesaret sahibi bütün erkeklere kendisine katılmaları ve sanki ikisi birbirinden ve kendi unvanından ayrılamaz-

2 N. F. Kapterev, *Kharakter otnoshenii Rossii k pravoslavnomu vostoku v xvi i xvii stoletii-akh*, 2. baskı (Sergiev Posad: M. S. Elov, 1914), 34-60; B. A. Uspenskii, *Tsar'i Patriarkh: kharizma vlasti v Rossii* (Moskova: lazyki Russkoi Kul'tury, 1998), 495-517.

3 Paul Rushkovich, "The Formation of National Consciousness in Early Modern Russia," *Harvard Ukrainian Studies* 10, no. 3/4 (1986), 355-376; Michael Cherniavsky, "Russia," Orest Ranum, ed., *National Consciousness, History, and Political Culture in Early Modern Europe* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1975), 118-143.

mış gibi "Rus toprakları ve Hıristiyanlık inancı" için savaşmaları çağrısında bulunur.[4] Andrey Kurbski, IV. İvan'ın tiranlığını eleştirdiğinde bile Tanrı'nın bağışladığı monarşiden veya "kutsal Rus topraklarının" özel konumundan şüphe duymadı: Sadece onun İvan'ın zevk ve eğlenceye düşkünlüğü ve kana susamış tavrı yüzünden "bozulduğunu" belirtti.[5]

Hanedanlığın son bulmasıyla birlikte, yukarıda bahsi geçen üç öğeden biri ortadan kalktı. Moskova, o olmaksızın hayatta kalabilmek için yeterince güçlü ortak bir kimlik yaratabilmiş miydi? Rusya'nın müteakip yıllarda içine düşeceği karışıklığın çözümü, her şeyden çok bu sorunun cevabına bağlıydı. Boyarlar, kilise, hizmet aristokratları, kasabalılar, Kossaklar ve köylüler, kendilerini kimin yöneteceği veya daha da önemlisi bu kişinin nasıl seçileceği ve otoritesini hangi ahlaki temel üzerine oturtacağı konusunda bir karar vermek zorundaydılar. Serflik, vergilerin ve devlet hizmetinin artan yükü, etnik asimilasyon, uç bölgelerin savunması; bütün endişeler ve sorunlar, bu iki çok önemli soruya tabi kılındı ve hanedanlığın sonlanmasıyla birlikte ilk defa doğrudan sorulmaya başlandı.

Fyodor İvanoviç 1584'te tahta çıktığı zaman, *zemski sobor*, veraset sistemiyle başa geldiğinden onu seçmek için değil; onun meşruluğunu gösteren tahta çıkma törenine şahitlik etmek ve onu onaylamak için toplandı. 1598'de ölümü üzerine, belli bir vâris olmaması durumunda esas otorite olarak öne çıkan patrik, bir *sobor* daha topladı ama bu seferki çok somut bir amaçla, bir vâris seçmek için toplandı. *Sobor*, daha selefinin döneminde işleri yürüten birini, Boris Godunov'u seçti. Godunov, çok net bir tercihti ve yeni çarın ilan edilmesinde önemli bir yere sahip olan devlet görevlilerinin çoğunun ve Moskova halkının da tercihlerini ondan yana kullandığına şüphe yoktu. Boris, taht üzerindeki hakkı net bir şekilde ortaya konmadığı için tahta çıkmayı iki kez reddetti.[6]

---

4 L. A. Dmitriev ve D. S. Likhachev, ed., *Pamiatniki literatury drevnei Rusi: xii ve'k* (Moskova: Khudozhestvcnnaia Literatura, 1980), 130.

5 A. S. Lur'e, "Perepiska Ivana Groznogo s Kurbskim v obshchestvennoi mysli drevnei Rusi," A. S. Lur'e ve Iu. D. Rykov, ed., *Perepiska Ivana Groznogo s Andreem Kurbskim* (Moskova: Nauka, 1993), 214-249.

6 A. P. Pavlov, *Gosudarev dvor i politkheskaia bor'ba pri Borise Godunove (1584-1605gg)* (St. Petersburg: Nauka, 1992), bölüm 2.

Bu tür bir işlem ilk kez yapılıyordu ve bu yüzden Boris'in iktidarı konusunda hâlâ şüpheler söz konusuydu. Şüphelerin başka nedenleri de vardı: İvan'ın son eşinden olan oğlu Dmitri, saraydan alınmış, 1591'de Uglich'e sürülmüş ve orada açıklığa kavuşmayan şartlarda ölmüştü. Kendisi Fyodor'dan sonra tahta geçmesi muhtemel bir vâris olduğu için ölümünü Boris'in emrettiğine dair bir şüphe vardı.

Boris, muktedir bir yöneticiydi ve bir liderin sahip olması gereken nitelikler açısından seleflerinden katbekat üstündü fakat üzerindeki bu şaibeli verasetten kaynaklı gölgeyi hiçbir zaman kaldıramadı. Bu büyük bir şanssızlıktı çünkü idarenin gücünü artıran ve bütün sınıfların taşıdıkları yüklere katlanmalarına neden olan politikalar takip etmekten başka çaresi yoktu. Son dönemlerdeki Baltık savaşlarının getirdiği yıkım ve özellikle güneydeki uç bölgelerinin sürekli olarak savunulması zorunluluğu, Moskova devletinin devamı açısından yukarıdaki politikaları zorunlu hale getirdi.

Ağır vergiler, zorunlu askerlik, angarya veya bütün bunların bir birleşimi tarafından tehdit edilen köylüler, topraklarını etkili bir biçimde ekemediler, borçlandılar ve kendilerini bu borçlardan kurtaran toprak sahiplerine veya manastırlara bağımlı hale geldiler.[7] Köle durumuna düştüler ya da kendi topraklarını elde etmek için boyarların topraklarında zorunlu angarya işlerini (*barşçina*) yapar hale geldiler. Bazıları ise daha güvenli ve kazançlı hizmetler bulmak için kaçtılar. Diğer bazıları ise uç bölgelerde Kossaklara katıldılar. Rusya'nın merkezindeki birçok köy, neredeyse boşaldı ve onların ürettiklerine bağlı olan boyarlar ya da memurlar, devlet hizmetinin sıkıntılarını karşılayacak olanaklardan mahrum kaldılar. 1587-88'de ve yine 1601-1603'te kıtlık baş gösterdi, çok sayıda dilenci Moskova'ya akın etti ve birçok çıplak *yurodivyi*, Moskova sokaklarında Godunov'un meşruiyetini sorgulayan konuşmalar yaptı.[8]

Boris, hem naip hem de çar olarak çaresiz bir biçimde, devlet yönetiminin ve ordunun devamını sağlamak için ekonomiyi ve

---

7 Giderek artan vergi yükü için bkz. Marc D. Zlotnik, "Muscovite Fiscal Policy, 1462-1584," *Russian History* 6 (1979), 243-258.

8 R. G. Skrynnikov, *Rossiia nakanune smutnogo vremeni* (Moskova: Mysl', 1980), 55-56.

ondan gelen vergileri iyileştirmeye çalıştı. 1584-1588'de rejimin gelire ihtiyacı o kadar büyüktü ki, manastırların ve toprak sahiplerinin çoğunun vergiden muafiyetini kaldırdı ve işgücünü ve kanunen zorunlu olan vergi borçlarını hesaplamak için toprak sayımı yaptı. Sonuç olarak Boris, rejimi, ülkenin güney sınırındaki askerî personel için zahmetli bir hale getirdi.

Bu iki önlem ve kentli ve hizmet grubunun belirlenmesi sonucunda köylüler serf haline geldiler. Oysa o ana dek özgürdüler: Borçlarını ödemek kaydıyla ve hasadın kaldırıldığı ve bütün diğer tarım işlerinin tamamlandığı St. George Günü'nden (26 Kasım) önceki veya sonraki hafta olmak şartıyla, toprak sahiplerini terk edip başka yerlerde iş arama hakları vardı. Onların ayrılması, kendilerine hizmet karşılığı toprak verilen kişiler için ciddi sorunlar çıkartabilirdi çünkü topraklarının onu işleyecek insanlar olmadığı zaman hiçbir değeri yoktu. [Bu nedenle] bu kişiler, çara şikâyette bulundular ve hükümet, 1580 veya 1581'de St. George Günü'ne dair izni bazı bölgelerde "geçici" olarak iptal etti. Bu şartlar, 1590'ların ortasına kadar sahip oldukları şeyler arazi defterlerine kayıtlı bütün köylülerin, resmen o toprağa bağlı oldukları anlamına gelmekteydi.[9]

Bununla birlikte Boris'in son yıllarında, kırsaldaki karmaşa, köylülerin ve bazen toprak sahiplerinin bütün resmi şartları göz ardı etme ve neyi uygun görüyorlarsa ondan kaçınma eğilimlerini güçlendirdi. Sorumlulukları giderek artan ve özgürlükleri giderek kısıtlanan kentli halk da zaman zaman aynı şeyi yaptı. Ucu açık platolar ve içine girilmesi zor ormanlar, cesaret sahibi ve gözü pek birinin ortadan kaybolmasını kolaylaştırmaktaydı. Maliye Bakanlığı, toprak sahipleri ve şehir meclisleri tarafından kaçakların aranması ve iade edilmesini isteyen dilekçe yağmuruna tutuldu çünkü kaçan bu insanlar olmadan vergileri ödemek ve hizmetleri yerine getirmek mümkün değildi. Birçok yerde nüfus sayımları tamamlandığında, oralarda yaşayanların ortadan kaybolması eskisine gö-

9 Richard Hellie, *Enserfmint and Military Change in Muscovy* (Chicago: University of Chicago Press, 1971), 93-103. Bugün bile bazı Ruslar, hevesle bekledikleri bir olay başarısızlıkla sonuçlansın veya suya düşsün, bunu ifade etmek için "İşte sana St. George (Aziz George) Günü!" *(Vot tebe i Iur'ev den'!)* derler.

re zorlaştı ve kaçanların üzerinde hak iddia etmek ve iade talebinde bulunmak da eskisine göre daha kolay hale geldi

Godunov, kaçakları arama taleplerinin çok fazla olması üzerine, askerin ve devletin bu iş yüzünden üzerine binen yükü de dikkate alarak 1597'de yayınladığı bir bildiri ile kaçanların aranma süresini, askeriyenin ve mahkemelerin kaldırabileceğinden fazla işi üstlenmesini engellemek için 5 yıl ile sınırladı. 1607'de bu süre on beş yıla uzatıldı. 17. yüzyılda ise tamamen sonlandırıldı. Bu şekilde, devletin finansal ve toprak sahiplerinin ekonomik ihtiyaçlarının neden olduğu baskı, köylülerin görece özgürlüklerini zaman içerisinde kısıtladı ve onları bir tür kölelik olan serfliğin içine hapsetti.[10]

Devletin gücü garanti altına alındı ama bu, İvan'ın yaratmaya çalıştığı ve yerel halkların yeteneklerini ve isteklerini yansıtan veya onlara geri bildirim sağlayan kurumlar aracılığı ile değil; kişisel despotluğun yasallaşmasıyla mümkün oldu. Kanunlar ve kurumlarla belirlenen devlet otoritesinden çok kişisel kapris, politik gücün geçişini sağlayan bir kemer haline geldi. "Devlet" (*gosudartsvo*) kelimesinin bizzat kendisi, "mülk" demekti.[11]

Meşru kabul edilmek için bu tür sorumlulukların kusursuz otoriteye sahip bir lider tarafından yüklenilmesi gerekmekteydi. Boris, böyle bir lider değildi. Hatta, dedikodulara ve komplo söylentilerine, ihbarları dikkate alacak ve inceleyecek özel bir birim kurarak ve potansiyel rakiplerini tutuklatarak, hapsederek ve sürgün ederek karşılık verdi. Boyarlardan en büyük rakibi, Romanov ailesinin başındaki Fyodor Nikitiç, Filaret adıyla manastıra çekilmeye zorlandı. Fyodor'un oğlu Mihail ve ailenin diğer üyeleri ise ya sürgün edildiler ya da şüpheli biçimlerde öldüler.

KARIŞIKLIKLAR DEVRİ

Çar, "Tanrı tarafından atanmıştı" ve devlet ondan ayrılmamıştı. Bu nedenle aracı kurumların ve tüzel yapıların yokluğunda, muhalefetin kendisini organize etmesi ve meşru kılması için tek yol, taht-

10 Skrynnikov, *Rossiia nakanune*, bölüm 9 ve 13.

11 Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (Harmondsworth: Peregrine Books, 1977), 78.

taki kişinin "sahte çar" olduğunu ileri sürmek ve alternatif "gerçek bir çar" etrafında toplanmaktı.[12] Boris, böyle bir durum olasılığı karşısında oldukça zayıf bir konumdaydı.

1603'te Polonya'da, en son çarın ölen oğlu Dmitri olduğunu iddia eden genç bir adam ortaya çıktı. Gerçekte o, bir zamanlar ikinci derece bir aristokrat, sonra bir rahip olan ve Romanovlar tarafından Godunov karşıtı bir harekete girişmesi için teşvik edilmiş ve desteklenmiş olması muhtemel Grigori Otrepev isminde biriydi. Fakat Polonya'yı üs olarak seçince, birdenbire farklı güçlerin aracı haline geldi. Polonya kilisesi, Uniat Kilisesi'ni henüz kurmuştu ve onu bütün Rus topraklarında yaymaya çalışıyordu. Ayrıca Polonya, Türklere ve güney sınırlarını sürekli tehdit eden Tatarlara karşı, Moskova'yı da kapsayan bütün bir Avrupa koalisyonu oluşturmaya çalışıyordu. Moskova'da Katolikler tarafından desteklenen bir çarın olması, her iki amaca ve belki daha önce Polonya-Litvanya arasında olduğu gibi şimdi de bu iki ülkenin birleşmesine hizmet edebilirdi.

Sahte Dmitri, Polonya ileri gelenlerinin, Cizvitlerin ve Polonya Krallığı'nın desteğiyle sınırı geçerek Rus topraklarına girdi. Orada, Godunov karşıtı boyarlar, güneydeki uç bölgelerinde baskı altına alınmış devlet görevlileri, *volya*ları konusunda ısrar eden Kossaklar, yükümlülüklerine karşı çıkan köylüler ve genel olarak aç ve yersiz ve yurtsuzlardan müteşekkil, geniş ve renkli bir kalabalığı kendisine çekti. Bunlardan bazıları, Dmitri'yi mucizevi bir şekilde yeniden dirilen İsa gibi gördüler. Sonuç olarak Dmitri, daha eski oturmuş ve güvenli bir merkezin ve kuzeye karşı yapılan savunmanın ve ekonomik krizin yükünü çeken güney Rusya'da, "vahşi topraklarda" ve onun en ucunda yaşayan insanları isyana kışkırttı. Başlangıçta kendisini püskürtmek için gönderilen hükümet güçlerine karşı başarısız oldu fakat Boris'in Nisan 1605'te ani ve beklenmedik ölümü, ona başkentin yolunu açtı.

12 B. A. Uspenskii, "Tsar and Pretender: *Samozvanchestvo* or Royal Imposture in Russia as a Cultural-Historical Phenomenon," Iu. M. Lotman ve B. A. Uspenskii, *The Semiotics of Russian Culture,* ed. Ann Shukman, Michigan Slavic Contributions, no. 11 (Ann Arbor: Department of Slavic Studies, University of Michigan, 1984), 259-292; Maureen Perrie, *Pretenders and Popular Monorchism in Early Modern Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

"Çar Dmitri", şehir halkı tarafından onaylandı, Uspenski Katedrali'nde tacını giydi ve kendisini destekleyenlerin amaçlarını yerine getirmek yolunda önemli bir aşama kaydetti. Fakat dindar Moskovalılar, kısa bir süre sonra, kendisi Ortodoks olsa da "yeni çarın" Cizvit danışmanları olduğuna, Ortodoks orucunu tam olarak yerine getirmediğine ve Polonya'dan getirdiği eşi Marina'ya evlenmeden önce Ortodoksluğu kabul etmesi için baskı yapmadığına dikkat çekmeye başladılar. Ayrıca Dmitri'nin tamamen farklı ve birbirlerine zıt takipçilerini uzlaştırması mümkün değildi. Mayıs 1606'da düğününü büyük bir ziyafet ve kutlama eşliğinde oruç tutulan cuma gününde yapınca, Ortodoksları kızdırdı. Onun tahta çıkmasından fayda sağlayamayan boyarlar, memnuniyetsizliği kışkırttılar ve kasaba halkı Polonyalı misafirlerini katletmeye girişti. "Dmitri" öldürüldü ve eşi Marina tutuklandı.

Büyük boyar klanlarından birisinin lideri olan Vasili İvanoviç Şuyski, hiçbir *sobor* olmaksızın çar ilan edildi. O, Rurik hanedanının en son kolunun bir üyesi olarak meşru olduğunu iddia etti. Fakat halkı birleştirmek konusunda selefinden daha yetenekli değildi. Bazı boyarlar, klan rekabetinden dolayı kendisine muhalefet ettiler. Daha da önemlisi, Kossakların çoğu, "gerçek bir çarın" sunabileceği otoriteyi uygulama hakkını reddettiler. Onların muhalefeti, sosyal protestoların isyana dönüşmesinden önemli bir rol oynadı. Şuyski'ye özellikle güneyde ve doğuda güçlü bir muhalefet ve direniş söz konusuydu. Kaçak bir köle olan İvan Bolotnikov, bir ordu oluşturdu ve günümüze kadar ulaşamayan fakat fakirlere ve ezilenlere; boyarları ve tüccarları öldürmeleri ve onların mallarına el koymaları için çağrıda bulunan bir bildiri yayınladı. Kossaklar, kaçak köleler, serfler ve hoşnutsuz hizmet aristokrasisi, bu çağrıya uydular ve Moskova'yı tehdit edecek biçimde en kuzeye kadar ilerlediler. Bununla birlikte köylülerin özgürlük taleplerinden endişeye düşen birçok hizmet aristokrasisi, Bolotnikov'u terk etti. Bunun üzerine Şuyski, yeterince güçlü bir ordu oluşturdu ve Bolotnikov'u yendi. Sonra, Godunov'unkinden çok daha katı bir polis rejimi getirdi ve kaçakların çoğunu sahiplerine iade etti. Serfleri kaydetmeye başladı ve kaçanları saklayan toprak sahiplerini cezalandırdı.

"Sahtecilik" giderek kronik bir hal aldı. Zamanı gelince başka bir Dmitri daha ortaya çıktı ve kendisini yakalamak isteyenlerden iki kez kurtuldu. Genel olarak "haydut" (*vor*) olarak ünlenen Dmitri, selefi gibi, Polonyalı aristokratlardan destek gördü ve Moskova'nın hemen dışında (daha sonra ilk havalimanının inşa edildiği) Tuşino'da silahlı bir birlik oluşturdu. Orada, bir önceki sahte Dmitri'nin Marina da dahil birçok takipçisi kendisine katıldı. Kendisine alternatif bir saray kurdu ve şehri kuşatmak için harekete geçti. Moskova'nın kurtulması konusunda çaresiz bir konumda kalan Şuyski, kuzey ve doğudaki şehirlerin halklarından yardım istedi. Ayrıca askerî yardım karşılığında Finlandiya Körfezi'nden bir yer bıraktığı İsveç'le bir ittifak anlaşması imzaladı ve böylece mücadele alanını genişletti. Bu, Karelya bölgesini doğuya ve güneye doğru genişletmeye çalışan ve fakir topraklarını uzun dönemde Novgorod'u ele geçirerek zenginleştirmeyi planlayan İsveçliler için altın değerinde bir fırsattı. Oysa Polonyalılar, Şuyski hareketinin, kendilerinin planlarını tehlikeye attığını düşünmekteydiler ve Mayıs 1609'da Polonya meclisi Sejm, kral III. Sigismund'u İsveçlilerin ilerleyişini durdurması için maddi anlamda destekleme kararı aldı. İsveçliler, Şuyski'ye Tuşino'nun üzerine yürümesi için yardım ederken, Polonya birlikleri de Smolensk'i kuşattılar.

Şuyski'nin girişimi, Temmuz 1610'da bir isyan sonucu tahttan indirilmesiyle birlikte sona erdi. Bu noktada kendisine muhalefet eden boyarlar, Polonyalılarla bir anlaşma yaptılar ve Sigismund'un oğlu Vladislav'ın Polonya ile kişisel bir bağ içerisinde Rusya tahtına geçmesini kabul ettiler. Bu, o dönemde, boyar yönetimini devam ettirmek ve aşağı sınıfları kontrol altında tutmak için en iyi yol gibi göründü. Boyarların sunduğu şartlar, Rusya'da ortak kimliğe sahip bir aristokrasinin oluşma biçimini göstermesi açısından son derece ilginçtir. Onlar Ortodoksluğu devam ettireceğini (zaten sonra ondan Ortodoksluğu kabul etmesini şart koştular) ve kişisel malikâne üyelerinin eşit yargılanma ve neden göstermeksizin unvanının elinden alınmaması haklarını garanti edeceğini düşündükleri için Wladislav'ı tahta getirmeye hazırdılar. Güç; *Boyar Duma* ve *Zemski Sobor* tarafından ortaklaşa paylaşılacak, vergiler ve

devlet memurlarının maaşları onlar tarafından belirlenecek ve babadan oğula geçen veya hizmet karşılığı verilen topraklar, onlar tarafından tespit edilecekti. Böyle bir belge, Polonya ile birleşme durumunda anayasal monarşinin temellerini oluşturabilirdi.[13]

Bu anlaşmayı uygulamak için Polonya birlikleri Moskova'ya kabul edildi ve aynı zamanda (ikinci "Dmitri" tarafından patrik olarak atanan ve sonra Şuyski tarafından kendi adayı Germogen'in lehine görevden alınan) Filaret'in de dahil olduğu büyük bir heyet, Sigismund'la buluşmak ve oğlunun tahta geçişinin ayrıntılarını görüşmek için Smolensk'e gitti. Sigismund onlara Wladislav'ın iktidara gelmek ve Rus ve Polonya tahtlarını birleştirmek niyetinde olduğunu açıkladı. Patrik Germogen, kendisine tavsiyesini almak için gönderilen heyeti, yeni çarın Ortodoksluğu kabul etmesini şart koşmayan hiçbir düzenlemeyi kabul edilmemesi konusunda uyardı. Ardından hiç kimsenin Roman Katolik bir yöneticiye biat etmemesine dair bir duyuru yayınladı. Görüşmeler kesildi ve aralarında daha sonra Ocak 1612'de hücresinde ölecek Germogen'in de bulunduğu Moskova heyetinin liderleri, Polonyalılar tarafından hapsedildi.

Müteakip olaylar, Germogen'in tavsiyesinin bir dönüm noktası olduğunu gösterir. Ortodoksluk, Rus toplumunun farklı katmanlarını hiçbir gücün yapamayacağı biçimde bir araya getirme kapasitesine sahipti. Metropolit Makari'nin Rusya'nın Ortodoks bir güç olarak misyonu olduğuna dair her kilise kürsüsünden defalarca tekrarlanan mesajı meyvelerini vermişti. O ana dek kriz anlarında veya tartışmalı bir taht değişikliğinde devletin tartışmasız emanetçileri olan boyarlar, iktidarın anahtarını kaybettiler. Kendi aralarındaki anlaşmazlıkları Polonya kralını davet ederek gidermeye çalışmaları, onları zayıf, bölünmüş ve hain gösterdi.

Bu yüzden ulusal birlik duygusunu uyandırmak, sosyal karmaşayı sakinleştirmek ve yabancıları kovmak amacının, başka birileri tarafından teşvik edilmesi gerekliydi. Bu, 1610-11'de imkânsız görünüyordu. Ama yine de başarıldı. Bunda belirleyici rol oynayan faktörler; kilise ve Moskova'nın topraklarına yeni kattığı, karışıklıklardan en az biçimde etkilenen kuzey ve doğunun *mir* topluluk-

13 V. O. Kliuchevskii, *Sochineniia*, cilt 3 (Moskova: Gospolitizdat, 1957), 41-43.

larıydı. Germogen, ölümünden önce şehir meclislerinin başkanlarına mektuplar göndermeye başlamış ve onlara kâfirlerin Moskova'yı ele geçirmesini önlemek amacıyla "milis birlikleri" (*zemkskaya rat*) oluşturmaları için çağrıda bulunmuştu. Ölümünden sonra Kutsal Üçlü Manastırı'nın kilercisi Avrami Palitsyn başa geldi ve onun çabalarını devam ettirdi.

Milis birlikleri oluşturmak yönünde yapılan ilk girişim, *volya*nın tam olarak sağlanmasını talep eden Kossaklar ve kaçaklarla, Rusya'nın bir tür devlet hizmeti olmadan yaşamayacağını düşünen tüccarlar, ruhban sınıfı, hizmet aristokrasisi ve boyarların uzlaşmadan uzak tavırları ve çıkar çatışmaları yüzünden başarısız oldu. Milis birliklerinin komutanlığı yapmak isteyen Riyazan aristokratlarından Prokopi Lyapunov, talepleri yüzünden rahatsızlık duyan Kossak liderleri tarafından öldürüldü.

Fakat ikinci bir girişim daha yapıldı. Eylül 1611'de Nijni Novgorod'un, Kuzma Minin isimli bir tüccarın başını çektiği liderleri, milis birliklerinin (*opolçenie*) kuruluşunu ilan ettiler ve şehirlerle iletişime geçerek onlardan birliklere destek çıkmalarını istediler. "Ortodoks Hıristiyanları, sevgide ve birlikte... birlik olalım ve gelin son zamanlardaki karışıklıklara izin vermeyelim, Moskova devletini düşmanlarımızdan, Polonyalılardan ve Litvanyalılardan temizlemek için yorulmaksızın savaşalım."[14] Milislere komutanlık etmesi için eski aristokrat bir ailenin oğlu olan Prens Dmitri Pojarski'yi atadılar.

Ulusal uyanışın Nijni Novgorod'da başlaması ilginçtir. Burası, eski Rusya'nın önde gelen bir ticaret merkezi ve aynı zamanda kuzey ormanlarının, göllerinin ve nehirlerinin Volga'ya ve ülkenin ticaret damarlarına ulaştığı bir antrepo idi. Rusya'nın zenginliğinin ve iletişim sisteminin ana noktasıydı. Yönetim birimi, hizmet esaslı devlet sisteminin yoksunluklarıyla yıkılmamıştı ve kendisini önceki yıllarda cereyan eden keskin sosyal çatışmaların dışında tutmuştu.

Nijni Novgorod'un programı, "haydut veya onun takipçilerinin" veya Ortodoks olmayan Hıristiyanların yönetimi fikrini red-

14 P. G. Liubomirov, *Ocherki istorii nizhegorodskogo opolcheniia, 1611-13gg* (Moskova, 1939). 72-77.

detti. Bu temelden yola çıkarak, Rus elitlerinden oluşan askerî bir temsilciler meclisi toplamanın mümkün olduğunu gösterdi. Pojarski, milislerini Volga üzerinde, Moskova'ya çok daha yakın büyük bir kasaba olan ve Kossaklarının bazılarının Palitsyn'in teşviki ile kendisine katıldığı Yaroslav'da bir araya getirdi. Oradan başkente hücum etti ve Polonya garnizonunu Ekim 1612'de şehirden sürdü. Aynı zamanda askerî konsey, bütün kasaba ve bölgelere davetiyeler gönderdi, onlardan her biri bir vekâletle donatılan, "en iyi, en duyarlı ve güvenilir adamlarını" yeni bir çar seçmek üzere toplanacak toprak konseyine (*sovyet vseya zemli*) göndermelerini istedi.

Şubat 1613'te toplanan konseyde, Filaret'in oğlu Mihail Romanov çar seçildi. Bu önemli olay, Rus ulusal güçlerinin birleşmesinin ve Karışıklıklar Devri'nin sona ermesinin son aşamasının simgesi olarak kabul edilegelmiştir. Esasen bu, sonuçların birbirine çok yakın olduğu bir yarıştı ve Rus toplumunu parçalanmış bir halde ve Rus topraklarının bir kısmını da yabancıların elinde bıraktı. Boyarların çoğu, yabancı bir kraliyet ailesinden bir üyenin tahta geçmesi için davet edilmesinden yanaydı çünkü yabancı birisinin, boyar aileleri arasında uzlaşmayı bu ailelerden gelmesi çok muhtemel yerli bir adaydan daha iyi sağlayacağına inanmaktaydılar. Polonyalılar Moskova'nın dışına sürülür sürülmez öne çıkan aday, İsveç Kralı Gustav Adolphus'un genç kardeşi Karl Philipp oldu. Ona gönderilen bir davetiye, özellikle "çar olmasıyla Rusya'nın daha önce olduğu gibi barış ve huzur içinde olacağını ve kan dökmenin sona ereceğini" belirtmekteydi. Bu sözler, Vareglerin aynı düşünceyle Doğu Slavları tarafından davet edilmesini hatırlatmaktadır. Karl'ın destekçilerinden bazıları, onun tahta çıkmadan önce Ortodoksluğu kabul etmesini istediler. Oysa diğerleri, Rusya'da daha az Protestan ve Katolik karşıtı bir hava olması şartında bile ısrar etmediler.

1613 yılının başında *sobor*'un tercihi, Karl Philipp'den yanaydı fakat sonra Kossaklar ve Moskova halkı, yabancı bir aday fikrine karşı çıktılar. Boyarları Rusya'yı tanımayan birisini seçmek ve böylece ülkeyi kendi çıkarlarına göre yönetmek ve aslan payını almak istemekle suçladılar. Göstericilerin adayı, Mihail Romanov idi.

Onlara göre IV. İvan'ın ilk eşinin ailesinin bir üyesi ve son Rurik çarının yeğeni olduğundan Mihail'in seçilmesi, Karışıklıklar Devri öncesindeki geleneklere benzer bir durum yaratacaktı. Bu nedenle destekçileri, Çar Fyodor İvanoviç'in ölüm döşeğinde iken, tahtı Mihail'in babası (o anda Polonyalıların elinde esir bulunan) Metropolit Filaret'e, diğer ismiyle Fyodor Nikitiç Romanov'a bıraktığına dair bir efsanenin yayılmasını sağladılar.[15]

Avrami Palitsyn de Mihail'den yanaydı. Ona göre "birçok büyük ve küçük aristokrat, birçok kasabadan tüccarlar, atamanlar ve Kossaklar, hepsi ona geldiler ve dürüstçe görüşlerini açıkladılar, çarın seçimine dair isteklerini dile getirdiler ve ondan bu isteklerini yönetici boyarlara ve komutanlara iletmesini istediler". Avrami, bu isteği yerine getirdi. Resmi kayıtlara göre "onlar, Avrami'yi dinlediler ve Tanrı'ya böyle şanlı bir başlangıç için teşekkür ettiler." Ertesi gün, Mihail, genç yaşına (sadece 17 idi), tecrübesizliğine ve Polonya'da esir bir akrabaya sahip olmanın tehlikesine rağmen usule uygun bir biçimde çar seçildi.[16]

Yeni çara hiçbir durumda herhangi bir şart sunulmadı ya da otoritesi üzerinde herhangi bir kısıtlama getirilmedi. Konsile katılanların çoğu, etkisi genel olarak herkes tarafından kabul edilecek otoriter bir lidere ihtiyaç olduğu konusunda hemfikirdi. Bu noktada çar olmak, tehlikeli ve birçok anlamda nankör bir girişimdi. Ve o anda Kostroma'daki aile malikânesinde bulunan Mihail, bu sorumluluğu almaya zorlukla ancak adaylığının geniş bir destek bulacağı ve geçici hükümetin, köyleri ve yolları yağmacı çetelerden temizleyeceği ve böylece Moskova'daki tahta çıkış töreninde hiçbir sorun çıkmayacağı garanti edilerek ikna edilebildi.[17]

Mihail, zehirli kadehi kabul ettikten ve taç giyme törenine katıldıktan sonra, yabancı birlikler tarafından işgal edilmeyen kasabalara hemen haber gönderdi, onlardan orduyu uygun bir şekle sokmak için malzeme ve ekstra vergi talep etti, başıboş Kossak grup-

15 G. Edward Orchard, "The Election of Michael Romanov," *Slavonic and East European Review* 67 (1989), 378-402.

16 L. V. Cherepnin, ed., *Skazanie Avraama Palitsyna* (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk, 1955). 231-233; quotation p. 232.

17 S. M. Solov'ev, *Sochineniia,* cilt 5 (Moskova: Mysl', 1990), 7-16.

larını bastırdı, çeteleri yakaladı, kanun ve nizamı sağladı ve yıkıma uğramış ekonomiyi canlandırdı. Ayrıca Strogonaov ailesinden, Ural'daki kazançlı yatırımlarından ekonomiye özel bir katkı yapmasını istedi ve bu isteği yerine getirildi. Son dönemde fethedilmiş ve asimile edilmiş bu topraklar, bir kez daha tehlike içinde bulunan merkezin yardımına geldi. Rusya'nın, yeni fethedilmiş toprakları olmaksızın Karışıklıklar Devri'ni atlatmasının mümkün olmadığı açıktı. Kuzeydeki ormanlar, Volga bölgesindeki topraklar ve Sibirya; onu, İsveç, Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında paylaşılmaktan kurtardı. Rusya, artık bir Avrasya imparatorluğu idi ve Avrupa ve Asya toprakları birbirlerine karşılıklı olarak bağımlıydı.[18]

DOĞU'YA DOĞRU GENİŞLEME

Eski Kazan ve Astrahan hanlıklarının asimilasyonu, Moskova'ya ilk kolonyal tecrübesini kazandırdı. Rus tüccarları, din adamları, Kossaklar ve köylüler, yeni fethedilen yerlere yerleşmeye, oralarda güçlü bir Rus varlığı oluşturmaya, tüm Volga havzasının fethiyle gelen yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmaya ve yeni sınır bölgesinde kaleler inşa etmeye teşvik edildiler.

Moskovalı yetkililer, hanlıkları tekrar kurma amacıyla çıkan isyanları bastırdıktan sonra, Mari, Çuvaş, Çeremiler, Mordvinler ve Udmurtlar gibi yerel halklara karşı hoşgörülü bir politika uyguladılar. Onlara "*yasak*," yani vergi veren fakat serf ya da köle yapılamayan halk statüsü verdiler. Görevlilere, onları "kızdırmamaları" ve vergi toplarken "dostça ve iyilikle" yaklaşmalarını öğütlediler. Daha önce uygulanmakta olan Ortodokslaştırma politikasından hemen vazgeçtiler çünkü bunun kızgınlık uyandıracağını ve

18 Benim Karışıklıklar Devri ile ilgili olarak verdiğim bilgiler, esas olarak S. F. Platonov'un klasik çalışması *The Time of Troubles* (Lawrence: University of Kansas Press, 1970) ve R. G. Skrynnikov'un modern çalışması *The Time of Troubles: Russia in Crisis, 1604-1618* (Gulf Breeze, Fla.: Academic International Press, 1988) gibi eserlere dayanır. Ayrıca Chester Dunning'in önemli revizyonist çalışmasına "Crisis, Conjuncture, and the Causes of the Time of Troubles," *Harvard Ukrainian Studies* 19 (1995), 97-119; ve onun Skrynnikov'un eseriyle ilgili değerlendirmesine bakmakta yarar vardır. *Russian Review* 50 (1991), 71-81.

böylece barış ve düzene zarar vereceğini düşündüler. Aynı zamanda yerel halkları silah taşımaktan men ettiler ve iyi davranışlarını garanti etmek için rehine vermek zorunda bıraktılar.

Tatar *murzi*lerini (aristokratlarını) Ortodoksluğu kabule ikna etmek için bir adım atıldı fakat bu nefret uyandıracak kadar ileriye götürülmedi ve hatta Müslüman olarak kalan ve çoğunlukta olan Tatarlar, Rus imparatorluk aristokrasisi içine kabul edildiler. Bu taviz, garip ve planlanmamış bir etki yarattı ve bazı yerlerde Müslüman toprak sahiplerinin Rus Hıristiyan köylülerini serfleştirmesiyle sonuçlandı. Bu, 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rus imparatorluğunun, henüz gelişmemiş Rus milletinin önüne geçmeye başladığının net bir işaretiydi.[19]

Volga bölgesindeki toplumsal sınıf düzeni, 17. yüzyılın ortalarında soğan şeklindeydi. Ruslar üstlerde ve altlarda oldukça küçük bir bölümü oluştururken, yerel haklar geniş orta bölümleri işgal etmekteydiler. En aşağıdaki bölüm ise şahsa ait serflerden, genellikle *yasak* halkından daha düşük statüye sahip başarısız göçmenlerden oluşmaktaydı. Dinî ve etnik asimilasyon, çoğunlukla yukarı doğru idi ve bu, bazı Rusların İslama ya da animizme çekildiği anlamına gelmekteydi. Öte yandan Rus olmayanlar için Ortodoksluğu kabul etmeden en yüksek katmanlara yükselmek giderek zor hale geldi.[20]

Fakat uç bölgeleri, aynı dönemde ilerledi. Volga hanlıklarının fethinden sonra Urallar'ın orta ve güney eteklerinden zengin ormanlara, göllere ve Novgorod ve Moskova'nın halihazırda kuzeyden sömürgeleştirmeye başladığı nehir bölgesine doğru bir yol açıldı. 1558'de Solvyçegodsk'da başarılı tuz çalışmaları yapan eski zengin bir köylü ailesinin üyesi olan Grigori Stroganov, IV. İvan'dan Kama Nehri boyunca uzanan "boş toprakların" kolonizasyonuna izin veren ve Nogaylara ve Tatarlara karşı sınır bölgesini sağlamak karşılığında yirmi yıl boyunca vergi ve gümrükten muafiyet sağlayan bir berat almıştı. Stroganovlar, mütea-

19 Andreas Kappeler, *Russlands erste Nationalitaten: das Zarenrekh und die Vb'lker der mittleren Wolga vom 16ten bis zum 19ten Jahrhundert* (Cologne: Bohlau Verlag, 1982), 217-218.

20 *A.g.e.*, 238-243.

kip on yıl boyunca burada hâlâ tuz çıkarmaya yoğunlaşan; aynı zamanda balıkçılık, avcılık, madencilik ve tarımı da kapsayan, ticarete dayalı bir aile imparatorluğu kurdular. Elde ettiklerini, beratta belirtildiği üzere müstahkem kasabalarla ve tüfekli askerlerle savundular.[21]

Başkenti İsker Urallar'ın en ucunda bulunan Sibirya Hanı Kuçum, bu toprakları kendisinin olarak kabul etti ve yerli Mansi ve Kantilerden seçilen birlikleri kullanarak bu bölgeye sürekli akınlar başlattı. Stroganovlar, savunmaya yardım etmeleri için Kossakları getirdiler. Bunlar arasında Don bölgesinden gelen, esasen bir kaçak olan ve Nogaylar üzerine düzenlenen akınlara katılan ve daha sonra çar tarafından reddedilen Ermak Timofeyeviç adında biri de vardı. Stroganovlar tarafından teşvik edilen Ermak, 1582'de Urallar'a bir sefer düzenleyerek sadece Sibirya Tatarlarını yağmalamakla kalmadı, aynı zamanda çok daha büyük (ama muhtemelen ateşli silahlardan yoksun) bir orduya karşı galibiyet kazanarak İsker'i ele geçirdi.[22]

Çar, Ermak'ın galibiyetinin potansiyel önemini çabuk kavradı ve onu sağlamlaştırmak için malzeme, takviye ve askerî bir vali (*voyvoda*) gönderdi. Bunlar, Sibirya'ya, ancak Kossaklar, Tatarlar tarafından devamlı surette yağmalandıktan ve Ağustos 1584'te de Ermak'ı bir çarpışmada kaybetmeleri üzerine geri çekildikten sonra geldiler. Bununla birlikte yeni gelenler, 1586'da Tura Nehri üzerinde Tümen'in karşısında bir kale, ertesi yıl İrtitiş'in en batıdaki kıvrımında Tobolsk'ta bir kale daha inşa ettiler. Yerel Tatar prensleri ve onların vasalları, çarın hizmetine alındılar. Kossaklarla birlikte 1598'de Kuçum'u son bir kez daha yendiler ve hanlığını kendilerine tabi kıldılar.

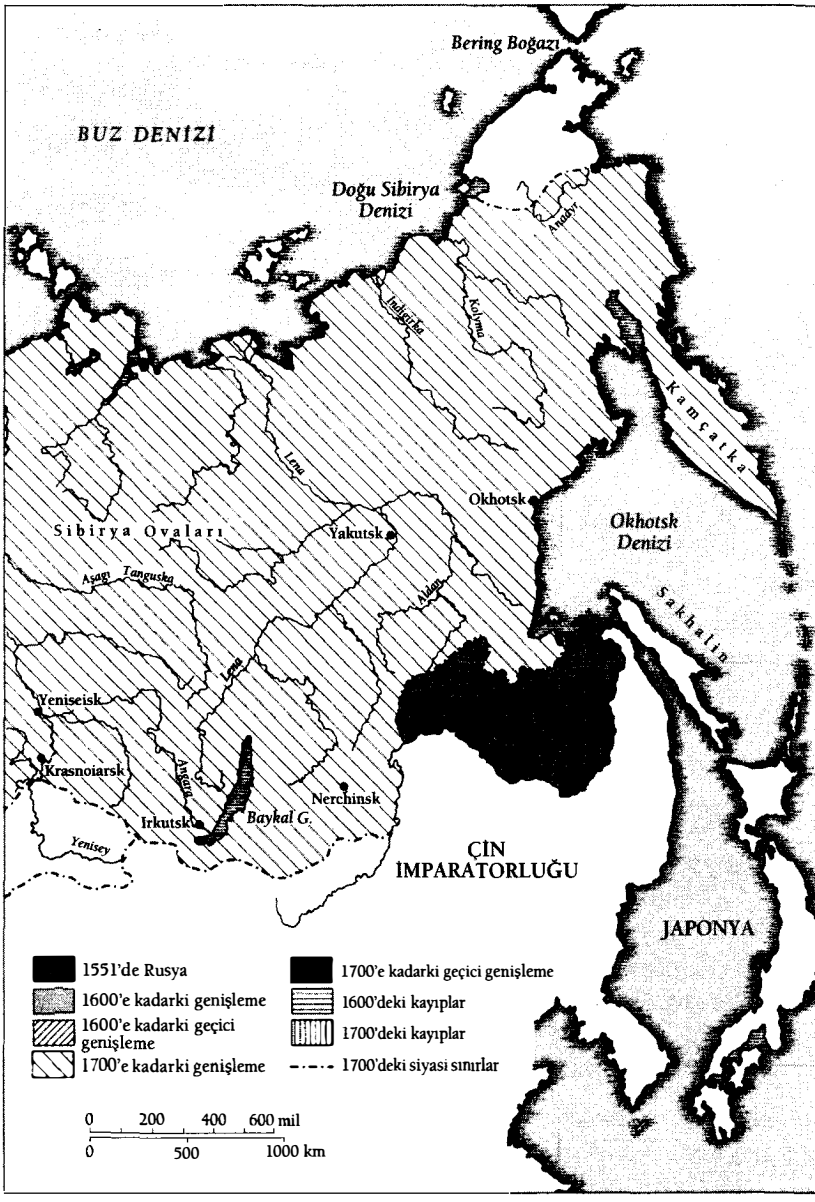
---

21 George V. Lantzeff ve Richard A. Pierce, *Eastward to Empire: Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier, to 1750* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1973). 84-91.

22 James Forsyth, *A History of the Siberian Peoples: Russia's North Asian Colony, 1581-1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 28-33. R- G. Skrynnikov, "Ermak's Siberian Expedition," *Russian History* 13 (1986), 1-40 çalışmasında genel olarak farz edilen 1581 tarihi yerine ikna edici bir şekilde 1582 tarihini ileri sürer. Ayrıca Sibirya birliklerinin, Ermak'ın çok sayıda engele rağmen başarısını açıklamayı zorlaştıran birtakım ateşli silahlara ve toplara sahip olduklarını belirtir.

Kaynak: Harpers Collins'in katkılarıyla Geoffrey Hosking, Russia: People and Empire *(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977).*

Bering Boğazı
BUZ DENİZİ
Doğu Sibirya Denizi
Anadır
İndigirka
Kolyma
Kamçatka
Lena
Okhotsk
Okhotsk Denizi
Sibirya Ovaları
Yakutsk
Aşağı Tanguska
Aldan
Sakhalin
Lena
Yeniseisk
Krasnoiarsk
Angara
Nerchinsk
Irkutsk
Baykal G.
Yenisey
ÇİN İMPARATORLUĞU
JAPONYA
1551'de Rusya
1600'e kadarki genişleme
1600'e kadarki geçici genişleme
1700'e kadarki genişleme
1700'e kadarki geçici genişleme
1600'deki kayıplar
1700'deki kayıplar
1700'deki siyasi sınırlar
0 200 400 600 mil
0 500 1000 km

Yol artık şimdi Sibirya'nın içlerine kadar uzanmaktaydı. Rus birlikleri, 1620'de Yenisey Nehri'ne kadar uzanan bölgeyi koloni haline getirmeye başladılar. 1627'de Krasnoyarsk'ta bir tane, 1632'de ise Lena Nehri üzerindeki Yakutsk'ta bir başka kale inşa ettiler, 1643'te Baykal Gölü'nü keşfettiler ve 1648'de öncü bir grup, Okhotsk körfezinden Pasifik Okyanusu'na ulaştı.

Vahşi bölgelerin içlerine doğru yapılan bu hamle, hiçbir şekilde toprakların işgali olarak kabul edilemez. İlk keşifleri başarılı bir şekilde yapanlar; maceracı çeteler, kazanılması muhtemel büyük kazançlar ya da yerel halktan sağlanacak ganimet veya kürk ticaretinden elde edilecek kazanç için hayatlarını riske eden Kossaklar ve haydutlardan müteşekkildi. Rönesans Avrupa'sının saraylıları, en batıda çok önceden bitmiş olan zerdeva, samur ve kakım kürkü gibi daha egzotik kürk çeşitlerine açtı. Bu nedenle buralara birkaç tane doğru kürk çeşidini getirmek, bir ticaret hayatının başlangıcı olabilirdi. 1589 ile 1605 yılları arasında devletin kürkten elde ettiği gelir üç kat arttı ve 1680'lere kadar bu, sekiz kata çıktı ve toplam gelirin %10'una karşılık geldi. Kürkleri değerli hayvanlar kısa sürede tükendi ki doğuya doğru hızla hareketin sebebi de budur. Sibirya'nın kolonileştirilmesi, bir anlamda, 19. yüzyılın ortasında Kaliforniya'daki altına hücuma benzer şekilde bir tür "kürk ateşi" yüzündendi.[23]

Yerel kabileler, topraklarının bu şekilde sömürülmesine karşı duracak durumda değillerdi. Çünkü ne ateşli silahları vardı ne de birlikte hareket etme geleneğine sahiptiler. Kabileler, genellikle eski ve keskin düşmanlıklar yüzünden bölünmüşlerdi. Bazıları, onlara göre değeri çok az olan kürklere büyük paralar veren misafirlerine kucak açtılar. Bazıları, özellikle Batı Sibirya'nın artik bölgesinde yaşayan Samoidler ile daha doğudaki Yakutlar, Tungular ve Buryatlar ise sınırlı imkânları çerçevesinde sıkı bir mücadele verdiler. Direniş ve isyan, her seferinde, eldeki mevcut her şeyi kullanarak acımasız bir şekilde bastırıldı. Bundan sonra yeni gelenler, voyvodalar ve onların memurları, kabile liderleri ile işbirliği yaptılar ve onlardan özellikle *yasak*ın toplanmasında yararlan-

23 R. H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550-1700* (Berkeley: University of California Press, 1943). 29-34.

dılar. Gerekli sayıdaki hayvan postu teslim edilinceye kadar, her kabileden genellikle birkaç kişi rehin alındı.

Rus yetkililer, yeni gelenlerin nazik durumunun farkındaydılar ve bu nedenle yerli halkı dışlayacak ya da tahrik edecek uygulamalardan kaçındılar. Her ne kadar vergiler kaçınılmaz olarak belli bir yük getirse de, onların inançlarına, geleneklerine ve yasal sistemlerine çoğunlukla hiç dokunmadılar. (1637'de oluşturulan) Sibirya kançılaryasının talimatlarına göre vergiler, Volga'da olduğu gibi, burada da "kabalıkla değil, nezaketle" toplanmalıydı fakat uygulamada bunun anlamı mümkünse nezaketle, gerektiğinde ihtiyaç duyulan miktarın ödenmesini takip amaçlı cezalandırıcı seferlerle idi.[24]

O dönemde "yerleşim", ağaçtan sırıklarla çevrilmiş bir kale (*ostrog*), bir kilise, vergi ve askerlik işleri için idari bir bina ve birkaç ev anlamına gelmekteydi. Rus "göçmen" nüfusun çoğu, başka yerlerde daha iyi fırsatlar arayan ya da memleketlerindeki adaletten kaçan kişiler olup, zaten hareket halindeydiler. Bazı köylüler, toprağın göreli olarak daha verimli olduğu ve iklimin en doğu ve kuzeyde olduğu kadar sert olmadığı Güneybatı Sibirya'ya geldiler. Öte yandan uzaklığı ve genişliği nedeniyle aynı bölge, serflikten kaçan kaçaklar, serseriler ve yakalanamamış haydutlar için bir cennetti. Bu son grup, yerli halka ve yeni gelenlere yönelik soygun ya da yağma faaliyetleriyle Sibirya'ya bir tür "vahşi doğu" havası kazandırdılar.[25] Yakalanmış haydutlar da bu bölgeye gelme eğilimi gösterdiler çünkü Rus yetkililer, erken bir tarihten itibaren, Sibirya'yı hüküm giymiş suçlular ve savaş esirleri için bir sürgün yeri olarak kullandılar. Bu gelenlerin bir kısmı, Kossakların içine dahil edildiler ve kendilerinden, düzeni kendileri gibi insanlara karşı korumaları beklendi!

Böylesine büyük bir bölgenin ele geçirilmesi, oluşmakta olan Rus devletinin karakterini değiştirdi. 17. yüzyıl ortalarında, Karışıklıklar Devri'nden sadece yirmi otuz yıl sonra hâlâ Moskova

24 Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 13-17.

25 Alan Wood, "Russia's 'Wild East': Exile, Vagrancy and Crime in Nineteenth Century Siberia," Alan Wood, ed., *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* (Londra: Routledge, 1991), 117-139.

devleti olarak bilinen devlet, çok farklı insanları, dinleri, iklimleri ve ekonomileriyle dünyadaki en büyük imparatorluk haline geldi. O, bu başarıyı "kutsal Rus" olmasının gereklerini yerine getirmesiyle açıklamaya çalıştı. Oysa yeni katılan halklardan hiçbiri Hıristiyan değildi. Rusya, sadece Ortodoksların değil çok sayıda animist, Budist ve Müslüman'ın yaşadığı bir Avrasya imparatorluğuna dönüştü. O, müthiş bir insan gücü ve doğal kaynak içeren toprakları ele geçirdi ancak uzun mesafelerden ve iklimin sertliğinden dolayı bu zenginliğin sadece küçük bir bölümünü kullanabildi. Rus yetkililer, bu yüzden Sibirya'yı istenmeyenlerin veya suçluların atıldığı bir yer olarak kullandı. O, Rus yaşamının serflik veya hizmet aristokrasisi gibi başlıca özelliklerini asla bilmeyen büyük bir ekti. Onu savunmak çok sıkıntılı bir işti çünkü doğuya doğru hiç bitmek bilmeyen göçler, binlerce kilometrelik bir çöl ve stepten oluşan güney sınırlarını savunmasız bıraktılar. Moğol İmparatorluğu'nun devamı olan bütün devletlerin çöküşü sebebiyle boşalan toprakları, aşılamaz doğal sınırlarına ulaşıncaya ya da etkili bir direniş gösterecek ya da istikrarlı bir sınır sağlayabilecek kadar güçlü başka bir devletle karşılaşıncaya kadar doldurmak, Rusya'nın jeopolitik durumundan kaynaklanan en çarpıcı eğilimiydi.

Pasifik Okyanusu (en azından bir yüzyıl kadar Rus kâşifleri boğazları geçerek Alaska'ya ulaşıncaya dek), doğal bir sınırdı. Politik sınır ise Ming hanedanının çöküşünden sonra kendi "karışıklıklar devri"nden çıkmış ve 1650'lerde bile henüz eski gücüne kavuşamamış; fakat buna rağmen hâlâ büyük bir güç olan Çin'di. Bu ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılar, Erofey Khabarov liderliğinde bir Kossak birliğinin, Avrasya ve Çin ile; Yablonoy ve Stanovoy dağ silsilesi arasında doğal bir sınır olarak kabul edilebilecek Amur Nehri havzasına yerleşmesine olanak tanıdı. Burası, ılık iklimi ve Sibirya'nın herhangi bir yerindeki herhangi bir bölgeden daha verimli toprakları ile bir tür Pasifik'in kıyı şeridi; onun dondurucu soğuklara sahip bölgelerindeki nüfusu besleyecek potansiyel bir tahıl ambarı idi. Ayrıca Pasifik'e doğru uygun bir ticaret yolu sağlamaktaydı. Khabarov, yerel kabileleri yendi ve bir vergi sistemi kurdu. Öfkeli kabile liderleri Çin'e sığınınca, Khabarov güç-

süz Çin birliklerinin ilk saldırılarını da püskürtmeyi başardı. Yeni kurulan Mançu Hanedanı, Çin'in fethini tamamladığı ve Amur"da "adam yiyen şeytanların" var olduğuna dair haberlere tepki vermeye hazır bir hale geldiği zaman, hâlâ birçok yeni göçmen çeken bu bölgeye Ruslar çoktan yerleşmişlerdi.

Ruslar, ilk başta diplomasiye yanaşmadılar. Çinlilerin, Amur havzasından çekilmeleri karşılığında ticaret garantisi sağlayan bir anlaşma önerisini reddettiler. Fakat Mançular, 1685'te Albazin'deki Rus kalesini hem kuşatacak hem de yıkacak kadar büyüklükte bir orduyu harekete geçirince, ret cevaplarını tekrar düşünmek zorunda kaldılar. Bölge, herhangi bir güce karşı savunulmak için Rus Avrupa'sından çok uzaktı. Ayrıca Ruslar, kendilerini yerel halka sevdirmek için çok az şey yapmışlardı. Nerçinsk Anlaşması (1698), Rusların en başta reddettikleri şartları içermekteydi: Ruslar, tüm Amur havzasını, Selenga Nehri üzerindeki Kyahta'da Çin'e ulaşan bir kervan yolu boyunca ticaret yapma ayrıcalığı karşısında boşaltacaklardı. Resmi karavan liderleri, Çin imparatorunun otoritesini kabul edeceklerdi.[26] Bu anlaşma, müteakip iki yüzyıl boyunca Rus-Çin ilişkilerinin temelini oluşturdu.

MOSKOVA NEDEN AYAKTA KALDI?

Moskova devleti, 17. yüzyılın ilk yirmi yılında, tümden yıkımla karşı karşıya kaldı. Bunu atlatmasının üç ana nedeni bulunmaktadır: (1) Kasaba ve köylerdeki yerel mir topluluklarının gücü ve dayanışması; (2) kuzeydoğudan ve Urallar'dan gelen ve yerel milislerin finansmanını sağlayan zenginlik; (3) Ortodoks Kilisesi'nin çatışan çıkarlara sahip farklı sosyal sınıfların sadakatini sağlayan popülerliği.

Milis güçlerinin nihai askerî zaferi ve *zemski sobor*'un başarılı bir şekilde toplanması, Moskova'daki sosyal anlamda dağılma eğiliminin giderilebileceğini ve Rusların devletlerini devam ettirme potansiyeline sahip olduklarını gösterdi. Meclislerinin çoğunda insanlar tercihlerini Tanrı'dan gelen ve sadece dünyevi kanunlar-

26 Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, bölüm 10; John J. Stephan, *The Russian Far East: A History* (Stanford: Stanford University Press, 1994), chap. 4.

la, anlaşmalarla veya kurumlarla değil, Tanrı'nın kanunlarıyla da sınırlanan otokratik monarşiden yana kullandılar.

Karışıklıklar Devri'nde ülkenin yaşamış olduğu yıkımı abartmamak gerekir çünkü zaten IV. İvan'ın iktidarının ikinci döneminde başlayan bir ekonomik çöküş söz konusuydu. Hem savaşın getirdiği yıkım hem de anarşi ve haydutluktan kaynaklı karşılıklı güvensizlik, Orta ve Güney Rusya'nın uç bölgelerine ekonomik değişim bile getirdi. Karışıklıklar Devri'nden en çok kasabalar etkilendi ve bazılarının kendisine gelmesi bir yüzyıl veya daha uzun bir süre aldı. Normal bir ekonomik yaşam sadece, karışıklıklardan kaynaklı yağmanın kendisini daha az hissettirdiği kuzeyde ve doğuda devam edebildi. Sonuç olarak bu bölgeler ve Sibirya'dan gelen yeni zenginlik, 17. yüzyıl boyunca devlet gelirlerinin ana kaynaklarını oluşturdu.[27]

Hayatta kalmak garanti edildikten ve yönetimin sac ayakları yeniden sağlandıktan sonra 16. yüzyılın çözülmeden kalan sorunları su yüzüne çıktı. Moskova Rusya'sının görevi ne idi? Onun kimliğinin üç muhtemel vizyonu vardı: (1) Ortodoksluğun garantörü olarak Bizans'ın yerine geçmek ve Doğu Hıristiyanlarının ekümenik merkezi olmak; (2) Bütün Doğu Slavlarına kucak açan bir ulus veya ulus-devlet olmak; (3) Çokuluslu bir Kuzey Avrasya imparatorluğu ve büyük bir Avrupa gücü olmak.

Bu üç vizyon, 17. yüzyılın büyük bir bölümünde devlet adamlarının ve hizmetlerindekilerin kafasında ayrı ve birbirinden farklı programlar olarak değil, birbiri içine geçmiş, umut ve heyecan verici modeller olarak yer aldı. Zaman içinde net bir şekilde ortaya çıktığı üzere, sorun bunların tam bir uyum içinde olmayışıydı.

ŞEHİR YAŞAMI

Balıkçılığın ve tarımın çok zor ya da mümkün olmadığı yılın uzun bir döneminde, köylülerin yerel bir köyde veya küçük bir kasaba pazarında gerçekleştirdikleri ticaretin ve sanayinin alanı sınırlıydı. Gezgin tüccarlar, daha uzaklarda, büyük kasabalarda her yıl

27 Henry L. Eaton, "Decline and Recovery of Russian Cities from 1500 to 1700," *Canadian-American Slavic Studies* 11 (1977), 220-252.

düzenli olarak açılan panayırlarda da ticaret yapmaktaydılar. Bunların en büyüğü, konumu itibariyle Baltık'tan Ortadoğu'ya kadar uzanan pazarlara nehir yoluyla kolayca ulaşım imkânı sağlayan Nijni Novgorod'da 1624'ten beri her yıl temmuz ve ağustos aylarında düzenlenen fuar idi.[28]

Birkaç büyük kasabada *gostinye dvory* veya "kapalı çarşı" adı verilen ve tüccarların kemerler altında, her birinde özel mallar bulunan sıralı stantlarda mallarını sergilediği ticaret merkezleri vardı. Gerçek "misafir" olanların ticaretleri kemerlerle sınırlı değildi: Onlar, yabancılarla ticaret yapmak, maden işletmek ve başlıca gümrük ofislerini idare etmek için özel lisansa sahip büyük ölçekli ticaretle uğraşan tüccarlardı. Onların ayrıca likör damıtmak ayrıcalığı ve konaklama ücretlerinden, belli vergilerden ve posta hizmetleri için at veya araba sağlamak yükümlülüğünden muafiyetleri; işlerini ve davalarını, Boyar Duma veya bakanlıklardan ziyade çar veya onun kişisel temsilcisi ile görüşerek yürütme hakları vardı. Diğer bir ifadeyle topraktan çok ticarete dayalı mal varlıkları daha az güvende olsa ve nadiren kuşaklar boyu devam etse de, bu tüccarların statüsü, en çok sevilen veya tutulan devlet görevlilerininkine eşitti.[29]

Her halükârda onlardan tüm imparatorlukta toplam otuz tane; daha altta olup çok daha mütevazı ayrıcalıklara sahip tüccarlardan ise yüzlerce –*gostinnaya sotnya* ve *sukonnaya sotnya*– vardı. Çoğu *gosti*, Moskova'da yaşadı ve kendi mallarının ticareti dışında imparatorluğun tekelinde olan kürk, tuz, boya, potas, deri ve votka gibi en kazançlı malların ticaretini yapmak zorunda kaldı. Bu malların ticareti satış vergisi almayı ve bunları hazineye teslim etmeyi içerdiğinden bu tüccarlar, sıklıkla diğer vergileri toplama işine de yaptılar ve bir anlamda imparatorluğun vergi memurları oldular.[30]

---

28 Anne Lincoln Fitzpatrick, *Tlie Great Russian Fair: Nizhnii Novgorod, 1840-1890* (Londra: Macmillan, 1990), chap. 1.

29 Samuel H. Baron, "The *Gosti* Revisited," *Explorations in Muscovite History* (Londra: Variorum Press, 1991), madde II.

30 Richard Hellie, "The Stratification of Muscovite Society: The Townsmen," *Russian History* 5 (1978), 119-175; Samuel H. Baron, "Who Were the *Gostii*" *California Slavic Studies* 7 (1973), 1-40; ayrıca bkz. "Vasilii Shorin: 17th Century Russian Merchant Extraordinary," *Canadian-American Slavic Studies* 6 (1972), 503-548.

Uluslararası ticaretin çoğu, krediye ve malların taşınmasına Ruslardan daha kolay ulaşabilen yabancı tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Rus tüccarlar, en kazançlı alanlarda yabancı tüccarların ağırlıkta olmasından rahatsızdılar ve onların kendileriyle eşit yükümlüklere sahip olmadıklarını öne sürerek zaman zaman çardan bunun kısıtlanmasını istediler. Çar, bu istekleri genellikle göz ardı etti çünkü yabancı tüccarlar gelirleri artırmak, ihtiyaç olması durumunda silahları veya lüks malları temin etmek konusunda Rus tüccarlardan çok daha iyiydiler. *Gosti*, onlarla en çok limanlarda iş yaptı. Örneğin Vasili Şorin; Arkhangelsk'te İngiliz ve Hollandalı, Astrahan'da ise doğulu tüccarlarla iş yaptı. Onlara kürk, deri, kenevir ve mum yağı sattı ve karşılığında onlardan kadife, ipek, kâğıt, baharat ve boya gibi sarayda ve büyük kasabalarda satışından çok büyük kazançlar elde edebileceği lüks mallar satın aldı. Ayrıca içerde, balık, tuz ve buğday gibi çok daha sıradan fakat gerekli ürünlerin ticaretiyle uğraştı. Bütün bunlar için nehir aracılığıyla ulaşımı sağlamak amaçlı ticaret gemilerinden oluşan bir donanması vardı.[31]

En yüksek kategorideki bu tüccarların bile bağımsız bir şirketleri yoktu. Onların veya onların altındaki tüccarların sahip olduğu *sotni* veya "yüzler," devlet tarafından devletin tekelindeki malların idaresini veya ticaretini gerçekleştirmek veya vergi toplamak ve borç para vermek gibi belli başlı resmi görevleri yerine getirmek için oluşturulan organizasyonlardı. Karşılaştıkları riskler oldukça büyüktü: Hırsızlık, yangın ve gemilerin batması çok yaygındı ve sigorta sektörü yoktu. Sözleşmeler ve krediler, genellikle yerine getirilmiyor veya ödenmiyordu ve çok güçlü bir hami olmadıkça aksi hemen hemen mümkün değildi. Bu nedenle tüccar aileleri birçok sebepten dolayı sarayla ve büyük boyar aileleriyle bağlantılarını güçlü tutmaya çalıştılar. Ticarette ve sanayide himaye, kredi/itibar ve sözleşme işlevi gördü.[32]

31 Baron, "Vasilii Shorin."

32 L. Langer, "The Historiography of the Pre-Industrial Russian City," *Journal of Urban History* 5 (1978-79), 209-240; Samuel H. Baron, "Entrepreneurs and Entrepreneurship in 16th and 17th Century Russia," Gregory Guroff ve Fred V. Carstensen, ed., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1983), 27-58.

Tüm şehir halkını temsil eden kurumlar da yoktu. Şehirli halkın aşağı katmanlarındakilere *posad* denilmekteydi: Bir *posad*, esas olarak bir şehrin bir mahallesi ya da dış mahallesi anlamına gelmekteydi. Fakat zamanla şehir duvarları içinde ticari veya endüstriyel mülkü olan, resmi olarak kayıtlı tüccarlar dışında kalan insanlara verilen bir ad haline geldi. *Posad*ların kendi meclisleri ve hep birlikte ortaklaşa sorumlu oldukları görevleri vardı: Bunlar; yollar ve köprüler inşa etmek ve onları korumak, normal vergileri ve satış vergilerini toplamak ve bekçi, itfaiyeci ve jandarma/polis olarak görev yapmaktı. Bunlar, sıkıcı ve karşılığında para getirmeyen işlerdi. Kendileriyle karşılaştırıldığında, omuzlarında neredeyse hiçbir ağır yük olmayan toprak sahipleri veya tüccarlarla rekabet etmek zorunda kalmak, *posad*lar için sürekli bir sıkıntı konusuydu.[33]

Şehir halkının en alt kısmında köleler yer almaktaydı. Halihazırda Kiev Rusya'sı dönemindeki şehir devletlerinden kalan köleler vardı fakat bunların sayısı özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda önemli oranda arttı. Köleler, sayılarının en fazla olduğu 17. yüzyıl başlarında nüfusun yaklaşık % 10'unu oluşturmaktaydılar. Aynı zamanda köleliğin niteliği de değişti: Uygulamada kölelerin bedellerini ya da borçlarını ödeyerek serbest kalmalarının mümkün olmadığı tam bir kölelik haline gelse de, teoride hâlâ sözleşmeli kölelik (anlaşmalı, sınırlı hizmet köleliği) olarak geçen kölelik yaygınlık kazandı.

Moskova kölelerinin sahipleri, garip bir şekilde aynı Doğu Slavlarıydı. Böyle bir durum tarihte enderdi: Köleler genellikle sahipleriyle aynı milletten olmazdı. Belki de bunun bir sonucu olarak Moskova'nın köleleri, başka yerde olduğundan çok daha fazla mülkiyet ve yasal haklara sahiptiler. Dava etme ve edilme ve Ortodoks Kilisesi'nin törenlerine özgür insanlar gibi katılma hakları vardı.

Birisinin savaşta yakalanarak ya da kendisini satarak köle olması mümkündü. Ve ikincisi, Rusya'da göreli olarak daha yaygındı.

---

33 A. A. Kizevetter, "Posadsksia obshchina v 18-om veke," *Istoricheskie ocherki* (Moskova, 1912), 242-263; J. Michael Hitde, *The Service City: State and Townsmen in Russia, 1600-1800* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979), bölüm 6.

İnsanlar kendileri sattılar çünkü açtılar ve hiçbir sosyal destekleri yoktu. Sürekli savaşlar ve bölgenin açık uçlu olması geniş aileleri zayıflattı ve zor durumda kalanlar için en kolay yol, kendisine bir köle olarak zengin veya güçlü birisinin yanında yer bulmaktı. Kölelik, aynı zamanda vergilerden, askerî hizmetten ve diğer resmi yükümlülüklerden kaçmak demekti. Kölelerin sayısı, 16. yüzyılın zorlu son yıllarında ve özellikle 1568-1570 ve 1601-1603 yılları arasındaki kıtlık dönemlerinde büyük oranda arttı. Kısaca kölelik, akrabalık bağlarının görece zayıf olduğu ve devletin hiçbir katkı yapmadığı bir toplumda bir tür sosyal destek biçimiydi.

17. yüzyıl boyunca hükümet, devletin genişlemesi sonucu yönetimi altına giren insanlar arasında köleliği kısıtlamaya başladı. Örneğin 1649 tarihli *Ulojenie*'de (Kanun Kodu) Tatarları ve diğerlerini kölelikten koruyan bazı maddeler vardı; bunun nedeni, muhtemelen onların vergi ödeyen *yasak* statülerinin devamını sağlamaktı.

Kölelik, 17. yüzyılın sonuna doğru azaldı. Devlet, güçlendikçe, halkın daha büyük bir kesiminden vergi ve asker sağlamak konusundaki endişeleri arttı ve bu nedenle köleliği yasal anlamda koruyan tavrından vazgeçti. Örneğin 1700 yılında, kaçak olup orduda askerlik yapmakta olan kölelerin orduda kalmasına izin verildi. Aynı zamanda belli bir sosyal statüsü olmayan "gezgin" (*gulyaşçie*) insanların, vergi ödemekle mükellef sınıflara kayıt olması zorunlu kılındı ve bu da onların genellikle köylü serf olması demekti. Hükümet, vergilendirmeyi ekili alandan, hane başına vergilendirmeye kaydırınca, köylüler daha geniş hanelerde yaşama ve köleleri de içlerine alma ya da en azından onların ayrılmasını ya da kendilerini satmasını önleme eğilimi gösterdiler. Son olarak, geç Roma döneminde olduğu gibi Rusya'da köylünün statüsü giderek alçaldı ve kölelikten farksız bir hal aldı. 1723'te bu iki sınıf birleştirildi. Bütün resmi önlemlere ve kısıtlamalara rağmen serflerin genellikle toprakları olmadan, köle/mal olarak satışının da gösterdiği üzere karışıklık bundan sonra da uzun süre devam etti.

Aynı zamanda hükümet ilk aşevlerini açmaya başladı ve kiliselerden, hiçbir kaynağı olmayan fakir fukaranın, özellikle eski askerlerin ihtiyaçlarını daha iyi karşılamalarını istedi. Toprak sahip-

leri, bir araya gelerek kıtlık zamanlarında sıkıntıları hafifletmek amacıyla tahıl ambarları kurdu. Diğer bir ifadeyle köleleri destekleme işi başkalarınca yerine getirilmeye başlandı.[34]

KARIŞIKLIKLAR DEVRİ'NDEN SONRAKİ İYİLEŞME

Karışıklılar Devri'nden sonra, düzensizlikten belli çıkarları olan haydutlar ve bazı Kossaklar dışında herkesin gönlü, barış ve refahtan yanaydı. 1613 yılında toplanan *Zemski Sobor*'un gösterdiği üzere bu insanlar, görüntü itibariyle oldukça muhafazakârdı ve istikrarın *strainanın* ve "eski günlerin" (o dönemde bu "eski günleri" çok cazip bulmuyor idiler ise de) geri getirilmesi ile sağlanacağına inandılar. IV. İvan'ın bir zamanlar istediği fakat hiçbir zaman başaramadığı sınırsız otoriteye sahip bir monarşi yarattılar. O zaman İvan'ı engelleyen boyarlar ve din adamları, şimdi kendilerini sosyal direnişten ve yabancı işgalinden koruması için mutlak bir otokrasiyi desteklediler.

Mihail Romanov (1613-1645), otoritesini hem "toprakla" hem de kiliseyle ortaklaşa bir biçimde uygulamayı tercih etti. Gücünü bu ikisine borçluydu: Bu yüzden onlarla olan ilişkilerini yeniden düzenlemenin avantajlarını gördü; ülkenin içinde bulunduğu sorunlar ve onlarla baş etmek için sahip olduğu kaynaklar düşünülürse, aslında başka bir alternatifi de yoktu. Ayrıca Patrik Filaret, babasıydı. Mihail, babasına "Büyük Hâkim ve Patrik" unvanını verdi ve ona kiliseye ait ve bağlı topraklar ve görevler konusunda tam bir yetki tanıdı. Filaret, bu yetkileri kullanarak kilisenin gücünü artırdı ve kendisini, yönetici ikili hükümdarlığın (1619-1633) en yetkili kişisi haline getirdi. İkisinin temel politikası, ulusal birliği sağlayan kilise ve "toprak"la mevcut ittifaklarını devam ettirmek ve vergilerin ve sorumlulukların eşit bir şekilde dağıtılmasını ve toprak sahiplerinin sorumluluklarını yerine getirmesini sağlamaktı.[35] Göreceğimiz üzere, hizmetin adilane ve pratik bir biçim-

34 Richard Hellie, *Slavery in Russia, 1450-1725* (Chicago: University of Chicago Press, 1982); aynı yazarın bkz. "Muscovite Slavery in Comparative Perspective," *Russian History* 6, 2 (1979). 133-209.

35 J. L. H. Keep, "The Regime of Filaret, 1619-1633," *Slavonic and East European Review* 38 (1959-60), 334-360.

de dağılımını sağlamak, zaman içerisinde, bu gereklilikleri yerine getiren gerekli nüfus sayımlarını ve tapu kadastro işlerini yapan bir bürokrasinin doğmasına neden oldu.

Yapılması gereken ilk şey, rahatsızlık verici yabancılardan kurtulmak ve devletin bütünlüğünü tekrar sağlamaktı. Bunu hiçbir bedel ödemeden başarmak imkânsızdı. İsveç'le devam eden savaşa son veren 1617 tarihli Stolbovo Anlaşması, Rusya'ya Novgorod'u kazandırdı ve İsveç'in çar unvanını tanımasını sağladı. Ayrıca Anlaşma'yla İsveç Ingermanland ve Doğu Karelya'yı Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı ancak [buna rağmen] İsveç, Baltık Denizi'nde bir yüzyıl daha hâkim güç olarak kaldı.

Polonyalılar daha az lütufkârdı. Mihail'in unvanını kabul etmek istemedikleri gibi, 1617-18'de askerî bir taarruz başlattılar ve Moskova'nın duvarlarının önlerine kadar geldiler. Bununla birlikte uzun bir kuşatma için gereken kuvvetten yoksundular ve sonunda her iki taraf ateşkes ilan edip, savaş esirlerini serbest bıraktılar ki bu, serbest kalan Flaret'in hükümette etkili olmasına olanak sağladı. Moskova, Çernigov'u, Smolensk'i ve diğer bazı batı eyaletlerini Polonya'ya bıraktı.

Bu tehlikeli anlaşma, halihazırda açık seçik olan bir şeyi teyit etti: Ülkenin en acil görevi, ordusunu başlıca düşmanlarına karşı durabilmek için iyi bir duruma getirmekti. Step göçerleriyle baş etmekte yetersiz olan süvari birlikleri, en son ateşli silahlarla donatılmış ve yakın alanda çarpışma için eğitilmiş modern bir piyade birliğine karşı koyabilecek güçten de yoksundu. Bu piyade birliğinin Rusya'daki karşılığı olan *streltsi*, tam gün çalışan bir birlik olmayıp, ağır silahlara ve modern savaşa cevap vermekten ziyade, dahili güvenlik işlerine ve saray muhafızlığına yatkındı.

Ordunun sınırlı gücü, Moskova Polonya'nın Otuz Yıl Savaşları'na karışmasından istifade ederek Smolensk'i 1632-34'te geri almaya çalışınca çok daha net bir şekilde ortaya çıktı. Moskova, sefere hazırlanmak için yabancı paralı piyadelerle büyük paralar karşılığında anlaşma yaptı çünkü onlar Avrupa'nın her yerinde çok talep görmekteydiler. Ayrıca top ve kurşun yapımı için bol miktarda demir ve kurşun satın aldı. Tula'da modern bir tophanenin inşası için Hollandalı uzmanlar davet edildi. Çok kısa sürede başarı

elde etmek isteyen Rus komutan boyar M. B. Şein, paralı askerler de dahil bütün birliklerini Smolensk'in kuşatmasına yönlendirdi fakat onu almayı başaramadı çünkü ağır toplar taşınamadığı için birlikler, gereken pozisyonu zamanında alamadılar. Paralı askerler, geri çekilmeyle birlikte toplu halde kaçmaya başladılar: Onlar Polonyalıların sahip olduğu kararlılığa ve azme sahip değillerdi.[36]

Moskova'nın kendi askerî birlik ruhunu yaratmak ve uzun süreli harekâtlar için, en son askerî taktiklerin eğitimini almış kendi piyade ordusuna ihtiyacı vardı. 1640'lardan itibaren hem Rusya'dan hem de dışarıdan orduya tüfekli piyadeler alındı ve bunlara Hollanda'dan ithal edilen bir kitaba göre eğitim verildi: Genellikle yabancı komutanların idaresinde olan bu "yeni model" birlikler, Avrupa ordularına karşı savaşma işini üstlendiler.

Bu piyadelerin orduya alınması, yeni bir sistem üzerine oturtuldu. Daha önce toprak sahiplerinin, sahip oldukları toprak oranında orduya asker sağlaması beklenirken, bu tarihten sonra askerlerin sayısı, haneye göre belirlendi. Sayının belirlenmesi kolaydı ve sistem "ortak sorumluluk" uygulamasına çok çabuk adapte oldu. Her yirmi haneden bir asker alınması beklenildi. Sonuç olarak sıradan insanlar arasından öncekine göre çok daha fazla insan orduya alındı ve bu yeni askerler, orduda daha uzun süre hizmet ettiler. 1680'lere gelindiğinde ordudaki asker sayısı, yaklaşık 200.000 idi ve bu, bir yüzyıl önceki sayıdan yaklaşık iki kat daha fazlaydı. Nüfus, bu dönem içerisinde ikiye katlanmadı; bu yüzden yetişkin erkeklerden orduya alınanların sayısı, belirgin bir biçimde % 4-5 oranında arttı. Askerden kaçmak yaygınlık kazandı ve kaçaklar bulunmadığı zaman, ait olduğu topluluk onun yerine başka birini bulmakla yükümlüydü. Kaçaklar, iç karışıklıklarda önemli bir yer tuttular.[37]

Bu askerî büyümeyi finanse etmek için vergiler en yüksek oranlara çekildi. Tuz, en kolay vergilendirilen üründü çünkü üretimi boyunca her yerde görülebilen ve her yerde ticareti yapılabilen bir

---

36 William C. Fuller Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600-1914* (New York: Free Press, 1992), 6-14, 33-34.

37 John L. H. Keep, *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462-1874* (Oxford: Clarendon Press, 1985), 80-83, 88-90.

madde idi. 1646'da Çar Aleksey, birkaç çeşit ticaret vergisi yerine tek bir tane ve oldukça yüksek bir tuz vergisi koydu. Bu yeni vergi, bir felakete dönüştü. Sadece 1648'de Moskova'da ayaklanmalara sebep olmakla kalmadı; aynı zamanda Olearius'un bildirdiği üzere tuz ticaretinde karışıklığa neden oldu. "Bir yıl sonra... Tuzun yüksek fiyatından dolayı uygun bir şekilde tuzlanmadığı için bozulan balıklardan ne kadar zarar edildiğini hesaplamak gerekti- çünkü Rusya'da tuz, etten çok balıklar için kullanılıyordu. Bu dönemde tuz, önceki dönemlerden daha az satıldı; evlerde paketlerde kalan tuz, salamuraya dönüştü ve damla damla eriyip gitti."[38]

Yüzyıl boyunca mevcut vergilerin en başında, ürün ya da nakit olarak alınan "tüfekçilerin parası" (*streletskie dengi*) gelmekteydi. Mihail'in ilk yıllarında yedi kez, 1654 ve 1680 arasında sekiz kez ekstra vergi konuldu ve bunlar özellikle kentli halkın omuzlarına yüklendi. Bu gelirin çoğu, örneğin 1679-1680'de toplam bütçenin %62'si, diğer bir ifadeyle 700.000 ruble ordu için harcandı. Ve buna ilaveten bir de özellikle kasabada yaşayan halka yüklenen –araba ile nakliyat, yolların ve köprülerin bakımı gibi– zorunlu angarya vardı.[39]

Rusya, Avrupa'daki herhangi bir ülkeden çok daha fazla bir biçimde "finansal-askerî bir devlete" dönüşmekteydi. Bütün sosyal yapısı, orduya asker almak, vergiler koymak ve farklı devlet hizmetleri yüklemek ihtiyacına göre biçimlendi.[40] Ayrıca devlet; kumarı, aşırı içkiyi, *skomorokhi*yi ve illegal içki ve tuz üretimini sınır-

---

38 Alıntının geçtiği eser, R. E. F. Smith ve David Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 71.

39 Keep, *Soldiers of the Tsar*, bölüm 3-4.

40 Aynı dönemde kendisini bir tür "mali-askerî devlete" dönüştüren bir diğer ülke İngiltere idi. 1689'dan beri, parlamentosu toprak sahipleri ve zengin şehirli erkeklerin hâkimiyetinde olan bir parlamenter monarşi olduğu için İngiltere'nin kredi itibarı çok daha yüksekti ve savaş finanse etmesi de buna paralel olarak çok daha kolaydı. Bkz. John Brewer, *Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783* (Londra: Unwin Hyman, 1989); ve Avrupa'yla daha kapsamlı bir karşılaştırma için bkz. Marshall Poe, "The Consequences of the Military Revolution in Muscovy in Comparative Perspective," *Comparative Studies in Society and History* 38 (1996), 603-618; ve Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1991).

layan resmi bir ahlak anlayışını uygulamaya koydu. Bu anlayış, başıboşları ve kaçak serfleri veya köleleri takip etmeyi, onların yerleşimini düzenlemeyi ve kayıt altına almayı amaçladı. Bütün bu rolleri yerine getirmek için giderek karmaşık ve farklılaşmış bir bürokrasiye gereksinim duydu. İlk başta sadece çara ait topraklara bakan bir maliye birimi olan *prikazy*, zamanla rasgele bir gelişim gösterdi. Bazıları, *Kazanski Prikaz* veya *Sibirski Prikazy* isimleri altında özel bölgelerin idaresinden sorumluydu. Bazılarının ise daha önce bahsettiğimiz dilekçe/şikâyet, hazine ve elçiliklere bakmak gibi özel görevleri vardı. *Pomestny prikazy*, hizmet karşılığı verilen toprakların dağıtımıyla ve onların getirdiği yükümlülüklerle ilgilendi: Sınırları oluşturmak ve onlardan kaynaklanan sorunları çözüme kavuşturmak için ölçüm memurları tayin etmeye başladı. *Razryadnyi prikaz*, askerî hizmet listelerini oluşturdu ve denetledi. *Razboynyi prikaz*, cinayet ve hırsızlık gibi ciddi suçların araştırılması ve cezalandırılmasına nezaret etti. Ve daha birçokları vardı. En önemlilerinden biri, 1654'te oluşturuldu: *Prikaz tainykh del* (Gizli Bakanlık) adı verilen bu kurum, çara raporlar sundu ve onun adına diğer bakanlıklara nezaret etti.[41]

Çoğalan daireler, giderek artan sayıda birçok memur ve resmi personel aldı. 17. yüzyılın ortalarında merkezdeki ve yerel düzeydeki birimlerde yaklaşık 1600 kişi çalışmaktaydı; 1700'de bu sayı 4600'e çıktı. Bu memurların görevleri, giderek özelliği olmayan ve kurallarla belirlenmiş, monarşik gücün kişisel olmasına ve onun geleneksel ya da Tanrı tarafından belirlenmiş ahlaki normlara göre kullanılmasına alışmış kişilerin hassasiyetlerine dokunma/incitme riski içeren resmi bir iş takibine dönüştü.[42]

Yerel bölgelerdeki *voyvoda*lar, çok daha önemli dairelerin/chanceries temsilcilerine sahipti ve onların "toprak" kurumlarıyla ve özellikle *guba*, *mir* ve *volost*la karşılıklı etkileşimini teftişten sorumluydular. Uygulamada bu ilişkiye *voyvoda* ve yardımcıları hâkim oldular çünkü onun emri altındaki kaynaklar, küçük bir *mi-*

41 Peter B. Brown, "Muscovite Government Bureaus," *Russian History* 10 (1983), 269-330.

42 N. F. Demidova, "Gosudarstvennyi apparat Rossii v 17-om veke," *Istoricheskie zapiski* 108 (1982), 109-155.

rin veya *volost* meclisinin sahip olduğundan çok daha fazla idi.

Bütün bunlar, her şeyi devletin yürüttüğü anlamına gelmiyordu. Bu zaten mümkün değildi ve hiç denenmedi de. Aksine, devletin düzeni korumak ve ülkenin kaynaklarını mümkün olduğunca en etkili biçimde seferber edebilmek için yerel halklarla işbirliği yapması gerekti. Çeşitli yükümlülüklerin dağıtılmasına yerel halklar karar vermek ve onların seçilmiş memurları da bu kararları uygulamak zorundaydı; böylece onlar, hem yerel halkların temsilcisi hem de hükümetin alt düzeydeki memurları olarak işlev gördüler. Bu iki sorumluluğu birden taşıyan memurlardan bazıları; gümrük ve içki vergisini toplayanlar, idareden sorumlu yaşlılar (*zemski starostsa*) ve polis görevi de olan bir suç hâkimi (*gubnoi starostsa*) idi. Bu memurlardan her birinin kendi yardımcıları ve memurları vardı.

Bu memuriyetleri doldurmak, genellikle her zaman zordu çünkü uygulamaları sıkıcı idi ve memurlar hem maaşlarını alamıyorlar hem de yapılan hatalardan mali olarak sorumlu tutulmak riskini taşıyorlardı. Yerel *voyvoda*, kadrolar boş kaldığı zaman boşluğu doldurmak için kendi memurlarını gönderirdi. Kuzey bölgeleri, kendi ihtiyaçlarını karşılamakta daha iyi idi çünkü çok uzakta olup birkaç hizmet aristokratına sahiptiler ya da onlardan tamamen yoksundular. Ayrıca buradaki yerel topluluklar, *voyvoda*dan görece daha özgür olup, bir anlamda kendi kendilerini yöntemekteydiler.

Tarihçilerin *zemski sobor* adını verdikleri "toprak" temsilcilerinin toplantılarında, hükümet ve yerel topluluklar arasında ara sıra geçici, karşılıklı anlaşmalar sağlanırdı. Bu, ilkel bir parlamento bile değildi çünkü ne üzerinde anlaşmaya varılmış bir statüsü, ne de normal olarak seçilen üyeleri vardı: *Mir* ve *volost* meclisleri, ulusal bir kuruma düzenli biçimde seçilmiş delegeler göndermek için hem çok uzak hem de çok küçüktüler ve arada başka sosyal kurumlar da yoktu. *Zemkski sobor* üyeleri, genellikle çar tarafından, Moskova'da her zaman hemen el altında bulunabilecek yerel memurlardan seçilirdi.

Öte yandan bu toplantılar, çara en azından halkının bir kısmının sorunlarını dinleme ve kendisinin ve danışmanlarının planla-

rına onların tepkisini ölçme fırsatı verirdi. Bu, acil durumlarda ve savaş tehlikesi söz konusu olduğunda özellikle önemliydi. *Zemski sobor*lar, devam ettikleri süre boyunca bir tür sosyal geri bildirim sağladılar ve atanmış yetkililerin suiistimallerine karşı bir çeşit kontrol mekanizması oluşturdular. Monarşik güç üzerinde geleneksel ve Tanrı tarafından verilmiş sınırların vücut bulduğu bir alan olarak işlev gördüler. Toplantıların son bulmasıyla birlikte "toprak," devlet işlerindeki önemini zamanla kaybetti ve Rus ulusunun potansiyel sivil temeli gelişmeden öylece kaldı.[43]

Böylece *mir*in ve *volost*un önerileri ve şikâyetleriyle, tam olarak sayılmazsa da, kolektif *çelobitnaya* veya "sadık başvuru" (ki bu isim şikâyetin, Rusların muhtemelen Moğollar aracılığıyla Asyalılardan aldıkları birkaç gelenekten biri olan yere diz çökmek suretiyle saygılı bir biçimde sunulduğunu ima eder) aracılığıyla ilgilenildi. Bunlar, yolsuzluklara bulaşmış veya zorba memurlar ya da yüksek vergiler hakkında şikâyetler olabildiği gibi, iki sorunlu yerel klan arasında aracılık yapılması için yapılan bir talep de olabiliyordu. Rejim, bu başvuruları ciddiye aldı, onlara her zaman cevap verdi ve içerdikleri isteklerin çoğunu yerine getirdi. Bu, belki başvuran kişilerin dilekçelerini vermeden önce dilekçelerinin dikkate alınması hususunda gereken önlemleri aldıklarından ya da bu dilekçelerin, yerel halkın ruh hali konusunda, aradaki güçlü kimseler tarafından çarpıtılmadan bilgi alınabilecek tek kaynak olduklarındandı.

Halkın dilekçeleri çara ulaşmadığı zaman çok ciddi sonuçlar ortaya çıkabilirdi. 1648'de şehir halkı, güney sınır bölgesinin savunması görevi hakkında rapor vermek amacıyla, yıllık toplantılarını yapmak için bir araya gelen hizmet aristokratlarıyla buluştu. Bu iki grup birlik olup, şikâyetlerini dile getirdiler; şehir halkı ağır vergilerden ve yabancılarla ve diğer vergi ödemeyen sınıflarla girmek zorunda kaldıkları rekabetten şikâyet ettiler; aristokratlar ise kaçak serfleri takip etmek ve geri getirmek için kendilerine sınır-

43 L. V. Cherepnin, *Zemskie sobory russkogo gosudarstva v xvi-xvii w* (Moskova: Nauka, 1978), 55-115; John L. H. Keep, "The Decline of the Zemskii Sobor," in *Power and the People: Essays on Russian History* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1995), 51-86.

sız hak verilmesini talep ettiler. Her ikisi de Aleksey'in başdanışmanı olan boyar Boris Morozov'un ve diğer saraylıların hırsından ve yolsuzluklarından şikâyet ettiler.

Trinity-Sergey Manastırı'na yaptığı yıllık hac ziyaretinden dönen Çar Aleksey, kişisel olarak şikâyetleri dinlemeyi veya şikâyet sahipleriyle konuşmayı reddetti. Bu gruplar, kendilerini aşağılanmış hissettiler ve hem Çar Aleksey'in hem de onun babasının "kanlı, yırtılmış dilekçelerini kişisel olarak kabul etmediğinden" yakındılar. Şehir halkı, öldürme arzusuyla sağa sola saldırdı, Morozov ve çevresindekilerin malikânelerini yağmaladı ve Kremlin'e saldırarak ihanet içinde olduklarından veya şikâyetlerinin çara ulaşmasını engelliklerinden şüphe duydukları boyarların kendilerine teslim edilmesini istedi. *Streltsi* kalabalığa ateş etmeyi reddettiğinden Aleksey Mihailoviç, isyancıların isteklerine boyun eğmek ve linç edilerek öldürüleceklerini bildiği halde danışmanlarını onlara vermek zorunda kaldı.

1648 yılı, önemli bir dönüm noktasıydı [çünkü] Moskova Devleti'nin, bütünlüğünü, çarla halk arasında olduğu varsayılan kişisel ilişki üzerine oturtmaktan vazgeçtiğini gösterdi. Aleksey, başkentteki halkın uyguladığı şiddetten o kadar korktu ki bir daha kişisel olarak bir dilekçe ya da şikâyet kabul etmemeye karar verdi. Dilekçeleri kabul etmesi ve onları gözden geçirmesi için *çelobitnyi prikaz* adı verilen yeni bir daire oluşturdu. Ertesi yıl, *Ulojenye*'yi yayınlayarak hem şehir halkını hem de aristokratları memnun etti. Fakat farklı sosyal gruplar arasında henüz başlamakta olan bu ilişkiden rahatsızlık duyduğundan, o tarihten sonra *zemski sobor*'u bir daha toplantıya çağırmadı. Yerel işler ve özellikle olması muhtemel sorunlar hakkında bilgi almak için bakanlıklarının personeline, yaptıkları işlemlere ve *voyvoda*ya güvendi.[44]

Son *zemski sobor*, her halükârda çok önemliydi. Yüz elli yıldan beri yayınlanan ilk kanun taslağını hazırladı ve kamu işlerinin kişiselleştirilmesini sınırlandırmak için bazı şeyler yaptı. Daha ön-

44 Hans-Joachim Torke, *Die Staatsbedingte Gesellschaft im Moskauer Reich: Zar und Zem-lja in der altrussischen Herrschaftsverfassung, 1613-1689* (Leiden: E. J. Brill, 1974), 100-116, 213-224; Valerie Kivelson, "The Devil Stole His Mind: The Tsar and the 1648 Moscow Rising," *American Historical Review* 98 (1993), 733-756.

ce politika tamamen, iyi ya da kötü, büyük kişiliklerin bir meselesi olarak görülüyordu: Dilekçeler, ahlak kuralları ve kişileri değiştirmek üzerine oturmuştu. Çarın kişisel olarak bireysel sorunlarla ilgilenmesi ve Tanrı adına karar vermesi bekleniyordu. *Ulojenye,* kanunu, kararların alınacağı bir retorik çerçeve olarak belirledi. Bürokrasinin büyümesi, çarın memurlarından haklı olarak birçok işi halletmelerini beklemesi demekti. 17. yüzyılın ortalarından itibaren yazdıkları dilekçelerde giderek artan bir biçimde kanun ve kurumların dilini kullandıkları göz önüne alınırsa, aristokratların bu değişikliğe uyum sağladıklarını görürüz. Onlar kaçaklarla kendi başlarına ilgilenmek yerine, onları devletin takip etmesini beklediler. Bunların hiçbiri, kanunların üstünlüğü anlamına gelmiyordu: Kanunları dilinin uyarlanması, sadece kişisel gücün algılanış biçimini değiştirdi.[45]

Köylüler, gittikçe kötüleşen serfliğe aktif bir biçimde karşı çıktılar. 16. yüzyılda olduğu gibi üzerlerine yüklenen ağır sorumlulukları önlemek isteyenler, bir manastır ya da kendilerine daha iyi koruma sağlayabilecek daha zengin bir toprak sahibi bulmak amacıyla kaçma eğilimi gösterdiler: Birçok toprak sahibi, cezalara rağmen, çalışacak insana ihtiyaçları olduğundan başka yerlerden kaçıp gelenleri kabul ettiler. Veya kaçaklar güney ve doğu sınır bölgelerine giderek, orada Kossaklara ya da garnizon savunma birliklerine katıldılar. Bu bölgelerde insan gücüne inanılmaz derecede ihtiyaç duyan yetkililer, gelenlerin kimliğini belirleyip onları iade etme konusunda hiçbir gayret göstermediler. Aslında bazı senelerde, güney sınırı boyundaki *voyvoda*ların Moskova'nın izni olmaksızın kaçakları iade etmesi yasaktı. Bir tarihçinin yorumladığı gibi, "uç bölgelerdeki yaşam, güneylilere hayatlarına devam etme; kendilerini geçici olarak hükümetin ulaşamayacağı bir konuma koyma ve onunla pazarlık etme şansı verdi."[46]

Serflerin kaçması sonucu, daha fakir durumda olan *dvoryane* ve *deti boyarskie*, topraklarının giderek değer kaybettiğini gördüler.

45 Valerie A. Kivelson, *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century* (Stanford: Stanford University Press, 1996), bölüm 8.

46 Carol Belkin Stevens, *Soldiers on the Steppe: Army Reform and Social Change in Early Modern Russia* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 1995), 163.

1637'de onların *zemski sobor*'a katılan bir temsilcisi, çardan alışılagelmiş, kölelerin kullandığı bir dilde, kaçanlar üzerinde hak iddia etme sınırı olan 5 yıllık süreyi iptal etmesini istedi. "Kaçaklarımızın ve kölelerimizin bize iade edilmesini emredin, efendim... böylece *pomestya*mız ve *votçina* topraklarımız boşa gitmesin ve geride kalan köylüler ve köleler bizi bırakmasınlar ve boş topraklarda size sonsuz şekilde hizmet eden ve vergilerini ödeyen bizler tamamen yok olmayalım."[47]

Onların bu istekleri, gördüğümüz gibi en sonunda yerine getirildi. 1649 tarihli *zemski sobor*da kabul edilen *ulojenie*, kaçakların iadesi için belirtilen sınırlı süreyi iptal etti. Hem toprak sahipleri hem de "siyah" köylüler, 1646-47 nüfus sayımında nerede kayıtlı iseler orada kalmak zorunda bırakıldılar.[48] Bu düzenleme, köylülerin uzun süreden beri devam edegelen hareket özgürlüğünü tamamen ortadan kaldırması açısından büyük bir öneme sahipti. Kanun bunu köylüleri kurumlar içine hapsederek değil, onları toprağa ve toprak sahibine bağlayarak yaptı. Köylüler, vergi veren ve resmi olarak kendilerinden beklenilen sorumlulukları yerine getiren bir grup haline geldi fakat bu görevleri yerine getirme biçimleri tamamen patronlarına ve onların kâhyalarının tutumuna bağlıydı.

Serflik, kanunun mutlak bir monarşide algılandığı anlamda bile kanunla belirlenen bir kurum değildi. *Ulojenie*, hiçbir yerde "serf" kelimesini kullanmadı: Sadece kaçan ve onları koruyan köylülere uygulanacak cezaları ortaya koydu. Hiçbir yerde kim, hangi koşullarda serf olur ve ne tür hizmetler sunar ve nasıl muamele görür belirtmedi.[49] Devlet, serfle-toprak sahibi arasındaki ilişkiye ancak 18. yüzyılda ve suiistimalleri sınırlamak için müdahale etti. O döneme kadar serflik, kişisel gücü taahhüt eden bir devletin yansımasıydı.

Şehirli halk, sorumlulukları yerine getirmek ve kaçanların yerine askerlik yapması için başkalarını bulmak için kendi çalışanları

47 Hellie, *Enserfment and Military Change*, 130-131.

48 Bölüm 11, 2. makale, M. N. Tikhomirov ve P. P. Epifanov, ed., *Sobornoe Ulozhenie 1649g* (Moskova: Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 1961), 160-161.

49 *Ulojenie* ile ilgili makaleler için bkz. R. E. F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 141-152.

diğer bir ifadeyle *posad*lar için benzer kısıtlamalar talep etti; ayrıca şehir surları içindeki ticaret ve üretim üzerinde tekellerinin olmasını istedi. Her iki istekleri de yerine getirildi ve böylece şehirliler, bir tarihçinin ifadesiyle "kendi istekleriyle kapalı bir sınıf haline geldi."[50]

Serflik, Rusya'nın bütün sosyal ve politik kurumları üzerinde çok önemli ve uzun süreli etkiler bıraktı. Sosyal sorunlardaki kolektif görüntüyü güçlendirdi ve sürekli hale getirdi: "Ortak sorumluluk," sadece idari bir araç olarak onaylanmakla kalmadı aynı zamanda hem kentte hem de kırsalda yaşayan Rusların zor bir çevrede hayatta kalmak için karşılaştıkları sorunlarla baş etme biçimlerini belirledi. Farklılıklar içeren devasa bir imparatorluğun fethini, birliğini ve savunulmasını mümkün kıldı. Fakat aynı zamanda özel mülkiyetin, kişisel ve politik özgürlüklerin gelişmesini engelledi. Yetkililerin yukarıdan kişisel olmayan ve bürokratik bir idarenin kanunlarını sunmaya başladıkları bir dönemde, toplumda kurumlardan ya da yasalardan çok kişilerin hâkimiyetini teyit etti.[51]

POLONYA, LİTVANYA VE KOSSAKLAR

Batı Rus uygarlığı, Litvanya Büyük Dukalığı'nda geliştiği şekliyle farklı bir biçimde tekamül etti. Burada baskın olan monarşi değil, toprak aristokrasisiydi ve o serfliği kendi tarzında uyguladı. 16. yüzyıl boyunca Baltık bölgesi ve batı Avrupa'nın çoğunun buğday ihtiyacını karşılayan Polonya, gücünün ve zenginliğinin doruğundaydı. 1569'da Lublin Anlaşması'yla Litvanya ile sağladığı birlik, devletlerin sürekli bir birlikteliği haline geldi. Monarşiyle büyük dukalığın kendi kanunları ve idareleri olacaktı fakat ortak bir hükümdar ve *Diet* tarafından yönetileceklerdi. Jagiellon hanedanının sona ermesiyle birlikte, hükümdar, *Diet*'te toplanan aristokrat üyeler (*szlachta*) tarafından seçilecekti: Bu üyeler, ayrıca vergilen-

50 Hellie, *Enserfment and Military Change*, 137-138, 241; Tikhomirov ve Epifanov, *Sobornoe Ulozhenie*, 228-236; Hittle, *The Service City*, bölüm 6.

51 Bkz. B. N. Mironov, *Sotsial'naia istoriia Rossii perioda imperii (xviii-nachalo xx veka)* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1999), 413-415.

dirmede, savaş ve barış kararlarında ve yabancı devletlerle yapılan anlaşmalarda söz sahibi olacaklardı. Aristokratların yetkileri, Atina vatandaşlarınınki gibiydi ve devletlerine bu gerçeğin altını çizmek isterler gibi milletler topluluğu (*zeczpospolita*) adını verdiler. Kasabaların da krallık kanunları çerçevesinde kendilerine ait yönetimleri vardı ve Magdeburg kanununa uygun şekilde seçilmiş belediye konseyleri tarafından yönetilmekteydiler. Bu düzenlemeler, ortak bir yaşamı garanti etti ve kanun duygusu Batı Avrupa'da Moskova'da olduğundan çok daha güçlü bir şekilde ortaya çıktı.

Ukrayna'nın Ruthenyan aristokratları *szlachtanın* bir parçasıydılar ve bozkırın verimli topraklarına ve step orman alanlarına sahip şanslı coğrafî konumlarından dolayı, sahip oldukları statüden olabildiğince istifade ettiler.[52] 16. yüzyıl, Kuzey ve Batı Avrupa şehirlerinde buğdaya yönelik talebin artışına tanıklık etti ve bu ihtiyaç Ukrayna tarafından karşılandı. Ukraynalı aristokratlar, politik sistemde giderek artan ağırlıklarını köylülerine yeni sorumluluklar ve vergiler yüklemek için kullandılar. Bu şekilde onları serflere dönüştürdüler fakat bu serflik, ortaçağ Batı Avrupa'sında veya o günün Rusya'sında olandan farklıydı. Moskova'da serflik, otokratik bir devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak için uygulanırken, Polonya ve Litvanya'da toprak sahiplerinin ticari amaçlı tarımını kolaylaştırmak için yaratıldı.

Bununla birlikte Otuz Yıl Savaşları, Polonya'nın giderek artan zenginliğinde bir gerilemeye neden oldu ve bu da toprak sahiplerinin ve onların Yahudi kâhyalarının serfler üzerindeki taleplerini artırdı. Sonuçta, sosyal uçurum ortaya çıktı ve Ukraynalı sıradan köylüler arasında hem aristokratlara hem de Yahudilere karşı bir öfke uyandı.

Polonya kralı, bozkırın nazik buğday ambarlarını savunmak

52 "Ruthenian" terimi daha sonra Büyük Rusya milletinden gelen Doğu Slav halkları değil, daha sonra Beyaz Rusya ve Ukrayna'yı oluşturan halkları ifade etmek için kullanılmaya başlandı. "Ukrayna" orijinal anlamı açısından "sınır bölgesi" demektir. Ayrıca Polonya devleti tarafından Kiev-Bratislava-Chernigov'un güneydoğu sınır bölgesini; Zaporozhian Kossakları tarafından ise anayurtlarını ifade etmek için kullanıldı. Potansiyel bir anavatanı ifade etmek için ilk kez 19. yüzyılın başında dönemin yazarları ve etnografyacıları tarafından kullanıldı. Bkz. Andrzej Sulima Kaminskij, "Ruthenia, Cossackdom, the Ukraine, and the Commonwealth of Two Nations," *Polish Review* 32 (1987), 93-110.

için bu bölgelerde bir dizi kale inşa ettirdi ve Aşağı Dinyeper bölgesinde ve çevresinde yaşayan Zaporojye Kossaklarıyla anlaşmalar imzaladı. Kaleleri savunmaları karşılığında onların ihtiyaçlarını karşıladı. Sınır savunma birliklerine yazılanlar "kayıtlı Kossaklar" olarak bilinmekteydi. Fakat Dinyeper Nehri'nin güneyinde müstahkem bir ada olan ve farklı orduların temsilcilerinin bir araya gelerek *hetmanı* seçtikleri Zaporojye Kossaklarının üssü Seç, bunların dışındaydı. Çoğu Kossak, Polonya kralının "kayıtlı ajanları" ile Seç'in güçlü bir biçimde bağımsız olan vatandaşları arasında gelip gittiler.

16. yüzyıl Polonya'sı dinî karışıklıklarla çevrelenmişti. Katolik hümanizmi, yüzyılın başında canlandı fakat yerini hem Lutherci hem de Protestanlık biçiminde kendini gösteren ve şehirlerde ve aristokratlar arasında yaygın şekilde kabul gören Protestanlığa bıraktı. Monarşinin hoşgörü politikası yüzünden Anabaptistler, Mennonitler ve Çek Kardeşliği gibi birçok radikal tarikat, Polonya'da yerleşme imkânı buldu. Polonya'da birkaç yüzyıldan beri yaşayan Yahudiler, oradaki sinagoglarda ibadetlerini serbestçe yerine getirme geleneğine sahiptiler.

Yüzyılın diğer yarısında Cizvitler, Katolik inancının propagandasını yapmak üzere çok sayıda okul ve kolej açtılar ve bu yeni eğilimleri durdurmayı amaçladılar. Cizvitler, inançları hoşgörüsüz ve militanca olmasına rağmen, Katolik hümanizmin başarısını reddetmediler ve ders programlarında matematik, hitabet ve filoloji ve klasiklere yer verdiler. Amaçları, eski klasik ve modern Katolik geleneklerini birleştirerek, evrensel bir Katolik uygarlığı yaratmaktı. Floransa Konsili'nde ortaya çıkan Katoliklik ile Ortodoksluk arasındaki ayrımı gidermek istediler. Bu amaçlarını yerine getirmek için 17. yüzyıl Moskova'sının karışıklıklarından yararlandılar.

Ortodoks Kilisesi, Polonya'daki karşı reformdan ciddi anlamda zarar gördü. Litvanyalı ve Ruthenyalı aristokratlar, Polonya'daki Batı Latin kültüründen ve milletler topluluğundaki aristokratların güçlenen statülerinden etkilendiler: Katolikliği kabul etmek, bu imtiyazlardan tam anlamıyla istifade etmek için doğal bir yoldu. Ortodoks cemaatleri, toplumun en fakir ve aşağı sınıfı haline gel-

diler. Ayrıca Ortodokslar, Cizvitlerin sahip olduğu eğitim ve kültür derecesinden yoksundular; böylece eğitimlilere ya da zenginlere verebilecekleri çok az şey vardı.

Bu yüzden bazı Ortodoks papazları, fakirlik, cehalet ve düşük seviyedeki kültürün tehdidi altında bulunmasına rağmen kendi metinlerini ve yönetimlerini korumak şartıyla Katolik Kilisesi ile yeniden birleşme, papanın liderliğini tanıma fikrini desteklediler. Bazıları, Cizvitlerin yardımıyla, eğitimsiz Ortodoks papazları için sistematik bir papazlık ve teoloji eğitimi sağlayabileceklerine inandılar. Sonuçta, 1596'daki Brest Birliği ile, papanın otoritesi altında kendi kendini yöneten, evli din adamlarına ve Ortodoks metinlerine ve merasimlerine sahip bir Yunan Katolik Kilisesi kuruldu.[53]

17. yüzyıl boyunca Ortodoks Kilisesi'nin kendisi de canlanmaya başladı. Birleşik Kilise'den ayrı, yeni bir Ortodoks hiyerarşisi kuruldu. Ortodoks dernekleri, doğrudan Konstantinopolis'teki patriğin koruması altında Kiev'de ve Lvov'da Cizvitlerinkinden esinlenen programlara sahip okullar açtılar. Kiev'deki Ortodoks metropoliti Yov Boretski'nin "şanlı Rusların torunları" olarak adlandırdığı ve "ataları Vladimir'le birlikte vaftiz edilen ve Konstantinopolis'teki kilisenin Hıristiyanlığını kabul eden ve onlar tarafından vaftiz edilen Kossaklardan destek istedi." Boretski, "dünyada hiç kimse baskı altına alınmış ve zulüm görmüş Hıristiyanlara Zaporojye Kossakları kadar yardım etmemiştir," dedi.[54] Kossaklar, bu sözlerden çok etkilendiler: Hetman Sagyadaçny, sembolik olarak tüm Zaporojye ordusunu Kiev'deki Ortodoks derneğine yazdırdı.

Yeniden canlanan Ortodoksluğun öne çıkan savunucuları arasında Mağaralar Manastırı başrahibi olan ve 1632'de Kiev Metropoliti olarak seçilen Petr Mogila da vardı. Mogila, manastırını Cizvitlerin okullarını model alarak bir ilahiyat okulu olarak düzenledi ve bir yüzyıl önce Protestanlar tarafından yazılan *Augsburg İtirafları*'ndaki inanç oluşumuna eşit bir şekilde Ortodoksların itiraflarına ve ilmihaline yer verdi. Bu şekilde din adamlarını, Rut-

53 B. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

54 Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 1996), 188.

henya topraklarındaki dinî görevleri için en iyi şekilde hazırlamayı ümit etti. Okulun ders programı, hem klasik hem de modern eğitimin gereği olarak Latinceye büyük önem verdi ve ayrıca felsefe, mantık, fizik, Yunanca, Slavca, hitabet, gramer, şiir, aritmetik, müzik ve şarkıya yer verdi. Teoloji, Thomas Aquinas'ın sistemine göre öğretildi. Bu, dönemin standartlarına göre tam hümanist bir eğitimdi.

Mogila, yardımcı mahiyetteki papazlık işlerine sürekli malzeme sağlamak için dinî metinler üzerinde çalışmaları, onları orijinal Yunanca metinlerle karşılaştırmaları ve kilise törenlerinin ve metinlerinin ahengini bozan hataları ve tutarsızlığı önlemeleri amacıyla akademisyenleri bir araya getirdi. Amacı, "eskiçağ dindarlığını" geri getirmekti ve aslında kendisi, Ortodoks ruhaniyetine modern eğitim ve düşünceyi getiren ve ona yeni öğeler sunan bir tür geç kalmış Erasmus'tu. Örneğin, inancın insanlar arasında tam olarak anlaşılması için vaazların etkili olması gerektiği konusunda ısrar etti: Vaazların öne çıkardığı kişisel ve tefekkürle dolu bir inanç, o ana dek Ortodokslukta nadiren görülmüştü. Mogila, bundan ve Latinceye yaptığı vurgudan dolayı Ortodokslar, özellikle Kossaklar arasında birçok muhalif edindi. Yine de göreceğimiz gibi çabaları Moskova'da yoğun ilgi gördü.[55]

HMELNİTSKİ VE UKRAYNALI KOSSAKLARIN İSYANI

1640'larda, hâlâ serbest bir statüye sahip olan (kayıt altına girmemiş) Dinyeper Kossakları hakarete uğradıkları ve hizmetleri karşılığında ödüllendirilmedikleri için; genellikle kendilerine topraklar verilen kayıtlı Kossaklar ise tam aristokrat statüleri Polonya kralı tarafından tanınmadığı için memnuniyetsizdiler. Zaporojye ordusunun öfkesi, 1638'de kralın, seçilmiş *hetman*ı kendisi tarafından atanan Polonyalı bir aristokrat ile değiştirmeye kalkışması üzerine arttı. Memnuniyetsizlikleri, 1646'da Kral Wladislaw Osmanlı Imparatorluğu'na karşı yapılacak bir savaşta kendi-

55 N. I. Kostomarov, "Kievskii mitropolit Petr Mogila," in *Istoricheskie proizvedeniia* (Kiev: Izdatel'stvo kievskogo gosudarstvennogo universiteta, 1989), 282-312.

sine katılmaları durumunda onlara aristokrat beratı yayımlayacağına dair verdiği sözden ve yaptığı anlaşmadan dönünce kaynama noktasına ulaştı.

Böylece belli bir geçmişi olan memnuniyetsizlik, Çigirin yakınlarındaki bir toprağa kayıtlı Bogdan Hmelnitski ve Daniel Czaplinski isminde Polonyalı bir aristokrat arasında mülkiyetle ilgili küçük bir tartışma ile birlikte iyice yükseldi. Hmelnitski, konuyu mahkemeler aracılığıyla krala taşıdı fakat sonuç alamadı. Kendisinin duyduğu rahatsızlığın, genel toplumsal memnuniyetsizliği yansıttığını hisseden Hmelnitski, Seç'e kaçtı ve oradaki Zaporojye ordusunu isyan etmenin tam zamanı olduğuna ikna etti. Kırım Tatarları ile bir anlaşma imzalayan ve bu anlaşma sonucu onlardan 4000 donanımlı süvari temin eden Kossaklar, kuzeybatıya doğru harekete geçtiler, ileri bir Polonya taburunu yendiler ve her gittikleri yerlerde kendilerine başka Kossakların katılımını sağladılar. Onların başarılarından cesaret alan Ruthenya köylüleri, Katolik kiliselerini ve Polonyalı aristokratların malikânelerini yağmaladılar; papazları ve aristokratları ve onların Yahudi kâhyalarını öldürdüler. Bu, özellikle Yahudiler için bir felaketti çünkü şehirlerde, kasabalarda ve köylerde binlerce insan yaşamını yitirdi.

Hmelnitski, belki de başlattığı isyanın büyüklüğünün ya da radikal doğasının farkında değildi. Ama kesinlikle serfleri özgür bırakmak gibi bir amacı yoktu. Hatta birliklerine onları kontrol altına almalarını emretti. Birçok köylü ve kayıtlı olmayan Kossak, onun baskısından dolayı doğuya doğru, halkın (*slobody)* vergiden muaf olduğu Rusya'nın güney bölgelerine kaçtı. Ukrayna'nın Dinyeper'in doğusunda kalan bölümünün daha sonra *slobodskaya Ukrayna* olarak çağrılmasının nedeni budur.

Hmelnitski, amaçları ne olursa olsun kendisine Varşova'ya kadar gitme fırsatı veren isyanından tam olarak istifade edemedi. Kralla memnuniyet verici olmaktan uzak birkaç anlaşma imzaladı fakat Polonya ordusundan aksi bir şekilde muamele gördü ve Kossakların Polonya'da istedikleri statüyü tek başlarına asla elde edemeyeceklerine karar verdi. Buna uygun olarak, yardım etmesi ve Ukrayna'yı himayesi altına alması için Rus çarına başvurdu.

Bunu yaparak Moskova için birçok yeni fırsatlar sundu. O dö-

nemde Kiev'de bulunan Kudüs Patriği Paysios; Moskova, Kossaklar ve Eflak ve Boğdan eyaletleri arasında bir ittifak oluşturarak, Ortodoks Kilisesi'ni "kâfirlerin" yönetiminden kurtarmaya çalışıyordu. Moskova Patriği Nikon, merkezi Moskova olan bir Ortodoks Kilisesi ekümenliği yaratmaya çalıştığı için Paysios'un bu amaçlarını destekledi. Yirmi yıl önce Rus ordusunun Polonya karşısında yaşadığı zorlukları hatırlayan Aleksey, hem bu yüzden hem de isyancıları meşru bir monarşiye karşı cesaretlendirmek istemediği için ilk başta tereddüt gösterdi. Fakat sonra fırsatların risklerden daha yüksek olduğunu düşünerek ikna oldu.

Taraflar arasında imzalanan Pereyaslavl Anlaşması (1654), Rusya ve Ukrayna'nın, kanun, birlik statüsü ve sorumluluklar konusundaki farklılıklarını ortaya çıkardı. Hmelnitski, çarın elçisi Vasili Buturlin'in anlaşmaya varılan hükümlere bağlı kalacaklarına dair kendisi ile birlikte ant içmesini bekledi. Fakat Buturlin bu isteği, çarın kendisini tebaasına bir yeminle bağlamasının mümkün olmadığı gerekçesiyle geri çevirdi. Şaşkınlık içinde kalan Hmelnitski görüşmelerden çekildi. Fakat askerî yardıma o kadar çok ihtiyacı vardı ki daha sonra geri döndü ve Buturlin'in yemini yerine, iyi niyetini kabul etmek zorunda kaldı. Kossaklar, çardan "sonsuz sadakat" istediler; çar ise onlara askerî malzeme yardımı sözü verdi ve onların, *hetman*larını seçmek ve onun düşman olmadığı ülkelerden yabancı elçiler kabul etmek hakkı da dahil birtakım imtiyazlarını kabul etti. Ayrıca Ukrayna aristokratlarının ve yerel yönetimlerinin statüsünü teyit etti.[56]

Kossakları yanına alan ve ordusunu reforme eden Rusların, Polonya'ya karşı düzenledikleri sefer bu kez daha başarılıydı. Sadece Smolensk'i ele geçirmekle kalmadılar aynı zamanda Ukrayna'nın bütün sol yakasını ve Litvanya'nın çoğunu işgal ettiler. Litvanya'yı ele geçirmek isteyen İsveçlilerin saldırısı olmasaydı, Aleksey'in Polonya Kralı Jan Casimir'i tamamen ortadan kaldırması işten bile değildi. Moskova, savaşın sonunda imzalanan 1667 tarihli Andrusovo Anlaşması'yla, Smolensk'i, Ukrayna'nın tüm sol yakasını, Kiev'i ve Zaporojye ordusunun yaşadığı bölgeyi ele geçirdi. Aleksey

56 Magocsi, *History of Ukraine*, bölüm 12-16; Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: University of Toronto Press, 1988), bölüm 8.

ayrıca anlaşmayla unvanını yüceltti. O, şimdi artık "bütün Büyük, Küçük ve Beyaz Rusya'nın çarı" idi.

Bu anlaşmayla, Ukraynalıların devleti ilk kez uluslararası bir anlaşmada tanındı ve Kossak ismi olan Hetmanate adını aldı. Bunu başardıkları şartlar, bağımsızlıklarını sağlamakta büyük zorluklarla karşılaşacakları anlamına geliyordu. Kossaklar, bütün bir ulus değil sadece sosyal bir sınıftı ve Ukraynalı köylülerle olan ilişkileri, düşmanca değilse de çok zayıftı. Aynı şey, Rus boyarları ve hizmet aristokrasisi için de geçerliydi fakat onların uzun süreden beri devam edegelen bir monarşileri ve onu destekleyecek önemli bir zenginlikleri vardı. Her halükârda müteakip yüzyıl boyunca çarlar, Kosssaklara verdikleri ayrıcalıkları ve tanıdıkları muafiyetleri azar azar kaldırdılar; korkuya kapılan Hetmanate ise sık sık Polonya'ya geri dönme fikrini gündeme getirdi. Bu şekilde Doğu Slavlarının batı kesiminin Rusya'ya katılımı, tereddütle ve yanlış anlamalarla dolu bir hava içinde başladı.

PATRİK NİKON'UN REFORMLARI VE AYRILIK (ŞİZMA)

Karışıklıklar Devri, ardında muzaffer ve aynı zamanda çok muhafazakâr bir kilise bıraktı. Çoğu kilise üyesi ve dışındakiler, İç Karışıklıklar Devri'ni doğru yoldan saptıkları için Tanrı'nın Ruslara verdiği bir ceza olarak düşündü ve [bu yüzden] "eskiçağ dindarlığını" tamamen geri getirmeyi amaçladı. Fakat bu, giderek başarılması çok daha güç bir şey haline geldi. Rusya, topraklarına Ortodoks olmayanların yaşadığı birçok bölgeyi ve Ortodoksluk dışındaki inançları katmıştı; 17. yüzyıl boyunca takip ettiği imparatorluk vizyonunun sonucu olarak daha da katması muhtemeldi. Ayrıca, Rusya'nın, Avrupa'da cereyan eden Protestan Reformu'nun farklı biçimleri ve Katoliklerin karşı reformu gibi dinî gelişmelerin dışında kalması mümkün değildi. Ortodoks Kilisesi, bir Rus ulus-devlet kilisesi olmak için devlete bazı ödünler vermişti ve şimdi bu rolü artık ulusal olarak nitelendirilemeyecek bir devletle uyuşamaz hale gelmişti.

Karışıklıkların uzun süre devam eden etkisi, sonradan ortaya çıkan bu gelişmelerle birleşerek, belirsizlik ve önsezi dolu bir ruh

hali yarattı ve bazı yerlerde bu, vahiy beklentisi ile karıştı. Belgeler, 1630'lardan itibaren yetkililerin, Kapiton adı verilen bir rahibin doktrinleri ve öğretilerini yok etmeye çalıştıklarını gösterir. Kapiton; dünyanın sonunun yaklaştığını ve şeytanın halihazırda idareyi ele geçirdiğini ve inananların, papazları ve kutsal metinleriyle birlikte kiliselerden kaçarak inzivaya çekilmesi ve orada bu dünyanın boş zenginliklerini reddederek İsa'nın ikinci gelişi için sıkı bir şekilde hazırlanması, çileci bir hayat sürmesi gerektiğini anlattı. Bir süreliğine kendi manastırını kurdu ve orada bütün rahiplerin çalışması ve işlemedikleri topraklarını yerel köylü halka vermesi gerektiği konusunda ısrar etti. Öğretileri, Vladimir, Yaroslav ve Kostroma gibi kuzeydoğu bölgelerinde kabul gördü. Yetkililer müritlerini cezalandırmak için harekete geçtiğinde bazıları, kendilerini küçük ahşap şapellere ve kiliselere kapatma, buraları ateşe verme ve böylece toplu olarak intihar etme yoluna gittiler.[57]

Rahiplerin bazıları ise krize kiliselerden kaçarak değil, onu kurtuluşa daha iyi ermek ve İsa'nın öğretilerini dünyaya yaymak için temizlemeye çalışarak karşılık verdiler. 1630'larda trans-Volga bölgesindeki kilise papazlarının arasında, ruhban sınıfını, atama ve kutsama törenlerine daha iyi hazırlamaya, yüksek disiplin, düzenli oruç, günah çıkarma, mezhep ve ilahilerin sıkça okunması suretiyle onların eğitim seviyesini yükseltmeye kararlı bir hareket başladı. Onlar, dinî törenleri sıradan insanlar için daha ulaşılabilir ve anlaşılabilir hale getirmek ve aynı zamanda inancı, sarhoşluktan, ayyaşlıktan ve hâlâ devam eden pagan uygulamalardan temizlemek istediler. Örneğin *skoromokhi* adı verilen gezici aktörlerin ve ozanların, genellikle dinî bayramlarda kilise ayinlerinden sonra meydanlarda sergiledikleri sokak gösterilerinin yasaklanmasını talep ettiler. Bu fanatiklerden bazıları, beğenilen bir eğlence türünü yasaklayarak ya da zenginlerin kusurlarını açığa çıkararak gözden düştüler.

Dindarlığın Zealots (*revniteli blagoçestiya*) veya "Tanrı'yı Se-

57 V. S. Shul'gin, "'Kapitonovshchina'i ee mesto v raskole XVII veka," *Istoriia SSSR* 4 (1969), 130-139; V. S. Rumiantseva, *Narodnoe antitserkovnoe dvizhenie v Rossii v 17-om veke* (Moskova: Nauka, 1986), 66-81; Gabriele Scheidegger, "'Die Kirche ist keine Kirche mehr.' Der 'Raskol': alte Quellen neu betrachtet," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 46 (1998), 177-194.

venler" (*bogolyubtsy*) olarak bilinen reformcular, Aleksey Mihailloviç'in 1645'te tahta gelmesinden sonra sarayda etkili oldular. Aleksey'in itirafçısı Stefan Vonifatiyev ve iki önemli danışmanı Boris Mororzov ve Fyodor Rtişçev bu tarikatlara sempati duymaktaydılar. Hareketin üyeleri, Moskova Basımevi'ni işlettiler ve onu eski kilise ileri gelenlerinin yazılarını, Lavrenti Zizani'nin (ilk Ruthenya'da basılan) *Ortodoks İlmihali*ni ve Kievli bir rahip tarafından yazılan Ortodoks dogmasının bir özeti olan *İnancın Kitabı* adlı eserin de içinde bulunduğu dinî terbiye üzerine popüler olmuş çalışmaları yayımladılar. Yayınlarından bazıları, Ruthenya'daki Ortodoks uyanışından alındı ve onların amaçlarıyla Mogila'nın Kiev'de propagandasını yaptığı program arasında birçok ortak özellik vardı. Bununla birlikte, sürece yabancı öğretileri dahil etme fikri sadece bazı üyeler tarafından kabul gördü. Yuriyevli ünlü Başrahip Avvakum'un başını çektiği bazı reformcular, evde dokunmuş gerçeklerin yeterli olduğuna inandılar ve basit ve güçlü yerel inancı bozacak yabancıların *khitrost*undan (kurnazlığından) şüphe duydular.[58]

Fanatiklerle birlikte çalışan Novgorod Metropoliti Nikon, 1652'de patrik seçildi. Onun seçilmesi, reformcu hareketin galibiyetine işaret etti fakat aynı zamanda reformcularla muhafazakârlar, kosmopolitistlerle köktendinciler arasındaki gerilimin temelini oluşturdu. Nikon'un ihtirasları, onu iki grubun da onaylamadığı bir yöne itti. Onların vizyonu, ahlaki olarak tertemiz, metinler açısından sağlam ve sıradan Ruslara yakın bir kilise yaratmak istedikleri Rusya ile sınırlıydı. Oysa Nikon, Rusya'nın da dışına çıkmaktan ve bütün Doğu Ortodoks ekümenliğinin kilisenin devlet üzerindeki hâkimiyetini garanti edecek biçimde yeniden düzenlenmesinden yanaydı. O, Ortodoks Kilisesi'nin bir tür Papa VII. Gregory'si idi. Çoğu fanatik, Polonya'ya karşı savaş yapılmamasını öğütlerken; Nikon, böyle bir savaşın kendi programı için yaratacağı fırsatların farkındaydı. Daha sonra açıkça ortaya çıkacağı gibi

58 N. F. Kapterev, *Patriarkh Nikon i Tsar Aleksei Mikhailovich*, 2 cilt (Sergiev Posad, 1909, 1912), 1: bölüm 1-2; Sergei Zen'kovskii, *Russkoe staroobriadchestvo: dukhovnye dvizheniia 17-ogo veka* (Munich: Wilhelm Fink Verlag, 1970), bölüm 7; Rumiantseva, *Narodnoe antitserkovnoe dvizhenie*, 45-53.

Nikon, bu konuda Aleksey'den bile ayrıldı çünkü çarın savaş planları ekümenlikten çok devletin çıkarları içindi.

Nikon'un birçok Yunan ve Ukraynalı din adamıyla bağlantı kurması, onun Rusya'daki ve Bizans'taki dinî metinler ve ayinler arasındaki birçok çelişkinin farkına varmasını sağladı. İlk başta birçok Rus gibi o da, "Latin ayrılıkçılığına" teslim olan ve iki yüzyıl kâfirlerin yönetimi altında yaşayan bir kiliseden çıktığı için Yunanca metinlere şüpheyle yaklaştı. Fakat zamanla, biraz da Kievli bir çevirmen ve ilahiyatçı olan ve Rtişçev'in Moskova'ya getirdiği Epifani Slavinetski'nin etkisiyle tam tersine ikna oldu.

Nikon, bütün inançlarını tam bir imanla ve bazen en yakın destekçilerini bile rahatsız eden nezaketsiz bir kibirlilikle öne çıkardı. Patrik olduktan sonra, ibadetle ilgili basılmış kitapları çalışmaları, karşılaştırmaları ve düzeltmeleri ve böylece Moskova kilisesinin uygulamalarının "eski" hatalarla bozulmasını önlemeleri ve [yeni metinleri] onun ekümenik rolü için tam anlamıyla adapte etmeleri için alimleri? bir araya getirdi. 1653 Şubat'ının başında bütün cemaatlerden, ritüellerde yere kadar eğilmek yerine, bele kadar eğilmelerini ve haç işaretini, geleneksel biçimde yapıldığı gibi iki parmak yerine üç parmakla yapmalarını istedi. Sonraki iki yıl boyunca bunları, hiçbirisi doktrin olarak önem arz etmeyen fakat Rusların "İsa"yı heceleme biçimlerini değiştiren bazı yeni düzenlemeler takip etti.

Nikon, reformlarının, son dönemlerde yapılmış, meşruiyetten yoksun değişikliklerin zıddı olduğu ve Ortodokslar arasında evrensel olarak kabul görmüş eski kilise uygulamalarına geri dönüş niteliği taşıdığı konusunda yanılıyordu. Yüzyıllar içinde, farklı Ortodoks kiliseleri ibadetin ayrıntıları konusunda farklı uygulamaları kabul etmişlerdi fakat Nikon'un yaptığı "yeniden düzenlemelerin" bazıları görece yeniydi. Üstelik o, reformlarını onların tartışılacağı bir kilise konsili toplamadan ilan etmişti ve bu çoğuna göre kilise kanunlarına aykırı ve çirkindi. Fakat Nikon, 1655'te, bu hatasını geç de olsa düzeltti ve çarın ve davet ettiği Grek din adamlarının desteğiyle yaptığı değişiklikleri zorla uygulamaya koydu.

Daha da önemlisi, Rusların inançlarına bakışlarını aşağıladı. Onlara göre dinleri, dogma ve ibadetin mükemmel bir biçimde bir

araya geldiği ayrılmaz bir bütündü. İnancın dışında bazı değişiklikler yapmak, özünde değişiklik yapmak demekti ve bu da vaiz tarafından onlara her gün anlatılan "kutsal Rus" imajının zedelenmesi anlamına geliyordu. Bazı din adamları ve kilise dışındaki kişiler, Nikon'un talimatlarını konsil olsa da olmasa da uygulamak istemediler. Onların Nikon'a muhalefetleri, çoğu kez kilise içindeki makamlara ve arpalıklara yapılan atamalardan kaynaklandı.[59]

Fakat Nikon ve Aleksey sorunlar iyice büyümeden önce halihazırda bazı konularda ayrı düşmüşlerdi. Gördüğümüz üzere çarlar, Moskova'nın Üçüncü Roma olduğu –Moskova'nın Ortodoks ekümenliğinin başı olduğu– fikrine, halihazırda güçlü olan kiliseye politik ve dinî konularda güçlü bir ses verdiği için şüpheyle yaklaşmışlardır. Ayrıca Aleksey, ilk başta "yakın arkadaşı" olarak nitelendirdiği yüksek rütbeli din adamlarından, hoşgörüsüz ve tahakküm dolu tavırlarından dolayı giderek soğudu. 1658 Temmuz'unda çarın kendisine karşı soğuk tavırlarına alınarak, aniden, dinî bir törenin ortasında, patriklik cüppesini üzerinden çıkartarak, bir rahibin basit alışkanlığından vazgeçti ve kendisini artık patriklik makamını işgal etmeye değer bulmadığını hissettiğini açıkladı. Onun bu tavrı, muhtemelen Aleksey'den bazı ödünler koparmaya yönelikti fakat tam tersi bir etki yarattı ve Aleksey istifasını kabul etti.

Çar, Nikon'la reformları konusunda hiç tartışmadı. Aksine onlar, Nikon'un dinî amaçları için olduğu kadar kendi emperyalist amaçları için de önemliydi. Reformların genel olarak kabul edilmesi için birkaç yıl uğraştı fakat onlara yönelik muhalefetin giderek artmasına ve aralarında başrahip Avvakum'un da yer aldığı Eski İnananlar ya da Eski İbadetçiler adı verilen istikrarlı bir grubun reformların kabulüne direniş göstermek için ortaya çıkmasına tanıklık etti. Başka çatışmaları tahrik etmek istemeyen Aleksey, patriklik konusunda ne yapması gerektiği konusunu reform konusunda karar verinceye kadar erteledi. Bu arada Nikon'u hapsetti.

Aleksey daha sonra 1666'da her iki konuyla da ilgilenmesi için bir kilise konsili topladı. Konsile, tereddütte kalanları ikna etme-

59 Georg Michels, "The First Old Believers in Tradition and Historical Reality," *Jahrbücher fürr Geschichte Osteuropas* 41 (1993), 481-508.

si için kendilerine ihtiyaç duyulan Doğu Patrikleri de katıldı. Onların desteğini alan konsil, Nikon'un metinlerle ilgili olarak yaptığı düzenlemeleri ve ibadetle ilgili yeni uygulamaları onayladı. Daha da önemlisi, bunları uygulamayı reddedenler hakkında aforoz kararı aldı ve bu kişilerin cezalandırılmak üzere devlete teslim edileceklerini duyurdu. Ayrıca bu konsil; Stoglav konsilinin metinlerle ve ibadetlerle ilgili düzenlemeleri kabul etmemek yönünde aldığı kararını, "akılsızlık, saflık ve cehaletten kaynaklı" bir olay olarak ilan etti ve hatırlanacağı üzere Bizans'tan Rusya'ya dinî otoritenin transferi meselesini hikâye eden *Beyaz Örtü Efsanesini* kınadı.[60]

Böylece, 1666-67'de toplanan konsil, kilisenin mevcut yapısını bozdu ve onun geleneklerini reddetti. Daha da önemlisi, Rusların mevcut ulusal mitolojilerini, muhalefetin –sadece kilise liderlerine değil tavrından dolayı çar Aleksey'e de muhalefetin– bir mirasına dönüştürdü. Eski İnananlar, kusursuz bir mantıkla, o güne dek günlük ibadetlerini yerine getiren Rusların, şimdi iğrenç kabul edildiğine ve aforozla cezalandırıldığına işaret ettiler. "Eğer biz sapkınsak, kutsal babalarımız, çarlar ve patrikler de sapkındır" dediler. *İnancın Kitabı* başlıklı bir kitaptan alıntı yaparak Nikon'u, "eski yerel dindarlığı yıkmak" ve "yabancı Roma iğrençliğini getirmekle" suçladılar. "Haç işaretini üç parmakla yapmanın, bir Latin geleneği ve İsa'ya karşıtlığın işareti olduğunu" ileri sürdüler. Muhalefetinden dolayı hapsedilen Avvakum içerden Aleksey'e yazdığı mektubunda, "iyi Rusçayı kullanarak, 'Tanrı beni affetsin' de. Bütün bu Kyrie Eleisonları, Yunanlılara bırak: Bu onların dili, tükür onların yüzüne!"[61] dedi.

Avvakum, üç parmakla yapılan haç işaretinin kökeni konusunda yanılıyordu. Fakat kilisenin kültürünün ve dilinin Latinleştiği konusunda haklıydı. Polonya ve Ruthenya modelleri ve Mogila'nın akademisinin etkisi aracılığıyla Rus Ortodoks Kilisesi Barok diyalekti ve resmiyle bezenmiş bir vaaz tarzı edinmeye ve ey-

60 Zen'kovskii, *Russkoe staroobriadchestvo*, 302-303.

61 V. V. Andreev, *Raskol i ego znachenie v narodnoi russkdi istorii* (St. Petersburg, 1870), 68; Pierre Pascal, *Awakum et les Debuts du Raskol: la crise religieuse du 17'eme Steele en Russie* (Paris: Librairie ancienne Honore Champion, 1938), 407-408, 411, 511.

lemci Cizvitlerin kendine güvenen, aktif görüntüsünü yansıtmaya başladı. Avvakum, tarzla ilgili bu yeniliklere aslında kendisi de çok eski olmayan bir Rus deyimiyle karşı çıktı. Eski İnananlar arasında oldukça yaygın biçimde okunan ve beğenilen ve daha sonra ilk dönem Rus edebiyatının klasiklerinden birisi olarak kabul gören bir otobiyografi yazdı. Eser, kilisenin Slavca ifadeleriyle çağdaş konuşma dilinden alınan kelimeleri karıştırdı. Hiç şüphe yok ki Avvakum, kilisenin eski doktrinlerden vazgeçmesinin, kendisine halk dilinin statüsünü yükseltme ve onu kutsal meselelerden bahsederken kullanma hakkı verdiğine inanmıştı. Otobiyografisinde bunu şu sözlerle dile getirdi: "Ben kendi Rus dilimi seviyorum ve konuşmamı felsefi şiir tarzı ile süslemek istemiyorum çünkü Tanrı bizim güzel kelimelerimizi dinlemez ama bizim amellerimizi ister!"[62]

Konsilin aforoz kararı, boş bir hareket değildi. Aleksey'den destek gördü ve kısa bir süre sonra onun Gizli Bölüm'ü eski metinlere sadık olanları bulmak için engizisyon mahkemeleri oluşturdu. Derin biçimde bölünmeye neden olabilecek bu resmi uygulama sonucu, ne kadar ciddi olursa olsun kilise içinde kalabilecek olan bir çatışma, insanların otoriteye karşı tavrını belirleyen bir kilometre taşına dönüştü. Haç işaretini iki parmakla yapmak, güçlü bir simgesel ifade oldu. Bu işaret; Rusya'nın, politik, ekonomik ve kültürel yaşamında meydana gelen bütün değişikliklere; Batılı giysilerin benimsenmesine, Batılı kitapların okunmasına, Barok ve yarı Polonyalılaşmış bir kültürün akınına ve serfliğin en son haline, Kossak özgürlüklerinin kısıtlanmasına, ağır vergilere, ortaklaşa ve kendine kendine yönetim biçiminin zayıflatılmasına, papaz konseylerinin kendi papazlarını seçme haklarının ellerinden alınmasına; daha bürokratik ve kişisellikten uzak yönetim biçimine doğru gidişe itiraz edenleri birleştiren bir nokta olarak öne çıktı. Aleksey, Nikon'a karşı başarılı oldu ama ağır bir bedel karşılığında.[63]

62 A. M. Panchenko, *Russkaia kul'tura v kanun petrovskikh reform* (Leningrad: Nauka, 1984), 42-45.

63 Nikon'un reformları ve kilisedeki ayrılıklarla ilgili olarak verdiğim bilgiler için çoğunlukla Pascal'ın *Avvakum;* Zen'kovskii, *Russkoe staroobriadchestvo;* ve Kapterev'in *Patriarkh Nikon i Tsar Aleksei Mikhailovich* isimli eserlerinden yararlnadım.

Dini ve seküler motiflerin karışımı, kıyamete dair görüşleri ateşledi. Felaket tellalları, 1666'da dünyanın sonunun geleceğini ileri sürdüler. Geçmişte olanlar; Kapiton ve takipçilerinin, Üçüncü Roma'nın düştüğüne, Deccal'ın geldiğine ve kıyamet gününün yaklaştığına dair uyarılarını doğrular nitelikteydi. Kendilerini İsa düşmanının ajanlarıyla muhtemel bir temastan korumak için, askerlerin ve resmi görevlilerin geldiğini duyan bütün cemaatler, kendilerini ahşap kiliselerinin içine kilitlediler ve ateşe vererek kurban ettiler.

Dini reformlara muhalefet, 17. yüzyılın sonunu, Rus tarihinin en karışık dönemlerinden biri haline getiren bir dizi isyanın çıkmasına zemin hazırladı. İsyanlar, ilk 1668'de Beyaz Deniz'de bir adada bulunan Solovski Manastırı'nda başladı. Bu manastırın, Nikon patrik olmadan önce bile, katı kilise disiplinine direniş göstermişliği vardı. Birçok dinî ve politik sürgün, orada yoğunlaşmış ve kilisenin iç işlerinde etkili olmaya başlamışlardı. Moskova tarafından düzeni sağlaması için gönderilen rahipler, zor şartlarla karşı karşıya bırakıldılar ve içlerinden biri dövüldü ve hapsedildi.[64]

Rahipler, yeni dua kitabını kabul etmeyi reddettiler ve Aleksey'den "kendilerine, Rusya'nın, gerçek bir mümin olan Çar ve Büyük Prens Mihail Fyodoroviç ve diğer gerçekten inançlı çarlar ve büyük prenslerin yaşadığı gibi, gerçek bir inanç içinde ölmelerine izin vermesini" istediler.[65] Aleksey, bu isteklere, itaatlerini sağlamak amacıyla onların üzerine bir ordu göndererek karşılık verdi fakat rahipler, kendilerine malzeme sağlayan yerel köylü halkın desteğiyle kuşatmaya sekiz yıl dayandılar ve en nihayet Ocak 1676'da teslim oldular.

Çoğu Eski İnanan güneye, Don bölgesine kaçtı ve orada nedenleri itibariyle kilise reformuyla hiçbir ilgisi olmayan, daha çok merkeziyetçilik, otoriter yönetim ve yerel halkların ayaklar altına alınmasından kaynaklanan isyanlara katıldılar. Don Kossakları ile Moskova arasındaki ilişki, uzun süreden beri gergindi. 1650'ler ve

64 George Michels, "The Solovki Uprising: Religion and Revolt in Northern Russia," *Russian Review* 51 (1992), 1-15.

65 Robert O. Crummey, The *Old Believers and the World of Antichrist: The Vyg Community and the Russian State, 1694-1855* (Madison: University of Wisconsin Press, 1970), 19.

1660'lı yılların başlarında Kossakların durumu birkaç nedenden ötürü kötüleşti. Moskova'nın politikalarının ağırlık merkezi, Zaporojye Kossaklarının yaşadığı batıya ve Polonya'yla savaşa doğru kaydı. Osmanlılar, Rusya'nın meşguliyetlerinden istifade ederek, Azak yakınlarında yeni, büyük bir kale inşa ettiler; böylece Don Kossaklarının Karadeniz'e ulaşmasını engellediler ve onları en zengin ganimet kaynaklarından yoksun bıraktılar. Aynı dönemde kaçakların sayısının giderek artmasından endişelenen Moskova hükümeti, kayıt altına alacağı ve ücret ödeyeceği Kossakların sayısını azaltmaya başladı. Don Kossaklarına düzenli olarak yaptığı ödemeleri kesti ve ödemelerin tekrar başlatılması için defalarca dile getirdikleri isteklerini göz ardı etti. Bu, Kossakların, gelirlerini, akınlar düzenleyerek ve ganimetler elde ederek, ya da nefret ettikleri tarımla uğraşarak artırmak zorunda oldukları anlamına geliyordu.

Bu zorluklar, Stepan Razin'in liderlik ettiği isyanın temelini oluşturdu. Razin, Don Kossakları arasındaki en başarılı askerî komutanlardan biriydi ve adamları tarafından diplomatik görüşmelere liderlik etmesi için seçilmişti. 1665'te erkek kardeşi, emirlere karşı geldiği için Polonya cephesinin komutanı Prens Yuri Dolgoruki tarafından öldürülmüştü.

Razin'in daha o dönemden kalma öfkesi vardı. Fakat 1667-69'da, ilk aşağı Volga bölgesinde düzenlediği ve ticaret gemilerini ele geçirdiği sonra da Hazar Denizi'nde düzenlediği ve bazı İran gemilerine el koyduğu yağma amaçlı seferler; itaatsizlikten çok normal bir Kossak geleneğinin uygulamaya konmasıydı. Razin'in Kossakları, Volga'ya döndüklerinde yerel voyvoda Prens İvan Prozorovski'nin komuta ettiği küçük bir Rus donanmasıyla karşılaştılar. Razin, uygun bir biçimde donatılmış gemilere karşı koyamayacağını anladı ve hükümetin, ganimetini, esirlerini ve ağır silahlarını teslim etmesine dair taleplerini kabul etti. Bunun karşılığında çar tarafından affedildi.

Bununla birlikte teslimiyeti uzun sürmedi. Razin, kendisinin; Aşağı Volga'daki insanların, Astrahan'daki *streltsi*nin ve şehir halkının, Kalmukların, Nogayların ve Kossakların memnuniyetsizliklerini benimseyebileceğini ve başarılı bir isyana liderlik edebi-

leceğine inandı. Başlangıçta bir *krug* topladı ve Çar Aleksey adına, "hain" olarak nitelendirdiği boyarlara karşı isyan bayrağını çekti. 1670 yılının yazında Astrahan'ı ve önemli bir müstahkem şehir olan Tsaritsin'i ele geçirdi; orada bir Kossak rejimi kurdu ve mülkiyeti eşit olarak dağıtacağı sözünü verdi.

Oradan isyancılardan oluşan renkli ve büyük bir orduyla, Volga üzerinden Moskova'ya doğru harekete geçti. *Streltsi*, Tatarlar, Çuvaşlar, Mariler ve artan vergilerden ve Ortodoksluğu kabul etmeleri için yapılan baskılardan dolayı öfke duyan Mordvinler de Kossaklara katıldı. Ayrıca, son dönemde serfliğin yükünden, vergiler ve askerlikle ilgili artan taleplerden bunalan çok sayıda Rus köylüsü de onun bayrağı altında yer aldılar. İsyanı, kaçmak veya toprak sahiplerini öldürmek ve malikânelerini yağlamak için bir fırsat olarak kullandılar. İsyanda Ruslar ve Rus olmayanlar, aynı nedenler ve amaçlar için yan yana geldiler. Bu, sınırda yaşayan halkların, omuzlarına sürekli, bitmek tükenmek bilmeyen talepler yükleyen imparatorluğa karşı topyekûn bir baş kaldırışıydı.

Orta Volga'nın Saratov ile Nijni Novgorod arasındaki bölümü, 1670-71 yıllarının güz ve kış ayları boyunca, isyanın etkisiyle yerle bir oldu. Manastırlar ve boyarlara ait malikâneler soyuldu; giysiler, mücevherler ve şaraplar yağmalandı: Aristokratlar ve yetkililer yakalandı ve linç edildi.

Bu aşamada Razin, kısa bir süre önce ölen Aleksey Alekseyeviç'in kendi birlikleri içinde yer aldığını duyurdu. Ayrıca son dönemde patriklikten alınarak hapsedilen Nikon'un da kendisine destek verdiğini iddia etti. Diğer bir ifadeyle isyanı, artık çar adına değil; tam aksine, ona karşı ve yeni bir çar ve kilise adınaydı. Razin'in, Nikon'un kendi reformlarına karşı çıkan Eski İnananları desteklediğine dair iddiası çok mantıksız değildi çünkü bu reformlar, Nikon hapiste iken zorla uygulamaya konmuştu. Ve esasen Eski İnananlardan birkaç tanesi, Razin'in ordusuna katılmıştı.

Eylül 1670'te Simbirsk'e saldıran Razin, burada Prens Yu. N. Baryatinski'nin komutasında, onun çok iyi motive edilmiş ama farklı birliklerinden oluşturduğu düzenli ordusuyla karşılaştı. Aynı anda, hükümet de güney bölgelerinde vergi indirimine gitti ve sadık kalan Kossak taburlarına maaşlarını ödedi. Yenilgiyle birlik-

te şanı zarar gören Razin, kötüye giden durumunu yeni birlikler toplamasına rağmen düzeltemedi. Mayıs 1671'de yakalandı, demir bir kafes içinde Moskova'ya götürüldü, orada asıldı, yerlerde sürüldü ve Kızıl Meydan'da bir isyancı ve hain olarak dörde bölündü. Liderinin aşağılanması ve yıkımıyla isyan da çöktü.[66]

Fakat Razin'in mirası yaşamaya devam etti. O, müteakip iki yüzyıl boyunca bir halk efsanesinin ve şarkının kahramanı oldu ve kendisinin bir gün yeniden yaşama döneceğine ve sıradan insanları adaletsiz ve zorba baskıcıların elinden son kez kurtaracağına dair görüş yaşamaya devam etti. Hem devletin hem de kilisenin meşruiyetini tekzip eden Eski İnananlar, bu tür beklentileri canlı tuttu. Eski İnananlar ve Kossaklar, memnuniyetsiz Tatarlar, Başkirler ve diğer Rus olmayan halklarla zaman zaman birleşerek, güneyde imparatorluk için en azından bir yüzyıl daha önemli bir tehdit oluşturmaya devam ettiler.

Fyodor Alekseyeviç'in, ardında hiçbir çocuk bırakmadan 1682'deki ölümü ile tahta kimin çıkacağı tartışmalarının başlaması üzerine; Eski İnananlar, memnuniyetsiz *streltsi*ye katılarak Moskova'da bir isyan çıkardılar. İsyancılar, sıkıntılarının giderilmesini, maaşlarında iyileştirme yapılmasını ve geleneksel ibadet biçimlerinin yeniden uygulamaya konmasını talep ettiler. Bu isyan, Aleksey'in iki eşinin aileleri arasındaki taht kavgalarının bir parçası haline geldi. Çariçe Sofya, ilk başta amaçlarına hizmet ettiği için isyanı destekledi fakat otoritesine karşı nasıl bir tehdit oluşturduğunu anladıktan sonra ona karşı bir tavır aldı.

Bununla birlikte bölünmenin en önemli sonucu, onun tahrik ettiği isyanlar değil; Eski İnananların müteakip iki yüzyıl boyunca devam etmesi ve güç kazanmasıydı. Eski İnananların destekçileri, uç bölgelerine özellikle Gizli Bölüm'ün ve devamı olan kurumların etkisinden uzakta ve daha güvende oldukları en kuzeye doğru kaydılar. Yerel halklar, bu uzak bölgelerde, yetkililerden oldukça bağımsız bir hayat sürmekteydiler. Eski İnananlar, geleneği ve il-

66 V. M. Soloviev, *Anatomiia russkogo bunta: Stepan Razin—mify i real'nost* (Moskova: TIMP, 1994); C. S. Ingerflom, "Entre le mythe et la parole: Taction. Naissance de la conception politique de pouvoir en Russie," *Annales* 51 (1996), 733-757; Michael Khodarkovsky, "The Stepan Razin Uprising: Was It a Peasant War?" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 42 (1994), 1-19.

keleri; genel olarak bunaltıcı bir güç olarak gördükleri şeye karşı öne çıkartan barışçı insanlardı.

Yetkililer, Eski İnananları kilisenin içinde ayrılıkçı bir grup, bir *raskol* olarak gördüler ve bu nedenle onu 17. ve 18. yüzyıl boyunca köylüler ve kentli halkın aşağı kısımlarında türeyen diğer tarikatlardan ayrı kabul ettiler. Bu görüşün, onlara çok fazla yardımı olmadı. Çünkü Eski İnananlar, Nikon'un kilisesinin papazlarını ve ayinlerini reddettiler ve kendi düzenlemelerini yaptılar ve böylece resmi Ortodoksluktan iyice uzaklaştılar. Her biri farklı inançlara ve uygulamalara sahip birkaç gruba ayrıldılar ve bu ayrılıkçıların kabul ettiği çözümler, bazen diğer tarikatlarınınkiyle benzerlikler gösterdi.

Mesele, merkezin ve halkın en önemli sorunlarının ne olduğuydu. Eski İnananlar, tarikatlar gibi, *pravda*, Tanrı'nın kanunları ve çara kişisel sadakatle sınırlı, bütüncül yerel bir *mir* görüşünden yanaydılar. Onlar için Rus olmanın anlamı ve onlara Yosif Volotski ve Metropolit Makari'nin kilisesinin vaizleri tarafından düzenli olarak anlatılan vizyon buydu. Ve bu vizyon, dinledikleri ilahiler, uzun süren ayinler boyunca baktıkları ikonlarca da onaylanmıştı. Şimdi bütün bunlar, yarı Latinleştirilmiş dinî bir kültür ve Tanrı'nın kanunlarını ve kişisel sadakate bağlarını dikkate almayan yeni tür bir otorite için kenara itiliyordu.

Böylece Eski İnanç, her türlü biçimiyle, sadece kimliklerinin bir parçası olarak gördükleri toplum ve otoriteyi farklı yollarla yakalamaya çalışan bir dizi dinî hareketin bir yansımasıydı. Onların görüşlerini en iyi, Beyaz Deniz'e dökülen bir ırmağın kıyısında kurulan Vyg'daki Eski İnananlar cemaatinin rahibi olan Semen Denisov ifade etmiştir. "Vinograd rossiiskii" (Rus vişne bahçesi) başlıklı makalesi, aslında ilk Eski İnananlar kuşağına atfen yazılmış bir şehitler menkıbesi ve yitip giden Kutsal Rusya'ya bir çağrıydı. Ona göre Ruslar, ilahi iradenin nüfuz ettiği; Katoliklik, Protestanlık ve Batı rasyonelliği biçiminde ortaya çıkan şeytan tarafından tehdit edilen bir dünyada, Hıristiyanlıkta sebat eden bir halktı. Fakat ne çare, Rusların kendileri de, önce Floransa Konsili sonra da dinsiz Nikon'un reformlarıyla bozulmaya başlamışlardı.

Fakat kilise papazları günahın cazibesine kapılsalar da, sıradan

insanlar temiz kalmayı başarmışlardı. Denisov, Rusya'da "İnancın ışığıyla aydınlanmayan tek bir şehir, dindarlıkla parlamayan tek bir kasaba ve gerçek inanca bağlı olmayan tek bir köy kalmadığını" yazdı. Çar ve insanların onun yanında görmeye alıştıkları kilisenin, şimdi vahiy canavarının pençesinde oldukları doğruydu fakat Denisov'a göre Rusya, tekrar canlanacak ve insanlarının bozulmamış ve sağlam inançları sayesinde gerçek inanca geri dönecekti. Denisov, "dindarlıkları, inançları ve erdemleriyle Rus ulusunu İsa ile tek bir cemaat olarak birleştiren" Rus azizlerinin yaşamakta olan hatırasını teşvik etti.[67]

Makari'nin dini-ulusal mitolojisini kendi dönemi için yeniden biçimlendiren Denisov, ilk kuşak Eski İnananların eskatologyasını terk etti: Ruslar için ikinci kez dünyaya gelişin dışında başka bir gelecek gördü. Fakat Rus ulusunun özü, artık çar veya kilisede bulunmayacağına göre, şimdi "toprakta" yerel topluluklardaki *mir*lerdeki insanlar arasında, onların "dindarlıkla parlayan" kasabalarında ve "gerçek inanca sadık kalan köylerinde" aranmalıydı. Denisov, farkında olmadan Hıristiyan otokrasisi doktrininin altını çizdi ve onun yerine demokratik bir Hıristiyan ulusu kavramı önerdi.[68]

Kendi kurtuluşundan kendisi sorumlu olan bir ulus fikri, Eski İnananlara esin kaynağı oldu ve diğer bütün Rus tarikatlarını etkiledi. Esasında Eski İnancın içinde, kutsal eskatoloji ile renklendirilmiş bir biçimde yeniden canlandırılmış bir Rus ulusal miti zaten vardı. Eski İnananların monarşi karşıtlığı çok güçlü değildi; o dönemdeki hükümdarlara deccal/İsa karşıtı diyerek küfrettiklerinde ve ibadetlerini yaparken onlar için dua etmeyi reddettiklerinde bile hükümdarların Tanrı tarafından atandığına inanmaya devam ettiler. Kilise ve devletin o anki biçimini reddettiler ve kurtuluş için yerel toplulukların inançlı insanlarına döndüler. Eski İnananların sayısı, müteakip iki yüzyıl boyunca, kilisedeki ayrılığın başlamasından 250 yıl sonra, on-on iki milyona ulaştı ve bunların beşte birinden fazlası yetişkin Büyük Ruslardan

67 Serge A. Zenkovsky, "The Ideological World of the Denisov Brothers," *Harvard Slavic Studies* 3 (1957), 49-66; quotations pp. 57-58.

68 *A.g.e.*, 60.

müteşekkildi. Ayrıca diğer tarikatlara mensup birkaç yüz bin kişi daha sayılmalıdır.[69]

Böylece Şizma, Rus toplumunda önemli bir bölünmeye neden oldu; bazı muhafazakâr ve vatansever Ruslar, emperyalist devletten ve Ortodoks Kilisesi'nden uzaklaştılar ve manevi ve toplumsal yaşamlarını, bu iki kurumun sunduğu çerçevenin mümkün olduğu kadar dışında sürdürme kararı aldılar. Rusya'nın "yeni İsrail" ve "seçilmiş insanlarıyla" "kehanetler toprağı" olduğunu ileri süren, iki yüzyıl sonra iki farklı biçimde yeniden ortaya çıkan dinsel görüş; Rus kültürünün ve politikasının güçlü bir temeli olarak kaldı.

69 A. S. Pmgavin, *Staroobriadchestvo vo vtoroi polovine XIX veka* (Moskova, 1904), 7-23; N. S. Gur'ianova, "Monarkh i obshchestvo: k voprosu o narodnom variante monar-khizma," E. M. lukhimenko, ed., *Staroobriadchestvo v Rossii (xvii-xx w)* (Moskova.. Iazyki russkoi kul'tury, 1999), 126-148; Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 70-74.

4

Büyük Petro ve Avrupalılaşma

BATI AVRUPA'YA DOĞRU DÖNMEK

Rusya, 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde halihazırda Altın Ordu ve diğerlerinin mirasçısı olan bir Avrasya imparatorluğu idi. Bu statüsünü korumak için bir Avrupa gücü olması gerekliydi. Jeopolitik konumu düşünülürse başka şansı yoktu. Aynı dönemde büyük bir imparatorluk haline gelen İspanya gibi kendisine göre belli bir gelişme gösteren Rusya'nın, arkasını Avrupa ordularına karşı koruyacak Pireneleri yoktu. Batı komşularının hepsi, zorlu güçlerdi. İsveç, tüm Finlandiya Körfezi'ni de içine alan Baltık Denizi'nin doğu kıyısının çoğuna hâkimken; Polonya'nın ucu, Dvina ve Dinyeper nehirlerinin gerisine, neredeyse Smolensk ve Kiev duvarlarına kadar uzanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu ise bütün Balkanlar'a ve Kafkasya'nın önemli bir kısmına hâkimdi; onun müttefiki olan Kırım Hanlığı Karadeniz'in kuzey kıyılarına egemendi ve onun gerisinde uzanan bozkırları sürekli tehdit etmekteydi.

Rusya, bu güçlere ciddi bir rakip olmak için 17. yüzyıl boyunca Otuz Yıl Savaşları'ndan aldığı derslerden de yararlanarak ordusunda bazı reformlar yaptı. Avrupa, özellikle kendisi gibi sınırlı kaynaklardan güçlü bir ordu yaratmanın sorunlarını yaşamış Prusya'daki ve İsveç'teki idari modelleri benimsedi. Bununla birlik-

te bu ülkelerde reformun içeriği oldukça farklıydı: Prusya'daki ve İsveç'teki kurumların iyi işlemesinin nedeni, bu kurumların aşırı dindar; tarafsız ve etkili bir yönetimi ve çoğunluğun çıkarları için kendinden feragati dinî bir görev olarak kabul eden neo-Stoacı insanlarla doldurulmasıydı. Böylece bu ülkelerde idari reform; kültürel ve eğitsel reformun doğal bir parçasıydı.[1]

Bu etkili dinî zihniyetten yoksun olan Rusya'nın, kıt kaynaklarını seferber edebilmek için zor kullanması gerekliydi. Böyle yaparak; adalet, yerel hükümet, din, hayırseverlik vs. ile ilgili fark edilmesi neredeyse imkânsız olan fakat buna rağmen İsveç ve Prusya modellerinden esinlenerek bilinçli bir kamu ruhunu destekleyebilecek ve koruyabilecek sivil kurumlarını, ezme veya en iyi ihtimalle zayıflatma riskini göze aldı. Böylesi bir zayıflama, kurumların yerini alan klientalizmi (patron-müşteri ilişkileri ağını) güçlendirmek ve pekiştirmek demekti. Modernizasyon, eskiyi güçlendirdi: Devlet kontrolünün artması, kişisel kaprislerin güçlenmesi demekti. Rus hükümetinin 17. yüzyıldan itibaren karşılaştığı paradoks bu idi. O, reformu toplu bir paket halinde sunma ve eskiyi tamamen yanlış kabul ederek reddetme eğilimindeydi.

Ödünç alınacak doğrudan ve tek bir Avrupa kültür modeli yoktu. Ortak özelliklerine rağmen iki farklı alternatif model vardı. Rusya'ya Ukrayna ve Polonya aracılığıyla giren ilk model, Trent Konsili sonrasının Katolik Kilisesi'nden ve Cizvitlerden çıktı; Baltık yoluyla İskandinavya, Hollanda ve İngiltere'den gelen diğer model ise pietist* ve neo-Stoacıydı. İkisinin birçok ortak özelliği vardı: Her ikisi de insanın aklı sayesinde doğayı anlama; kendini disipline ederek, günahkâr ruhuna hükmederek ve enerjisini bilime uygun bir biçimde yönlendirerek onu değiştirme kapasitesine inandı. Bu noktada onlar, geleneksel Rus kültüründen radikal bir biçimde ayrıldılar. Öte yandan bu iki Avrupa eğilimi, bazı ana konularda kendi aralarında farklılıklar gösterdi. Katolik eğilim, kilisenin otoritesine itaati şart koştu; Protestan olan ise kendi kendi-

1 Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Richard L. Gawthrop, *Pietism and the Making of Eighteenth- Century Prussia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

(*) Kilise otoritesinin etkisini azaltmaya ve Hıristiyanlığı öz ibadetlerden ibaret kılmaya çalışan kişi ya da görüş.

ne disiplini ve kişisel dindarlığın dinî metinleri çalışmak suretiyle geliştirilmesini vurguladı.

Aleksey'in kendi yaşam tecrübesi, onu Katolik eğilime yaklaştırdı. Fakat o, hayatı boyunca Avrupa'nın sosyal erdemlerine, bilimine ve teknolojisine karşı büyük bir ilgi besledi. 17. yüzyılda Polonya'nın dinsel kültürü ile renklendirilmiş klasik bilimle yetiştirildi ve bu tecrübesini, Batılı düşünürleri ve Rönesans bilim adamlarını okuyarak güçlendirdi. Polonya seferi sırasında Batı kültürü hakkında çok şey öğrendi. İngiliz doktoru Samuel Collins, çarın "Polonya'da bulunduğunu ve orada iken Polonyalı prenslerin evlerinin tarzını gördüğünden, sarayını ve çevresindeki binaları, daha görkemli bir tarzda inşa ettirmeye, odalarını resimli örtülerle ve yurtdışındaki zevk evlerinin dizaynlarıyla donatmaya başladığını" yazar. Ayrıca çar, tarım ve sanayi ile yakından ilgilendi ve ekonominin özellikle devlet tekelindeki kollarındaki gelişmesine dikkat etti.[2]

17. yüzyıl boyunca, Mogila'nın Kiev'deki kurumunu taklit ederek Moskova'da bir Ortodoks Koleji kurmak için bazı girişimlerde bulunuldu. Örneğin Aleksey'in sağ kolu olan boyar Fyodor Rtişçev, aralarında beyaz Rus bir şair ve akademisyen olan ve sonra çarın oğluna öğretmenlik yapan Simeon Polotski'nin de bulunduğu bazı Kievli akademisyenleri, Moskova'ya yerleşmeleri ve Ruslara "liberal/özgür bilimleri" (*svobodnye nauki*) öğretmeleri için davet etti. Temas edilen bu kişiler için 1685'e kadar gerçek bir kurum yaratılamadı fakat aynı yıl Moskova'da, Polotski'nin Zaykonospasski Manastırı'nda çizdiği bir plan temel alınarak, onun öğrencisi Silvestr Medvedev tarafından inşa edilen bir "Slav-Grek-Latin Akademisi" açıldı. Akademinin programında hem Grekçe hem Latince; ayrıca gramer, etkili konuşma, şiir, fizik ve teoloji dersleri vardı.

Moskova Patriği Yoaçim, Katolik etkilerine karşı çıktı ve bu yüzden akademinin ilk yıllarında Grek akademisyenlere yer verdi. Bununla birlikte kısa bir süre sonra Grek ilminin Osmanlı yönetimi altında zayıfladığı ve en iyi Katolik akademisyenlerin İtalya

2 Philip Longworth, *Alexei: Tsar of All the Russias* (Londra: Seeker & Warburg, 1984), 37, 108-109,156-161, 204-205.

ve Fransa'da eğitim aldıkları anlaşıldı. Kurucularının amaçlarının aksine akademi, yine kısa bir süre sonra güçlü Cizvit etkisini taşıyan bir ders programını içermeye ve eğitimini çoğunlukla Latince vermeye başladı. İlk müdürleri, Latinceye aşırı şekilde yer verdikleri gerekçesiyle görevden alındılar fakat ondan sonra gelenler, izlenen politikayı değiştirmediler [çünkü] modern ilahiyat ve hümanist çalışmalarını içeren bir programı Yunancada öğretmek neredeyse imkânsızdı.[3]

Akademi kurulurken, Moskova da Konstantinopolis'in onayı ile Kiev metropolitliğini en sonunda kendisine kattı. Bu şekilde Rus topraklarında yaşayan Ortodokslar, iki yüzyıldan beri ilk kez tek bir patrikliğin yönetimi altında birleştiler.[4]

17. yüzyılın ortalarında politik söylemlerin kişisel ve ahlaki bir içerikten kişisel olmayan ve yasal bir içeriğe doğru kaydığını gördük. 1682'de resmi makamların akrabalık esasına dayanarak dağıtılması anlamına gelen *metsniçestvo* sistemine son verilerek bu yönde bir adım daha atıldı ve orada tutulan soy kayıtları yakıldı. Bu kurumun kaldırılmasını emreden bildiri, reformun nedeninin özellikle "kamu yararı/genel fayda" (*obshchee dobri*) olduğunu vurguladı. Bununla, tipik bir pietist ve neo-Stoacı motif olan "kamu yararı" ifadesi, resmi Rus belgelerinde ilk kez kullanıldı. Amaç, devlet politikalarında akrabalık ilişkilerinin yerine, kanunu ve resmi usulü etkili bir öğe haline getirmekti. Pratikte bu sisteme son verilmesi, hizipçi politikaların söyleminin çerçevesini değiştirdi; fakat hiziplerin ağırlığına son veremedi. Değişikliğin ordunun uzun süreli reformu yolunda ilk olması amaçlandı fakat çar Fyodor Alekseyeviç'in 1682'de ölümüyle uygulanması gecikti.[5]

---

3 N. I. Kostomarov, "Epifanii Slavinetskii, Simeon Polotskii i ikh preemniki," in *Isto-| richeskie proizvedeniia* (Kiev: Izdatel'stvo pri kievskom gosudarstvennom universitete, in 1989), 313-349; N. F. Kapterev, *Kharakter otnoshenii Rossii k pravostavnomu vostoku v xvi i xvii stoletiiakh*, 2d ed. (Sergiev Posad: M. S. Elov, 1914), 477-480, 495-498, 505.

4 A. V. Kartashev, *Ocherki po istorii russkoi tserkvi*, cilt 2 (Moskova: Terra, 1992), 291-297.

5 Nancy Shields Kollmann, "Concepts of Society and Social Identity in Early Modern Russia," Samuel H. Baron ve Nancy Shields Kollmann, ed.. *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 1997), 34-51.

Savaş ve uluslararası ticaret, Rusya'ya özellikle batı ve Avrupa ülkelerinden tahmin edilemeyecek kadar fazla yabancı getirdi. Bunların önemli bir kısmı, ya "yeni oluşturulan" askerî birlikleri eğitmek için gelen uzmanlar ya da orduyu komuta etmek için gelen subaylardı. Diğerleriyse tüccarlardı. Gelenlerin çoğu, zenginliğin ve nüfuzun merkezi olan Moskova'ya yerleşti. Bunların arasında kuzey Avrupa'nın denizci milletlerinden İngiltere, Hollanda, Danimarka ve İsveç'ten gelen çok sayıda insan vardı. Bunlar, ticaretlerini Kremlin'in hemen dışındaki ilk yabancı mahallesi olan Kitaygorod'daki *gostinyi dvor*da yaptılar. Hollandalılar, otoriteler tarafından da onaylanan, kendilerine has ayrı bir *sotnik* kurdular. Bazıları, Moskova'da uzun yıllar yaşadılar, yarı Ruslaştılar ve hatta Ortodoksluğu kabul ettiler.

Birkaç tanesi, tıpla ilgili mesleklerin çarın kişisel doktorlarının dışında yeni yeni gelişmeye başladığına işaret eden tıp personeliydi. Moskova'da "makam sahibi" kişilere ilaç satan bir eczane açıldı. Yabancı tıp uzmanlarını davet etmek, Rus doktorlarının ve cerrahlarının eğitimini organize etmek ve ordu için uzman tıp hizmetleri sağlamak amacıyla özel bir *aptekarski prikaz* yayınlandı. 1695'teki Azak seferine çıkan orduda, yedi Rus ve on dört yabancı cerrah vardı. Bu, Rus toplumundaki ilk mesleğin başlangıcını oluşturdu.[6]

Yerel halk, yabancılara şüpheyle yaklaştı. 17. yüzyılın başında yabancı idarecilerin kovulmasından ve Ortodoksluğun zaferinin yeniden sağlanmasından sonra birçok Ortodoks, bütün yabancıları sapkın ya da kâfir olarak gördü. Bunun sonucunda yabancılar, şehrin surlarının hemen dışında "Alman yerleşimi" (*nemetskaya sloboda*) olarak bilinen, özel ve yeni bir mahallede yaşamaya zorlandılar.

Avrupa kültüründeki her iki eğilimin Rusya'da kendi destekçileri vardı. Aleksey'in dönemi boyunca Protestan ülkelerle daha yakın ilişkiler kurulmasını isteyen grubun lideri, Afanasi Ordin-Naşçokin idi. O, Moskova'ya 1665-67 yılları arasında voyvodalığını yaptığı Pskov'dan gelmiş ve onun Baltık'a yakınlığını miras almış-

6 S. F. Platonov, *Moscow and the West*, çev. Joseph L. Wieczynski (Hattiesburg, Miss.: Academic International, 1972), 115-124.

tı. 1667-71 yılları arasında *posolski prikaz*ın başı olarak, Baltık'a sürekli ve güvenli bir çıkış kazanmak için İsveç'e karşı Polonya ile ittifak yapılması fikrini destekledi. Ayrıca Rusya'nın içinde yer aldığı Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir ittifakına ön ayak oldu. Ordin-Naşçokin, Rusya'nın hemen hemen hiç ilişkisinin olmadığı belli başlı Avrupa ülkeleriyle, hem onlarla olan ilişkileri geliştirmek hem de onların nasıl işlediğini anlamak için diplomatik bağlar kurulmasına öncülük etti. Resmi elçiler ve uluslararası tüccarlar, ziyaret ettikleri ülkeler hakkında resmi raporlar yazmaları için teşvik edildi.

Ordin-Naşçokin, ayrıca hem dahili hem de diğer ülkelerle olan ticaret sayesinde zenginliği artıracak kurumların oluşturulmasını destekledi. Pskov'da iken zengin tüccarları daha fakir durumda olan *posad*larla ortak şirketler kurmaları ve onlara yerel hazineden ucuz krediler sağlamaları için teşvik etmeye çalıştı. Anlaşmazlıkların yerel tüccarların güvenini kazanacak veya en azından onlar için adil olacak biçimde çözümlenmesini sağlamak için, hâkimleri ticaretle uğraşan kişilerce seçilen bir ticaret mahkemesi kurdu. Zengin tüccarlar, bu fikre kendilerinin yerel ticaretteki ağırlığına zarar getireceğini düşündükleri için karşı çıktılar fakat çar destekledi. Ordin-Naşçokin, uluslararası ilişkilerde her iki ülkenin yetkililerinin malların kalitesine dikkat etmesini ve mahkeme kararlarını uygulamasını sağlayacak ticaret maddelerinin olmasına dikkat etti.

Ordin-Naşçokin, politik düşünce açısından neo-Stoacı; ekonomiye bakışı açısından ise 1667'de imzalanan, kendisi tarafından hazırlanan ve bir araya getirilen yeni ticaret kanunlarında görüldüğü üzere bir merkantilistti. Bu kanunlar, uluslararası ticaretin, hâkim devletlerce korunan sözleşme kanunlarını temel alarak en üst seviyeye çıkarılmasını sağladılar. Daha önce kişisel ilişkiler üzerine oturan sistemi yasallaştırmak ve yeniden düzenlemek yolunda attığı adımlar, ona zengin ve güçlülerin kaprisini ve tüccarlar ya da yabancı memurlar arasından bazılarının arkadaşlığını kazandırdı. Oğlu Voin, yapmakta olduğu diplomatik hizmetleri keserek, gittiği yabancı ülkelerde kalarak ve giderken yanına bazı resmi belgeleri alarak, babasının muhaliflerine koz verdi. Aleksey, babayı oğlunun ihaneti yüzünden açıkça suçlamadı. Fakat yi-

ne de Ordin-Naşçokin, 1672'de bir manastıra çekildi ve 1680'de orada öldü.[7]

Aleksey'in ölümünden sonra Çar Fyodor ve sonra Çariçe Sofya döneminde onun danışmanı olan Vasili Golitsin, Naşçokin'in çabalarını devam ettirdi fakat o daha çok Katolik Avrupa'ya eğilimliydi. *Metsniçestvo*nun kaldırılması büyük oranda onun icraatıydı: O, ordudaki reformlarına meritokratik ilkelerin komutası altında başlama amacındaydı. *Posolski Prikaz'ın* başı olarak, Polonya ile 1686'da sürekli olacak bir anlaşma imzaladı ve Rusya'nın Polonya, Venedik ve Habsburg İmparatorluğu ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na karşı oluşturulan Kutsal Lig'e katılmasını sağladı. Bu, Rusya'nın Avrupa devletleriyle gerçekleştirdiği ilk ittifaktı. Golitsin bu başarısını Rusya'nın dış ilişkilerini düzenleyerek ve başlıca Avrupa ülkelerine diplomatik elçiler göndererek devam ettirmeyi planladı.

Golitsin, Batı Avrupa'yı hiç ziyaret etmemiş olmasına rağmen, 17. yüzyılın bilim ve teknolojiye duyduğu hayranlığı benimsemiş biriydi. Moskova'daki evi, Moskova'ya gelen, aralarında çoğu yerde genellikle hoş karşılanmayan Cizvitlerin de yer aldığı "eğitimli yabancıların buluşma yeriydi. Evinin duvarlarında Alman haritaları, tavanında resmedilmiş bir güneş sistemi vardı. Odalarını ise artistik bir çabanın sonucu ortaya çıkan saatler ve termometreler ile süslemişti." 1689'da yapılan ve Sofya'yı deviren darbe sonucunda boyar unvanı elinden alındı ve sürgün edildi.[8]

Askerî bir lider olarak daha az başarılıydı fakat bu biraz da güneyden gelen Tatar akınlarının tehdidini tamamen ortadan kaldırmak ve Karadeniz'in kuzeyindeki verimli bozkırları ele geçirmek gibi zor bir görevle ilk uğraşan kişi olmasındandı. Sorun, Rus ordusunun daha savaşmaya başlamadan önce, bütün malzemeleri ve iaşesi ile birlikte yüzlerce kilometrelik ekilmemiş, güneş yanığı alanlardan geçmesi gerektiğiydi. 1687'de Golitsin, bunu yapmayı deneyince Kırım Hanı, onun birliklerinin yolu üzerindeki bozkır çayırlarını ateşe verdi ve atlarının yiyeceksiz kalmasına neden

---

7 *A.g.e.*, 106-111; V. S. Ikonnikov, "Blizhnii boiarin Afanasii Lavrent'evich Ordin- Nashchokin," *Russkaia starina* 40 (1883), 17-66, 273-308.

8 Platonov, *Moscow and the West*, 111-115; A. S. Lavrov, "Vasilii Vasilievich Golitsyn," *Voprosy istorii*, no. 5 (1998), 61-72.

oldu. Golitsin, iaşe trenine yiyecek dolu bir vagon ekleyerek ve seferi yazın en sıcak olduğu dönemden önce tamamlamak için daha önce yola çıkarak 1689'da şansını ikinci bir kez daha denedi. Bahar selleriyle gecikse de, Kırım'a giden kıstağı koruyan Perekop Kalesi'ne ulaşmayı başardı. Fakat ordusunun iaşesi tükendi ve kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.[9]

Fyodor'un 1682'de aniden ölümü, Golitsin'in reformlarının teskin etmeye çalıştığı grup çatışmalarının yeniden ortaya çıkışını hızlandırdı. Aleksey'in Marya Miloslavskaya ile yaptığı ilk evliliğinden olan İvan ve ikinci eşi Natalya Naruşkina'dan olan oğlu Petro, bu karışıklıklardan sorunsuz bir biçimde çıkmayı başardı. Normal uygulamaya göre tahta büyük kardeşin yani İvan'ın çıkması gerekti fakat İvan iradesiz ve hasta biriydi; Petro ise sağlıklı, enerjik ve Moskova halkının sevgisini halihazırda kazanmış biriydi. Patrik Yoaçim, Katolik eğilimlere sahip Miloslavski ailesinden şüphe duyduğundan Petro'yu destekledi ve onu çar ilan etti.

Fakat bu karar, Sofya Miloslavskaya'nın, erkek kardeşi İvan'ı kurtarmasına yardım eden *streltsi* askerlerinin arasında bir isyan çıkmasına neden oldu. *Streltsi*, ordudaki reformun ticaretle uğraşmak gibi ayrıcalıklarına son vermesinden korkmakta ve ayrıca yolsuzluk yaparak maaşlarına el koyan bazı subaylara karşı öfke duyınaktaydılar. Üstelik çoğu, Eski İnanlar grubuna dahildi. Sonuçta *streltsi* Kremlin'e saldırdı ve Naruşkin ailesinin üyelerini ve onların destekçilerini öldürdü. Sofya, isteklerini desteklememesine rağmen onların hareketini kardeşi İvan'ın payına düşen gücü kazanmasını sağlamak için kullandı. Mayıs 1682'de İvan ve Petro, özel olarak yapılmış çifte tahta birlikte çıktılar. Buna eşlik eden bildiri, eski Roma'da iki liderin ülkeyi ortaklaşa yönetmesinin yaygın bir uygulama olduğuna işaret etti. Sofya ise resmi olarak bir çariçe ilan edilmese de, müteakip birkaç yıl içinde bu rolü yerine getirdi ve hatta tahta çıkmak için bazı planlar yaptı.[10]

---

9 William C. Fuller Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600-1914* (New York: Free Press, 1992), 17-21; Carol B. Stevens, "Why Seventeenth Century Muscovite Campaigns against Crimea Fell Short of What Counted," *Russian History* 19 (1992), 487-504.

10 Lindsey Hughes, *Sophia, Regent of Russia, 1657-1704* (New Haven: Yale University Press, 1990), bölüm 3.

Ancak 1689'da *streltsi*nin bir darbe hazırlığı içinde olduğunu duyan Petro, Trinity Manastırı'na kaçtı ve kendisini destekleyen birliklerle beraber karşı bir darbe organize etti. Bu darbe sonucunda Sofya hapse atılırken, onun önde gelen müttefikleri öldürüldü veya sürgün edildi. Petro, ülkeyi 1696'ya kadar bu tarihte ölen kardeşi İvan'la birlikte yönetti.

17. yüzyılın sonlarındaki karışıklık, Rusya'nın geleceğine dair belli vizyonların son bulduğuna işaret etti. Doğu Ortodoks ekümenliğine liderlik etme fikri, Nikon'un düşüşüyle birlikte son buldu. Rusya, şimdi çok-inançlı bir ulustu ve artık içerdeki bütünlüğünü Ortodoksluk propagandası yaparak sağlayamazdı. Ne de bir ulus-devlet olabilirdi: Resmi Rusya ve kilisesi, eski inancı aforoz ederek ulusal bir miti reddetmişti.

Bu nedenle ve bundan sonra Rusya, kendisini sonunda bir büyük Avrupa devleti haline getirecek çokuluslu bir Kuzey Avrasya imparatorluğu olmaya ve kalmaya adadı. Ona bu imparatorluğu inşa etmesi ve devam ettirmesi için gereken araçları, hizmet devleti ve serflik sundu. Bu, verimsiz ve denize kıyısı olmayan, önemli uluslararası ticaret yollarından uzak topraklarda kurulan bir devlet için olağanüstü bir başarıydı. Bu başarının dahili sonuçları çok daha uzun ömürlü oldu ve Rusya'nın 19. yüzyılın ortalarından sonraki gelişimini karmaşık bir hale getirdi.

BİR AVRUPA GÜCÜ OLARAK RUSYA

Rusya, 17. yüzyılın sonunda bir Avrasya imparatorluğu idi ve Avrupa devleti olmaya henüz başlamıştı. Fransız devlet adamı Sully, 1636'daki "Büyük Plan"ında Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte Avrupa'nın dışına çıkarılmasını önerdi. Fakat yaklaşık yetmiş yıl sonra Abbe St. Pierre'nin 1713 tarihli "sürekli bir barış için projesi" Avrupa barışının, Rusya sistemin bir parçası olmadığı sürece garanti edilemeyeceğini ileri sürdü.[11] Rusya'nın Avrupa'daki ittifaklar sistemi içine girmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş-

11 F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the Pursuit of Relations between States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), 25-26, 34.

lemesinin son bulmasıyla aynı döneme denk geldi. Rusya, Polonya ile 1686'da imzalanan "Sonsuz Barış" ile Avusturya ve Venedik'in de dahil olduğu Osmanlı karşıtı Kutsal İttifak'ın bir üyesi haline geldi. Bu, Rusya'nın katıldığı ilk önemli Avrupa ittifakı [ve] Avrasya imparatorluğunu korumak için ihtiyaç duyduğu Avrupa diplomatik sisteminin tam üyeliği için attığı ilk adımdı. Batı sınırları, herhangi güçlü bir devletin işgal edebileceği şekilde açıktı. Büyük bir gücün bütün askerî ve diplomatik kapasiteleri bunun gerçekleşmesini önlemeyi gerektirmekteydi. Bu nedenle Rusya'nın 18. ve 19. yüzyılın başlarındaki temel amacı, büyük bir Avrupa devleti olmak ve öyle kalmaktı.

Rusya'nın katılmakta olduğu Avrupa diplomatik sistemi, istikrarsız bir dengeydi. Sıklıkla Mesihimsi misyonları olduğunu iddia eden tek bir gücün, tüm Avrupa'yı hâkimiyeti altına almak istediği zamanlar artık geçmişte kalmış, Westfalya Anlaşması'yla (1648) son bulmuştu. Onun yerini, birkaç ya da daha az sayıdaki eşit güce sahip devletin birbirleriyle itişip kakıştığı, "güç dengesi" olarak bilinen eşitliği sağlaması geleneği aldı. Bu yeni durumla baş edebilmek için devletlerin bencil ve kendilerine göre bir mantığa sahip oldukları; aynı zamanda kendi çıkarlarını takip etmeleri durumunda birbirlerini tasfiye edebilecekleri ve böylece kolektif bir tür barış yaratabilecekleri konusunda ortak bir anlaşma söz konusuydu. 18. yüzyılın son dönem tarihçilerinden birinin ifadesiyle "hareketin nedeni ve biçimi, devletin çıkarlarını, onun gücünü, güvenliğini ve zenginliğini ve onlara eşit bir biçimde monarkın şerefini ve itibarını ve diğer prensler arasındaki sırayı teşvik etmekti."[12]

Bu, Rusya'nın uyum sağlayabileceği ve I. Petro'nun uygun bulduğu bir dünya idi. O, tabiatı gereği, liderliğini yaptığı devletin çıkarlarının enerjik ve faydacı bir şekilde takip edilmesine yatkındı. Fakat ülkesi, bu rol için pek uygun değildi. Onun, her şeyden önce Avrupa'nın oyunlarının kurallarını benimseyecek ve onları asimile edecek diplomatlara ihtiyacı vardı. Avrupa devletleri birbirlerinin ülkesi hakkında mümkün olduğunca çok şey öğrenmeye ça-

12 Paul W. Schroeder, *The Transformation of European Politics, 1763-1848* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 8.

lışırken; aynı zamanda birbirleriyle arkadaşlık kuracak ve böylece evrensel *raison d'etat*'nın zorluklarını hafifletecek devamlı elçiler atamaya başladılar. Bu yeni diplomatik ağ, ortak bir dil olarak monarşi ve aristokrasi dili olan Fransızcayı benimsedi. I. Petro, aristokratik ailelerin genç üyelerini, bu rolü üstlenmeleri ve böylece Rusya'yı Avrupa ağına tam bir üye olarak dahil etmeleri için bilinçli bir şekilde eğiten ilk Rus çarıydı.[13]

Bu, tam anlamıyla bir yenilik değildi. Moskova liderleri, çok uzun süredir iyi bir diplomasi ve istihbaratın öneminin farkındaydılar. Bozkırdaki rekabet ve savaş konusundaki tecrübeleri, potansiyel düşmanları hakkında edinilen sağlam bir bilginin ve onları aralarında karışıklıklar çıkararak zayıflatma isteğinin önemini kavramalarını sağlamıştı. Onlar, ayrıca liderler arasındaki ilişkilerin, kendi prenslerinden ve kağanlarından korkulmasının ya da onlara saygı duyulmasının, onun topraklarının genişliğinin ve kaynaklarının zenginliğinin hak ettiği biçimde takdir edilmesinin sembolik boyutlarının öneminin de farkındaydılar.

Esasen Moskova, Avrupa'daki ilk dış ilişkiler bürosunu yani *posalski prikaz*ını 1549'da açmıştı fakat bu ofis, boyarlardan çok sekreterlerce doldurulmuştu ve sorumlulukları arasında Kalmuklar, Don Kossakları gibi yarı bağımsız halklarla ilişkiler kurmak da vardı. Diğer bir ifadeyle, *posalski prikaz*, oldukça küçük bir büroydu ve Rusya'da devlet siyasetinin devam edegelen bir özelliğini teşkil eden dahili ve harici ilişkilerinin arasındaki kararsızlığı yansıtması açısından önemliydi.[14]

İlk başta Rusya, dış ilişkilerini kıdemli devlet adamlarından oluşan delegasyonların özel bir işi halletmek için yabancı hükümdarları kısa süreliğine ziyaretlerinden müteşekkil özel elçilikler aracılığıyla yürüttü. Rusya, ilk daimi elçilerini ancak 17. yüzyılın sonunda en yakın ilişkiler içinde bulunduğu iki ülkeye; Polonya'ya ve İsveç'e atadı.

Bu durum, 18. yüzyılın başında hızla değişti. 1725'te Avru-

13 D. McKay ve H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers, 1648-1815* (Londra: Longman, 1982), chap. 7.

14 M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919* (Londra: Longman, 1993).

pa'nın çeşitli başkentlerine gönderilmiş 12 daimi Rus elçisi vardı. Petro, elçiliklere, önde gelen aristokrat ailelerinin üyelerinin getirilmesine ve onlara işlerini nasıl yapacakları konusunda belli bir inisiyatif verilmesine dikkat etti. Diplomat olma amacında olan adayların, bu görev için Fransızca öğrenerek ve gençliklerinde Avrupa ülkelerinde belirli bir süre yaşayarak en iyi şekilde hazırlamalarını zorunlu kıldı. Amaç, onların uzun sakallı ve uzun cüppeli seleflerinin aksine tam anlamıyla Avrupalı birer centilmen, "uluslararası aristokrasi"nin bir üyesi olmalarını ve yabancı meslektaşlarıyla eşit bir konuma gelmelerini sağlamaktı. Bu doğrultuda Rusya, döneminin en zorlu diplomatik eğitim sistemini yarattı ve görevlilerin kendileri hakkında yazdıkları kısa raporları ve yapılan anlaşmaların tam metinlerini ihtiva eden sınıflandırılmış diplomatik belge arşivini oluşturan ilk ülkelerden biri oldu.[15]

Rusya, 18. yüzyılın ortasında Avrupa diplomatik arenasının tam bir üyesiydi. St. Petersburg'daki İngiliz elçisi Sir George Macartney, 1765'te "Rusya'ya artık uzaktan parlayan bir yıldız gibi bakılamayacağını, onun kendisini Avrupalı devletler sisteminin içine bir büyük gezegen gibi dahil ettiğini, yerinin henüz tam kesinleşmediğini ancak hareketlerinin diğer gezegenlerin hepsini etkilediğini" belirtti.[16]

Rusya'nın Avrupa'ya gelişinin diğer devletler tarafından bazı kuşkularla karşılanması şaşırtıcı değildir. Bir İngiliz gazeteci onu "dünyadaki en geniş ve en büyük imparatorluk" olarak tanımlarken, daha akıllı olan bir diğeri ise onun diplomatik ya da askerî bütün kampanyalarına en iyi şekilde hazırlandığına, "bir yeri almadan önce entrika yaparak; rüşvetle, aldatmaca ve yalanla zafere ulaştığına"[17] dikkat çekti. Sanki diğer ülkeler aynı şeyi yapmadılar! Fakat bu duygu, Rusya'nın bazı yönlerden bir yabancı gibi algılandığını gösterir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen tehdit azalırken; Rusya, onun yerini alacak ve bazı yönlerden çok daha fazla korkulması gereken ikinci bir yarı Asyalı güç olarak ortaya çıktı.

---

15 *A.g.e.*, 71, 89-90, 95.

16 Alıntının geçtiği eser, Simon Dixon, *The Modernisation of Russia, 1676-1825* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 45.

17 Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, 185.

Görünürdekiler, bir parça yanıltıcıydı: Fakat Rusya'nın, kendisinin sembolik görüntüsüyle ilgili endişesi ve dikkatlice yaptığı hazırlıkları, potansiyel zayıflığının farkında olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle "Avrupa'daki güç dengesine bağlılığı devam etti fakat 19. ve 20. yüzyılda onun yerine Napolyon Savaşlarından sonra gelen Viyana Kongresi gibi çok daha sürekli ve evrensel düzenlemeler getirmeye çalıştı.

BALTIK DENİZİ

Rusya'nın, Baltık Denizi'ne ve Karadeniz'e girişi olmadığı sürece tam anlamıyla bir Avrupa devleti olması imkânsızdı. 18. yüzyılın başında İsveç hâlâ, Ingrya, Karelya, Finlandiya, Estland ve Livland (Livonya) gibi stratejik olarak önemli Baltık eyaletlerine sahipti. Polonya, Andrusovo Anlaşması'yla Aşağı Dinyeper bölgesinin sol yakasını bırakmak zorunda kalmıştı fakat Yukarı Dinyeper ve Dvina boylarının uzun bir bölümü hâlâ hâkimiyeti altındaydı.

Petro, Mart 1697'de Baltık üzerinden büyük bir Avrupa turuna çıktı. Bu, Rus diplomasisinin uzun süreden beri devam edegelen fakat kısa bir süre sonra terk edilen; garip bir şekilde sadece çarın, başka bir isimle Topçu Petr Mihaylov'un katıldığı ve uygun bir şekilde muamele görmediği zaman bozulduğu, özel elçilikler geleneğinin sonuncusuydu. Elçilik, ilk başta Türk karşıtı bir kampanyaya müttefik toplamak için planlanmıştı fakat Petro, seyahat ilerledikçe bazı sebepler nedeniyle Baltık bölgesine yoğunlaşmasının daha iyi olacağına inandı. Baltık sahil bölgesinin fethi, Rusya'ya kuzeybatı bölgesinde güvenli bir sınır kazandırabilir ve Kuzey Avrupa'nın zengin ülkeleriyle çok sayıda ticaret olanağı sunabilirdi.

Belki daha da önemlisi, gözlemci bir gezgin olan Petro, Protestan Avrupa'nın bilimsel, teknolojik ve ekonomik başarılarından etkilenmişti ve Rusya'yı onun bir parçası haline getirmesi gerektiğini anlamıştı: Bu, Petro'nun bu anlamdaki ilk tecrübesi değildi. Daha gençliğinde Moskova tabularını yıkarak başkentin dışındaki "Alman mahallesini" ziyarete gitmiş ve orada yaşayan tüccarlar, zanaatkârlar ve paralı askerlerle uzun ve (sarhoşça) sohbetler etmişti. Daha sonra Hollandalı Franz Timmerman'ın yanında de-

nizcilik, balistik ilmi ve kale inşası gibi konularda eğitim almaya ve Hollanda üniforması giymeye başlamıştı. Petro için Avrupa turu, etkilendiği bu yabancıların geldiği ülkelerin keşfi demekti. Bazı Kuzey Avrupa ülkeleri, "bilim devrimini," ekonomik ve sosyal kurumlarına uyarlamayı başlamışlardı ve Petro, bu sürece birinci elden şahitlik etti ve hatta ona katıldı. Königsberg'de topçuluk, Amsterdam'da marangozluk ve Londra'da gemi inşası eğitimi aldı ve tophane, kraliyet madenleri ve Kraliyet Topluluğu'nda yaptığı gözlemler, onda bir devletin bilimi ve teknolojiyi nasıl koruması gerektiği konusunda fikirler oluşmasına neden oldu.[18] Son olarak Petro, Avrupa'nın belli başlı ülkelerinde daimi elçilikler bulundurması gerektiğine karar verdi.

Rusya'nın Baltık'a giriş sağlaması demek, bu bölgede önemli bir güç olan İsveç'le karşı karşıya gelmesi demekti. Kuzeydeki yetersiz bir kaynak temelinden ve güvensiz sınırlardan, güneydeki ve doğudaki belli belirsiz uç bölgelerine doğru genişleyen İsveç, birçok bakımdan minyatür bir Rus imparatorluğu gibiydi. İsveç, 17. yüzyılın sonunda Baltık Denizi ve sahil kıyılarını ve uluslararası deniz ticaretine hâkim olma amacını neredeyse gerçekleştirmişti. Petro'ya göre, iyi eğitim almış piyade ordusu ve kaynaklarını etkili bir biçimde kullanması İsveç'i Rusya'nın örnek alacağı bir ülke haline getirmişti. İsveç halkının ahlaki yapısı gıpta edilecek başka bir modeldi: Milli birlik ve sosyal sınıflar arasında göreli olarak kolay geçişle birleşmiş aktif bir Lutherci inancı, o günün standartları için Petro'nun gıpta ettiği, oldukça özgün, bütüncül bir toplum yaratmıştı.[19]

Fakat İsveç, bütün bunlar yüzünden, Petro'nun gençliğinde tahmin ettiğinden çok daha güçlü bir ülkeydi. 1700'de Polonya ve Danimarka ile bir ittifak anlaşması imzalayan çar, Finlandiya Körfezi'nin en doğu ucunda bulunan Narva'yı kuşatmak için çok büyük bir orduyla harekete geçti. Genç ve tecrübesiz XII. Charles'a karşı kolay bir zafer kazanacağını düşündü ama yanıldı. Danimar-

18 Reinhard Wittram, *Peter I: Czar und Kaiser*, cilt 1 (Gottingen: Vandenhoek 8c Ru-precht, 1964), 129-167.

19 Michael Roberts, *The Swedish Imperial Experience, 1560-1718* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979); Petro reformları üzerindeki İsveç etkisi için bkz. Claes Peterson, *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms*, Rattshistoriskt Bibliothek No. 29 (Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1979).

ka ittifaktan ayrıldı ve Polonya ordusu Riga'yı ele geçiremedi ve böylece Rusya kısa bir süre sonra İsveç karşısında tek başına kaldı. Fakat Rus ordusu, bu durumda bile İsveç ordusundan dört kat daha büyüktü ve Narva'yı kolayca alabilecek güçteydi. Ancak Rusya, İsveç birliklerinin yüksek iş kalitesi ve Narva'yı kuşatan Rus birliklerini mağlup ederek, onu kurtaran çocuk yaştaki kralının ilham veren liderliği sayesinde başarısız oldu.

Öğrenmeye karşı sürekli merak duyan Petro, bu ağır yenilgiden Baltık'taki harekâtlarına yardımcı olacak modern bir ordu yaratması gerektiği ve ordusunun, büyüklüğüne rağmen, Avrupa'daki güçlü düşmanlarıyla baş edecek kadar iyi organize olmadığı ve donatılmadığı dersini çıkarttı. Bu farkındalık, reformlarının temelini oluşturdu. Charles, Narva zaferinin arkasını getirmedi fakat Polonya'ya karşı harekete geçti ve böylece Petro'ya reformlarını yapacak kadar zaman verdi. Rus ordusu, 1703'te küçük bir İsveç birliğini yendi ve Finlandiya Körfezi'nin en doğu ucundaki İngrya'da bir üs ele geçirdi. Bu, çok önemli bir kazançtı ve Petro bunu orada yeni ve büyük bir şehir, St. Petersburg şehrini kurarak kutlamaya ve bu şehri kendisini Kuzey Avrupa'nın bir parçası olarak gören bir imparatorluğun başkenti yapmaya karar verdi.

Petro, sadece ülkenin başkentini eski bir uç bölgesine taşımakla kalmadı, aynı zamanda bir Baltık donanmasının inşasına başlayarak, ordu birliklerine tamamen yeni bir boyut kazandırdı. Neva nehrinin kıyı bölgesinde bir amirallik ve kısa bir süre sonra Finlandiya Körfezi'ne birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Kronstadt'taki yerlerini alacak savaş gemileriyle dolacak bir liman inşa ettirdi. 1725'te Baltık donanmasında 36 gemi, 16 firkateyn, 70 kürekli savaş gemisi ve 200'ün üzerinde tekne vardı. O, Rusya'nın Kuzey Avrupa sularında devamlı bir güç olma isteğinin göstergesiydi. Denizcilik Kanunu'nun girişinde ifade edildiği gibi "sadece kara ordusuna sahip bir hükümdarın yalnızca bir kolu, donanması da olan bir hükümdarın ise iki kolu vardı."[20]

Charles, zaman içinde Rus ordusunun İsveç İmparatorluğu'nun önemli bir tahıl kaynağı olan Baltık eyaletlerine yönelik ciddi bir

20 Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven: Yale University Press, 1998), 80-89.

tehdit olduğunun farkına vardı. Charles, 1707'de Polonya ordusunu yendikten sonra Grodno'yı işgal etti ve Berezina üzerinden Mogilev'e geçerek, orada General Löwenhaupt komutasında Livonya'dan aldığı ekstra iaşe ve malzeme ile başka bir ordunun gelmesini bekledi. Löwenhaupt, yolda Ruslar tarafından beklemediği bir şekilde durduruldu. Ordusunu besleyecek iaşeye ihtiyaç duyan ve Petro'nun Ukrayna'yı gerektiği gibi savunmamasından dolayı hayal kırıklığı yaşayan Mazepa'nın liderliğindeki Küçük Rusyalı Kossaklarla ittifak yapmayı uman Charles, doğrudan Moskova'ya gitmek yerine güneydoğu yönüne, Ukrayna'ya doğru ilerledi.

Petro, buna Rusya'nın özgün stratejik avantajını, yani genişliğini maksimum düzeyde kullanarak karşılık verdi. Savunulamayacak yerlerin boşaltılmasını, binaların ve köprülerin yakılmasını ve bütün yiyecek maddelerinin ortadan kaldırılmasını emretti; böylece düşman ne yiyecek ne de kendisini koruyabileceği bir yer bulacaktı. Bu, Avrupa devletleri arasında sadece Rusya'nın sürekli başvurabileceği; ama aynı zamanda kendi evlerinin ve hayvanlarının yok edilmesine tanıklık etmekten başka şansı olmayan sıradan Ruslar için çok zor ve pahalı bir stratejiydi. Bu strateji uygulanırken, bir yandan da Charles'ın yardım almayı ümit ettiği Mazepa'nın önemli miktarda yiyecek ve askerî malzeme içeren askerî üssü imha edildi. Böylece Poltova Kalesi'ni kuşatan (Haziran 1709) yorgun ve aç İsveç birlikleri, yenilenmiş Rus ordusunun karşısında duramadılar ve ağır bir şekilde yenildiler. Charles yaralandı ve zor da olsa Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtı.

Rus ordusu, bundan yararlanarak yönünü kuzeybatıya, Dvina'ya doğru çevirdi, Riga'yı ele geçirdi ve oradan yavaş yavaş İsveç'in tüm güney eyaletlerini işgal etti. Yeni Baltık donanması, 1714'te Hangö'de İsveç donanmasını yendi. Ruslar, Finlandiya'yı işgal etmek konusunda temkinliydiler; buna rağmen İsveç'i Bothnya Körfezi'ni geçerek kısa bir süre tehdit ettiler. Kossaklar ise Stockholm sınırlarına ulaştılar. İsveç, bu yüzden barış istedi ve Petro'nun şartlarını kabul etti.

Rusya, Nystad Anlaşması (1721) ile Livland, Estland, Ingrya, Vyborg'un Karelya civarındaki bölümünü ve Kurland sınırından St. Petersburg'a kadar uzanan, aralarında adı daha sonra Kronstadt

olarak değiştirilen ve Baltık donanmasının üssü olan Kotlin'in de bulunduğu bütün adaların kontrolünü ele geçirdi.

Anlaşma, ayrıca İsveçlilere eski eyaletlerinden her yıl 50.000 ruble değerinde tahıl alma hakkı verdi. Ruslar, kendilerini mutlak monarşiye son veren ve Riksdag'ın anayasal gücünü geri getiren 1720 tarihli yeni İsveç anayasasının garantörü ilan ettiler. Diğer bir ifadeyle, İsveç'in iç işlerine müdahale etme hakkı kazandılar ve böylece Baltık Denizi'nin diğer yakasında kendi güçlerini gösterme şansını elde ettiler.

Fakat böyle bir müdahale çok kolay değildi. Rusya'nın İsveç'i istila edeceğine veya orada önemli bir nüfuz kazanacağına dair bir işaret, Rusya'nın Baltık'ı bir gün kendi iç denizine çevireceğinden ya da onlara buradaki kazançtan bir pay vermeyeceğinden endişe eden diğer Avrupa devletlerinin itirazına neden oldu. Rusya'nın Holsteyn Dukalığı'yla olan hanedanlık bağını etkili bir biçimde kullanmasını önlemek amacıyla Danimarka, İsveç ve Prusya, 1727'deki Hanover Birliği ile Fransa ve İngiltere'ye katıldı. Fakat Prusya ve Danimarka, 1765'te, Rusya ile İsveç'in muhtemel paylaşımı hakkında konuşmaktan da geri kalmadılar.

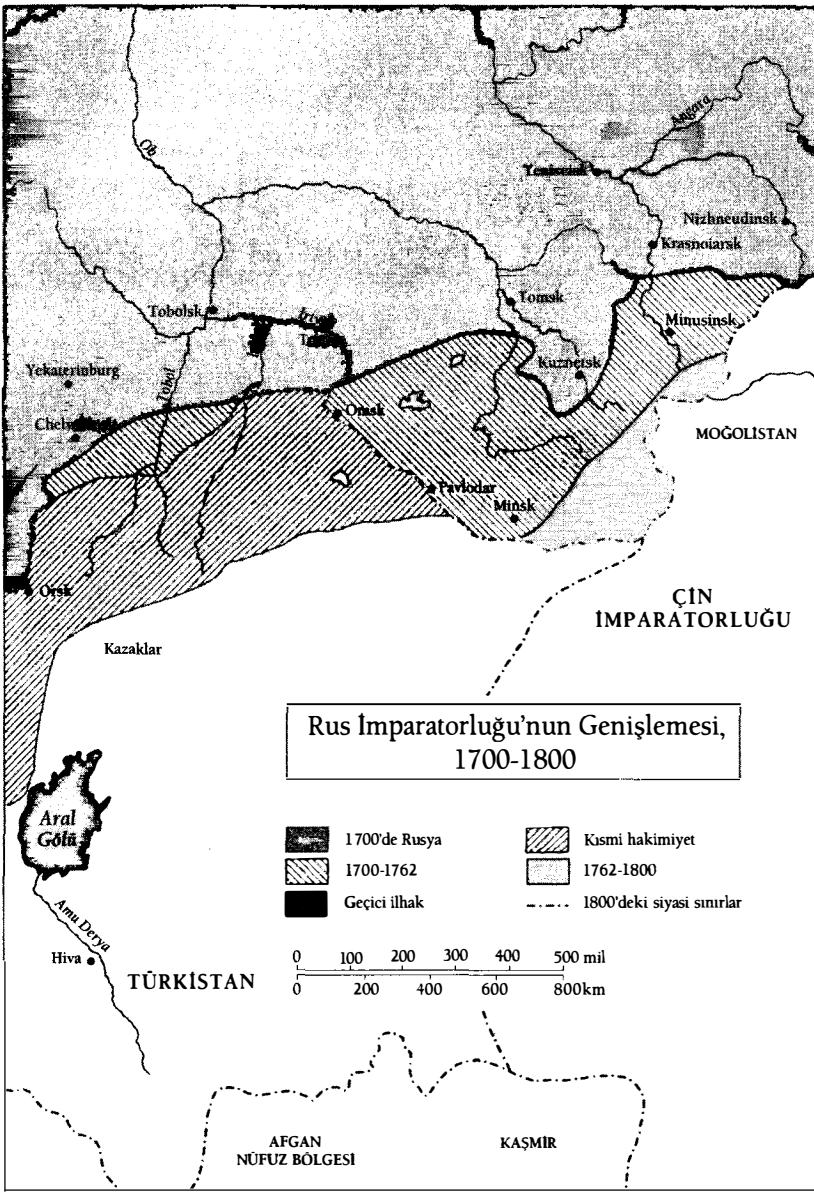
Bu planlardan hiçbir sonuç elde edilmedi. Rusya, müteakip yüzyıl boyunca (1742-42, 1788-90 ve 1808-09'daki) meydana gelen üç savaşa rağmen, İsveç'in dahili politikalarını güçlü bir biçimde etkilemeyi hiçbir zaman başaramadı. İsveç'teki monarşi, Polonya'daki monarşinin aksine seçime dayalı olmayıp kalıtsaldı ve onun politik yapısı, ihtilaf veya Rusya'ya Polonya'nın içinde manivela sağlayan "konfederasyon" olasılığını teşvik etmekten uzaktı. Rusya için bir politik tehlikeyi birliklerini buraya göndererek desteklemek de kolay değildi çünkü İsveç'le arasında Finlandiya ve Bothnya Körfezi vardı. Bu yüzden Finlandiya'yı kontrol ettiği sürece İsveç, yeni Rus başkenti için büyük bir tehlikeydi. Bu tehlike, Napolyon Savaşları sırasında dayanılmaz bir hal aldı ve Rusya Tilsit Anlaşması'ndan (1807) yararlanarak Finlandiya'nın fethine girişti.[21]

---

21 John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford University Press, 1997), bölüm 1-3.

Kaynak: Harpers Collins'in katkılarıyla Geoffrey Hosking, Russia: People and Empire *(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977).*

Ob
Angara
Yeniseisk
Nizhneudinsk
Krasnoiarsk
Tobolsk
Irtish
Tara
Tomsk
Minusinsk
Yekaterinburg
Tobol
Kuznetsk
Chelyabinsk
Omsk
MOĞOLİSTAN
Pavlodar
Minsk
Orsk
ÇİN
İMPARATORLUĞU
Kazaklar
Rus İmparatorluğu'nun Genişlemesi,
1700-1800
Aral
Gölü
1700'de Rusya
1700-1762
Geçici ilhak
Kısmi hakimiyet
1762-1800
1800'deki siyasi sınırlar
Amu Derya
Hiva
0 100 200 300 400 500 mil
0 200 400 600 800km
TÜRKİSTAN
AFGAN
NÜFUZ BÖLGESİ
KAŞMİR

Büyük Kuzey Savaşları'nda alınan zafer, Rusya'yı kaçınılmaz olarak Avrupa diplomasisine, 1720'lerden itibaren ise askerî rekabeti içine dahil etti. Bundan böyle çarlık ailesinin üyeleri, bazen diplomatik kampanyaları desteklemek ve her zaman hanedanın toprak çıkarlarını gerçekleştirmek için Avrupa prenslik ailelerinin üyeleriyle evlenmeye başladı. Genelde Rusya güneyde Osmanlı İmparatorluğu'nu ve kuzeyde Baltık Denizi'nde kim hâkimse onun gücünü dengelemek için müttefiklere ihtiyaç duydu. Yüzyılın ortasına gelindiğinde bu yaklaşım, Prusya karşıtı bir politika gerektirdi çünkü bu ülke, Rusya'nınkinden farklı askerî ve ekonomik araçlarla Kuzey Avrupa'da hızla baskın bir güç haline gelmekteydi.

Dönemin en büyük savaşı olan Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-63), Avusturya ve Fransa'nın yanında savaşan Rusya, Prusya'yı işgal etti. Bu, Petro'nun askerî reformlarının, kalabalık bir nüfusun etkin bir şekilde seferber edilmesi ve yüksek bir moral gücün telkin edilmesi şeklinde sonuçlarını gösterdiği bir andı. Komutadaki ciddi eksikliklere ve ciddi malzeme sıkıntısına rağmen mükemmel topları ve zorlu, hızlı manevra yeteneğine sahip piyade birlikleri, Rus ordusunun Prusyalıları Jägersdof ve Kunersdorf'ta yenmesini sağladı. Bazı yabancılar, Rus komutanlarının, zaferi ağır bedeller karşılığında kazanmaya hazır olmaları karşısında dehşete kapıldılar; Zorndorf'taki sonuçsuz ve kanlı bir muharebeden sonra, o ana dek Rus birliklerini hakir gören Büyük Frederich'in "Bu Rusları öldürmek onları yenmekten daha kolay," diye bağırdığı anlatılır.[22] Ruslar, Doğu Prusya'yı alabilecek ve Berlin'e doğru akın düzenleyecek durumdaydılar. Fakat Çariçe Elizabeth'in ölmesiyle birlikte, onun yerine geçen III. Petro, fevkalade kötü bir strateji değişikliğiyle, kendisine ait Holsteyn'in rakibi olan Danimarka'ya karşı savaş hazırlığı yapmak için Doğu Prusya'nın boşaltılmasını emretti.[23]

Yedi Yıl Savaşları'nın sonucu, Rusya'nın sadece Avrupa büyük

22 Walter M. Pintner, "Russia's Military Style, Russian Society, and Russian Power in the Eighteenth Century," A. G. Cross, ed., *Russia and the West in the Eighteenth Century* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1983), 262-270; alıntı, s. 265.

23 Christopher Duffy, *Russia's Military Way to the West: The Origins and Nature of Russian Military Power, 1700-1800* (Londra: Routledge, 1981), bölüm 4.

devletlerinden birisi değil, aynı zamanda potansiyel olarak baskın bir güç olduğunu gösterdi. Ordusunun en azından Avrupa'daki herhangi bir güce eşit olduğunu gösterdi. Fakat liderlerinin, çıkarları aile mülkiyetinden ve yönetici hanedanın bağlantılarından bağımsız bir devlet kavramı oluşturmak ve bunu sürekli hale getirmek konusunda ciddi sıkıntıları vardı.

POLONYA

Rusya'nın emperyalist dış politikasında sürekli karşılaştığı sorunlardan biri sınırındaki zayıf devletlerdi. Bu devletler, Rusya için hem bir tehlike hem de bir fırsattılar. Tehlike idiler çünkü içlerindeki karışıklık Rusya'ya yayılabilirdi; fırsattılar çünkü çökmeleri durumunda birbirlerine düşüp, ortaya çıkan boşluğu doldurması için çok daha güçlü bir devlet tarafından işgal edilebilirlerdi. Bu türün klasik bir örneği, 18. yüzyıl Polonya'sı idi ve onun durumu çok daha nazikti çünkü o, Avrupa güçlerinin Rusya'yı işgal edebilecekleri bir yönde, düz, Kuzey Avrupa sınır bölgesindeydi.

Daha önce gördüğümüz üzere 17. yüzyılın başındaki Polonya-Litvanya, bağımsız bir Rus devletinin varlığını tehdit edecek konumdaydı. Fakat 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk yıllarında bu devletin gücü ve statüsü giderek zayıfladı. 16. yüzyıldan beri seçime dayalı olan monarşisi, ordu üzerindeki kontrolünü yitirdi ve aristokratlar arasındaki mücadelenin ve yabancı entrikaların bir oyuncağı haline geldi. Aristokratların dayanak noktası, cumhuriyetçi anayasanın bir tek üyeye bile bir kararı veto hakkı tanıdığı ve bu hakkın sıkça kullanılmasa da devletin karşıt kararlar alma kapasitesini zayıflattığı *Diet*'ti. Anayasa, ayrıca vatandaşlarına, kanun olarak gördükleri şeyi askerî bir hareketle korumak için bir araya gelme, diğer bir ifadeyle konfederasyon hakkı verdi.

Bu son hak, Rusları daha önce bozkır hanlıklarıyla savaşa hazırlanırken yaptıkları şeyi; yani hedef alınan devlet içindeki ayrılıkları körüklemeye ve mümkünse sadakatlerini Rusya'ya yöneltmeye teşvik etti. Bu, bir anlamda, Polonya'nın bir yüzyıl önce Uniate Kilisesi'ni kullanarak yaptığına benzer bir durumdu. 18. yüzyıl boyunca Polonya'daki Ortodoks din adamlarınca teşvik edilen Rus-

ya, bu ülkede yaşayan Ortodokslar ve diğer Katolik olmayan halklar adına birkaç kez müdahalede bulundu. Ayrıca Rusya'nın çıkarlarını koruyacağına inandığı adayı desteklemek için Polonya'daki her taht değişikliğine dahil oldu. Polonya'nın gücünü yeniden kazanmasını önlemek için onun anayasayı reform çabalarını bilinçli bir biçimde engelledi ve bir defasında *Diet*'te Rusya'nın çıkarlarına uygun hareket etmeyen vekilleri tutuklaması için bu ülkeye birliklerini gönderdi.

Fakat Polonya, bir bozkır hanlığı değildi; bir Avrupa devletiydi ve diğer Avrupa devletleri gibi her zaman kendi lehine olmasa da, meşru olarak kendi kaderini belirleme hakkı vardı. Rusya'nın amacı, Polonya'nın zayıf ve bölgesel tampon işlevi görecek bir kukla devlet olarak kalmasını sağlamaktı. Diğer güçler, Rusya'nın Polonya konusundaki özel statüsünden rahatsızlık duymakta ve buna içerlemekteydiler ve sonunda en kabul edilebilir çözümün bu ülkenin üç aşamada, 1772'de, 1793'te ve 1795'te komşuları olan Prusya, Avusturya ve Rusya arasında paylaşılması ve bağımsız bir devlet olarak varlığına son verilmesi olduğu kararlaştırıldı. Bu, 18. yüzyıldaki devletlerin, güç dengesini korumak amacıyla çökmekte olan üyelerinden biriyle nasıl baş ettiklerini gösteren güzel bir örnekti.[24]

Varılan anlaşma, Rusya'ya hem yeni fırsatlar hem de yeni tehditler sundu. Rusya, Polonya'da Varşova'yı da içine alan payını aldıktan sonra Ruthenya kültürünün hâkim olduğu bütün bir bölgeyi ele geçirdi ve hâlâ Habsburgların egemenliği altında bulunan ve bir zamanlar Kiev Rusya'sı tarafından yönetilen, Galiçya hariç tüm toprakları yeniden kazandı. Rusya'nın "bütün Rus topraklarını toplamak" yönündeki amacı, bu şekilde tamamlanmış oldu. Fakat Rusya, bu kazanımla birlikte imparatorluğunda asimile edilmesi en zor iki halkın, Polonyalıların ve Yahudilerin sorumluluğunu da üstlenmiş oldu.

---

24 Schroeder, *Transformation of European Politics*, 11-19, 46-52; Norman Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford: Clarendon Press, 1984), 296-311.

18. yüzyıl Rusya'sı için ödüllerin en büyüğü, güney savunma hattı ile Karadeniz'in kuzeyi arasında kalan geniş bozkırlardı. Bu topraklar, hem ekonomik hem de stratejik açıdan Rusya'nın Avrasya imparatorluğu ve Avrupalı bir büyük güç olarak konumunu sağlamlaştırması açısından önemliydi. Stratejik olarak önemliydiler çünkü eğer Rusya kolayca savunulabilecek veya en azından diğer tarafta güçlü bir devlet tarafından garanti edilecek sınırlar oluşturamazsa, bu onun tamamen zayıf olduğu anlamına gelecekti. Kırım Tatarları, Moğollara göre güçsüzdüler fakat yine de iki yüzyıldan fazla bir süredir devam eden akınları, son derece tehlikeli ve masraflıydı ve onları püskürtmek, Rusya'nın askerî politikasının ve hatta sosyal yapısının belirleyici bir öğesi haline gelmişti.

Bu bölge, ekonomik olarak da önemliydi çünkü burada çoğu zengin, "siyah" ve ılık bir iklimde uzun bir tarım dönemi vaat eden ve coğrafi konumu yüzünden hiçbiri henüz işlenmemiş Avrupa'nın en geniş verimli toprakları vardı. Bu manzara, o ana dek ince topraklar ve soğuk hava koşullarıyla sınırlı kalmış bir imparatorluk için son derece çekiciydi.

Bunun ötesine bakan Rusya, bu topraklarda ticaret yapabileceğini ve deniz gücünü boğazlar yoluyla Akdeniz'e sürebileceğini, bu sayede donmuş denizler arasında, karalar içine sıkışmış konumundan kurtulabileceğini ve bir yüzyıl önce Avrasya'dan geçen ticaretin yerini alan, zenginlik vaat eden levant ticaretine katılabileceğini gördü.

Son olarak, bütün bu dünyevi endişelerin ötesinde, yüzyıllardır İslamın karşısında Hıristiyan dünyasının aldığı yenilgileri tersine çevirmek, Konstantinopolis'teki Ayasofya Katedrali'ndeki hilali devirerek, haçı tekrar egemen kılmak için yapılan son bir haçlı çağrısı vardı. Rus devlet adamları, Doğu Hıristiyanlığı ekümenliğini yeniden kurmak ve ona liderlik etmek amacını terk etmişlerdi fakat yine de onun yankıları, askerlerin ve diplomatların çabalarına ekstra bir hararet katan güçlü dinî ve kültürel tepkilere neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu, güçlü ve istikrarlı bir devletti. İki yüz-

yıldır Rusya'nın en çok savaştığı ve meşgul olduğu düşmanıydı. Bir anlamda Rusya'nın diğer egosuydu. Rusya gibi o da İslam ile Hıristiyanlık arasındaki sınırın üzerinde duran, çokuluslu bir devletti ve onun da her iki inançtan birçok tebaası vardı. Rusya gibi o da görünürde dinî misyonu olan ama pratikte diğer dinlere karşı hoşgörü gösteren bir otokrasiydi. Daha büyük ve daha belirsiz bir benzerliği ise orada da dilleri resmi dil olarak kabul edilen ve sözde hâkim güç olan Türkler, aslında devletin gücüne tabi, kültürü ve gelenekleri yönetici sınıfınkilere yabancı köylülerdi.

Osmanlı İmparatorluğu, 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar gücünün doruğuna ulaştı. 1683'teki başarısız Viyana Kuşatması, uzun süreden beri beklenen düşüşünün başlangıcı oldu. Rusya, 18. ve 19. yüzyılların uzun süren savaşlarında önce Karadeniz'in kuzey kıyılarında, sonra da Kafkasya dağ silsilesi ve onun güney uçları üzerinde hâkimiyet kurdu. Bu başarıları, Rusya'nın ticaret gemilerini İstanbul ve Çanakkale boğazları aracılığıyla Akdeniz'e gönderme ve böylece dünyanın geri kalan bölgeleriyle ticaret yapma hakkını garanti etti. Ayrıca Rusya'yı, Karadeniz'le kendisi de dahil Osmanlı ve İran'la birlikte üç Asya imparatorluğunun buluştuğu Hazar arasında uzanan bölgede hâkim bir güç haline getirdi.

Böylece Rusya, 17. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı arasında kalan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha başarılıydı. Bu üstünlüğün nedenlerini anlamak, Rus imparatorluğunun ayırt edici özelliklerini kavramak demektir. Bunlardan biri, hiç kuşkusuz Rus aristokrasisinin ve entelektüellerinin –entelijansiyasının– Osmanlı'daki karşıtlarından çok daha fazla Avrupalılaşmış olmasıydı. Petro'nun sosyal, kültürel ve eğitim yaşamında köklü reformlarını gerçekleştirdiği dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'dan yüzeysel olarak mobilyaların ve bahçe planlarının ödünç alındığı ve tarihe "Lale Devri" olarak geçen kısa bir dönem vardı. Ayrıca Osmanlı'nın Avrupa'nın kültürünü ve teknolojisini alması, Rusya'dan çok daha sonra ve çok daha gönülsüzce oldu. I. George'un diplomatlarından birinin 1721'de yazdığı gibi "Ruslardan Türklerden olduğundan çok daha fazla korkmak gerekti. Çünkü Ruslar, Türklerin aksine tümden cehaletin içinde kalmadılar ve yıkımlarını tamamladıktan sonra geri çekildiler; savaş ve devlet ko-

nusunda çok daha fazla bilim ve tecrübe kazandılar ve hesapta ve ikiyüzlülükte birçok ülkeyi geçtiler."[25]

Üstelik Rusya, devasa büyüklüğüne rağmen çok daha iyi birlik olmuş bir devletti. Osmanlı İmparatorluğu'nda Suriye, Mısır ve hatta Anadolu'nun bazı bölümleri, uzun süredir yerel ekonomiyi kontrol eden ve kendi tımarlarına sahip, etkili yerel ailelerin yönetimi altındaydı. Osmanlı rejimi, onlar üzerinde doğrudan bir otorite kurmak yerine, onlarla vergi, askerlik ve kanunların yerine getirilmesi gibi konularda anlaşmalar yapmak zorundaydı.[26] Rusya'da yerleri çok sık değiştirilen ve birçok farklı bölgelerde toprakları olan aristokratların belli bir yerle bütünleşmesi zordu. Üstelik Rus olmayan elitler, imparatorluğun yönetici sınıfına çok daha iyi entegre olmuşlardı. Topraklarının genişliği düşünülürse Rusya'nın yerel merkeziyetçilikten çok az zarar gördüğü söylenebilir.

Rus devleti, insan ve toprak kaynaklarını seferber etmekte çok daha etkiliydi. Kelle vergisi belki insafsızca idi fakat önemli bir gelirdi ve aynı şey insanlar için ne kadar zararlı olursa olsun alkollü içki tekeli için de geçerliydi. Kriz dönemlerinde Ruslar, enflasyonla yüz yüze geldiler fakat asla kamu hazinesinin tümüyle iflasını yaşamadılar ve Osmanlı'nın 1881'de yaşadığı gibi asla yabancı bankaların bir araya getirdiği uluslararası bir borç komisyonu tarafından idare edilmekten kaynaklı bir aşağılanma duygusunu tatmadılar. Üstelik Osmanlı'nın ticaret dengesi, Avrupa ile rekabet karşısında değişirken; Rusya'nın Avrupa'ya yaptığı özellikle hammadde ve tarım ürünleri ihracatı hiç kesilmeden devam etti. Rusya, denizaşırı ticaretini genellikle yabancı gemilerle yapmasına rağmen, yabancı tüccarlara Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrıcalıklı şartlarda ticaret yapma hakkı tanıyan "kapitülasyonların" ekonomiyi felç eden uzun süreli zararlarından etkilenmedi.[27]

---

25 Alıntının geçtiği eser, Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 56.

26 Justin McCarthy, *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (Londra: Long-man, 1997), 185-190.

27 Artur Attman, "The Russian Market in World Trade, 1500-1860," *Scandinavian Economic History Review* 29 (1981), 177-202; McCarthy, *Ottoman Turks*, 132-143,202-204; Rus idaresinin 18. yüzyılın sonundaki üstünlüğünü vurgulayan bir kaynak için bkz. William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 1964).

Gördüğümüz üzere, kuzey bozkırlarının jeo-stratejik problemleri, Vasili Golitsin'i yenilgiye uğrattı. Petro'nun Karadeniz sahillerine ulaşma yolunda, 1695'te bulunduğu ilk girişimi de çok başarılı değildi. Fakat 1696'da Petro, bozkırlarda uzun sürecek bir sefer yerine, denizden bir harekât üzerine yoğunlaştı. Küçük bir donanma oluşturdu, onu Voronoj'de malzemelerle donattı ve 1696'da 60 bin kişilik bir orduya eşlik etmesi için Don Nehri üzerinden aşağıya indirdi. Ordu, kilit öneme sahip Osmanlı kalesi Azak'ı kuşatırken, donanması da onun denizle bağlantısını kesti. Temmuz'da kale ele geçirildi. Bu, büyük bir başarıydı ve Petro bu başarıyı Azak'ın 48 km batısındaki Taganrog'da bir liman inşa ederek ve Volga ticaretini Avrupa'ya yönlendirme sorununu çözmek için Volga-Don kanalını keserek devam ettirmek istedi.

Poltova'daki zaferinden sonra ilerleyişini devam ettirmek niyetindeydi ve bunun için Habsburglar karşısında aldığı yeni bir mağlubiyetle zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında Balkanlar'ı geçerek güneye ulaştı. Osmanlı idaresi altında yaşayan Yunan din adamları Rusya'yı, Ukrayna'daki başarısını, Boğdan ve Eflak prensleri (valileri) ile ittifak yaparak devam ettirmesi ve Balkan Hıristiyanlarını "Hagaritler ve *basurmane*"lerden kurtarması için teşvik ediyorlardı.[28] Petro, 1771 yazında 40.000 kişilik bir orduyla sefere çıktı fakat Ortodokslardan gelmesi beklenen yardım gelmeyince, Rus ordusu kendisini daha büyük bir Osmanlı ordusu ile kuşatılmış ve malzemelerle bağlantısı kesilmiş olarak buldu. Petro, adamlarını ve kendisini kurtarmak için Osmanlı Devleti ile Azak Kalesi'ni ve Karadeniz'deki Rus kalelerinden birini ona iade etmek gibi maddeleri de içeren bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı.

1736'da General Münnich, Golitsin'in Kırım'ı zorla ele geçirme planlarını yeniledi. Hatta selefinden daha ileri gitti ve Perekop'un surlarına kadar ilerleyerek onu ele geçirdi fakat Kırım yarımadasında çok fazla bir şey yapamadı ve ondan vazgeçmek zorunda kaldı çünkü Tatarlar, buğday ambarlarını yaktığı ve su kaynaklarını zehirlediği için ordusunun iaşesi bitti. Savaştan yine birkaç kazanç

28 Kapterev, *Kharakter otnoshenii Rossii*, 362-379.

sağlandı. Taganrog Rus gemilerine açık kaldı ve Azak Kalesi ele geçirildi fakat istihkâm edilemeyecekti.[29]

BÜYÜK PETRO'NUN REFORMLARI

I. Petro, gittikçe genişleyen ve sınırları etrafında birçok şey vaat eden imparatorluğunu bir arada tutmak ve kaynaklarını büyük bir Avrupa gücü yaratma amacı doğrultusunda seferber edebilmek için gençliğinde yaptığı seyahatler sırasında Kuzey Avrupa'nın Protestan ülkelerinde gördüklerine benzer kurumlar yaratmak amacıyla harekete geçti. Bu konuda hem başarılı hem de başarısız oldu. Rusya'yı bir anlamda yeni Avrupa statüsüne uygun bir biçimde dönüşüme uğrattı: Ayrıca, daha derin anlamda ülkeyi sadece değiştirmekle kalmadı; aynı zamanda onun Avrupalı olmayan özelliklerini güçlendirdi.

Köklü değişiklikler yaptığına, kendisine övgüler yağdıranların ifadesiyle, Rusya'yı "karanlıktan ışığa" çıkardığına inandı. Petro'nun, birçok Avrupalı "aydın despotun" sadece rüyalarında görebilecekleri bir kararlılıkla hareket ettiği doğruydu ancak bunun nedeni, Rus toplumunun "temellerini oluşturan değerler ile oynaması," onun geleneksel özelliklerini devamlı kılması, hatta onları güçlendirmesiydi. Diğer Avrupalı monarkların, mevcut hiyerarşileri zayıflatması için çok çalışması, sağlam ortaklıklara karşı mücadele etmesi, uzun süreden beri devam eden gelen ayrıcalıklara ve muafiyetlere son vermesi gerekliydi. Petro'nun işi çok daha kolaydı: O, hizmete dayalı devleti zayıflatmadı, tam tersine onu yeniledi.

Narva'da alınan ağır yenilgi, onu orduyu tamamen kontrol etmesi, babasının daha dikkatli bir şekilde yaptığı reformları mantıklı bir biçimde sonuçlandırması gerektiğine ikna etti. *Pomestye*ye dayalı süvari birlikleri, ordunun temeli olmaktan çıktı fakat ülkenin sosyal yapısının merkezindeki yerini korudu ve *pomestye*, hizmet yükümlülükleri yerine getirilsin veya getirilmesin pratikte miras bırakılabilir bir mülkiyet haline geldi. Petro, hem orduyu yeniden yapılandırmak, hem de hizmet ilkesini yeniden tanımlamak ih-

29 Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 17-21.

tiyacı duydu. Rusya'nın birliklerinin çoğunun gereksinimini sağlayan yarı feodal vergiler yerine, tamamen yeni ve her kış terhis edilmeyen fakat her zaman savaş alanında kalan; yaşam boyu hizmet eden askerlerle donatılan sürekli bir ordu yarattı. Askere alma, onları eğitme ve donatma yükümlülüğünü devletin üzerine aldı ve bölgesel hükümet reformu, birlikleri yerel bazda yetiştirmek ve masraflarını karşılamak amacına hizmet eden bir araç haline geldi.

1705'ten itibaren *rekrutçina* (düzenli asker alımı) uygulamasını başlattı. Buna göre, ordunun asker ihtiyacı, toprak sahibi ("siyah" köylülerin durumunda ise komün meclisi) tarafından seçilen her yirmi haneden bir kişi olmak üzere doğrudan köylerden temin edildi; minimum yiyecek ve giysinin hazır bulunduğu toplama noktalarına gönderildi ve buradan sonra ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Askerlik yükümlülüğü, "ortak sorumluluk" tarafından desteklendi: Eğer bir kişi askerlik görevini yapmazsa ya da askerlikten kaçarsa, komşu haneler onun yerine başka birini bulmak zorundaydı.[30]

Bu sistem, Petro'nun döneminin sonuna kadar yaklaşık 200.000 kişilik sürekli bir ordu oluşturdu. O, Avrupa'daki en büyük ordu değildi çünkü Fransız ordusu ondan biraz daha büyüktü fakat yine de özellikle birliklerinin etkili bir eğitim aldığı düşünülürse, Rusya'yı Avrupa süper ligine yerleştirmek için yeterliydi. Sürekli kaynak yetersizliği ile karşı karşıya kaldıkları ve sıkı bir disipline tabi oldukları düşünülürse, birliklerin olağanüstü bir performans göstermeleri paradoksal bir durumdu.

Ordunun başarısının anahtarı, askerler arasında yaratılan takım ruhu ve gururuydu. Orduya alınan asker, tamamen yeni bir insan haline geliyordu. Serf statüsünden kurtuluyordu. Hayat boyu hizmet etmesi gerektiği için köyden ayrılığı sürekliydi ve bu nedenle ayrılıklar, genellikle feryat ve ağıtın eşlik ettiği bir törene dönüşmekteydi. (18. yüzyılın sonunda askerlik süresi, yirmi beş yıldı fakat Rus ordusunda yirmi beş yıl neredeyse ömür boyu hapse eşitti). Orduya katılan bir askere, birliğinde, köyünde iken hayal ede-

30 John L. H. Keep, *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462-1874* (Oxford: Clarendon Press, 1985), 103-108; Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 65-71, 115, 137-138.

meyeceği şeyler; bir üniforma, düzenli maaş, terfi ve madalya fırsatı verilirdi. Askerî yönetmeliğe göre subayların, askerlerin iyiliğini mümkün olan bütün araçlarla sağlaması gerekiyordu. Askerî yargı sistemine göre, askerlerin belli suiistimallere itiraz etme ve bazen de onları düzeltme hakları vardı.[31] Kısaca ordudaki [serf], geride bıraktığı evinde hayal edemeyeceği haklara ve kaynaklara sahip bir tür "vatandaş"tı.

Elbette pratikte maaşı genellikle geç ödeniyor, kırpılıyor veya amirleri tarafından zimmete geçiriliyordu. Ayrıca bazen tuniğini dikmesi, ayakkabılarını tamir etmesi ve kendi şalgamlarını kendisinin yetiştirmesi gerekti. Askerler, barış zamanında vakitlerinin çoğunu amatör terzilerle, ayakkabı tamircileri ve pazar çiçekçileriyle geçirirlerdi. Bunu yapmak için iş arayan köylülerin yaptığı gibi arteller kurdular. Artel, genellikle yirmi-otuz kişiden oluşan kolektif bir işbirliğiydi: İçlerinden biri "yaşlı" olarak seçilir; komutadaki subaydan vergi alır, onu diğer gelir kaynaklarına ekler ve paranın toplamını devlet iaşe sisteminin eksiklerini gidermek için kullanırdı. Yaşlı adı verilen liderler, tarlalarda veya atölyelerdeki işi organize ederdi. Askerî bir müfreze veya bölük, bazı yönlerden bir köy komünü gibiydi ve artelin düzenli olarak yapılan toplantıları *shodka*ya benzerdi. Rus askeri birçok anlamda "üniformalı bir köylü" gibiydi.[32]

Böylece artel, birçok orduda onbaşı veya çavuşların veya iaşe subayının yaptığı işleri yapardı. Artel, bir ihtiyaç sonucu yaratılmasına rağmen kendi içinde bir birlik yarattı. Savaş psikolojisine dair çalışmaların, zorluk anında çare bulma ve özellikle muktedir bir liderliğin ve sıkı fakat insanlık dışı olmayan bir disiplinin güçlendirdiği birinin, yoldaşlarına karşı hissettiği güçlü bağlılık duygusu çok önemliydi.[33]

Rus ordusu, biraz istemeyerek de olsa, bütün bu vasıfları sağladı. Bu vasıfları geliştiren ve onları kullanan general, iyi bir gene-

31 Elise Kimerling Wirtschafter, *From Serf to Russian Soldier* (Princeton: Princeton University Press, 1990), bölüm 5.

32 *A.g.e.*, 87-88; John Bushnell, "Peasants in Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society," *Journal of Social History* 13 (1979-80), 565-576.

33 John Keegan ve Richard Holmes, *Soldiers: A History of Men in Battle* (Londra: Ham-ish Hamilton, 1985), chap. 2.

raldi. Belki içlerinden en iyisi, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında otuz yıl boyunca hiçbir savaşı kaybetmeyen General Aleksandr Suvorov idi. O, tavizsiz bir disiplin uyguladı fakat aynı zamanda adamlarının maddi ihtiyaçlarını karşıladı ve onları tanımak için elinden gelen her şeyi yaptı. Yardımcılarının ve emrindekilerin korktuğu birisi; ama aynı zamanda sıradan askerlerle sade bir yemeği paylaşmak ve onların en son savaş hikâyelerini dinlemek için bir taburda aniden beliren bir komutandı. Subayları ve askerleri arasındaki iletişimi güçlendirmek ve silahlı savaşın korku veren tahmin edilemezliğini hafifletmek için dinî törenlerin düzenli olarak yapılması konusunda ısrar etti. Çoğu subayın aksine, birliklerinin toprakları dışında yaşamalarına izin verdi çünkü artellerin onların askerden kaçmalarına veya tamamen disiplinsizlik etmelerine izin vermeyeceğini biliyordu. Hepsinden önemlisi, Rus birliklerinin birbirine bağlılığının, düşman birliklerinden çok daha güçlü olduğuna inandığından, çağdaşlarının düşündüğünden çok daha cesur ve zor manevralar yaptı. Zapt edilmesi daha önce imkânsız olarak kabul edilen iki Osmanlı kalesine, Oçakov (1788) ve İzmail'e (1790) saldırması ve onları ele geçirmesi bu şekilde mümkün oldu.[34]

Genel olarak askerlerin bir anlamda "imparatorluk vatandaşları" haline geldiğini söyleyebiliriz. Onlar, köylerde zayıf ya da hiç olmayan emperyal bir Rus bilinci için sosyal bir temel oluşturdular. Çarların kendilerini güçlü bir şekilde ordularıyla tanımlamalarının ve ordudaki birliği, başka yerde belirsiz ve silik olan bir imparatorluğun mikrokozmosu gibi görmelerinin nedeni buydu.

EMPERYALİST DEVLETİN DOĞASI

Petro'nun çoğu reformu, ordu için asker sağlama, onun ihtiyaçlarını ve masraflarını karşılama amacından doğdu. Fakat onlar, sırf bu amaç için ve alelacele yapılmadılar. Petro, Protestan Avrupa'da benimsediği, devletin nasıl işlemesi gerektiği konusunda genel bir düşünceye sahipti. Kişisel inancı açısından neo-Stoacıydı.

34 Philip Longworth, *The Art of Victory: The Life and Achievements of Generalissimo Suvorov* (Londra: Constable, 1965).

Monark olarak, ülkesinin gücünü ve zenginliğini artırmak ve insanlarının durumunu iyileştirmek için onun kaynaklarını organize etmek amacıyla Tanrı tarafından görevlendirildiğine inandı. 17. yüzyılın son yıllarında doğan biri olarak, bilimdeki ve teknolojideki gelişmelerden esinlendi ve eğer en son bilgiler ve hünerler uygulamaya konulursa –ki bu, devletin göreviydi– insan kapasitesinin daha etkili kılınacağına inandı. Petro, kameralizm olarak bilinen bu yaklaşım hakkında hiçbir çalışma yapmamış olmasına rağmen, İsveç ve Polonya'daki çağdaşları gibi kameralizmin prensiplerini çok sağlam bir şekilde benimsedi.[35]

Devleti önce çıkartan görüşünü, kendisini hem Rus halkına hem de yabancı devletlere yansıtmak için planladığı merasimlerde ortaya kondu. İmparatorun kendisi üzerine yoğunlaşan ve Tanrı'nın lütfundan çok onun başarılarını vurgulayan bir kültü yansıtan bu merasimler, ikinci ve birinci Roma'dan olduğu kadar, pagan ve Hıristiyanlık öncesi dönemlerden esinlendi. Her yıl yapılan ve yaya durumda olan çarın bir eşek üzerinde oturan patriğin arkasından gittiği Palm pazar töreni artık yapılmaz hale gelirken; devam ettirilen bazı dinî merasimler askerî ve seküler amblemlerle süslendi. Savaşta alınan galibiyetlerden sonra şehre, arka planda Zeus, Herkül, Mars ve iki başlı kartal olduğu halde, Roma tarzında yapılmış zafer taklarından geçerek girdi. Latince *Russorum Imperator* unvanını aldı ve daha önce çara atfedilen "dindar ve nazik" gibi sıfatlar terk edildi. İsveçlilere karşı kazandığı en son zaferden sonra Senato, kendisine bir zamanlar Roma senatosunun İmparator Agustus'a verdiği *patre patryaya* eşit olan *otets otechestva* (anavatanın babası) unvanını bağışladı.[36]

Bütün bunlar, Petro'nun Ortodoks Hıristiyanlığını terk ettiği veya bir anlamda Ortodoks olmayı bıraktığı anlamına gelmez. Fakat

35 Neo-Stoacılık ve Kameralizm hakkında bilgi için bkz. Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State:* also Marc Raeff, The *Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through law in the Germanies and Russia, 1600-1800* (New Haven: Yale University Press, 1983). Rusya'nın dönemin Avrupa toplumlarıyla benzerlikleri için bkz. Gawthrop, *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia;* ve Peterson, *Peter the Great's Administrative Reforms.*

36 Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy,* cilt 1 (Princeton: Princeton University Press, 1995), bölüm 2; Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great,* 271-275.

kişisel inançlarının Ortodoks geleneğine çok yabancı öğeler içerdiğine; ve yine onun Ortodoks Kilisesi'nin görevlerini, bir amaç uğruna çalışan bir devletin ihtiyaçlarına tabi kıldığına ve böylece kilisenin statüsünü aşağı çektiğine hiç şüphe yoktur. 1721'de patrikliği kaldırdı ve onun yerine "En Kutsal Sinod"u kurdu fakat bu tam bir sinod olmayıp, çoğunlukla çar tarafından atanan ve onun adına hareket eden seküler bir vekilin gözetimi altındaki papazlardan oluşan bir tür idari heyetti.[37]

Kilise ve devlet arasındaki yeni ilişki, Petro'nun başlıca kilise reformcusu olan ve 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Ortodoks Kilisesi'ni şekillendiren Ukraynalı din adamlarından biri olan Feofan Prokopoviç tarafından açıklandı. Prokoviç'in, Roma'daki St. Athanasius Koleji'nde geçirdiği kısa bir süre dahil tüm eğitimini Cizvit okullarında almasına rağmen, Thomas Hobbes'un telkin ettiği ve ziyareti sırasında Petro'yu da etkileyen İngiltere Kilisesi tarafından uygulanan Erastyan Protestanlığına* aşırı bir bağlılığı vardı. Prokopoviç'in "Manevi Düzenleme" (1721) başlıklı makalesi, otokrasinin gerekli olduğunu çünkü insanların tabiat olarak aç gözlü ve kavgacı olduğunu ve güçlü hâkim bir otorite tarafından sınırlandırılmazlarsa, birbirleriyle sürekli savaşacaklarını iddia etti. Bir patrik, egemen güce rakip olduğu ve ona bir alternatif olarak ortaya çıktığı için tehlikeliydi. Prokopoviç'e göre, "sıradan insanlar, manevi otoritenin otokratik otoriteden ayrı olduğunu anlamadıkları halde, En Yüce Papaz'ın vakarı ve ihtişamından şaşkına döndükleri için, böyle bir idarecinin otokratın gücüne eşit hatta ondan daha güçlü, ikinci hâkim bir güç olduğunu düşünürlerdi."[38]

---

37 Petro'nun genel olarak dinî reformları için bkz. James Cracraft, The *Church Reform of Peter the Great* (Londra: Macmillan, 1971); Kutsal Sinod'un kuruluşu ve işleyişi için bkz. Igor Smolitsch, *Geschichte der russischen Kirche, 1700-1917* (Leiden: E. J. Brill, 1964), 99-120.

(*) 16. yüzyılda yaşamış İsveçli bir doktor ve reformcu bir ilahiyatçı olan Thomas Erastus'a izafe edilen görüş, aforoza İncil'de yer almadığı için karşı çıkar ve onun yerine cezalandırma işinin sivil yetkililerce yapılması gerektiğini; devletin dinî ya da seküler/sivil bütün suçları cezalandırma hakkı olduğunu savunur. Böylece devletin dinî konularda yetkilerinin özel bir alanla sınırlı olması gerektiğini belirtir.

38 A. V. Muller, ed., *The Spiritual Regulation of Peter the Great* (Seattle: University Washington Press, 1972), 10.

Petro'nun zihninde, babasının Nikon'la yaşadığı zorlukların olduğuna şüphe yoktur. Fakat onun kiliseyi devlete tabi kılmasının çok daha farklı nedenleri vardı. Bizans'ta hükümdarın ilahi kanunlara bağlılığı, patrik tarafından garanti edilirdi. Şimdi, Rusya'da, Bizans "senfonisinin" sacayaklarından birisi ortadan kalktığı için, hükümdarın kendisi garantör olmuştu. Bunun anlamı şu idi: Hükümdarın otoritesi, ilahi kanunlarla sınırlı değildi çünkü bizzat kendisi, ilahi kanunun bir *ifades*iydi.[39]

Propokoviç'in liderliği döneminde papazların; cemaat üyelerinin kilise ayinlerine ve günah çıkartma törenlerine devam edip etmediğini kontrol etmesi, kürsüden bildiriler okuması, bağlılık yeminleri yapması ve evlilik, doğum ve ölümlerin kayıtlarını tutması zorunlu kılındı. Onlar, diğer memurların yokluğunda, emperyalist devletin en aşağıdaki yetkilileri haline geldiler. Hatta güvenlik-polis görevlerini bile yerine getirdiler. 17 Mayıs 1722 tarihli bildiriye göre, eğer günah çıkarma törenleri sırasında biri, rahibe henüz işlenmemiş fakat planlanan, özellikle ihanet ve hükümdara ve onun ailesine karşı isyan gibi bir suçtan bahsederse ve bundan pişmanlık duymadığını söylerse, itirafı dinleyen rahip, sadece itirafçının günahını affetmemekle kalmamalı, aynı zamanda onu uygun bir yere rapor etmeliydi. Bu uygun yer, Özel Bölüm'ün yerini alan *Preobrajenski Prikaz* idi.[40]

Papazlar ve cemaatleri arasındaki ilişkiler, yeni düzenlemeye göre önemli ölçüde değişti. Bu, biraz da papazların seminerlerde daha iyi eğitim almalarındandı. Eğitimleri, Polonya ve Latin modelleri üzerine oturduğundan, tam olarak Ortodoks Hıristiyanlığını yansıtmıyordu. Belki daha da ciddi bir sorun, papazlarla cemaatleri arasındaki ilişkilerin zayıflamasıydı. Papazlar, artık cemaatleri tarafından değil, onların niteliklerini çok daha iyi görecek ve takdir edecek rahipler tarafından atanmaktaydı. Biraz da bunun bir sonucu olarak, dinî görevlerinin çoğunu piskoposluğa, seküler fonksiyonlarını ise *mir* meclisine bırakan papazlık kurumu körelmeye

---

39 V. M. Zhivov ve B. M. Uspenskii, "Tsar'i bog: semioticheskie aspekty sakralizatsii monarkha v Rossii," B. A. Uspenskii, ed., *Iazyki kul'tury i problemy perevodimosti* (Moskova: Nauka, 1987), 47-153.

40 *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*, cilt 6, no. 4012, 685-689.

başladı. Dindarlığın Yandaşları'nın (*Zealots*) programı, gecikmeli ve tek taraflı olarak uygulandı: Kilise papazları, daha eğitimliydiler, dinî ayinleri reform edilmiş dua kitabına göre yürüttüler ve pagan uygulamalarının kökünü kazıdılar fakat bunların hepsini cemaatleriyle daha yakın ilişkiler kurarak gerçekleştirdiler.[41]

Petro'nun bitmek bilmeyen aktivist ruhu, manastırlarla ters düştü. Petro, Anglikan çağdaşı VIII. Henry'nin aksine manastırları kapatmadı fakat sayılarını azalttı ve onları, sosyal güvenlik araçları olarak etkili bir biçimde çalışacak şekilde yeniden düzenledi. Onların rolü, fakirlere ve hastalara yardım etmek ve gazilere, özürlülere ve dilencilere yardım sunmaktı. Petro, manastırların bu görevleri yerine getirmelerini garanti etmek için onların gelirlerine el koydu ve yerine, yardım faaliyetlerini gerçekleştirmeleri şartıyla onlara devletten düzenli olarak para ödedi. Manastırlara kabul edilme yaşı, erkekler için otuz yaş ve üstü, kadınlar için ise altmış yaş ve üstü idi. Rahiplerin okuryazar olması beklendi fakat üstlerinden izin almaksızın herhangi bir şey yazmaları hatta hücrelerinde yazım araçları bulundurmaları yasaktı çünkü "manastır sessizliğini hiçbir şey, boş ve faydasız yazmak kadar bozamazdı."[42]

Petro'nun reformu, bazı akademisyenlerin belirttiği gibi, bir anlamda "Protestan reformu" idi.[43] Petro, kiliseyi devlete tabi kıldı, onun kaynaklarının denetimini üstlendi ve onu, eğitsel, yardım faaliyetlerini ve sosyal işlevlerini yerine getirecek şekilde yeniden yapılandırdı. Sorun, bu reformların Protestan reformunun sahip olduğu gerekliliklerin çoğundan yoksun olmasıydı. Onda, Protestan politik kültürünün önemli öğelerinden olan ne doğa kanunu ne de mukavele geleneği vardı. Cemaat ve papazlık yaşamı oldukça geride kalmış ve Petro'nun reformuyla iyice zayıflamıştı. Üste-

41 P. V. Znamenskii, *Prikhodskoe dukhovenstvo v Rossii so vremeni reformy Petra* (Kazan, 1873), bölüm. 1; Gregory Freeze, "The Disintegration of Traditional Communities: The Parish in Eighteenth Century Russia," *Journal of Modern History* 48 (1976), 32-50.

42 Cracraft, *Church Reform*, 86-87, 251-261; Igor Smolitsch, *Russisches Monchtum: Entstehung, Entwicklung, and Wesen* (Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1978), 390-395.

43 G. V. Florovskii, *Puti russkogo bogosloviia* (Paris: YMCA, 1937), 84; Kartashev, *Ocherkipo istorii russkoi tserfoi*, 2: 323-330.

lik sıradan insanların kendi kişisel din anlayışlarını oluşturmaları ve geliştirmeleri için okuyabilecekleri, ana dillerinde yazılmış metinler yoktu. Rusya'da, cemaat ve dinî metin anlamında bir Protestan geleneği, [ironik bir şekilde] Petro'nun reformlarına muhalefet eden Eski İnananlar tarafından geliştirildi.

Sonuç olarak, çoğu kişinin kiliseye bakışıyla Petro dönemindeki gerçek durumu arasında tehlikeli bir uyumsuzluk ortaya çıktı. Din adamlarının ve kilise dışındakilerin çoğu, çarı Tanrı tarafından atanmış, ülkeyi kilise ile birlikte uyum ve senfoni içinde yöneten biri olarak görmeye devam etti fakat kiliseyi kendi seküler politikalarının bir aracı olarak gören devlet, tamamen farklı bir yol izledi. Bir din tarihçisi, bu uyumsuzluğu "Synod döneminin ana yalanı olarak tanımlarken," diğer bir araştırmacı, Petro'nun "(Slavofillerin düşündüğü gibi) hükümet ve insanlar arasında değil de daha çok yetkililer ve kilise arasında gerçek ve önemli bir ayrılık" yarattığını ileri sürdü.[44]

III. Petro ve II. Katerina, 1762'den 1764'e kadar, kilisenin zenginliğinin istimlaki ve rasyonelleştirilmesi sürecini, onun geri kalan topraklarını kontrol altına alarak ve onun yerine piskoposluklara ve manastırlara yapılacak, önceki gelirlerin sadece dörtte birine tekabül eden resmi bir bağış ödemesi başlatarak tamamladılar. Bu değişikliklere sadece tek bir din adamı, metropolit, Rostovlu Arseni itiraz etti. Arseni, bunun sonucu olarak *lèse majesté* ile yargılandı, görevinden alındı ve hayat boyu hapse mahkûm edildi.

Bu reformlar, Protestan reformunun aksi bir etki yarattılar. Ortodoks Kilisesi üyeleri, ayırt edici ve eski zamandan kalma bir giysi giyen, resmi hiçbir statüsü olmayan, ayrı ve görece fakirleşmiş bir sınıf haline geldi. Doğal olarak din adamları, serflerle birlikte, 1767'deki Kanun Tasarısı Komisyonu'na davet edilmeyen tek sosyal gruptu.

Rusya'daki monarşik otorite, Petro'nun yeni sembolizmi ve dinî reformlarıyla birlikte tamamen yeni bir boyut kazandı. Batıda monarşik mutlakıyet kavramı, papalıkla yapılan mücadeleden ve eski ve ayrıcalıklı kurumların dokunulmazlıklarını kaldırmak ih-

44 Aleksandr Shmeman, *Istoricheskii put pravoslaviia* (New York: Izdatel'stvo imeni Chekhova, 1954), 380-381; Florovskii, *Puti russkogo bogosloviia*, 82-83.

tiyacından doğmuştu. Papalığın ve bu tür kurumların bulunmadığı Rusya'da, mutlak monarşi tamamen farklı bir nitelik kazandı ve monarşinin kutsallaştırılmasına tanıklık etti. 18. yüzyılda saray törenleri ve resmi övücü edebiyat, monarkın İsa'ya eşit hatta İsa olduğunu ve böylece ilahilik içerdiğini ima etti. V. M. Jivov ve B. M. Uspenski gibi Rus akademisyenlere göre, "monarşinin kutsallaştırılması, tüm sinod dönemi (1721-1917) boyunca devam etti ve geleneksel dinî bilinçle çatışma içine girdi. Bu çatışma ilkesel olarak çözümlenemezdi çünkü monarşinin kutsallaştırılması, genel olarak devlet yapısının, özel olarak da sinodun önemli bir parçasını oluşturdu."[45]

Monarşiyi kutsallaştırmak, monarkı kutsallaştırmakla aynı şey değildi. Petro kendisini değil, devleti Tanrılaştırdı. Neo-Stoacılar gibi, devlet kavramını yüceleştirdi ve onun, kişisel bağlar ya da aile bağları, etnik ve dinî sadakatler ve hatta monarkın üstünde yer aldığına inandı. Petro, devletin ve kişinin otoritesi ve monarkın mülkü arasında ayrım yapan ilk Rus liderdi. Bu ayrım, *Manevi Düzenleme* başlıklı metinde dile getirildi ve orduya giren askerler, sanki ikisi, çok yakın bir şekilde ilintili olsa da, ayrı şeylermiş gibi "hükümdar ve devlet" (*gosudaryu i gosudarstvu*) üzerine yemin ettiler. Bu, Rusya'nın babadan oğula geçen devlet sisteminden fonksiyonel ve bürokratik devlete doğru geçişte attığı ilk tereddütlü adımdı.[46]

Petro, ayrıca yeni bir meşruiyet kaynağı belirledi. Bu, devletin "kamu yararı"nı teşvik etmek kapasitesini geliştirdiğine inandığı "gelişme düşüncesiydi." Daha eski dönemlerdeki Mesih'le ilgili iddiaları andıran bir biçimde, bu gelişmenin "karanlıktan aydınlığa," "hiç bireylikten var olmaya" doğru giden ani ve toptan bir dönüşüm olduğunu iddia etti. Gelişmeye ve refaha yönelik bu Mesihimsi adanmışlığın bir kısmı, daha sonra Rus entelektüel geleneğine geçti.[47] Petro, amaçlarına, eski Moskova'nın özelliklerini

45 Zhivov ve Uspenskii, "Tsar'i bog," 142.

46 Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 378-389.

47 Iu. M. Lotman ve B. A. Uspenskii, "Echoes of the Notion 'Moscow the Third Rome' in Peter the Great's Ideology," Lotman ve Uspenskii, *The Semiotics of Russian Culture*, ed. Ann Shukman, Michigan Slavic Contributions, no. 11 (Ann Arbor: Department of Slavic Studies, University of Michigan, 1984), 53-

güçlendirerek, –kendi ifadesiyle– karanlığı derinleştirerek ulaştığı için bu dönüşümün bazı paradoksal boyutları vardı.

Petro, kendisini ilerlemeye adamış gayrişahsi bir devlet fikrini somutlaştırmak için "düzenli bir devlet" olarak adlandırdığı ve monarkın yokluğunda (örneğin o savaşta iken) bile, kökeni ve kişisel bağlantılarından çok, ispat edilmiş yetenekleri ve dürüstlüğü nedeniyle atanmış memurlar aracılığıyla otomatik olarak işleyecek bir idari mekanizma planlama işine girişti. Bu mekanizmanın merkezinde, çara konsillik eden ve onun işlerinin koordinatörü gibi işlev gören Boyar Duma'nın yerini alan Senato vardı. Petro, rutin işleri halletmek için *prikazy* yerine, her biri, net bir şekilde belirtilmiş –adalet, üretim, gelir vs. gibi– işleve sahip *kolej*ler kurdu. Kişisel veya aile çıkarlarını işlerin yürütülmesinden ayrı tutmak için her kolejin başına, ortak kararlar almakla yükümlü, altındakiler, net düzenlemelerle, prosedürlerle ve yasal alanlarla sınırlandırılmış birkaç kişiden oluşan idari bir kadro getirildi.

Bununla birlikte Rusya, benzer kurumların, belli başlı sosyal sınıfların her birinin kurumlarının olduğu ve parlamentoda temsil edildiği bir politik yapı içine entegre edildiği İsveç değildi. Yaşam şanslarının sadece çar tarafından sınırlandırılabilen klientalizm ilişkileri aracılığıyla dağıtıldığı Rusya'da, "kolejler" farklı şekilde işlemeye mahkûmdu. Kadrolar ve kişiler, kendi kolektif çıkarlarını yaratabilirler ve onları, en iyi planlanmış bir mekanizmayı bile korkutacak biçimde, zorla teşvik edebilirlerdi.

Petro her halükârda devlet ve hükümdar arasındaki ayrım konusunda kararsızdı ve bu ayrıma her zaman kesinlikle riayet etmedi. Her zaman yeni yaratılan mekanizmaya kişisel olarak müdahale etme eğilimi gösterdi. Senatoyu ve kolejleri gözetlemek için her ofiste, kendisine tabi genel bir vekil atadı ve her koleje, *fiskal* adı verilen ve "her işin eşitlikçi ve şevkle yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden" bir temsilcisini yerleştirdi.[48] *Fiskal*ler suiistimalleri ve yolsuzlukları ifşa etmeleri için teşvik edildiler ve bazen yanlışlarını ortaya çıkardıkları kişilerin mallarının bir bö-

67; Christoph Schmidt, "Aufstieg und Fall der Fortschrittsidee in Russland," *Historische Zeitschrift* 263 (1996), 1-30.

48 *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii,* cilt 6, no. 3534, 28 February 1720.

lümüyle ödüllendirildiler. Böylece, kişisel ve devlet çıkarları arasındaki ihtilafı gidermek için yerine getirilen yorucu bürokratik işlerden ve Rus bürokratik yaşamına yayılan ve hamiler arasındaki iç çekişmeleri ateşleyen kötü niyetli ihbarlardan oluşan bir rutin yarattı.

Sonuç olarak, Petro'nun *fiskal*lere duyduğu güven; onun kişisel olmayan itaat, görevlerin dağılımı ve resmi düzenlemeler üzerine oturan kameralist yönetim kavramının o ana dek Rus devletinin gücü için gereken araçları oluşturan kişisel güven ağlarıyla uyuşmadığının farkında olduğunu gösterdi.[49]

Petro'nun kişisel yaşamı ve saray törenleri, Rus kültüründe gerçekleştirmekte olduğu ani değişim konusunda yaşadığı kararsızlığı yansıtmaktaydı. Petro, her zamanki sarayın yanı sıra bir de ahşap yapılardan oluşan sahte bir saray inşa ettirdi. Kaldırdığı Kilise Konseyi'nin gülünç bir taklidi olan, "Herkes-çılgın, Herkes-şakacı, Herkes-sarhoş Meclisi" burada düzenli toplantılar yaptı. Bu saraydaki törenler çeşitliydi fakat genellikle eğlencelere başkanlık etmesi için bir "prens-Sezar" seçilirdi. Bu toplantılardan birinde bir araya gelen rütbe ve mevki sahibi kişilerden, hayvan kuyruklarının olduğu gösterişli giysiler giymeleri istendi. Bir diğerinde ise anadan doğma Baküs (eski Yunan Şarap Tanrısı); Küpid ve Venüs işaretlerini taşıyan bir piskopos rütbesi içinde nümayiş ederken; hizmetçilere *huy* (iğneleme) kelimesinden türeyen komik isimler verildi. Bu, Petro'nun, liderlik ettiği kurumlar da dahil yerleşik kurumlarla dalga geçen, onları altüst eden fakat sonuçta onları daha da güçlendiren, kendisine has bir karnaval, gürültücü bir rahatlama ve sınırsız bir eğlence türüydü.[50]

Müteakip yüzyıl boyunca gelişen Senato yönetimi, "düzenli" hükümeti Rusya'nın her yerine yerleştirmeyi başaramadı. Fakat "kanun" adı verilen, üyelerinin ve emri altındakilerin sorgulamak ve gözlemlemek zorunda oldukları kişisel olmayan bir dizi kural olduğu izlenimini teşvik etti. Senato yönetimi, aynı sebeple, kişisel ve klan çıkarlarının otomatik olarak bütün politik mücade-

49 Bu ikilik, Raeff'in *The Well-Ordered Police State* isimli eserinde çok iyi incelenmiştir.

50 Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 249-257.

lelere hâkim olmasına izin verilmemesini telkin etti. Bu nedenle, her memur rakiplerinin muhtemel entrikalarına ve *fiskal*lerin olası ihbarlarına karşı, kendisine kanıt olabilecek her şeyi kaydetmeye başladı ve bunun sonucunda ihtilaflı bütün meseleler hakkında binlerce belge ortaya çıktı. Sonuç olarak Senato ve kolejler, çözüme kavuşmamış davalar için hazırlanmış; dönemden döneme giderek artan büyük deliller topladılar. Herhangi bir şeyi yapmak, hükümdarın kişisel müdahalesini gerektirdi ki bu da Senato'nun kuruluş amacına ters düşmek demekti.[51]

Kişisel otorite ve meşruluk hakkındaki aynı kararsızlık, Petro'nun, yönetici sınıfı olan aristokratlara karşı tavrında da görüldü. Bir yandan aristokratların onun fikirleriyle dolmalarını, onur duygusuyla hareket etmelerini, idare ve kamu işlerini etkili bir biçimde ve dürüstçe yerine getirmek için gereken yeteneklerini geliştirmelerini istedi. Öte yandan onlara güvenmedi ve onları aşağılamak, ihtar etmek ve hatta görevlerini bırakmaları için gözlerini korkutmak ya da yıldırmak ihtiyacını duydu.

Petro'nun kararsızlığını, aristokratlara verdiği isimlerde bile görmek mümkündü. O, farklı statüdeki Moskova aristokratlarını tek yeni bir sınıf içinde birleştirdi ve bu sınıfa, üyelerinin "devletler topluluğunun" vatandaşları olduğunu ima eden Lehçe *şlyahestvo* adını verdi. Fakat pratikte hem o hem de halefleri, aristokratların farklı bir statüye sahip olduklarını ima eden *dvoryantsvo* ifadesini kullandılar.[52]

Petro, aristokratların doğuştan ve soydan gelen şeref duygusunun, devlete faydalı bir yeteneklerinin eğitimiyle ve en aşağıdan başlayan askerî ve sivil hizmetle desteklenmesini zorunlu tuttu. Böylece aristokratlar, orduya asker olarak katılmak zorundaydılar fakat bu uygulama, yeni muhafız birliklerine yazılmalarına izin verilerek biraz yumuşatıldı. Böylece genç subaylar ya da sivil memurlar, Hizmet Tablosu'nda belirlenen terfi hiyerarşisine ihti-

51 George L. Yaney, *The Systematization of Russian Government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905* (Urbana: University of Illinois Press, 1973), özellikle 81-100.

52 Soyluların isim almaları hakkında bkz. Brenda Meehan-Waters, *Autocracy and Aristocracy: The Russian Service Elite of 1730* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1982), 18, 208.

mamla uyacaklardı. 1722'de oluşturulan bu tablo, otuz yıl önce kaldırılan *mestniçestvo*nun yerini aldı. Yetenek, başarı ve hizmetteki kıdem, terfi ölçütleri olarak soy ve aile statüsünün yerini aldı. Tablo, askerî hiyerarşi üzerine oturmuştu fakat saraya ve sivil görevlere de eşit şekilde uygulandı ve bunun sonucu olarak üst düzeydeki sivil memurlar, "general" olarak çağrıldı. Tabloda on dört paralel derece vardı: Sekiz dereceye kadar çalışan, aristokrat olmayan biri, sadece kendisi için değil mirasçıları için de kalıtsal aristokrat unvanını kazanabilirdi. Özetle, yeteneğin ve adanmış bir hizmetin kalıtsal olduğu varsayıldı.

Derece Tablosu, olağanüstü bir şekilde süreklilik gösterdi. 1917'e kadar sürdü ve sadece devlet hizmeti için değil, Rus elitleri arasındaki sosyal yaşam için bile bir çerçeve oluşturdu. Birisinin derecesi, ona nasıl hitap edileceği ve resmi törenlerdeki yeri de dahil tüm yaşam biçimini belirledi. Saraydaki bir resepsiyona aşırı gösterişli bir araba ile geldiğinde veya çok gösterişli bir şekilde giyindiğinde, bu küstahlığı için Hanedan Armacılığı Uzmanı'na hesap vermek zorunda kaldı.

Petro, aynı zamanda devlet hizmeti karşılığı *pomestya* verme geleneğini terk etti ve onun yerine düzenli maaş uygulamasını başlattı. İki topraklı sınıf, yani *pomestya* ve *votçiny* birleştirildi. Petro, her ikisini en büyük erkek çocuk tarafından miras olarak alınabilen vakıf mülklerine dönüştürmeyi amaçladı; böylece onlar, aristokrat aileler için sonsuza dek gelir sağlayabileceklerdi. Daha küçük yaştaki erkek çocukları ve kadınları, toprak mülkiyetinden mahrum etmek, bütün mirasçılara mirastan bir pay vermeyi gerektiren Rusya'daki akrabalık normlarına ciddi zararlar verdi. Bu vakıf kanunu, Petro'nun ölümünden kısa bir süre sonra iptal edildi.[53] Çarın kamu yaşamındaki ağırlığı, hâlâ sınırlıydı, fakat bu, Tanıtı kanunu tarafından değil, akrabalık ilişkileri ve hamilik sistemiyle sınırlandırılmıştı; ve Rus toplumunun temel ilkesi otokrasi değil, hâlâ bunlardı.

---

53 *A.g.e.*, bölüm 1; A. Romanovich-Slavatinskii, *Dvorianstvo v Rossii ot nachala xviii-ogo veka do otmeny krepostnogo prava* (St. Petersburg, 1870), 11-22; Lee Farrow, "Peter the Great's Law of Single Inheritance: State Imperatives and Noble Resistance," *Russian Review* 55 (1996), 430-447.

Petro'nun reformları, en azından ilk başta yeni bir aristokrasi yaratmaya değil, eski aristokrat ailelerinin üstünlüğünü pekiştirmeye yardım etti. Bu çok da şaşırtıcı bir durum değildi. İlk aşamalarında yeteneğe önem veren reformlar, genellikle eski aristokrat ailelerini güçlendirdi çünkü bu aileler, çocuklarına eğitim vermek ve kariyerlerine yardım edecek kişisel bağlantıları sağlamak açısından çok daha iyi olanaklara sahiptiler. 1730'da en yukarıdaki ilk dört hizmet derecesinin analizi, derecelere sahip ailelerin, yüzyıl önce Boyar Duma'da temsilcileri bulunan 22 aile ile aynı olduğunu gösterir. Bu aileler, Buturliny, Çerkasskie, Dolgorukie, Golitsiny, Goloviny, Kurakiny, Pleşçeyevy, Romadanovskie, Saltukovy, Şçerbatovy, Şeremetevy, Velyaminovy ve Volynskie idi.[54]

Elbette bu ailelerin hepsi, eşit biçimde ya da her zaman güçlü değillerdi. Zenginlikleri arttı ve düştü. Örneğin Çariçe Anna döneminde Saltykovy ailesi, Elizabeth döneminde Trubetskie ve Vorontsovy aileleri yükselişteydi. Fakat dönemin sistemi ne olursa olsun, 18. yüzyılın ortasında askerî ve sivil komutanlığın temel dayanağını, uzun süreden beri devam edegelen aileler oluşturdu. Geniş anlamıyla onların hâkimiyeti, 18. yüzyılın ortalarından, Rusya'nın içerdeki görece istikrarının, sarayda toplanmış ve eyaletlerdeki ileri gelenler arasında müşterileri bulunan büyük aristokratik ailelerinin toprakları sayesinde dışarı doğru genişleyen bir yönetici sınıfa dayandığı 19. yüzyıla kadar devam etti. John LeDonne'un belirttiği üzere, "Rus toplumu, içindeki yönetici sınıfın nüfusun yarısına sahip olduğu ve diğer yarısının da nüfusun kaderini kontrol ettiği; gücünü, birbirleriyle bağlantılı himaye ağı aracılığıyla kullandığı ve kendisine bağlı nüfusu, statükonun devamı ve askerî gücün maksimum seviyeye çıkarılması gibi kendisinin bazı çıkarlarına göre yönettiği bir emir (komuta) yapısından ibaretti."[55]

Derece Tablosu, bu yönetici sınıfa resmi hiyerarşik bir çerçeve verdi ve yeteneği esas alan bir derece sistemi uyguladı: Batı kül-

54 Meehan-Waters, *Autocracy and Aristocracy,* 31; la. E. Vodarskii, "Praviashchaia gruppa svetskikh feodalov v Rossii v xvii-om veke," N. I. Pavlenko, ed., *Dvorianstvo i krepostnoi stroi Rossii 16-18vv: sbornik statei posviashchennykh pamiati Alekseia Andree-vicha Novosel'skogo* (Moskova: Nauka, 1975), 105-107.

55 John LeDonne, *Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700-1825* (New York Oxford University Press, 1991), 3.

türü, yönetici sınıfa artan bir kimlik ve kendisine bağlı nüfustan farklılık duygusu kazandırdı. Petro, Hollanda'da ve İngiltere'de gözlemlediği sosyal formların çoğunu; gazeteler, cáfeler, pantolon ve bedeni sıkıca saran ceketlerin öne çıktığı ve Moskova döneminden kalma kaftanların yerini alan Batılı giyim tarzı, sakal ve uzun saçlar yerine tıraş edilmiş yüzler ve saçları Rusya'da hayata geçirdi. Aristokratların şehirdeki evlerinde, Rusya'da *assambley* olarak bilinen kart oyunları, dans ve her şeyin mevcut olduğu akşam yemeklerini içeren akşam toplantıları düzenlendi: Ayrıca inzivada bırakılmış kadınların bu toplantılara katılması zorunlu kılındı. Okuma yazmayı kolaylaştıracak yeni bir alfabe kullanılmaya başlandı.

Petro'nun yeni başkenti, çarın değil Aziz Petro'nun adını alan ve haç yanlılarının kaçınılmaz olduğu St. Petersburg, bu faaliyetlere ev sahipliği yapacak ve emperyalist devletin değişen tabiatını kutlayacak şekilde dizayn edildi. Eski ve geniş bir bataklığın üzerine kurulan, Avrupa'nın en son mimari planlarına göre taştan inşa edilen şehrin yeri ve görüntüsü, Petro'nun Rusya'nın Avrupa güçlerinden birisi olması gerektiğine dair inancını temsil etti. Orada, beş yüzyıl önce İsveçlileri yenen prensi anmak ve Rusya'nın Baltık Denizi'ne erişimini sağlamlaştırmak için Aleksandr Nevski Manastırı inşa edildi. İtalya, Avusturya ve Almanya'dan, İskandinavya tarzındaki bir helezon ve kuleye sahip St. Peter ve St. Paul Katedrali başta olmak üzere birçok kamu binasını inşa etmeleri için çok sayıda mimar, Rusya'ya davet edildi. Caddeler, kışlık sarayın da inşa edildiği Neva Nehri'nin kıyısında yer alan çok geniş bir meydanda birleşecek şekilde düz çizgiler şeklinde inşa edildi. Petro, yeni başkentin dışında, Versay tarzında, denize bakan pencerelerinden aşağıya doğru, içinden suların aktığı çeşmelerin yer aldığı bir yamacı gören Peterhof ismini alacak yazlık bir sarayın inşası üzerinde çalışmaya başladı.

Petro, sarayda bir yer edinmek isteyen aristokratların kendileri için St. Petersburg'da bir ev inşa etmeleri konusunda ısrar etti. Yabancıların şehrin dışında oturma zorunluluğu son buldu ve şehrin içinde oturmalarına izin verildi; hatta teşvik edildiler. Uluslararası ticaretle uğraşan tüccarların ticaretlerini (o ana dek yabancı ti-

caretin aktığı tek liman olan) Arhangelsk'ten St. Petersburg ve Baltık'a yönlendirmeleri zorunlu kılındı.[56]

EĞİTİM VE KÜLTÜR

18. yüzyılın başında, Avrupa ülkeleri arasına katılan bir ülkenin her anlamda Avrupalı bir eğitim sistemine ihtiyacı vardı. O dönemde Rusya'da sadece Ortodoks Kilisesi tarafından sağlanan yaygın eğitim, bu ihtiyaçları karşılayacak niteliklere sahip değildi ve bu nedenle Avrupalılaşmak ya çok sayıda Cizvit'i davet etmek ya da eğitimde radikal sekülerleşme demekti. Petro, sekülerleşmeyi tercih etti.

En ünlü yeniliği, Londra'daki İsa'nın okulundaki Kraliyet Matematik Okulu'ndan esinlendiği Matematik ve Denizcilik Okulu idi. Okulun 1701 tarihli kuruluş bildirisi, "öğrencilerin okula gönüllü ve zorunlu olarak kayıt edileceğini; olanakları olmayanlara günlük yiyecek dağıtılacağını" duyurdu. Görünen o ki Petro, çok fazla gönüllü öğrenci olmayacağını tahmin etmekteydi. Aritmetik, geometri, trigonometri, denizcilik ve coğrafya derslerini öğretmesi için İngiliz öğretmenler getirildi. Daha sonra bu çalışmalar, çizim, resim, eskrim ve dans gibi sosyal içerikli derslerle ve Latince, Fransızca ve Almanca gibi Avrupa kültürünün aracı olan derslerle desteklendi.

Matematik Okulu'nun mezunlarından, "eyaletlerde, manastırlarda ve kiliselerin etrafındaki binalarda yer alan ve 'şifre' okulları olarak tabir edilen okullarda aristokratların, sekreterlerin, memurların ve kançılaryaların 10–15 yaş arasındaki çocuklarına sayıları ve geometriyi öğretmeleri beklendi. Bu çocuklar, eğitimlerinin sonunda bir diploma alacaklardı ve diplomaları olmadan evlenmeleri ya da nişanlanmaları mümkün değildi." Daha sonra ders programına Slavca gramer ve heceleme eklendi ve evlilik yasağı hafifletildi.[57]

Petro, bu okullara programla baş edebilecek kadar okuma yazma bilen ve zamanlarını ve paralarını Bacchus ve Venüs'ü takip et-

56 Evgenii Anisimov, *Vremia petrovskikh reform* (Leningrad: Lenizdat, 1989), 385-393; Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great,* 210-228.

57 Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 301-304.

mek yerine eğitime harcayacak öğrenciler bulmakta zorlandı. Fakat zaman içerisinde sertlik gevşetildikçe ve kültürel ve sosyal öğeler programa eklendikçe okullar, özellikle eğitim ve kültürün kendilerini aşağı sınıflardan ayırmak için mükemmel bir yol olduğuna inanan genç aristokratlar arasında daha fazla kabul gördü.

1732'de Harp Okulları olarak bilinen ortaöğretim okullarının açılması, bu eğilimi daha da güçlendirdi. Bu okullar edebiyatı, müziği, sosyal görgü kurallarını, denizciliği ve istihkâmı vurguladılar. Bazı öğrenciler kültürel yaşamda öne çıktılar: Aleksandr Sumarokov'un başını çektiği bir grup öğrenci, Çariçe Elizabeth'in sarayında ilk Rus tiyatrosunu kurdular. Harp Okulları; okul, bölük, devlet hizmeti ve toprak üzerine oturan tamamen farklı bir *dvoryanski* yaşam tarzının alındığı ilk yer haline geldi. Fransızca da konuşabilen mezunlar, tam teşekküllü bir Avrupa diplomatı olmaya, orduda komutayı devralmaya ve bir bölgenin tüm idaresini üstlenmeye hazır hale geldiler. Bu niteliklerini desteklemek için bazı genç aristokratlar, eğitim almak üzere yurtdışına genellikle Alman üniversitelerine gönderildiler ve daha ciddi eğilimleri olanlar, bu okullardan, eğitime ve kamu hizmetine bazı Alman yaklaşımlarıyla; önce Pietist sonra da Kant sonrası idealist modelleri getirerek döndüler.[58]

Petro, Rusya'nın ayrıca en yüksek uluslararası düzeyde işlev görebilecek kapasiteye sahip bilim ve teknoloji enstitülerine ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Eğitim ve teknolojinin faydalarının yaygınlaştırılması için hırslı planları olan filozof Gottfried Leibniz ile yazıştı. Leibniz, Petro'ya Rusya'da bir başlangıç yapılması için yabancıları atamasını ve aynı zamanda kütüphaneler, müzeler ve mevcut bilgiyi dağıtacak ve ilerleme ve ekonomik gelişme için yeni fikirler üretebilecek araştırma enstitüleri kurmasını önerdi.

Petro, onun programının çoğunu uyguladı. Rusya'nın ilk halk kütüphanesini ve ilk müzesini (St. Petersburg'daki Kunstkamera'yı) açtı ve maden aramak, harita oluşturmak ve doğal kaynakları kaydetmek amacıyla uzak bölgelere yapılan araştırma gezilerini finanse etti ki bu, böylesine geniş ve dağınık doğal kaynakla-

58 Romanovich-Slavatinskii, *Dvorianstvo v Rossii*, 82-83; *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, cilt 6, 86-89.

rı olan bir ülke için önemli bir adımdı. Bu çabaları taçlandırmak için, Rusya'nın sınırsız gelişmemiş kaynaklarını keşfetmek ve geliştirmek ve aynı zamanda onu dünya biliminin merkezi yapmak, "diğer uygarlıkları mahcup etmek ve Rus isminin şanını en yüksek noktaya çıkarmak umuduyla," Londra'daki Kraliyet Derneği'ni model alan bir Bilimler Akademisi kurdu. Fakat programının bu bölümünü ertelemek zorunda kaldı çünkü 1726'da açıldığında akademinin kadrosundakilerin tamamı, çoğu Alman olmak üzere, yabancıydı. Kadrodaki tek Rus (soy ismine rağmen), akademinin müdürü Lavrenti Blumenrost'tü. Rus öğrencilerinin, niteliklerine uygun bir ortaöğretim ve yükseköğretim eğitimi almalarını sağlamak için akademiye bir üniversite ve bir *gimnaziya* (gramer okulunu) eklendi.[59]

Bu yeni fırsatlardan istifade eden genç taşralılardan biri, uzak kuzey bölgesi Archangelsk'ten bir balıkçının oğlu olan ve salamura balık karavanına katılarak Slav-Grekçe-Latin Akademisi'nde eğitim almak için Moskova'ya kadar gelen Mihail Lomonosov (1711-1765) idi. Lomonosov, kariyerine akademiye kayıt yaptırmak için bir aristokrat olduğu yalanını söyleyerek başladı. Fakat bu yalanının geçmişe karışmasıyla birlikte, yeteneklerinin önünde hiçbir engel kalmadı. Yeni açılan Bilimler Akademisi'ne transfer edildi; akademinin ilk Rus öğrencisi oldu ve eğitim alması için Almanya'ya gönderildi. Dönüşte, farklı zamanlarda kimya, maden bilimi, hitabet sanatı, şiir yazma sanatı ve Rusça öğreterek; her bir alana ciddi katkılar yaptı, olağanüstü birçok yönlülük sergiledi. Kariyeri, eğitimin Ruslaştırılmasında bir dönüm noktası teşkil etti. Alman meslektaşlarından nefret etti ve Çariçe Elizabeth'in sarayında çok etkili olan kişilerden biriyle, İvan Şuvalov'la birlikte, Moskova'da tamamen Ruslardan oluşan bir üniversite, birisi aristokrat olmayanlar için olmak üzere iki ortaöğretim kurumu açılması için başlatılan bir kampanyaya destek verdi. Hukuk, tıp ve felsefe bölümleri olan üniversite, 1755'te açıldı ve dersler ya Latincede ya da Rusçada verildi. İlahiyat fakültesinin olmaması, üniver-

59 Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 307-308; Alexander Vucinich, *Science in Russian Culture: A History to 1860* (Londra: Peter Owen, 1963), chaps. 2-3.

sitenin ilginç bir özelliğiydi: Dinî çalışmalar, tamamen farklı kulvarda verilmeye devam etti.[60]

Petro, arabayı atların önüne koymakla, nüfusun çoğunluğu okuma yazma bilmezken anlaşılması güç bilimsel araştırmalara destek vermekle suçlanabilirdi ve suçlandı da. Belki daha da önemlisi, Ortodoks Kilisesi'nin gözden düşürüldüğü bir dönemde, bilim yabancılar tarafından öğretildiği için Tanrısız unvanını aldı. Hatta bazı Ruslar, eğitimin Deccal'ın işi olduğunu fısıldadılar. Sıradan Rusların çoğunda, bütün akademisyenlere karşı son derece tehlikeli bir şüphe oluştu.

Bununla birlikte en azından aristokratlar arasında bunların tam zıttı gelişmeler de yaşandı. Sonraki iki yüzyıl boyunca sosyal ve sayısal bilimlerdeki Rus eğitimi, giderek dünyadaki en iyilerden biri haline geldi, elitler arasında saygınlık kazandı ve devlet harcamalarında öncelik elde etti ki bu, fakir bir ülkede hiç de azımsanacak bir mesele değildi.

Üstelik eğitimin yaygınlaşması, oldukça eşitlikçi veya en azından yetenek temelli sonuçları olan bir biçimde gerçekleşti. Petro'dan itibaren, ortaöğretimi veya yükseköğretimi tamamlamak, Derece Tablosu'nda yüksek bir noktada olan devlet işlerine girmek için, eğitimsizlerle karşılaştırıldığında, önemli bir avantaj haline geldi. Ayrıca bilim ruhu, eşitliği güçlendirdi: Onu deneyen ve test eden birisi, devletteki ve ordudaki hiyerarşilere aldırmayan, "uluslararası eğitim cumhuriyetinin" bir üyesi haline geldi. Bu şekilde Rus devleti, gelecek için güçlü antikorlar oluşturdu.

60 Vucinich, *Science in Russian Culture*, 105-116; Ilya Z. Serman, *Mikhail Lomonosov: Life and Poetry* (Jerusalem: Center of Slavic and Russian Studies of the Hebrew University, 1988), bölüm 1.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Bir Avrupa İmparatorluğu Olarak Rusya

5

18. Yüzyılda Devlet ve Toplum

OTORİTE, KURUMLAR VE HUKUK

Petro'nun toplum ve hükümete yönelik geniş kapsamlı kontrolü, sadece sembolik anlamda değil, gerçek anlamda da bir yenilenme getirdi. Fakat gördüğümüz üzere Petro, "karanlıktan aydınlığa" yaptığı sıçramayla, "ilerlemeye" en muhalif olarak gördüğü Moskova dönemi toplumunun bazı özelliklerini sağlamlaştırdı, hatta güçlendirdi. Petro'nun başarısı, Lotman'ın, "Rusya'da en radikal değişiklikler, göründüğünün aksine, aslında değiştirmeyi amaçladıkları toplumun geleneklerini güçlendirir," değerlendirmesine uygun düşer.[1]

18. yüzyıl boyunca, gerçek güç, üç grup kurum arasında gelip gitti: (1) görünür devlet: Senato, Kutsal Sinod, kolejler (bakanlıklar) (2) monarkın kişisel danışma konseyi (farklı isimler altında) ve (3) monarkın kişisel gözdeleri. Sistemde yükselen herkes, sistemden rahatsızdı çünkü önemleri çok çabuk önemsiz hale gelebilirdi. 1730'da Yüksek Danışma Meclisi (ikinci kurum tipi) üyele-

1 Iu. M. Lotman ve B. A. Uspenskii, "The Role of Dual Models in the Dynamics of Russian Culture (up to the End of the Eighteenth Century)," Lotman ve Uspenskii, *The Semiotics of Russian Culture*, ed. Ann Shukman, Michigan Slavic Contributions, no. 11 (Ann Arbor: Department of Slavic Studies, University of Michigan, 1984), 5.

ri, evlenmeden, taht için bir vâris bırakmadan, savaş ve barış kararı vermeden, vergileri artırmadan, gelirleri harcamadan ve en üst düzeydeki resmi atamaları veya toprak bağışlarını yapmadan önce konsilin görüşünü almak şartıyla Anna'yı çariçe yapmaya çalıştılar. Eğer başarılı olsalardı Rusya, teoride 18. yüzyılın İngiltere'sinin Whiglerin sınırlı bir monarşisi gibi olabilirdi. Fakat karşıt taleplerin gösterdiği üzere çoğu aristokrat, eğer monarşi sınırlandırılırsa, kendi sınıflarının bu görevi yerine getiren meclislerde tam anlamıyla temsil edilmeleri gerektiğini düşündüler. [Anna için öne sürülen] şartları, o dönemde konseyde baskın durumda olan Golitsin ve Dolgoruki ailelerinin, kendi klanlarının otoritesini sürekli hale getirmek için başvurdukları basit bir hile olarak gördüler. Anna'yı şartları reddetmesi için teşvik ettiler ve başarılı oldular.[2]

Aynı duygu içerisinde ve belki de Montesquieu'dan etkilenerek, Çariçe Elizabeth'in gözdesi olan İvan Şuvalov, 1754'te hükümdarın ve tebaasının; toprak mülkiyetinin dokunulmazlığını ve aristokratların sadece yine aristokratlarca yargılanmasını garanti edecek bazı "sürekli ve köklü" kanunlar üzerine yemin etmelerini önerdi. İvan'ın kardeşi Petro, bu fikirleri bir kanunname haline getirmeye çalışan bir komisyona başkanlık etti. Komisyon, görevinin çoğunu tamamladı fakat önerileri dikkate alınmadı.[3]

II. Katerina (1762-1796), Romanov hanedanının bir kolundan gelmediği için taht üzerindeki iddiası daha zayıf olduğundan, kurumlara ve kanunlara seleflerinden çok daha fazla ilgi gösterdi. Tebaasının, kurumlarda ve kanunlarda vücut bulmuş istikrarlı desteği olmaksızın, saray muhafızlarından gelebilecek bir komplo ih-

---

2 Valerie A. Kivelson, "Kinship Politics/Autocratic Politics: A Reconsideration of Early Eighteenth Century Political Culture," Jane Burbank ve David L. Ransel, ed., *Imperial Russia: New Histories for the Empire* (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 5-31; 1730'un olayları için asıl önemli belgeler Marc Raeff'in eserinde İngilizceye çevrilmiş haliyle mevcuttur. Marc Raeff ed., *Plans for Political Reform in Russia* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966), 41-52

3 B. V. Anan'ich, ed., *Vlast'i reformy: ot samoderzhavnoi k sovetskoi Rossii* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1996), 158-159; O. A. Omel'chenko, "Zakonnaia monarkhiia" *Ekateriny II: prosveshchennyi absoliutizm v Rossii* (Moskova: Iurist, 1993), 39-45.

timali karşısında her zaman zayıftı. Yönetiminin ilk yıllarında başdanışmanı Nikita Panin, Petro'nun "düzenli devlet"ini sistematik hale getirmek için bazı planlar yaptı. Sadece monarka danışmanlık yapmakla kalmayıp aynı zamanda yönetimde önemli bir fonksiyona sahip olacak, idari açıdan bölünecek ve kanunlar çerçevesinde bakanlar kurulu olarak işlev görecek bir İmparatorluk Konseyi oluşturulmasını önerdi. Onun önerileri, monarkın gücünü; kendisini soyu, statü, yetenek ve tecrübesi ile ispatlamış büyük aristokrat ailelerce garanti edilen bir güç ağı çerçevesinde sınırlayacak nitelikteydi.

Her anlamda tarafsız olan bu öneri bile, saray içerisindeki rekabetin değişen koşullarına bağlıydı. Muhaliflerinin çariçenin yakın çevresinde yükselişe geçtiğini gören Panin, önerilerini uygulamaya konmaları durumunda muhaliflerinin gücünü artıracağından korktuğu için geri çekti.[4]

Katerina'nın hükümetin nasıl yeniden şekillenmesi gerektiği ve yasal düzenin nasıl başlatılacağı konusunda kendi fikirleri vardı. O bu fikirleri, imparatorluk sorumluluğuna hazırlanmak amacıyla bilinçli bir şekilde okuduğu Aydınlanma düşünürlerinden aldı. Halkının temsilcileri tarafından geçerli kılınmış bir kanuna sahip olmanın önemli olduğunu hissetti ve 1767'de, toplumun farklı kesimlerinden seçilmiş delegelerden müteşekkil bir Kanun Tasarısı Komisyonu oluşturdu ve bu komisyon için kendisinin önerilerinden oluşan bir *nakaz* veya bildiri hazırladı.

Katerina, kanunla yönetim vizyonuna sahipti ve bu Petro'nunkine çok yakındı. Ona göre kanun, devletin, kendi gücünü ve zenginliğini artırmak ve halkın refahını sağlamak amacıyla toplumdaki kaynakları seferber etmek için kullandığı bir araçtı. Kanun, onun gözünde özerk veya bazen rekabet halindeki kurumlar arasında aracılık eden, kişisel olmayan bir güç değil; monarkın; otoritesini kullandığı ve ahlaki ilkeleri uygulamaya koyduğu bir araçtı. "Özgürlük, kanunların ortaya konulduğu bir toplumda yaşayan insanlardan oluşan bir devlette, insanların istemediği bir şeyi yapmaya zorlanması değil; herkesin dilediğini yapması idi." Bu, Fran-

4 David L. Ransel, *The Politics of Catherinian Russia: The Panin Party* (New Haven: Yale University Press, 1975), 76-98; 136-137.

sız veya İngiliz Aydınlanmacı düşünürlerinden çok, Alman kameralistlerin ortaya koyduğu ve Prusya'dan başlayarak birçok Alman monarkın uygulamaya çalıştığı bir bakış açısıydı.[5]

Kanun Tasarısı Komisyonu'nun üyeleri, aristokratlardan, şehirli halktan, Kossaklardan, ("bekâr hane sahipleri" olarak bilinen ve güney sınır bölgelerini savunan askerî görevlilerin çocukları/torunları olan) *odnodvortsy*dan, "siyah" köylülerden ve Rus olmayanlardan seçilen temsilcilerden oluşmaktaydı. Temsilciler, sıkıntılarını ve isteklerini içeren *nakaz*larıyla birlikte geldiler. Komisyonun 1767 Temmuz'undaki ilk toplantısında, her kesimin kendi çıkarlarını dikkate aldığı; yeni yasayı, toplumu ve devleti ele alacak şekilde bir bütün olarak ele almadığı görüldü. Meclisleri tamamen yerel bazda daha geniş bir çerçeve olmaksızın işlediğinden, bu kişilerin, Rus devletinin ihtiyaçlarını ve genel çıkarlarını kavramlaştırması mümkün değildi.[6]

Sonunda, Katerina, 1768'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaşın başlamasıyla birlikte delegelerinin askerlik hizmeti için kayıt yaptırmalarını sağlamak amacıyla, komisyonun sınırsız toplantılarını tatil etti. Ve onları bir daha toplantıya çağırmadı fakat alt komisyonlar çalışmalarına devam etti ve komisyon sekreterliği, 1780'de mevcut kanunun on ciltlik bir özetini yayınladı. Katerina, ortaya çıkan bilgiyi kullandı fakat yasamanın görevinin, farklı kesimlerin çıkarları arasında denge kurmak ve hüküm vermekten ibaret olmasını istemedi ve çok geniş kapsamlı kavramları, kendisinin ve danışmanlarının, herhangi bir seçilmiş meclisten daha iyi belirleyebileceğine karar verdi. Bununla, Rus devlet siyasetinin sürekli hale gelmiş bir çıkmazı, yani temsil kurumlarının, sadece mevcut ayrıcalıkları destekleme ve bu yüzden sosyal çatışmayı artırma eğiliminde oldukları gerçeği belirgin bir hal aldı.

Bu anlamda Katerina'nın karşılaştığı sorun, 18. yüzyılda diğer bütün monarkların karşılaştığı sorundan farklıydı. Onlar, korpo-

5 Madde 37, P. Dukes, ed., *Russia under Catherine the Great,* cilt 2: *Nakaz to the Legislative Commission* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1977), 46; Omel'chenko, *"Zakonnaia monarkhiia,"* 100-102.

6 Omel'chenko, *"Zakonnaia monarkhiia,"* 112-126.

rasyonların ve yerel kurumların ayrıcalıklarına ve dokunulmazlıklarına son vermek için otoriteyi ve kanunu kullanmak zorunda kalırken; çariçenin sorunu bunun tam aksi, yani bu kurumların zayıflığıydı. Bu kurumlar, Rus devletinin gelişme biçiminden dolayı hükümet otoritesinin geçişini sağlayacak bir araç işlevi bile göremeyecek kadar zayıftı. Sonuç olarak, otoritenin ve zenginliğin dağıtılmasındaki başlıca öğeler, hâlâ klientalizm ve vergi sistemiydi.

Merkezi yasama yetkisini kendi üzerine alan Katerina, sonra – Petro'nun en büyük eksiklerinden biri olan– aracı sosyal kurumları güçlendirmek ve bu boşluğu doldurmak için sosyal bir sınıf yaratma işine girişti. Yerel hükümet sorununa hiçbir selefinin eğilmediği kadar büyük bir ciddiyetle eğildi. En son aldığı ve ele geçirdiği yerler de dahil, imparatorluğun bütün topraklarını elli *guberni*'ye (eyalet) ve 360 kadar *uyezd*'e (bölgeye) ayırdı. Her eyaletin başına, bizzat monark tarafından atanan ve merkezi kolejlere tabi, bir dizi yerel ofisten sorumlu bir *gubernator* veya vali getirildi. (Bazı nedenlerden dolayı özel ilgi isteyen sınır bölgelerindeki bazı yerlerde, valiler dışında, birkaç eyaletten sorumlu bir *general-gubernatory* da vardı). Her bölgenin başında, işlevsel makamları doldurmak için ihtiyaç duyulan memurları seçen yerel aristokratlar meclisi (*dvoryanskoe sobranye*) ile işbirliği içinde olan resmi bir polis vardı. Aristokratların bölge komutanı/lideri (*predvoditel dvoryanstva*), meclisin üstündeydi ve bütün resmi işlerde yerel çıkarları temsil etmekteydi.

Aristokratlar bu planda çok önemli bir yere sahip olduklarından, Katerina onlara 1785 yılında bir berat verdi. 1762'de devlet hizmetinde bulunmak yükümlülüğünden azat edilmişlerdi. Şimdi, her *gubernya*da ve *uyezd*de kendi meclislerini oluşturma hakkı elde ettiler. Belirli miktarda toprağı ve belli sayıda serfi olan, belli statüdeki herkesin katılma hakkı olduğundan, bu örgütler, kendi üyelerini kendileri belirleyebilirlerdi. Ayrıca aristokratın statüsü, ancak onun bu statünün şeref ve onuruna aykırı bir harekette bulunması üzerine ve ancak diğer aristokratların yürüttüğü bir mahkeme sonucu iptal edilebilirdi. Böylece toprak sahibi aristokratlar, Rusya'da kanunen garanti edilen toplu haklara sa-

hip ilk sınıf oldu. Üstelik bu berat sayesinde toprakları ve serfleri, özel mülkiyetleri haline geldi.[7] Bu, Rusya'da askerî olmayan ilk yerel hükümet biçimini oluşturan ilk düzenlemenin bir parçasıydı. Batılı bir kültür ve serf sahipliği gibi ortak özelliklerde birleşen ve Derece Tablosu'nun ilk sekiz basamağıyla tanımlanan yönetici bir sınıf, şimdi de merkezi ve yerel hükümeti, askerî komutayı ve diplomatik kadroları doldurmaktaydı. John LeDonne'un belirttiği üzere, "Serflik, aristokrasinin politik hâkimiyetinden, yönetici sınıfın meşruiyetinden ve büyük Rusya'nın kaderinden ayrı tutulamazdı."[8]

Aynı zamanda serflik, nüfusun neredeyse yarısını devlete ve kanuna ulaşamaz halde bıraktı. Pratikte, kimin serf edinme hakkı var ve serflere nasıl muamele edilmeli gibi konularda mahkemeler aracılığıyla istikrarlı bir kavram oluşturmanın mümkün olmadığı görüldü.[9]

Katerina ayrıca kasabalara, daha zayıf bir biçime sahip de olsa, bir berat bağışladı ve devlet köylülerine de, köy komünleri aracılığıyla hukukla savunulabilecek mülkiyet hakları ve sınıf statüsü bağışlamayı planladı. Bunun için bir taslak tamamlandı fakat bu, bilinmeyen sebepler yüzünden hiç yayınlanmadı. Belki de Katerina, reformları sayesinde statüleri gerçekten zayıflayan özel serfler arasında faydasız umutlar uyandırmaktan çekindi.[10]

Aristokratlarınkiler dışında köklü kanunlar ve onlar dışında etkili tüzel kişilikler olmadığı için Rus devletinin özünü, önde gelen aristokrat ailelerin ve onların kendi aralarındaki bağlantılarının oluşturduğunu söyleyebiliriz. Onların devamlı çabaları ve kendilerini yeni Avrupalılaşmış düzenle tanımlamaları olmaksızın Rusya, diğer bir acımasız ve baskın çarın, yani IV. İvan'ın ölümünden

7 R. E. Jones, *The Emancipation of the Russian Nobility, 1762-178;* (Princeton: Princeton University Press, 1973), 267-283; beratın İngilizcesi için bkz. David Griffiths ve George E. Munro, ed., *Catherine II's Charters Of 1785 to the Nobility and the Towns* (Bakersfield, Calif.: Charles Schlacks, 1991), 1-21.

8 John P. LeDonne, *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762-1796* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 343.

9 Elise Kimerling Wirtschafter, "Legal Identity and the Possession of Serfs in Imperial Russia," *Journal of Modern History* 70 (1998), 561-587.

10 R. P. Bartlett, "Catherine II's Draft Charier to the State Peasants," *Canadian-American Slavic Studies* 23 (1989), 36-57.

sonra olduğu gibi, Petro'nun ölümünden sonra da yeni bir Karışıklıklar Devri'nin kurbanı olabilirdi.[11]

Yeni bir toplumun ve "devletin" merkezinde, ordu subayları ve özellikle muhafız birliklerinden subaylar vardı. En yüksek aileler bile bu birliklerin komutanlığını şerefle yapabilirlerdi ve daha mütevazı kökleri olanlar, bu statüye yükselmek için gayret ederlerdi. LeDonne'nin belirttiği gibi onlar, "başkentlerdeki yönetici ailelerle birliklerdeki müşterileri arasındaki politik işbirliğinin; yönetici sınıfın kendisini tanımlayan görevinin; yani toplumu, yabancı ve dahili) düşmanlara karşı savunmanın vücut bulmuş hali idiler."[12] Onlardaki birlik ruhu, belirli kurumlarda hiçbir zaman vücut bulmamış olsa da, Petro'nun 1725'te ölümünden Katerina'nın 1762'de tahta geçişi arasındaki dönemde devletin ayakta kalması açısından son derece önemliydi. I. Petro, mevcut veraset sistemini ortadan kaldırarak, biyolojiyi bile monarkın iradesini kısıtlayıcı bir faktör olmaktan çıkardı. Sonuç olarak 18. yüzyıl boyunca tahta, rasgele, Muhafızlar Birliği'ndekilerin desteği ile Aleksey Mihailoviç'in iki ailesinden gelenler geçtiler ve tahttan da aynı yolla indirildiler.

Yeni tarz bir aristokrasinin yaratılması aslında faydalı ve kendi kendisini destekleyen bir durumdu. Başlangıçta genç aristokratik erkekler, matematik, denizcilik ve mühendislik eğitimi almak için "şifre" okullarına gitmeye isteksizdiler. Fakat kısa bir süre sonra şaşırtıcı bir şekilde Petro döneminin ruhunu özümsemeye başladılar. Bu anlamda, unvanlarına rağmen sivil hizmetler ve ordu subaylığı için onları eğitmek amacıyla planlanan Harp Okulları'nın açılışı bir dönüm noktasıydı. Harp Okulu öğrencileri, pratik bilgiler dışında, kültür, görgü kuralları ve Avrupa aristokratlarının arasına karışmayı amaçlayanlardan beklenilen bir şekilde sosyal nezaket kurallarını edindiler.[13]

Aristokratlar, zaman içerisinde edinmiş oldukları bu nitelikle-

11 John LeDonne, *Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700-1825* (New York: Oxford University Press, 1991), 297-301.

12 LeDonne, *Ruling Russia,* 5, 343.

13 A. Romanovich-Slavatinskii, *Dvorianstvo v Rossii ot nachala xviii-ogo veka do otmeny krepostnogo prava* (St. Petersburg, 1870), 82-83; S. M. Troitskii, *Russkii absoliutizm i dvorianstvo v xviii-om veke* (Moskova: Nauka, 1974), 269-271.

rin kendilerini aristokrat olmayanlardan ayıran önemli bir kıstas olduğunu anladılar ve diğer bir ifadeyle onları bir onur meselesi olarak görmeye başladılar. Kendi statülerinin bekası için, ülkedeki bazı insanların Deccal'ın işi olarak tabir ettiği bir kültürü benimsediler ve yaydılar.

Bazı genç aristokratlar, eğitim almak için, ilk başta ele avuca sığmaz erkek çocuklarmış gibi birisinin gözetiminde gruplar halinde, daha sonra ise kendi istekleriyle tek başlarına Fransa'daki veya Almanya'daki üniversitelere gönderildiler. Bunun sonucu olarak, 18. yüzyılın sonunda en iyi aristokrat ailelerinin çoğu, toplumda hatta bazen evde Fransızca konuşur hale geldiler ve Rusçayı daha çok hizmetçileriyle, serfleriyle ve küçük çocuklarla iletişim için kullandılar. 19. yüzyılda İngiltere'deki devlet okullarında eğitim alan ve ülkelerine döndüklerinde orada iken karşılaştıkları ve tanıdıkları sosyal ve entelektüel ortama özlem duyan Hint prensleri gibi, Rus aristokratlar da Batı Avrupa kültürünü özümsemeye, onu ruhani yaşamlarının bir parçası haline getirmeye başladılar ve Rusya'da böyle bir şeyin olmamasına hayıflandılar.

Bununla birlikte Rusya, bir sömürge değildi: Egemen bir devletti ve Avrupa'nın en güçlü ülkelerinden biriydi. Kültüründe, elitlerle halk arasında görülen bu sömürge tarzı boşluk çok daha garipti. Bazı tarihçiler bunun bir sonucu olarak Rus aristokrasisinin Rusya'ya yabancı olduğunu belirttiler. Vasili Klyuçev, aristokratları "yabancılar arasında evinde gibi davranmaya çalışan; evlerinde ise yabancı olmayı başaran" kişiler olarak tanımladı. Marc Raeff de benzer bir şekilde "Avrupa'ya seyahat ve orada eğitim tecrübesinin aristokratları, kendi milletlerine özgü özelliklerinden arındırdığını" belirtti.[14]

Bu iddiaları sorgulayan Michel Confino, aristokratların Rus kurumlarında hizmet etmeye devam ettiklerine ve hizmetlerini tamamladıktan sonra topraklarına çekildiklerine ve kendilerini yerel meselelere adadıklarına ve çoğunun, serf çocuklarıyla birlikte

14 V. O. Kliuchevskii, "Kurs russkoi istorii," in *Sochineniia*, cilt 5 (Moskova: Gospolitiz-dat, 1958), 183; Marc Raeff, *Origins of the Russian Intelligentsia: The Eighteenth Century Nobility* (New York: Harcourt, Brace, 1966), 75.

serf bir dadının bakımında geçen çocukluklarına dair sıcak anıları unutmadığına dikkat çekti.[15]

Confino kesinlikle haklıydı: Rus aristokratları kültürleri açısından tamamen Rus idiler ve son derece vatanseverdiler. Aslında onlar, ilk bilinçli Rus vatanseverleri olarak da kabul edilebilir. Fakat Klyuçevski ve Raeff'in haklı olduğu noktalar da vardı: Aristokratların Rusluğu, köylülerinkinden, hatta tüccarlarınkinden ve kilise üyelerinkinden çok farklıydı. Onlarınki; Harp Okulları, Muhafız Birlikleri ve imparatorluk sarayının etrafında oluşan ve Fransa ve Almanya'dan çıkan sosyal ve kültürel değerlerle bezenmiş bir imparatorluk Rusluğu idi. Kendilerinin, yarı barbarlığın ortasında okyanus olarak gördükleri toprakları, Avrupa kültürünün adalarıydı. Köyün Rusluğu, onlar için önemliydi fakat onun farklı olduğunu biliyorlardı. Bu, *rosiiski* ve *russki*, imparatorluk Rusya'sı ve Rusya arasında ortaya çıkan ve 19. yüzyılda giderek önem kazanan bir bölünmeydi. İkisini birleştirmeden bir Rus ulusu yaratmak mümkün değildi; ancak imparatorluğun baskıları bu ikisini birbirinden giderek daha fazla ayırdı.

Mali ihtiyaçlar ve ekonomik sonuçları

I. Petro'nun ve halefleri dönemindeki hükümetlerin, devasa büyüklükteki yeni ordunun harcamalarını karşıladıkları başlıca mali araç, tam olarak 1724'te uygulanmaya başlayan kelle vergisiydi. Vergilendirilebilir sınıfların, köylülerin (serfler de dahil) ve şehirli halkın kayıtlı bütün erkeklerinden alınan bu verginin, genel vergi yükünde önemli bir artış getirip getirmediği konusunda farklı görüşler mevcuttur fakat kesin olay üç şey vardır. Birincisi, topraklarına veya mülkiyetlerine bakılmaksızın herkesten aynı oranda alındığı için hiç eşitlikçi değildi ve en az ödeyebilecek durumda olanların omzunda önemli bir yüktü. İkincisi, komünler eksikliklerin karşılanmasından "ortak" olarak sorumlu olduklarından, vergi onları hiç kimsenin fakirlik alt sınırını

15 Michel Confino, "Histoire et psychologie: a propos de la noblesse russe au dix-huitieme siecle," *Societe et mentalites collectives en Russie sous l'Ancien Regime* (Paris: fnstitut d'Etudes Slaves, 1991), 345-387.

aşmamasını sağlamaya teşvik etti. Diğer bir ifadeyle kelle vergisi, mali olarak motive edilmiş bir eşitlik yarattı ya da onu güçlendirdi. Üçüncüsü, verginin hesaplanması için gereken ve bir anlamda bu işi kolaylaştıran düzenli nüfus sayımları zorunlu hale geldi. Nüfus sayımları, oldukça zor ve pahalıydı ve kırsalda ya da kentlerde yaşayan vergilendirilebilir nüfusun, yaşadıkları ve çalıştıkları yerlere sabitlenmesinin sürekli hale gelmesinde etkili oldu. 1724'te dahili pasaport uygulaması başlatıldı ve Petro, bütün "serserilerin, fakirlerin ve başıboş kimselerin" vergilendirilmek üzere geldikleri topluluklara dönmeleri için bir kampanya başlattı.[16]

Askerî yenilikler ve ona eşlik eden reformlar, Petro'nun yeni kurumlar yaratmak yerine eski kurumları sağlamlaştırmak yoluna gittiğinin en iyi örnekleridir. O, bu amacını gerçekleştirmek için Rus toplumunun görece basit ve dağılmamış geleneksel yapısını kullanırken; rakip Avrupa monarkları, yerleşik ayrıcalıklı sınıflarla uğraşmak zorunda kaldılar. Fakat aracı kurumların olmamasının zararlı birtakım sonuçları da vardı. Örneğin, kendi serflerinin sayısını az gösterebilecek aristokratlar dışında nüfus sayımını yapabilecek güvenilir yerel memurlar yoktu. Bu nedenle nüfus sayımları, kendi birliklerinden sorumlu olan ordu subayları tarafından yapıldı ve bütün bu sürece işgalci bir güç tarafından vergi konuluyormuş havasını verdi.[17]

Üretimin gelişmesinin paradoksal sonuçları vardı. Petro, düşünce olarak, garanti edilmiş sözleşmeler ve korumacı gümrük politikalarıyla devlet tarafından korunan özel sektörleri teşvik eden bir merkantalistti. Petro, askerî üniformaların üretilmesi için gereken yeni tekstil atölyelerine ve savaş malzemeleri üreten fabrikalara ve silah ve cephane üretmek amacıyla metal işleri-

16 Anan'ich, *Vlast'i reformy*, 147; Arcadius Kahan, *The Plow, the Hammer, and the Knout: An Economic History of Eighteenth-Century Russia* (Chicago: University of Chicago Press, 1985), 319-321, kelle vergisiyle gelen ekstra vergi yükünü azımsar. P. N. Miliukov, *Gosudarstvennoe khoziaistvo Rossii v pervoi chetverti xviii stoletiia i reforma Petra I* (St. Petersburg, 1895), 727-728, vergi yükünün yaklaşık % 42 arttığını hesaplamıştır.

17 Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven: Yale University Press, 1998), 137-138.

ne duyulan ihtiyaç sebebiyle, fabrikalar inşa etmesi için girişimciler davet etti ve bu fabrikalar işe alacak yeteri kadar insan bulamadığı zaman komşu köylerden buralara işçiler "tayin etti". Devlet korumasında ve devlet destekli olan ve işgücü endüstri serflerinden karşılanan özel teşebbüs, 18. yüzyıl boyunca iyi işledi. Rusya'nın büyük ordusunun ihtiyaçlarını karşılamasını ve Avrupa'nın en önde gelen demir üreticisi olmasını sağladı. Ayrıca, himaye ve uzun süreçte endüstri devrimine ayak uydurmakta zorlanan ilkel teknoloji ve yetenek düzeylerinin üzerine oturan bir üretim sistemini sağlamlaştırdı.[18]

Mali ve endüstriyel reformların en uzun süreli etkisi; Rusya'nın ekonomik gelişmesini, güneyde ve batıda verimli ve yeni toprakların fethiyle birlikte hem tarımda hem de sanayideki üretimin yeni seviyelere çıkma fırsatı yakaladığı müteakip yüz elli yıllık bir süre için katı ve oldukça durağan bir biçime sabitlemiş olmasıydı. Sorunun merkezi, toprak sahibi ve serf arasındaki ilişkiydi. 18. yüzyıl boyunca birçok aristokrat, çarlardan birçok hediye, bazen de toprak ve "siyah" köylüler gibi cömert hediyeler aldılar ve aldıkları köylüleri serfe dönüştürdüler. Toprak sahipleri, kendilerine sağlanan kaynaklarla, önemli girişimciler haline gelebilirler ve Rusya'nın zengin ve bol miktardaki doğal kaynaklarını işletebilirlerdi. Ancak resmi görevleri ve geri kalmış bir köy ekonomisine bağımlılıkları, bu fırsatı kullanmalarına engel oldu.

Toprak sahipleri, her şeyden önce devletin hizmetinde çalışan kişilerdi: Çoğunlukla tarım hakkında bilgileri yoktu ve zaten genellikle bir bölüğü komuta ettiklerinden veya uzaktaki bir eyaleti yönettiklerinden uzun süreler topraklarının başında değillerdi. Tarımın nasıl yapılacağına karar veren, gerekli araçları ve tohumları sağlayan köylülerdi. Toprak sahipleri, topraklarının işletilmesi ve yönetimi için kâhyalarına ve onların köylülerle olan ilişkilerine güvenmek zorunda idiler. Bazıları, işlerini, kendi adaylarının köy temsilcisi/yaşlısı olarak seçilmesini sağlayarak yürüttüler fakat birçok komün meclisi, kendi adaylarını destekledi. Zaten kâhyalar da

18 Kahan, *Plow, Hammer, and Knout,* bölüm 3; Mikhail I. Tugan-Baranovsky, *The Russian Factory in the Nineteenth Century* (Homewood, III.: Irwin, 1970), bölüm 1.

köylülere genellikle kendi adaylarını desteklemelerini tavsiye etti çünkü onlar için köylülerinin güvenini kazanmış biriyle çalışmak çok daha önemliydi.[19]

Bu şekilde birçok aristokratın toprağı, geçmişte köy komününün hayatta kalmasını sağlayan ama şimdi yeniliği teşvik etmekten gerçek anlamda uzak olan, riskten kaçınan metotlara göre ekilen, devasa köylü toprakları haline geldi. Ve bu topraklar, şimdi geçmiştekinden çok daha fazla yükle baş etmek zorundaydılar. Boyarlar, kendilerinden daha zengin komşularına ya da diplomat veya subay olarak yurtdışına gittiklerinde şahit oldukları dikkat çekici tüketim alışkanlığına gıpta ettiler. Malikânelerini; mobilya, tablo, dizayn edilmiş bahçeler ve iç dekorasyon gibi Batılı ürünlerle süslediler. Fransız tarzında giysiler giydiler ve Fransız şarabı ithal ettiler. Bütün bunlar, ne kadar geniş olursa olsun bir köylünün servetinin karşılayacağından çok fazlaydı. Aristokratlardan sadece birkaç tanesi, tarımı geliştirdi ve pazarda ihtiyaç duyulan hammaddeleri üretti. Fakat çoğu, tarım bilgisi ve hangi topraklarından veya mülklerinden ne kadar gelir elde edebileceklerini belirlemelerine yardımcı olabilecek muhasebe bilgisinden yoksundu. Onlar için, vergileri artırarak köylülerin üzerine ekstra sorumluluk yüklemek, mülklerinin bir kısmını kiraya vermek ve kredi alabilmek için saraydaki bağlantılarını kullanmak çok daha kolaydı.[20] Aslında bütün sistem, sözde iki yüzyıl önce ilga edilen *kormlenie* sistemini sürekli hale getiren bir niteliğe sahipti.[21]

Devlet kredileri, yetkililer başlıca çalışanlarının iflas etmesini istemediğinden, hemen hemen her zaman mevcuttu. 1754'te toprak sahiplerine uygun şartlarda kredi vermesi için bir Aristokratlar Bankası kuruldu. Sonuç, inanılmaz biçimde artan bir borç yığını idi: 1842'ye gelindiğinde serflerin yarısından çoğu, 1859'da ise

19 V. A. Aleksandrov, *Sel'skaia obshchina v Rossii xvii-nachalo xix veka* (Moskova: Nauka, 1976), 111-115; Confino, "Histoire et psychologie," 51-62, 80-86, 117-126.

20 Arcadius Kahan, "The Costs of 'Westernization' in Russia: The Gentry and the Economy in the Eighteenth Century," *Slavic Review* 25 (1966), 40-66.

21 LeDonne, *Absolutism and Ruling Class*, 269-275.

üçte ikisi, toprak sahipleri tarafından, alınan kredilere karşı garanti olarak gösterildi.[22]

Bu düzenlemede en çok zarar görenler serfler değil, kentlilerdi. Onlar, çardan özel bir koruma görmedikleri gibi, bir de vergi yükünü omuzlamak ve resmi görevleri yerine getirmek zorundaydılar. Kasaba; kurumları ve insanlarıyla, köyle aynı görevi yerine getirmeye devam etti: Orduya asker sağladı, vergi ödedi ve devlet için başka hizmetler sağladı. *Posad* halkının, köylüler gibi, kendi meclisleri vardı ve üyeleri benzer şekilde belli bir yere sabitlenmiş olup, "ortak sorumlulukla" bağlıydılar ve seçilmiş liderleri izin vermedikçe bulundukları yerden ayrılmaları mümkün değildi. Kaçaklar takip edilip geri getirilebilirdi ve komünün bu şekilde davranması çıkarınaydı çünkü aksi halde kaçakların vergisini de onun üyeleri ödemek zorundaydı.[23]

Devlet, bu yükümlülüklerin karşılığında şehir halkına herhangi bir ticaret dalının ya da ürününün tekelini vermedi fakat tüccarların 1721-1762 yılları arasında serf satın alma hakkını kabul etti. Köylüler, toprak sahipleri için çalışanlar ve diğerleri; şehrin caddelerinde ticaret yapma hakkına sahiptiler ama şehir halkının yükümlülüklerini taşımadıklarından mallarını onlardan daha ucuza satmak zorundaydılar.

II. Katerina, bu durumu 1785'te şehir halkına bir berat vererek değiştirdi fakat bu beratla gelen haklar, aristokratlara verilen imtiyazların yanında oldukça mütevazıydı. Berat, tüccarları (500 rubleden fazla sermayesi olan kişileri) özel sorumlulukları ve ayrıcalıkları olan bir elit sınıf haline getirdi. Onları kelle vergisinden ve bedensel cezadan muaf kıldı; ayrıca onlara askerî hizmet yerine para ödeme hakkı verdi. Beratla birlikte şehirde yaşayanlar; her biri bağımsız bir sınıf olan, kendi işlerini yapma; seçilmiş bir belediye başkanı liderliğinde kasaba ya da şehrin işlerini yerine ge-

---

22 Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (New York: Atheneum, 1964), 380-385.

23 A. A. Kizevetter, "Posadskaia obshchina v 18-om veke," in *Istoricheskie ocherki* (Moskova, 1912), 242-263; P. G. Ryndziunskii, *Gorodskol grazhddnstvo doreformennoi Rossii* (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1958), 40-51; J. Michael Hittle, *The Service City: State arid Townsmen in Russia, 1600-1800* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979), bölüm 6.

tirmekle görevli belediye konseyine temsilci seçme hakkına sahip olup, altı kategoriye ayrıldılar. Bu, karmaşık bir sistemdi. Tüccarların vergiden muaf olması yüzünden, kasabalının birbirine "ortak sorumluluk"la bağlı halkının geri kalan kesimlerinin vergi yükünü artırdığı için bu sistem dezavantajlıydı. Ayrıca şehir halkı, hizmet devletinin bir parçası olarak kaldı: Kendine has özgürlüklerden yoksundu ve örneğin serf almak veya azat etmek gibi hakları yoktu. Sonuç olarak, şehirli sınıflar büyük ölçüde parçalanmış bir yapı arz ettiler.[24]

Şehirler üzerine konulan kısıtlamalardan dolayı, köyler, bütün ekonomik yetersizliklerine rağmen sıradan insanların yaşaması için bazı yönlerden çok daha güvenli idi. Bir serfin en azından garanti edilen belirli bir toprağı ve belirli bir geliri vardı. Ve tarım veya *kustar* endüstrisi (küçük ev sanayi), şehirdeki ticaret ya da üretimden daha güvenli bir gelir kaynağıydı. Kasabalarda yaşayan insanların oranı, 1740'larda % 11 iken, 1860'larda Avrupa'nın başka yerlerindeki demografik eğilimin aksine % 7'e düştü.[25]

Oysa kırsaldaki nüfus artışı, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında çok yüksekti. Bu artışta, serfliğin parçası olan herkesin önemli bir çıkarı vardı. Toprak sahipleri, daha fazla sayıda işçiye kucak açtı ve serflerinin sayısını statüsünün bir göstergesi olarak öne çıkardı. Köy komünü, ödenecek vergilerin yükünü paylaşmak için mümkün olduğunca çok sayıda işçiye ihtiyaç duydu ve haneler erken evliliğe ve çok sayıda çocuğa sıcak baktılar çünkü aileye katılan her yeni üye, haneye daha fazla toprak verilmesi demekti.[26]

Nüfus artışı, hem yeni ihtiyaçlar hem de yeni fırsatlar doğurdu. Bunun, güneyde Dinyeper ve Volga üzerinden Avrupa Rusya'sının birçok bölgesine nakledilen buğdayın daha ucuza sağlanma-

24 Hittle, Service City, bölüm 10; Manfred Hildermeier, *Bürgertum und Stadt in Russland, 1760-1870: Rechtliche Lage und soziale Struktur* (Cologne: Böhlau Verlag, 1986), 81-90.

25 B. N. Mironov, *Russkii gorod v 1740-1860-ye gody: demograficheskoe, sotsial'noe i eko-nomicheskoe razvitie* (Leningrad: Nauka, 1990); David Moon, "Reassessing Russian Serfdom," *European History Quarterly* 26 (1996), 483-526.

26 Richard L. Rudolph, "Family Structure and Proto-Industrialization in Russia," *Journal of Economic History* 40 (1980), 111-118; Steven L. Hoch, "Serfs in Imperial Russia: Demographic Insights," *Journal of Interdisciplinary History* 13 (1982), 221-246.

sı anlamına gelen yeni arazilerin tarıma açılması ile aynı döneme denk gelmesi bir şanstı. Bu yeni kaynaklar; köylüleri, özellikle kuzeydeki daha az verimli topraklarda yaşayanları, sonuç vermeyen topraklardan ürün elde etmek için hissettikleri sürekli baskıdan kurtardı ve onların para kazanmak için tarım dışında başka yolları seçmesine olanak tanıdı. Senyörler, himayesi altında yaşayanların gelir elde etmesinden ve onu, en azından yılın belli bir dönemi için *barşçina*dan (angarya işlerinden) *obroka* (ürün ya da para şeklinde ödemeye) dönüştürmesinden; böylece onlara gerek duydukları zaman köyden ayrılmaları için izin vermesinden memnundu.

Evlerinden uzakta çalışan köylüler, bir artel; çalışanların kendilerini hep birlikte bir işverene kiraladıkları bir sendika kurdular. Bu kişiler, sıklıkla bir arada yaşarlardı ve genellikle ortak üretim araçlarına sahiptiler. Onlar adına işverenle görüşecek, ücretlerini alacak, onu üyeler arasında bölüştürecek ve genellikle iş disiplinini gözetleyecek bir *starosta* ya da yaşlı seçerlerdi. Bazı yönlerden artel, bir köy komünü gibiydi ve dış dünyadaki ilişkilerin ve işlerin en iyi, ortaklaşa ve işbirliğiyle yürütüleceğine dair inancın vücut bulmuş haliydi.[27]

Sonuç olarak 18. yüzyılın sonunda esas gelir kaynağının tarımdan ziyade *kustar* endüstrisinden kazanıldığı, tamamen kırsal yerler vardı. Moskova'nın kuzeyinde ve doğusunda, Moskova'nın giderek büyüyen giysi piyasası için keten ve ipek; daha sonraki dönemlerde ise pamuklu kumaş dokumacılığında uzmanlaşmış köyler mevcuttu. Vladimir ve Kostroma *guberniya*larında, 19. yüzyıl boyunca oldukça büyük bir endüstri şehri haline gelen İvanovo'da, Şeremetev topraklarını merkez edinen diğer bir tekstil bölgesi vardı. Nijni Novgorod *gubernya*sında, tabaklama ve metal işleri gelişti ve yine Şeremetev toprakları üzerinde yaşayan ve "Rus Sheffield'i" olarak bilinen Pavlovo; kilit, bıçak, makas ve ameliyat araçlarında uzmanlaştı. Belli bir alanda uzmanlaşan diğer bir köy, Vladimir *gubernya*sında Kont Panin'e ait olan, köylülerin seyyar satıcılar aracılığıyla Rusya'nın her yerine ulaştırılan ucuz ikonlar, baskı resimler ve taş baskılar ürettiği Mstera idi.

---

27 Artelle ilgili en geniş kapsamlı çalışma, Georg Staehr'ın *Ursprung, Ceschichte, und Bedeu-tung des russischen Artels*, 2 cilt (Dorpat, 1890-1891) isimli eseridir.

İkonlar ve baskı resimlerin pek ağırlığı yoktu fakat *kustar* endüstrisinin, çoğu ürün açısından geniş çaplı endüstrilere oranla önemli avantajları vardı. Gelişmemiş iletişim koşullarından dolayı malları uzun mesafelere taşımak güçtü: Bu yüzden bölgesel ya da yerel bir pazar için küçük ölçekli *kustar* endüstrisi daha uygundu. Yıkıcı rekabet sağlamaktan uzak olan ağır sanayideki gelişmenin ilk aşamaları da, kustar endüstrisine, ona bazı temel araçlar sağlayarak ve köylüleri eğiterek önemli katkılarda bulundu.

İlk sanayi girişimcilerinin bazıları köylülerdi, özellikle de devlet köylülerinden çok şahsa ait köylülerdi. Toprak sahipleri, sadece izin verdikleri için değil, aynı zamanda üretime giden yolu açtıkları, ilk sermayeyi ve hammaddeyi sağladıkları, iş disiplinini destekledikleri ve ticaret ayrıcalıkları ve şartları uygun ulaşım tarifeleri ve benzeri koşulları sağladıkları için çok önemliydiler. Onlar, girişimci bir serfin ölmesi durumunda, sermayesinin komünündeki üyeler arasında paylaşılmasını engellemek için müdahale ederlerdi. 19. yüzyılın sonunda Rusya'da öne çıkan bazı sanayiciler, bir değirmen veya tabakhane kurmuş, işçiler çalıştırmış ve efendisinden özgürlüğünü ve emeğinin yarattığı mülkü satın alacak kadar para biriktirmiş bir serften sadece biri iki kuşak sonra gelenlerdi.[28]

Rusya'nın kendisine özgü, 19. yüzyılın başındaki ilk sanayileşme geleneği, kırsal ve birkaç büyük devlet destekli sektöre rağmen küçük çaplıydı. Bununla birlikte o, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Rusya'nın ordusunu, bürokrasisini ve büyük devlet statüsünü desteklemeye yetti. Bu noktada doğal sınırlarına ulaştı ve bu yüzden ileriye dönük gelişmenin önünde bir engel teşkil etmeye başladı. Ekonomik yapı, devletin ya da toprak sahibinin korumasına çok fazla vurgu yaptı. Hangi endüstriye teminat verileceğini, mülkiyet ve sözleşmeden çok klientalizm belirledi.

Devletin ekonomiden gelir sağlama biçimi, bu ekonomik ya-

28 Richard L. Rudolph, "Agricultural Structure and Proto-Industrialization in Russia: Economic Development with Unfree Labor," *Journal of Economic History* 45 (1985), 47-69; Edgar Melton, "Proto-Industrialization, Serf Agriculture, and Agrarian Social Structure: Two Estates in Nineteenth-Century Russia," *Past and Present,* no. 115 (1987), 69-106; Henry Rosovsky, "The Serf Entrepreneur in Russia," *Explorations in Entrepreneurial History* 6 (1953-54), 207-229.

pının güçlenmesine katkıda bulundu. Nüfusu aynı düzeye getiren ve ona ortak özellikler kazandıran sadece kelle vergisi değildi. 18. yüzyılın ortasında Yedi Yıl Savaşları'nın getirdiği ihtiyaçlar, ekstra gelir kaynaklarının bulunmasını zorunlu kıldı. Bunu yapmanın en kolay yolu, dolaylı vergileri, özellikle alkollü içkilerden alınan vergiyi artırmaktı: İçkiye susamış kişilerin tatlı sözlerle parasını almak, kelle vergisi ödemeye yanaşmayanları zorlamak için cezaî yollara başvurmaktan daha kolaydı. Rus halk geleneği, kutlamalarda aşırı biçimde içmeyi gerektirirdi: Bu tür olaylarda fazla miktarda alkollü içki tüketmemek, kötü bir üne sebep olabilirdi.

Devletin alkollü içkiler üzerindeki tekeli, mültezimlere verildi. Bu tekel, memurlar, toprak sahipleri ve meyhane işletenler (batı eyaletlerinde bunlar genellikle Yahudilerdi) için, 1860'lara yerini istihsal vergisi alıncaya kadar önemli bir zenginlik kaynağı idi. 1759'da içki vergisi, devlet bütçesinin yaklaşık beşte birini, 1850'lerde ise % 40'ını oluşturdu. Mültezimler (*otkupşçiki*), yasak, eksik tartılmış, bozuk mallar ve pahalı mallar yerine sahte ve adi ürünler üretmek gibi illegal yollarla gelirlerini artırmak konusunda hiçbir vicdani rahatsızlık duymadılar. Eyaletteki memurlar, genellikle bu illegalliklere göz yummak karşılığında aldıkları rüşvetleri, gelirlerinin normal bir parçası olarak düşündüler. Bir yorumcunun ifade ettiği üzere, sanki "polis memurlarının kendileri, mültezimlere iltizam olarak verilmişti."[29]

Devlet, 1769'dan itibaren; ilk olarak 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nı finanse etmek için başlattığı uygulamaya devam etti ve düzenli olarak altın ve gümüşle desteklenmeyen kâğıt para (*assignaty*) basma yoluna gitti. Bunun doğal bir sonucu olarak kâğıt ruble değer kaybetti ve 1817'de sadece 25 kopeğe karşılık geldi. Hazine, 1820'ler ve 1840'lar boyunca finansal durumu *assignaty*'ya devlet borcu muamelesi yaparak, onları geri satın alıp ortadan kal-

29 Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997),104-105; E. V. Anisimov, *Rossiia v seredine xviii veka: bor'ba za nasledie Petra* (Moskova: Mysl', 1986), 54-56, 61-62; S. M. Troitskii, *Finansovaia politika russkogo absoliutizma v xviii veke* (Moskova: Nauka, 1966), 214; David Christian, *Living Water: Vodka and Russian Society on the Eve of Emancipation* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 42-43,142-151.

dırarak güçlendirmeye çalıştı fakat bu uygulamayı tamamlayacak kadar altın külçeye hiçbir zaman sahip olamadı. Kırım Savaşı'nın ve Leh isyanını (1863-64) bastırmanın getirmiş olduğu yüksek maliyet, finansal krizin çok daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına neden oldu.

İmparatorluğun finansal anlamda, kâğıt para ve insanlarının sarhoşluğu sayesinde ayakta kaldığını söylemek yanlış olmaz. Finansal bir yıkım getirebileceği için savaştan mümkün olduğunca uzak durulması gerekti. Rus devleti, imparatorluğun devamını sağlamak için kapasitesinin kaldırabileceğinden fazla bir yükün altına girdi ve toprak ve insan kaynaklarını o günkü teknolojik düzeyin kaldırabileceği en son sınıra kadar zorladı. Üstelik gereksinimleri, böyle bir teknolojinin ilerlemesini sağlayacak dahili bir pazarın ve yatırımın gelişimini engelleyerek, girişimlerini kısıtladı. İltizam, diğer ülkelerde de bilinen bir uygulamaydı: Hem Roma hem de 17. ve 18. yüzyıl Fransa'sı, büyük oranda bu sistem üzerine oturmuştu. Fakat her iki ülkede ve Rusya'da bu sistem, gelirlerin eşit şekilde dağılımını engelledi, ekonomik gelişmeyi zora soktu ve devletin, gerçek zenginliğini seferber etme yeteneğini azalttı.

Bu düzenlemeler, köylüler için büyük bir yüktü ve adil olmaktan uzaktı fakat tamamen katlanılmaz değildi. Ne devlet ne de toprak sahipleri, köylüleri yıkımlarına sebep olacak biçimde sömürmek yanlısıydılar. Üstelik toprağa bağımlı olmak, toprağın ve normal olarak bir yılda geçinecek kadar yiyeceğin garanti edilmesi demekti. Bu, aynı dönemde Avrupa'nın diğer ülkelerinde, geleneksel topraklarını, kamulaştırma ve pazar ekonomisi yüzünden kaybeden köylülerinkine göre oldukça iyi bir durumdu. Hatta toprak sahiplerinin, en azından teoride, kıtlık döneminde köylüleri için buğday sağlama zorunluluğu vardı. Steven Hoch'un Tambov eyaletindeki Gagaryan mülklerine dair çalışması, normal bir senede köylülerin tüketimlerinin, Avrupa'nın çoğu yerindeki köylülerden geri kalmayacak biçimde oldukça iyi düzeyde olduğunu gösterir. Kötü senelerde ise, iyi işletilen topraklardaki kâhyalar, köylülere toprak sahibinin ambarından buğday verirlerdi – fakat 1833-34'te olduğu gibi bazen bu miktar, önemli bir krizi aşmaya yetmezdi.

Yazar, sonuç olarak serflerin "ataerkil fakat sınırlı bir refah sistemi ile" desteklendiğini belirtir.[30]

Sistemin ataerkil olduğu kesindi: Toprak sahipleri veya onların kâhyaları, hem vergileri toplama, hem de çavuşları, polisleri işe alma ve serfleri adına mahkemede hâkime başvurma işini yerine getirdiler, ki bu, son derece ve tamamen suiistimale açık fakat yine de her iki tarafa yaşam için gerekli asgari şartları sağlayan bir ilişkiydi.

Bu görevler, özellikle vergi toplama ve askere alma işleri, uygulamada ve özellikle 18. ve 19. yüzyılda artan bir şekilde bizzat *mir* tarafından yerine getirildi. Bu şekilde *mir*in seçilmiş memurları, *mir* köylü hanelerinin ortak bir yapısı olarak işlevine devam etmelerine rağmen, resmileştirilmiş ve yazılı prosedürleriyle, her zamankinden daha fazla bir biçimde devlet yapısının bir uzantısı haline geldiler.[31]

Geleneksel tarımı canla başla uyguladıkları, vergilerini ödedikleri ve toprak sahibine ve kâhyasına itaat ettikleri takdirde, köylüler katlanılabilir bir hayat sürebilirlerdi. Omuzlarına yüklenenler, köylülerin yaşama karşı eşitlikçi ve temkinli bir bakışa sahip olmalarını teşvik etti. Bu anlayışın merkezi, "ortak sorumluluk" idi. Bu sistem, toprak sahibi için faydalıydı çünkü vergi ve asker toplamak işini kolaylaştırmaktaydı; köylüler için ise oldukça önemliydi çünkü her hanenin en çok da kriz dönemlerinde asgari gereksinimlerini sağlamaktaydı ve idari devlet görevlerini büyük ölçüde basitleştirmekteydi.

"Ortak sorumluluk", yaşamın her alanında; ekonomide, çalışma biçimlerinde, kültürde, hukukta ve otoritede, köylülerin görüntüsüne renk kattı. İlkeleri, hane reislerinden ve genellikle en yaşlı erkek üyelerden müteşekkil *shod* adı verilen köy meclisinde vücut buldu. Hane reislerinin kadın olması, çok nadir bir durumdu. *Shod*, vergi yükünün paylaştırılmasından, toprağın düzenlenmesinden, ortak toprakların (mera, ormanlık alanlar vesaire) idare-

30 Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov* (Chicago: University of Chicago Press, 1986), bölüm 1; alıntı, s. 64; Moon, "Reassessing Russian Serfdom," 500-508.

31 B. N. Mironov, *Sotsial'naia istoriia Rossii perioda imperii (xviii-nachalo xx veka)* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1999), 429-435.

sinden, hangi yıl hangi ürünün ekileceğinin belirlenmesinden, ortak kullanım alanlarının (yol, köprü, dükkân ve kilise gibi binaların) bakımından ve kanun ve nizamın sağlanmasından sorumluydu. *Shod*, bu görevlerin her gün yerine getirilmesi için üyeleri arasından köyü dış dünyada temsil etmek, toprak sahiplerinin kâhyaları ile çalışmak ve devletin en aşağıdaki (maaşsız) memuru olarak işlev görmek gibi çok farklı rolleri üstelenecek bir yaşlı (*starosta* veya *burmistr*) seçerdi.[32]

Starosta, bir köy barakasında, kilise verandasında veya açık havada toplanan köy meclislerine başkanlık ederdi. Bu toplantılar için resmi bir prosedür yoktu; böylece en yüksek sesle konuşanın veya *starosta*nın gözüne ilişmeyi başaran kişilerin, toplantıda alınan kararları "en iyi", en yaşlı ve en zengin kişiler kadar etkilemesi mümkündü. Bu, bir tür doğrudan demokrasiydi fakat pratikte genel olarak toprak sahibine doğrudan bağların veya "siyah" köylülerin durumunda, en yakın devlet memurlarına bağlılığın söz konusu olduğu; geleneğe bağlı bir oligarşi gibi işledi.[33]

Meclis; maddi eşitliği, Rusya'nın birçok bölümünde, komünün genelde sulanabilir arazisini daha kuzeyde ise kereste veya balıkçılık olan esas kaynağını, düzenli olarak ve belli aralıklarla yeniden dağıtarak sağlamaya çalıştı. Bu prosedür, her hanenin yeteri kadar varlığa sahip olmasını ve komünün ödemesi gereken vergilerden kendi payına düşen miktarı ödemesini mümkün kıldı. Bu sistem, her hanenin, köyde veya civarında, yakın veya uzak, kuru veya sulu, verimli veya daha az verimli olmak üzere farklı toprak parçaları edinmesini garanti eden, parsa biçimindeki toprak kullanım hakkına bağlıydı. Bütün haneler, doğum, evlilik, ölüm ve hastalıklardan kaynaklanan büyüme ve düşüş dönemlerinden geçtikleri için bu yeniden dağılımlar, ya kısmi ya da bütün olarak periyodik yeniden düzenlemeler şeklinde tekrar edilmekteydi. Toprağın dağıtımında benimsenmiş en yaygın ölçüt, her hanenin sahip olduğu

32 Aleksandrov, *Sel'skaia obshchina*, bölüm 2-3.

33 A. I. Novikov, *Zapiski zemskogo nachal'nika* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980) 39-42; *Byt velikorusskikh krest'ian-zemlepashtse*, (SPB: Izdatel'stvo Evropeiskogo Doma, 1993), 45-50. Bu çalışmaların her ikisi de 1890'lardaki köylü yaşamına değinirler fakat açıkladıkları uygulamalar, en azından bir yüzyıl hatta daha eskilere aittir.

işgücüydü. Bazı yerlerde ise tüketim miktarı diğer bir ifadeyle doyurulacak boğaz esas alındı. Her iki durumda da bir hanenin sahip olduğu toprak miktarı, bütün köyün ödemesi gereken vergi yükündeki payını belirlemek için kullanıldı.

Bu düzenlemeler, minimum riski, eşitliği ve hamiliğe dayanmayı vurgulayan bir mantalite yarattılar. Bütün olarak, girişim ruhunun cesaretini kırdılar. Kendi kendine zenginleşen bir köylünün seyahat etmesi ve dış dünyayla bağlantılar kurması ve bu nedenle çok daha iyi bir duruma gelmek amacıyla komün sorumluluklarından kaçması ya da onları ihmal etmesi ve bundan kaynaklanacak eksikliğin giderilmesi işini komündeki diğer üyelere bırakması muhtemeldi. Bu tür başarılı bireylere duyulan içerleme, tamamen temelsiz değildi: Aksine, köklerini sosyal yapının içinde barındıran bir durumdu.[34]

Sonuç olarak, girişimcilik yoktu. Yukarıda gördüğümüz gibi, piyasa için üretim yapan birçok köylü vardı ancak sadece birkaç tanesi çok başarılı oldu. Bazıları zenginliklerini, onu daha çok artıracakları tefecilik, dükkân sahipliği veya devletin elindeki içki tekelinin işletmeciliği gibi işler için kullandılar. Bu kişilerin köylüler arasındaki adı, *kulaki* (yumruklar) veya *miroedy* (komün-yiyicileri) idi.

Komün tarzı yaşam, gençler özellikle de büyük ailelerden gelenler için oldukça boğucuydu. Verginin hane esasına göre bölüşümü, birkaç kuşağın birlikte yaşadığı, *bolşak* ya da babanın baskın olduğu geniş aileleri teşvik etti. Ailenin genç erkek üyeleri, toprağı miras alabilmek için genellikle *bolşağın* ölmesini beklemek zorundaydılar. Hatta ondan sonra bile çok fazla kardeşe sahip olduklarından, sadece küçük bir toprak parçası elde edebilirlerdi. Bu yüzden onlar, genellikle kendi işlerini kurmaya giriştiler ki bu, aile içinde büyük kavgalara neden olmaktaydı. Mülkiyetin parçalanmasına yönelik uzun dönemli eğilim, başka gelir kaynaklarının bulunmadığı durumlarda kesinlikle bir fakirlik ve kavga nedeniydi.[35]

---

34 Aleksandrov, *Sel'skaia obshchina*, chap. 4; Dorothy Atkinson, "Egalitarianism and the Commune," Roger Bartlett, ed.. *Land Commune and Peasant Community in Russia* (Londra: Macmillan, 1990), 7-20.

35 R. D. Bohac, "Peasant Inheritance Strategies in Russia," *Journal of Interdisciplinary History* 16 (1985), 23-42; C. A. Frierson, "*Razdek The* Peasant Family Divided," *Russian Review* 46 (1987), 35-51.

Mir tarzındaki komün düzenlemeleri, ortaçağ Avrupa'sında oldukça yaygındı ancak 15. ve 16. yüzyıllarda feodalizmin serfliği de içine alan diğer yönleriyle birlikte düşüşe geçti. Rusya'daki durumun en çarpıcı yanı, sözde modernleştirici bir güç olan mutlak monarşinin bu özellikleri devam ettirmesi, hatta güçlendirmesidir. Modernleşme, Rus toplumunun serflik, ortak sorumluluk, iç içe geçmiş köy komünü ve köylülerin hamiliğe dayanmaları gibi bazı geleneksel özelliklerinin güçlenmesine yol açtı.

Köylüler, aristokratların kozmopolit bir Avrupa kültürünü benimsemeye başladıkları ve kelimenin genelde anlaşıldığı anlamıyla "modern" davranışlar edinmeye başladıkları bir dönemde, daha ilkel bir yaşam içine itildiler. Aristokratlar, kozmopolit bir kültür, emir alışkanlığı, bürokratik ve askerî hizmet, hiyerarşik bir yapıya sahip olan Derece Tablosu ve kadrolar ve nişanlar için rekabetin olduğu bir dünyada yaşadılar. Köylüler ise yaşamlarını, dar görüşlü bir kültüre sahip, kararların uzlaşma ile alındığı ve önceliğin zor yaşam koşullarında hayatta kalmak olduğu, eşitlikçi bir evrende geçirdiler. Bu birbirinden çok ayrı yaşam koşullarından kaynaklanan anlayışlar o kadar farklıydılar ki, tarafların birbirlerini anlaması neredeyse imkânsızdı.

Çoğu aristokrat, aradaki bu boşluğun farkındaydı. Aralarında, köylülerin durumunun daha üstün olduğunu düşünenler de vardı. Rus anarşizmin kurucularından biri olan Prens Petr Kropotkin, yaşamının sonraki dönemlerinde konuyla ilgili olarak şunları yazdı: "Toprak sahibi bir ailede büyümüş biri olarak, zamanımdaki diğer gençler gibi, yaşama; komuta etmek, emirler vermek, azarlamak, cezalandırmak ve saire şeyler yapmak gerektiğine dair bir inançla adım attım. Fakat bir işin sorumluluğunu üstlenince ve insanlarla ilişkiye girince, insanlara disiplin temelinde veya karşılıklı anlayış temelinde davranmak ve bir işe resmi olarak yaklaşmakla, sosyal anlamda veya mir anlayışı ile yaklaşmak arasındaki farkı anladım."[36]

Köylülerin, normalde rıza göstermelerine rağmen, kendi koşullarını korkunç buldukları açıktır. İmparatorluk devletinin ve

36 P. A. Kropotkin, *Zapiski revoliutsionera* (Moskova: Moskovskii rabochii, 1988), 218.

onun temsilcisi olan toprak sahiplerinin yaşam tarzları, onlara giderek daha yabancı gelmekteydi. Onların en temel sorunu, serfliğin kendisi değil, toprak düzeniydi. Devlete hizmet etmeye ve orduları için asker sağlamaya hazır olmalarına rağmen, toprağın Tanrı'ya ya da kendilerine ait, eken ve ihtiyaç duyan herkes için kullanılabilir bir kaynak olduğuna inandılar. Genç bir aristokrat olan I. D. Yakuşkin 1820'de serflerini özgür bırakmaya; ancak toprakları kendi mülkiyeti olarak tutmaya ve onları işlemeleri için köylülere ücret ödemeye karar verdiğinde, köylüler itiraz ettiler ve "*Batyuşka*, bu durumda her şeyi olduğu gibi bırakalım: Biz seniniz, ama toprak bizimdir,"[37] dediler. Onlar hâlâ Yakuşkin'in himayesinden yanaydılar ve ona itaate hazırdılar ancak toprak üzerindeki hakları konusunda ısrar ettiler.

Bu davranış, köylülerin devletin uygulamalarına ters düşen ahenkli sosyal bir idealleri olduğu anlamına mı gelmekteydi? "Ortak sorumluluk" ve *mir*deki katılımcı, kendi kendine yönetim geleneği, potansiyel ve alternatif bir ideoloji sundu fakat köylüler bunu etkili bir biçimde geliştiremediler. Bununla birlikte bu ideolojinin 1830'da bir köylü tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemel bir broşürde oldukça iyi biçimde özetlendiği görülür: "Özgürlük; Çar ve herkes için Hıristiyan bir kanundur." Çoğu köylü, *pravda* kelimesini bu özgürlüklerini elde etmek için kullandı. Bu bağlamda *pravdanın* anlamı, toprağın, ihtiyacı olan ve onu işlemeye hazır olan herkese ait olduğu ve çarın düzenlemelerin adil bir şekilde yapılmasını sağlaması gerektiği idi.[38]

Bununla birlikte, genel olarak bakıldığında köylülerin, sosyal ideallerini etkili bir biçimde geliştirmeleri ve gerekirse köylerin sınırlarını aşan bir isyan organize etmeleri için dışardan insanlara ihtiyacı vardı. 17. ve 18. yüzyılda bu yabancılar; demokratik, katılımcı bir ideale, yani *volyaya* sahip, seçilmiş liderleri olan ve köylü komünüyle örtüşen birçok özelliğe sahip bir uç topluluğuydu, yani Kossaklardı. Benzer eşitlikçi yaklaşımları benimseyen ve genel-

37 I. D. Iakushkin, *Memuary, stat'i, dokumenty* (Irkutsk: Vostochno-Sibirskoe Knizhnoe Izdatel'stvo, 1993), 99.

38 P. Ia. Miroshnichenko, "Narodnye istoki utopicheskogo sotsializma v Rossii," in *Istoriia obshchestvennoi mysli: sovremennye problemy* (Moskova: Nauka, 1972), 480.

likle devlete karşı olan Eski İnananlar ve benzeri tarikatlar ise giderek kişisellikten çıkıp bürokratik bir yapı kazanan ve memurları garip giysiler giyen devlete muhalefet anlamında köylülerin beklentileriyle kolayca örtüşecek motifler sundular.

1705'te *streltsi* ve Astrahan'daki Eski İnananlar, sakalı yasaklayan ve "Alman" giyim tarzını zorunlu kılan yeni kanunlara karşı çıktılar. İsyancılar, Kossaklara yazdıkları mektuplarda, "gerçek" çarın hapsedildiğini veya öldürüldüğünü ve onun yerine, Tanrı'ya saygı duymak ve ilahiler söylemektense, maskeli balolar ve oyunlar (burada kastedilen muhtemelen Sarhoşlar Meclisi'ydi) düzenleyen bir sahtekârın geldiğini iddia ettiler. "Biz Astrahan'da, Hıristiyan inançları için ve sakalların tıraş edilmesine, Alman elbisesine ve tütüne karşı ayaklandık çünkü biz, eşlerimiz ve çocuklarımız, Tanrı'nın kilisesine Rus giysileri içinde kabul edilmedik,"[39] dediler.

1707-08'de *ataman* Kondrati Bulavin'in liderlik ettiği Don Kossakları arasında ciddi sorunlar vardı. Batılı giysiye duyulan öfke ve Kossak özgürlüklerine yönelik kısıtlamalar, Kossakların kucak açtığı kaçakları toplamak için devlet tarafından resmi bir girişimde bulunulmasıyla birleşti. Bulavin, "dindar çarlarının" "kötü adamlar, prensler, boyarlar, kazanç peşinde koşanlar ve herkesi Helenistik pagan inancının içine çeken ve onları işaretleri ve hileleriyle gerçek Hıristiyan inancından uzaklaştıran Almanlar" tarafından bozulmakta olduğunu iddia etti. Stepan Razin gibi Bulavin de farklı sosyal, etnik ve dinî gruplardan gelen, aralarında "gerçek Hıristiyan inancıyla" en ufak bir ilgisi bile olmayan Müslümanların da olduğu, ama hepsi rejime karşı öfke duyan kişilerden destek aldı. Ayrıca Razin gibi, Bulavin de kendi saflarındaki muhalif kişilerin ihanetine uğradı.[40]

Kossaklıkla Eski İnanış'ın patlamaya hazır karışımı, Rusya'daki halk isyanlarının (1773-1775) en büyüğünün lideri olan Emelyan Pugaçev'in kişiliğinde ve hareketinde tecelli etti. Kendisinden öncekiler gibi isyan, Eski İnananların ve diğer kaçakların Rus olma-

---

39 Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, 454-455.

40 *A.g.e.*, 456-457; Maureen Perric, "Popular Monarchism: The Myth of the Ruler from Ivan the Terrible to Stalin," Robert Service ve Geoffrey Hosking, ed., *Reinterpreting Russia* (Londra: Edward Arnold, 1999), 156-169.

yan bozkır kabileleriyle imparatorluk otoritesine karşı omuz omuza verdiği ve Kossakların çarın kalelerini ve setlerini savundukları, bir yandan da eşkıyaların doğuştan hakları olduğuna inandıkları lisanslarının hayalini kurdukları güneydoğu sınırlarında başladı. Pugaçev'in kendisi bir Don Kossağıydı fakat hareketi Yaik (veya Ural) Kossakları arasında başladı. İmparatorluk ordusuna dahil edilmeleri, *volya*larını ve katılımcı kurumlarını kaybedeceklerinden korkan Kossak birlikleri arasında endişe ve kızgınlığa neden olmuştu. Pugaçev, Eski İnanış'ı kabul etti ve hâlâ hayatta olan, tahtan indirilmesini yumuşakbaşlılıkla kabul eden, sonra Konstantinopolis'i ve Kudüs'ü ziyaret eden, halkının arasında üzgün bir halde dolaşan, onların acılarını ve sorunlarını öğrenen III. Petro olduğunu iddia etti.

Temmuz 1774 tarihli bildirisinde Pugaçev, sıradan insanlar arasında büyük yankı bulacağına inandığı idealini açıkladı:

> Tanrı'nın lütfu ile ben III. Petro, bütün Rusların İmparatoru ve Otokratı... Çarlığa ait ve babaca yazılmış bağış beratıyla bizim bu kişisel *ukaz*ımızla daha önce köylü olan ve *pomeşçik*inin tebaası olan herkesi, tahtımızın gerçek ve sadık hizmetkârları olmaları için eski haç ve dualarla, sakalla, özgürlük ve hürriyetle ve sonsuzda dek Kossak olmakla ödüllendiriyor ve onlardan ne askerlik hizmeti ne kelle vergisi ne de para istiyorum. Ve onları, satış ve nakit ya da ürün olarak hiçbir vergi istemeksizin toprak, orman, çayır ve balıkçılık alanlarıyla ve tuz gölleriyle ödüllendiriyoruz ve köylüleri ve herkesi, bütün vergilerden ve omuzlarına daha önceden kötü niyetli aristokratlar ve paralı şehir hâkimlerince yüklenen sorumluluklardan muaf tutuyoruz.

Ayrıca Pugaçev, III. Petro, toprak sahiplerini "eski Hıristiyan kanunlarını ihlal etmekle" ve "Alman geleneklerinden alınmış yabancı bir kanunu" uygulamaya koymakla suçladı.[41]

Konuşmasındaki sakal, Hıristiyan kanunları, Konstantinopolis ve Kudüs'e yapılan referans; basit, adil ve kişiselleştirilmiş bir devlet hizmetini geri getirme teklifi, aristokratlar arasında seküla-

41 *Pugachevshchina*, cilt 1: *Iz arkhiva Pugacheva* (Moskova: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1926), 40-42.

rizmin ve "Alman" tarzının reddi gibi birçok öğe, Moskova dönemine ait eski ulusal efsanenin idealize edilmiş bir versiyonundan alındı. Pugaçev, bunları özgürlük, gönüllü askerlik hizmeti gibi Kossak öğeleriyle ve köylülerin ilgisini çekecek ücretsiz toprak sahipliği ve vergiden muafiyet gibi öğelerle birleştirdi.

Pugaçev, her ne kadar özellikle belli gruplara belli tekliflerde bulundu ise de manifestosunda, Ruslara ve Rus olmayanlara da hitap etti. Başkirlere/Başkurtlara ve Kalmuklara, kabilelerine ait meraların iadesi, Ural fabrikalarındaki serflere, zorunlu angaryadan serbestlik gibi vaatlerde bulundu.

Çağrısındaki çeşitlilik, Pugaçev'in kampanyasının, yeni bir alana kayarak ve yeni destekçiler sağlayarak uğradığı başarısızlıkları atlatabilmesi demekti. 1774 Baharı'nda Orenburg Kalesi'ni ele geçirmede başarısız olunca ve aynı yılın yazında Kazan'ı kaybedince, Orta ve Aşağı Volga havzasına hareket etti, yetkilileri gafil avladı ve yeni birliklerin katılımını sağladı. Kampanyasının son aşamaları, genel bir köylü isyanına neden oldu. Köylüler, tehlike çanlarının sesiyle bir araya toplandı, ellerine geçirdikleri her türlü silahla –tırpan, dirgen, bir ya da iki misket tüfeği– yerel toprak sahiplerinin malikânelerine veya devlet *kabağına* (tavernasına) saldırdılar. Aristokratlar ve aileleri, kâhyalar, hancılar/birahaneciler, vergi memurları ve bazen ruhban sınıfı üyeleri gibi kişiler, isyancılar tarafından öldürüleceklerini bildikleri için kaçtılar.

Pugaçev'in zayıflıkları, güçlü yanları kadar öğreticiydi. Uyandırdığı korkuya ve sebep olduğu yıkıma rağmen, o sadece iki şehri (Saratov ve Kazan'ı) kısa bir süre için ele geçirebildi. Sayısı zaman zaman artan ve Orenburg'un kuşatılması sırasında 10.000'i bulan ordusu, küçük garnizonlara ve Kossak birliklerine karşı etkiliydi ancak düzenli orduya karşı koymaktan uzaktı. Burada, köylüleri hayat boyunca orduya almak politikasının hikmeti kendisini gösterdi. Düzenli ordudaki askerler, Pugaçev'in çağrılarına duyarsız kaldılar: Onlar kendilerini köylülerin ve Kossakların şikâyetleriyle bir tutmadılar ve kendilerini, sıkı ve herkesi bir arada tutan disiplinle sınırlandırdılar.[42]

42 Pugaçev isyanı hakkında bkz. Marc Raeff, "Pugachev's Rebellion," Robert Foster ve Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*

İsyan, çoğu yerel, birçok sorunun bir karışımıydı ama hepsinden çok Moskova dönemine ait basit, ahlaki ve Tanrı tarafından bağışlanmış *pravda*yı temel alan otoritenin ve toplum biçiminin yeniden ortaya çıkışının bir simgesiydi. Giderek merkezileşen, rasyonel, seküler ve kişisel olmayan devlete karşı bir protestoydu.[43]

GÜNEYE DOĞRU GENİŞLEME

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan mücadelesinin dönüm noktası, 1769'daki Kırım Tatarlarının son baskınlarına bir tepki olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Bu dönemde Rus ordusu, öncekinden daha büyüktü ve idari kadrosunu geliştirmişti. General Petr Rumyantsev ve Aleksandr Suvorov'un etkili liderliği altında, Balkanlar'a, Kırım'a ve Kafkasya'ya doğru üç yönde manevrada bulunacak duruma gelmişti. Ruslar, ayrıca Baltık donanmalarını güçlendirmişler ve onu, önemli bir kısmını 1770'te Çeşme'de yaktıkları Osmanlı donanmasının karşısına çıkarmak için Atlantik ve Akdeniz yakınlarına getirmişlerdi. Kırım seferi çok başarılı değildi fakat Rusya'ya yarımadanın doğu ucundaki Kerç ve Yenikale gibi önemli kaleleri kazandırdı ve Kırım'ın bağımsızlığının ilanını getirdi. Ruslar, burada da, muhalif bir devletin "bağımsızlığını", onun Rus imparatorluğuna ilhakına yönelik bir aşama olarak değerlendirdi.

Savaşı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), "gerçek anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk paylaşımı" ve "Avrupa ve Ortadoğu arasındaki ilişkilerde bir "dönüm noktası" idi.[44] Rusya, anlaşma ile boğazlardan ticaret gemilerini geçirme ve Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma hakkını elde etti ve orada Din-

---

(Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970), 161-201; ve Philip Longworth, "The Pugachev Revolt: The Last Great Cossack-Peasant Rising," H. A. Landsberger, ed., *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change* (Londra: Macmillan, 1974), 194-256.

43 Bkz. Raeff", "Pugachev's Rebellion," 161-201.

44 John P. LeDonne, *The Russian Empire ve the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford University Press, 1997), 105; Bernard Lewis, *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1995), 279.

Kaynak: Harpers Collins'in katkılarıyla Geoffrey Hosking, Russia: People and Empire *(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977).*

yeper'in ağzındaki Herson'da bir kale inşa ettirdi. Müteakip on yıl içinde (1783) ise Kırım'ı ele geçirdi: Bununla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman bir tebaası ilk kez Hıristiyan bir devletin hâkimiyeti altına girmiş oldu. Kafkasya'da ise Kabarda, Rus imparatorluğunun bir parçası haline geldi.

Anlaşmayla çara dinî konularda verilen haklar, toprak kazanımları kadar önemliydi. Bab-ı Âli, "Hıristiyanlık dinini ve kiliselerini sürekli korumayı" taahhüt etti ve bununla ilintili maddesi, Konstantinopolis'teki Rus elçisine bu taahhüt yerine getirilmediği takdirde Hıristiyanları temsil etme hakkının verildiğini ima etti. Bu maddeyle Doğu Hıristiyan ekümenliği, büyük devlet diplomasinin bir aracı olarak bir kez daha ortaya çıktı. Rusların Katolik Polonya'yı istikrarsızlığa itmek için sürekli olarak Ortodoksların ibadet özgürlüğünü gündeme getirdiği ve özellikle daha önce Polonya'da elçilik yapan Nikolay Repin'i 1775'te Konstantinopolis'e elçi olarak gönderdiği düşünülürse, aynı şeyi Türklere de yapacağı yönünde bir şüphe uyandı.[45]

Katerina'nın gözdesi Kont Grigori Potemkin'in liderliğinde Kırım'ı, Kuban stepini ve Taman yarımadasını ilhak eden Rusya, Küçük Kaynarca Anlaşması'nın başlattığı süreci tamamladı. Bu başarı, Potemkin'in Kafkas dağlarının kuzeyinin hemen karşısında, Taman'dan Terek Nehri'nin ağzına kadar uzanan bölgede bir kale hattı inşa etmesini ve böylece dağlı kabilelerin bozkıra düzenleyecekleri akınları engellemesini sağladı. Ayrıca Rusya bir Karadeniz donanması inşa etme işine girişti.

Küçük Kaynarca Anlaşması ve sonrasındaki gelişmelerin Avrupa'da neden olduğu korkular, Lord Elgin'in 1788'de Başbakan William Pitt'e yazdığı mektupta şöyle dile getirildi: "Sadece Kırım'da değil, Karadeniz'in başka yerlerinde de sağlam bir tutunma noktası elde ettikten sonra St. Peterburg'un duracağını –eğer durursa– ve o noktadan Osmanlı hükümetinin yaşamsal yerlerini vurup, Avrupa'nın geri kalanının bu ülkeye yardım edemediği şanssız bir anda Konstantinopolis'e bayrağını dikmeyeceğini kim söyleyebilir?"[46]

---

45 LeDonne, *Russian Empire*, 106.

46 J. Black, *British Foreign Policy in an Age of Revolutions, 1783-1793* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 288.

Nitekim Elgin'in endişeleri yersiz değildi. Osmanlılardan alınan yerlerden müteşekkil Yeni Rusya'nın valisi olan Potemkin, bu tür hırslara sahip biriydi. O, Terek müstahkemlerini ve Karadeniz'i, Kafkaslı liderleri Osmanlılara karşı isyan etmeleri için teşvik etmek amacıyla bir üs olarak kullanmak istedi. Rusların başarısından ilham alarak Balkanlar'daki Ortodoks tebaanın Osmanlı karşıtı bir savaşa katılmalarını ümit etti. Onun nihai amacı, Osmanlı'nın yıkıntıları üzerinde Bizans İmparatorluğu'nun yeniden inşa edilmesi ve Ayasofya'daki hilalin yerine haçı getirmekti. Katerina, bu büyük olay için hazırlık olarak torununa Konstantin adını verdi.[47]

Bu "Doğu projesi", başarılması durumunda, Rusya'nın büyük devlet olma emellerini Ortodoks ekümenlik idealleriyle birleştirecekti. Politik ve dinî gücün böyle üst üste gelme ihtimali, 19. yüzyıl boyunca Avrupalı devlet adamlarının en büyük korkularından biri oldu. Onlar Rusya'nın bir güç olarak sahip olduğu, genişliği, değişken sınırları ve mesihvari iddiaları gibi karakteristik özelliklerine bir türlü alışamadılar ve onun sosyo-politik sistemi karşısında irkildiler, şaşkına döndüler. [Bunun bir sonucu olarak], Rusya'ya Balkanlar'da ve boğazlar çevresinde çok fazla güç kazandıracak her türlü düzenlemeyi engellemek için bir araya geldiler.

Rusya'nın Karadeniz'deki ve Balkanlar'daki ilerleyişi, biraz da bu direniş yüzünden beklenmedik şekilde yavaştı. Rusya, 1787-92 Savaşı'nın sonunda, Bug ve Dinyester nehirleri arasındaki bölgeyi kazandı ve büyük bir liman kenti olan Odessa'yı kurma şansı elde etti. 1806-1812'de kabaca Moldova'nın doğusuna karşılık gelen ve Dinyester ile Bug nehirleri arasında yer alan, Romanyalı halkın yaşadığı Besarabya'yı topraklarına kattı. Son olarak 1828-29'da Tuna deltasını ve ismen Osmanlı hâkimiyetinde kalan Eflak ve Boğdan vilayetlerinin hamiliğini elde etti. Bu vilayetler, Rus Genel Valisi Kont P. D. Kiselev'in gözetimi altında, bir tür aristokratik anayasal monarşi hükümetine sahip oldular.[48] Bu, Rusya'nın bir gün

47 LeDonne, *Russian Empire*, 107-108; E. Hösch, "Das sogenannte 'griechische Projekt' Katharinas II," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 12 (1964), 168-206.

48 Barbara Jelavich, *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821-1878* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). bölüm 1.

ilhak etmeyi ümit ettiği bir toprak üzerinde şüphe uyandıran, yarı hâkimiyet uygulamasının başka bir örneğiydi.

Yavaş süreç, Rusların 19. yüzyıl boyunca karşılaşmaya devam ettiği köklü ikilemleri yansıtıyordu. Avrupalı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını istemelerine rağmen onun tam olarak çökmesinden yana değillerdi. Ayrıca, boğazları güçlü bir Avrupa devletinin özellikle de Rusya'ya düşman olan bir gücün kontrol etmesini istediler. Dışişleri Bakanı Nesselrode'un 1830'da yazdığı gibi, "eğer Türk hükümetinin Avrupa'daki varlığının devam etmesine izin verirsek bu, bizim baskın üstünlüğümüz altındaki bir Osmanlı hükümetinin, bizim çıkarlarımıza onun yıkıntıları üzerinde kurulacak bir devletten daha iyi hizmet etmesindendir."[49] Bu yüzden Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve onu mümkün olduğunca devam ettirmek çabaları arasında kaldı. Örneğin 1833'te, birliklerini, genel politikasına açıkça ters düşecek şekilde, Osmanlı sultanını ve başkentini Mısır'ın isyancı valisi Mehmet Ali Paşa'dan kurtarmak için gönderdi.

Boğazlar konusunda Rusya'nın çıkarlarına olacak en uygun gelişme, savaş gemilerini boğazlardan geçirme hakkını elde etmek ve onların diğer ülkelerin gemilerine kapalı olmasını sağlamaktı. Bunun başarılması ancak Osmanlı İmparatorluğu ile dostane ilişkiler kurarak ve Avrupalı devletlerin düşmanlığını kazanarak mümkündü.

Rusya, geleneksel olarak başarıyla uyguladığı, yerel elitleri kendi tarafına çekmek ve onları muhaliflerine karşı kullanmak politikasını izlemekten yanaydı. Bu politika, özellikle Balkanlar'da başarı vaat etmekteydi çünkü söz konusu elitler, Ortodoks Hıristiyanlardı ve topraklarında Rus etkisine sıcak bakmaları muhtemeldi. Fakat Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Tuna vilayetleri, 1711'de I. Petro'nun düşündüğü gibi, Rusya'nın kendilerini büyük güç mücadelesinde kukla olarak kullandığı şüphesini asla terk etmediler. Ayrıca Rusya da, isyancıları meşru bir monarşiye karşı desteklemek konusunda istikrarlı değildi.

Bu açmazlara ilave olarak, Balkan dağlarının ve nehirlerinin, gü-

49 Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 86.

neye doğru hareket eden bir ordunun önünde doğal engeller teşkil ettiği, LeDonne'nun ifadesiyle "Rus genişlemesinin kendisini tüketmesine neden olacak kadar çok sayıda kayalıklı adacığa ve kalabalığa" ev sahipliği yaptığı gerçeği vardı. Bu nedenlerden dolayı Rus ilerleyişinin yavaş ve yıldırıcı ve 18. yüzyılın sonunda hâlâ eksik olması anlaşılabilir bir durumdur.[50]

KAFKASYA

Rusya kendisini Karadeniz'in kuzeyinde sağlama alınca ve bölgenin zenginliğini artırmaya adayınca, ister istemez bu bölgeye komşu olan Kafkas dağlarının stratejik kazanının ve Hazar Denizi'yle Karadeniz arasındaki Trans-Kafkasya bölgesinin içine çekilmiş oldu. General Rostislav Fadeyev, 1850'lerde bunun neden böyle olduğunu altı yıl öncesi için de çok uygun olan şu sözlerle açıkladı:

> Karadeniz'de ve Hazar Denizi'nde hâkimiyet veya en kötü ihtimal bu denizlerin tarafsızlığı, Rusya'nın Oka'dan Kırım'a uzanan, imparatorluğun hem insan hem de maddi güç anlamında gücünün her gün daha fazla yoğunlaştığı güney yarısı için önemlidir. ...Eğer Rusya'nın ufukları Kafkasya'nın karlı zirvelerinde son bulursa, o zaman Asya kıtasının batı yarısı tamamıyla nüfuz alanı dışında kalır ve Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın şu anki zayıflığı dikkate alınırsa Kafkasya'nın başka bir patrona sahip olması yakındır.[51]

Fadeyev'in "diğer potansiyel patron" olarak ima ettiği ülke, İngiltere idi. Fakat İran değilse bile Osmanlı İmparatorluğu, hâlâ etkisini Kafkasya'nın içlerine hatta gerilerine kadar yansıtacak ve etnik ve dinî bağlarını kullanarak Rusya'nın en zengin bölgelerinde sorun çıkartacak kadar güçlüydü. Kafkasya, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan savaşlar sırasında her zaman ekstra bir cephe oldu ve hatta Kuzey Kafkasya'nın dağlı halkları, Kuban yaylalarındaki ve daha kuzeydeki üretken tarımsal yerleşim alanlarını barış zamanında bile sürekli olarak tehdit etti.

50 LeDonne, *Russian Empire,* 137.

51 R. A. Fadeev, *Shestdesiat let kavkazskoi voiny* (Tiflis, 1860), 8-9.

Rusya, bu tehditleri durdurmak için ileriye yönelik bir politika izlemek ve gücünü Kafkas bölgesine ve Osmanlı ve İran sınırlarına yakın bölgelere yansıtmak için her türlü fırsatı kullandı. Burada dağlar, biraz daha alçak fakat hâlâ heybetliydi ve Rion ve Kura/Araxes nehir havzaları, önemli damarlardı. Burası, eskiçağlardaki Kolçislerin ülkesi, mitolojideki Altın Post'un anayurduydu. Burası Ortaçağlarda, Kraliçe Tamara'nın yönettiği, 4. yüzyıldan beri halkı Hıristiyan olan Gürcü krallığına ev sahipliği yapmış bir bölgeydi. Krallık, daha sonra Moğolların baskısı altında küçük prensliklere bölünmüştü. Bu prenslikler, Müslüman İran ve Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nun arasında kuşatılmış ve hırpalanmış tampon devletler olarak varlıklarını sürdürdüler. Bu devletlerin arasında, batıda, doğuya doğru Gurya, Mingrelya, İmeretya, (en büyük şehir olan Tiflis'i de içine alan) Kartli ve Kahetya vardı. Buralarda çoğunluğu köylülerden ve aristokratlardan oluşan, farklı diyalektleri konuşan, okuma yazma bilmelerine rağmen hâlâ ortaçağa ait Gürcü kültürünü ve dilini öne çıkaran halklar yaşamaktaydı.[52]

Ermenilerin durumu daha da vahimdi. Anayurtları olan Doğu Anadolu'daki krallıkları, MÖ 1. yüzyılda Pompey'in hâkimiyetine girmiş ve Roma İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmişti. 4. yüzyılın başında Hıristiyanlığı kabul ederek *monophysite* [İsa'nın tanrısal ve insani tabiatının tek olduğu] inancını benimsemişler ve Kıpti ve Süryani kiliseleri gibi bu inançlarını günümüze kadar korumuşlardı. 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Bagradit hanedanının yönetimi altında, Abbasilere bağlı olarak geniş ölçüde kendi kendilerini yöneten bir halk idiler. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdiler ve ayrı bir *millet* veya etnik-dini topluluk haline geldiler. 17. yüzyılın başlarında başlıca şehirleri olan Erivan, İran'ın yükselmekte olan Safevi hanedanı tarafından işgal edildi ve bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında bölündüler. Anayurtlarındaki güvensiz ortamdan dolayı birçok Ermeni, tüccar ya da memur oldular ve Karadeniz'in civarında ve Ortadoğu'nun farklı şehirlerinde, Orta ve Doğu Avrupa'daki Yahudilerinkine benzer bir yaşam sürdürdüler.

52 Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Londra: I. B. Tauris, 1989), chap. 2.

Ermeniler, ayrıca birbirlerinden bölgesel ve sosyal sınıf anlamında ayrıldılar. Kırsal kesimin yaşadığı dağlık bölge, özellikle Müslümanların İran ya da Osmanlı İmparatorluğu altında hâkimiyetlerini kurmasıyla birlikte iletişimden yoksun bir hale geldi ve bunun bir sonucu olarak Ermeniler, birbirlerini anlamadıkları çok farklı diyalektler kullanmaya başladılar. İki edebi dilleri vardı; birisi Konstantinopolis merkezli batı dili; diğeri ise Erivan merkezli doğu dili idi. Ayrıca *grabar* adı verilen yazı dilleri vardı. Ermeni köylülerinin çoğu, özellikle İzmir'de, Konstantinopolis'te, Don-Rostov'da ve Kırım'da yaşayan Ermeni tüccarlardan ya da memurlardan yüzlerce kilometre uzaklıktaki Doğu Anadolu'da yaşayanları çok fakirdiler.

18. yüzyılın başında Rusya, Doğu Trans-Kafkasya bölgesine doğru genişlemeye başladı. Bu aşamada, şahın egemenliğinde bir gerileme ve parçalanma dönemi yaşayan, kabilelerin zayıf bir konfederasyonundan oluşan İran, Rusya için önemli fırsatlar sundu. I. Petro, orada ticari amaçlı konsillikler açtı. Fakat Rus tüccarlarının, Şirvan'da Dağıstanlı kabileler tarafından taciz edilmesi üzerine Hazar kıyılarına saldırdı ve Derbent ve Bakû kalelerini ele geçirdi. Çar, Gürcü kralının ve bölgede yaşayan Ermenilerin yardımıyla, Rusya'nın Hazar Denizi'nin batı ve güney kıyılarına yerleşmesini sağlamayı ümit etti. Fakat gerek o gerekse halefleri, bu amaçları yerine getirmek hatta fethettikleri yerleri ellerinde tutmak için gereken araçlardan yoksundular ve Rusya'nın İran'a yönelik bundan sonraki seferleri, ancak 18. yüzyılın sonunda gerçekleşebildi.[53]

Rusya'yı Hazar Denizi'nin batı kıyılarını hâkimiyeti altına alma girişimine iten, İran'ın 1795'te Gürcistan'ın doğusunu ve Tiflis'i işgal etmesiydi. Rus ordusu, başlangıçtaki bazı başarısızlıklarına rağmen Derbent ve Bakü'yü ele geçirdi ve Gülistan Anlaşması'yla (1813) İran'ın Azeri nüfusunun neredeyse yarısının yaşadığı Kura havzasındaki ve Hazar kıyılarındaki bazı hanlıkları ilhak etti. 1828 tarihli Türkmençayı Anlaşması'yla ise Nahçivan ve Erivan'ı topraklarına kattı ve böylece güney sınırını Aras Nehri boyunca ve

53 Muriel Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980), bölüm 1.

Ermenilerin tarihi anayurtları olan Doğu Anadolu'nun bir kısmına kadar genişletti. Rusya tarafından ele geçirildiği zaman bu bölge nüfusunun yaklaşık yüzde 20'si Ermenilerden oluşmaktaydı fakat daha sonraki dönemlerde Hıristiyan topraklarında daha güvenli olacaklarına inanan binlerce Ermeni, İran'dan ve Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç etti. Böylece İran, Trans-Kafkasya'nın ve Hazar Denizi'ndeki kıyıların çoğunun dışına itildi.[54]

Kendi krallıklarında yaşamalarına rağmen Gürcüler de Müslüman komşularına karşı Hıristiyan bir devletin korumasına sıcak baktılar. 1783'te İran'ın saldırgan tavırlarına karşı bir koruma sağlamaya çalışan Kartli ve Kahetya Kralı II. Heraklius, Rusya'ya ideal bir fırsat sundu. Askerî koruma garantisine karşılık Bagratid'deki taht değişikliklerini ve dış politikasını Rusya'nın onayına sunmayı kabul etti. Bu garantiler, ancak Rusya'nın Kafkasya'da askerî harekâtlarda bulunmasıyla geçerlilik kazanabilirdi ve bunun için Rusya Terek'te, Vladikavkaz'da (Kafkasya'nın Lordu) yeni bir kale ve oradan Kafkas dağlarını aşıp Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e kadar uzanan askerî bir yol inşa etti.

Ruslar, verdikleri sözlere rağmen İranlıların 1795'te Tiflis'i yerle bir etmesini ve 30.000 kişiyi esir alarak İran'a götürmesini engelleyemediler. Fakat Gürcistan Askerî Yolu'nun savunulması ve korunması, Kafkasya hâkimiyeti açısından kilit bir öneme sahip olduğundan, Rusya'nın harici ve askerî politikasının başlıca amaçlarından biri haline geldi. Yol, dünyadaki en savaşçı halkların yaşadığı çetin ve sarp bir bölgeden geçtiği için bu amacın yerine getirilmesi çok güçtü. Birbirlerinden yüksek dağlarla ayrılan dik ve tecrit edilmiş yaylalarda yaşayan ve her biri farklı bir dil konuşan bu halklar, bağımsızlıklarını koruma konusunda çok kararlıydılar. Onlar bir ulusun parçaları olmayıp, kabileler hatta klanlardan müteşekkildi ve her birinde hâkim güç, geniş ailelerdi. Bu yüzden

54 LeDonne, *Russian Empire,* 115-119; George G. Bournoutian, "The Ethnic Composition and Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century," Ronald Grigor Suny, ed, *Transcaucasia: Nationalism and Social Change,* rev. ed. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 69-86; Ronald Grigor Suny, "Eastern Armenians under Tsarist Rule," Richard G. Hovannisian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern Times,* cilt 2 (Londra: Macmillan, 1997), 109-134.

ulusal terimleri kullanmak çok basit olur fakat yine de doğuda Hazar Denizi kıyılarına yakın bölgede çok sayıda Dağıstanlı halktan, oradan batıya doğru olan bölgede ise Çeçenler, İnguşlar ve (Gürcülerin uzun süreden beri en güçlü müttefikleri olan ve yarı Hıristiyan) Osetler, (16. yüzyılda önemli bir krallık olan) Kabardiler, Balkarlar, Karaçaylar, Çerkezler ve Abazalardan bahsetmek mümkündür. Bu halklar, yaylada yaşayan ve kışın dağlarla sınır olan ovalara inen göçerlerdi. Diğer göçer kabileler gibi, bu halklar da köle ve ganimet için yerleşim alanlarına akınlar düzenlediler.

Aralarından en etkili savaşçılar, barış zamanında hiçbir dahili hiyerarşileri, prensleri, baronları olmayan fakat bazıları diğer kabilelerle kavga halinde olan klanlardan müteşekkil Çeçenlerdi. Fakat savaş zamanında klanlar, kendi aralarındaki kavgaları bir yana bırakıp, birliklere katılır ve savaş boyunca itaat edecekleri askerî bir lider seçerlerdi. Diğer halkların çoğunun yerel aristokrasileri veya az ya da çok istikrarlı feodal bir sistemleri vardı. Dinî anlamda hemen hepsi animist idi ve İslamiyet ancak 18. yüzyılda etkili olmaya başlamıştı.

Terek kalelerinin inşası ve Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişi, kabilelerin geleneksel yaşam tarzına tecavüz anlamına gelmekteydi ve İslamiyetin bir direniş ideolojisi olarak güçlenmesini sağladı. Demokratik, İslami bir direniş biçiminin ortaya çıkışı, Sufi tarikatlarıyla oldu. Sufizm, başlangıçta düşünceye dair bir hareketti fakat şeyh/mürşit ve harekete yeni katılan kişiler arasındaki yoğun ilişki, tehlike anında kolektif bir askerî hareketi ateşlemek için kullanıldı. Kabile beylerine itaat ve hiyerarşinin yerini; eşitlik, kendini feda etme ve peygambere itaat aldı. Tarikatlar, kabile reislerini ve onların imparatorluk elçileriyle uzlaşmacı tavırlarını reddettiler: Rusların yerel elitlerle işbirliğine dayanan politikaları burada geri tepti ve aksine yaygın ve etkili bir direnişe neden oldu.[55]

İlk isyancı Müslüman lider, 1785'te ısrarcı kâfirlere karşı cihat (*gazawat*) ilan eden Şeyh Mansur idi. O, Kuzey Kafkasya klanlarının aralarındaki düşmanlıklara son verip, İslam adına birleşme-

55 Uwe Halbach, "'Heiliger Krieg' gegen den Zarismus," A. Kappeler, G. Simon, ve G. Brunner, eds„ *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien* (Cologne: Markus Verlag, 1989), 213-214.

leri ve işgalcileri kuzeyden atmaları gerektiğine dair vaazlar verdi. Farklı halklardan 200.000 kişilik bir ordu oluşturdu ve Ruslara ait Kızlıar kalesini kuşattı ama alamadı. Fakat ordusu, Rusya'nın stratejik amaçlarını engelledi ve kendisi ancak altı yıl sonra ele geçirildi. Eğer Osmanlılar onu desteklemiş olsalardı, Rusların Kafkasya içlerine kadar uzanmalarını engelleyebilirlerdi fakat Mansur'a esin kaynağı olan Nakşibendî tarikatının sufizmine güvenmediler.[56]

Kafkasya'daki hâkimiyetleri karşısında böyle bir engelle karşılaşan Rus yetkililer, nasıl davranacakları konusunda emin değillerdi. Karşılaştıkları ikilemi, "semaver ya da kılıç" olarak tanımladılar. Bazıları, böylesine zor bir bölgede ilerlemenin tek yolunun prenslerle ve askerî liderlerle kişisel ittifaklar kurmak, onlara bol bol hediye almak ya da iltimasta bulunmak ve zaman içerisinde onları sürekli olacak biçimde hâkimiyet altına almak şeklinde özetlenebilecek geleneksel politikanın devam ettirilmesi gerektiğine inandılar. Diğerleri ise bu politikanın, muhalefeti ateşlediğini ileri sürdüler ve direnişin üstesinden gelmenin tek yolunun askerî harekât olduğunu savundular. Yüzlerce dağlık vadiyi aynı anda vurmak mümkün olmadığından böyle bir harekâtın sabırla, uzun sürede ve kararlılıkla yürütülmesi gerekliydi.[57]

Kararsızlıklarla ve kesintilerle uygulanan politika, bu ikinci politika oldu. Bu politikanın en kararlı uygulayıcısı, 1816-1827 yılları arasında Kafkasya valiliği yapan, yerel halkları, yaşamlarını destekleyen çevreden mahrum bırakmak ve böylece itaatlerini sağlamak için ormanları orakla biçercesine ortadan kaldırmak ve köyleri yakıp yıkmak yoluna başvuran General Ermolov idi. General, politikasını, "Terör, benim adımdır ve onun sınırlarımızı kale zincirinden çok daha etkili bir biçimde korumasını istiyorum," sözleriyle açıkladı. Cezai amaçlı seferleri, Rus askerlerini başlarına buyruk bir biçimde tecavüze ve yağmaya teşvik etti. Ermolov, böylesine aşırı uygulamaları nedeniyle imparator tarafından azarlandığın-

56 Paul B. Henze, "Circassian Resistance to Russia," Marie Bennigsen Broxup; ed., *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World* (Londra: Hurst, 1992), 75-76.

57 Moshe Gammer, "Russian Strategies in the Conquest of Chechnia and Dagestan, 1825-1859," Broxup, *North Caucasus Barrier*, 45-61.

da, kendisini "Asyalıların gözünde tenezzül, bir zayıflık işaretidir ve amansız bir biçimde acımasız oluşum, insanlık duygularımdandır. Bir Asyalının infazı, binlerce Rus'u yıkımdan; binlerce Müslüman'ı ihanetten kurtarır," sözleriyle savundu.[58]

Elbette "infazlar", Rusların gözünde bile, sadece suçlu olanlarla sınırlı değildi ve Ermalov'un politikasının direniş ateşini alevlendirdiği kesindi. Kuzey Kafkasya liderlerinin en önemlisi olan İmam Şamil, 1834'te isyan bayrağını çekti ve daha önce başlayan bir hareketi devraldı. Köken olarak Dağıstanlı olmasına rağmen, en çok, dağlı halkların en inatçısı olan Çeçenler arasında zemin buldu. Miras kalan hiyerarşileri aşarak İslam hukukunu getirdi ve onu katı bir şekilde uyguladı. Ayrıca Sufi tarikatlarını ve müritlerini, bir Rus karakolunda aniden beliren veya maksimum zarar vermek için sürpriz baskınlar yapan ve hareketliliği en iyi şekilde kullanan, sonra da ormanların ve yaylaların arasında kaybolan silahlı çetelerin gayriresmi çekirdeğini oluşturmak için kullandı. Şamil, birkaç kez mağlubiyete ve esarete çok yaklaştı ise de gücünü toparlamak, yeni bir yerde yerleşmek, yeni ordular oluşturmak ve Rusları farklı bir yerden taciz etmek konusunda müthiş bir kapasitesi olduğunu gösterdi.

Çeçenler dışındaki halklardan olan geleneksel klan reislerine karşı tavrı o kadar sertti ki, liderliği diğer halklardan da tam destek aldı. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan destek alamayınca, ünü azalmaya ve giderek çok daha fazla sayıda köy Ruslara teslim olmaya başladı. 1859'da Ruslar Şamil'in kalesi durumunda olan ve ona sadık kalan az sayıdaki birliklerinin tuttuğu Gunib Dağı'na saldırdı ve onu esir aldı. Kafkasya Genel Valisi Prens A. I. Baryatinski, Şamil'i askerî bir törenle ve nişanlarla karşıladı ve Mekke'ye hacca gitmesine izin verilmeden önce ona ikamet etmesi için resmi konutta onuruna yakışan bir yer verdi. Bu, çokuluslu geleneksel bir imparatorluğun saygın bir karşıtına/düşmanına gösterdiği bir tavırdı.

Bundan sonra, yapacak başka bir işi olmayan Rus ordusu, sistematik bir biçimde ağaçları keserek, tarlaları yakarak, yollar inşa ederek ve köyleri yıkarak amaçlarını gerçekleştirmek için ihtiyaç

58 Gammer, "Russian Strategies," 47.

duyduğu yolu açtı. Bu politika, özellikle Osmanlı'ya görece yakınlığıyla bilinen Kafkasya'nın batısındaki sayıca kalabalık Çerkezler arasında acımasız bir şekilde uygulandı. Fakat onlara dışarıdan hiçbir yardım gelmedi ve 1864'te bütün silahlı direniş son buldu. Rus yetkililer, birçok Çerkez'i yaylalarda yeniden iskâna tabi tuttu ancak en azından nüfusun yarısından çoğuna karşılık gelen 300.000 Çerkez ve toplamda yaklaşık bir milyon Kafkaslı halk, yeniden iskan yerine, sürgünü tercih etti ve Osmanlı Devleti'ne doğru denize açıldı.[59]

Sonuç olarak, Rus yetkililer açısından oldukça etkili sonuçlar doğuran metotlar, dağlarda ciddi direnişlere neden oldu ve onları çok daha yumuşak politikalar uygulamaya zorladı. Başarıları, modern tarihteki ilk toplu zorunlu göçleri getirdi ve geride uzun süre devam eden nefret ve Kafkasya'yı Rus politikası için sürekli bir yara haline getiren intikam isteği bıraktı.[60]

TANINMAYAN "DÜZENLİ" DEVLET

18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın ilk yarısında Rus devletinin sacayakları, hâlâ kişisel bağlılık üzerine oturmuş durumdaydı. Yerel topluluklar, birçok açıdan hâlâ kendi kendilerini idare etmekte, askerî yükümlülükleri ve vergileri üyeleri arasında paylaştırmaktaydı. Devlet, çok sayıda insanın hizmetini sağlamak için kırsaldaki aracılarına, yani toprak sahiplerine; onların olmadığı yerlerde ise askerî personeline ve polise güvendi. Gelirler, devlete, ya toprak sahiplerinin kâhyaları, polis veya askerî personel aracılığıyla ya da devlet tavernalarını işleten mültezimler yoluyla geldi. Her halükârda bu kişilerin gerçekte ne kadar vergi topladığını belirleyecek etkili bir kontrol sistemi yoktu: Onların açgözlülüğünü sınırlayan tek faktör, gelir kaynaklarını tamamen kaybetmeme istekleriydi. Bu sınırlar içerisinde toprak sahipleri ve devlet görevlileri, ürünleri ve otoriteleri altındaki köy ve kasaba halkının iş-

59 Henze, "Circassian Resistance," 98-105.

60 Bu politikanın uzun dönemdeki sonuçlarını görmek için bkz. Anatol Lieven, *Chechnya: Tombstone of Russian Power* (New Haven: Yale University Press, 1998).

gücünü, istedikleri gibi kullanabilirlerdi. Tebaa ve memurlar arasındaki ilişki, eski hanlıklarda ya da vergi toplayan göçebe imparatorluklarda görülen ilişkiden çok farklı değildi.

Büyük bir devlet olarak omuzlarındaki yük düşünüldüğünde, Rusya'nın belki de nüfusunu ve kaynaklarını seferber etmesi için elinde halihazırda mevcut olan araçları kullanmaktan başka şansı yoktu. Fakat bu araçlar, 19. yüzyılın ortasında yetersiz kalmaya hatta zararlı olmaya başladılar ve büyük devlet statüsünün devamı için bir tehdit haline geldiler.[61]

Devlet adamları, en az yarım yüzyıldır bu durumun çok uzak olmadığı hakkında ve nüfusun çoğunluğunu, hukukun üstünlüğünün aracılık ettiği ve ülkenin gerçek zenginlik kaynaklarını açığa çıkaran görece eşitlikçi bir vergi sistemiyle finanse edilen devlet kurumlarının kontrolü altına daha etkili biçimde almak gerekeceği konusunda uyarmaktaydılar. Himaye sisteminin yerini devlet otoritesi, verginin yerini düzenli bir mali sistem alacak ve her iki alanda ortaya çıkan sorunlar hukuk yoluyla çözümlenecekti. Rus liderler, bu kurumsal sorunlar dışında halktan, alışkanlık ya da zora dayanmayan; kendini devletle gönüllü olarak bir tutmaya dayalı, bilinçli bir destek; kısaca vatanseverlik ve sivil bilinç görmek istedi. Bu nitelikler, 18. yüzyılın sonunda, bunları yüksek eğitimlerini aldıkları veya diplomat olarak bir süre yaşadıkları Avrupa devletlerinin vatandaşlarında –normalde elitlerinde– gözlemleme şansı elde eden Rus aristokratlar ve üst düzey devlet memurları arasında oldukça yaygındı.

Fransız İhtilali ve Napolyon savaşları, bu taleplerin Rusya'da her zamankinden çok daha fazla artmasına neden oldu. Napolyon Fransa'sı, modern temsilci kurumların, hukukun üstünlüğünün ve evrensel askerî hizmetin, savaş alanında örneği görülmemiş bir etkinliğe ve vatanseverlik duygusuna dönüştüğü bir ülke gibi göründü.[62] Bu ülkenin bazı kurumları, Polonya dahil Avrupa'nın

61 Vergilendirme, para ekonomisi ve devletin kapasitesinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, A.D. 990-1992* (Oxford: Blackwell, 1992), 74-75, 87-89.

62 Tarihçilerin gösterdiği üzere görünürdeki kısmen yanıltıcıydı fakat çağdaşları etkilenmişti. Bkz. M. Lyons, *Napoleon Bonaparte and the Legacy of the French Revolution* (Londra: Macmillan, 1994).

başka ülkelerinde on yılı aşkın bir süredir çok iyi işliyor gözükmekteydi; bu yüzden bu kurumların Fransız dehasının ihraç edilemez ürünleri olarak göz ardı edilmemesi gerekliydi. Onlar, geleceğin bir dalgası gibiydi ve Rusya'nın büyük bir devlet olarak bunun gerisinde kalması düşünülemezdi.

I. Aleksandr'ın döneminde hayat bulan, işte bu fikirlerdi. Bunlar, Aleksandr'ın selefi Pavel'in tecrübeleriyle daha da belirginleşti.

FARMASONLUK

Gördüğümüz gibi aristokratlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında devletin eğitimle ilgili girişimlerine cevap vermeye başladılar. Ancak sonuçlar, her zaman resmi eğitimcilerin beklediği gibi olmadı. Bazı genç aristokratlar, hizmet etiğini Petro'nun tahmin ettiği gibi tamamen içselleştirdiler fakat bu, Petro'nun hiç onaylamayacağı türden sonuçlar doğurdu.

Ortodoks Kilisesi'nin orta ve yükseköğretim sistemlerindeki (kendi üyelerini eğitmek dışındaki) etkisi azalınca, aristokratlar ruhani yaşamları için başka yerlere bakmaya başladılar. Bazıları farmasonluğu keşfettiler. Onun çekiciliği, seküler ve seferberlik halinde olan bir devletin çalışanları için belirli ritüeller ve belli bir topluluk çerçevesi sunmasındandı. Ayrıca o, kariyerlerinde yükselen genç erkeklere, faydalanabilecekleri, kişisel bağlardan oluşan bir ağ ve Avrupa ülkelerinde iken bile kullanabilecekleri bir koruma sağladı. Bu yüzden farmasonluk, kişisel himaye konusunda ısrar eden seküler devletle de uyum içerisindeydi.

Rusya'daki ilk localardan biri, 1750'lerde St. Petersburg'da açıldı ve Askerî Birliklerin mezunlarını içerdi. Farmasonluğun Rusya'daki beyni, saray tiyatrosunun yönetmeni İvan Elagin idi. 1760'larda, tahminlere göre yüksek düzeydeki sivil ve (sekizinci derece üzerindeki) askerî görevlilerin üçte biri masondu. Bir locaya kayıt olduklarında "majestelerine ve beni Yaratan'ın büyük hikmetine sarsılmaz bir tanık, merhametli Efendime sadık bir tebaa, sevgili vatanımın değerli ve dürüst bir oğlu, barışsever ve iyi bir vatandaş olmaya" ve "fakire yardım etmeye, mutsuzları rahat ettirmeye ve baskı altında olanları savunmaya çalışacağım," sözleriy-

le yemin ettiler.[63] I. Petro, bu andın her kelimesini onayladı fakat bu idealleri, mali görevlileri aracılığıyla uygulamaya çalıştı. Onları aktif, vatansever ve kendisinin farkında olan vatandaşlar olarak yetiştirmek, imparatorluktaki bütün *fiskal*ının kontrol edemeyeceği güçleri serbest bırakmak demekti.

En aktif farmasonlardan biri, Elagin'in locasının üyelerinden biri olan ve II. Katerina'nın, Kanun Komisyonu'nun bir alt komisyonuna sekreter olarak seçtiği; üçüncü bir sınıfın, yani bir "orta sınıfın" kurulmasıyla ilgilenen Nikolay Novikov'du. O, uygun bir seçimdi; çünkü Rusya'nın kendisine has orta sınıfının veya belki de zenginlik veya ticareti değil de kültür, eğitim ve topluma hizmeti esas alan profesyonel bir ahlak anlayışının öncüsü idi. Novikov, yolsuzluklara bulaşmış bürokrasiyle, başıboş bir toplumla ve "aristokrat" olamamış aristokratlarla dalga geçen birkaç hiciv dergisi kurdu. Mason bağlantıları sayesinde Moskova Üniversitesi'nin baskı makinesini kiraladı ve geniş bir yayın programı başlattı. Sadece dinî broşürler veya masonluğa adanmış çalışmaları değil; ayrıca ders ve gramer kitapları, yabancı düşünürlerden çevirileri ve Rus tarihi hakkındaki ilk belgesel yayınları bastı. Onların satışından elde edilen geliri, kıtlık mağdurlarına yardım ve çocukların "dindar bir birey olmak için eğitildikleri ve kendileri ve anavatanları için ilerdeki eğitimlerine hazırlandıkları" ilköğretim faaliyetleri için harcadı. Bunlar belki de kilise veya devletten bağımsız ilk yardım dernekleriydi.[64]

II. Katerina, hükümetin eğitim, adalet, fakirlere yardım gibi farklı alanlardaki çabalarına destek veren ücretsiz ve bir tamamlayıcı bir öğe olarak gördüğü farmasonluğa ilk başta onay verdi. Ancak zaman içerisinde özellikle Fransız Devrimi'nden sonra zararlı veya sapkın olarak nitelendirilebilecek amaçlara sahip gizli çevrelere karşı şüpheyle yaklaştı.

Katerina özellikle Novikov'un, masonlar aracılığıyla Prusya'dan

63 A. Pypin, *Masonstvo v Rossii: xviii i pervaia chast xix veka* (1916; reprint, Moscow: Bek, 1997), bölüm 4; G. V. Vernadskii, *Russkoe masonstvo v tsarstvovanie Ekateriny II* (St. Petersburg: Izdatel'stvo imeni N. I. Novikova, 1999), 83-90, 109.

64 Gareth W. Jones, *Nikolai Novikov: Enlightener of Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 145.

destek aldığını ve kendisini devirip yerine oğlu Pavel'e getirme amacında olduğunu düşündüğü bir darbeye karıştığından şüphe etti. Yardım faaliyetlerinin ve Aydınlanmanın sadece gizli görevlerle yapılabileceği gerçeğini ortaya koyan Novikov idi. Sonuç olarak Novikov, 1792'de tutuklandı, sapkınlık ve ihanetle suçlandı ve Shlisselburg Kalesi'nde on beş yıl hapse mahkûm edildi.[65]

Resmi değerleri kendi iyiliği için tamamen içselleştiren (ve bilindiği kadar hiçbir zaman masonlara karışmayan) bir diğer aristokrat Aleksandr Radişçev de benzer bir kaderi paylaştı. Radişçev, gençliğinde Katerina tarafından, diğer birçok şeyin yanı sıra, "doğal hukuk" ve "ahlaki felsefe" konularını öğrenmesi ve eğitimini alması için Almanya'ya gönderildi. Nitekim kendisinden istenileni yaptı ama Katerina'nın planladığından oldukça farklı bir biçimde. Radişçev, monarkların itaat etmesi gereken evrensel bir ideal olduğuna inandığı doğal hukuktan ve özellikle iyi bir vatandaşın görevinin gelişmeye ve genel faydaya katkıda bulunmak olduğunu vurgulayan Almanlara özgü dindar Aydınlanma düşüncesinden etkilendi. Daha sonraki dönemlerde görev aldığı ve her türlü yetki suiistimallerini incelediği Senato'da yaptığı çalışmalar sonucunda, monarşik gücün meşru olmasına rağmen hukukun üstünlüğüyle ve güçler ayrılığı ilkesiyle geliştirilmesi gerektiğine ikna oldu. Bu sivil vatanseverlik ve sivil toplum görüşünü 1789'da yazdığı, Petro'nun "anavatanın babası" unvanını hatırlatan "Anavatanın Oğlu Ne Demek?" başlıklı makalesinde dile getirdi. İyi bir vatandaşın, dürüst davranış ve aynı ülkede yaşayan insanlara sevgi duymak gibi sivil erdemlerle güçlendirilen aristokratlara özgü şeref, hırs, ruh asilliği gibi niteliklerine sahip olması gerektiği sonucuna vardı.[66]

Rus aristokrasisinin bu özelliklere sahip olmadığını ise öğretici tarzda yazdığı ve Rus toplumuna yönelik eleştirilerini ve suçlamalarını dile getirdiği *St. Peterburg'dan Moskova'ya Seyahat* adlı ese-

---

65 *A.g.e.*, 206-215; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1991), 524-531; K. A. Papmehl, "The Empress and 'un Fana-tique': A Review of the Circumstances Leading to Government Action against Novikov in 1792," *Slavonic and East European Review* 68 (1990), 665-691.

66 A. N. Radishchev, "Beseda o torn, chto est' syn otechestva," *Polnoe sobranie sochinenii,* cilt 1 (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1938), 215-223.

rinde uzun uzun anlattı. Hikâyenin kahramanı, seyahatinin her aşamasında, yolsuzluk, sarhoşluk, fahişelik, batıl inançlar ve askerlik sistemi gibi bir kötülükle karşı karşıya gelir. Serflik, eserde, hem ahlak dışı bir kurum hem de ekonomik gelişmenin önündeki bir engel olarak gösterilir. Eserin sonunda, sözde başka birinin kaleminden çıkan ve bütün bu kötülüklerin kaynağı olan, hukukun üstünlüğü ile sınırlandırılmamış monarşiye saldıran ve zalimlerin öldürüleceği bir köylü isyanı tehlikesine karşı uyarılarda bulunan "Özgürlüğe Övgü" yer alır.

Bir şekilde sansür komitesinin gözünden kaçan eser, anonim olarak basıldı ve eğitimli Ruslar arasında bir gecede en popüler eser haline geldi. Bu durum karşısında dehşete kapılan Katerina, eserin yazarının araştırılması emrini verdi. Radişçev tutuklandı, aristokrat unvanlarından mahrum bırakıldı, isyana teşvikle suçlandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Katerina, bu cezayı daha sonra Sibirya'da on yıl sürgün cezasına çevirdi. Radişçev'in eseri, 19. yüzyılda gerçekçi, bilinçli ve mevcut toplumu eleştiren bir Rus edebi geleneğinin ortaya çıkışında etkili oldu.[67]

67 Allen McConnell, *A Russian Philosophe: Alexander Radishchev, 1749-1802* (The Hague: Nijhoff, 1964).

6

Pavel, I. Aleksandr ve I. Nikolay Dönemleri

PAVEL'İN KISA VE ÖĞRETİCİ DÖNEMİ (1796-1801)

18. yüzyılın sonunda yeni devlet gelenekleri ve kültürü kök salmaya başladı fakat sadece bir toplumsal sınıfta, aristokraside. Böylece aristokrasi ve diğer sosyal sınıflar arasında açılan boşluğu kapatmak için bir monarkın iki alternatif yoldan birisini seçmesi gerekirdi: Ya aristokratların özgürlüklerini onaylayıp güçlendirecek ve böylece onların hukukun üstünlüğünü zamanla herkes için genişleteceğini ümit edecek ya da onların haklarını kısıtlayıp; otokratik gücünü, eşitlik ve adaleti geliştirmek için kullanacaktı.

Birinci yaklaşımın daha etkili olması ihtimali yüksekti fakat mevcut eşitsizlikleri ve adaletsizliği güçlendirmesi de olasıydı; ikinci yolun uygulanması çok daha güçtü [çünkü] serfliğin ilgasını kapsamaktaydı ve herhangi bir sınıf için ulaşılabilir olan gerçek özgürlükleri kısıtlayabilirdi. Üstelik bu, büyük aristokrat aileleri tarafından desteklenen himaye ağlarının baypas edilmesi anlamına gelecekti. Bütün bunlara rağmen Pavel'in tercihi ikincisinden yana oldu. O, aristokratların derneklerine ve onların yerel görevlileri seçme hakkına son verdi ve onları kendisi atamaya başladı. Aristokratların topraklarını, köylülerinkiler gibi vergiye bağladı ayrıca aristokratların devlet hizmeti ve fiziksel ceza muafiyetle-

rine son verdi. Aristokratların diğer sosyal sınıflar gibi devlete hizmet ettiğini görmek ve kendisine karşı bir darbe planlamadıklarından emin olmak amacıyla, onları gözetlemek ve haklarında bilgi sahibi olmak için istihbarata başvurdu. Serflerin kötü muamele konusunda monarka şikâyette bulunma haklarını iade etti ve Pavel, pazar günleri angarya işlerini yasaklayarak köylülerin sorumluluklarına yasal sınırlamalar getiren ilk çar oldu.

Aynı zamanda kitapları ve gazeteleri ve genç aristokratlar için eğitimlerini almalarının bir yolu olan yurtdışına seyahati yasaklayarak Rusya'yı Fransız İhtilali'nden korumaya çalıştı. Bu politikalar, eğer uzun bir süre devam ettirilse idi, Rusya'nın ayırt edici aristokratik kültürü geriletebilir ve onların Avrupa diplomatik hayatına başarılı bir şekilde katılma kapasitelerini aşağı çekebilirdi.

Pavel, sosyal eşitliği teşvik etmek konusunda tutarlı değildi çünkü annesi gibi o da gözdelerine üzerinde köylülerin yaşadığı topraklar hediye etti. Öfke patlamaları yaşadığı düşünülürse, kesinlikle karakteri de dengesizdi. Fakat bu delilik hali, Rus otokrasisinin, sınırlı kaynaklarına rağmen sahip olduğu büyük iddialarının yansımasından başka bir şey değildi.

Her halükârda aristokratlar ve özellikle muhafız birlikleri, onun kendilerine zorla getirdiği aşağılayıcı uygulamalardan rahatsızdı. 1801'de St. Petersburg Valisi Kont Petro Pahlen'in başını çektiği bir grup, Pavel'i tahttan indirdi ve öldürdü. Bu, ayrıcalıkları zayıflatmanın, himaye ağlarını küçümsemenin ve eşitliği teşvik etmenin bir monark için tehlikeli politikalar olduğunu göstermesi açısından önemliydi.[1]

I. ALEKSANDR DÖNEMİ (1801-1825)

Pavel'in yerine geçen Aleksandr da, işe himaye sisteminin gücüne karşı koymakla başladı fakat tamamen farklı biçimde: Despotizm yoluyla değil, hukuksal yollarla. Onun dönemi, I. Petro'nun dönemi kadar önemli bir dönüm noktasıydı. Çünkü yönetimde olduğu yıllar, kıdemli memurların, devletin çerçevesinin "eşit-

1 Pavel hakkında en iyi çalışma, Roderick McGrew'un *Emperor Paul I of Russia, 1754-1801* (Oxford: Clarendon Press, 1992) isimli eseridir.

lik" ve "kanunların üstünlüğü" ilkesiyle belirlenmesi gerektiğine inandığı, "düzenli" bir devletin özünün oluşmaya başlamasına tanıklık etti. Senato'nun var olduğu bir hükümet, birçok anlamda külfetli ve etkisizdi fakat yasallık ve doğru prosedüre dair bir beklenti; himaye sisteminin geniş alanının ve kişisel kaprisin, bir anlamda gayrimeşru olduğu duygusunu yarattı. Senato'nun dosyasındaki çözümsüz davalar yığını, her sınıftan Rus'un onu güç hiyerarşisinde üst düzey bir hakem olarak ciddiye aldığını gösterdi.[2]

Aleksandr döneminin koşulları, ona büyük bir zorluk, 1812 Fransız işgalini fakat aynı zamanda büyük bir fırsat, Rusların iki yüzyıldır yaşamadığı milliyetçi bir birlik ruhu sundu. Bu; hükümeti, toplumu ve yığınları, "düzenli" kurumlar ve hukukun üstünlüğü ilkesini temel alan yakın bir birlik içine çekebilirdi. Bu, eğitimli Rusların hem istediği hem de gerçekleşmesini ümit ettiği ve gerçekleşmediği zaman hayal kırıklığına uğradığı ve gücendiği bir şeydi. Bu aşamada "suçlu kim" sorusu önemli hale gelir.

Döneminin başlangıcındaki gelişmeler, Aleksandr'ın lehine idi. Yeni çar, kısmen Pavel olmadığı için kısmen de cana yakın ve kibar bir kişilik sergilediği ve büyükannesine hayran biri ve Aydınlanma çocuğu olduğu için elitler tarafından hoş karşılandı. Büyükannesinin onun için öğretmen olarak seçtiği Frédéric-César-La Harpe, İsveçli bir "cumhuriyetçi" idi; diğer bir ifadeyle vatandaşlığa ve hukukun üstünlüğü ilkesine inanan biriydi. Aleksandr, onun derslerinden ziyadesiyle etkilendi fakat onlara duyduğu ilgi, henüz tam olarak gelişmemiş bir tür melankoliyle birleşti ve kişiliğinde bir gerilime neden oldu. O, otoriteyi sert bir disiplinle uygulama yerine, yumuşak bir icraatı, gerçek gücü temsili ve sorumlu kurumlara bırakmaya hazır bir tavrı tercih etti. Öğretmenine, bir anayasa ve kendi otoritesinin yerine geçecek ve ona "mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşabileceği bir yere çekilmesine, ülkesinin iyiliğini gözlemlemesine ve keyfini çıkarmasına fırsat verecek temsili bir meclis yaratmak ümidinde olduğunu" söyledi. Nikolay Berdyayev'i heyecanlandıran ve onu Alek-

2 George L. Yaney, *The Systematization of Russian Government* (Urbana: University of Illinois Press, 1973), 118-128.

sandr'ı "tahttaki bir Rus entelektüeli" olarak tanımlamaya iten, bu duygulardı.[3]

Aleksandr, döneminin en duyarlı ve eğitimli adamlarından biriydi fakat salt güzelliği en üstün değer sayan bir insan değildi. O, gerekli olduğunu düşündüğünde inceliği, sağlam hatta acımasız bir şekilde hareket etme çabukluğu içeren bir sorumlulukla birleştirdi. Bu karşıt nitelikleri karıştırmaya çalışmaktan kaynaklanan iç gerilim, onu gizemli olmaya ve farklı kişilere, kişiliğinin farklı yönlerini gösterme eğilimine itti.

Tahta çıkışıyla birlikte ortaya çıkan ve gerçekleştirilmesi ümit edilen beklentiler sonucu, o da Katerina ve I. Pavel'in karşılaştığı sorunlarla karşılaştı. Gördüğümüz üzere, yoluna ancak ya halihazırda belli bir politik bağımsızlığa sahip bir sosyal sınıfın –aristokrasinin– ayrıcalıklarını genişleterek ve güçlendirerek (Whig yaklaşımına benzer şekilde) ya da bir jakoben gibi davranarak ve sivil hakları bir bütün olarak tüm toplumun arasında yaygınlaştırarak devam edebilirdi. Ayrıca reforma nasıl karar verileceği, onların nasıl formüle edileceği ve uygulanacağı konusunda da bir ikilem vardı. Eğer reform aristokratların ayrıcalıklarının törpülenmesi demekse, onların bu reformu uygulaması beklenemezdi. Bu durumda otokrasinin, yöneticinin hareket özgürlüğünün tam olması gerekirdi. Fakat böyle bir durumda da hukukun üstünlüğünden veya temsili kurumlardan söz etmek mümkün olabilir miydi?

Aleksandr bu köklü ikilemi asla çözemedi. Bu konu hakkında ikiye bölündü ve insanlarla konuşurken görüşlerini gizlemeyi öğrendi. Gençliğinde sadece La Harpe'in değil aynı zamanda babasının Gatçina'daki askerî törenleri uygulayan sarayının etkisi altında kaldı. Orada küçük bir toprak sahibi ve topçu subayı olan ve bir zamanlar Pavel'in baş danışmanlığını da yapan Aleksandr Arakçeyev ile tanışma fırsatını yakaladı ve Arakçeyev'in patavatsız hatta zalimce dürüstlüğünden, I. Pavel gibi o da etkilendi. Kısaca, yaşam koşulları ona, mutlak otoriteyi, gerektiğinde, özellikle hiçbir za-

3 *Correspondance de Frederic Cesar de la Harpe et Alexandre ler,* cilt 1 (Neuchatel: Editions de la Baconniere, 1978), 216; N. Berdiaev, *Russkaia ideia* (Paris: YMCA, 1946), 23.

man vazgeçmediği reform planlarını gerçekleştirmek için kullanmasının doğal bir şey olduğunu gösterdi.

Aleksandr, döneminin ilk yıllarında senatörlük partisi olarak bilinen "Whig" tarafından ileri sürülen, Senato'nun *dvoryantsvo* tarafından seçilmesi ve kanunlara kaynaklık eden ve onları garanti eden bir kurum olarak işlev görmesi gerektiğine dair görüşünü ciddiyetle ele aldı fakat daha sonra onu reddetti.[4] Oldukça iyi eğitimli genç aristokratlardan oluşan ve "Gizli Komite" veya bazen "Kamu Güvenliği Komitesi" olarak çağırdığı özel bir arkadaş çevresine daha fazla ilgi gösterdi. Bu çevreden biri olan Pavel Stroganov, Paris'teki Jakobenler Kulübü'nün toplantılarına katılmış biriydi. Bu arkadaş çevresi, sıkça bir araya geldi ve muhtemelen birçok şey yanında serfliğin ilgasını da tartıştı. Fakat buna rağmen kulüp, ismine yakışır şekilde gizli kaldı ve görüşmelerinin bir kısmı yayınlansa da asla kayıt altına alınmadı. Grup, çok fazla bir şey başaramadan zaman içerisinde dağıldı.

Fakat Aleksandr inatçı birisiydi. "Düzenli" hükümeti sağlamlaştıracağına ve otoriteyi Rus toplumunun içine doğru daha derin bir şekilde yaygınlaştıracağına dair umudunu hiç kaybetmedi. Fakat bunun nasıl yapılacağına dair görüşleri, zaman geçtikçe köklü biçimde değişti. Bazen soruna kenardan, reformları imparatorluğun Polonya ve Finlandiya gibi en batılılaşmış eyaletlerinde deneyerek ve Baltık eyaletlerindeki serfleri özgür kılarak yaklaştı. Bazen de reformlarını askerî veya dinî bir model üzerinde yeniden dizayn etti. Kurumsal değişikliklerin yeterli olmadığını gördü ve değişken ve çok yönlü kişiliği sayesinde, bu modellerden herhangi birisinin istediği dönüşümü sağlayacak bir anahtar olacağını ümit etti.

Kurumsal anlamda Aleksandr'ın en büyük yeniliği, 1802'de kurduğu bakanlıklar ve 1810'da kurduğu Devlet Konseyi idi. İkincisi, kendisinin en radikal danışmanı Mihail Speranski tarafından hazırlanan bir planın kilidi olarak algılandı. Bu plana göre hükümet, dönemin en modern teorileri doğrultusunda merkezde ve taşrada, ayrı idari, yargısal ve yasama birimleri olacak şekilde "düzenlenecek"; yasama meclisi, şehirlerdeki ve kırsaldaki mülkiyet sahipleri tarafından seçilecekti. Eğer bu plan tam olarak uygulana-

4 Bkz. Yaney, *Systematization*, 95-100.

bilseydi yetkinin bir kısmı; yasalar konusunda ve hükümetin işleyişi hakkında yorum yapma hakkına sahip, halkın seçtiği kurumlar aracılığıyla dağıtılacaktı.

Uygulamada bunlardan sadece Devlet Konseyi ve bakanlıklar, Speranski'nin amaçladığı biçimde çalıştı. Devlet Konseyi, imparator tarafından atanan; ona yasal konularda danışmanlık edecek ve ona kabul veya reddedileceği ya da üzerinde değişiklik yapabileceği kanun taslakları hazırlayacak, yaşlı devlet adamlarından müteşekkildi. Böylece bu kurum, Senato'nun yasal işlevlerini üstlendi. Bakanlıklar ise *kolej*lerin yürütme sorumluluklarını üstlendi fakat başkanlıklarını komiteler yerine bireylerin yapmasıyla onlardan ayrıldı. Aleksandr, *kolej*lerin sadece rutin işleri ve bunları da çok yavaş biçimde yürütebileceği sonucuna vardı. Yürütme gücünü bireylere iade etmek, işlerin çok daha etkili bir biçimde yapılmasını mümkün kıldı ve kişisel kaprisi, bakanların önemli kararlar almadan önce birbirleriyle ve kendisiyle düzenli biçimde istişare etmesini zorunlu kılarak sınırlandırmaya çalıştı. Fakat bu alışkanlık, zamanla zayıfladı ve bakanlar, eski *prikazynin* sarayla yakın ilişkileri yüzünden canlanmasıyla birlikte, tekrar eski kişisel hamilik sisteminin merkezleri olma eğilimi göstermeye başladılar. Bizzat bakanların kendi varlıkları, otoritenin kısmen ve işlevsel olarak tanımlanabileceği, himaye sistemine dayalı bir rejimden çok, bürokratik bir rejim beklentisine neden oldu. İşe sivil hizmetin profesyonelleştirilmesi ile başlandı: 1809'dan itibaren Derece Tablosu'nun üst düzeylerine girmek için bir üniversite derecesi veya yazılı bir giriş sınavı zorunlu kılındı.[5]

Zaman içerisinde bazı bakanlıklar, özellikle *gubern*ide ve *uyezdy*da sürekli bakanlık temsilcilerinin kurulmasından ve genel valiliklerin 1837'de ilga edilmesinden sonra *fief*lerini gerçek idari kapasiteye sahip fonksiyonel bürolara çevirmeyi başardılar. Polisi kendi yetkisine alan İçişleri Bakanlığı, en güçlü bölüm haline geldi.[6]

---

5 *A.g.e.*, 194-205; Marc Raeff, *Mikhail Speransky: Statesman of Imperial Russia, 1772-1839* (The Hague: Nijhoff, 1957), 105-169. Speranskii, çok yakın döneme kadar düşünüldüğü gibi sadece bir Rechtstaat savunucu değildi. 1960'lar yazılarının yayınları, düşüncelerinin güçler ayrılığı ile ilgili Anglo-Amerikan doktrinlerini temel aldığını gösterdi. John Gooding, "The Liberalism of Mikhail Speransky," *Slavonic and East European Review* 64 (1986), 401-424.

6 Yaney, *Systematization*, 212-219.

NAPOLYON BONAPART'IN MEYDAN OKUYUŞU

Aleksandr'a karşılaştığı en büyük zorluğu fakat aynı zamanda en büyük fırsatı, Napolyon Bonapart sundu. 1812'deki Fransız işgali, herhangi bir Rus liderin Karışıklıklar Devri'nden beri karşılaştığı en büyük askerî tehlike idi. Fakat Napolyon 1812'den önce bile, Rusya'nın katıldığı ve biçimlendirdiği Avrupa güçler dengesini köklü biçimde bozmuştu. Bunu, Avrupa'nın çoğunu içine alan bir Fransız imparatorluğu yaratmak için Avrupa güçler dengesinin kendisine rehber edindiği bir ilkeyi, yani itip kakmayı ve devlet egoizmini aşırı biçimde öne çıkartarak yapmıştı. Rusya'nın da içinde bulunduğu *Ancien régime* hükümdarları, bu meydan okuyuşa cevap verebilmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştılar: Napolyon'a karşı durmak ya da onunla ittifak yapmak arasında kararsız kaldılar.[7]

Napolyon, başka anlamda da yıkıcı bir etkiye sahipti. Politik ilkelerinin kökleri, Aydınlanma düşüncesine kadar gitmekteydi ve Fransa'yı yeniden yapılandırma düşüncesi, Aleksandr'ın başarmayı istediği hükümet biçiminin abartılı bir versiyonuydu: Bu hükümet biçimi, güçlü bir vatanseverlik ve ülke kaynaklarının başarılı bir biçimde seferber edilmesi üzerine oturan meritokrasiydi. Devrim sonrasının Fransız ulus-devleti, Rusya için hem düzeni bozabilecek hem de cazip bir modeldi.

Aleksandr, Fransa'ya her zaman olduğundan çok daha büyük bir kararsızlıkla karşılık verdi. Ortodoks Kilisesi, 1806'da onun teşvikiyle Napolyon'u İsa Düşmanı/Deccal olarak aforoz etmişti fakat sonra bu aforoz kararı 1807'de, Rusya ve Fransa arasında Tilsit Anlaşmasıyla –sıkıntılı da olsa– bir ittifak döneminin başlamasıyla birlikte geri çekilmişti. İki imparatorun Tilsit'teki ve ertesi yıl Erfurt'taki görüşmelerine dair kayıtlar, onların özel olarak uzun görüşmeler yaptıklarına şahitlik eder ve ne tartıştıkları bilinmese de birbirlerinin birçok ortak yönünü fark ettikleri izlenimini verir.[8]

---

7 Napolyon'a yönelik bu bakışı için bkz. Paul W. Schroeder, The *Transformation of European Politics, 1763-1848* (Oxford: Clarendon Press, 1994).

8 N. A. Troitskii, *Aleksandr I i Napoleon* (Moskova: Vysshaia Shkola, 1994), 120-128,178-183.

Fakat ne olursa olsun aralarındaki yakınlık, hırslarının çatışmasına kurban gitti. Rusya'nın Napolyon'un kıta sisteminin içine oturmamasının birçok sebebi vardı. Başlıca neden, böyle bir şeyin Rusya'nın, İngiltere ve birçok Avrupa ülkesiyle olan ticaretine zarar vermesiydi: Fakat en önemli neden, Polonya idi. Napolyon, Polonya'yı Varşova Dukalığı biçiminde yarı bağımsız bir devlet olarak yeniden yaratmıştı ve onu Avusturya'ya karşı yapılacak bir savaş için silahlandırmıştı. Buradaki ulus-devlet modeli, Rusya'ya doğrudan bir tehditti. Polonya'nın, Rusya'yı en uç noktasında koruyan bir tampon devletten çok, onu tehdit eden bir hançer olduğuna dair korku, Aleksandr'ı Fransa'ya karşı savaş ilan etmek gerektiğine ikna etti.[9]

Çar, 1808-1809'da planladığı savaş için Finlandiya'ya bağlı İsveç'i işgal etti, Aland Adaları'nı ele geçirdi ve sınırı Moskova'nın birkaç yüz kilometre dışına çekti. Yeni ele geçirilen yerlerde gerilla savaşı olması ihtimaline karşılık, Finlandiya'daki bütün sosyal sınıflara ve insanlara mevcut özgürlükleri devam ettirme sözü verdi, seçimle gelen bir Diyet Meclisi topladı ve sonra bu meclise hitap etti. Böylece Finlandiya, çar tarafından yönetilen fakat Rus imparatorluğundaki politik düzenlemelerden bağımsız büyük bir dukalık haline geldi.[10]

Fransız ordusunun 1812'de Rusya'yı işgal etmesinden sonra başlayan savaş, Napolyon'un daha önce hiç tecrübe etmediği türden bir savaş oldu. Rusya, Fransa'ya karşı I. Petro'nun XII. Charles'a karşı yaptığı gibi hatta ondan çok daha köklü bir biçimde stratejik avantajını, geniş sınırlarını kullandı. Fakat çar ve generalleri, bunun karşılığında Fransızların Moskova'ya girmesi gibi büyük bir bedel ödemek zorunda kaldılar. Napolyon'un o ana dek diğer Avrupa devletlerine karşı uyguladığı politika, bu ülkelerin ana ordularıyla savaşmak olmuştu. Fakat daha sonra, zaferi getiren; kendisinin taktik yeteneği, birliklerinin yüksek sayısı, üstün manevra yeteneği ve morali oldu. Aynı taktiği Ruslara karşı da uyguladı ve onları Eylül 1812'de Borodino'ya kadar sürdü fakat bu zafe-

9 Schroeder, *Transformation*, 416-425.

10 Risti Alapuro, *State and Revolution in Finland* (Berkeley: University of California Press, 1988), 23-25.

rin bedeli, ordusu düşman topraklarına derinlemesine nüfuz edemediği için çok ağır oldu.

Ayrıca, zaferi işgalin başarıyla sonuçlanmasına yetmedi. Kutuzov, Borodino Muharebesi'nden sonra Moskova'yı terk etti fakat teslim olmadı; hatta görüşmeler için bir elçi bile göndermedi ve Moskova, Fransız ordusunun girmesinden kısa bir süre sonra alevler içinde kaldığından, Napolyon galibiyetinin tadını çıkaramadı. Kremlin'in üzerinde dumanlar yükselirken, Rusların yangını bilerek çıkarttığını düşünen Napolyon, tepkisini şu sözlerle dile getirdi: "Bu, bir son verme savaşı değil, tarihte hiç örneği görülmeyen korkunç bir strateji. Kendi şehirlerini yakmak! İçlerine şeytan girmiş olmalı! Ne gaddar bir kararlılık! Ve ne insanlar!"[11]

Bunlar, Napolyon'un, kendisine karşı uygulanan taktiğe dair sarf ettiği abartılı bir ifadeydi. Bunun bir nedeni, hem Aleksandr'ın hem de generallerinin, Napolyon'un bir zamanlar özgürlük vaat ettiği Rus köylüleri üzerindeki etkisinden korktukları için Fransız ordusu karşısında geri çekilmek konusunda kararsız kalmalarıydı. Pugaçev'i hatırlayan toprak sahipleri, serflerinin bir kez daha *volya*nın peşine düşeceklerinden korktular.[12] Aleksandr, iç karışıklıkları önlemek için birliklerin yarısının *gubernialar*da konuşlanmasını emretti. Smolensk'ten bazı serflerin kendilerinin Fransız vatandaşı olduklarını ilan ettiklerine ve bir "Eski İnananın" Napolyon geldiği zaman onları özgür bırakacağına söz vererek 1500 serf topladığına dair haberler gelmekteydi.[13] Aslında Napolyon'un serfleri özgür kılmak gibi bir amacı yoktu: Onlar, mevcut halleriyle onun için çok daha faydalı idiler. Karışıklıklar, bunun anlaşılmasıyla birlikte son buldu.

Bundan sonra köylüler, evlerini ve ürünlerini savunarak ya da strateji gereği onları yakıp yıkarak ve ormanlık bölgelere çekilerek savaşa tam destek verdiler. Bu köylüler Napolyon'un, kışı, yıkılmış

11 E. V. Tarle, *1812 god* (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1959), 585.

12 *A.g.e.*, 613.

13 V. I. Semevskii, "Volneniia krest'ian v 1812g i sviazannye s otechestvennoi voinoi," A. K. Dzhivelegov vd., *Otechestvennaia voina i russkoe obshchestvo*, cilt 5 (Moskova: I. D. Sytin, 1912), 76-77, 81, 92-93.

bir Moskova'da karşılamanın hiçbir anlamı olmadığına karar vermesiyle ve geri çekilmeye başlamasıyla savaşın önemli bir aktörü haline geldiler. Fransızlar geldikleri yoldan acı içinde geri çekilirken, köylüler bu Fransız birliklerini taciz eden Kossak ve hafif süvari birliklerine katıldılar. Köylülerin kırsal hakkındaki bilgileri, düzensiz Rus birlikleri için paha biçilemeyecek kadar değerliydi. Köylüler bazen de kendi gerilla birliklerini kurdular fakat yetkililer, düzenli bir ordu subayının emri altında olmadığı sürece bu tür özel girişimlerden rahatsızlık duydular. Yüzbaşı Naruşkin adında biri, elindeki kullanılmayan silahları geri çekilme emrinden dolayı telaş içinde olan Fransız askerlerine baskın düzenlemeleri için köylülerden oluşan bir grup gerillaya verdi. Yüzbaşı, daha sonra, "köylülerin asil davranışlarına hiç uymayan aksi bir emir karşısında şaşkına döndüğünü belirtti ve ellerine silah verdiği ve anavatanın düşmanlarına karşı savaşan bu köylüleri silahsızlandırmasının ya da bağımsızlıklarını, eşlerini ve evlerini korumak için hayatlarını feda eden bu insanlara isyancı muamelesi yapmasının mümkün olmadığını" aktardı.[14]

Hükümet, orduya destek olması için işgalden en çok etkilenmiş bölgelerden topladığı halktan oluşan bir gerilla (*opolçenye*) birliği oluşturdu. Fakat bu birliğe alacağı kişiler konusunda çok dikkatli davrandı. Örneğin devlet köylüleri istenmedi; sadece özel serfler çağrıldı çünkü onlardan kimin savaşacağına toprak sahipleri karar vermekteydi. Gönüllüler teşvik edilmemeye çalışıldı: Bir köylü, asker kaydının yapıldığı merkeze kendiliğinden geldiğinde, kaçak muamelesiyle karşılaştı ve "kanuna uygun bir muamele görmesi için" polise sevk edildi.[15]

Genel olarak köylüler, Napolyon'un mağlubiyetinde önemli bir rol oynadılar ve bunu yaparken büyük bir cesaret ve savaş ruhu sergilediler. Fakat onların vatanseverlikleri, çok samimi olmasına rağmen üstleri tarafından pek hoş karşılanmadı: Çünkü o, yerel toplulukların *pravda*sının teyidi, köylülerin kilise ve çarın yönetimi altında özgür Ortodokslar olma isteğiydi. Karışıklıklar Devri

14 Tarle, *1812 god*, 674-675.

15 A. K. Kabanov, "Opolcheniia 1812-ogo goda," Dzhivelegov vd., *Otechestvennaia voina*, 5: 49.

gibi, savaş da Rusların içinde genelde ifade edemedikleri duygular uyandırdı: Eğer ülkeleri için savaştılarsa, bu, iyi kalpli çarın kendilerine *volya*larını bağışlayacağına inandıkları içindi. Bu, en ciddi köylü isyanlarının, neden savaşın sonlarına doğru, çarpışmanın ve onunla birlikte özgürlüğü kazanma şansının giderek azaldığı bir zamanda ortaya çıktığını çok iyi anlatır. Penza *gubernia*sında Aralık 1812'de çıkan bir karışıklıktan sonra, bundan sorumlu olan köylüler, bütün subayları öldürmeyi ve sonra cepheye gitmeyi ve bütün Fransızları yendikten sonra çara kendilerini bağışlamaları için yalvarmayı ve gösterdikleri kahramanlığın karşılığında ondan *volya*larını istemeyi planladıklarını itiraf ettiler.[16]

Bu yüzden, 1812'deki Rus Savaşı, Napolyon'un İspanya hariç başka hiçbir yerde karşılaşmadığı gerçek bir halk savaşıydı. Fakat bu, Rus halkının mevcut sistemi coşkuyla desteklediği anlamına gelmiyordu. Onları harekete geçiren şey, kıyamet fikrinden, dünyanın sonunun geldiğine dair düşünceden kaynaklanan korkular ve ümitlerdi: Anavatanlarının ortadan kalkacağına yönelik korkuları ve esaretten kurtulacaklarına, çarın yönetimi altında özgür vatandaşlar olacaklarına dair umutlarıydı.

KUTSAL İTTİFAK VE İNCİL DERNEĞİ

Napolyon'a karşı kazandığı zafer, Aleksandr'ın, reform isteklerine yeni bir açıdan yaklaşmasına neden oldu. Her şeyden önce o, sadece Rusya'nın değil bütün Avrupa'nın kurtarıcısıydı. Napolyon'un tamamen yenilmesini savunan ve onun yerine uluslararası bir düzen yaratılmasına dair tavsiyesi reddedilen Aleksandr'dan başkası değildi. Rus birlikleri 1813'teki Leipzig Savaşı'na tam teşkilat katılmışlar ve 1814'te Paris'teki Champs Elysées'de, şimdi kıtasal bir güç olarak kabul edilen bir ülkenin temsilcileri olarak muzaffer ane bir biçimde yürümüşlerdi.

Bütün bunların sonucu olarak Aleksandr, 1815'teki Viyana Kongresi'ne damgasını vuran ve bakış açısı Kutsal İttifak'ta vücut bulan kişi oldu. Avrupa'da barışın devam ettirilmesi ve devrim ve ateizmin neden olduğu çifte tehlikenin Avrupalı güçle-

16 *A.g.e.*, 98-100.

rin aralarında uzlaştıkları yollarla bertaraf edilmesine karar verildi. Aleksdandr'ın Londra'daki elçisi Kont Lyeven'e yazdığı gibi ittifakın amacı, "Hıristiyan ahlakının ve dininin meyveleri olan barış, uyum ve sevgi ilkelerinin devletler arasında daha etkili biçimde uygulanmasını sağlamaktı.[17]

Aleksandr, bu düşüncesini Rusya'da da yaymak için ittifakın kuruluşuna dair belgelerin çok sayıda çoğaltılmasını ve geniş ölçüde dağıtılmasını emretti. Fakat ona esin kaynağı olan dinin, gerçekte Ortodoks Hıristiyanlığı olmadığını belirtmekte yarar vardır. Onun telkin etmeye çalıştığı Hıristiyanlık, mezhep farkı gözetmeyen, Avrupa halklarının barışçı bir biçimde uzlaşmasını sağlayacak "içsel" ve "evrensel" bir Hıristiyanlıktı. O, Kutsal Sinod'u tanıdı ve böylece onun bütün Hıristiyan kiliselerini kapsamasını amaçladı ve onu, başında en yakın arkadaşlarından birinin, Prens Golitsin'in olduğu eğitim bakanlığıyla birleştirdi. Sonuçta ortaya çıkan karma Ruhani İşler ve Halkı Aydınlatması Bakanlığı, uygun bir şekilde "dini-ütopik propaganda bakanlığı" olarak adlandırıldı.[18]

Aleksandr'ın Hıristiyanlığıyla o ana kadar uygulanan Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyanlığı arasındaki fark, onun dinî metinlerin imparatorluk halkları için anadillerinde ulaşılabilir kılınması konusundaki ısrarıyla belirgin hale geldi. Aleksandr, sıradan insanların, Ortodoks kiliselerinde öğretilen veya Kutsal Kitap'tan eski bir dilde aktarılan Hıristiyanlıktan çok, bilinçli, bilgili ve kişisel bir Hıristiyan inancına sahip olmasını istiyordu. Bu amaçla, çeviri, yayın ve dağıtım işini üstelenecek (İngiliz ve Yabancı İncil Derneği'nin bir şubesi olan) Rus İmparatorluk İncil Derneği'nin kurulmasını destekledi. Derneğin, aralarında bir Lutheran papazının ve Roma Katolik Kilisesi rahibinin de bulunduğu farklı kiliselerin temsilcilerinden oluşan yönetim kurulu, yeni bir baskı makinesi kurdu ve Yeni Ahit ve Kutsal Kitap'ın tamamının imparatorlukta konuşulan Almanca, Fince, Estonya, Letonya, Litvanya dilleri, Lehçe, Ermenice, Gürcüce, Kalmuk ve Tatar dillerinde basımına başladı. Bası-

17 M. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation,* cilt 2 (New York: Macmillan, 1960), 644.

18 G. V. Florovskii, *Puti russkogo bogosloviia* (Paris: YMCA, 1937), 132.

lan kitapların satışı için daha önce kullanılmamış, eczaneler gibi perakende satış yapan yerler kullanıldı.[19]

Baskı konusunda sorun çıkartan dil, gariptir ki Rusça oldu. Elbette Başpiskopos Gennadi'nin Slav kilisesinde bazı İnciller vardı fakat Aleksandr, "Rusların İncil'i kendilerine Tanrı tarafından verilmiş ve onlar için Slavcadan daha anlaşılır olan anadillerinde okumasını istedi." Çoğu Ortodoks din adamı, modern yerel dillerin metnin tam anlamını iletecek kutsal ağırbaşlılıktan yoksun olduğuna inanmaktaydı. Bazıları ise Golitsin'in eklektik ve Protestanlığa yakın Hıristiyanlığından ve "aşırı yetkili bakanlığı"ndan endişe duymaktaydılar. İncil Derneği, pietistlerin ve farmason düşünürlerin coşku dolu ve mistik tarzıyla Alekdandr'ı etkileyen çalışmalarını basmaya başlayınca, din adamlarının endişelerinin yersiz olmadığı görüldü.

1824'te İncil Derneği, Novgorod yakınlarındaki Yuriev Manastırı Yüksek Papazı Foti tarafından yazılmış eleştirel bir kitapçıkta kınandı. Foti, "bütün imparatorlukları, kiliseleri, dinleri, sivil kanunları ve düzeni" yıkmayı ve onların yerine evrensel rasyonalist bir inanç getirmeyi planlayan bazı "aydınlamacılar –farmasonlar– hakkında uyarılarda bulundu. Ona göre muzır kitaplar dağıtan ve "Tanrı'nın sözlerini" eczanelerde ispirto ruhu ve ampullerle birlikte satarak "aşağılayan" İncil Derneği, farmasonların Rusya'daki ajanıydı. Foti, "Rusya'yı işgal eden görünür Napolyon'u Tanrı yendi. Bu Tanrı'nın şimdi de sizin aracılığınızla görünmez Napolyon'u yenmesine izin verin," sözleriyle Aleksandr'a çağrıda bulundu.[20]

Foti'nin sesi, yüzyılı aşkın bir süredir seküler devlete tabi olan ve Hıristiyanlığın diğer formlarının neden olduğu entelektüel ve ruhani karşı çıkışlara cevap verebilecek kadar bile kendine güvenmeyen, cesareti kırılmış bir kilisenin sesiydi. Bildirisi, bir anlamda Eski İnananlara ilham kaynağı olmuş, dünyanın sonunun geldiğine dair korkuların yeniden biçimlendirilmiş bir haliydi; diğer

19 A. N. Pypin, "Rossiiskoe bibleiskoe obshchestvo," *Vestnik Evropy,* no. 8 (1868), 665-667; Stephen K. Batalden, "Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Towards a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society," G. A. Hosking, ed., *Church, Nation and State in Russia and Ukraine* (Londra: Macmillan, 1991), 65-78.

20 Pypin, "Bibleiskoeobshchestvo," 262-264.

yandan, ısrarlı modern Rus türünün ilk örneğiydi: Gerçekten inanan insanların masum inancını sarsmayı ve böylece ülkeyi yıkmayı amaçlayan, kozmopolit ve Tanrısız uluslararası bir komplonun reddiydi.

Aleksandr, bir noktada Foti'nin görüşlerinin etkisi altında kaldı. O, Almanya, İtalya ve Kutsal İttifak'ı tehdit eden İspanya'daki gizli dernekler konusunda endişeliydi ve Rusya'da da mason kökenli gizli derneklerin olduğunun farkındaydı. Bu yüzden Kutsal Sinod'u yeniden aktif hale getirmeye ve Golistin'i İncil Derneği'nin başkanlığından almaya karar verdi. Onun yerine geçen Novgorod'un muhafazakâr Metropoliti Serafim, Rusçada basılmış Yeni Ahitlerin dağıtımını durdurdu ve bunların satışını yapan dükkânlara bütün kopyaları yakmalarını emretti.[21]

İncil'in tercümesinin önemi konusunda ısrar etmeye devam eden tek kıdemli din adamı, Moskova Metropoliti Filaret idi. Serafim'in yerel dilde basılmış bir İncil'in sadece başıboş zihinleri muhalefete teşvik edeceğine dair sözlerine karşı çıktı ve "Kurtuluş için gerekli her şey, kutsal metinlerde o kadar açıklıkla belirtilmiştir ki bunu içtenlikle isteyen ve Aydınlanmayı dileyen herkes onu kolayca anlayabilir," dedi.[22]

Bununla birlikte Filaret'in güncel bir ilmihal yayınlama çabası, içine Rusça On Emir'i ve Tanrı'ya Dua'yı eklediğinden ciddi anlamda ertelendi. Kutsal Sinod'un bu sabrı ödüllendirmesi ve çevirinin basılması için en nihayet izin vermesi, ancak 1859'da mümkün olabildi. Yeni Ahit 1862'de, Kutsal Kitap'ın tamamı ise 1876'da basılabildi. Her ikisi de yoğun bir ilgiyle karşılandı; yeniden baskılarını yapmak ihtiyacı belirdi ve St. Petersburg'daki Kutsal Metinlerin Dağıtımı Derneği 1863'ten 1865'e kadar Yeni Ahit'in 1,4 milyon kopyasının dağıtımını yaptı.[23]

---

21 Igor Smolitsch, "Die Geschichte der russischen Kirche, 1700-1917," kısım 2, *Forschungenzur osteuropaischen Geschichte* 45 (1991), 19.

22 *Dictionnaire de Theologie Catholique* (Paris, 1932-1934), cilt 12, col. 1386.

23 Smolitsch, "Geschichte der russischen Kirche," 21-23, 29; Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 138-142. Araştırdığım kadarıyla Filaret hakkında hiçbir dilde ciddi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu, 19. yüzyıl Rusya'sının olağanüstü kişiliklerinden biri hakkında önemli bir boşluktur.

Rusça İncil'in basılması, eğitimli Rusların kutsal metinleri kolayca okuyabildikleri ve anlayabildikleri bir dönemden tam elli yıl sonra, gecikmeli olarak gerçekleşti. Büyük Petro'nun "Protestan" reformu yüzeysel kaldı: İncil, yaygın biçimde okunamadığından devletin kilise üzerindeki hâkimiyeti, onun ruhani yaşamının içini boşalttı ve böylece tarikatların yolunu açtı.

EĞİTİM VE KÜLTÜR

Hem II. Katerina hem de I. Aleksandr, I. Petro'nun göz ardı ettiği bir görevi, aşağı düzeydeki boşlukları doldurma işini başlatarak, eğitim sistemini yaygınlaştırdılar. 1786'da Katerina, *uyezd* düzeyinde ilköğretim, *guberniya* düzeyinde ise yerel halkın ve devletin birlikte finanse ettiği ücretsiz ve serfler dışında toplumun bütün sınıflarına açık ortaöğretim olmak üzere iki türlü eğitim ağı sağlayan Ulusal Eğitim Kanunu'nu yayınladı. Yeni eğitim programı, mevcut kilise okullarından hiçbir şekilde istifade etmedi. Kanun, büyük oranda Prusya ve Avusturya modellerinden etkilenmiş, seküler bir Aydınlanma ideolojisini öne çıkardı. Öğrencilere, "İnsanın ve Vatandaşın Görevleri"ni ana hatlarıyla açıklayan ve dinsel anlamda Ortodoksluktan çok deist bir yaklaşım sergileyen bir el kitabı verildi. Eğitimin amaçları arasında "Yaratıcının ve Tanrısal hukukun açık ve entelektüel bir şekilde kavranması, devlete karşı güçlü bir inanç duyulması ve anavatan ve onun üzerinde yaşayan insanlar için gerçek bir sevginin aşılanması" vardı.[24]

Uygulamada, Katerina'nın planladıklarının önemli bir kısmı, ne kendi döneminde ne de müteakip dönemlerde gerçekleşmedi. Bununla birlikte amaç açıklandı ve eğitimin mezhepsel olmadığı, hatta seküler olduğu ve sadece ayrıcalıklı sınıflara ya da erkeklere açık olmayıp, ücretsiz olarak en aşağıdan en yukarıya herkese açık olması gerektiği ilkesinin temeli atıldı. Belki de bu ilkeler, devlet hizmetine yeterince nitelikli kişileri çekebilmek için gerekli olduklarından Rus eğitimcilerinin ve eğitimle uğraşan yetkilile-

24 William H. E. Johnson, *Russia's Educational Heritage* (New York: Octagon Boob, 1969), 49-57; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1991), 497-498.

rin kanına girdi ve onu kısıtlamak isteyen sonraki çabalara rağmen hayatta kalmayı başardı. Sistem, demokratik, kozmopolit ve seküler bir ruhla devam etti.[25]

I. Aleksandr, St. Petersburg, Harkov ve Kazan'da yeni üniversiteler açtı. Ayrıca Vilna ve Dorpat'ta halihazırda eğitim veren ve köken olarak Rus olmayan üniversitelerle birlikte imparatorlukta her biri kendi bölgesindeki ortaöğretim okullarında görev yapacak öğretmenleri denetlemek ve atamakla yükümlü, toplam altı yükseköğretim kurumu vardı. Bu okullar, kendi rektörlerini ve profesörlerini kendisi atayan, sınavlarını kendisi belirleyen ve diplomalarını kendisi veren özerk kurumlardı. Seminerlerin düzenlenmesinin ve genç akademisyenlerin teşvikinin temelinde ideal araştırma özgürlüğü vardı. Sadece Vilna ve Dorpat'ta, Katolik ve Lutheran olmak üzere ilahiyat fakülteleri vardı; böylece "Ortodoks" üniversiteler, her ne kadar kendilerinden "sağlam dinî ve ahlaki ilkeleri" aşılamaları beklense de eğitim açısından son derece seküler idiler. Bazen bu okullar, sefahat ve ateizmi yaymakla suçlandılar ve I. Aleksandr özellikle St. Petersburg'daki üniversitelerde İncil Derneği'nin ve Rus milliyetçiliğinin ilkelerini uygulamaya koyma girişimlerinde bulundu fakat bunlar mevcut uygulamalara yabancı olduklarından kısa bir süre sonra terk edildi.[26]

18. yüzyılın sonunda, devletin teşvikiyle gelişmiş kurumlar sayesinde özel akademik faaliyetlerde kısmi gelişmeler görüldü. Bu faaliyetler, çeşitlilik ve hacim anlamında tehlikeli boyutlara ulaşmış ve kendi insan ve doğal kaynakları hakkında çok az bilgiye sahip bir ülkede çok önemliydi. 1765'te kurulan Özgür Ekonomik Topluluğu, Rus tarımı, tarımsal düzenlemeleri ve daha sonra genel olarak Rusya'daki ekonomik gelişmelerle ilgili çalışmaları destekledi ve bunların geliştirilmesi için ortaya atılan ciddi önerileri teşvik etti. Moskova Rus Tarihi ve Eskiçağlarını Araştırma Topluluğu (1803) ve İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu (1837), ülkenin her yanından arkeolojik malzemeler toplamaya başladı, onlara ko-

25 Isabel de Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II," *Slavonic and East European* Review 57 (1979). 369-395.

26 James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander 1, 1802-183;* (Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1988).

ruma sağladı ve bir araya getirilmesinden oluşan birkaç cilt çalışma yayınladı. Bu çabaların sonuçlarından biri, ilk cildi 1846'da çıkan, basımı 19. ve 20. yüzyıl boyunca da devam eden çok ciltli *Rus Kroniklerinin Tam Koleksiyonu* adlı eserdi. 19. yüzyıl öncesine ait Rus tarihi hakkındaki en geniş kapsamlı çalışmaya (1851-79 yılları arasında basılan) imza atan Sergey Solovyev, eserini toplanan bu çalışmalara dayandırdı.[27]

Bu tür bir bilgi olmaksızın, Rusya'nın ne kadar insan gücüne ve doğal kaynağa sahip olduğunu ya da insanlarının hangi şartlarda ve nasıl yaşadığını belirlemek zordu. Bilgileri toplayan ve yayınlayan derneklerin bizzat kendileri de, Rus imparatorluğundaki devletten bağımsız ya da onun kısmen desteklediği sivil örgütlerin ilk örneğini oluşturdukları için önemli bir yeniliktiler. Onlar, ayrıca hem Rusların hem de aralarında yaşayan çok sayıdaki Rus olmayan halkların, kendi kimliklerinin farkına varmalarını sağlayan bir süreci başlattılar.[28]

POLONYA VE YAHUDİLER

Polonyalılar, 1772-1795'teki paylaşımlardan sonra bile Mordvinler gibi asimile edilemediler. Onlar, tüm teorilere ve Rusya'daki politik otoritenin uygulanış biçimine karşı çıkan, çok iyi denenmiş bir vatandaşlık ve ulus anlayışına sahiptiler. İngiltere'de olduğu gibi, Polonyalıların politik hakları, nüfusun büyük bir kısmını kucaklaması için genişletilmiş feodal aristokratik ayrıcalıklar üzerine oturdu. Bu genişleme, gecikmeli olarak milletler topluluğunun son yıllarında başladı ve 3 Mayıs 1791 tarihli anayasada açıkça belirtildi. Polonya'nın ideali, hem geleneksel aristokratik hem de yeni demokratik biçimiyle, Rus otokrasisiyle çelişmek-

27 Alexander Vucinich, *Science in Russian Culture: A History to 1860* (Londra: Peter Owen, 1963), 351-360; A. N. Pypin, *Istoriia russkoi etnografii*, 2 cilt (St. Petersburg, 1890-1892), 2: 110-132.

28 Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960); Yuri Slezkine, "Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity," Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, ed., *Russia's Orient: Imperial Borderlands ve Peoples, 1700-1917* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), 27-57.

teydi. Öte yandan, *szlachta* ile toplumun geri kalanı arasında devam eden bölünme, Polonyalıların Rus yönetimine hep birlikte karşı çıkmalarını imkânsız kıldı. Ne Rus yönetimine son vermeyi ne de ona sessizce itaat etmeyi becerebilen Polonya, imparatorluk için sürekli bir sorun kaynağı haline geldi.

Çar I. Aleksandr, soruna duyarlıydı ve yakın arkadaşlarından biri olan, önde gelen Polonya aristokratlarından Prens Adam Czartoryski'yi dışişleri bakanı olarak atadı. Bir süreliğine Czartoryski'nin, Polonya'nın Rus himayesi altında birleşik ve bağımsız olmasını ön gören "Avrupa ulusları" projesini destekledi. Ancak Napolyon'un mağlup edilmesinden sonra "Polonya Krallığı Kongresi'ne, Polonyalılara, ülkeleri Rus çarlığına bağlı kaldığı sürece kendi vatandaşlıklarını, hükümetlerini ve seçimle başa gelen yasama organını (*sejm*) hatta kendi ordularını garanti eden bir anayasa bağışladı.[29] Bu anayasaya göre resmi dil Lehçe idi ve Katolik Kilisesi, Krallık Kongresi'nde belirli bir statüye sahipti. Benzer düzenlemeler, aynı dönemde Finlandiya için de yapıldı ve birçok eğitimli Rus, bu uygulamaların gelecekte, herkesi kapsayan Rus anayasası için bir model oluşturmasını ümit ettiler.

Gerçekte Polonya anayasası kısa ömürlü oldu. Çoğu Polonyalı, Rus hâkimiyetini bu ılımlı haliyle bile hiçbir zaman kabul etmedi. 1830'da milliyetçi bir örgüt, vali Büyük Prens Konstantin'i suikastla öldürme girişiminde bulundu. Darbeciler, başarısız oldular fakat Varşova'nın merkezinin kontrolünü ele geçirdiler ve Rus yönetiminin son bulduğunu ilan ettiler. Darbe, bütün elit Polonyalıları katılmak ya da baş kaldırmak arasında tercih yapmaya zorladı. Hatta Czartoryski bile, gönülsüz de olsa onu desteklemek zorunda kaldı ve bağımsız bir Polonya hükümetine başkanlık etmeyi kabul etti.

Ancak Polonya toplumu içindeki bölünme, yeni kazanılan bağımsızlığın korunmasını savunulamaz hale getirdi. İsyana destek vermeleri durumunda köylülerin toprak taleplerini karşılamak gerekti fakat *szlachta*, böylesi acil bir durumda bile zenginliğinden ve sosyal statüsünden fedakârlık yapmaya gönülsüzdü ve yapmaya

29 M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity, 1770-1861* (Princeton: Princeton University Press, 1955).

karar verdiğinde de artık çok geçti. Polonya ordusu, çoğu subayın Napolyon karşısında direniş sergiledikleri şanlı günleri hatırlarcasına kahramanca savaştı fakat Polonya nüfusunun çoğunluğunun desteği olmaksızın Rusya'ya sonsuza dek direnemedi.[30]

Yenilgi, Polonya milliyetçiliği açısından bir yıkıma neden oldu. Diet ve Polonya ordusuna son verildi, Varşova Üniversitesi kapatıldı ve Polonya'nın işleri St. Petersburg'daki Rus bakanlara devredildi. Birlik Kilisesi, Rus Ortodoksluğunun bir parçasıymış gibi Kutsal Sinod'a tabi kılındı. İsyan ordusunda görev yapan subayların işlerine son verildi, topraklarına el konuldu ve Sibirya'ya sürgün edildiler. Bazıları, başlarına gelecekleri tahmin ederek yurtdışına, özellikle Fransa'ya kaçmayı başardılar. Czartoryski, Paris'teki Lambert Oteli'nde, Fransa'ya kimin göç edip edemeyeceğine karar veren bir tür "kral" haline geldi ve aralarında muhteşem şairlerin, müzisyenlerin ve kıdemli devlet adamlarının bulunduğu Polonyalı mülteciler, Rusya'ya halihazırda kaygı ve iğrenmeyle bakan Avrupa kamuoyunda Polonya lehine bir sempati uyandırdılar.[31]

Yahudilerin asimile edilmeleri de farklı nedenler yüzünden oldukça güçtü. Eskiçağlardan beri gelen kültürleri, dinleri, okuma yazma oranları ve Ruslarınkinden çok daha güçlü olan komün birlikleriyle Yahudiler, ticarette, üretimde veya yaptıkları her türlü meslekte üstün bir başarı gösterdiler. Öte yandan Yahudilerin çoğu, uzun süreden beri devam edegelen güvensizlik ve ayrımcılık nedeniyle çok fakir durumdaydılar. Hükümet, başlangıçtan itibaren onlara, Ruslardan daha başarılı olacakları ve onların elinden işlerini alacakları kuşkusuyla yaklaştı. 1791'de hükümet, Moskovalı tüccarların, Yahudilerin rekabetinden korunmaları için kendisine başvurması üzerine, Yahudilerin başkentlerde yerleşmesini yasaklayan bir bildiri yayınladı ve sonra onları Ukrayna'da, Yeni Rusya'da (Karadeniz'in kuzeyindeki step bölgesi) ve eski Polonya topraklarında belli bir bölgeye hapseden gettoları kurdu.

Fakat imparatorluk, buna rağmen diğer milletleri olduğu gibi

---

30 1830-31 isyanının en iyi anlatımı için bkz. R. F. Leslie, *Polish Politics and the Revolution of* 1830 (Londra: Athlone Press, 1956).

31 Piotr Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918* (Seattle: University of Washington Press, 1974). 122-125.

Yahudileri de Rus ulusu içine dahil etmenin yollarını aradı. 1804 tarihli Yahudiler Hakkında Kanun, onların yerel düzeyde özerk hükümet ya da *kahal* haklarını teyit etti. Fakat *kahal*ın, dinî kurumlarından yani hahamlıktan ayrı tutulması konusunda ısrar etti. Yahudilerin Rus okullarına devam etmesine ya da kendi okullarını kurmasına, ticari veya üretim amaçlı kurumlar açmasına ve getto içerisinde toprak alıp satmasına ya da kiralamasına izin verildi. Öte yandan Polonya'da onlar için çok önemli bir gelir kaynağı olan likör ticaretinden ve yerine özel bir vergi ödemek kaydıyla askerlikten men edildiler.[32]

Yahudilerin fakirliği ve nüfusun çoğu tarafından maruz kaldıkları kuşkulu yaklaşım, onların kendilerine sunulan, örneğin toprak ya da ticari mülk satın almak gibi haklarının çoğunu kullanmalarını neredeyse imkânsız hale getirdi. Ayrıca onlar, hükümetin, iyi planlanmış fakat bir türlü uygulamaya koyamadığı bazı reformlar yapacağını duyurmak yönündeki yaygın eğiliminden de zarar gördüler. *Kahal*ın seküler fonksiyonlarını hahamlığın dinsel işlevlerinden ayırmak, Yahudi geleneğine yabancıydı ve böylece 1844'te *kahal*a, uygulamada devam etse de, yasal anlamda son verildi fakat yerine getirilen kurumlar etkili olamadıklarından, *kahal* pratikte varlığını devam ettirdi.

"Asimilasyon", I. Nikolay döneminde, uzun dönemli bir amaç olarak değil, ödül ve cezayı etkili hale getirmek için kullanılabilecek kısa dönemli, bürokratik bir hile olarak görüldü. Hükümet, teorik olarak halihazırda sahip oldukları hakları vermeden önce, Yahudilerden Ortodoksluğu kabul etmelerini istedi. 1827'de askerlikten muafiyetlerine son verildi ve hâlâ Ortodoksluğu kabul etmemiş Yahudi ailelerin on iki yaşındaki çocukları, askerî eğitime tabi tutulmak için ellerinden alındı ve bu eğitimden sonra Rus ordusunda 25 yıl süreyle askerlik yapmaları zorunlu tutuldu.[33]

Yahudiler, 19. yüzyılın ortalarına kadar fakirlik, halk arasındaki önyargı ve rejimin onların beklentilerini pratik çözümlerle kar-

32 John Doyle Klier, *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the "Jewish Question" in Russia, 1772-1825* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 1986); *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*, cilt 28, no. 21547, 731-737.

33 Louis Greenberg, *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation*, cilt 1 (New York: Schocken Books, 1976), bölüm 4.

şılama konusundaki beceriksizliği yüzünden zor durumda kaldılar. Bununla birlikte özellikle onları hedef alan etnik ya da ırksal bir doktrin yoktu. Bu, Rus imparatorluğunun Avrupa ulus-devletleri arasında kendisine bir yer edinmeye çalıştığı bir sonraki dönemin bir ürünüydü.

DEKAMBRİSTLER

Nikolay Novikov ve Aleksandr Radişçev'den bir kuşak sonra, onların örnek olduğu düşünce, özellikle aristokrat salonlarının genç üyeleri arasında ve Moskova Üniversitesi'nde çok daha yaygın hale geldi. Bu insanların bakış açısı, çoğunun subay olarak katıldığı 1812 Savaşı ile zenginleşti ve pekişti. Anavatanı savunmak, Sergey Trubotski'nin ifade ettiği gibi "ordugâhta ve savaş meydanında işi ve tehlikeyi eşit şekilde paylaşmak," onlarla toplumun diğer sınıfları arasında belli bir birlik beraberlik duygusu uyandırdı. Onların Rus olmanın anlamına dair duygularını güçlendirdi.[34] "1812 Savaşı, Ruslara yeniden hayat verdi."[35] Bu uyanıştan sonra onları serflik rezaletine ve mahrumiyete bir kez daha mahkûm etmek, ahlak dışı olduğu kadar tehlikeliydi de.

1813-1815 savaşlarına katılan bu subaylar, ayrıca diğer ülkelerin politik yaşamını gözlemleme şansı elde ettiler ve gördükleri popüler vatanseverlik duyguları, temsili kurumlar ve hukukun üstünlüğü gibi Rusya'nın yoksun olduğu ayrıcalıklardan etkilendiler. Savaş ve Batı Avrupa tecrübesi, hem milliyetçiliği güçlendirdi hem de onun gelişebileceği, serflikten kurtulmuş ve seçilmiş temsilciler aracılığıyla kendilerini yöneten kanunların yapımına katkıda bulunabilecek bir vatandaşlar ulusu şeklinde yeni ve daha geniş bir çerçeve sundu.

Böylesi bir vizyonu gerçekleştirmek isteyenler, haklı olarak, genç "jakobenleriyle" ve Speranski ile anayasal planları tartışmış ve Polonya ve Finlandiya'ya anayasa bağışlamış imparatorun da

---

34 Alıntının geçtiği eser, M. V. Nechkina, *Dvizhenie dekabristov,* cilt 1 (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1955), 100. 35.

35 I. D. lakushkin, *Memuary, stat'i, dokumenty* (Irkutsk: Vostochno-Sibirskoe Krizhnoc Izdatel'srvo, 1993), 77.

kendi taraflarında olduğunu düşündüler. Fakat 1815'ten sonra, Aleksandr'ın Arakçeyev'in etkisi altında olduğu ve hukukun üstünlüğünden çok askerî ve dinî hayallerle ilgilendiğine dair bir algılama gelişti. Aleksandr, Murayev'in keskin bir şekilde belirttiği gibi, "Polonya'ya anayasa verirken, Ruslara 1812'nin ödülü olarak askerî yerleşimler verdi!"[36]

Bu nedenle, çoğunun gözüne etkili ve olası bir hareket için imparatora güvenmektense, farmasonlar ve Napolyon tarafından işgal edilen ülkelerdeki Carbonari ve Tugenbuld gibi Fransız karşıtı örgütlerin modelinde gizli örgütler kurmak çok daha mantıklı idi. İlk Rus gizli örgütü olan Kurtuluş Birliği, sınırlı ve emperyalist olmayan bir ulus kavramı ile başladı: İlk baştaki amacı, "Rus devlet hizmetindeki Almanlara direnmekti." Fakat kısa süre içinde programını genişletti ve serfliği düzeltmek veya mümkünse ilga etmek ve otokrasiyi anayasal bir monarşiye dönüştürmek fikrini geliştirerek, "Rusya'nın refahına" katkıda bulunmak amacına yöneldi. Bu, Rusya'da böylesine bir amaçla başlatılan ilk politik hareketti ve bu amacın nasıl gerçekleştirileceği meselesi hiçbir zaman netlik kazanmadı. 18. yüzyıl Rus tarihi, aralarından bazıları bu örgüte üye olan muhafız birliklerinin başarı ihtimalinin çok az olduğunu göstermekteydi. Fakat buna hangi aşamada kalkışmak gerekirdi? Birkaç tanesi, şiddet dolu bir hareketi destekledi; bu yüzden onlara göre yapılacak en iyi şey, bir sonraki taht değişikliğini beklemek ve anayasayı ilan edeceğine dair yemin edene kadar yeni çara bağlılık yemini etmemekti.[37] Bu, belki de onlarca yıl beklemek anlamına geleceğinden böylesi bir plan etkisiz kaldı.

Kurtuluş Birliği, hareketin fikirlerine geçerlilik kazandırmak için kendisini masonlar gibi, yardım faaliyetlerine, eğitime, adalete ve ahlaka adamış bir kamu kurumuna, Refah Birliği'ne dönüştürdü. Bunlar, her üyenin mümkünse kamuda iş bulmasını; mümkün değilse her halükârda kişisel örnek, pratik aktiviteler ve resmi suiistimallerin kınanması yoluyla birliğin amaçlarına katkıda bulunmasını zorunlu tutan *Yeşil Kitap*'ta açıkça belirtildi. Üyelerin

36 A. Murav'ev, "Moi zhurnal," *Memuary dekabristov: severnoe obshchestvo* (Moskova: Izdatel'srvo Moskovskogo Universiteta, 1981), 124.

37 Nechkina, *Dvizhenie dekabristov*, 1: 152-157.

erkek, Hıristiyan, Rus olması ve serf olmaması şart koşuldu. Rus olmaktan kastedilen, "Rusya'da doğmuş olmak ve Rusça konuşmak demekti ve bu tanımlamanın kapsamına girenler, diğer birçok halkın yanı sıra Tatarlar, Almanlar ve Yahudilerdi. Eğer anavatana olağanüstü hizmetlerde bulunmuşlarsa ve ona şevkle bağlı iseler, yabancıların da birliğe üye olması mümkündü."[38] Bu şekilde birliğin ulus kavramı, dilsel, dinsel, politik ve hatta ahlaki öğeleri içermekteydi. Serflerin birliğin dışında tutulması, tipik bir durumdu. Birlik, Napolyon savaşından dolayı halka sempati duymasına rağmen, geliştirdiği vatandaşlık kavramının gösterdiği üzere kesin bir şekilde elitistti. *Yeşil Kitap*, serflerin özgürlüğünü tavsiye etmedi sadece onlara "Tâbi olanlar da insandır," görüşünü temel alarak insanca muamele yapılmasını önerdi.[39]

Birlik üyeleri, daha sonra faaliyetlerinden doğan bir darbe girişiminin Aralık'ta gerçekleştirilmesinden dolayı Dekambrist adını aldılar. Fakat çoğunun, hatta gizli kanattakilerin bile zihinlerinde kesin bir politik strateji yoktu. Çoğu zaman bu idealleri, eğer ciddiye almışlarsa, günlük yaşamda onların getirdiği kurallarla yaşamaya çalışarak gerçekleştirmeye çalıştılar. Yuri Lotman'ın gösterdiği üzere Dekambristler, eğitimini aldıkları Aydınlanma kültürüyle, çoğu ilişkinin basit bir biçimde hiyerarşik olduğu saraydaki ve malikânelerindeki yaşamın arasındaki ikilemi gidermeye çalıştılar. Normalde sadece konvansiyon uğruna hissettikleri duyguları gerçekten hissetmişler gibi davranmaya çalıştıkları için sosyal görgü kurallarını çok fazla reddetmediler. Aile yaşantısına dair ataerkil görüşleri reddettiler ve evliliği akrabalık ilişkilerini devam ettirmenin bir aracından ziyade, iki eşit yetişkin arasında karşılıklı sevgi bağlarıyla oluşmuş, çocukları insanca yetiştirmeye adanmış bir ortaklık olarak gördüler. Hiyerarşi ve ciddiyetsizliğe tepki olarak, eşitleri arasında birbirlerine yoğun bir içtenlik ve arkadaşlık gösterdiler. Şair Aleksandr Puşkin, bu çevrede yetişti ve her ne kadar hiçbir zaman bir Dekambrist olmadı ise de, ilk dönem şiirlerinde özellikle bu idealleri konu edindi. Onlar, genç aristokratla-

38 "Zakonopolozhenie Soiuza Blagodenstviia," Iu. G. Oksman, ed., *Dekabristy: otryvki iz istochnikov* (Moskova: Gosudarstvennoe Izdatel'srvo, 1926), 84-85.

39 Oksman, *Dekabristy*, 84-102; alıntı, s. 92.

rın içinde yaşadığı bir atmosferin parçasıydılar: Hareketin öne çıkan başlıca özelliği, üyelerinin bu idealleri sürekli olarak, cesaretlerini kıracak bir ortamda bile uygulamaya çalışmalarıydı. Özünde onlar, "sivil" toplum zaten mevcutmuş gibi davrandılar.[40]

Fakat aralarında birkaç tane kararlı politik eylemci de vardı. Onlardan biri, Sibirya genel valisinin oğlu olan Pavel Pestel idi. Pestel, meslektaşlarının çoğunun aksine cumhuriyetçi idi ve yeni bir düzeni başlatmak için gerekirse çarı öldürmek gibi şiddet dolu bir hareket planı bile yapmaya hazırdı. Gelecekteki Rus devletinin yapısı hakkındaki görüşlerini açıkladığı bir el kitabı yazdı ve ona bilinçli bir biçimde, sıradan insanların yönetilmek istedikleri ahlaki hukuku en iyi şekilde ifade eden ve 11. yüzyılda Yaroslav'daki kanunlarını anımsatan bir şekilde *Russkaya Pravda* adını verdi.

I. Petro gibi Pestel de hükümetin, tebaasının refahını yükseltmek için var olduğuna ve onların sadakatini ancak bunu yaptığı takdirde talep edebileceğine inandı. Fakat ona göre mevcut rejim bunu yapmadığından Rusya'nın, "hükümet düzenini tamamen değiştirmeye ve faydalı her şeyi koruyacak ve zararlı her şeyi yıkacak yeni bir anayasa ya da kanunları ilan etmeye ihtiyacı vardı."[41]

Pestel, Rusya'yı çokuluslu bir imparatorluk olarak değil, Büyük Ruslardan oluşan bir ulus-devleti olarak tasavvur etti. Ona göre Gürcüler, Tatarlar, Letonyalılar hatta Almanlar, farklı dillerini ve geleneklerini terk edecekler ve Rus olacaklardı. Polonyalıları ve Yahudileri ise asimile etmek mümkün olmayabilirdi. Bu durumda, Polonyalılara bağımsızlıklarını vermek mantıklı olacaktı. Ayrıca, Yahudilerin sürülmesinde fayda vardı: Böylece onlar, "Türkiye Asya'sında bağımsız bir Yahudi devleti kurabilirlerdi."[42]

Yeni ulusun başkenti, Rusların Hıristiyan prenslerinin hatırası-

40 Iurii Lotman, "The Decembrist in Everyday Life: Everyday Behavior as a Psychological Category," Iu. M. Lotman ve B. A. Uspenskii, *The Semiotics of Russian Culture*, ed. Ann Shukman, Michigan Slavic Contributions, no. 11 (Ann Arbor: Department of Slavic Studies, University of Michigan, 1984), 71-123: Hosking, *Russia: People and Empire*, 176.

41 *Russkaia pravda*'nın orjinaline ait iki örnek şu kaymakta mevcut: can be found in Marc Raeff, ed., *The Decembrist Movement* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966), 124-156; alıntı, s. 130.

42 Raeff, Decembrist Movement, 146-147.

na Vladimir adı verilen Nijni Novgorod olmalıydı. Serflik ilga edilmeli ve eski serflere, aristokratlardan alınan topraklardan bir kısmı ve eğer imkânları varsa daha fazlasını satın alma hakkı verilmeliydi. Bütün vatandaşlar aynı haklara sahip olmalı ve Moğol dönemi öncesindeki halk meclislerinin anısına *veçe* olarak adlandırılan anayasal bir mecliste temsil edilmeliydiler.[43]

Genel olarak Pestel'in idealindeki, 1789 sonrası gündeme gelen ve eski rejimin bütün ödünlerini ve kural dışılıklarını silip atan birleşik bir ulus-devletti. O, basit anlamda sivil ve etnik bir kimlik öngördü. Pestel, bu kimliği bundan yoksun olan otoriter araçlarla oluşturmaya hazırdı ve bu yönüyle düşünceleri daha sonraki dönemlerde Mihail Katkov ve Vyaçeslav Pleve'nin politikalarının bir ön biçimi gibiydi.[44]

Pestel'in düşünceleri ve stratejisi, Refah Birliği'nde sadece birkaç kişinin desteğini aldı ve birlik 1821'de ondan kurtulmak için sahte bir dağılma sürecine girdi. O ise derneğin dağılması kararını reddetti ve birliğin çalışmalarını, atandığı Çernigov *gubernia*sındaki Tulçin'de devam ettirdi. Bu şekilde, hareketin içerisinde iki grup oluştu: Bu gruplara, St. Petersburg ve Tulçin'in coğrafi konumlarından dolayı, güney ve kuzey grupları adı verildi. Bazı konularda işbirliği yapmalarına rağmen bu gruplar, birbirlerine hiçbir zaman tam olarak güvenmediler.

Kuzey Derneği, hem stratejisi hem de politik görüşleri açısından daha yumuşaktı ve bu yönüyle görüşleri, İngiliz Whiglerinkine benzemekteydi. Derneğin anayasasını yazan Nikitia Muravyev'e göre serflik ilga edilmeli ancak eski serflere bir ev ve bir bahçe dışında hiçbir şey verilmemeliydi. Bunların üzerindeki toprağı ya satın almaları ya da mevcut sahiplerinden kiralamaları gerekirdi. Hukukun üstünlüğü garanti edilmeli ve vatandaşlar, (Yüce Duma olarak adlandırılan) yasama meclisinde temsil edilmeliydiler fakat bu kuruma seçilmek mülkiyet esasına dayanmalıydı.[45]

---

43 *A.g.e.*, 153-156.

44 Hans Lemberg, *Die nationale Gedankenwelt der Dekabristen* (Cologne: Bohlau Verlag, 1963). 133-138.

45 Kuzey Derneği anayasasından örnek kısımlar kaynakta mevcuttur: Raeff, *Decembrist Movement*, 100-118; the full text is in Oksman, *Dekabristy*, 236-249.

Kuzey Derneği, eski aristokrat ailelerden gelen Nikita Muravyev, Evgeni Oboloenski ve Sergey Trubetskoy'den oluşan üç kişilik bir otorite tarafından yönetildi. Pestel'in onları, kararlı bir harekete başlamak, gerekirse çarı öldürmek ve yerine diktatörce geçici bir hükümet kurmak konusundaki ikna çabaları boşunaydı. Fakat muhafızların ve aristokrat ailelerin Kuzey Derneği'ndeki etkin hâkimiyeti, aşağı sınıflardan gelen yeni üyelerle birlikte azaldı. Onların arasında en dikkat çekenlerden biri, iflas etmiş bir toprak sahibinin oğlu olan, romantik bir şair olarak Roma cumhuriyetinin sivil erdemlerini destekleyen ve onların eskiçağların Slav kahramanları arasında canlanışını dile getiren Kondrati Ryleyev idi. O, sadece klasik şehir devletlerinden değil aynı zamanda o dönemde Yunanistan'daki ve İspanya'daki devrimci hareketlerden de esinlenmiş, coşkulu, sivil bir isyancı grubun merkezi figürü idi.[46]

1822'de Aleksandr, mason locaları da dahil olmak üzere bütün gizli örgütlere son verdi ancak bu derneklerle ilgisi olanları serbest bıraktı. Aleksandr, bu yaklaşımını St. Petersburg genel valisine içtenlikle söylediği şu sözlerle dile getirdi: "Bu illüzyonları ve yanlışlıkları paylaştığımı ve teşvik ettiğimi biliyorsun. Bu yüzden onlara sert davranmak bana göre değil."[47] Muravyev'in anayasal planlarının, Speranski'nin Aleksandr tarafından uzun süre desteklenen önerilerine benzediği doğruydu.

Aleksandr'ın 19 Kasım 1825'teki ani ölümü, gizli dernekleri, beklenmedik ve ciddi bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Derneklerin, olgunlaşmış bir hareket planları yoktu fakat harekete geçeceklerse de, tahta kimin geçeceği konusunda karışıklıkların olduğu bu dönem en uygun andı. Taht sırası kendisinde olan Konstantin, bundan sözlü olarak feragat etti fakat bu kararını yazılı olarak hiçbir zaman beyan etmedi. Komplo, darbecilerin fikirlerinin çok az yankı bulduğu halktan, hatta ordudaki subaylardan çok az destek gördü. Sonunda, Konstantin'in tahttan feragat ettiğinin ve

46 Franklin A. Walker, "K. F. Ryieev: Self-Sacrificc for Revolution?" *Slavonic and East European Review* 47 (1969), 436-446.

47 Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1967), 185.

tahta kendisinden küçük kardeşi Nikolay'ın geçmeye hazırlandığının duyurulduğu 14 Aralık günü, Kuzey Birliği, Senato Meydanı'nda toplanıp Konstantin'i çar ilan edecek kıtalar oluşturdu. Subaylar, emirlerindeki adamlarını, Konstantin'in serfliği ilga edeceğini ve askerlik süresinde iyileştirmeler yapacağını söyleyerek kandırdılar.

Liderler, ne yapacakları konusunda bütün inançlarını ve istikametlerini kaybettiler. Geçici diktatör olarak atanan Trubetskoy ortadan kayboldu ve daha sonra, sığındığı Avusturya büyükelçiliğinde bulundu. Nikolay'ın isyancı birliklerle görüşmesi için gönderdiği St. Petersburg Genel Valisi General Miloradoviç vurularak öldürüldü. Sonuçta Nikolay, isyancı birliklerin silahla dağıtılması için emir verdi. Askerler, toplar ateş etmeye başlayınca, meydanı terk ettiler. Güney Birliği, bazı birlikleri seferber etti. Bu birlikler, bir ara Kiev'e saldıracak noktaya geldiler fakat kısa bir süre sonra bir süvari birliği tarafından durduruldular.

Aralık 1825 fiyaskosu, Rusya'nın evriminde önemli bir andı. Dekambristler, hizmet devleti, gerçek bir hizmet isteyen ve gerçekten sivil bir toplum varmış gibi davranan toprak sahipleri ve ordu subaylarından müteşekkildi. Sivil toplum gerçekten de vardı ama sadece onlardan oluşan ve daha sonra görüşleri yüzünden halkın geri kalanından kopan küçük bir elit grup arasında. Onları yetiştiren imparatorluk ile (ataerkil bir biçimde) hizmet etmek istedikleri insanlar arasında gelip giden bu kişiler, mantıklı bir politik söylem geliştiremediler. Buna rağmen bir harekete girişince, kendilerine güvenmekten uzak bir tavır sergilediler, amaçlarını yeterince ciddi bir şekilde ortaya koyamadılar ve herhangi bir şey başarmak için halkın desteğini sağlayamadılar.

Dekambristlerin amaçlarına, yüksek sosyete arasında muhtemelen destek olanlar vardı, fakat bu destek isyan derecesinde değildi. Puşkin, buna güzel bir örnekti. Fakat Dekambristler, aceleyle ve kötü planlanmış bir hareketle kendilerini ortak fikirlere sahip oldukları rejimin ölümcül düşmanı haline getirdiler. Eğitimli kesimle toplumun geri kalanı arasında zaten bir bölünme vardı; buna bir de rejimle toplum arasındaki bölünme eklendi.

I. NİKOLAY DÖNEMİ (1825-1855)

I. Nikolay, kardeşinin döneminin son bulma biçiminden dehşete kapılmıştı. Dekambristlerin komplosuna katılanların sorgulamasını büyük bir merakla takip etti. Özellikle isyanın, devletin imparatorluğu yönetmek için dayandığı toprak sahipleri arasında çıkmasından korkuya kapıldı. Sorgulama komisyonunun sekreteri A. D. Borovkov, Dekambristlerin görüşlerinden yola çıkarak imparatorluğun içinde bulunduğu şartları yazdı ve Nikolay onu bir tür hareket planı olarak sakladı. Dekambristlerin görüşlerine katılmadı fakat onların ne yapılması gerektiği konusunda önemli ipuçları verdiklerini kabul etti. Borovkov raporunu aşağıdaki tavsiyelerle sonlandırdı:

> Açık, olumlu kanunlar yayınlamak, hızlı bir yasal süreç başlatarak adaleti temin etmek, ruhban sınıfının ahlaki açıdan eğitimini geliştirmek, kredi kurumlarından aldığı borçlar yüzünden yıkıma uğrayan ve çökmekte olan aristokrasiyi güçlendirmek, ticareti ve endüstriyi sağlam ayrıcalıklarla canlandırmak, toprağı işleyenlerin durumunu iyileştirmek, aşağılayıcı insan/köle satışını durdurmak. Diğer bir ifadeyle, sayısız hatayı ve suiistimali düzeltmek.[48]

Bu, "düzenli" devletin oluşumunu tamamlayabilecek ve onu kullanarak bir sivil toplum ve üretken bir ekonomi yaratabilecek sağlam bir programdı. Nikolay, ilk başta imparatorluk bürokrasisinin bu işi yapamayacağına karar verdi. En tepedeki bürokratlarına hiçbir durumda güvenmedi çünkü onlar Aralık 1825'te güvenilmez olduklarını ispatlamış toprak sahipleriydi. Bu yüzden bakanlıkları kaldırmadan, onların yanında, bir tür sivil gözetim görevi için yaratılan ilk bölüm olma özelliği taşıyan kişisel bir yönetim kurarak monarşideki "kişisel" öğeyi yeniden canlandırmaya karar verdi.

Üçüncü Bölüm, politik bir polis biriminden müteşekkildi. Bu birime bağlı yetkililerin, tahriki açığa çıkarmak, adaletsizliği gidermek veya zayıf olanı korumak için gerekli gördükleri takdirde

48 "Aleksandr Dmitricvich Borovkov i ego avtobiograficheskie zapiski," *Russkaia starina* 29 (November 1898), 353-362.

resmi yasal prosedürden ziyade bilinçleriyle hareket etme yetkileri vardı. Nikolay, "Komşusunun mülküne el koymaya can atan kötü niyetli kişiler, hırslarının kurbanı olan masum insanların majestelerinin korumasına giden kısa ve direkt bir yola sahip olduklarını fark ettiklerinde, yıkıcı planlarını uygulamaya korkacaklardır," dedi.[49] Kısaca, Üçüncü Bölüm, tetikte ve her zaman hazır durumda olan monarşik yardımseverliğin, Petro'nun (uygulamada olmasa da teoride) pragmatik ve kurumsal bir hükümet yaklaşımını öne çıkartarak yıkmaya çalıştığı ahlaki ve kişisel bir yaklaşımı yeniden hayata geçiren bir aracı olacaktı.

İkinci Bölüm'ün, hükümetin kişisel algılanış biçimine karşıt gibi görünen tamamen farklı bir amacı vardı. Bu amaç, 1649 tarihli *Ulojenye*'den beri oluşturulan bütün kanunların ilk koleksiyonunu oluşturmak ve onu o dönemdeki kanunların özetlerinden oluşan bir derleme ile birlikte yayınlamaktı. Bu, genellikle birbirleriyle çelişen on binlerce kanun, emir, bildiri ve o dönemden beri yayınlanan çok sayıda kanun taslakları olduğu düşünülürse oldukça büyük bir sorumluluktu. Fakat Mihail Speranski'nin başkanlığındaki İkinci Bölüm, bu görevi başarıyla tamamladı ve 1833'te kanunların hem tam bir koleksiyonu hem de bir derlemesi yayınlandı.

Nikolay, ayrıca Harp Akademisi'yle aynı ilkeler üzerine oturan, bir ortaöğretim kurumu olarak, seçilmiş adaylara genel bir eğitiminin yanı sıra özel hukuk eğitimi de verecek bir İmparatorluk Hukuk Okulu kurdu. Bu okulun mezunları, kısa bir süre içinde üniversitelerin hukuk fakültelerinin ve yüksek mahkemelerdeki yargıçların temelini oluşturdu. Hukuk tüzüğü ve İmparatorluk Hukuk Okulu, hukukun güçlüler tarafından kontrol edilen kötü bir araç olmadığına; aksine onun devlet işlerinin mahkemelerde ulaşılabilir ve hatta zayıfı ve korumasız olanları korumak için uygulanabilir bir nesnesi olduğuna dair yaklaşımı güçlendirdi. Nikolay'ın dönemi sona erdiğinde uygun bir hukuk eğitimi almış, mahkemelerin kararlarına rehberlik edebilecek ve onları uygulayabilecek nitelikte kıdemli hukukçulardan oluşan bir grup vardı. "Düzenli" devletin çerçevesi, ilk defa yerli yerine oturdu ve II. Alek-

49 N. K. Shil'der, *Imperator Nikolai I: ego zhizn'i tsarstvovanie,* cilt 1 (St. Petersburg, 1903), 468-470.

sandr'ın reformlarına giden yolu açtı. Bu yüzden, I. Nikolay'ın, kişiselleştirilmiş otoriteye yaptığı dönüşe rağmen, yapıcı bir devlet adamı olduğu söylenebilir.[50]

Devlet Bakanı Kont P. D. Kiselev tarafından yapılan reformlar, "düzenli" bir devletin karşılaştığı kısıtlamaları ortaya çıkardı. Kiselev, Katerina'nın çıkardığı ve serf olmayan köylüler için öngördüğü fakat gerçekleştirmediği şeyleri gerçekleştirmeye; onların, özerkliği de içine alan legal haklarını ve yükümlülüklerini belirlemeye ve garanti etmeye ve onların ekonomik üretkenliğini teşvik etmeye çalıştı. Her hanenin gereksinimlerini karşılamak ve resmi yükümlülükleri yerine getirmek için yeterince toprağı olduğunu garanti edecek planlar yapıldı: Toprak sahipleri, bu amacı öne sürerek birkaç kez toprak talebinde bulundular. Yetkililer, gelişmiş bir sağlık ve tıbbi bakımı, hem teşvik hem de tavsiye ettiler.

Kiselev reformlarının amaçları, aşağıda bahsedilecek olan askerî yerleşimlerin oluşmasına kaynaklık eden amaçların bir benzeriydi. Başarılı olsa idi, özgürlüklerini kazandırmanın ilk aşamasını oluşturacak şekilde özel serflere de yaygınlaştırılabilirdi. Fakat reformlar, yolsuzluklara bulaşmış ve duyarsız bir hükümet, köylülerin şüpheciliği ve zaman zaman görülen direniş yüzünden başarısız oldu. 1840-1843'te, kıtlık durumunda halkın yiyecek ihtiyacını karşılamak için patates yetiştirilmesi gerektiğine dair bir emir yayınlandı. Devlet bakanı, köylülere topraklarının belli bir kısmında patates yetiştirmesini emreden bildiriler dağıttırdı. Onun yetiştirilişi, muhafazası ve pişirilmesi hakkında bilgi veren ek kitaplar basıldı ve papazlardan patatesin faydalarını anlatmaları istendi. Fakat köylüler, riske karşı tavırlarından dolayı bilmedikleri bir ürün yetiştirmeye karşı çıktılar hatta bazıları ekilmesini engellediler. Yeni sebzeyi, "Şeytan'ın elması" olarak gören Eski İnananların bazıları, emre uymayı reddettiler; aksini yapmaları için zorlandıklarında ise isyan ettiler. Sonunda yaygın karışıklıklar yüzünden plandan vazgeçildi.[51]

---

50 Richard Wortman, The *Development of a Russian Legal Consciousness* (Chicago: University of Chicago Press, 1976).

51 Olga Crisp, "The State Peasants under Nicholas I," in *Studies in the Russian Economy before 1914* (Londra: Macmillan, 1976), 84-95. Patates direnişi için bkz. N. M. Dru-zhinin, *Gosudarstvennye krest'iane i reforma P. D. Kiseleva*, cilt 2 (Moskova: Isdatcl'stvo Akademii Nauk SSSR, 1958), 465-498.

Özel serflere gelince; Nikolay, aristokratların nüfusun yarısı üzerindeki sınırsız kişisel gücünün devletin otoritesini zayıflattığını ve hukukun üstünlüğünü sarstığını bildiği halde, özel serflerin durumunu iyileştirmek için neredeyse hiçbir şey yapmadı. Fakat kişisel serfliğin yerini alacak kurumsal hiçbir yapının olmadığını ve ona dokunması durumunda, gerçekleştirilemeyecek ümitlerin doğabileceğini ve bu nedenle karışıklık çıkabileceğinin farkındaydı. Bunu 1842'de Devlet Konseyi'ne hitaben söylediği şu sözlerle dile getirdi: "Bugünkü haliyle serfliğin kötü bir şey olduğu herkesçe malumdur: Fakat şimdi ona dokunmak, çok daha yıkıcı bir kötülük olacaktır."[52]

Nikolay, IV. İvan'dan beri, hem Rusya'yı Batı Avrupa ülkelerinden ayırmaya yarayacak hem de halka hitap edecek sembolleri tanımlayacak, belli ve olumlu bir devlet ideolojisinin formüle edilmesine destek olan ilk Rus liderdi. Fakat onun çabası, kendisini içinde bulunduğu çelişik durumdan dolayı İvan'ınkinden daha az inandırıcıydı. Çünkü Nikolay, eski Rusya'yı miras olarak iddia eden çokuluslu bir imparatorluğun yabancı, Batılı bir kültürü telkin etmeye çalışan bir lideri idi. Eğitim Bakanı Kont S. S. Uvarov 1833'te yetkililer için bir genelge yayınladı ve onlardan "halkın eğitimini, Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik (*narodnost*) ruhunun içerisinde gerçekleştirmelerini" istedi.[53] Parola niteliğindeki ilk iki sözcük, Rusya'nın özgün kimliğinin özellikleri, üçüncüsü ise Avrupa kültüründeki en son gelişmelere bir saygı niteliğindeydi; Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçiliğin zayıf bir yansımasıydı.

Bu üçlü konusundaki sorun, onlardan biri olan Ortodoks Kilisesi'nin bağımsız bir rol oynamayacak kadar zayıf ve devlete bağlı olmasıydı; her halükârda nüfusun sadece Ortodoks olmayan bir yarısına hitap edebilirdi. Diğeri, yani milliyetçilik ise çok daha sorunluydu. Kilise gibi o da Rus halkının monarşiyi meşrulaştırıcı bir rol oynadığını mı ima ediyordu? Tabii ki hayır. Eğer impara-

52 M. Polievktov, *Nikolai I: biografiia i obzor tsarstvovaniia* (Moskova: Izdatel'stvo M. i S. Sabashnikovykh, 1918), 312.

53 N. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia* (Berkeley: University of California Press, 1959), 74.

torluğu taşıyan Rus halkı ise, ülkede neden bu kadar çok öne çıkan Alman yetkili vardı?

Bu yoruma açık sorulardan sonra üçlünün geri kalan ve inançları ve etnik kökenleri ne olursa olsun Nikolay'ın tebaasının çoğuna anlamlı gelen tek öğesi, otokrasiydi. Buna göre çar, Tanrı tarafından atanan, suiistimallere sertlikle yaklaşan fakat tebaasına karşı kusursuz bir biçimde adil ve yardımsever olan yüce bir patrondu. Yaygın bir biçimde hatta coşkuyla kabul edilen, bu lider imajıydı. Rus devletinin ayırt edici bir özelliği olan ve karmakarışık ve çöküntü halinde olan bir yapıyı bir arada tutan otokrasi, 1905'e kadar devam etti. Monarkların ve kıdemli yetkililerin ona bu kadar sıkı sarılmalarının nedeni de buydu.

Otokrasinin temel direği, orduydu. O, monarşiyi meşru kılan başlıca kurumdu ve Avrupa ve Asya'nın savaş alanlarında düzenli olarak zaferler kazandığı sürece ve çarın yönetme hakkı oldukça sağlamdı. Ayrıca, ordunun disiplinli ve dürüst görünümü, çarın bütün tebaasından beklediği disiplinli ve sadık hizmetin sembolüydü. Nikolay bunu şu sözlerle ifade etti: "Burada düzen, orada sıkı, kayıtsız yasallık. Önce kendisi emirlere uymayı öğrenmeyen hiç kimse, emir veremez; hiç kimse yasal bir nedeni olmadan başka birisinin önüne geçemez; her şey, tek bir amaca tabi olup; her şeyin bir anlamı vardır."[54]

Nikolay, selefi gibi orduyu sosyal reform için bir model olarak kullanmayı bile düşündü. İlk olarak Napolyon Savaşı'ndan hemen önce kurulan askerî yerleşimlerde, askerler, simetrik sıralar halinde düzenlenmiş ve (İngiliz tuvaletleri dahil) en modern hijyenik araçlarla donatılmış binalarda yaşadılar. Köylüler gibi yanlarında aileleri vardı ve toprak, hayvan ve üretim araçlarına sahiptiler. Bir alay eğitimdeyken, ikisi toprağı ekmekteydi. Her iki imparator, ordunun bu şekilde kendi kendisini finanse etmesini ve modern tarım metotları için bir örnek olmasını ümit ettiler.

Fakat öyle olmadı. Askerler, her iki anlamda da "sistematik bir şekilde düzenlenmiş" yaşamlarından nefret ettiler. Ciddi birkaç is-

54 Shil'der, *Nikolai 1*,1:147; John L. H. Keep, "The Military Style of the Romanov Rulers," *Power and the People: Essays on Russian History* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1995), 189-209.

yan gerçekleştirdiler; bunlardan biri, kolera salgını zamanında yapılan ve çoğu kişiye göre hastalığın nedeni olan buharlı dezenfekte sonucu çıktı. Monarkların isteği, köylülerin ve askerlerin birleşmesiydi ancak bu mümkün olmadı. Neticede askerî yerleşimler kapatıldı.[55]

Askerî erdemlerle uğraşmanın monarşi için başka olumsuz yanları da vardı. Pavel'den itibaren bütün Romanov çarları, kendilerini her şeyden önce orduyla tanımlayacak biçimde, askerî alanlarda yetiştirildiler ve çoğu askerî törenlere duydukları tutkudan asla kurtulamadılar. Yakın mesafeli yürüyüş ve aşırı titiz talim, tebaalarının ve Rusya'yı ziyarete gelen yabancı temsilcilerin gözüne iyi göründü ancak aslında onlar, savaş alanında etkili olmanın ön gerekleriydi ve çok aşırıya kaçtığı zaman da ona engel bir durumdu. Pavel döneminden itibaren bazı subaylar, disiplinli ve Rusya'ya sadık bir ordunun, aristokratlardan ziyade profesyoneller tarafından komuta edilen ve serflerden ziyade vatandaşların görev aldığı bir ordu olacağını düşündüler. Orduya öncelik verilmesini vurgulayan bu düşünce, 1812 Savaşı sırasında birlikte savaşmanın getirdiği tecrübeyle güçlendi; Dekambrist ayaklanmasının nedenlerinden biri oldu ve ancak Kırım Savaşı'ndan sonra hayat bulan alternatif bir askerî mantaliteyi öne çıkardı.[56]

EDEBİYAT "KALIN DERGİLER" VE RUS SORUNU

Uzun dönemde Petro'nun kültüre, eğitime ve sosyal yaşama verdiği desteğin sonucunda hayat bulan en önemli gelişmelerden biri, kurumsallaşmış bir Rus edebiyatının ortaya çıkmasıydı. 18. yüzyılda, Novikov ve Radişçev'in girişimleri dışında buna işaret edecek nitelikte çok az şey vardı. Yazarların geçimleri, genelde bir hamiye dayandı ve çalışmalarını buna paralel olarak genellikle lirik, ağıt veya epik şiir tarzında yazdılar.

Himaye sistemi, 19. yüzyılın başlarında değişmeye başladı. Pet-

55 Richard Pipes, "The Russian Military Colonies, 1810-1831," *Journal of Modern History* 22 (1950), 205-219.

56 John L. H. Keep, "The Russian Army's Response to the French Revolution," *Power and the People*, 211-235.

ro, zorla da olsa kadınları sosyal yaşamın içine dahil etti fakat bir yüzyıl sonra kadınlar salonlarda ve düzenli olarak gösterişli, zekice ve bilgi dolu konuşmaların yapıldığı sosyetenin oturma odalarında kendi alanlarını yarattılar. Bu salonlar, Paris'tekileri model aldılar ve Fransa'dakiler gibi Rusya'daki ilk salonların hemen hepsi kadınlar tarafından işletildiler. Buralarda, imparatorluk sarayınkinden farklı bir sosyal hayat –hatta kamuoyu– şekillenmeye başladı.

Bazı salonlar, edebi bir öğe edinmeye; ev sahibeleri, ünlü yazarları ağırlamaya başladılar. Bu, ev sahibelerinin saygınlığını artırırken; yazarlara da zengin ve etkili kişilerle tanışma fırsatı verdi. Ayrıca yazarlar, henüz basılmamış, yazım aşamasında olan çalışmalarından bölümler okudular ve oradakilerden faydalı geri bildirimler aldılar. Sıcakkanlı, misafirperver ve hünerli bir ev sahibi, böyle ortamlarda doğabilecek duyarlılıklar için son derece önemliydi. Bu şekilde edebi veya en azından edebiyattan hoşlanan bir topluluk oluşmaya başladı ve bu topluluğa katılmak isteyen kişiler, edebiyat konusunda ayırt edilmelerini sağlayacak yorumlar yapmak için eğitimlerini ve zevklerini geliştirdiler.[57]

Ulusal bir edebiyatın gelişmesi için ürünlerin yazılabileceği, genel olarak kabul görmüş ortak bir dilin olması önemliydi. Kilise Slavcası çok eskiydi ve Aydınlanma sonrası kültürü için çok dinseldi. Petro'nun teknolojide, savaşta ve kamu yönetiminde yaptığı reformlar, büyük bir dil karmaşasına neden olduğundan; diplomatların seküler dili de uygun değildi. İsveç, Hollanda ve Alman dilinden alınan kelimeler ve ifadeler, kelime hazinesini, grameri ve sentaksı hem zenginleştirdi hem de alınanlar sistemleştirilmediği için onları sarstı. Kibar toplum, giderek artan bir şekilde, diplomasi dili olan ve zekice ve ince sohbetlere son derece uygun görünen Fransızca konuşmaya başladı.

Fakat Rusça, sosyal iletişim aracı olma özelliğini hiç kaybetmedi. Gelişme kapasitesine sahip büyük bir gücün resmi dili olarak

57 Lina Bernstein, "Women on the Verge of a New Language: Russian Salon Hostesses in the First Half of the Nineteenth Century," Helena Goscilo ve Beth Holmgren, ed., *Russia –Women– Culture* (Bloomington: Indiana University Press, 1996), 209-224.

kaldı. Üstelik Fransızca, Napolyon'un 1812'deki işgalinden sonra yüksek sosyetede özellikle Moskova'da eski popülerliğini yitirdi. 1783'te Fransız Akademisi modelinde bir Rus Akademisi kuruldu ve bu kurum, dille ilgili yeniliklere bir standart getirerek ve otoriter bir sözlük ve gramer kitabı (1789-1802) yayınlayarak Rusçanın eski önemine kavuşmasına katkıda bulundu.[58]

Tarihçi ve roman yazarı Nikolay Karamzin, akademiye "dilin sistematik oluşumu"na katkısından dolayı övgüler yağdırdı ve modern Rusçanın edebiyat için yeterli bir dil olabileceğini gösteren ilk yazar oldu.[59] Modern Rusçanın Fransızcanın şık ve basit sentaksı üzerine oturan diksiyonu, sosyetenin kullandığı dile yakındı ve bu, onu edebiyat tartışmaları ve vecize, albüm tasvirleri ve hafif dize gibi moda olmaya başlayan yeni türler için uygun hale getirdi. Karamzin, insan ilişkilerine yeni, "duygulu" yaklaşımı temsil eden romantik hikâyeler yazdı. Onlar, o dönemde yaşamış insanlar hakkında olup okuyucularının duygularına hitap eden türdendi ve özellikle salon tartışmaları için uygundu. Çok ciltli *Rus Devletinin Tarihi* (1804-1826) adlı eseri, kroniklerin kuru anlatımlarının üstüne çıktı ve uzman olmayan okuyucular için ulaşılabilir ve ilginç bir hikâye sundu. Kibar konuşmalar, kamu tartışmaları ve daha sonraki yıllarda da devam edecek akademik tartışmalar için malzeme sağladı çünkü Karamzin'in Rusya tarihinde belirleyici bir faktör olarak öne çıkardığı otokrasiye yaptığı övgüler, birçok kişi tarafından reddedildi. Bu, Rusya'nın, eğitimli 19. yüzyıl okuyucu kitlesi için "hayali bir cemaat" olarak yaratılmasının ilk aşamasıydı.[60]

Bazı eğitimli Ruslar, Rusçaya dahil edilen "Fransızcalaştırılmış" kullanımların hâlâ, ağırbaşlılıktan ve Slav kilisesini ve Moskova dönemine ait diplomatik dili zenginleştiren geçmişiyle olan bağla-

58 Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*, 117-119; V. D. Levin, *Ocherk stilistiki russkogo literaturnogo iazyka kontsa xviii-nachala xix vekov* (Moskova: Nauka, 1964), 115-153.

59 A. G. Cross, *N. M. Karamzin: A Study of His Literary Career, 1783-1803* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1971), 222.

60 "Muhayyel cemaatler" ve dil ile matbanın bu cemaatlerin yaratılmasındaki rolü için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1983).

rından yoksun olduğunu savundular. Fakat salonlarda varlık gösteren edebi profesyonellik, eğitimli Rusları, başlıca Avrupa kültürlerine yaklaştıran bir dili adapte etmeye zorladı ve insanların kendilerini ifade etmeleri ve sistematik söylemleri için yeni bir kapı açtı. Bu, Puşkin'in, Gogol'un, Tolstoy'un, Dostoyevski'nin, Rus biliminin ve marifinin kullandığı bir dil haline geldi. Bu kazançlar, halihazırda Rus halkı ile eğitimli elit; müteakip yıllarda da kendi linguistik formlarını koruyan kilise ve seküler elit arasında mevcut olan kültürel çatlağın daha da genişlemesine neden oldu. Rus entelektüeller, bu dönemden sonra kilise kültüründen ve kendi ülkelerindeki sıradan insanlardan kopuk, seküler ve uluslararası bir "edebiyat cumhuriyetine" dahil oldular.

19. yüzyılın ilk yıllarının başlıca edebi kişiliği, Aleksandr Puşkin (1799-1837) idi. Puşkin, eserlerinde hem yeni Avrupalılaşmış bir kullanıma başvurdu hem de şiir tarzında yazdığı, aristokratlar ile sıradan insanların yaşamlarındaki karşıtlığı öne çıkardığı ve Rus toplumunun geniş bir resmini çizdiği *Evgeni Onegin* isimli eserinde yaptığı gibi halk kültüründen faydalandı. Belki Puşkin'in en güçlü yanı, farklı sosyal ve kültürel kökenlere sahip insanların zihnine girebilmesi ve ironik ve aynı zamanda sevgi dolu şiirlerinde, yetişme biçimlerinin ve çevrelerinin onların davranışlarında ve tavırlarındaki etkilerini göstermesiydi. Bu, yabancı bir kültürün alındığı ve bu kültürün elit arasında kök saldığı ve diğer sosyal sınıflarda da yerleşmeye başladığı Rusya'da, özellikle önemli bir yetenekti. *Evgeni Onegin*'deki ana karakterler, birbirlerini Byron, Alman idealizminin ve İngiliz romantik romanının filtreleri aracılığıyla anlarlar ya da yanlış anlarlar.

Puşkin'i Rus imparatorluğunun zirvedeki şairi olarak düşünebiliriz. Puşkin, Rusya'nın en yüksek elitinin yetiştiği, özel bir İmparatorluk Lisesi'nde eğitim aldı ve onu daima "anavatanı" olarak gördü. Orada geliştirdiği ilişkiler, en iyi aristokrat ailelerle kolayca iletişim kurmasını sağladı. Dekambristlere yakındı ancak ne onlara aralarına girecek kadar güven verdi ne de isyanı ya da çarın öldürülmesini onayladı. Daha yirmili yaşlarında Rusya'nın en büyük şairi olarak kabul edilen Puşkin, I. Nikolay'dan yakın ilgi gördü ve eserleri çarın kişisel sansüründen geçirildi – ki bu, eserleri

çara Üçüncü Bölüm'ün duyarsız başkanı Aleksandr Benkendorf tarafından sunulduğu için son derece aşağılayıcı ve sinir bozucu bir düzenlemeydi.

Puşkin, son yıllarında Dekambristler neden başarısız oldu sorusuyla uğraştı. Rusya, kültürlerini benimsediği diğer Avrupa devletlerinden gerçekten farklı mıydı? Şiirden hiç vazgeçmedi fakat Pugaçev hakkında yazdığı bir roman ve kronik de dahil düzyazıya daha çok yer vermeye başladı. Edebiyatı, hem politik hem de profesyonel anlamda bağımsız bir alan olarak geliştirmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Onun kurmuş olduğu; edebiyat, bilim ve düşüncenin tartışıldığı bir forum ve benzer görüşteki entelektüellerin buluşma yeri olan dergisi *Sovremennik* (Çağdaş), uzun yıllar en popüler dergilerden biri oldu. Yazarların paralarının hak ettikleri gibi ödenmesi ve böylelikle onların profesyonel anlamda kendi ayakları üstünde durması için bir kampanya başlatan Puşkin, gelirlerini güçlü hamilere hizmet ederek garanti etmeye çalışanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bunlardan biri, *bête noire* [günah keçisi], eski bir Polonya milliyetçisi ve Napolyon ordusunun eski bir subayı olan, yazar arkadaşlarını Üçüncü Bölüm'e ihbar eden ve ticari başarı amacı taşıyan eserler yazan Faddey Bulgarin idi. Edebiyat, hâlâ himaye sistemi ile piyasa arasında kalmış bir şeydi.[61]

Fakat Milton döneminde yoğun bir politik ve dinî mücadelenin yaşandığı İngiltere'de ya da Aydınlanma ile eski rejim arasında uzun bir gerilla savaşının yaşandığı Voltaire dönemi Fransa'sında olduğu gibi, Dekambrist olayı sonrası, rejim ve eğitimli toplum arasındaki güvensizliğin güçlendiği bu dönemde de, yazılı edebiyat özel bir anlam kazanmaya başladı. Yetkililer, bu dönemde yaratıcı sanat da dahil olmak üzere bütün entelektüel faaliyetlere şüpheyle yaklaştılar. Fakat bu şartlarda edebiyatın diğer entelektüel ya da yaratıcı alanlara göre bazı avantajları vardı. Çünkü müzik ve resmin aksine edebiyatın işi daha çok sözcüklerleydi ve sosyal ve politik sorunlarla doğrudan ilgilenebilirdi. Fakat artistik edebiyatın belirsizliği ve semantik zenginliği, onun kontrol altına alınmasını güçleştirdi. O, sansürden sorumlu kişi için sözlü ifade-

61 Puşkin'in son dönemlerde yazılmış iyi bir biyografisi için Iu. M. Lotman, "Biografiia pisatelia," *Pushkin* (St. Peterburg: Iskusstvo SPB, 1995), 21-184.

nin farklı biçimlerinden çok daha girift bir sorun teşkil etti. Aynı zamanda sosyetenin bir üyesi olan sansür yetkilisi için saf ve kötü gözükmeden metne tek, kesin bir anlam yüklemek ve onu kabul edilemez ilan etmek zordu.

Bu nedenle Rusya'nın müteakip yarım yüzyılının ruhani, dini, politik ve entelektüel yaşamı, artistik edebiyat biçiminde ve onu çevreleyen eleştiriler ve yorumlar çerçevesinde devam etti. Edebiyat ve kurumları, yazarları hem teşvik eden hem de onları potansiyellerini abartmaya ve edebiyatın üstüne çıkmaya kışkırtan aşırı bir birikim yaratarak kısmen ya da tamamen kilisenin, akademinin, üniversitelerin, okulların, halk kütüphanelerinin, gönüllü derneklerinin ve sivil toplumun çoğunun yerini aldı.

Bu süreçte kilit rolü oynayan, 19. yüzyıl boyunca yazarlar, eleştirmenler ve okuyucular arasında aracılık rolünü yerine getirmek için giderek salonların yerini alan dergiler oldu. Onlar, ortak edebi ilgilere sahip, benzer görüşte olan; birbirlerinin çalışmalarını okuyan ve entelektüel yaşamın tüm alanlarından ilgilerini çeken ortak konuları tartışan insanları bir araya getirdiler. Almanaklar, antolojiler ve bazen de kolektif ciltler olarak işe başlayan bu dergiler, genellikle sadece edebiyat üzerine yoğunlaşan İngiliz dergilerinin aksine, zaman içerisinde her türlü entelektüel ve bilimsel ilgiyi içine alan düzenli, kurumsal bir biçim kazandılar. Onların "kalın" dergi olması boşuna değildi: Aylık bir sayı; tarih, sanat, sosyal ve doğa bilimlerini, politik ve sosyal yorumlarını ve her türlü konuda yazılmış kitap yorumlarını içeren 600 veya 700 sayfalık bir çalışmaya dönüşebilirdi. Profesörler, sadece uzmanlık alanlarında makaleler yazmadılar, ayrıca çıkacak bilimsel çalışmalardan bütün dipnotlarını belirttikleri alıntılar da yaptılar. 19. yüzyılın sonunda iyi bir aylık dergi, abonelerine kendilerini eğitebilecekleri tam teşekküllü bir program sunan bir tür ansiklopedi gibiydi.[62]

Dergilere yönelik ruhani enerjinin çoğu, birbirlerinin çalışmalarını ya da genel olarak düşünceleri tartışmak için sıkça toplanan küçük ve gayriresmi bir entelektüel gruptan geldi. Dekambrist ayaklanmasından sonra sosyete salonları kısmen Nikolay'ın Üçün-

62 Deborah A. Martinsen, ed., *Literary Journals in Imperial Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

cü Bölüm'ünün denetimi altındaydı ve bu yüzden daha geniş bir tartışma özgürlüğü elde etmek için çok daha içe kapanmak gerekmekteydi. Küçük aristokratik bir kasaba evindeki küçük bir oda, bir buluşma yerine dönüşebilirdi fakat tartışmaya katılanlar genellikle yükseköğretimde okuyan ya da onun eşiğindeki genç erkekler olduğu için bu tür buluşmalar için daha uygun hatta en uygun yerler, öğrencilerin çatı katlarıydı. Bu çevrelerde veya *krujk*ide öne çıkan başlıca değerler, arkadaşlık ve dürüstlüktü: Bu çevrenin üyeleri, sadece düşüncelerini değil, aynı zamanda özel tecrübelerini ve duygularını da paylaştılar.

Bu kafa tutan çevrelerde "aristokrasi", üstün bir sosyal sınıf olmasına göre değil karakterine göre tanımlandı. *Krujki*, zenginliğin ve kökenin üstüne çıkan; bu yüzden üyelerinin, arkadaşlıklarını ve gerçeği eşitlik çevresinde geliştirdiği küçük çaplı cumhuriyetlerdi. Anılarında 1830'ların *krujk*inin yaşamını anlatan genç bir entelektüel olan P. V. Annenkov, bu çevrelerin *obşçina* veya köy komünü ile paralellikler gösterdiğini ileri sürdü.[63]

Fakat köy komününden farklı olarak *krujk*inin üyelerinin kendi arkadaşlarını seçme ve onlardan istedikleri zaman ayrılma imkânları vardı. Arkadaşlara duyulan coşkulu bağlılık, genelde büyülü çemberin dışında kalanlara duyulan nefret ve rakiplere beslenen iğrenme ile güçlendirildi. Aleksandr Herzen'in arkadaşı Nikolay Ogarev'in çevresi hakkında söylediği gibi "onlar, birbirlerine ortak bir din, ortak bir dil ve hatta ortak bir nefretle bağlıydılar."[64]

Edebi dergilerin şekillendiği ortam bu coşkulu, aynı zamanda çelişkilerin yer aldığı bir atmosferdi. Bu türün ilk örneklerinden birisi, Nikolay Polevoy'un (1825-1834) editörlüğü altındaki *Moskovski Telegraf* (Moskova Telgrafı) idi. Derginin başlığı, onun, parçalanmış bir halk için bir tür hızlı bir iletişim sistemi olarak işlev görme amacında olduğunu gösterir. 18. yüzyılda Fransa'daki *Encyclopedie*'nin editörleri gibi Polevoy da görevinin, rejim ne kadar engellerse engellesin, sosyal ve ekonomik ilerleme yaratabilecek eğitimli bir kamuoyu oluşturmak için bilgiyi ve görüşleri-

63 P. V. Annenkov, *Literatumye vospominaniia* (Leningrad: Akademia, 1928), 306.

64 Aleksandr Gertsen, *Byloe i dumy*, cilt 1 (Moskova: Goslitizdat, 1963), 347.

ni yaymak olduğunu düşündü. Batı Avrupa'nın teknik başarılarının, ekonomik gelişmesinin ve anayasal hükümetinin bir hayranı olarak bu görüşleri popüler olanla karıştırarak ve yücelterek, Rus okuyucuları arasında yaygınlaştırmaya çalıştı ve doğrudan ifadelerin çok riskli göründüğü durumlarda sansürü imaya veya dolaylı anlatıma başvurarak aştı.[65] Fakat buna rağmen Nikolay'ın görevlileri, hâlâ Polevoy'un "Jakoben eğilimlerinin" çok belirgin olduğunu düşündüler ve *Moskovski Telegraf*ı en sonunda 1834'te kapattılar.

Edebiyatın Rusların yaşamındaki rolüne belli bir perspektif kazandıran düşünür, bir eyalet ordusunun doktorunun oğlu olan ve bu nedenle de meslektaşlarına göre daha düşük bir sosyal konuma sahip olan Vissaryon Belinski oldu. 1840'lar boyunca ilk olarak Puşkin tarafından başlatılan aylık bir dergi olan *Sovremenik*'te ve *Oteçestvenni Zapiski*'de (Anavatandan Notlar) edebiyatın sadece bir eğlence ya da eğitim aracı değil aynı zamanda topluluk ruhu oluşturabilecek hatta bir ulus yaratabilecek kadar önemli bir ruhani güç olduğuna dair görüşlerini yansıttı. Hegel'inkine benzer bir yaklaşıma sahip olan Belinski; edebiyatın, evrensel ruhun Rusya'da kendi anlamına kavuşmasını ve kendisini ifade etmesini sağlayacak ve Rus halkının dünya kültürüne ve insanlığın gelişimine kendi özgün katkılarını yapmasını temin edecek bir araç olduğuna inandı.

Ona göre edebiyat, Rus kültürü içindeki çatlağı, sıradan insanları, yaşamları hakkında ayrıntılı ve otantik bir bilgi vererek toplumun içine dahil ederek ve konuşma dillerini, sadece etnografik değil, ayrıca ahlaki ve kültürel nedenlerden dolayı Rus ulusal varlığını ifade edecek biçimde asimile ederek giderebilirdi. Ayrıca Belinski, Rus edebiyatında esas olarak realizmin ya da kendisinin ifade ettiği gibi "doğal okulun" öne çıkacağını ileri sürdü. Sıradan insanların yaşamını hem canlı ve sempatik bir biçimde hem de eleştirel bir şekilde açıklayan yazar, okuyucuda endişe ve sevgi uyandırdı ve aynı zamanda gelişimi ve ilerlemeyi teşvik etti. Puşkin'in hikâye tarzında yazılmış uzun şiiri *Evgeni Onegin*'i ve Gogol'un

65 Chester M. Rzadkiewicz, "Polevoi's *Moscow Telegraph* and the Journal Wars of 1825-34," Martinsen, *Literary Journals*, 64-87.

Ölü Canlar isimli romanının ilk bölümünü, bu yeni eğilimin ilk örnekleri olarak tanımladı.[66]

1840'larda "kalın dergilerin" sayfalarında konu edilen bütün diğer polemikleri gölgede bırakan ve birinin hangi tarafa üye olduğunun köklü bir işareti olan basit bir soru vardı. Bu, "Rusya nedir?" sorusuydu.

Daha önceleri başkaları tarafından sorulmuş olan bu soru, 1836'da Muhafız Birlikleri'nden emekli bir subay olan Petr Çadayev tarafından çok daha keskin bir biçimde yeniden dile getirildi. Küçük bir dergiye Fransızca yazdığı bir makalede Çadayev, Rusya'nın kültürel bir hiçlik olduğunu belirtti. Onun, Avrupa ve Asya'nın uygarlıkları arasında sıkışıp kalmış bir halde, bu ikisinden kültürel anlamda hiçbir şey almadığını ileri sürdü. Çadayev bu görüşlerini şu sözlerle dile getirdi: "Dünyada, ona hiçbir şey vermeyen, ondan hiçbir şey öğrenmeyen ve insanlıkta var olan düşüncelere tek bir fikir bile eklemeyen tek biz varız. İnsan ruhunun gelişimine hiçbir şekilde hiçbir katkı yapmadığımız gibi, ilerlemenin getirdiği her şeyi bozduk."[67]

Bu cesurane açıklamalar, hâlâ Dekambrist fiyaskosunun etkisinden kurtulmaya çalışan ve Rusya'nın gelişimini diğer Avrupa devletlerininkinden farklı kılan şeyin ne olduğunu anlamaya çalışan bir kuşak için tam zamanında yapılmış bir meydan okumaydı. Çadayev, sinirlerin üstüne bastı. I. Petro döneminden beri gelişmekte olan Rus imparatorluk kültürünün hâlâ yüzeysel ve istikrarsız tabiatını, organik gelişimden ve etnik özden yoksun oluşunu belki tek taraflı ama etkili bir biçimde dile getirdi. Çadayev'in söylediğini kabul etmek zordu fakat göz ardı etmek de mümkün değildi. Daha sonraki yazılarında iddialarını biraz yumuşattı ve Rusya'nın tecrübesizliğinin onun gençliğini ve potansiyelini gösterdiğini belirtti.[68] Öyle ya da böyle bu çıkışı, Rus entelektüellerini

---

66 Victor Terras, *Belinskij and Russian Literary Criticism: The Heritage of Organic Aesthetics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1974); ve aynı yazar, "Belinsky the Journalist and Russian Literature," Martinsen, *Literary Journals*, 117-128.

67 Raymond T. McNally, ed., *The Major Works of Peter Chaadaev* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1969), 28, 37.

68 Bkz. Chaadaev'in "Apology, of a Madman," *A.g.e.*, 199-218.

uzun süredir karşılaştıkları en radikal soruyla karşı karşıya bıraktı.

Slavofiller olarak bilinen bir grup entelektüel bu çıkışa tepkilerini, Çadayev'in yanıldığını, Rusya'nın kendisine özgü bir kültürünün olduğunu ve insanlığın gelişimine değerli katkılar yaptığını söyleyerek dile getirdiler. Bu görüşe göre Çadayev bunları "Batı"nın sahte ve baştan çıkaran uygarlığı yüzünden görememişti. Bu noktada "Batı", Rusya'nın tanımlanmasında onun karşıtı olarak sunulan ve Rusçada kavramların ve kurumların karmaşık ve tek bir karışımından oluştuğu ve gerçekten var olduğu farz edilen, kültürel bir söylem haline geldi. Bu anlamda "Batıcılar" ve Slavofiller, benzer bir bakış açısına sahiptiler.

Slavofillerin merkezi; telaştan, Avrupai mimariden ve St. Petersburg'un kozmopolit enerjisinden uzak eski başkent Moskova idi. Başlıca Slavofil düşünürler, toprak sahibi, aristokratik ailelerden gelen ve çevreleri *krujok*tan çok, hâlâ salonlardan müteşekkil kişilerdi. Bunlardan biri olan İvan Kireyevski, Yunan kilise ileri gelenlerini inceledikten sonra Çadayev'in görüşlerini reddetti ve Rusya'nın, Bizans'tan gelen ve Ortodoks Kilisesi ile aktarılan, kendisine özgü, zengin bir kültürel mirası olduğunu ileri sürdü. Ona göre Rusya, Hıristiyanlık inancının bütünlüğünü korurken; Batı, papalarının seküler güç için gösterdikleri açgözlülük ve onu dengeleyen eşit ağırlıktaki bireyciliği ve Protestan rasyonalizmi sayesinde Hıristiyanlığını kaybetmişti. Rus kurumlarına, özellikle köy komününe özgünlüğünü kazandıran, *sobornost* idi: Yani cemaatleri bağımsız sayan birlik duygusu; bireyden ziyade toplumun iyiliği için uzlaşmayla ortak bir karar alma kapasitesiydi.

*Sobornost*un önde gelen teorisyenlerinden biri olan Aleksey Homyakov onu "çokluğun/çeşitliliğin birliği" olarak; bireylerin güçlerini ve gerçek amaçlarını ortak bir yansımada ve diğerleri ile birlikte hareket ederek bulduğu bir ilke olarak tanımladı. Bir birey, kendini bir kişi olarak ancak bu şekilde, "ruhani yalnızlığın etkisizliğiyle değil kardeşleri ve kurtarıcıyla yapacağı ruhani ve içten bir birlikle tamamlayabilirdi."[69] Oysa Batı'da, acımasız bir libe-

69 N. Riasanovsky, "Khomiakov on *Sobornost*," E. J. Simmons, ed., *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1955). 183-184.

ral ekonominin sıkıntılarına saplanmış ve bireysellik, rasyonalizm ve ateizm ile tükenmiş insanlar, manevi olarak zayıftılar. Avrupa uygarlığının dirilişi ancak insanların cahil ve genellikle fakir fakat buna rağmen Hıristiyanlığın ışığıyla tamamen aydınlanmış olduğu Rusya'dan gelebilirdi. Bu insanların doğuştan gelen *sobornost*larının en iyi örneği, Konstantin Aksakov'un "bütün seslerin uyumu içerisinden tek bir sesin bile kaybolmadığı ve duyulduğu ahlaki bir koro" olarak nitelendirdiği köy komünü idi."[70]

Slavofiller, muhafazakârlıklarına rağmen otokrasinin o dönemdeki biçimini kabul etmediler. Batılı ilkelerden esinlenen I. Petro'nun, monarşinin miras kalan birliğini ve aralarına Almanlaştırılmış bir bürokrasi yerleştirdiği halkı baltaladığını düşündüler. Aksakov'un ifadesiyle "orada çar ve insanlar arasında bir çatlak oluştu ve toprak (*zemlya*) ve devlet arasındaki eskiçağlara özgü birlik yıkıldı. Onun yerine devlet, toprağı boyunduruğu altına aldı. Rus monarkı bir despot, onun özgür tebaası olan insanlar ise birer köle ve kendi topraklarında birer mahküm haline geldiler."[71] Bu despotizm, serfliği ve sansürü artırdı ve kiliseyi uygun şekilde seçilmiş *pomestny sobor* (kilise konsili) yerine bürokrasiye tabi kıldı.

Slavofiller, devlet işlerinin düzletilmesi için çarın, Rus toplumundaki sınıfları temsil eden düzenli bir kurum olarak *zemski sobor*'u yeniden toplamasını önerdiler. Batılı parlamentarizmi reddettiler ve çarın anayasal garantilerle sınırlandırılmaması gerektiğini düşündüler fakat onun, sadık tebaasıyla *zemski sobor* aracılığıyla düzenli olarak iletişim kurması gerektiğine inandılar. Onlar, ayrıca *pomestny sobor*'u, en yüksek yürütme kurulu olarak ve en aşağıda ise kilise konsilini kendi papazlarını seçme, kendi ekonomik işlerini yürütme ve cemaatinin maddi işlerine bakma yetkisi olan bir kurum olarak eski durumuna getirmek suretiyle *sobornost*u kiliseye tabi kılmak istediler.[72]

---

70 N. Riasanovsky, *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles: A Study of Romantic Ideology* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1952), 135.

71 N. L. Brodskii, ed., *Rannie slavianofily* (Moskova, 1910), 85-86.

72 Slavistler hakkında yazılmış genel olarak en iyi eser, Andrzej Walicki'nin *The Slavophile Controversy: A History of Conservative Utopia in Nineteenth Century Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1975) isimli eseridir.

Slavofiller, Rus ulusal kimliği ile ilgili arayışlara yeni bakış açıları getirdiler. Verdikleri tarihi bilgiler yanlıştı. Örneğin serflik gibi öne çıkardıkları birçok sorunun başlangıcı, Petro dönemi öncesine gider. Onlar, emperyal elitle sıradan Rus halkı arasındaki uçurumun tehlikeli olduğuna dair uyarılarda bulunan ve bunu aşmanın yollarını öneren ilk düşünürlerdi.

"Batıcılar", Slavofillere göre daha az homojendi. Rusya'nın, temelde diğer Avrupa ülkeleri gibi olduğu fakat coğrafi ve tarihi koşullardan dolayı gelişimin geciktiğine dair görüş dışında, onların düşüncesinde başka ortak öğeler bulmak oldukça zordur. Slavofiller gibi çoğu Batıcı, Hegelci bir çerçevede hareket ettiler; Rusya'nın, tarihin bir sonraki aşamasından, Avrupa'dan bir şeyler ödünç alan, aynı zamanda kendi gençliğini ve tecrübesizliğini liderlik için olumlu bir özelliğe ve avantaja çeviren, Avrupa'nın en gelişmiş uygarlığı olmasını dilediler. Leah Greenfeld'in işaret ettiği gibi hem Slavofiller hem de Batıcılar, garazla, yanı başlarındaki hâkim ve görünüşe bakılırsa üstün bir uygarlığa duydukları öfke ile doluydular ve her ikisi de Rusya için büyük bir gelecek tahmininde bulundular. Batıcı grubun kararsız bir üyesi olan Aleksandr Herzen'in, Slavofilleri "düşmanlarımızın arkadaşları (*nos amis les ennemis*)" olarak çağırmasının nedeni hiç kuşkusuz buydu.[73]

Slavofiller ile Batıcılar arasındaki önemli bir fark, Avrupa kültürünün değişik öğelerini ödünç alarak Rusya'nın Slavofillerin söylediği gibi kendi doğasını reddedip reddetmediği ve aksine kendisinin gelişimi ve yenilenmesi için önemli adımlar atıp atmadığı meselesi üzerineydi. Belinski, redingot giymiş bir adamın Rus olamayacağını belirtenler ve "Rus ruhunun sadece evde dokunmuş palto, hasır lifinden ayakkabılar, saf votka ve lahana turşusu bulunan bir evde var olduğunu" düşünenlerle dalga geçti.[74] Ona göre Rusya, "coğrafi konumu itibariyle Hıristiyan bir güç ve sivil kültürü itibariyle Avrupalı olduğu için ve tarihi halihazırda Avrupa'nın tarihiyle ilintili olduğundan Avrupa'ya aitti." Kesinlikle bağımsız bir

73 Leah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 265; Gertsen, *Byloe i Dumy*, 1: 445.

74 V. G. Belinskii, *Polnoe sobranie sochinenii*, cilt 7 (Moskova: Isdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1955). 435.

duruşa sahip bir ülke olarak, Avrupa'nın yenilikleri yüzünden batacağından korkmasına gerek yoktu: "İnsanlar tarafından sindirilen bir yiyeceğin onun kanına karışması ve ona güç, sağlık ve hayat vermesi gibi, o da Batı'nın yeniliklerini karakteristik özüne zarar vermeden benimseyebilir ve özümseyebilirdi." Petro'nun başardığı da tam olarak buydu.[75]

Moskova Üniversitesi'nde Rus hukuk tarihi dersleri veren Konstantin Kavelin, Slavofillerin tarihi analizini, 1847'de *Sovremennik*'te yayımlanan uzun bir makalesinde çürütmeye çalıştı. "Eski Rusya'nın Yargı Biçimine Kısa bir Bakış" başlıklı makalesi, yasal bilincin temeli olarak kabul edilen akrabalığın (*rodovoy*), hem kilise hem de devlet –özellikle I. Petro– tarafından yapılan reformlar sonucu, yerini çok uzun bir süre önce bireysel bir ilkeye bıraktığını belirtti. Rusya'da ilerleme, uygarlık ve bireysel özgürlükten, paradoksal olarak güçlü bir devlet sorumluydu.[76]

Bu makale büyük bir ilgi ve tartışma yarattı ve Moskovalı bir toprak sahibi olan Yuri Samarin tarafından Slavofillere özgü, karşı bir tez yazılmasına neden oldu. Neticede tartışma, 1850'lerde serflerin özgür bırakılması hakkındaki tartışmalarla birleşti: Kavelin bu konuyla ilgili olarak, iyi kalpli reformcu bir monark tarafından zorlanan, kültür ve uygarlığın garantisi olarak özel ekonomik girişimleri ve toprak sahibi aristokratların durumunu korumayı amaçlayan, yavaş bir sosyal değişimi savundu.

Bu dönemde, Kavelin'in ılımlı duruşu, çoğu kişi tarafından reddedildi. Bu kişilerden biri de Aleksandr Herzen'di. Moskovalı bir aristokratın gayrimeşru oğlu, Batıcı *krujki*nin ateşli bir müdavimi, Alman idealizminin ve Fransız sosyalizminin coşkulu bir taraftarı olan Herzen, otokrasiyi, serfliği ve polis suiistimallerini açık yüreklilikle eleştirdi. Gençliğinde Hegelci bir ruh içerisinde, Fransız düşünür Saint-Simon'un savunduğu türden bir sosyalizmin Batı Avrupa'ya gerçek anlamda özgürlük ve adalet getireceğine inandı. Bu görüşler, onun iki kez hapsine ve sürgününe neden oldu

75 *A.g.e.*, 8: 472; 10 (1956): 9. 19-21.

76 Derek Offord, *Early Russian Liberals* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 178-186. Benim görüşüm, başka yerlerde de görüleceği üzere, akrabalık ilkesinin yerini bireyselliğin değil; komün ve ortak sorumluluk ilkesinin aldığı yönündedir.

ve gittiği yerde düşük rütbeli bir memur olarak, Nikolay'ın Rusya'sında hüküm süren kişisel gücün kötü amaçlarla kullanılmasına şahitlik etti.

1847'de babasının mülkünü miras olarak devralan Herzen, Batı Avrupa'ya seyahat etti ve orada Fransa ve İtalya'daki 1848 ihtilallerine tanıklık etti. Gördükleri, onu Batı özgürlüğüne duyduğu hayranlıktan kurtardı. Herzen, daha devrim başlamadan, Fransızların özel mülkiyete bağlılıklarından şoke olmuştu: Bir mektupta yazdığı gibi, Provence'ın kırık camlarla kaplanmış yüksek, taştan duvarları, "Slav ruhunu küçük düşürmüştü." Cumhuriyetçi General Cavaignac'ın Haziran 1848'ye bir işçi ayaklanmasını bastırırken sergilediği görüntü, onu en nihayet, burjuva "özgürlüğünün," Slavofillerin söylediğine yakın bir biçimde çıkarcı, egoist ve baskıcı olduğuna ikna etti.

Burada Herzen, gerçek Batı'yla karşılaşan ve bunun sonucunda kendi anavatanında yeni erdemlerin farkına varan bir "Batıcı"ya dönüştü. Belki, insanlığı büyük geleceğe, sosyal kurumların hafiflettiği ağırlığı ile serbest kalmış "genç" Rusya götürebilirdi. Belki de bir zamanlar Slavofilleri onu yüceltti için eleştirdiği köylü komünü, özellikle ilkel ve bilinçsiz bir biçimde sosyalizmin erdemlerini kapsadığı için pozitif bir rol oynayabilirdi. "Komün, Rus halkını Moğol barbarlığından ve emperyalist uygarlıktan, Avrupa cilasını taşıyan toprak sahiplerinden ve Alman bürokrasisinden korumuştu. Komün teşkilatı, ciddi anlamda sarsılmasına rağmen, devletin müdahalelerine karşı koymuştu. Ve bereket versin ki Avrupa'da sosyalizmin gelişmesine kadar ayakta kalmıştı." Herzen, hayatının daha sonraki dönemlerinde, komünün ve işçi artellerinin, Avrupa sosyalizmi ile bağlantı kurarak "cansız Asya kristalleşmesinden kurtulmaları gerektiğini ve böylece kendi potansiyelini geliştirebileceklerini" belirtti.[77]

77 Aleksandr Herzen, "Russkii narod i sotsializm" (letter to Jules Michelet), in A. I. Gertsen, *Polnoe sobranie sochinenii ipisem*, cilt 6 (Petrograd, 1919), 447. Herzen'in entelektüel gelişimi hakkındaki en iyi çalışmalar, Martin Malia, *Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812-1855* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961); ve Edward Acton'un *Alexander Herzen and the Role of the Intellectual Revolutionary* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979) isimli eserleridir. Batıcılık ve sosyalizme doğru gelişimi hakkında bkz. A. I. Volodin, "'Chtovy Evropoi nam kolete glaz?' (Shtrikhi k portretu russkogo 'zapa-

Herzen, yaşamının sonuna doğru, Batıcılığı ve Slavofilliği yeni bir karışımda bir araya getirdi. Parlamentolara, anayasalara ve hukukun üstünlüğü ilkesine karşı çıkan; onun yerine komün ve artelde örneklerini bulan özgür bir işbirliğini öne çıkaran, özgün bir Rus sosyalizminin kurucusu oldu. Ona göre Rus köylüsünün ve işçilerinin bunu başarması için ihtiyacı olan şey, "toprak ve özgürlüktü" ve bu slogan, ilk kuşak Rus sosyalistlerinin parolası haline geldi. Rusya'daki mevcut kültürü kolayca yıkabileceğinden dolayı, devrim konusunda kararsız olan Herzen, bazen Kavelin gibi, monarkın kazançlı reformlar başlatmasını ümit etti ve bu noktada II. Aleksandr'ın, serflerin özgür bırakılacağının işaretini veren 1857 tarihli bildirisini açıkça övdü. Çarın bu jesti, otokrasinin yaratıcı hiçbir şey başaramayacağına inanan, çok daha radikal, yeni birçok düşünürün desteğini aldı.

Yaşamının sonuna doğru giderek yalnız kalan Herzen, yeni ve uzun ömürlü başka bir Rus kurumunun, göçmen basınının oluşmasına öncülük etti. 1852'de Londra'da kurulan *Free Russian Press* (Özgür Rus Basımevi), Rusya'ya kaçak olarak girişi kolay olabilecek şekilde, birçok bildiri ve dergi yayınladı. Sansürlenmemiş ilk Rus basımevi olarak okuyucularına fikirleri ve gerçekleri evlerinde ulaştırmayı amaçladı. Herzen'in gazetesi *Kolokol*'un (Zil), Rusya'da özellikle tebaalarının kendilerinden ne sakladığını öğrenmek isteyen üst düzey yetkililer tarafından okunduğu söylenir.

Genel olarak 1830'ların ve 1850'lerin ***krujk***isi, dergileri ve daha sonraki göçmen basını da dahil, bütün yayınlarıyla birlikte Rus politikasının ve kültürünün gelişiminde çok önemli bir rol oynadı. Onların en önemli özelliği, hiyerarşi ve himaye sistemine değil, eşitler arasındaki fikir alışverişine ve işbirliğine dayanan bir sosyal etkileşimin ilk örneklerini oluşturmalarıydı. Böylece onlar, imparatorluğun en temel işleyen ilkesine meydan okudular. *Krujk*iden Rusya'nın sadece en büyük yazarları ve bir sonraki kuşağın başlıca devrimci liderleri değil; aynı zamanda önde gelen liberalleri ve en önemli hükümet yetkilileri çıktı.

---

dnichestva')," E. L. Rudnitskaia, ed., *V razdum'iakh O Rossii* (Moskova: Arkheograficheskii Tsentr, 1996), 189-212.

KIRIM SAVAŞI

Kırım Savaşı'na yaklaşım, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa güçleriyle karşılaştığı zorlukları gösterir. Edirne Anlaşması (1829) Rusya'nın, Tuna Nehri'nin ağzının tamamı, Azak Denizi'nden Poti'ye kadar bütün Karadeniz sahili ve Gürcistan ve doğu Ermenistan üzerindeki kontrolünü kabul etmişti. Anlaşma, toprak kazançlarından daha önemli olarak, Rus ticaret gemilerinin boğazlardan geçmesini onaylamıştı; bu hakkın ihlal edilmesinin "düşmanca" kabul edileceğini ve Rusya'nın "Osmanlı İmparatorluğu'na karşılık verme" hakkı olduğunu açıklamıştı.[78] Rusya'nın Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya müdahalesini takiben imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması (1833) ise, savaş zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Çanakkale Boğazı'nı yabancı savaş gemilerine kapatacağını kabul etmişti: Bu, uzun dönemden beri var olan bir Osmanlı uygulamasıydı ve hiçbir yeni yükümlülük getirmemişti. Fakat anlaşmanın Rusça metni, İstanbul Boğazı'nın Rus savaş gemilerine açık olacağını ve onların imparatorluğun kalbine kadar girmesine izin vereceğini ima etmekteydi.[79]

John LeDonne'un ifadesiyle bu, "Osmanlı merkez alanını Rusya'nın himayesi altındaki bir bölgeye dönüştürmeye" ve "Rus deniz gücünü Karadeniz'den Akdeniz'e kadar genişletmeye" yönelik bir girişimdi. Ruslara Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoksları koruma hakkı veren Küçük Kaynarca Anlaşması'yla birlikte düşünüldüğünde, Rusya'nın bütün bu çabalarla, Osmanlı Devleti'ni kendisine bağlı bir devlet haline getirmeye çalıştığı söylenebilir.

Diğer Avrupa devletleriyle bir savaşa girmeye hazır olmayan Rusya, bu tür bir şüpheyi azaltmaya çalıştı ve 1841'de belirsizliği gideren ve İstanbul ve Çanakkale boğazlarının, diğerleri gibi Rus savaş gemilerine kapalı olduğunu açıklayan Boğazlar Sözleşmesi'ni imzaladı. Üstelik I. Nikolay, 1844'te, bir anlaşmaya varmak

78 John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford University Press, 1997), 121-122.

79 M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations* (Londra: Macmillan, 1966), 84-85; N. S. Kiniapina, *Vneshniaia politika Rossii pervoi poloviny XIX veka* (Moskova: Vysshaia shkola, 1963), 189-190.

ve eğer Osmanlı Devleti çökmenin eşiğinde veya başka bir devletin saldırısı altında ise İngiltere ile birlikte hareket etmenin mümkün olup olmadığını görmek için Londra'ya gitti. Nikolay'a göre kendisi, aklındaki başarmıştı: Oysa gerçekte, İngiliz devlet adamlarının üzerinde, Osmanlı Devleti'nin çökmesini sağlamaya çalışanın aslında kendisi olduğuna dair bir izlenim bıraktı. Bu, doğal olarak Rusya'nın amaçları konusundaki şüpheleri pekiştirdi.

Bu tartışmalar, oldukça küçük olayların Rusya'ya yönelik bu tür şüphelere ve sonra da Kırım Savaşı'na (1853-56) neden yol açtığını açıklamaya yardım eder. 1847'de Kudüs'te bir Latin patrikliğinin kurulması ve Fransızların 1740 Anlaşması'nda kabul edilen Kutsal Yerlerdeki Hıristiyanlara ait bölgeyi korumasına dair iddiaların yenilenmesi; Rusların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belirsiz fakat buna rağmen kıskançlıkla korudukları imtiyazlarına bir darbe indirdi. Kutsal Yerlerde Katolik ve Ortodoksların ortak korumasını sağlama çabası başarısız oldu ve 1853'te Nikolay, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanları Koruma hakkının yenilenmesini talep etmesi için Prens Menşikov'u İstanbul'a gönderdi. Hem istek hem de elçinin kibirli tavrı, talebin reddedilmesine neden oldu. Menşikov'a göre Küçük Kaynarca Anlaşması, imparatorluk nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ının belirsiz bir biçimde de olsa Rusya'nın koruması altına girdiğini ima etmekteydi. Böyle bir talep, özellikle Rus birliklerinin, Menşikov'un istekleri yerine getirilinceye dek Tuna vilayetlerini işgal etmesiyle birleşince, diğer Avrupa devletlerini, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya ve Konstantinopolis'i almaya kararlı olduğuna ikna etti. İngiltere ve Fransa, donanmalarını Çanakkale Boğazı'na gönderirken; Nikolay'ın desteğini sağlamaya çalıştığı Avusturya ise tarafsız bir tavır sergiledi.

Bu şekilde Rusya, diplomatlarının her ne pahasına olursa olsun önlemeye çalıştığı bir durumla karşı karşıya kaldı ve sadece Osmanlı İmparatorluğu ile değil, iki büyük Avrupa gücü ile savaşmak zorunda kaldı. Rusya, onları yatıştırmak amacıyla birliklerini Tuna vilayetlerinden çekti fakat bu ödün bile savaşı önleyemedi. İngiltere ve Fransa; Rusya'nın, gücünü Akdeniz'e kadar genişletmesini önlemek üzerine yoğunlaştılar ve bu nedenle birlikleri-

ni, Rusya'nın Karadeniz donanmasını, buradaki üssü Sivastopol'de yıkmak için, Kırım yarımadasına konuşlandırdılar. Bunda, iki yıllık bir savaştan sonra da olsa, başarılı oldular.

Rusya, kendisi için ziyadesiyle zararlı bir anlaşmayı kabul etmeye zorlandı. Paris Anlaşması'yla (1856), Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasını korumak iddiasını ve benzer bir şekilde Tuna vilayetleri üzerindeki himayesini, Avrupa devletlerine devretmek zorunda kaldı. Hepsinden kötüsü, Karadeniz'de donanma bulundurmamaya ve kıyı boyunca bütün deniz güçlerini çekmeye razı oldu. Bu, güçlü bir devletin kendi özellikle de stratejik olarak büyük öneme sahip kıyılarında uymak zorunda olduğu, aşağılayıcı bir şarttı. Aynı zamanda bu, diğer büyük devletlerin Rusya'nın bunları zorla gerçekleştirmek için sahip olduğunu düşündükleri potansiyel gücünden ne kadar korktuklarının ve bunları kabul eden Rusya'nın zayıflığının bir işaretiydi. Rusya, bir darbede statükonun en önde gelen garantörü olmaktan çıktı ve kendi kıyıları üzerindeki egemenliğini yeniden kurmaya çalışan revizyonist bir güç haline geldi.

Kırım krizi; belirsiz ve mucizevi diplomasi, dinî duygulara hitap etmek ve potansiyel anlamda düşman olan bir toprakta müttefikler kazanma girişimi gibi, Rusya'nın Avrasya bozkırındaki düşmanlarıyla olan ilişkilerinde işe yarayan politikaların Avrupa'da uygulamaya konulduğunda, endişe verici ve yıkıcı krizler yarattığını ve Rusya'nın korumak için çaba gösterdiği barış ve istikrarı sarstığını gösterdi. Son olarak ardından gelen savaş, imparatorluğun geleceği için bazı köklü sorular sorulmasına neden oldu.

DÖRDÜNCÜ KISIM

EMPERYAL KRİZ

7

Aleksandr'ın Müteredditi Reformları

KIRIM SAVAŞI SONRASI KRİZ

Rusya, yüz elli yıldır başarılı bir devlet ve otokrasinin, gerektiğinde polis ve ordu ile desteklenen, kişisel bir biçimi üzerine oturan büyük bir Avrupa gücüydü. Kırım Savaşı, bu dönemin sona erdiğini gösterdi.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki durum, Rusya için yüzyılın ilk yarısından çok daha zorlu geçti. Ordunun morali yüz elli yıldır yüksekti ve askerî rakiplerinin teknolojisi ile baş edebilmiş hatta bazen, örneğin topçulukta, onların önüne geçmişti. Kırım Savaşı, bunun artık böyle olmadığını gösterdi. Sivastopol savunması sırasında Prens Aleksandr Menşikov'un liderliğinde, Rus askerlerinin vazgeçmeyen tavırlarında tecelli eden cesareti ve takım ruhu, iyi bir liderin komutası altında yaşamaya devam etti. Fakat onların küçük silahları, İngiliz ve Fransız birliklerinin hem uzaktan hem de daha isabetli atışlar yapabilen yeni tüfeklerinin gölgesinde kaldı.

Kısaca, Rusya'nın sanayisinin ve iletişim sisteminin, kendi topraklarında bile binlerce kilometre uzaktan gelen düşmanlarla dahi büyük bir Avrupa savaşı yapmak için yeterli olmadığı açıktı. Moskova'nın güneyinde bir demiryolu hattının olmamasından dolayı ordunun bütün malzemeleri ve silahları, kullanılmaktan eskimiş,

engebeli ve ilkbahar ve sonbaharda çamur şeritlerine dönüşen yollar aracılığıyla taşınmak zorunda kaldı. İmparatorluğun devasa genişliği ve zayıf noktalarının sayıca fazlalığı, kendisinin aleyhine işledi: Çok sayıda insan ve gemi, İngiliz-Fransız-İsveç donanmasının demirlenmesi korkusundan dolayı Baltık bölgesi veya isyancı yerel halkların yardım edebileceği bir Osmanlı saldırısı ihtimali yüzünden Kafkasya gibi esas savaş alanının dışında tutulmak zorunda kalındı.

Ayrıca savaş, Rusya'nın politik yapısını, düşmanlarınınkinden çok daha fazla etkiledi. 1812'de olduğu gibi birçok köylü, savaşı, özgürlüklerini kazanmak için bir fırsat olarak gördü ve milis kuvvetlerine, bu birliklerin kaldırabileceğinden çok daha fazla sayıda gönüllü oldular. Köylüler, savaş sona erdiğinde bile Kırım'a yürümek konusunda ısrar ettiler ve orada "çarın altın bir odada oturduğunu ve gelenlere özgürlüğünü verdiğini; gelmeyenlerin ya da geç kalanların daha önce olduğu gibi efendilerinin serfleri olarak kalacağını" belirttiler.[1]

Savaşın kaybedilmesi ve ardından gelen Paris Barış Anlaşması (1856), Rusya'ya göründüğünden çok daha fazla zarar verdi. Rusya, Tuna'daki topraklarını ve uluslararası ticaretinin ana damarı olan Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma hakkını kaybetti. Fakat en kötüsü, Rusya'nın Avrupa içindeki büyük devlet statüsüne ve çarın ülkedeki otoritesine vurulan darbeydi. Romanov hanedanı, kendisini askerî gücüyle tanımlamıştı ve savaşın genişlemenin en çok ümit edildiği bir yerde kaybedilmesi, otokrasiyi ilk kez etkisiz bir sistem gibi gösterdi. Savaştan sonraki ilk birkaç yıl içinde, monarşiyi reddeden ve onu devirmeye çalışan politik hareketlerin ortaya çıkması bir tesadüf değildir.

Müteakip yarım asır boyunca Avrupa'da görülen gelişmeler, Rusya'nın uluslararası durumunu tehdit etmeye devam etti. O, 19. yüzyılın başında, çatışmaların çözümü için oldukça sağlam bir çerçeve sunan Kutsal İttifak'ın en önde gelen üyesiydi. Yüzyılın ikinci yarısında çok daha karmaşık Avrupa yıldızlar topluluğunda, aşağılanmış ve yerini korumaya çalışan bir güçtü. 1871'de Alman-

1 John Sheldon Curtiss, *Russia's Crimean War* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1979). 535-548; alıntı, s. 545.

ya'nın siyasi birliğini sağlaması, Rusya için, stratejik olarak çok zayıf bir bölgede, çok önemli, yeni bir rakip yarattı ve ayrıca Avrupa'da gücün endüstrileşmiş ulus-devletlerin ellerine doğru kaydığına işaret etti. Rusya, ne endüstrileşmiş bir güç ne de bir ulus-devletti. Aynı şeyler, zayıflıkları Rusya için hem fırsatlar hem tehlike yaratan Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları için de geçerliydi. Balkan halkları, emperyal patronları için şiddetli bir ikilem yarattılar. Rusya'ya müdahale için bir şans ve nüfuz ve hatta toprak elde etmek için bir fırsat sundular; fakat Rusya, ne büyük bir Avrupa gücü ile savaşa girme riskini almak ne de isyancılar Ortodoks, patronları ise Katolik ve Müslüman olmasına rağmen, onları meşru hükümdarlarına karşı destekliyor gözükmek istedi.

Rusya, bu dönem boyunca, çok sayıda nüfusuna ve geniş topraklarına rağmen devlet adamlarının da farkında olduğu gibi, zayıf bir ülke gibi hareket etti. Güçlü bir devletin gerektiğinde savaşa hazır olması gerekti. Oysa Rusya için savaş, devlet ekonomisine aşırı şekilde yüklenmek, enflasyon ve savaş araçlarını üretmek için ekonomik gelişmesinin sarsılması demekti. Daha da kötüsü savaş, ülke içinde kolayca çıkabilecek bir iç karışıklığa neden olabilirdi. Savaşın muhtemel iki alanı, Polonya ve Trans-Kafkasya, daha kısa bir süre önce kontrol altına alınan isyancı halkların yurduydu. Polonya'daki Rus silahları, isyancıların eline düşmesin diye mermisiz idiler; bu da mermiler özel olarak kilitlenmiş depolardan çıkarılıncaya dek seferberliğin gecikmesi demekti.[2]

Rus ordusunun, bu tür aşırıya kaçan önlemler olmaksızın bile stratejik tehlikelerin en muhtemel olduğu yerlerde tutulmak yerine, dahili güvenlik meseleleri için ülkenin değişik yerlerine dağıtılması gerekliydi. 1873'te Genel Kurmay'ın baş teori danışmanı N. N. Obruçev, "Rus silahlı güçlerinin, mevcut haliyle, ülkenin güvenliğini garanti etmekten uzak olduğunu" söyledi.[3] Bir çeyrek yüzyıl için Dışişleri Bakanı olan Aleksandr Gorçakov (1856-1882), 1876'da bunu, "Büyük ama güçsüz bir ülkeyiz," sözleriyle

2 William C. Fuller Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600-1914* (New York: Free Press, 1992), 278-281.

3 P. A. Zaionchkovskii, *Voennye reformy 1860-1870-kh godov v Rossii* (Moskova: Iz-datel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1952), 284.

dile getirdi ve ekledi: "Birisi her zaman şık giyinebilir fakat birilerinin onun şık giyindiğini bilmesi gerekir."[4] Sözlerini gücüyle destekleyecek büyük bir devletin, siyasetçileri içten içe güven duymadıkları zaman bile bu gücü etkili hale getirebileceği anlamına gelen "şık giyinmek", Rus diplomasisinde önemli bir öğe olarak yaşamaya devam etti.

REFORM KARARI

Kırım Savaşı'ndan sonra en muhafazakâr devlet adamının bile sistemin, serflikten başlayarak köklü bir değişikliğe ihtiyacı olduğunu kabul etmesi gerekirdi. Bu konuda uzun süredir bir fikir birliği oluşmaya başlamıştı. Gördüğümüz üzere I. Nikolay, serfliği 1847'de eleştirmiş fakat "ona dokunmanın çok daha büyük bir kötülük olacağını" belirtmişti.[5] Ancak bu görüşün artık doğru olmadığı, Kırım Savaşı fiyaskosundan sonra Rusya için serfliğe dokunmamanın daha tehlikeli olacağı ortadaydı.

II. Aleksandr, karakter olarak temkinli ve muhafazakâr idi ve asla radikal biri değildi fakat tahta çıktığında kendisini, bütün danışmanlarının gidişattan hoşnutsuz olduğu ve bazıları çok geniş kapsamlı olmak üzere birtakım reform önerileriyle uğraştığı bir ortamda buldu. Onlardan çoğu, entelektüel hünerlerini keşfettiler; bir önceki döneme ait yarı gizli *krujki*de yeni düşünme biçimleri öğrendiler ve savaşın köklü sorunları açığa çıkardığı konusunda hemfikirdiler. Slafovil Yuri Samarin bunu "Biz, dışarıdaki düşmanlarımız, yani Batı ittifakı tarafından değil; düşünce tembelliği, üretici güçlerin durgunluğu, hükümet ve halk arasındaki çatlak, onların birbirlerini köleleştirmesi, hükümetin bütün araçlarına başvurmasını ve ulusun gücünü seferber etmesini engellemek şeklinde tecelli eden kendi içimizdeki zayıflığımız yüzünden yenildik," sözleriyle ifade etti.[6]

---

4 D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (Londra: Macmillan, 1983). 23-24.

5 M. Polievktov, *Nikolai I: biografiia i obzor tsarstvovaniia* (Moskova: Izdatel'stvo M. i S. Sabashnikovykh, 1918), 312.

6 Iu. Samarin, *Sochineniia*, cilt 2 (Moskova, 1878), 17-20.

Slavofiller ve Batıcılar, serfliğin sorunun kilidi olduğu konusunda hemfikirdiler. Batıcı Çiçerin'in ifade ettiği üzere, eli ve ayağı bağlı birisi, bütün organlarını kullanabilen özgür birisiyle rekabet edemezdi. Serflik, "Rusların kendileriyle birlikte oraya buraya sürükledikleri; diğer insanlar hiçbir engel olmadan ileri doğru koşarken; onların ayağını bağlayan bir zincirdi." Çiçerin, buna bir örnek olarak, çarın serflerin arasında serfliğin ilgasıyla ilgili bir ümit uyandıracağı korkusuyla, gönüllülerden oluşan bir milis birliği kurma tasarısından vazgeçmesini gösterdi.[7] Granovski çevresinin eski bir üyesi olan ve çarın oğluna özel dersler veren Konstantin Kavalin, serfliğin eğitim sistemini, yasal sistemi, pasaportla ilgili düzenlemeler, vergi, askerlik, polis veya sansür sistemi üzerinde reform yapılmasını imkânsız kıldığını ileri süren bir makale yazdığı için çarın oğluna öğretmenlik etmek görevinden alındı.[8]

Reformcuların önünde model olarak, eğitimleri, seyahatleri ve diplomatik hizmetleri sırasında bulundukları ve gıpta ettikleri Avrupa ulus-devleti vardı. Tarih, ulus-devletler yönünde ilerliyor gibiydi ve Rus devlet adamlarının çoğu, Rusya'nın da öyle olması ama bu dönüşümü dikkatli bir biçimde sağlaması gerektiğine inandılar. Yeni tarz Avrupa büyük güçlerinin farkı, bir tarafta kanunların üstünlüğü, piyasa ekonomisi ve güçlü sivil kurumları; diğer tarafta halkın özellikle kasabalarda yaşayanların kendilerini ulus ve liderleriyle tanımladıkları/bir tuttukları yeni kimliklerinin olmasıydı. Rus reformcular, hem sivil hem etnik bir strateji uygulayarak bu özellikleri edinmeye çalıştılar. Sivil strateji; sivil toplum kurumları ve onlar aracılığıyla devlete bağlılığı güçlendirmek; etnik strateji ise, Rus olmayanlar dahil bütün imparatorluk nüfusuna Rusya'ya aidiyet duygusu telkin etmek demekti.

Sivil ve etnik stratejiler, çeliştikleri için birlikte takip edilemediler. Daha çok, biri işe yaramadığı zaman, diğerinin uygulanması yoluna gidildi. Genel olarak 1860'lar ve 1870'ler boyunca sivil strateji; 1880'ler ve 1890'larda ise etnik strateji kullanıldı ya da Ruslaştırma politikası üzerinde duruldu. Genel olarak reformlar,

---

7 B. N. Chicherin, "O krepostnom sostoianii," *Golosa iz Rossii,* cilt 1, kısım 2 (1856; reprint, Moscow: Nauka, 1974), 131,170.

8 K. D. Kavelin, *Sobrannye sochineniia,* cilt 2 (St. Petersburg, 1889), 33-34.

başarılı olmaları durumunda, belirleyici bir hiyerarşi, akrabalık ilişkileri, himaye ve vergi sistemleri üzerine oturan bir toplumdan ve devletten; meritokrasi, kişisel haklar, kanunların üstünlüğü ve zenginliğin vergilendirilmesi üzerine oturan bir toplum ve devlete geçişi sağlayabilirlerdi.

Reformcular; uygulamada acil çözüm bekleyen bir engelle karşı karşıya idiler. Kırım Savaşı, hem bu fikirlerin politik olarak öne çıkarılmasını mümkün kılmış; hem de onları bu işi en uygun şekilde yapmalarını sağlayacak araçlardan yoksun bırakmıştı. Savaş, her zaman olduğu gibi enflasyona, gittikçe artan devlet borcuna ve ödemelerde dengesizliğe yol açmış; rublenin dönüşümünü ve resmi kredi kurumlarının ödeme gücünü tehdit ederek Rusya'nın ekonomisini altüst etmişti ve bütün bunlar, devlet adamlarının, sanayiye ve ulaşıma her zamankinden daha fazla yatırım yapmaları gerektiğini düşündükleri bir dönemde yaşanmıştı. Uğursuz finansal hava, radikal reformların, onların amacını tehdit edecek bir şekilde sıkışık ve idareli bir tarzda yapılmasını zorunlu kıldı.[9]

SERFLİĞİN İLGASI

Serflik, bütün sistemi bir arada tutan bir harç gibi olduğundan, serflerin özgür kılınması, bütün reform sürecinin kilidiydi. Onu ilga etmek, özellikle toprak sahipleri ve köylüler ilga düzenlenmesinin neleri kapsaması gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olduklarından; hem karmaşık, hem riskliydi. Hükümet, reformun ayrıntıları konusunda fikir vermeleri için eyaletlerde aristokratlarla bir araya geldi ve görüştü ancak serflerin fikrini sormadı.

Aristokratlar, serfliğin ilgasına fazla karşı çıkmadı. Çoğu, onun ilga nedenlerini anladılar ve eğer çar karar vermişse ona karşı çıkmanın gayrimeşru ve boşuna olduğunu düşündüler. Fakat serfliğin yıkıntılarından kendileri için bir şeyler kurtarmak için de ellerinden geleni yaptılar. Güney eyaletlerinde, bunu mümkün olduğunca sulanabilir araziyi ellerinde tutmaya çalışarak ve köylüleri kendilerine verilen topraklar için ağır bir ücret ödemeye zorlaya-

9 Steven L. Hoch, "The Banking Crisis, Peasant Reform, and Economic Development in Russia, 1857-61," *American Historical Review* 96 (1991), 795-820.

rak yaptılar. Toprağın değerinin daha az olduğu kuzeyde ise toprak sahipleri, köylülerin kişisel hizmetlerinden doğan kaybı nakdi olarak telafi etmeye çalıştılar.

Hükümet, bu istekleri bir şekilde karşılamak yoluna gitti. Eski serflerin toprak sahibi olmaları ve onların ücretli bir iş aramaya ya da kırsal kesimlerde başıboş bir biçimde dolaşmaya zorlayacak sefil bir durumda bırakılmamaları gerektiği konusunda ısrar etti. Öte yandan, *pomestya* sahiplerinin (*pomeşçiki*) mevcut topraklarını korumalarına izin verdi: Birisinin, yönetici bir sınıfı bir kalemde yıkması mümkün değildi.

Sonuçta, hiç kimseyi memnun etmeyen ve yıkıcı bir anormallik ve şikâyetler getiren karmaşık tedbirler ortaya çıktı. Prensipte köylülerin yaklaşık yarısını kölelikten azat etmek, bütün köylülerin mülkiyet edinme, mahkemeye gitme, kendi hesaplarına piyasaya dahil olma ve politik yaşama katılma hakkına sahip imparatorluk vatandaşları olmalarını sağlayacak yolu açabilirdi. Oysa serfliği ilga eden 19 Şubat 1861 tarihli kanun, pratikte bunu başarmaktan yoksundu. Ekonomik ihtiyat ve iç güvenlik nedeniyle köylülere kredi sağlamayı, pasaport ve vergi sistemlerini reforme etmeyi ve böylece onların daha fazla hareket özgürlüğü edinmelerini ve daha az borç yükü altına girmelerini sağlamaya yönelik planlar onlarca yıl ertelendi.[10]

Uygulamada artık toprak sahiplerine bağlı olmayan köylüler, bu kez de üzerindeki yaşadıkları topraklardaki *volosta* ve "kırsal ortaklığa" (esasen köy komününe) bağlı kılındılar. Her hane, onun bir üyesi olarak her bir *uezd* için belirlenen minimum büyüklükteki topraktan bir parça pay aldı ve onun bedeli karşılığında yıllık ödemelerde bulundu. Toprak sahipleri, kaybettiklerini sandıkları toprakları için tazminat aldılar ve her türlü koşulda eski topraklarının en azından üçte birini ellerinde tutma hakkına sahip oldular.

Devletin toprak sahibi aristokratlara yönelik oldukça özenli tavrı, köylüler açısından endişe vericiydi. Onlar, Tanrı'nın kendilerine verdiğini düşündükleri toprağı elde edebileceklerine dair bir ümit beslemişlerdi. Şimdi iki darbe birden almışlardı. Hem toprak-

10 *A.g.e.*, B. V. Anan'ich, ed., *Vlast'i reforma: ot samoderzhavnoi k sovetskoi Rossii* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1996), 319-320, 323-324.

larının bazılarını kaybetmişler; hem de geri kalanı için para ödemek zorunda bırakılmışlardı. Hem artık kendilerinin koruyucusu olmayan kişilerin yararına soyulmuşlar, hem de Tanrı'nın toprağı alınıp satılacak bir mal haline getirilmişti.[11]

Köylüler bu duruma, Kazan eyaletindeki Bezdna köyünde ifade ettikleri gibi öfke ve kuşkuyla karşılık verdiler. Anton Petrov adında bir Eski İnanan, çarın aslında toprağı köylülere bağışladığını; fakat yine de gerçek amacını anlamak için ilga kanununu dikkatle okumak ve eklerde belirtilen sayıları deşifre etmek gerektiğini açıkladı. Çevre köylerden birçok köylü, onun bu doktrinle ilgili açıklamasını dinlemek için akın ettiler ve "çarın isteği" yerine getirilmediği sürece dağılmayacaklarını açıkladılar. Üzerlerine birlikler gönderilince direndiler ve boğazları yırtılıncaya kadar "*volya*" diye bağırdılar. Sonunda içlerinden birkaç tanesi öldürüldü.[12]

Köylülerin, Petro'nun dediklerine gerçekten inanıp inanmadıkları net değildir. Fakat kesin olan bir şey var ki o da köylülerin, isteklerinin *pravda*yı temsil ettiğine ve onu silahlanmak pahasına savunmaya hazır olduklarına tamamen inanmış olmalarıydı. Onların gözünde ilga koşulları, sadece bir yük değil, aynı zamanda Tanrı'nın kanunlarının bir ihlaliydi.

Hükümete göre ilga konusundaki en ciddi sorun, onun devlet hizmetinin çerçevesini oluşturan, toprak sahibiyle köylü arasındaki ilişkiyi sarsmış olmasıydı. Kişisel kaprisi hukukla desteklemek önemliydi fakat bu nasıl yapılacaktı? Burada Slavofil düşüncesi devreye girdi. Lordun otoritesinin yerini, köy komününün ve *volost*un almasına karar verildi ve bu kurumlara yerel hükümet birimleri olarak yeni güçler tahsis edildi. Seçilmiş yaşlısı ve memurlarıyla köy komünü, kendi bölgesindeki kanun ve düzenden sorumlu olacak, toprağın tek hâkimi olacak ve vergi yükünü ve topraklar için yapılacak ödemeleri paylaştıracaktı. Kısaca köylüler, daha önce olduğu gibi ortak sorumlulukla sınırlandırılmalarına ve hâlâ kelle vergisinden yükümlü ve bedensel cezaya tabi olmaları-

11 A. V. Gordon, "Khoziaistvovanie na zemle-osnova krest'ianskogo samosoznaniia," V. P. Danilov ve L. V. Milov, ed., *Mentalitet i agrarnoe razvitie Rossii (xix-xx vv)* (Moskova: Rosspen, 1996), 57-74, özellikle 67-68.

12 Daniel Field, *Rebels in the Name of the Tsar* (Boston: Houghton Mifflin, 1976), 31-112.

na rağmen özerktiler. Onlar için serfliğin ilgası, verilen yetkilerin ve yenilenmiş bağımlılığın uyumsuz bir birleşimiydi.

Komün ve *volost*, tam anlamıyla birer köylü kurumuydular: Köylü olmayıp köyde yaşayanlar, ona tabi değildiler ve kararları üzerinde hiçbir etkileri yoktu. Bu nedenle köylüler, diğerlerinden tecrit edilmişti. Belki daha da önemlisi, *volost* ve idari ağ arasında, İçişleri Bakanlığı'nın yetkilileri tarafından atanmış polisler dışında hiçbir bağ yoktu. Bu, köylülerin, modern yönetim için gerekli olan vergi toplama işini, askere alımları, kamu sağlığı ve diğer işlemleri polis direktifleri ile dışarıdan gelen ve dünyalarına yabancı şeyler olarak görmeleri demekti. Aslında ilganın köylüleri toplumla bütünleştirmekten çok, onların toplumdan ayrılığını daha da derinleştirdiği iddia edilebilir. Bir sonraki iki kuşak boyunca ekonomik ve sosyal değişiklikler köylülerin entegrasyonunu bir şekilde sağladığında ise, onların isteklerini ve şikâyetlerini politik sistemin içine yedirebilecek hiçbir kanal yoktu.

Serfliğin ilgası, kaçınılmaz olarak imparatorluğun bütün politik kurumlarının reforme edilmesi meselesini gündeme getirdi. Bazı kıdemli devlet adamları, Rusya'nın elitlerinin rejimden kopuk ve hoşnutsuz olduğunun farkındaydılar ve onların bir tür temsil kurumuna sahip olması gerektiğine inandılar. İçişleri Bakanı Petr Valuev, 1861 ve 1862 bildirgelerinde, bir kabine veya bakanlar kurulu yaratılarak ve Devlet Konseyi'nde toprak sahiplerine ve imparatorluğun değişik bölgelerine Avusturya'dakine benzer şekilde bir yer vererek temsili hükümete doğru ilk adımların atılmasını önerdi.[13]

Bazı aristokratlar, benzer tavsiyelerde bulundular. İlga bildirisinin taslak çalışmaları sırasında kendilerini ilk kez yasal bir sürece katılacak biçimde hazırladılar. Sonuçtan endişelenen bazı eyalet komiteleri, kendilerinden istenileni aşmaya karar verdiler ve çar tarafından görüşlerinin sorulmadığı konular hakkında bile tavsiyelerde bulundular. Burada, küçük düşürülmekten incinmiş bazı muhafazakârlar bile sivil bir toplumun nasıl olması gerektiği konu-

13 Anan'ich, *Vlast'i reforma*, 321-322; V. V. Garmiza, "Predlozheniia i proekty P. A. Valueva po voprosam vnutrennei politiki (1862-66gg.)," *Istoricheskii Arkhiv*, no. 1 (1958), 141-144.

sunda oldukça cömert görüşler ifade ettiler. Daha açık ve eşitlikçi bir toplum yaratmak için bazı ayrıcalıklarından vazgeçmeye hazırdılar. Konuşma özgürlüğü, bütün sosyal sınıfların eşitliği, eşit vergilendirme, seçimle belirlenen yerel hükümet ve St. Petersburg'da temsili bir meclis gibi şeyler için çağrıda bulundular. Tver aristokratları, "çarın iyi niyetinin yanlış anlaşılmasından" şikâyet ettiler ve bütün Rus topraklarından seçilmiş temsilcilerin çağrılmasının, 19 Şubat Bildirisi'nin çözemediği mevcut sorunlara memnuniyet verici bir çözüm bulmanın tek yolu olduğunu" belirttiler.[14]

Çar, Valuyev'e, bu önerileri gücünü kısıtlayacağı için değil, herhangi bir anayasanın böylesine büyük ve farklılık içeren bir imparatorluğun dağılmasını tahrik edebileceğini düşündüğü için reddettiğini söyledi.[15] Fakat ayrıcalıklarını kısıtlayacak aracı kurumları kabul etmeye hazır olmadığını gösterecek biçimde, Moskova eyalet aristokratlar meclisini dağıttı ve üyelerinin kendisine başvurmasını yasakladı.[16] Reformcu bir otokratın otokrasiye her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyduğunu gösteren bu durum, eski bir Rus paradoksuydu.

Fakat imparatorun istekleri ne olursa olsun, aristokratların kısa süreli politik teşkilatlanma tecrübeleri, müteakip sonuçları itibariyle verimsiz de olsa takip eden dönemlerde onları, ilga şartlarının uygulanmasında ve yerel hükümet meclislerinin bel kemiğini oluşturma çabalarında daha etkili olmaya itti.[17]

Bununla birlikte ekonomik anlamda serflerin özgürlüğü, toprak sahibi aristokratlar için bir düşüşün başlangıcını oluşturdu. 1862-1905 döneminde aristokratların sahip oldukları topraklar, 87 milyondan 50 milyon *desyatine* düştü ve kayıpları bundan sonra giderek arttı. Özellikle, serf işgücüne dayalı büyük araziler (*latifundya*) hızlı bir biçimde azaldı. Birçok toprak sahibi, topraklarının hepsi-

14 Terence Emmons, *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), 343-344.

15 *Dnevnik* P. *A. Valueva, ministra vnutrennikh del*, cilt 1 (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1961), 181.

16 Emmons, *Russian Landed Gentry*, bölüm 9-10.

17 George Yaney, *The Systematization of Russian Government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905* (Urbana: University of Illinois Press, 1973), 187-192.

ni birden satıp, şehirlerde profesyonel kariyerler edindiler. Fakat bu düşüş, her yerde aynı değildi: Küçük ya da orta ölçekli toprakları olan toprak sahipleri, tarım metotlarını modernize etmeyi ve yiyecek üretimi, sanayi veya ticaret gibi değişik alanlara yönelmeyi başardılar. Rus devlet yapısının bel kemiği olmayı bırakmadılar. 1905'ten sonra kendi çıkarlarını savunmaya giriştiklerinde bile kendilerini toprak sahibi olarak değil; aristokrat olarak tanımladılar: Diğer bir ifadeyle kendilerini ekonomik çıkarları olan bir sınıftan çok, şerefli ve sorumluluk sahibi bir grup; bir sınıftan ziyade, bir *soslovie* (sosyal sınıf) olarak gördüler.[18]

YEREL HÜKÜMET

Merkezde seçilmiş hiçbir temsilci olmayacaktı fakat Aleksandr, *uyezd* ve *guberniya* gibi orta düzeydeki idari birimlerde temsili bir hükümetin kurulmasına izin verdi. Buralarda *zemtsvo* adında (*zemlya*dan türeyen); toprak sahipleri, şehir halkı ve kısmen *soslovie,* kısmense mülkiyet esasına dayalı bir oylama sistemine dahil olan köylüler tarafından seçilmiş meclisler vardı. Benzer ilkelere dayanarak 1870'te belediye konsilleri açıldı fakat daha katı bir mülkiyet esası kabul edildiğinden bu konsillerde genellikle küçük bir zenginler grubunun hâkimiyeti söz konusuydu. Karma oylama sistemi, rejimin Rusya'nın bir sivil toplum mu, yoksa hâlâ devlete hizmeti temel alan hiyerarşik bir toplum mu olduğu konusundaki kararsız tavrını yansıtmaktaydı. Ayrıca, *zemstvo*ların ve belediye konsillerinin sadece hem nüfusun hem de elitin çoğunluğunun Rus olduğu eyaletlerde başlatılması son derece önemlidir. Polonya'da, Baltık bölgesinde ya da Kafkasya'da hiç *zemtsvo* yoktu; bu nedenle Rus olmayanların özerk yönetim veya kendi kendine yönetim bağlamında hiç tecrübeleri olmadı. Aleksandr'ın aklında hâlâ imparatorluğun dağılması ihtimali vardı.

---

18 Toprak sahiplikleriyle ilgili kanıtlar için bkz. Andreas Grenzer, *Adel und Landbesitz im aus-gehenden Zarenreich* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995); kendilerine bakışları hakkında bilgi için Geoffrey Hosking ve Roberta Thompson Manning, "What Was the United Nobility?" Leopold H. Haimson, ed.. *The Politics of Rural Russia, 1905-1914* (Blooming-ton: Indiana University Press, 1979), 142-183.

Köylüler, temsil edilmelerine rağmen, toprak sahiplerinin görüşünü yansıtır bir görüntü arz eden, hemen hemen bütün *zemtsvo* meclislerinde sayıca çok azdılar. Yeni sistem, toprak sahiplerinin politik tecrübelerini ve yeteneklerini önemli ölçüde güçlendirdi ve ilk kez olmak üzere köylere ve küçük kasabalara çok sayıda profesyonel memurun gelmesine neden oldu. Bunların hemen hemen yarısını öğretmenler oluşturdu; geri kalanı ise avukatlar, doktorlar, *feldshera* (tıp personeli), veteriner cerrahlar, istatistikçiler, muhasebeciler ve kâtiplerden müteşekkildi. Bu kişiler, devlet yetkililerinin ve *zemtsvo* delegelerinin faaliyetlerini tamamladıkları için genelde "üçüncü eleman" olarak bilinirlerdi. Yerel hükümet çalışmalarına katılan bu görevlilerin kendilerine güveni arttı. Onlar, Rusya'daki devletten çok insana hizmete adanmış daha demokratik bir hizmet ahlakını canlandırdılar ve yenilediler.[19]

"Üçüncü öğe"nin çoğu üyesi, işlerinde devlete kuşkuyla hatta nefretle yaklaştılar. Devlet bir yandan onların en iyi yardım ve gelir kaynağı; öte yandan girişimlerinin önünde bir engeldi. Doktorlar ve öğretmenler, ortak sorunları tartışmak için ulusal düzeyde kongreler düzenlemek istediklerinde, polis toplantılarını engeller veya tartışmalarının politik olduğu gerekçesiyle bu toplantıları dağıtırdı. Profesyonel insanların bu tür engelleri aşmak ve örgütlenme haklarını uygulama çabaları, 20. yüzyılın başındaki politik reformlar için bir motivasyon kaynağı oldu.[20]

Bu aktif ve giderek büyüyen sınıf, Rusların *obşçestvennost* adını verdikleri yapının özünü oluşturdu. Tercümesi zor olan bu terim, "eğitimli toplum", "politik olarak bilinçli toplum" veya "kamuoyu" olarak düşünülebilir. *Obşçestvennost*, aslında henüz olgunlaşmamış sivil bir toplumun mevcudiyetini ve rejimle olan ilişkilerin gerginliğini ima etmekteydi. Üyeleri, kendilerinin bir tür "alterna-

19 Charles E. Timberlake, "The Zemstvo and the Development of a Russian Middle Class," Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow ve James L. West, ed., *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 164-179.

20 Nancy M. Frieden, *Russian Physicians in an Era of Reform and Revolution, 1856-1905* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 192-195,242-261; Christine Ruane, Gert-der. *Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860-1914* (Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1994), bölüm 4.

tif kurum" oluşturduklarına, daha doğrusu Rus toplumunun bir temsilcisi olduklarına ve ona rejimden çok daha iyi hizmet edebileceklerine inandılar. 1891'de Volga havzasında kolera ve tifüs salgını yanı sıra kuraklık baş gösterdiğinde profesyoneller, özellikle yerel hükümette çalışanlar, bir yardım fonu oluşturdular ve köylülerin acılarını dindirmek için kahramanca çalıştılar. Bundan sonra krizle baş etmek konusunda, her ne kadar bu iş için kullandıkları para ve araçları rejimden ve onun yerel yetkililerinden sağlamış olsalar da, hükümetten daha etkili olduklarını ileri sürdüler.[21]

HUKUK MAHKEMELERİ

1864'teki Yargı Reformu, idareden tamamen bağımsız bir şekilde, farklı sınıflar için farklı adalet uygulamasına ve eski kapalı sisteme son verdi. Kanunun, kişilerle tarafsız bir şekilde ilgilenen kişisel bir güç olmadığı ilkesini kurumsallaştırdı ve bu nedenle ortak sorumluluk, belirleyici bir hiyerarşi ve kişisel yetkinin suiistimaline açıkça meydan okudu. Sivil mahkemeler ve ceza mahkemeleri halka açık hale getirildi ve bazı köylüler dışındaki her türlü toplumsal sınıfa mahkeme hakkı tanındı. Köylülerin davalarının çoğu, *volost* mahkemelerinde görüşüldü. Ciddi ceza davaları, bir jüri ve yaşam boyu atanmış bir yargıç önünde görüldü ve sanıklara gerektiği durumlarda masrafları kamudan karşılanmak üzere bir savunma avukatı tayin edildi. Daha öz öneme sahip davalara yerel *uyezd zemtsvo* tarafından seçilmiş sulh hâkimleri baktı. Şüpheli ceza suçlarının araştırılması polisin elinden alındı ve yeni bir görevliye, soruşturma hâkimine bırakıldı.

Bu belki de II. Aleksandr'ın reformları arasında en radikal olanı ve miras olarak devralınan politik yapıya en az uygun olanıydı. Bundan sonra, Aleksandr'ın 1867'de Senato'nun (yeni ismiyle imparatorluğun yüksek mahkemesinin) bir üyesini kovmaya çalıştığı zaman çaresiz bir şekilde gördüğü üzere, hâkimler verdik-

21 Richard G. Robbins Jr., *Famine in Russia: The Imperial Government Responds to a Crisis* (New York: Columbia University Press, 1975), özellikle bölüm. 7, 10; Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 322-326.

leri kararlar yetkilileri kızdırsa bile görevlerinden alınamayacaklardı.[22] Kanunla yeni bir meslek olan savunma avukatlığı (*advokaty*) ve onu eğitecek ve profeseyonel anlamda dürüstlüğünü gözetecek bir Baro Konseyi yaratıldı. O dönemdeki üyeleri arasında, 20. yüzyılın başlıca politikacıları olacak olan Kerensky ve Lenin gibi isimler vardı. *Advokaty*, Rus toplumunda kanunun üstünlüğünde ve konuşma özgürlüğünde doğrudan çıkarı olan tek meslek grubuydu ve mahkeme salonları bu ikisinin sürekli olarak desteklendiği tek yerdi. Belki de bu yüzden hükümet, bu kurumun kurumsallaştırılmasından dehşete kapıldı ve 1874'te, sadece St. Petersburg, Moskova ve Harkov'da olmak üzere üç şubesi olan Baro Konsili'nin başka şubelerinin açılmasını yasakladı. 1889'da Yahudiler, baroya üyelikten men edildiler. Fakat pratikte hükümet, niteliksiz avukatların mahkemelere başvurmasını engellemedi ve böylece avukatların profesyonel konumlarının içeriden zayıflatılmasına göz yumdu.[23]

Avukatların profesyonellik kazanması, mülkiyete, aileye ve cinsiyete yönelik tavırdaki değişime eşlik ve yardım etti. O zamana dek aile ilişkileri, genellikle *rod* veya akrabalık grubu çerçevesinde olup, otorite en yaşlı erkekteydi ve erkekler kadın üzerinde, ebeveynler ise çocuklar üzerinde söz sahibi idiler. Miras ve soy, erkekler aracılığıyla devam etmekteydi ve gayrimeşru çocuklar her türlü haktan yoksundular. *Rod* üyeleri, varlıklarını devam ettirmek için menkul ve gayrimenkul mülkü paylaşma hakkına sahiptiler. Bu geleneklerin sonucu olarak Rusya'daki kadınlar, geleneksel olarak birçok Avrupa ülkesinde olduğundan daha sağlam mülkiyet haklarına sahiptiler. Çeyiz ve gerektiği durumlarda kendilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için akraba topraklarından veya başka bir mülkiyetten pay talep edebilirlerdi fakat kendilerine verilen bu mülkiyet ölümlerinden sonra erkeklere devredilirdi. Öte yandan evli bir kadının işe başlamak, eğitim almak veya mali işlemler yapabilmek için eşinin iznini alması gerekirdi. Kilisenin, aile iliş-

22 Anan'ich, *Vlast'i reforma*, 291.

23 Samuel Kucherov, *Courts, Lawyers, and Trials under the Last Three Tsars* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1974),130, 269, 274-275; William E. Pomeranz, "Justice from Below: The History of the Underground *Advokatura*," *Russian Review* 52 (1993), 321-340.

kileri üzerinde yargı yetkisi vardı: Boşanma zordu ve evliliğin yasal olarak sonlanması mümkün değildi.

19. yüzyılın başında eğitimli kişiler arasında, evliliğin eşit taraflar arasında bir sevgi bağı olduğuna ve reşit çocukların ebeveynlerine yasal olarak eşit olduğuna dair yeni bir görüş oluşmaya başladı. Bu görüşten yola çıkarak, bir evlilik bozulduğu zaman, onu sonlandırmak ve mülkiyeti paylaştırmak için yapılan işlemlerin ve çocuklarının bakımının basit ve ataerkil ahlaki yargılarından ziyade, eşitlik ilkeleri üzerine oturması gerektiğine dair bir fikir oluştu. Batı'nın yasal kavramlarını benimsemiş avukatlar, giderek mülkiyetin geniş aileler yerine, onun sorumluluğunu üstlenmiş bireylere ait olması gerektiği düşüncesini benimsediler. Ayrıca doğal olarak bunun dinî mahkemeler yerine, seküler hukuk mahkemelerinde daha iyi başarılabileceğine inandılar.

Bu sorunların yasal olarak ele alınış biçiminde yavaş da olsa bir gelişme vardı. Bunun nedeni, yasamadaki yavaş ve belirsiz gelişmeler değil, Batılı anlamda eğitim alan hâkimlerin ve avukatların etkili olduğu mahkemelerin aldığı kararlardı. Çok sayıda aile ve mülkiyet davalarının görüldüğü Senato'daki Sivil Temyiz Mahkemesi, kadınların mülkiyet haklarını çok daha fazla tanımaya başladı ve boşanmayı kabul etti. Kilise ise boşanmaya ancak otuz yıl sonra onay vermeye başladı.[24] Bu şekilde hukuk mahkemeleri, 19. yüzyılın sonu gibi, yasal hakların ve mülkiyet haklarının ataerkil geniş ailelerden ziyade bireylere ait olduğunu teşvik etmeye başladılar.

EĞİTİM

1864 Kanunu, kurucularının ahlaki ve dinî ilkeleri gözetmesi, kapılarını her türlü sosyal sınıftan kişilere açması ve *uyezd* okul konseyinin düzenli kontrollerine tabi olması koşuluyla ilkokul ve ortaokul açmayı kolaylaştırdı. Sosyal ayrımcılığın kaldırılması, Rus eğitim politikalarında uzun süreden beri uygulanan fakat I. Nikolay döneminde geçici olarak askıya alınan bir ilkeydi ve bu ilke,

24 William G. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1994).

eğitim hiyerarşisindeki basamakların yeniden hayata geçirilmesiyle birleşti ve böylece bir düzeydeki başarı, bir sonraki aşamaya geçmeyi sağlar hale geldi.

Yükseköğretim reformu, çarlık sistemi hakkında en köklü soruları gündeme getirdi ve onu en zorlayıcı koşullarla karşı karşıya bıraktı. Rejim, en yüksek standartlarda eğitilmiş ve nitelikli uzmanlara gereksinim duydu ve bu amaçla Avrupa'nın en iyi üniversitelerinde uygulanan bilgi iletişimine ve araştırma özgürlüğüne izin verdi. Fakat bu gerekliliklerin yerine getirilmesi, öğrenciler ve mezunlar arasında ataerkil ve hiyerarşik bir toplumda öne çıkartılan değerlerin antitezi olan bağımsız ve eleştirel bir ruhun gelişmesini teşvik etti.

Bu ikilem, kökleri 1830'lara kadar giden *intelligentsya*nın oluşmasına zemin hazırladı. Bu insanlar, en azından Batılı tarzda ortaöğretim almış olup, emperyal sisteme hizmet için eğitilmiş fakat aynı sistemle ters düşmüş, elitler ile halk arasındaki kültürel ve ekonomik boşluk nedeniyle sıkıntı duyan ve bu boşluğu kapatmak için bir şeyler yapmaya çalışan kişilerdi. Bir anlamda onlar, *obşçestvennost*un (toplumun), benimsedikleri ilkeleri desteklemek için harekete geçmeye hazır, en radikal ve kararlı kanadı idi.

Rejimin şüphelerine rağmen yükseköğretim, 1860'larda tamamen reforme edildi. Kapıları ilk kez eski serflere açıldı, kilise üyelerinin oğulları üzerindeki kısıtlamalar gevşetildi. Üniversitelere kendi kendilerini yönetme, kendi profesörlerini seçme, kendi araştırma programlarını ve ders programları belirleme, öğrencileri kabul etme, değerlendirme ve disipline etme hakları iade edildi. Fakat öğrenciler, kendi derneklerini kurmaktan men edildiler. Kadınların derslere girmesi kabul edildi fakat üniversite derecesi almaları hâlâ yasaktı.[25]

1865'ten 1899'a kadar üniversite öğrencilerinin sayısı (4.000'den yaklaşık 16.000'e çıkarak) dört kat arttı ve öğrenci profili; köylülerin, *meşçane*nin (kasaba halkının aşağı sınıfları) ve 1879'a kadar

25 Samuel D. Kassow, "The University Statute of 1863: A Reconsideration," Ben Eklof, John Bushnell ve Larissa Zakharova, ed., *Russia's Great Reforms, 1855-1881* (Bloomington: Indiana University Press, 1994), 247-263.

ruhban sınıfının oğullarının katılımıyla sosyal anlamda renklendi. Ruhban sınıfının oğulları, kilisenin eğitim düzeyini yükseltmek için 1860'larda atılan bir adımın parçası olarak kabul edildiler fakat kısa bir süre sonra çoğunun üniversite eğitimini kiliseden tamamen kaçmak için kullandığı anlaşıldı ve bununla ilgili daha önce mevcut olan bazı kısıtlamalar tekrar getirildi.[26]

Yükseköğretimdeki gerginlik, öğrencilerin yaşamına da yansıdı. Zengin ve belirli aristokrat aileler dışından gelenler için üniversiteye girmek, sosyal statünün ve beklentilerin keskin bir biçimde artması demekti. Ayrıca, aile yaşantısının ve kırsal veya küçük kasaba yaşamının, şehir hayatının bilinmezliğine transfer edilmesi demekti. Bu geçiş, özellikle ya aile baskılarına boyun eğmek; eş veya anne olmak; ya da kariyer ve ekonomik bağımsızlık etmek arasında tercih yapmak zorunda olan kadınlar için çok tedirgin edici idi.

Rusların bütün isteklerini evrensel bir çerçevede görmek eğilimi düşünülürse, bu çevre değişikliği ve ergenliğe hızlı geçiş, çoğunda bilime (*nauka*) veya kültüre gerçek anlamda bir tapmaya neden oldu. Sonraki dönemlerde ünlü bir tarihçi olan Pavel Milyukov, Moskova Üniversitesi'ne 1878'de sanki "bir tapınakmış" gibi girdiğini belirtir.[27] Onun kutsal kapıları, yeni gelen öğrencilerin içinde sadece genel bir eğitim alma ümidi değil, aynı zamanda bütün bir dünya görüşü ve bir bütün olarak toplum yararına hareket etmelerini sağlayacak bir ahlaki felsefe kazanma isteği uyandırdı. Eğitimli Ruslar, bunların bilim sayesinde mümkün olacağına inanmaya başladı.

Kalabalık amfiler, monoton dersler, memnuniyet verici olmaktan uzak kütüphaneler ve profesörlerle hiçbir iletişimin olmaması, sık sık tepkilere neden oldu. Fakat birçok öğrenci, kendilerinin kurdukları yardım amaçlı örgütlerde yukarıdakilerin yerini alacak çalışma grupları, karşılıklı yardım fonları, paylaştıkları kütüphaneler vesaire gibi şeyler buldu. Bu örgütler, katı bir biçimde yasak-

26 V. R. Leikina-Svirskaia, *Intelligentsiia v Rossii vo vtoroi polovine xix veka* (Moskova: Mysl', 1971), 56, 62-63.

27 Pavel Miliukov, "Moi universitetskie gody," *Moskovskii universitet, 1755-1930: iubi-leinyi sbornik* (Paris: Izdatel'stvo "Sovremennye Zapiski," 1930), 262.

landı fakat uygulamada gizli olarak devam etti ve üyelerine işbirliği tecrübesi, hiyerarşi ve itaate duydukları nefreti derinleştiren bir tür kişisel onur duygusu kazandırdı. Göreceğimiz üzere böylesi tecrübeler, 1870'lerdeki "halka gitmek" hareketine ve 1899-1906 yılları arasındaki öğrenci olaylarına ve onların yetkililerle olan çatışmalarına esin kaynağı oldu.[28]

SANSÜR VE MEDYA

1850'lerin sonunda yetkililer, sosyal sorunların daha özgür bir biçimde tartışılmasını istediler –*glasnost* (açıklık) ifadesi, o dönemde politik bir parola olarak kullanılmaya başlandı– ve 1865'e kadar yeni bir kanun yapmadılar ise de o ana dek uygulanan katı sansür politikasını gevşettiler. Günlük gazetelere, kitaplara, 160 sayfadan fazla olan dergilere ve akademik çalışmalara uygulanan sansüre son verdiler. Fakat İçişleri Bakanlığı, "tehlikeli eğilimi" olduğu düşünülen her türlü yayına son vermek ve yayıncılarını cezalandırmak yetkisini korudu. Dergiler ise para cezasına çarptırılabilir, askıya alınabilir ya da aynı suçu tekrar etmeleri durumunda kapatılabilirlerdi.

Hükümet, bu güçleri elinde tutarak kendisini zararlı ve muhalif basının etkisine karşı garantiye almaya çalıştı. Fakat pratikte bu garanti, tahmin edildiği kadar etkili olmadı. Bütün avantajlar medyanın tarafındaydı. Petr Valuev'in 1866 tarihli bir bildiride ifade ettiği gibi basın "değişikliğe uğramış gerçekleri, yarı gerçekleri ve tamamen yalanları kullanarak tutkulara hitap etti." Hükümet, genellikle devlet güvenliğini tehlikeye atma korkusuyla bunlara cevap veremediğinde ya da sessiz kaldığında; daha da önemlisi bir gazeteyi ya da dergiyi kapattığında veya para cezasına çarptırdığında, halk yazılanların doğru olduğunu düşündü.[29]

Öte yandan sadece zengin ya da iyi bağlantıları olan basın, yeni fırsatlardan faydalanabilecek konumdaydı. Diğer bir ifadeyle yeni

28 Daniel R. Brower, *Training the Nihilists: Education and Radicalism in Tsarist Russia* (Ithaca: Cornell University Press, 1975); Susan K. Morrissey, *Heralds of Revolution: Russian Students and the Myth of Radicalism* (New York: Oxford University Press, 1998), bölüm 1-2.

29 Garmiza, "Predlozheniia i proekty," 151-152.

düzenlemeler, yayın işindeki riskleri artırdı. Onlar bir yandan bilgi ve fikirlerin yayılmasına yardım ettiler, bir yandan da artık sansürün arkasına gizlenemeyecek yayıncıların ve editörlerin yaşamını daha riskli hale getirdiler. Şimdi önemli kararları tek başlarına almaları gerekliydi. Durum güçlü ekonomik desteği olan cesur editörlerden yanaydı: İzin verilen alanın zayıf bir biçimde belirlenmiş sınırlarına yaklaşarak okuyucu kitlesinin ilgisini çekebilirlerdi. Rusya'nın okuyucu kitlesi hızla büyümekteydi ve bu yüzden iyi bir hikâyeyi satmak ve okuyucuları etkilemek para cezası riskine değerdi.

Popüler dergiler, "toplumun bir sınıfını diğer bir sınıfına karşı kışkırtmak" veya "resmi bir kişiyi veya kurumu aşağılamak" olarak düşünülen "kanunun yasakladığı davranışları sergiledikleri" için kapatılabilirlerdi ve kapatıldılar da. Puşkin'in kurmuş olduğu *Sovremennik*, 1866'da böylesi bir durumla karşı karşıya kaldı ve kapatıldı. Fakat derginin editörlüğünü yapan ünlü şair Nikolay Nekrasov, abonelerinin çoğunu yeni kurduğu ve yirmi yıl süreyle "Ezop tarzı" bir dilin altına gizlenerek eleştirel ve radikal düşünceye düzenli bir biçimde yardım eden *Oteçestvennie Zapiski*'ye kaydırdı. Fakat 1884'te bu dergi de "sayfalarını tehlikeli fikirlerin yayılmasına açan ve gizli örgütlere üye kişilerle yakın ilişkiler kuran bir yayın organı" olduğu gerekçesiyle kapatıldı.[30]

Yeni oyunun tehlikeli risklerini aza indirmenin en iyi yolu, resmi ideolojiye hafif karşı çıkan fakat yetkililerin kendi ilkelerine açıkça karşı çıkmayan ve onların gülünç duruma düşmeden açıkça itiraz edemeyecekleri görüşlere yer vermekti. Hanedanlığa dayalı olmayan bir tür Rus milliyetçiliği benimsemek, özellikle savaşlar ve uluslararası diplomatik gerginlik dönemlerinde ilgi gören bir araçtı. Örneğin 1875-1878 Balkan krizi boyunca resmi çevreler Osmanlı İmparatorluğu'nun kabul edebileceği bir düzenlemeden yana iken, birçok gazete "Slav kardeşleri ve Ortodoksları" savunan bir tavır takındı. General Mihail Skobelev, Mihail Çerniyayev'in Sırp gönüllülerin başında Sırbistan'a gitmek üzere Rus ordusundan ayrıldığı zamanki ruh hali içinde, beyaz atı üzerin-

30 Charles Ruud, *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804-1906* (Toronto: Toronto University Press, 1982), 198-199.

de pozlar verdi. Rusya'nın Berlin Kongresi'ndeki (1878) diplomatik utancı, başta Mihail Katkov'un *Moskovski Vedomosti* (Moskova Haberleri) isimli günlük gazetesinde olmak üzere şiddetli eleştirilere neden oldu.[31]

Bu gazetecilere özgü bir manevra değildi: Katkov ve *Novoe Vremya*'da (Yeni Zaman) yazan A. S. Suvorin gibi editörler, Rusya'nın büyük bir devlet olarak kalmak için, birleşmeden sonra Almanya'da görüldüğü gibi güçlü, demokratik bir milli bilinç oluşturması gerektiğine inandılar. Çara bağlılığın, Rus imparatorluğunu oluşturan çok farklı kabile ve milletler arasında bile bu tür bir politik milliyetçiliği yaratabileceğini ve destekleyebileceğini savundular. Ayrıca onlar, Rusya'nın Batı'da yeterince takdir edilmeyen Kafkasya'daki ve Orta Asya'daki "uygarlık misyonundan" gururla bahsettiler.

Daha ucuz olan "bir kopeklik" gazetelerde ve Lev Tolstoy'un destekçilerinden biri olan I. D. Sytin'in sahibi olduğu *Russkoe Slovo*'da (Rusça Söz) dikkati çeken bir diğer etkili basın stratejisi; suç, alkolizm, fuhuş ve hastalıklar ve köylülerin, işçilerin ve şehre göç edenlerin, diğer bir ifadeyle baskı ve sömürünün kurbanı olan kişilerin acıları hakkında ayrıntılı ve canlı bilgiler sunarak, sosyal sorunların altını çizmekti. Bu gazeteler, özellikle sıradan insanları onur ve ahlaki değer duygusunu ve etraflarındaki kişilere şefkat hissetmeleri için teşvik ettiler. Yetkililer, böyle haberleri hoş karşılamayabilirlerdi fakat sorunlar çok yoğun olduğundan, onlara dair haberleri yasaklamanın çok zor olduğunu düşündüler.

Böylece, yüzyılın sonunda, gazetelerin ve dergilerin forum olarak görev yapmasının bir sonucu olarak imparatorluğun etnik ve sosyal politikalarındaki sorunlar hakkında bilgi ve fikirler için ne tam olarak hükümete ne de radikallere dayanan belli bir "kamuoyu" biçimlenmeye başladı. Bu kamuoyu Rusya'yı, Ortodoksluk ya da sosyalizmden esinlenerek sosyal problemlere bireysel çözümlerden ziyade kolektif ve işbirliği gerektiren çözümler arama eğilimi içinde olan, çok farklı halkları barış içinde yönet-

31 Dietrich Geyer, *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914* (Leamington Spa: Berg, 1987), 110-112, 118-121.

me kapasitesine sahip, kendisine özgü ve değerli bir varlık olarak algıladı.[32]

ASKERÎ REFORM

Aleksandr'ın reformları içinde en çok itiraz edileni, yetişkin erkeklerin orduya alınmasını öngören ve uygulanması 1874'e kadar ertelenen çok önemli bir yasa değişikliğinin de içinde olduğu bir dizi askerî reformdu. Savaş Bakanı Dmitri Milyutin, çok daha iyi donanımlı, daha profesyonel kişilerin komuta ettiği ve Rusya'nın bilinçli vatandaşlarının asker olarak hizmet ettiği bir ordu yaratmayı amaçladı. Onun destekçisi olan İçişleri Bakanı Petr Valuev'in belirttiği gibi "askerî hizmet, bir tür ulusal ilköğretimdi."[33] Model olarak aldıkları ordu, Napolyon'un ordusu ve Almanya'ya birliğini kazandıran Prusya ordusuydu. Her iki ülkede de yeni tarz ordu, ancak devrimden ve ulusal bir yenilgiden sonra yaratılmıştı ve Rusya'da da durum farklı değildi. Kırım Savaşı'ndan sonra bile aristokratları, subay birlikleri üzerindeki tekellerini kaybedebileceğine veya büyük prensleri, en tepedeki emir komutanın artık otomatik olarak kendi hakları olmayacağına ikna etmek kolay olmadı. Gördüğümüz gibi sarayın orduyla ilişkileri diğer bir kurumla olan ilişkilerinden çok daha sıkıydı ve onun üzerindeki kontrolü çok daha güçlüydü.

Bunlara rağmen Milyutin en sonunda, bütün yetişkin erkeklerin askerlik yapması gerektiğine ve bu hizmetin süresini ve yapısını sosyal köken yerine eğitimin belirleyeceğine dair bir ilkeyi yerleştirmeyi başardı. İlkokul eğitimi olmayan askerler, okuma yazma derslerini de içerecek şekilde altı yıl askerlik yapacaklardı: Bütün askerlerin okuma yazma öğrenmesi/bilmesi zorunluydu. Askerler bu süreyi doldurduktan sonra her yıl eğitim almak ve sefer-

32 Louise McReynolds, *The News under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press* (Princeton: Princeton University Press, 1991); Daniel R. Brower, "The Penny Press and Its Readers," Stephen P. Frank ve Mark D. Steinberg, ed., *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 147-167.

33 Dietrich Beyrau, *Militar und Gesellschaft im vorrevolutionaren Russland* (Cologne: Böhlau Verlag, 1984), 269.

berliği gerektirecek kriz anlarında birliklerine başvurmak şartıyla sivil meslekler edinmeleri için terhis edileceklerdi. Harp Okulları kapatıldı ve aristokrat kökeni olmayanlara özel bir askerî eğitim vermek ve onlara ortaöğretim sunmak amacıyla diğer bazı askerî okullar açıldı.[34]

Fakat aristokratlar, kendi askerî okullarının olması için mücadele ettiler ve başardılar. III. Aleksandr (1881-1894) döneminde Harp Okulları yeniden açıldı. Aynı zamanda erler için düzenli okuma yazma eğitimi veren sınıflara son verildi. 1917'ye kadar yüksek komuta sarayın tekelinde kalırken; alt sıralarda iyi eğitimli fakat aşağı sınıf kökenli subaylar, üstlerinin tenezzülü ve bazen aşağılamaları karşısında bile profesyonelliklerini ve statülerini korumaya çalıştılar.[35]

ORTODOKS KİLİSESİ

18. yüzyılın sonuna kadar Ortodoks Kilisesi, her ne kadar giriş ve çıkışlar için resmi kısıtlamalar yoksa da kapalı bir kale haline geldi. Kiliseye dahil olmak, sosyal konumda keskin bir düşüş ve her halükârda yanlış eğitim almak anlamına geleceğinden ruhban sınıfına katılan aristokrat sayısı çok azdı. Sıradan köylülerin ve kasaba halkının da (*meşçane*) ilahiyat fakültesinde yıllarca eğitim almaları genellikle mümkün değildi. Sonuç olarak çoğu papaz, papazların oğlu; onların eşleri de genellikle başka papazların kızları idi. Ruhban sınıfının bir üyesinin oğlu olmak, vergi ödeme düzeninde aşağıya çekilmek ve orduda özel bir er olarak hizmet etmek demekti. Papazlar bu sonucu önlemek amacıyla oğulları ve damatlarına çalışabilecekleri bir kilise bulmak için büyük bir çaba gösterdiler ve kilise ve piskoposlukların sayısı ve kaynakları artırılmadıkça ve adayların sayısı çoğaldıkça bunu başarmak giderek zorlaştı. Buna

34 Milyutin'in mücadelesinin açıklaması için bkz. Zaionchkovskii, *Voennye reformy*, özellikle bölüm 6-7.

35 Peter Kenez, "A Profile of the Pre-Revolutionary Russian Officers Corps," *California Slavic Studies* 7 (1973), 121-158. Aleksandr Soljenitsin, bu karşıtlığı *Ağustos 1914* isimli eserinde oyunlaştırdı. Kadet Birliklerinin yeniden kurulması hakkında bkz. P. A. Zaionchkovskii, *Samoderzhavie i russkaia armiia na rubezhe xix-xx stoletii* (Moskova: Mysl', 1973), 295-299.

ilaveten emekliye ayrılmış kilise üyelerine, hiçbir emeklilik maaşı verilmemekteydi. Vladimir *gubernya*sında yaşı ilerlemiş bir papaz, bu durumu şaşırtıcı bir açık yüreklilikle piskoposuna 1791'de yazdığı bir mektupta, "Bana, fakirleşen aileme ve eşime bakmak için, Suzdal ilahiyat fakültesinden bir öğrenciye kızımla evlenmesini emret ve sonra damadımı benim yerime ata," sözleriyle dile getirdi.[36] Meslektaşlarının çoğu da belki gizli bir biçimde aynı şeyi başarmaya çalışıyorlardı.

Kilise bu tür baskılar karşısında, bir teşkilat olarak, çok sayıda yarı fakir aileler ve onlara bağımlı kişiler için bir tür iş bulma ajansına ve sosyal güvenlik kurumuna dönüştü. Her şeye rağmen önemli olan bu işlev, 1820'lerde, 1840'larda ve 1860'larda kiliselerin ve kilise cemaatinin desteklemek zorunda olduğu çalışanlarının sayısını azaltmak suretiyle, geride kalanların finansmanını iyileştirmek amacıyla kilisenin yapısına yönelik reform girişimlerine engel oldu. Kilise üyeleri, sayılarının azaltılmasına hatta başka bir yere transfer edilmesine aileleri ve kendileri için bir felaket olacağı gerekçesiyle karşı çıktılar ve piskoposlar da genellikle onları zorlamaktan kaçındılar.[37]

Ruhani anlamda Ortodoks Kilisesi, Rus halkının "kendi" imparatorluklarında kendi durumları konusunda hissettikleri belirsizliği yansmaktaydı. Daha yüksek bir okuma yazma oranına ve daha iç içe bir yaşama sahip Eski İnananların çok etkili biçimde yaşattığı Mesih'e ait Rus ulusal mitolojisini Kilise'de görmek gerçek anlamda mümkün değildi.[38] Şehirlerde, Luteranlar, Katolikler ve Baptistler, köylerden yeni gelenleri kendi cemaatleri arasına katmak konusunda çok daha başarılıydılar. Aynı şey sosyalistler için de geçerliydi.

Hayırseverlik işleri ve sosyal yardım konusunda Kilise'nin yaptıkları değişiklik gösterdi. Çok sayıda manastır; fakirlerin, hastaların, yaşlıların ve savaş gazileri gibi özel statüdeki kişilerin

36 Gregory Freeze, *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform* (Princeton: Princeton University Press, 1983), 188.

37 *A.g.e.*, 81-101, 311-319, 363-372; S. V. Rimskii, "Tserkovnaia reforma 60-70kh godov xix veka," *Otechestvennaia istoriia*, no. 2 (1995), 166-175.

38 Roy R. Robson, *Old Believers in Modern Russia* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 1995), bölüm 3 ve 7.

ihtiyaçlarını gidermek konusunda önemli fakat değişen oranlarda roller oynadılar. Fakat topraklarının 1762-1764'te müsadere edilmesi, manastırların bu tür ihtiyaçlara cevap vermesini güçleştirdi. Gördüğümüz gibi kiliseler de aynı dönemde bu tür faaliyetlere daha sınırlı bir biçimde katkıda bulunmaya başladılar. Bazı Ortodoks teorisyenleri, yardım faaliyetlerinin hiçbir şekilde organize edilmemesi, veren kişinin kalbinden geldiği gibi ihtiyacı olana ulaştırılması gerektiğini ileri sürdüler. Bu, konunun baştan savulması gibi görünebilir fakat aslında tam da öyle değildi: Farklı sosyal sınıflardan her türlü yardım sever kişilerin, dilencilere, özürlülere, yaşlılara ve mahkûmlara içinden geldiği gibi birçok yardımda bulunduklarına dair çok sayıda delil bulunmaktadır.[39]

Fakat 19. ve 20. yüzyılda, kilisenin bu tür yardım faaliyetleri organize etmemesi ve onlar için para ayırmaması ilginçtir. Yapıldığı zaman da bu, genellikle St. Petersburg'un varoşlarından olan Peski'de 1856'dan 1866'a kadar Aleksandr Gumilevski veya başkentin hemen dışında bir deniz üssü olan Kronstadt'ta 1855'ten 1900'lara kadar, dilenciler için kalacak bir yer, işsizler için bir işyeri ve yoksullar için bir ticaret okulu açmak için para toplayan Peder Yoann Sergiyev gibi kilise rahiplerinin kişisel çabasının ve enerjisinin bir sonucuydu. Peder Yoann, dinî fikirleri birkaç dile birden çevrilen ve daha sonra Ortodoks Kilisesi tarafından aziz ilan edilen Kronstadt'lı John gibi ülke çapında tanınmış bir kişilik haline geldi: Fakat Gumilevski, politik bir muhalif olarak resmi çevrelerin şüphesini çekti ve başkentin dışında bir kiliseye transfer edildi.[40]

Böylece kilise fakirlikle boğuşan, güç durumda ve seküler devletin gölgesinde kalmış bir kurumdu. Fakat maddi anlamda böylesine zor bir durumda bulunduğu bir dönemde, kökleri *isihazm* geleneğine kadar giden bir ruhani canlanmaya tanıklık etti. *İsihazm*, ilk yüzyıllarda "sahip olmayanların" benimsediği bir gelenek olduğundan, kilisenin mal varlığına devlet tarafından el konulduğu bir dönemde tekrar ortaya çıkması şaşırtıcı değildi.

---

39 Adele Lindenmeyr, *Poverty Is Not a Vice: Charity, Society, and the State in Imperial Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 10-12, 18-25.

40 *A.g.e.*, 132-135, 169-173.

Canlanmanın merkezi, St. Nicodemus'un dua ve tefekkür üzerine eski kilise ileri gelenlerinin yazdığı seçilmiş metinleri 1782'de *Filokalya* (İyiliksever) başlığı altında bir araya getirdiği ve yayınladığı Athos Dağı idi. Bu eser, Ukraynalı bir rahip olan Paysi Veyçovski tarafından Rusçaya tercüme edildi ve 1793'te St. Petersburg'da yayınlandı. Paysi, *isihazm* ilkelerinin bilinçli bir biçimde desteklendiği Moldova, Nyamets'te bir manastır kurdu: Burası, evleri kapatılan veya Rusya'daki seküler manastır ruhundan memnun olmayan rahiplerin sığındığı bir yer haline geldi.[41]

1783'ten beri St. Petersburg metropoliti olan Gavril, Rusya'da *isihazm* tarzında tefekkür ve duanın yapılabileceği zaviyeler (*skity*) kurdu ve onları idare etmeleri için Moldova'dan rahipler davet etti. Bunların içinde en aktif olanı, 19. yüzyılın ilk yıllarında *starets* Serafim'in hem *isihazm* disiplinini uyguladığı hem de ruhani rehberlik arayan ziyaretçileri davet ettiği Nijni Novgorod eyaletindeki Sarov'daki bir zaviye idi. Serafim'in misyonu, *isihazm*ın dışa döndüğü, kişisel maneviyatın geliştirilmesinden dünyada çalışmaya, sıradan insanlara danışmanlık yapmaya ve onları teskin etmeye dönüştüğü bir döneme işaret etti. O, çalışma alanını bu şekilde sulandırdığı gerekçesiyle meslektaşları tarafından eleştirildi fakat bu eleştirilere "Barışçı olmayı öğrenin ve etrafınızdaki binlerce ruh kurtuluşa erecektir," sözleriyle cevap verdi.[42]

Metropolit Filaret, İncil'in Rusçaya tercüme edilmesi için yaptığı önerinin reddedilmesinden sonra Kutsal Sinod'dan tasfiye edildi. O da bunun üzerine resmi izin olmaksızın, Trinity Manastırı'ndan uzak bir yerde kendi zaviyesini kurdu. Ona, Gethsemane Zaviyesi adını verdi ve orada on yıldan fazla bir süre yaşadı; St. Petersburg'a ancak I. Nikolay'ın ölümünden sonra döndü.[43]

Muhalif "kutsal adamların" başlıca merkezi, 19. yüzyılın baş-

---

41 Father Sergii Chetverikov, *Starets Paisii Velichkovskii: His Life, Teachings, and Influence on Orthodox Monasticism* (Belmont, Mass.: Nordland, 1980); *isihazm*ın canlanışı hakkında faydalı bir özet için bkz. Robert L. Nichols, "The Orthodox Elders of Imperial Russia," *Modern Greek Studies Yearbook* 1 (1985), 1-30.

42 Valentin Zander, *Father Serafim of Sarov* (Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1975), 24.

43 Nichols, "Orthodox Elders."

larında Moskova Metropoliti Platon'un ihmali sayesinde yeniden canlanan; Kaluga gubernyasında, Kozelsk kasabası yakınlarındaki Optyna Pustyn adı verilen bir zaviyeydi. Orada, ardı ardına gelen üç *startsy*, Leonid, Makari ve Amvrosi, Serafim'in sosyal hizmetlerini devam ettirerek ve genişleterek *isihazm* geleneğini bir yarım yüzyıl (1828-1911) kadar daha sürdürdüler. Slavofil düşünürlerden İvan Kireyevski oraya sadece kilise ileri gelenleri hakkında yazdığı çalışması konusunda danışmak için değil, aynı zamanda *startsy*nun kişisel tavsiyelerini almak için sık sık gitti. Dinî kriz döneminde Gogol da orayı en azından iki kez ziyaret etti ve dinî düşünürler Vladimir Solovyev ve Konstantin Leontiyev, Optyna'nın yaşlılarının ruhani danışmanlığına başvurdu. Lev Tolstoy, Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyanlığın gerçek bir temsilcisi olduğunu reddetmesine rağmen oraya birkaç kez gitti: Kasım 1910'da öldüğünde yine oraya gitmek için yola çıkmıştı.[44]

Dostoyevski, 1878'de çocuk yaştaki oğlunun ölümünden sonra Optyna Pustyn'da üç gün geçirdi. Eşine göre, oradan "tekrar kendine güvenen ve kendisiyle barışık bir kişi olarak döndü. Ünlü peder Amvrosi'yi bir kez kalabalığın içerisinde, bir kez de yalnız olmak üzere üç kez gördü ve onunla konuşmaktan derin ve içine işleyen bir biçimde etkilendi."[45] Peder Amvrosi'yi, *Karamazov Kardeşler* isimli romanındaki Peder Zosima karakteri aracılığıyla şöyle tanımladı:

> En basitinden en aristokratına kadar her türlü insan *stratsy*ları görmek, onların ayağına kapanmak ve onlara kendi şüphelerini, günahlarını ve acılarını itiraf etmek ve onların tavsiyesini ve bilgilerini almak için manastırımıza akın ederlerdi. *Staretler*, zaviyenin kapısında onu bekleyen basit hacılardan oluşan kalabalığa doğru yürürlerdi. İnsanlar onun önünde eğilirler, ağlarlar, ayaklarını ve bastığı yeri öperlerdi; kadınlar ise çocuklarını ona doğru tutarlar ve histeriye kapılmış olanları

44 K. Mochul'skii, *Dukhovnyi put Gogolia* (Paris: YMCA Press, 1976), 131; D. P. Bogda-nov, "Optina pustyn'i palomnichestvo v nee russkikh pisatelei," *Istoricheskii vestnik*, no. 10 (1910), 327-339; N. A. Pavlovich, "Optina pustyn': pochemu tuda ezdili velikie?" *Prometei* 12 (1980), 84-92.

45 A. G. Dostoevskaia, *Vospominaniia* (Moskova: Pravda, 1987), 347.

ona getirirlerdi. Yaşlılar; onlarla konuşur, kısa bir dua okurlar, onları kutsarlar ve uğurlarlardı.[46]

Bu romanında Dostoyevski, Zosima'nın, manastırın katı kurallarına uymadığı ve halkı kendisine çektiği için manastırdaki bazı üstleriyle ve meslektaşlarıyla sorunlar yaşadığını ima eder. *İsihazm* hareketi ve özellikle onun sosyal bir çalışma ve popüler bir kanıta dönüşmesi, piskoposlardan bireysel anlamda yardım ve destek gördü ise de Kutsal Sinod'dan sağlam bir destek alamadı. *İsihazm* hareketi, kilisenin, birçok yönden her sosyal sınıftan insanı kendisine çeken ve Rusya'nın özgün kültürel ve dinî bir yaşama sahip olmasını sağlayabilecek büyük bir potansiyel iken, egzotik bir biçimde gelişmesini sağlayan bir faktör olarak kaldı.

POLONYA İSYANI

II. Aleksandr'ın sivil reformları, daha yolun başında imparatorluğun en hassas bölgesinde bir sorunla karşılaştı. Aleksandr, Polonya'nın özerkliğini yenileyerek, ilköğretimin yaygınlaşmasını destekleyerek, Varşova Üniversitesi'nin yeniden açılmasını planlayarak ve serfliğin ilgasının kamuda tartışılmasını teşvik ederek, Polonya elitlerinin kendilerini bir kez daha potansiyel bir ulusun liderleri gibi görmelerine yol açtı. Marquis Aleksandr Wielopolski'nin başını çektiği bazı Polonyalılar, Polonya için en iyisinin, reformları daha ileriye taşımak ve Polonya'nın sivil milliyetçiliğini yeniden kazanmak için Rus hükümetiyle birlikte çalışmak olduğunu düşündüler. Diğerleri ise fırsattan istifade ederek hızlı bir şekilde tam bağımsızlığı kazanmanın ve Polonya'nın 18. yüzyıldaki paylaşımlar sırasında kaybettiği Litvanya'daki ve Beyaz Rusya'daki doğu topraklarını tekrar ele geçirmenin daha iyi bir fikir olduğunu savundular.

Bir yıldan beri süren milliyetçi sokak gösterileri, 1862 yazında Wielopolski ve Genel Vali Büyük Prens Konstantin'e suikast girişimleriyle iyice arttı. Wielopolski, genç Polonyalıları Rus ordu-

46 F. M. Dostoevski, *Brat'ia Karamazovy*, in *Polnoe sobranie sochinenii*, cilt 14 (Leningrad: Nauka, 1976), 26-29 (Hosking'in çevirisi).

suna alarak radikalleri insan gücünden yoksun bırakmaya çalıştı. Fakat orduya çağrılan Polonyalılar, ağaçlık alanlara yöneldiler ve orada çeteler kurdular. İsyan, Ocak 1863'te başladı ve bir yıldan fazla sürdü. 1831'dekinin aksine bu kez ordular arasında geniş ölçekli çatışmalar yaşanmadı. Bu isyan, daha çok bir gerilla savaşıydı ve bu yüzden başarısı geniş ölçüde köylülerin tavrına bağlıydı. Köylüler, tarafsız ve kararsız bir görüntü sergilediler. Bazıları, malzeme ve bilgi sağlayarak isyancılara yardım ettiler. Fakat Polonya milliyetçi davasına karşı hiçbir bağ hissetmeyen önemli bir çoğunluk, geride durmayı tercih etti. Bazıları ise Rus hükümetinin, kendilerini toprak sahiplerinden çok daha elverişli ve kazançlı şartlarla azat edeceğine inandılar.[47]

Belki bu yüzden Rus ordusu, kırsal kesimde kontrolünü yeniden sağlamayı başardı; isyancı liderleri yakalandı ve idam edildi. Fakat isyanın başlamış olması gerçeği, yerel kurumları geliştirmek, eğitimi yaygınlaştırmak, sansürü gevşetmek politikaları, kısaca hükümetin o dönemdeki politikasının başlıca noktaları üzerine gölge düşürdü.

Baskının nasıl yürütüleceği sorunu, Aleksandr'ın danışmanları arasında önemli bir görüş ayrılığına neden oldu. İçişleri Bakanı Valuyev ve Dışişleri Bakanı Gorçakov gibi kişiler, geleneksel olarak aristokrasiyle işbirliği içerisinde bir yönetimden yanaydılar. Bu, Polonya aristokratlarının bölgede önceden olduğu gibi hâkim olması, aralarından sadece elebaşlarının tasfiye edilmesi demekti. Savaş Bakanı Milyutin'in başını çektiği bir grup, Polonya aristokratlarının bir bütün olarak ihanet ettiğini ve bu nedenle mallarının acımasız bir şekilde müsadere edilmesi ve güçten mahrum bırakılması; topraklarına Rus yetkililerce el konulması ve Polonya'nın Ruslaştırılması gerektiğine inandılar. Aristokrasileri es geçmeyi ve imparatorluğu herkesin refahından doğrudan sorumlu bir tür ulus-devlete dönüştürmeyi öngören bu politika, yeni bir yaklaşımdı. Bir bütün olarak imparatorluğa yönelik böyle bir politika değişikliği çok geniş kapsamlıydı. Bu politikanın muhaliflerinden biri olan Aleksandr Koşelev'e göre, "imparatorluğun bir tarafında

47 R. F. Leslie, *Reform and Insurrection in Poland,* 1856-1865 (Londra: Athlone Press, 1956).

radikal demokrasi ruhuyla hareket edip, başka bir yerinde çok daha sağlıklı başka politikalara tutunmak mümkün değildi."[48]

Fakat yine de ikinci politika benimsendi. Yüzlerce Polonyalı aristokrat Sibirya'ya sürgün edildi ve toprakları yeni gelen Ruslara verildi. Ayrıca hükümet, bu durumdan istifade ederek Polonya, Belarus ve Ukrayna serflerini Rus serflerine teklif edilen şartlardan çok daha cömert koşullarda azat etti. Polonya köylüleri, kendilerine verilen topraklar üzerinde mülkiyet hakkı kazandılar ve toprak sahiplerine bu toprakların bedelini ödemek için köylülerin ve bütün aristokratların toprakları üzerinden alınan vergiler kullanıldı. Polonya'daki kırsal bölge konsili, *gmin*, bütün sosyal sınıfları kapsadı ve Rusya'daki gibi ayrı bir köylü kurumu değildi. Bu önlemler uzun dönemde Polonya'da; Rusya'da görülmeyen, sınıflar üstü bir sivil bilincin oluşmasına zemin hazırladı.[49]

Bununla birlikte isyanın bastırılması, Polonya milliyetçiliği için çok zararlı sonuçlar doğurdu. Polonya'nın özel statüsünden geride kalanlara son verildi: Eski Krallık Kongresi, resmi politik ifadeyle Rusya'nın "Vistül (Nehri) Bölgesi" haline geldi. Polonyalı yetkililerin yerine Rus yetkililer atandı ve Rusça, resmi eğitim ve kamu dili olarak kabul edildi. Katolik Kilisesi'nin Vatikan'la iletişim kurması yasaklandı ve itaatsizlik eden piskoposlar, görevlerinden alındı; Litvanya'da ve Belarus'ta (Beyaz Rusya'da) Uniate Kilisesi'nden* Ortodoks Kilisesi'ne geçişler zorunlu hale getirildi.[50]

RUS SOSYALİZMİ

Gördüğümüz üzere *intelligentsya*nın üyeleri, kendilerinin halka hizmet etmelerini sağlayacak bilimsel temelli bir doktrin arayışı içindeydiler. Bu ideolojilerden en çekici olanı sosyalizm idi. Sosyalizm, Rusya'ya Batı Avrupa'dan çok farklı biçimlerde geldi;

48 Adam Michnik, "1863: Poland in Russian Eyes," *Letters from Prison and Other Essays* (Berkeley: University of California Press, 1985), 249-274; alıntı, s. 257.

49 Leslie, *Reform and Insurrection*, bölüm 9.

(*) Katolik Kilisesi'nden ayrılmış ancak Papa'ya bağlılıklarını sürdüren Doğu kiliseleri.

50 Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, cilt 2 (Oxford: Clarendon Press, 1981), 364-365.

Rusya'ya ulaşıncaya kadar değişikliğe uğradı ve uzun süreden beri bastırılan, gerçek Hıristiyanlığın taşıyıcısı "Kutsal Ruh" ulusal mitinden çıkan Mesihimsi bir ton kazandı. Ayrıca Rus sosyalizmi, Petro sonrası dönemde yaygınlaştırılan ve güçlendirilen "ortak sorumluluk" geleneğinden etkilendi. Eşitlikçi, kendi kendine yeten ve katılımcı bir köylü toprak komünü ve işçi arteli idealine dönüştü.

Rusya'ya özgü bir sosyalist devrim görüşünü formüle eden ilk düşünür, Tver *gubernya*sındaki zengin bir toprak sahibi aileden gelen Mihail Bakunin idi. İlginçtir ki kendisinin, aile topraklarındaki köylülerle hiçbir bağlantısı yoktu: Sosyalizmle Alman felsefesi aracılığıyla ilgilenmeye başladı. Özellikle insanlığın –ve onunla birlikte Mutlak Ruh'un ve Tanrı'nın– tam anlamıyla kendi varlığının farkına varmasına ve kendisiyle barışmasına aracılık ettiğini düşündüğü ideolojik ve politik mücadelelere kozmik bir önem atfeden Hegel'den etkilendi. Bakunin, Rusya'da devrimin kaçınılmaz olduğuna ve onun, diyalektiğin en son noktaya ulaştığı ve insanda o ana dek mevcut olan çelişkilerin, temizleyici büyük bir mücadele sonucu en nihayet çözümlendiği bir zamana işaret ettiğine inandı. Ona göre "yıkma dürtüsü, yaratıcı bir dürtüydü!"[51]

Bakunin, devrimin, yığınların devlete yabancılaşmasının en yüksek noktasına ulaştığı Rusya'da, Rus halkı tarafından gerçekleştirileceğine inandı. Onun görüşünde güçlü bir Rus veya Slav milliyetçiliği öğesi vardı. O, yerel topluluklardaki Slavların, modern dönemin Almanlaşmış devlet bürokrasilerinin yıkmakta olduğu, rasyonel ilkel bir insan dayanışması sergilediğini düşündü. "Slavların, ayrı ve bağımsız komünlerde yaşayan, yaşlılar tarafından seçim esasına dayanan ataerkil geleneklere göre yönetilen ve komün toprağını hep birlikte ortaklaşa kullanan ve insan kardeşliğini uygulamaya koyan, ağırlıklı olarak barışçıl ve kırsal insanlar olduklarına" inandı.[52]

---

51 M. A. Bakunin, *Sobranie sochinenii i pisem, 1828-1876,* ed. lu. M. Steklov, cilt 3 (Moskova: Izdatel'stvo vsesoiuznogo obshchestva politkatorzhan i ssyl'no-poselentsev, 1935), 148; Aileen Kelly, *Mikhail Bakunin: A Study in the Psychology and Politics of Utopianism* (Oxford: Clarendon Press, 1982), 52-60.

52 M. A. Bakunin, *Statism and Anarchy,* çev. ve yay. haz. Marshall S. Shatz (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 38-39.

Bakunin, etkili hatta tutarlı bir düşünür değildi: Öngördüğü isyanın nasıl gerçekleştirileceğine veya hatta pratik amaçlarının ne olabileceğine dair söyleyecek hiçbir sözü yoktu. Fakat hâlâ çok önemliydi çünkü Rus köy komününü Avrupa'nın her yerinde gayri şahsi, rasyonel bürokrasiyi süpürüp gidecek bin yılın ayaklanmasının taşıyıcısı ve ilkel insan dayanışmasını geri getirecek bir güç olarak gördü. Ona göre "Rus demokrasisi, ateşten dilleriyle devletin gücünü yutacak ve bütün Avrupa'yı kanlı bir alevle aydınlatacaktı."[53] Bu, sadece Rusya'da değil fakat özellikle orada, bulaşıcı ve çekici bir görüş haline geldi.

Eğer Bakunin devrimci sosyalizmin hararetli bir peygamberi ise Aleksandr Herzen onun kararsız bir filozofu idi. 1848'de Fransa ve İtalya'daki tecrübeleri onda özgürlüğün köy komününün gelenekleriyle beslenen sosyalist bir toplumda, yüksek taş duvarlar, polis ve azarlayan hâkimler olmadan savunulabileceğine dair bir umut uyandırdı. İlk adım serfliği ilga etmek ve onlara toprak vermek olmalıydı. "Toprak ve Özgürlük," ilk kuşak Rus sosyalistlerinin sloganı haline geldi. Herzen, Bakunin tarzı bir köylü isyanının, desteklediği her şeyi yıkacağını bildiğinden, toprak ve özgürlüğün nasıl verileceğinden emin değildi. 1850'lerin sonunda, çarın serfliğin ilgasının bir uzantısı olarak sosyalizmi getireceğine inandı. 1861 Bildirgesi'nin şartları açıklandığında, bunun bir illüzyon olduğu anlaşıldı ve Herzen, *Kolokol*'un bütün etkisine rağmen daha genç, enerjik ve daha kararlı düşünürler tarafından bir kenara itildi.[54]

Nikolay Çernişevski, Herzen'in fikirlerini, sansürden geçen ve 1862'de *Sovremennik* isimli dergide yayımlanan *Ne Yapmalı?* isimli romanında belirginleştirdi. Roman, kaynakları kontrol altında tutmak için babalarının ya da eşlerinin hâkim olduğu ataerkil ailelerinden ayrılıp gelen genç kadın terzilerin oluşturduğu bir arteli resmeder. Geri planda, (sansürden dolayı) biraz gizli ve genç erkeklerden ve devrim hazırlığında olan politik eylemcilerden müteşekkil suikastçı bir çevre yer alır. Liderleri Rahmetov, kendisini teorik çalışma, vücut geliştirme, ılımlı yiyecekten müteşekkil, seksten yoksun bir düzenin dervişi olarak eğitir. Kişiliğinde Petro mo-

53 Kelly, *Mikhail Bakunin*, 131.

54 Hosking, *Russia: People and Empire*, 281-284.

deli (gelişme için fedakârca yorulmadan çalışma) ile Ortodoks manastırı ve sosyalist *phalanstère*'yi birleştirir. Kurgusal olmasına rağmen bu imaj, okuyucular üzerinde güçlü bir izlenim bıraktı ve Lenin dahil iki kuşak devrimciyi etkiledi.

Çernişevski'nin romanı, Rus sosyalizminin önemli bir özelliğinin altını çizdi: "Kadın sorunu" ve harekette kadınların oynadığı aktif role önemli bir yer verdi. Gördüğümüz üzere, yüzyılın ilk başlarında aile yaşamı ve cinsiyet rolleri kavramları, Aydınlanma ve romantizmin etkisi altında değişmeye ve aristokratik ve profesyonel çevrelerde bir kadının, eşine eşit bir partner olmak ve çocuklar üzerinde verimli bir etki bırakmak için bir erkek kadar eğitimli olması gerektiği kabul edilmeye başlandı.[55]

Bu beklentiler, Avrupa'nın çoğu yerindeki geleneklerden çok, Rusya'daki miras olarak devralınmış geleneklerle ters düşmekteydi. Rus kadınlarına tanınan mülkiyet hakları, onların daha bağımsız biçimde hareket etmelerine zemin hazırladı. Fakat bu haklar onları diğer birçok ülkedeki kadından hem daha gergin, hem de potansiyel olarak daha bağımsız yaptı.

1860'ların reformları, bu paradoksu derinleştirdi: Reformlar, aristokrat ailelerin genç kadın üyelerinin geçimini sağlamasını zorlaştırarak ve aynı zamanda, tereddütlü de olsa, onlar için yeni eğitim fırsatları yaratarak birçok aristokrat ailenin devralınan zenginliğini zayıflattı. Babalar ve oğullar arasında görülen ciddi kuşak çatışması, babalar ve kızlar arasında cereyan edince patlayıcı bir hal aldı. Birçok orta yaşlı adam, kızlarının geleneksel evlilikle yetinmemelerinden veya bağımlı bir hayatı ve kendi aileleri içinde hizmeti kabul etmemelerinden ve, büyük ve kötü şehirlere giderek, yanlarında kendilerine refakat edecek birisi olmaksızın dershanelerde hatta anatomi tiyatrolarında oturmak, sonra kendi banka hesaplarını açmak ve kendi işlerini başlatmak istemelerinden öfke duydular. Kendi varlığının farkına varmak, kadınlarda daha belirgindi ve bu, sosyalistlerin karşılıklı desteğin olduğu bir toplumda kendini özgürleştirmesi idealinin önemli bir parçası haline geldi.[56]

---

55 Nikolai Valentinov, *The Early Years of Lenin* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1969)) 135-136.

56 Barbara Alpern Engel, *Mothers and Daughters: Women of the Intelligentsia in*

Başlangıcı 1860'lara kadar giden ilk devrimci örgütlerin ortaya çıkışı, 1861 Bildirgesi'nden esinlendi ve Rusya'nın yükseköğretim kurumlarındaki özgün havadan beslendi. Öğrencilerin karşılıklı yardım tecrübeleri ve Çernişevski'yi okumaları, onları işçilerle bağlantıya geçmek, devrimci propaganda yapmak ve hükümet yetkililerini öldürmek gibi iyi tanımlanmamış amaçlara sahip suikastçı gruplar kurmaya teşvik etti.

Bu gruplardan birinin üyesi olan D. V. Karakozov, 1866'da II. Aleksandr'a suikast girişiminde bulundu. Arkasında, dönemin devrimcilerinin duygularına ve amaçlarına ışık tutan bir bildiri bıraktı. "Kardeşler, benim sevgili Rus halkımın uzun süredir neden bu kadar acı çektiği düşüncesiyle ve şüpheleriyle kıvranıp durmaktayım. Bütün kitaplarda bunun nedenini aradım ve buldum. Gerçek sorumlu çardır... Bunu dikkatlice düşünün kardeşler ve çarın, aristokratların ilki olduğunu, elini insanlara hiç uzatmadığını çünkü kendisinin insanların en kötü düşmanı olduğunu göreceksiniz."[57] İnsanların kitaplardaki naif inancının idealleştirilmesi ve dünyanın kaba bir biçimde iyi ve kötü diye ikiye bölünmesi; hepsi, halktan kopuk, pratik tecrübeden yoksun ve Rusya'nın "gölge" geleneğindeki dünyanın sonuna dair ümitlere kapılmış entelektüellerin genel bir özelliğiydi.

Aynı geçmişten, Sergey Neçayev gibi çok daha rahatsız edici bir karakter çıktı. Neçayev, devrimcinin "sivil düzenle ve bu dünyanın etikleri ile her türlü bağını koparan" kişi olduğunu belirtti[58] ve bu kavramını uygulamaya koydu. Gizli bir örgüt kurdu ve diğer üyeleri örgütün geniş bir ağa sahip olduğuna ve tek temsilcisinin de kendisi olduğuna inandırdı. Daha sonra İsviçre'ye gitti ve orada kurgularının gücüyle Bakunin'i devrimci amaçlar için biriktirdiği paranın bir bölümünden vazgeçmesi [ve ona vermesi] için ikna etti. Rusya'ya dönünce takipçilerine, içlerinden birinin polis ajanı olduğunu ve onu öldürmeleri gerektiğini söyledi.

Nineteenth Century Russia (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), bölüm 2-3.

57 Alıntılayan Franco Venturi, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth-Century Russia* (New York: Universal Library, 1966), 345-346.

58 *A.g.e.*, 365.

Onlar da öyle yaptılar ve Neçayev bir polis soruşturmasından sonra 1872'de yetkililerin, sunulan kanıtların halkta devrimcilere karşı bir nefret oluşturacağı ümidiyle açık olarak yapılmasına karar verdikleri bir mahkemeye çıkarıldı. Fakat gazete haberleri, cesaretinden, tek yanlılığından ve geleneksel ahlak anlayışından kopuşundan dolayı Neçayev'e karşı çoğu genç insanda bir tür hayranlık uyandırdılar.[59]

Bununla birlikte diğerleri, onun sergilemiş olduğu örneği, hareketin iyi amaçlarını saptırdığı gerekçesiyle nefretle reddettiler. 1870'lerde devrimci hareketi klastrofobik yalnızlığından çıkarmak, halkla bağlantıya geçmek ve onları mevcut sistemi sonlandırmak için ortak hareket etmenin gerekliliğine inandırmak için barışçı bir girişim dalgası görüldü. Bu dalgaya esin kaynağı olan düşünür, geçmişte öğrenci çevrelerinden birine dahil olmuş ve Vologda *gubernya*sına sürgün edilmiş emekli bir askerî mühendis olan Petr Lavrov idi. *Tarihi Mektuplar* (1869) isimli eseri, yaygın şekilde okundu ve entelektüellerin kutsal kitaplarından biri haline geldi. Lavrov, entelektüellerin eğitimlerini ve kültürlerini halkın alın terine ve emeğine borçlu olduklarını ve bu borçlarını onlara ulaşarak ve onlarla öğrendiklerini paylaşarak ödemeleri gerektiğini ileri sürdü. Devrimin, eninde sonunda halkın kendi çabası sonucu ortaya çıkacağına inandı ve Bakunin'in "kör yıkım"ın verimli olacağına dair görüşünü reddetti. Köylülerin kültür düzeyinin ve bilincinin yükseltilmesi gerektiğine; böylece onların kendi sosyalist potansiyellerini sonuna kadar kullanacaklarına ve onu rastgele bir şiddet içinde ziyan etmeyeceklerine inandı.

1870'lerin ortaları boyunca çoğunluğunu öğrencilerin oluşturduğu binlerce genç insan, onun mesajını hayata geçirmeye çalıştılar. Halkla iletişim kurmaya yönelik ilk çabalar, rejim ve kiliseye uzaklıklarıyla bilinen Eski İnananlar ve diğer mezhepler üzerine yoğunlaştılar. Fakat o ana dek Eski İnananlar, muhalif tavırlarını çoktan yitirmişlerdi ve radikallerin ateizmine karşı olup ondan endişe duymaktaydılar.[60]

---

59 *A.g.e.*, bölüm 15.

60 James Billington, *Mikhailovsky and Russian Populism* (Oxford: Clarendon Press, 1958), bölüm 8; Eski İnananları devrim hareketi içine çekmek için yapı-

Şehirde yaşayan işçiler bu çabalara çok daha olumlu karşılık verdiler. 1869'da Mark Natanson, St. Petersburg Askeri-Tıp Akademisi'nde bir grup oluşturdu. Onun 1871'de tutuklanmasından sonra bu grup Nikolay Çaykovski tarafından devam ettirildi. Grup üyeleri, Neçayev'in "Cizvitliğini ve Makyavelizmini" reddettiler. Çaykovski, gruba "Şövalyelerin Düzeni" adını verdi ve "üyelerin bir ayna kadar temiz ve net olmaları; birbirlerini çok iyi tanımaları gerektiği ve böylece baskı ve mücadele zamanlarında birbirlerinin nasıl davranacaklarını çok iyi bilebilecekleri konusunda" ısrar etti.[61]

Grup, önce kendileri sonra da işçiler arasında dağıtmak amacıyla sosyalist kitapları toplamaya başladı. Bunlar arasında Marx'ın *Das Kapital*'i, Lavrov'un *Tarihi Mektuplar*'ı, Louis Blanc'ın *Fransız Devrimi Tarihi* ve Herzen ve Çernişevski'nin eserleri vardı. Kitapların dağıtımı, daha sonra oldukça popüler hale gelen gizli çalışma ve tartışma gruplarının oluşturulmasıyla desteklendi.[62]

Grup üyeleri, 1873'te halkın kalbine, köylere gitmenin zamanının geldiğini hissettiler. Bu, bir grup üyesi için eğitimini yarıda kesmek ya da bir kariyer umudunu arkada bırakmak ve muhtemelen aile ve arkadaşlarla bağları koparmak anlamına geleceği için şehirlere yönelik faaliyetlerden çok daha köklü bir adımdı. Buna rağmen binlerce genç insan, köylere gitmeye karar verdi. Bir katılımcının ifadesiyle "bu genç devrimci insanlar, insanlara ve kendi güçlerine duydukları tam bir inançla, bir heyecan dalgasına kapılarak, bilinmeyen uzun bir yolculuğa çıktılar. Bütün gemileri yaktılar ve dönüşü olmayan bir yola girdiler."[63]

Burada kullanılan dil, katılımcılar arasındaki ruhun "Karanlık Afrika"ya doğru yola çıkan Viktorya dönemi misyonerlerinin ruhuyla benzeştiğine işaret eder. Onlar, köylüler arasında yaşayarak, onların yaşam biçimleri hakkında bilgi edinerek ve aynı zaman-

---

lan bir girişimin anlatımı için bkz. "'Ispoved' V. I. Kel'sieva," *Literaturnoe nasledstvo* 41-42 (1941), 297-335.

61 Billington, *Mikhailovsky*, 126-127; A. A. Titov, ed., *Nikolai Vasil'evich Chaikovskii: religioznye i obshchestvennye iskaniia* (Paris, 1929), 53-55; alıntı, s. 55.

62 Venturi, *Roots of Revolution*, bölüm 19.

63 O. V. Aptekman, *Obshchestvo "Zemlia i volia" 70-kh godov po lichnym vospominaniiam* (Petrograd: Kolos, 1924), 133.

da onlara Avrupa'nın her yerinden sosyalist teorilerin meyvelerini sunarak Rusya'nın parçalanmış etnik yapısını yeniden öreceklerdi. Etnik birlik için duydukları özlemi, giydikleri giysilerle dile getirdiler. Erkekler, kırmızı tişörtler, bol pantolonlar ve tulumlar giyerken ve saçlarını uzatırken; kadınlar saçlarını kestiler ve düz beyaz tişörtler, siyah etekler ve kalın botlar giydiler. Onlar, sadece işçileri taklit etmediler; aynı zamanda cinsiyet farklılıklarını, sosyal gelenekleri reddeden bir biçimde, bilinçli olarak belirsizleştirdiler. Bazıları ise aldıkları eğitim doğrultusunda öğretmen ve tıp personeli ya da *volost* kâtipleri olarak işe başladılar.[64]

Köylülerin bütün bunlara tepkisi ne oldu? Geleneksel olarak tarihçiler, köylülerin onları ve propagandalarını anlamadıklarını ve onlara şüpheyle yaklaştıklarını ve genellikle onları yetkililere teslim ettiklerini belirtirler. Son dönem çalışmaları bunun her zaman böyle olmadığını gösterir. Kuşkusuz, çoğu öğrencinin, fena halde batıl olarak değerlendirdikleri dinî inançlara sahip olan ve çara saygı gösteren köylülerle iletişim kurması zordu. Pskov *gubernya*sındaki bir köye yerleşen Osip Aptekman, bunu şu sözlerle ifade etti: "Benim dünyaya bakışım onlarınkinden tamamen farklı. Biz, birbirine sadece karşıt değil aynı zamanda birbiriyle çelişkili iki farklı düşünceye, iki farklı zihniyete sahibiz."[65]

Yine de insanlarla iletişim kurmanın bazı teknikleri vardı. Sağlık personeli olduğu zaman Aptekman, köylülerin güvenini tedavi ettiği insanların hayatlarına ilgi göstererek kazanabileceğini keşfetti. Samara'daki bir kırsal *zemtsvo* hastanesinde sağlık görevlisi olarak çalışan Vera Figner de, sempatik bir biçimde sorular sorduğu ve ilaçlarını nasıl alacaklarını ayrıntılı bir şekilde açıkladığı zaman onlardan olumlu tepkiler aldığını anladı. O ve kardeşi Evgeniya, ücretsiz dersler veren bir okul açtılar ve sadece çocukların değil, aynı zamanda yetişkinlerin de temel okuma yazmayı ve günlük yaşamlarında işlerine yarayacak aritmetiği öğrenmek için bu okullara geldiklerini gördüler. "Bize her an ihtiyaç duyulduğu-

64 Hosking, *Russia: People and Empire*, 350-353.

65 Aptekman, *Obshchestvo "Zemlia i volia,"* 152. son döneme ait bir çalışma hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Daniel Field, "Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People of 1874," *Journal of Modern History* 59 (1987), 415-438.

nu ve gereksiz olmadığımızı hissettik. Genç insanları köylere çeken, bu faydalı olduğunu hissetmek duygusuydu: Temiz bir kalbe ve huzurlu bir bilince sahip olmak ancak orada mümkündü."[66]

Aslında köylüler radikallerle örneğin toprak sahipliğinde eşitlik olması ve köy komünlerinin kendi kendilerini yönetmesi gibi konularda hemfikirdiler. Fakat onlar, bu fikirleri tamamen farklı bir biçimde, uzak fakat iyi kalpli bir baba-çar tarafından garanti edilen yerel bir *pravda* içerisinde algıladılar. Kiev *gubernya*sındaki iki eylemci, köylülerin kısa bir süre önce Milyutin tarafından başlatılan zorunlu askerlik hizmeti karşılığında bütün toprakların kendilerine verilmesini ümit ettiklerini keşfetti. Bu nedenle bu iki eylemci, sözde çarın ağzından çıkan ve köylülere kendisinin planına muhalefet eden *pomeşçiki*nin elinden toprakları almaları için çağrıda bulunan bir bildiri hazırladı. Köylüler bu çağrıya bir *drujina* (milis gücü) kurarak karşılık verdiler fakat bu komplo rüzgârı polis tarafından anlaşıldı ve dağıtıldı.[67]

Bu hikâye, köylülerin çarın onayı olduğu sürece harekete geçmeye hazır olduklarını gösterir. Fakat çoğu radikal, köylülerin desteğini planlanmış bir yalanla sağlamanın hareketlerine temel olan ahlaki ilkelere ters düştüğüne inanmaktaydı.

Köylerdeki yetkililer –yaşlılar, sekreterler, polis ve bazen papaz– konuşmaları, davranışları ve bazen giyimleriyle dikkat çeken yabancı gençleri hemen fark ettiler. Fakat bu gençler, hareketleri barışçıl ve çoğunlukla dağınık olduğundan zayıf bir durumdaydılar. Ayrıca ne tutuklamaya karşı koyabilecek bir konumda idiler ne de köyde kaçabilecekleri bir yer vardı. Bu nedenle bir-iki yüz tanesi, kolayca tutuklanıp hapsedildi. Bu noktada onlar için her şey aniden değişti: Aktif ve adanmış bir yaşamdan pasif ve münferit bir hapis hayatı içine atıldılar. Üstelik çoğu, arkadaşlarının şövalye olmadığını ve sorgulama baskısına teslim olduklarını ve yetkililere bilgi verdiklerini anladı. Bazıları intihar etti; bazıları ise aklını yitirdi. Tutuklananlar için 1877-78'de ilkinde 50, diğerinde ise 193 sanığın yargılandığı iki büyük mahkeme düzenlendi. Mah-

66 Aptekman, *Obshchestvo "Zemlia i volia,"* 168-177; Vera Figner, *Zapechatlennyi trud* (Moskova: Mysl', 1964), 162-165; alıntı, s. 164-165.

67 V. Debagorii-Mokrievich, *Vospominaniia* (St. Petersburg, 1904), 277-282.

kemeler herkese açıktı ve kellelerini kurtarmayı başaran sanıklara kendilerini ya kişisel olarak ya da *advokaty* aracılığıyla savunma hakkı verildi.

Bütün bu "halka gitmek" (*Hojdenie v narod*) tecrübesi, barışçıl bir sosyalist propagandanın o günkü rejim altında çok bir işe yaramadığını ve sıkı ve gizli bir muhalif örgütün kurulmasının elzem olduğunu gösterdi. 1876'da Mark Natanson ve diğerleri, merkezi bir komitesi ve eyaletlerde birçok şubesi olan, Rusya'nın ilk siyasi partisini kurdular. Herzen'den esinlenerek *Toprak ve Özgürlük* adını alan örgüt, Aralık 1876'da St. Petersburg katedralinin hemen önünde işçilerin de katıldığı 200 kişilik bir gösteri düzenledi.

Toprak ve Özgürlük, en başından beri kısa bir süre içinde barışçıl bir propagandanın devamını isteyenler ve gerçek bir değişikliğin ancak rejimin şiddet dolu bir hareketle devrilmesiyle mümkün olabileceğine inananlar arasında devamlı olacak bir bölünmeye yol açan fikir ayrılıklarına sahne oldu.

Şiddeti önerenler, Ocak 1878'e St. Petersburg Genel Valisi General Trepov'u resepsiyon salonunda vurarak öldüren Vera Zasuliç olayından cesaret aldılar. Onun davası, normal bir biçimde atanan bir St. Petersburg jürisi önünde halka açık olarak görüldü. Hiç kimsenin cinayete teşebbüsü inkâr etmemesine rağmen jüri, Zasuliç'in avukatının "onun böyle bir suç işlemekte hiçbir çıkarı olmayacağına" ve "onun her zaman bir fikir için savaştığına" dair açıklamasını yetkilileri dehşete düşürecek bir biçimde kabul etti ve onun beraatına karar verdi. Salondaki halk, kararı alkışladı.[68] St. Petersburglu mülkiyet sahiplerinden ve çevredeki köylerden gelen köylü yetkililerden oluşan jüri, rejimin etik dışı olduğu fikrine açıktı. Politik görüşleri itibariyle tam bir monarşist olan Dostoyevski bile bir arkadaşına "eğer bir terörist saldırısını duyarsa, kamuya rezil olmak ve alay edilmek korkusu yüzünden bunu polise bildirmeyeceğini" itiraf etti.[69]

Zemlya ve Volya, bu ruha paralel olarak, 1879'daki gizli bir kongresinde, hükümeti karışıklığa itip devirmek ve yerine meclisin toplanmasını kabul eden ve halkın yönetime geçmesinin yolu-

68 Kucherov, *Courts, Lawyers, and Trials*, 217-225; alıntı, 220.

69 A. S. Suvorin, *Dnevnik* (Moskova: Izdatel'stvo L. D. Frenkel, 1923), 15-16.

nu açan bir rejim getirmek amacıyla sistematik bir terör politikası yürütme kararı aldı. Madencilik Enstitüsü'nün eski bir öğrencisi olan, rakip bir örgüt kurmaya çalışan ama başaramayan Georgi Plehanov'un da dahil olduğu birkaç kişi bu karara karşı çıktı. Fakat çoğunluk, *Halkın Özgürlüğü* ya da *Halkın İradesi* anlamına gelen *Narodnaya Volya* adıyla yeni bir örgüt kurdu. 26 Ağustos 1879'da *Narodnaya Volya*'nın yürütme komitesi, II. Aleksandr'ı "halka karşı işlemiş olduğu suçlardan dolayı ölüme mahkûm etti" ve kendisini bu hükmün yerine getirilmesine adadı.

PANSLAVİZM VE 1877-78 OSMANLI-RUS SAVAŞI

Rejimle eğitimli sınıflar arasında devam eden gerginlik, hem dış politikayla hem de daha derin bir biçimde Rusya'nın bir devlet ve toplum olarak karakteriyle ilgilenen ilk bağımsız halk hareketinin doğmasına neden oldu. Özellikle Moskova'daki zenginler ve eğitimli gruplar arasında güçlü olan Panslavistler, Almanya'dan esinlenerek Rusya'nın ulusal kimliğini yenileyebileceğini ve Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki Slav ve Ortodoks halkların ulus-devlet inşasına yardım ederek Avrupa'daki konumunu güçlendirebileceğini ümit ettiler.

Panslavizmin destek bulmasının bir nedeni jeopolitikti: Kırım Savaşı'nın sebep olduğu olumsuzluklardan sonra Rusya'nın bunu Avrupa'da telafi etmek istemesi kaçınılmazdı. Onun için, Slav ve Ortodoks halklarla ilişkileri geliştirmek, Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü sınırlamak pratik bir yol gibi göründü.

Panslavizm, ayrıca Rusya'nın kültürel ve dinî geleneğindeki baskı altına alınmış Mesih inancını çağrıştırdığı için de etkili oldu. Bu anlamda, popülist sosyalizmle benzerlik gösterdi. Şair Fydor Tyutçev, daha 1849'da "Kontantinopol'ün Rus devletinin gizli başkentlerinden biri olduğunu" yazdı ve "Kutsal Ruh'un öngördüğü ve Daniel'in müjdesini verdiği gibi Nil Nehri'nden Neva'ya ve Elbe'den Çin'e uzanan sonsuz bir imparatorluk" fikrini uyandırdı.[70]

Mesiyanik ruh, *Rusya ve Avrupa* (1869) isimli eserinde Av-

70 F. I. Tiutchev, "Russkaia geografiia," *Lirika*, cilt 2 (Moskova: Nauka, 1965), 118.

rupa'daki Roma-Germen hâkimiyetinin sonuna yaklaştığını ve onun yerini Slav-Ortodoks hâkimiyetinin alacağını ilan eden Nikolay Danilevski tarafından geliştirildi. Danilevski'ye göre merkezi Konstaninopol olacak yeni Slav uygarlığı, seleflerinin dinî anlamdaki en büyük başarılarını (İsrail), politik düzenini (Roma) ve sosyal ekonomik gelişmelerini (modern Avrupa) birleştirecek ve bunlara Slavlara özgü komün ve sosyal adaleti ekleyecekti. Slav halkları, "çara duydukları, güçlü köklere sahip bir güvenle" bir araya geleceklerdi. Danilevski'nin "Moskova, III. Roma" teorisini çağrıştıran yazıları, dönemin jeopolitik kehanetinin içine karıştı.[71]

Bu fikirlerin halk arasında yayılmasını sağlayan isimlerden bir diğeri de, romanlarında ve gazete yazılarında Rusları Tanrı'nın acı çekmesi ve sonra da özel bir misyonu yerine getirmesi için tayin ettiği bir halk olarak tanımlayan Dostoyevski idi. O, mütevazı ve pasif ruhları sayesinde sıradan Rusların diğer ulusların kültürünü anladıklarına ve onlara sempati duyduklarına ve bu nedenle Rus devletinin içerisindeki diğer ulusların Rusya'nın politik meşrutiyetini kabul ettikleri sürece açılıp gelişeceklerine inandı. Balkanlar'a uyarlanan bu doktrin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve Konstantinopolis'teki Aya Sofya'ya haç işaretini yeniden dikmek amacı taşıyan bir haçlı seferinde Rusya'nın bütün Slav ve Ortodoks uluslara liderlik edeceğini ima etti. Dostoyevki, böylesi bir kampanyanın Avrupa'da, Slav ruhu içerisinde "sonsuz bir barışı" kurmaya doğru atılan ilk adım olacağına inandı.[72]

Bazı Panslavistler, Rusya'nın diğer Slav ve Ortodoks halklarını birleştirmesiyle birlikte farklı halkları temsil eden ve onların isteklerini çara iletmesine vesile olan federal bir meclis, bir *zemski sobor*un oluşturulacağını ve bu şekilde imparatorluğun, demokratikleşme süreciyle birlikte el ele gideceğini ümit ettiler.[73]

Fakat bu vizyonla ilgili birtakım sorunlar vardı. Bazı Slav halkları, Rus peygamberlerinin kendileri için biçtikleri rolden mem-

71 N. la. Danilevskii, *Rossiia i Evropa* (New York: Johnson Reprint, 1966), 556-557; Hosking, *Russia: People and Empire,* 369.

72 F. M. Dostoevskii, "Dnevnik pisatelia," Nisan 1877, *Polnoe sobranie sochinenii,* cilt 25 (Leningrad: Nauka, 1983), 100.

73 P. A. Zaionchkovskii, *Krizis samoderzhaviia na rubezhe 1870-1880- kh godov* (Moskova: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1964), 451-460.

nun değillerdi. Çoğu Katolik Polonyalı entelektüel, kendilerinin ne Ortodoks kültür dünyasının bir parçası olmasına hevesliydiler ne de halihazırda uzun süredir tecrübe ettikleri Rus yönetimini kabul etmeye razıydılar. Balkanlar'daki Ortodoks Slav halklar bile Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri mücadelede Rusya'dan yardım almaktan memnun iseler de, uluslarının Rusların hâkim olduğu bir imparatorluğa tabi olmasından yana değildiler.

Daha da önemlisi Panslavist program, Rusya'nın ancak Osmanlı ve belki Habsburg İmparatorluğu ile savaşmasıyla uygulanabilirdi. Panslavizm, 1871'de Alman İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, kültürel vizyon alanından realpolitik alanına kaydı. Almanya'nın Doğu Avrupa'da giderek büyüyen etkisini kontrol altına almanın bir aracı haline geldi. General Rostislav Fadeyev, Almanlarla Slavlar arasında bir gövde gösterisinin kaçınılmaz olduğunu belirtti. Ve Rusya'nın, Slavlarla olan bağlarını ya Avusturya'nın aleyhine Tuna'ya hâkim olmak için kullanması ya da Avrupa'da herhangi bir nüfuz düşüncesini terk ederek ve Dinyeper'in gerisine çekilerek tamamen Asyalı bir güç olmaya rıza göstermesi gerektiğini ileri sürdü. Bunu Rus diplomatlarına bıktırıncaya kadar hatırlamak için "Slavdom ya da Asya" ifadesini kullandı.[74]

Fadeyev, bu fikirlerin propagandasını yaptığı için ordudan atıldı. Rus diplomatları hangi amaç için olursa olsun büyük bir Avrupa savaşının çıkmasına karşıydılar. Onların amacı, birleşik bir Almanya'nın kurulmasıyla zaten altüst olan güç dengesini istikrarlı bir biçimde yeniden temin etmekti. Ayrıca çar, meşru bir monarşi otoriteye karşı isyanı destekliyor gözükmekten yana değildi.

1875-76'daki Osmanlı yönetimine karşı çıkan Sırp ve Bulgar ayaklanmaları, bu ikilemleri keskin ve kaçınılmaz bir biçimde artırdı. Ordu subayları, sosyete kadınları ve tüccarlar, Sırbistan'a gönüllü göndermek amacıyla para toplayan Slav Yardım Dernekleri kurdular. Yetkililer, bu dernekleri açıkça desteklemedi fakat gayriresmi olarak subayların ve diğer bazı kişilerin Sırp ordusuna katılmak için ordudan ayrılmalarına izin verdi. Bu kişilerden birisi,

74 Hans Kohn, *Panslavism: Its History and Ideology* (New York: Vintage Books, 1960), 184-186.

Fadeyev'in arkadaşlarından, Orta Asya'daki Rus zaferlerinin kahramanı olan General Çerniyayev idi.

Sırpların bu çabalara rağmen yenilmesi üzerine, Rus hükümeti kararsız tavrını bıraktı. Ya Sırpların yardımına koşmak ya da Balkanlar'daki etkisinin keskin bir biçimde düşmesine tanıklık etmek zorundaydı. Sonunda II. Aleksandr, Avusturya ile "büyük birleşik bir Slav devletinin kurulması"nı dışarıda bırakan bir anlaşma imzaladı ve sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmaya karar verdi, fakat bu kararını Osmanlı hükümetinin Avrupa devletleri tarafından istenilen reformları yapmamasına dayandırdı.[75] Netice itibariyle Rusya, Balkan Slavlarıyla birlikteliğinin bir sonucu olarak değil, Avrupa anlaşmalarını uygulamak amacıyla savaş ilan etti.

1877-78 Harbi, çetrefilli bir savaştı. Uzun süreden beri Avrupa'nın "hasta adamı" olarak bilinen Osmanlı İmparatorluğu, hiç yabana atılacak bir güç değildi. Her şeyden önce, Kafkasya'da, çok kısa bir süre önce kontrol altına alınan Dağıstan ve Çeçenistan'ın Müslüman halkı arasında isyanların çıkmasını tahrik edebilecek durumdaydı. Osmanlı birlikleri Karadeniz kıyılarına yerleşti ve yerel halkı isyana teşvik etmek için beraberlerinde on yıl ya da daha önce topraklarından atılan Abazaları getirdiler. Ruslar, bu isyanları ancak Kafkasya'da General M. T. Loris-Melikov'un komutasında 60.000 asker bırakarak bastırabildiler. Daha sonra bu birlikler, Güney ve Batı (aslında Doğu) Anadolu içlerine doğru başarılı saldırılarda bulundular, Kars'ı ele geçirdiler ve Batum'la olan bağlantıyı kestiler.

Balkan cephesinde ise Rus birlikleri Tuna'yı geçtiler, Şıpka geçidi aracılığıyla güneye doğru bir ilerleyişte en önemli engel olan Balkan Dağları'nı aştılar ve onu Osmanlıların en şiddetli karşı taarruzlarına karşı başarıyla savundular. Fakat ilerleyişleri üç kez saldırdıkları ve almayı başaramadıkları Plevne Kalesi'nde durduruldu. Plevne'yi ancak uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdiler. Ondan sonra her şey daha iyiye gitti ve Ruslar Plovdiv'deki büyük bir muharebeden sonra Ocak 1878'de Edirne'ye girdiler ve Konstan-

75 "Un grand etat compact slave": B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford: Clarendon Press, 1937), 601.

tinopolis'i ele geçirmeye çok yaklaştılar. Fakat Rusya'nın Akdeniz'e doğru genişlemesi ihtimali, Avrupa'da endişeye neden oldu. İngilizler donanmalarını Konstantinopolis yakınlarındaki Marmara Denizi'ne gönderdiler. Böylece Ruslar geri çekildiler ve Osmanlı İmparatorluğu ile Ayastefanos Anlaşması'nı imzaladılar: Anlaşma, Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda reformların yapılmasını garanti etme hakkı verdi. Ayrıca Rusya'ya Batum limanını ve Erzurum'u bıraktı ve Ege Denizi'ne çıkışı olan ve neredeyse Makedonya'nın tamamını kapsayan, Rusya'ya bağlı kukla bir devlet olması beklenen, büyük bir Bulgar devletinin kurulmasını kabul etti.

Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve Balkanlar'da onun yerini Rusya'nın alması ihtimali, Avrupa'da yine büyük bir endişeye neden oldu. Bismark, Berlin'de bir kongre toplanması için çağrıda bulundu ve bu kongre, Rusya'nın Güney Kafkasya'da ilhak ettiği yerlerin ona ait olduğunu onayladı ve Bulgaristan'ı böldükten sonra, Güney Besarabya'da Tuna'da Rusya'nın bir ayağının olmasını kabul etti. Anlaşmaya göre Bulgaristan'ın Doğu Rumeli adı verilen güney bölgesi ve Makedonya, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalacaktı.

Panslavistler bu şartları öfkeyle karşıladılar. Rusya'nın savaş meydanında ağır bir bedel ödeyerek kazandığı her şeyin, diplomatları tarafından elden çıkarıldığına inandılar. Haziran 1878'de Slav Yardım Derneği yararına verilen bir ziyafette İvan Aksakov, Berlin Kongresi'ni "Rus halkına karşı, bizzat onun temsilcilerinin katılımıyla düzenlenen açık bir komplo" olduğu gerekçesiyle reddetti.[76]

Panslavizm, Prusya'nın Almanya'da izlediği politikaya benzer saldırgan, milliyetçi eğilimlere sahip bir dış politika aracılığıyla imparatorluğu ve halkı bir araya getirmeye çalıştı. Basından ve eğitimli kesimden önemli bir destek aldı fakat sıradan Ruslar arasında çok az yankı buldu: Daha önce olduğu gibi onların zihninde Panslavizm, meşru monarşiye karşı isyanla bağlantısı olan bir şeydi.[77] Genel olarak Panslavizm, halkının hepsi Slav ve Ortodoks

76 Ivan Aksakov, *Sochineniia*, cilt 1 (Moskova, 1886), 271.

77 A. V. Buganov, *Russkaia istoriia vpamiati krest'ian xix veka i natsional'noe samosoznanie* (Moskova: Institut etnologii i antropologii, 1992), 179.

olmayan; etnik çatışma, uluslararası savaş ve halk isyanlarına karşı zayıf, çokuluslu bir imparatorluk için çok da uygun bir ideoloji değildi.

Rusya Almanya'yı kontrol altına alma sorununu, on-yirmi yıl gibi bir süre için, Kutsal İttifak'ın törpülenmiş hali aracığıyla sağlamaya çalıştı. 1873'te Rusya, Almanya ve Avusturya, Üç İmparator Ligi'ni imzaladılar fakat bu anlaşma, Rusya ve Avusturya arasında sürekli çatışmalara sahne oldu. Bu politikanın son bulduğu 1880'lerde Rusya, çıplak güç dengesi politikasına geri dönmek zorunda kaldı ve Fransa ile bir savunma ittifakı imzaladı. Bu gönülsüzce atılmış bir adımdı: [Çünkü] Fransa (Kutsal İttifak'ın en başından beri karşı olduğu) bir cumhuriyet idi ve çok yakın döneme kadar politik anlamda istikrarsızdı. Çar, cumhuriyetçilerin savaş marşı, *marseillaise* çalarken, saygılı bir sessizlik içinde, ayakta başı açık bir vaziyette durmaktan nefret etti. Fakat tüm bunlara rağmen 1891'de bir ittifak anlaşması imzalandı ve sonra ortak askerî planlar yapıldı.[78]

LORİS MELİKOV VE OLAĞANÜSTÜ HAL YÖNETİMİ

1 Mart 1881'de *Narodnaya Volya* en büyük başarısını kaydetti: St. Petersburg'da nehir kıyısında düzenlenen askerî bir törenden dönen II. Aleksandr, bombalı bir saldırı sonucu öldürüldü. Fakat bu büyük başarı, aynı zamanda hareketin temel bir başarısızlığının da işareti oldu çünkü örgüt ne gücü eline almayı başarabildi, ne de anayasal bir meclis toplayabildi. Hatta yeni çar III. Aleksandr'ın politikalarını bile –olumlu anlamda– etkileyemediler. Aksine Yürütme Komitesi'nin üyelerinin çoğu yakalandı ve polis istihbaratı ve soruşturması sonucu tutuklandı.

II. Aleksandr, büyüyen terörizm dalgasını, bir yıl önce, terörü daha etkili bir biçimde bastırmak ve halkın desteğini almak için olağanüstü bir hükümet kurarak önlemeye çalışmıştı. Hükümetin başına 1877-78 Savaşı sırasında öne çıkmış bir Ermeni generali, M. T. Loris-Melikov'u getirmişti. Loris-Melikov, kısa bir sü-

78 George F. Kennan, *The Hateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (Manchester: Manchester University Press, 1984).

re sonra "polis ve cezai amaçlı metotların yetersiz olduğu" sonucuna varmış; ayrıca, "hükümetin, halkın, sosyal sınıfların ve kamu kurumlarının ihtiyaçlarına dikkatle ve olumlu bir şekilde eğilmesinin" ve toplumun hükümete olan güvenini güçlendirmenin ve hükümeti yanlış doktrinlere karşı şimdi olduğundan daha aktif bir biçimde desteklemesi için sosyal güçleri teşvik etmenin" önemine işaret etmişti.[79]

Bunu başarmak için 1860'larda yarım kalan fakat buna rağmen o günden beri gizli resmi bildirgelerde yer bulan reformist fikirlerin bazılarını tekrar ele aldı; köylülere daha güvenli haklar verilmesini, yasal statülerinin güçlendirilmesini ve toprağı mülk edinmelerinin kolaylaştırılmasını önerdi. *Zemtsvo*ların ve belediyelerin gücünü artırmak ve onların vergi temelini güçlendirmek istedi. Bunların en cesuru, (Sibirya ve Rus olmayan bölgelerden gelenler de dahil) *zemtsvo* ve daha büyük kasaba temsilcilerinin Devlet Konseyi'ne hazırlık niteliğinde bir komitede yer almalarını ve Devlet Konseyi'ne ve sonra çara sevk edilecek tasarı şeklindeki kanunları, bu mercilere gitmeden önce incelenmelerini öneren görüşü idi. Bu, seçilmiş temsilcilerin yasamaya katılmasına doğru atılmış tereddütlü ilk adımdı ve bu adım, 1 Mart 1881'de öldürülmesinden birkaç saat önce, II. Aleksandr tarafından da onaylanmıştı.[80]

III. Aleksandr, bu önerinin yerine getirilip getirilmemesine karar vermek üzere bakanlarını topladı fakat Kutsal Sinod'un vekili K. P. Pobedonostsev, öneriye şiddetle karşı çıktı. Ona göre bu, bir tür "konuşma grubunun" oluşturulması; Batılı tarzda bir anayasaya giden kaygan yolda atılan ilk adımdı; kısaca Rusya'nın sonu demekti. Ona göre "Rusya, otokrasisi, halkla çar arasındaki karşılıklı sınırsız güven ve yakın bağlar sayesinde güçlü bir ülke idi. [Ve Ruslar], değersiz dergilerin etkisi altında, popüler hırslarla beslenen bu konuşmalar yüzünden yeterince acı çekmişti."[81]

79 Zaionchkovskii, *Krizis samoderzhaviia*, 217.

80 *A.g.e.*, 287-290; Daniel Orlovsky, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia, 1802-1881* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981), bölüm 6.

81 E. A. Peretts, *Dnevnik E. A. Perettsa, 1880-1883* (Moskova: Gosudarstvennoe Izda-tel'stvo, 1927), 38-39.

Bu çağrıyı değerlendirirken, hükümet yetkililerinin iki yıldır bir tüfekle veya bomba ile hayatlarına son verilmesine yönelik girişimlerden haklı olarak korktuğunu hatırlamakta yarar vardır. Fakat Loris-Melikov'un halkın hükümete katılımının kurumsallaştırılmasına yönelik önerisini reddeden Pobedonostsev, hiçbir alternatif sunmadı. Bunun üzerine, meslektaşlarının çoğunu da yanına alan Loris-Melikov görevinden istifa etti.

Panslavistler bir alternatif sundular. 1882'de İstanbul'daki eski Rus elçisi ve dönemin İçişleri Bakanı olan N. P. Ignatiyev, *zemski sobor*un yeniden canlandırılması ve onun 1883'ün paskalyasında çarın taç giyme töreni sırasında toplanması için bir plan öne sürdü. Ona göre *zemstvo*lar, "toprağın" isteklerini dile getirecek ve özellikle köy kurumlarının reformuna yönelik önerilerde bulunacaklardı. Fakat Pobedonostsev, bu öneriye Loris-Melikov'un önerisine benzer bir şekilde yaklaştı; Onu, "anayasa ve devrimin ilk adımı ve devrimi de hükümetin ve Rusya'nın düşüşü" olarak gördü. III. Aleksandr, öneriyi reddetti ve Ignatiyev görevinden istifa etti.[82] Sonuçta galip çıkan, Rusya'ya özgü otokrasi oldu.

Hükümet, sivil toplumu çekingen bir işbirliğinin içine çekmek yerine, kamu düzeninin tehlikede olduğu veya düşünüldüğü her yerde, geçici olağanüstü bir hükümet kurma yoluna gitti. Olağanüstü yönetim, içişleri bakanı, eyalet valileri ve polis şeflerinin sivil özgürlükleri süratle kısıtlayabilmesi, yetkilileri (hâkimler dahil) görevden alabilmesi, *zemstvo* ve belediyelerin kararlarını iptal edebilmesi, gazeteleri ve eğitim kurumlarını kapatabilmesi, mülkü arayabilmesi ve mahkeme emri olmaksızın kişileri tutuklayabilmesi demekti. Çoğu Ukrayna'da olan, St. Petersburg ve Moskova'nın da dahil olduğu on eyalette hemen olağanüstü bir rejim kuruldu. Bunu onaylayan "geçici" yasa, 1917'e kadar yürürlükte kaldı. Diğer bir ifadeyle, Rusya'nın bazı bölgeleri, yasal haklarının askıya alınması ve polis yönetiminin altına konulması garantisine sahiptiler.[83]

1860 reformlarının istenmeyen başka etkilerini engellemek için 1880'ler ve 1890'larda ekstra önlemler alındı. Kıdemli memurlar,

82 Zaionchkovskii, *Krizis samoderzhaviia*, 451-460; *Pis'ma K. P. Pobedonostseva k Aleksan-dru Ill-emu*, cilt 1 (Moskova, 1925), 381.

83 Zaionchkovskii, *Krizis samoderzhaviia*, 400-410.

köy kurumlarını denetleyecek hiçbir kurum ya da kurumların olmamasından endişe duymaya devam ettiler. İçişleri Bakanı Dmitrii Tolstoy, köylü nüfusunun dağınık ağ yapısının, düşük ekonomik ve kültürel düzeyinin ve yasa mahkemelerinden ve hükümet bürolarından uzak yapılarının; köy komünlerinin, hükümet tarafından atanmış, "aşırı resmiyetin engellemediği" yetkililerinin gözetimi altına konulmasını gerekli kıldığını ileri sürdü. 1889'da, her biri birkaç *volost*iden sorumlu "toprak komutanları" (*zemskie naçalniki*) makamı yaratıldı. İçişleri bakanı tarafından mümkün olduğunca yerel aristokratlardan atanan bu görevlilere, köy meclisleri ve mahkemeleri tarafından yapılan personel tayinlerini ve alınan kararları iptal etme yetkisi verildi. Toprak komutanları üzerindeki hükümet kontrolünün oldukça zayıf olduğu düşünülürse, bunun 1861 öncesi dönemde serf sahiplerinin sahip olduğu kişisel otoritenin bir kısmının yeniden hayata geçirilmesi çabasının bir sonucu olduğu görülür: "Toprak komutanı, yetki bölgesi (*bayliff*) içinde, her anlamda yetki sahibi ve tam anlamıyla serbestti."[84]

Gördüğümüz üzere, 1860'lardan beri yetkililer, bazı yerel hükümet meclislerinin güven vermekten uzak politik duygularından endişe etmekteydiler. 1890-1892'de *zemstvo* ve belediye meclisi seçimlerine katılmak için aranan şartlar, toprak sahiplerinin ve yüksek burjuvanın şansını artırırken; eyalet valilerine yerel hükümet ve meclislerinin kararlarını değiştirebilecekleri ve veto edebilecekleri geniş haklar verdi. Tolstoy'un *zemstvo*ları ve belediyeleri tamamen İçişleri Bakanlığı'na tabi hale getirme girişimi reddedildi fakat bu kurumların ilk baştaki "özerk" statüleri sınırlandırıldı.[85]

Yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın dahili politikaları, iki uyumsuz sistem arasında gidip geldi. II. Aleksandr'ın reformları, gele-

---

84 Thomas S. Pearson, *Russian Officialdom in Crisis: Autocracy and Local Self-Govern-ment, 1861-1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), bölüm 5; A. I. Novi-kov, *Zapiski zemskogo nachal'nika* (1899; reprint, Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980), 38-39.

85 Pearson, *Russian Officialdom*, bölüm 6; L. G. Zakharova, *Zemskaia kontrreforma 1890g* (Moskova: İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1968); Kermit E. McKenzie, "Zem-stvo Organisation and Role within the Administrative Structure," Terence Emmons ve Wayne S. Vucinich, ed., *The Zemstvo in Russia: An Experiment in Local Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 31-78.

neksel kişiselleştirilmiş gücü ciddi anlamda sarstı fakat onun yerine sivil toplum kurumları ve hukukun üstünlüğü ilkesini getirmeyi başaramadı. Rejimin elinde bunun sonucunda doğan otorite boşluğunu kapatmak için olağanüstü güçlerle desteklenen polisten başka hiçbir şey yoktu. Eski binayı yıkmaya ve yeni bir tane inşa etmeye girişen rejim, daha sonra fikrini değiştirdi ve yıkılanları onarma işine başladı: Sonunda ortaya çıkan karma yapı, tüm binanın dengesini tehdit etti. Rejim, sivil kurumlara ihtiyaç olduğuna dair kanı ile kendi istikrarını bozmadan yeni kurumlar ortaya koyma beceriksizliği arasında sıkışıp kalmış, çözümsüz bir ikilem içindeydi.

8

Milliyetçiliğin Yükselişi

ORTA ASYA

1860'lar ve 1880'ler Rus topraklarının Orta Asya'ya doğru son önemli genişlemesine tanıklık etti. Daha önceki dönemlerde askerî yetkililer, göçerleri Rusya'nın sınırları dışında tutmak için bozkırda savunma hatları inşa ederken; şimdi göçerlerin yaşadığı bütün toprakları Rusya'ya katmayı ve onların gerisinde istikrarlı ve önceden ne yapacağı tahmin edilebilen güçlerin olduğu yeni uç bölgeleri kurmayı amaçlamaktaydılar.

Bölgenin tek bir ülkenin egemenliği altında olmasının üzerinden neredeyse yüzyıllar geçmişti. Genellikle kuzeyde bozkır, güneyde çöl olan bölgede, Amu Derya Nehri'nin ağzına yakın bir yerde bulunan Hiva; Semerkant ile Buhara arasındaki Zeravşan vadisi; ve Pamir Dağlarından gelen nehirlerin suladığı ve çoğunlukla sulamalı tarımın uygulandığı çok verimli Fergana Vadisi gibi sadece birkaç vaha bulunmaktaydı. Merv, Buhara ve Semerkand gibi şehirler, bir zamanlar Avrupa, Ortadoğu, İran, Hindistan ve Çin arasında, İpek Yolu boyunca görülen uluslararası ticaretin merkezleriydiler; fakat yüzyıllar içerisinde okyanus taşımacılığının ve kıtalar arası ticaretin düşüşüyle birlikte bu şehirler, görece çöküş içerisine girdiler. Bütün bölge, uzun bir süre İran'ın nüfuz ala-

nı içerisinde kaldı ve eskiçağlarda buralara yerleşen halklar, dil ve kültürü bakımından Farsi (Türklere göre Tacik) idiler. Tacikler, yüzyıllar içerisinde ve özellikle 13. yüzyıldaki Moğol işgalinden sonra önemli sayıda eski Türk kavmini asimile ettiler. Yerleşik karışık nüfus içinde ve etrafında, bütün yıl bozkırda kalıp, sürülerini bir meradan diğerine götürenler ve sürülerini yazın yüksek dağlardaki çayırlara götüren ve kışın aşağıya indiren dağ göçerleri olmak üzere iki türlü göçer halk vardı.

12. ve 13. yüzyıllarda Moğollar, bölgede ilk olarak Cengiz Han'ın haleflerinin yönetim altında; daha sonra da Semerkand'dan gelen Timur (Timurlenk) döneminde göçebe bir derebeylik kurdular. 16. yüzyılda bölgenin çoğunluğunu, Cengiz Han soyundan geldiğini iddia eden bir Özbek kabile federasyonu yönetti fakat sonra federasyonun bölge üzerindeki kontrolü giderek zayıfladı ve parçalandı; geride, kabile liderleri üzerinde değişken bir hâkimiyet kuran emirlikler ve hanlıklar bıraktı.

Bölgenin dil ve kültür mirası, oldukça karışıktı: Türkçe idari ve askerî komuta dili iken, Farsça daha çok ticaret, kültür ve din dili olarak benimsendi. Özbekler, bölgenin çoğu üzerinde yönetici sınıf olarak işlev gördüler, zaman içinde giderek daha yerleşik olma eğilimi gösterdiler ve Farsçayı ticaret ve uygarlık dili olarak kabul ettiler. Her ikisi de iki dil konuşan yerleşik Özbekler ve vadilerde yaşayan Tacikler, zaman içinde ayırt edilemez hale geldiler ve Ruslar tarafından Sartlar (Sanskritçe tüccar anlamına gelen) olarak çağrıldılar. Kuzeydeki Kıpçak bozkırında Kazaklar, Aral Denizi'nin yakınlarında ise Karakalpaklar yaşadılar. Daha doğudaki Tienşan Dağlarında Kırgızlar, Hazar Denizi'nin doğu kıyıları boyunca ve güneybatıdaki çölde, Azerbaycanlılarla aynı dil ailesine ait Batı Türkleri, yani Türkmenler yaşadılar.[1]

İslamiyet, daha Moğol işgalinden önce vaha halkları arasında yerleşmişti ve ortodoks Sünni biçimi hem ondan önce, hem de ondan sonra önemli bir gelişme kaydetmişti. Orta Asya, yüzyıllardır

1 Beatrice F. Manz, "Historical Background," Manz, ed., *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1994), 4-22; Maria Eva Subtelny, "The Symbiosis of Turk and Tajik," *A.g.e.*, 45-61; S. A. M. Adshead, *Central Asia in World History* (Londra: Macmillan, 1993). 19. yüzyılda Kazaklar ve hem de Kırgızlar, tek bir isim altında Kırgız olarak bilinmekteydi.

İslam kültürünün önemli bir merkeziydi: İlim adamları bütün İslam dünyasını baştan sona dolaşmışlar ve felsefe, hukuk ve bilime önemli katkılarda bulunmuşlardı. 11. yüzyılın Aristocu bilim adamı İbni Sina (Avicenna), Buhara'dandı. Fakat 16. yüzyılda ticaret yollarının değişmesiyle birlikte, bu kültürü destekleyen zenginlik azaldı. Ayrıca İran'da Şiiler hâkim güç olurken ve Ruslar Volga bölgesini ve bozkırları ele geçirirken; İslamiyet, bölgesel ve uzak bir dine dönüştü. Mekke'ye hacca gitmek bile zor hale geldi.[2]

Göçer halkların İslamiyeti kabul etmesi daha yavaş oldu. Çoğu, Gök Tanrı, Tengri'ye tapan ve atalarıyla veya ağaç, nehir ve kaya gibi doğal varlıklarla bağlantılı kutsal yerlere saygı gösteren Şaman inancından idiler. İslamiyet, bir topluluktan diğer topluluğa seyahat eden, inançlarını yaymak ve kabile liderlerinin sempatisini kazanmak için göçebe yaşam tarzını benimseyen Sufi misyonerler aracılığıyla geldi. Sufi şeyhleri (yaşlılar), hanların otoritesinin pekişmesinde, onlara sağladıkları Göksel/Tanrısal otorite havası ve Sufi ağları aracılığıyla kazandırdıkları popüler destek sayesinde, önemli bir rol oynadılar. Bunun karşılığında değerli topraklar ve binalar aldılar; böylece vakıfları ya da yardım kurumları, hem himaye hem de sosyal refah sayesinde önemli ölçüde yaygınlaştılar. İslamiyetin uzak bölgelerde tam anlamıyla yerleşmesi, ancak 18. yüzyılda mümkün oldu. Birçok kabile ve yerleşimin, toplumun efsanelerini ve geleneklerini (genellikle Şamanizmden kalan geleneklerin devamıyla) anlatan, dinî merasimleri ve ibadetleri yaptıran ve huzur ve sükûnet telkin eden yerel anlamda saygı duyulan kendi *ishan*ları vardı.[3]

Rusya'nın Orta Asya'ya ilgisi, Tobolsk ile Buhara arasında bir karavan ticaret yolunun inşa edildiği 16. yüzyılın sonunda başladı. 1730-1734'te iki önemli Kazak kabile federasyonu olan Küçük ve Orta Ordular, Rus hâkimiyetini kabul ettiler. Orenburg'daki Rus genel valisi, bu aşamada Kazakların yaşamlarına müdahale edecek hiçbir şey yapmadı; yetkisini sadece çok iyi tanımlanmamış sınır boylarında barışı korumak için kullandı.

---

2 Shirin Akiner, "Islam, the State, and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective," *Religion, State, and Society* 24, no. 2 (1996), 91-94.

3 *A.g.e.*, 94-99.

19. yüzyılın başlarında Hokand Hanı, Orta Asya'yı birleştirme planları yapmaya başlayınca ve karavan ticaretini rahatsız etmek için göçebe birliklerini gönderince Ruslar, kaleler inşa etmesi ve bireysel kabile liderlerini Rus tarafına çekmesi için askerî birlikler sevk ederek bölgeye müdahalesini artırdılar, kaleler inşa etmesi ve bazı kabile liderlerini Rusya'nın tarafına çekmesi için bozkıra askerî birlikler gönderdiler. Kokçetav ve Akmolinsk gibi kasabalar, bu şekilde kuruldu. 1850'lerde Rusya, Güney Urallar'dan Alma Ata'ya kadar uzanan, güçlü noktalardan müteşekkil dağınık bir hatta sahipti.

Rusya'nın bu dönemde bölgeyle yakından ilgilenmesinin başka bir nedeni daha vardı: O da bölgenin, Asya'da hızla büyüyen Rus ve İngiliz imparatorluğu arasında, giderek artan ve belirsizliklerle dolu, otorite boşluğunun hâkim olduğu bir yere dönüşmesiydi. Her iki ülkedeki imparatorluk yönetiminden sorumlu kişiler, ülkelerinin bu asi yabancı halklar üzerindeki hâkimiyetlerinin bir tür güven sorunu yaratmasından ve örneğin ciddi bir rakibin hücumu gibi çok aşırı bir güç gösterisinin ortaya çıkmasından ve ardından imparatorluğun bunun sonucu olarak aniden çökmesinden endişe etmekteydiler. İngiltere'nin 1840'larda Sind ve Pencab'ı işgal etmesinin ve Afganistan'a ticari, diplomatik ve askerî temsilciler göndermeye başlamasının nedeni buydu. Başbakan, Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada bu bölgeye yönelik olarak izlenecek politikayı şu sözleriyle dile getirdi: "Uygar milletlerin birbirleriyle iletişimini düzenleyen ilkelerin, uygarlık ve barbarlık iletişim kurduğunda çok fazla bir önemi yoktur çünkü bu ikisi arasındaki ilişki için çok farklı biçimlerde tanımlanabilecek, kontrol edilemeyen ve farklı bir iletişim gerektiren ilkeler söz konusudur."[4]

Bu sözlerle kastettiği Asya'da centilmence anlaşmaların mümkün olmadığı; bir kriz çıktığı zaman ona güç gösterisinde bulunarak ve otoriteyi güçlü bir şekilde sağlayarak karşılık verilmesi gerektiğiydi. Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov da aynı doktrini biraz farklı bir şekilde şöyle açıkladı:

---

4 Alıntının geçtiği eser, David Gillard, *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism* (Londra: Methuen, 1977), 72-73.

Kaynak: Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960).

> Rusya'nın Orta Asya'daki durumu, sağlam sosyal teşkilatları olmayan, yarı vahşi göçebe kabilelerle bağlantı kuran bütün uygar devletlerinkine benzemektedir. Böylesi durumlarda sınır güvenliği ve ticari ilişkiler daima daha uygar bir devletin, vahşi ve asi gelenekleri yüzünden musibet gibi görünen komşuları üzerinde belli bir otoriteye sahip olmasını gerektirir. İşe önce akın ve yağmayı engellemekle başlar. Sonra, bunlara son vermek için, genellikle komşu kabileleri bir dereceye kadar boyun eğen güçler haline getirmek zorunda kalır.[5]

Ne tür bir güç kullanılması gerektiği konusunda Kafkasya'nın yeni genel valisi Prens Baryatinski şu uyarıda bulunur: "İngiltere gücünü altınla gösterir. Altın açısından fakir Rusya ise askerî gücü ile rekabet etmek zorundadır."[6]

Fakat bunu planlı ve sistematik bir şekilde yapmak zordu ve Orta Asya ve St. Petersburg arasındaki mesafe, imparatorun emirlerinin buradaki tebaasına iki üç ayda ulaşması demekti. Bu yüzden krizlere anında tepki vermek, yerel genel valilere ve uygun görmeleri durumunda bütün işgal güçleriyle "seferler" ve "görevler" düzenleyebilecek generallere düşmekteydi. Hem yerel askerî lider General Mihail Çernyayev, hem de onun sivil amiri Orenburg Genel Valisi N. A. Kryjanovski, birbirleriyle rekabet eden planlara sahip hırslı adamlardı. General Çernyayev, 1864-65'te yerel bir isyana Çimkent ve Taşkent şehirlerini işgal ederek cevap vermişti. Muhtemelen kıskançlık duyan Kryjanovski, onu gücünü aşmakla suçladı fakat yine de yaptığını onayladı: "Bana göre zayıf komşularımızın [Hiva ve Hokand hanlıklarının] geleneklerine ve dillerine hoşgörülü davranmayı bırakmanın zamanı geldi. Onları geleneklerimize uymaları ve dilimizi öğrenmeleri için zorlamalıyız. Sayemizde uygarlık, zamanla oraya da yerleşebilir ve bu zavallı insan ırkının yaşamlarını geliştirebilir."[7] Savaş Bakanı Dmitri Milyutin, bu sözlere

---

5 S. S. Tatishchev, *Imperator Aleksandr II: egozhizn'i tsarstvovanie*, cilt 2 (St. Petersburg: Izdatel'stvo A. S. Suvorina, 1903), 115-116.

6 A. J. Rieber, *The Politics of Autocracy: Utters of Alexander II to Prince A. 1. Bariatinskii, 1857-1864* (Paris: Mouton, 1966), 72.

7 David Mackenzie, "Expansion in Central Asia: St. Petersburg vs. the Turkestan Generals, 1863-1866," *Canadian Slavic Studies* 3 (1969), 286-311; alıntı, s. 303.

tedirginlikle şöyle karşılık verdi: "General Çernyayev bana başarıya ulaşmış metotları aktarıyor ve beni genel amaçlarımızla tamamen uyumsuz önlemler almaya ya da otoritemizin saygınlığına zarar verecek önlemleri iptal etmeye zorluyor."[8] Çernyayev, Rus politikasının gidişatını değiştirdikten –veya en azından uygulanmasını hızlandırdıktan– ve merkezde gazete okuyucuları arasında bir halkla ilişkiler zaferi elde ettikten sonra görevinden alındı.

Çernyayev'in halefleri, onun politikasının temel ilkelerini muhafaza ettiler. Hokand Hanı, Rusya'nın, savaş tazminatı ödemek ve topraklarında Rus tüccarlarının güvenli bir şekilde ticaret yapma hakkını kabul etmek gibi şartlar içeren barış anlaşması teklifini kabul etti. Hiva Hanlığı ve Buhara Emirliği ise Rusya'nın himayesinde özerk güçler haline geldiler. Hokand Hanlığı, 1876'daki bir isyandan sonra tamamen ortadan kaldırıldı. Geride kalan Türkmen kabileleri, müteakip yıllarda, 1879'da Göktepe'de Rus ordusunu ağır bir şekilde yenilgiye uğrattılar fakat daha sonra Rusya'ya boyun eğmek zorunda kaldılar. Göktepe yenilgisinin intikamını, Balkanlar'dan henüz galibiyetle dönmüş General Skobelev, 1881'de Dingiltepe kalesindeki bütün erkek nüfusu katlederek aldı. Rusya, Kafkasya'daki yönetimini kimin hâkim güç olduğunu göstermek istercesine şiddet dolu yollarla sağladı. Skobelev, bu politikayı şu sözlerle açıkladı: "Asya'da barış süresinin, düşman üzerinde yaptığınız katliam oranında olduğuna inanıyorum. Direniş başarısız oluncaya kadar sert vur ve vurmaya devam et: Sonra safları oluştur, katliamı durdur ve ayağına kapanmış düşmana karşı nazik ol ve insanca davran." Bölgeyi ziyaret eden bir Amerikalının gözlemleri de bu politikayı doğrular niteliktedir: "Müslümanların, Rus imparatorundan çok olumlu sözlerle bahsetmeleri ne kadar garip. General Çernyayev'in politikası onlar üzerinde çok olumlu izlenimler bırakmış görünüyor. Ve o günden bugüne kadar, yerel halktan gelen hiçbir sorunun izine rastlanmamakta."[9]

Rusya'nın, o dönemde Orta Asyalıları imparatorluğun tam üyeleri haline getirmek gibi bir niyeti yoktu. Onlar *inorodtsy* veya yabancılar olarak kategorize edildi ve Orta Asya, normal anlamda

8 *A.g.e.*, 305.

9 Alıntının geçtiği eser, Akiner, "Islam," 100.

coğrafi olarak metropolle bağlantısı (çölle ve bozkırla) kesilmiş, daha düşük bir sosyoekonomik ve kültür düzeyine sahip ve merkez endüstrileri için hammadde, çoğunlukla pamuk sağlayan bir koloni haline getirildi. Geniş Asya topraklarının ve milyonlarca Müslüman'ın asimilasyonu, Rusya'nın Asyalı ve aynı zamanda Avrupalı bir güç olma duygusunu güçlendirdi.[10]

Yeni fethedilen yerleri denetlemesi için Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu. İlk Genel Vali K. P. Kaufman, daha önce bulunduğu Polonya'nın askerî idaresi görevinden dolayı tecrübeli birisiydi. Rus yönetimi ilk başta yerel halkların dinine, geleneklerine ve yasal sistemlerine veya onların hanlara ya da beylere itaatine karışmadı. Fakat bu halkların Rus ekonomik sistemine daha iyi bir biçimde dahil edilmeleri önemli sonuçlar doğurdu. Bu, vahalarda gerekli sulama sistemleriyle birlikte pamuk üretiminin artması, tekstil atölyelerinin kurulması ve çoğunlukla Rus göçmenlerin çalıştığı demiryollarının yapılması demekti.

Bozkırlardaki değişiklikler çok daha geniş kapsamlı idi. Geleneksel elitin, kağanların ve beylerin toprakları, sıradan kabile üyeleri arasında paylaştırılmak üzere müsadere edildi. Bu politika, Avrupa Rusya'sının fakir ve kalabalık bölgelerinden buraya getirilen köylülere toprak dağıtımını kolaylaştırdı. Fakat bu topraklar, göçerlerin geleneksel meralarıydı; bu yüzden uzun süreden beri var olan göç yolları üzerinde Rus çiftliklerinin ortaya çıkması, yerel halkın tepkisine neden oldu. Rus hükümeti, bunu yerel halkı buğday yetiştirmeye, saman üretmeye ve büyükbaş hayvanlarının, koyunlarının ve atlarının kalitesini artırmaya teşvik ederek gidermeye çalıştı. Böyle bir politika, kabileler arasındaki düşmanlıkların sınırlandırılmasını, daha uysal ve ekonomik olarak daha faydalı olanın diğerlerine karşı desteklenmesini gerektirdi. Aynı zamanda Rus yetkililer, kanun, düzen ve ekonomik girişimciliği sağlamak amacıyla, *ishan*ların evlerinden destekledikleri İslamiyet yerine ve aleyhine, cami temelli İslamiyetin yayılmasını teşvik ettiler.[11]

---

10 Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (Mu-nich: C. H. Beck Verlag, 1992), 160-168.

11 Richard A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley: University of California Press, 1960), 147-149, 156-162.

Bütün bunlar yüzünden, hem yerleşik hem de göçer yerel halkların şikâyetleri arttı. Bazen, genellikle bir Sufi şeyhi veya bir *ishan*ın liderlik ettiği isyanlar çıktı. Bu, dinî fanatiklikten ziyade seküler yetkililerin Ruslar tarafından sindirilmesi sonucu dinî uzmanların toplumun doğal liderleri olarak ortaya çıkmasının bir göstergesiydi. İsyanlara katılanların çoğu, şehirlerde yaşayan işsiz kişiler ya da yerlerinden edilmiş göçerlerdi. Olayların en ciddisi, 1898'de gerçekleşti. Bir *ishan*ın başını çektiği yaklaşık iki bin kişi, Fergana Vadisi'ndeki Andijan barakalarına saldırdı ve yirmi iki Rus askerini öldürdü.[12]

Rus hâkimiyeti, İslamiyetin iç gelişimi üzerinde dereceli bir etki bıraktı. Diğer kolonileştirilmiş toplumlarda olduğu gibi bu eğilim, iki kutupta gelişme eğilimi gösterdi: Bazı Müslümanlar, kolonicilere gıpta ederken ve onların bazı özelliklerini benimsemek için yerel inançta reformlar yapmak isterken; diğer bazıları ise kâfir olarak gördükleri kolonicileri reddettiler ve kendi inançlarının esaslarının altını çizdiler.

Ceditçilik (Yeni Metot) olarak bilinen ilk eğilim, 1880'lerde Rus hâkimiyetindeki en eski Müslüman yerleşim alanı olan Volga havzasında başladı. Ceditçilik, ilk başta ulusal eğitimi teşvik ederek ve özellikle bilimde, teknolojide ve Rusçada seküler öğretimi benimseyerek Müslümanların eğitimini Avrupalılaştırına amacı güden bir hareketti. Ceditçilik, Kırım Tatarlarından İsmail Gaspıralı gibi bir düşünürün yazılarında demokrasi, kadınlar için eşit haklar ve Türkistan halkları için yazılı ulusal bir dilin teşviki gibi sosyal ve politik reformu da içine alacak şekilde genişledi. Gaspıralı, bu politikalar sayesinde imparatorluğun bütün Türk ve Müslüman halklarını birleştirmeyi amaçladı. Diğerleri daha da ileri gittiler ve hem Rus hem de Osmanlı İmparatorluğu'na son verecek bir Pantürk birliğinin kurulması için çağrıda bulundular. Ceditçilik, halkın tam desteğini alamadı fakat eğitimli insanlar ve elit ailelerinin genç üyeleri arasında etkili oldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk hareketi gibi, sosyal birlik ve beraberlik için Türkistan milliyetçiliği, Panislamizm ya da Pantürkizm gibi yeni doktrinlere yönelik arayışı teşvik etti.[13]

---

12 Beatrice F. Manz, "Central Asian Uprisings in the Nineteenth Century: Fergana under the Russians," *Russian Review* 46 (1987), 267-281.

13 Serge A. Zenkovsky, *Panturkism and Islam in Russia* (Cambridge, Mass.: Har-

1905 Devrimi politik örgütlenme üzerindeki tabuyu kaldırınca Gaspıralı'nın fikirleri, Müslümanlara yönelik ayrımcılığın son bulmasını talep eden ve Rus liberallerinin isteklerini destekleyen ve esin kaynağı olduğu Rusya Müslümanlar Ligi'nin kurulmasına yardım etti. İsmine rağmen hareketin asıl yoğunlaştığı konu, Rus imparatorluğunda farklı Tatar-Türk halklarından ve kabilelerinden oluşan ve liberaller tarafından söz verilen haklara sahip bir Türkistan milletinin yaratılmasıydı.[14]

1906'da Devlet Duma'sının açılmasıyla birlikte bu fikirlerin gerçekleşeceğine dair bir umut oluştu. Müslümanlar Birliği'nin İkinci Duma'da otuz bir vekili vardı. Fakat 1907 tarihli yeni seçim kanununa göre Duma'daki Orta Asya Müslüman temsili tamamen ortadan kalktı ve ondan sonra yetkililer, Cedit okullarının kapatılmasında ve gazetelerinin bastırılmasında Hiva Hanlığı ve Buhara Emirliği'nin desteğini aldılar. Oyun yazarı Abdalrauf Fıtrat, peygamberlerin dinamik dinlerinin yerine, gelişmeye düşman ve seküler yetkililere karşı aşırı derecede itaatkâr, hastalıklı bir inanç getirmeye çalıştıkları gerekçesiyle Müslüman liderlere ciddi eleştirilerde bulundu. Rusya'dan hayal kırıklığı duyan bazı Müslüman liderler, hareketlerine destek bulmak için "Kanımız Türk kanı. Dilimiz Türkçe. Dinimiz Mukaddes Kuran'ın İslamiyeti ve bu yüzden biz bir milletiz," ilkesinden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'na yöneldiler. Bazıları ise politik ve yayın yaşamlarına daha sıcak bir ortamda devam etmek için Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiler.[15]

1916'da Fergana Vadisi'ndeki münferit bir karışıklık, bozkır göçerlerinin memnuniyetsizliğiyle birleşerek Rus karşıtı büyük bir isyana dönüştü. İsyancıların en acil beklentileri, Müslümanların askerlikten muaf olmalarıydı. Potansiyel askerlerin listeleri oluşturulurken, kalabalık gruplar, askerlik şubelerine ve başlıca kasabalardaki idari binalara saldırdılar. Yetkililer, düzeni sağlamak için

---

vard University Press, 1960), bölüm 3; R. G. Landa, *Islam v istorii Rossii* (Moskova: Vostochnaia Literatura, 1995), 142-145; S. A. Dudoignon, "Djadidisme, mirasisme, islamisme," *Ca-hiers du monde Russe et Sovietique* 37 (1996), 13-40.

14 Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1967), 612; Zenkovsky, *Panturkism and Islam*, bölüm 4.

15 Landa, *Islam*, 145-150.

orduyu çağırmak zorunda kaldılar ve çok fazla kan döküldü. Olaylardan sonra yüz binlerce Müslüman, sınırları geçerek Çin'e kaçtı. Tahminlere göre Türkistan nüfusunun % 17'si, bazı bölgelerde ise çok daha yüksek oranda bir nüfus, ya ölümler ya da göç sonucu yok oldu.[16] Rusya'nın Orta Asya hâkimiyeti, Kafkasya'yı fethi kadar yıkıcı idi.

UZAKDOĞU

Uzakdoğu'da 17. yüzyıldan beri toprakları olmasına rağmen kötü ulaşım koşulları, Rusya'yı bu topraklarına nüfus iskân etmekten hatta kaynaklarını ciddi anlamda kullanmaktan alıkoydu. Pasifik Okyanusu'ndan Rusya'ya bağlanan bütün bu bölge, bir *trak*tan, buzlu alanlardan ve *tayga*dan geçen çimen ve çamur kaplı bir alandan ibaretti. Ancak kışın ve yazın geçmenin mümkün olduğu bu bölge, yılın diğer zamanlarında çamurlu, bataklık ve bazı yerlerde sularla kaplıydı. 1890 gibi geç bir tarihte Sahalin'e ulaşmak isteyen Anton Çehov, bu bölgeyi yaklaşık üç ayda geçebildi.

1850'lerde Rusya, Taiping İsyanı döneminde Çin'in zayıflığından istifade ederek "Pasifik Riveyerasını", Amur havzasını ve Ussuri ile Okyanus arasındaki bölgeyi yeniden ele geçirmek istedi. Girişimin arkasındaki isim, Sahalin'e kadar resmi bir izin olmaksızın gelen ve buranın bir ada olduğunu ispatlayıp tam karşısındaki kıyıya imparatorluk bayrağını diken ve buraya Nikolovski Karakolu adını veren, asi ve genç bir deniz subayı olan Gennadi Nevelskoy'du. Çar, girişimi başarılı olmasına rağmen Nevelskoy'un itaatsizliğini eleştirdi ve Rus bayrağının bir kez dikildiği bir yerden bir daha indirilmemesi gerektiğini belirtti.

Rusya'nın bölgedeki genişlemesinin asıl aracı, 1847'de Doğu Sibirya Genel Valiliği'ne atanan Nikolay Muravyev oldu. II. Aleksandr'ın reformlarının sıkı bir destekçisi olan Muravyev'e göre Rusya, büyük devlet statüsünü ancak Çin'in zayıflığından istifade ederek, Asya'da kendisinin aksine hiç işi olmayan diğer Avrupa güçlerini engelleyerek ve gücünü Asya'nın içlerine doğru kararlı bir şekilde genişleterek koruyabilirdi. Muravyev, St. Peters-

16 Pierce, *Russian Central Asia*, bölüm 7 ve 14.

burg'dan temkinli bir tavırla karşılaşması üzerine Transbaykal Kossak ordugâhından, köylülerden Don ve Zaporoje Kossaklarının geride kalanlarından müteşekkil, kendisine ait bir ordu oluşturdu. Kırım Savaşı sırasında Sahalin'de İngiliz-Fransız deniz filosunun olmamasını fırsat bilerek, sahil boyundaki Rus garnizonlarını güçlendirdi. Sonra, zayıflığından yararlanarak Çin'e imzalattığı Aygun (1858) ve Beijing (1860) anlaşmalarıyla, tüm Amur havzasını ve Ussuri ile Okyanus arasındaki bölgeyi kontrol altına aldı. 1860'ta bu bölgenin en güney ucunda yüzü Kore ve Japonya'ya dönük, Rusya'nın Pasifik donanmasının üssü olarak kullanılması amaçlanan Vladivostok (Doğunun Hâkimi) şehrini kurdu. Böylece Rusya, intikam hırsı ile, "Asya'ya alabildiğine bir pencere" açtı.[17]

Sorun, bu başarının nasıl devam ettirileceğiydi. Vladivostok ve bütün deniz bölgesi, birkaç garnizonla savunulan, etkili bir desteğin sağlanmasının en az iki üç ay süreceği bir uzaklıkta, tehlikelere açık bir konumdaydı. Bu tablo, ancak Trans Sibirya yolunun 1903'te tamamlanmasıyla birlikte değişmeye başladı. Bu devasa girişim, Rusya'nın gücünün Doğu Asya'ya kadar uzanmasının bir aracı olarak görüldü. Projenin başlıca mimarı Sergey Witte, özellikle onun getireceği ekonomik faydalarla ilgilendi. Fakat savaşın getireceği masrafların da tamamen farkında bir ekonomi bakanı olarak Rusya'nın kendisini gerçek bir Avrasya gücü olarak ortaya koyması için donanımlı olması gerektiğine inandı. Avrupa'da geri kalmış, anapara ithal eden, diğerlerinin emperyalist amaçlarının hedefi olan bir Rusya, Asya'da kendi çapında tam bir emperyalist güç olabilirdi. 1893'te Witte bu düşüncelerini çara şu sözlerle açıkladı:

> Moğol Tibet-Çin sınırı, Avrupa politikalarının bölgeye hâkim olması durumunda Rusya'ya zarar verebilecek; Batı Avrupa'yı Doğu Asya meselelerinden uzak tutmamız durumunda ise Rusya'ya sayısız fayda sağlayacak önemli değişikliklere gebe-

17 John J, Stephan, *The Russian Far East: A History* (Stanford: Stanford University Press, 1994), 40-50; Mark Bassin, *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), bölüm 2-4.

dir... Rusya, Pasifik kıyılarından ve Himalayaların yüksekliklerinden sadece Asya'nın değil, Avrupa'nın meselelerinde bile baskın bir rol oynayabilir.[18]

Witte bu fantezileri ciddiye alsın ya da almasın, kesin olan tek bir şey vardı o da her zamankine göre çok daha temkinli olan Dışişleri Bakanlığı'nın bunların hiçbirinden etkilenmemiş olmasıydı. Sorun, dış, ekonomik ve askerî politikaları tek bir kişinin, yani çarın belirliyor olmasıydı ve II. Nikolay, büyük planları olan güçlü kişilerin etkisine açık birisiydi.

Ayrıca Rusya'nın bölgede çok tehlikeli bir rakibi vardı. Japonya'nın Asya'da büyük bir güç olarak potansiyelini henüz hiç kimse fark etmemişti fakat o, ordusunu ve donanmasını 1868'de Meji restorasyonundan beri güçlendirmekteydi ve hem hükümetinde hem de ordusunda ülkenin maden eksikliğini Avrupa güçlerini taklit ederek ve Asya'da kendisine bir imparatorluk kurarak gidermesi gerektiğini ileri süren kişiler vardı. 1894'te Japonya, Kore ve Mançurya'da Çin'e saldırdı ve (Mançurya'nın en güney ucundaki) Liaotung yarımadasının tamamını ilhak etmesi ancak Rusya, Almanya ve Fransa'nın ortak baskısıyla engellendi. Rusya, bunu fırsat bilerek Çin'le bir savunma anlaşması imzaladı. Bununla Çin, Rusya'nın Trans Sibirya hattının bir uzantısı olan ve Mançurya'ya kadar giden bir demiryolu hattı inşa etmesine izin verdi. Bu, Mançurya'nın zengin maden kaynaklarını Rusya'ya açan çok önemli bir ödüldü. Hattın inşasını finanse etmesi için, Fransız yatırımcıların büyük ilgisini çekecek bir Rus-Çin Bankası kuruldu. Rusya, ayrıca 1897'deki Kyaoçow krizinden istifade ederek Liaotung yarımadasının ucunda yer alan ve Japonların kısa bir süre önce boşalttığı, Pasifik donanması için buzsuz bir üs işlevi gören ve bir hatla Mançurya demiryoluna bağlanması planlanan komşu ticaret limanı Port Arthur'u kiralamak istedi.

Bu gelişmeler, Rusya'nın Mançurya'daki varlığını güçlendirdi ve Rus hükümeti, Boxer (1899-1900) Ayaklanması'ndan istifade ederek varlığını daha da sağlamlaştırdı. İsyanın bastırılmasından

18 Alıntının geçtiği eser, V. P. Semennikov, *Za kulisami tsarizma: arkhiv tibetskogo vracha Badmaeva* (Leningrad, 1925), 80.

Kaynak: Harpers Collins'in katkılarıyla Geoffrey Hosking, Russia: People and Empire *(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977).*

Bering Boğazı
Kuzey Buz Denizi
Anadır
Indigirka
Kolyma
KAMÇATKA
Lena
Yenisey
Okhotsk
Okhotsk Gölü
Sibirya Bozkırları
Yakutsk
Aşağı Tunguska
Aldan
RUS İMPARATORLUĞU
SAKHALİN
AMUR BÖLGESİ
Yeniseiks
Tomsk
Krasnoyarsk
Angara
Bayhal Gölü
Nerchinsk
Küznetsk
İrkutsk
MANÇURYA
(1900-1905 arasında işgal edildi)
Yenisey
MOĞOLİSTAN
Vladivostok
KULDZHA
1796'da Rus İmparatorluğu
1796-1855 arasındaki ilhak
1856-1914 arasındaki ilhak
1914'te Rus İmparatorluğu'nun sınırları
Trans-Sibirya Demiryolu
ÇİN
(1871-81 arasında işgal edildi)
JAPONYA
KORE
0 200 400 600 mil
0 500 1000 km

sonra Rusya, birliklerini çekmekten kaçındı. Bu noktada hükümet içinde önemli bölünmeler oldu. Dışişleri Bakanı Malsdorf'un desteğini alan Witte, Rusya'nın Mançurya'dan çıkması gerektiğini, ordunun orada kaldığı sürece hem büyük masrafa neden olacağını hem de diğer devletleri, özellikle Japonya'yı tahrik edeceğini ve bunun da Rusya savaşa hazır olmadıkça iyi bir fikir olmadığını ileri sürdü. Savaş Bakanı A. K. Kuropatkin ise Rusya'nın Mançurya'da kalmasında hiçbir sakınca olmadığını, hatta orada Çin hükümdarlığı altında yeni bir devlet yaratabileceğini savundu.

Hükümette politikaların daha ileri götürülmesini isteyenler vardı. 1898'de Kore'de Yalu Nehri üzerinde, sarayla bağlantıları olan emekli muhafız subayı Yüzbaşı A. M. Bezobrazov tarafından bir Rus kereste şirketi kuruldu. Ortaklar arasında imparatorun kendisi de vardı ve Nikolay bu girişimi Pasifik donanması komutanı Amiral E. I. Alekseyev'in yönetiminde Uzakdoğu Genel Valiliği kurarak devam ettirdi. Kafkasya model alınarak gerçekleştirilen bu yeni oluşum, bölgeyi bakanların yetki alanından çıkardı ve Nikolay'ın yayılmacı bir politika izlemek ve hatta onu bizzat yönlendirmek konusundaki kararlılığına işaret etti. Bu noktada (Ağustos 1903'te) Witte görevden alındı ve kalan etkisi de kayboldu. Saray himayesi, diplomasinin ve bakanlık politikalarının önüne geçti.

Bu gelişmelerden kaygıya kapılan Japonlar, iki ülke arasındaki ilişkileri normale döndürmek amacıyla bir nota gönderdiler ve Rusya'nın Mançurya'ya özel ilgisinin kabul edileceğini belirttiler; karşılığında da Japonya'nın Kore'deki çıkarlarının tanınmasını ve tarafların çıkabilecek bir iç savaşı kontrol etmek dışında başka bir amaç için iki bölgede de asker bulundurmamasını istediler. Rusya, bu önerilerin hiçbirisine kesin bir cevap vermedi. Bakanlıkların veya Genel Valiliğin bu meseleyle tek başına ilgilenmesi mümkün değildi ve 1903'ün yazı ve sonbaharının çoğunda St. Petersburg'un dışında olan imparator da işbirliğine yanaşmaktan uzaktı. Gönderilen bu notalar, Rusya'nın Mançurya'da tek başına hareket etmek istediğini fakat aynı hakkı Kore'de Japonya'ya tanımadığını gösterir.[19]

Japonlar bu yaklaşım üzerine St. Petersburg'daki diplomatları-

19 Ian Nish, *The Origins of the Russo-Japanese War* (Londra: Longman, 1985).

nı aniden çektiler ve Port Arthur'daki Rus gemilerini torpido ile batırdılar. Her ne kadar savaşın başlamasından Japonlar sorumlu ise de olayın gelişme süreci, Rus diplomasisinin de çok tipik bir biçimde başarısız olduğunu gösterir. Uzak sınırlarında otorite boşluğunun oluşmasından endişe eden Rusya, her zamanki gibi yeni topraklar ele geçirmenin önemini abarttı (eğer elindekilerden gerektiği kadar istifade edemiyorsa daha çok toprak elde etmenin ne yararı olabilirdi ki), amaçlarını ve kapasitesini açıkça belirleyemedi ve Japon diplomasisine cevap vermekte gecikti ve kafa karışıklığı yaşadı. Ortaya çıkan politikaya hükümet değil, saray çevresi ve çara yakın olmak için birbirleriyle yarışan bakanlar karar verdi.

Üstelik Ruslar, herkes gibi, hem karada hem de denizdeki güçlerini etkili bir şekilde seferber edebilen Japonya'nın kapasitesini azımsadılar. Rusya, birliklerini ve malzemelerini taşımak için tek hatlık Trans-Sibirya demiryoluna güvenebilir ve Pasifik donanmasını da, gemilerini ancak dünyanın yarısını dolaştırarak takviye edebilirdi. Rusya'nın denize kapalı devasa topraklarının paradoksları, kendisini hiç bu kadar açık ve net bir şekilde göstermemişti.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı, 19. yüzyıldaki çoğu Avrupa savaşlarını gölgede bırakacak biçimde, geniş bir alana yayıldı. 100.000-150.000 kişilik ordular, 80-95 km uzunluktaki cephelerde savaştı. Aralık 1904'te Japonlar, yaklaşık altı aylık bir kuşatmadan sonra Port Arthur'u ele geçirdiler ve daha sonraki aylar içinde büyük bir Rus ordusunu Mançurya'da, Mukden'de yenmeyi başardılar. Japon donanmasının Port Arthur'a hapsettiği Rus Pasifik donanması ve onu kurtarmak için altı ay uğraşan Baltık donanması, Mayıs 1905'te Tsuşima Muharebesi'nde yenildiler ve büyük bir yıkıma uğradılar.

Bundan sonra Ruslar, aracı konumundaki Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'in barış önerisini kabul ettiler. Zafere rağmen kaynaklarının önemli bir kısmı kuruyan Japonlar, savaşın son bulmasından memnundular. Rusya'nın kayıpları ise tahmin edildiği kadar büyük değildi. Rusya'nın, Deniz Bölgesi ve Çin Doğu Demiryolu'nu elinde tutmasına ve Kuzey Mançurya'daki hâkim konumunu devam ettirmesine izin verildi.

RUSLAŞTIRMA POLİTİKASI

1881'deki suikasta II. Aleksandr'ın sivil stratejisinin neden olduğu söylenebilir. Aslında Aleksandr'ın 1863-1864 Polonya isyanından beri alternatif arayışları vardı. Etnik stratejinin başlıca savunucusu, bu konudaki görüşlerini sahibi olduğu günlük bir gazetede, yani *Moskovski Vedomosti*'de (Moskova Haberleri) ortaya koyan, zeki bir gazete editörü olan Mihail Katkov'du. O, kariyerine İngiliz politik modelinin bir hayranı olarak başlamıştı ve Aleksandr'ın bu modele doğru ilerleyen reformlarını desteklemişti. Fakat Polonya isyanı onu, yerel aristokratları güçlendirmenin çokuluslu bir imparatorlukta çok iyi bir fikir olmayacağına ikna etti. Ona göre kanun ve düzeni korumaktan uzak olan bu aristokratlar, fitneci ve ayrılıkçı güçlere liderlik edebilirlerdi. Bu görüşten yola çıkarak, "özgürlüğün, düşmanı silahlandırmak özgürlüğü olmadığını" belirtti. Polonya ve Rusya'nın aynı zamanda egemen devletler olamayacaklarına inandı: "Ya biri ya da diğeri; ya Rusya ya da Polonya olmalı," dedi ve ekledi: "Etnografik anlamda Ruslarla Lehler arasında bir düşmanlık yoktur. Fakat Polonya politik anlamda Rusya'nın doğal ve uzlaşılmaz bir düşmanıdır."[20] Bu, sivil stratejinin terk edilmesi ve imparatorluğun bütünleşmesini çok daha iyi sağlayabilecek etnik bir stratejinin kabul edilmesi için yapılan açık bir çağrıydı.

Polonya modeli, ulus-devletin Avrupa'da daha başarılı bir siyasi yapı olarak öne çıktığı bir dönemde, Katkov'un bütün Rusya için hayal ettiği yapının sadece başlangıcıydı.

> Rusya'da yüzyıllardır devam eden tarihi yaşam sonucunda gelişen tek bir tane hâkim millet ve tek bir tane hâkim dil bulunmaktadır. Fakat Rusya'da, ayrıca her biri kendi dilini konuşan, kendi geleneklerine sahip çok sayıda kabile mevcuttur: Farklı karakterlere ve geleneklere sahip ülkeler vardır. Fakat büyük Rus dünyasının sınırlarındaki bütün bu farklı kabileler ve böl-

20 V. A. Tvardovskaia, *Ideologiia poreformennogo samoderzhaviia* (Moskova: Nauka, 1978), 26; Martin Katz, *Mikhail Katkov: A Political Biography, 1818-1887* (The Hague: Mou-ton, 1966), 83; M. N. Katkov, *Sobranie peredovykh statei Moskovskikh Vedomostei 1867g* (Moskova, 1897), 265.

geler, çarın yüksek gücü ve devletin birliği esasında, onun yaşam parçalarını ve onunla bir birlik oluştururlar.[21]

Katkov'un sunduğu çözüm, birbirinden tamamen farklı etnik materyal ile çarın yüksek kişisel otoritesini öne çıkartarak, bütünlüğü olan politik bir organizma oluşturmaktı. Bu formül, 20. yüzyıldaki birçok otoriter milliyetçi hareketin de kılavuz motifi oldu. Fakat bu çözümün hâlâ büyük ölçüde geleneksel elitler tarafından yönetilen Rus imparatorluğunda sürekli olarak uygulanması zordu. Mevcut hiyerarşilerin ve alışılmış sorumlu emperyalist hükümet kavramının sınırlandırdığı II. Aleksandr, geri adım attı. Fakat halefleri III. Aleksandr ve II. Nikolay, ona göre kendilerini daha az engellenmiş hissettiler. Rus olmayan bölgeleri ve halkları, önce idari bütünleşmeyle, sonra da her birinin içine Rus dilini, kültürünü ve dinini mümkün olduğunca yerleştirerek ve kendi geleneklerini aktif sosyal güçlerden ziyade renkli etno-kültürel kalıntı, bir ek miras olarak korumalarına izin vererek imparatorluk çerçevesinin içine sağlam bir şekilde çekmeye çalıştılar. Bu, Witte'nin ulaşımı geliştirmeyi ve uzaktaki bölgeleri tek bir imparatorluk ekonomisi içine dahil etmeyi amaçlayan ekonomik programına doğal olarak eşlik edebilecek bir politikaydı.

Katkov, tarihi edebiyatta genellikle bir gerici olarak tanıtılır. Fakat aslında onun sunduğu şey, radikal bir yenilik; farklı etnik elitler arasında bir denge sağlamayı ve onlar aracılığıyla onların zenginliğini, ününü ve himaye ağını kullanarak farklı halkları kontrol etmeyi esas alan Rus imparatorluk geleneğinden keskin bir biçimde ayrılmak demekti. Katkov, bu politikanın yerine Polonya serflerinin ilgası sırasında ve akabinde eski Krallık Kongresi'nde yapılan idari düzenlemelerde olduğu gibi, imparatorluk rejiminin, elitleri es geçip halkların himayesini doğrudan kendi üstüne almasını önerdi. Bunun, imparatorluğa çok daha büyük bir homojenlik ve bütünlük kazandıracağını ve uzun dönemde politik bir Rus sadakatini teşvik edeceğini düşündü. Bir anlamda Katkov'un modeli, emperyal monarşisiyle ve İskoçları, Gallileri ve bazı İrlandalı-

21 M. N. Katkov, *1863 god: sobranie statei po pol'skomu voprosu*, cilt 1 (Moskova, 1887), 100-101.

ları, onların etnik farklılıklarını yıkmadan ortak bir sivil bilinçlilikte bir araya getiren ulusal kimliğiyle öne çıkan İngiltere'de devam etmekteydi.

Elbette sorun, Rusya'daki sivil kurumların büyümesinin Aleksandr'ın reformlarından sonra bile ciddi anlamda önlenmesiydi; bu nedenle Katkov'un yaklaşımı ancak Rus olmayanlar, az gelişmiş ve uysal kalırlarsa mümkündü. Bu politika, imparatorluğun doğu bölgelerinde başarılı olabilirdi fakat sürekli uygulanması durumunda, Batı Rusya'da, Polonyalılar, Finlandiyalılar, Almanlar veya Yahudiler gibi kültürel olarak çok daha gelişmiş halklarda kararlı bir direnişe sebep olabilirdi.

Ukrayna

Yeni ilkeler Ukrayna'da gaddarca uygulandı fakat iyi bir neden için: Ukrayna, her zaman Polonya ile Rusya arasında tartışmalı bir bölge idi ve Polonya isyanı, eskiçağdan beri devam eden bu kavgayı canlandırdı. 1897 nüfus sayımına göre sayıları 22,4 milyonu bulan ve yaklaşık nüfusun yüzde 18'ine karşılık gelen Ukraynalılar, imparatorluktaki ikinci en büyük milletti. Onlar Rus milleti içine dahil edilirlerse, Ruslar nüfusun yüzde 62'sine karşılık gelecek ve kendi imparatorluklarının en kalabalık milletini oluşturacaklardı. Fakat eğer Ukraynalılar kendi diyalektlerini Ruslardan farklı bir milletin ayrı bir yazı diline yükseltirlerse, Ruslar nüfusun sadece yüzde 44'üne karşılık gelecek ve bir azınlık konumuna düşeceklerdi.[22]

Bu dönemde, özgün bir Ukrayna *intelligentya*sı oluşmaya başladı fakat "Küçük Rusya"nın imparatorluk *dvoryanstvo*suyla tamamen bütünleşmiş toprak sahipleri arasında değil, papazların oğulları, kasaba halkı ve *hetman* Kossak aristokratlarının daha fakir üyeleri arasında. Rusya'da olduğu gibi Ukrayna'daki entelektüeller de, Harkov ve Kiev üniversitelerini merkez edinen *krujk*ide bir araya geldiler.

Bir yazı dilinin oluşturulması, Ukrayna entelektüelleri için özel-

22 David Saunders, "Russia's Ukrainian Policy (1847-1905): A Demographic Approach," *European History Quarterly* 25 (1995), 181-205.

likle önemliydi. Kullanımda olan dinî veya diplomatik bir Ukrayna dili yoktu. Bu ihtiyaçlar, Kilise Slavcası ve Rusça tarafından karşılanmaktaydı. Geriye sadece karma köylü diyalektleri kalıyordu. Birçok eğitimli Ukraynalı, halihazırda kullanılmakta olan bir dil – Rusça– varken, kendi yazı dillerini geliştirmeye ihtiyaç olup olmadığı konusunda kararsızdılar. 1830'ların belki en yetenekli Ukraynalı yazarı Nikolay Gogol, anayurdunu bilinçli olarak terk etti, St. Petersburg'a gitti ve eserlerini Rusça yayınladı çünkü edebiyata ciddi anlamda katkıda bulunmak için bunun en doğru yol olduğuna inandı.

Hangi yolun seçilmesi gerektiğini bir *pastiçe* (muhtelif eserleri taklit edip hicvederek yapılan müzik parçası veya resim) gösterdi. 1798'de küçük bir Kossak aristokratı olan İvan Kotlyarevski, Vergilius'un Yunan kahramanları ile Olympos tanrılarının Ukraynalı çiftçilerle anadillerinde konuşmasına yer veren *Aeneis*'i üzerine bir hiciv yazdı. Ukrayna kırsal diyalektlerini kullanarak yazılı bir edebiyat dili yaratmanın mümkün olduğunu gösteren eser, tahmin edilemeyecek kadar büyük bir etki yarattı.

Kotlyarevski'nin eseri, ilk Ukraynalı şair Taras Şevçenko'ya esin kaynağı oldu. Şairin ilk koleksiyonu *Kobzar* (Ozan), Ukrayna tarihi ve folklorundan konular seçti ve çok farklı duygu ve düşünceler yaratmak için şehirlerde ve köylerde kullanılan dilleri Kilise Slavcası ile birleştirdi. Düşünceleri ve endişeleri itibariyle Robert Akin'le benzerlik gösteren Şevçenko, "Bu topraklar bizim, sizin değil," sloganıyla Rus istibdat devletini eleştirdi.[23] Milliyetçi dizeleri 1905'e kadar yayınlanmadı fakat basılmamış şekliyle dağıtıldı ve okuma yazma bilen Ukraynalıları en azından potansiyel bir millet olduklarına inandırdı.

Bu, gerçek bir sorundu çünkü "Küçük Rusya"nın elitlerinin çoğu Ukraynalı değildi: Rus ve Polonyalı toprak sahipleri, Yahudi, Alman ve Rus kentli halktan müteşekkildi. Ulusal eksikliğin bir kısmı, Habsburg monarşisinin bir parçası olan ve (orada Ruthenyan olarak bilinen) Ukrayna kültürünün Polonya kültürünü dengelemesi için resmen teşvik edilen Galiçya'da telafi edildi. Ora-

23 Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: University of Toronto Press, 1988), 234.

dan kaçırılan malzemenin yardımıyla, Rus Ukraynalılar 1860'larda kendi folklorlarını incelemeye ve onunla ilgili yayınlar yapmaya; eskiçağa ait eserleri toplamaya ve "Moskovalılardan" ayrı bir ulus olarak kendi tarihlerini yazmaya başladılar. Kasabalarda *hromady* adı verilen Ukrayna kültür dernekleri oluşturulmaya başlandı ve yeni azat edilmiş köylüler için eğitim programları başlatıldı.[24]

Bu gelişmeler, İçişleri Bakanı P. A. Valuev'in 1876'da çarı uyarmasına yol açtı: "Sıradan insanlar için Ukrayna diyalektinde özel bir edebiyatın yaratılmasına izin vermek, Ukrayna'nın Rusya'nın geri kalanından uzaklaşması anlamına gelecektir. On üç milyon Küçük Rusyalının ayrılmasına müsaade etmek, özellikle aramızdaki Almanların bizimle birleşmek için başlattıkları bir sürecin devam ettiği düşünülürse, tam anlamıyla politik bir sorumsuzluk olacaktır." Bu uyarının sonucunda çar, folklor ve *belles lettres* dışında Ukrayna dilinde kitapların yayınlanmasını, tiyatroda Ukrayna dilinin kullanılmasını ve bu dilde yazılmış kitapların yurtdışından ithal edilmesini yasakladı.[25]

Bu önlem ilgiyi sınırın ötesindeki farklı geleneklerin bir arada bulunduğu Habsburg Galiçya'sına kaydırdı. Rusya'daki Ukraynalıların farklılığının kökleri Kossakların *volya* geleneği ise; Galiçya'daki Ruthenyanların farklılıklarının nedeni, kendilerine özgü Yunan Katolik veya Uniate kiliseleriydi. Üstelik onlar, Habsburg toplumunun her kesiminde mevcut bulunan güçlü devlet bilincini ve orada hüküm süren daha sağlam yasal gelenekleri özümsemişlerdi. Bunlara rağmen Habsburg Ruthenyanları, oldukça dezavantajlı, ekonomik olarak gelişmemiş ve ruhban sınıfı dışında milliyetçi liderlerden yoksun etnik bir grup olarak kaldı.[26]

20. yüzyılın başında, farklı bir Ukrayna ulusunun doğması ihtimali çok zayıf görünmekteydi. Ukraynalıların küçük kasabalardakiler hariç, elitleri yoktu; şehirleri diğer ulusal grupların elindey-

24 *A.g.e.*, bölüm 13, 16, 17.

25 Saunders, "Russia's Ukrainian Policy," 187; ayrıca bkz. Saunders, "Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863," *International History Review* 57 (1995), 23-50.

26 Wolfdieter Bihl, "Die Ruthenen," Adam Wandruszka ve Peter Urbanitsch, ed., *Die Hapsburger Monarchie, 1848-1918* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie, 1980), 555-584; Uniate Kilisesi için bkz. aynı eser, bölüm 2.

di ve yazılı kültürleri zayıf olup, çok fazla yayılmamıştı. Onlar bağımsızlıklarını ancak içinde yaşadıkları imparatorlukların çökmesiyle birleşen 20. yüzyıl devrimci hareketleriyle sağlayabilirlerdi.

Dinyester ve Prut nehirleri arasında yer alan Besarabya, aslında Ukrayna'nın batıya doğru bir uzantısıydı. Kırım Savaşı'nda kaybedilen ve Berlin Kongresi'nde tekrar kazanılan Besarabya, o dönemde Romanya'nın bir parçasıydı. Karışık bir şehir nüfusu vardı ve köylüleri farklı Rumence diyalektleri konuşmaktaydı. Rus imparatorluğunu kaybettiği toprakları geri almakla tehdit eden tek bölgeydi. Bu yüzden Rus hükümeti, bu bölgeye Rus yetkililerinin, tüccarlarının ve toprak sahiplerinin yerleşmesini teşvik etti. Yüzyılın başında, buraya gelen bu çiğ, atılgan, göçmen yönetici sınıf; antisemitist ve aşırı sağ politik görüşlerin doğal bir zeminini oluşturdu.

Finlandiya ve Baltık bölgesi

Finlandiya, sınırları imparatorluk başkentine ve Baltık donanması üslerine çok yakın olduğu için oldukça hassas bir bölgeydi. 1809'daki ilhakından beri, imparatorlukta çar tarafından yönetilen özerk büyük bir dukalık olarak özel bir statüye sahipti. İsveç'ten köylüleri de içeren dört sınıflı Diet Meclisi'ni devralmıştı. Diet, ilk başta pasif olmasına rağmen, 1863'ten itibaren düzenli olarak toplanmaktaydı ve Finlandiya, kendi kanunları, eğitim sistemi, para birimi, hatta kendi ordusuna sahipti. Lutheran Kilisesi cemaatinin ibadet özgürlüğü ve okul açma hakkı vardı. Finlandiya ekonomisi, imparatorluğun koruması ve büyük bir Rus pazarının varlığı sayesinde hem endüstri hem de hammadde açısından 19. yüzyılda büyük bir gelişme kaydetti. Finler, hem bundan hem de imparatorluğun diğer halklarından çok daha fazla sivil haklara sahip olduklarından, gösterişli ve inatçı Lehlerin aksine, Rusya'ya tamamen sadıktılar.[27]

Finlandiya yönetici sınıfı olan ve derecelendirme sistemleri Helsinki'deki gösterişli Gotik Rittersal'de kayıtlı bulunan aristokrat sı-

27 Risto Alapuro, *State and Revolution in Finland* (Berkeley: University of California Press, 1988), 19-40.

nıfı; ticaret ve endüstri burjuvazisi gibi, çoğunlukla İsveç dili konuşmaktaydı. Öte yandan ruhban sınıfı ve profesyoneller, Fince konuşmaktaydılar ve nüfusun çoğunluğunu eğiten ilk ve ortaokullar aracılığıyla propagandasını yaptığı Fin kültürünü bilinçli bir şekilde geliştirmeye başlamışlardı. Finler, Karelyalılar ve Laplar arasında seyahat eden Elyas Lönnrot isimli bir doktor, bu halkların balladlarını ve halk şarkılarını kaydetmişti. Lönnrot, topladığı malzemenin kayıp bir halk destanının parçaları olduğuna inanmış ve ona hikâye tarzında yazdığı, Fin edebiyat dili için örnek teşkil eden *Kalevala* (1835) isimli şirinde hayat vermişti. Bu, Fin entelektüellerinin, ulusal bir geleneği yaratmadılarsa da en azından nasıl sentez ettiklerini gösteren iyi bir örnektir.[28]

Finlandiya ve Rusya arasındaki görece uyum, 1898'de Çar Nikolay'ın General Nikolay Bobrikov'u bütün ülkeyi imparatorlukla bütünleştirmeyi amaçlayan bir programla Finlandiya Genel Valisi olarak atamasıyla aniden son buldu. Bobrikov, Finlandiya ordusunun ayrı statüsüne son vermeyi ve Finleri Rus askerleri olarak almayı, ortaöğretimde Rusça'nın payını artırmayı ve onu resmi bir dil ve idare dili haline getirmeyi amaçladı. Finlandiya Diet'i, imparatorun şahsından ziyade St. Petersburg'daki Devlet Konseyi'ne tabi idi.

Finliler, bu programa daha önceki özerk statülerine layık bir biçimde, bir tür sivil aktivizmle karşılık verdiler. Bütün Rus kurumlarını boykot ettiler ve nüfusun yaklaşık beşte biri tarafından imzalanan ve 500 kişilik bir Büyük Delege ile St. Petersburg'a gönderilen (fakat çarın kabul etmediği) bir Büyük Hitap hazırladılar. Askere çağrılanlar kayıt olmayı reddettiler ve yurttaşları tarafından saklandılar. Direniş bununla da kalmadı: Temmuz 1904'te Bobrikov, bir suikastla öldürüldü.[29]

---

28 *A.g.e.*, 92-98; Finlandiya'daki edebiyat çalışmalarının önemi hakkında bkz. Miroslav Hroch, *Social Conditions of National Revival in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 62-75.

29 Edward C. Thaden, ed., *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 76-83; D. G. Kirby, *Russia and Finland 1808-1920: From Autonomy to Independence* (Londra: Macmillan, 1975), 76-81; Fred Singleton, *A Short History of Finland* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 96-99.

Finlandiyalılar, imparatorluğa sadık ve barışçı bir halk iken Ruslaştırma politikaları yüzünden soğuyan ve potansiyel olarak isyancı bir ruh kazanan bir halka çok iyi bir örnek teşkil ederler. Fakat davranış biçimleri, birçoklarınınkinden farklıydı: Kendilerine özgü politik kurumlara sahip olmanın getirdiği bilinç, yüksek okuryazarlık oranları ve köylülerinin özgür olması, Finlandiya'da barışçıl sivil bir direnişi mümkün kılmıştı.

Yetkililerin Ruslaştırma politikalarının gücünü gösteren en önemli olaylardan biri, onların bu politikayı çara sarsılmaz bir sadakatle bağlı Alman toprak sahiplerinin hâkim elit sınıf olduğu Baltık eyaletlerinde bile uygulamaya çalışmalarıydı. Baltık baronları, imparatorluğun hiçbir yerinde görülmeyen garip bir yapıyı, ayrıcalıklarını öyle ya da böyle 19. yüzyıla kadar koruyan ortaçağa özgü bir yönetici sınıfı temsil etmekteydiler. Bu sınıf üyelerinin 1816-1819'da azat edilen Estonyalı ve Letonyalı köylüler üzerinde hiçbir hakları yoktu fakat eski serfler özgürlüklerini hiçbir toprakları olmaksızın kazandıkları için, onlar üzerinde hâlâ önemli bir ekonomik güce sahiptiler. Baronların *Ritterschaften* veya aristokrat korporasyonu, Baltık eyaletlerindeki *Landtage* adı verilen yerel hükümet meclislerine hâkimdi ve Almanlar ayrıca belediyeleri, loncaları ve toprak sahiplerinin himaye ettiği Lutheran Kilisesi'ni kontrol etmekteydiler.

III. Aleksandr tahta geldiği zaman, Büyük Petro'dan beri her çarın yaptığının aksine, *Ritterschafen*'in ayrıcalıklarını teyit etmemek gibi sembolik olarak büyük öneme sahip bir karar aldı. Yerel hükümet kurumlarına son vermedi fakat Rus tarzı mahkemeler açarak ve idari ve yasal işlemlerde Rusçanın kullanılmasında ısrar ederek, onların yetkilerini azalttı. St. Petersburg'dan kontrol edilen ve sadece Rusçada eğitim veren "Bakanlık Okulları"nı açtı: Birçok Estonyalı ve Letonyalı, bu okullarda imparatorluğun başka yerlerinde de iş bulmalarına yarayacak bir eğitim aldılar. 1893'te Almanlara ait Dorpat Üniversitesi kapatıldı ve kapılarını Yuriev Üniversitesi adıyla bir Rus yükseköğretim kurumu olarak yeniden açtı. Aynı zamanda Reval ve Riga'nın merkezinde, ortaçağa özgü Hansa mimarisinin üzerine yabancı bir canavar gibi çöken, altın kubbeleriyle göze çarpan

bir dizi Ortodoks katedrali inşa edildi.[30]

Bu önlemler, Alman toprak sahiplerinin bölgedeki kontrolünü tam olarak zayıflatamadı fakat politik konumlarını sarstı ve Letonyalılara ve Estonyalılara kendi sivil statülerini geliştirme şansı sundu. Onlar hazırlıklıydılar. Daha 16. yüzyılın sonunda, Alman Lutheran vaizleri, Tanrı'nın sözlerini halklara kendi dillerinde getirmek zorunluluğunu hissetmişlerdi. İncil, uzun süreden beri hem Estonya hem de Letonya dilinde mevcuttu ve 19. yüzyıla gelindiğinde ilköğretim yaygınlaşmıştı. Ayrıca Almanlar, folklor çalışmalarına ve Estonya ve Letonya dillerinin sistemleştirilmesine destek vermişlerdi. Avrupa'daki organik milliyetçiliğin ilk vaizlerinden Johann Herder, fikirlerini Riga'da bir papaz iken üzerinde çalıştığı Letonya halk şarkılarından almıştı.

1860'lardan itibaren köylülere toprak mülkiyeti hakkı verildi. Köylüler, ayrıca şehir mesleklerine girmeye ve giderek gelişen Riga ve Reval (Tallinn) gibi liman şehirlerinin işçi sınıfını doldurmaya başladılar. Yüzyılın sonunda Estonyalılar ve Letonyalıların birçok eğlence kulübü, öğretmenler derneği, tarım kooperatifi ve diğer kültürel ve ekonomik organizasyonları vardı ve Almanlardan sonra imparatorluğun en eğitimli halklarıydılar.[31]

Bunların sonucunda, hızlı ekonomik gelişmelerde ve politik hayatta bir pay edinme çabası içinde olan dezavantajlı konumdaki insanların baskısını kontrol etmeye çalışan eski politik kurumlardan müteşekkil, her an patlamaya hazır bir karışım ortaya çıktı. 1905-1907'de Baltık bölgesi, imparatorluğun en şiddetli bölgelerinden biriydi. Birliklerin ilk gösteriyi protesto eden işçilere ateş etmesi üzerine, Riga'da Ocak 1905'te ikinci bir Kanlı Pazar olayı yaşandı: Olaylar sonucu, yirmi kişi öldü; altmış kadar insan yaralandı. Köylüler, greve gittiler, kiralarını ödemediler ve Almanların veya Rusların yönetimindeki mahkemeleri boykot ettiler. Kendilerine karşı zor kullanılması durumunda, özellikle baronların mülklerini savunmak için gözcü birlikler kurdukları Livonya'da birçok

30 Michael H. Haltzel, "The Baltic Germans," in Thaden, *Russification,* 134-178; Gert von Pistohlkors, *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Lander* (Siedler Verlag, 1994). 397-416.

31 A. Plakans, "Peasants, Intellectuals, and Nationalism in the Russian Baltic Provinces," *Journal of Modern History* 46 (1974), 445-475.

malikâneye saldırdılar ve yaktılar. Her iki tarafın kaybı da yüksekti ve hükümetin düzeni sağlamak için birlikler göndermesiyle birlikte çok daha fazla kan aktı.[32]

Karşılıklı olarak yapılan katliam, Rus hükümetini ve Alman baronlarını uzlaşmaya zorladı. Ruslaştırma politikaları terk edildi ve Almanlar Duma'da reforme edilmiş bir monarşiyi savunan Oktobristleri destekledi. Fakat bu düzenlemelere güven duymayan bazı Baltık toprak sahipleri, sanki Alman ulusunun bir üyesi olmanın kendileri için Rus imparatorluğundaki statülerinden çok daha önemli olacağı bir zamanın geleceğini görmüşler gibi, elit ayrımcılıklarını terk ederek ve Alman İmparatorluğu ile bağlarını güçlendirerek, şehirlerdeki ve diğer bölgelerdeki Almanlarla yakınlaşmaya çalıştılar.[33]

Kafkasya

Kafkasya'daki Rus idaresi, buradaki prenslikleri ve hizmet karşılığı verilen toprakları, aralarındaki düşmanlıklara son vererek ve genellikle şiddetli bir direniş karşısında tutarsızlıkları ve anormallikleri gidererek imparatorluğun öyle ya da böyle homojen eyaletlerine dönüştürdü. Gürcü aristokratlar ve Ermeni tüccarlar, imparatorluğun eğitim sistemi içine çekildikçe, aralarında ulus-devletin de yer aldığı bazı Avrupa kavramlarını özümsediler ve kendilerini ulusal dili ve kültürü, kendi diyalektlerini konuşmakta olan köylülere getirmekle yükümlü potansiyel elitler olarak görmeye başladılar. Bu ulusal bilinç, kendisini, genellikle Müslüman halklara ve etrafındakilere giderek artan bir nefret şeklinde gösterdi.

İmparatorluğun ekonomik sistemi bir bütün olarak, şarap, brendi, zeytin, narenciye gibi Kafkasya'ya özgü ürünler için büyük bir pazar yaratarak bu halkların, özellikle Ermenilerin zenginleşmelerini sağladı. Gürcü aristokratlarının durumu, özellik-

32 A. Ascher, *The Russian Revolution of 1905: Russia in Disarray* (Stanford: Stanford University Press, 1988), 94,159-160; Toivo O. Raun, "The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland," *Slavic Review* 43 (1984), 453-467.

33 C. Leonard Lundin, "The Road from Tsar to Kaiser: Changing Loyalties of the Baltic Germans, 1905-1914," *Journal of Central European Affairs* 10 (1950), 222-254.

le 1861'de serfliğin ilgasından sonra daha az gelişme gösterdi. Rus toprak sahipleri gibi Gürcü aristokratların da çoğu, bu duruma ellerinde kalan topraklarını satarak ve şehirlerde iş bakarak karşılık verdiler. Şehirdeki çoğu mesleğe ve ticarete Ermenilerin hâkim olmasından rahatsızlık duydular. Bazıları gizli milliyetçi ve sosyalist örgütlere üye oldular. Gürcistan'daki Ermeni karşıtlığı, kendisini kapitalizm karşıtlığı olarak ifade etti ve böylece milliyetçilikle sosyalizm birlikte, el ele geliştiler.[34]

Modern Ermeni ulusal bilinci, genellikle hami olarak kabul edilen Rusya'ya karşı değil 1890'larda Kürtler ve Türkler tarafından katliamların gerçekleştirildiği Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gelişti. Ermeni devrimci partisi, daşnaklar, Osmanlı topraklarında savunma amaçlı milis güçlerini örgütleyen bir parti olarak başladı fakat Rus hükümetinin 1896-1903 yılları arasında Ermeni kilisesinin mallarına ve okullarına el koymasıyla birlikte daşnakların silahları Rus yetkililere çevrildi. Ayrıca, Ermenilerin hemen hepsi Osmanlı İmparatorluğu'ndakilerin kuzenleri olarak gördükleri Azeri Türklerine şüpheyle yaklaştılar.[35]

Azeriler genellikle tepeler üzerinde yaşadılar ve geçimlerini büyükbaş hayvancılığı, narenciye ve zeytin üreticiliği ile sağladılar. Anadolu Türklerine dilleriyle bağlantılı olan Azeriler, yüzyıllar boyunca İran İmparatorluğu'nun yönetimi altında yaşadılar ve İslamiyetin Şiilik mezhebini benimsediler. Azeri dilini geliştiren küçük kentli bir entelektüel grubu vardı. Petrol endüstrisinin gelişmesiyle birlikte birçok Azeri, Hazar kıyılarında niteliksiz işçiler olarak iş bulmak için tepelerden aşağıya indiler. Milliyetçi bilinç, 1905-1906 olaylarıyla birlikte keskin bir biçimde arttı. Bakû'deki ve Tiflis'teki Ermeniler, dikkat çeken ve görece oldukça başarılı bir orta sınıf olup, şehirlerde aşağı sınıfları oluşturan kızgın Azeriler için kolay bir hedef haline geldiler. Böylece hem Rus hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni katliamları başladı ve

34 R. G. Suny, "The Emergence of Political Society in Georgia," in Suny, ed., *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, göz. geç. baskı (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 109-140.

35 Richard G. Hovanissian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914," Hovanissian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (Londra: Macmillan, 1997), 203-238.

yine Taşnakların başını çektiği Ermeniler, kendi kendini savunma amaçlı milis güçleri oluşturdular. Bu noktada Rus resmi politikası bariz bir biçimde değişti. Ermenilerin Kafkasya'da potansiyel olarak güçlü bir müttefik olduğunu gören Rus hükümeti, kiliselerini ve okullarını onlara iade etti ve düzeni sağlamak için Taşnaklarla işbirliği yapmaya başladı.[36]

YAHUDİLER

Rus hükümetinin bu dönemde Yahudilere yaklaşımı, genellikle Ruslaştırma politikaları çerçevesinde oldu. Fakat Ruslaştırma terimi Yahudiler için tam doğru bir ifade olmayabilir çünkü rejimin yaptığı, onları Ruslaştırmak değil, tam tersine onları Rus ulusuyla bütünleştiremediğini düşündüğü ve bu konuda artık hiçbir ümidi kalmadığı için, onları yabancı oldukları için reddetmekti. 1880'lerden itibaren, göçerler ve Orta Asya Müslümanlarının yanı sıra Yahudiler de *inorodtsy* olarak sınıflandırıldı.[37]

1878-1882 dönemindeki tecrübeler, Panslavizm ve popülizmin Rus devletini ve Rus halkını bir araya getirmede başarısız olduğunu gösterdi. Aynı zamanda II. Aleksandr'ın suikastla öldürülmesinden sonra gettolarında Yahudilere yönelik pogromlar –katliamlar– başladı. Bu olaylar, Panslavistlerin önde gelen ideologlarından biri olan İvan Aksakov'un, köylülerin ve işçilerin Yahudi yayıncılara, dükkân sahiplerine ve tefecilere karşı hissettikleri nefreti harekete geçirecek antisemitizmi yukarıda bahsi geçen birliği sağlayacak alternatif bir ideoloji olarak düşünmesine neden oldu. "Gettodaki Yahudiler, devlet içinde devlet kurdular. Bu devletin merkezi; Rusya'nın haricinde, yurtdışında Paris'teki Evrensel Yahudi Birliği'dir." Ona göre bu birlik, "Hıristiyan karşıtı bir dünya hâkimiyetini, diğer bir ifadeyle Yahudilerin dünyaya hâkimiyetini gerçekleştirmeye çalışıyordu."[38]

36 Genel Vali Count Vorontsov-Dashkov'un Başbakan Stolypin'e raporu için bkz. "Bor'ba s revoliutsionnym dvizheniem na Kavkaze," *Krasnyi Arkhiv* 34 (1920), 202-218.

37 Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich*, 225.

38 Ivan Aksakov, baş makale, *Rus'*, 10 Ekim 1881, in his *Sochineniia*, cilt 3 (Moskova, 1886), 751-752.

Aksakov, yıllardır halk arasında bilinen; hatta etnografya ve teolojiyle ilgili bir veya iki eserde bahsi geçen, fakat önemli bir politik şahsiyet tarafından henüz desteklenmemiş bir komplo teorisi geliştirdi. Teori, Rus milliyetçiliğini geliştirmeyi tam olarak başaramamış birçok Rus entelektüelinin duygularını, öfke duyduklarını Yahudiler üzerinden yansıtmalarından başka bir şey değildi: Bu entelektüeller, bazı gizli yabancı ve uluslararası güçler tarafından içten içe zayıflatıldıklarını hissettiler. Bir anlamda haklıydılar da fakat asıl suçlu [Yahudiler değil], yabancı bir kültürü benimseyen ve Rus ulusal mitolojisini bastıran Rus devletiydi.

Antisemitizm, Rusların kendi ulus olma sürecini tamamlayamadıklarını fark etmeleri üzerine doğan, kaygılı, korkuya kapılmış Slavizmin bir türüydü. İmparatorluğun çıkarları gereği Ruslar, kendi Mesih mitini baskı altına aldılar; oysa Yahudiler seçilmiş bir kavim olduklarına inanmaya devam ettiler. Slavistlerin gerçek Hıristiyan ilkelerine dayalı bir köylü komünü oluşturma hayalleri boşa çıkmıştı. Oysa Yahudilerin hâlâ dinî liderleri tarafından yönetilen, birbirine bağlı bir toplulukları vardı. Üstelik Yahudiler, Rusların yapamadığını yapmış, Mesih inancını ulusal kimliklerinin özü haline getirmeyi başarmışlardı.[39]

Antisemitizm, bütünlüğü olan, kendi içinde uyumlu bir hükümet politikası değildi. Bazı bakanlar, özellikle Yahudilerin enerjisine ve uluslararası finansla bağlantılı olan girişimciliğine olumlu yaklaşan Ekonomi Bakanı Witte, antisemitizme karşıydı. Buna rağmen rejim 1880'lerden itibaren, serfliğin ilgasından sonra görülen görece serbest ekonomik ortamda, Rusların çiftliklerini ve işlerini ele geçirip onları iflasa sürükleyeceklerinden korktuğu Yahudilerin bazı haklarını sınırladı. Yahudilerin kırsal kesimde, hatta getto sınırları içinde bile mülk edinmeleri yasaklandı; Ayrıca, polise, yıllardır açıkça ihlal edilen yerleşim kanunlarını zorla uygulamaya koyması için talimat verildi: 1891'deki Paskalya'da, Yahudiler Moskova'dan topluca sürüldüler. Avukatlık ve askerî tıp mesleğinden men edildiler; orta ve yükseköğretim kurumlarına girişle-

39 Stephen Lukashevich, *Ivan Aksakov, 1823-1886* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965), 167-168; Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 390-392.

ri sınırlandırıldı ve *zemtvo* ve belediye seçimlerinde oy kullanmak hakkından mahrum bırakıldılar.[40]

Witte'ye yönelik Yahudi karşıtı kampanya, İçişleri Bakanlığının, şefliğini, güçlü bir Witte muhalifi olan Vyaçeslav Pleve'nin yaptığı Polis Bölümü'nde yazılan sahte bir belgede zirveye çıktı. "Zion Yaşlılarının Protokolü" adı verilen belgenin, dünyanın fethinin son aşamalarını planlayan uluslararası Yahudi liderlerin bir toplantısının ayrıntılı bir raporu olduğu ileri sürüldü. Belge, Yahudilerin, liberalizm ve Fransız İhtilali sloganlarını Avrupa'daki meşru monarşileri zayıflatmak için kullandıklarını; endüstri ve finansı, toprak sahibi aristokratları yıkmak için yönlendirdiklerini; kamu ahlakını bozmak için okulları, üniversiteleri ve medyayı hedef aldıklarını ileri sürdü. Bütün bunları başarmaları yolunda Yahudilerin karşısındaki tek engel, Rus otokrasisiydi: O da devrilince Yahudiler, acımasız ve etkili bir polis devleti tarafından savunulan, kendilerine ait bir hükümet kuracaklardı.[41]

Bu, eski topraklardan gelen, eskiçağa ait Rus gulyabanisinin modern döneme uyarlanmış bir biçimiydi. Witte'nin kariyerini etkilemeyecek şekilde oldukça geç bir dönemde geldi fakat 1905'ten sonraki anayasal politikaları karıştırdı ve daha sonraki yıllarda bütün Avrupa'daki Yahudilerin kaderinde ölümcül bir rol oynadı. Bu teorinin korkunç versiyonu, ironik bir biçimde İmparatorluk Rusya'sından ziyade Sovyet Komünist Devleti'nde ve Nazi Almanya'sında biçimlendirildi.

Bunun, 1903-1906'da gettoları saran pogrom dalgasının üzerinde çok etkisi oldu. Bu yıkım dolu öfke salgını, geleneksel yaşam biçiminin yıkımından oldukça iyi bir durumda çıkmış görünen bir halka yönelik eski bir nefreti uyandıran, hızlı ekonomik büyüme ve nüfus hareketi ve köklü politik değişim gibi faktörlerin bir sonucuydu. Pogromlar bu yıllarda gerçekleşen köylü ayaklanmaları, grevler, gösteriler, kent ayaklanmaları ve etnik çatışma gibi her türlü şiddet dolu karışıklığı ifade etmek için kullanıldı. Bu olaylar

40 Louis Greenberg, *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation*, cilt 2 (New York: Schocken, 1976), 30-47.

41 S. Nilus, Bliz griadushchii Antikhrist (Moskova, 1911); Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the "Protocols of the Elders of lion"* (Londra: Eyre & Spottiswoode, 1967).

sırasında *samosud* (halkın adaleti) geleneği tekrar ortaya çıktı: Sıradan insanlar, kanunu kendi ellerine aldılar ve sorunlarının kaynağı olarak gördükleri kişilerden intikamlarını acımasızca ve hiçbir ayrım yapmadan aldılar. Sonuç, çok yıkıcıydı: Ekim 1905 ile Ocak 1906 arasında, 800 tanesi tek bir şehirde, nüfustaki etnik karışımının özellikle fazla, topluluklar arası nefretin özellikle şiddetli olduğu Odessa'da olmak üzere yaklaşık 3.000'den fazla Yahudi öldürüldü.

Ekim Manifestosu'ndan sonra otoritenin kim olduğundan ve kendilerini kimin destekleyeceğinden emin olmayan yerel yetkililer ve polis, bu tür geniş çaplı karışıklıklarla başa çıkabilmek için gereken kaynaktan yoksundular. Bu kişiler, kendileri antisemitist olmasalar bile yüksek yerlerdekilerin olduğunu biliyorlardı. Bunlardan biri de pogromları annesine yazdığı bir mektupta aşağıdaki sözlerle aktaran II. Nikolay idi: "Halk, devrimcilerin ve sosyalistlerin küstahlığı ve cüretkârlığı yüzünden öfkeye kapıldı ve bu kişilerin dokuzda biri *Yid* (Yahudi) olduğundan insanların öfkesi onlara yöneldi. Böylece pogromlar yaşandı."[42] Bu ruh halinde Nikolay, "çar, inanç ve anavatanı" "içerdeki düşmana" karşı savunmak amacıyla (Siyah 100'ler olarak bilinen) silahlı gruplar oluşturan Rus Halkının Birliği'nin kuruluşunu olumlu karşıladı. Bu gruplar, sadece Yahudilere değil sosyalist olarak tanımladıkları öğrencilere ve kişilere de saldırdılar. Bunların arasında daha sonra suikast sonucu öldürülen Duma üyesi iki Kadetli politikacı da vardı. Ayrıca bu gruplar, Witte'ye de bir suikast düzenlediler. Bu saldırılara rağmen Nikolay, birliğin verdiği nişanları kabul etti ve onun açıkça desteklenmesini emretti.[43]

Nikolay'ın kişisel inançları ne olursa olsun, Yahudi karşıtı pogromları teşvik etmek hatta onlara göz yummak hiçbir zaman hükümet politikası olmadı: Diğer devrimci isyancılar gibi pogromlar da kanun ve düzene ve imparatorluğun dayandığı kırılgan etnik temele bir tehdit niteliğindeydi. Fakat her zamanki gibi bakan-

42 "Perepiska Nikolaia II i Marii Fedorovny," *Krasnyi arkhiv* 22 (1927), 169.

43 Heinz-Dietrich Lowe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772-1917* (Chur: Harwood Academic Publishers, 1993), 221-228.

lar kendi bildiklerini yaptılar. İçişleri Bakanlığı'na karşı sorumlu olan St. Petersburg polis merkezi, "Protokol"den etkilenmiş görünen broşürler bastırdı: "Kardeşlerim, bizim bütün sıkıntılarımızın başyazarının kim olduğunu biliyor musunuz? Bütün dünyadaki Yahudilerin bir birlik oluşturduklarını ve Rusya'yı tamamen yıkmaya karar verdiklerini biliyor musunuz? İsa'ya ihanet edenler ne zaman yanınıza yaklaşırsa, onları parça parça edin ve öldürün."[44] İçişleri Bakanı P. N. Durnovo, böyle bir propagandaya kişisel olarak onay vermemiş olabilirdi fakat onu reddetmediği gibi broşürlerin dağıtımını da engellemedi.

Bu yüzden hükümetin, sıradan Rusları bir şaşkınlık ve karmaşa döneminde normal olarak kendilerine uzak hissettikleri bir rejimi desteklemelerini sağlamak için seferber etmek ve fakir bir halkı vatanseverliğe teşvik etmek amacıyla antisemitizmi kullanmaktan tamamen imtina ettiğini söylemek mümkün değildir.

YÜKSEK KÜLTÜR VE RUS ULUSAL KİMLİĞİ

Gördüğümüz üzere ne emperyal devlet ne de Ortodoks Kilisesi, 19. yüzyılda ortaya çıkan değişikliklerden yola çıkarak bir Rus imajı yaratmayı veya her kesimden Rus'a hitap edebilecek bir Rus tarihi ve gelenekler kavramı oluşturmayı başaramadı. Bu yüzden yazarlar, müzisyenler, ressamlar ve sahne sanatlarında aktif olan insanlar, ulusal kimlik meselesine yoğun ilgi gösterdiler.

Müzikte Rusların halk şarkılarında ve dansta kendilerine ait iki gelenekleri ve *znamennyi* ilahileri vardı.[45] İlahiler, şarkının koroda hiçbir enstrüman olmaksızın söylendiği Bizans'tan alınmıştı fakat Rusya'da ikon sanatı gibi ilahiler de halk şarkılarını özümseyerek, özgün bir nitelik kazandı. Rus halk şarkıları, harmoni özelliğindeki (harmonic) ve çok sesli (polyphonic) şarkıların aksine, farklı seslerden (heterophonic) oluşmaktaydı. Diğer bir ifadeyle onlar, her şarkıcının diğerlerinden bağımsız olarak kendi bölü-

44 Shlomo Lambroza, "The Pogroms of 1903-6," in John Klier and Shlomo Lambroza, ed., *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 195-207; alıntı, s. 205.

45 *Znamennyi*, "sembollerde yazılı" anlamına gelmektedir.

münü söylediği fakat aynı zamanda onları da dinlediği ve onlarla aynı notada kaldığı şarkılardı. Bir araştırmacı, şarkıların duygusal renkliliğini şu sözlerle ifade etti: "Onlar, İtalya'dakiler gibi dışarıda güneşin tadını çıkaran melodiler değil; topraktan zorla çıkan köklü melodilerdir."[46] Doğaya ve melankoliye yönelik bu eğilim, bas seslere, Rusya'da her zaman oldukça fazla değer verilmesine ve bu seslerin hem dinî hem seküler müzik için özellikle eğitilmelerine yol açtı.

Fakat 19. yüzyılda ortaçağ ayin geleneği ile olan bağ oldukça inceydi. Büyük Petro'nun reformlarından sonra Rus kilise müzisyenleri, harmonik ve çok sesli müziğin Trinite sonrası Batılı örneklerini incelediler ve çoğu imparatorluk kilisesinden gelen koroların tekniklerini benimsediler. Eski tarz yavaş yavaş ortadan kayboldu ve o tarzda yazılmış notaların anlaşılması güçleşti. Bu tür müziğin tek bir kaydı kaldı, o da 1772'de Kutsal Sinod tarafından toplanan ve yayınlanan dört ciltlik bir ilahi koleksiyonu idi.

Aynı dönemde malikânelerde, yine Batılı modelleri temel alan yeni bir müzik yapım tarzı doğmaya başladı: Bu, İtalyan ve Avusturya tarzında sunumlar için özellikle eğitilen serf müzisyenlerinin doldurduğu orkestralar ve korolardı. St. Petersburg'da opera ve bale devletin desteği ile gelişti: Besteciler ve sanatçılar ithal edildi; daha sonra bazı Ruslar önde gelen müzisyenlerle çalışması için yurtdışına gönderildi.

Bunlardan biri de İtalya'da Donizetti ve Bellini ile çalışan ve birbirinden tamamen ayrı gelenekleri bir şekilde tek bir şeyde birleştirmeye çalışan ilk besteci Mihail Glinka (1801-1857) idi. 1836'da St. Petersburg'da sahnelenen *Çarın Yaşamı* adlı eseri genellikle ilk Rus operası olarak kabul edilir. Eser, İtalyan tarzı bir formata sahipti fakat aynı zamanda Rus halk kültüründen melodileri ve konuları kullandı. Çalışma, basit bir köylünün, yaşamını tehlikeye atarak 1613'te bir Polonya ordu birliğini nasıl yoldan çıkarttığını böylece onların yeni seçilmiş çar Mihail'i bulmalarını nasıl engellediğini anlatır. Glinka'nın operası *Kamarinskaya*, Rusya'da bir melodiyi, basit tekrarlarla, yeni süslemelerle or-

46 Alfred J. Swan, *Russian Music and Its Sources in Chant and Folk-song* (Londra: John Baker, 1973), 60.

kestra için ustalıkla yapılmış bir eser şeklinde geliştirme tekniğinin ilk örneğini teşkil eder.

1850'lerden 1870'lere kadar bütün Rus besteciler, ya kendi kendilerini eğitmiş ya da bilgilerini dışarıdaki eğitimleri sırasında rastlantı sonucu edinmiş kişilerdi. 1871'de müzik profesörü olan Nikolay Rimski-Korsakov (1844-1908), daha sonraki bir ifadesinde, göreve atandığı sırada bir ölçü çizgisi kontrpuanı bile yazamadığını ve eksiltilmiş yedili akorun adını bile bilmediğini itiraf etti.[47] Rus müzisyenleri belki kısmen bu yüzden harmoni ve kontrpuanda "akademik Alman" uygulamalarını aşağı görme eğilimi gösterdiler.

Daha da önemlisi, bu müzisyenler Rus folk/halk müziğinin uygun bir biçimde incelenmesini başlattılar. Mily Balakirev (1836-1910), Volga'nın aşağısı ve yukarısına seyahat ederek folk şarkılarını topladı ve uyarladı. 1866'da (ünlü *Volga Kayıkçıları* adlı eserini de içeren) bu eserlerin bir derlemesini yayınladı ve Kafkasya'da iken kaptığı motifleri piyano eseri *İslamey*'de kullandı. Balakirev, Rusya'ya özgü bir müzik tarzı yaratmaya çalışan besteciler ekolünün tanınmış bir lideri oldu. Ünlü eleştirmen Vladimir Stasov onları "güçlü bir avuç insan" (*moguçaya kuçka*) olarak tanımladı ve onlara övgüler yağdırdı. İçlerinde en yeteneklisi ve uzun dönemde en etkilisi Modest Musorgski (1839-1881) idi. Kısa bir süre Çernişevski tarzı bir artelde yaşayan Musorgski, Rus müziğinin Rus yaşam tarzını yansıtması ve melodilerini, halk şarkıları, ayinlerden ve Rus konuşma dilinden alması gerektiğini vurguladı. Orkestra için yaptığı düzenlemeler o kadar dağınık ve harmonileri bazen o kadar alışılmadıktı ki, kendisinden sonra gelenler sahnede sergileyebilmek için onları revize etmek zorunda kaldılar.

Çok genç yaşta öldüğünden ve en önemli iki eserini yarım bıraktığından, eserlerinin revizyonu ya da tashihi kaçınılmazdı. Yarım kalan eserleri *Boris Godunov* ve *Hovanşçina* adlı operalarıydı. Her ikisinin konusu da Rusya tarihinin önemli dönüm noktalarıydı ve her ikisi de halkla elitler arasındaki güven veya güvensizlik meselesini dramatik bir biçimde ele almışlardı. Tarihi metin-

47 Nikolai Rimskii-Korsakov, *My Musical Life* (Londra: Eulenburg Books, 1974), 117.

lerden çok Puşkin'in konuyla ilgili eserini temel alan *Boris Godunov*, hikâyenin kahramanı olan çarın, arkasına Polonya birliklerini, Cizvitleri ve karşı devrimin bütün takımını takıp getiren, tahtta hak iddia eden sahte, riyakâr ve hilekâr bir çarla olan mücadelesini anlatır. Boris, tamamen bir Rus karakter olmasına rağmen ciddi anlamda hataları olan, çocuk yaştaki Dmitri'nin öldürülmesinden suçluluk duyan ve bu yüzden ulusal bir direnişe liderlik edemeyecek kadar hasta bir adamdır. Moskova halkı, zaman zaman Kremlin'in önünde toplanarak hiçbir şekilde etkilerinin olmadığı olayları izlediler ve onlar hakkında yorumlar yaptılar.[48] Rusya'da güç, gerekli fakat insanlardan uzak ve ahlaksızca bir şey olarak gösterildi.

İlkine göre çok daha eksik olan *Hovanşçina*, eski Rus gelenekleriyle Batılı yenilikler arasında cereyan eden zalimce bir çatışmayı anlatır. Büyük Petro'nun tahta çıkışı sırasında meydana gelen 17. yüzyıl saray entrikalarını ve Eski İnananların bu yıllardaki memnuniyetsizliğini gösterir. Opera, Petro'nın ordusu yaklaşırken bir Eski İnananlar topluluğunun kendisini ahşap bir kilisede kurban ettiği sahneyle son bulur. Bu trajik çarpışma, müzik olarak *znamennyi* melodisinin Batılı bir askerî marşla karşıtlığı üzerinden verilir. Müzik yorumcuları ve revize edenleri Musorgski'nin Eski İnananları mı yoksa Petro'yu mu desteklediği konusunda farklı görüşler beyan ederler: Musorgski'yi asıl etkileyen muhtemelen ikisi arasındaki katı ve uzlaşmasız mücadele idi.

Eleştirmen Vladimir Stasov'a Haziran 1872'de (Büyük Petro'nun doğum gününün 200. yıldönümü sırasında) yazdığı mektup, Musorgski'nin güçlü fakat o dönemde henüz yeni başlamış duygularına ışık tutar:

> Toprağın gücü kendisini en dibine kadar sürdüğün zaman gösterir. Toprağı yabancı malzemelerle işlenmiş aletlerle sürmek mümkündür. 17. yüzyılın sonunda Anavatan Rusya'yı böyle aletlerle sürdüler ve bu yüzden o, kendisini neyle sürdüklerini hemen anlayamadı, toprak gibi açıldı ve nefes alma-

48 Boris *Godunov* hakkındaki tarihi metinler için bkz. Caryl Emerson ve Robert William Oldani, *Modest Musorgskii and Boris Godunov: Myths, Realities, Reconsiderations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), bölüm 2.

ya başladı. Ve o, bizim sevgilimiz, kendisini toplaması ve "*Beni neden itiyorsunuz?* diye düşünmesi için gerektiği kadar uzun zaman vermeyen devlet bürokratlarını kabul etti. Zamanın çivisi çıkmış: Devlet bürokratları, toprağın nefes almasına izin vermiyorlar. İnsanlar ıstırap çekiyorlar ve bunu hissetmemek için şeytan gibi içiyorlar.[49]

1862'de Anton Rubinstein, St. Petersburg'da bir konservatuvar açtı; bunu 1866'da Moskova'da açılan diğer bir konservatuvar izledi ve Ruslar için icra ve beste işine girişmeden hem akademik hem de pratik anlamda tam bir müzik eğitimi almak mümkün hale geldi. Orada tam bir eğitim alan ilk öğrencilerden biri, o dönemde "bir avuç" müzisyenin şüpheyle yaklaştığı Piyotr Çaykovski (1840-1893) oldu. O, Rus motiflerini sonata biçimi çerçevesinde kullandığı senfonilerinde ve konçertolarında ve kısa süre içinde bütün Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da son derece popüler hale gelen balelerinde, Rus ve Avrupa müzik geleneklerini birleştirmek için herkesten fazla çaba gösterdi.[50]

Çaykovski, kendisinden sonra gelen bestecilerin Rus ve Batılı tarzları sentezlemelerine ve bu sentez temelinde yeni eserler yaratmalarına ön ayak oldu; böylece 1910'larda Rusya, arkada kalmak bir yana, müzikte yenilikler getiren, değişik teknikler ve biçimler deneyen ve Avrupa bestecilerinin bilgi aldıkları bir ülke haline geldi. Bunu sağlayan müzisyenlerden en radikali, Rus halk geleneğinin keşfi meselesini bir avuç" müzisyenden çok daha ileriye, Hıristiyanlık öncesi paganizm dönemine kadar götüren İgor Stravinski (1882-1971) idi. *Petruşka* adlı eserinde kukla tiyatrosunu[51] temel alan bir baleye mekân olarak modern bir şehir panayırını kullandı. *Bahar Ayini* adlı diğer bir balesinde ise eski dönemlere ait doğum ve insan kurban etme ayinlerini anlattı; onun gelişme göster-

49 Alıntının geçtiği eser, Richard Taruskin, *Musorgsky: Eight Essays and an Epilogue* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 314.

50 Müzikteki bu gelişmelerin politik ve sosyal yansımaları/anlamları, belirtilen eserde incelenmiştir. Robert C. Ridenour, *Nationalism, Modernism, and Personal Rivalry in Nineteenth-Century Russian Music* (Ann Arbor: UMI Research Press, 1981).

51 Catriona Kelly, *Petrushka: The Russian Carnival Puppet Theatre* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 167-172.

meyen uyumları, tekrarlanan ve bazen de vahşilik içeren ritimleri, durağan ve aynı yere dönüyormuş hissi veren bir yapı arz etti. Burada elitle popüler kültür arasındaki ayrım, başka yerde Avrupa'nın folk müziğinin uyanışını teşvik edenler arasında olduğundan çok daha keskin bir biçimde ortaya çıktı. *Bahar Ayini*, coşkulu ve korkunç ilkel bir enerjiyle dolu olmasına rağmen, hem Avrupa'nın hem Rusya'nın eğitimli insanlarının kulaklarına yabancı geldi. Paris'teki ilk gösterimi ıslıklar ve protestolarla karşılandı fakat aynı zamanda Avrupa müziğine yeni tarz bir modernliğin geldiğine işaret etti.[52]

Bu ünlü olayda Stravinski'nin müziğini sunan Sergey Dyagilev'in Rus Baletleri isimli bale şirketi, Rusya'nın görsel sanatlarında meydana gelen gelişmelerden de esinlendi. 1863'te İmparatorluk Sanat Akademisi'ndeki on dört öğrenci, her yıl düzenlenen Altın Madalya resim yarışması için belirlenen klasik bir konuyu ret ve protesto ettiler. İmparatorluk himayesi olmadan Çernişevski'nin tarzında kendi bağımsız artellerini kurdular. Sıradan insanların, özellikle fakir ve baskı altındakilerin yaşamlarını tasvir etmeye ve eserlerini gezdikleri eyaletlerin galerilerinde sergilemeye karar verdiler ve bu yüzden kendilerine Gezginler (*Peredvijniki*) adını verdiler. Grubun çalışmaları, Moskova'da bir resim galerisi kuran ve giriş ücretlerini oldukça düşük tutan; böylece sıradan insanların da resimlerin keyfini çıkarmasını amaçlayan Pavel Tretyakov isimli bir sanayici tarafından desteklendi.[53]

Özgün bir Rus sanatının gelişmesini hedefleyen, bu amaçla sanatı destekleyen bir diğer sanayici, demiryolu kodamanı Savva Mamontov idi. 1870'te Slavist yazar Sergey Aksakov'un Trinity ve Sergey Manastırı yakınlarındaki Abramtsevo isimli malikânesini satın alan Mamontov, burayı sanatçıların seramik, mobilya, süs-

52 Richard Taruskin, "Stravinsky and the Subhuman," *Defining Russia Musically: Historical and Hermeneutical Essays* (Princeton: Princeton University Press, 1997), 360-388.

53 Elizabeth Valkenier, *Russian Realist Art: The Peredvizhniki and Their Tradition* (Ann Arbor: Aidis, 1977); John O. Norman, "Pavel Tretiakov and Merchant Art Patronage, 1850-1900," E. W. Clowes, S. D. Kassow ve J. L. West, ed., *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late imperial Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 93-101.

leme ve ikon gibi el sanatlarında Rus halk işçiliğinin tekniklerini canlandırabilecekleri bir merkez haline getirdi. Yerel köylülerin el becerilerini geliştirmeleri için eğitim alabilecekleri bir atölye açtı ve köylü motiflerini incelemeleri ve onları eserlerinde kullanmaları için ünlü sanatçıları buraya davet etti. Bu, el sanatları, iç dekorasyon, tiyatro sahneciliği, vesaire gibi uygulamalı sanatlarda kültürler arası yeni bir okulun ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Mamontov, ayrıca bu gelişmeleri Rus sanatının içine, sonra da Rus baletlerinin kostümlerine ve sahne düzenlemelerine dahil eden Dyagilev'in *Sanat Dünyası* (*Mir iskusstva*) isimli dergisine destek oldu.[54]

Müzikte olduğu gibi sanatta da kabul edilegelmiş motiflerden ve tekniklerden ilkel ve basite doğru gitme eğilimi vardı. Böylece Vasili Kandinski, temsili öğeleri yavaş yavaş tuvalinden çekmeye ve onların yerine sadece renk ve şekilleri bırakarak, oldukça renkli ve yaratıcı bir biçimde Kossakları, kiliseleri, köylülerin barakalarını ve halk festivallerini resmetmeye başladı. Natalya Gonçarova ve Mihail Laryonov, köylülerin, işçilerin ve askerlerin yaşamlarından sahneleri resmettiler fakat sonra, resimleri soyut bir şekil alıncaya kadar çizgi ve biçim üzerine yoğunlaştılar. Bu eğilimde en son sınıra ulaşan isim, 1915'teki Petrograd sergisinin "kırmızı" veya "kutsal" köşesine büyük bir siyah kare çizen Kasimir Maleviç oldu. Resmin, temsilin veya anlamın dışına çıkarılması bundan daha iyi ifade edilemezdi.

Toplumdaki vahye ait ruhtan ve elit ve halk kültürü arasındaki büyük boşluktan etkilenen her türlü Rus sanatçısı, kendi sanat biçimi ve genel olarak sanatın anlamı konusunda sorular sormaya başladı. Avrupa'nın 20. yüzyıldaki en radikal denemelerine ve sanat ve yaşamla ilişkisine köklü bir yorum kattı ve böylece Rusya'yı 20. yüzyılın estetik teorisinin öncüsü durumuna getirdi.

Mamontov, 1882'de devlet tiyatrosu tekelinin son ermesiyle birlikte kendisini Rus ve yabancı oyunları sahnelemeye adamış bir tiyatroya destek verdi ve biletlerin yine sıradan insanların alabileceği ücrette olmasına özen gösterdi. Aktör ve yönetmen Konstantin

54 Camilla Gray, *The Russian Experiment in Art, 1863-1922*, 2. baskı. (Londra: Thames & Hudson, 1986), bölüm 2; A. N. Bokhanov, "Savva Mamontov," *Voprosy istorii*, no. 11 (1990), 48-67.

Stanislavski'nin yardımıyla, Moskova Sanat Tiyatrosu'nu açtı. Genelde izleyicilerin dikkatini çeken yıldızların olmadığı bu tiyatro, sanatlarını artel ilkeleri doğrultusunda icra eden tiyatro topluluklarına ev sahipliği yaptı. Oyun ve aradaki müzikler sırasında alkış istemeyen oyuncular, izleyicileri gerçek yaşamın bir illüzyonu içine çekmeye çalıştılar. Bu oyuncuların Anton Çehov (1860-1904) ve Maksim Gorki'nin (1868-1936) çalışmalarını da içeren en başarılı oyunları, en aşağıdaki sınıflar da dahil farklı sınıflardan Rusların yaşamlarını tasvir etti ve güçlü bir sosyal eleştiri içerdi.[55]

Tretyakov ve Mamontov gibi Moskova girişimcilerini harekete geçiren; kendi şehirlerini merkez alan, St. Petersburg'un akademik ve kozmopolit kültüründen farklı, özgün bir Rus kültürünü kurtardıklarına ya da canlandırdıklarına dair duygu idi. Folklorik ve dinî konuları (Eski İnananlar gibi) işleyen veya sıradan insanların yaşamlarını tasvir eden sanatı teşvik etmelerinin nedeni de buydu. Onlar zenginliklerinin, kamu hizmeti ve hem manevi hem maddi anlamda sıradan insanların yararına kullanılması gerektiğine inandılar. Ayrıca daha büyük bir sosyal kabul görmeyi ve hâlâ toprak sahibi aristokratların hâkim olduğu bir toplumda politik anlamda etkili olmayı ümit ettiler.[56]

Fakat Rusların isteklerini, beklentilerini tam olarak ve en iyi şekilde açıklayan sanat biçimi, hiç kuşkusuz edebiyattı, özellikle de dönemin realist eğilimlerinden dolayı düzyazıydı. Bu eğilimi, daha sonraki dönemlerinde şiirden uzaklaşarak hikâyelere ve kroniklere ağırlık veren Puşkin başlatmıştı.

1830'larda ve 1840'larda Nikolay Gogol, görevinin yazılarıyla Rusya'yı kurtarmak olduğuna karar verdi. Birçok eserinde devleti; üniformaları ve dereceleriyle, insanların yaşamını yıkan bir *Moloch* olarak tanımladı. İmparatorluk "ölü canlar"dan beslenmekteydi: Bu isimdeki romanı, en son nüfus sayımında kayıt edilen bü-

55 Marc Slonim, *Russian Theater from Empire to Soviets* (Cleveland: World Publishing, 1961), 102-118; Laurence Senelick, "Theatre," Nicholas Rzhevsky, ed., *The Cambridge Companion to Modern Russian Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 268-271.

56 Jo Ann Ruckman, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840-1915* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 1984), 88-108.

tün köylülerin bir sonraki sayıma kadar hâlâ hayatta olduklarını kurgular ve onları Eski İnananların hakaret olarak telakki ettikleri resmi bir terimle, vergi ödemekle yükümlü yetişkine karşılık gelen "can"la ifade eder. Şarlatan Çiçikov'un "ölü canları" satın alması, resmi Rusya'nın acımazlığını ve insaniyetsizliğini sembolize eder.

Gogol, romanının ikinci bölümünde kâbus gibi olan imparatorluğu Ortodoksluk ruhu içinde kurtarmaya çalışmış fakat gerçekte hikâyeyi tamamlayamamış ve yazdıklarını da yakmıştır. Böylece yarım kalan en büyük eseri, Rusya'nın karda ileriye doğru, bilinmeyen bir yönde koşturan gizemli bir *troika* olarak resmedildiği ve geride kalan insanların ise şaşkınlık ve korku içinde tasvir edildikleri bir sahne ile son bulur. Çağdaşlarından biri Gogol'u, "kendi gözünde çok farklı boyutlar kazanan, kendi çağrısı altında dağılan" biri olarak tanımlamıştır.[57]

Lev Tolstoy (1828-1910) dinî isteklerini edebiyatın dışında, imparatorluk rejiminin son yıllarında oldukça popüler hale gelen mezhepsel bir hareket başlatarak gerçekleştirdi. Ayrıca edebi çalışmalarında belirli bir Rusya imajı çizdi. *Savaş ve Barış* isimli romanında, Rusya'nın Napolyon'a karşı kazandığı zaferi, generallerin zaferinden ziyade, sıradan insanların bir zaferi olarak resmetti. Ona göre "bu insanların galibiyetini belirleyen şey, savaş alanında ele geçirdikleri sancak adı verilen bez parçalarının sayısı değil, düşmanı, kendisinden üstün birisinin karşısında, çaresiz olduğuna ikna eden moral güçleriydi."[58] Savaşın sonucunu belirleyen faktör, generallerin planları değil; onların birliklerindeki askerlerin karşılıklı kardeşlik duygusuydu. Tolstoy, eserinde, savaş alanını bir satranç tahtası gibi düşünen ve emirlerinin daha sonra belirleyeceğine inanan Napolyon'u değil de, rolünün sınırlarını bilen Kutuzov'u akıllı bir general olarak resmeder.

Tolstoy'un romandaki karşılığı olan karakteri Pierre Bezukov, Rusya'yı ve kendisini kurtarmak için farmasonluktan Napolyon'u suikastla öldürmeye kadar farklı yollar arar fakat en sonunda, Tanrı'nın iradesine boyun eğmeyi tavsiye eden basit bir köylünün

57 Count Sollogub, alıntı, Donald Fanger, *The Creation of Nikolai Gogol* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979), 225.

58 *War and Peace*, cilt III, 2. kısım, bölüm 39.

öğretisini kabul eder. Tolstoy'un dini, şiddeti terk etmek ve barışçıl, karşılıklı işbirliğini üzerine oturan bir topluluk yaratmak uğruna bütün imparatorluk mirasını, orduyu, hükümeti ve Ortodoks Kilisesi'ni reddeden bir dindi. Bu görüşlerine yer verdiği eserleri, kilise tarafından kınandı ve kendisi de aforoz edildi. Fakat bunlar, toplumun her sınıfında giderek büyüyen ününü hiçbir şekilde engelleyemedi: Aksine ters etki yarattı. 1910'da ölümünden sonra, kilisenin cesedini yakmayı reddetmesi, halkın gösterilerine ve imparatorluğun çok farklı yerlerindeki üniversitelerde öğrenci olaylarına neden oldu.

Fakat ulusal kimlik konusunda en etkili yazar, formüle ettiği Rus ulusal kimlik, giderek büyüyen okuryazar kesim tarafından geniş ölçüde kabul gören Fyodor Dostoyevski (1821-1881) oldu. Yazar, *Karamazov Kardeşler* isimli eserinde, genç yaşında Rus imparatorluk ordusundan kaçarak bir manastıra giren ve Athos Dağı'nın tefekkür ve inziva geleneğiyle yetişen bir *staretsi* veya bir din adamını, Peder Zosima karakterini öne çıkarır. Zosima, yaşamının sonuna doğru, hayatlarındaki kriz anlarında kendisine gelen her türlü insana huzur telkin eden ve yardımda bulunan birisi olarak resmedilir. Dostoyevski'nin niyeti, romanın genç "kahramanı" Alyoşa'nın önce ateist sosyalizme benzer bir fikre ilgi göstermesini ve böylece yoldan sapmasını sağlamak, sonra da Peder Zosima'nın yolundan giderek, onun aşağıdaki öngörüsünü gerçekleştirmesini temin etmekti: "Rusya'nın kurtuluşunu, insanları sağlayacak... insanlar ateiste karşı çıkacaklar ve onu yenecekler; böylece birlik olmuş Ortodoks bir Rusya yükselecek."[59]

Bu kavramı tamamlayacak kadar ömrü olmasa da, Dostoyevski bütün romanlarında Rusya'nın "edebi kurgulanmasını" başarıyla gerçekleştirdi. O, Rusların, acı çeken ve bunun sonucu diğer insanlara sempati duymak yeteneği gelişen ve bu nedenle kendilerine Ortodoks Hıristiyanlığının gerçeklerine tanıklık etme görevi bahşedilen "Tanrı'yı kendi içinde taşıyan" insanlar olduğuna inandı.

Bu, ateizm, milliyetçilik ve maddi zenginlik dönemi için yeni-

59 F. M. Dostoevskii, *Polnoe sobranie sochinenii*, cilt 14 (Leningrad: Nauka, 1978), 285.

den formule edilen Mesihimsi "kutsal Rusya" fikrinden başka bir şey değildi. Dostoyevski'nin sunduğu biçimiyle Rusya, Batı'da hâkim olan bu tılsımları kabul etmedi: Ateist değildi; maddi zenginliği azdı ve diğer uluslara karşı gösterilen anlayış ve cömertlik sayesinde ölçülü bir milliyetçiliği vardı. Dostoyevski, birbirleriyle uzlaşması mümkün olmayan iki Rus mitini bir araya getirmeye herkesten çok yaklaşmış biriydi. O, Rusya'nın büyük bir devlet oluşunu, halkının acı çekmesine ve mütevazı olmasına; çokuluslu bir imparatorlukla köy komününün tek bir vizyonda bir araya gelmelerine bağladı.

1890'larda yazarlar realizmin sunduğu tekniklere, hatta realizmin kendisine karşı hoşgörüsüz bir yaklaşım sergilemeye başladılar. Realist bakış açısını kararlılık, materyalizm ve laiklikle ilintili hale getirerek, sanata dinin bazı fonksiyonlarını atfetmeye ve durağan ve reform edilmeyen Ortodoks Kilisesi'nin terk etmekte olduğu alanda hak iddia etmeye başladılar. Sembolistlerin esin kaynağı, filozof, ilahiyatçı ve şair Vladimir Solovyev (1853-1900) idi. Solovyev, insanları, görünenlerin ötesinde ve insanların gerçekten özgür olabildikleri, ruhlarının istediği gibi yaşadıkları ve Tanrı ile yaratıcılığı paylaştıkları gerçek yaşamı aramaya teşvik etti. "Tanrı insanlık" (*bogoçeloveçestvo*), diğer bir ifadeyle insanların göksel olana özleme duyması ve katılması fikri, bu kuşaktaki birçok insanı büyüledi. Diğerleri, Nietzsche tarafından yaratılan üstinsan imajını; birkaç tanesi de devrimci sosyalistler tarafından vaat edilen yeni ve daha uyumlu insan tipini daha sıcak buldular.

Solovyev daha sonraki çalışmalarında, hızlı şehirleşme ve endüstrileşmenin yer aldığı ve popüler kültürün ortaya çıktığı bir dönemde Mesihimsi bir ruh hali yarattı. 16. yüzyılın başında olduğu gibi dünyanın sonunun geldiğine dair görüşler, hem umut hem de kötü bir şeyler olabileceğine dair sezgiler ve insanların özellikle fakir ve baskı altındakilerin yaşamında dönüşüm yaratacak büyük bir devrimci değişime dair tahminler yaratabilirdi. Sembolistlerin en dikkat çeken isimlerinden olan Aleksandr Blok gibi şairler, iyimserlik ve mutsuzluk; insanlara hizmet etme isteğiyle onlar tarafından ezilme korkusu arasında gelip gittiler. Blok, 1908'de kamuya açık bir konuşmasında Gogol'un Rusya'yı belirsiz bir ge-

leceğe doğru koşan bir *troikaya* benzettiğini hatırlattı ve "Kendimizi insanların ayakları altına atsak bile, aslında yaptığımız, kendimizi belli bir ölüme doğru öfkeyle koşturan bir *troika*nın ayakları altına atmaktır," dedi.[60]

60 Alexsandr Blok, *Sobranie sochinenii,* cilt 5 (Moskova: Gosizdat Khudozhestvennoi Literatury, 1962), 327-328; Avril Pyman, *The Life of Aleksandr Blok,* cilt 2: *The Release of Harmony* (New York: Oxford University Press, 1980), 26.

BEŞİNCİ KISIM

DEVRİM VE ÜTOPYA

9

Değişim ve Devrim

EKONOMİK GELİŞME

1850'lerde imparatorluğun ihtiyaçları, Rus ekonomisini, insan ve doğal kaynaklarından yararlanma konusunda başarısızlığın, devletin askerî gücüne ve dolayısıyla büyük güç statüsüne zarar verdiği bir noktaya sürükledi. Acil çözüm bekleyen ve yapılması gereken başlıca şeyler, kaynakları daha iyi harekete geçirmek, nüfusun refah gücünü artırmak, sanayi yatırımları için kaynak yaratmak ve ödemeden kaçınması en az mümkün olan sosyal sınıflar yerine, gerçek zenginleri vergilendirerek devletin maliyesini sağlam bir yapıya oturtmaktı. Bu, İvan Posoşkov, Peter Şuvalov ve Mihail Speranski'nin konuşmalarında son 150 yıldır boşu boşuna verdikleri bir mesajdı.

1860'larda birçok ekonomi danışmanı, duraklamadan daha yüksek bir refah seviyesine yükselmenin tek yolunun, demiryollarını yapmak olduğunu düşünüyordu. Bunlar, savaş zamanı iletişimi/ulaşımı kolaylaştıracak (Dmitri Milyutin'in esas amacı) ve imparatorluğun o güne kadar ulaşılamaz olan uzak bölgelerindeki eşsiz kaynaklarını kullanıma açacaktı. 1862'de Maliye Bakanı olan M. H. Reitern, çara yazdığı bir raporunda "demiryolları ve mekanik endüstri olmadan Rusya'nın kendi sınırları içinde bile güven-

likte olmasının düşünülemeyeceğini" belirtti. Ama demiryollarını yaptırmak için gerekli para nasıl bulunacaktı? "Hükümet ve üst sınıflar, yıllardır imkânlarının ötesinde yaşadıkları için" iç sermaye kaynakları sınırlıydı. Dışarıdan Rusya'ya yatırım çekilmeliydi. Bu, rubleyi istikrara kavuşturmak ve *assignant*lara (borç senetlerine) bağımlı olmayı kesmek anlamlarına geliyordu ki, bunun karşılığında harcamaları kısarak ve vergi gelirlerini yükselterek devlet bütçesini dengelemek gerekliydi. Bu amaçlara, kaçınılmaz olarak köylü sınıfını feda ederek ulaşılabilecekti.[1]

Aynı dönemde toprak sahiplerine serfliğin ilgası döneminde uğradıkları toprak "kayıp"larına karşılık büyük tazminatlar ödenmekteydi; böyle bir durumda bütçeyi dengelemek normalden çok daha fazla beceri isteyen bir işti ve problem, 1861'de köylülere yönelik cömertlikten uzak tavrı da açıklıyordu. Öte yandan tek bir resmi bütçenin oluşturulması, yıllık olarak yayınlanması ve kontrol edilmesi, kamuoyunun devlet maliyesine olan güvenini artırdı. Alkollü içki vergisinin kaldırılması ve yerini ülkede üretilen ve kullanılan mallardan alınan vergiye bırakması, en son kişisel vergilendirme kaynağını ortadan kaldırdı ve son olarak kamu vergilendirmesi ve özel kazanç arasına açık bir sınır koydu. 1860'ta Rusya Devlet/Merkez Bankası'nın kurulması ve bu kurumun daha sonra oluşturulan ortak-banka hisselerine uyguladığı mali disiplin, Rusya'nın kredi notunu yükseltti. Bununla birlikte devlet, limitet şirketler için genel olarak model bir sözleşme yayınlayarak, ortak/tüzel girişimciliği teşvik etmedi. Ortak hisseli şirketler, 1917'ye kadar, ticarete başlayabilmek için önce çardan izin almak zorundaydılar –bu, yıllarca süren ve kilit noktadaki bürokratlara yüksek miktarlarda rüşvet ödemeyi içeren bir süreçti.[2]

Yine de demiryolları inşasında bir canlılık yaşandı. Döşenen

---

1 I. F. Gindin, *Gosudarstvennyi bank i ekonomicheskaia politika tsarskogo pravitel'stva, 1861-1892gg* (Moskova: Gosfinizdat, 1960), 30-32.

2 Thomas C. Owen, *The Corporation under Russian Law, 1800-1917: A Study in Tsarist Economic Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Olga Crisp, "Banking in the Industrialisation of Tsarist Russia," *Studies in the Russian Economy before 1914* (Londra: Macmillan, 1976), 111-158; David Christian, *Living Water: Vodka and Russian Society on the Eve of Emancipation* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 371-374.

rayların uzunluğu, 1860'larda yedi kat ve takip eden on yılda iki kat arttı. Demiryolları, Kafkasya bölgesine ve Karadeniz sahiline ulaştı. En cüretkâr olanı, devasa yatırım ihtiyacı karşısında büyük kaygılarla başlatılan Trans-Sibirya Demiryolu'ydu. 1903'te tamamlandığında bütün eksikliklerine rağmen dünyanın en geniş işletmeye açılmamış coğrafi bölgesini dış dünyaya açma sürecini başlattı. Diğer Avrupa ülkelerinin denizyolu üzerinden nüfuz ettiği Mançurya, Çin ve Kore ile ulaşımı teşvik ettiği gibi, Hazar bölgesine kadar giden hatları da, devletin Orta Asya üzerindeki kontrolünü güçlendirdi ve İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti canlandırdı. Bütün bu gelişmeler, Rusya'nın tahıl üretim bölgeleri ve mineral kaynaklarıyla şehirleri ve limanlarını birbirine bağladı ve demiryolları, Rusya ile Rusya'nın tarım ürünleri, işlenmemiş hammadde ve aynı zamanda işlenmiş ürünlerinin satışı yoluyla hâlâ gelişmiş güçlü bir ülke rolü oynayabileceği Asya bölgesindeki ülkeler arasında daha canlı bir ticaret ihtimalini ortaya çıkardı.[3]

Sahiplerinin ve idarecilerinin çok yetersiz ve yozlaşmış olmasına rağmen, yeni demiryolları, 1880'lerde ve 1890'larda ve yeniden 1907-1914 arasındaki etkileyici endüstriyel üretim patlamasında belirleyici bir rol oynadı. Demiryolları, birçok ağır sanayi ürününün daha kolay taşınmasını ve ayrıca ray, lokomotif, işaretlendirme, ekipman ve arazi kütükleri gibi maden ve imal ürünler için pazar oluşmasını sağladı. 1883'ten 1913'e kadar toplam endüstriyel üretim oranı, yıllık ortalama % 4.5 veya 5 puan arttı ki bu, ABD, Almanya, ve Japonya'nın üst düzeyde sürdürülebilir büyüme gösterdiği dönemlerdeki değerlerle karşılaştırılabilecek bir orandı.[4]

Endüstrileşme, diğer birçok Avrupa ülkesine göre çok daha ani oldu çünkü Rusya, endüstrileşmeye sonradan başladığı için yeni grişimlerini en son teknoloji kullanarak başlatabilme avantajı-

---

3 Alfred J. Rieber, "The Formation of La Grande Societe des Chemins de Fer Russes," *Jahrbücher fur Geschichte Osteuropas* 21 (1973), 375-391; A. M. Solov'eva, *Zheleznodoro-zhnyi transport Rossii vo vtoroi polovine XIX veka* (Moskova: Nauka, 1975), bölüm 2-4; Stephen Marks, *Road to Power: The Trans-Siberian Railroad and the Colonization of Asian Russia* (Londra: Tauris, 1991).

4 Peter Gatrell, *The Tsarist Economy, 1850-1917* (Londra: Batsford, 1986), bölüm 5.

na sahipti. Bu, ekonomik ölçeklere ulaşabilmek için genellikle oldukça büyük fabrikalar, üretim merkezleri, madenler kurmak demekti. St. Petersburg'da gemi, lokomotif ve ağır makine ekipmanı üreten Putilov İşletmesi, Avrupa'daki en büyük fabrikalardan biriydi ve başkent; gemi, demiryolu, makine ekipmanı, metalürji, kimyasal ve elektrikli aletler üretiminde son gelişmelere uygun daha birçok endüstri devlerine sahipti. İmparatorluğun diğer bölgeleri, kendi uzmanlık alanlarına sahiptiler: Polonya'da ve Moskova etrafında tekstil; Ukrayna'da kömür ve demir-çelik; Kafkasya'da petrol; Baltık bölgesinde ise limanlar ve tüketiciye yönelik endüstri hâkimdi.

Rusya'nın endüstrileşmede gösterdiği hız, onun Batı ve Orta Avrupa'da yaygın olan "sanayileşme öncesi" ara dönemden ve tüketiciye yönelik endüstri biçiminden yoksun olduğu anlamına geliyordu. Bu yüzden, Rusya'da, rençberlik ve ağır sanayi, aralarında çok fazla bağlantı olmadan birlikte geliştiler. Köylüler, evlerinde yerel pazarlar için ev ürünleri ürettiler veya fabrikalarda çalışmak için büyük şehirlere gittiler. Daha sonra, çocuklarını ve eşlerini nadiren yanlarına alabildikleri için aileleri uzun dönemde parçalandılar. Erkekler, kendi başlarına bir oda köşesinde veya diğer erkeklerle birlikte kalabalık baraka veya yatakhanelerde yataklar kiraladılar. Tehlikeleri ve cezbedici özellikleriyle ve endüstriyel çalışma disipliniyle şehir hayatına çok çabuk adapte olmak zorunda kaldılar.[5]

Rusya, sanayi dalgasının gerektirdiği büyük miktarlarda yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek için, istikrarlı bir ekonomiye sahip olduğu izlenimini vermek zorundaydı. Maliye Bakanları I. Ya. Vişnegradski (1887-1892) ve S. Yu. Witte (1892-1903), bütçeyi kelle vergisinin yerine yürürlüğe giren yeni içki tüketim vergisi gibi acımasız zorunlu vergilerle ve ithal endüstriyel ürünlere uygulanan yüksek gümrük vergileriyle dengelemeye çalıştılar ki bu ikinci tedbir, Rusya'nın başlangıç aşamasında olan sanayisini koruma amaçlıydı. Bu yolla rubleyi 1897'de altın standardı seviyesi-

5 Örnek için bkz. Robert Eugene Johnson, *Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century* (Leicester: Leicester University Press, 1979).

ne ulaşacak kadar istikrara kavuşturmanın mümkün olduğu görüldü. Bu, yabancı yatırımcıların güvenini büyük ölçüde artıran bir gelişme idi.[6]

Yine de bu politikalar hararetli bir muhalefetin oluşmasına yol açtı. Toprak sahipleri, tarım makinelerinin pahalı olmasından; onların ülke dışındaki ticaret ortakları ise Rusya'nın yüksek ithalat vergisi politikasına kendi gümrük vergilerini yükselterek karşılık verdiği için buğday ihracatının daha da zorlaşmasından şikâyetçiydiler. Popülist entelektüeller ve bazı devlet adamları, bu politikaları ülkenin ihtiyaç duymadığı işlenmiş malların üretimine yol açtığı ve Batı'nın bireyci ve çıkarcı değerlerini teşvik ederek geleneksel Rus kolektivizmini zayıflattığı gerekçesiyle "Rus" olmamakla itham ettiler. Witte'nin daha vicdansız karşıtlarıysa, onun Rusya'yı içerden yıkmak amacıyla çalışan uluslararası Yahudi komplosunun bir ajanı olduğunu ima ettiler.[7]

Resmi politikanın ve ekonomik büyümenin köylü sınıfı üzerindeki etkisi, son dönemlerde bilim adamları arasında birçok tartışmaya konu oldu. Geleneksel yoruma göre köylüler, ekonomik durumlarını geliştirmelerini zorlaştıracak şartlarda özgürleştirildiler: Çok az toprakla ödüllendirildiler, borç yükü altında kaldılar. Köy komününe bağlıydılar ve bu yüzden ödeme güçleri ve hareket imkânları son derece kısıtlıydı. Hububatlarını zararına satmaya zorlandılar, kendileri için sermaye oluşturamadılar ve gittikçe derinleşen bir borç ve yoksulluk döngüsünün içine düştüler.[8]

Son zamanlarda farklı kaynaklardan gelen istatistikleri temel alan tablolara göre ise, bazı bilim adamları, köylü sınıfın toprak satın alabildiğine ve ödedikleri gelir vergisine göre en azından ba-

---

6 Olga Crisp, "Russian Financial Policy and the Gold Standard at the End of the Nine teenth Century," *Studies*, 96-110.

7 Witte'nin politikaları ve onlara muhalefet T. H. Von Laue'nin belirtilen eserinde incelenmiştir. T. H. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia* (New York: Columbia University Press, 1963); Heinz-Dietrich Lowe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia*, 1772-1917 (Chur: Harwood, 1993), 115-116.

8 Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962); Tartışma, Theodor Shanin'in eserinde örneklerle açıklanmış ve güncellenmiştir. Theodor Shanin in *Russia as a Developing Society* (Londra: Macmillan, 1985).

zılarının ya tarım üretimlerini artırarak ya da tarın dışı farklı çalışmalara yönelerek iyi durumda olduklarına işaret etmektedirler. Köy komünleri, bu köylülere engel olmadıkları gibi, getirdiği ekstra gelirden yararlanmak için bu tür faaliyetlerini teşvik ettiler. Daha yeni yorumlara göre önemli olan nokta şu idi: Ağır sanayi hamlesi, en azından erken dönemlerinde yerel-köy endüstrisini yok etmedi; aksine ona, daha ucuz malzeme ve araç gereç kaynağı sağlayarak yardım etti.[9]

Bu iki yorum arasında karar verebilmek için, bölgesel bakış açısını dikkate almak gerekir. Moskova'nın güney ve güneydoğu bölgesinde ve oradan Volga Irmağı'na doğru uzanan havzada, birkaç faktör tarımsal üretkenliği artırmayı veya başka işlerden zenginleşmeyi oldukça güçleştirmişti: Büyük şehir pazarlarının ve limanlarının yokluğu ve çoğunlukla arazi paylarının çok oluşu yüzünden birçok hane, yetersiz üretim, yatırımsızlık ve ağır vergilerin acımasız çarkına düştüler. Bu koşullar, birçoklarını demoralize ederken; en çalışkanlarını ayrılmaya ve başka yerlerde iş bulmaya teşvik etti. Buralarda ve Volga boylarında 1891'deki kıtlık ve onunla ilintili salgın hastalıklar, en şiddetli şekilde hissedildi.[10]

Buna karşın, büyük şehirlere ve limanlara yakın olan ve batı sınırı boyunda bulunan kırsal kesimdeki köylerin, girişimci ve kabiliyetli köylülere yeni ufuklar sunması daha muhtemeldi. Bu merkezi endüstri bölgesinin çoğu, Baltık, Polonya ve batı eyaletlerinin bir bölümü, Don ve Kuban bozkırları ve Karadeniz'in kuzeyindeki "Yeni Rusya'" için geçerliydi. Sanayi şehirlerinin artması, artı yavaş yavaş ve oldukça düzensiz ama gittikçe artan tarımsal gelişmeler, bu bölgelerde daha zengin, hareketli ve kendine güvenen bir nüfusun artmasını sağladı ve aralarından birçoğu şehirlere göç etti. Dengesiz coğrafi dağılımın çelişkili bir başka sonucu da, hızlı

9 Heinz-Dietrich Löwe, Die *Lage der Bauern in Russland, 1880-1905* (St. Katharinen: Scripta Mcrcaturae Verlag, 1987); Paul Gregory, *Russian National Income, 1885-1913* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Olga Crisp, "Russia," in Richard Sylla and Gianni Toniolo, ed., *Patterns of European Industrialisation* (Londra: Routledge, 1991), 248-268. Tartışmanın iyi özetlenmiş bir halini Gatrell'in eserinde bulmak mümkündür. Gatrell, *Tsarist Economy,* bölüm, i; sayfa 154-157'de ev sanayiinin gelişimini ele almaktadır.

10 A. I. Shingarev, *Vymiraiushchaia derevnia* (St. Petersburg, 1907). Bu çalışma böyle kırsal alanlardaki şartların canlı bir resmini sunar.

büyüyen kentlerin ve bölgelerin çoğunun Rus olmayan nüfusa sahipken; yoksulluğun vurduğu bölgelerin çoğunun Rus olmasıydı.[11]

DEVRİMCİ HAREKETİN CANLANMASI

II. Aleksandr'a 1881'de düzenlenen suikast, politik hedeflerine ulaşmaktan uzaktı. Ayrıca takip eden soruşturma sürecinde üyelerinin çoğu tutuklandığı için *Narodnaya Volya*'nın Merkezi Komitesi'nin yok olmasına yol açtı. Birçok yerel organizasyon ayakta kaldı ama birlikte hareket edebilme kapasiteleri ölümcül yara aldı. Hayatta kalabilen üyeleri, organizasyonlarını imparatorluk genelinde ancak 1890'ların sonlarında yeniden kurmaya başladılar ve Sosyalist Devrimci Parti'yi desteklediler.

Bu dönemde bu partilerin hücreleri, polislerin ilgi odağı haline geldiler. Suikast sonrası rejimin aldığı tedbirlerden biri de, güvenlik polisinin baştan başa revize edilmesiydi. Eski Üçüncü Bölüm tasfiye edildi ve yerine görevleri arasında üst düzey devlet adamlarını korumak ve terörist organizasyonların üyelerini soruşturmak olan çok daha geniş Polis Bölümü kuruldu. Polis Bölümünün önce Moskova'da, St. Petersburg'da ve sürgündekileri izlemek amacıyla Paris'te, sonra da 20 ayrı büyük şehirde kendi güvenlik büroları (*ohrannye otdeleniya*) vardı. Moskova *ohrana*'sının başkanı Sergey Zubatov, özel eğitimli yeni nesil güvenlik görevlilerinin yükselmelerini sağladı. Operasyonları, sistemli kayıtlarla desteklendi. Kısaca güvenlik polisleri profesyonelleşmeye başladı. Lenin, devrimci parti "Bizim güvenlik polisimiz kadar iyi eğitimli ve tecrübeli birkaç profesyonel" tarafından yönetilmelidir derken, onları coşkuyla övdü.[12]

Devrimci partiler, komplo tekniklerini çoktan mükemmelleştirmişlerdi ve polis onlar hakkında gerekli bilgileri toplayabilmek

11 Robert J. Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 43-83.

12 D. C. B. Lieven, "The Security Police, Civil Rights and the Fate of the Russian Empire," Olga Crisp ve Linda Edmondson, ed., *Civil Rights in Imperial Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 235-262; Jonathan Daly, "The Security Police and Politics in Late Imperial Russia," Anna Geifman, ed., *Russia under the Last Tsar: Opposition and Subversion, 1894-1917* (Oxford: Blackwell, 1999), 217-240. Lenin alıntısı için bkz. "Chto delat'?" *Polnoe sobranie sochinenii*, 5. baskı, cilt 6 (Moskova: Politizdat, 1959), 126.

için parti kadrolarına kendi gizli ajanlarını yerleştirmekten başka fazla bir alternatife sahip değildi. Bu ajanlar, güvenilirliklerini sağlamak için takip, bomba yapımı ve gizli haberleşme gibi bir teröristin hayatının parçası olan sorumlulukları paylaşmak zorundaydılar. Bu yolla çift yönlü, hem polis hem devrimciler için çalışan ajanlar ortaya çıktı. Muhalefet partileri, kamu hayatından tamamen koparılmıştı ve hiç kimseye karşı hesap verme zorunluluğu olmayan gizli polis gücü, kendisini kişisel çıkarları için kullanmak isteyen kişilere baş döndürücü fırsatlar sundu. Her iki tarafça da tespit edilmesi oldukça güç olan bu kişiler, kendi çıkarlarına göre sırasıyla ihanet ve terörist hareketler organize edebiliyorlardı. Bu, Büyük Petro'nun hem devletçi hem devrimci torunlarının, güven vermeyen tek bir figürde vücut bulması anlamına geliyordu.[13]

Bu kez de suikasti düzenleyenlerce kaçırılmamaktan endişe eden Sosyalist Devrimciler, terörizme konsantre olacak ayrı bir "mücadele birimi" (*boevoy otryad*) oluşturdular, böylece diğer parti üyelerinin kendilerini propoganda ve diğer barışçıl faaliyetlere adamalarına olanak tanıdılar. Yalnız bırakılmaları/tecrit edilmeleri, ilginçtir ki teröristlerin normal ahlaki ve politik kaygılardan tamamen özgür kalmalarını sağladı. Mücadele birimi, bir polis ajanı olan Evno Azef'in eline düştü ve onun komutası altında, kendisini göreve getiren rejimin yöneticilerine karşı organize edilmiş bir kampanya yürüttü. 1902'den 1906'ya kadar bu birimin kurbanları arasında Moskova Genel Valisi, aralarında iki içişleri bakanının da (Dmitri Sipyagin ve Vyaçeslav Pleve'nin) olduğu bazı bakanlar, Azef'in kendi patronları vardı. 4.000 civarında merkezi ve yerel yönetici öldürüldü veya yaralandı. Böylesi bir teröre, çok az ülke maruz kaldı. 1908'de Azef'in iki taraflı ajan olduğunun ortaya çıkması üzerine, polis zor durumda kaldı ve bu, Sosyalist Devrimcilerin ahlaki duruşunu kalıcı şekilde zayıflattı.[14] Bu durum, çarlığın

13 Nurit Schleifman, *Undercover Agents in the Russian Revolutionary Movement: The SR Party, 1902-1914* (Londra: Macmillan, 1988); Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997), 358-359.

14 Anna Geifman, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 20-21; Richard Pipes, *The Russian Revolution, 1899-1919* (Londra: Harvill, 1990), 146-149,169-171; Azef'in

son yıllarında kamuoyunun politikanın her şeklinden soğumasına küçümsenemeyecek ölçüde katkıda bulundu.

1890'ların başına kadar devrimci hareketlerin başlıca ilkesi, Marx'ın tarihsel evrim hakkında ileri sürdüğü öğretilerin Rusya'ya uygulanamayacağı yönündeki görüştü çünkü bu ilkeye göre Rusya'nın toplumsal kurumları, İngiltere'deki, ABD'deki ve son dönemde Almanya'daki durumun aksine, "burjuva kapitalizminden" geçmeden ve dışlanmış ve çok yoksul bir işçi sınıfı yaratmadan, Rusya'da sosyalist bir toplum yaratılmasına imkan sağlayacaktı.

Bu doktrini sorgulayan ilk devrimci figür, 1879'da terörizmi reddeden Georgi Plehanov oldu. 1880'lerde sürgünde kaleme aldığı bir dizi çalışmasında, Rusya'nın halihazırda "burjuva kapitalizmi" sürecine girdiğini ve Marx'ın tarif ettiği türden bir işçi sınıfını içeren modern bir endüstri sistemi yarattığını savundu. Komün sistemiyse, ona göre, yok olmaya yüz tutan eski ekonomik sistemin bir kalıntısıydı ve kapitalizmin baskısı altında yok oluyordu. Devrim, ancak kapitalizm kendi potansiyelini tükettiğinde ve işçi sınıfı büyüdüğünde ve olgunlaştığında mümkün olacaktı: Bundan önce devrim yapmaya çalışmak, erken ve sorumsuz bir şekilde hareket etmek demekti.

Plehanov, sadece kendisinin Marksizm versiyonunun "bilimsel sosyalizm" olarak adlandırılma hakkına sahip olduğuna inandı ve 1881'e kadar olan devrimciler dönemini, "halka tapanlar'" şeklinde hor görerek yok saydı. Bu terim, uygun bir şekilde "popülist" olarak tercüme edilse de, Rus olmayan Marksist devrimciler tarafından hâlâ yaygın biçimde kullanılmaktadır. Plehanov'un iddiaları, Rusya'nın farklı bir sosyal evrim yolu izlediğinini savunan "popülistlerle" görece geri kalmışlığı sebebiyle onun gecikmeli de olsa diğer Avrupa ülkeleri gibi aynı yolu takip edeceğine inanan Marksistler arasında canlı tartışmalara yol açtı.[15]

---

kariyeri, Boris Nicolaevsky'nin belirtilen eserinde incelenmiştir. Boris Nicolaevsky, *Azeff: The Russian Judas* (Londra: Hurst & Blackett, 1934).

15 Richard Pipes, *"Narodnichestvo:* A Semantic Inquiry," *Slavic Review* 23 (1964), 441-458; J. L. H. Keep, *The Rise of Social Democracy in Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1963), 15-24; Robert Service, "Russian Populism and Russian Marxism: Two Skeins Entangled," Roger Bartlett, ed., *Russian Thought and So-*

Plehanov'un görüşleri, kendilerini "bilimsel" olarak adlandırmayı sevenlere, kendilerini uluslararası arenanın bir parçası olarak görmek isteyenlere ve Rusya'nın farklılığında ısrar eden, içe kapalılıktan kaçmak isteyenlere çekici geldi. Ama doktrininin ciddi problemleri vardı: Rusya, yoğun ve "gelişmiş" bir işçi sınıfına sahip olana kadar beklemek zorundaysa, o zaman devrim, en azından onlarca yıl gecikmek durumundaydı. Bu süre içinde devrimciler, kapitalizmin ve burjuvazinin büyümesini "ilerici bir gelişme" olarak hoş görmek zorunda kalacaklardı. Çoğu devrimci, o kadar anlayışlı ve sabırlı değildi. Bu belirsiz ve korkutucu uzun dönem perspektifinin ortaya koyduğu ikilemlerle uğraşmak, Rusya Marksistlerinin en önemli meşguliyetiydi.

Bunlar dışında başka sorunlar da vardı. Rusya ilk önemli Sosyal Demokrat yani Marksist partinin kurulduğu yer olan Almanya'dan farklı bir topluma sahipti. 1903'te Brüksel ve Londra'da gerçekleşen İkinci Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Kongresi'nde parti yapılanması konusu üzerinde görüş ayrılıkları ortaya çıktı.[16] Plehanov tarafından desteklenen Yuli Martov, parti üye yeterliliği için "parti örgütlerinin yönetimi altında düzenli kişisel yardım" önerirken; karşıtı Vladimir Lenin, "parti örgütlerinden birine kişisel katılım" şeklinde daha sıkı bir formül önerdi. Bu önemsiz farklılık, karşılıklı iyi niyetle çözülebilirdi. Fakat gerçek şuydu ki, Martov ve Lenin, partinin doğası hakkında tamamen farklı düşüncelere sahiptiler. Martov, geniş tabanlı bir işçi partisi hayal ederken; Lenin, kendilerini tam zamanlı olarak parti işlerine adayacak gizli organizasyon eylemcilerinden müteşekkil bir parti yapısı düşünüyordu. Lenin, oylamayı kaybetti ama muhalifi olan Yahudi Bund örgütü, ilgisiz bir konu yüzünden kongreyi terk etti ve bunun üzerine Lenin, kongreden, çoğunluğu yine de kazandığını iddia ederek ayrıldı.[17] Bu olaydan sonra Lenin'in grubu, "Bolşevikler" yani "çoğunluk" olarak anılırken; Lenin karşıtları bir ölçüde küçük düşürücü deyim

---

ciety, 1800-1917. Essays in Honour of Eugene Lampert (Keele: University of Keele, 1984), 220-246.

16 Esasen bu kurucu kongreydi: 1898'de daha önce gerçekleştirilmiş bir kongre toplantısı vardı ancak bu kongreye katılan delegelerin neredeyse tamamı kısa bir süre sonra tutuklanmıştı.

17 Robert Service, *Lenin: A. Political Life*, cilt 1 (Londra: Macmillan, 1985), 100-105.

olan "Menşevikler" yani "azınlık" tabiriyle yetindiler.

Gerçekte dönemin Rusya'sında, az da olsa, sadece Lenin'in düşüncesi gerçekleşme şansına sahipti. Menşevikler, kanuni yapının işçi sınıfının yasal muhalefetine izin verecek ve böylece iktidarı nihai olarak ele geçirebilecek bir burjuvazi parlamenter sistemin oluşturulmasına bel bağlamaktaydılar. 20. yüzyılın ilk on yılında Almanya'da olan bitenden çıkarılabilecek en makul yorum buydu. Ama Rusya farklıydı. Hatta Martov'un haklı olabileceği ihtimalinin göründüğü kısa bir dönem olan 1905–1906 yıllarında bile şartlar o kadar çalkantılıydı ki, sadece birkaç tane istikrarlı işçi parti organizasyonu kurulabildi.

Lenin ise tam aksine Rusya'daki kanuni yapıyı yalandan ibaret bir şey olarak gördü ve Menşevikler tarafından ima edilen gecikmiş program hakkında giderek sabırsızlanmaya başladı. 1917'ye kadar kendi bakış açısını açıkça ifade etmediyse de, Lenin'in tarihin "burjuva" dönemini es edip, sosyalizme mümkün olduğunca hızlı bir şekilde geçmeyi; böylece tüm programı kısaltmayı amaçladığı çok açıktı. Lenin'in bu konudaki görüşlerini netleştirmesine yardım eden ve bu yüzden 1917 öncesi ve devrimin hemen sonrasında onun en önemli müttefiki haline gelen isim, Lev Troçki'ydi.

Lenin, Rusya'da köylü sınıfının, 1905-1907 sonrası toprak konusundaki hayal kırıklıklarından dolayı mülkiyetin ve düzenin değil, devrimin kalesi olacağına ikna olduğu için, iki devrimin bir araya gelmesinin mümkün olabileceğine inandı. Bu açıdan Lenin, Plehanov'un popülist olarak gözden çıkardıklarına benziyordu. Marksizm ve popülizmin iki farklı gelenek olduğu düşünülürse, Bolşevizm bu ikisinin bir sentezi gibiydi. Bolşevizm, Marksizm gibi enternasyonalist bir bakış açısına sahipti; devrimin taşıyıcılarının işçi sınıfı olduğuna inandı ama popülistler gibi küçük bir grup entelektüelin liderliği fikrini kabul etti. Ayrıca (1905 sonrası) köylü sınıfını "devrimci bir sınıf" olarak kabul etti ve onu harekete geçirerek ve ekonomik gelişmenin "burjuva" basamağını atlayarak doğrudan "sosyalizme" geçmeyi hedefledi.[18] Aslında, Bolşe-

18 Lenin'in bu görüşü, Rolf Theen'in eserinde ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Rolf Theen, *Lenin: Genesis and Development of a Revolutionary* (Londra: Quartet Books, 1974).

vizmi, sosyalizmin geniş bir işçi sınıfı partisi kurmanın mümkün olmadığı, izole edilmiş ve hoşnutsuz bir köylü sınıfına ve zayıf bir sivil topluma sahip olan Rusya'daki politik ortama en uygun biçimi olarak nitelendirmek daha anlamlı olacaktır.

Marksizm, emperyal-sömürgeci/yayılmacı ve Avrupalılaşmış sosyalizmken; popülizm etnik Rus sosyalizmi olarak nitelendirilebilir. Göreceğimiz gibi Bolşevikler, 1917'de bu iki vizyonu birleştirme çabasıyla, bin yıllık beklentilerle süslenmiş Rus milliyetçiliği ve enternasyonalizmin istikrarsız bir karışımını yarattılar.

SOSYAL DEĞİŞİM VE KENTSEL PROBLEMLER

Bir arada değerlendirildiğinde politik reformlar ve ekonomik değişimler, Rusya'daki sosyal ilişkileri çok derinden etkiledi. Bütün toplum, akrabalığı, toplumsal sınıfları (*sosloviya*), devlet hizmetini ve geleneksel köy kültürünü temel alan, kilisenin önemli rol oynadığı yapıdan uzaklaşmaya ve çekirdek aileyi, hareketli sosyal sınıfları, ekonomik işlerliği ve şehirleşmiş ticaret kültürünü temel alan kilisenin rolünün azaldığı bir modele dönüşmeye başladı.

Diğer bütün Avrupa ülkelerindeki gibi iş ve aile birbirinden ayrılmaya başladı: Ev, ekonomik üretim alanı olmaktan çıktı ve dinlenme, kişisel hayat ve böylece henüz Rusçada karşılığı olmayan özel hayat (mahremiyet) için bir cennet haline gelmeye başladı. Eğlence, toplumsallıktan çıkıp ticarileşti, hatta geleneksel *narodnye gulyaniya*, halk toplantıları veya halk gezintileri köy genel alanlarından sökülüp atıldı ve parklara, meydanlara ticari fuarların ve kukla şovlarının etrafına taşındı.

Mütevazı bütçeli şehirliler, tiyatrolara, müzikhollere *(estrada)*, sirklere ve 20. yüzyılın başlarından itibaren sinemaya gider hale geldiler. Gördüğümüz gibi, gazeteler tirajlarını yükseltmekte, kitap raflarında popüler romanlar satılmaktaydı. Şehir halkının gördüğü şovlar, duyduğu şarkılar, heyecanlandığı hikâyeler, bazen imparatorluğun vahşi bölgelerindeki Rus askerlerinin maceraları ve başarılarıyla ilgiliydi; genel olarak ise ne rejimin ne de topluma ayak uyduramayan entelektüellerin onaylamadığı materyaller içermekteydiler. Aksiyonun, suç ve seks içermediği durumlarda,

genellikle kendi şartlarına göre çekici görünebilecek lüks ve refah içinde bir hayatı tasvir ettiler: Seyirciler ve okuyucular, bunları yiyecek, giyecek, mobilya ve iç dekorasyonda kendi arzularını belirleyen bir rehber olarak kullandılar.[19]

Daha büyük şehirlerde günlük küçük ticaret yerleri olarak kullanılan geleneksel Rus fuarları-reyonları ve sergileri, kalıcı bir alanda uzmanlaşan özel dükkânlarla yer değiştirmeye başladılar. Ama bu dükkânlar, çok az sayıda da olsalar, St Petersburg'da Eliseyev şarkütericisi ve Moskova'da Petrovka mobilyacısı gibi zengin ve muhteviyatlıydılar. Kalabalıklar, satın alma güçleri olmasa da, vitrin camlarının önünde bir araya gelip vitrindeki ürünlere bakmakta ve onların değişik özelliklerini tartışmaktaydılar. Mağazalar, gazete reklamlarının ve ilk kadın dergilerinin yardımıyla, birer zevk ve moda okulu haline geldiler. Kadınlar, *sak* –omuzdan sarkan bol ceketlerin– özlemi içindeyken; erkekler de hasır şapka ve güzel ayakkabılar hayal ettiler. Her iki durumda da bunlara sahip olmak, o kişinin sıkıcı kırsal kültürden kurtulması ve kentsel yaşam tarzına katılmasını sembolize etmekteydi.[20]

Geleneksel sosyal bağların yıkılması, kendisini daha tehlikeli biçimlerde de gösterdi. Fabrikalarda çalışmak için köylerden şehirlere gelen erkeklerin çoğu, eşlerini ve çocuklarını aile toprağında çalışmak üzere, arkalarında evde bıraktılar. Bir oda köşesinde veya bir barakada birçok erkekle birlikte yaşayan bu kişiler, karşılarında çok az savunma mekanizmalarının olduğu tahriklerle karşı karşıya kaldılar. Günlük içki ve hoş arkadaşlıklar kültürü ve muhtemelen kumarın da olduğu tavernalar, cazip yerler idiler. Fahişeler, köşe başlarında cinsel tatmin yanında cinsel hastalıklar yaymaktaydılar. Alkolizm, holiganlık, bulaşıcı hastalıklar ve suç, hem otoriteleri hem de muhalif entelektüelleri endişelendirecek boyutta ve şekilde çoğaldılar.

Bahsi geçen sosyal problemler sonucu, şehirlerde politik tansiyon sürekli arttı. 1880'ler ve 1890'larda ev hizmetçisi olarak ve-

19 Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861-1917* (Princeton: Princeton University Press, 1985).

20 Steve Smith ve Catriona Kelly, "Commercial Culture and Consumerism," Catriona Kelly ve David Shepherd, ed., *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution, 1881-1940* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 106-164.

ya fabrikalarda, ulaşım depolarında, dükkânlarda çalışmak üzere gelen yeni göçmenlerin büyük çoğunluğu, umutlarını ve acılarını ifade edebilecekleri hiçbir kurumsal yapı bulamadılar; hatta ortak kimlik hissine bile ulaşamadılar. Sendikalar yasaktı ve henüz sivil toplum örgütleri bile yoktu. Belediyeler, fakir sınıfın kendini ifade etmesine hiçbir olanak vermeyen zengin oligarşinin kontrolündeydi.

Kilise de bu sınıfın ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli olmadı. Genel yargıya göre şehirleşme, dinî inançların kaybına sebep olur. Hatta şehirleşmenin dinî bir kriz yarattığını söylemek daha doğru olacaktır: Diğer Avrupa ülkeleri üzerine yapılan çalışmaların gösterdiği gibi, bu, dinî kimlik gelişiminde bir dönüm noktasıdır. Bazı açılardan yeni göçmenler, ailesiz, arkadaşsız, geleneksel ahlak değerlerinin olmadığı yeni hayat düzenine ayak uydurabilmek ve problemleriyle baş edebilmek için dine her zamankinden çok daha fazla ihtiyaç duyarlar. Ayrıca gazeteler, dergiler, hayır kuruluşları, İncil okuma veya dua grupları gibi yeni dinî faaliyetler ortaya çıkar. Eğer kilise bu faaliyetleri desteklemeye veya şekillendirmeye hazır değilse, toplum sekülarizme veya ateistliğe doğru kayar. 20. yüzyılın başlarındaki St. Petersburg'la ilgili kayıtlara göre, bu durum Rusya için de geçerli olduğunu gösterir.[21]

20. yüzyılın başları, her anlamda, sadece şehirlerde değil, kentsel davranış modellerinden giderek etkilenen köylerde de kuralsız toplumsal davranışlarda hızlı bir artışa tanıklık etti. Bu eğilim, gazetelerde "holiganizm" başlığı altında yayımlandı. Holiganizm, ıslık, laf atma, bağırış, küfür gibi şok edici veya rahatsız edici davranışlardan kapkaç, bıçaklama gibi cana ve mala kastetmeye kadar birçok davranışı içermekteydi.[22]

Gerçekte, holiganlık üzerindeki istatistikler son derece açıktır

21 Lucian Hölscher, "Secularization and Urbanization in the Nineteenth Century: An Interpretive Model," Hugh McLeod, ed., *European Religion in the Age of Great Cities, 1830-1930* (Londra: Routledge, 1995), 263-288; Simon Dixon, "The Orthodox Church and the Workers of St. Petersburg, 1880-1914," *a.g.e.*, 119-141.

22 loan Neuberger, *Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg 1900-1914* (Berkeley: University of California Press, 1993); S. A. Smith, "The Social Meanings of Swearing: Workers and Bad Language in Late Imperial and Early Soviet Russia," *Past and Present*, no. 160 (1998), 167-202.

ve her zaman mevcut olan hoyratlığın kibar bir toplumda giderek çok daha fazla fark edilmesinin yansımasından başka bir şey değildir. Fakat artık bu tür davranışların öncekine göre çok daha fazla rahatsızlık yarattığı kesindi. Rusya'nın yeni ve kendini hâlâ güvende hissetmeyen şehirli orta sınıfları, eski ve yerleşik uygarlıklardaki eşitlerine göre holiganizm tehdidini çok daha güçlü bir şekilde hissettiler.[23]

Şikâyetlerin düzenli olarak ifade edilmesi için hiçbir kanal mevcut olmadığından, bu davranışlara özellikle endüstriyel ilişkiler alanında sıkça rastlanmaktaydı. Çoğu işçi, ezilmiş ve haklarından yoksun durumlarını genellikle pasifçe kabul etmekteydiler fakat durgunlukları, zaman zaman ustabaşlarına, memurlara, polise veya işverenlerin mülküne karşı ilkel kanunsuzluk ve rastgele şiddet krizleriyle bölünmekteydi.[24]

İşçiler, kendilerini organize etmek için hiçbir yasal araca sahip olmadıklarından; aralarındaki yaş, eğitim, yetenek, işlev ve etnik veya dinî bağlılık farkları, çokuluslu bir imparatorlukta olması beklenenden çok daha az önemliydi. Yaşlı ve genç, vasıflı ve vasıfsız, tornacılar ve temizlikçiler, Ruslar, Ukraynalılar ve Letonyalılar; hepsinin sorunları ortaktı ve bunları ifade etmek için ayrımsız bir birliktelikle omuz omuza vermişlerdi. Bu da, sorunların, patlak verdiklerinde, normalde büyük endüstriyel birimlerdeki statü gruplarını ayıran geçilmez kapıları aşarak çok hızla yayılabilecekleri anlamına gelmekteydi.[25]

Otoriteler, bu durumun tehlikelerinden ve sosyalistlerin bunları suiistimal etme ihtimalinden elbette haberdar idiler. Ülkenin en yetenekli ve kararlı karşı devrimcisi Sergey Zubatov, bu konuda bir şeyler yapmaya karar verdi. 1901'de işçilerin huzursuzluğunu sosyal demokratlardan, aslında politikadan uzağa, tamamen eko-

---

23 Stephen P. Frank, "Confronting the Domestic Other: Rural Popular Culture and Its Enemies in Fin-de-Siecle Russia," Stephen P. Frank ve Mark D. Steinberg, ed., *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 74-107.

24 Daniel Brower, "Labor Violence in Russia in the Late Nineteenth Century," *Slavic Review* 41 (1982), 417-431.

25 Tim McDaniel, *Autocracy, Capitalism, and Revolution in Russia* (Berkeley: University of California Press, 1987).

nomik kanallara yönlendirmek için polis ağırlıklı bir sendika kurdu. Bununla beraber, ekonomiyi politikadan ayırmanın imkânsız olduğu ispatlandı: Sendikasının üyeleri, Temmuz 1903 Odessa genel grevine katıldılar. Zubatov'un rakipleri onu düzensizliği körüklemekle suçladılar ve sendikası kapatıldı.

Fakat çalışmaları, St. Petersburg'un endüstriyel banliyölerinden bir rahip, Peder Grigori Gapon tarafından devam ettirildi. Gapon, organizasyonu Rusya fabrika ve imalathane işçileri birliği patrikhanesinden destek aldığı için, tam olarak kurallara uymayan biri değildi ama işçilerin sorunlarını çözmek amacıyla bir şey yapmaktaki kararlılığının derecesi açısından laik din adamları arasında kesinlikle son derece sıra dışı bir kişiydi. Referans çerçevesi vatanseverlikti; "fabrika ve imalathane işçileri arasında Rus'un, gerçek bir Rus ruhunun yaygınlaşacağı bir yuva kurmak" istedi. Bu ruhu kendine yeterlilik, ılımlılık ve işçilerin barışçılıkla kültürlenmesini teşvik ederek yaymayı hedefledi. Bu hedef doğrultusunda ekonomik ve diğer konular hakkında konuşmalar tertip etmekten başka; çayhaneler, kulüpler ve karşılıklı yardım fonları kurdu.[26]

Onun başlattığı hareketin eski değerleri geri getirmeyi amaçlayan hareketlere benzer bir yönü vardı ve onun vatansefer ve dinî mesajından etkilenmiş olması muhtemel ve sorunları ve hayalleri için hukuksal bir kanal arayan çok sayıda işçiyi içine çekti. Gapon, bu baskıya duyarlıydı ve hareketinin ekonomik ve ahlaki boyutlar kadar, politik bir boyuta da ihtiyacı olduğuna karar verdi. Aşağıda sözü edilen Özgürlük Sendikası'ndan ve hükümetten memnun olmayan sosyal demokratlar grubundan tavsiyeler aldı. Onların yardımıyla liberal ve sosyalist düşünce öğelerini birleştiren, politik talepler içeren bir çağrı metni hazırladı. "Kapitalist sömürü" ve "bürokratik hukuksuzluğu," işçilerin karşı karşıya kaldığı iki ana kötülük olarak tanımlayan bu çağrı metni, sekiz saatlik iş günü, grev hakkı ve "normal" ücretler ve ayrıca temsili meclis sistemi, sivil özgürlükler ve halkın temsilcilerine karşı sorumlu olan hukuka bağlı bir hükümet talep etti ve böylece politik konularda da belli

26 Georgii Gapon, *Istoriia moei zhizni* (Moskova: Kniga, 1990), 17, 22; Walter Sablinsky, *The Road to Bloody Sunday: Father Gapon and the St. Petersburg Massacre of 1905* (Princeton: Princeton University Press, 1976), 85.

bir tavır takındı. İşçilerin çoğunun köyleriyle süregelen yakın bağlarını yansıtan çağrı metni, ayrıca ilga sonrası toprakların karşılığında talep edilen ödemelere son verilmesini ve toprağın üzerinde çalışanlara devri gibi en can alıcı köylü sorunlarını da ele aldı.[27]

Aralık 1904'te Port Arthur'un Japonya'nın eline geçmesi ve St. Petersburg'daki devasa mühendislik projelerinde başlayan grev, Gapon'un, işçilerin taleplerini halka açık olarak sunmaya karar vermesi gerektiğine dair beklentisiyle aynı döneme denk geldi. İşçiler, şehirde barışçıl bir yürüyüş yaptıktan sonra, çara hitaben yazdıkları bir dilekçeyi sunacaklardı. Bu fikir, atölye toplantılarında coşkuyla karşılandı. Gözlemciler, bunu "bir çeşit dinsel, mistik coşkunluk" olarak nitelediler. Vasilyevski Adası'ndaki bir bölge başkanı konuyla ilgili olarak "Yoldaşlar, ya çar bizi kabul etmezse ve dilekçemizi okumak istemezse?" diye sordu. Bu soru karşılığında "büyük bir kükreme" ve ardından şu sözler duyuldu: "O zaman bir çarımız yok demektir!"[28]

Kitlesel ruh halinden kaygı duyan hükümet, yürüyüşü son anda yasaklamayı denedi fakat bu sadece karmaşa tohumları ekmekle sonuçlandı. 9 Ocak 1905 Pazar günü işçiler, en iyi pazar giysileriyle çıkıp geldiler ve ellerinde ikonlar ve çarın portreleri olduğu halde yürümeye başladılar. Çeşitli endüstriyel banliyölerden gelerek, dilekçelerini sunmayı umdukları St. Petersburg'un merkezine doğru ilerlediler. Orada çar yerine, diken üstünde onları bekleyen askerlerle karşılaştılar. Uygun talimatlar verilmeden bir araya getirilmiş birlikler, bu kadar büyük ve kararlı bir kalabalığın görünmesi üzerine paniğe kapıldılar ve ateş açtılar. Ve bunun sonucu ortaya çıkan çatışmada 200 kadar insan öldü.

Daha sonra "Kanlı Pazar" adını alan bu katliamın önemini azımsamamak gerekir. Her şeyden önce katliam, aynı anda iki muhtemel gelişmenin; alt sınıfların ihtiyaçlarına karşılık veren yeniden canlandırılmış bir şehir ortodoksluğunun ve yenilenmiş, vatansever ve popüler bir monarşinin önünü kesti. Gapon'un protestosu,

---

27 Dilekçenin metnini Sablinsky'nin eserinde bulmak mümkündür. Sablinsky, *Road to Bloody Sunday*, 344-349.

28 Gerald Surh, *1905 in St. Petersburg: Labor, Society, and Revolution* (Stanford: Stanford University Press, 1989), 11-12.

eskiçağa ait sadık bir *çelobitnaya* ile 20. yüzyıl kitlesel işçi gösterisinin bir karışımı idi. Eski sosyal bağlar altüst edilmişti; yenilerinin temelleri ise ortadan kaldırılmıştı.

1905-1907 DEVRİMİ

Sonuç, bütün sosyal sınıfların, bölgelerin ve imparatorluğun bütün milletlerinin şu veya bu şekilde içinde yer aldığı yıkıcı bir sosyal düzensizlik patlaması ve çoğu on yıllar boyunca için için yanıp o anda serbest kalan, yok edici bir gücü biriktiren katmanlaşmış şikâyetlerin ve çatışmaların fışkırması idi.

Doğal olarak Kanlı Pazar'a ilk tepki veren işçilerdi. Kiliseden veya çardan herhangi bir destek ümidini bir kenara bırakan işçiler, tavsiyeler ve organize destek için muhalefete, özellikle de sosyalistlere döndüler. Sosyal Demokratlar ve Sosyalist-Devrimciler tepki vermekte yavaştılar: Liderleri hâlâ sürgündeydi; ayrıca potansiyel destekçilerinden kopuk ve birbirleriyle ateşli polemikler yapmakla meşguldüler. Yerel aktivistler; toplantılar, protestolar ve grevler düzenlemek için yapabilecekleri ne varsa yaptılar. İşçilerle temasları gitgide iyileşti ve daha organize bir hal aldı.

Sonuç, İşçi Temsilcileri *Sovyeti* (Konseyi) adında, bir tür yeni bir işçi birliğiydi. İlk olarak İvanovo-Voznesensk tekstil kasabasında genel bir grev koordine etmek için kurulan sovyetler, genellikle herhangi bir kasabanın önde gelen işletmelerindeki işçiler tarafından, her 500 işçi için bir temsilci olacak şekilde seçildiler. Tartışmalarını, yalnızca temsilcilerin değil, seçmenlerin de katılabileceği ve katkıda bulunabileceği, büyük bir binada ve hatta açık havada yaptılar. Bu, en azından prensipte, herhangi bir temsilcinin, seçmenlerini tatmin etmekte başarısız olması durumunda geri çağrılabilmesine ve yerine bir başkasının görevlendirilmesine olanak verdiğinden, doğrudan demokrasiye yakın bir yaklaşımdı. Her sovyetin üyeleri, günlük işlerle ilgilenmek ve işverenlerle, belediyeyle ve polisle görüşmeleri yürütmek için bir yönetim kurulu/komitesi seçerlerdi; onları, kendilerinin olabileceğinden daha yetenekli sözcüler olarak gördüklerinden, bu iş için çoğunlukla profesyonel insanları seçerlerdi. Sosyalist eylemciler, yönetim kurul-

ları aracılığıyla sovyetler üzerinde belli bir etki kurdular ve bazen onları doğrudan organize ettiler.[29]

Sovyetler, radikal entelektüellerin ve işçilerin, politik bir kriz döneminde birbirleriyle işbirliği yapması için en iyi forumlardı. İşçiler açısından, tanıdık bir hal almaktaydı: Genel toplantıları, herkesin konuşmayı denediği ve kitlesel coşkunun biriktiği, aşırı büyümüş ve düzensiz köy topluluklarını andırmaktaydı. Öte taraftan yönetim komiteleri, bilinçli politika ve organizasyon öğelerini sağlamaktaydı. Sovyetlerin en büyük anı, Ekim 1905'te yalnızca başkentte değil imparatorluğun çoğu yerinde normal üretim ve iletişimi kesintiye uğratan genel bir grev düzenledikleri St. Peterburg'da gerçekleşti. Bu, çarı, sivil özgürlükler ve seçimle gelen bir yasama meclisi sözü veren Ekim Manifestosu'nu kabule zorlayan nihaî bir darbeydi. 18 Ekim'de Lev Troçki'nin, sovyetlerin en parlak hatibinin, üniversite binasının balkonundan coşturduğu kalabalıklar, zaferlerini kutlamak için caddeleri doldurdular. Kısa bir an için *obşçestvennost* ve işçiler tek bir yürek oldular.[30]

Bütün sosyal sınıfların otokrasiye karşı kısa süreli ittifakı, onların geçmişte paylaştıkları yetersizliğin doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştı. İşçiler gibi, *obşçestvennost* da politik düşünceler hatta maddi çıkarlar ve profesyonel endişelerini ifade etmek için her türlü yasal çıkış yollarından mahrum bırakılmıştı. 1891 açlık krizi dönemindeki gönüllü faaliyetler dalgasını takip eden 1890'lar boyunca, meslek birliklerinin danışma toplantıları giderek politik bir nitelik kazandı. Örneğin, doktorlar ve öğretmenler, düşük statülerin ve köylü ayrımcılığının, eğitim programları ve kamu sağlığına sekte vurmasından rahatsızdılar. Bu grupların doğal yeri olan *zemstvo*lardaki hoşnutsuzluk, özellikle "üçüncü bileşen" arasında giderek artmaktaydı.

1901'de, *zemstvo*ların ve profesyonel çalışanların çabalarını koordine etmek amacıyla Özgürlük Birliği kuruldu. Birlik, kuruluş kongresini İsviçre'de düzenlemek zorunda kaldı fakat kısa bir süre sonra, özellikle Japon Savaşı'nda değişen durumun otokrasinin

29 Oskar Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Soldiers, and Peasants Councils, 1905-1921* (New York: Pantheon Books, 1974), 40-43, 51-55.

30 Surh, *1905 in St. Petersburg*, 337-341.

gücü ve yeterliliği hakkında şüphe uyandırmasıyla birlikte, Rusya içinde propaganda yapmaya başladı. Birlik, bildiriler yayınladı, otokrasinin evrensel, doğrudan ve gizli oyla seçilen bir parlamento eşliğindeki anayasal monarşiyle yer değiştirmesi taleplerinin giderek çok daha fazla dile getirildiği "özgürlük şölenleri" düzenledi.

Birlik, bir özgürlük hareketiydi ama şartlar onu, kendisini rejimin şiddet kullanarak yıkılmasına ve bir işçi ve köylü cumhuriyetiyle yer değiştirmesine adayanların da içinde bulunduğu sosyalistlerle işbirliği yapmak zorunda bıraktı. Hepsinin minumum ortak amaçlarına ulaşması –otokrasiye son vermek, seçilmiş yasama meclisi kurmak– bile oldukça zor görünüyordu ve bu daha ileri hedefleri gölgelemekteydi. Birçok liberal, giderek "solda hiç düşman yok" fikrine alıştılar, çünkü otokrasi o kadar rahatsız edici bir hale gelmişti ki, onun devrilmesi için her türlü metot ve işbirliği meşruydu. Ekim 1905 Devrimi'nin en şaşaalı günlerinde kurulan, kısaca "Kadetler" olarak anılan Anayasal Demokratlar ya da liberal parti de bu havadan etkilendi. Partinin programı liberal ve anayasaldı fakat (iktidar değil muhalifler tarafından yapıldığı zaman) terörizmi kınamayı reddetti ve köylülerin, toprak sahiplerinin topraklarının zorunlu istimlakı yönündeki taleplerini kabul etti.[31]

Rejimin gerçekten tavizler vermeye başlamasıyla birlikte, normalde geçirgen olmayan politik ve sosyal sınırlar arasında kurulan bu ittifak, kısa sürede dağıldı. Kadet Partisi'nde kendilerine bir yer bulan profesyoneller ve *zemstvo* mensupları, Ekim Manifestosu'ndan büyük oranda memnundular ve bu yüzden işçi hareketinden ayrıldılar. Sovyetler, kendi paylarına, daha radikal taleplerde bulunmaksızın, çalışmayı güçleştiren bir iç momentuma sahiptiler: Ilımlılık ve rutin, onların doğalarına aykırıydı. Hükümet, kasım sonunda cesaretini topladı ve ilk önce St. Petersburg Sovyeti başkanını ve bütün yürütme komitesi üyelerini tutukladı. Sonuçta, Moskova'da bir patlama meydana geldi; buradaki sovyet, tepkisiz kalmasının mümkün olmadığına karar verdi ve kızgınlığını ifade etmesinin silahlı isyandan başka hiçbir yolu yoktu. Bir aktivistin söylediği gibi "mücadele ederek yok olmak, eli ko-

31 Shmuel Galai, *The Liberation Movement in Russia, 1900-190;* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973).

lu bağlı, savaşmadan oturmaktan iyiydi. Söz konusu olan devrimin namusuydu."[32]

Moskova'nın Presnya bölgesine barikat kuran işçiler, şehir halkından fazla destek görmediler. Yine de hükümet, göstericilere kardeşçe yaklaşabileceklerini düşündüğü piyadelerine pek güvenmedi ve isyanı bastırmak için tanklı birlikler kullandı, bölgedeki evlerin çoğu yıkıldı ve en az 1000 insan öldü.[33]

Bu felaket, sovyetlerin karakterinin, diğer bir ifadeyle güçlerinin aynı zamanda zayıflıkları olduğu gerçeğinin altını çizer nitelikteydi. Sovyetlerin doğuşunda kriz ve çatışmalar ve doğuşlarına temel oluşturan sıradanlık, aynı zamanda onların istikrara kavuşmasının önünde önemli bir engeldi. Hiçbir anlamda sivil toplum örgütü değillerdi. İşçiler, kısa ve çarpıcı bir dönem için, onlar aracılığı ile hükümete ve işverenlere taleplerini kabul ettirebildiler. Fakat politik hayata etkili bir biçimde ve düzenli olarak katkı sağlayabilecek, kalıcı işlevsel bir organizasyon kuramadılar. Sovyetlerin baş döndürücü başarısı, işçilerin zihninde yeniden yakalamayı çok istedikleri, geçici bir özgürlük rüyası olarak yaşamaya devam etti.

Köylüler, Kanlı Pazar'dan doğrudan etkilenmemelerine rağmen, yine de hem Tanrı'nın kanununu ihlal eden hem de (Japon Savaşı'nda) etkisiz kalan otokrasi görüntüsünden derin bir rahatsızlık duydular ve dehşete kapıldılar. "Küçük Tanrı" sadece güçsüz değil ama aynı zamanda şeytani olduğunu ispatlamıştı: Hem *pravda* hem de *vlast*'ın (otoritenin) temelleri zayıflatılmıştı. Onlar, politik sistemi kendilerine daha duyarlı hale getirmenin hem mümkün hem de doğru olacağını hissettiler. Takip eden birkaç yıl içinde, değişik metotlar denediler: Yetkili makamlara dilekçeler verdiler, toprak sahiplerinin mülklerinden işgüçlerini çektiler, ilk önce Köylü Kongresi, sonra Devlet Konseyi için ilk temsilcilerini seçtiler ve hatta kanunu tamamen kendi ellerine alıp, toprak sahiplerinin hayvanlarına, araçlarına ve tohumlarına el koydular, onları evlerinden kovdular ve malikânelerini yaktılar. Koşullara göre farklı

32 V. Zenzinov, *Perezhitoe* (New York: Izdatel'stvo imeni Chekhova, 1953), 225.

33 Benzer bir şekilde 1994-95 ve 1999-2000, halkın sadakatinden emin olmayan Çeçenistan'daki Rus ordusu, terörizmi kökünden kazımak için top/ağır silahlar kullandı ve bu süreçte birçok sivilin ölümüne neden oldu.

zamanlarda ve yerlerde farklı taktikler uyguladılar. Köylüler, kullandıkları yöntemlerin seçiminde tamamen pragmatik davrandılar: Onların başlıca isteği, toprak sahipliği ve köylerin yönetimi konusundaki fikirlerini uygulamaya koymaktı.

İşçilerde olduğu gibi ilk strateji, kocaman bir dilekçe yerine, birkaç köy topluluğunun dilekçelerini ayrı ayrı sunmaktı. Başlangıçta, çarın "her sınıftan iyi niyetli insanları," "politik yapıyı geliştirmek ve insanların hayat şartlarını iyileştirmekle ilgili" önerilerini sunmaya davet eden 18 Şubat 1905 tarihli bildirisinden cesaret aldılar.[34] Köylüler, bazen okul öğretmenlerinin, rahiplerin, *zemstvo* işçilerinin veya bazen de siyasi parti temsilcilerinin yardımlarıyla, biri Şubat 1905'ten sonra, bir diğeri Ekim Manifestosu'nun ardından ve üçüncüsü 1906 baharında Duma seçimleri sırasında olmak üzere üç *pregovori* (defterler) yayınladılar. Dışardan katılımcılara rağmen bunların, genel olarak köylü sınıfının bakış açısını yansıttıkları söylenebilir.

En yaygın biçimde ifade edilen taleplerin çoğu, toprağın onu işleyenlere devredilmesi hakkındaydı. İçlerinden bazılarının –küçük bir kesimin– toprak sahibi olması bile, köylülerin "Toprak üzerinde tüm özel mülkiyeti kaldırmak ve özel mülkiyetteki, devlet, *udel,* manastır ve kilisenin elindeki tüm toprağı halkın tamamının emrine vermek esastır. Toprak sadece onu işleyenler tarafından kullanılmalıdır," görüşleri konusundaki kararlılıklarını zayıflatamadı.[35] Bundan başka köylüler, eşitsiz vergi sisteminin değiştirilmesi ve herkes için genel ücretsiz ilköğretim olanağının sağlanması konusuna eğildiler çünkü, Kursk köy meclisinin belirttiği gibi "hiçbir hakka sahip olmamalarının ana sebeplerinden biri, bilgisizlikleri ve eğitim eksiklikleriydi."[36]

Köylüler, sivil haklar veya imparatorluğun politik yapısı konularıyla işçilerden daha az ilgilendiler. Bununla beraber –belki de yörelerindeki bir öğretmenin teşvikiyle– konu üzerinde fikir be-

34 G. G. Savich, *Novyi gosudarstvennyi stroi* (St. Petersburg, 1907), 12.

35 Moscow *guberniia*'sındaki Volokolamsk *uezd*inden tipik bir çözüm için bkz. L. T. Senchakova, *Prigovory i nakazy rossiiskogo krest'ianstva 1905-1907gg: po materialam tsentral'nykh gubernii,* cilt 1 (Moskova: Institut Rossiiskoi Istorii, 1994), 132-138.

36 *A.g.e.*, 196.

lirttiklerinde, genel olarak Gapon'un dilekçesindekilere benzer fikirler öne sürdüler. Genelde 1861'de başlayan özgürleştirmenin tamamlanmasını, işlemekte oldukları bütün toprağın kendilerine verilmesini ve kendilerine toplumun geri kalanıyla aynı hakların tanınmasını, böylece tam vatandaşlık verilmesini talep ettiler.

Köylüler, kendilerinin dinlenmediğini hissettiklerinde başka stratejiler denediler. Onları *volost* seviyesinin üzerinde organize etmek için Temmuz ve Kasım 1905'te iki kongre toplayan Tüm-Rus Köylü Birliği'nin kuruluşuyla ciddi bir deneme yapıldı. Bunun kuruluşunda öncü rol, Sosyalist-Devrimci Parti tarafından oynandı ve bazı profesyonel kişilerin kongrelere katılımı sağlandı. Kongrelerdeki tartışmalar ve alınan kararlar, köy dilekçelerinin ruhunu oldukça yakından yansıtmaktaydı; ikinci kongre, daha da ileri gitti ve ülke çapında bir grev ve toprak sahiplerinin boykotu yoluyla doğrudan politik bir eylem çağrısı yaptı.

Bunun ardından, köylü birliği, tam olark bilinmeyen bazı nedenlerden dolayı aniden dağıldı. *Volost* seviyesi üstündeki tüm köylü birlikleri kırılgandı ve köylü olmayan liderler, 1905 sonlarına doğru başka sorunlarla meşguldü. Üstelik rejim, birliğe kanunsuz bir organizasyon muamelesi yapmakta ve üyelerini tutuklamaktaydı. Ama köylüler, şimdi de ümitlerini yaklaşmakta olan Birinci Duma seçimlerine bağlamışlardı.[37]

Bundan başka daha zorlayıcı taktikler de denediler. Kira grevleri organize ettiler, toprak sahiplerinin ağaçlarını kestiler ve otlarını yaktılar. Toprak sahiplerinin giderek artan oranlarda mallarını çaldılar; arabalarıyla onlara ait dış binalara saldırdılar, asma kilitleri kırdılar ve buğdayı evlerine götürmek üzere arabalarına yüklediler. Yaz gelince, başka bir kötü hasat dönemi ihtimalinin belirmesi üzerine, daha da ileri gittiler; toprak sahiplerini evlerinden attılar ve evlerini ateşe vererek onların geri dönmelerini güçleştirdiler. Doğuda Saratov'da ve batıda Çernigov *guberniya*sında iki kundakçılık dalgası başladı. Kundakçılık dalgası, daha önceden gördüğü-

37 E. I. Kiriukhina, "Vserossiiskii krest'ianskii soiuz v 1905g," *Istoricheskie zapiski*, no. 50 (1955). 95-141; Maureen Perrie, *The Agrarian Policy of the Socialist Revolutionary Party from Its Origins to the Revolution of 1905-7* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 108-110.

müz gibi, köylülerin en fakir olduğu ve topraktan yoksun olduğu Orta Kara-Toprak bölgesinin çoğunu kapladı. Malikâneyi yakma kararı genellikle köy meclisinde alınıyor ve hemen uygulamaya konuluyordu. Her aile reisinin eylemde rol alması bekleniyordu: "Ortak sorumluluk", rejime boyun eğmek kadar kafa tutmada da geçerliydi. Yangından etkilenen alan, genellikle gece vakti, binalardan yükselen alevler yüzünden kırmızıya boyanmaktaydı: [Bu nedenle] insanlar bu manzarayı "kırmızı horozcuk" diye adlandırdılar. Bu manzara, belirgin bir biçimde izlendiği komşu köylerde de yangın kararlarının alınmasına yol açtı. 1905-1906 boyunca, toplam malikânelerin % 15'ine karşılık gelen yaklaşık 3.000 malikâne tahrip edildi. Bunlar dışında, örneğin, köylülerin kütüphaneleri altüst etmeleri, "efendilerin yuvalarını" süsleyen sanat eserlerini ve antikalarını yağmalamaları gibi başka Vandal hareketler de vardı. Bu yaptıklarıyla köylüler, daima yabancı işgalcilere aitmiş gibi gördükleri bir çevreyi darmadağın ettiler.[38]

Öte yandan, her zaman başarıyla olmasa da, toprakların ve malların ele geçirilmesi sırasında birbirleriyle olan ilişkilerinde bir tür düzen sağlamaya çalıştılar. Ne de olsa birbirleriyle kavga etmemeleri, kriz zamanında, her zaman olduğundan çok daha önemliydi. Örneğin Saratov *guberniya*sında kararlı eylem süresince, içki dükkânları kapatıldı ve buğday, hayvanlar ve ürünler katı kurallara göre yeniden paylaşıldı. Yine de köylüler çoğunlukla, yetkililerin onlarla uğraşma görevini basitleştirecek şekilde, ayrım yapmaksızın yağma yaptılar ve sorumsuzluk derecesinde içtiler.[39]

1906-1907 boyunca rejimin, etkisini tamamen ve yeniden sağlamasıyla birlikte, köylü isyanları da son buldu. Uzakdoğu'dan dönen ordu, ve iç güvenlik için tam güçle kullanılmaya başladı; sorun çıkaran köylerde elebaşlarının yakalanması veya onlar yoksa o köylerdeki bütün erkeklerin kırbaçlanmak suretiyle cezalandı-

38 Maureen Perrie, "The Russian Peasant Movement of 1905-7," *Past and Present* 57 (1972), 123-155; Theodor Shanin, *Russia, 1905-7: Revolution as a Moment of Truth* (Londra: Macmillan, 1986), 83-84, 94-98; Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (Londra: Jonathan Cape, 1996), 182-184.

39 Shanin, *Russia, 1905-7*, 101; A. Shestakov, *Krest'ianskaia revoliutsiia, 1905-7gg* (Moskova, 1926), 38-39.

rılması için buralara birlikler sevk edildi.[40] Böylece, kanun ve düzenin yeniden sağlanması, yine, köylülerin sivil kurumlarla entegrasyonundan ziyade, otoritenin ortaya konması ve kullanılması yoluyla gerçekleşmiş oldu.

1905-1907 Devrimi, Rus toplumunun her kesiminin, rejim zayıflık gösterdiğinde açıkça ifade edebileceği ve eyleme dönüştürebileceği ciddi sorunları olduğunu gösterdi. Ayrıca, bu kesimlerin birlikte çalışamadıklarını, ortak kurumlar oluşturamadıklarını ve her ne kadar işçiler ve köylüler benzer hedeflere sahip olsa da, bu kesimlerden hiçbirinin muhalefet hareketini, sınıf ve etnik köken sınırlarını aşarak birleştirebilecek bir vizyona sahip olmadığını; rejimin, onları, bölerek ve zorlayıcı mekanizmalarını tam güçle seferber ederek yenebileceğini gösterdi.

Bununla beraber rejimin kendisi de tam olarak eski haline dönemedi. Muhalefeti bölmek için gereken bir iyi niyet gösterisi niteliğinde olan Ekim Manifestosu, rejimin gücünü en azından görünüşte bütün sınıflar ve imparatorluktaki etnik grupların çoğu tarafından seçilen bir yasama meclisiyle paylaşmaya kararlı olduğu anlamına geldiği için sonuçları açısından oldukça zengindi.

MUĞLAK ANAYASAL MONARŞİ

Eğer 1861, sivil kurumları başlattı ise, Ekim Manifestosu, bu girişimi yenilemiştir. Yine de, yeni reform dönemi, zıtlıklarla dolu olduğunu gösterdi fakat en azından sebebi, ilk dönemden miras kalan yarım işler değildi.

"Budanmış Speranski" sistemi altında, ismen otokrasi olan Rusya hükümeti, gerçekte bakanlıkları, valilikleri, asilleriyle merkezdeki imparatorluk sarayının ana damarlar olarak işlev gördüğü, birbirleriyle rekabet eden kişisel güç ağlarından müteşekkil bir bütün gibiydi. Taşra valilerini, genel polisi ve güvenlik polisini kontrol eden İçişleri Bakanlığı, çoğunlukla en güçlü birimdi ve eğer diğer bakanlıklarda güçlü bir kişilik yoksa, hükümete ağırlığını koyma eğilimindeydi. Bazen, Witte'nin maliye bakanlığı dönemin-

40 L. Martov, P. Maslov ve A. Potresov, ed., *Obshcheswennoe dvizhenie v Rossii v na-chale xx-ogo veka* (St. Petersburg, 1909-1914), cilt 2, kısım 1, 119-120.

de olduğu gibi, maliye bakanının dışında devlet-arazileri bakanı, saray bakanı ve savaş ve donanma bakanlarının da önemli ölçüde zenginlikleri, cebri güçleri veya atama hakları vardı.

1905'ten önce bu güç merkezleri arasındaki uyum ve faaliyetlerin koordinasyonu, çar tarafından sağlanmaktaydı. 19. yüzyıl imparatorları bunları yerine getirmekte bir ölçüde başarılı olmuşlar fakat çoklukla kendi kişisel güçlerine dayanmışlardı. II. Nikolay, bu işe çok uygun değildi: O, dikkat çekici günlüğünün tanıklık ettiği gibi, aile toplantılarıyla devlet işleriyle olduğundan çok daha ilgiliydi. Hatta sarayın sosyal olayları bile çar için son derece sıkıcıydı. Bu yüzden, onları elinden geldiği kadar kısıtladı. Bunun yerine sadık ve gerçek-inançlı Rus insanıyla doğrudan bir ilişki, bir tür "halk monarşisi" hayal etti. Karakter olarak, pasif ve çekingendi; en son konuştuğu danışmana katılma eğilimindeydi; gerçi bir kere bir politikaya veya kişisel atamaya karar verdiğinde, o konuda inat etme kapasitesi vardı. Her sabah omuzlarına yüklenen muazzam iş ağırlığını kaldıracak yönetici veya personele sahip değildi. İmparatorların en ehil ve çalışkanı bile imparatorluğun törensel ve süreklilik arz eden işleriyle baş edemeyebilirdi ve II. Nikolay, bütün bunlardan yoksun olup, örnek bir yönetici olmaktan çok uzaktı.[41]

Sonuç olarak, hükümet politikası, her biri, uygun bakan veya saray mensubu aracılığıyla çalışan ve çara söz geçirebilme yarışında birbiriyle itişip kakışan kişilerin çıkar çatışmalarının yaşandığı bir arena haline geldi. Devlet Konseyi üyesi olan A. A. Polovtsev'in III. Aleksandr'a yorumladığı gibi: "Eskiden taht, imparatora resmi iş ortamında değilse bile günlük sosyal ortamlarda veya ziyafetlerde doğruyu söyleyebilen soylu aristokratlarla çevriliydi. Şimdi aritokrasi yok olmuştu, yüksek tabaka da varlığını neredeyse güçlükle devam ettirmekteydi. İmparatora sadece, onu kendi kişisel egoist çıkarlarına ulaşma aracı olarak gören bayağı bürokratlar ulaşabilmekteydi."[42]

---

41 Dominic Lieven, *Nicholas II: Emperor of all the Russias* (Londra: John Murray, 1993), özellikle bölüm 5.

42 *Dnevnik Gosudarstvennogo Sekretaria A. A. Polovtseva*, cilt 2 (Moskova, 1966), 109.

Yerel yönetimlerde de durum aynı derecede kötüydü. *Gubernıya*da kilit öneme sahip figür, hem çarın temsilcisi hem de içişleri bakanlığı görevlisi olan valiydi. Kendi bakanlığının yerel işlerini, polis işleri de dahil, kendisi yürütürdü; ayrıca diğer bakanlıkların iç işlerine karışma yetkisi vardı ve onların faaliyetlerini düzenleyen bütün komitelere başkanlık yapardı.[43]

Bir aşağı seviyedeki *uyezd*de, paralel bir pozisyon, soyluların lideri, protokol müdürü *(predvoditel dvoryanstva)* tarafından doldurulmuştu. O tamamiyle farklı, politik bir sınıftı. Bütün bakanlıkların faaliyetlerinin koordinasyonundan sorumlu, aynı zamanda *uyezd zemstvo* birliğinin başkanıydı. Yerel soylu birliklerinin üyeleri tarafından seçilen bu kişi, maaşsızdı ve omuzlarındaki önemli derecede büyük sorumluluklara rağmen, kendisine yardım edecek herhangi bir yönetici personelden yoksundu. Birçok iş, bu ofisi elinde tutan kişilerin yeteneğine, enerjisine ve doğruluğuna dayanmaktaydı.

Bunun altında bakanlık tarafından atanan, muhtelif *volost*ların işlerinden sorumlu toprak amiri vardı. Yerel toprak sahibi soylular arasından atanırdı ve İngiliz Hindistan'ındaki mıntıka amiri gibi kendi bölgesindeki köylü kurumları üzerinde neredeyse hiç tartışmasız, sınırsız bir otoriteye sahipti: Onların kararlarını veto, kişisel atamalarını iptal edebilir, mahkeme kararlarını değiştirebilirdi. Görevini kötüye kullanması durumunda köylülerin yapabileceği çok az şey vardı. Bir toprak amirinin hatıratında altını çizdiği gibi "kendi çiftliğinde-kasabasında, toprak amiri *her şeydi*." O, kişisel güç merdiveninin en alt basamağındaydı.

Gubernya ve *uyezd* seviyesinde, gördüğümüz gibi seçilmiş yerel yönetim meclisleri, *zemstvo*lar vardı. *Zemstvo*ların yukarıda sayılan bütün ofislerle ilişkileri çok net bir şekilde belirlenmemişti ve sorumluluk sınırları eksikti. Her şeyden önce *zemstvo*lar, ne bir zemine ne bir çatıya sahiptiler. Ne bir yönetim makamına karşı sorumlulukları vardı, ne de *volost*lar üzerinde yönetim hakkına sahiptiler.[44]

---

43 Richard G. Robbins, *The Tsar's Viceroys: Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).

44 A. A. Novikov, *Zapiski zemskogo nachal'nika* (1899; reprint, Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980), 39. Bu makamı düzenleyen yasa ve amaçları için bkz. Thomas S. Pearson, *Russian Officialdom in Crisis: Autoc-*

Bütün bu farklı kurumlar, özel zamanlarda, özel bir problemi çözmek için parça parça geliştiler ama hiçbir zaman bir sistemin içinde kaynaşamadılar. Bu sebeple, valilik ofisinde, bakanlıkta veya sarayda doğru kişiyi bulmak, işleri bitirmenin kilidi olmaya devam etti. Üst üste binen otorite karmaşasını, ancak kişisel hamilik aşabilirdi. Bu dönemin kamu görevlilerinin ve bakanlarının hatıraları, (bu durumun) ürünü olan entrikaların hikâyeleriyle doludur.[45]

Ekim Manifestosu, karmaşaya yeni bir boyut kazandırdı. 1906 Temel Kanunu, imparatoru "otokrat" olarak tarif etti ama bu terime daha önceki dönemde eşlik eden "sınırsız" sıfatını dışarıda bıraktı. Halka sivil haklar sözü; yeni temsili meclise, Devlet Duma'sına, hükümetin ve yetkililerin faaliyetlerini gözlemleme hakkı verildi ve ayrıca yasaların hazırlanmasında, onları veto etmek de dahil, oldukça etkili olmaları sağlandı.

Öte taraftan çar, hatırı sayılır bir gücü elinde tutmaya devam etti. Yasamanın üst meclisi konumunda olan Devlet Konseyi üyelerinin yarısını o atadı. Ayrıca hükümeti hâlâ o belirliyordu; ve Duma'yı ve Devlet Konseyi'ni fesh etme hakkına sahipti. Eğer Duma veya Devlet Konseyi oturum halinde değilse, olağanüstü kanunlar çıkartabilirdi; fakat konseyler toplandığında onları temsilcilerin onayına sunmak zorundaydı.

Nüfusun büyük çoğunluğu, 1881'e dayanan olağanüstü hal hükümleri altında yaşıyordu. Bu, yetkililere bireyleri mahkeme kararı olmaksızın parayla cezalandırma, sürgüne gönderme, hapse atma, gazete ve dergilerin baskısını durdurtma veya kapatma, gösteri ve toplantıları yasaklama, diğer bir ifade ile siyasi hayatı ve sivil hakların kullanımını engelleme imkânı vermekteydi.[46]

---

racy and Local Self-Government, 1861-1900 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), bölüm 5.

45 Bkz. V. I. Gurko, *Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II* (Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1939); V. N. Kokovtsev, *Out of My Past* (Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1935); ve özellikle S. Iu. Vitte, *Vospominaniia,* 3 cilt (Moskova: Izdatel'stvo Sotsial'no-ekonomichcskoi Literatury, 1960), İngilizceye çevirisi için *The Memoirs of Count Witte*, çev. ve yay. haz. Sidney Harcave (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1990).

46 P. Waldron, "States of Emergency: Autocracy and Extraordinary Legislation, 1881-1917," *Revolutionary Russia* 8 (1995), 1-25.

1904-1907 yılları arasında resmi görevlilere karşı ülkeyi kasıp kavuran terör dalgasından sonra, polis şeflerinin, belediye başkanlarının ve valilerin bu yetkileri geniş ölçüde kullanması hiç de şaşırtıcı değildi.

Bir bütün olarak, Rusya'nın bir zamanlar ve aynı anda, hem anayasal bir monarşinin hem de bir polis devletinin oluşumuna tanıklık ettiğini söyleyebiliriz. Bu oluşumda sivil toplum ve onu bastırma yolları aynı anda güçlenmekteydi.

1906 baharında yapılan Birinci Duma toplantısı, bu durumdan kaynaklı gizli çatışma potansiyelini tamamen ortaya çıkardı. Sosyalist partiler, seçimi boykot etti. Sonuç olarak, katılanların en muhalifi olan Kadet Partisi, son derece iyi bir sonuç elde etti ve seçimden en güçlü grup olarak çıktı. Köylüler, geniş oranda onlara ve ayrıca sosyalist partilerin yokluğunda onların yerini dolduran bağımsız sol adaylara oy verdi. Kadetler, kendilerini, verilen yetki yüzünden, yasama programlarında toprak sahiplerinin mülklerinin geri verilmesini vurgulamaya mecbur hissettiler. Fakat hükümet, tarımsal sorunların bu şekilde çözümüne sırtını dönmüştü. Özel mülkiyetin dokunulmazlığı üzerinde ısrar etti ki ilk defa bir Rus hükümeti böyle bir tavır sergiliyordu. Sonuçta, hiçbir uzlaşma noktası bulunamadı ve böylece II. Nikolay, üç ay gibi kısa bir süre sonra Duma'yı kapattı.

Aynı anda, yeni bir başbakan atadı. Yeni başbakan, devrimi bastırmadaki kararlılığı ve cesareti ile öne çıkan Petr Stolypin'di. Stolypin'in kafasında yeni ve farklı bir reform programı vardı: Daha önce ayrı ayrı devam ettirilen sivil ve etnik stratejileri bir araya getirmeyi teklif etti.

Onun stratejisinin temelinde, Duma'yı "siyasi toplumu-milleti" geliştirmek için kullanmak, bir yandan sosyal reformları gerçekleştirmek, öte yandan yeni sosyal ve etnik gruplara bir nebze siyasi sorumluluğu paylaşma hissi vermek vardı. Aynı zamanda, bakanlar kurulunu kolektif sorumluluğa sahip bir hükümete çevirerek, bakanlıkların güçlerini koordine etmeyi ve merkezi ve yerel yönetimleri, köylü birliklerine varıncaya dek tek, birleştirilmiş bir sisteme dahil etmeyi umuyordu. O, kendisinin, monarşinin yetkilerini kısıtlamadığına, aksine, o makama daha geniş bir sosyal ta-

ban ve içinde daha iyi çalışabileceği bir yönetim çerçevesi verdiğine inanmaktaydı.[47]

TARIMSAL REFORM

Ekonomik anlamda Stolypin'in planlarının kilidi, 9 Kasım 1906'da Duma'yı es geçmek için başlangıçta olağanüstü hal koşulları altında ilan edilen ve köy komününün köylü toprağı üzerindeki cenderesine son vererek, yüzyıllardır süren devlet politikasını ve köylü alışkanlıklarını tersine çeviren tarımsal reformdu. Reform, ailelerin, artık aile reisinin malı haline gelen topraklarını ellerinde tutarak komünden ayrılmalarını mümkün kıldı. Kendi toprak parçasının tapusunu veya nicelik veya nitelik olarak ona eşdeğer bir şeyi talep eden herhangi bir ailenin isteği, komün tarafından yerine getirilmek zorundaydı. İlk defa olarak köylü toprağı, bir grup akrabaya veya topluluğa değil, bir bireye ait olacaktı. Her bir *gubernya* ve *uyezd*de devir işlemleri için gereken son derece kompleks toprak ölçümü ve işaretlenmesi işlemlerine yardımcı olmak için Toprak Uzlaşım Komisyonu kuruldu.

9 Kasım Kararnamesi, köylülerin statülerini tam yasal kişiler olarak kurmaya yardımcı olma amacı güden başka önlemlerle de desteklendi. "Ortak sorumluluk" ve fiziksel ceza 1903-1904'te ve özgürleştirme bedelleri 1905'te kaldırılmıştı. Şimdi ise köylülere kendi pasaportlarını alma ve *volost* önde gelenlerinin izni olmaksızın herhangi bir meslek veya iş bulma hakkı verildi.[48]

Stolypin'in Şubat 1907'de toplanan II. Duma'dan temel isteği, tarımsal reform yasasını geçirmesiydi. I. Duma gibi yasayı geçirmeyeceği belli olunca onu dağıttı. Daha kendisini uygun bir şekilde kabul ettirmeden, iki kez bir kenara itilmiş olan Duma, son derece umursamaz gözüküyordu. Bununla beraber Stolypin, onu tamamen ortadan kaldırma veya bir tavsiye kurumu seviyesine indirme baskısına karşı koydu. Onun yerine, seçim yasasını, gele-

47 Roberta Manning, The *Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government* (Princeton: Princeton University Press, 1982), 260-271.

48 Dorothy Atkinson, *The End of the Russian Land Commune, 1905-1930* (Stanford: Stanford University Press, 1983), 61-70.

cekte mecliste yüksek gelirli zengin kasabalıların ve Rus toprak sahiplerinin etkili olmalarını garanti edecek şekilde değiştirdi. 3 Haziran 1907 seçim yasası; köylülerin, serveti küçük kasabalıların ve Rus olmayanların meclisteki temsil oranını azalttı. Orta Asya Müslümanlarının temsili ise tamamen ortadan kaldırıldı.[49]

Stolypin, istediği çoğunluğu elde etmekte başarılı oldu: III. Duma, Rusya'nın merkezinden ve batısından gelen toprak sahiplerinin sağlam çoğunluğunun etkisi altına girdi. 1905-1906'da, devrimci terörizmi ve toprağın zorunlu geri paylaşımını desteklemeleri nedeniyle Kadetler'den ayrılan en büyük grup, 17 Ekim Birliği'ne (Ekimcilere, "Octobristlere") aitti. Yüksek oranda, düzensizce organize olmuş ve kendilerini belli belirsiz "sağcılar" olarak adlandıran temsilciler de onlara katıldı.

Stolypin'in toprak reformu, yürürlükte kaldığı görece kısa dönemde, bazı açılardan oldukça başarılı oldu. 1916'ya kadar, 2.5 milyon aile (toplamdakinin yaklaşık beşte biri) topraklarının tapusunu aldılar, 1.3 milyonu daha da ileri gitti ve kendi arazilerinin etrafını çevirerek, onları tek bir arsa halinde birleştirdiler. Diğer taraftan, aynı yıl, ailelerin % 61'i hâlâ topraklarını komün tasarrufunda tutmakta ve onların payı, dağıtılan toprağın yaklaşık % 70'ine karşılık gelmekteydi. Komünü terk edenlerin ekonomik durumları, en uç noktalara kayma eğilimindeydi: Bir tarafta komün düzenlemelerine hiçbir şekilde bağlı olmak istemeyen zenginler; diğer tarafta ise toprağa bağımlı, güçbela yaşam mücadelesi vermek istemeyen fakirler vardı. Onlardan sonra geriye, daha sonra "orta halli köylü" olarak adlandırılacak sağlam bir grup kaldı ve bu grup, bütün olarak komüne sadık kalmaya devam etti. Ayrıca refom, Rusya'nın batısında, miras yoluyla toprak tasarrufunun halihazırda çok daha fazla popüler olduğu Ukrayna ve Beyaz Rusya köylüleri arasında, reforma çok daha şiddetle ihtiyaç duyulan Rusya'dakinden çok daha başarılı oldu.[50]

---

49 Alfred Levin, *The Third Duma: Election and Profile* (Hamden, Conn.: Archon Books, 1973), bölüm 1.

50 Atkinson, *End of Russian Land Commune*, 89-91; W. E. Mosse, "Stolypin's Villages," *Slavonic and East European Review* 43 (1964-65), 257-274; Judith Pallot, "Open Fields and Individual Farms: Land Reform in Pre-Revolutionary Russia," *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 75 (1984), 46-60.

Gerçekte komün, beklenmedik bir dayananıklılık gösterdi. Genel toprak dağıtımı, 1890-1910 arasında daha sık yapıldı. Stolypin kararları yüzünden küçülen ufak pay sahiplerinden bile, komünden tamamen ayrılanların sayısı çok azdı. Komün, toprak dışında başka konular üzerinde de yetki sahibiydi ve köy birliğinin, örneğin yol, ortak toprak, su ve keresteye ulaşım hakkında aldığı kararlar, kendi paylarını özelleştirenleri bile etkilemekteydi. Küçülme, sıklıkla köy hayatının bu tür alanlarını karıştırdı ve sert çatışmalara yol açtı. Belki de bu sebeple, toprak paylaşımı komisyonları, komün üyelerinin topraklarını bireysel olarak değil, ortak hareketle özelleştirmelerini teşvik etti. Bu yıllarda kooperatif sayısında dikkat çekici bir artış görüldü ki ticaret kafasına sahip köylüler bile, bireysel olmak yerine ortak girişimciler olmayı tercih ettiler.[51] Stolypin, yeni özelleştirilmiş küçük toprakların sahiplerinin gerçek anlamda vatandaşlar haline geleceklerini, serbest ekonominin kurulmasında kendi paylarına düşen rolü oynayacaklarını ve yasal düzen ve monarşi için güvenilir bir temel olabileceklerini ummuştu. Uygulamada, onun yeni Rusya'nın kurucuları olarak görmeyi umduğu köylüler, kendilerinin komüne en sadık kişiler olduklarını ispat ettiler. Reformlarının gelişimi, ortak kurumların Rusya'da hâlâ canlı olduğunu ve onları parçalamanın köydeki çatışmayı artırmak anlamına geleceğini gösterdi.

DİĞER REFORMLAR

Stolypin'in diğer reformları, *obşçestvennost*u hükümet işlerinin parçası haline getirmek, yerel ve merkezi yönetimleri tek bir ağ içerisinde koordine etmek ve köylü kurumlarının ayrımcılığına son vermek amacındaydılar. *Volost*, bir *zemstvo* haline gelecekti: Yani, sadece köylüleri değil, bütün sosyal tabakaları temsil edecekti. *Uyezd* ve *gubernya zemstvo*ları, Rus olmayan bölgelerde de açılmalıydı, daha demokratik seçim yasasına sahip olma-

51 Judith Pallot, "Did the Stolypin Land Reform Destroy the Peasant Commune?" R. B. McKean, ed., *New Perspectives in Modem Russian History* (Londra: Macmillan,1992), 117-132; George L. Yaney, "The Concept of the Stolypin Land Reform," *Slavic Reviev* 23 (1964), 275-293.

lıydı ve merkezi yönetiminin daha fazla kontrolü altına girmeliydi; örneğin, atanmış bir yetkili, *zemstvo* başkanı olarak soyluların *uyezd* amirinin yerini alacaktı. Ayrımcı *volost* mahkemleri ise toprak amirinin onlar üzerlerindeki vesayetiyle birlikte kaldırılacaktı ve yerlerini, asayiş hâkimlerinin baktığı normal mahkemelere bırakacaktı.

Stolypin, ayrıca Ekim Manifestosu'nun sivil haklar konusundaki vaatlerini, "Eski İnananlara" karşı ayrımcılığa son vermek ve "kişi dokunulmazlığı"nın ne anlama geldiğini tanımlamak yoluyla hayata geçirecek bir yasa tasarısı hazırladı. Teklif edilen diğer kanunlar, 1922'ye kadar parasız, evrensel temel ilköğretim hakkı ve işçiler için zorunlu hastalık, kaza ve yaşlılık sigortasıydı.[52]

Bu değişiklikler, bir bütün olarak, bireysel tercihlerin ortak sorumluluklarla yer değiştirmesi, otoritenin kaynağı olarak kurumların kişilerin yerine geçmesi ve nihayetinde belki de yasaların gücünün keyfi güçle yer değiştirmesi anlamına gelecekti. Bu tür bir transformasyon, II. Nikolay'ın şüphe ettiği gibi, otokrasiyi sona erdirecekti. Öte taraftan monarşiyi, ona istikrarlı kurumlar ve daha geniş bir sosyal taban vererek güçlendirebilirdi. Yüzyıl sonra geriye bakıldığında, bu, Rusya için tasarlanan en iyi yönetim düzeniydi.

Ama reformlar, hem kişisel çekişmelerin, hem de Rusya elitleri arasında reformların hızı ve doğası hakkında çıkan sert ideolijik çatışmaların kurbanı oldu. Stolypin'in tarımsal reformlar için inşa ettiği ittifak, diğer projelere sıra geldiğinde ayakta kalamadı. Komünün saf dışı bırakılmasını destekleyen toprak sahipleri, *zemstvo*lar üzerindeki kontrollerini kaybetmeye ve toprak amirinin zayıflatılmasına şiddetle karşı çıktılar. Eğitimin yaygınlaşması, okulları kimin finanse edeceği, oralarda hangi dilde eğitim yapılacağı ve hangi dinin öğretileceği gibi konular hakkında derin ve bölücü soruları ortaya çıkarttı. Sadece işçilerin sigortalanması, hükümetin öngördüğüne az çok benzer şekilde yasalaştı.

---

52 G. A. Hosking, *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), bölüm 6; Peter Waldron, *Between Two Revolutions: Stolypin and the Politics of Renewal in Russia* (Londra: UCL Press, 1998), bölüm 2.

Stolypin için en acısı, kendisinin önerdiği *zemstvo*ların batı bölgelerinde kurulmasına dair yasa tasarısının 1911'de veto edilmesiydi. Bu onun için kilit yasaydı, çünkü bu yasa, onun en değer verdiği, yerel yönetimlerin demokratikleştirilmesi, onların merkezi yönetimle entegrasyonu ve Polonyalıların hâkim olduğu bölgenin Ruslaştırılması gibi prensipleri içermekteydi. Bu amaçların hepsine birden ulaşmak için, Stolypin çok karmaşık bir seçim sistemi planladı ki bu durum, onun yasa teklifini saldırılara açık hale getirdi. Devlet Konseyi'ndeki güçlü toprak sahipleri grubu, haklı olarak bu yasanın Rusya'nın diğer bölgelerindeki *zemstvo*ları demokratikleştirmek için bir deneme dönemini temsil ettiğinden şüphelendiler. Ama yenilginin hayati nedeni, II. Nikolay'ın kendisine bağlı Devlet Konseyi üyelerine yasaya karşı oy kullanma yetkisi vermesiydi. Onları buna iten, yasanın doğasından ziyade, Stolypin'e haddini bildirme, Duma'nın ve birleşik Bakanlar Kurulu'nun gücünü azaltıp saray ve otokrasinin gücünü yeniden tesis etme istekleriydi.[53]

Stolypin, yasasını, "onlar toplantı halinde değilken," 87 madde kapsamında geçirebilmek için, her zamanki gibi kararsız biri olan çarı, her iki kurulu da üç gün için kapatmaya ikna etti. Bu durum, olağanüstü hal şartlarının öyle aleni bir suiistimaliydi ki Stolypin, Duma'daki müttefiklerinin çoğunu kaybetti ve bundan sonra, 1911'de şüpheli bir saldırıda öldürülmeden önce bile, herhangi bir gruptan güvenilir bir destek alamayan, soyutlanmış tek başına bir figür olarak kaldı. Onun kaderi, kararlı bir reformcunun kendi pozisyonunu savunulmaz yapacak kadar çok sayıda düşman yaratmaya mahkûm olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

II. NİKOLAY'IN VİZYONU

Stolypin gibi, II. Nikolay da geniş kitlelerle devlet kurumları arasında açılan tehlikeli mesafenin farkındaydı. Ama onun, mesafeyi kapatma konusunda Stolypin'inkinden farklı, bambaşka fikirleri vardı. Ortodoks Kilisesi'nin rehberliğinde, sarayda ve orduda yetiştirilme tarzı, onun Petro-öncesi zamanların geleneklerini ha-

53 Hosking, *Russian Constitutional Experiment*, 116-134.

yata geçirerek monarşi ve halk arasında doğrudan bir bağı yeniden kurmanın mümkün olduğuna inanmasına neden olmuştu. Uzun süre beklenen halefi Aleksey'e, 17. yüzyılın en büyük çarının adını verdi ve iktidarı boyunca törenleri ve özellikle dinî olanlarını, kendi halkıyla bir birlik hissini yeniden yaratabilmek için fırsat olarak kullanmaya çalıştı. II. Aleksandr, *zemlya*, yani yerel elitle iletişim halinde bir monark olmayı istemişken, II. Nikolay, *narod* yani halkla doğrudan iletişim kurmayı amaçladı.

Örneğin, 1903'te, 19 yüzyılın erken dönemlerinde popüler bir *starets* (yaşlı) olan Sarov'lu St. Serafim'i azizleştirme sürecini başlattı. Kutsal Sinod'un, birini aziz ilan etmeden önce yapılması gereken gerekli incelemeler için yeterli zaman olmadığı yönündeki uyarısına karşın, Nikolay, sürecin hızlandırılmasında ısrar etti. O, bunun kilisenin kendi başına cevaplaması gereken bir soru olduğunu görmeyecek kadar duyarsızdı. Tambov'daki tören, katılımcıların çoğunu ve Nikolay'ın kendisini tatmin edecek kadar heybetli ve muhteşemdi. Ama planlama çok kötü şekilde yapıldığı için, lüks arabalarının içinde gelen soylular ve saraylılar içeri girerken; normal halkın içinden gelen birçok hacı dışarıda bırakıldı. Güven veren ihtişamına rağmen, süreç bir bütün olarak hem kilisenin bağımlılığının hem de derin sosyal toplumsal ayrımcılığın altını çizdi.[54]

Yönetiminin sonraki yıllarında, Nikolay için genel Rus halkıyla doğrudan kurulacak dinsel bir bağ, kutsal adam olarak ünlenen Sibiryalı köylü Grigori Rasputin'in kişiliğinde somutlaştı. Danışmanları, Rasputin'in kişiliği hakkında şüphelerini ifade ettikleri zaman, Nikolay, Rasputin'i, "O, sadece iyi, basit düşünceli ve dindar bir Rus. Zorda olduğum veya şüphelerle boğuştuğum zaman, onunla konuşmak istiyorum ve sonrasında her zaman huzur doluyorum," sözleriyle savundu.[55] Rasputin, çarın hemofili hastası oğlunun kanamasını durdurarak, imparatorun ve eşinin güvenini

54 G. Freeze, "Tserkov', religiia i politicheskaia kul'tura na zakate starogo rezhima," *Reforma Hi revoliutsiia? Rossiia, 1861-1917gg* (St. Petersburg: Nauka, 1992), 32-35; aynı yazar, "Subversive Piety: Religion and the Political Crisis in Late Imperial Russia," *Journal of Modern History* 68 (1996), 308-350.

55 V. I. Rodzianko, "Krushenie imperii: zapiski predsedatelia Russkoi Gosudarstvennoi Dumy," *Arkhiv Russkoi Revoliutsii* 17 (1926), 37-38.

kazandı. Zamanla, her ikisinin de en yakın sırdaşlarından biri haline geldi ve bu konumunu seks hayatı, güç ve para kazanmak için suiistmal etti. Onun cezalandırılmayan çılgınlıkları, 1905'ten sonra egemen olan yüksek standartlarda açıklık ve hukuksallık ortamında daha da rahatsız edici bir hal alan, ahlaki ve kanuni normları aşındıran kişisel dokunulmazlığa muazzam bir örnek teşkil etti.

Nikolay, Duma'yı, Bakanlar Kurulu'yla birlikte Devlet Konseyi'ni ve gittikçe karmaşık hale gelen bürokrasiyi, onun "kutsal Rus"la iletişime geçmesine engel olarak görmeye başladı. Bir anlamda haklıydı da çünkü bu kurumlar, millet ve devleti monarşi figüründen ayrı, tek ve bağımsız varlıklar olarak cisimleştirmeye başlamıştı. (Ama sadece başlamıştı.) İşte bu yüzden Nikolay, Devlet Konseyi üyelerini Stolypin'i zayıflatmaları için kışkırttı. Aynı sebeplerden dolayı, Rus Halkının Birliği'ni destekledi.[56]

Sonunda II. Nikolay, kendisinden çok daha büyük bir sürecin kurbanı oldu. Monarşinin prestiji, Kırım Savaşı'nı müteakip düşüşe geçmişti ve bu düşüş, Japon Savaşı'ndaki (1904-1905) yenilgi ve Polonya'nın kaybıyla (1915) hayli derinleşti. II. Nikolay'ın kendi ünü, Kanlı Pazar katliamından dolayı oldukça büyük bir zarar gördü. Rasputin'le ve ajitatör "Kara Yüzler"le olan bağlantısı, onun gözden düşme sürecini tamamladı. 1914'e kadar kentleşme, genel eğitim ve devrimci ayaklanmalar, uzak ve güya yardımsever olan "küçük baba"ya popüler bağlılığı fazlasıyla zayıflatmıştı. Bu arada Duma da, halk yığınlarını daha kurumsal ve sivil politikaların içine dahil etmek için çok fazla bir şey yapamadı.[57]

ORTODOKS KİLİSESİ'NİN REFORMU

20. yüzyılın başında yüksek dereceli din adamları arasında, tam olarak değilse de genel olarak, kilisenin yönetilme şeklinden dolayı kendi potansiyelini gerçekleştirmekten uzak kaldığına dair bir

56 S. A. Stepanov, *Chernaia sotnia v Rossii, 1905-1907* (Moskova: Rosvuznauka, 1992); Don C. Rawson, *Russian Rightists and the Revolution of 1905* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), bölüm 11.

57 Orlando Figes ve Boris Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven: Yale University Press, 1999), bölüm 1.

fikir birliği vardı. Nisan 1905'te çarın, dinî hoşgörü, dolayısıyla Ortodoks Kilisesi'nin imparatorluğun inanan kesimleri arasındaki ayrıcalıklı konumuna son veren bir manifesto yayınlaması, artan hoşnutsuzluğu ön plana çıkardı. Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmaya ve başka bir dine geçmeye artık resmi olarak izin verildiği için, kilise için kendi reformlarını yapmak ve ruhani sağlığını yenilemek çok acil bir mesele haline geldi.

1905 baharı boyunca, bütün piskoposlardan kilisenin durumu hakkında görüşlerini bildirmeleri istendi. Bu, neredeyse hiçbirinin kiliseden memnun olmadığını gösterdi. Birçoğu, kilisenin Kutsal Sinod'un otoritesinin *sobornost* prensibini ihlal ettiğini ve ruhani olanı seküler güce bağımlı hale getirdiği için sıradanlaştığını hissetmekteydi: Aralarından bir tanesi, kiliseyi "Protestan Sezaropapizm" yapmakla suçladı. Çoğu, aşırı ticariliğe son verilmesi, kilisenin seçilmiş bir konsey tarafından (*pomestnyi sobor*) yönetilmesi ve Sinod'un sadece onun yöneticisi haline gelmesi gerektiğini savundular.

Ama reformcular, buradan sonra kilisenin nasıl yönetileceği konusunda fikir ayrılığına düştüler. Genel olarak konuşmak gerekirse, kilisenin patrik başkanlığında, piskoposlar tarafından yönetilmesini isteyenler "piskoposluk otoritecileri"; ve kilise cemaaatlerinin yönetim kuruluna seçtikleri temsilciler aracılığı ile son söz hakkına sahip olması gerektiğine inananlar, "papazlık-merkezli liberaller" olmak üzere iki kampa ayrıldılar.[58]

Sobornost'u tabandan yeniden inşa etmek için papazlık bölgesini/cemaatini canlandırmak gerektiği konusunda herkes hemfikirdi. Çoğunluk, onun mevcut etkisizliğinin ateist sosyalizm öğretisinin önünü açtığını düşünmekteydi. Onlar papazlığa, kendi kendine mülk edinme, maliyesini idare etme, kendi okullarını kurma, hayır işleri düzenleme ve belki de köylü ve zanaatkârlara ucuz kredi sağlama haklarıyla birlikte tüzel kişilik statüsü verilmesi gerekliliğini hissettiler. Bazı reformcular, ayrıca papazlık

58 N. K. Gordienko and P. K. Kurochkin, "Liberal'no-obnovlencheskoe dvizhenie v russkom pravoslavii nachala XX veka," *Voprosy nauchnogo ateizma* 7 (1969), 313-34°; J. Y. Cunningham, *A Vanquished Hope: The Movement for Church Renewal in Russia, 1905-1906* (Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1981), 133-162.

cemaatlerinin kendi papazlarını-din adamlarını seçmeleri gerektiğine inandılar.[59]

Konstantin Pobedonostsev, *zemski sobor*'dan önceki dönemden geldiği için, bütün bu düşüncelere karşıydı. Ama, Ekim 1905'te onun yerine, şûra toplamaya ve reformu başlatmaya kararlı olan Aleksandr Obolenski geldi. Obolenski, reforma zemin hazırlamak amacıyla, farklı düşünceler arasından eleme yapacak ve beklenen meclise teklifler paketi hazırlayacak olan, üyeleri piskoposlar ve ilahiyatçılardan oluşan bir Ön Danışma Komisyonu oluşturdu. Komisyon, 1906'da aylarca sürecek toplantılar yaptı ve patrikliğin yeniden kurulmasını, papazlık bölgelerinin kendi kendilerini yönetmeleri, en azından kendi papazlarının seçiminde etkili olmaları ve kendi bütçelerini idare etme hakkına sahip olmaları gerekliliğini tavsiye etti.[60] Ortodoks Kilisesi'nin son iki yüzyılındaki en önemli reform için her şey hazır gibiydi. Ama son anda, elinde Ön Danışma Komisyonu'nun raporu olan II. Nikolay, bir meclis toplanmasına karşı çıktı. İlk iki Duma denemesinden sonra, muhtemelen, düşmanca fikirler için yeniden bir forum yaratmak istemiyordu; ayrıca kendi otoritesine rakip olabilecek ve kendi dinî duruşunu zayıflatacak patrik ihtimalinden de hoşlanmadığı açıktı. Bu tavrında II. Nikolay, Stolypin tarafından da desteklendi.[61]

Ortodoks Kilisesi'nin reforme edilemeyen zayıflığı, çarlık Rusya'sının son döneminde yapılan, geleceği belirleyici en önemli hatalarından biri oldu. Aralarında II. Nikolay'ın da bulunduğu çarlar, her şeyden önce, ilahi güce dayanarak yönettiklerini iddia ettiler, ki bu konuda aralarında en şevklisi II. Nikolay idi. Fakat çarlar, yine de sürekli olarak bu iddiayı desteklemesi gereken kiliseyi küçük düşürdüler ve zayıflattılar. Köylülerin Ortodoksluk inancı güçlüydü ve onların cemaat-topluluk hissiyatının hayati bir parçasıydı, ama içgüdüseldi ve esnek değildi. Reform yapılmamış ha-

59 Cunningham, *Vanquished Hope*, bölüm 4.

60 *A.g.e.*, bölüm 6-7.

61 A. V. Zen'kovskii, *Pravda O Stolypine* (New York: Vseslavianskoe Izdatel'stvo, 1956), 81-84; Episkop Nikon (Rklitskii), *Zhizneopisanie blazhennogo Antoniia, Mitropolita Kievskogo i Galitskogo*, cilt 3 (New York, 1957), 159-160.

liyle kilise, köylülerin alt kültürden üst kültüre geçişte, gittikçe artan sosyal hareketliliğin ve genel okuryazarlığın ortaya koyduğu zorluklara uygun tepki göstermeleri için köprüler kurmaktan acizdi.[62]

Kilise yapısal olarak da, bir din adamları ve meslekten olmayanlar-laik temsilciler forumunun yokluğu sebebiyle, sahte *starets* Rasputin gibi kişilerin entrikalarına açık hale geldi. Sahtekâr ve yarı okuryazar bir yobazın Kutsal Sinod için adaylar seçiyor olması, imparatorluğun son yıllarında monarşinin itibarını düşürmekte, en az diğer her öğe kadar etkili oldu.

SİVİL TOPLUM

Devlet, düzensiz reformlar yaparken ve kilise reform yapmakta başarısız olurken, toplum çok hızlı bir biçimde değişmekteydi. II. Aleksandr'ın reformlarının uzun vadeli sonuçları meyvelerini vermeye başlamıştı. Rusya, hızla daha kentli, eğitimli ve heterojen bir ülke haline gelmekteydi ve 1905-1906'nın politik reformları, farklı sosyal ve etnik grupların kendilerini çok daha iyi ifade edebilmelerine olanak sağladı.

Bu evrimin bir göstergesi, basındaki büyümeydi. 1900 ve 1914 yılları arasında yayınlanan dergilerin sayısı üçe, gazetelerin sayısı ise ona katlandı. Genişlemenin büyük bölümü, 1905 sonrası sansürün gevşetilmesinin sonucu olarak ortaya çıktı: Ön sansür tamamen ortadan kalktı, ama yetkililer "yanlış bilgi yayınlayan", "düzensizliği teşvik eden", "halkı resmi görevlilere, askerlere ve devlet kurumlarına karşı düşmanlığa sevk eden" yayınlara para cezası verme, durdurma ve kapatma haklarını korudular.[63] Siyasi ve profesyonel organizasyonların yasallaştırılması, doktorların, öğretmenlerin ve hukukçuların kendi dergilerini çıkarabilmelerini ve politik imalarda bulundukları zaman bile, bu dergilerde pro-

62 Simon Dixon, "The Orthodox Church and the Workers of St. Petersburg, 1880-1914," Mcleod, *European Religion in the Age of Great Cities,* 244-245.

63 Caspar Ferenczi, "Freedom of the Press under the Old Regime, 1905-1914," Crisp ve Edmondson, *Civil Rights in Imperial Russia,* 191-214; Benjamin Rigberg, "The Efficacy of Tsarist Censorship Operations, 1894-1917," *Jahrbücher für Geschichte Ost-europas* 14 (1966), 327-346.

fesyonel anlamda ilgilerini çeken konuları tartışabilmelerini sağladı. Yeni yayınlar, sadece eğitimli tabakaya ulaşmakla kalmadı. Büyük şehirlerde, özellikle işçileri ve alt tabaka çalışanlarını hedefleyen gazeteler ortaya çıktı: Örneğin, *Gazete Kopeyka* (Kopek Gazetesi) yayın hayatına başladıktan sonraki iki yıl içerisinde, 250 binlik bir satış rakamına ulaştı.[64]

Duma'nın varlığı, habere aç editörlerin işini büyük ölçüde kolaylaştırdı: Meclis toplantı halindeyken sarf edilen her sözü, ne kadar yıkıcı olursa olsun, yayınlayabilirlerdi. Örneğin, 1912'de Ekimcilerin gazetesi *Golos Moskvy* (Moskova'nın Sesi), Rasputin'in yüz kızartıcı bir dinî tarikatın üyesi olduğunu iddia eden bir mektup yayımladı ve bunun sonucu olarak gazetenin o günkü sayısı toplatıldı. Ama Ekimcilerin lideri Guçkov, Duma'da mektubun tamamını içeren bir gensoru önergesi vererek yasağı engelledi; böylece mektubun bir kopyası ülkedeki her bir gazetede basılabilir hale geldi.[65]

1905'ten sonra Rusya, gerçekten de sansasyonellik, sorumluluk ve yayın özgürlüğü üzerine bütün ikilemleriyle aniden modern medya dünyasının bir parçası haline geldi. Gazeteler, suç, şiddet ve skandalları yayımlamaktan hoşnuttu ve okuyucuları oyalamak için daha da fazlası vardı. Terörizm, Azef'in dikkat çekici kariyeri, Rasputin'in sorumsuz faaliyetleri, günlük yayın malzemesi haline geldi. Bütün bunlar, yetkililerin –hatta, belki de özellikle, çarın kendisinin– itibarını zayıflatmaya katkıda bulundu. Öte yandan kültürel ve entelektüel konulara verilen önem, ülke dışından ve ülkenin Rus olmayan bölgelerinden haberler, Rusların kendi kimlikleri ve dünya üzerindeki yerleri hakkındaki algılarını geliştirmelerine yardımcı oldu ve onlar için dünya, artık sadece çar ve Ortodoks Kilisesi'nden ibaret değildi.[66]

---

64 Louise McReynolds, *The News under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 225-226; Manfred Hagen, *Die Entfaltung der politischen Öffentlichkeit in Russland, 1906-1914* (Wiesbaden: Steiner Verlag, 1982), 144-149.

65 Hosking, *Russian Constitutional Experiment*, 211-212.

66 McReynolds, *News*, bölüm 10. 1907-1914 dönemine ait birçok gazeteyi aylarca okumuş birisi olarak, Rus gazetelerinin canlılığına ve dürüstlüğüne ve ayrıca yüksek kalitesine şahitlik edebilirim.

İşçiler, sivil toplumun gelişmesinden paylarını tam olarak alamadılar. 1905-1906'da onlara, sendikalaşma ve ekonomik konular hakkında grev yapma hakkı verilmişti. Kısa bir dönem için, ortak yardım fonları oluşturan, kütüphane veya çay ocakları çalıştıran, gazeteler veya haber bültenleri yayınlayan sendikalar, işçi sınıfının hayatının odak noktası haline geldi. Birinci ve İkinci Duma döneminde, sendikalar tarafından düzenlenen toplantılarda, işçi temsilcileri, yasama organının neler yaptığı konusunda bilgilendirme amaçlı konuşmalar yapmışlardı.[67]

Fakat 3 Haziran 1907 darbesinden sonra, yetkililer, sendikalar üzerinde tekrar çok daha sıkı bir kontrol uygulamaya başladılar. Polis, onları daha yakından gözetlemeye başladı ve toplantıları dağıtmak ve sendika şubelerini kapatmak için olağanüstü hal düzenlemelerini kullanmaktan çekinmedi. İşverenler, onlara daha az danışır oldular ve durgunluktan ve cesaretin kırılması yüzünden sendikalara üyelik azaldı. Bu şartları en iyi şekilde atlatan sendikalar, sosyalist faaliyetlerin sağlam bir çekirdeğine sahip olanlardı ki bunlar genellikle Menşeviklerdi, ama Bolşevikler de 1912-1914 döneminde bir veya iki önemli sendikayı kontrolü altına aldılar.[68]

Sendikaların giderek önemini kaybetmesiyle birlikte işçilerin huzursuzluğu, tekrar esaslı ve karmaşık bir hal aldı. 1912'de Sibirya'da Lena altın madenlerinde propaganda yapan işçilerin katliama uğraması, birçok şehirde grevler ve gösterilerin çıkmasına neden oldu. Sosyalist liderlerin kontrol edemediği genç, yetenekli ve sabırsız işçilerin sürüklediği bu protestolar, bazen üst düzeyde belirsiz politik amaçları ateşlediler ve sonra yine aynı hızla hiçbir sonuç vermeden sönüverdiler. Bütün bunlar, işçilerin, özellikle de üst düzeyde yetenekli ve okuryazar olanların, son derece hoşnutsuz olduğunu ve isteklerini ifade etmenin başka hiçbir yolu olmadığını hissettiklerini gösterdi. İşçiler, diğer sosyal sınıflardan çok az destek gördüler veya hiç görmediler. Savaşın arifesinde Tem-

67 Victoria E. Bonnell, *Roots of Rebellion: Workers Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914* (Berkeley: University of California Press, 1983), 195-209, 260-262, 312-315.

68 *A.g.e.*, bölüm 8.

muz 1914'te, şehrin geri kalanı kendi işleriyle meşgulken, St. Petersburg'un sanayi bölgelerinde barikatlar kurulmaktaydı.[69]

Bütün olarak, yetkililerin işçilere yönelik tavrı, onların mevcut sistemden kendilerinin neden çok az çıkarları olduğunu hissettiklerini açıklamaktadır. St. Peterburg'da Eski Leessner işletmesindeki işçiler bunu Eylül 1915'te şu sözlerle ifade ettiler: "Biz anavatanımızı, bize işçi organizasyonları kurmak için tam özgürlük, ifade ve basın yayın özgürlüğü, grev yapabilme özgürlüğü, Rus olmayanlar için eşit haklar ve sekiz saatlik iş günü verildiği ve toprak sahiplerinin toprakları fakir köylülere dağıtıldığı zaman savunacağız."[70]

İNTELLİGENTSYA GELENEĞİNİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Duma'nın oluşturulması, bir millet olarak Rusya'nın ve kendilerini onun milliyetçiliğinin koruyucuları olarak atamış Rusya'nın aydın sınıfının (*intelligentsya*sının) yeniden değerlendirilmesi için bir zemin hazırladı. 1905 Devrimi'nin başarısızlığı, otokrasiye karşı genel mücadelede, aydınlar sınıfının ve halkın çıkarlarının aynı olduğu kanısının sorgulanmasına yol açtı. Rus aydınları, profesyoneller olarak, eğitimsiz ve bir ölçüde mülkleri olmadan var olamazlardı ve kültüre ve kanuna çok az değer veren politik hareketleri desteklemek onlar için hiç uygun değildi. Bu, 1909'da yayınlanan ve 1905 sonrasında ortaya çıkan politik çöküşte, aydınları da rejim kadar sorumlu olmakla suçlayan, denemelerden müteşekkil bir kitapta, *Vehi*'de (Dönüm Noktaları) yöneltilen en önemli ithamdı.

Eski bir Marksist ve muhalif bir Kadet olan ekonomist Sergey Bulgakov, aydınlar sınıfının, bütün düşünsel hayatını, *narod* kavramını idealize ederek, halka hizmet etmeye yoğunlaştırdığını id-

69 *A.g.e.*, bölüm 10; Leopold Haimson, "Labor Unrest in Imperial Russia on the Eve of the First World War," Leopold Haimson ve Charles Tilly, ed., *Wars and Revolutions in International Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 500-511.

70 Alıntılayan S. A. Smith, "Workers and Civil Rights, 1899-1917," Crisp ve Edmondson, *Civil Rights in Imperial Russia,* 163.

dia etti. Aydınlar için, nedensellik düşüncesiyle doğan bilim inanç haline gelmiş ve *narod* putlaşmıştı; sonuç olarak, bu sınıfın üyeleri, artık bireysel özgürlüklere, sanatın özerk değerine, açık fikirli bilime, gerçekliğe ve iyiliğe inanmıyorlardı. Onların gözünde gerçeklik ve iyilik, halka hizmet eden öğelerdi; sanat ve bilimse eğer sadece insanların farkındalığını artırıyor veya onları fakirliklerinden kurtarıyorsa bir değer ifade ediyordu. Sonuçta, Bulgakov, aydınların insanoğluna, *çelovekobojestvaya* taptığını, Tanrıya inanmayı bıraktıklarını iddia etti.[71] O, birçok inançlı Ortodoks gibi, kilisenin milli uyanışta rolünü tam olarak oynayabilmesinin önşartının, esasen kiliseye gerçek *sobornost*unu geri kazandırmak ve onun devlete karşı bağımsızlığını sağlamak olduğunu savundu.

Vehi'nin düşünsel lideri, Sosyal Demokratların ilk programını yazan ve sonra Özgürlük Birliği'nin ve Kadet Partisi'nin kurucusu olan ekonomist Petr Struve'du. Şimdi, o, yine hayal kırıklığına uğramış; Kadetlilerin gerçekte Rusya devletini yıkmayı amaçlayan devrimci faaliyetlerde işbirliği yapar haline geldiklerine ikna olmuştu. O, devlet ve milletin Rusya için, en az diğer Avrupa ülkeleri halkları için olduğu kadar önemli olduğunu savundu ve bu iki kavramın, eğitimli insanları, kanun ve düzeni, mülkiyeti, kültürün farklı-bağımsız değerlerini kabul etmeye zorladığını ileri sürdü. Ona göre, Rusya tipi sosyalizm, Marksizm ve popülizm, devletin yıkılmasını savunmaktaydı ve onlardan Marksizm, milleti enternasyonel işçi sınıfı içinde eritmeyi amaçlamaktaydı. Bismark yönetimindeki Almanya örneğinden etkilenen Struve, "Günümüz Rusya'sının milliyetçi ideali, otoriteyle, kendi kimliğinin farkına varan halkın yeniden birleşmesidir... Devlet ve millet, organik olarak birleşmek zorundadır," dedi.[72]

Struve, Balkanlar'ın Slav ve Ortodoks toplumları Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarına karşı mücadelelerini yürütmesinden esinlenen Rus devletinin ve milletinin birbirleriyle isteyerek işbirliği yapabileceklerini savundu ve 1908-1914 döneminde yenile-

---

71 Sergei Bulgakov, "Geroizm i podvizhnichestvo," *Vekhi: sbornik statei O russkoi intel-ligentsii* (Moskova, 1909), 23-69; alıntı, s. 30, 36.

72 P. B. Strove, "Velikaia Rossiia," *Patriotica: sbornik statei za piat let, 1905-1910gg* (St. Petersburg: Izdatel'stvo D. E. Zhukovskago, 1911), 93-94.

nen Duma'daki merkez sağın kabul gören vizyonu Panslavizmin en açık savunucusu haline geldi.

Vehi'nin mesajı, geleneksel olarak güçlü bir devlete dayanan ve mülkiyet haklarına ve kanun ve düzene yüksek değer verilmesinde açık bir çıkarı olan, ticari ve endüstriyel burjuvazi arasında kabul gördü. Onlar, lider sosyal sınıf olarak, toprak sahibi soylular tarafından çok uzun bir süredir bir kenara itildiklerini hissediyorlardı ve kendilerinin olan şeyi geri almanın zamanın çoktan geldiğini düşünmekteydiler. 1910'da Moskova'nın iki önde gelen ticaret ailesi, Ryabuşinskie ve Konovalovi, "kiraz bahçelerini satın alan Lopahins" adına konuşmak için kendi gazetesine sahip yeni bir siyasi parti, İlericiler'i kurdular. Yeni parti, keyfi hukuk ve mülk ihlallerine karşı garantiler ve demokratik bir eğitim sistemi içeren, muğlak bir anayasal monarşi çağrısında bulundu. Dış politikada ise açıkça Panslavistti.[73]

1914'e kadar, *obşçestvennost*, oldukça iyi bir gelişme göstermişti ve kendi siyasi partilerini ve diğer sivil örgütlerini oluşturmaktaydı. Ama birçok açıdan, hâlâ çardan aşağıya doğru inen ve kişisel güç sahiplerinin elindeki bir toplumun içine saplanmıştı. Ayrıca, birçok üyesi, giderek istikrarsız bir hal alan Avrupalı büyük devletler sistemi içindeki Rusya'yı büyük bir savaşın içine çekecek bir dış politikayı desteklemekteydiler.

73 P. A. Berlin, *Russkaia burzhuaziia v staroe i novoe vremia* (Moskova, 1922), 286-293; V. Ia. Laverychev, *Pa tu storonu barrikad: iz istorii bor'by moskovskoi burzhuazii s revoli-utsiei* (Moskova: Mysl', 1967), 78-95; Richard Pipes, *Struve: Liberal on the Right, 1905-1944* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980), 176-186.

10

Savaş ve Devrim

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA DOĞRU

1906'dan sonra Balkanlar'daki Slavlarla dayanışma içerisinde ulusal bir birlik sağlamak fikri, Duma politikalarının geniş merkez kuşağındaki yeni Ortodoksluktu. Aslında bu, Rusya için çok tehlikeli bir politika idi. Alman birliği, çekici ancak yanıltıcı bir örnekti. Rusya, çok farklı bir ülkeydi. Rus imparatorluğunun çokuluslu yapısı ve köylü topluluklarına yönelik devam eden ayrım, Alman modeline benzer bir ulus inşasını zorlaştırmaktaydı. Bunu gerçekleştirmek yönünde atılan adımlar, Rusya'yı neredeyse imparatorluğu yıkacak bir savaşa sürükledi.

Rus devlet adamları, tehlikelerin farkındaydılar. Fakat imparatorluğun politik yapısında 1905 sonrasında meydana gelen değişiklikler, temkinli bir dış politikanın takibini zorlaştırdı. Dış ilişkiler hâlâ imparatorun yetkisinde ise de, pratikte çar bunu Bakanlar Kurulu'yla istişare içinde yapmak zorundaydı. Bu, bakanları sınırsız basının ve yorum yapmayı uzmanlık haline getirmiş Duma politikacılarının hedefi haline getirdi. Dışişleri Bakanı A. P. İzvolski, desteklerinin Rus hükümetinin dışarıdaki özellikle İngiltere ve Fransa gibi müttefik ülkelerdeki imajını güçlendirmek ve Japon Savaşı'na yol açan türden bir koordinasyonsuz saray entrika-

sına engel olmak için desteklerinin önemli olduğuna inandığı Duma delegeleriyle ilişkilerini geliştirmeye özen gösterdi. Politikalarına halkın desteğini sağlamak bağlamında yardımlarına güvendiği delegelerin hemen hepsi, güçlü birer panslavisttiler.

Onları memnun etmek için İzvolski'nin, bir yandan Balkanlar'da aktif bir siyaset izlemesi; bir yandan da Rusya'nın askerî ve ekonomik gücünün büyük bir savaşı riske edemeyecek kadar zayıf oluğunu bildiğinden, temkinli bir yaklaşım içinde olması gerekmekteydi. Avusturya'yı 1871 Boğazlar Sözleşmesi'nin revizyonuna ikna etmek yoluyla bir darbe yapmaya çalıştı. Bu sözleşmeye göre Rusya, donanmasını Osmanlı İmparatorluğu ile savaşta olsun ya da olmasın boğazlardan geçirebilecek; Avusturya ise bunun karşılığında Berlin Anlaşması'ndan beri sözde Osmanlı hâkimiyeti altında olan Bosna Hersek'i ilhak edecekti.

Bu olmuş gibi, Avusturya boğazlar üzerinde hiçbir uluslararası anlaşma yapılmadan, Bosna ve Hersek'i ilhak etti. İzvolski, bu durum karşısında Londra'dan beklediği desteği alamadı ve Avusturya'nın yaptığını kabul etmek ya da Sırbistan'ı ilhaka karşı çıkmaya teşvik etmek ve böylece genel bir Avrupa savaşına zemin hazırlamak arasında tercih yapmak zorunda kaldı. Stolypin'in başkanlık ettiği (İzvolski'nin yaptığı pazarlıklardan haberi olmayan) Bakanlar Kurulu, Rusya'nın bir savaşı göze alamayacağına ve Avusturya'ya teslim olmanın tek yol olduğuna karar verdi. Sırbistan'a Avusturya'nın nihai isteğine boyun eğmesi ve "iyi bir komşu olarak monarşiye karşı sorumluluklarını gelecekte de yerine getirmesi" tavsiye edildi. Bu, Rusya için aşağılayıcı bir durumdu; basının ifadesiyle "diplomatik bir tsuşima" idi. Hükümette ve kamuoyunda, Almanya tarafından desteklenen Avusturya'nın, Balkanlar'a tamamen hâkim olmak için Sırbistan'ı ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya hazırlandığı görüşü yaygınlık kazandı.[1]

Eğer durum gerçekten bu ise, Panslavistlere muhalefet eden devlet adamları bile Rusya'nın, boş boş oturup büyük bir Avru-

1 I. V. Bestuzhev, *Bor'ba v Rossii po voprosam vneshnei politiki, 1906-1910* (Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk, 1961), 222-251; Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 217-225; Caspar Ferenczi, *Aussenpolitik und Öffentlichkeit in Russland, 1906-1912* (Husum: Matthiessen Verlag, 1982), 180-193.

pa devleti olma iddiasından vazgeçmemesi gerektiğini düşündüler. Balkanlar'daki karışıklık, Rusya'nın gücünü ve 1911-1912 Balkan Savaşları'ndaki tavrını test eder nitelikteydi: Balkan devletleri, Osmanlı Devleti'ni küçük bir üs hariç bütün Avrupa'dan süren, başarılı bir askerî ittifak kurdular. Osmanlı'ya karşı zafer kazanan müttefikler, sonra sınırların düzenlenmesi konusunda birbirlerine düştüler. Stolypin'in suikastla öldürülmesinden sonra, hükümetin birliği, çok daha kırılgan bir hal aldı. Bazı Rus diplomatları, Osmanlı karşıtı bir ittifakı, yeni dışişleri bakanının onayladığından çok daha fazla teşvik ettiler ve hükümetin Slav kardeşlerini zor bir durumda iken yalnız bırakmaması için gösteriler yapan halkın desteğini sağladılar. Bu Panslavistler, Rusya'nın uluslararası baskının etkisinde kalmasından ve böylece Sırbistan Devleti'nin Adriyatik Denizi'yle bağlantısını kesen bir Arnavutluk devletinin kurulmasına izin vermesinden büyük bir öfkeye kapıldılar.[2]

Bu diplomatik başarısızlıklar, basın tarafından abartıldı ve Arşidük Franz Ferdinand'ın suikastını müteakip Avusturya'nın Temmuz 1914'te Sırbistan'a verdiği ültimatomla birlikte bakanların zihninde ilk sıraya yerleşti. Onları hareket geçiren iki şey: Duma ve basında dile getirilen kamuoyunu tatmin etme isteği ve bu kez diğer güçlerin gözündeki değerini yitirmemek için ittifaklarının arkasında durma ihtiyacı idi. Tarım Bakanı A. V. Krivoşeyn'in Bakanlar Kurulu'nun önemli bir toplantısında söylediği gibi, "Halk ve parlamento, Rusya'nın çıkarları için önemli olan böyle kritik bir anda hükümetin neden cesaretle harekete geçemediğini anlayamayacaktı. Bütün faktörler, Rusya'nın bu koşullarda izleyebileceği en makul politikanın, Orta Avrupa güçlerinin mantıksız iddialarına karşı çok daha güçlü ve enerjik bir biçimde karşılık vermek olduğunu göstermektedir."[3]

Böylece Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişi, hem yeni bir

---

2 David M. McDonald, "A Lever without a Fulcrum: Domestic Factors and Russian Foreign Policy, 1905-1914," Hugh Ragsdale, ed., *Imperial Russian Foreign Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 268-311; Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913* (New York: Russell & Russell, 1969).

3 D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (Londra: Macmillan, 1983), 142-143.

faktörün yani kamuoyunun, hem de eski bir etkenin yani Avrupa'da büyük devlet statüsünü muhafaza etmek isteğinin bir yansımasıydı. Sonuç olarak ülke, savaşa alışılmadık, en azından *obşçestvennost*'ta görülen bir ulusal birlik duygusu içinde başladı fakat kısa bir süre sonra bu birliğin uzun süreli bir temelinin olmadığı anlaşıldı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Yeni birlik duygusu, rejime, *obşçestvennost* ve halkı bir araya getirmek için son bir şans verdi. St. Petersburg sokaklarında çar ve ailesini alkışlayan binlerce insan toplandı. Duma, savaş kredilerini onayladı ve sonra politikaları tartışmaktan çok daha önemli işleri olduğunu ileri sürerek, toplantılarına sınırsız bir süre ile ara verdi: O an, hükümetin performansını gözlemlemek bile önemini yitirdi. Seferberlik genel olarak oldukça sorunsuz geçti ve aralıka kadar orduya en az 6 milyon insan alındı. *Zemtsvo*lar ve belediyeler, sağlık hizmetinin sağlanması ve hasta ve yaralıların cepheden alınması işine talip oldular.

Propaganda ve gönüllü hareketi, yeni bir vatanseverliği ortayaçıkardı. Aktörler ve müzisyenler, birlikleri eğlendirmek için cepheye gittiler. Sosyeteden kadınlar para topladılar veya hemşire olmak için gönüllü oldular. Gazeteler ve kartpostallar ve çok çeşitli gösteri ve gece kulübü şovları, Rusya'nın geçmişindeki bazı askerî kahramanları ve Kossakları, hemşirelerin kendilerini bakımsız hastanelerde yaralı askerlere adamasını göklere çıkardılar. İlginçtir ki çar ve Ortodoks Kilisesi, bu propagandada mütevazı bir yer işgal etti: Bu, sıradan insanların onları, askerlere ve insanlara göre çok daha az inandırıcı bulmaya başladığının bir işaretiydi.[4]

1915 baharına kadar Rus diplomatları, İngiliz ve Fransız hükümetleriyle, Konstantinopolis'in ve boğazların önemli bir kısmının savaştan sonra Rus topraklarına katılması konusunda anlaştılar. Bu, Panslavistlerin nihai amacının ve Rus diplomasisinin yüz-

4 Hubertus F. Jahn, *Patriotic Culture in Russia during World War I* (Ithaca: Cornell University Press, 1995).

yıllardır süre gelen isteğinin Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun tam desteğiyle başarılabileceğine dair bir izlenim uyandırdı.[5]

Ancak zaman içinde askerî yenilgiler sonucu halk desteği yavaş yavaş azalmaya, savaşın eşitliksiz yükünün ağırlığı algılanmaya, resmi çevrelerin yetersizliği anlaşılmaya ve yapılan anlaşmalar üzerinde bazı düzenlemeler yapılmaya başlandı. Savaşın hemen başında Rus ordusu, Fransızlarla yapılan ittifak gereği, Doğu Prusya'ya bir taarruz başlattı. Ancak henüz kaynaklarını tam olarak seferber edememiş olması, iletişim sorunları ve kötü komuta gibi nedenlerden dolayı Tannernberg'de Almanlar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı; 100.000'den fazla savaş esirini kaybetti ve bir kez daha geri çekildi.

1915 yılının baharında Almanlar bu başarılarını Gorlice'deki Rus cephesini aşarak ve Polonya içlerine kadar ilerleyerek devam ettirdiler. Bu aşamada uzun bir savaş planlayamamak, silahların ve teçhizat sıkıntısının giderek kritik bir hal almaya başlaması demekti. Bazen askerler cepheye hiç tüfekleri olmadan gönderildiler ve bir tüfeklerinin olması için arkadaşlarından birisinin ölmesini beklemek durumunda bırakıldılar. Eylülde Ruslar, Varşova, Vilna ve tüm "Vistula" bölgesinden, kısaca Polonya'dan çekilmek zorunda kaldılar.

Mühimmat krizi süresince *zemstvo*lar ve belediyeler, Tula *zemstvo*sunun bir üyesi olup, saygı duyulan ve hiçbir partiyle bağlantısı olmayan liberal görüşlere sahip Prens Georgi Lvov'un başkanlığında *zemgor* adı verilen bir birlik oluşturdular.[6] *Zemgor*, askerî malzemelerin siparişini yapmak ve işgücü sağlamak konusunda yardım önerdi. Bu, St. Petersburg'daki rakiplerinin o ana kadar askerî üretim ve devlet silah fabrikaları üzerindeki etkisini sarsmak isteyen Moskova sanayicileri tarafından ortaya atılan bir öneriydi. Moskovalı işadamı Pavel Ryabuşinski, fabrikaların askerî amaçları karşılayabilecek biçimde dönüşümlerinin kontrol edilmesi ama-

5 Belgeleri, E. A. Adamov'un belirtilen eserinde bulmak mümkündür. E. A. Adamov ed., *Konstantinopol'i prolivy: po sekretnym dokumentam byvshego ministerstva vneshnikh del* (Moskova: Litizdat NKID, 1926).

6 Onun mükemmel bir bir portresini Figes'in eserinde bulmak mümkündür. Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (Londra: Jonathan Cape, 1996), 49-51.

cıyla savaş endüstrisi komitelerinin kurulmasında önemli bir rol oynadı. Bu komiteler; hükümet, *zemgor*, işverenler ve Duma dışında, gayriresmi bir kurumda ilk kez seçilmiş delegelere sahip olan işçiler de dahil olmak üzere herkesin ekonomiye dahil olduğunu göstermesi açısından önemliydi[7]

Bu kurumların ekonomik etkinliği konusunda birçok tartışmalar yapıldı fakat politik anlamda, savaşa katılanları temsil ettikleri için büyük bir öneme sahiptiler. Eğer uzun süreçte onlarla işbirliği yapmaya hazır bir hükümet tarafından desteklenmiş olsalardı, sivil milliyetçiliğin kurumsallaşmış halini oluşturacaklardı. Ağustos 1915'te Duma'daki ve Devlet Konseyi'ndeki merkez partiler, halkın güvenini kazanan ve yasamadan vekillerin temsil edildiği bir hükümetin kurulması için çağrıda bulunan İlerici Blok adı verilen bir cephe oluşturdular. Bu blok, köylülere tam vatandaşlık hakkı, etnik ve dinî ayrımcılığa (Yahudilere karşı ayrımcılık da dahil olmak üzere) son vermek, bütün politik suçlar için af ve sendikaların yasallaştırılması da dahil Stolypin'in işçilerin birçok hakkının garanti edilmesini öngören çoğu amaçlarıyla benzeşen bir reform programı yayınladılar. Bazı bakanlar programı desteklediler ve "halkın güvenini kazanan" bir partinin kurulması için ciddi görüşmeler yapmaya başladılar.[8]

Ancak II. Nikolay, tam aksi yönde karar verdi. Onun milliyetçi ve sosyal birlik anlayışı, monarşik otoriteyi ve Ortodoks Kilisesi'nin çağrısını temel alan, tamamen sivil olmayan bir milliyetçilikti ve o, bu anlayışı ordunun komutanlığını bizzat üzerine alarak uygulamaya çalıştı. Duma'yı tatil etti, İlerici Blok'u destekleyen bakanlarını görevden aldı ve (Mogilev'deki askerî üsse) Stavka'ya gitti.

1916'da ordu, onun komutanlığı altında öncekinden çok daha iyi bir performans gösterdi. General Brusilov'un Karpatlar'daki başarılı taarruzu, Rusya'nın yüzyıllar önce "kaybettiği" Galiçya'yı as-

7 Lewis Siegelbaum, *The Politics of Industrial Mobilisation in Russia, 1914-1917. A Study of the War Industry Committees* (Londra: Macmillan, 1983), bölüm 3.

8 Michael F. Hamm, "Liberal Politics in Wartime Russia: An Analysis of the Progressive Bloc," *Slavic Review* 33 (1974), 453-456; Raymond Pearson, *Russian Moderates and the Crisis of Tsarism, 1914-1917* (Londra: Macmillan, 1977), bölüm 3.

kerî bir hareketle ele geçirebileceği ümidini uyandırdı. Fakat bu başarının çarın liderlik özellikleriyle çok fazla bir ilgisinin olduğu şüpheliydi. Operasyonları dürüst bir kişi olan Genelkurmay Başkanı General Alekseyev yürüttü ve ensesinde nefesini hissettiği müşkülpesent bir çarla uğraşmaktan neredeyse sinir krizi geçirdi. Daha önce oynadığı koordinatör rolünü bile oynayamaz duruma geldi ve hükümet halkın güvenini sağlamak bir yana, saray entrikalarının oyuncağı haline geldi. Bakanlar, genellikle kısa süreler için atandı ve kötü niyetli yorumcular bakanların "birdirbir" oynadıklarını fısıldadı.

Bakanların tayinlerini gerçekten çariçenin ve Rasputin'in belirleyip belirlemediğinin çok fazla bir önemi yoktu. Önemli olan, basındaki imalardan beslenen halkın, yeni milliyetçiliğin ışığında kendilerine nasıl bir rol biçtiğiydi. Daha önce bir çariçenin (veya eski bir metresin) Alman olmasının hiçbir anlamı yoktu fakat şimdi çok önemliydi. "Bu Alman kadın" ve Rasputin Almanya ile ayrı ve ihanet dolu bir anlaşma imzalamaya çalışan bir saray grubunun başını çekmekle suçlanmaktaydı, oysa buna dair bir kanıt yoktu. Aralık 1916'da Rasputin, birbirleri ile son derece uyumsuz, çarlığı çardan kurtarmak isteği dışında ortak hiçbir özelliği olmayan Duma politikacıları ve büyük prenslerden oluşan bir grubun komplosu sonucu öldürüldü.

Suikast, hiçbir şeyi değiştirmediği için, onu düzenleyenler başarısız oldular. Kasım 1916'daki Duma toplantısında Kadetlerin son derece saygı duyulan lideri Pavel Milyukov, hükümete karşı ciddi suçlamalarda bulundu ve her suçlamayı "Bu bir basiretsizlik mi? Yoksa bir ihanet mi" sorusuyla noktaladı. Milyukov, bu konudaki görüşlerini şu cümlelerle ifade etti: "Bir basiretsizlik veya bir ihanetle karşı karşıya olmamız gerçekten önemli mi? Hükümet bir ülkeyi organize etmenin bir devrimi organize etmek anlamına geldiğini iddia etmekte ve açık bir şekilde karışıklık ve karmaşayı tercih etmektedir."[9] İhanet suçlaması tamamen asılsız olmasına rağmen Milyukov'un taşı gediğine koyduğu kesindi.

9 Pearson, *Russian Moderates*, 115.

1917 DEVRİMİ

Eski rejimin sona erişi bir süredir öngörülmekteydi ama yine de bu aniden ve çok az kişinin tahmin ettiği bir anda gerçekleşti. Monarşi, saygınlığını; askerî yetersizlik, enflasyon, kaçakçılık, düşük ücretler ve yaşamı ortalama kasabalılar –bilhassa kadınlar– için daha da zorlaştıran yiyecek sıkıntısı gibi sorunlar yüzünden çok daha hızlı bir biçimde yitirmeye başladı. Ocak 1917'de polis, Savaş Endüstri Komitesi'nin işçi üyelerini yıkıcı faaliyetlerde bulunmak suçlamasıyla tutukladı. Böylece, işçilerin taleplerini meşru bir zeminde ortaya koyabilecek yegâne sözcü grubu da sahneden silinmiş oldu.

Yaklaşmakta olan yiyecek sıkıntısına dair söylentiler, 1917 Şubat'ının sonlarına doğru, 1914'ten beri Petrograd olarak çağrılmaya başlanan başkente ulaştı. Dükkânların önünde gergin bir şekilde kuyrukta bekleyen kadınlardan oluşan gruplardan bazıları, aralarında, isyanların çıktığı Putilov işletmelerinden gelen işçilerin de yer aldığı öfkeli işçi gruplarıyla birleştiler. Bunun sonucunda protestolar, genel bir greve dönüştü ve savaşın sona ermesini ve otokrasinin devrilmesini talep eden pankartlar ortaya çıktı. Kalabalıkları yatıştırmak için gönderilen Kossaklar, gönülsüzce başladıkları bu işi tamamen bıraktılar. Asiler cephanelikleri yağmaladılar ve polis güvenlik merkezlerini ateşe verdiler.

Stavka'da başkentle bağlantısı kesilmiş ve çelişkili raporlarla kuşatılmış bir halde bulunan Nikolay, başlangıçta Duma'yı feshetti ve askerî sıkıyönetim ilan etmeye yöneldi. Fakat kısa sürede bu seçeneğin ümitvar olmadığı konusunda ikna oldu ve generallerin tavsiyesi doğrultusunda savaşı devam ettirmek hatırına iç barışı tesis etmek için tahttan çekilmeye karar verdi. Bu feragat, başlangıçta Büyük Prens Mihail lehine idi fakat Mihail, Petrograd'daki kitlelerin monarşi karşıtı hislerinin ne kadar feci olduğunu gördüğünden, tahta geçmeyi reddetti. İmparatorluğun çift başlı kartalı, kamu binalarından söküldü ve Duma'daki Tauride Sarayı'nın duvarında asılı, Repin'in resmettiği II. Nikolay portresi indirildi.

Rus halkı, sadece bir çardan yoksun kalmadı; çarlık rejimini de sona erdirdi. Duma, çarın feshetme kararına uydu, fakat liderleri,

acil reformları gerçekleştirmek ve yetişkin erkekler tarafından seçilecek bir Kurucu Meclis tarafından Rusya'nın yeni anayasası yapılıncaya kadar düzeni korumak için geçici bir hükümet kurdu. Bu hükümetin geçici başbakanlığa Prens Georgi Lvov getirilirken, kabinesindeki bakanların çoğunluğunu Kadetler oluşturdu.

Bu şekilde 1917 Mart ayının başında Rusya, nihayet uzun süredir beklenen devrime sürüklendi. Bu devrim, hiç kimsenin tahmin edemeyeceği kadar tahrip edici bir biçimde gerçekleşti. Rejim, 1905-1907 arasında ayakta kalmayı başararak, hukuk ve düzeni bir biçimde restore etmeyi becerebilmişti. Fakat 1917'de büyük bir uluslararası savaşın baskısı altında bulunan "geçici" bir hükümetin aynı şeyi başarması zordu. Önceki rejimin savunucusu ordu, şimdi kontrolsüz, önlerine gelen her şeyi ele geçirmeyi veya köylerine geri dönmeyi amaçlayan silahlı çetelere bölünmüştü. Geleneksel sosyal bağlar ve bu bağlarla ilintisi olabilecek ortak moral değerler tamamen dağılmıştı. Rusya'daki halklar, yerel düzeyde geçici de olsa gücü ele geçirenlerin vahşetine terk edilmişti. Sorumluluk sahibi gözlemcileri on yıllardır endişeye sevk eden holiganizm, şimdi kontrolsüz bir biçimde sahnedeydi.

1905 Devrimi'ndeki durum ile karşılaştırıldığında, 1917 Devrimi'nde göze çarpan ayırt edici özellik, sadece eski rejimin güçsüz olması değildi. Diğer önemli bir fark da, 1917'de, gücü ele geçirebilecek ve bunu toplumun nasıl organize edilmesi gerektiğine ilişkin vizyonlarını desteklemek için kullanacak düzeyde örgütlenmiş, siyasi bir parti ve liderin varlığıydı. Lenin, sosyalistlerin 1905'teki başarısızlıklarından çok şey öğrenmişti. Her şeyden önce, köylülerin devrimin hayati bir parçası olduğunu çok daha iyi anlamıştı. Bir Marksist olarak bunu kabullenmekte bir hayli isteksizdi fakat toprak işgalleri ve malikânelerin yakılmasına dair deliller, köylülerin devrimin bir parçası olabileceğini düşünmesine yol açmıştı ve "işçilerin ve köylülerin devrimci demokratik diktatörlüğü" hakkında konuşmaya başlamıştı. Lenin, ayrıca ne kendisinin ne de partisinin her şeyi kontrol edebileceğini; eski rejimin tasfiyesi için, işçilerin, köylülerin ve askerlerin oluşturduğu örgütlerin yapabilecekleri ne varsa yapmalarına izin verilmesi gerektiğini anlamıştı. Lenin'in Nisan 1917'de yaptığı ve destekçilerinin çoğunu

şaşkına çeviren "Bütün iktidar sovyetlere!" şeklindeki açıklamasının gerisindeki temel neden buydu.

Kitle spontanlığına dönüşleriyle Bolşevikler, monarşinin çöküşünden sonra politikaya hâkim olan ve geçici hükümeti oluşturan politik partilerden ayrıldılar. Bu partiler, diğer bir ifadeyle Kadetler, Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler, çarlık politikalarının solunda, hatta aşırı solunda idiler: Ve hiçbirisi yasal olarak kabul edilmemişlerdi. Ancak şimdi, beklenmedik bir şekilde iktidara yükselen bu partiler, Rusya'yı bir arada tutmak, onu Alman işgaline karşı savunmak, ayrılıkçılıkları sınırlamak ve etraflarındaki uygarlığın çöküşünü engellemek sorumluluğunu üstlendiler. Birkaç ay önce hiç tahmin edemeyecekleri biçimde imparatorluğun mirasçısı ve burjuva toplumunun garantörleri haline geldiler.

Aslında monarşi çöktüğü zaman onun yerine bir rejim değil, iki rejimin geçmesi Rus toplumunun doğasında vardı. Geçici hükümet, üyelerinin çoğunu Duma'dan ve savaş dönemi gönüllü derneklerinden, *obşçestvennost*tan sağladı ve Rusya'nın parlamenter bir demokrasiyle yönetilmesini istedi. Hükümet, başlangıçtan itibaren, 1905'in zorlu günlerinden beri işçilerin hayallerinin kaynağı olan sovyetlerin ve Rusya'nın eşitlikçi topluluklardan oluşan bir federasyon olmasını destekleyenlerin gölgesinde kaldı. Monarşinin sona yaklaştığı görülür görülmez, işçiler ve askerler, fabrikalarında ve birliklerinde çok hızlı bir biçimde seçimlere gittiler ve Tauride Sarayı'na delegeler gönderdiler. Bunların ne yapacakları net değildi. Hiçbirisi ülkeyi yönetmeleri gerektiğini düşünmedi. Öte yandan onlar *narod*un görüşlerinin artık göz ardı edilemeyeceğinin kusursuz bir işaretiydiler. Kısa bir süre içinde her türlü kasabada ve genellikle köylerde sovyetler oluşturulmaya başlandı.

Yine de bu hükümet, "geçici" fakat yeni bir hükümetti ve eski rejimin mirasını reddetmek gibi kendisine ait bir programa sahipti. Çarlık döneminin güvenlik polisinin, normal polis teşkilatının, toprak kaptanlarının ve Şubat'tan önce zor kullanan bütün memurların görevlerine son verdi. Aynı zamanda geçici hükümet, Rus vatandaşlarının bir dizi sivil haklara sahip olacaklarını, Rus

olmayan milletlerin ise kendi kendilerini yönetme kararı verebileceklerini ilan etti. Rusya, Lenin'in kabul ettiği gibi "Dünya'nın en özgür ülkesi" olacaktı.[10]

Lvov, rejiminin sovyetlerin desteğine ihtiyacı olduğunu biliyordu ve bu yüzden ilk yaptığı şeylerden birisi, onlarla bir anlaşmaya varmak oldu. Bu anlaşmanın başlıca öğesi; savaşa yeni bir temelde "hiçbir ilhak veya savaş tazminatı olmaksızın sağlanacak genel bir barış anlaşmasına kadar savunma temelinde devam etmekti." Hem Prens Lvov hem de Temmuz'da onun yerine başbakan olan Aleksandr Kerenski, bu anlaşmanın ulusal ve post-emperyal *obşçestvennost*unu ve *narod*unu birleştirecek yeni bir Rus vatanseverliği yaratacağını ümit ettiler. Ancak kısa bir süre sonra *obşçestvennost*un ve *narod*un, görüşleri ve zihniyetleri itibariyle birbirlerinden çok farklı oldukları ortaya çıktı. Bu yeni ittifakı savunma konusunda önce Kadetler, sonra Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler kendilerini halk tabanından soyutladılar ve kendi içlerinde bölündüler; böylece; imparatorluk için veya kanun ve düzen için hiçbir sorumluluk kabul etmeyen *narod*un isteklerine sahip çıkan Bolşeviklerin önünü açtılar.

Askerler ve ordu

Obşçestvennost ve *narod* arasındaki kırılgan bağın kopacağı, Petrograd Sovyeti'nin 1 Mart'ta yayınladığı bir numaralı emirden de anlaşılacağı üzere en başından belliydi. Bu emir, askerlere birliklerinde, şirket düzeyinde ve üzerinde komiteler seçmelerini, (subayların otoritesinin tanınmaya devam edeceği) gerçek muharebe dışında askerî yaşamın bütün yönlerini kontrol etmelerini emretti. Bu sovyetlerin, oluşmakta olan ulusun kaderinin sorumluluğunu alan işçi sınıfı idealine son derece uygundu. Bir numaralı emir, askerî meselelerde belirleyici rolleri olması gerektiği konusunda ısrar eden askerlerin ruh hallerini değiştirdi. Çoğu, emri aştı ve kendi subaylarını seçme işine girişti. Eski ordunun saygıdan yok-

10 Leonard Schapiro, "The Political Thought of the First Provisional Government," Richard Pipes, ed., *Revolutionary Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968), 97-113.

sun hiyerarşisiyle yetişmiş subayları ise bu durumu genellikle bir hakaret/saldırı olarak algıladılar ve şaşırtıcı buldular çünkü disiplinle ilgili güçleri ve yetkileri ağır şekilde darbe aldı. Pavloski Alayı'ndan bir subay, bu durumu günlüğünde pişmanlık dolu şu sözlerle ifade etti: "*Narod*dan kastettiğimiz ulus demek, onların kastettiği ise demokratik aşağı sınıflar... Ortak bir dile sahip olmamız mümkün değil, bu eski rejimin lanetli bir mirasıdır."[11]

Reforme edilmiş ordu, çoğunlukla 1917 baharındaki ve yazındaki gibi işlev gördü. Askerî artellerdeki uzun süreli tecrübelerinin, askerlere, birliklerin sorumluluklarını kabul etmeleriyle gelen pratik zorluklarla başa çıkmalarına yardım etmesi gerekirdi. Ancak Haziran'da Avusturya'ya karşı büyük bir taarruza giriştiğinde, Kerenski, askerlerin yeni ruh hallerinin bu girişimini en başından zayıflattığını gördü. Alay komiteleri, "ellerinden gelenin en iyisini yapmak" yerine, ilerlemek için emre uyup uymayacaklarını tartıştılar. Bazıları, verilen emre uymanın "ilhak yok" politikasına karşı olduğunu ileri sürdüler. Bir tabur, "Bizim olanlardan vazgeçmeyeceğiz fakat başkalarına ait olanları da istemiyoruz," dedi ve yerinden ayrılmamaya karar verdi.[12]

Taarruz kaçınılmaz olarak kısa bir süre sonra hız kesti ve subayları, isyan ve kaçak dalgasıyla baş başa bıraktı. Saldırgan vatanseverlik dalgası içerisinde, Kerenski'nin *Obşçestvennost* ve *narod*u kaynaştırma çabası başarısız oldu. O günkü Fransız ordusuyla yapılan bir karşılaştırma aydınlatıcıdır. Fransız askerleri de 1917'de isyan ettiler, greve giden işçilerle birlik olduklarını açıkladılar, evdeki aileleri için endişelerini dile getirdiler, ilhak veya tazminatın olmadığı bir barış çağrısında bulundular ve "*les boches ne passeront pas*" [Almanlar geçemez!] konusundaki kararlılıklarını tekrarladılar. Rus askerlerinden farkları; istikrarlı bir cumhuriyette olmalarının sonucu olarak "vatandaş-asker" statülerinin garanti olmasından kaynaklı kendilerine güvenleri idi. Fransa'yı ülkeleri ve kendilerini de Fransız ulusunun bir parçası olarak gördüler. Komutanları taarruz operasyonlarını askıya aldıkları ve moral ve disiplini

11 "Iz ofitserskikh pisem s fronta v 1917g," *Krasnyi arkhiv* 50 (1932), 200.

12 Allan Wildman, *The End of the Russian imperial Army*, cilt 2 (Princeton: Princeton University Press, 1987), 92.

yeniden sağlamaya öncelik verdikleri zaman, Fransız *poilus*, eninde sonunda savaşmak için cepheye geri döndüler. Oysa Rus askerleri, Kerenski'nin "ulusunun" gerçekten kendi ulusları olduğundan emin değillerdi. Kendilerini, sovyetlere veya köy komünlerine daha yakın hissettiler ve kriz durumunda cepheyi terk etmeye ve telaş içinde eve dönmeye hazır olduklarını gösterdiler.[13]

Rusya'da disiplini, sivil ulus kavramı etrafında yeniden tesis etmek çabası çöktü ve bu, orduyu nihaî bir krize sürükledi. Temmuz'da atanan yeni başkomutan, General Lavr Kornilov, asker komitelerinin sayısının azaltılması ve asker kaçakları veya savaş sırasında itaatsizlik için ölüm cezası gibi uygulamalarla askerî disiplinin tam olarak sağlanması konusunda kararlıydı. Kerenski, ordunun savaşma kapasitesini canlandırmanın başka bir yolunu göremediğinden tereddütle de olsa Kornilov'a uydu. Fakat Kornilov'un talepleri, "nazik tavizleri" aracılığıyla bir çıkmaza neden oldu. Ağustos'ta Kornilov, olağanüstü hal ilan etmeyi ve askerî bir hükümeti başa getirmeyi amaçlayan elit birliklerini Petrograd'a gönderdi, fakat bu birlikler, yolda demiryolu işçileri tarafından durduruldular. Tarafsızlığını bırakmak zorunda kalan Kerenski, Kornilov'u görevden aldı, tutuklattı ve ihanetle suçladı.[14]

Aynı zamanda Kerenski'nin sözde ittifakının belirsizlikleri yok oldu gitti. Hem geçici hükümet hem de sovyetlerin ılımlı sosyalist liderleri, savaşı bitirmek için kendilerine tam yetki verilmesini isteyen generallerle, savaşı eski imparatorluğun karakteristik ekonomik sömürüsünü ve baskıcı düzenini devam ettirmek için bir bahane olarak gören halk kitleleri arasında sıkışıp kalmış, zayıf bir durumdaydılar.

Yalnızca Bolşevikler, savaşı hemen sona erdireceklerine ilişkin bir vaatte bulunduklarından, sonbahara doğru giderek çok daha fazla sayıda asker Bolşeviklere yönelmeye ve onları ordu komite-

13 Fransız askerlerinin isyanlar sırasındaki davranışları için bkz. Leonard V. Smith, *Between Mutiny and Obedience: 'The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 189-195, 252-258; and David Moon, "Peasants into Russian Citizens? A Comparative Perspective," *Revolutionary Russia* 9 (1996): 43-81.

14 George Katkov, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army* (Londra; Longman, 1980).

lerine seçmeye başladılar. O ana kadar birçok erkek, kendileri için esas olan şeyin, başkalarının Rusya'sını savunmak değil, kendi köylerine dönerek, yapılması beklenen arazi dağıtımına katılmak olduğuna karar vermişti. Askerler, silahlarını kapıp cepheden kaçarken bindikleri trenleri ülkenin içlerine doğru sevk ettiler. Yeni yeni gelişmekte olan vatanseverlik duyguları buharlaşmakta ve yerini krizlerle beli bükülmüş bir yerelliğe bırakmaktaydı.

Bolşeviklerin Ekim'de gücü ele geçirmeleri, bu beklentileri meşrulaştırdı. Ülkenin yeni hâkimleri ateşkes ilan ettiler ve tüm arazilerin köy meclislerine devredilmesini öngören bir genelge yayınladılar. Yani Lenin, "Proleter Enternasyonalizmi"ni köylü dar kafalılığının kırılgan ve tutarsız temelleri üzerinde başlattı.

İşçiler

1917'nin sovyetleri, 1905'tekilerden birkaç yönden farklıydılar. En önemli fark, şimdikilerin savunacak bir şeyleri olmasıydı: Bu, eski rejimin ortadan kalkmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni siyasi oluşum idi. Bu oluşumlar, yerel otoritelerdi ve devrim sonrası oluşan "düzenin" bir parçası idiler. Bu sorumluluk, savaş bitene ve Kurucu Meclis Rusya'nın geleceğini belirleyinceye kadar kamusal hayatın sürekliliğini sağlamak için sovyet liderlerini geçici hükümetle birlikte çalışmaya zorladı. Bunun sonucunda, yürütme komitesi; düzensizliğin ve karmaşanın yaygın olduğu sovyetlerin açılış toplantılarından bir hayli uzak, yeni tür bir bürokrasiye dönüşme eğilimi gösterdi. Bir gözlemci, bu durumu daha sonraki bir değerlendirmesinde şöyle ifade etti: "Ayaktaki kalabalık o kadar yoğundu ki, sandalyede oturanlar yerlerini terk etmek zorunda kaldılar. Bu arada bir yönetim kurulunun oturduğu masaya; başkanın etrafını saran kalabalık ve enerjik bir insan topluluğu, zor da olsa tırmanmaya çalışıyor ve onun toplantıyı yürütmesine engel oluyorlardı."[15] Dolayısıyla yürütme komitelerinin, gi-

15 Petrograd sovyetindeki bir tartışmanın, devrimin en ciddi/sağlam kronikçilerinden biri tarafından tanımı için bkz. N. N. Sukhanov, *Zapiski 0 revoliutsii,* cilt 1 (Moskova: Izdatel'stvo Politicheskoi Literatury), 116. yönetim kurullarının giderek artan uzaklığı için bkz. Marc Ferro, *October 1917: A Social History of the Russian Revolution* (Londra: Routledge, 1980), bölüm 7.

derek artan bir oranda, açılış oturumları olmaksızın karar vermeye yönelmeleri hiç şaşırtıcı değildi.

Böylece zaman içerisinde işçiler, bir kez daha kendi beklentilerinin dikkate alınmadığını hissetmeye başladılar. İşçiler, siyasi enerjilerini kasaba sovyetlerinden daha aşağılara aktararak, tek tek işletmelerdeki çalışma ilişkilerini ve işlerinin ele alındığı seçilmiş fabrika komitelerine odaklanmaya ve işverenler, sovyetler ve hükümet üzerinde baskı yapmaya başladılar. Fabrika komiteleri, ne sekiz saatlik çalışma günü için işçileri tahrik edecek konumda idiler, ne de bunu doğrudan tatbik edecek durumda idiler. Putilov İşletmeleri'nde (ve başka yerlerde) işçiler tarafından sevilmeyen ustabaşılar, sokağa ya da yakındaki bir nehre atılmak için el arabalarına bindirildiler.[16] Bu, kent ortamında yaşanan bir tür köy *samosud*u gibiydi ve sıradan işçiler için, yürütme komiteleriyle pazarlık yapmaktan çok daha keyif vericiydi.

Ekonomik şartların yaz boyunca giderek kötüleşmesiyle birlikte işverenler üretimi kısmaya ve işçileri işten çıkarmaya ve hatta işyerlerini tamamen kapatmaya başladılar. Bu önlemler, savaşın getirdiği yükün eşitsiz dağılımından kaynaklanan bütün o eski öfkeleri yeniden canlandırdı. Patronlarının sadece kendi servetlerini kurtarmaya çalıştığını düşünen işçiler, hesapların kontrol edilmesi ve işyerinin yönetiminin denetlenmesini, yani *raboçi kontrol* (işçiler tarafından denetimini) talep ettiler. İşçilerin hükümete eskiden beri duydukları güvensizlik, savaş vurgunculuğunun devlet aracılığıyla kontrol edilemeyeceği ve bu yüzden patronlarının hesaplarını bizzat işçilerin kontrol etmesi gerektiğini hissettikleri anlamına gelmekteydi.

Geçici hükümetteki Menşevikler, zor bir ikilem içinde kaldılar. İşçiler, her anlamda yürekten destekleyecekleri bazı taleplerde bulunuyorlardı, fakat şimdi bu talepler, üretimi ve bu yüzden savaşın yürütülmesini tehlikeye atıyordu. Kendisi de bir Menşevik olan Çalışma Bakanı M. İ. Skobelev, işçilere, greve giderek ve ücret

16 David Mandel, *Petrograd Workers and the Fall of the Old Regime*, cilt 1 (Londra: Mac-millan, 1983), 97-100. Fabrika komiteleri ayrıca Moskova ve başka yerlerde işçi radikalizminin biriktiği ve muhafaza edildiği bir yer işlevi gördü. Örneğin bkz. Diane Koenker, *Moscow Workers and the 1917 Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 1981), bölüm 4.

artışı talep ederek "sanayiyi altüst etmemeleri ve hazineyi boşaltmamaları" çağrısında bulundu.[17] İşçilerin çoğu, bu çağrıları kendilerine ihanet olarak algıladılar ve Bolşeviklerin fabrikalarda iktidarın işçilerce ele geçirileceği yönündeki propagandalarını çok daha büyük bir sempatiyle dinlemeye başladılar. Haziran'da düzenlenen bir fabrika komiteleri konferansı, Bolşevik sloganlarının kullanıldığı ilk kitle organizasyonu oldu. Konferans, işçileri kendi milis kuvvetlerini kurmaya, sanayicilerin ve bankerlerin mal varlıklarına el koymaya ve malların üretim ve dağıtımını düzenlemeye çağırdı.[18]

Ayrıca işçiler, cepheye gönderilmeyi reddeden Petrograd garnizonundaki askerleri de desteklediler. Temmuz'da Birinci Silahlı Makine Alayı cepheye sevk edilmelerine karşı çıktığı zaman işçiler şehrin merkezine akın ettiler ve sovyetlerin geçici hükümeti reddetmesini, iktidarı kendi ellerine almasını ve savaşın bittiğini ilan etmesini istediler. Sosyalist Devrimci Partisi Lideri Viktor Çernov sükünet çağrısında bulundu fakat göstericiler ona, "İktidarı ancak sana önerilince kabul et o... çocuğu!" diye bağırdılar. Bu bağırış ve Çernov'un utancı, geçici hükümetteki ılımlı sosyalistlerin içinde bulunduğu ikilemin bir özetiydi. Sonunda isyancı alay tarafından kamu düzenine yapılan tehditle derinden sarsılan ılımlı sosyalistler, kendilerine sadık birlikleri getirdiler ve göstericileri üç yüz kişinin ölümüne mal olacak biçimde zorla dağıttılar. Böylece Kanlı Pazar, işçilerin kendi sözde liderleri tarafından bastırılmış oldu.[19]

En etkili işçi örgütü, o yılın baharı ve yazında parça parça ortaya çıkan Kızıl Muhafızlar adı verilen bir işçi milis kuvvetiydi. Eski polis gücünün yokluğunda bu muhafızlar, şehir sokaklarında etkili bir güç haline geldiler. Sonbahardaki sovyet ön oturumlarında çoğunluğu kazanmaya başlayan Bolşevikler, muhafızları seferber etmek ve onların isyancı garnizon birlikleriyle koordinasyonunu sağlamak amacıyla askerî devrimci komiteler oluşturmaya baş-

17 R. P. Browder ve A. F. Kerenskii, ed., *The Russian Provisional Government, 1917: Documents,* cilt 2 (Stanford: Stanford University Press, 1961), 731-732.

18 John L. H. Keep, *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilisation* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1976), 83-84.

19 Alexander Rabinowitch, *Prelude to Revolution: The Petrograd Bolsheviks and the July Uprising* (Bloomington: Indiana University Press, 1968), bölüm 5-6.

ladılar. Ekim'de Petrograd'da ve diğer şehirlerde sovyetlerin iktidarı ele geçirmelerini mümkün kılan, işte bu ittifaktı.[20]

Köylüler

Köylüler; askerler ve işçilerle aynı politik evrimden geçtiler. Önce geçici hükümetle işbirliği yoluna gittiler; sonra, hayatlarına etki eden doğrudan bir iktidarın kurulmasının ardından derin bir hayal kırıklığı yaşadılar. Geçici hükümetin toprakların hepsini kendilerine vermeyeceğini, sadece, toplanması muhtemel Temsilciler Meclisi'nde çözümlenmesi beklenen toprak ve malzeme sıkıntılarını incelemesi için yerel komiteler oluşturduğunu öğrendiler. Toprağın eşit bir şekilde dağıtımı, birçok hane reisinin cephede olduğu bir zamanda ve acele içerisinde çok iyi yapılamayacağından, bu, oldukça mantıklı bir yaklaşımdı. Fakat meşruluk ve siyasal veya toplumsal değişikliklerin tedrici uygulanması ilkesi, köylülerin ruh haline uygun değildi. Onlar, çarın gittiği bir dönemde bütün toprakları ele geçireceklerini ve onları istedikleri biçimde ekebileceklerini ümit ettiler. Önce *volost* düzeyinde, sonra *uyezd* ve *gubernya* düzeylerinde olmak üzere toprak komitelerine aşağıdan akın etmeye, ilk olarak sıkıntılarını dile getirmek sonra da onlara çözüm bulmak için seçimle belirlenen "halk gücü komitelerini" oluşturmaya başladılar. Kendi polis kuvvetlerinden yoksun olan geçici hükümetin, bunları durduracak hiçbir gücü hiç yoktu.

Komiteler, bölgedeki bütün özel mülkiyet topraklarını ele geçirmeye başladılar, fakat bu toprakların sıkı bir denetim altında, kamulaştırmaya hazırlık çerçevesinde sahipleri tarafından işlenmesine izin verdiler. Yaz ve sonbahar boyunca köy ve *volost* meclisleri, 1905 yılını hatırlatacak biçimde, doğrudan harekete geçtiler. Volga havzası ve merkezdeki siyah toprak eyaletleri, cephe hattına yakın Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın sağda kalan bölümü boyunca kargaşa içindeydiler. Bu kez köylü ayaklanması, büyük kala-

20 Rex A. Wade, "The Red Guards: Spontaneity and the October Revolution," Edith Rogovin Frankel vd., ed., *Reassessments of 1917* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 54-75.

balıklar halinde cepheden eve dönmeye başlayan silahlı ve direniş olması durumunda savaşmaya hazır asker kaçaklarının katılımıyla büyüdü.

Onlara sadece askerler katılmadılar. Her zaman olduğu gibi, ortak sorumluluk ilkesi çerçevesinde bütün haneler müdahil oldular. Sonra tipik bir biçimde, köylüler yanlarına kağnılarını ve silahlarını da alarak köy meydanında toplandılar; malikânelere doğru hareket ettiler. Kâhyalar, sahiplerinin mülklerini köy meclisine devreden bir belgeyi imzalamak zorunda kaldılar; sonra köylüler arabalarına taşıyabildikleri her şeyi yüklediler ve arkalarında toprak sahibi ve ailesi için yetecek kadar mal bırakıp öküzlerini sürdüler.[21]

Hak ettiği kadarı ile baş başa bırakılan toprak sahibinin yeni düzenlemelere karşı çıkmadığı ve toprağını ücretli bir iş olmaksızın ektiği düşünülürse, köylülerin hareketlerinde düzen ve belli bir meşruluk kavramı olduğu söylenebilir. Öte yandan köylüler, kendilerine direnen her şeyi ve herkesi yakıp yıktılar. Direniş olmaması durumunda, toprak sahiplerinin ithal edilen ve yabancı bir kültürü ve zenginliği çağrıştıran resimlerini, kitaplarını, mobilyalarını ve heykellerini yok ettiler. [22]

Tarım Bakanı Viktor Çernov, köy topluluklarının toprağı ele geçirmesini ve kendi üyeleri arasında paylaştırmasını programının merkezine koyan Sosyalist Devrimci Parti'nin lideriydi. Fakat şimdi yiyecek üretiminin ve pazarlamasının altüst edilmesini önlemek amacıyla, köylülere, partisinin öngördüğü şeyi yapmamalarını telkin etmek zorundaydı. Çernov, köy komitelerinin "çok az işlenmiş/kullanılmış" toprakları devralmalarına yetki vererek parti programını kısmen de olsa uygulamaya çalıştı, ancak bu konuda meslektaşı ve aynı zamanda bir Menşevik olan İçişleri Bakanı Irakli Tsereteli'nin itirazıyla karşılaştı ve onun daha önce alınmış

21 Bu, birçok arşiv kaynağına dayanarak köylülerin hareket tarzı hakkında yazılmış kısa bir özettir. Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 52-53, 56.

22 V. V. Kabanov, "Oktiabr'skaia revoliutsiia i krest'ianskaia obshchina," *Istoricheskiezapiski*, no. 111 (1984), 100-150; John Channon, "The Peasantry in the Revolutions of 1917," Frankel vd., *Reassessments of 1917*, 119; Figes, *A People's Tragedy*, 362-367.

kararı aniden iptal etmesiyle, zor durumda kaldı.[23] SD'ler köylüler arasında en popüler parti idi. Fakat devrimin sıkıcı, çapraz baskıları altında hızlı bir şekilde parçalanmaya ve yetersizliğe doğru gidiyorlardı.

Kamulaştırmalardan sonra köy meclisleri, toprağı ya bir hanenin beslemek zorunda olduğu boğaza ya da hanedeki çalışabilecek insan sayısına göre mümkün olduğunca eşit şekilde dağıtmaya çalıştı. Her birine sadece kendi payları verilen "Stolypin köylüleri" ve hatta eski toprak sahipleri de sürecin içerisine dahil edildiler. Herkesin belli bir toprak hakkı vardı. Kriz durumunda eski köylü değerleri tekrar öne çıktı.

Bolşevikler

Obşçestvennost ve *narod* arasında yeni yeni başlayan ittifak, aşağıdan gelen baskı sonucu dağıldı. Geçici Hükümet ve Petrograd Sovyeti'nde yer alan partiler, bu ittifakı destekledikleri ve çalışmasına çaba gösterdikleri için güvenilirliklerini kaybettiler. Bolşevikler, bu kırılmadan istifade etmelerine olanak sağlayacak bir konumda idiler. Ancak bunun için önce kendilerinden birkaç kişiyi kurban etmeleri gerekti. Köylülerin, köy komünü çerçevesinde hane çiftçiliğini devam ettirmek yönündeki istekleri karşısında kolektif çiftliklerdeki tarımsal üretimi yeniden organize etme amacından vazgeçmek zorunda idiler. Lenin'in, başlangıçta savunduğu, devrimin işçileri yönlendiren çok sıkı disipline edilmiş parti entelektüelleri tarafından yapılacağına dair fikrini, olaylar yüzünden bir kenara ittiler. Bunun yerine Bolşevikler, iktidara halk kitlelerinin politik desteğinden güç alarak yürüdüler; daimi parti üyeleri, işçiler, köylüler ve askerler tarafından yaratılan kurumları ele geçirdiler ve onları en iyi şekilde yönettiler.

Petrograd'da iktidarı ele geçirmenin aracı olan Askerî Devrim Komitesi (ADK), Bolşevikler tarafından değil, başkentin ikinci bir askerî darbeye ya da bir Alman saldırısına karşı savunmasını organize etmek amacı güden Petrograd Sovyeti tarafından kuruldu. 20 Ekim'den itibaren ADK, geçici hükümetin sovyetlerin İkinci Rus-

23 Browder ve Kerenskii, *Russian Provisional Government*, 2: 558-563.

ya Kongresi'ni toplamasını engellemesini önlemek amacıyla şehrin stratejik noktalarının kontrolünü ele geçirmeye başladı. Kerenski'nin Bolşevik gazetelerini kapatmaya ve Bolşevik liderlerini tutuklamaya çalışmasıyla birlikte nihai operasyon başladı. Ayaklanmaya katılanların çoğu, işçi, asker ve köylü meclislerinin otoritesini bütün ülkede kabul edecek bir sosyalist hükümet koalisyonunda vücut bulacak, "Bütün iktidar sovyetlere" ilkesi için savaştıklarına inandılar.

Ancak sovyetler kongresinde, o ana kadar önemli sayıda SD delegesinin desteğini sağlamış olan Lenin, ansızın Bolşevik hükümetini (halk komiserleri konseyini veya *sovnarkom*u) kurdu. Parti liderlerinin kendilerini ihmal etmesinden bıkan gruplar, partilerinden ayrılarak Sol Sosyalist Devrimciler olarak ayrı hareket ettiler ve Lenin'e birkaç ay boyunca önemli derecede destek oldular, hatta kısa bir süre için onun hükümetine katıldılar. Geride kalan SD'ler ve çoğu Menşevik ise kongreden ayrıldılar ve Bolşeviklerin halka ve bütün sosyalist partilere ait olan iktidarı, zorla ele geçirdiğini ileri sürdüler.[24]

Bolşevikler, birçok yerde iktidarı benzer şekilde ele geçirdiler. Popüler oldukları yerlerde sayıca üstünlüklerini yerel sovyetlere hâkim olmak için kullandılar; daha az popüler oldukları yerlerde ise; sovyetleri "Bütün iktidar sovyetlere" ilkesini kendi şartlarında kabul etmesi için zorlamak veya onların yerini almak amacıyla genellikle ADK olarak adlandırılan silahlı bir milis gücü oluşturdular veya mevcut gücü ele geçirdiler. Rus olmayan bir milletin hâkim olduğu yerlerde ise; bunlardan hiçbirini yapamadılar.[25]

Birkaç ay içerisinde Bolşevikler, iktidarı ele geçirdikleri yerlerdeki otoritelerini, sosyalist olmayan gazeteleri kapatarak, Çeka veya Spekülasyon ve Karşı Devrimle Olağanüstü Mücadele Komisyonu biçiminde kendilerine ait bir güvenlik polis gücü oluşturarak sağlamlaştırdılar. Devam edebilmek için Temsilciler Meclisi

24 Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks Come to Power* (Bloomington: Indiana University Press, 1968), bölüm 14-15; Oliver Radkey, *The Sickle under the Hammer: The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Months of Bolshevik Rule* (New York: Columbia University Press, 1963), bölüm 3.

25 Eyaletlerde meydana gelen olayların mükemmel bir anlatımı için bkz. John Keep, "October in the Provinces," Pipes, *Revolutionary Russia*, 180-223.

üyelerinin halk tarafından seçilmesine izin verdiler fakat bu kurumda SD'lerin en büyük parti olduğunu anlayınca meclisi kapattılar. Meclisin kapatılmasıyla birlikte, *Obşçestvennost* ve çoğu sosyalist partinin yıllardır özlemini duyduğu demokratikleşme biçimi, utanç verici bir yıkımla karşı karşıya kaldı. Rus imparatorluğunun son dönemlerinde ortaya çıkmaya başlayan fakat oldukça zayıf olan sivil kurumlar yok edildi ve Bolşeviklerin toplum üzerinde kendi damgalarını vurmalarını sağlayacak yol açılmış oldu.

YENİ TOPLUMA DOĞRU İLK ADIMLAR

Bolşevikler, iktidara bir dünya devrimine adanmış olarak geldiler. Lenin için Rusya, dünya genelindeki zincirleme bir hareketin sadece bir başlangıç noktası; tarihi nedenlerden dolayı enternasyonal proleter bir hareketin başlamış bulunduğu bir ülke idi. Bolşevikler, sovyetlerin Rusya'daki galibiyetinden kısa bir süre sonra, Almanya'da ve Avrupa'nın diğer yerlerinde de işçi ayaklanmalarının çıkacağını düşündüler. Bu yüzden kendilerini, esin kaynaklarının Rusya değil; 1871'deki Paris Komünü olduğunu gösterecek biçimde, komünist olarak adlandırmaya başladılar. 1919'da işçi ayaklanmalarını koordine etmesi için bir Komünist Enternasyonal kuran Lenin, bunun kurucu kongresinin Berlin'de toplanmasını amaçlamıştı; fakat şartlar onun Moskova'ya transferini gerektirdi.[26]

Fakat bu transfer biraz sorunluydu. Her şeyden önce, siyasi ve iktisadi şartlar, Lenin'in aleyhine idi. Daha Mart 1918'de Brest-Litovsk'u imzaladığında ve Alman İmparatorluğu ile savaşı tek taraflı olarak bitirdiğinde, genç proleter devletinin ilk önceliğinin dünya devrimi değil; şimdilik sosyalizmin anayurdu ve tek kalesi olan Rusya'yı savunmak olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu konu yüzünden partiden bazılarının muhalefeti ile karşılaştı. Nikolay Buharin ve bir grup "Sol Komünist", Rusya'nın barış istemek yerine savaşa yeni bir temelde devam etmesi gerektiğini ileri sürdüler. Çünkü onlara göre, Almanlar Rusya'yı kesinlikle yenecekler ve işgal edecekler; ancak Rus işçileri ve köylüleri, savaşa partizanlar olarak devam edecekler; insanlara moral verecekler ve düş-

26 Robert Service, *Lenin: A Political Life*, cilt 3 (Londra: Macmillan, 1995), 46-49.

manlarının kalbinde onları örnek alacak bir proleter isyanını tahrik edeceklerdi. Bu, özünde, Lenin'in her zaman sözünü ettiği "enternasyonal iç savaş" mesajıyla aynı şeydi. Fakat şimdi Lenin'in emri altında, ne kadar gelişmemiş olursa olsun bir devlet vardı ve bu yüzden önceliği, partisinin sonu ne olacağı belli olmayan beklentiler pahasına kazanmış olduklarını savunmaktı.

Bu andan itibaren yavaş yavaş ve uygun bir biçimde enternasyonal sosyalizm, Rus emperyalizmi ile birleşmeye başladı. Bu karışım, tamamen uyumsuz bir karışım değildi. Rusların mutluluk döneminin geleceğine inanan, bir bütün olarak insanlığa kurtuluşu getiren kimseler olduğu fikri, 16. yüzyılda ulusal mitin temeli olmuştu. Daha sonra popüler bilinçten hiçbir zaman tamamen silinmemiş ve imparatorluk Rusya'sında bir tür gölge ideoloji olarak yaşamaya devam etmişti. "Ortak sorumluluk" biçimindeki eşitlikçilik, yüzyıllar boyunca Rus köylülerinin ve işçi sınıfının yaşamını karakterize etmişti. Kabul etseler de etmeseler de Bolşevikler, iktidara çoğunlukla bu duyguyla yoğrulmuş bir köylü devriminin kanatları üzerinde gelmişlerdi. Kendilerini, geri kalmış yerel bir köy topluğunun temeli üzerine, modern, sanayileşmiş, dünya çapında proleter bir devlet kurmaya çalışırken bulmuşlardı. Bu, onlara sıkıntı veren ve daha sonra şiddetle yenmeye çalışacakları bir çelişkiydi.

Bu önemli ikilem, halihazırda Lenin'in düşüncesinde de mevcuttu. Lenin, kişiliğinde Rus politik geleneğinin çok çeşitli özelliklerini taşımaktaydı. Her şeyden önce o, burjuva toplumunun düzenini ve konforunu takdir eden Avrupalı bir entelektüeldi. İdealleri, İsveç postanesi ve British Museum Library idi. Döneminin birçok Avrupalı entelektüeli gibi sosyal gelişmenin bilimsel kanunları olduğuna ve sınıf mücadelesinin önceliğine inanan bir Marksist idi. Fakat o, aynı zamanda küçük bir elitin kitle devrim hareketindeki liderliğine inanan, burjuva – liberal partileriyle uzlaşmayı reddeden, Rus köylüsünün devrimci potansiyelini kullanarak, sosyal evrimin burjuva kapitalist aşamasını atlamayı isteyen bir Rus popülisti idi.

Aslında popülistlerle Marksistler, 1890lar'daki polemiklerin ileri sürdüğünün aksine, birbirlerinden hiç de uzak değillerdi; bu yüzden Lenin'in bu iki Rus devrimci geleneğinin ortak özellikleri-

ni temsil ettiğini söylemek yanlış olmaz. Lenin'in savunduğu görüşlerin öğeleri, gelecekte büyük bir devrimci bir mücadelenin eski dünyayı yıkacağına ve bütün insanlığın kendi potansiyellerine uygun şekilde yaşayabileceğine, Marx'ın ifadesiyle "herkesin yeteneğine göre katkı yapabileceği ve ihtiyaçlarına göre bir şeyler alacağı" uyumlu bir toplum yaratacağına dair bir vizyonun parçasıydılar. Bu vizyonda, duygusal anlamda Bakunin'den Eski İnananlara; ve kendilerini kaçınılmaz bir akıbetin beklediğine inanmakla, evrensel-Hıristiyan bir krallık olduğuna inandıkları ülkeleri, yani Rusya'nın kaderinde Tanrı'nın insanlıkla ilgili planlarını yerine getirmek gibi bir misyon taşıdığına inanmak ve bunun için zafer şarkıları söylemek arasında gelip giden 16. ve 17. yüzyılın vaizlerine kadar çok farklı grupların/renklerin etkisi vardı. Fakat Lenin, hem hayalci biri, hem de bir o kadar pragmatik bir politikacıydı. Bu iki kişiliğin kombinasyonu, onun en güçlü özelliği idi. Pratik sorunlara en ince, en küçük ayrıntıya kadar gösterdiği yoğun ilgi, baskın kişiliği ve insanları kendi görüşlerinin mutlak doğruluğuna ikna etme kapasitesiyle Lenin, Büyük Petro ve 18. ve 19. yüzyıllardaki eylemci Rus yetkililerini anımsatır.[27]

Yazılarının büyük bir çoğunluğu devrimci mücadelenin taktikleriyle ilgili olduğu için Lenin'in hayalci tarafını göz ardı etmek her zaman çok kolay olmuştur. Fakat görüşünü tam olarak ortaya koyduğunu hissettiği kısa bir dönem vardı. Bu, 1917'de devrimin başladığı ve yeni fırsatlar sunduğu, fakat Bolşeviklerin henüz iktidara gelmediği ve Lenin'in yönetimin günlük sorunlarıyla henüz boğulmadığı bir dönemdi. Sonuç, Lenin'in taktiklere her zamanki saplantısını bir kenara ittiği ve bir kez olsun geleceğin sosyalist toplumuna dair görüşlerini açıkladığı *Devlet ve Devrim* kitabıydı. Buna göre, nüfusun çoğunluğunun sömürüsü için kendisine ihtiyaç duyulan devlet, artık buna gerek kalmadığından ve geri kalan "kayıt, dosyalama ve kontrol gibi basit görevler, okuryazar herhangi birisi tarafından yerine getirilebileceğinden," giderek ortadan kalkacaktı.[28]

---

27 *A.g.e.*, özellikle giriş bölümü ve birinci-üçüncü bölümler.

28 V. I. Lenin, *Collected Works*, 4. baskı, cilt 25 (Londra: Lawrence & Wishart, 1965). 420-421.

Çoğu yorumcu *Devlet ve Devrim*'i bir sapma olarak görmektedir. Örneğin Adam Ulam, "Hiçbir eser, yazarının politik felsefesini ifade etmekten bu kadar uzak olamaz," der.[29] Aslında, Lenin'in, vizyonunun gerçekleşmesine engel olabilecek faktörleri acımasızca ortadan kaldırmasını ve taktiklerle sürekli şeklide meşgul olmasını meşru kılan da, vizyonunun bu mutlak karakteriydi. Sonun sınırsız çekiciliği, araçların mutlak acımasızlığını meşru kıldı. Lenin'in politik kişiliğindeki şaşkınlık verici çelişkileri açıklamaya yardım eden de yine vizyonunun bütünlüğüydü. Lenin'in, kendisinin bilimsel ve bu yüzden sosyal evrim hakkında kesin bir bilgiye sahip olduğu konusundaki ısrarı, bu veya şu fırsatın kaçırılabileceğine ve bütün girişimin zarar göreceğine dair korkusuyla; amaçlarının ahlaki açıdan tamamen doğru olduğuna dair güveni, her türlü normal ahlak standartlarını hakir gören bakış açısıyla; kitlelerin uzun vadede politik yaratıcılıklarına duyduğu güven ise, yine aynı kitlelerin, acil ihtiyaçları ve burjuvanın yanıltıcı propagandaları yüzünden, dağılan dikkatlerine duyduğu güvensizlikle birleşti.[30]

Lenin'in görüşlerindeki bölünme, Marx'ın burjuva politik ekonomisine dair sağlam ve bilimsel analiziyle, geleceğin ideal toplumuna dair yaptığı tahminler arasındaki gerilime benzer. Lenin'in düşüncelerindeki bölünmeyi birleştirmek için köprü olarak kullandığı araç, partiydi. İşçi sınıfının acımasız ve bozulmuş günlük gerçeklerle; temizlenmiş, uyumlu gelecek arasındaki boşluğu aşmasına, parti liderlik edecekti ve o, ileriye gidecek yolun hangi yol olduğu hakkında güvenilir duyguya sahip tek kurum olduğundan; kitleler ona tam bir güven ve itaatle uyum sağlamalıydılar. Bu çizgiden herhangi bir sapma, Lenin'in nefretini ve öfkesini uyandırmıştır. O, görüşlerindeki gerginliklerin, yıkıcı sonuçlar getirebilecek nitelikte potansiyel çelişkiler olduğunu ne anlamış ne de anlamak istemiştir.

Lenin'in, vizyonunu gerçekleştirme şansı bulduğu pota, 1917-18 kışında karmaşa ve karışıklık içindeki Rusya idi. Bu dönemde-

29 Adam Ulam, *The Bolsheviks* (New York: Macmillan, 1965), 353.

30 Andrzej Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia* (Stanford: Stanford University Press, 1995), bölüm 4.

ki koşullar, Lenin'in görüşlerindeki paradoksları çoğaltacak nitelikteydi. Nitekim, kriz bir fırsat; köklü bir kriz ise sınırsız şans demekti. Bütün fırsatlar açıktı. Lenin'in sosyalizmin tam bir yol haritasına sahip olduğunu iddia etmesine gerek yoktu. Yönünün genel anlamda doğru olduğuna inanmış bir durumda, kitlelere liderlik etmeyi ve onların coşkusunun ve spontane hareket kapasitesinin de kendisine rehberlik etmesini ümit etti.

Böylece Napolyon dönemine ait bir ruh içerisinde *–on s'engage, puis on voit* [önce katıl, sonra sonucunu gör]– Lenin, yaratıcı doğaçlama görüşlerinden etkilenen, kitlelerden esinlenen ve onlar tarafından desteklenen ve genel olarak Marx'ın yazıları tarafından yönlendirilen bir liderlik işine sürüklendi. Ancak, bu işi gerçekleştirmek zorunda kaldığı ortam, gerçek veya yakında kopması beklenen bir iç savaş ortamıydı. Bu, tesadüf değildi. İktidarı ele geçirdiği araçlar iç savaşı kaçınılmaz kılmıştı ve Lenin bunu hiçbir zaman inkâr etmedi. Fakat partinin ideallerini gerçekleştirmek için yaptığı ilk denemenin, otoriter çözümlerin hemen hemen kaçınılmaz olduğu ve devrimin sıradan köylülere, işçilere ve askerlere getirdiği kazanımlarını hemen hepsinin iptal edildiği, derin bölünme ve çatışmanın hâkim olduğu bir atmosferde gerçekleşmiş olması çok önemliydi. Bolşevikler, iktidarı, insanlara büyük faydalar vaat ederek ele geçirdiler. Fakat iktidarda kalabilmek için, bu faydaları geri çekmek veya iptal etmek zorunda kaldılar.

Ayrıca, insanlara gerçek iktidar sözü vermişlerdi. Lenin, Kasım 1917 tarihli bir *Pravda* makalesinde onlara şöyle seslenmişti: "Yoldaşlar, işçiler! Devleti kendinizin yönettiğini hatırlayın, işe en aşağıdan başlayın ve hiç kimseyi beklemeyin. En katı devrimci disipline uyun ve sarhoşların, Vandalların, karşı devrimci Kadetli subayların, Kornilovcuların vs. grupların anarşi yaratmak yolundaki herhangi bir girişimini acımasız şekilde bastırın."[31] Ancak sosyal karmaşa ve iç savaş döneminde "disiplin" ve "baskı", aşağıdan değil, yukarıdan uygulanmak zorunda kaldı ve yeni proleter devlet, polisiyle birlikte kısa bir süre içerisinde işçi sınıfına biçilen bu rolü kendi üzerine aldı.

31 V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sochinenii*, 5. baskı, cilt 35 (Moskova: Gospolitizdat, 1962), 67.

Marksist gelenek, sosyalist bir ekonominin yaratılması için hiçbir plan sunmamıştı fakat bunun için ilk adımlardan birisinin, burjuva mülkiyetinin kamulaştırılması ve üretim araçlarının devletleştirilmesi olacağını varsaymıştı. Bu adımlar, görevi bu geçişi sağlamak olan yeni proleter devlet tarafından atılacaktı. Lenin'in *Devlet ve Devrim*'de söylediği gibi "proletaryanın bir devletin gücüne; sömürgecilerin direnişini ezmek ve köylüler, küçük burjuva ve yarı proleterlerden oluşan çok büyük kitlelere sosyalist bir ekonominin örgütlenmesinde liderlik etmek için, merkezileştirilmiş örgütleyici bir güce ihtiyacı vardı."[32]

Sovyetlerin İkinci Rusya Kongresi, Ekim ve Kasım 1917'de bu görevi yerine getirmek için harekete geçti. Özel toprak sahipliğine son verdi ve bütün toprakları yeniden dağıtılması için köy ve *volost* toprak komitelerine devretti. Bu bir Bolşevik politikası değildi fakat Lenin'in köylüleri kendi tarafına çekmek için ödemeye hazır olduğu bir bedeldi. Kasabalardaki gayrimenkuller piyasadan çekildi ve kötü apartmanlarda, kötü şartlarda yaşayanları, görece geniş burjuva apartmanlarına yerleştirme anlamına gelen *uplotnenie* sürecini başlatan sovyetlere devredildi. Kongre, işçi komitelerini endüstriyel ve ticari mülkiyetin sahipleri haline getirdi ve onlara idari kurulları denetleme yetkisi verdi. Mevcut yargı kurumlarının yerini, işçi sınıfı tarafından seçilen hâkimlere sahip yeni "halk mahkemeleri" aldı. Sovyetler tarafından seçilen "devrimci mahkemeler", spekülasyon ve karşı devrim faaliyetleri ile baş etmek için Çeka ile birlikte çalışmaya başladı. Ordudaki bütün rütbeler ve nişanlar kaldırıldı ve birlikler seçimle belirlenen askerî komitelerinin yönetimi altına konuldu.

Kongre, her türlü ulusal ayrımcılığa son veren ve milletlere "ayrılmak ve bağımsız bir devlet kurma noktasına kadar gidebilecek" biçimde, kendi kaderlerini tayin hakkı veren Rus Halklarının Hakları Bildirgesi'ni yayınladı.

Toplumun baştan sona dönüşümünü ilan eden bu tür bir yasa, eğer varsa, çok nadirdi. Sınıf, etnik köken, cinsiyet ve din ayrımcılığı içeren hiyerarşik düzenin yerini, sadece eski "ayrıcalıklı" sınıflara karşı bir ayrımcılığa sahip, eşitlikçi bir düzen aldı. Merke-

32 Lenin, *Collected Works*, 25: 404.

zi hükümet, yerini seçimle belirlenen sovyetlerden oluşan bir federasyona bıraktı. Serbest piyasanın yerine, mülkiyetin ve üretim araçlarının ortak sahipliği geldi. Bankalar millileştirildiler ve sınırsız para çıkışını teşvik eden bir biçimde yönetildiler. Rejim, paranın ortadan kalkmasına ve kaynakların devlet aracılığı ile dağıtılmasına yol açacağını ümit ettiğinden, enflasyonu kontrol etmek için hiçbir girişimde bulunmadı.[33]

Bu önlemlerin altında yatan mantığın doğruluğu kısa bir süre içerisinde anlaşıldı. Savaş ve sovyet yasaları yüzünden, piyasa artık beklentileri karşılayabilecek durumda değildi. 2 Aralık 1917'de, "ülkenin ekonomik yaşamını düzenleyecek bir plan ve genel ilkeler geliştirmesi için" Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi (VSNKh) kuruldu. Bu hareketler, fabrikaları yönetmek için kısa bir süre önce mücadele vermiş işçiler tarafından, genel anlamda sıcak karşılandı. Savaşla birlikte gelen yavaşlama ve genel ekonomik karışıklık, 1918'in ilk aylarında ivme kazandıkça, işçiler, ellerindeki işletmeleri devralması, işverenlerin onları kapatmasını engellemesi için veya benzin, hammadde ve yedek parçaların sürekli tedarikini sağlamak amacıyla VSNKh'ye başvurdular. Bu şekilde 1918 yazı gibi, endüstrinin çoğu, en azından ismen devletin sahipliğine geçti ve anonim şirketlerin devletleştirilmesi en nihayet 28 Haziran 1918'de ilan edildi. VSNKh'nin ekonomiyi kontrol etmesini sağlamak, "spekülasyonla" ve kara borsa ile mücadele etmek, pazarları düzenli olarak kontrol eden ve kasabaların girişine bariyerler yerleştiren, böylece satmak için kasabaya ürün getiren "çantacıları" tutuklayan Çeka'nın başlıca görevlerinden biriydi.[34]

İşçilerin durumu, bütün bu önlemlere rağmen kötüleşmeye devam etti. Aralık 1917'deki askerî ateşkes ve hızla yükselen enflasyon, endüstriyel ürün talebini minimuma indirdi. İç savaş, silah ve cephane ihtiyacını canlandırdığında, bunları üreten işçiler, askerî disipline tabi kılındılar. Endüstrinin diğer kollarındaki çoğu işçi işten çıkartıldılar veya başka yerlerde düşük ücretli işler aramak ya

33 Silvana Malle, *The Economic Organisation of War Communism, 1918-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), bölüm 4.

34 Malle, *Economic Organisation*, 46-67; George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police* (Oxford: Oxford University Press, 1981), 214-217.

da kendilerinin ve ailelerinin geldiği köylere dönmek zorunda kaldılar. Yaşam koşulları, her halükârda korkunçtu.

Belki işçiler için morallerini en çok bozan faktör; önce çarlık rejimine, sonra da geçici hükümete karşı verdikleri uzun mücadelenin boşuna olduğu duygusuydu. 1917-1918 boyunca meydana gelen şeyleri kabul etmek, onlar için korkunç derecede zordu. Görünüşe bakılacak olursa, işçiler sekiz saatlik çalışma gününü, asgari ücretlerini ve fabrikalar üzerindeki kontrollerini "kazanmışlardı". Onlar adına "bir proletarya diktatörlüğü" ilan edilmişti. Ancak gerçekte yaşam koşulları çok daha kötüye gitmişti ve işçiler bir zamanlar sahip oldukları çok küçük politik güçlerini de kaybetmişlerdi. İşçilerin "kendi" devrimleri, itaatsizlik etmesi durumunda, onlara karşı revolverlerini kullanmaktan çekinmeyecek deri ceketli komiserlere, işçilerden çok daha fazla yetki vermişti.

Özel toprak mülkiyetine son veren 26 Ekim 1917 tarihli yasa, yüzyıllardır süregelen isteklerinin gerçekleştirilmesini temsil ettiğinden köylüler arasında memnuniyetle karşılandı ve köylülerin toprağı geleneksel biçimde köy meclisleri aracılığıyla dağıtmasına olanak sağladı. Fakat süreç birçok hayal kırıklığına ve çatışmaya yol açtı. Her şeyden önce dağıtım, kaotik bir ortamda gerçekleştirildi: Köylerde devam eden düşmanlıklar ve kavgalar, savaştan yeni dönmüş askerler ve çoktan beri ilgi duydukları topraklarda bir hak iddia etmek için şehirlerden köylere gelen işçiler yüzünden kötüleşti. Birçok erkek çocuk, o ana kadar gönülsüzce birlikte yaşadıkları babalarından ayrılmak istediler ve kendi toprakları üzerinde hak iddia ettiler. Ancak toprak sahiplerinin ve kilisenin el konulan toprakları da dahil, her köylü hanesinin mevcut topraklarına sadece bir *desyatin* veya biraz daha fazla (yaklaşık iki *acres*) toprak eklenebileceği anlaşıldı. Üstelik köyler muhafazakâr yerler oldukları için, buradaki daha eski ve zengin aileler, fakir ve yeni gelen ailelerden çok daha iyi durumdaydılar.[35]

Yine de bu karmaşık yeniden yapılandırmanın makul derecede uzlaşma ile gerçekleştirilmiş olması olağanüstü bir şeydi. Köylüler, adil ve Tanrı'nın isteğine uygun, dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendilerinin yöneteceği tarımsal bir düzeni getirdiklerine inandılar.

35 Keep, *The Russian Revolution*, bölüm 29-30.

Bununla birlikte toprak dağıtımı, şehirlerdeki yiyecek sıkıntısı gibi önemli bir sorunu çözemedi ve bu yüzden dışarıdan müdahale edilmesi gerekti. Esasen, geniş ölçekli üretim kaynağı olan büyük toprakların çoğunun parçalanmasına sebep olduğundan, toprak dağıtımı yiyecek sorununu çok daha kötü hale getirdi. Tarımsal devrim, çok daha ilkel ve çok daha az üretken tarımsal metotlar demekti. Rejim, iç savaş boyunca beslemek zorunda kaldığı bir ordu olduğu için, yiyecek sıkıntısıyla baş edebileceği tek yolun buğday üzerinde devlet tekelini ilan etmek ve köylüleri buğdaylarını satmaya ikna etmek veya gerekirse buğdaylarını ellerinden zorla almak için köylere resmi görevliler göndermek olduğuna karar verdi. Yetkililer ayrıca; bazı toprakları ellerinde tutmaya ve onları kolektif çiftliklere dönüştürmeye çalıştılar. Fakat bu girişimler köylülerin sert direnişiyle karşılaştı.

İÇ SAVAŞ

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi, tam olarak Lenin'in tahmin ettiği gibi olmasa da, bir iç savaşın çıkmasına neden oldu. Onların, sosyalist koalisyon hükümetini reddetmek, Çeka'yı kurmak, Temsilciler Meclisi'ni kapatmak ve Brest Litovsk Anlaşması'nı imzalamak gibi iktidarlarının başında aldıkları birtakım önlemler, birçok sosyalisti bile Bolşeviklerin muhalifleri arasına itmek gibi bir etki yarattı. İlk ciddi askerî muhalefet, Kadetler ve Sibirya'daki Omsk'ta SD'ler (eski Çek savaş esirlerinin yardımıyla) ve Volga bölgesindeki Samara'daki Kurucu Meclis Komitesi tarafından başlatıldı. Bu gruplar, Eylül 1918'de bir "Direktuvar" oluşturmak için birleştiler. Fakat sonunda Bolşevik karşıtı hareketin liderliğini üstlenenler, uçlardaki üs bölgelerinde görev yapan eski imparatorluk ordusunun "Beyazlar" olarak anılacak kıdemli subayları oldu. Sibirya'da Amiral Aleksandr Kolçak, Kafkasya'da ve Kossaklar arasında General Anton Denikin, Baltık bölgesinde General Nikolay Yudeniç, yönetimi Direktuvar'dan zorla devraldılar. Bu komutanlar, önce Rusya'yı savaşın içine yeniden çekmeye çalışan, sonra Kasım 1918 sonrasında Bolşevizmi ezmek için gönülsüzce girişimde bulunan savaş dönemi müttefiklerinden bazı yardımlar al-

dılar. Yeni Sovyet devleti, 1918 yazında ve sonbaharında Sibirya'dan ve 1919 güzünde güneyden ve Baltık'tan işgal edildi. Fakat her iki durumda da Beyazları püskürtmeyi başardı. 1920'de Sovyet Rusya, tekrar, ancak bu kez yeni bağımsız olmuş ve 17. yüzyılda kaybettikleri Beyaz Rusya, Ukrayna ve ulusal şairleri Adam Mickiewicz'in vatanı olan Litvanya'yı geri almaya çalışan Polonyalıların tehdidi altına girdi.[36] Kızıl Ordu, yine, sadece işgali durdurmakla kalmadı; aynı zamanda işgalcileri ülkelerinin içlerine kadar takip etti.

Bolşevikler bu zaferi kazanmak için yeni bir ordu yaratmak ve yeniden silahlanmak zorunda kaldılar. 1917'deki en popüler politikalarından birisi, ordunun demokratikleştirilmesi ve barışın ilanı olmuştu. İç savaşın başlamasıyla birlikte bunların da tersine çevrilmesi gerekiyordu. Kızıl Muhafızlar ve askerî komiteleri tarafından yönetilen birlikler, uygun şekilde örgütlenmiş ve disipline edilmiş orduları alt edebilecek yetenekten yoksundular. Savaştan sorumlu halk komiseri Troçki, yeni bir İşçi Ordusu ve birliklerini zorunlu askerlik çağrısıyla oluşturan köylü Kızıl Ordu'sunu kurdu ve eski unvanlar ve nişanlar olmaksızın fakat ölüm cezasına kadar giden tam bir askerî disiplinin mevcut olduğu emir komuta hiyerarşisini yeniden hayata geçirdi. Askerî komiteler ilga edildi ve yerlerine erlerin moral ve politik eğitiminden sorumlu "siyasi komiserler"in başkanlık ettiği "siyasi şubeler" kuruldu. Fakat Bolşeviklerin safında tecrübeli hiçbir askerî personelin olmadığını fark eden Troçki, eski imparatorluk subaylarını, yeni ordunun komutasını devralmaları için davet etmeye karar verdi. Fakat yanlarına, yeni rejime itaatlerini sağlamak ve gerekirse vurmak için siyasi komiserler verdi.

Ancak, çoğu eski rejim subayları Kızıl Ordu'ya hizmet etmeye gönüllü olduklarından bu yönteme nadiren başvuruldu. Bu subaylar, bir zamanlar etkili bir savaş gücü olan ordularının Geçici Hükümet tarafından enkaza çevrilmesinden dolayı derin bir öfke duymakta ve şimdi askerî disiplini ciddiye alan bir rejimin gelişini olumlu karşılamaktaydılar. Üstelik bazıları, Kızılların Rusya'yı

36 İç savaşın iyi bir özeti için bkz. Evan Mawdsley, *The Russian Civil War* (Londra: Allen & Unwin, 1987).

güven vermekten uzak yabancılara karşı, imparatorluk rejiminden, geçici hükümetten veya Beyazlardan çok daha etkili bir biçimde savunduklarını düşünmekteydiler. Bu duygu, Sovyet Rusya'nın 1920'de geleneksel düşmanı Polonya tarafından işgal edilmesiyle birlikte daha da güçlendi. İmparatorluk generallerinin en başarılısı ve sosyalizmin güçlü bir düşmanı olan General Brusilov, meslektaşlarına şu sözlerle çağrıda bulundu: "Maruz kaldığınız yanlışlıkları unutun. Şimdi göreviniz, bütün gücünüzle sevgili Rusya'mızı savunmaktır." Aksi halde "bizden sonrakiler, bizi lanetleyecekler ve sınıf mücadelesinden kaynaklanan egoist duygularımızın, bizi askerî bilgi ve tecrübemizi kullanmaktan alıkoymasına izin vermekle suçlayacaklardır. Rus halkını unuttuğumuzu ve anavatan Rusya'yı yıktığımızı söyleyeceklerdir." Brusilov'un duyguları, Komünist Enternasyonal'in sekreteri Karl Radek'in "Beyazlar Rusya'yı yabancı sömürüsüne tabi kılmaya çalışıyorlar, Kızıllar ise ulusal bağımsızlık mücadelesine liderlik ediyorlar," açıklaması ile uyumlu idi.[37]

İÇ SAVAŞIN SOSYAL VE SİYASİ SONUÇLARI

İç savaş, yüzeysel düzeyde Kızıllar ve Beyazlardan oluşan iki taraf arasında cereyan eden bir mücadeleydi. Fakat aslında bundan çok daha fazla bir şey; toplumun farklı gruplarını birbirlerine bağlayan normal bağların muazzam bir biçimde kırılmasıydı. Aslında "toplum" kelimesini kullanmak ne kadar doğru tartışılır çünkü ortak kimlik ve inanç bağlarının hepsi, neredeyse tamamen kırılmış ve yerini hayatta kalmak uğraşına bırakmıştı. İmparatorluk ayrı ve birbirinden farklı etnik gruplara hatta bazen kendilerini dış dünyaya karşı ellerinden geldiği kadar en iyi şekilde savunmaya çalışan, en iyi ihtimalle güvensiz, en kötü ihtimalle ise tehlikeli bir düşmanlık duygusu içine giren köylere bölünmüşlerdi. İşçiler ve göreli olarak kent ve sanayi toplumunun karmaşık bağlarına dayanan kentliler ise yalnızlığa, fakirliğe ve güçsüzlüğe düşmüşler; çarşıda bulamadıkları benzin yerine mobilyalarını parçalamak, hayat-

37 Figes, *A People's Tragedy,* 696-699; M. Agurskii, *Ideologiia natsional-bol'shevizma* (Paris: YMCA Press, 1980), 56.

ta kalmalarını sağlayacak kadar buğday, patates ve süt elde etmek için çevre köylerde kendileri için büyük öneme sahip aile mülklerini takas etmek zorunda kalmışlardı. Yazar Evgeni Zamyatin, Petrograd'ı "mağara adamlarının deriler, battaniyeler ve örtülere büründüğü, mağaradan mağaraya gezdikleri," bir "buzdağı, mamutlar ve çöller" şehri olarak tanımladı.[38] Kendilerine yetebilen köylüler ise piyasadan çekilmişler; hayatta kalacak ve kendilerine yetecek kadar yiyecek yetiştirmeye çalışmışlar ve şu ya da bu yetkililer tarafından veya bazen yağmacı komşuları tarafından gönderilen silahlı adamların ani baskınlarına karşı koymak için savaştan getirdikleri silahlara sarılmışlardı.

Kızılların ve Beyazların kampanyaları, birbirleriyle bu gerçekliğin altını çizecek biçimde etkileşim içine girdiler. Kızıllar, nedensizce çarçur etmedikleri sürece –ki neredeyse ettiler– kendilerine uzun vadede zafer getirmesi mutlak bazı önemli stratejik avantajlara sahiptiler. Nüfusun çoğunun ve silah fabrikalarının bulunduğu başlıca sanayi kasabalarının yer aldığı Rusya'nın stratejik merkezinde bir üsleri vardı. İşlerini merkezi stratejik bir konumdan takip ettikleri için kuruluşları birbirleriyle bağlantıya geçebilir ve bir yerden bir yere Beyazlardan çok daha kolay hareket edebilirlerdi. Oysa Beyazlar, eski imparatorluğun oldukça dağınık bir nüfusa ve kıt sanayi kaynaklarına sahip uç bölgelerinde konumlanmışlardı ve genellikle güven vermekten uzak Rus olmayan halklara bağlıydılar. Ve bu grupların farklı taarruzlarını koordine edemeyecek durumdaydılar.

Yine de Beyazlar, çok daha tecrübeli subaylara sahip olmanın ve Birinci Dünya Savaşı müttefiklerinden yardım almanın avantajlarına sahiptiler. Yeterli liderlik ve belli bir ortak amaç duygusuna sahip oldukları düşünülürse, Kolçak'ın ele geçirdiği Ural Sanayi bölgesi ve Denikin'in zapt ettiği bütün bir siyah toprak tarım bölgesi gibi başlıca stratejik kaynakların da kontrolüyle Beyazlar, mevcut durumdan çok daha iyi faydalanabilirlerdi.

Fakat Beyaz liderler, halkın sadakatini temin etmek için gereken, iç savaşta önemli bir hüner olarak karşımıza çıkan, kampanyalarının askerî ve politik yönlerini birleştirmek konusunda başa-

38 Evgenii Zamiatin, *Sochineniia* (Moskova: Kniga, 1988), 207.

rısız oldular. Öte yandan Kızıllar da bir zamanlar kendilerini destekleyen işçi ya da köylüleri kendilerinden uzaklaştırmak için birçok şey yaptılar. İlki 1919'da Urallar'da ve Volga havzasında; ikincisi 1919'un ilk aylarında Don bölgesindeki kulaklara karşı yürütülen kampanya ve Ukraynalı köylülere zalimce muamelenin sonucu ortaya çıkan ve giderek artan karışıklıklar yüzünden, cepheleri iki kez çöktü. Her iki durumda da Beyazlar, kendilerini kabul etmeye eğilimli bir nüfusun yaşadığı bir bölgeyi ele geçirdiler ve her iki durumda da Kızıllarınkinden belki daha az sistematik fakat en az onlarınki kadar insanı hasta edecek bir zalimlik göstererek kendilerine verilen desteği çok hızlı bir biçimde zayıflattılar.[39]

Beyaz liderler, kendilerine sunulan fırsatlardan istifade etme konusunda tamamen başarısız oldular çünkü eski ordudan politikaya ve politikacılara karşı duyulan bir güvensizlik devralmışlardı. Rus imparatorluğunun yeniden inşası ve sosyalistlerin ezilmesinden oluşan davalarının doğru ve yerinde bir dava olduğuna inandılar ve daha fazla sunuma ve detaya ihtiyaç olmadığını düşündüler. Politik bildirileri, geç kalmış, kafa karıştırıcı ve kesinlikle kitlelerin coşkusunu çekmek için planlanmamıştı. İçlerinden bazıları, Bolşevik karşıtı hareketlerinde kendilerine katılması muhtemel bütün liberal ve sosyalist politikacıları, ya Yahudi ya da Bolşevik tayfası olarak tanımladılar. Bazen onlarla ilgili tanımlamalarında bu ikisini birden kullandılar. Onlar için Kadetler, sağ SD'ler, sol SD'ler; hepsi aynıydı. Ayrıca monarşinin popüler bir slogan olmadığı gerçeği de onları zayıflatan bir faktördü. Romanov hanedanı 1917'ye kadar saygınlığını o kadar yitirmişti ki, Beyaz liderler, bireysel görüşleri ne olursa olsun, hanedanlığın yeniden tesisini propaganda malzemesi bile yapamadılar. Paradoksal olarak halka hitap etmeyi başaranlar, muhafazakâr Beyazlar değil, mevcut kurumlara popüler bir ton katarak oluşmuş sovyetleri savunan devrimci Kızıllardı.

Beyazlar, askerî girişimlerini destekleyebilecek sovyetlerin benzeri politik kurumlardan yoksundular. Bazı Beyaz komutanlar, Kı-

39 Vladimir N. Brovkin, *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1994), bölüm 3.

zıl komiserlerden çok daha büyük hareket özgürlüğüne sahiptiler. Troçki'nin aksine ne Denikin ne de Kolçak belirli bir terör programına sahip değillerdi. Fakat astlarının kişisel kazanç veya sözde düşmanlarını ortadan kaldırmak için giriştikleri kontrolsüz yağma, tecavüz, dayak ve toplu katliamlarına göz yummak zorundaydılar. Kolçak'ın Sibirya'sı, 16. yüzyıldaki Kossakların yerleşik halklara baskın ve yağma geleneğini hatırlatan açgözlü yerel savaşçı liderlerin yönetiminin, yani *Atamançina*nın hâkim olduğu bir yerdi. Denikin'in kontrolündeki Ukrayna ise yüz binden fazla insanın ölümüne neden olan, Rusya tarihindeki en kötü Yahudi karşıtı pogromlara tanık olmuş bir bölgeydi.[40]

Böyle düşmanları varken, Bolşeviklerin çok fazla arkadaşa hatta halk desteğine bile ihtiyaçları yoktu. Halkın büyük bir çoğunluğu, çoğu kez kuşatılmış bir yerelliğe çekildiler; hangi politik inanca sahip olursa olsun bütün hükümetlerin kendilerini yalnız bırakması için dua ettiler. Bu onların tarihsel olarak hazır oldukları bir tavırdı. Kızıllar, uyandırdıkları bütün nefrete rağmen, baskı ve propagandayı muhaliflerine göre amaçlarına çok daha uygun kullandılar. Ayrıca, Kızıllar, gerçek inananların, mutluluk döneminin geleceğine inanan insanların ve kendi davalarının geleceğin dalgası olduğuna ve çabalarının bütün insanlık için çok daha iyi bir gelecek yaratacağına inanan her türlü sosyal sınıftan ütopyacının, onlarla aynı tarafta olmasının avantajına sahiptiler.

Bu tanımlama, özellikle taraflardan herhangi birinin yarattığı olağanüstü bir savaş lideri olan Troçki'ye çok uygundu. Bir örgütçüden çok, doğuştan bir hatip ve teorisyen olan Troçki, buna rağmen kıt kaynakların acilen seferber edilmesinde olağanüstü bir performans sergiledi. Kendisine özel bir tren ayarlayarak, kasabadan kasabaya, cepheden cepheye koşarak astlarını coşturdu, tereddütlü veya yetersiz olanları soruşturdu ve komünist mesajı işçilere, köylülere ve askerlere ulaştırmak için alelacele hazırlanmış kürsülere çıktı.

40 Elias Heifetz, *The Slaughter of Jews in the Ukraine in 1919, Report of the All-Ukrainian Committee for the Victims of Pogroms, submitted to the International Red Cross* (New York, 1921); Jonathan D. Smele, *Civil War in Siberia: The Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak, 1918-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 385-387.

Kızılların savaş boyunca sergiledikleri yönetim, sadece pratik gerekliliklerin değil; aynı zamanda ideolojilerinin doğasının bir ürünüydü. Ticaretin dayandığı temel direkleri bilinçli olarak zayıflatıp, kasabaları ve orduyu kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya bırakıp, bunların yerine doğrudan yiyeceklere zorla el koyma yoluna başvurdular. Bu konuda kendilerine yardımcı olması için köylerde fakir köylü komiteleri oluşturdular. Bu komitelerin üyeleri, onlara saklanmış buğdaylar hakkında istihbarat sağlayacak, ayrıca Kızılların operasyonlarına meşru bir sınıf mücadelesi niteliği kazandıracaklardı. Bu komitelerin kısa süre sonra etkisiz kaldıkları ve yolsuzluklara bulaştıkları anlaşıldı. Buna rağmen, ancak buğdaya zorla el koyma işi tamamlandıktan sonra dağıtıldılar. "Yiyecek müfrezeleri" (*prodotryad*) köylere gidecek, en büyük eve el koyacak, orada yaşayan "kulağı" (zengin köylüyü) çıkartacak ve bütün köylülerden daha önceden belirlenmiş kotadaki ürünleri teslim etmelerini isteyecekti. Bu emirlere/isteğe uymayanlar veya uyamayanlar, zemin tahtalarının sökülmesi, mobilyaların yakılıp yıkılması ve bunların işe yaramaması durumunda, dayağın ve tutuklamanın da dahil olduğu aramaya tabi olacaklardı. Benzer şekilde askerî barikatlar ve istasyonlarda, pazara ürünlerini götüren köylülerin arandığı ve hatta soyulduğu kontrol noktaları oluşturuldu.[41] Köylüler ilk başta bu önlemlere pasif direnişle karşılık verdiler ve ekonomilerini kentlilere ve orduya kapattılar. Orel *gubernya*sında bir köy, etrafını hendeklerle ve dikenli tellerle çevirdi.[42] Fakat Kızılların zorunlu askerlik kampanyaları o kadar acımasızdı ki kendilerine karşı en ufak direnişi, idamla cezalandırılacak bir isyan veya askerden kaçma olayı olarak değerlendirdiler. "Kaçaklar" ormanlara kaçtılar ve orada hem Kızıllara hem de Beyazlara karşı çıktıklarından Yeşiller adı verilen silahlı çeteler oluşturdular. Bazen bağımsız olarak, bazen de yerel köy topluluklarının silahlı bir kanadı olarak hareket ettiler. Her halükârda partizan çetelerinin yüzyıllardır yaptığı gibi çalıştılar. Büyük düşman birliklerinden uzak durdular fakat kü-

41 Brovkin, *Behind the Front Lines*, 132-134; Jan Meijer, "Town and Country in the Civil War," Pipes, *Revolutionary Russia*, 259-281.

42 Lars T. Lih, *Bread and Authority in Russia, 1914-1921* (Berkeley: University of California Press, 1990), 135.

çük müfrezelere ve *prodotryad*'a baskınlar yaptılar ve onları katlettiler. Bu karışıklıklar, 1919 yılı boyunca devam etti fakat 1920'de ve güneydeki ve doğudaki birçok eyalette komünist yönetimin sadece kasabalarda ve bazen de anayollarda ve demiryollarda etkili olduğu 1921 yılının ilk yarısında çok daha sürekli hale geldiler. Ukrayna'da köylülerin kent karşıtı ruh hali, milliyetçilikle karıştı. Burada bazı Yeşil liderler, kendilerini "atamanlar" olarak çağırdılar.[43]

Diğer yerlerde sivil idarenin askerî faaliyetlerle veya sıklıkla yerel SD liderliğiyle (her ne kadar SD Merkez Komitesi, silahlı isyanları desteklemek konusunda tereddütlü olsa da) koordinasyonunu sağlamak için köylü birlikleri kuruldu. 1920 güzünden itibaren partizan çeteleri, Güneydoğu Avrupa Rusya'sında, özellikle Tanbov'da Don ve Kuban bölgelerinde ve Batı Sibirya'da oldukça güçlü köylü orduları ile birleştiler. Batı Sibirya'da Yeşil liderler Tobolsk ve Petropavlovsk gibi büyük kasabaları ele geçirdiler, onları bir süre yönettiler ve onların Sibirya'nın geri kalanı ile bağlantısını kestiler. Yeşiller, diğer yerlerde, köylerle ve küçük kasabalarla sınırlı kaldılar.

1920-21'de köylülerin, kendi yaşam biçimlerini "komiserokrasi"ye (onların deyimiyle komünist yönetime) karşı savunmak ve mümkünse komünist parti üyelerinden intikam almak gibi çok basit bir politik amaçları vardı: Kendi eyaletlerinin sınırlarını aşan politik amaçları ise, serbest ticaretin yeniden uygulamaya konmasını sağlamak ve kendi sovyetleri için seçim yapma hakkını elde etmekti. Fakat 1917'de topraklara el koyduklarını özlemle hatırlayan bazı köylülerin ciddi olarak "Kahrolsun komünistler, yaşasın Bolşevikler!" şeklinde attıkları sloganlar, onların politika konusunda kafa karışıklığı yaşadığını göstermesi açısından önemlidir.[44]

Komünistler, köylerde o kadar zayıf durumdaydılar ki, giderek büyüyen karışıklığa verecekleri tepkileri, köylerde buldukları müttefiklerine bağlıydı. Bazı köyleri, yiyecek tedariki ile ödüllendirdiler ve köylülerin, muhtemel partizan şiddetinden ve resmi bir misillemeden duydukları korkuyu istismar ettiler. Aynı zaman-

43 Michael Palij, *The Anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution* (Seattle: University of Washington Press, 1976).

44 Figes, *Peasant Russia, Civil War*, 209.

da, isyancı listeleri oluşturdular, yakalayabildiklerinde kendilerine, bu olmadığı takdirde ailelerine misilleme yaptılar. Partizanları saklamak konusunda ısrar eden köyleri yakıp yıktılar. [45]

İç savaş döneminin kargaşa ve aşırılığında, Kızılların ve Beyazların yaptığı gibi karmaşık sorunlara çok basit çözümler bile öneremeyen, ılımlı politik partilere yer yoktu. Popüler oldukları yerlerde ise, bu popülaritelerini politik bir değere dönüştüremediler.

SD'ler, iç savaş döneminde yapılacak bir seçimi kazanması çok muhtemel gerçek bir kitle partisiydi. Ancak parti sadece silahsız değildi; aynı zamanda kronik bir biçimde bölünmüştü. Bir tarafta köylüleri azat edeceklerini düşündükleri için Bolşevikleri destekleyenler; diğer tarafta ise, sivil toplumu *zemstvo* ve kooperatifler gibi kurumları canlandırmak suretiyle yeniden düzenlemek isteyenler vardı. 1917-1918 kışında Bolşevikleri destekleyenler, daha sonra onların en keskin muhalifleri haline geldiler ve 1920-21'de onlara karşı köylü isyanlarını desteklemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. SD'lerin çoğu, bir zamanlar kendilerinin en sıkı düşmanları olan çarlık dönemi generallerinin liderliğinde Bolşeviklerle savaşmak konusundaki isteksizlikleri yüzünden felç oldular. Kutuplaşmış ve parçalanmış bir Rus toplumunda, yeri olmayan "üçüncü bir güç" oluşturmak için boş yere uğraştılar.[46]

Menşevikler de Bolşevikler konusundaki görüşleri itibariyle ikiye ayrılmışlardı. Bir grup Menşevik, Bolşevikleri yanlış yola girmiş, düşüncesizce hareket eden fakat özünde ilerici kişiler olarak görürken; diğer bir grup ise onları, geçmişe akıl almaz bir geri dönüş, uygarlık ve demokrasiye büyük bir tehdit olarak görmekteydi. Lenin'in terk ettiği Avrupa tarzı sosyal demokrasiye inanan Menşevikler, köylü demokrasisi ve teröre verdikleri destek yüzünden Bolşeviklerden uzaklaştılar. Bazı Menşevikler bir zamanlar yoldaşları olan Bolşeviklere karşı silahlarını kullanmaya hazırdılar, ancak çoğunlukla çaresiz bir şekilde boş boş dolaştılar veya

45 Brovkin, *Behind the Front Lines*, bölüm 11.

46 V. Chernov, "Istoriia PSR," Marc Jansen, ed., *The Socialist Revolutionary Party after October 1917: Documents from the PSR Archive* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1989), 5-12; Oliver H. Radkey, *The Unknown Civil War in Soviet Russia: A Study of the Green Movement in Tambov Region, 1920-1921* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1976), bölüm 3.

bazen de giderek toplumdan soyutlanan işçilerle olabildiğince iletişim kurmaya çalıştılar.

Bazı yerlerde işçiler, bu Menşeviklerin çağrısına karşılık verdiler ve barışçıl bir direniş girişiminde bulundular. Çoğunluğa muhalif Menşevikler ve 1917'nin işçi eylemcileri Petrograd'da bir araya gelerek, İşyeri ve Fabrikaların Olağanüstü Delege Meclisi'ni kurdular ve bu dermek aracılığıyla bazı protestolar ve iş durdurma eylemleri gerçekleştirdiler. Fakat 1918 Temmuz'unda Petrograd'da genel bir grev organize etmeyi başaramadılar. Daha 1918 baharında Menşevikler ve SD'ler, çoğu kent sovyetindeki seçimleri kazandılar fakat şartları silahlı adamların belirlediği yerlerde, demokratik yönetimlerini etkili kılmayı başaramadılar. [47]

Mart 1919'da Tula'da ve Haziran 1920'de önemli silah fabrikalarında çalışan, ve Kızıl Komiserler lüks içinde yaşarken, kendilerinin düşük miktarlarda yiyecek almalarına kızan işçiler greve gittiler. Sormovo'da bir lokomotif fabrikasındaki, komünistlerin ayrıcalıklarına son verilmesini, serbest seçimlerin getirilmesini, Temsilciler Meclisi'nin yeniden toplanmasını talep eden işçiler de greve gittiler. Tver'deki işçiler, Haziran 1919'da benzer taleplerde bulundular ve ayrıca, işgücünün yüzde onunun Kızıl Ordu'ya asker olarak alınmasını protesto ettiler. Bütün bu olaylarda Bolşevik yetkililer, ilk başta grevcilerle anlaşma yoluna gittiler, bazı ödünler verdiler, sonra işgücünü böldüler, tutukladılar ve grevlere liderlik edenleri sınır dışı ettiler. Mart 1919'da Astrahan'daki işçiler, Komünist Parti merkezine saldırdılar, orada bulunan partilileri öldürdüler ve Kızıl Ordu'nun yerel alayının silahlarına geçici olarak el koydular. Komünistlerin buradaki misillemesi çok daha şiddetli oldu. *Çeka*, yüzlerce işçiyi tutukladı ve birçoğunu Volga'nın mavnalarından aşağı atmak suretiyle idam etti.[48]

---

47 M. S. Bernshtam, *Nezavisimoe rabochee dvizhenie v 1918g: dokumenty i materialy* (Paris: YMCA Press, 1981); Vladimir N. Brovkin, *Mensheviks after October: Socialist Opposition and the Rise of the Bolshevik Dictatorship* (Ithaca: Cornell University Press, 1987), 159-160; Orlando Figes, "The Village and Volost Soviet Elections of 1919," *Soviet Studies* 40 (1988), 21-46.

48 Brovkin, *Behind the Front Lines*, 73-77.82-85,292-297; Jonathan Aves, *Workers against Lenin: Labor Protest and Bolshevik Dictatorship* (Londra: Tauris, 1996), 50-56.

1920'de rejim, hem sanayi hem de işgücünü, henüz seferberliğe dahil edilmemiş Kızıl Ordu birliklerinden oluşan, celp yoluyla toplanan ve askerî disiplinle bir arada tutulan "işçi orduları" yaratarak devletin kontrolü altına almaya çalıştı. Demiryolları ve silah üretimi gibi ekonominin kilit öneme sahip sektörlerindeki işçi sendikalarının yerine, "siyasi şubeler" getirildi, işe gelmemek firar muamelesi gördü ve yiyecek maddeleri, miktarları tayin edilmiş ücretsiz erzak olarak dağıtıldı. Buharin, "askerileştirmenin, işçi sınıfının kendi kendilerine örgütlenmesinden başka bir şey olmadığını" ileri sürdü.[49]

Rejimin iktidarının ilk bir iki yılından ve Beyazlara ve yabancı işgalcilere karşı verilen savaşın en kötü hali sona erdikten sonra, işçilerin hareketi çok daha uyumlu bir hal aldı. 1920–21 kışı, Komünistlerin ticaret politikasının ve köylü isyanlarının yiyecek malzemelerini açlık düzeyinde azaltmasının sonucu olarak çok daha sert geçti. Fabrikalar hammadde ve yedek parça yokluğundan kapanmaya başladı. Şubat 1921'de Petrograd, Moskova ve birçok taşra kasabasında işçiler fabrikaların kapanmasını ve zaten çok az miktarda olan yiyecek oranlarında kesintiye gidilmesini protesto ettiler. Petrograd'daki göstericiler işten çıkarılınca, bu sefer iş arkadaşları greve gittiler, sokaklarda toplandılar ve toplantılar düzenlediler ve Bolşevikleri bu toplantılardan attılar. Bir işçi, Bolşeviklerle ilgili düşüncelerini şikâyet dolu şu sözlerle dile getirdi: "Sovyet kurumlarında tek bir işçi bile yok: Oralarda sadece beyaz eller oturmakta ve Sovyet gücüne olan inancımızı yıkmaktalar." Toplantıya katılanlar, 1918'de olduğu gibi bir Delegeler Meclisi seçtiler. Bu meclis genel bir grev başlattı ve amaçlarını şu sözlerle ilan etti: "Biz, Petrograd'daki işletmelerin ve partilerin delegeleri, birçok fikir ayrılıklarına rağmen, aşağıdaki amaçlar etrafında birleştik: Bolşevik diktatörlüğünün yıkılması, Sovyetlere serbest seçim hakkının verilmesi, herkese konuşma, basın ve toplantı özgürlüğü tanınması ve politik suçluların serbest bırakılması."[50]

---

49 Aves, *Workers against Lenin*, 11-17.

50 Brovkin, *Behind the Front Lines*, 389-393; Mary McAuley, *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917-1922* (Oxford: Clarendon Press, 1991), 398-411; Aves, *Workers against Lenin*, 112-130.

27 Şubat'ta Kronstadt üssünün hemen kıyısına demirleyen Baltık donanmasındaki savaş gemileri mürettebatı, bu kararı destekledi ve Eylül 1917'de olduğu gibi kendilerine ait bir Askerî Devrim Komitesi oluşturdu. Komitenin talepleri, işçilerin talepleriyle örtüştü fakat onlar bu taleplere, politik departmanların ilgası, barikatların kaldırılması, serbest ticaretin tekrar yürürlüğe konması, yiyecek tayınlarının ve işçilerden, askerlerden ve denizcilerden oluşan tarafsız bir konferansın toplanması gibi diğer bazı maddeleri de eklediler.[51] Bütün bu kararlar, Tambov'da ve diğer bazı yerlerde isyan eden köylülerin taleplerine çok yakındı. Kısa bir süre için de olsa, Petrograd bir kez daha köylüler, işçiler ve denizcilerin dahil olduğu bir kitle devriminin merkezi haline geldi.

Ancak bu kez yetkililer, gelişmelere çok daha büyük bir acımasızlıkla ve baskı ve tavizleri birleştirme politikasıyla karşılık verdiler. Şehirdeki parti lideri Zinovyev, fabrikaların çoğunu kapattı, olağanüstü hal ilan etti ve işçilerin tutuklanmalarına ve işten çıkarılmalarına destek olması için *kursanty*'yu (Kızıl Ordu subay adaylarını) yardıma çağırdı. Aynı zamanda tayınlara ilavede bulunmak için şehre acilen yiyecek ve giyecek malzemeleri gönderildi ve Zinovyev'in buğdaya zorla el konulması uygulamasına son vermeyi düşündüğü bildirildi. Bu tam zamanında alınmış bir karardı çünkü işçilerin hareketi azalırken, Sovyetler için acilen serbest seçimler yapılmasını talep eden Baltık denizcilerinin isyanı zirveye ulaşmıştı. Lenin, bunu "Beyaz Muhafızlar"ın yurtdışından desteklenen bir komplosu olarak tanımladı ve General Tukaçevski'nin liderliğindeki özel birlikleri ve *kursanty*'yu bölgeye gönderdi. Bu birlikler, işe Kronstadt'ı ağır toplarla bombalayarak başladılar ve sonra donmuş buzların ötesindeki üssü ele geçirmek için birkaç tane piyade birliği saldırısı düzenlediler.

Aynı anda başlamakta olan Onuncu Parti Kongresi'nin toplantıları yarıda kesildi ve bazı delegeler isyanın bastırılmasına yardım etmeye gitti. Lenin, komünist karşıtı popüler hareketi "küçük burjuvanın karşı devrimi" olarak niteledi ve delegelere haklı olarak bu

51 Israel Getzler, *Kronstadt, 1917-1921: The fate of a Soviet Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 213-214; *Rossiia XX vek: Kronstadt 1921* (Moskova: Mezhdunarodnyi Fond "Demokratiia," 1997), 50-51.

hareketin, "Denikin, Yudeniç ve Kolçak'tan çok daha tehlikeli olduğu" uyarısında bulundu.[52]

İç savaş, Sovyet toplumu üzerinde uzun süreli etkiler bıraktı. Devrimin başlattığı eski toplumu yıkma işini tamamladı; böylece eski rejimden hiçbir kurum ve hiçbir sosyal sınıf kalmadı. Yeni toplumun kurumları toplum üzerinde baskı kurabilecek herhangi bir güç tarafından yeniden yaratılabilirdi. Bu güç, iç savaş boyunca önemli ölçüde değişime uğrayan Komünist Parti'ydi. O, işçilerin, askerlerin ve köylülerin görüşlerine açık, sürekli tartışmalar yapan muhalif entelektüellerin bir parçası olmaktan çıkmış, bir iktidar partisi haline gelmişti. Sosyal kökenleri ne olursa olsun, orta ve aşağı düzeydeki yetkilerinin hemen hepsi tunikleri ve aşırı maço imajlarıyla görünmekten hoşlanan Kızıl Ordu gazileriydi. O, artık gerçek işçileri ve gerçek askerleri dinlemeyen, onları, "*déclassé*" veya "küçük burjuva" olmakla suçlayan ve gerçek bir tartışmayı lüks olarak kabul eden bir partiydi. Kendisini, etrafı büyük amaçlarını anlamayan kasvetli ve güvenilmez bir halkla çevrilmiş, para-militer bir kardeşlik derneği olarak görmekteydi.[53]

Lenin'in yoldaşlarından bazıları partinin değişiminden memnun değildi. Onların aklında hâlâ özgür tartışmaların yapıldığı, parti yetkililerinin serbest seçimlerle belirlendiği eski günler vardı. 1921 sonbaharında bu kişiler, parti içi demokrasinin yeniden tesisini isteyen ve kendilerine Demokratik Merkeziyetçiler adı verilen bir grup oluşturdular. Diğerleri ise, işçilerin kendi adlarına hareket etmesi gereken bir rejimden giderek soyutlanmasını endişe ile karşıladılar. Bu kişiler "İşçi Muhalefeti"ni oluşturdular ve ekonominin işçi sendikaları tarafından yönetilmesine dair önerilerde bulundular.

Bütün bu meseleler, hâlâ Kronstadt isyanı ile uğraşan delegelerin de katılımıyla yeniden toplanan Onuncu Parti Kongresi'nde

52 *Desiatyi s'ezd RKP(b), Mart 1921: stenograficheskii otchet* (Moskova: Politizdat, 1963), 34.

53 Robert Service, *The Bolshevik Party in Revolution: A Study in Organisational Change, 1917-1923* (Londra: Macmillan, 1979); Sheila Fitzpatrick, "The Legacy of the Civil War," Diane Koenker vd. ed., *Party, State, and Society in the Russian Civil War: Explorations in Social History* (Bloomington: Indiana University Press, 1989), 375-388.

tartışıldı. Lenin, böyle acil bir durumda, özgür tartışmanın komünistlerin kendilerine bile tanımayacağı bir lüks olduğunu ileri sürdü. İki çözüm sundu, bunlardan ilki; işçi muhalefetini anarşik – sendikalist bir sapma olarak niteledi; "Partinin Birliği Üzerine" başlıklı ikinci önerisi ise; "şu veya bu platformun temelini oluşturan bütün grupların acilen ve istisnasız olarak dağıtılmasını emretti. Kongrenin kararlarına uymamak, partiden şartsız ve hemen ihraç ile sonuçlanacaktı." Delegeler arasında bir kuşatılmışlık zihniyeti hâkim olduğundan; her iki öneri de çoğunluğun kararıyla kabul edildi. Bu şekilde parti, kendisini işçi sınıfının yerine koydu ve liderlerine bütün ciddi tartışmaları bastırma yetkisi verdi.

Bu zamana kadar diğer partilerin varlıkları fiilen sona erdiği için, komünist liderler politik yaşam üzerinde tam bir tekel kurdular. Rus toplumunu kendi vizyonuna göre yeniden şekillendirmeye giriştiler. Bu süreçte, Rusya'nın sosyal hafızasının eski toplumun kurumlarıyla birlikte tamamen yok olmadığı, patron–müşteri ağlarına dayanan kişisel bağlılık alışkanlıklarının çabucak canlandığı ve şimdi hâkim konumda olan komünistler tarafından yeniden biçimlendirilecekleri açıkça görüldü. Yıkımın hiç eksiksiz bir biçimde gerçekleştirilmiş olması insanları; güvenliklerini, onları karmaşık bir dünyada tek istikrar kaynağı olarak yeniden dirilten ve aynı zamanda güçlendiren tanıdık sosyal yapılar içerisinde aramaya zorladı.

BOLŞEVİKLERİN MİLLİYETÇİLİK HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Sovyet liderleri, en başından beri sınıfçılık ve milliyetçilik arasında kaldılar. Kurucu Meclis'i feshettikten sonra liderler, sovyetlerin, sınıfı ulustan üstün tutan bir anlayışla daha yüksek düzeyde bir demokrasi kurduğunu açıkladılar. Fakat bu, hiçbir şeyi çözüme kavuşturmadı. Bolşevikler, olayların nasıl çözümleneceğinin farkında değildiler ve yeni siyasi düzeni inşa ederken, uluslararası proletaryan bir birlik kurma ideali –ki nihai hedefleri buydu– ile yeni Rus devletinin jeopolitik etkenleri arasında bölündüler.

Lenin, Avusturyalı Marksist teorisyenler Bauer ve Renner'in aksine, ulusların, uluslararası düzenin kalıcı unsurları olduğu-

na inanmadı. Rosa Luxemburg'un, sosyalist bir devrimden sonra ulusların, bir uluslararası proletaryan birliğine kolayca entegre olacağı yönündeki görüşüne de katılmadı. Lenin, özellikle yaşanılan bu hassas dönemde, ulusların önemli olduğuna ancak ikinci sırada geldiğine inandı. 19. yüzyılda sömürgeleştirilmiş olan ulusların, devrime dahil olma potansiyeli konusunda pozitifti. *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (1916) isimli kitabında, sömürgeleştirilmiş halkların emperyalistleri yenmesi sonucunda, tek bir ülkede gerçekleşecek bir devrim yerine; uluslararası bir devrimin ortaya çıkacağına inandı. Bolşeviklerin; Rus imparatorluğundaki halklar için "self-determinasyon" ilanı, bu görüşe çok uygun bir durumdu.

Fakat iktidara gelmeleriyle birlikte, Bolşeviklerin beklentileri doğal olarak biraz değişti. Artık devrim propagandası yapmıyor; daha ziyade çokuluslu (birden fazla etnik topluluğu içeren) bir devleti yönetiyor veya yönettiklerini iddia ediyorlardı. Şimdi, milliyetçilik politikalarının amacı, çatışan öncelikleri çözümlemekti. Ulusların arasındaki anayasal ilişkilere dair ilk tartışmalar; Almanya, Polonya, Macaristan ve sonra Brezilya, Amerika ve Çin'in katılımıyla öngörülen bir "dünya devleti" tezine dayandı. Bu yayılmacı bakış açıları, Bavyera ve Macaristan'da Sovyet cumhuriyetlerinin kurulması (ki bunlar kısa süreli cumhuriyetlerdir) ile canlanan iç savaş boyunca yapılan tartışmalara damgasını vurdu.

Ancak asıl dönüm noktası, 1920'deki Sovyet-Polonya savaşıydı. Savaş, savunma mücadelesi ile başladı. Fakat Kızıl Ordu'nun Kiev'i geri alması ve batıya, eski düşmanının üzerine doğru ilerlemesi sonucunda Lenin, saldırıyı Polonya'dan başlayarak Almanya, Macaristan ve Romanya'dakiler de dahil tüm Avrupa proletaryasının özgürleşmesini sağlayacağını ümit ettiği bir kampanyaya dönüştürmeye çalıştı.[54] Ama Polonyalı işçilerin Kızıl Ordu'yu sevinçle karşılayacağı yönündeki umudu boşa çıktı. Polonyalı işçiler, işgalcilerin sadece farklı üniformalar giymiş bilindik Rus emperyalistleri olduğuna inandılar. Kızıl Ordu'nun bu apar topar ilerleyişi Varşova önlerinde durduruldu ve Rusya; Batı Ukrayna ve Polon-

54 Belge için bkz. *Izvestiia*, 27 April 1992, s. 3, alıntının geçtiği eser, Robert Service, *A History of Twentieth Century Russia* (Londra: Allen Lane, 1997), 564.

ya sınırı içindeki Batı Beyaz Rusya ile barış anlaşması imzalamak ve Litvanya'ya bağımsızlığını vermeyi kabul etmek zorunda kalacak biçimde geriledi.[55]

İki veya üç yıl sonra Avrupa'nın başka bir yerinde başarılı sosyalist bir devrim beklenilmemesi gerektiği anlaşıldı. Sonuçta, yeni Sovyet Rusya'nın öncelikli olarak kendisini güçlendirmesinin gerekli olduğu olarak ortaya çıktı. Eğer doğrudan bir Ruslaştırma hareketine başlanmayacaksa –ki bu Lenin'in her zaman muhalif olduğu bir şeydi– bu, Rus olmayan ulusları "devrimci gelişme" süreci içine çekmek ve böylece onların, ekonomilerini modernize etmelerini ve ulusal kültürlerini sonsuza dek korumalarını sağlamak anlamına gelecekti.

Eğer "kendi kaderlerini kendileri tayin eden" uluslar, yeni Rus devleti içindeki bağımsızlıklarını bir dereceye kadar muhafaza edeceklerse, o zaman bu devlet federal bir devlet olmak zorunda idi. Sorun, Lenin'in hiçbir zaman federal bir devlet hayal etmemiş olmasıydı ve bu düşünce Bolşeviklerin siyasetteki yüksek merkeziyetçi anlayışına-sistemine tersti. Ancak federalizm bağlamında, hâlâ cevaplanması gereken çok önemli bir soru vardı: Sovyet hükümetinin politikasının temelinde yer alan "self-determinasyon"'u uygulamak için kim, hangi şartlarda yetkili olacaktı?

Yeni rejim, Sovyetler tarafından tanınmış her bir ulusun temsilcilerinden oluşan *Narkomnat*lar (Milliyetler Halk Komiserliği) isminde yeni bir yapı kurarak, bu cevaplanması güç soruları çözüme kavuşturmaya çalıştı. *Narkomnat*ların görevi, Rus olmayanların yeni politik düzene dair hırslarını-özlemlerini beslemek; birbirleri arasındaki çelişkilerde ortak noktayı bulmak ve bu uluslar üzerinde mümkün olan en üst merkezi kontrolü sağlamaktı.

Gelecekte ulusların birlikte yaşaması meselesi ardına kadar açıkken, *Narkomnat*ların yapacak birçok işi vardı. Sovyet devletini hangi ulusların oluşturması, sınırlarının nerede bitmesi, resmi dillerinin ne olması, hangi ulusun ne kadar politik güce sahip olması ve birbirleri arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği gibi konularda hâlâ kararlar alınması gerekmekteydi. Son zamanlarda

55 Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920* (Londra: McDonald, 1972); Service, *Lenin*, 3: 117-121, 135—137.

gün yüzüne çıkan *Narkomnat* arşivleri, hem Bolşeviklerin hem de *Narkomnat*ların sorumluluklarını ne kadar ciddiye aldıklarını göstermektedir. Her iki grup da, Sovyet devletinin hâkimiyeti altında olan bölgelerin ulusal kalkınma derecelerini ve etnik kompozisyonlarını mümkün olduğunca gerçekçi bir biçimde tespit edebilmek için nüfus sayımları, tarihi çalışmalar ve etnografik –coğrafi– dilbilimsel anketlere dayanmışlardır.[56]

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN KURULUŞU

Bu meselelerle karşı karşıya kalan Sovyet liderleri, Rus Devrimi'nin hem toplumsal hem de ulusal bir ihtilal; daha doğrusu birbirinden ayrılamayacak derecede iç içe geçmiş bir toplumsal-ulusal ihtilal çeşitlemesi olduğunun farkındaydılar. Görüldüğü gibi şehirleşme, endüstrileşme, tek bir Rus pazarının genişlemesi ve Rus bürokratik yönetiminin yaygınlaşması, eski imparatorluk döneminde adaletsiz bir şekilde gelişmiş; ancak Rus olmayan pek çok halkı da modernizasyon sürecine çekmişti. Geçmişin ortak akrabalığa veya kabileliğe dayanan çatısı zayıflamış hatta parçalara ayrılmıştı. Her bir farklı bölgede hem köklü gelenekler hem de ani değişiklikler, o halkın sınıfsal üyelikler (yatay geçiş) mi yoksa ulusal üyelikler (dikey geçiş) mi aradığını tespit etmekte yardımcı oldu. Radikal politikacılar görüşsel olarak, ulusların emek kardeşliğine inananlar ve sınıfları aşan bir etnik birlikteliği destekleyenler olmak üzere ikiye ayrıldılar. Kitleler bunlara farklı tepkiler gösterdiler. Kitlelerin tepkileri, derinlerde hissettikleri üzüntünün ve acıların toplumsal bir istismardan mı, yoksa kendi kültür ve dillerinin bastırılmasından mı kaynaklandığına bağlı olarak çeşitlilik gösterdi. Birbiriyle kesişen bu faktörlerin baskısının sonucu, etnik grupların ne kadar homojen ve iç içe geçmiş olduğuna, Kızıl Ordu'nun o yörede kuvvetli olup olmadığına ve de Almanya, Türkiye, İngiltere gibi dış güçlerin müdahale edip etmediğine bağlıydı.[57]

56 Service, *Twentieth Century Russia*, 114; V. Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Sonet Union: The Mind Aflame* (Londra: Sage, 1997), 15-21.

57 Bu konuların çok faydalı kavramsallaştırılmaları için bkz. Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993), bölüm 1; ve Andreas Kap-

1917-1922 döneminde, farklı uluslar ve bölgeler yeni siyasi statülerini farklı biçimlerde dışavurdular. Mesela, çoğu toplumsal sınıf ve siyasi partinin çar yanlısı Ruslaştırma kampanyalarına sert ve Rusya karşıtı tepkiler gösterdiği Finlandiya'da, Aralık 1917'de açıklanan bağımsızlık bildirgesini şiddetli bir Kızıl karşıtı kampanya ve Beyaz bir terör izledi. Çünkü pek çok Fin asıllı kent işçisinin de dahil olduğu Kızıllar, Finliler tarafından 5. Rus sınıfı olarak nitelendirilmekteydi. Beyaz Terör, hem Rus hem de Finlilerden oluşan ve Sovyet Rusya sınırları dışından da desteklenen şiddetli bir Kızıl ayaklanmasına neden oldu. Bu ayaklanma, Alman ordusunun desteği ile Brest-Litovsk'tan sonra bastırıldı. Daha sonra Finlandiya, ciddi sınıf çatışmalarına maruz kalsa da en sonunda Rusya'dan bağımsızlığını ilan etti.[58]

Üç Baltık halkından diğer ikisi, Estonyalılar ve Letonyalılar, şehirlerde yaşayan son derece gelişmiş bir çalışan sınıfına ve aktif bir aydın kesime (profesyonel insanlar, eğitmenler, ruhban sınıfı) sahiptiler. Hem milliyetçi hem de sosyalist politikacılar, okuma yazma oranının yüksek olmasına bağlı olarak nispeten daha büyük dinleyici kitlesine sahiptiler. Bu ülkelerde milliyetçilik ve sosyalizm arasındaki farklılıklar son derece keskindi ve Bolşevikler, 1917'de özellikle büyük şehirlerde yapılan muhtelif seçimlerde yüksek oranda oy toplamışlardı. Ancak aynı Bolşevik yönetimi birkaç ay sonra popülaritesini yitirdi ve özellikle Estonya'daki milliyetçiler Almanların 1918 baharında gelişiyle birlikte, bağımsızlıklarını ilan etme fırsatı buldular. Takip eden yıllarda hatta Almanların 6 ay sonra geri çekilmesinden sonra bile Kızıl Ordu, bu gelişmeleri tersine çevirmekle meşguldü. Sonuç olarak, Estonya ve Letonya, bağımsızlıklarını kazandılar ve parlamenter cumhuriyet sistemine geçtiler.[59]

---

peler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (Munich: Verlag C. H. Beck, 1992), bölüm 9.

58 Anthony F. Upton, *The Finnish Revolution, 1917-1918* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980); Risto Alapuro, *State and Revolution in Finland* (Berkeley: University of California Press, 1988), bölüm 9.

59 Stanley Page, *The Formation of the Baltic States* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959); Toivo Raun ve Andrejs Plakans, "The Estonian and Latvian National Movements: An Assessment of Miroslav Hroch's Model," *Journal of Baltic Studies* 21 (1990), 131-144.

Köylülerin çok daha düşük bir eğitim seviyesine sahip olduğu Litvanya kasabalarında Polonyalılar, Yahudiler ve Ruslar ağırlıktaydı. O yüzden, Litvanya milliyetçiliği, Almanlar bu bölgeyi 1918'de işgal edene ve Litvanya'da kukla bir cumhuriyet kurana kadar cılız bir hareket olarak kaldı. Belki de aynı sebeplerden dolayı, sınıf çatışmaları da susturulmuştu. Litvanya, bazen Beyaz Rusya'ya katıldı, bazen ondan bağımsız hareket etti ve Almanya-Polonya-Rusya arasındaki rekabete ve muharebelere maruz kaldı. Bağımsızlığını ise ancak Polonya-Rusya savaşının son bulmasından sonra ilan etti fakat en büyük şehri Vilnyus'u ve güney bölgelerini Polonya'ya bırakmak zorunda kaldığından ciddi anlamda küçüldü.

Beyaz Rusya'nın etnik ve sosyal görünümü Litvanya'ninkine benzemekteydi; ama onun 1917-1921 yılları arasındaki kaderi, Rusların ve Kızıl Ordu'nun kuvvetli etkisi nedeniyle tamamen farklı yönde gelişti. Sonunda 1920 yılında komünistler, istedikleri gibi yönetecekleri ve Rus cumhuriyetine açıkça rakip olmayacak şekilde, hem Rusya hem de Litvanya'dan bağımsız olarak Beyaz Rusya Sovyet Cumhuriyeti'ni kurdular. Amaçları, Rus cumhuriyetinin müttefiki olacak bir Moskova cumhuriyeti değil, uysal bir Rus cumhuriyeti kurmaktı.[60]

Ukrayna ise çok katı bir şekilde ulusal ve sosyalist ihtilaller arasında ikiye bölünmüştü ve bu bölünme yıllar sürecek karmaşık şiddet olaylarını beraberinde getirdi. Profesyoneller, yerel işbirlikçileri ve kraliyet ordusu görevlileri tarafından desteklenen Kiev'deki *Rada* (Parlamento), 1917 Kasım'ında, Ukrayna Askerî Kongresi, Ukrayna Halk Cumhuriyeti'ni ilan etti. Ancak bu ilan, Harkov'da kurulu ve Ukrayna'nın pek çok endüstrileşmiş şehrinde desteklenen Sovyet hükümeti tarafından hemen reddedildi. Baltık bölgesinde olduğu gibi burada da, Sovyet hükümeti ve Kızıl Ordu, bölgeyi Ruslaştırma çabasındaydı. Sovyet hükümeti ve Kızıl Ordu, Nisan 1918'de Alman işgali ile kesintiye uğrayan iç savaş başlamadan önce Kiev'i ele geçirdiler.

Müteakip 2,5 yıl boyunca Ukrayna; Almanlar, Rus Komünistleri, Ukrayna Komünistleri, Beyaz Ruslar, Ukrayna Milliyetçileri,

60 Bu, Merkez Komite'nin Ocak 1919'da Beyaz Rusya Bolşeviklerine verdiği gizli bir talimatta tavsiye edildi. Service, *Lenin*, 3: 93.

anarşistler, Polonyalılar gibi en az 7 farklı grup tarafından yönetilmek istendi. Bu dönem içerisinde, profesyonellerin ve tüccarların Ukrayna milli kardeşliğini istedikleri ancak işçilerin ve köylülerin onlarla aynı fikirde olmadığı anlaşıldı. İşçilerin çoğu Moskova'daki Sovyet rejimini destekleyen Ruslar ve Yahudilerdi. Köylüler ise, ulusal sorunlar yerine toprak sorunları ile ilgiliydiler veya Bolşeviklere ya da Nestor Mahno gibi isimlerin liderliğindeki anarşistlere umut bağlamışlardı. Bu yüzden, Ukrayna milliyetçi rejimleri, otoritelerini güçlendirmek için kitlelerden hiçbir zaman yeterince destek sağlayamadılar.[61]

Ukraynalılar, Rusya'dan bağımsız olarak milli bütünlüklerini kuramamış olsalar da, 1917-1921 yılları arasındaki ulusal bağımsızlığın hatırasını efsaneye dönüştürdüler.[62] Ukraynalı Komünistler de bu olaylardan etkilendiler ve 1920'lerde, Moskova'dan, gündelik yaşamın Ukraynalılaştırılması, Ukrayna dilinin eğitimde yaygınlaştırılması ve tanıtılması, resmi dairelerde görev yapacak kişilerin Ukrayna kökenli olması gibi hakları koparmayı başardılar.

Paris Barış Konferansı'nda Besarabya eyaleti Romanya'ya verildi ve 1940 yılına kadar Romanya sınırları içinde kaldı. Fakat Sovyet otoriteleri Romanya'ya rakip olarak, 1924 yılında, Ukrayna'nın güneybatısından koparılan Dinyester Nehri'nin doğu kıyılarında bir sanayi bölgesinde yer alan Tiraspol'un başkentliğinde Moldova Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (SSR) kurdular. Sovyetlerin bununla amaçladıkları, Romanyalı bir Sovyet "Piyementosu" yaratmak ve Romanya'da "boyar" yönetimi altında gücünü kaybetmiş işçilere ve köylülere sosyalizmin bir örneğini sunarak Rumen hükümetinin dengesini bozmaktı.[63]

Kafkasya bölgesindeki durum ise, her zamanki gibi aşırı şekilde karmaşıktı: Farklı uluslar, din, ekonomi, sınır kavgaları, Rusya ve

---

61 Steven L. Guthier, "The Popular Base of Ukrainian Nationalism," *Slavic Review* 38 (1979), 30-47; Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (Londra: Macmillan, 1985), 57-63.

62 Andrew Wilson, "Myths of National History in Belarus and Ukraine," Geoffrey Hosking ve George Schöpflin, ed., *Myths and Nationhood* (Londra: Hurst, 1997), 194-197.

63 Hannes Hofbauer ve Viorel Roman, *Bukowina, Bessarabien, Moldawien* (Vienna: Promedia, 1993). 89-98.

diğer güçlerle ilişkileri bağlamında birbirlerinden tamamen ayrı idiler. Bolşevikler, Kafkasya bölgesinde yer alan üç büyük ulusu, Gürcüleri, Ermenileri ve Azerileri aynı federasyonun çatısı altında toplama girişiminde bulundu ancak bu federasyon, 1918 yılında başarısızlıkla sonuçlandı ve tüm yönetim gücü, her biri farklı siyasi güçlerce yönetilen üç farklı hükümet arasında paylaştırıldı. Bunlar, Gürcistan'da Menşevikler, Ermenistan'da Taşnaklar, Azerbaycan'da ise Mussavatlardı. Bu bağımsız devletlerden her biri, en azından bir dış güce bağımlıydı. Gürcüler, koruyucu olarak önce Almanya'ya, 1918'den sonra ise İngiltere'ye; Azeriler Osmanlı İmparatorluğu'na ve Ermeniler de ihtiyatlı da olsa, geleneksel savunucuların, acımasız Rus emperyalizminden dolayı kendisine çok güvenmedikleri Beyaz General Denikin'in yönetimi altındaki Ruslara sığındılar.

Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, bu kuvvetler Kafkasya bölgesinde ya artık etki gösteremez hale geldiler ya da bölgeyle eskisi gibi ilgilenemez oldular. Böylelikle hareket serbestliği kazanan Bakülü komünistler, Azerilerin Ermenilere karşı hissettikleri olumsuz duyguları kullanmak suretiyle Azerbaycan'da bir isyan çıkardılar. Ermeniler ise aynı dönemde bağımsız olma çabasındaydılar. Ancak şartlar onlar için çok da olumlu değildi. Bir yandan Bakü'de giderek yükselen Ermeni karşıtı duygularla; diğer yandan ise karşılarına yenilgi almak üzere oldukları Türklerin işgaliyle uğraşmak zorunda kaldılar. Mülteci akınına uğrayan ve komşuları tarafından sürekli abluka ile tehdit edilen yeni devlet, normal bir ekonomik hayat kuramamaktaydı. Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi, Paris Barış Konferansı'nda Ermenilere sunulmuştu; ancak Türk devleti, bunun gerçekleşmesini önlemek için Sovyet Rusya'nın desteğini aradı. 1920 Nisan'ında, Türkiye ile yapılan bir anlaşmayı müteakip Kızıl Ordu birlikleri Azerbaycan'ı işgal edip Sovyet otoritesini kurarken; Türk ordusu da Eylül ayında, Sovyet desteği ile Ermenistan'ı işgal etti. Sovyet-Türk anlaşması maddelerine göre, üzerinde tartışılan Nahçıvan ve Nagorni (Yukarı) Karabağ bölgeleri Azerbaycan'a verildi. Azaltılmış sınırları ile Ermenistan, bir Sovyet cumhuriyetine dönüştü.[64]

64 Richard G. Hovannisian, "Caucasian Armenia between Imperial and Soviet Rule: The Interlude of National Independence," R. G. Suny, ed., *Transcau-*

Gürcistan bir süre için daha başarılı bir portre çizdi: Menşevikler kendilerini, tüm Gürcü sınıflarının temsilcisi olarak kabul ettirdiler ve geniş bir sosyal reform çalışmasına giriştiler. Kızılları esas destekleyenler, Gürcü olmayanlar yani küçük bir Gürcistan imparatorluğu içinde hapsedilmekten korkan Abhazlar ve Osetyalılardı. Bu sıralarda Lenin'in önceliği, eski Rus imparatorluğu bölgelerinde kontrolünü sağlamaktı ve 1921 Mayıs'ında Kızıl Ordu'yu Rusya'ya tekrar katmayı amaçladığı Gürcistan'a gönderdi.[65]

Komünizm ve Müslümanlık arasında, ilk etapta ortak noktaları varmış gibi gözükse de, aslında karmaşık bir ilişki vardı. Her iki görüş de kapitalizme (örneğin tefeciliğe ve toprakta özel mülkiyete) karşıydı ve ulusların en nihayetinde son bulacağına ve insanların ortak kardeşliğine inanıyordu. Bu, Beyazların Müslümanlara hiçbir şey sunmadıkları 1917-1918 yılları için yeterliydi. 20 Kasım 1917'de Sovyet hükümeti, "Tüm Rusya ve Doğu Müslüman emekçilerine" hitaben bir bildiri yayınladı. Bildiri, çarlık döneminde uygulanan tüm dinî ve ulusal baskıları kınamakta ve halklara "Bundan böyle, inançlarınız ve gelenekleriniz, ulusal ve kültürel kuruluşlarınız özgür olacaktır ve ihlal edilmeyecektir. Haklarınız, tüm Rus halklarınınki gibi, devrimin güçlü koruması altındadır," sözünü vermekteydi.[66] Kızıl Ordu içerisinde, Tatar Mir-Said Sultan-Galiyev tarafından yönetilen Müslüman birlikleri kuruldu ve bu birlikler, Sibirya cephesinde Kolçaklara karşı verilen savaşta önemli bir rol oynadı. Yarı özerk bir Müslüman Komünist Partisi kuruldu ve *Narkomnat*ların içerisinde Müslüman Tatar lider Mulla-Nur Vahitov yönetimi altında bir merkezi Müslüman komiser-

---

casia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia, rev. ed. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 261-294; Tadeusz Swictochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), bölüm 5-7; Richard G. Hovanissian, "Armenia's Road to Independence," Hovanissian, ed., *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, cilt 2 (Londra: Macmillan, 1997), 275-302.

65 R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation*, 2. baskı (Bloomington: Indiana University Press, 1994), 185-212.

66 A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union* (Londra: Pall Mall Press, 1967), 82.

liği oluşturuldu. Ayrıca, Rusya'nın en eğitimli ve gelişmiş Müslümanlarını birleştirecek bir Tatar-Başkir cumhuriyeti kurmak için planlar yapıldı.[67]

Bu işbirliğine rağmen aslında Müslümanlar ve komünistler, emperyalizm ve milliyetçiliğin yerini alacak "dünya kardeşliği" konusunda tamamen farklı görüşlere sahiptiler. Ümmetçilik, proletaryan enternasyonalizmle çok az benzerlik gösteriyordu. Üstelik, başından beri, çok daha önemli nedenlerden dolayı bazı gerginlikler mevcuttu. Orta Asya'daki işçiler, çoğunlukla demiryolu işçileri ve tekstil operatörleri, ağırlıklı olarak Rus'tu. Taşkent Kongresi başkanının açıkladığı gibi "Müslümanları, devrim idaresinin yüksek organlarına-görevlerine getirmek imkânsızdı; çünkü yerel nüfusun sovyetlere olan yaklaşımı belirsizdi ve bu nüfus, hiçbir işçi kurulusunu içermemekteydi." Müslüman Halklar Konseyi, Şubat 1918'de, Türkistan'ın evinden –Hokand'dan– yönetilmesi gerektiğini savunduğu zaman Kızıl askerler duruma müdahale etmesi için Taşkent'e gönderilmişti. Benzer şekilde, Kazan Sovyeti, Volga'da Müslüman Askerî Konseyi liderlerini tutuklamıştı.[68]

Müslümanların kendileri de birbirlerinden düşünsel anlamda keskin çizgilerle ayrılmışlardı. Cedit Hareketi, devrimin Orta Asya'daki modernleşmeye katkıda bulunacağını ve Müslümanlar arasında okuma yazma oranını artırmak, bilinçli Müslümanlar yetiştirmek, kadınları özgürleştirmek, tüm halkın katılımını sağlayacak siyasi kuruluşlar oluşturmak bağlamında yardımcı olacağını ummuştu. Bazıları, Panislamist devlet kurmayı hayal ederken bazıları da Pantürkizme kaymıştı. Öte yandan diğer bazı Müslümanlar ise modernleşmeyi kesinlikle reddetmekteydi. 19. yüzyılda cereyan eden Rus karşıtı isyanlarda olduğu gibi Basmacı hareketinin merkezinde, genellikle Nakşibendi idaresinde bulunan ve Kafkasya dağ halkları ile irtibatı sağlayan Sünni müritler yer almaktaydı. Basmacı isyanının merkezi Fergana Vadisi'ydi, amacı ise tüm Rus-

67 A. Bennigsen ve S. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union* (Chicago: University of Chicago Press, 1979), 28, 60-65; R. G. Landa, *Islam v istorii Rossii* (Moskova: Vostochnaia Literatura, 1995), 207-210; aynı yazar, "Mirsaid Sultan-Galiev," *Voprosy istorii*, no. 8 (1999), 53-70.

68 Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, 84-87.

ları ve komünistleri Türkistan'dan çıkarmaktı.[69] İsyancıların umudu, Osmanlı'nın eski Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmesi ve kendisini "İslam mücahitlerinin üstün kumandanı, halifenin torunu ve Muhammed'in temsilcisi" olarak ilan etmesiyle birlikte iyice arttı. Buhara Emiri'nin askerleri ile birlikte Basmacı askerleri, Duşanbe'yi kısa bir süre için ele geçirdiler ve Buhara'yı kuşattılar. Basmacı hareketi, Enver Paşa'nın savaşta ölmesinden sonra bile gerilla savaşı şeklinde daha uzun yıllar devam etti.[70]

1918'de, şansının doruğundayken, Müslüman Komünist Partisi'nin, üçüncü bir vizyonu daha oldu: Bu, emperyalizme karşı mücadele veren tüm Asya Müslümanlarının ilgi odağı olan İslami sosyalist devlet fikriydi. Sultan Galiyev, "Müslüman ülkelerdeki ulusal bağımsızlık hareketinin sosyalist bir devrim niteliği taşıdığını" iddia etti ve Tatar-Başkir Cumhuriyeti'ni, "devrim kıvılcımlarını Doğu'nun kalbine yayacak bir ocağa" dönüştürmeyi ümit etti. Lenin ve Stalin için, İslamın renklendirdiği bir dünya devrimi, kesinlikle kabul edilemeyecek ve kendi devrim fikirlerine rakip ve tehdit olabilecek bir fikirdi. Böylesi bir gelişmeyi önlemek amacıyla Müslüman Komünist Partisi, yeniden Rusya Komünist Partisi'ne dahil edildi ve birlikleri Kızıl Ordu komutasına alındı. 1923'te Sultan Galiyev tutuklandı ve "milliyetçilik" ve "parti karşıtı faaliyetler"den suçlu bulundu: Sultan Galiyev, bu tür suçlamalara maruz kalan ilk komünistti.[71]

Eski Rus imparatorluğu içerisinde Müslümanların en kuvvetli olduğu Orta Asya'da yerel bazdaki ulus inşası, eski imparatorluğun diğer bölgelerindekinden çok daha azdı. Rusların gelişi, yeni bir kentsel çevre yaratmış ve yeni üretim tekniklerini öğretmişti; ancak her kabilenin kendi diyalektini konuştuğu dağlık bölgelerde, steplerde ve çölde yaşayanların geleneksel ve kabilesel yaşamı bu durumdan pek etkilenmemişti. Daha önce de gördüğümüz gibi yerel halk, Ruslara karşı mesafeli durmuş ve zaman zaman Rus-

69 A. Bennigsen ve S. Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire: A Guide* (Londra: Hurst, 1985), 21, 85.

70 Landa, *Islam*, 200-204; Suhnaz Yilmaz, "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasha as an Expatriate," *Middle Eastern Studies* 35, no. 4 (October 1999), 40-69.

71 Landa, *Islam*, 208, 216-217; Landa, "Mirsaid Sultan-Galiev."

ları topraklarından çıkarmak için zor kullanmıştı. Her iki taraf da aralarındaki, İslamiyet ile Hıristiyanlık veya en azından İslamiyet ile yabancı Avrupalı yaşam tarzı arasındaki farklılıktan kaynaklandığını düşündükleri ciddi kültürel mesafenin/soğukluğun farkındaydılar.[72]

Sovyet idaresinin sağlam bir şekilde oturmasıyla birlikte, bölgede uygun idari birimlerin nasıl oluşturulması gerektiği sorusu gündeme geldi. Pek çok yerel lider, tek bir merkezi Asya Cumhuriyeti, belki de bir gün kurulması muhtemel bir Pantürk veya Panislam devletinin merkezi olacak, yeni bir Türkistan yaratılmasından yanaydılar. Rus komünistleri, önerilen yeni devletin ilerde Moskova otoritesine muhalefet edecek büyüklükte bir Türk-Müslüman bloku oluşturabileceğini düşünerek bu çözüme karşı çıktılar.

Bunun alternatifi, her biri tek bir milleti temsil edecek şekilde parçalı cumhuriyetler kurmaktı. Bundaki sorun da, kırsal alanlardaki halkın az gelişmişliğiydi. Bununla birlikte, şehirler ve vahalarda Özbekçe ve Tacikçe edebi bir dil olarak oldukça sağlam bir şekilde yerleşmiş ve Rus yönetiminin son yarım asırlık döneminde milliyetçilik olgusu kuvvet kazanmıştı. *Narkomnatlar*, bu bölgeleri merkez alarak, RSFSC (Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti) içerisinde etnik kökenli özerk cumhuriyetler kurulmasına karar verdi. 1930'ların ortasına gelindiğinde bu cumhuriyetlerden beş tanesi, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan, çoktan Birlik cumhuriyeti olmuşlardı.

Bazı bakımlardan, yeni Komünist yöneticiler tarafından en kötü muameleyi gören ulus Ruslardı. Kendi cumhuriyetleri vardı – RSFSC– ancak büyük bir bölümü Rus olmayan özerk topraklardan müteşekkildi. Bu düzenleme en fazla Sibirya, Volga bölgesi, bu bölgenin güneydoğusu ve Orta Asya'da etkili olmuştu. Sovyet hükümeti buralarda yerel ulusların azınlıkta olmasına ve hatta yerli Rusların itirazlarıyla karşılaşmasına rağmen, yerel etnik isimler taşıyan özerk cumhuriyetler (ya da yerel ulusların büyüklük ve önemlerine göre bölgeler) oluşturmuştu. Bu, Sovyet hükümetinin,

72. Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923* (Londra: Macmillan, 1999), 94-101.

ilk zamanlarda halen enternasyonalizme bağlı olduğunun ve kendisini eski imparatorluk ve Rus şovenizminden ne kadar kurtarmak istediğinin çarpıcı bir göstergesidir.

*Narkomnat*ların gerçekleştirdiği müzakereler sonucunda, karmaşık ve inceden inceye planlanmış bir ulusal ilişkiler ağı ortaya çıktı. Rus olmayan liderler, hatta Komünistler, Moskova'ya açıkça boyun eğmek yerine, çok kısa süreli de olsa, kendi ulusal bağımsızlık süreçlerinin etkisinde kaldılar. Böylelikle ilk olarak sekiz cumhuriyet; Ukrayna, Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Buhara, Harezm (Hiva) ve Uzakdoğu Cumhuriyeti, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler olarak tanındı. Sovyet Rusya, her biriyle içeriklerinde küçük farklar olan, bazen de Rusya'nın lider cumhuriyet olarak ağırlığının hissedildiği ikili anlaşmalar imzaladı. Her ne şekilde olursa olsun, hiçbir zaman Komünist Parti'nin dağıtılması söz konusu olmadı: Partinin tüm cumhuriyetlerdeki merkez komiteleri açıkça belirtilmiş şartlar çerçevesinde Moskova boyunduruğunda kaldı. Dahası, iç savaş sırasında; VSNKh, savaşın sivil cephesini koordine eden) İş ve Savunma Konseyi ve Devrimci Ordu Konseyi (*Revvoensovet*: Kızıl Ordu'nun siyasi kanadı) gibi önemli Rus kurumları, adeta eski imparatorluk yıkılmamış gibi, yetkilerini tüm cumhuriyetler içinde kullanmaya devam ettiler. Rusya tarihinde bir ilk olmamakla birlikte, iç ve dış ilişkiler birbirinden tamamen ayrılmadılar.

1922 yılında ismen özerk cumhuriyetlerin, egemenliklerini federasyon olarak tek havuzda toplayan bir Birlik Anlaşması imzalamalarıyla önemli bir dönüm noktasına gelindi. Bu federasyona nasıl bir isim verileceği tartışma konusu oldu. Stalin, Sorumlu Komiser olarak, devletin adının "Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti" olması gerektiğini düşünüyordu. Fakat bu isim, eski Rusya hâkimiyetini ve eski imparatorluk ilişkilerini çağrıştırabilirdi. Lenin, erken bir enternasyonal (uluslararası) devrime yönelik umutları azalmakla beraber yine de yeni devletin enternasyonal karakterini ve federasyon üyelerinin sözde eşitliğini yansıtacak bir isim istiyordu. Dolayısıyla etnik ve coğrafi çağrışımlar dışında bir ad üzerinde duruyordu ve bu isim, "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği" idi.

Lenin'in Stalin'le olan anlaşmazlığı, daha dar çerçeveli bir sorun olan Stalin'in yurdu Gürcistan meselesi yüzünden derinleşti. Gürcistan'ın Ermenistan ve Azerbaycan'ı da içine alan Trans-Kafkasya Federe Cumhuriyeti isimli birliğe dahil olması söz konusuydu. Gürcü Komünist liderler bu teklife içerlemişler, Sovyet Birliğine Ukrayna ya da Beyaz Rusya (Belarus) gibi ayrı bir cumhuriyet olarak girmek istemişlerdi. Bu soruna ilişkin olarak yapılan ateşli bir tartışmada, Stalin'in teğmeni Sergey Ordjonikidze, rakiplerinden birine fiziksel saldırıda bulunmuş ve Stalin olayı örtbas etmişti. Olaydan haberdar olan Lenin için, Stalin'in, gerçekleri sır gibi saklayan, zorbaca karakteri konusundaki şüpheleri doğrulandı. Bu olay, Lenin'in Stalin'i anlattığı vasiyetine doğrudan etki etmiştir.

Sonunda Lenin, Stalin'e karşı destek toplamayı başardı ve yeni devlete istediği ismin verilmesini sağladı. Bu, ismen eşit cumhuriyetlerin federal bir birliğiydi ve kuruluşu 1923 tarihli SSCB anayasasına dayanıyordu. Aslında resmi düzeyde dahi bu federasyonla ilgili bazı tuhaf noktalar göze çarpmaktaydı. Bir kere, "federasyon" kelimesi anayasada çok az geçiyordu. Başka bir tuhaflık, merkezin yüklendiği işlevlerin ve yetkilerin alanlarının genişliğiydi: Yetkileri, sadece askerî ve diplomatik meselelerle sınırlı kalmıyor, genel ekonomik politika, adalet, eğitim, halk sağlığı, sosyal refah ve normalde federasyon üyelerinin içlerinde düzenlemelerine yetki verilen benzer alanları da kapsıyordu. Bu işlevler dışındakileri, üye cumhuriyetlerin denetimine bırakan maddeler ise yoktu.[73] Sadece kültür ve dil politikaları geniş anlamda cumhuriyetlere bırakılmıştı, ki bu, daha sonra görüleceği üzere, çok önemli bir rol oynayacaktır.

DEVRİMİN ÖNEMİ

1917'de olanlar, zaman zaman tereddüt ve geriye düşmelerle de olsa, geçen yarım yüzyıl boyunca kitlelerin emperyal Rus yönetimiyle bütünleşmelerine yönelik gelişmeleri sekteye uğratmış ve

73 Helene Carrere d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917-1930*, çev. Nancy Festinger (New York: Holmes & Meier, 1992), 133-138.

bu bütünleşme sürecinin, yeni ve tamamen farklı bir yöne kaymasına sebep olmuştur.

Serflerin azat edilmeleri, köylüyü paternalizm kalıbından, iki ya da üç yüzyıldır içinde tutuldukları devletleştirilmiş kişisel güç kazanından çıkarmış, ancak yerine doğan boşluğu dolduracak kurumsallaştırılmış bir otoriteyi, yaygın şekilde tepki duyulan toprak komutanları örgütlemesi haricinde, oluşturamamıştı. Köylünün bu yeni "ağırlıksız" durumu, müteakip on yılların hızlı değişimleriyle, köylüyü ihtiyaçlarını ve şikâyetlerini dile getirebileceği kurumlardan mahrum bırakarak sorunu daha da derinleştirdi; şehirleşme, sanayileşme, yaygın ilköğretim ve askerlik gibi süreçlerle onu Rus toplumunun odak noktasına yerleştirdi. Çoğu ya işçi ya da asker oldular. Kilise, değişen hayat koşulları karşısında yetersiz kaldı; ruhani destek, manevi doyum ya da ruhani gelişim gibi ihtiyaçları karşılayamadı.

Aynı on yıllar süresince Rus monarşisi kutsallığından arındırıldı. Çarın ve çarlığın belirgin özelliği, artık daha çok ordu ve askerî başarılarla, zaferlerle ya da yenilgilerle anılmaya başlanmıştı. Kırım ve Japonya Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarındaki yenilgiler çarın ününü sarsarken; Kanlı Pazar katliamı ve Rasputin'in hayasız davranışları ise onun dayandığı ahlaki temelleri yıpratmıştı.

Bu yeni gelişmelerin sonucu olarak monarşinin 1917 krizinde alaşağı edilmesiyle birlikte, "köylü-asker" sınıfının kendisini Rusya ile özdeşleştirmesi süreci ciddi darbeler aldı ve yerini, toprak sahiplerinin, eğitimli kesimlerin ve zengin kasabalıların Avrupalılaşmış kültürünün köklü ve keskin bir biçimde reddiyle birleşen yerelleşmiş ortak bir sorumluluğa; ve bu yüzden devrimin aşırı yıkıcı ve zalim doğasına, zincirinden boşalmış zihin ya da davranış bozukluklarına ve suça bıraktı. Yine de köylüler kendilerinin anladığı biçimde meşru bir toplum düzeni ve toprak sistemini canlandırmaya çalıştılar.

Popüler devrimin vazgeçilmez gaddarlığını sadece Bolşevikler kontrol altına alabildi ve bunu ancak vahşi otoriter yöntemlerle başarabildiler. Fakat başka bir şey daha başardılar: Köylü ve işçi sınıfının o ilkel eşitlikçiliğini harmanlayıp ona, "dünya devrimi" ve

"proleter enternasyonalizmi" gibi doktrinlerle yeni bir renk verdiler. "Ulus" ve "sivil toplum" bir kez daha anlamını yitirdiler ve köylü toplumuyla uluslararası kardeşlik rüyası arasında hiçbir engel kalmadı. Yeni "devrim sonrası" (*postrevolutionary*) toplumun paradoksal ve kırılgan temelleri işte bunlardı.[74]

74 Bu fikirlerin yer aldığı, devrimin son döneme ait bir Rus yorumu için bkz. V. Buldakov, *Krasnaia smuta: priroda i posledstviia revoliutsionnogo nasiliia* (Moskova: Rosspen, 1997).

11

Sosyal Dönüşüm ve Terör

ÇOKULUSLU BİR İMPARATORLUK OLARAK SOVYETLER BİRLİĞİ

1923 tarihli Sovyet anayasasına bakılırsa ve yeni devletin kuruluşunu etkileyen diğer gerçeklikleri düşünülürse, SSCB'de bariz bir Rus hâkimiyeti olduğu görülür. Rus Cumhuriyeti, SSCB topraklarının yüzde doksanına ve nüfusunun yüzde 72'sine sahipti. Komünist Parti, çok daha merkezi bir nitelik kazanıyordu ve 1927'de üyelerinin yüzde 65'i Rus'tu.[1] Kızıl Ordu, Çeka, VSNKh ve devlet planlama teşkilatı Gosplan gibi birlik kurumlarının hepsi, Moskova'da idi ve Komünist Parti'nin hâkimiyeti altındaydı. Rusya'nın Birliğe hâkim olmasını engellemek için demirden bir zırh gibi garantiler gerekmekteydi ve bunlar da kesinlikle yoktu. Anayasanın biçimi Lenin'i memnun edebilirdi fakat özü itibariyle Stalin'in istediği olmuştu.

Yine de Rusların etnik bir grup olarak durumları, paradoksal bir biçimde, memnuniyet verici olmaktan uzaktı. Birlik cumhuriyetleri içinde, başkenti ve kendine ait komünist partisi olmayan tek cumhuriyet, Rusya'ydı. Oldukça güçlü bir mizah ve algılama içeren

1 Gerhard Simon, *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1991), 415.

bir analojide, bir akademisyen, Rusya'nın durumunu komün apartmanı örneğinden yola çıkarak şöyle açıklar: Sovyetler Birliği'ni andıran komün apartmanda her cumhuriyetin kendisine ait bir odası varken; Ruslar koridoru, mutfağı ve banyoyu işgal etmişlerdi. Apartmandan onlar sorumluydu ve herkesin işine karışıyorlardı fakat kendilerine ait bir odaları bile yoktu.[2] Rusya'nın potansiyel bir ulus-devlet olarak statüsü, imparatorluk kurumlarının içinde, geçmişte olduğundan çok daha fazla yok olmuş gözükmekteydi. Ulusal ve evrensel amaçlar arasındaki gerilim, çok daha öldürücüydü.

Üstelik rejim, yerel halkın politik sadakatini sağlamak için, "yerlileştirme" (*korenizatsiya*) politikası uygulamış; cumhuriyetlerin her düzeydeki yönetiminde, Moskova'da eğitim almış fakat hâlâ kendi insanları adına konuşabilen ve *Narkomnat*larda ve Komünist Parti içerisinde onların çıkarlarını temsil edebilen yerli kadroların oluşmasını teşvik etmişti. 1920'lerde, yerel halk, Komünist Parti'ye girmeleri için cesaretlendirilmişti. Örneğin Ukrayna'da Komünist Parti'deki Ukraynalıların oranı, 1922-32 yılları arasında yüzde 24'ten yüzde 59'a ve Beyaz Rusya'da yüzde 21'den yüzde 60'a çıkmıştı.[3] Rejim, bu yollarla en geri kalmış olanlar da dahil olmak üzere Rus olmayan halkları bilinçli bir biçimde milliyetçiliğin hammaddeleri ile donatmış ve onlar için, eski imparatorluk alanı içerisinde, bir gün ulus-devletlerin yaratılabileceği bir çerçeve çizmişti.

Bu politikaların etkisi, rejimin sosyo-ekonomik politikaları ile daha da derinleşti. 1930'lardaki geniş kapsamlı kentleşme ve sanayileşme, yerel dilde ilköğretim uygulamasının on-yirmi yıldır devam etmekte olduğu bir dönemde gerçekleşti ve bu yüzden şehirlere göç edenler, genellikle kendi dillerinde okuma yazma bilen kişilerdi. 1930'lardan 1950'lere kadar olan süreçte Harkov, Donetsk ve Dnepropetrovsk'a göç eden Ukraynalılar, hâkim Rus kültürünün kendilerini asimile etmesine izin vermediler: Aksine bu şehirleri Ukraynalılaştırma eğilimi gösterdiler. Böylece Ukrayna, tarihinde ilk kez olmak üzere belli bir kent tabanına sahip ol-

2 Yurii Slezkine, "The USSR as Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism," *Slavic Review* 53 (1994), 414-452.

3 Simon, *Nationalism*, 32.

Kafkaslar ve Trans-Kafkasya Bölgesi

Kaynak: Anna Matveeva, The North Caucasus: Russia's Fragile Borderland, *Central Asian and Caucasian Prospects Key Paper (Londra: Royal Institute of International Affairs, 1999).*

Kaynak: Shirin Akıner, "Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective", Religion, State and Society 24, no. 2 (1996).

du. Benzer bir şekilde geleneksel olarak Ermenilerin ve Rusların çoğunlukta olduğu Tiflis, ilk kez Gürcülerin çoğunlukta, Bakû ise Azerilerin sayıca üstün olduğu kentlere dönüştüler.[4]

Bu sosyal değişiklikler, sivil toplum kurumları yaratma çabalarıyla desteklenmediği için, bazı bölgelerde paradoksal bir biçim-

4 Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993), 111; George Liber, "Urban Growth and Ethnic Change in the Ukrainian SSR, 1922-32," *Soviet Studies* 41 (1989). 574-591.

de, akrabalık veya kabile yapıları çerçevesinde geleneksel otoriteyi güçlendiren ve sağlamlaştıran bir etki yarattı. Aşağıda açıklanacak *nomenklatura* sistemi, böyle yapıları öncekinden daha da katı ve devamlı kılarak, onlara emperyal otoritenin desteğini ve bir çerçevenin tekelini sağladı. Bu etkiler, özellikle akrabalık temelli himaye sistemlerinin hâkim olduğu Orta Asya'da ve Kafkasya'da öne çıktı. Örneğin Kazakistan'da *aul* adı verilen göçer yerleşimleri sovyetlere dönüştüler fakat çok daha güçlü ve müdahaleci bir devletin sağlamış olduğu kaynaklarla desteklenen klan liderleri tarafından hükmedilmeye devam ettiler.[5]

Stalin hem milletler komiseri hem de daha sonra parti genel sekreteri olarak, her ulusun bir toprağının olması gerektiği konusunda ısrar etti. En büyüğünden en küçüğüne kadar her millete, "özerk" cumhuriyet, bölge ya da mıntıka biçiminde kendi topraklarının verilmesinin nedeni bu ısrardı. İlke, klasik olarak hiçbir vatanı olmayan Yahudiler için de uygulandı. Onlara, Çin sınırı üzerindeki Birobidjan özerk bölgesi teklif edildi fakat çok azı yerleşti. "Esas" milletin nüfusu, topraklarında yaşayan diğer etnik grupların nüfusundan az olmasına rağmen, o bölgenin idari birimine esas milletin adı verildi. Örneğin Mordovya Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nde Ruslar, nüfusun yüzde 60'ını; Karelya'da ve Buryatya'da yarısından çoğunu oluşturmalarına rağmen, bu bölgelere oradaki esas halkların adları verildi.[6]

Toprak esaslı birimlerin alternatifi, Avusturya Marksistleri tarafından önerilen bireysel kültürel özerklikti: Fakat bunun, komünistlerin her zaman sahte olduğu gerekçesiyle reddettikleri bireysel sivil haklar kavramını ima ettiğinden, Sovyetler Birliği'nde uygulanması zordu. Bunun yerine Sovyet devlet, "etnik mühendislik" olarak adlandırılabilecek ve mevcut etnik materyalden yola çıkarak uluslar yaratmayı amaçlayan bir süreç başlattı. Bu süreç, etnografyacıların dil, din, gelenekler, ekonomi, kabileye sadakat ve diğer etkenler hakkında bilgi toplamaları için ilgili bölgelere gön-

5 Martha Brill Olcott, *The Kazakhs* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1987), 170-175.

6 V. Kabuzan, *Russkie v mire* (St. Petersburg: Blits, 1996), 249-250; Robert Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 118.

derilmesini ve sonra milletlerin bu ham malzemeden yola çıkarak nasıl inşa edilebileceği konusunda tavsiyelerde bulunmalarını içermekteydi.

Dil kilit öneme sahip bir faktördü. Sovyet rejimi, okuma yazma bilmeyen insanları Sovyet propaganda ve politik eğitim ağına çekebilmek amacıyla, bu insanların yazılı bir diline sahip olmalarını sağlamaya çalıştı. Onlar için bir yazı dili yaratmak veya mevcut diyalektlerinden birini yazı dili olarak seçmek zorunda kaldı. Daha sonra yarattığı ya da seçtiği dilin *likbez*de (okuma yazma seferberliğinde), medyada ve eğitim sisteminde kullanılmasını sağlamaya çalıştı. Yerel dillerin bu kadar öne çıkması, bazı Rusları kızdırdı. Onlara göre çocuklarının "çiftlik diyalektlerini" öğrenmek için zamanlarını boş yere harcamaları ve onları resmi belgelerde kullanmak zorunda olmaları son derece aşağılayıcı bir uygulamaydı. Buna rağmen, 1920'lerin sonunda 192 dil belirlendi ve bütün bu diller için amaca uygun biçimde gramer kitapları ve sözlükler sağlandı.[7]

Marksist teori açısından, bu ulus inşası geçici bir aşamaydı. Fakat Sovyet devleti, Marksist teoriye hiç uymayan bir ulusal yapı yarattı ve etnik topluluklarının karışımı gerçeğini yansıtmadı. Ulus inşasının geçici olmadığı anlaşıldığı zaman, 1920'lerde yapılan düzenlemeler, ulusların kaderini değiştirecek yeni bir nitelik kazandı.

Anormallik 1932'de dahili pasaport uygulamasının başlatılmasıyla çok daha garip bir hal aldı. Her belgenin üzerindeki 5. madde, kullanıcının milliyetiyle ilgiliydi ve bu maddeye yazılan milliyeti değiştirmek imkânsızdı. Bu, her Sovyet vatandaşının etnik olarak tanımlandığını gösterir. Sadece on altında yaşında olup ilk kez pasaport alacakların –eğer ebeveynleri farklı etnik kökenden ise– kendi etnik kimliğini seçme hakkı vardı.

Pratikte 1930'lardan itibaren milliyet, "sosyal kökenden" çok daha fazla önemli hale geldi ve kadrolara personel alımı politikalarında ayrımcılık yapmak ve süreci kontrol etmek amacıyla kul-

7 V. Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame* (Londra: Sage, 1997), 15-21 ve bölüm, 2; Slezkine, "The USSR as Communal Apartment."

lanıldı. 1936 tarihli Sovyet anayasası ilan edildiğinde, "eski" sosyal sınıfların oy hakkı da dahil, vatandaşlık haklarının hepsinin iade edildiği açıklandı. Kınama ve iddianamelerdeki "sınıf düşmanı" ifadesinin yerine belli bir milliyeti veya sınıfı ifade etmeyecek şekilde "halkın düşmanı" tanımlaması kullanılmaya başlandı. Bir yerden bir yere farklılık göstermesine rağmen genel olarak birlik cumhuriyetlerinde ve çoğu özerk cumhuriyette; eğitimde, ev temin etme ve işe almada hâkim yerel millet; 1950'lere kadar ise Slavlar lehine bir ayrımcılık söz konusuydu. Böylece her cumhuriyet, (sosyal sınıf pasaportlardan 1974'e kadar çıkarılmadı ise de), hâkim etnik grup için ulusal bir kale haline geldi.[8]

Rus olmayanlar birçok konuda kendi istediklerini yapamadılar. Yerel cumhuriyetçi kadroların teşvikine rağmen, onların atanması veya görevden alınmasıyla ilgili bütün önemli kararlar, Moskova tarafından alındı. Yerel ekonomi, ancak Gosplan'ın belirtmiş olduğu çizgide ve yerel halkın ihtiyaçlarından ziyade bir bütün olarak Sovyet devletine uyacak şekilde gelişebildi. 1928'den itibaren beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmaya başlamasıyla birlikte, Moskova'nın yerel ekonomiler üzerindeki kontrolü iyice arttı.

Yerel diller ve kültürler ancak herkes için gerekli olduğu düşünülen Rus dili ve kültürünün ve Rus imparatorluk değerlerinin zorunlu tutulduğu bir çerçeve içerisinde geliştirildi, hatta yaratıldı. 1930'lar boyunca özellikle 1945'ten sonra, Rus çarlarının, halkı sömüren liderler olarak aşağılanmasına son verildi; aksine onlar, Sovyetler Birliği'ne öncülük eden, büyük bir gücü yaratan ve devamını sağlayan kişiler olarak övüldüler. 1938'den itibaren bütün okullarda, yerel dil ne olursa olsun, haftada en az dört saat Rusça dil dersi zorunlu hale getirildi ve 1930'larda Rusça, Trans-Kafkasya cumhuriyetleri hariç her yerde, yükseköğretim dili haline geldi. Ermenice, Gürcüce ve Azerice hariç bütün Sovyet dillerinde Kiril alfabesi kullanılması zorunlu kılındı ve bu uygulama, birçok insanın, yazılı geçmişleriyle olan bağlarını kesmesinde etkili oldu. Rusça, Kızıl Ordu komutasındaki tek dil haline geldi ve 1938'de Rus olmayanların oluşturduğu birlikler terhis edildi: Bundan sonra bütün birliklerin farklı milletlerden asker alması gerekti. Bu ön-

8 Suny, *Revenge*, 121.

lemler sadece yukarıdan zorla uygulanan önlemler değildi: Rus olmayan birçok insan, akıcı bir Rusçayla kariyerlerini çok daha etkili bir biçimde geliştirebileceklerini ve SSCB'nin her yerinde iş bulabileceklerini düşündüler.[9]

Stalin bu değişiklikleri "enternasyonalizmin" bir zaferi olarak lanse etti. Oysa çoğu insan, aynı değişiklikleri, Ruslaştırma politikasının parçaları olarak gördü. Fakat bu ikinci görüş de meseleyi çok basite indirgemekti çünkü 1930'lar boyunca Rus ulusal kimliğinin bazı dayanakları yıkılmış ve baskı altına alınmıştı. Bunların başında köy komünü, Ortodoks Kilisesi ve Rus edebiyatı ve kültürünün en iyi örnekleri gelmekteydi. Eğer Stalin'in yaptığı Ruslaştırma ise, bu, emperyalist ve etnik Rus kültürünü hakir gören ve onun varlığını riske atmaya hazır, yeni bir Ruslaştırmaydı. Stalin için Ruslar, sosyalist bir imparatorluğun hammaddesiydiler ve onların kültürü ve dilleri, sadece bu imparatorluğun devamını sağladıkça –örneğin Rus olmayanların asimile edilmesine yardım ettikleri ve onları imparatorluğun bir parçası haline getirdikleri sürece– değerliydi. En azından o dönem için enternasyonalin anlamı, bütün dünya değil; "Büyük Rusların" eşitler arasında ilk sırada yer aldığı çokuluslu Sovyet imparatorluğu idi.

Stalin'in desteklediği Rus milliyetçiliği, bu anlamıyla, 1917 öncesindeki Rus milliyetçilerinin çoğunun kabul etmeyeceği türden, *sui generis* bir milliyetçilikti. Bu, kendisini bilim, teknoloji, endüstri, askerî güç ve büyük bir lidere tapma ile tanımlayan, uluslararası, sosyalist ve devrimci olan bu milliyetçilikti. Fakat eski Rus kültürünün gölgesi hâlâ mevcuttu ve o olmadan, imparatorluk kültürünün özünden ve sadakati teşvik edecek bir güçten söz edilemezdi. Sovyet vatandaşları, İkinci Dünya Savaşı'nı Büyük Anavatan Savaşı (*oteçestvennaya voina*) olarak adlandırırlar fakat askerler savaşa "Stalin için! Anavatan için!" naralarıyla gittiler. Bahsettikleri *rodina*, Rusya'nın en iyi savaş şairlerinden biri olan Aleksandr Tvardovski tarafından coşkuyla dile getirilen *rodina* (anavatan), askerlerinin ailelerinin veya ebeveynlerinin yaşadığı köy ya da kasaba idi. Gerçek, aslında *rodina* ve *oteçestvo* kelimelerinin birbirlerinden ayrılamaz oluşuydu: *Rodina* Rusları savaşmaya teşvik etmiş

9 Simon, *Nationalism*, 138-155.

olabilirdi ancak anavatanın *oteçestvo*nun, yani imparatorluğun askerî ve endüstriyel gücü olmaksızın yaşaması mümkün değildi ve "Sovyet vatanseverliğinin" özünü oluşuran da işte bu gerçeklikti.

1930'ların sonunda aynı dönemde birbirine zıt iki süreç vardı. Rus olmayan milletlere kendi toprakları, dilleri, kültürleri ve idari yapıları verilirken; merkezi parti, devlet ekonomi planlaması ve yukarı doğru gerçekleşen hızlı bir sosyal hareketlilik, ulusal ayrılıkları zayıflatma ve daha genel bir Sovyet Rus görüntüsü oluşturma eğilimindeydi. Aslında Rus olmayanlara bir kimlik verilmiş; fakat egemenlikleri reddedilmişti. İkisi birlikte patlamaya hazır bir karışımdı.

DEVRİM KÜLTÜRÜ VE "YENİ İNSAN"

Lenin'in sezgisel/geleceği öngören politikaları, dönemin ruhuna uygundu. Devrimden önceki son yirmi yıl, kısmen kilisenin devam eden zayıflığı yüzünden, yaratıcı fakat disiplinsiz, gürültülü bir dinî ve kültürel bir seçmeciliğe tanıklık etmişti. Bu gelişmede ciddiye alınmak isteyen hemen herkes, kendisine has bir uyanış –devrim değilse bile– iddia etmek zorundaydı.

Rus kültürü realizm ve faydacılıktan, en çok sembolistlerin sahip çıktığı, bir tür yeni "sanat için sanat" hareketine doğru kaydı. Fakat kısa bir süre sonra sembolistlerin, sanatın bağımsızlığından çok daha fazlasını istedikleri; gerçeğin içine daha derin ve yeni bir biçimde bakarak, yaşamı dönüştürmeyi amaçladıkları ortaya çıktı. Sembolistler, Çernişevski'nin tek amaçlı epistemolojisini reddederek, algılanan maddi gerçekliğin, derin bir ruhani gerçekliğe ulaşmanın tek yolu olmadığını belirttiler ve bu derinliğin içine girmenin sanatçının sadece estetik bir girişim anlamında değil, daha çok dinî bir uyanış hareketi bağlamında bir görevi olduğunu ileri sürdüler. Sembolistlerin yazılarının çoğuna fikirleriyle temel olan Vladimir Solovyev, sanatın, cennet ve bu dünya arasında bir uzlaşma sağlamak ve gerçeği mutlak biçimde değiştirmek olduğuna inandı. Önde gelen sembolistlerden Andrey Beyli, "sanatın yaşamın yaratılması" olduğunu ve "bu yaratıcılığın sonuna kadar götürüldüğünde doğrudan dinî yaratıcılığa-mucizeye dönüş-

tüğünü" ileri sürdü.[10] Ona göre devrim, bu sürecin trajik ve karışık, fakat gerekli bir parçasıydı. "Devrim, iki taraflı keskin bir bıçak gibidir. Şiddet dolu ama aynı zamanda özgürdür. Eski biçimlerin ölümü fakat aynı zamanda yeni biçimlerin doğumudur."[11] Sembolist şair Aleksandr Bolk ise Rus devrimini özellikle bu bakış açısıyla değerlendirdi ve onun, bozkırlardan gelen, Rus toplumunu yıkan ve temizleyen, aynı şeyi Avrupa için de yapacak yeni bir İskit akını olduğunu belirtti. En son şiiri *On İki*'de, Petrograd'ın Kızıl muhafız birliklerini, başını İsa'nın çektiği Havariler olarak tanımladı.

Sembolistlerden bir kuşak sonra gelen fütüristler, sembolistlerin mistik bakış açılarıyla alay ettiler, fakat onların bakış açısı da temel olarak aynıydı: Onlar da eski dünyanın son bir kriz sürecinden geçtiğine ve bu sürecin büyük karışıklıklara, yeni bir dünyanın doğuşuna ve yeni bir insan türüne yol açacağını ileri sürdüler. İçlerinden en tanınmışı, daha gençliğinde sağlam bir Bolşevik olan Şair Aleksandr Mayakovski, devrimin temizleyici bir güç olduğuna inandı. Teknolojisi, spor ve kitle iletişim araçlarıyla modern kent yaşamı içine batmış birileri olarak fütüristler; "Puşkin, Dostoyevski, Tolstoy ve diğer birçok kişiyi" "modernlik gemisinden" atmak ve edebiyat dilini şehrin bereketli yaşamından süzülüp gelen yeni kelimelerle değiştirmek gerektiğini savundular. Böylece sanat, yaşamı yenileyecek ve "yeni bir insan türünün" yaratılmasını mümkün kılacaktı.[12]

Komünistler birçok bakımdan bu projeyi devraldılar. Onlar için kültür, çarlar için olduğundan çok daha önemliydi. Rus devrimini motive eden ve Sovyet devletini otorite kılan, çok daha uyumlu, çok yönlü ve sosyal anlamda, sınıf çatışması ve iş bölümünün

10 Irina Paperno, "The Meaning of Art: Symbolist Theories," Irina Paperno ve Joan Delaney Grossman, ed., *Creating Life: The Aesthetic Utopia of Russian Modernism* (Stanford: Stanford University Press, 1994), 13-23; alıntılar, s. 16-17.

11 Andrei Belyi, *Revoliuttsiia i kul'tura*, alıntılayan I. V. Kondakov, *Vvedenie v istoriiu russkoi kul'tury* (Moskova: Aktsent Press, 1997), 340.

12 "A Slap in the Face of Public Taste," Ellendea Proffer ve Carl Proffer, ed., *The Ardis Anthology of Russian Futurism* (Ann Arbor: Ardis Press, 1980), 179; Irina Gutman, "The Legacy of the Symbolist Aesthetic Utopia: From Futurism to Socialist Realism," Paperno ve Grossman, *Creating Life*, 167-196.

olduğu bir toplumda ortaya çıkması muhtemel bir insandan, çok daha bilinçli, yeni bir insan yaratma amacıydı. En son teknolojiyle ve sosyal gelişime dair doğru bir teoriyle donanmış "yeni Sovyet insanı", doğayı dönüştürebilecek ve onu insanların ihtiyaçlarına uygun hale getirecekti. Troçki bu görüşü şu sözlerle ifade etti: "O, dağlar ve geçitler için yerler belirleyecek. Nehirlerin akışını değiştirecek ve okyanuslar için kurallar belirleyecek." Ve yaratıcı kapasiteyi Rönesans dönemi insanının en iyi nitelikleriyle birleştirecekti: "İnsan, çok daha güçlü, akıllı ve kurnaz olacak; bedeni çok daha uyumlu hale gelecek, hareketleri çok daha ritmik, sesi çok daha müzikal olacak... Vasat bir insan tipi, Aristo, Goethe veya Marx'ın seviyesine yükselecek. Ve bu yamacın ötesinde yeni zirveler doğacaktı."[13]

Bu olağanüstü yaratıcı bireylerle, içinde yaşadıkları toplum arasındaki ilişki, komünist düşünürler tarafından farklı şekillerde açıklandı. Çoğu, uyumlu bir toplumda, bireyin, kişisel isteklerini isteyerek çoğunluğun ihtiyaçlarına tabi kılacağına ve böylece görevini başarıyla tamamlayacağına inandılar. Merkezi İş Enstitüsü Müdürü Aleksey Gastev, daha da ileri gitti: İnsanın gelecekte makinelerin dünyasının içinde asimile edileceğini, "İnsanların çelikten sinirleri" ve "demir raylar gibi kasları" olacağını ileri sürdü. Proleter psikolojinin mekanikleştirilmesi o kadar kapsamlı olacaktı ki, insanlar isimsiz birimlere, "kişilikten, duygulardan ve lirizmden yoksun, kendisini, artık acılı haykırışlar, çınlayan kahkahalar yerine hız ve basınçölçerlerle ifade eden, bir A, B, C, bir 123, 456'ya, cansız kişilere dönüşeceklerdi."[14]

Gastev'in Merkezi İş Enstitüsü, "işin bilimsel olarak incelenmesine" öncülük etti. Bu incelemede endüstriyel süreçler, en ince ayrıntısına kadar bölümlere ayrıldı ve içlerine insanlar yerleştirildi; böylece onlar kolayca öğrenilen jest ve hareketlerle, çok daha yüksek bir verimlilik elde edebileceklerdi. Esasen Detroit'teki Ford Model-T işlerinde uygulanan Taylor sistemine çok benzeyen

13 Leon Trotsky, *Literature and Revolution*, çev. Rose Strunsky (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960), 251, 254-256.

14 A. Gastev, "Tendentsii proletarskoi kul'tury," *Proletarskaia kultura*, no. 9-10 (1919).

bu sistem, eğitimsiz ve geri kalmış bir Rusya'da üretimi artıracak bir araç olarak Lenin tarafından coşkuyla karşılandı.[15]

Kültürün yeniden düzenlenmesine dair ilk adım, 1917'de işçi sınıfı örgütleriyle birlikte çoğalan "Proletkut", Proleter Kültür-Eğitim Dernekleri tarafından atıldı. Teorisyeni; işçi sınıfının eski aristokrat ve burjuva dünyasındakinden farklı, yeni bir kültür yaratacağına inanan Aleksandr Bogdanov idi. Ona göre işçilerin, özünde kolektivist ve mekanik süreçlerle yönetilen yaşam biçimleri, yeni bir bilinç yaratmıştı. "Örgütsel faaliyetlerin en yüksek ve en az anlaşılır biçimi olan sanat", toplumun dönüşümünde önemli bir rol oynayacaktı. Bogdanov'un yenilikçi "örgütsel bilimi" veya "teknoloji"si, sanat, bilim ve bütün kültür alanlarını yüksek bir proleter sentezde bir araya getirecekti.[16]

1917 boyunca sadece Petrograd'da faaliyette bulunan, yaklaşık 100.000 üyeye sahip, çoğunlukla fabrikaların etrafında örgütlenen 150 işçi kültür ve eğitim derneği vardı. Bunların arasında korolar, dans grupları, tiyatro kulüpleri, kendi kendine eğitim dernekleri, politik çalışma grupları ve propaganda merkezleri vardı.[17] Diğer işçi sınıfı dernekleri gibi bunlar da, kısa bir süre sonra geçici hükümetten kuşku duymaya başladılar. Onların kendilerine duydukları rahatsız edecek derecedeki güvenleri, Ekim 1917'den sonra da devam etti ve onlar, hem Komünist Parti'yle hem de Sovyet hükümetiyle olan mesafelerini korudular. Sayıları, müteakip yıllardaki karışıklıklar sırasında giderek arttı ve daha bağımsız ve kitle örgütlerinin içinde en coşkulusu haline geldiler. Yerel *proetkult*ların üyelerinin çoğu, öğrenmeye ve tecrübe etmeye hevesli genç insanlardı.

Entelektüeller ve işçiler, *prolekult*larda, Rusya tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar eşitlikçi bir havada iletişim kurdular. Film yönetmeni Sergey Eisenstein, tiyatro yapımcısı Konstantin Stanislavski, yazar Zamyatin ve Andrey Beyli gibi ünlü kültü-

15 Zenovia A.'Sochor, "Soviet Taylorism Revisited," *Soviet Studies* 33 (1980-81), 246-264; Jay Bergman, "The Idea of Individual Liberation in Bolshevik Visions of the New Soviet Man," *European History Quarterly* 27 (1997), 57-92.

16 Gutman, "Legacy," 172-173.

17 Lynn Mally, *Culture of the Future: The Proletkult Movement in Revolutionary Russia* (Berkeley: University of California Press, 1990), 21-25.

rel şahsiyetler, *proletkult*larda seminerler verdiler. *Proletkult*ların yaratıcı çabalarının yansımasını, bazı yayınlarının "Geleceğin Şafağı", "Demir Mesih", "Makine Cenneti" gibi başlıklarında da görmek mümkündür.[18] Proleter bir şair, meslektaşlarına "Zihninizi ve kaslarınızı kullanın ki Rusya'nın dirilişi, bütün dünyaya yayılsın," çağrısında bulunurken; *Proletkult*un Başkanı Pavel Lebedev-Polyanski, "Yeni bir bilim, sanat, edebiyat ve ahlak anlayışı; kısaca endüstriyel proletarya arasında benimsenmiş yeni bir proleter kültürü, yeni inançlara ve duygulara sahip, yeni bir insan hazırlıyor," dedi. Demek, "burjuvaların" sanat ve endüstri ayrımına son vermek ve endüstri tekniklerini kullanmak ve sanatı insanların gündelik yaşamı içine sokmak için "üretim sanatı"nı başlattı.[19]

Proleter kültürü, 1920'deki Mayıs kutlamalarında zirveye ulaştı. Bu tarihte, Petrograd'da *proletkult*lardan ve Kızıl Ordu'dan seçilen 4.000 kadar aktör, 30.000'den fazla izleyicinin önünde "Özgürleştirilmiş İşin Gizemi"ni kutladılar. Şehir, bu kutlamalar için çok geniş bir tiyatro alanına dönüştürüldü. Borsanın önündeki bir kürsünün üzerinde, başlarında şapkaları bulunan kapitalistler, bir Çigan ve kan-kan müziği eşliğinde dans ettiler. Arkalarında, yasaklı eşitlik ve kardeşlik krallığını koruyan altından yapılmış bir kapı; aşağıda ise Chopin'in *Cenaze Marşı* eşliğinde ağır ağır yürüyen haksızlığa uğramış, mazlum kitleler vardı. Oyunda, yeni rejimim *impresario*suyla kutsanmış bir hikâyeye dönüştürülmüş, dünya tarihinin eski Roma'daki Spartaküs'ün ayaklanmasından 1905'teki Rus devrimine kadar farklı devrimleri yeniden canlandırıldı. Sonra, doğuda kırmızı bir yıldız belirdi ve kitleler kendilerini zulmedenleri bir bir süpürdüler ve vaat edilmiş krallığın altın kapılarını açtılar. Oyunu, nehirdeki teknelerdeki ışıldakların aydınlattığı Özgürlük Ağacı etrafında dans ederek sonlandırdılar. Bu sırada, bir bando takımı *Enternasyonali* çalmakta ve şehrin fabrikalarından gelen düdük sesleri kulakları sağır edecek şekilde bir koro halinde çınlamaktaydı.[20]

---

18 *A.g.e.*, bölüm 2-5; s. 99, 139'daki başlıklar.

19 *A.g.e.*, 160-161.

20 Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1989), 94-95; Ka-

Elbette bu gösteri, sıradan bir gösteri değildi. Koreografisi, şehrin ileri gelen tiyatro yönetmeleri tarafından, dikkatlice hazırlanmıştı. *Proletkult*lar, devrim sonrasında ortaya çıkan organizasyonların içinde işçilerin kendilerini geliştirme isteğini ve ayrıca Mesihizmi (dünyayı kurtarmak fikrini) evrenselleştirme potansiyeline en çok sahip dernekti. Fakat bir dernek olarak ne bu iki amaç arasındaki gerginliği çözebildi, ne de eski kültürden gelen işçilere mi ulaşacak yoksa cesaretle yeni bir sınıf mı yaratacak konusundaki kararsızlığına son verebildi. Üstelik otoriteyi reddeden tavrına rağmen, büyük oranda resmi kaynaklardan beslendi. Bu kaynaklar, 1920-21 kışında kurumaya başladı. Lenin, partiden bağımsız bir derneğe hiçbir şekilde sıcak bakmıyordu. Bu yüzden *proletkult*un Halkı Aydınlatma Komiserliği'ne (*narkompros*'a) ve onun Komünist Partisi birimlerine sıkı bir şekilde tabi olması konusunda ısrar etti. *Proletkult*un eğitimle ve propagandayla ilgili çoğu görevi, partinin propaganda ağına, *Agtrop*'a veya Lenin'in eşi Nadejda Krupskaya'nın liderlik ettiği *Narkompros*'un politik eğitim bölümüne, *Glavpolitprosvet*'e devredildi.[21]

Bağımsızlığını kaybetmesiyle birlikte, *proletkult*un bütün heyecanı kayboldu. Farklı bir işçi sınıfı kültürü yaratmak amacı güden ve kitleleri temel alan hayali proje terk edildi. Devrimci *élan vital*in önemli bir kaynağından vazgeçildi. Takip eden yıllarda devrimci yazarlar, RAPP (Russian Association of Proletarian Writers/Rus Proleter Yazarlar Derneği) ve benzeri dernekler kurdular. Teknikleri 19. yüzyılın ünlü gerçekçi yazarların tekniklerine benzeyen bu gruplar, ne devrimciydiler ne de yenilikçiliydiler: Teknikleri, 19. yüzyılın ünlü yazarlarından esinlenmişti.[22]

Fakat sanat ve yaşam arasındaki engelleri aşma, sanat ve endüstriyi bir araya getirme çabası, sanatçıların kendi arasında devam etti. Mart 1921'de kurulan ilk Konstrüktivist Çalışma Grubu, sanatçılara "maddi yapıların komünist ifadesini fark etmek için ger-

terina Clark, *Petersburg, Crucible of Cultural Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), 126-131.

21 Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), bölüm 6.

22 Edward Brown, *The Proletarian Episode in Russian Literature, 1928-1932* (New York: Columbia University Press, 1953).

çek yaşamı görebilecekleri fabrikaların içine girmelerini" tavsiye etti. Moskova Sovyeti'nin Görsel Sanatlar Departmanı, devrimin anısına bir anıt inşa etmesi için Vladimir Tatlin'i görevlendirdi. Bu, Lenin'in, işçilerin inşa etmekte oldukları yeni toplumu yansıtan mimari eserlerle ve heykellerle çevrelenmesini amaçlayan Anıtsal Propaganda Planı'nın bir parçasıydı. Tatlin'in projesi, Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde modernlik, ütopyacılık ve faydacılığın birleşiminden oluşan yeni bir akımın "*nec plus ultra*"sını [gidebileceği nihai noktayı] oluşturdu.

Bu model, 1920'deki Sekizinci Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi'nde sergilendiğinde, (gelecekte yapılması planlanan) Üçüncü Enternasyonal'in bir anıtı haline gelmişti. Eser, Lenin'in elektriği yaygınlaştırma programı hakkında bir konuşması eşliğinde sergilendi. Anıt, Neva Nehri'ni boydan boya geçen, demir payanda içindeki üç büyük cam şekilden bir küp, bir piramit ve bir silindirden) oluşan ve yerden yüksekliği Eyfel Kulesi'nden daha fazla olan, eğik bir açıda yukarı doğru çıkan spirallerden müteşekkil bir kemer olarak tasarlandı. En aşağıdaki küp, Enternasyonal'in kongrelerine ev sahipliği yapacak ve yılda bir kez ekseni etrafında dönecekti; ekseni etrafında her ay bir kez dönecek olan piramitte ise idari binalar yer alacak ve üçüncü şekil silindir ise her gün daire çizecek ve bilgi ve propaganda merkezi olarak işlev görecekti. Böylece yapı, "üretim sanatı" ruhuna uygun bir şekilde, estetik ve faydacı kaygıların bir birleşimi olacaktı. Tatlin eserini "Demir, proletaryanın iradesi gibi serttir. Cam ise onun bilinci gibi apaçıktır," sözleriyle anlattı.[23]

Fakat mühendislik anlamında uygulanması zor olduğundan veya daha da önemlisi taşıdığı mesihvari ruh yeni ekonomi politikasının uygulandığı son derece sıradan bir dönemde solduğundan, anıt hiçbir zaman inşa edilemedi.

Tiyatroda yaşam ve sanat arasındaki sınırların aşılmasına öncülük eden isim, Vsevolod Meyerhold idi. O, seyircileri ve aktörleri birbirinden ayıracak şekilde, sahnenin önünde ışık ve perde kullanan "Stanilavski tiyatrosu"ndan ayrılmak ve daha önce hiç yan

23 Christina Lodder, *Russian Constructivism* (New Haven: Yale University Press, 1983), 55-67; alıntılar, s. 65.

yana gelmeyen sanat ve yaşamdan bazı öğeleri bir araya getirmek istedi. Onun için tiyatro; bir sirk, fuar standı, gölge oyunu, gezici aktörler, *commedia dell'art*, müzik, dans ve söz söyleme sanatıydı. Meyerhold, "biyomekanik" olarak bilinen ve uyum ve dramatik performansı geliştirmeyi amaçlayan ritmik bir vücut hareketi geliştirdi. "Güvensizliğin gönüllü olarak ertelenmesini" teşvik etmekten uzak olan sanatçı, "maskeleri" bilinçli bir biçimde "parçaladı" ve dramatik performansın yüzeyselliğine dikkat çekti.[24]

Birbirlerinden farklı iki alanda faaliyet gösteren Meyerhold ve Gastev'in ortak bir yönleri vardı: Bu, eski tabuları yıkmak, her biri yeni bir dünya yaratma amacında olan tiyatro ve yaşam, teori, estetik ve üretim arasındaki eski sınırları aşmak isteğiydi. Onların esas esin kaynağı, Komünist Parti'den ziyade, gerek devrim öncesi gerekse devrim sonrasında entelektüeller arasında oldukça yaygın olan yeni ve yerleşik geleneklere karşı çıkan (*iconaclastic*) ruhtu.[25]

ORTODOKS KİLİSESİ

Ekim Devrimi, Rus Ortodoks Kilisesi'nin iki yüzyılı aşkın bir süredir karşılaştığı en önemli olayla çakıştı. Moskova'nın üzerinde toplar patlarken, Kremlin'de uzun tartışmaların yaşandığı ve iki yüzyıl önce ilga edilen patrikliğin yeniden kurulması kararının alındığı *pomestny sobor* toplantısı vardı. Toplantıya katılanlar, çarların olmadığı bir politik sistemde kilisenin yerinin ne olacağını tartışıyorlardı.

Onların tartışmaları devam ederken, oyunun kuralları ikinci kez değişti. İktidara yeni, inanç itibariyle ateist, Tanrı inancının her türlü biçimini zayıflatmaya ve nihayetinde kökünden kazımaya kararlı bir rejim geldi. Ocak 1918'de Sovyet hükümeti, "Kilise ve Devletin Ayrılması" başlıklı bir kanun yayınladı. Bu kanun, 1920'lerde yapılan başka bir kanunla desteklendi. Bu kanunlar, kilisenin bütün topraklarına ve mülkiyetine, karşılığında hiçbir tazminat vermeksizin el koydu ve dinî kurumların yasal statülerine

24 Clark, *Petersburg*, 87-98.

25 Boris Grois, *The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

son verdi. En az yirmi kişiden oluşan herhangi bir cemaat, resmi olarak yetişkin inananlar olarak kaydedildi ve bu cemaatlerin, ibadetlerini yapabilmeleri için geride kalan kilise binalarını, bakımlarını yapmaları ve merasimleri yürütmesi için bir "kült hizmetçisi" tutmaları şartıyla ücret ödemeksizin kiralamalarına izin verildi. Kilisenin ibadet dışında, eğitim gibi başka faaliyetlerle ilgilenmesi yasaklandı. Papaz, bir cemaat lideri olmaktan çıktı, bir işçi/çalışan durumuna düştü. Ayrıca yardım faaliyetleri, kilise mensuplarının merasimler düzenleyerek alayla birlikte yürümeleri, dua etmek için toplanmaları, İncil kursları hatta çan çalmaları yasaklandı. Cemaatlerin haftalık ayinler dışında yasal olarak yapabilecekleri çok fazla bir şey yoktu ve böylelikle dinin manevi ve sosyal önemi yok edildi.

Ortodoks Kilisesi'nin yeni patriği Tihon, yeni rejimin çıkardığı ilk kanunlar karşısında büyük bir öfkeye kapıldı. Ateistleri ve masumlara şiddet uygulayanları aforoz eden bir bildiri yayınladı. Sovyet rejimine karşı fiziksel bir başkaldırı çağrısında bulunmadı fakat buna rağmen, din adamları iç savaş sırasında düşmanların safında yer almışlar gibi muamele gördüler. 1921'de birçoğu tutuklandı ve toplama kamplarında hapsedildi veya öldürüldü; aynı dönemde yaklaşık altı yüz manastır kapatıldı.[26] Kilise artık uyumlu bir kurum olmaktan uzaktı ve Tihon, barışçıl direnişini devam ettirecek durumda değildi. Beyazların kontrol ettiği bölgelerdeki ve yurtdışındaki bazı din adamları, halkı Tanrısız rejime karşı silahlı direnişe çağırdı. Benzer bir şekilde 1921'de Yugoslavya Karlovtsy'daki yeni ortaya çıkmış bir göçmen kilise konsili, komünistlerin devrilmesi ve monarşinin yeniden getirilmesi için çağrıda bulundu.

Karmaşa içindeki bir kilisede görülen bu gibi anlaşmazlıklar, komünistlere Ortodoks Kilisesi'ni bir düşman gibi lanse etme, onu bölme ve sonra hâkimiyet altına alma şansı verdi. Ayrıca, komünistler, Rus kilisesi içindeki ayrılığı teşvik ettiler. 1905-1907'de dinî reform konusunda ortaya çıkan ve bir daha asla gide-

26 Dimitry V. Pospielovsky, *Soviet Ami-Religious Campaigns and Persecutions: A History of Soviet Atheism in Theory and Practice and the Believer*, cilt 2: *Soviet Anti-Religious Campaigns and Persecutions* (Londra: Macmillan, 1988), 14-16.

rilemeyen bölünmeler, şimdi iki kat daha arttı. Seküler din adamlarının kontrolündeki bölgelerde piskoposluk açmak, dua kitaplarında reforma gitmek ve onları modern Rusçada okutmak isteyen reformcular, bunların propagandasını yapmak ve rejimle çok daha olumlu bir ilişki geliştirmek için Yaşayan Kilise adı verilen bir grup kurdular. Bazıları, işi komünizmin, İsa'nın öğretilerinin modern bir biçimi olduğunu söylemeye kadar götürdü.

Volga havzasında 1921-1922'de görülen kıtlık, rejim tarafından kiliseyi baskı altına almak ve onun içindeki bölünmeleri derinleştirmek için kullanıldı. Tihon, kilisenin açlığın azaltılması amacıyla yardım toplamak için elinde kalan değerlerini --din kitapları gibi– kullanmak istedi fakat kaynakların dağıtımını kilisenin kontrol etmesini talep etti. Fakat komünist liderler, reformcuları, dağıtım işini devletin yapması yönünde propaganda yapmaları ve Troçki'nin "Yüz Kara Din Adamı" olarak adlandırdığı kilise mensuplarıyla bağlarını koparmaları ve yeni bir meclis toplayıp, yeni bir hiyerarşi belirlemeleri için teşvik ettiler.[27]

GPU (artık Çeka olarak bilinen *Gosudarstvennoye Politicheskoye Upravlenie*) kilisenin mülklerine el koyması için eylemcilerini gönderdiğinde, bazı rahipler şiddetli bir direniş gösterdiler. Kilise mallarının savunulmasını teşvik eden din adamları tutuklandı ve Petrograd Metropoliti Venyamin'in de içinde bulunduğu bazıları idam edildi. Tihon, ev hapsine mahkûm edildi. İki reformcu papaz, Aleksandr Vvedenski ve Vladimir Krasnitski, Tihon'u evinde ziyaret ettiler ve onu bu olayların sonucu olarak artık görevini yapamayacağına ikna etmeye çalıştılar. Daha sonra, kendileri gibi reformcu piskopos Antonin'in başkanlık ettiği Yüksek Kilise Yönetimi'ni kurdular ve bunun için Tihon'un onayını aldıklarını iddia ettiler. GPU'nun yardımıyla yeni yönetim, kiliselerin kontrolünü kazanmak, onlara kendi rahiplerini atamak ve planladığı reformları uygulamak üzere harekete geçti.

Kilisede anarşi demek, çekim merkezinin iki yüzyıldan fazla bir süredir görmedikleri bir manevra özgürlüğüne sahip olan papaz-

27 Trotskii'nin konuyla ilgili memorandumunun yeniden ifadesi/kullanımı için bkz. N. N. Pokrovskii, "Politbiuro i tserkov', 1922-1923," *Novyi mir*, no. 8 (1994), 189-190.

lık bölgelerine kayması demekti. Artık cemaatler kendi papazlarını kendileri seçebileceklerdi. Fakat reformlar halk arasında hiç de başarılı olmadı. Özellikle köylerdeki cemaatlerden çok az destek gördü. Görünüşte önemsiz gibi görünen bir değişiklik, gerçekte en çok şüphe uyandıran değişik oldu. Tihon'un bile kabul etmeye hazır olduğu bu değişiklik, Gregoryen takviminin benimsenmesi idi. Köylüler, bu değişikliğin festivallerin kutlanmasında karışıklık yaratacağına ve bazı azizlerin rütbelerini hak etmedikleri halde aşağıya çekeceğine inandılar. Papazlar, bu tür yeniliklerin bütün cemaatin Eski İnananlara katılmasına sebep olabileceğini ileri sürdüler.[28]

Sonunda halkın muhalefetinden etkilenen rejim, reformlara verdiği desteği çekti ve Tihon'u, komünistler lehine bir bildiri yayınlaması şartıyla serbest bıraktı. Tihon, bu isteği Mart 1925'teki ölümünden önce yerine getirdi. Komünistler, Sobor'un Tihon'un yerine birisini seçmesine izin vermediler, fakat Tihon'un *locum tenens*'i Metropolit Sergey, çok daha uzlaşmacı bir bildiri yayınladı. "Bizler Ortodoks inananlar olarak kalmak fakat aynı zamanda Sovyetler Birliği'ni bizim sivil anavatanımız olarak kabul etmek, onun başarılarını ve sevinçlerini bizim başarılarımız ve sevinçlerimiz, onun mağlubiyetlerini bizim mağlubiyetlerimiz olarak kabul etmek istiyoruz. Birliğe yapılan herhangi bir saldırıyı, bize karşı yapılmış bir saldırı olarak görürüz." Kilisenin devletten ziyade "sivil bir anavatanla" tanımlanması, özenle/dikkatle yapılmış bir şeydi fakat bu bile kilise içindeki bölünmelerin artmasına engel olamadı çünkü bazı cemaatler ve din adamları, Sovyet davasının bu kadar temkinli bir biçimde benimsenmesine bile itiraz ettiler.[29]

Rejim, 1920'lerin ortalarında ve sonlarında, kilisenin gücünü ateist propaganda ve seküler bir karşı kültür başlatarak kırmaya çalıştı. 1925'te Tanrısızlar Birliği oluşturuldu. 1929'dan itibaren Militan Tanrısız adını alan örgütün kendi dergisi, broşürleri ve propaganda malzemesi vardı. Amacı, inançsız tahrikçileri eğit-

28 Gregory Freeze, "Counter-Reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 1922-1925," *Slavic Review* 54 (1995), 305-339.

29 O. Iu. Vasil'eva, "Russkaia pravoslavnaia tserkov'i sovetskaia vlast'v 1917-1927gg," *Voprosy istorii*, no. 8 (1993). 40-54.

mekti çünkü inananların tezlerini çürütmek için dualar, metinler ve ilmihal hakkında çok iyi bir bilgiye sahip olmak gerekti. Ayrıca dernek, kiliseyi, insanları yalan yanlış sözlerle kandıran ve hizmetleri için onlardan para sızdıran, baskıcı ve sömürgeci bir kurum olarak lanse etmeyi amaçladı. Cehaleti, kiliseler yerine tahrikçiler sonlandıracaklardı ve, seküler ve bilimsel bir dünya görüşünün avantajlarını ortaya çıkaracak tartışma ve münazaraların yapılacağı okuma odaları ve "kırmızı köşeler" açacaklardı.[30]

Bu çabalara özellikle kasabalarda ve köylerde farklı tepkiler verildi. Endüstri sektöründe çalışan, Kızıl Ordu'da hizmet eden veya kendi yaşamlarını kurmak için ataerkil aileden kopmak isteyen genç erkekler, genellikle olumlu tepkiler verdiler. Ancak halk bu faaliyetlere çoğunlukla düşmanlıkla ve şüpheyle yaklaştı. Ayrıca ateistler büyük bir etki bırakamayacak kadar beceriksizce ve kötü eğitilmişlerdi: Bazıları, hâlâ dinlerine bağlı kişiler veya eski papazlardı. Bazen dinî örgütler kendilerine artel, kooperatif veya kolektif çiftlik süsü verdiler ve bu noktadan hareketler kilise müdürleri hatta papazlar köy sovyetlerine katıldılar.[31]

Sonunda, bir ateist karşı kültürü yaratma çabaları, yukarıdan emredilen aceleci bir sosyal değişimin ortasında kaldı ve gelişemeden son buldu. İlk beş yıllık planlar sırasında oluşturulan yeni sanayi varoşlarının ve yerleşim alanlarının çoğunda, kilise ve dinî bir alternatif yoktu; köylerde ise tarımın kolektifleştirilmesi süreci genellikle kiliselerin kapatılması ve papazların tutuklanmasıyla birlikte gerçekleşti. Eylemciler, demir dışında madenler yaratmak için gerek duyulan kilise çanlarına, ayrıca ikonlara, her türlü malzemeye el koydular, binaların kapılarına kilitler astılar ve onları seküler bir amaç için, belki bir okuma odası, sinema veya sadece bir *kolhoz* deposu olarak kullanılmak üzere hazır hale getirdiler. 1939-1940'ta hâlâ açık ve aktif olan sadece birkaç yüz, belki en fazla 500 kilise vardı. Bu oran, devrim öncesindeki kiliselerin sayısının ancak yüzde 1'ine eşitti. Patriklik kilisesinde hâlâ aktif ve

30 Glennys Young, *Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997), 92-100,135-146.

31 Young, *Power and the Sacred,* özellikle bölüm 5.

açık olan piskoposluk sayısı, sadece dört ve reformcu ve SSCB ile uzlaşma mesajları veren Metropolit Sergey karşıtı mezheplerin sayısı ise ancak bir avuç içi kadardı. Bu dönemde yaklaşık 25.000–30.000 kadar papaz tutuklandı ve 1930'larda çoğu öldürüldü.[32]

Aslında 1930'lardaki idamlardan önce bile, sıradan insanların Ortodoks kültürü, gelenek, toplum ve incelemeden çok kendilerinden öncekilerden devraldıkları bilgiye veya kişisel inançlara dayalı idi. Komünistler, bunun değişmeye ve köylülerle işçiler arasında dinî metinleri esas alan kişisel bir dindarlığın gelişmeye başladığı bir dönemde iktidara geldiler. Fakat ateizm propagandasıyla birlikte gelen sosyal değişim kasırgası, toplulukları kökünden söktü, geleneklerini kesintiye uğrattı, böylece inancın üç temelini sarstı. Çoğu insan için bu değişim, dinî inançlarının zayıflaması, kafa karışıklığı veya kayıtsızlık; sayıları daha az olan bazıları için ise dinî gerekleri özelde ve çoğunlukla kendileri gibi inançlı kimselerle gizli olarak yerine getirdikleri muhafazakâr bir inanç demekti. İçlerinden çok azının kamu yaşamında kariyer sahibi oldukları kadınlar ise dinî inançlarını korumak konusunda çok daha iyi bir konumda idiler.

Dini reform davası, reformcuların tecrübesi ve polis devletiyle işbirliği yüzünden darmadağın oldu. Ayrıca, reformlar, bir yandan kayıtsızlık bir yandan da katı geleneklerle dolu bir ortamda gelişemediler. Rejimin davasına katkılarına veya en azından dinî coşkularının olmamasına göre değerlendirilen din adamları özellikle piskoposlar, *nomenklatura* hiyerarşisinin üyeleri haline geldiler. Kilise kısmen bu sebepten kısmen de haftalık ayinler dışında hiçbir fonksiyonu olmadığından, aşırı şekilde hiyerarşik ve resmi bir yapı kazandı.

YENİ EKONOMİ POLİTİKASI

Onuncu Parti Kongresi boyunca bir yandan Kronstadt isyanı bastırıldı ve parti disiplini sağlandı; diğer yandan da ekonomi politikaları gevşetildi. Ekonomideki bu değişikliği ideolojik açıdan sadece birkaç komünist sıcak karşıladı fakat buna rağmen gerekliliği

32 Pospielovsky, *Soviet Anti-Religious Campaigns and Persecutions*, 65-68.

konusunda hiç kimse şüphe etmedi: Kuşatma ekonomisi ve devlet tekeli başarısız oldu. Endüstriyel üretim, 1913 seviyesinin % 5'i kadar ya da daha azdı; demir ve çelik üretiminde ise bu oran % 5'in altındaydı. Kasabaların yarısı, yiyecek ve iş yokluğundan boşalmıştı. İşçi sayısı 1913'tekinin ancak yarısı kadardı. Demiryolları, askerî taşımacılığın dışında neredeyse durma noktasına gelmişti. Tarımdaki kayıp, görece daha azdı fakat genel olarak hâlâ kötüydü. Çoğu toprakta yıllardır doğru dürüst tarım yapılmamış, büyükbaş hayvanların çoğu açlıktan telef olmuştu ve atlara ihtiyaç vardı. Yol engelini aşıp, torbalarında taşıdıkları ürünleri sokak pazarlarında astronomik fiyatlara satan köylülerin/"torbacıların" getirdikleri dışında, yetiştirilen ürünlerin sadece çok az bir kısmı kasabalara ulaşıyordu.[33]

Üretim ve ticaretin bir şekilde canlanması ve meyve ve sebzelerin sıradan insanlara ulaşması gerekiyordu. Bu amaçla Yeni Ekonomi Politikası veya NEP adı verilen pazar ekonomisinin bazı özellikleri yeniden uygulanmaya başladı. Zorla buğday alımına son verildi ve buğdaydan son zamanlarda alınan aşırı yüksek vergi yerine çok daha düşük ve ödenebilir bir vergi konuldu. Köylülerin işçi ve toprak kiralamalarına izin verildi. Ayrıca perakende ticaret yasallaştırıldı ve miktar sınırlaması sonlandırıldı.

Ürün fazlalarını pazarda makul bir fiyata satabilecek olmaları, köylüleri üretime teşvik etti. Köylülerin, kazandıkları paralarla bir şeyler alabileceklerini düşünen rejim, perakende ticaret ve tüketim madeleri üzerindeki devlet tekelini kaldırdı; Devlet Bankası yeniden açıldı ve Kasım 1922'de, altın ve dengeli bir bütçeyle desteklenen, *çervonets* adı verilen yeni bir ruble basma yetkisi ile donatıldı. Fakat aynı dönemde kâğıt paranın dolaşımı da devam etti. Bütün bunlar, para piyasasının ve borsanın canlanması demekti.[34]

Sonuçta, bazı komünistlerin hoşuna gitmese de bütün bunlar

---

33 Roger A. Clarke ve Dubravko J. Matko, *Soviet Economic Facts, 1917-1981,* 2d ed. (Londra: Macmillan, 1983), 34, 90, 91; R. W. Davies ve S. G. Wheatcroft, ed., *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)) 135. 321.

34 E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923,* cilt 2 (Londra: Macmillan, 1952), bölüm; ayrıca bkz. *The Interregnum, 1923-24* (Londra: Macmillan, 1954), 27-38.

köklü ve hızlı bir maddi gelişime yol açtı. O dönemde SSCB'ye gelen yabancı bir sosyalist, Emma Goldman, bu değişikliği şöyle açıklar: "Bir gecede, anlaşılmaz bir biçimde, Rusya'nın yıllardır görmediği lezzetli şeylerle dolu dükkânlar ve alışveriş yerleri açıldı. Her yerde çok miktarda satılık tereyağı, peynir ve et vardı. Açlık ve ıstırap yüzünden zayıflamış yüzleriyle ve aç gözleriyle çok sayıda erkek, kadın ve çocuk, pencerelerden içeriye bakıyor ve bu büyük mucize hakkında konuşuyorlardı: Dün iğrenç bir kabahat olarak kabul edilen şey, bugün gözlerinin önünde açık ve yasal bir biçimde duruyordu."[35] Düzenli olarak kurulan sokak pazarları bir kez daha ortaya çıktı. Aracı kişiler (çantacılar) tarafından doldurulan stantlar, artık kasabalarda da serbestti. Her türlü küçük ölçekli girişim serpilip gelişti: Akşamları parlak ışıklı ve kokulu kafeler ve yoldaşların tiksintiyle baktığı genelevleri tekrar açıldı. Bunlar özel ticaretin çok farklı birçok yönü ortaya çıktı.

Fakat bolluk her yerde aynı derecede değildi. Kuraklığın olduğu ve halihazırda açlık çeken ve böyle durumlar için ihtiyat gereği sakladıkları hiçbir yiyecekleri olmayan Volga-Kama havzasındaki, Batı Sibirya ve Güney Ukrayna'daki köyler, arka arkaya iki kötü hasat dönemi yaşadılar. Bunun sonucunda kıtlık ve geniş bir alana yayılan hastalıklar baş gösterdi. Hükümet, salgının yayılmasını önlemek için bölge dışına ulaşımı durdurdu fakat ABD Başkanı Roosevelt'in kurmuş olduğu Amerikan Yardım İdaresi'nin sağladığı ilaç, giysi, malzeme ve tohumun dağıtımını yapmak üzere Açlara Yardım Halk Komitesi'nin (*Pomgol*) kurulmasına izin verdi. Bütün bu iyi niyetli çabalara rağmen yaklaşık 5 milyon insan yaşamını yitirdi. Rejim, yardım derneklerine şüpheyle yaklaştı, bazılarını taciz ederek malzemelerine el koydu ve *Pomgol*'un çoğu üyesini tutuklattı.[36]

NEP, yaratıcılarının öncelikli olarak belirttiği amaçları açısından başarılıydı. Sovyetler Birliği, daha 1920'lerin sonunda kömür, elektrik, demir çelik ve makine parçaları gibi başlıca endüstriler-

35 Emma Goldman, *My Further Disillusionment in Russia* (Londra, 1925), 201-202.

36 Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (Londra: Jonathan Cape, 1996), 775-780.

deki üretim açısından 1913 yılı rakamlarını aşmıştı.[37] Fakat yeniden toparlanma süreci, beraberinde bazı yeni sıkıntılar getirdi. Tarımsal üretim, 1920'li yılların ortasında savaş öncesi dönemdeki düzeye ulaştı ise de, ürünlerin satışı yüzde altmışın üstüne çıkamadı. Köylüler, ürettiklerinin önemli bir kısmını kendileri, hayvanları ve alkol üretimi için muhafaza ettiler. Ürünlerini devlet marketlerinde satmak istemediler çünkü buralarda endüstriyel malzemeler çok daha pahalıydı: Tarımı endüstriye göre çok daha çabuk toparlandığı için, tarım ürünlerinin miktarı hem daha fazla hem de fiyatları görece daha ucuzdu.

1923 güzünde endüstriyel ürünlerin fiyatları tarım ürünlerinin fiyatlarına göre 1913'teki rakamlarla karşılaştırıldığında üç kat arttı. Bu, bir "makas"* kriziydi. İç savaş sırasında köylüler kendi kendilerine yetmeyi öğrenmişlerdi (ya da yeniden hatırlamışlardı). Böylece fiyatlardaki bu dengesizliğe çok daha fazla çalışarak ve daha çok kazanmaya çalışarak değil, piyasadan tamamen çekilerek ve şehirden hiçbir ürün almayarak tepki gösterdiler. Ne kasabalara ne de komünistlere güvendiler ve bunlardan herhangi birisini kapsayan ekonomik düzenlemelerden uzak durdular. Sonuç olarak kasabalar, kıtlık sona erse bile, düzenli aralıklarla ortaya çıkan yiyecek sıkıntısıyla karşı karşıya kaldılar.

1923'te hükümet bu krize köylülerin yaygın olarak tükettiği kentsel ürünlerin fiyatları üzerinde denetim kurarak karşılık verdi ve ertesi yıl buğday ithal etmeye başladı; böylece buğday fiyatlarında bir yükselişe neden oldu. Bu şekilde kentli tüketiciler lehine kırsal-kentsel ticarete biraz denge getirdi ve tarım müteakip yıllarda görece daha verimli olmasını sağladı. Fakat uzun dönem büyüme için hâlâ bir temel atamadı ve parti üyelerine NEP'ten hazzetmemeleri için, politik nedenlerin yanı sıra bazı ekonomik nedenler de vermiş oldu.

İşçilerin, "proletarya diktatörlüğü" altında içinde bulundukla-

37 Clarke ve Matko, *Soviet Economic Facts*, 83, 86, 89, 91, 101; Davies ve Wheatcroft, *Economic Transformation*, 110-112, 296-297.

(*) Makas Krizi, Sovyetler Birliği'nde Yeni Ekonomi Politikası döneminde, tarımsal ve endüstriyel ürünlerin fiyatları arasında giderek artan farkı ifade etmek için kullanılmıştır ve bu dönemden sonra da benzer durumları ifade etmek için kullanılmaya devam eden bir ifade olmuştur.

rı şartları hiç kolay değildi. Ekonomi canlanınca ve serbest iş piyasası hareketlenince, kırsal kesimlere sığınan birçok insan iş bulmak amacıyla tekrar şehirlere akın ettiler. Fakat her zaman aradıkları işleri bulamadılar çünkü iş arayanların sayısı, mevcut iş sayısından her zaman çok daha fazlaydı. 1926 yılının sonunda işsiz insan sayısı, yaklaşık bir milyondu. Yaşam, şansı yaver gidip iş bulanlar için de çok zordu: "İşçi" kontrolü tamamen ortadan kalkmış ve tek adam idaresi geri dönmüştü. Yeni patronlar, Lenin'in coşkulu desteğiyle, iş sürecini insansızlaştıran, fabrika işçilerinin kendi çalışma saatleri üzerindeki kontrollerine son veren Taylor tarzı rasyonalizasyon planlarını benimsemişlerdi. İşçiler, ücretler üzerindeki kontrolün endüstriyel ürünleri ucuzlaştırdığı ve bu nedenle ücretlerinin düşük olduğu yumuşatılmış kapitalizme tabi idiler. Özellikle kadın işçilerin durumu çok daha kötüydü. Bazıları zaman içerisinde sorumluluk ve hüner isteyen işlere uyum sağlamışlar fakat şimdi hem işverenlerin hem de partinin tercih ettiği erkek rakipleriyle karşı karşıya kalmışlardı. Eşitlik söylemlerine rağmen kadınlar, daha az hüner isteyen ve daha kötü ücretlerin verildiği işlere itilmişlerdi.

İşçilerin haklarını, kendisini "işçi" devleti ilan eden bir güce karşı savundukları için, işçi sendikaları da muallak bir durumdaydı. Grev bir yana gösteri başlatmaları bile yasaktı. Üstelik işçilerin kendi örgütleri yeni toplumda men edilmişti. Artel, kolektivist ve eşitlikçiydi ve komünist ilkeleri içerdiği düşünülebilirdi. Fakat aynı zamanda özerk, görüntü itibariyle yerelci ve bazen tamamen dinî ilkeleri temel alan bir yapısı vardı. Komünist işverenler, kapitalistler gibi, işçilerle bireyler olarak ilgilenmeyi tercih ettiler böylece onları yukarıdan disipline edebilmeyi amaçladılar. Oysa arteller, bireysel ücret sistemine karşı çıktılar. Birkaç yıl daha müsamaha gösterildikten sonra arteller, 1931'de resmi olarak kapatıldılar fakat bazıları "komünist işçi tugayları" modası sayesinde varlıklarını devam ettirdiler.[38]

Öte yandan profesyoneller, idareciler ve müdürler, oldukça güçlü bir konuma sahiptiler çünkü elinde ekonomiyi işletecek çok az sayıda uzman bulunan rejimin onlara ihtiyacı vardı. Başlangıç-

38 Sheila Fitzpatrick vd. ed., *Russia in the Era of NEP* (Bloomington: Indiana University Press, 1991), bölüm 3-5.

tan itibaren *Sovnarkom*, zor bulunan uzmanlara kadro vermeye başladı. Çoğu burjuva uzman, kanun ve nizamı temin etmeye, teknik gelişmeye öncelik verdiğini ve işçileri yerlerinde tutmaya hazır olduğunu düşündükleri rejimle çalışmaya gönüllüydü. Eski rejimin önemli kimya mühendislerinden olup çok muhafazakâr görüşlere sahip General V. P. Ipatyev, Devlet Bilimsel Teknik Enstitüsü'nün müdürü olmaya razı oldu çünkü ona göre komünistler, kim ne düşünürse düşünsün, "ülkeyi anarşiden kurtarmışlar ve en azından geçici de olsa entelektüellerini ve maddi refahını korumayı başarmışlardı."[39] Bu, "burjuva uzmanların" komünist oldukları anlamına gelmiyordu. 1928'de yapılan bir ankete göre bütün Sovyet endüstrisindeki mühendislerden sadece 138 tanesi Komünist Parti üyesiydi.[40] Fakat yeni elitin bir parçası haline geldikçe, parti ile bu uzmanlar arasında, yumuşatılmış bir Rus imparatorluk vatanseverliği temelinde, ideolojik bir barış gelişmeye ve bu ideoloji giderek Sovyet rejiminin hâkim ideolojisi olmaya başladı.

Uluslararası gelişmeler, Rus vatanseverliğini komünizmin üzerine ekleme eğilimini güçlendirdi. 1923'te Hamburg'da meydana gelen komünist ayaklanmasının başarısız olmasıyla birlikte, en azından Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde çok yakında uluslararası bir devrimin olmayacağı anlaşıldı ve komünizmin geleceğinin gelişmiş ekonomilerin yardımı olmaksızın ve gerekirse tek başına Rusya tarafından inşa edilmesinin gerektiği ortaya çıktı. 1925'teki 14. Parti Kongresi'nde Stalin, Troçki tarafından dünya devrimi düşüncesini azımsadığı gerekçesiyle eleştirilse de, "tek ülkede sosyalizm" inşa edilebileceği fikrini benimsedi. Nitekim Şanghay ve Kanton komünistlerinin 1927'deki başarısızlığı, Stalin'in görüşünü destekler nitelikteydi.

Fakat sosyalizmin nasıl inşa edileceği sorusu hâlâ cevaplanmayı bekliyordu. Lenin, Rusya'da modern endüstriyel bir uygarlığın gelişmesi için mutlaka Avrupa'nın çok daha ilerideki ekonomilerinin yardımına ihtiyaç olacağına ve bu devletlerin de o vakte kadar çoktan komünizmi benimsemiş olacaklarına inanmıştı. Ama şim-

39 Alıntının geçtiği eser, Kendall Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin* (Princeton: Princeton University Press, 1978), 24.

40 *A.g.e.*, 197.

di Rusya, düşman kapitalist bir dünyada, büyük yatırımlar için ihtiyaç duyduğu kaynakları nasıl temin edecekti?

Partide bu soruların cevapları konusunda bölünmeler oldu. Troçki'nin başını çektiği bir grup, Sovyet devletinin, masrafları NEP adamları olarak bilinen özel sektöre yüklenecek yüksek vergilerle finanse edilecek bir ağır sanayi programı başlatılmasını önerdi. Buharin'in sözcülüğünü yaptığı ikinci grup ise, bu politikaya işçilerle köylüler arasında bir savaşa neden olacağı gerekçesiyle karşı çıktı. Onlara göre böyle bir durum, Sovyetler Birliği'nin yalnız kaldığı ve kuşatıldığı düşünülürse çok da mantıklı değildi: Bu nedenle özel sektörün özellikle tarımda kendisini geliştirmesi için desteklenmesi ve hem endüstri yatırımları için sermaye sağlamasına hem de endüstriyel ürünlerin satılabilecek bir pazar yaratmasına izin verilmesi çok daha akılcı bir yoldu. Buharin, savunduğu politikanın çok daha uzun zaman alabileceğini ama çok daha sağlam olacağını belirtti.[41]

Stalin, ilk başta Buharin'i destekledi ancak daha sonra yavaş yavaş aradan çekilerek iki tarafın birbirine girmesine izin verdi: Kendi dikkatini ise genel sekreteri olduğu partinin kadrolarını inşa etmeye verdi. Birçok komünist, diğer politik partilerin, kurumların ve sosyal sınıfların yıkıldığı bir ortamda gerçek iktidarın partide toplandığı gerçeğini göz ardı etti. Stalin'in, gerçek potansiyellerine bakmaksızın kendisine yakın gördüğü kişilerle ilgili personel dosyaları oluşturmasına ve onları kategorize etmesine izin verdi. Stalin bu dosyalardaki bilgileri, kendisini destekleyenleri, özellikle iç savaş sırasında partiye katılanları belli görevlere getirmek ve yükselmelerini sağlamak için ya da henüz yasakken partinin mücadelesine destek vermiş ve coşku dolu ilk devrim günlerinden gelen ancak şimdi kendisine muhalefet eden eski entelektüelleri engellemek için kullandı.

1919'daki parti kuralları, bir örgütte üç ya da daha fazla üye olması durumunda bu kişilerin bir parti hücresi kurmalarını garanti ediyordu. Bu hücrelerin amacı, partinin her anlamda etkisini artırmak, parti çevresine uzak yerlerde parti politikalarını gerçekleştirmek ve bütün teşkilatların ve kurumların çalışmalarının parti ta-

41 Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution* (New York: Alfred A. Knopf, 1973). bölüm 6.

rafından denetlenmesine katkıda bulunmaktı. 1922'de, sekreterlik ofisinin kişisel atamalar bölümünün yayınladığı listeye göre, personel atamaları ve yeniden atamalar için Merkez Komitesi kararına ihtiyaç duyan, yerel birimleriyle birlikte 445 merkezi şube vardı.[42] Yukarıda belirtilen işlerin yapılmasını sağlamak için 1923'te 12. Parti Kongresi her düzeydeki komiteye, belli işlere alınması ya da işlerinde terfi edilmesi uygun kişilerin günlük listeler halinde belirtilmesi için talimat verdi.

Bu listeler, *Sovnarkom*'um uzmanlar listesiyle birleştirildi. Bütün bu bilgiler, parti sekreterliğinin koordinatörlüğünde Stalin'in sadece parti içinde ve devlet kurumlarında değil, yaşamın her alanında yapılacak bütün önemli atamaları kontrol etmesini sağladı. Bu, seçimle belirlenmesi gereken kişiler ve kadrolar için bile geçerliydi. Stalin göre atanacak kişilerin, "talimatları yerine getirebilecek, onları kişisel bir dava olarak benimseyebilecek ve etkili bir biçimde uygulayabiecek kimseler olması gerekiyordu. Aksi halde politikaların hiçbir anlamı kalmazdı ve sadece yapılan bir jeste dönüşürlerdi. Bu yüzden her adayın dikkatlice incelenmesi gerekiyordu." Bu anlayış ve uygulama, zaman içerisinde dünyanın gördüğü en geniş ve en sıkı biçimde kontrol edilen bir himaye sistemine dönüşen *nomenklatura* sisteminin başlangıcını oluşturdu. Parti Merkez Komitesi'nin yardımıyla, *nomenklatura* sistemi, Sovyetler Birliği'nin yönetici sınıfının kontrol paneli haline geldi.[43]

*Nomenklatura*nın çekirdeği, partiye genellikle 1905 ve 1917 arasında katılmış ve gizli parti çalışmalarında, hapishanede ve sürgünde belli bir zaman geçirmiş, işçi-köylü kökenli Bolşeviklerden oluşmaktaydı. Devrime katılan ve iç savaş döneminde politik komiserler olarak görev yapan bu kişilerin arasında, Volga bölgesinde aktif çalışmalar yapan Valeryan Kyubyşev, Volga ve daha son-

42 Diane P. Koenker ve Ronald D. Bachman, ed., *Revelations from the Russian Archives: Documents in English Translation* (Washington, D.C.: Library of Congress, 1997), 352-359.

43 M. S. Voslensky, *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class* (Londra: Bodley Head, 1984), bölüm 2-3; T. P. Korzhikhina ve Iu. Iu. Figatner, "Sovetskaia nomenklatura: stanovlenie, mekhanizmy deistviia," *Voprosy istorii*, no. 7 (1993), 25-38, alıntı, s. 29; Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within*, 3d ed. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 88-89.

ra Orta Asya'da faaliyetlerde bulunan Lazar Kaganoviç, Trans-Kafkasya'da Sergey Ordjonikidze ve yine Trans-Kafkasya'da ve sonra Leningrad'da etkili olan Sergey Kirov vardı. Bu isimler, ortak devrim mücadelesi ve iç savaş tecrübesi nedeniyle, birbirlerine sıkı yoldaşlık bağlarıyla bağlıydılar ve başka bir yere nakil veya terfi edildiklerinde güvendikleri insanları kendileriyle birlikte götürme eğilimindeydiler. Stalin, ruh olarak kendisine entelektüel Lenin ve Troçki'den çok daha yakın hissettiği bu yardımcı liderlerin kariyerlerini bilinçli bir biçimde destekledi.[44]

Komünist Parti, "sınıf"ı kendi terimleriyle tanımlamaya ve her derecesi ölçülmüş bir hiyerarşi yaratmaya başladı. *Korenizatsiya* ve daha sonraki dönemlerde dahili pasaport ve *propiska* (oturma izni) uygulamasıyla birlikte, yeni sosyal düzende milliyetin ne olduğunu tanımladı. Lenin'in ölümünden sonra parti, "Lenin kaydı" olarak bilinen bir işlemle çok sayıda işçiyi saflarına kattı. Bu yeni üyeler, müteakip on yıl içinde gerçekleşecek terfilerin hammaddesi ve bu nedenle sekreteryanın başı olan Stalin'in hevesli müşterisiydiler.[45]

Bu sistemin gizli gücünün ilk işareti, Stalin'in onu, rakiplerini ve Lenin döneminden beri potansiyel karşıtlarını mağlup etmek ve onları ahlaki olarak damgalamak için kullanmasıydı. Stalin, atama yetkisini, Troçki'nin politik komiserler arasındaki desteğini, Zinovyev'in Leningrad ve Kamenev'in Moskova parti teşkilatındaki güçlerini zayıflatmak için kullandı. Troçki, Zinovyev ve Kamenev, Birleşik Muhalefet oluşturmak için bir araya geldiklerinde, Stalin aynı yetkiyi kullanarak onları destekleyen birçok kişiyi görevden aldı. Bu isimlerin halka açık toplantılarını dağıtmak için kendi milis birliklerini kurdu. Sonra onları, üzerlerine yapıştırdığı "Sol Sapma" yaftasıyla gözden düşürmeye çalıştı ve onların Lenin'in ve genel olarak partinin mirasına ihanet ettiklerini ima etti. Sonunda, Aralık 1927'deki On Beşinci Parti Kongresi'nde, bu isimleri "hizipçi" oldukları gerekçesiyle Merkez Komitesi'nden çıkardı.

---

44 Gerald M. Easter, *Reconstructing the State: Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), bölüm 2-4.

45 Sheila Fitzpatrick, "Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia," *Journal of Modern History* 65 (1993), 745-770; T. H. Rigby, *Party Membership in the USSR, 1917-1967* (Princeton: Princeton University Press, 1968), bölüm 3.

Tasfiye edilenlerin bu karara tepkisi, Komünist Partisi hakkında önemli ipuçları sunar. Kamenev, görüşlerinin doğru olduğu konusunda ısrar etti ve bu durumun "normal" bir politik yapıda bir muhalefet partisinin kurulması ile sonuçlanabileceğini ancak "proletarya diktatörlüğü" altında, muhalefetin mümkün olmadığını belirtti. Meslektaşlarına yazdığı mektuplarda "Ne kadar zor olursa olsun kongrenin kararlarına boyun eğmek gerektiğine inanıyoruz," dedi ve onlara da aynısını yapmaları çağrısında bulundu.[46] Binyılın partisi muhalif üyeleri üzerinde bile güçlü bir etkiye sahipti.

Stalin, müteakip iki yıl boyunca, benzer taktikleri, Buharin ve arkadaşları, işçi sendikaları başkanı Mihail Tomski ve Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Aleksandr Rykov (Lenin'in tek resmi bürosunun mirasçısı) için de uyguladı. Kasım 1920'deki bir Merkez Komite birleşik toplantısında bu isimler, "Sağ Sapma" olmakla suçlandılar ve Politbüro'dan tasfiye edildiler.

Bu parti içi kavgalar ve entrikalar, bir boşluk anında yaşanmadı. Tartışma konusu olan meseleler, ekonomik gelişme hakkında yapılan bazı temel tercihlerle ilgiliydi. 1928'deki yiyecek sıkıntısı, acilen karar verilmesini gerektirdi. Devletin buğday alımları, bir önceki yılın dörtte birinden daha azdı. Rejim, sorunu çiftçilerle uzlaşarak ve endüstriyel fiyatları düşürerek çözmek niyetinde değildi. Çoğu komünist, proleter devleti yıkmak gibi nihai bir amacı olan "kulaklara" ve "NEP"çilere gereğinden fazla taviz verildiğini düşünmekteydi.

Yiyecek krizi, sınıf düşmanlarıyla uzlaşmayı bırakmak ve sosyalizmi inşa etme işine geri dönmek gerektiğini düşünen birçok komünistin ekmeğine yağ sürdü. Kriz, komünizmin dünyanın bin yıl içinde son bulacağına dair inançla karışık felaketimsi özelliğini canlandırdı. Parti, iç savaş dönemi uygulamalarına kısmi bir dönüş olacağını açıkladı. Ural bölgesinde ve Sibirya'da pazarlar kapatıldı ve özel ticaret yasaklandı. Köylülere buğdaylarını standart bir ücret mukabilinde, devlet iaşe görevlilerine satmaları emredildi. Saklanan ürünleri gizlendiği yerden bulup çıkarmak için arama ekipleri gönderildi.

İlk sonuçlar oldukça cesaret vericiydi: Alkollü içki üretimi için,

46 Koenker ve Bachman, *Revelations*, 100-101.

hayvan yemi olarak veya daha yüksek fiyatlarda satılmak üzere depolanmış büyük miktarda buğday ele geçirildi. Devlet dükkânlarında kısa süreli bir bolluk yaşandı. Fakat 1929'da her şey kötüye gitmeye başladı. Urallar'da yaşananları duyan köylüler, sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yaptılar. El konulacak ürünü niçin yetiştirelim diye düşündüler. Devlet bu duruma, 1918'de yaptığı gibi, aynı şekilde tepki gösterdi. Köylerde "sınıf mücadelesini" başlatmaları ve devlet görevlilerine saklanılan buğdayı bulmak konusunda yardım etmeleri için fakir köylülerden müteşekkil komiteler oluşturdu. Köy meclislerinden, bu komitelerin üyelerini "fakir", "orta" veya "kulak" köylü olarak sınıflandırmalarını ve sonuncusuna ağır vergiler yüklemelerini istedi.

NEP'in temellerini tehdit eden bu uygulama, Buharin ve onun "sağ sap" arkadaşlarının şiddetli itirazlarına neden oldu. Bu kişiler itirazlarını meşru kılmak için Lenin'in görüşlerine referansta bulundular. Lenin, NEP'i önce "bir rahatlama alanı" olarak tanımlamış; sonra da "bir insanın ciddi ve uzun bir süre için bir nefes alması gerektiğini" destekleyen bir bakış açısı edinmişti.

Tarımı kolektifleştirmek amacını hiçbir zaman terk etmemişti fakat yaşamının sonuna doğru, bunun yavaş yavaş yapılması gerektiğini belirtmişti. Ona göre "modern kooperatifler" küçük aile toprakları için o kadar net avantajlar suncakatı ki, köylüler bu kooperatiflere kendi istekleriyle akın edeceklerdi.[47] Stalin'in 1928-29 yıllarındaki Ural-Sibirya'ya yönelik politikaları, bu uzun süreli perspektifin terk edildiğinin ve savaş dönemi metotlarına geri dönüldüğünün bir işaretiydi.

TARIMIN KOLEKTİFLEŞTİRİLMESİ

Partinin buğday sıkıntısına tepkisi, kolektifleştirme kavramına bakışını tamamen değiştirdi. Kolektifleştirmenin, hem acilen ihtiyaç duyulan buğdayı sağlamak hem de ütopyanın yolunu yeniden açmak için kitle bazında, hemen uygulanması gerekiyordu. Fakat parti, köylerde hâlâ çok zayıftı ve bu politikayı oralarda beceriy-

47 V. I. Lenin, "On Cooperation," *Collected Works*, 4. baskı, cilt 33 (Moskova: Progress, 1966), 467-471.

le ve hızla değişen bir durumda etkili bir biçimde uygulayabilecek aracılardan yoksundu. Öte yandan köylerde Komünist Parti'den dört kat daha fazla üyesi bulunan *komsomol*, komünist gençlik hareketi, görece daha güçlüydü. Fakat onların sorunu da genç ve tecrübesiz olmalarıydı; ayrıca sabırsız ve zalimdiler. Genellikle fakir ailelerden olup, *mir*deki zengin ve sağlam ailelerin geleneksel hâkimiyeti yüzünden köyden dışlanmış insanlar idiler.

Onların yeteneklerini kullanmanın tek yolu, örnek göstermek suretiyle ikna etmek politikasından vazgeçmek, onun yerine, bölgeye partiye üye kişiler arasından planlayıcılar göndermek ve bunlar aracılığıyla köylerde bir sınıf savaşı başlatmaktı. Bu savaş için gerekli motivasyonu, zengin köylüleri "kulak" oldukları gerekçesiyle yetkililere ihbar edecek; sonra tehditlerle ve hile ile diğerlerini kolektif çiftliklere (*kolhoz*lara) katılmaları için imza atmaya ikna edecek olan fakir köylüler ve *komsomol* sağlayacaktı. Gazetelerde yayınlanan tavsiyeleri okuyan birçok yerel parti sekreterinin 1929-1930 kışında gerçekleştirmeye karar verdikleri amaçları da esasen tam olarak buydu. Dönemin parolası, "Başarısız olmaktansa, aşırıya kaçmak çok daha iyidir," idi.[48] Kolektif bir çiftlik yaratmanın en basit yolu, uzun sürecek bir ikna sürecinden geçmek değil, köy *shod*unu toplantıya çağırmak ve üyeler üzerinde baskı kurarak onların katılımlarını sağlamaktı. Böylece en azından kâğıt üzerinde kolektif bir çiftlik oluşacaktı. *Kulak*ların katılmasına izin verilmeyecek ve mallarına kolektifin yararına el konulacaktı. Partiden gelen aracılar; *komsomol*lar ve köylü işçiler eşliğinde, köyleri dolaşarak, zengin kişilerin evlerinde arama yapacaklar, saklanmış zenginlikleri bulmak için yatakları delik deşik edecekler, bölmeleri baltalayacaklar ve zemin tahtaları parçalayacaklardı. Mobilya ve giysiler, satılmak ve *kolhoz* üyeleri arasında paylaşılmak veya hatta aramayı yapan kişiler tarafından gizlice el konulmak üzere alınıp götürüleceklerdi.[49]

48 N. A. Ivnitskii, Kollektivizatsiia i raskulachivanie: nachalo 30-kh godov (Moskova: Magistr, 1996), 88.

49 Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (New York: Oxford University Press, 1994), 34-37, 42-45, 60-62. "kulak direnişi" hakkında bkz. Koenker and Bachman, *Revelations*, 376-379. Buğday tedarik kampanyasıyla ilgili çok sayıda rapor için bkz. V.

Böyle bir ziyaretin yapılacağını tahmin eden bazı *kulak*lar, bütün değerli mallarını sattılar, büyükbaş hayvanlarını kestiler ve ev yapımı votkalarını verdikleri son bir ziyafette içerek bitirdiler. Sonra da evlerini terk ettiler. Bazıları ise protesto amacıyla yıllarca yaşadıkları evlerini terk ettiler, alternatif iş bulmak ve kendilerini arayan milislerin gözünden kaçmak için kasabalara gittiler. İmkânları varken ayrılmayanların bütün mallarına el konuldu. Bu kişiler, üç gruba ayrıldılar. Bir kısmına, kolektif çiftliklerce şart koşulmadığı halde çevre köylerden (muhtemelen düşük kaliteli) topraklar verildi. *Kulak*lar, en kötüler (*zlostnye*) olarak tanımlandılar ve hayvanların taşındığı vagonlara bindirilerek, yeni çiftlikler kurmak için Kazakistan veya Sibirya'nın uzak ve nüfusu seyrek, el değmemiş bölgelerine veya halen inşa edilmekte olan kasabalara sürgün edildiler. Bazıları, yeni yaşamlarına, nemli, cereyanlı ve ancak yarısı inşa edilmiş barakalarda, diğerleri ise alelacele düzenledikleri çadır gibi geçici olarak ikamet edecekleri yerlerde veya bu yerler hazır olana kadar açık havada başladılar. Bu operasyonun, 1930 yılının Ocak ayından Nisan ayına kadar süren ve 141.000 *kulağı* kapsayan ilk aşaması, tutuklamalar ve ulaşımdan sorumlu GPU tarafından gerçekleştirildi.[50]

Bazıları ise zengin olmadıkları halde, sırf *kolhoza* karşı çıktıkları için *kulak* olarak yaftalandırıldılar. Kursk *oblast*ına bu operasyona yardım etmesi için gönderilen bir öğretmenin verdiği bilgilere göre, tutuklananlar ve gece yarısı kaldırılarak kendilerinden minimum bir malzeme ve giysi ile hemen evlerini terk etmeleri istenilenler ve diğer köylüler tarafından gözyaşları ve feryatlarla uğurlananlar, [*kulak* değil] "sıradan Rus köylü kadınları ve erkekleriydi." Bu insanlar, normalde büyükbaş hayvanların taşındıkları ve terk etmelerinin yasaklandığı kamyonlara yüklendiler. "Kızlar, çocuklar ve erkeklerin birlikte olduğu bu kamyonlarda, insanlar tu-

---

P. Danilov et al., ed., *Trage-diia sovetskoi derevni: kollektivizatsiia i raskulachivanie (dokumenty i materialy),* cilt 1: *mai 1927-noiabr 1929g* (Moskova: Rosspen, 1999); Bu, kolektifleştirme hakkında yazılmış en önemli belge koleksiyonunun ilk cildini oluşturmaktadır.

50 Ivnitskii, *Kollektivizatsiia,* 102-123; daha sonra edebiyat editörü olan Aleksandr Tvardovskii'nin ailesinin tecrübeleri için bkz. Ivan Tvardovskii, "Stranitsy perezhitogo," *Iunost',* no. 3 (1988), 10-32.

valet ihtiyaçlarını kovalara yaparak giderdiler."[51] Çoğu, bu yolculuklar sırasında yaşamını yitirdi. Bu yüzden modern bir Rus tarihçisi Sovyet yetkilileri "soykırım yapmakla" suçlamaktadır.[52]

Kolektif çiftliklerin nasıl işleyeceğini, evlerin, malların, tarlaların ve işgücünün gerçekte ne kadarının kolektifleştirileceğini henüz kimse çözememişti. Fakat eylemciler, bu sorunların kendilerine engel olmasına izin vermediler. *Pravda* editörlerinin kullandıkları ton, eylemcilerinin aşırıya gitmeleri durumunda hiçbir şey kaybetmeyeceklerini düşündüklerini ve bu yüzden bazılarının köylülerin sahip olduğu her şeyi, hatta mobilyalarını ve giysilerini kolektif çiftliklere bağışlamaları konusunda ısrar ettiklerini gösterir. Böylesi bir coşku, şiddetli bir direnişi beraberinde getirdi. Bazılarının "*kulak* propaganda makinesi" olarak tanımladığı inatçı ve başarılı bir söylenti değirmeni, bütün kadınların ortak mülkiyet haline geleceğini ve "kolektif bir battaniyenin" altında hep birlikte uyuyacaklarını iddia etti. Veya daha gerçekçi bir biçimde kıtlık ve yıkımın kapıda olduğu ve ardından Deccal'ın hâkimiyetinin başlayacağı ileri sürüldü. Kuzey Kafkasya'da kendisinin İsa olduğunu iddia eden birisinin köyleri dolaştığı ve Bakire Meryem'den getirdiği bir belgeyle herkese, kıyamet gününden önce kolektif çiftlikleri terk etmeleri için çağrıda bulunduğu söylendi. Diğer bölgelerde de *kolhoz*a katılanların, diriliş günü lanetlenmeleri için alınlarından Deccal mührüyle damgalanacaklarına dair söylentiler dolaştı.[53]

Dünyanın sonunun yaklaştığına dair duygunun artmasında, *kolhoz*ların oluşturulması aşamasında genellikle köy kiliselerinin kapatılmasının ve papazların tutuklanmasının önemli bir payı vardı. Şubat 1930'da GPU, orta kara toprak bölgesinde "*kolhoz*lara katılanların bir damgayla işaretlendiklerine ve eşlerinin herkesin ortak mülkiyeti olacağına, kiliselerinin kapanacağına ve çanla-

51 Ivnitskii, *Kollektivizatsiia,* 139-140.

52 *A.g.e.*, 203. OGPU'nun "kulaksızlaştırma" hakkında Temmuz 1931 tarihli bir raporu için bkz. Koenker ve Bachman, *Revelations,* 384-387.

53 Lynne Viola, "The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside," *Journal of Modern History* 62 (1990), 747-770; ayrıca bkz. Aynı yazar, *"Bab'i Bunty* and Peasant Women's Protest During Collectivisation," *Russian Review* 45 (1986), 23-42.

rının eritilip gelecekteki bir savaşta kullanılmak üzere top haline getirileceğine dair" söylentilerin dolaştığını rapor etti.[54]

*Komsomol*ların çoğu militan ateistlerdi ve bazı köylerde amaçlı bir biçimde din karşıtı bir hava yarattılar. Önce kuleye tırmandılar, çanları aşağıya indirdiler ve "beş yıllık kalkınma planı" çerçevesinde yeniden kullanılmaları için merkeze gönderdiler. Sonra papazların giysilerini giyip arz-ı endam ettiler, hatta onları atlara giydirdiler ve köyde tur attırdılar; insanların evlerinden ikonları zorla aldılar ve bunlardan oluşturdukları yığını herkesin gözleri önünde yaktılar. Bazen köylülerin direnişiyle karşılaştılar. Örneğin Bryansk *oblast*ındaki bir köyde yaşayan köylüler, *komsomol* eylemcilerine saldırdılar ve onları köyün dışına sürdüler; kilise çanlarını tekrar yerine koydular. Sonra olayı araştırmak için köye gelen yetkilileri değneklerle ve tırmıklarla kovaladılar. Astrahan *oblast*ında Şubat 1930'da birkaç yüz kadar sarhoş köylü, ellerinde sopalar, baltalar ve tırmıklar olduğu halde, kilise çanlarının sesini duymaları üzerine koşarak Sovyet binasına geldiler ve onu kuşattılar. Bu olay sırasında binada bulunan komünistler, *kulak*lara yapılacak muameleleri tartışmaktaydılar. Bunlardan altısı, dışarı çıkmak isterken öldürüldü.[55]

Bu süreçte, köylerde en duygusal anlar, büyükbaş havyanların kolektifleştirilmesi sırasında yaşandı. Bu konuda direniş, genellikle, erkeklere göre tutuklanma ihtimalleri daha az olan kadınlar tarafından gerçekleştirildi. Kadınlar, ineklerinin ellerinden alınmasını engellemek amacıyla toplandılar veya eğer kolektifleştirme çoktan başlamışsa, kolektif ahırdaki ineklerini geri almak için yola koyuldular.[56]

Kolektifleştirme kampanyası, özellikle Kazakistan için yıkıcı sonuçlar doğurdu. Çünkü burada kampanya, göçebe hayatını sonlandırmak ve verimli toprakları tarıma açmak gibi bir amaçla birlikte yürütüldü. Çoğu Kazak, buğday yetiştirmeyi, yabancı ve de-

---

54 Nicolas Werth ve Gael Moullec, ed., *Rapports secrets Sovietiques, 1921-1991* (Paris: Gallimard, 1994), 125-126.

55 Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, 60-62, 65.

56 Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance* (New York: Oxford University Press, 1996), bölüm 6.

ğersiz bir iş olarak gördü. Program ilan edilir edilmez, birçoğu, sürülerini toplayarak ve topraklarından ayrılarak, Çin'e ya da göçebeliğin hâlâ izin verildiği komşu bir Sovyet cumhuriyetine göç ettiler. Tarım yapmaya karar veren Kazaklar ise, tohumlarının ve tarım araçlarının yetersizliğiyle ve tarıma hiçbir şekilde hazır olmayan topraklarla karşı karşıya kaldılar. Birçok bölgede tarım için yoğun sulamaya ve esas/ana ürünler ekilmeden tarlaları rüzgârdan koruyacak çalılıkların dikimine öncelik vermek gerekliydi. Sonuçta nüfusta büyük düşüşler yaşandı ve 1929'de 1.223.000 olan hane sayısı, 1938'de, ölen 1,5 milyon insan da dahil, 565.000 haneye indi. 1929'da 7,4 milyon olan büyükbaş hayvan sayısı, 1933'e kadar 1,6 milyona; 22 milyon olan küçükbaş hayvan sayısı ise 1,7 milyona düştü. Kazakistan bu hayvan kayıplarını ancak 1960'larda telafi edebildi.[57]

Büyükbaş hayvancılığının yaygın olduğu Kuzey Kafkasya'da kolektifleştirme, göçebe dağlıların savaşçı duruşlarının ve mertliğinin sembolü olan atlarına el konulmasını kapsadığından, şiddetli tepkilere neden oldu. Çeçenistan'da, İnguşya'da, Dağıstan'da, Osetya'da, Kabardiya'da, Balkarya'da ve Karaçay bölgesinde silahlı isyanlar baş gösterdi. Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi, isyancıların üzerine dört piyade ve üç topçu birliğinden oluşan birlikler gönderdi fakat düzeni sağlamak mümkün olmadı. Bazı yerlerde dağlıların atlarını muhafaza etmelerine izin verildi fakat buna rağmen 1930'lar boyunca gerillalar, dağlık bölgenin çoğunu kontrolleri altında tuttular. Tam olmayan rakamlara göre, bölgedeki askerî operasyonlar sırasında yaklaşık 2.700 isyancı köylü yaşamını yitirdi.[58]

Köylerden yükselen karışıklık ile kuşatılan parti, yeni sistemi çalışır hale getirmek için bu bölgelere dışarıdan kadrolar yerleştirilmesi gerektiğine karar verdi. Kasım 1929'da kolektifleştirme kampanyasını yürütmek ve yeni oluşturulan çiftliklerin açılması-

57 Martha Brill Olcott, "The Collectivization Drive in Kazakhstan," *Russian Review* 40 (1981), 122-142; Zh. B. Abylkhozhin, "Kazaklistanskaia tragediia," *Voprosy istorii*, no. 7 (1989). 55-71.

58 Ivnitskii, *Kollektivizatsiia*, 159-160; Abdurahman Avtorkhanov, "The Chechens and the Ingush during the Soviet Period and Its Antecedents," Marie Bennigsen Broxup, ed., *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance toward the Muslim World* (New York: St. Martin's Press, 1992), 157-184.

nı sağlamak için sınıf bilincine sahip 25.000 işçinin köylere gönderileceği açıklandı. *Kulak*ları alt etmek, tarımı modernize etmek ve gelecek için yeterince yiyecek sağlamak için sınıf savaşının kırsala taşınması gerektiği duyuruldu. Birkaç hafta içinde 70.000'den fazla insan başvurdu ve 1930 yılı baharının başında 27.000 kişi seçildi. Bu işçiler, eğitime tabi tutulduktan sonra köylere gönderildiler.[59]

Bu işçilerden biri olan Lev Kopelev, kendisini motive eden idealleri daha sonra şöyle açıkladı: "Stalin, 'Buğday için verilen mücadele, komünizm için verilen mücadele demektir,' dedi. Ben, bizim, görünmeyen bir cephede, ülkenin beş yıllık planı için gerekli buğdayı sabote eden *kulak*larla mücadele eden savaşçılar olduğumuza ikna oldum. Mücadelemiz her şeyden önce buğday için fakat aynı zamanda cehalete ve gelişmemiş bir politik bilince batmış ve komünizmin büyük gerçekliğini kavrayamayıp düşmanın propagandasına kanmış köylülerin ruhunu kurtarmak içindi."[60]

Kampanyada yer alanların çoğu, tecrübeli ve kalifiye işçiler, parti veya *komsomol* üyeleri idiler ve bazılarının iç savaş döneminde uygulanan zorla buğday alımlarına dair korkunç fakat aynı zamanda esin kaynağı olacak nitelikte hatıralara sahiptiler. Bu kez "buğday cephesinin" savaşını kazanmaya ve köylerde sosyalizmin inşa edilmesini sağlamaya kararlıydılar. Bu işçiler, fabrikalarından çiçek buketleri ve bandoyla uğurlandılar fakat tayin oldukları yerlere yaklaştıkça bu kutlamaların giderek azaldığını gördüler. Köylere 1930 kışının sonunda, karmaşanın en yoğun olduğu bir dönemde ulaştılar. Yerel yetkililer onları kayıtsızlıkla veya gizli bir düşmanlıkla karşıladılar. Gelenlerin çoğu için, ne yaşayacakları bir yer ne de yerel kooperatif dükkânında kullanabilecekleri yemek kartları ayarlanmıştı. Bazılarına inek sağmaları veya hendekleri temizlemeleri söylendi. Aralarından bazıları, gerek çok yönlülükleri gerekse parti yetkililerine yaptıkları başvurular sayesinde, zamanla kendilerini kabul ettirdiler.

---

59 Lynn Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization* (New York: Oxford University Press, 1987), 37-46.

60 Lev Kopelev, *The Education of a True Believer*, çeviri Gary Kern (Londra: Wildwood House, 1981), 226.

Yerel yetkililer, yeni gelenlerden şüphelenmekte haklıydılar çünkü bazıları onları sürmek ve yerlerine geçmek için gelmişti. 25.000'ler, kolektif çiftlik yönetimlerinde, köy sovyetlerinde, bölge idarelerinde veya devlet kolektifleştirme şubesi olan *kolhozcentr*larda birçok işi ele geçirdiler. 1929-30'daki yıkım dolu kıştan sonra merkez bu işçilerden daha ılımlı bir politika izlemeleri istendi. Karışıklığa son vermek, bahar ekimini gerçekleştirmek, kâğıt üzerindeki kolektif çiftlikleri gerçek çiftlere dönüştürmek ve köylüleri yeni ve alışkın olmadıkları iş rutinine hazırlamak zorundaydılar. Tek başına ya da aileleriyle birlikte kendi topraklarında çalışmaya ve işe uygun gördükleri zaman başlamaya ya da bırakmaya alışmış köylüler, şimdi bir ıslık veya zil sesiyle toplanmak, kendilerine verilen görevi kabul etmek ve bir "tugay" halinde kolektif tarlalardaki işlerine gitmek zorundaydılar. *Shod*daki uzlaşma ve samimiyete alışkın olan köylüler, retoriği bol konuşmalara ve yeni *kolhoz* toplantılarını karakterize eden kararların oylanması geleneğine karşı çıktılar.[61]

Kolektifleştirme karmaşası ve 1931'deki sıcak geçen yaz birleşerek, istisnai derecede kötü bir hasada neden oldular. Ertesi yıl, bölgelerden buğday teslimatı ile ilgili kötü haberler gelmeye başlayınca Stalin, Sovyetler Birliği'nin buğday ihracı konusundaki tavsiyelere, [Rusya'nın] yurtdışındaki kredisini zayıflatır gerekçesiyle karşı çıktı ve buğday teslimatının artırılması ve daha dikkatli biçimde kontrol edilmesi için talimatlar verdi. Buğdayını teslim etmeyen köylülerin kooperatif depoları kapatılacak ve perakende ticaretten men edileceklerdi. Buğdayını saklayan ve eksik kotalardan sorumlu olan haneler ve *kolhoz* başkanları, sürgün ve beş yıldan on yıla kadar hapis veya daha da kötüsü idam gibi cezalara tabi olacaklardı. 7 Ağustos 1932 tarihli bir yasa, "kolektif veya kooperatife ait malları" çalmanın ölümle cezalandırılacağını açıkladı: Bu yönüyle kanun, 18. yüzyılda koyun hırsızlarının asılacağını belirten İngiliz yasasına benzemekteydi. Bu talimatlara uyulup uyulmadığını kontrol etmek için başlıca buğday üreticisi bölgelere memurlar gönderildi. Harkov'daki parti sekreteri R. Terehov, Ukrayna'da kıtlık baş gösterdiğini yazınca, Stalin onu "masal uydurmak-

61 Viola, *Best Sons of the Fatherland,*

la" suçladı ve alaycı bir üslupla kendisine "Yazarlar Sendikası"na katılmasını tavsiye etti.[62]

Fakat Terehov haklıydı. Ülkenin en çok buğday üreten bölgelerinde, Ukrayna, Kuban, Batı Sibirya ve Volga havzasında birçok insan, açlıktan yaşamını yitirmekteydi. Buğdaylarına kasabalar ve Kızıl Ordu için el konulmuştu: Oysa bazı köylerde insanlar, ot, ağaç kabukları, serçe, kedi ve fare yiyorlardı. Hatta insan yiyenler bile vardı. Batı Sibirya'daki bir sağlık müfettişi, akşam yemeği saatinde bir *kolhoz* ailesini ziyaret ettiğini ve "insanların ölü bir atın kemiklerini kemirdiklerini gördüğünü", başka bir yerde ise köylülerin "ayçiçeklerinin saplarını, keten ve kenevir tohumlarını, kurumuş patates kabuklarını yediklerini, evlerin kir pas içinde olduğunu ve bütün bunların sebep olduğu ishal yüzünden etrafın insan pisliği ile dolu olduğunu" yazdı. "Ayrıca insanların etrafta gölge gibi sessizce, boş boş dolaştıklarını, sokaklarda (son kalanlar da yenildiğinden) ise hiç hayvan görülmediğini" rapor etti.[63]

1921-1922'dekinin aksine, bu kıtlık, ilk beş yıllık kalkınma planının başarılı olduğuna dair propagandaya zarar vermemesi için gizli tutuldu. Açlıktan kıvranan köylüler yiyecek bulmak ümidiyle civardaki kasabalara gittiler ama yoldaki barikatlardan geri döndürüldüler. Yabancı basın muhabirleri ise kıtlıktan etkilenen bölgelerden uzak tutuldular. Kıtlık nedeniyle bahsi geçen bölgelerde yaklaşık 4-5 milyon insan hayatını kaybetti.[64]

Köylüler ile 25.000'ler arasındaki çatışma, genel olarak, kırsal ve kentsel olmak üzere, her ikisi de Rus tarihinin bir ürünü olan fakat şimdi dünyanın sonunun geldiğine dair bir görüşle beslenen bir mücadeleye takılıp kalmış, iki farklı dünyanın çatışmasıydı. Bu çatışmayı iki tarafın birden kazanması mümkün değildi; bu yüz-

---

62 N. A. Ivnitskii, "Golod 1932-33 gg. Ktovinovat" *Golod 1932-1933 godov* (Moskova: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 1995), 43-66; alıntılar, s. 44, 58.

63 Koenker ve Bachman, *Revelations*, 393.

64 Ivnitskii, *Kollektivizatsiia*, 203-225; D. N. Khubova, "Chernye doski: tabula rasa- Golod 1932-33gg v ustnykh svidetel'stvakh," *Golod 1932-1933 godov*, 67-88; Robert Conquest, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine* (Londra: Hutchinson, 1986); Davies ve Harrison, *Economic Transformation*, 74-76.

den uzlaşmak zorundaydılar. Ne bireysel ne de kolektif ilkenin tam bir galibiyeti söz konusuydu. Köylüler, yukarıdan yönetimi; parti ise kırsal yaşamın bütün yönlerini kontrol edemeyeceğini kabul etmek zorundaydılar. 1935'te yayınlanan *Kolhoz* Bildirgesi, işlerin kolektif tugaylarca organize edileceğini ve ödemenin her işçinin çalıştığı gün sayısına göre belirleneceğini açıkladı. Köylülerin inek de dahil olmak üzere birkaç tane evcil hayvan alabileceklerini, küçük özel topraklarını ekebileceklerini ve ürettiklerini pazarda satabileceklerini duyurdu. Yetkililerin, özel tarıma böyle tavizler vermeksizin kasabalardaki yiyecek sıkıntısını gidermesi mümkün değildi. Böylece bu temelde, parti ve köylüler arasında bir *modus vivendi*ye varıldı.[65]

BEŞ YILLIK KALKINMA PLANLARI

Komünistler sosyalist bir toplumun, üretim araçlarına sahip sanayileşmiş bir toplum olması gerektiğine inandılar. Böyle bir toplum yaratmak için ilk adımlar devrimden hemen sonra atıldı. Ekonomiyi kontrol etmesi için 1918'de Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi (VSNKh/*Vysshiy sovyet narodnogo hozyaystva*); ekonominin işleyişi hakkında istatistiki bilgiler toplamak ve gelişimini planlamak içinse 1921'de Gosplan kuruldu. Gosplan her yıl, bir sonraki yılın üretim düzeyini tahmin eden "kontrol rakamları" yayınladı; zaman içerisinde bu uygulamanın beş yıllık bir projeye dönüşmesi son derece normaldi.

Gosplan'da iki farklı düşünce hâkimdi. Bazıları, mevcut eğilimlerden yola çıkarak yapılan tahminleri temel alan bilimsel ve ayrıntılı bir plan yapılmasını ve üretimin farklı dalları arasında genel bir denge sağlanmasını istediler. Diğerleri ise "ereksel" bir planlamayı, diğer bir ifadeyle çok önemli bir amaç belirleyerek, bütün kaynakları o amaca yoğunlaştırmayı tavsiye ettiler. Sosyalist bir toplum yaratmak için, bu önemli amaç ağır sanayi olmalıydı. Stalin'in 1928'de Merkez Komite'sinin birleşik bir toplantısın-

65 "Primernyi ustav sel'skokhoziaistvennoi arteli," *Resheniia partii i pravitel'stva po khoziaistvennym voprosam,* cilt 2: *1929-1940* (Moskova: Izdatel'stvo Politicheskoi Li-teratury, 1967), 519-530.

da öne sürdüğü gibi, kapitalist bir dünyada sosyalist bir toplumun hem modern silahlar üretmek hem de ekonominin diğer sektörlerinin temel malzeme ihtiyacını karşılamak için ağır sanayiye ihtiyacı vardı. Stalin bu görüşünü şu sözlerle ifade etti: "Rusya, geri kalmışlığı yüzünden aldığı sürekli mağlubiyetlerden dolayı çok zarar gördü. Biz gelişmiş ülkelerin yüz elli yıl gerisindeyiz. Ve onları, on yıl içinde yakalamak zorundayız. Ya bunu başarırız ya da daha kötüye gideriz."

Bu tür konuşmalar, ereksel veya bin yıllık planlamanın zaferinin bir işaretiydi. 1931'de V. G. Groman ve onun denge planlamacıları, Gosplan'dan tasfiye edildiler. İçlerinden birkaç tanesi, ülke ekonomisini "kasıtlı bir şekilde" geriletmekle suçlandılar ve göstermelik bir mahkemede yargılanmak üzere tutuklandılar. Bu kişilerin Gosplan'dan ayrılmasının sonuçlarını, sürekli olarak yukarı doğru revize edilen ilk beş yıllık planın değişen biçimlerinde görmek mümkündür. Tablodaki rakamlar milyon tonları ifade eder.[66]

Mallar	*Gerçek rakamlar (1927-28)*	*İlk hali*	*İkinci hali*	*Optimal*	*Gerçekte elde edilmiş rakamlar*
Kömür	35.4	68	75	95-105	64
Petrol	11.7	19	22	40-55	21.4
Ham demir	5-7	15	19	24-32	12.1
İşlenmiş demir	3-3	8	10	15-16	6.2

İlk hedeflenen rakamlar fazla iyimser idilerse de, beş yıllık planın ilk iki yılı boyunca önemli bir başarı elde edildi. Üretim ikiye katlandı veya daha ilk planlama döneminde ağır sanayinin hemen hemen bütün dallarındaki üretim yaklaşık iki kat arttı ve birçok yeni sanayi alanı açıldı. Bunlardan biri, Dneproges civarında Dinyeper Nehri'nin aşağı kesiminde açılan hidroelektrik santralı, diğeri ise Batı Sibirya'daki Kuznetsk havzasında ve Ural bölgesindeki Magnitogorsk'ta açılan metalürji tesisleriydi. Ayrıca kolektifleştirme sürecine eşlik etmesi planlanan tarımda makineleşmenin sağ-

66 Alec Nove, *Economic History of the USSR, 1917-1991*, 2. baskı (Harmondsworth: Penguin Books, 1991), 146, 188; tablo için bkz. Hosking, *First Socialist Society*, 151-152.

lanması amacıyla Stalingrad, Çelyabinsk ve Harkov'da büyük traktör fabrikaları açıldı.

Üretimdeki bu devasa artış, kırsal kesimdeki birçok insanı sanayide çalışmak üzere kasabalara çekmekle mümkün oldu. 1926 ile 1939 yılları arasında kentlerin nüfusu, 26 milyondan 56 milyona çıktı. Sadece ilk beş yıllık plan döneminde (1928-32 yılları arasında) şehirlere göç eden insan sayısı 12 milyondu. Ücretli ve maaşlı çalışanların sayısı, 11,4 milyondan 23,2 milyona yükselirken; Moskova'nın 1928'de 186,50 olan endüstriyel işgücü, 1937'de 614.000'e ulaştı. Yeni gelenlerin çoğu eski köylülerdi. Evlerini bırakıp kente göç etmelerinin birçok nedeni vardı. Çoğu, kırsal yaşamın dar görüşlü mahremiyeti ve fakirlik yüzünden kendilerini kısıtlanmış hisseden ve şehrin sunacağı fırsatlar ve devam etmekte olan büyük bir projeye katkı yapma şansı için can atan genç erkeklerdi. Bazıları, köye gelip buradaki sıkıntıları görerek, şehre geri dönen kişilerdi. Diğerleri ise ***kulak***lara açılan savaş sırasında mallarına el konulan ancak sürgün edilmeyen ve alternatifleri olmadığı için en yakın kasabaya giden işçilerdi. Bazılarıysa bir inşaat alanındaki veya fabrika çevresindeki "özel yerleşim alanlarına" tayin edilen gerçek sürgünlerdi.[67]

Köylülerin şehirlere yoğun bir şekilde göç etmesinin sonucunda, kentler yarı köylüleşti. Kırsal yaşamdan kent yaşamına sancılı geçiş sürecinde kasabalara yeni gelenler, iş ve ev bulmak ve kendi ayaklarının üstünde duruncaya kadar maddi anlamda destek almak bağlamında, büyük ölçüde akrabalarına ve kendi köylerinden veya bölgelerinden olan kişilere güvendiler. Göçmenler, genellikle çevre köylerden geldiler ve iş için tanıdık yüzler bulabilecekleri fabrikaları tercih ettiler. Çoğu, özellikle inşaat ve ulaşım sektöründekiler, seleflerinin 1890'larda yaptıkları gibi, bir artele katıldılar: Bu, seçilmiş bir "yaşlının" iş bulma işini üstlenmesi, ücret anlaşmalarını belirlemesi ve maaşları dağıtması demekti. Gördüğümüz üzere, fabrika müdürleri işgücüyle bu şekilde iletişim kurmak iste-

67 Sheila Fitzpatrick, "The Great Departure: Rural-Urban Migration in the Soviet Union, 1929-33," William G. Rosenberg ve Lewis H. Siegelbaum, ed., *Social Dimensions of Soviet Industrialization* (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 21-27; David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929-1941* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 32-41, 73-74.

mediler: Maaş sözleşmelerini tek tek işçilerle imzalamak istediler. Çünkü bu sistemin, disiplini kolaylaştırdığına ve en azından teoride üretimin artmasına katkıda bulunduğuna inandılar. Fakat işçilere çok ihtiyaçları olduğundan genellikle artel organizasyonuna, ağır sanayi sektöründeki artellere bile razı oldular.[68]

İşçilerin kalabalıklar halinde kentlere akın etmesinin sonucu olarak, konut talebi, çok etkili bir inşaat programının bile karşılayamayacağı ölçüde arttı. İlk beş yıllık planlar, konut sorununa çok az önem verdiler. İlk yıllarda, bu bakış açısı, bir sosyal mühendislik projesinin bir parçası olarak, "burjuva ailesinin" parçalanmasına yönelik bir uygulama olduğu gerekçesiyle savunuldu. Bir Magnitogorsk gazetesinin 1930'da açıkladığı gibi, "kapitalist toplumun temel hücresi olan aile, sosyalist bir toplumun koşullarında, ekonomik temelini kaybederdi." Sonuç olarak, bunu çabuklaştıracak araçların icat edilmesi gerekliydi. Aileler artık tek bir apartmana sığmıyorlardı. Bu yüzden şehrin her bir sakinine, odalara, duvarlara ve apartmanların koridorlarına nasıl sığacağına bakılmaksızın küçük bir "yaşam alanı" (*jilploşçad*) tayin edildi.

Bunun bir sonucu olarak, eskiden köylü olup şimdi işçi olarak şehre gelenler, kentteki mevcut apartmanlarda tek bir odaya hatta bazen odanın bir bölümüne tıkıldılar. Odaları paylaşmak zorunda olan aileler, küçük kırılgan mahremiyetlerini korumak için kendileriyle komşuları arasına raflar veya dolaplar koydular, hatta perdeler astılar. Yeni apartman sitelerinin bazılarında şartlar çok daha kötüydü. Magnitogorsk'ta işçiler, daimi evler yapılıncaya kadar çadırlarda yaşarlarken; Başkirler ve Tatarlar, demiryoluna bakan bir dere yatağının içine, yerli halkın "Şanghay "olarak adlandırdığı, sactan çatısı olan çamurdan bir baraka inşa ettiler.[69]

Aşırı fakirliğin ve yoksulluğun başka biçimleri de vardı. Bunlardan biri, bazı kasabalarada görülen tifüs salgını idi. Tekstil üretim merkezi İvanovo'da ise yiyecek malzemelerinin tükenmesinden dolayı, Nisan 1932'de genel bir grev başlatıldı.[70]

---

68 Hoffmann, *Peasant Metropolis*, 86-91, 109-112.

69 Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995), 157-159, 174-177.

70 Werth and Moullec, *Rapports secrets*, 209-216.

1930'larda, çoğu Sovyet işçisinin, bariz bir yokluk ve mahremiyetin çok az olduğu ya da hiç olmadığı, alışverişe ve temel faaliyetleri yerine getirmeye çok fazla zaman harcandığı, hırsızlara, holiganlara ve jurnalci polislere karşı zayıf bir ortamda, psikolojik gerginlik içinde yaşadıkları söylenebilir. Ayrıca, insanların sürekli olarak gelip gitmesinden dolayı, yaşam istikrarsızlıklarla doluydu. İlk beş yıllık planın başlarında işsizlik ortadan kalktığı için iş bulmak oldukça kolaydı fakat çoğu işyerinde şartlar o kadar acımasızdı ki, işçiler, daha iyi bir iş bulmak için kısa bir süre sonra çalıştıkları işi bırakabiliyorlar veya iş disiplininin kıskacına yakalanmadan işlerinden ayrılabiliyorlardı. Ailelerini genellikle bir odaya yerleştiriyorlar, yiyecek ve giysi sağlıyorlar ve çocukları için okul bakıyorlardı. En basit tesisatı sağlamak bile ya rüşvetle ve dolandırıcılıkla ya da bir patronun nüfuzunu kullanarak mümkündü.[71]

Ulaşım, kreş ve sağlık sigortası gibi şeyler de gelişigüzeldi. Teoride komün kantinlerinin günlük yemek işini ailelerin üstünden alması gerekiyordu, fakat pratikte uzun kuyruklar ve sınırlı yiyecekten dolayı bu mümkün değildi. Komüne ait kreşler, banyolar ve çamaşır yıkama odaları ise sınırlı sayıdaydı ve erkek işçilerin çoğu, çamaşırlarını yıkamanın en iyi yolunun evlenmek olduğunu düşünüyorlardı. İşçilerin kısıtlı sayıdaki tesisatları kullanabilmesi, işverenlerle olan ilişkilerine, diğer bir ifadeyle parti birimindeki, güvenlik polisindeki ve yerel işçi sendikasındaki itibarlarına bağlıydı. İşlerini bırakmayanlar ve iyi performans gösterenler, "şok işçileri" ya da "Stahanovitler", yetkili gözlemcilerin kararına göre daha yüksek oranlarda yiyeceğe, daha iyi evlere sahip olabilirler, kreş hizmetlerinden faydalanabilirler ve belki sendikanın deniz kenarındaki ya da köydeki sanatoryumunda (muhtemelen eski bir toprak sahibinin el konulan bir malikânesinde) maaşların da ödenmesi koşuluyla bir aylık tatil yapabilirlerdi. En büyük ödülü hak ettiği düşünülenler ise idarede veya parti hiyerarşisinde görevlendirilirdi.[72]

---

71 Moshe Lewin, "Society, State and Ideology during the First Five-Year Plan," *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* (Londra: Methuen, 1985), 209-240.

72 Kotkin, *Magnetic Mountain*, 201-215, 242-247; V. Andrle, *Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy* (Hemel Hempstead: Harvester Press, 1988), 106-107.

Komünistler, bolluğa dayalı eşitlikçi bir sistem yaratmayı amaçladılar fakat bunun yerine yarattıkları, yokluğu temel alan hiyerarşik bir sistem oldu. Yokluktan kaçmanın yollarını idare etmek patronların sosyal kontrolü sağlamak için kullandığı araçlardan biriydi.

Bu amaç doğrultusunda sıkça kullandıkları silahlardan bir diğeri de pasaport sistemiydi. Sovyet yetkilileri, köylerden kasabalara göçü *orgnabor* veya işçi seferberliği sistemi aracılığıyla kontrol etmeye çalıştılar. Fakat göçler çok yoğun olduğundan ve çoğu *orgnabor*un kontrolü dışında gerçekleştiğinden, yetkililer bunu doğrudan engellemeye karar verdiler. Aralık 1932'de "sürekli olarak kasabalarda ve işçi yerleşim alanlarında yaşayanlara, ulaşım sektöründe, *sovhoz*yde (devlet çiftliklerinde) veya yeni inşaat alanlarında çalışan on altı yaş ve üstü bütün Sovyet vatandaşlarına bir pasaport verileceği" duyuruldu.[73] *Kolhoz*da çalışanlar veya yaşayanlar, bu kişilerin dışında bırakıldılar; onların, çiftlik başkanlarının izni olmadan kasabalara gitme hakları yoktu. Birisinin, pasaport almak için, öncelikle milliyetini, sosyal statüsünü, ikamet ve işyerini belirten bir *propiska* alması gerekmekteydi.

Pasaport sistemi, yeni bir sosyal hiyerarşiyi tasvir eden bilgiler içerdiğinden ve bireylerin bu sistem içine dahil edilmelerini sağladığından, Sovyet sosyal yapısının anlaşılması açısından son derece önemlidir. Bazı kentlerin altyapı sistemi çok daha iyiydi ve bu nedenle yaşam için çok daha iyi yerler oldukları düşünüldü: Bunların başında Moskova, sonra Leningrad (1924'ten önce Petrograd olan) ve ondan sonra cumhuriyetlerin başkentleri gelmekteydi. Bu yerlerde *propiska* almak çok zordu. Ya gerekli işlerde uzman olmak ya da güçlü bir hamiye sahip olmak gerekti. Birinin nereye daha uygun olduğu, sosyal kökenleri, milliyeti, eğitim durumu ve daha önceki iş geçmişi tarafından belirlenmekteydi. Balzac'ın Fransa'sında insanlar para ve mülk edinmek için evlilik anlaşmaları yaparken; Stalin Rusya'sında iyi bir *propiska*ya sahip olmaları gerekmekteydi.[74]

73 Mervyn Matthews, ed., *Soviet Government: A Selection of Official Documents on Internal Policy* (Londra: Cape, 1974), 74.

74 Fitzpatrick, "Ascribing Class"; the most thorough study of the Soviet passport systemis Mervyn Matthews, The *Passport Society: Controlling Movement in Russia and the USSR* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1993), özellikle bölüm 3-4.

1933 yılı boyunca bu sistem, "eski" sosyal sınıflara üye olanları –bir zamanlar papaz, aristokrat, tüccar veya bunların aileleri olan kişileri– şehirlerden atmak için kullanıldı. Eski başkent Leningrad, bu tür insanların özellikle çoğunlukta olduğu bir şehirdi ve buradan yaklaşık 10.000 kişinin sürüldüğü; "büyük insan kalabalıklarının şehrin dışındaki yolların kenarında yiyecek ve kalacak bir yer aradıkları, bazılarının tren yoluyla Leningrad'dan en az 95 km uzaklıktaki köylere götürüldükleri" rapor edildi.[75]

TERÖR

1934'te Komünist Parti'nin On Yedinci Kongresi toplandı ve ilk beş yıllık planın ve tarımdaki kolektifleştirmenin başarısı kutlandı. Bu yüzden bu kongre, "Muzafferlerin Kongresi" olarak bilinir. Kolektifleştirme ve beş yıllık planın uygulanması sırasında verilen ve gerisinde büyük yaralar bırakan savaşlardan sonra liderler, Lenin'in büyük ilkeleri ve onun mirasçısı yoldaş Stalin'in etrafında birleştikleri izlenimini vermek istediler. Ancak *Pravda*'nın zaferi anlatan başlıklarının arkasında, ciddi gerginlikler vardı. Eğer bir zafer varsa, liderler bu zaferin büyük bedeller ödenerek, milyonlarca insanın yaşamını yitirmesi, milyonlarca insanın Stalin'den ve parti liderlerinden nefret etmesi pahasına kazanıldığının farkındaydılar. Toplum karmaşa içerisindeydi ve eğer birçok şey başarıldı ise bundan sadece çok az insan faydalanabilmişti. Çoğunluğun şartları, eskisine göre çok daha sefil ve kötüydü. Yeni sistem geleceğe dair büyük umutlar, aynı zamanda dünyanın sonunun geldiğine dair korkular uyandırmıştı. Birçok yeni insan yaratmış ve onlara yeni fırsatlar tanımış; ancak aynı zamanda çok daha fazla insanı mağdur etmiş ve baskı altına almıştı.

Bütün bunların üstüne, 1933'te Almanya'da Bolşevizmi kökünden kazıyacağını ve Sovyetler Birliği'nin topraklarını, Alman halkının yerleşeceği *lebensraum* olarak işgal edeceğini açıklayan Naziler iktidara geldi. Liderlerin "zafer"e rağmen, kendilerini hiç güvende hissetmemeleri, kendilerini hâlâ yaşam-ölüm mücadelesinin içinde görmeleri son derece normaldi.

75 Fitzpatrick, "The Great Departure," 28-31.

Komünistler, 15 yıl önce, iktidara önce Rusya'yı, sonra da dünyayı herkes için insancıl ve müreffeh bir toplum yaratarak değiştirebilecekleri umuduyla gelmişlerdi. Fakat bunu gerçekleştiremedikleri çok açıktı. Başarısızlıkları için birçok mazeret göstermelerine rağmen, yoğun bir rahatsızlık ve kırgınlık vardı ve bunun sonucu olarak suçlayacak birini aramaya başladılar. Artık engellerle karşılaştığından eskisi kadar umut verici olmayan, "mutluluğun geleceğine inanma fikri", günah keçileri bulmakta oldukça başarılıydı. Kongre'deki konuşmalarında muzaffer bir ton olmasına rağmen Stalin, zamanın "partiye ninniler söylemek zamanı değil, aksine onun gözünü açmak zamanı olduğu" uyarısını yapmaktaydı.[76]

Sağ sapmacıların partiden tasfiyesiyle birlikte sorunların açık bir biçimde tartışılması imkânsız hale geldi. Merkez Komite'de bir sabırsızlık hatta Stalin'in ülkeyi sosyalizme doğru götürmediğine dair gittikçe büyüyen bir his vardı. 1930'da Trans-Kafkasya Federasyonu'nun ilk parti sekreteri V. V. Lominadze, yetkilileri "işçilerin ve köylülerin çıkarlarına ve gereksinimlerine bir lord gibi yaklaşmakla" suçladı. Politbüro'nun aday üyesi S I. Syrtsov ise Stalingrad traktör fabrikasını "Potemkin'in Köyü" olarak tanımladı. Bazı meslektaşları Stalin'in kişiliği ve kullandığı yöntemler hakkında ciddi anlamda şüphe duymaya başladılar. Syrtsov, onu partinin normalde uygulanması gereken prosedürlerini es geçmekle ve böylece Politbüro içinde kendi grubunu yaratmakla suçladı. Buharin ise 1930'da Stalin'e bir mektup yazdı ve kendisi hakkında "korkunç suçlamalar" yaymasından şikâyet etti ve "eğer k..nı öpmezsem (yalakalık yapmazsam), bu benim 'terörizmin destekçisi' olduğum anlamına mı gelir?" dedi.[77]

Partinin alt kademelerinde partiye yönelik eleştirilerde çok daha sert bir dil kullanıldı. 1932'de Moskova'daki bir bölge sekreteri, Mihail Ryutin, meslektaşları arasında "bütün parti üyelerine bir çağrı" duyurusu yaptı ve kolektifleştirmeyi ve sanayileşmeyi; kitleleri fakirliğe, ahlaki bozulmaya iten ve kırsal kesimdeki nüfu-

76 I. V. Stalin, "Report to Seventeenth Party Congress," *Works,* cilt 13 (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1955), 385.

77 Alıntının geçtiği eser, O. V. Khlevniuk, *Politbiuro: mekhanizmy politicheskoi vlasti v 1930-ye gody* (Moskova: Rosspen, 1996), 38.

sun azalmasına neden olan "maceracı" birer girişim oldukları gerekçesiyle eleştirdi. Ayrıca Stalin'i diktatör, işbirliği yaptığı kişileri ise "Leninizmi yıkan ve rejimi çökmenin eşiğine getiren bir grup ilkesiz, yalancı ve korkak entrikacı" olarak tanımladı. Bu kişilerin yerlerinden ancak zor kullanarak edilebileceklerini belirtti ve bu işi yapmak üzere Komünist Parti içinde Marksist-Leninistler Birliği kurulmasını önerdi.[78]

Ryutin partiden kovuldu ve ardından tutuklandı. Dediklerini yapacağına dair hiçbir delil yoktu ancak kullandığı dil kesinlikle şiddet içermekteydi. Onun çağrısından dolayı küplere binen Stalin, Politbüro'da Ryutin'in bir terörist olarak idam edilmesini önerdi. Bu, parti içerisindeki bir polemik karşısında alınacak bu tür bir adımın ilk örneğiydi ve Kirov'un başını çektiği Politbüro üyeleri, Stalin'e karşı çıktılar. Sonunda Ryutin on yıl hapse mahkûm edildi.[79]

Muzafferler Kongresi, parti içindeki bu gerilimi yansıtması açısından son derece önemlidir. Kongrenin çoğu delegesi, Lenin'in son günlerinde, Stalin'in Gürcistan meselesinde sergilemiş olduğu davranışı yüzünden sarsıldığını ve daha sonra üstü örtülen yazılı bir vasiyetname bıraktığını ve bu vasiyetnamede Stalin'in "sınırsız güç" edindiğini ve bunu nasıl kullanacağını her zaman bilemeyebileceği uyarısında bulunduğunu bilen kişilerdi. Lenin daha sonra ek bir vasiyetname daha yazmış ve yoldaşlarına parti genel sekreterliğine, Stalin'in yerine, "çok daha hoşgörülü, sadık, kibar ve kendilerine çok daha ilgili" birini getirmelerini tavsiye etmişti.[80]

Bu eski parti üyelerinin bazıları, bu noktada Kirov'a yaklaştılar ve ona genel sekreterlik koltuğu için Stalin'in karşısına çıkmasını önerdiler. Kirov bunu reddetti fakat Stalin öneriden haberdar oldu ve böyle bir öneri yapılmasına içerledi. Daha sonra Merkez Komite

78 *Iunost'*, no. 11 (1988), 22-25.

79 Robert C. Tucker, *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* (New York: W. W. Norton, 1990), 209-212. Politbüro belgelerini baştan sona inceleyen Oleg Khlevniuk, Politbüro'nun Riutin'i tartıştığına ya da Kirov'un karara karşı çıktığına dair hiçbir kanıt olmadığını belirtir. Tartışmanın benzersiz tabiatından dolayı, hiçbir kaydının olmaması son derece mantıklıdır.

80 Alıntının geçtiği eser, Robert Service, *Lenin: A Political Life*, cilt 3 (Londra: Macmillan, 1995), 284, 297.

için yapılan seçimlerde Stalin'in isminin üstü yaklaşık yüzden fazla kişi tarafından çizilirken, Kirov için sadece üç-dört aleyhte oy çıktı. İlan edilen sonuçlar yalanlandı ve Stalin bütün gücünü korudu. Merkez Komitesi'ndeki çoğu üye, taşları yerinden oynatmaya hazır değildi.[81]

Bu noktada Stalin'in psikolojisine bakmakta yarar vardır. Stalin her zaman ketum, kinci ve hınçlı; aynı zamanda oldukça sabırlı ve politik yeteneklere sahip biriydi. Partinin teşkilatla ilgili işlerini yıllarca başarılı bir şekilde yürütmüş ve parti işleri üzerindeki kontrolünü, meslektaşları ve muhtemel rakipleri hakkında bilgiler içeren dosyalar oluşturmak için kullanmıştı. 1932-1934 yılları; kriz, köylerde kıtlık ve kentlerde karmaşanın hâkim olduğu yıllardı ve birçok yoldaşı ona sırtını dönmüş ve onu bu felaketlere neden olmakla suçlamıştı. Daha da kötüsü Kasım 1932'de eşi Nadya intihar etmişti.

Paranoyanın belki bütün politikacıların meslek hastalığı olduğu ve Stalin'in de ondan çokça nasibini aldığı söylenebilir. Aslında iktidara geldikleri ve onu ellerinde tutmak zorunda oldukları şartlardan dolayı, bütün komünistlerde biraz paranoya vardı. Hepsi, dünyayı, sonu olumlu bitecek umutlarla renklendirilmiş bir yer; iyi ile kıyametin yaklaştığına dair sezgilerle donatılmış kötü arasındaki bir savaş alanı olarak gördüler. 1917'den sonra partiye girenler, yeni dünya görüşlerini iç savaşın ateşinde pişirdiler. Yoldaşlarına kendini feda edecek şekilde sadık olmak, düşmana ölümcül bir nefret duymak ve normal ahlaki standartlardan tiksinmekten oluşan bir savaş söylemini, zihniyetini ve metodunu benimsediler. 1930'lu yılların başında bütün parti belgelerinde, konuşmalarında ve liderinin yazdığı makalelerde bu dil kullanıldı ve benzer duygular ifade edildi. Ortak bir üslup zorunlu hale getirildi: Bunu kullanmayan kişiler "sapma" içinde olmakla suçlanmakla karşı karşıya kaldılar veya ilerleme şanslarını yitirdiler. Bir zamanlar "yoldan sapanlardan" şimdi hatalarını itiraf etmeleri ve ileri doğru giden yoldaşlarına katılmaları beklendi. Ancak Alman-

81 Tucker, *Stalin in Power*, 247-252, 260-264. Khlevniuk yine bu hikâye için hiçbir kayıt olmadığını ileri sürer. Fakat olsaydı bile Stalin tarafından yok edileceği muhakkaktı.

ya'da iktidara Hitler'in gelmesi, bu safların kapanmasına neden oldu. Söylem, hatta gerçeğin kendisi fiili gerçeklik haline geldi.[82]

Stalin, bu eğilimlerin en ciddi örneği idi. 1920'ler boyunca, yoldaşlarının tereddütlerini ve yoldan sapmalarını tek başına önleyebileceğine ve Lenin'in mirasını ileriye taşıyabileceğine inandı. Parti içindeki ılımlılığın ve uzlaşmanın havarisi olarak, yavaş yavaş filizlenen kadro içerisindeki destekçilerden oluşan, merkezi bir blok yaratacak ve aşırıya kaçan muhaliflerini yenebilecek güce, bilgiye ve hünere sahipti. Stalin, bütün bunları, sadece teşkilatlanma aracılığıyla değil, her derecedeki parti yetkililerinin zihin yapılarına uygun konuşarak yaptı. Kaba fakat insanları ve politik eğilimlerini yanlış/doğru, ilerici/gerici, bizden/bize karşı şeklinde ayıran basit bir zihne sahipti. Tartışmalarını bir seminer veriyormuş gibi sunar, iki görüşten her birinin yanlışlarını güçlü bir mantıkla eleyinceye kadar soru cevap tarzında muhakeme eder ve kanıtlar toplardı. Sıradan insanlar için bu tür bir tartışma, hem sözlü hem de yazılı olarak, daha eğitimli ve kozmopolit meslektaşlarının ayrıntılı diyalektlerinden çok daha ikna ediciydi. Ve şimdi de partinin izin verilen tek diliydi.

Bu "basit dil" Stalin'in, meslektaşlarının çoğunun, en büyük zafer anında ve en çok ihtiyaç duyduğu zamanda kendisini yalnız bıraktıklarına ve bu yüzden devrim karşıtlarına ve emperyalistlere "bilerek" onun aleyhine avantaj verdiklerine dair inancını/görüşünü ifade etmek için kullanıldı. Bazen bu, onların devasa ve bölümlere ait imparatorluklarını rakip iddialara, soruşturmalara ve tutuklamalara karşı savunmaları demekti. Örneğin *Ordjonikidze*, halkın ağır sanayiden sorumlu komiseri olarak birçok çalışanını; ekonomi yöneticilerini ve uzmanlarını parti vekillerine ve gizli polise karşı cesaretle savundu. Şubat 1937'de aniden öldü ve belki de bir terör dalgasının başlayacağını tahmin ettiğinden, ölüm nedeninin Stalin'le yaptığı patlama derecesindeki bir kavgadan sonra intihar ederek olduğu düşünülmektedir.[83]

---

82 J. Arch Getty ve Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939* (New Haven: Yale University Press, 1999), giriş bölümü.

83 Khlevniuk, *Politbiuro*, 166-186.

Stalin için, kendi hamilik ağını kuran bu gibi meslektaşları birer "düşmandı". Bu tür bir başkaldırıyı parti içerisindeki bütün muhtemel muhaliflerini yerlerinden ederek alt etmeye karar verdi. Nisan 1933'te Yan Rudzutak'ın başkanlık ettiği yeni bir komisyona, GPU ile birlikte, "parti kartlarını değiş-tokuş etme, eleme veya temizleme" görevi verdi. Buna göre her parti üyesi, üyelik kartını iade edecek, yeni bir tane almadan önce, kayıtlarına ve o dönemdeki davranışlarına bakılarak sorgulanacaktı.[84]

Fakat bu, ittifak kampanyasının, partinin yarattığı yönetici sınıfın doğasıyla çarpışmasına neden oldu. Yerel parti patronları, ideolojiyle çok ilgili değillerdi ve doğal olarak "temizlik" talimatını kendi hamiliklerini güçlendirmek, kendi müşterilerini yükseltmek ve muhaliflerinden kurtulmak için kullandılar. Sonuç olarak Stalin, çoğu eski "sapmış"ın hâlâ görevleri başında güven içinde oturduklarını düşündü. Bu nedenle, süreci, parti kanallarını es geçerek ve gizli polisi devreye sokarak devam ettirmeye karar verdi. 1933-1934'te GPU'yu NKVD'ye (İçişleri Halk Komiserliği'ne) dahil etti ve onları; çalışma kampları, sınır muhafızları, iç güvenlik güçleri ve polisten sorumlu kıldı. Böylece, dahili baskı güçlerinin hepsini elinde topladı ve yargılamadan 5 yıla kadar hapis cezası verme hakkına sahip Özel bir Heyet tayin edildi. Aynı zamanda, casusluk, karşı devrim faaliyetleri ve diğer ciddi suçlara bakması için Yüksek Mahkeme'de özel askerî bir bölüm kuruldu.[85]

Sonra Aralık 1934'te dramatik ve meşum bir olay meydana geldi. Sergey Kirov, Leningrad'daki parti merkezinde, ona karşı kişisel bir kin duyan genç parti üyesi Leonid Nikolayev tarafından öldürüldü. Cinayeti Stalin'in teşvik ettiği hiçbir zaman tam olarak ispatlanamadı fakat olaylar, NKVD'den bağımsız olsa da potansiyel bir suikastçı olduğu bilinmesine rağmen Nikolayev'in Kirov'a ulaşmasına izin verildiğine işaret etmektedir.[86]

---

84 Tucker, *Stalin in Power,* 217-222.

85 Getty ve Naumov, *The Road to Terror,* 119-134.

86 Kanıtlar, olayın Tucker'ın eserinde anlatılan biçimini destekleyecek niteliktedir. Tucker, *Stalin in Power,* 288-296; ve çok ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Amy Knight, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery* (New York: Hill & Wang, 1999). Biraz daha kuşkulu bir bakış açısı için bkz. Adam Ulam, *Stalin: The Man and His Era* (Londra: Allen Lane, 1973), 381-388. Sovyetler Birli-

Stalin'in cinayeti teşvik etmek için birçok nedeni vardı. Her şeyden önce suikast, en tehlikeli rakibini, en azından kurumsal anlamda ortadan kaldırdı: Kirov, halihazırda politik muhalefetin merkezi olan Leningrad'da müthiş bir himaye sistemini kontrol etmekteydi. İkincisi, cinayet dahili güvenlik önlemlerini artırmak için bir mazeret oluşturdu. "Sapma", terörizme eşit hale geldi. Stalin hemen, şüpheli "terörist" olayların incelenmesi, kararların çok çabuk bir biçimde verilmesi, davaların sanıkların olmadığı mahkemelerde görülmesi ve hiçbir cezada, hatta ölüm cezası kararlarında bile temyize izin verilmemesi için bir direktif verdi.

1935 boyunca NKVD, sol muhalefetin üyesi olan herkesi tutukladı ve onları, Kirov'a yönelik suikastı organize eden ve Sovyet sistemini devirmek ve kapitalizmi getirmek için Stalin ve diğer komünist liderlere de aynı şeyi yapmayı planlayan ve o dönemde yurtdışında bulunan Troçki tarafından hazırlanan büyük bir komploya karıştıklarını kabul etmeleri ve bunu yazılı bir ifadeyle yazılı olarak belirtmeleri için ikna etti. Bu kişiler, komploya karışması muhtemel başka insanların ismini vermeleri için baskıya maruz kaldılar.

Bu ihbar çılgınlığının sonucunda, 1936-1938 yılları arasında Moskova'da üç göstermelik mahkeme düzenlendi. Ağustos 1936'da gerçekleştirilen ilk mahkemede, Zinovyev, Kamenev ve diğerleri; bütün parti liderliğini yıkmak planlarının ilk aşaması olarak Kirov'u öldüren "Troçki-Zinovyev" merkezinin üyeleri olduklarını itiraf ettiler. İdam cezasına çarptırıldılar ve infaz edildiler. Bu isimlerin itirafları, Tomski'yi, Rykov'u ve Buharin'i de sözde komploya dahil etti. Bunlardan Tomski, suçlamalar üzerine intihar etti. Devlet savcısı Andrey Vyşinski, bu suçlamaların inceleneceğini duyurdu.

Şubat 1937'deki ikinci mahkemede, Lenin'in en yakın arkadaşlarından ikisi, Karl Radek ve Grigori Pyatakov, diğerleriyle birlikte terörist gruplar kurduklarını ve Sovyet endüstri projelerini sabo-

---

ği'nin son yıllarında Politbüro üyesi Aleksandr Yakovlev, Kirov cinayeti hakkında bir soruşturmaya başkanlık etti. Soruşturma sonucu, Nikolayev'in tek başına hareket ettiğini ve Stalin'in olaya karışmadığını belirtti. Ancak Yakovlev, hâlâ cevaplanmamış birçok soru olduğunu hissetti ve olayın tekrar incelenmesini önerdi. Koenker ve Bachman, *Revelations*, 70-71.

te etmek ve bozmak için komplo hazırladıklarını itiraf ettiler. Pyatakov idam cezasına, Radek ise 12 yıl hapis cezasına çarptırıldı ve iki yıl sonra bir çalışma kampında öldü.

Mart 1938'de düzenlenen son mahkemede, Buharin, Rykov, Nikolay Krestinski ve Genrih Yagoda (NKVD'nin eski başkanı), Sovyet askerî gücünü sarsan ve yabancı istihbarat birimleriyle birlikte SSCB'yi ortadan kaldıracak bir saldırı hazırlayan Troçki-Sağcı Bloku'na üye olduklarını itiraf ettiler. Suçlanan bütün bu isimler idam cezasına çarptırıldılar ve Vyşinski konuşmasını şu iddialarla bitirdi: "Yoldaki son pislik, geçmişin son kiri de temizlenmiş oldu; biz, bizim halkımız, sevgili öğretmenimiz ve liderimiz, büyük Stalin başımızda, hep ileri komünizme doğru yürüyeceğiz."

Burada, devrimin ilkel ve Manichean tarzı bir söylemini ve yarı eğitimli elit ve takipçileri için bir şova ve ölümcül bir mahkeme salonuna dönüşmüş bir Sovyet dönemini görmekteyiz. Konuşmalar ve itiraflar, ulusal ve yerel gazetelerde tekrar tekrar basıldı ve halka açık toplantılar düzenlenerek sıradan işçiler, sanıkların ölümünü istemeleri için teşvik edildi. Yabancı gözlemciler, ne yapacaklarını bilemez durumdaydılar. Suçlamalar inanılması oldukça güç türdendi. Fakat sanıklar suçlarını itiraf ettikleri ve NKVD bunu sağladığına göre tamamen asılsız olmaları da mümkün değildi. Ayrıca rejim istese muhaliflerini başka türlü de öldürebilirdi.

Fakat Stalin için bunlar yeterli değildi. O, "düşmanlarını" sadece fiziksel olarak değil, moral olarak da yıkmak istedi. Davaları gelecekte bir muhalefete esin kaynağı olabilir endişesiyle, Zinovyev ve Buharin'in, davaları uğruna ölen mazlum insanlar olarak gözükmesini istemedi. Bu yüzden yasal bir kurgulama yoluna gitti. Kendisinin terörist bir komplo değil, yeni, istikrarlı ve müreffeh bir toplum yarattığını iddia etti. Makul bir dava için, sanıklar aleyhine en ufak ciddi bir kanıt olmadığından, itiraflarına ihtiyaç vardı.

Aynı süreç ülkenin her yerinde ve her düzeyde bin kat daha fazla bir biçimde uygulandı. Nüfusun çoğu, bir gece yarısı kapılarında duydukları, onları ailelerinden sonsuza dek ayırabilecek ve muhtemelen ölümle sonuçlanacak anlamsız bir acıya boğacak bir tokmak sesiyle, valizleri toplanmış biçimde, götürülmeye hazır duruma gelinceye kadar, ihbarlar, tutuklamalar ve başka ihbar-

lar birbirini takip etti. Tutuklamaların çoğunun sonucunda, hazırlıkları sıkıcı olacağından ve zaman alacağından, ne gösteri mahkemeleri düzenlendi ne de gazetelere ilanlar verildi. Fakat yine de sanıkların itiraflarına dayanan mahkeme kararları, usule uygun bir biçimde hazırlanıp sanıklara teslim edildi.

Partiye uzun yıllar sadakatle hizmet etmiş bu kadar insan, neden aniden ona karşı korkunç ve görülmemiş suçlar işlediklerini itiraf etmişlerdi? Yüksek derecedeki kurbanlar için bu, Kamenev'in gerçek bir muhalefet oluşturmaktan kaçınmasıyla başlayan yolun son aşamasıydı. Parti uzlaşmayı terk ederek, muhaliflerine, ayrılıkçılara, eski müttefiklerine, hatta kararsız üyelerine, mağlup edilmesi ve ortadan kaldırılması gereken bir düşman muamelesi yaptı. Fakat bu insanlara göre, kendilerine bu şekilde davranılması mümkün değildi çünkü bütün yaşamlarını partiye adamışlardı ve belki hâlâ onun en sonunda galip geleceğine inanıyorlardı. Fakat sorgulamaların ve mahkemenin baskılarına dayanabilecek alternatif dinî ve ahlaki inançlardan yoksundular. Buharin bunu mahkemede söylediği şu sözlerle ifade etti: "Eğer bir gün kendi kendinize, ölmen gerekirse, ne için ölürsün diye sorarsanız, önünüzde aniden siyah bir boşluk oluşur. Halkın düşmanı olarak herkes tarafından ve her şeyden dışlanmışsanız, geriye uğruna öleceğiniz hiçbir şey kalmaz."[87]

Kendilerine atfedilen suçları asla kabul etmeyen, daha aşağıdaki parti üyeleri, NKVD'nin uygulamış olduğu, günlerce ve gecelerce ardı ardına süren, kesintisiz bir sorgulama sistemi sonucu çözüldüler. Soğuk, açlık ve uykusuzluktan ve bazen de işkenceden yorgun düşmüş ve acılarının sonunun gelmeyeceğini düşünerek kendilerinden istenilen her şeyi imzalayacak hale geldiler.

1937 terörünün ilk aşamaları, bir zamanlar partiden atılmış kişiler üzerine yoğunlaştı: Bazı bölgelerde bu kişilerin sayısı, parti üyelerinin sayısını aşacak kadar çoktu. Fakat ihbarlar sonucu birçok masum insan sürecin içine çekildikçe, operasyonlar kendi momentumunu geliştirdi. Nazi tehdidi, insanların, dahili bir fesata ve "beşinci kol"un oluşmasına dair korkularını artırdı. Molotov bu atmosferi daha sonra şu sözlerle açıkladı: "Devrimden son-

87 Robert C. Tucker ve Stephen F. Cohen, ed., *The Great Purge Trial* (New York: Grosset & Dunlap, 1965), 666.

ra sağ ve sol diye ayrıldığımızı düşünürseniz, zafer kazanan taraf biz olduk. Fakat farklı eğilimlere sahip düşmanlarımızdan bir kısmı hayatta kaldı ve bu insanlar faşist saldırının büyüyen tehdidi karşısında bizimle her an birleşmek isteyebilirlerdi. Ancak 1937 yılında yapılanlar sayesinde, savaş geldiği zaman aramızda beşinci kol kalmamıştı."[88] (Son cümle anlamsızdır çünkü göreceğimiz üzere İkinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda Sovyet vatandaşı Almanların tarafında savaştı. Fakat buna rağmen, cümle, Molotov'un o dönemdeki mantalitesini anlamak açısından önemlidir.)

İç savaş dönemindeki, insanları düşman olarak yaftalama ve sonra onları öldürme geleneği, kendisinin korkunç dinamiğini yarattı. 28 Haziran 1937'de Politbüro'nun "Batı Sibirya'ya sürgün edilen *kulak*lar arasında yer alan karşı devrimci ve isyancı bir örgütü açığa çıkarmak" kararını müteakip, yeni bir aşama başladı. Bu aşamada sağ, *kulak* olarak nitelendirilen ya da Beyaz muhafız olarak tanımlanan (Almanlar, Polonyalılar ve Koreliler gibi "şüpheli" milliyetlerden) kişileri; daha önce komünist olmayan bir partinin veya "eski" bir sosyal sınıfın üyesi olanlar ve onların ailelerini; kısaca iktidar partisine karşı kötü düşüncelere sahip olması muhtemel herkesi içine alacak şekilde geniş tutuldu.

Her dava, kısaltılmış bir prosedüre göre, partiden, NKVD'den ve savcılıktan birer temsilcinin oluşturduğu bir *troyka* tarafından acilen görülecekti. NKVD'nin her *oblast*ta, doldurması gereken bir tutuklu kotası vardı ve bazıları bu kotaları "aştılar". Yüksek rütbeli kişilerin gözaltıları, kişisel olarak Stalin veya değişik zamanlarda Molotov, Kaganoviç, Voroşilov, Yejov ve Mikoyan'ın da üyeliğini yaptığı özel bir komite tarafından onaylandı. Fakat bu kişiler, kendilerinin başlattığı kanlı sürecin merkez dışındaki uzantılarını ayrıntılı bir biçimde takip edemediler. Yerel bölgelerde kimin tutuklanacağını ve kimin öleceğini, garaz, hırs, entrika, kişisel kapris ve şans belirledi. Patron-müşteri ağları (klientalizm) gizli polis silahını kullanarak birbirleriyle savaştılar.[89]

88 *Stosorok besed s Molotovym: iz dnevnika F. Chueva* (Moskova: Terra, 1991), 390.

89 Khievniuk, *Politburo*, 137-139,189-190; Oleg Khievniuk, "The Objectives of the Great Terror, 1937-38," Julian Cooper, Maureen Perrie ve E. A. Rees, ed., *Soviet History, 1917-53: Essays in Honour of R. W. Davies* (Basingstoke: Macmillan, 1995), 158-176; Roberta T. Manning, "Terror in the Belyi Raion, 1937-

Stalin'in kurbanlarının sayısı meselesi, tarihçiler arasında hararetli tartışmalara neden olmuştur. Son dönemlerde açılan bazı arşiv belgeleri, hem tartışmalardaki hata payını azaltmış hem de onları daha hararetli hale getirmiştir.

Bugün itibariyle açık bir biçimde görülmektedir ki, Stalin dönemi politikalardan köylülerden ve işçilerden çok *nomenklatura* eliti zarar görmüştür. 1934'teki "Muzafferler Kongresi"nde seçilen 139 Merkez Komite üyesinden 119 tanesi, 1939'daki On Sekizinci Kongre'den önce tutuklanmış, 1.966 delegeden 1.108 tanesi ortadan kaybolmuştur. Bu, birçok şeyin yanı sıra, 1917'de Lenin'le birlikte mücadele eden ve kariyerinin ilk günlerinden itibaren Stalin'i tanıyan ve Lenin'in mirası meselesini gündeme getirebilecek kişilerin hepsinin tasfiyesi anlamına geliyordu.

Özellikle bazı bölgeler ve cumhuriyetler ciddi anlamda zarar gördüler: Stalin'in başlıca amaçlarından biri, etnik himaye sistemlerini dağıtmak ve yerel bölgelerin Moskova'dan gelen emirlere direnişini kırmaktı. Özbekistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Feyzullah Hocayev, bir Sovyet "muz cumhuriyeti" konumuna düşürülmesinden korktuğundan, ülkesinde sadece pamuk üretimi yapılmasına açıkça karşı çıkmıştı. Kendisinin "Pamuğu yiyemeyiz," dediği rivayet edilir. Hocayev 1937'de tutuklanarak "burjuva milliyetçiliği" ile suçlandı ve vurularak idam edildi. Rus olmayan birçok cumhuriyet lideri benzer bir sonla karşılaştı. Ermenistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Tatar ASSR'ın (Autonomous Soviet Socialist Republic) parti merkez komiteleri neredeyse tamamen ortadan kaldırıldı ve yerlerine çok daha itaatkâr bir rejim getirmesi için Ruslar veya Moskova tarafından eğitilmiş kişiler gönderildi. Ukrayna, 1933'te ve 1937'de olmak üzere iki kez "temizlendi". Nikita Kruşçev, Ocak 1938'de, ikinci temizliği tamamlaması ve liderliği devralması için Ukrayna'ya gönderildi. Birlik Komünist Partisi'ndeki Rusların parti üzerindeki kontrolü güçlendirildi: 1939'da Merkez Komitesi'nin % 66'sı, 1952'de ise % 72'si Rus'tu.[90]

38,"). Arch Getty ve Roberta T. Manning, ed., *Stalinist Terror:* New *Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

90 Simon, *Nationalism*, 155-166; Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (Londra: Hutchinson, 1990), 223-224, 356-359.

Nazilerin sıkça SSCB'ye yönelik bir tehdit olarak öne çıkarıldığını düşünürsek; askerî birliklerin liderliğinde yapılan temizlik özellikle dikkat çekiciydi. Tutuklananlar arasında, Savunma Komiseri Vekili ve Kızıl Ordu'nun baş strateji uzmanı Mareşal Tuhaçevski, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Egorov, kısa bir süre önce Kazan Gölü'nde yapılan bir savaşta Japonların Mançurya ordusunu mağlup etmiş, özel Uzakdoğu Ordusu Komutanı Mareşal Blyuher, Kiev Beyaz Rusya askerî bölgelerinin komutanları, Karadeniz ve Pasifik donanmalarının komutanları, ordu birliklerinin ve tümen komutanlarının yarısından fazlası vardı. Eğer bütün bunlar, Nazi Almanya'sına karşı bir savaş için yapılan bir hazırlık ise, bu kesinlikle garip bir hazırlanma biçimiydi ve hem Almanlar hem de dünya kamuoyu, Sovyetler Birliği'nin şimdi askerî olarak çok daha zayıf olduğu konusunda hemfikirdi. Stalin için, ülkedeki kitle direnişi kapasitesine sahip tek kurumun [ordunun], kendisine borçlu olduğunu düşündüğü insanların kontrolü altında olduğunu garanti etmek çok daha önemliydi.

Nomenklatura elitinin diplomaside, bilimde, sanayide, sanatta ve kültürde, tıpta, hukukta, Komintern'de hatta gizi poliste kalan kısmını süpürüp giden hortum, biraz daha az yıkıcıydı.

Tutuklananların çoğunun gönderildiği çalışma kampları, Nazilerin yaptıkları anlamda bir "ölüm kampı" değildi. Bu kamplarda nüfusun hiçbir kesimi imha için bilinçli bir şekilde seçilmedi. Fakat fiziksel şartlar ve çalışma sistemi o kadar ağırdı ki, ölüm, hastalık veya yaşam boyu sakatlık gibi durumlar çok muhtemeldi. 1929'da, iç savaş dönemi toplama kampları, planlı ekonominin bir parçası haline getirildiler. Bu yüzden mahkûmlardan üretken işler yapmaları istendi. Ağaç kesimi, madencilik, karayolu, demiryolu ve fabrika inşası için ücretli işgücünü çekmekte zorlanan bölgelerin doğal kaynaklarını açmak ve sömürmek için uzak ve soğuk bölgelerde yeni kamplar kuruldu. Kamplardan ilki, keresteciliğin başlıca sanayi dalı olarak öne çıktığı Beyaz Deniz sahili boyunca ve Karelya'da açıldı. Bunu Vorkuta ve Peçora havzasındaki kömür madenleri ve ardından gelen Batı Sibirya, Urallar'daki ve altyapının *zek*ler (mahkûmlar) tarafından inşa edildiği Kazakistan'da açılan kamplar izledi. En büyükleri, Uzakdoğu'da, kerestenin yanın-

da, altın, platin ve diğer madenler açısından zengin Magadan ve Koluma havzası civarında açılan kamptı. Bu bölge, tamamen buzlarla kaplı, ülkenin geri kalanından kilometrelerce uzunluktaki *tayga* ile bağlantısı kesilen, ayrı bir kıta idi. Mahkûmlar buraya Atlantik köle ticaretini hatırlatan özel gemilerle taşındılar.[91]

Kamplarda yaşanan şey, bir tür köle ticaretiydi. Normal olarak ekonomistler, köle ticaretinin, köleler yaptıkları işte hiçbir çıkar görmedikleri için oldukça verimsiz olduğunu belirtirler. Fakat bu, NKVD'nin kabul edemeyeceği bir şeydi çünkü onların kampları, üretim normlarını karşılayacak ekonomik girişimlerdi. Onların icat ettikleri "maddi çıkar", açlığı engellemekti. *Zek*ler, normları yerine getirdikleri sürece, her gün işgücünü doyurmak için yetecek kadar yiyecek aldılar. Norm, çalışma grubu esasında yapıldı; böylece her üyenin, takım arkadaşlarının kendi payına düşen bölümü yerine getirmesini sağlamak için bir nedeni olacaktı. Bu, "ortak sorumluluğun" yeni ve özellikle kötü bir versiyonuydu.

Norm, her şeyden önce yeterince beslenememek, bu da fiziksel zayıflık ve görevi yerine getirememek demekti. Kendisi de eski bir *zek* olan Yuri Margoin'in belirttiği üzere, "işçiler ne kadar aç kaldılarsa o kadar kötü çalıştılar. Daha kötü çalıştıkça, daha çok acıktılar. Bu bozuk kısırdöngüden kaçış yoktu." Bu, özellikle birçok "politikacının" fiziksel işe alışkın olmadığı bir ortamda, neden birçok mahkûmun öldüğünü açıklayacak nitelikte bir durumdu. Geçmişteki köle sahiplerinin aksine NKVD'nin kölelerini hayatta tutmak için hiçbir nedeni yoktu çünkü her zaman çok daha fazlasını tutuklayabilirdi. NKVD ceza ağında, özellikle planlanmış "ölüm kampları" yoktu fakat Soljenitsin'in onları "ölümcül çalışma kampları" olarak tanımlaması için haklı nedenleri vardı.[92]

NKVD dosyalarına göre, terörün en yoğun olduğu 1937-1938 yılları arasında, % 87'si siyasi suçlardan olmak üzere 1,6 milyon

91 Robert Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps* (Londra: Macmillan, 1983).

92 Iurii Margolin, *Puteshestvie v stranu ze-ka* (New York: Izdatel'stvo imeni Chekhova, 1952). 33 vd.; alıntı, s. 48. "Ölümcül çalışma kampları" ifadesi, aynı zamanda Alexander Solzhenitsyn (Aleksandr Soljenitsin'in) *The Gulag Archipelago, 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, çev. H. T. Willetts (Londra: Collins-Harvill, 1978) isimli eserinin üçüncü bölümünün başlığıdır. Hosking, *First Socialist Society*, 200-201.

insan tutuklandı ve hapishanelerin, çalışma kamplarının ve (kısa süreli hapis cezası alan mahkûmların bulunduğu) çalışma kolonilerindeki mahkûmların 1937 başlarında yaklaşık 1 milyon olan toplam sayısı, 1939 başında 2 milyona çıktı. Eğer bunlara sürgün yerleşimindekiler de eklenirse, 1939'dan önceki toplam insan sayısı, 3,5 milyona kadar çıkar. Aynı yıllar boyunca 680.000 (ve 1930 ile 1952 yılları arasında 786.000) insan, "devrim karşıtlığı ve devlet düşmanlığı" suçundan idama mahkûm edildiler.[93]

Bunların hepsi hesaplanabilir girdilerdi ve NKVD, belgelendirmelerinde o kadar dikkatliydi ki, bu rakamların daha sonra yapılacak arşiv incelenmesinde değiştirilmesi pek mümkün değildir. Öte yandan, arşivlerin, ceza sistemi çerçevesindeki idamlar hakkında verdiği bazı bilgiler muğlak bilgilerdir. Minsk'in dışındaki Kuropati'da ve başka yerlerde çok yakın bir dönemde bulunan toplu mezarlar, hiçbir işleme tabi olmaksızın birçok insanın Gulag (çalışma kampı yönetimi) sistemi tarafından öldürüldüğünü göstermektedir. Bu yüzden elimizdeki rakamların genel olarak devlet baskısından, zorla göçlerden, kolektifleştirme ve paldır küldür gerçekleştirilen sanayileşmeden ve onun sonucu olarak ortaya çıkan kıtlık gibi nedenlerden kaynaklanan, vaktinden evvel ölümler de hesaba katılarak değerlendirilmesi gerekmektedir. 1937'nin gizlenen rakamları dahil, elimizdeki mevcut veri, 1932 ve 1933 yıllarındaki en kötü kıtlık döneminde, çoğu köylü, 5-6 milyon insanın öldüğünü ve 1930'lardaki bu ölümlerin bir bütün olarak 10-11 milyona ulaştığını gösterir.[94] 1940'tan sonra, terör kurbanlarını savaş kurbanlarından ayırt etmek imkânsız hale gelir.

1939'dan sonra *zek*lerin nüfusu, ilk başta 1930-40'ta ilhak edilen bölgelerden zorla göçe maruz bırakılan Polonyalıların, Ukraynalıların, Beyaz Rusyaların ve Baltık halklarının; daha sonra ise savaş sırasında ve sonrasında Kuzey Kafkasya Müslümanları, Kırım Tatarları ve Almanların gelmesiyle birlikte iyice arttı. Bunlara Almanların elinde esir bulunan Sovyet ve müttefik devlet askerlerini

93 Alec Nove, "Victims of Stalinism-How Many?" Getty ve Manning, *Stalinist Terror*, 261-274; J. Arch Getty, Gabor T. Ritterspoorn ve Viktor N. Zemskov, "Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence," *American Historical Review* 98 (1993), 1017-49.

94 Nove, "Victims of Stalinism," 268.

de eklersek, *zek*lerin sayısı Ocak 1941 itibariyle 3,3 milyon, Ocak 1953 itibariyle ise 5,5 milyondu.

Bu rakamlar, hiçbir arşiv bilgisi olmadığından birçok Batılı tarihçi tarafından tahmin edilen rakamlardan çok daha düşüktür. Fakat hâlâ dehşet vericidir. Özellikle köylüler ve entelektüeller arasında, 1930-53 arasında en az bir üyesi, demir teller ya da demir parmaklıklar arasına konulmayan, hiçbir umudun olmadığı bir yere sürgün edilmeyen, sürekli hastalık, sakatlık ve ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmayan sadece birkaç aile vardır. Bu rakamlar, gerisinde yatan üzüntü, acı ve fiziksel ıstırabın ve bu yirmi beş yıl içinde Sovyet halkının maruz kaldığı işkencenin bir ifadesidir.

12

Sovyet Toplumunun Biçimlenmesi

Bolşevikler, iktidara bütün dünyada, herkesin ihtiyaç duyduğu her şeyin bolca bulunduğu bir sosyalist toplum yaratma iddiasıyla geldiler. Fakat iktidara geliş biçimleri ve ardından çıkan iç savaş, ülkenin otoriter ve hiyerarşik bir yapı kazanmasına neden oldu. Bu şekilde gerçekleştirilen sosyal devrim, beraberinde bolluk değil kronik açlıklar getirdi. Bu açlıklar, kendisini onları yenmek için araçlar ve kurumlar yaratma amacı etrafında şekillendiren yeni toplumun belirleyici karakteri oldu. Aynı zamanda bu toplum, bütün zorluklara rağmen, kendi sadakat anlayışını geliştirdi ve bu 1941-45'teki savaşla birlikte ciddi anlamda güçlendi ve sağlamlaştı.

TARIM VE *KOLHOZLAR*

Kolektifleştirmeyi müteakip ortaya çıkan karışıklıklardan sonra, *kolhoz*ların, en azından şehirleri ve orduyu beslemeye yetecek kadar üretim yapmaya başlamasıyla birlikte, rejimle köylüler arasında zor da olsa bir uzlaşma sağlandı. Yiyecekteki kota uygulamasına son verildi. Fakat buna rağmen durum, hiç de memnuniyet verici değildi. Köylüler, acımasız bir biçimde "ikinci bir serfliğe" tabi tutulduklarına dair inançlarını korudular: Parti'nin ismini Birlik

Komünist Parti'sinden VKP(b)'ye, diğer bir ifadeyle *Vtoroe Krepostnoe Pravo* (Bol'şevistkoe), (Bolşevik) İkinci Serflik Hakkı'na çevirdiler.[1] Haklıydılar da: Çoğu, kendilerine pasaport verilmediği için toprağa mahkûmdu: Sadece *kolhoz* topraklarında değil, kendilerine ait topraklarda ürettiklerini de devlete vermek zorundaydılar: Ayrıca zaman zaman angarya ve ulaşım inşaatı işlerinde çalışmak mecburiyetindeydiler. *Kolhoz* başkanı, onların yeni *barin*'i (lordu) idi. Vergi verme ve *kormlenye* sistemi yenilenmişti. Fakat eski rejimin bir özelliği noksandı: Yapılan bütün propagandaya rağmen, köylüler kıtlık ve "ikinci serflik" için Stalin ve yoldaşlarını suçlamaktaydılar. Sovyetler Birliği'ndeki kolektif çiftliklerde "küçük baba-çar" sendromu yoktu.[2]

Ancak her şeye rağmen bu, çok daha hareketli bir toplumdu ve çarlık dönemi serflerinin aksine bu toplumdakilerin esaretten kurtulması için bazı yollar vardı. Gençler, yüksek ya da özel bir eğitim veya askerlik için başka bir yere gitmek istediklerinde, pasaport alma haklarına sahiptiler. Köydeki okullar çok kaliteli olmadığı için bu okullardan mezun olanlardan sadece birkaç tanesinin yüksekokula gitme şansı vardı. Bununla birlikte köylerdeki eğitimin durumu öncekine göre önemli ölçüde iyileştirildi. Yükseköğretim için köyden ayrılan birkaç kişinin aksine, sağlıklı bütün gençler askerlik hizmeti için kayıt yaptırmak zorundaydılar. Fakat askerliklerini bitirdikten sonra bu gençlerden çok azı köylerine döndü. Pasaportlarını, şehirde ikamet izni almak için kullandılar. Bu, potansiyel olarak en üretken erkeklerin çiftliklerden sürekli biçimde kaybı demekti. Müteakip seneler içerisinde köy, çocukların, yaşlıların ve çoğu eşsiz kalan her yaşta kadının yaşadığı bir yer haline geldi.

Bu demografik dengesizlik, ağırlıklı olarak endüstriye vurgu yapan ve kolektif çiftlikleri kronik kaynak sıkıntısıyla karşı karşıya getiren devletin yatırım politikası ile daha da kötüleşti. Kolektifleştirmenin bir nedeni, tarımda makineleşmeyi sağlamak için uy-

1 N. A. Ivnitskii, *Kollektivizatsiia i raskulachivanie: nachalo 30-kh godov* (Moskova: Ma-gistr, 1996), 150.

2 Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (New York: Oxford University Press, 1994), 287-293.

gun birimler yaratmaktı. Fakat pratikte çiftliklerden sadece birkaç tanesi, buğday biçme makinesi ya da traktör alabilecek durumdaydı. Bu yüzden her *kolhoz*, tarım makine ve araçları kiralayan Makine Traktör İstasyonu'na kayıtlıydı. MTİ'ler, ayrıca kırsal kesimde hâlâ çok az temsil edilen partinin ve güvenlik polisinin, buradaki gelişmeleri gözlemleyebileceği yerler olarak işlev gördüler.

"İş günleri" için ödemeler, ancak *kolhoz* bütün sorumluluklarını yerine getirdikten sonra yapıldığından, MTİ çalışanları da dahil *kolhoz* üyelerinin garanti edilmiş bir ücretleri veya gelirleri yoktu. Bu, *barşçina* (angarya) sisteminin yeniden tesisi idi. Aynı zamanda bu, köylülerin küçük ama özel topraklarına ve hayvanlarına daha fazla yatırım yapması, böylece satmak üzere yumurta, et, meyve, sebze ve süt ürünleri üretmesi demekti.

"İş günleri"nin ücretlendirilmesi, nitelikli ve yetenekli işçilerin sıradan işçilere göre daha fazla ücret aldığı değişen bir ölçüye göre yapıldı. Bu ödeme sistemi, açıkça ölçülmüş tartılmış köy hiyerarşisinin temelini oluşturdu. Bunun en tepesinde *kolhoz* başkanı, onun altında sırasıyla muhasebeci, işten sorumlu müdür, makine operatörleri ve traktör şoförleri, *kolhoz* idare heyeti üyeleri, ekip üyeleri vs. vardı. En tepedekiler, fiilen çiftlik sahibi ve işçilerin patronluğu görevini, onların refahının sorumluluğunu ve aynı zamanda onların işgücünden istifade etme hakkını üstlendiler.

Devam eden kısıtlamalar ve ödenmemiş iş günleri, *kolhoz* üyelerinin, özellikle suiistimal edildiklerinde bu derecelendirmeden ve onlarla gelen ayrıcalıklardan rahatsızlık duymasına neden oldu. Yerel gazetelere ve bazen Stalin'e ve Molotov'a yazmak dışında, şikâyetlerini dile getirebilecekleri başka bir kanal yoktu. Şikâyetleri, bazen, özellikle göstermelik mahkemelerin çok yaygın olduğu 1936-38 döneminde ciddiye alındı: Yetkililer, kasabalarda olduğu gibi köylerdeki şikâyetleri ve ihbarları da yerlerinden etmek istedikleri görevlilere karşı bir dava dosyası hazırlamak için kullandılar. Bu anlamda kırsal kesimdeki göstermelik mahkemeler, köylülerin kötü kalpli patronlarını azarlayıp kınadığı bir tür karnaval işlevi gördüler.[3]

3 *A.g.e.*, 296-312.

Fakat mahkemeler hiçbir köklü değişiklik getirmediler. Karnavallar gibi onlar da sistemi değiştirecek bir maniveladan ziyade, bir tür güvenlik supabı olarak işlev gördüler. Kolektif çiftliklerin kurulması, buğdayın teslimi konusundaki krizi çözmüş ve kasabaların ve ordunun ekmek ihtiyacını karşılamıştı. Fakat bu çözüm, köylerde motivasyon kaybına ve bunun sonucunda kronik bir verimsizliğe neden oldu ki, bu da komünizmin çökmesinin önemli nedenlerden biri olup, ondan sonra gelen devletleri tehdit eden bir durum haline geldi.

SANAYİ YÖNETİCİLERİ VE İŞÇİLERİ

Son dönem Rus tarihçileri, ilk beş yıllık planın yaratmış olduğu endüstriyel yapıyı, "komuta-idare sistemi" olarak adlandırırlar. Bu, girişim müdürlerinin Gosplan'dan gelen emirleri yayınladığı ve işçilerin de bu emirlere uyduğu anlamına gelir. Oysa geçekte hiçbir şey bu kadar basit değildi. Sovyet sanayileşmesinin 1930'lardaki hali; "Bolşeviklerin irade gücü", teknik rasyonalite ve işçilerin kendi çıkarları arasında gizli bir gerginliğe sahne oldu. Sovyet sanayi politikası, birçok eski işçinin yetiştirilirken edindiği işinden gurur duyma geleneğine zarar verecek biçimde çatışan bu üç öğe arasında gelip gitti.

Lenin'in onaylamış olduğu bir endüstri sistemi olan Taylorizm, endüstriyel iş sürecinin en ince birimlerine kadar belirlendiği, ayrıntılı ve ince bir çalışma planından oluşmaktaydı: Böylece her işçinin dürüst olması ve erişilebilir değerler edinmesi ve bu sayede işletmenin maksimum derecede etkin olması sağlanabilecekti. Ayrıntılara gösterilen bu titizlik, istikrarlı ve iyi organize edilmiş bir işgücü gerektirmekteydi. Oysa, değişken bir işgücünü, endüstriyel ritme ayak uydurmada zorlanan köylülerin çalışma biçimleriyle uzlaştırmak zordu. Onlar belli bir işi bütün olarak yapmaya ve onu bitirinceye kadar çalışmaya alışmışlardı. Oysa fabrikada işe belli saatte başlıyor ve bırakıyorlardı ve işin çok az bir kısmını yapıyorlardı. Çoğu zaman, yaptıkları iş için gereken hünerden yoksundular ve daha tecrübeli işçiler, rakip olacakları korkusuyla onlara iş öğretmek konusunda gönülsüzdüler. Sonuç olarak yeni ge-

lenler, yaptıkları basit hatalarla bütün bir üretim hattını engelliyor, herkesin parça başına aldığı ücretleri azaltıyor ve genel öfkeye sebep oluyorlardı.[4]

Ayrıca, Taylorizmin bin yıllık (*millenial*) planlama ile uzlaşması zordu. 1928-1931 yılı boyunca devlet, emirler yayınlayarak ve coşku uyandırarak, paranın ve piyasanın yerini almaya çalıştı. Ancak planlanan üretim rakamları fanteziden öteye geçemeyince, devlet, kahraman devrimci bir atılım imajı lanse etti ve "Bolşeviklerin alamayacağı hiçbir kale olmadığını" resmi olarak ilan etti. Bir şeyler yanlış gittiğinde, kayıpları açıklamak için trajediye/dramaya başvuruldu. "Burjuva uzmanlar" ihbar edildi ve bazen de, 1928'de Donbas'taki Şakti mahkemesinde olduğu gibi, tutuklandılar ve gazetelerde iyi ile kötünün arasındaki bir mücadele olarak lanse edilen göstermelik mahkemelere maruz kaldılar. Ayrıca "sosyalist bir yarış" başlatıldı: Coşkulu gençlerden oluşan, aldıkları ücreti ortaklaşa paylaşacak ve "uzmanların" temkinli yaklaşımlarının temelsiz olduğunu gösterecek ekiplere, yani "şok işçilerine" yeni ve zor görevler verildi. Bu, hem endişe verici sonuçlar doğurdu, hem de insanlar, hünerlerini ve eğitimlerini aşan görevler üstlendiklerinden ve nitelikli ama içinde bulundukları şartlardan bıkmış işçiler hünerlerini kullanarak daha iyi ücret alabilecekleri işler bulmak amacıyla başka yerlere gittiklerinden, sürekli olarak bir karmaşaya neden oldu.

1931'den sonra, coşku ve iradeyle hiçbir şeyin başarılamayacağı anlaşıldı. Eşitlik ve uzmanlığı hor gören anlayış demode oldu. Stalin, hüner, tecrübe ve eğitimin değerli; teknolojiyi bilmenin önemli olduğunu söylemeye başladı ve ücretlerdeki eşitsizliği olumlu ve faydalı bir uygulama olarak tanımladı. "Bir lokomotif sürücüsünün fotokopiden sorumlu bir memurla aynı ücreti almasına izin veremeyiz. Bizim binlerce, milyonlarca kalifiye işçiye ihtiyacımız var. Fakat hünerli işçi kadroları yaratmak için, niteliksiz işçileri motive etmek ve onlara ilerlemelerinin mümkün olduğunu hissettirmek zorundayız."[5] Bu dönemde devlet, sanayi işçileri-

4 David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929-1941* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 89-91.

5 Lewis H. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1933-1941* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

ni uygun işlere yerleştirmeye ve hünerleri doğrultusunda ücret almalarını sağlamaya çalıştı.

1935'te politika yine değişti fakat eşitliğe geri dönüş yoktu. Aksine, Sovyet basını, normal olarak yedi vardiyada yontulabilecek 102 ton kömürü tek bir vardiyada yonttuğu söylenen Donbas'taki bir kömür madencisini, Aleksey Stahanov'u örnek gösterdi. Şimdi teknik yenilik ve uzmanlık, kahramanlıkla birleşmişti: "Stahanov işçilerinin" üretimi sadece çok çalışarak değil, aynı zamanda daha iyi iş biçimleri yaratarak ve yeni teknolojiye başvurarak artırmaları beklendi. Bu şekilde devlet; işçileri, piyasa faktörü olmadan ve fabrika müdürlerine halihazırda sahip olduklarından çok daha fazla karar yetkisi vermeden motive edebilmeyi ümit etti. Sıradan işçilerin olağanüstü başarıları, odak noktası haline geldi. Onlar, başarılarının karşılığında çok daha iyi ücretler, kıyafetler, apartmanlar, tatiller ve sağlık hizmeti aldılar. Bazı Stahanov işçileri, ücretleri ve ikramiyeleriyle birlikte bir araba alabilecek kadar para kazandılar.[6] Bu şekilde yeni bir işçi hiyerarşisi oluşmaya başladı. Çoğu, daha sonra politik eğitim almaları için bir parti lisesine gönderildiler ve parti-devlet elitinin üyeleri haline geldiler.

Fakat bu metot, eşitlik ve "ortak sorumluluk" gibi popüler geleneklere karşıydı. İşyerinde iyi bir performans sergilemek, sadece kişinin kendi çabasına bağlı bir başarı değildi ve bazen başarı, "Stahanov işçileri"ni kıskanan diğer işçiler tarafından engellenebilmekteydi. Ortak bir çabadan neden sadece tek bir kişi yararlanmalıydı? Ödeme metoduyla ilgili sorunlar da vardı. Eğer malzemeler teslim edilmezse, yedek parçalar defoluysa ve bir üretim hattı durdurulursa, bir insanın kendisinden beklenilen kotayı doldurması nasıl mümkün olabilirdi? Atölye kirli veya iyi havalandırılmamış olabilirdi. Yardımcı işçiler kotalarını doldurmayı başaramayabilirler, parçaları teslim ya da tamir etmeyebilirler, bakımını yapamayabilirlerdi. Kantinlerin önündeki sıralar, birisinin öğle yemeğinden geç dönmesine neden olabilirdi ya da dükkânlarda nadiren bulunan mallara yetişmek için işten erken çıkmak gerekebilirdi.[7]

---

6 V. Andrle, *Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy* (Hemel Hempstead: Harvester Press, 1988), 135, 144-146.

7 Sheila Fitzpatrick, "Workers against Bosses: The Impact of the Great Purges on

Kısaca yukarıdan emirle yüksek bir üretim elde etmek mümkün değildi. Fabrika, eski köy komünü gibi, kendisini üyelerinin hayatta kalmasını sağlamaya adamış sosyal bir birim haline geldi. Fabrika komününde müdürler, işçi sendikası temsilcileri, teknikerler, ustabaşılar ve işçilerinin hepsinin yeri belliydi. Bunun karşılığında hepsi, Gosplan memurlarına ve sanayi bakanlarına bağlıydılar. Piyasa baskısı olmadığından, karma üretim programını, üretimi tamamlanmış ürünlerin fiyatlarını, onları üreten işçilerin alacakları ücretleri ve hangi şartlarda çalışacaklarını bu kişiler belirlemekteydi. İşçilerin daha iyi iş ve yaşam koşullarına ve makul bir ücrete sahip olması patronlarına bağlıydı; patronların ise, başlarına gelebilecek herhangi bir başarısızlığı, soruşturmayı, görevden alınmayı ya da tutuklamayı engellemek için belirtilen kotaların doldurulmasını sağlamaya, bunun için de işçilere ihtiyacı vardı. Kısaca bir Sovyet fabrikası, patronların ve işçilerin, Moskova'daki patronlardan ziyade, birbirlerinde çıkarının olduğu klientalizmin yeni bir biçimiydi. Ortak çıkarlarının başında ise düşük üretim hedefleri ve değişim karşıtlığı gelmekteydi.

Moskova, zaman zaman bu ilişkiyi ve riskten uzak durma çabasını kırmaya çalıştı. 1937-1938 boyunca, göstermelik mahkemelerle ve "özel-tuzaklarla" 1928-1929 dönemi atmosferini bilinçli bir biçimde yeniden canlandırdı. Sadece, şimdi kurbanlar "burjuva uzmanların" yerini alan teknisyenler ve müdürlerdi. Kazalar ve üretimdeki aksaklıklar, müdürlerin eksikliklerine, yolsuzluklarına hatta kasıtlı sabotajlarına bağlandı. Büyük toplantılarda "özeleştiri" ve hatalarını topluluk önünde itiraf etmeleri için teşvik edildiler. Bazıları tutuklandı; bazıları ise yerel gazetelerde ilan edilen göstermelik mahkemelere maruz kaldılar.[8]

Sonunda Sovyet rejimi, paranın ve piyasanın olmadığı bir sistemden ziyade, piyasanın bazı öğelerinin emir ve motivasyonla

---

Labour-Management Relations," Lewis H. Siegelbaum ve Ronald Grigor Suny, ed., *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity* (Ithaca: Cornell University Press, 1995). 311-340.

8 Sheila Fitzpatrick, "Workers against Bosses: The Impact of the Great Purges on Labour-Management Relations," Lewis H. Siegelbaum ve Ronald Grigor Suny, ed., *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity* (Ithaca: Cornell University Press, 1995). 311-340.

birleştiği bir sistem yarattı. Bu birleşimi bir arada tutan, işe alma ve işten çıkarmaya karar veren; parti, Gosplan, sanayi bakanları ve gerektiğinde polisle iletişim sağlayan; petrol, yedek parça ve hammadde krizini önlemenin yollarını bulan ve genel olarak işletmesinin bütün zorlukları ve tehlikeleri aşmasını sağlayan işletme müdürünün himayesi idi.

İşçiler, maddi çıkarları yüzünden mevcut hiyerarşiyi kabul etmeye ve onun içinde kendilerine bir yer edinmek için gayret göstermeye meylettiler. Fakat hiyerarşiyi kabul etmelerinin, parti propagandasında sürekli olarak işlenen ve üzerinde durulan bazı maddi olmayan nedenleri de vardı. Sosyal güvenlik hizmeti sağlanacağına dair söz her yerde yerine getirilmedi fakat parti, eğitim ve sağlık hizmetleri alanında iyi bir başlangıç yaptı. Bazı işçiler, ekonomik sistem altındaki sömürünün nasıl bir şey olduğunu; onun yerine geçen sistemin de öncekinden çok farklı olmadığını gördüler. Buna rağmen, "kapitalizmin son aşamasının" getirmiş olduğu, son dönemde Nazi Almanya'sı tarafından sergilenen bütün kötülükleri ilan etmek için her türlü fırsatı kullandığından, sistemin kapitalizm karşıtı tavrını takdir ettiler. Kapitalizm karşıtlığı vatanseverlikle birleşti ve Nazi Almanya'sının giderek daha büyük bir tehdit olarak ortaya çıkması ve savaş ihtimalinin giderek belirginleşmesi üzerine, parti tarafından propaganda malzemesi olarak en iyi şekilde kullanıldı. Stalin'in basit bir yaşam tarzına sahip, işçilerin arkadaşı ve öğretmeni, ilerici, insanlığın akıllı lideri imajı, bu şartlarda bütün hamlığıyla güçlendirildi. Bu yollarla pekiştirilen vatanseverlik, ikisinin arasında çok belirgin bir fark olmamasına rağmen, Rus vatanseverliğinden ziyade, Sovyet vatanseverliğiydi. Daha önce gördüğümüz üzere Ruslar, uluslarüstü veya evrensel bir kimlik edinmeye ve daha sonra da bütün herkesi onun içine dahil ettiklerini iddia etmeye eğilimliydiler.[9]

İlk beş yıllık planlar, özellikle eski köylüler gibi birçok kaynağın sanayi sisteminin içine dahil edilmesinden ve bu kaynakların devlet tarafından tek bir alan için kullanılmasından dolayı, sanayi üretiminin önemli ölçüde artmasını sağladılar. Ekonominin tarım,

9 Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995), 225-230.

yerleşim, perakende ticaret, hizmetler, tüketim sanayii gibi diğer alanları ya önemsiz görüldü ya da ihmal edildi. Fakat bu, uzun süre devam etmedi: Öncelik verilen alanlardaki sanayi işçilerinin bile ekonominin bu "yan" sektörlerine ihtiyacı vardı ve onlar olmaksızın emeklerini farklı alanlara yaymaya, zamanlarını boş yere harcamaya ve sağlıklarını öncelikli sektörlere bile zarar verecek biçimde yitirmeye zorlandılar. Hatta ağır sanayinin, kimyasallar ve elektronik gibi bazı alanları ihmal edildi ve bunların hepsi, üst üste geldiklerinde olumsuz sonuçlar doğurdu.

Gelecek için tehlikeler barındıran şey, ekonominin sadece bir tarafa meyilli olması değildi. Her şeyden önce planlı ekonomi, hiç de planlı değildi. Aksine "planlı ekonomi", işçilerin makul derece rahatlık ve güvenli bir mevcudiyet için işletme müdürlerine, işletme müdürlerinin bunu sağlamak için sanayi bakanlarına güvendiği bir tür klientalizme dayalı ve ağır sanayiyi dışarıda bırakan bir ekonomiydi. Böyle bir ekonominin bu kadar uzun süre ayakta kalmasının en önemli nedeni, Rusya'nın çok zengin insan kaynaklarına ve doğal kaynaklara sahip olmasıydı. Moshe Lewin'in belirttiği üzere Rus ekonomisi, israf üzerine oturmuş ve o olmaksızın çalışmayan ve onun sayesinde büyük korporasyonlar inşa eden sanayi bakanlıklarının müşterilerinin, ihtiyaç duyduğu kaynaklar için Gosplan'la, işletmelerin ise sanayi bakanlıklarıyla pazarlık yaptığı bir ekonomiydi. Sonuçları disipline edecek hiçbir piyasa aktörü ya da parasal kısıtlamalar olmadığı için, maksimum emek, tam fayda demekti. Bu yüzden tamamlanıp tamamlanmayacağı veya ihtiyaç duyulup duyulmayacağı belli olmayan yapı projeleri başlatıldı: Henüz ihtiyaç duyulmayan yeni pahalı makineler ithal edildi ve bu makineler onları koruyacak yer olmadığı için karda ve yağmurda çürümeye bırakıldılar. Böyle bir sistem, zengin kaynakları olan bir ülkede uzun süre ayakta kalabilirdi fakat sonsuza dek sürmezdi. Bunun nedeni de kaynakların zaman içerisinde tükenmeye başlaması değil; uluslararası rekabetten kaynaklanan baskının kendisini en sonunda hissettirmeye başlamasıydı.[10]

---

10 *M*. Lewin, "On Soviet Industrialization," William G. Rosenberg ve Lewis H. Siegelbaum, ed., *Social Dimensions of Soviet Industrialization* (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 278.

MİMARİ VE ŞEHİR PLANLAMASI

Eski dünyayı yıkıp yeni bir dünya inşa etme duygusu, günlük yaşamda hiçbir yerde mimarlar arasında olduğu kadar güçlü değildi. Mimarlardan birkaç tanesi, Rus sosyalist toplumunun kent karşıtı olması ve süper etkili otobanlar boyunca uzanan küçük topluluklar biçiminde dağılması gerektiğini düşünürken; çoğunluğu, yeni bir sosyalist toplum yaratmanın anahtarının şehirlerin yeniden tasarlanması olduğunu belirttiler. Fakat bunun nasıl yapılacağı konusunda uzlaşma sağlayamadılar. ÇMT'nın (Çağdaş Mimarlar Topluluğu) en radikal üyeleri; yemeğin, çamaşırın ve tamirlerin ortaklaşa ve bir merkezden yerine getirileceği komün apartmanları, *dom-kommuna*lar hayal ettiler; böylece, özellikle kadınlar tarafından yerine getirilen ama istenildiği gibi etkili olmayan ağır ve sıkıcı işler ortadan kalkacaktı. Herkesin, aile üyelerininkinden ayrı ama onlara yakın ayrı bir yatak odası olacaktı. Çocuklar ailelerine yakın ama ayrı bir yerde, bir çocuk bakım uzmanının gözetiminde yaşayacaklar ve düzenli olarak ziyaret edilebileceklerdi; aileler ise kafeteryalarda ve komün yemek salonlarında hep birlikte yemek yiyeceklerdi.[11]

Pratikte, ilk beş yıllık plandan dolayı ortaya çıkan konut krizi, böyle planların uygulanamayacağı kadar ani ve ciddi bir krizdi. Bu yüzden kentlere göç eden milyonlarca göçmen, hiçbir cinsiyet ayrımının olmadığı, herkesin mutfağı, banyoyu, tuvaleti ve koridoru ortaklaşa kullandığı; bazen bir ailenin bir odaya ya da geniş bir odanın bir bölümüne yerleştiği apartmanların içine sıkıştılar. Zengin ve kültürlü olanlar, hane içi şiddet, küfür ve daha önce hiç yaşamadıkları kötü hijyen koşullarına maruz kaldılar. Ayrıca en özel davranışlarının gözetlenebileceği ve yetkililere rapor edilebileceği bir çevreye düştüler. Bir anlamda, dedikodunun ve arkadan vurmanın sık yaşandığı, aynı zamanda riskin az olduğu ve anlaşmazlıkların uzlaşma ile çözümlenebileceği köy komünlerine geri döndüler.

Bu, ütopik rüyalara çok uzak bir durumdu: Eski komün apartmanlarının sakinlerinden birinin ifade ettiği gibi, ortak yaşam,

11 Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1989), bölüm 9.

"hem komün mitolojilerine hem de geleneksel aile değerlerine yabancı, kolektifle yaşanan kirli bir ilişkiydi. Her komün apartman sakininin, sembolik 'ortak sorumluluktan' kaynaklanan; nefret ve sevginin, kıskançlıkla bağlılığın, gösterişle gizliliğin, utançla uzlaşmanın birlikteliğinden doğan ve muhtemelen yaşam boyu süren bir yarası vardı."[12]

Bu çarpıcı gerçekliğin içine batmak, birçok parti üyesi tarafından benimsenen utangaç, kaba proleter bir yaşamın güçlenmesi demekti. Koridorlarda ve merdivenlerde hijyen ve sağlık konusunda talimatlar görülmeye başlandı. Komün apartman sakinleri, koridorları düzenli olarak süpürmeye, tükürük hokkalarını her gün boşaltmaya, kirli çamaşırlarını mutfak lavabosunda yıkamaktan sakınmaya zorlandı. Aynı dönemde *nomenklatura*nın üst düzeyindeki kişiler, kendileri için, kreton perdelerin ve puanlı çay bardaklarının bulunduğu, daha mahrem bir hayat sürebilecekleri özel apartmanlar hazırlamaya başladılar. 1930'larda bu tür ayrıcalıklar elde etmek, parasal ödüllerden çok daha değerli idi çünkü devlet kontrolündeki bir ekonomide, bu tür bir şeyi para ile almak mümkün değildi. Onun yerine *nomenklatura* hiyerarşisinin titizlikle yapılan hesaplamaları; en üsttekilere, apartmanlar, daçalar, yazlık evler, en iyi sağlık sigortası, hatta geç kalan otobüslerle ve kalabalık metro ile uğraşmamaları için şoförle birlikte verilen arabalar sağladı. Nüfusun geri kalanı, devlet dükkânlarındaki sıralarla ve ürün sıkıntısıyla veya marketlerdeki yüksek fiyatlarla boğuşurken, ayrıcalıklı kişilere özel dükkânlarda kaliteli ve ucuz ürünler temin edildi.[13]

Gösterişli mimari planlar, özel yaşamdan çekildiler; kamu binalarıyla ve Moskova metro istasyonu gibi projelerle sınırlandırıldılar. Buralarda; basit, düz ve sade çizgiler yerine, arkları, kolonları, kaideleri ve sütun başlarıyla, yavaş yavaş zevke düşkün neoklasik bir hava kazanan uluslararası avangardın favorisi Bauhaus biçimli şekiller öne çıkmaya başladı. 1934'teki Sovyet Mimarlarının Bi-

12 Svetlana Boym, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994), 123-124.

13 M. S. Voslensky, *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class* (Londra: Bodley Head, 1984), chap. 6.

rinci Kongresi'nde, kongre başkanı Aleksey Şçusev, imparator Augustus'un yaptırdığı kamu binalarından övgüyle bahsetti ve ekledi: "Bu bölgede Roma'nın doğrudan mirasçıları olarak yalnız biz varız: Büyük ölçekli ve büyük bir sanatsal mükemmeliyete sahip binalar, sosyalist teknolojisinin yardımıyla ancak sosyalist bir toplumda inşa edilebilir."[14]

Zaman içerisinde bu neoklasik biçimlerin ebatları giderek çarpıtıldı ve bu tarzdaki binalar, hacim olarak daha geniş ve genellikle çekiç ve orak sembolleriyle neobarok tarzındaki motiflerle ve askerlerin ve işçi sınıfının giysileriyle bezenmiş yapılara dönüştüler. Moskova'daki Gosplan binası, şehrin merkezinde, alışveriş stantlarından temizlenmiş büyük meydan civarında yer alan Moskova Oteli (eskinin Ohotnyi Ryad'ı, şimdinin tefecilerden arınmış bir sinagogu); ve ayrıca yeni Gorki Caddesi (1936-1940) boyunca görülebilen ve Leningrad'ın merkezinden güneye doğru uzanan Moskova prospekti (bulvarı) üzerinde yer alan kule yüksekliğindeki binaların dış cepheleri, bu mimari tarzının en belirgin örnekleridir. Volga-Don ve Moskova-Volga kanallarının her iki ucunda, esir işgücüyle inşa edilmiş kanal kapakları benzer biçimde süslenmiş iken; Moskova metrosundaki derin metro istasyonlarında, devasa boyutlardaki neobarok süslemeler kullanılmıştır. Savaş sonrası dönemde Moskova'da açılan Ekonomik Başarılar Sergisi'nde, yerel etnik motifler Stalinist barokla karıştırıldı ve bu, Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinin başkent merkezlerinin yeniden inşasında kullanılan belirleyici bir tarz haline geldi.

Stalinist neobarok, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Manhattan gökdelenlerini model alan fakat onlardan çok daha alçak katları ve korkuluk duvarının etrafındaki, merkezdeki sitenin en tepesine yerleştirilen kırmızı bir yıldız ve Kremlin'in kapılarındakine benzer bir helezon gibi yeni-Moskova motifli süslemeleriyle ayrılan, Moskova etrafında inşa edilen "düğün pastası" tarzındaki binalarıyla zirveye ulaştı. Bu tarzın en belirgin örneği, 1953'te şehre bakan tepelerin üzerinde, komünist görüşe göre bilim ve eğitime verilen önceliğin çarpıcı bir sembolü olarak inşa edilen Mos-

14 Alıntının geçtiği eser, Igor Golomstock, *Totalitarian Art* (Londra: Collins Harvill, 1990), 278.

kova Üniversitesi binalarıydı. Bu, genişlemeye meyilli ve kendine güvenen, uluslararası ama aynı zamanda Rus bir imparatorluğun genel tarzıydı.[15]

EDEBİYAT VE SANAT

Stalin, yaşam ve sanat arasındaki sınırları kaldırarak, avangardın uzun süredir özlemini duyduğu şeyi yaptı. Ayrıca imparatorluğu, mutluluk döneminin geleceğine dair umutları yerine getirecek bir varlık olarak yücelten ve ütopik söylemi güç politikasının bir aracı olarak kullanan ilk dönem devrim geleneğini reddetti. Edebiyatta, şaşaalı *proletkult* ve Mayakovski denemesi, yerini ilk olarak geleneksel realizme, sonra da anlaşılır bir biçimde ifade edilen kahraman kültüne bıraktı. 1932'de birbirleriye rekabet içinde olan farklı edebi gruplar kapatıldı ve onların yerine, hepsini kapsayacak, "Sovyet Yazarlar Birliği" adıyla yeni bir birlik kuruldu. Birlik, 1934'teki ilk kongresinde üyelerinin, *narodnost*, *partiynost* ve *ideynost* gibi üç temel özelliği olan sosyalist realizmi uygulayacaklarını duyurdu. Bu üç öğenin kapsamı çok genişti fakat yazarların anlaşılır, ideolojik olarak sağlam ve parti tarafından onaylanmış bir dilde sıradan insan hikâyelerini yazacaklarını ima etti. Bu metodu kullanan yazarların eserleri birlik tarafından basıldı ve yazarlar, birlik üyelerine özgü, daha iyi apartmanlar, özel klinikler, tatil evleri gibi birtakım ayrıcalıklarla ödüllendirildi.[16] Eserleri basılmayan veya basılması mümkün olmayan yazarlar ise, sıradan Sovyet vatandaşlarının katlandığı yoksunluklarla ya da çok daha kötü bir sonla karşı karşıya kaldılar.

Yazarlar Birliği'nin anahtar öneme sahip personeli, sekreterler ve dergilerin ve yayınevlerinin editörleriydi. Yayınları kontrol eden, her metnin birliğin kriterlerine uygun olup olmadığına karar veren bu kişilerdi. Pratikte neyin hangi formatta yayınlanacağını belirleyen, parti ideolojisi değil onların zevkiydi. Bu görev-

15 William Croft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 485-492.

16 Geoffrey Hosking, "The Institutionalisation of Literature," G. F. Cushing ve G. A. Hosking, ed., *Perspectives on Literature and Society in Eastern and Western Europe* (Londra: Macmillan, 1989), 55-75.

lere getirilen ikinci derecedeki yazarlar, genellikle temkinli, muhafazakâr ve kolayca anlaşılabilir türde yazıları tercih ettiler. Deneysel, anlaşılması güç ve Sovyet toplumunu eleştiren her şeyden çekindiler. Zaman içinde onların zevkine uygun bir biçimde yazmak, çoğu Sovyet yazarının ikinci bir özelliği haline geldi ve bu üslup "yaratıcı seminerler", halka açık okumalar ve yazılmakta olan eserlerle ilgili tartışmalar aracılığıyla telkin edildi. Bu baskılar; resmi sansürü yani *Glavlit*'i, devlet sırlarının ve resmi tarih görüşüyle ters düşen hikâyelerin halka ulaşmasının engellenmesinde oynadığı etkin rolüne rağmen, yardımcı bir kurum konumuna getirdi. Yazarlar Birliği'nin yapısı, bütün yaratıcı birlikler ve özellikle mühendisler, avukatlar ve doktorlar gibi meslek gruplarının birlikleri için bir model teşkil etti. Bu birliklere atanan yetkililer genelde, mesleklerinde nitelikli ve işlerini partinin onay verdiği biçimde yerine getirenler arasından *nomenklatura* sistemi aracılığıyla seçilmiş kişilerdi. Meslek birlikleri, bu ilkelere bağlılıkları karşılığında, üyelerine, onları hayatta kalmak için verilen zorlu mücadeleden koruyacak birtakım mütevazı ayrıcalıklar verdiler. Ayrıca birlikler, üyelerinin, mesleki yeterliliklerini insanlara ve partiye hizmetle birleştirecek şekilde sosyalleşmesini sağladılar.

Edebiyatın bu şekilde kurumsallaştırılması, gerçekten yetenekli veya özgün yazarlar için önemli bir sorun teşkil etti. Onlar için sorun, can sıkmasına rağmen, eserlerinin vasat kişiler tarafından denetlenmesi değil; çağrılarının başka istikamete yönlendirilmesiydi. Bu kişilerin çoğu, edebiyatın Rus toplumunda özel, hatta kutsal bir rol oynadığına inandılar. Şimdi komünistler bu kutsallaştırma işini başardıklarını iddia ediyorlardı ama sanatla değil politikayla.

Önemli birçok yazar, bir dönem eserlerini partinin işaret ettiği yönde yeniden yazmayı denedi. Örneğin şair Borik Pasternak, komünist edebiyat dünyasının bir parçası olmak amacıyla; "sanatsal görevler" için seyahat etmek, Yazarlar Birliği'nde resmi görevler kabul etmek ve Moskova'nın hemen dışındaki Peredelkino'daki Yazarlar Birliği yerleşiminden olağanüstü bir daça ile ödüllendirilmek de dahil birtakım imtiyazlar için elinden gelen her şeyi yap-

tı. Bunu, "Zamanımın ve devletimin bir parçası haline geldim. Ve onun çıkarları, benim çıkarlarım oldu," sözleriyle ifade etti. Hatta Stalin için bir kaside bile yazdı fakat bu kaside o kadar özeldi ki propaganda amacıyla kullanılamadı.[17]

Sonunda kendisine biçtiği rolü yerine getiremedi. Diğer yazarlarla birlikte ilk beş yıllık plan süresince Urallar'a yaptığı seyahati sırasında Sverdlovsk'ta tanık olduğu fakirlik ve aşağılanmadan o kadar dehşete kapıldı ki, oradan depresif ve kendisinden beklenen yazıları yazamayacak kadar kötü bir halde döndü. Çalışmaları, "sosyal amaçlarının belirsizliği" nedeniyle, Yazarlar Birliği tarafından sıkça reddedildi. Sonunda şiir yazmayı bıraktı ve kendisini ikilemde bırakmayacak ve çok daha geniş bir dünya ile bağlantı kurmasını sağlayacak çeviri işine yoğunlaştı. Shakespeare, Goethe ve Gürcü şairlerden çeviriler yaparken, Sovyet edebi çevresinde büyüyen klostrofobiden kaçtığını ve "Batı'yla, tarihi evrenle ve dünyayla" iletişim kurduğunu hissetti.[18]

Pasternak, [diğer birçok yazarla karşılaştırıldığında] oldukça şanslıydı. Mayakovski ve şair Sergey Esenin, yaratıcı özgürlüklerinin kısıtlandığını hissettikleri için intihar ettiler. Odessalı Yahudi yazar Isaak Babel, birkaç yıl kadar, bir tür "sessizlik politikası" dediği bir şey uyguladı fakat buna rağmen tutuklandı, terörizm ve casuslukla suçlandı, bir çalışma kampına gönderildi ve orada öldü.[19] Eserlerini yayınlatamayan Osip Mandelstam ise Stalin'e bir methiye yazdı. Ayrıca onun hakkında sadece en yakın arkadaşlarıyla paylaştığı bir hiciv yazdı; bunun üzerine "karşı devrim faaliyetleriyle" suçlanarak tutuklandı ve Aralık 1938'de Vladivostok'ta bir transfer kampında yaşamını yitirdi.[20] Hapisteki eşinden ve oğlundan haber almak ve yanında getirdiği yiyecek paketlerini onlara ulaştırmak için, Leningrad hapishanelerinin önündeki uzun kuyruklarda saatlerce bekleyen Anna Ahmatova, bu tec-

17 Christopher Barnes, *Doris Pasternak: A Literary Biography,* cilt 2: *1928-1960* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 100; Evgenii Gromov, *Stalin: Vlast'i iskus-stvo* (Moskova: Respublika, 1998), 224-227.

18 Barnes, *Pasternak,* 2: 23, 50, 132.

19 Vitaly Shestalinsky, *The* KGB's *Literary Archive* (Londra: Harvill Press, 1995), bölüm 2.

20 *A.g.e.*, bölüm 9.

rübelerini daha sonra, kendisiyle birlikte sıra bekleyen kadınların anısına yazdığı bir şiirinde anlattı. Romancı ve drama yazarı Mihail Bulgakov tutuklanmaktan kurtuldu fakat 1930'lu yılları, oyunlarının sahnelenmemesinden kaynaklanan, sürekli ve faydasız bir acı içinde geçirdi. Kişisel olarak Stalin'e yaptığı başvuruya rağmen göç etmesine izin verilmedi, bu yüzden hasta düştü ve içine düştüğü sonsuz acı ve kişisel korkular sonucu öldü.

Sanatın her türünde, ideolojik uygunluktan çok, 19. yüzyıla, romantizme ya da realizme bakan bir çerçevede mesleki yeterlilik arandı. Görsel sanatlarda, geçmişteki Rus kahramanlarını, mücadeleci devrimcileri, işçi sınıfı hareketinin kahramanlarını veya emeklerinin ürünleriyle çevrelenmiş mutlu *kolhoz* köylülerini resmeden, anıtsal biçimlere ve kutlamacı bir tarza öncelik verildi. Fakat ressamların aynı zamanda kolayca anlaşılabilir daha mütevazı bir tarzı uygulamaları, portreler ya da günlük yaşamdan sahneler resmetmeleri de mümkündü.

Müzik, çok daha belirsiz bir alandı fakat yine de 1920'lerin endüstriyel ritimlerinden, dans müziğinden ve cazdan esinlenen besteci Dmitri Şostakoviç, eserlerinin meslektaşları tarafından giderek artan bir biçimde sorgulanmasına tanık oldu ve 1936'da yaptığı *Mtsenk'in Madam Makbet'i* adlı eseri, *Pravda*'da "müzik değil ahenksiz bir ses" olarak tanımlandı. Bunun üzerine cesur ve uyumsuz *Dördüncü Senfonisi*ni geri çekti ve daha basit bir tarz benimsedi. Bunun sonucunda 1937'de yazdığı, müthiş derecede başarılı olan ve kabul gören, Ortodoks sonata tarzındaki *Beşinci Senfoni* doğdu. Onu "bir Sovyet sanatçının eleştiriye cevabı" olarak tanımladı ve diplomasinin Sovyet müzisyenlerinin işinde en önemli araçlardan biri olduğunu ima etti. Bu yılları, her an tutuklanabileceği korkusu içinde geçirdi.[21]

Böylece 1930'larda, bütün sanat türleri, yaratıcı birliklerin organize ettiği tam teşekküllü eğitim programları tarafından beslenen ve genellikle bu birliklerin başındaki ikinci derece sanatçıların tercih ettiği güvenli ve muhafazakâr bir üslupla birleştirilmiş yüksek bir teknik yeterliliğe sahip bir görüntü verdiler.

---

21 Elizabeth Wilson, ed., *Shostakovich: A Life Remembered* (Londra: Faber & Faber, 1994), bölüm 3.

EĞİTİM VE YENİ ELİT

Eğitim politikaları da benzer bir şekilde hiyerarşik, emperyalist ve muhafazakâr yönde ilerledi. 1920'lerde öğrenciler, zorlu çalışma temposunu da içeren bir tür mesleki ve politeknik eğitime tabi tutuldular. Öğrendiklerinin çoğunu işte tecrübe ederek, bir fabrikada ya da bir çiftlikte belirli bir zaman çalışarak veya proje çalışmalarını sınıflar yerine toplum içinde hazırlayarak öğrendiler. Tarih öğretimi sosyoekonomik ağırlıklı olup, devrim öncesi dönemi ağır bir dille eleştirmekte; çarları, generalleri ve toprak sahiplerini devlet inşa eden kişiler olarak değil, insanları sömüren kişiler olarak lanse etmekteydi.

İşverenler ve ebeveynler, çocukların ilk işlerini, bazı temel hünerleri olmaksızın yaptıklarından şikâyet etmeye başladılar. Bunun üzerine, Ağustos 1931'de, Merkez Komitesi okuma, yazma, matematik, tarih, coğrafya, bilim, Rusça ve (uygun olan yerlerde) anadil derslerini ve Marksizm-Leninizm'in temellerini kapsayan, mesleki çalışmalara ve çalışarak öğrenmeye neredeyse hiç vermeyen bir eğitim programının uygulanacağını duyurdu. Resmi olarak onaylanmış ders kitaplarının okutulduğu ve düzenli olarak sınavların yapıldığı, "sınıfta öğretim"e geri dönüldü. Tarih öğretiminde öğretmenlerden "soyut sosyolojik projelerden" sakınmaları ve kronolojiyi vurgulamaları istendi. Tarihler, krallar, savaşlar özellikle Ruslar tarafından kazanılan savaşlar tekrar moda oldu: Korkunç İvan, Büyük Petro ve II. Katerina, tekrar kahraman haline geldiler ve fetihleri, Rus halkının daha sonra Sovyetler Birliği'ne dönüşecek bir imparatorluk yaratmasına yol açan "ilerici" gelişmeler olarak lanse edildi. Şamil'in başını çektiği Rus karşıtı isyanlar ise, artık önemli halk direniş hareketleri olarak yüceltilmek yerine, vatan karşıtı hareketler olarak mahkûm edildiler.[22]

1930'ların sonunda okul üniformaları yenilendi, kızlar için saç örgüsü zorunlu hale getirildi. Ortaöğretimin üniversite eğitimi için şart koşulan son üç yılı yeniden ücretli hale getirildi ve böylece bilinçli sosyal bir sınıflandırma başlatıldı.

---

22 Nicholas S. Timasheff, *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia* (New York: Arno Press, 1972).

Bu değişiklikler, devrim öncesi eğitimle hiçbir ilgisi olmayan tamamen yeni sistem döneminde yetişmiş yeni bir sosyal elitin, üst düzey işleri ele geçirmek için harekete geçmesi demekti. "Burjuva uzmanlar"dan kurtulmaya can atan parti, 1920'lerde "Kızıl uzmanlar" yetiştirmek amacıyla bazı gençlere uzmanlık eğitimi ve yükseköğretim imkânı tanıyan "yeniden eğitim" programı başlatmıştı. Parti; *Komsomol* veya işçi sendikaları komiteleri tarafından aday gösterilerek, traktörlerin üzerinden veya fabrika sıralarından alınan bu gençlere, genellikle üç yıldan beş yıla kadar sürecek ve bu sırada mesleki sorumluluklarını kazanacakları teknoloji enstitülerindeki eğitimleri için mütevazı burslar verilmişti. 1928-1932 yılları boyunca 110.000'i parti üyesi ve 40.000'i parti dışından olmak üzere, yükseköğretimdeki toplam öğrencilerin üçte birine karşılık gelecek sayıdaki insan, bu şekilde eğitim aldı.[23]

1930'larda eğitimlerini tamamlayan bu kişiler, ilk beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde genişleyen sanayinin talepleri doğrultusunda çok çabuk yükselme şansı elde edecekleri işlere yerleştirildiler. Onlar, Stalin tarafından yaratılan *nomenklatura*nın işe alma şartlarına uygun ideal kişilerdi ve kısa süre içinde endüstride, tarımda ve orduda hâkim parti-devlet elitinin çekirdeğini oluşturacaklardı.

"Kızıl" ve "burjuva" uzmanların yaşam biçimleri, 1930'larda zamanla tek bir vücut haline geldi. Yeni elit, geleneksel burjuva toplumunun tarzını benimseye ve onunla birlikte gelen maddi kazançlara gıpta etmeye, kaba pamuklu Hint kumaşı ve deri tunikler, yerini takım elbiseye ve kravata bırakmaya başladı; sakal ve uzun saçların yerini temiz tıraş edilmiş yüzler aldı. Kadınlar makyaj yapmaya ve parfüm kullanmaya başladılar. Mahremiyeti sağlamak için apartmanlara perdeler konmaya, sıcak bir ortam ve tasarruflu aydınlatma için abajurlar kullanılmaya, yemekler örtülü masalarda yenmeye başlandı. Dergi ve gazetelerin gösterdiği gibi sadece müdürlerin ve yetkililerin değil, "şok" ve "Stahanov işçileri"nin de bu tür bir yaşam tarzı sürmeleri beklendi. Bu yaşam tarzı, temizlik, dakiklik, kibarlık ve kamu hizmetine adan-

23 Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-34* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 92.

mışlık gibi "mesleki" erdemlerle el ele yürüdü ve onlarla birlikte *kulturnost* kelimesiyle özetlenebilecek karmaşık davranış biçimlerini oluşturdu. Bu ideale uymayan davranışlar, *nekulturno* oldukları gerekçesiyle tasfiye edildiler.[24]

İngilizcedeki karşılığından (culture) çok daha geniş bir anlamı olan Rusçadaki *kultura* kelimesi, kültürün yanı sıra, kibarlık, iyi iş alışkanlıkları ve kamu hizmetine adanmışlığı da içerir. *Kultura* kelimesinin çok yaygın bir şekilde kullanılması, Sovyet toplumunun, Norbert Elias tarafından tanımlanan, I. Petro'nun 18. yüzyılda Rus elitini Avrupalılaştırmak amacıyla başlattığı programın bir sonraki versiyonu olarak kabul edilebilecek bir uygarlaşma sürecini benimsediğini gösterir. *Kultura* ile birlikte *obşçestvennost* kelimesi de, eğitimli, politik ve sosyal bir bilince sahip (işçi sınıfından da olabilen ama daha çok nitelikli işçileri kapsayan) insanları pozitif bir anlamda tanımlamak üzere Rus söylemine geri döndü. Bu, yeni "Kızıl" burjuva elitinin kendisini lanse etmek istediği bir imajdı. Bu, kendisi için sosyalist realist kültürün homojen, kahramanımsı ve kendinden emin ürünlerinin planlandığı bir halktı.

Fakat bu imaj, sıradan insanların yaşamlarındaki gerçeklikten çok uzaktı. *Kulturnost* ideallerinin, insanların mahremiyetlerini ve hijyenlerini bile koruyamadığı komün apartmanlarında yerine getirilmesi mümkün değildi. Dergilerde istenmesi yasal gibi gösterilen tüketim maddeleri, devlet dükkânlarında genellikle mevcut değildi. Rejim tarafından meşru olarak tanımlanan istekleri yerine getirmek isteyen bir insanın, ya ayrıcalıklı elit sınıfa yükselmesi ya da kendisini bir hamiye bağlaması veya yüksek kalitedeki tüketim maddelerine ulaşması mümkün, genellikle yurtdışından insanlarla kişisel yakınlık kurması gerekirdi.[25]

Bu nedenle propagandası yapılan bu ideal, uzun vadede sosyal sınıflaşmayı keskinleştirdi, Sovyetler Birliği'ndeki tüketim ürünleri sanayinin yetersizliğini ortaya koydu ve hami, koruma ve kişi-

24 Catriona Kelly ve Vadim Volkov, "Directed Desires: *Kulturnost* and Consumption," Catriona Kelly ve David Shepherd, ed., *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution, 1881-1940* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 291-313.

25 Catriona Kelly, "*Kul'turnost* in the Soviet Union: Ideal and Reality," Geoffrey Hosking ve Robert Service, ed., *Reinterpreting Russia* (Londra: Edward Arnold, 1999). 198-213.

sel iyiliklerle değiş tokuş sistemini güçlendirdi. Müteakip yıllarda bunlar, Sovyet rejiminin çok daha belirgin bir özelliği haline geldiler.

AİLE POLİTİKASI

Marksist söylem, sosyalist bir toplumda kadının mülkiyet ve iş bölümü gereklilikleriyle yapılmış sahte evliliklerden kurtarılması gerektiğini savundu. Yemek, temizlik ve çocuk bakımı kamu alanına transfer edilecek; böylece kadınlar eğitim alabilecekler ve erkeklerle eşit şekilde ücret alacakları işlere girebileceklerdi. Evlilik ve geleneksel aile gereksiz hale gelecekti: Kadınlar ve erkekler, eşit oldukları ve karşılıklı sevginin belirleyeceği birlikler kurmakta veya bu birlikleri bozmakta özgür olacaklardı. Sovyetler Birliği'nin konuyla ilgili ilk yasalarından 1926 Aile Kanunu, bu idealleri uygulamaya koyacak kadar ileri gitti. Sivil evlilik kurumu başlatıldı, kürtaj yasallaştırıldı ve kadınların istemesi durumunda ulaşılabilir kılındı, kadınların mülkiyet hakları erkeklerinkine eşit hale getirildi ve fiili evlilikler yasal evliliklere dönüştürüldü; böylece gayrimeşruluk kavramı ortadan kaldırıldı. Eşlerden biri diğerine bilgi vererek –danışmasına gerek kalmadan– boşanma talep edebilecekti ve nafaka, çocukların ve özürlülerin bakımıyla sınırlı olacaktı.[26]

Bu reformların sonucunda boşanma oranları belirgin bir biçimde arttı. 1920'lerin ortalarında Sovyetler Birliği'ndeki oranlar, Avrupa'daki en yüksek oranlardı. Moskova'da 1926'da her iki evlilikten birisi boşanma ile sonuçlanmaktaydı.[27] Benzer bir şekilde, özellikle genç kadınların eğitim ve iş için gittiği ve kalabalık aileler için kalacak yer sıkıntısının çok daha belirgin olduğu şehirlerde kürtaj giderek yaygınlaştı. Moskova'daki kürtaj oranı 1921'de 1000'de 19 iken, 1934'te 271'e çıktı ve diğer şehirlerde de rakamlar benzer yönde, ama daha yavaş bir hızla arttı. Kürtajdaki artış, doğum oranlarının azalmasına neden oldu. 1921'de doğum ora-

26 Wendy Z. Goldman, *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), bölüm 1, 6.

27 *A.g.e.*, 105-109.

nı 1000'de 45 iken bu, 1935'te 1000'de 30,1'e düştü. Fakat bütün bunlara rağmen evlilik oranlarında belirgin bir artış vardı.[28]

Elbette yasanın başarısı, devletin, çocukların, yaşlıların, hastaların ve özürlülerin bakımı konusunda dağılan ailelerin yerini almasına bağlıydı. Ve devlet bunu başarmaktan uzaktı. 1920'lerde ve 1930'ların başında, şehir sokaklarında yaşayan yüz binlerce annesiz babasız çocuk vardı. Bu çocuklar zamanlarını genellikle pazarların ve tren istasyonlarının etrafında geçirirler, yiyecek ve giyecek dilenirlerdi; bazen de gruplar halinde dolaşarak, yanlarından geçenlere saldırırlar ve tüccarları soyarlardı. Sayılarının bu kadar çok artmasında, iç savaş ve daha sonraki dönemlerdeki kolektifleştirme ve paldır küldür sanayileşmenin getirmiş olduğu karışıklıklar önemli bir rol oynadı. Ayrıca aile bağlarını zayıflatan Sovyet yasalarının da etkisi olduğu kesindi. Sokak çocuklarının bazıları yetimhanelere alındı fakat onların da kaynakları sınırlıydı ve yetersiz bakım ve sağlık hizmetleriyle ünlüydüler. Bazıları, suç ve hastalık yuvası haline gelmişlerdi. Bazı annesiz babasız çocuklar, çalışacak işgücüne ihtiyacı olan köylü ailelere verildiler fakat bu çocuklar da genellikle çok kötü biçimde sömürüldüler ve eğitim olanağından yoksun bırakıldılar.[29]

1930'ların başında Sovyet liderler, uygulamış oldukları aile politikalarının zararlı etkiler yarattığı gerçeğiyle karşı karşıya kaldılar. Politikalarının istikrarsız aileler yarattığını, doğum oranlarında düşüşe ve bakımsız çocukların sayısında korkunç bir artışa neden olduğunu gördüler. Sosyal değişikliğin kanun ve nizamı sarstığı ve devletin askerlik hizmeti ve endüstriyel gelişme için çok daha fazla genç insana ihtiyaç duyduğu bir dönemde, bu olumsuz etkiler hiç de arzu edilmeyen gelişmelerdi.

Sonuç olarak, resmi propaganda, bir kez daha istikrarlı bir ailenin erdemlerini yüceltmeye başladı: "Evlilik, Sovyet sosyalist devleti için, ancak eşler onu uzun süreli bir birlik olarak görürlerse olumlu bir değerdi. 'Özgür sevgi' adı verilen şey, bir burjuva icadı" idi.[30] Haziran 1936'da kürtaj, ciddi sağlık riskleri dışındaki du-

28 *A.g.e.*, 288-291.

29 *A.g.e.*, bölüm 2 ve s. 307-308.

30 Timasheff, *The Great Retreat,* 198.

rumlarda yasaklandı ve ciddi bir çocuk bakım hizmetleri programı başlatıldı. Evlenme dairelerine çekidüzen verildi ve evlilik merasimleri, toplumun bu kuruma verdiği önemin altını çizecek biçimde çok daha şaşaalı ve ciddi törenler haline getirildi. 1944'ten sonra, boşanma ancak mahkemeyle mümkün hale geldi.

Ailenin ekonomik bir birim olarak önemi artırıldı. Miras edinme hakkı yenilendi. Sovyetler Birliği'nde mülkiyet hem sınırlı hem de mülkiyet hakkı burjuva toplumlarında olduğundan çok daha az önemli idi. Ancak buna rağmen, mülk edinme hakkının olması, bir çocuğun, yokluk koşullarında, ailesinden hiç de küçümsenemeyecek bir apartmanı, daçayı veya küçük bir toprak parçasını miras edinebilmesi anlamına geliyordu. Evlilik dışı birliktelliklerin ürünü olan çocuklar, bu tür miras haklarından yoksundular; böylece gayrimeşru ilişki kavramı fiilen tekrar hayata geçirilmiş oluyordu.

Burjuva ailesinin tekrar canlandırılması, Marksistlerin ideal ailesinin pratikte işlemediğinin kabulü demekti. Özgürleştirme girişimi, özellikle bundan en çok faydalanması planlanan kadınlar için birçok sorunu beraberinde getirdi ve nüfusta hızlı bir düşüş eğilimi yarattı. Devlet, vaat edilen olanaklar yerine, kadınlara, Wendy Goldman'ın ifadesiyle "sessiz bir pazarlık" teklif etti. "Erkeğin ve devletin aile üzerindeki sorumluluğunu artırdı fakat bunun karşılığında kadınlardan hem iş hem de annelik görevlerini üstlenmelerini istedi." Bunun sonucu olarak kadınlar, endüstriyel sektörlerde çok daha fazla yer almaya başladılar fakat özgürleşme ile gelecek olumlu eğilimin aksine, ücretlerinde özellikle ilk beş yıllık plan boyunca keskin bir düşüşe tanık oldular. Normal bir aile yaşamına sahip olmak için iki gelire ihtiyaç vardı ve bu yüzden kadınların çifte sorumluluk üstlenmeleri gerekti. Onlar, bununla çocuk sayısını sınırlı tutarak baş etmeye çalıştılar. Bu şekilde kadının özgürleştirilmesi hareketinin meyveleri, Stalin dönemindeki neo-ataerkil sosyal sistemin inşasında temel olarak kullanıldı.[31]

31 Goldman, Women, *The State and Revolution*, 336.

DIŞ İLİŞKİLER

Yeni Sovyet devleti, diplomatik ilişkilerini, aynı anda yaptığı uluslararası barış ve devrim çağrılarıyla başlattı. Müteakip yetmiş yıl içinde bu iki uyumsuz amacı bir arada gerçekleştirmeye çalıştı. Komünist liderler, en azından başlangıçta bu iki amaç arasında bir karşıtlık görmediler: Proleter devrimin evrensel bir barışa yol açacağına ve bunun da proleter devrim olmadan elde edilemeyeceğine inandılar. Onlar için Rus devrimi, sadece bir başlangıçtı. Geriye Rusya ile müttefikleri arasında 1915'te imzalanan gizli anlaşmaları açıklamak kalmıştı. Bu da yapıldığında Avrupa'nın öfkeli halkları, bu anlaşmalara karışan bütün hükümetleri devireceklerdi. Uluslararası devrimin başlıca havarisi Troçki, Birinci Dışişleri Halk Komiseri olarak atandı ve yukarıdaki beklentiyi "Bütün yapılması gereken şey, gizli anlaşmaları yayınlamak: O zaman dışişleri komiserliğine gerek kalmayacak," sözleriyle açıkladı.[32]

Ancak bilindiği gibi, zaman içerisinde durumun Troçki'nin tahmin ettiğinden çok daha karmaşık olduğu anlaşıldı. Çünkü birkaç yıl sürecek bir iç savaşa giren Rusya, uluslararası diplomatik ve askerî meselelerin belirleyicisi değil, bir nesnesi haline geldi. Yine de Sovyet devleti, Mart 1919'da Komünist Enternasyonal'i ya da Komintern'i kurarak, devrimle dönüşüm kariyerini başlattı. Birinci Dünya Savaşı henüz bitmişti ve birçok ülke sosyal ve etnik mücadele ile paramparça olmuştu. Bu nedenle devrim umutları, çok da yersiz değildi. Delegeler, partilerinin burjuva devletine yardım eden organlar haline gelmesine izin veren "reformcu" ve "fırsatçı" sosyalist liderleri kınadılar ve sahtekâr parlamenter rejimlerin Sovyetler biçiminde örgütlenen "yeni ve yüksek işçi demokrasisi ile değiştirilmesi" çağrısında bulundular.[33] İkinci kongre, dünyadaki sosyalist partilerin Komintern'e kabul edilirken dikkate alınması gereken yirmi bir "şartı" belirledi. Sosyal demokratlarla ve işçi sendikalarını ve parlamentoları ciddiye alan bütün partilerle

32 Alıntının geçtiği eser, Adam B. Ulam, *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917-1967* (New York: Praeger, 1968), 54.

33 Jane Degras, ed., *The Communist International, 1919-1943: Documents*, cilt 1 (Londra: Oxford University Press, 1956), 43, 46.

bağlantının kesilmesini şart koştu. Komintern üyelerinin "sosyal milliyetçiliğin maskesini düşürmesi", "sosyalist pasifliğin yanlışlığını ve ikiyüzlülüğün kınaması" ve güç kullanarak, örneğin askerî birlikler içinde hücreler oluşturarak ve onları devrimci propaganda için kullanarak iktidarı zorla ele geçirmeye hazırlanması gerektiğini açıkladı.[34]

Bu "şartlar", Rusya'nın mesihvari sosyalizminin, Avrupa sosyal demokrasisi ile –Marksist biçimiyle bile– uyumsuzluğunu çok açık bir şekilde ortaya koydular. Komünist Parti'nin Avrupa'daki diğer komünist partilerle birlikte çalışabileceği ya da "sosyalizme giden farklı yollar" olabileceği ihtimalini, diğer bir ifadeyle daha sonra Halk Cephesi stratejisi adını alacak stratejiyi içine alma olasılığını göz ardı ettiler. Avrupa'daki bütün sosyalist partileri, birbirinden nefret eden iki kampa ayırdılar. Bunlardan biri olan komünistler genellikle sayıca daha az idiler ve devrimci hareketin tam olarak enternasyonal olamayacağını ve Moskova'dan yönlendirileceğini garanti ettiler. Alman bir komünistin, Trafalgar'daki Lord Nelson'un alaylı bir biçimde ifade ettiği gibi, "Rusya, herkesten onun işini yapmasını bekledi."[35]

Yeni Sovyet devleti, Avrupa'nın diplomatik düzenlemeleri için yeni bir sorun teşkil etmekteydi: Bu sorun, diplomatik ortaklarına zarar vermeyi ve onların sosyopolitik sistemlerini devirmeyi amaçlayan; üstelik bu amaçları yerine getirmek için dizayn edilen organizasyonları finansal olarak ya da gerekirse güçle destekleyeceğini ilan eden bir gücün, Avrupa diplomatik düzenlemeleri içerisine nasıl dahil edileceği meselesiydi. 17. yüzyıl Avrupa'sında, Protestanlarla olan ilişkilerinde Cizvitleri kullanan Vatikan bile böyle bir ikilem yaratmamıştı.

Rusya için bu durum çok da yeni sayılmazdı. O, bir yandan Kazan Hanlığı ve daha sonra Kırım Hanlığı ile iyi ilişkiler geliştirmiş; bir yandan da bu müttefiklerinin içindeki muhalif kabile liderlerine destek vermiş bir devletti. Fakat artık devrin "diplomasi" protokolü ve bütün bir yapısı eskisinden çok farklıydı ve aralarında en ufak bir benzerlik yoktu.

34 Ulam, *Expansion and Coexistence*, 115-116.

35 *A.g.e.*, 115.

Her halükârda Dışişleri Halk Komiserliği, varlığını Komintern'le birlikte devam ettirmek zorundaydı. SSCB, dünya devrimini desteklemek istiyordu fakat aynı zamanda savaşın ve devrimin olumsuz etkilerinden kurtulmak ve sınırlarını korumak için uluslararası istikrara ihtiyacı vardı. Sosyalist rejim ilk Rusya'da iktidara geldiğinden ve henüz komünizmin başka ülkelerde yayılmasını başaramadığından, bu rejimin Rusya'nın geleneksel diplomatik çıkarları üzerine alması ve devam ettirmesi gerekmekteydi. Bu çıkarların başında, ne kadar değişmiş olursa olsun, imparatorluğun güvenliğini sağlamak vardı. Fakat güvenliği riske eden tek şey, bizzat komünistlerin, devrimlere ve savaşlara yol açacağını ve böylece kendilerinin Rusya'da iktidara gelmesine yardım edeceğini ümit ettikleri için uluslararası karışıklığı teşvik etmeleriydi. Üstelik istikrarsızlık sonucu iktidara sadece Sovyet rejimini destekleyen sol partiler değil, ayrıca Sovyet karşıtı sağ partiler de gelebilirdi.

Böylece Sovyet diplomasisi, hem uluslararası ikilemle hem de ülkenin dış politika amaçları konusundaki belirsizlikle baş etmek zorunda kaldı. Diğer Avrupa güçlerinin bu amaçları anlaması ve bu yüzden Sovyetler Birliği ile kuracakları ilişkiyi belirlemeleri çok zordu. Bazıları, Rusya'yı politik anlamda daimi bir karışıklık kaynağı olarak gördüler ve bu yüzden ona hiçbir şekilde güvenilmeyeceğini ve onunla ancak bilek gücüyle baş edilebileceğini ileri sürdüler. Diğerleri ise amaçları ve niyetleri itibariyle SSCB'nin büyük bir Avrupa devleti olma amacı güden eski Rus imparatorluğunun yerini aldığını ve bu nedenle güç dengesinin korunması ve kolektif güvenlik bağlamında bütün politikalarda oldukça istikrarlı bir rol oynayacağını düşündüler.

Süreklilik gösteren bu belirsizlikler, Sovyetler Birliği'nin iki savaş arasında kalan bütün bir dönem boyunca uluslararası ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi ve sağlam bir Nazi karşıtı ittifakı kurulamamasının ve İkinci Dünya Savaşı'nın önlenememesinin temel nedenini teşkil etti.

Sovyetler Birliği müttefikler bulması veya en azından düşman edinmemesi gerektiğine karar verdiğinde, ilk doğal ortağı, savaş sonrası düzenlemelerde dışlanmış başka bir ülke, yani Almanya oldu. Nisan 1922'de iki ülke, Rapallo'da, diplomatik ve ticari iliş-

kileri yeniden başlatan bir anlaşma imzalamışlar; iki tarafın liderleri, daha bu anlaşma imzalanmadan önce, on yıldan fazla sürecek gizli bir işbirliği anlaşmasına varmışlardı. Bu anlaşmaya istinaden, Versay Anlaşması'yla kendi ülkesinde askerî üs kurması engellenen Alman ordusu (*Reichswehr*), Rusya'daki askerî üsleri kullanmış; aynı zamanda Alman sanayicileri, Sovyet topraklarında gizli silah fabrikaları kurmuşlar; bunlar hem Almanya'nın hem de Rusya'nın gelişmiş Alman teknolojisinden özellikle kimyada ve havacılık sanayiinde istifade etmesine olanak tanımışlardı. Gariptir ki yirmi yıl sonra iki ülke orduları, birbirlerine karşı tarihteki en yıkıcı savaşa girdiler ve stratejileri ve ürettikleri malzemeleri birbirlerinin aleyhine olacak şekilde test ettiler.[36]

1923'te Almanya'da bir sanayi isyanı çıkınca ve bir devrim ihtimali belirince, Sovyetler söylemlerini kısa bir süre için değiştirerek Komintern yaklaşımına öncelik verdiler ve genel bir grev ilan etme, silahlara sarılma ve işçiler için iktidarı ele geçirme girişimini desteklediler. Fakat beklenen darbe gerçekleşmeyince, iki ülke arasındaki ilişkiler kısa sürede tekrar normale döndü. Çünkü ne Almanya'nın ne de Rusya'nın uzun süreli bir düşmanlıkta çıkarı vardı.[37]

SSCB, diğer büyük devletlerle olan diplomatik ilişkilerine genellikle 1921 ile 1933 arasında başladı ve her seferinde ilişki kurduğu ülkeye, burada bir karışıklığa sebep olmayacağına dair samimiyetten uzak bir biçimde söz verdi. Fakat gerçekte özellikle 1920'lerin ortasında dünya devrimi görüşünden uzaklaşmak zorunda kaldı. Bu nihai amacın tamamen terk edilmesi demek değildi; sadece öncelik, Sovyetler Birliği'nin büyük bir güç olarak konumunu sağlamlaştırmasına ve orada çok daha müreffeh bir ekonomi inşa etmesine verildi. "Sosyalizmi inşa etmek" şimdi, dünya devrimi için gayret etmektense, Sovyetler Birliği'ni savunmak ve güçlendirmek anlamına geliyordu.

---

36 Hans W. Gatzke, "Russo-German Military Collaboration during the Weimar Republic," *American Historical Review* 63 (1958), 565-597; John Erickson, *The Soviet High Command: A Military-Political History, 1918-1941* (Boulder, Colo,: Westview Press, 1984), bölüm 9.

37 E. H. Carr, *A History of Soviet Russia: The Interregnum, 1923-4* (Londra: Macmillan, 1954), 201-226.

1930'larda en büyük güvenlik tehdidi, 1931'de Mançurya'yı işgal ederek kıtasal amaçlar güttüğünün işaretini veren Japonya'dan geldi. 1938'de Hasan Gölü yakınlarındaki bir muharebe ve ondan sonra aralıklarla devam eden çarpışmaların ardından, Sovyet-Mançurya sınırında soğuk bir gerginlik yaşandı. En nihayet Ağustos 1939'da General Georgi Jukov'un komuta ettiği büyük bir Kızıl Ordu birliği, Halkin-Gol'de tankların ilk kez kullanıldığı bir taarruz başlattı ve Japonları tartışmalı bölgeden sürdü. Bu, Japonya'yı stratejik emellerini başka yerde, Güney Asya'da ve Pasifik'te takip etmeye zorlayan büyük ve tam zamanında gelen bir galibiyetti çünkü SSCB'nin Avrupa'da beliren çok daha büyük bir tehlikeye yoğunlaşması gerekmekteydi.[38]

Komünistlerin Avrupa sosyalist partileri arasında neden oldukları parçalanma, özellikle Almanya'daki komünistler açısından son derece olumsuzdu. 1932-1933 yıllarında sosyal demokratlarla komünistler arasındaki mücadeleler, Hitler liderliğindeki Nazi Partisi'ne iktidarın yolunu açtı. Hitler'in iktidara gelmesi, uluslararası konjektörü köklü bir biçimde değiştirdi. Daha önceki kapitalist rejimlerden, SSCB'ye özellikle amansızca düşmanlık besleyen bir ülke yoktu fakat şimdi içlerinden biri –Almanya– başlıca amacının onu yıkmak olduğunu ilan ediyordu. Bu nedenle güvenlik, Sovyet dış politikasının başlıca değil, acil önceliklerinden biri haline geldi. Nazizmin muhalif doğası, Sovyetler Birliği'nin, Avrupa'nın aşırı sol dışındaki diğer ülkelerinde ilk kez kendisini destekleyen kişiler kazanabileceği anlamına geliyordu. Kozmopolit ve Batı yanlısı Dışişleri Komiseri Maksim Litvinov zamanında, Sovyet diplomasisi Batı Avrupa'daki demokratik partilerle işbirliğini geliştirmek için elinden gelen her türlü çabayı gösterdi. İspanya'da ve Fransa'da sosyal demokratları ve komünistleri temsil eden ve iktidara gelen Halk Cephesi hareketlerini alkışladı ve onlarla iyi ilişkiler geliştirdi.[39]

Fakat 1920'lerde faydalı olan bir faktör, şimdi zararlı hale geldi: Bu faktör, Batılı demokrasilerinin görece zayıflığı ve ulusla-

38 Erickson, *Soviet High Command,* 495-498, 517-521, 532-537.

39 Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-1939* (Londra: Macmillan, 1984), bölüm 6-7.

rarası barışın ihlal edilmesi karşısında işbirliği yapamamalarıydı. SSCB'nin, bu gidişatın işaretini 1934'te bir statüko gücü olmasına rağmen Milletler Cemiyeti'ne katılarak verdi, fakat Milletler Cemiyeti halihazırda, temelsiz bir saldırganlığa karşı koyamadığı için saygınlığını yitirmiş bir örgüttü. Aynı dönemde, Sovyetler Birliği'nin Fransa ile bir ittifak anlaşması imzalamasıyla, 1914 öncesi dönemdeki güç dengesinin hayaleti geri döndü. Yalnız bu sefer ittifakın ardından ne genelkurmayla yapılan bir istişare ne de ortak bir askerî plan geldi: Bu ittifak, savaşı planlayan değil, önlemeye çalışan bir ittifaktı. Her halükârda bu düzenleme, Alman ordusunun 1936'da Rhineland'ı, Batılı güçleri olduğu kadar Sovyet liderleri de şoke edecek biçimde işgal etmesiyle önemini kaybetti. Bunun üzerine Sovyet liderleri Batılı diplomatlarla Nazi Almanya'sına karşı acilen bir ittifak kurmak ve böylece büyük devletlerden oluşan bir "kolektif bir güvenlik" oluşturmak amacıyla çalışmaya başladılar.

Temmuz 1936'da İspanya'daki Halk Cephesi hükümeti, daha sonra Alman ve İtalyan askerî birlikleri tarafından da desteklenen askerî bir darbe ile karşı karşıya kalınca, Sovyetler Birliği; İngiltere ve Fransa'nın endişeleneceğini düşünerek, bu ülkeye ordu birliklerini göndermekten sakındı. Fakat faşizm karşıtı farklı ülkelerden gelen birçok gönüllünün oluşturduğu uluslararası bir tugayı destekledi. Sovyetler'in Halk Cephesi'ne yardım etmeye hazır tavrı, İngiltere ve Fransa'nın pasif tavrı ile ters düşmekteydi ve bu, Avrupa radikalleri ve sosyalistleri hatta kararlı komünizm karşıtları arasında bile sempati topladı. Fakat Sovyet rejimi, yeni kazandığı bu imajını, Troçkicilerden ve anarşistlerden oluşan bir ittifakın (POUM'un) Katalanya'da iktidara gelmesini engellemeye öncelik verdiği için kaybetti. George Orwell bu durumu, "İspanya'da devrimi engelleyenler herkesten çok komünistlerdi," sözleriyle dile getirdi.[40]

Ayrıca İspanya İç Savaşı, SSCB'nin kendi içindeki terörle aynı döneme denk geldi. Bu, Avrupa entelektüellerinin ve politikacılarının hayranlık, şaşkınlık ve korku ile izlediği bir görüntüydü. Onlar terörü, özellikle ordu birliklerinin çok sayıda kıdemli su-

40 George Orwell, *Homage to Catalonia* (Harmondsworth: Penguin Books, 1962), 57.

bayının tasfiye edilmesini, SSCB'nin ne istenen ne de güvenilebilir bir müttefik olabileceğinin bir işareti olarak gördüler. Stalin'in kan dökmesi, komünist Rusya'nın ahlaki olarak Nazi Almanya'sından çok daha iyi olmadığı yönünde haklı bir görüşün ortaya çıkmasına neden oldu.

Bütün bu sorular, İngiltere ve Fransa'nın, Almanya'nın Eylül'de Sudet bölgesini işgal etmesinden ve Mart 1939'da geri kalanını ilhak etmesinden sonra bile SSCB ile Nazi karşıtı bir ittifak anlaşması imzalamak konusundaki tereddütlerini göstermesi açısından önemlidir. Eylül 1938 tarihli Münih Anlaşması, İngiliz Başbakanı Neville Chamberlain'in Sovyetler Birliği'ne duyduğu nefretten dolayı imza koymak zorunda kaldığı bir anlaşmaydı. Chamberlain, uzlaştırma politikasını en sonunda terk edip, Polonya'ya muhtemel bir Alman saldırısı karşısında garanti teklif ettiğinde, genelkurmayları onu Sovyetler'in ittifakı olmaksızın böyle bir garantinin hiçbir anlamı olmayacağı konusunda uyardılar. Fakat Chamberlain, Sovyetler Birliği'ne karşı hâlâ "son derece güçlü bir güvensizlik" duymakta ve onun Almanya'ya karşı etkili bir savaş verebileceğinden şüphe etmekteydi. Ayrıca onun özgürlük anlayışından hâlâ nefret etmekteydi.[41] Ayrıca SSCB'yle yapılacak bir ittifakın, Kızıl Ordu'ya birliklerini Romanya'ya, Polonya ve Baltık devletlerine, bu ülkelerin hiçbirinin onayı olmaksızın göndermesi için yeşil ışık yakmak anlamına geleceğine inanmaktaydı. Bu nedenlerden dolayı ortak bir savunma paktına duydukları ihtiyaca rağmen Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa arasındaki görüşmeler 1939 yazında kesildi.

Sonunda, Litvinov'un yerine çok daha dar görüşlü, sıkıcı ve uysal Vyaçeslav'ı getiren Stalin, Hitler'den ne mümkünse onu elde etmeye çalıştı. 23 Ağustos 1939'da Molotof ve Alman meslektaşı, Ribbentrop, bir Nazi-Sovyet saldırmazlık paktı, gizli bir protokol imzaladılar. Buna göre, Sovyetler Birliği, Finlandiya'da, Baltık devletlerinde, Doğu Polonya'da ve Besarabya'da; diğer bir ifadeyle Stalin'in stratejik varlığını en çok artırmak istediği yerlerde serbestçe hareket edebilecekti.[42]

41 Haslam, *Soviet Union and Collective Security*, 206-207.

42 Batılı güçler ve Almanya arasındaki pazarlıklar için bkz. *a.g.e.*, bölüm 10.

Komünizmi yıkmayı amaçladığını açıkça söyleyen bir adamla yapılan ve Sovyetler Birliği'ne sadece kısa dönem faydalar sağlayan bu pakt, Stalin açısından çaresizlik sonucu imzalanmış bir anlaşmaydı. Pakt, "Polonya" tampon bölgesini ortadan kaldırmakta ve böylece Nazi Almanya'sı ile savaşın kaçınılmaz olması durumunda, SSCB'nin, batıda, Almanya'nın stratejik anlamda kâbusu olabilecek ikinci bir cephe açma ihtimalini riske etmekteydi.

Stalin, paktın getirmiş olduğu olumsuzlukları, 1940'ta Baltık devletlerini ve Besarabya'yı işgal ederek ve Sovyetler Birliği'nin Baltık'taki, Karadeniz'deki ve Tuna Nehri'nin ağzındaki varlığını çok daha güçlü hale getirerek telafi etmeye çalıştı. Ayrıca Finlandiya'yı Sovyetler Birliği'ne dahil etmeye çalıştı ancak Finlilerin etkili direnişleri ve 1939-40'taki "kış savaşı" olarak da bilinen kısa ve sonuçsuz bir savaş neticesinde, Güney Finlandiya'da küçük bir alanın ilhakıyla yetinmek zorunda kaldı.

BÜYÜK VATAN SAVAŞI*

Batılı birisi için 1941-1945 Sovyet-Alman Savaşı hakkında bir şeyler yazmak çok zordur. Bu, kısmen kaynaklar yüzündendir. Aslında savaş hakkındaki kaynaklar, Sovyet tarihinin herhangi bir dönemi üzerine olan kaynaklardan çok daha fazladır fakat bunlar ya tekdüze bir biçimde çoğunlukla kahramanlıklar üzerinedir ya da yazarın görüşlerini veya basıldığı dönemi yansıtan eserler niteliğindedir. Yazarların neler olduğu hakkında soğukkanlılıkla yazmaları ancak son dönemlere özgü bir gelişmedir.

Daha da önemlisi, savaş hayal gücünü güçsüz kılmıştır. Sovyet-Alman Savaşı, görülmemiş bir yıkıma ve katliama neden olmuştur. Sovyetler'in insan kaybı, İngiltere'nin kaybından en az kırk kat, ABD'nin kaybından ise yetmiş kat (hatta son dönemde yapılan çalışmalara göre çok daha yüksek) daha fazla idi. Bu denli yüksek rakamların hesaba katmadığı, Almanların doğuda düşmanlarına yaptıkları muameleler ve Sovyet vatandaşlarının savaşın sonuna kadar katlanmak zorunda kaldıkları, felaket derecesindeki yi-

(*) Başlık esas olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın Rusçadaki karşılığı olan *Velikaya Oteçestvennaya Voina*'ya dayanır – ç.n.

yecek, kalacak yer ve temel hizmetler sıkıntısı gibi çok daha korkunç şeyler vardı.

Fakat hem konunun önemi ve kapsamı hem de savaşın onu yaşayanların, özellikle genç kuşakların hayatına etki eden büyüklükte bir olay olması sebebiyle, hayal gücüne de yer vermek gerekir. Savaş, eski Sovyet vatandaşlarının bugün bile görüşlerini etkilemeye devam etmektedir.

Almanlar, Haziran 1941'te Sovyetler Birliği'ne saldırdıklarında tam bir şaşkınlık yaratmayı ve havada tam bir hâkimiyet sağlamayı başardılar. Savaşa hazırlanan fakat o anda bunu beklemeyen ve bu yüzden güçlerinin en iyi şekilde dağılımını henüz yapmamış bir ülkeyi vurdular. Stalin'in, gerek kendi ajanları gerek başka istihbarat ajanları tarafından işgalin kapının ağzında olduğu konusunda defalarca uyarılmasına rağmen Alman saldırısına gerektiği gibi karşılık verememesinin sebepleri üzerine birçok spekülasyon yapıldı. Nikita Kruşçev'e göre, Stalin Finlandiya'da alınan yenilgilerden sonra cesaretini kaybetti ve Hitler'i tahrik etmekten kaçınma politikasına geri döndü.[43] Beş milyon askere sahip olmasına rağmen, Kızıl Ordu'nun o an Wehrmacht'a [Alman ordusu] karşılık verecek güçte olmadığının farkındaydı. Daha da önemlisi Stalin, Almanya'nın, Sovyetler Birliği'ni işgal etmeden önce arkasını güvenceye almak için İngiltere ile ayrı bir barış anlaşması imzalamış olduğuna inanıyordu. Böyle bir barış anlaşması imzalamadan, Hitler'in, 1918'de Almanya'nın yenilgisine sebep olan, iki cephede birden savaşmaktan çekineceğini düşünüyordu. Bu nedenle Churchill'in Alman saldırısına dair uyarılarını, SSCB'yi Almanya ile bir savaşın içine çekmek ve böylece onu müttefiksiz ve yalnız bırakmak amaçlı bir manevranın parçası olarak değerlendirdi. Hitler'in vekili Rudolf Hess'in 12 Mayıs 1941'de İngiltere'ye kaçışı da doğal olarak Stalin'in İngiltere ve Almanya'nın Rusya'nın üzerine birlikte saldıracaklarına dair endişesini artırdı.[44]

Son zamanlarda bazı tarihçiler, 1941 yazında Stalin'in Alman-

43 *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, çev. Jerrold L. Shecter (Boston: Little, Brown, 1990), 55.

44 Gabriel Gorodetsky, "Stalin and Hitler's Attack on the Soviet Union," Bernd Wegner, ed. *From Peace to War: Germany, Soviet Russia and the World, 1939-1941* (Oxford: Berghahn Books, 1997), 343-359.

ya'ya ülkesini savunma amaçlı bir saldırı düzenlemeye hazırlandığını ve Hitler saldırdığı zaman, savunmada bu kadar yavaş davranmasının da bir taarruz hazırlığı içerisinde olmasından kaynaklandığını ileri sürdüler.[45] Fakat mevcut arşiv kaynaklarında bu görüşü destekleyecek hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Üçüncü beş yıllık kalkınma planında (1938-1942) askerî üretime öncelik verildiği; Haziran 1940'ta çıkarılan acımasız bir yasa ile fabrikalardaki işgücünün gerçek anlamda disipline edildiği ve 1941 baharında yaklaşık bir milyon kişinin askere çağrıldığı doğrudur. Ayrıca Kızıl Ordu'nun o dönemdeki hâkim doktrininin, bir savaşın mutlaka taarruz şeklinde yapılması ve düşman topraklarında ortaya çıkabilecek Sovyet proletaryası yanlısı bir isyandan dolayı savaşın hızlı bir şekilde oralara kaydırılması gerekliliğini savunduğu da gerçektir. Nitekim savaş arifesinde Sovyet birliklerinin dağılımı, savaşı hızlı bir biçimde düşman topraklarına çekecek şekilde yapılmıştı. Fakat Almanya'nın 1939-40'ta Polonya ve Fransa'ya hızlı ve etkili bir biçimde saldırmış olması, Sovyetler'in yukarıda açıklanan askerî teorisi üzerinde hiçbir değişikliğe neden olmadığı gibi, Sovyetler'de Alman stratejisine karşılık vermek için çok daha derin ve savunma içerikli bir hazırlık yapılması gerektiğine dair bir düşünce de uyandırmadı. Ayrıca Stalin'in 1941 yazında, bu doktrin doğrultusunda yapılan genel hazırlıklar dışında, bir taarruz hazırlığı içinde bulunduğuna dair bir bilgi yoktur.[46]

1937-1938'de Stalin, taarruza yönelik askerî doktrininin önde gelen teorisyenlerini 1937-1938 yılında idam ettirmişti ve yerine alternatif bir teori de geliştirilmemişti; böylece teorinin ana hat-

45 Bu durum ilk olarak ayrıntılı bir biçimde Suvorov'un eserinde tartışıldı. Viktor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* çev. Thomas R. Beattie (Londra: Hamish Hamilton, 1990).

46 Cynthia A. Roberts, "Planning for War: The Red Army and the Catastrophe of 1941," *Europe-Asia Studies* 47 (1995), 1293-1326; R. Raack, "Stalin's Plans for World War II," *Journal of Contemporary History* 26 (1991), 215-227; William J. Spahr, *Jukov: The Rise and Fall of a Great Captain* (Novato, Calif.: Presidio, 1993), 47-49; David M. Glantz, *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War* (Lawrence: University of Kansas Press, 1998), 102-107. Bu tartışma ve deliller, Gorodetsky tarafından ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven: Yale University Press, 1999).

ları olduğu gibi kalmıştı. Ve şimdi bu teori, bu konuda hiçbir hazırlığı olmayan bazı beceriksiz komutanlarca uygulanmaya çalışılıyordu. Hâlâ 1939-40'taki sınır düzenlemelerini esas alan bu komutanlar, Genel Kurmay Başkanı General Jukov'un endişelerine rağmen, stratejik bir savunma birliği hazırlayamadılar ve eski savunma hatlarını, yenilerini yapmadan yıktılar. Bu yüzden saldırı ile karşılaştıklarında ne etkili bir savunma hatları ne de buna hazır birlikleri vardı.[47]

İşgalin ardından yaşanan tek rahatlatıcı gelişme, İngiltere ve ABD'den gelen askerî yardım ve ittifak teklifleriydi. "Kolektif güvenlik" anlayışına en nihayet gelinmişti ama artık çok geçti. Daha sonra savaşın kazanılmasında etkili olmasına rağmen, bu yaklaşımın olumlu sonuçlarına ulaşılması uzun zaman aldı. Stalin tam üç yıl "ikinci bir cephe" açmaları için yeni müttefiklerinin başını yedi fakat bu isteği [1939'daki] Nazi-Sovyet paktından dolayı reddedildi ve Stalin müttefiklerinin ısrarla kendisine yardım etmemesine içerledi.

Beklenmedik Alman saldırısı karşısında şaşkına dönen Sovyet birlikleri, hiçbir savunma hattı ve çoğu zaman hiçbir komuta ve kontrol olmadan parça parça savaştılar. Saldırı yüzünden sersemleyen komutanlar, mümkün olur olmaz saldırıya geçmek gibi gerçekçilikten uzak emirler verdiler. Ayrıca, iletişim sisteminin çok ilkel ve savaş sebebiyle bozulmuş olması yüzünden birlikleriyle bağlantıları sık sık koptu. Çoğu uçakları, hiçbir kamuflaj olmadığından bulundukları yerlerde vuruldular ve tahrip edildiler; bu yüzden komutanların çok fazla hava desteği yoktu. Ayrıca cephede boşlukları doldurmaları için gerekli yeterli sayıda savunma amaçlı yedek birlikten de yoksundular. 12 Temmuz'a kadar süren ve uygun bir savunma hazırlığı yapıldığı takdirde neler başarılabileceği konusunda fikir veren Brest'teki kale savunması gibi, kahramanlık dolu ve etkili direniş örnekleri vardı. Fakat Sovyet birliklerinin çoğunun diğerleriyle bağlantısı kopmuş, bertaraf edilmişler ya da teslim olup, esir alınmışlardı. Buna rağmen Sovyet birlikleri her durumda büyük bir kararlılıkla savaştılar; kurşunların bittiği

47 Robert E. Tarleton, "What Really Happened to the Stalin Line?" *Journal of Soviet Military Studies* 5 (1992), 187-219; 6 (1993), 21-61; Spahr, *Jukov,* 38-39.

yerde top kullandılar. Alman Genel Kurmay Başkanı, Rusların bu savaşma azmini şu sözlerle açıklamıştır: "Ruslar her yerde son kişiye kadar savaşıyorlar ve çok nadiren teslim oluyorlar."[48]

Barbarossa işgal planının ilk amaçlarına çok çabuk ulaşıldı. Moskova yakınlarındaki Smolensk 16 Temmuz'da düştü ve Kuzey Ordusu, Ağustos'un sonu gibi, Leningrad'ı tehdit etmeye başladı. Birliklerin sayıca daha fazla olduğu güneyde Sovyet direnişi çok daha güçlüydü fakat sonuçta bu direniş, kuşatılan ve esir alınan asker sayısının artmasına hizmet etti. Kiev tehlike altına girdiği zaman, Stalin, Jukov'un tavsiyesinin aksine, stratejik bir geri çekilmenin cephe hattını kısaltabileceğinden yola çıkarak şehrin teslim olmasına ve esaretine izin vermedi. 19 Eylül'de düştüğünde şehirde yarım milyondan fazla insan öldürülmüş ya da esir alınmıştı.

Almanların kuzey ve güney cephelerine ağırlık vermeleri, Moskova üzerine yapacakları saldırıyı geciktirdi. Merkez Ordusu, Eylül'ün sonunda gerçekleştirdiği saldırıda bazı başarılar elde etti ve Vyazma yakınlarındaki beş Sovyet ordusunun etrafını sardı. Ekim ortasında Moskova'da panik havası hâkimdi: Dosyalar yakılmış, diplomatik temsilciler, hükümet büroları ve uzman personel çok hızlı bir şekilde Volga kıyısındaki Kyubişev şehrine taşınmıştı. Sıradan insanlar, trenlere, otobüslere ve kamyonlara, kendilerini şehrin dışına götürebilecek herhangi bir ulaşım aracına binme telaşı içine girmişlerdi.

Fakat Stalin başkentte kalmaya karar verdi ve Moskovalılara moral vermek için bu kararını herkese duyurdu. Sözleri, direniş isteğini köklü bir biçimde etkiledi. 7 Kasım'da, Kızıl Meydan'da her zaman olduğu gibi devrim günü için bir merasim düzenlendi. Törenin ardından birlikler doğruca yaklaşık 65 kilometre uzaklıktaki cepheye gittiler. Aynı dönemde, güz yağmurları, çoğu yolu çamurdan şeritlere dönüştürmüş, Almanların motorlu araçlarının geçişini zora sokmuştu. Daha da önemlisi, kış erkenden bastırmaya başlamıştı. Bu, Sovyetler'in lehine bir gelişmeydi; bunun nedeni, Rusların soğuktan daha az etkilenmeleri değil, iletişim hatlarının çok daha kısa hale gelmesiydi. Alman ordusu, hazırlıklarını kış dönemini hesaba katmadan yapmıştı ve partizanlarla dolu binlerce ki-

48 Richard Overy, *Russia's War* (Londra: Allen Lane, 1998), 87.

lometrelik bölgeyi geçerek askerlerine kürk şapkalar, paltolar ve taşıtlarda kullanılacak antifreez ulaştırmakta zorlanıyordu.

Jukov, Moskova'nın savunmasından sorumlu komutan olarak tayin edildi; önce mağlup olmuş birliklerden geriye kalanlarla hemen bağlantıya geçmesi ve Moskovalılardan müteşekkil milis kuvvetleri oluşturması gerekiyordu. Aralık'ta Stavka, Uzakdoğu'dan ek birlikler getirdi ve Tokyo'dan istihbarat raporları gönderen Richard Sorge, Japonya'nın bir saldırı yapma ihtimalinin olmadığı konusunda Stalin'i ikna etti. Birçok Moskovalı daha sonra aktardıkları savaş anılarında, kış muharebesi için hazırlanmış ve şehri boydan boya geçen bu yeni gelen birliklerin kendilerini ne kadar rahatlattığını aktarırlar.

Birlikler tam zamanında gelmişti çünkü Almanlar çoktan Moskova'nın eteklerine ulaşmışlardı: Bugün Moskova'ya giden turistler, Şeremetovo Havaalanı yolunda büyük bir tank kapanı görürler ki bu, Almanların Moskova'ya doğru ulaştıkları en son noktayı işaret eder. 5 Aralık'ta Jukov, karşı atağa geçerek Almanları 128 km geriye püskürttü ve bu aşamada, sınırda belli bir istikrar sağlayarak 1942'deki harekât için hazırlıklar yapmak istedi. Fakat Stalin, Alman merkez ordusunun etrafını sarmak için saldırının devamı konusunda ısrar etti. Böyle bir girişim, Kızıl Ordu'nun kapasitesinin çok dışındaydı: Ve sonuçta, 400.000 kişi daha yaşamını yitirdi.

En azından ezici bir mağlubiyet önlendi ve bu bile tek başına olağanüstü bir başarıydı. Moskova önlerindeki muharebe, Alman Blitzkreg stratejisinin ciddi anlamda geri teptiği ilk olaydı. Fakat nihayetinde sadece bir geri çekilişti ve Stalin'in bu başarıdan sonuna kadar faydalanmak istemesi neredeyse bir felakete neden oluyordu. 1942 baharının sonunda ve yazında Wehrmacht yine geniş alanlarda, ama bu kez Panzer bölükleri için mükemmel bir hava ve coğrafyaya sahip Doğu Ukrayna ve Don bozkırlarında önemli başarılar elde etti. Kırım ve Don Nehri üzerindeki Rostov'u teslim aldı. Aynı zamanda diğer bazı Alman birlikleri de Kafkasya'ya doğru ilerlediler ve Nazilerin sembolü olan gamalı haçı Elbruz Dağı'na diktiler. Sovyet vatandaşları "Daha ne kadar geri çekilebiliriz," diye düşünmeye başladılar. 28 Temmuz tarihli ve 22 numaralı emirle bütün birliklere *ni şagu nazad!* (Bir adım bile geriye git-

meyin!) komutu verildi. "Paniğe kapılanlar" ve "korkaklar", idam cezasıyla veya en pis ve en tehlikeli işleri yapan taburlara gönderilmekle tehdit edildiler.[49]

Savaşın dönüm noktası Stalingrad'da yaşandı. Alman birlikleri, Stalin'in adını alan ve Volga boyunca 65 km kadar uzanan bu sanayi şehrinde, savaş boyunca gördükleri en şiddetli ve en güçlü direnişle karşılaştılar. Eğer şehri teslim alabilseydiler, Volga'yı geçecekler, hem Moskova'nın hem de Leningrad'ın etrafını saracaklar ve Sovyetler Birliği'ni, Ural Dağları'nın diğer yanında tepesi kesik bir kuzey devleti haline getireceklerdi.

Fakat teslim alamadılar. Sovyet birlikleri yerlerini korudular. Ardı ardına yıkılmış binalar, Sovyetler'in içindeki gücü ve kapasiteyi ortaya çıkardı ve onları küçük gruplar halinde savaşmaya itti. Bazen ellerinde tuttukları bölgeler o kadar küçüktü ki, Alman uçakları ve tankları, kendi adamlarını öldürecekleri korkusuyla bu alanları vuramadılar. Zaten sokak savaşı Wehrmacht'a göre değildi: Tanklar ve motorlu birlikler sınırlı alanda sıradan bir piyade bölüğüne dönüştüler. Ayrıca, Almanlar giderek genişleyen, kullanılabilecek tek demiryolu hattına ve kaba iniş pistlerinden hareket eden uçaklara sahip bir iaşe hattı üzerinde savaşıyorlardı.

Bu noktada Sovyet komutasında çok önemli bir değişiklik meydana geldi. Hitler'in aksine Stalin, hatalarından ders alma yeteneğine sahip bir liderdi. Generallerini dikkatle dinledi ve yeterince hazırlık yapılmadan girişilecek bir saldırının özellikle böyle acil bir durumda intihar etmek olduğunu anladı. Eylül'de Jukov, Stalin'e Don havzasından Rostov'a doğru bir karşı stratejik saldırı başlatılabileceğini ve böylece Kafkasya'daki ve Stalingrad'daki Alman ordularının merkezle bağlantılarının kesilebileceğini; ancak bunun için yaklaşık iki aylık bir hazırlık gerekeceğini bildirdi. Bu zaman zarfında, Jukov'a göre, General Çuykov ve Yeremenko'nun şehir içinde muhasara altına alınmış ordularının çok fazla destek olmadan savaşması gerekiyordu. Stalin, Jukov'un tavsiyelerine uydu ve ona planlarını uygulaması için izin verdi.

Ayrıca o dönemde Stalingrad'daki güç hiyerarşisinde de önem-

49 David M. Glantz ve Jonathan House, *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler* (Lawrence: University of Kansas Press, 1995), 121.

li bir değişiklik yaşandı. Daha 1940'ta, 1917 öncesi dönemden gelen subaylara unvanları iade edilmişti. Şimdi üniformalarındaki altın şeritler ve omuz bantları üniformalarına tekrar konuldu ve bu bantlara Rusya'nın geçmişteki büyüklüğünü yansıtan ve sadece subaylara özgü, Mihail Kutuzov ve Aleksandr Nevski nişanı gibi bazı yeni süslemeler eklendi. Siyasi komiserlerin konumu, "politik yardımcılar" (*zampolity*) statüsüne indirildi ve askerî kararlara müdahale etmekten men edildiler. Bu statü değişikliği, kalıcı bir değişiklikti. Sovyet askerî birliklerindeki subaylar, bu dönemden itibaren diğer sosyal gruplardakilerden veya mesleklerdekilerden çok daha fazla bir özerkliğe sahip oldular.[50]

Artık Kızıl Ordu, birliklerini Almanlar gibi kullanmayı; tanklarını büyük, Katyuşa havan toplarıyla ve hava uçaklarını etkisiz hale getirecek silahlarla donatılmış hızlı hareket eden oluşumlara yoğunlaştırmayı öğrenmişti. Ayrıca Sovyetler, tankların açtığı bölgeleri hızlı bir biçimde işgal edebilecek motorlu piyade bölükleri oluşturmuştu. Bunun yanında, gelişmiş radyo sistemiyle, kara birlikleriyle bağlantı halinde olan ve büyük bölükler halinde hareket eden bir hava gücüne sahipti. Sovyet endüstrisi, şimdi kendisini tanklar, uçaklar ve her türlü silah olarak göstermekteydi. Sovyet subayları (zor bir yolla da olsa) modern makine savaşında tecrübe kazandıkça ve savaş malzemeleri iyileştikçe, komuta ve kontrol her düzeyde çok daha etkili olmaya başladı.[51]

19 Kasım'da başlayan Uranüs Operasyonu, Kızıl Ordu'nun daha önce denediklerinden çok daha planlı idi ve çok daha iyi bir stratejik manevraya sahipti. [Bu yüzden] bütün amaçlarına ulaştı. Ocak 1943 sonlarında, Alman Altıncı Ordusu Stalingrad'da kuşatılıp yok edildi; Kafkasya'daki Alman birlikleri ise çok hızlı bir biçimde çekilmeye zorlandı.

Sovyetler'in gücünü topladığını gösteren bir diğer olay, Temmuz'da Wehrmacht'ın Kursk civarında başlattığı büyük ve dikkat-

50 Politik komiserler, savaştan önce önemlerini kaybetmişlerdi fakat sonra yeniden önem kazandılar. Alexander Werth, *Russia at War, 1941-1945* (New York: Carroll and Graff, 1964), 414-416; John Erickson, *The Road to Stalingrad,* cilt 1: *Stalin's War with Germany* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1975), 22-24, 371-372.

51 Overy, *Russia's War,* 187-193.

lice hazırlanmış bir panzer saldırısı sırasında yaşandı. Burası Almanlar için operasyonlar açısından hem coğrafya hem de hava koşulları açısından ideal bir bölgeydi fakat şimdi Kızıl Ordu Alman ordusuna eşit bir güce ulaşmıştı ve buradaki Alman saldırılarını başarılı bir şekilde geri püskürtmekteydi. Wehrmacht, hâlâ önemli bir savaş gücü olmasına rağmen, artık Kızıl Ordu'yu geri çekilmeye zorlayan hatta uzun vadede onu kontrol edebilen bir güç olmaktan çıkmıştı.

Aynı dönemde Sovyet devletinin ve toplumunun bütün kaynakları mümkün olan en iyi şekilde savaşa seferber edilmişti. 1941'in ikinci yarısında ve 1942'nin başında, önemli sayıdaki sanayi malzemesi, çoğu zaman tüm fabrikalar, düşmanın ezip geçme ihtimaline karşı daha güvenli olan doğu bölgesine kaydırıldı. Binlerce işçi, makinelerinin ardından Volga havzası, Sibirya, Kazakistan veya Orta Asya'ya gittiler. Şubat 1942 tarihli bir bildiriyle bütün sağlıklı nüfus savaş için seferber edildi. İzin günü ayda bir günle sınırlandırıldı ve zorunlu mesai uygulaması başlatıldı; böylece haftada 55 saat çalışmak bir kural haline geldi. Bazıları, özellikle demiryolu ve savaş levazımı sektörlerinde çalışanlar, askerî bir disiplin altındaydılar; böylece izin verilmediği halde işe gelmemek, polis tarafından tutuklanmak demekti. Bu tür, sert, otoriter bir tavır çok da gerekli değildi çünkü Sovyet işçilerinin çoğu zaten çok vatanseverdiler ve ayrıca temel yaşam gereksinimlerini gidermek için patronlarına her zamankinden çok daha fazla ihtiyaçları vardı.[52]

Başarılı bir seferberliğin sonucu olarak, 1943 ortasında Sovyet endüstrisi, bombardımanlar yüzünden askerî malzeme üretiminin kesintiye uğradığı Alman sanayiinden çok daha üstündü. Sovyet endüstrisinin zayıf olduğu alanlarda, ihtiyaç duyulan kamyonlar, araba lastikleri, patlayıcı kimyasallar, telefon kablosu, telefonlar ve "ikinci cephe" adını alan et kutuları (SPAM) gibi malzemeler, daha önce yapılan Lend-Lease Anlaşması uyarınca ABD'den ve İngiltere'den getirtildi. Kruşçev'e göre, Stalin Lend-Lease Anlaşması'nın yaptığı katkıdan etrafındakilere birkaç kez bahsetti ve

52 John Barber ve Mark Harrison, *The Soviet Home Front, 1941-1945: A Social and Economic History of the USSR in World War Two* (Londra: Longman, 1991), 127-132,163-167.

bir keresinde "Eğer Almanya ile bire bir baş etmek zorunda kalsaydık, sanayimizin çoğunu kaybettiğimiz için başarılı olamazdık," dedi.[53]

Bu üstünlük Kızıl Ordu'nun, ilk başta Almanlar tarafından uygulanan ve onlara başarı kazandıran birleşik operasyon stratejisini, şimdi çok daha kendinden emin bir biçimde uyarlamasını sağladı. 1944 yazının başında Beyaz Rusya'da ve Ukrayna'da gerçekleştirilen bir dizi saldırı, Almanları en nihayet 1939-40'ta işgal edilen yerler de dahil olmak üzere Sovyetler Birliği'nin tamamen dışına itti ve Sovyet askerlerini Polonya, Slovakya, Macaristan ve Romanya içlerine sürdü.

Sovyet birlikleri 1944'teki savaşlardan yorgun düştüğünden ve özellikle Wehrmacht batıda işgalci müttefik güçleriyle başa çıkmak zorunda olduğundan, savaşın son dönemleri beklendiğinden çok daha uzun sürdü. Bu zorluklar, Kızıl Ordu'nun Wehrmacht'a saldırmak için neden beş ay (Ağustos 1944'ten Ocak 1945'e kadar) beklediğini çok iyi açıklar. Fakat gecikmenin çok sağlam politik bazı nedenleri de vardı. Ağustos 1944'te komünist olmayan Polonya ordusu, başkentlerini Almanlardan tek başlarına kurtarmak için harekete geçti. Sovyetler, Almanlar Polonyalıları ezinceye ve başkentleri Varşova'yı alıncaya kadar beklediler.

Savaşın son aylarındaki Sovyet kayıpları inanılmaz ağırdı. Alman işgaline gösterilen şiddetli direniş yüzünden 300.000'den fazla insan öldü ve 1,1 milyon insan yaralandı.[54] Birliklerinin Sovyet halkına yaptığı kötülüklerin tam olarak farkında olmayan Almanlar bile Rusların bu kötülüklerin intikamını korkunç bir biçimde alacağını biliyorlardı. Sovyet komutanlar, adamlarının tecavüz, yağma ve katliam yapmalarını, sadece askerî disiplini bozdukları durumda engellediler: Alman halkının karşılaştığı acıları hak ettiğine inandılar ve bu yüzden onların başlarına gelenlerle pek ilgilenmediler. Onlara göre bu, Alman ve Rus ulusları arasındaki bir yok etme savaşıydı. İlla Erenburg, gazetesinde bunu şu sözlerle

53 B. Sokolov, "Lend-Lease in Soviet Military Efforts, 1941-1954," *Journal of Slavic Military Studies* 7 (1994), 567-586; *Khrushchev Remembers*, 84.

54 Sayıların temel alındığı eser, John Erickson, "Soviet War Losses: Calculations and Controversies," John Erickson ve David Dilks, ed., *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994), 265-266.

ifade etmişti: "Almanlar insan değil... eğer bir Alman öldürmüşseniz, bir tane daha öldürün. Hiçbir şey insana Alman cesetleri kadar keyif veremez."[55]

Bu nedenle Ocak 1945'te başlayan Vistula-Oder operasyonu, Berlin'e kadar olan 645 kilometrelik mesafeyi dört ayda aldı ve ağır kayıplara neden oldu. Sovyet birliklerinin sayısı, başlangıçta Alman birliklerine göre üç kat daha fazlaydı ve bu fark giderek daha da açıldı fakat Almanlar hâlâ kararlı ve iyi donanımlıydılar ve son güne dek çok iyi savaştılar. Fakat bunlara rağmen, Hitler 30 Nisan 1945'te intihar etti ve Reichstag binasının tepesine üzerinde orak ve çekiç sembollerinin olduğu bir Sovyet bayrağı çekildi. 9 Mayıs'ta, Almanlar kayıtsız şartsız teslim oldular.

Sovyetler Birliği muzaffer ama yıkılmış bir haldeydi. Savaş alanındaki kayıpları muhtemelen 8,5-8,7 milyondu ve buna bir de göç eden, göç ettirilen ve savaş sonucu hastalık, açlık veya doğrudan düşman saldırısı yüzünden ölen insan sayısı eklenirse, toplam insan kaybı büyük rakamlara ulaşır. 1939 yılı nüfus sayımına ait son dönemde yapılan bazı yayınlar, Sovyetler Birliği'nin savaştan hemen önceki nüfusunun 191 milyon olduğunu gösterir. Büyüme oranı göz önüne alındığında bu nüfusun 1946'da 212,5 milyon olacağı varsayılır. Oysa gerçekte bu tarihteki nüfusu 168,5 milyondu. Sonuç olarak "evrensel kayıplarının toplamı"; savaş nedeniyle doğmamış 10 milyon bebek ve Almanlardan ziyade Sovyetler'in kendi yaptığı fenalıklar yüzünden çalışma kampları ya da cezai yerleşimlerde ölen kişiler de dahil 44 milyondu. Kesin rakamlar vermek tam olarak mümkün değil fakat mevcut bilgiler ışığında savaştan dolayı 25-27 milyon insanın yaşamını yitirdiğini ileri sürmek çok da mantıksız olmayacaktır.[56]

Sovyet liderleri hem askerî birlikleri ve askerî sanayiyi hem

55 Werth, *Russia at War*, 414.

56 Savaş kayıpları hakkında en ayrıntılı bilgiler için bkz. G. F. Krivosheev, ed., *Grif sekretnosti sniat: poteri vooruzhennykh sil SSSR v voinakh, boevykh deistviiakh i voen-nykh konfliktakh* (Moskova: Voenizdai, 1993); for broader figures, see L. E. Poliakov, *Tsena pobedy: demograficheskii aspekt* (Moskova: Finansy i statistika, 1985). 1939 nüfus sayımının analizi için bkz. V. S. Kozhurin, "O chislennosti naseleniia SSSR naka-nune velikoi otechestvennoi voiny," *Voenno-istoricheskii zhurnal*, no. 2 (1991), 21-26. Sorunların genel bir değerlendirmesi için bkz. Erickson, "Soviet War Losses."

de kolektifleştirme ve terör yüzünden kendisinden soğuttuğu sivil halkı seferber etmeyi nasıl başarmıştı? Bunun cevabı her şeyden önce, savaşın anavatanı savunma savaşı, hayatta kalma savaşı olması ve tamamen acımasız ve insan hayatına hiç değer vermeyen bir düşmana karşı yapılmış olmasında yatar. Bir Sovyet albayı, bu konudaki görüşlerini bir İngiliz gazeteciye şu sözlerle açıklamıştır: "Bunu söylemek korkunç bir şey fakat Almanlar esirlerimize kötü muamele ederek ve onları aç bırakarak aslında *bize yardım ettiler.*"[57]

1941'de, Baltık devletlerinde ve Batı Ukrayna'daki halk, Almanları kendilerini baskıcı komünist rejimden kurtaracak özgürlükçüler olarak düşündükleri için ilk başta sıcak karşılamışlardı. Ancak Alman komutasının ulus-devletlere, hatta normal bir yaşama bile izin vermeyeceği anlaşılınca, bu hava kısa bir sürede dağıldı. Baltık bölgesi Reichs Valisi Ostland tarafından; Ukrayna ise "Özgür Ukrayna diye bir şey yoktur. Amacımız Ukraynalıların Almanya için çalışmasını sağlamak," sözlerini sarf eden Reich Valisi Eric Koch tarafından yönetilmeye başlandı.[58] Kapanan kiliseler yeniden açıldı fakat şahsa ait çiftliklere izin verilmedi: *Kolhoz*lar komünistler açısından olduğu kadar Nazi sömürgecileri açısından da faydalıydı. Sağlıklı erkekler ve kadınlar, buluğ çağındakiler de dahil, toplanıldı ve Alman fabrikalarında ve madenlerinde çalıştırılmak üzere zorla göçe tabi tutuldu. Buna itiraz edenler ibret olsun diye herkesin gözü önünde asıldı. İşgal altındaki bölgelerde yaşayan milyonlarca insan, asker ya da sivil olarak Almanlar için çalıştı ya da onlarla işbirliği yaptı; çünkü bunların alternatifi işkenceli bir ölümdü.

Ama her zaman değil. Almanların komünizm karşıtı bir Rus hareketini destekleyeceğini ümit eden birkaç kişi, onlarla işbirliğini tercih etti. Bunlardan en dikkat çekeni, Aralık 1941'deki Moskova savunmasının kahramanlarından biri olan Andrey Vlasov idi. 1942 yazında, Sovyetler'in performansının yerlerde süründüğü bir dönemde, kuzey cephesinde Almanlara esir düşen Vlasov, kendi-

57 Werth, *Russia at War*, 388-389.

58 David Marples, *Stalinism in Ukraine in the 1940s* (Basingstoke: Macmillan, 1992), 50.

sini yakalayanlar tarafından Sovyet savaş esirlerini Wehrmacht'a çekmek amaçlı bir harekete liderlik etmesi için teşvik edildi. Vlasov, 1943'te onlara yazdığı bir çağrıda, komünizmi reddetmesinin nedenlerini sıraladı. Bunlar; *Kulak*lara karşı girişilen (ve babasının ölümüne neden olan) hareket, kitle terörü, ordu subaylarının politik komiserlerce aşağılanması ve "Rus olan her şeyin ayaklar altında çiğnenmesiydi."[59]

Vlasov, Ekim Devrimi'ni ve Sovyet devletinin vurguladığı; kamu hizmetlerinin millileştirilmesi, ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetleri, emeklilik ve sosyal güvenlik hakları gibi birçok konuyu içeren bir politik program hazırladı. Komünistlerden, tarım ürünleri için bir piyasa önerisiyle ve perakende satış ve milletler için gerçek anlamda özerklik planıyla ayrıldı. Nazilerin desteğiyle oluşturulmasına rağmen programında Yahudi düşmanlığından hiçbir eser yoktu.[60] Program muhtemelen o dönemde çoğu Sovyet vatandaşının, –en azından savaş sonrası dönemde Harvard anketörlerinin görüştüğü Sovyet vatandaşlarının– isteklerini yansıtan bir programdı.[61] Zayıf yönü, Hitler'in Rus milliyetçiliğini teşvik etmek gibi bir niyetinin olmaması ve ona kendi ordusunu veya kendi politik hareketini oluşturması için 1944 güzüne kadar izin vermeyecek olmasıydı ki, bu tarih de, olayların akışını değiştirecek bir gelişme için çok geçti. Bu nedenden dolayı birçok esir Sovyet subayı, amaçlarına sempati duymalarına rağmen Vlasov'a katılmayı reddettiler. Hem Stalin'den hem de Hitler'den ayrı bir Rus ulusal özgürlük hareketi projesinin uygulanması çok güçtü. Sonunda, ilginçtir ki Vlasov'un savaştığı tek ordu, Alman ordusu oldu. Adamları, Mayıs 1945'te başkentlerini SS birliklerinden kurtarmak isteyen Çeklere yardım ettiler.[62]

---

59 V. Shtrik-Shtrikfelt, *Protiv Stalina i Gitlera: General Vlasov i russkoe osvoboditel'noe dvizhenie* (Frankfurt am Main: Posev, 1975), 423.

60 Programın yeni biçimi için bkz. Catherine Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigre Theories* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 206-209.

61 Alex Inkeles ve Raymond A. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (New York: Atheneum, 1968), bölüm 10.

62 Sergej Fröhlich, *General Wlasow: Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin* (Cologne: Markus, 1987).

Çoğu Sovyet vatandaşı, topraklarının Almanlar tarafından işgaline ellerinden geldiğince direndiler. Beyaz Rusya'da ve Ukrayna'da, Leningrad, Kalinin (Tver), Smolensk ve Bryansk gibi eyaletlerde yalnız bırakılmış Kızıl Ordu askerleri, ormanları ve uzak köyleri esas alan silahlı çeteler kurmak amacıyla, Almanların elinden kaçan kadın erkek Sovyet esirlerine ve işgalcilerin davranışlarından rahatsızlık duyan yerel sivillere katıldılar. Almanların kullandığı yolu ve demiryolu trafiğini kesmek ve malzeme depolarına ve daha zayıf konumda bulunan arka saflara saldırmak için düzenli olarak dışarı çıktılar. Stavka, onlarla bağlantıya geçmeye hatta onların operasyonlarını yönetmeye çalıştı. Ve bunu nadiren fakat etkili bir biçimde başardı. Partizanlar, Almanların halihazırda gergin olan iletişim hatlarına saldırarak ve cephe için gereken birliklerin yönünü değiştirerek Sovyet galibiyetine önemli bir katkıda bulundular. Aynı zamanda hem Beyaz Rusya'da hem de özellikle Ukrayna'da ayrılıkçı eğilimi güçlendirdiler. Buralardaki Alman karşıtı hareket, savaştan sonra Sovyet karşıtı harekete dönüştü ve bastırılıncaya dek ormanlarda yaşamaya devam etti.[63]

Komünist Parti, ülkeyi savaşta iken barışta olduğundan çok daha etkili bir biçimde yönetti. Bu şaşırtıcı değildi: Gördüğümüz gibi, parti iç savaş ruhundan derinden etkilenmiş ve barış zamanında bile propagandasını askerî terimlerle ifade etmişti. Bunlar, acil durumlarda sivil halkın hızlı bir biçimde seferber edilmesini sağlamak için kullanıldı. Almanlar, geride güvende olduğu düşünülen bir kasabaya yaklaştıkça; parti, yerel savunma komiteleri kurulmasına, kadınların, gençlerin ve eli ayağı tutan yaşlıların bu komitelere çekilmesine ve böylece savunma hatlarının ve kalelerinin güçlendirilmesine ve düzenli birlikler gelinceye dek işçilerden milis kuvvetleri oluşturulmasına öncülük etti. Silahlı malzeme sanayisi ile ünlü Tula, Ekim-Kasım 1941'te teslim alınmaktan böyle kurtarıldı.

Bu türün en ünlü örneği, parti sekreteri Jdanov'un, şehrin askerî ve sivil savunması için parti temsilcilerinden, şehir sovyetinden, NKVD'den ve parti sekreterinden müteşekkil bir Savunma Konse-

63 Leonid D. Grenkevich, *The Soviet Partisan Movement, 1941-44: A Critical Historiographical Analysis* (Londra: Frank Cass, 1999).

yi kurduğu Leningrad idi. Fakat konseyin bağımsız tavrından şüphe duyan Stalin, şehrin kuşatılmasıyla birlikte, dışarıyla bağlantısı kesilen konseyin dağıtılması için emir verdi.[64]

Leningrad'ın, 1941 Ağustos'undan Ocak 1944'e kadar SSCB'nin geri kalanıyla bağlantısı koptu ve özellikle şehir halkı ilk kış boyunca diğer her yerde karşılaşılan şartlardan çok daha ağır şartlara dayanmak zorunda kaldı. Tam bir rakam belirtmek mümkün olmasa da, kuşatma sırasında bir milyon ya da daha fazla sayıda insanın öldüğü tahmin edilmektedir.[65]

Parti sekreterleri, bu bölgelerdeki önde gelen sanayi girişimlerini her zaman kolladılar. Bu görev savaş zamanında çok daha önemli hale geldi. Çelyabinsk'in birinci parti sekreteri Nikolay Patoliçev, Moskova'daki Devlet Savunma Komitesi'nden birinin her gün Magnitogorsk metal kartelini ve Çelyabinsk traktör fabrikasını aradığını ve her şeyin yolunda gidip gitmediğini kontrol ettiğini aktarır. Parti yerel sekreterinin, darboğazları belirleyip, insan gücünü, yiyecek malzemelerini, gaz, yedek parça vesaire gibi üretim için gerekli tüm araçların tam olmasını sağlaması beklendi. Patoliçev'in aktardığına göre, "*obkom* sekreterinin bir iş günü, *Pravda* ve demiryollarındaki durumu incelemesiyle başlıyordu."[66]

Parti sekreterleri, işlerini tam olarak yerine getirdikleri sürece, en azından o an için tutuklanma korkusu duymalarına gerek olmadığını bilirlerdi. Üstelik savaş süresince, zorlukların üstesinden gelmek ve sorunları aşmak için, partide, devlette ve askeriyede birlikte çalıştıkları meslektaşlarıyla geliştirdikleri kişisel ilişkiler uzun süre devam etti ve 1970'lere kadar parti ağının temel yapısını oluşturdu. *Nomenklatura* hiyerarşisine yeni bir dayanıklılık ve istikrar kazandırdı ve ona savaş sırasında test edilmiş arkadaşlıkların yakın kişisel bağlarını kazandırdı.

İaşe meselesi, parti-devlet kadrosunun baş etmek zorunda kaldığı, özellikle bu alandaki üretim savaştan önce de yetersiz olduğu için, en önemli sorundu. Şimdi bazı ekstra engeller söz konu-

64 Harrison E. Salisbury, *The Siege of Leningrad* (Londra: Secker & Warburg, 1969), 217-220.

65 *A.g.e.*, 514-518.

66 N. S. Patolichev, *Ispytanie na zrelost* (Moskova: Politizdat, 1977), 171, 213.

suydu: Alman ilerleyişi ülkeyi, buğdayın üçte birinden fazlasının, sanayi ürünlerinin yarısının ve şekerpancarının hemen hemen tamamının üretildiği yerlerden yoksun bırakmıştı. *Kolhoz*da iş görebilecek erkeklerin çoğu orduya alınmıştı: Onların yerini kadınlar, gelişmekte olan çocuklar, yaşlı erkekler ve hatta gaziler almıştı. Tarımın kerestecilikle desteklendiği Arhangel *oblast*ından gelen roman yazarı Fyodor Abramov, Alman işgalinin sonuçlarını şöyle açıkladı:

> Hayatları boyunca çalışmaktan yorulmuş yaşlı adamları zorla dışarı çıkardılar, okul sıralarındaki gençleri okullarından çekip getirdiler ve burnu sümüklü kızları köknar ağaçları üzerinde çalışmak zorunda bıraktılar. Ya kadınların, çocuklu kadınların, bu yıllarda çektiklerine ne demeli! Onlara yaşlarından dolayı ya da başka şey için hiçbir ödenek sağlanmadı. Başarısız olup, orada ölebilirdik fakat görevi tamamlamadan geri dönmeye cesaret edemezdik! Çünkü yaşamımız söz konusuydu! Haydi, metreküplerimizi alalım! Cephedekilerin onlara ihtiyacı var! En azından paylarına düşen yemeği huzur içinde yiyebilselerdi – ama hayır önce çocukların aç karınlarını doyurmaları gerekti.[67]

Bu nedenle savaşın ilk dönemlerinde yiyecek üretiminin felaket derecesinde düşmesine şaşırmamak gerekir. 1940'ta 95,5 milyon ton olan buğday rekoltesi 1942'de sadece 30 milyon tondu; domuzların sayısı ise 22,5 milyon iken 6,1 milyona düştü.[68]

Sovyet yetkililer, iç savaş döneminin hatalarını tekrar etmediler. Yiyecek sıkıntısını hem zor kullanarak hem de toleransla gidermeye çalıştılar. Bir yandan Abramov'un ima ettiği gibi, kolektif çiftliklerin üretmesi gereken miktarı artırdılar; bir yandan da özel tarım üzerindeki kısıtlamaları kaldırdılar ve piyasanın serbestçe işlemesine izin verdiler. Fabrika işçilerinin, kendi yiyeceklerini karşılamak ya da biraz para kazanmak için kendilerine ait toprakları

67 Fedor Abramov, *Izbrannoe*, cilt 1 (Moskova: Izvestiia, 1976), 344.

68 Alec Nove, *Economic History of the USSR, 1917-1991*, 2. baskı (Harmondsworth: Penguin Books, 1991), 282; Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within*, 2. baskı (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 286-287.

ekmelerini teşvik ettiler. Bir *kolhoz* ya da fabrika işçisinin, kolektif sorumluluğunu yerine getirdikten sonra kalan enerjisini sebze, yumurta, meyve ve süt ürünleri üreterek ya da satarak istediği kadar para kazanmasına fırsat tanıdılar. Sonuçta ortaya giderek büyüyen ancak bir o kadar da pahalı bir özel ticaret çıktı. 1942 yazında trenle Murmansk'tan Moskova'ya seyahat eden Aleksandr Werth, köylü kadınların istasyonlarda her türlü yiyeceği ya çok yüksek fiyatlara sattıklarını ya da başka şeylerle takas ettiklerini yazdı.[69]

Başarıyla yaptıkları bir ek işlerinin olması, köylüleri kolektif sorumluluklarından kaçma eğilimine itti. Bazı *kolhoz* başkanları, onları motive etmek için kolektif işlerini *zveno* veya "bağlantı" sistemiyle yapmalarına izin verdi. Bir bağlantı, bir düzine kadar işçiden müteşekkil, genellikle bir aileden oluşan ve bir toprağın bütün bir yıl boyunca yapılacak işlerinden sorumlu bir grup demekti. Bu gruptakiler, birlikte çalışarak hem devletin istediği miktarda ürün üretiyorlar hem de arta kalan miktarı istedikleri fiyata satabiliyorlardı. Bazı çiftlikler, *kolhoz* hayvanları, aletleri ve gübrelerini istedikleri gibi kullanan küçük aile mülklerine dönüştü. Yiyecek üretildiği sürece, hiç kimsenin neler olup bittiğine dair soru sormasına gerek yoktu.[70]

Rejim halkın desteğini ayrıca din konusunda bazı tavizler vererek sağlamaya çalıştı. Daha 1939'da, belki de daha yumuşak bir politikanın Batı Ukrayna'daki ve Beyaz Rusya'daki Ortodoksların SSCB'ye entegrasyonuna yardım edeceği ümidiyle, Ortodoks Kilisesi'ne yönelik baskılara son verilmişti. Savaş sırasında Stalin, kiliseyle çok daha fazla uzlaşma yoluna gitti. Papazların Sovyet ordularının zaferi için dua etmelerine ve bir tank birliği için yardım toplamalarına izin verildi: Toplanan yardımların resmi olarak yetkililere teslim edildiği bir törende Moskova Metropoliti Nikolay, Stalin'den "hepimizin babası" diye söz etti.[71]

69 W. Moskoff, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), bölüm 8; Alexander Werth, *The Year of Stalingrad* (Londra: Hamish Hamilton, 1946), bölüm 3.

70 Richard Lorenz, *Sozialgeschichte der Sowjetunion* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976), 290.

71 Walter Kolarz, *Religion in the Soviet Union* (Londra: Macmillan, 1961), 49-51.

1943'te Stalin, patrikliğe ait *locum tenen*'lerle ve Metropolit Sergey ile bir araya geldi ve patrikliğin yeniden kurulmasına ve merkezi bir kilise yönetiminin, bir ilahiyat fakültesi ve üç dinî okulun yeniden açılmasına ve dinî bir derginin yayınlanmasına izin verdi. Ayrıca birçok köy kilisesinin düzenli olarak hizmet vermek için yeniden açılmasına müsaade etti.[72] Bu tavizleri, kilise ve devlet arasında tam bir anlaşma sağlandığı şeklinde yorumlamak yanlış olur. Bütün dinler, başkanlığını, halk tarafından esprili bir dille, "Tanrı'dan sorumlu halk komiseri" olarak tanımlanan G. G. Karpov'un yaptığı "Kilise İşleri Konseyi"nin denetimi altında kalmaya devam etti. Papazlar, özellikle piskoposlar, görevlerine ancak belli bir incelemeden geçtikten sonra ve Sovyet devletine sadık olmaları şartıyla getirildiler. Onların *nomenklatura* sisteminin üyeleri olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce olduğu gibi, haftalık ayinler dışında hiçbir dinî faaliyete izin verilmedi; böylece cemaat arasında gerçek bir cemaat ruhu uyandırmak için çok az fırsat tanındı.

MİLLETLERİN ZORUNLU GÖÇÜ

1920'lerde Sovyet liderleri, etnik yerleşimin yoğun olduğu bölgeler yaratmaya çalıştılar. Bunu sağlamak için örneğin Terek bölgesindeki Kossakları Çeçenlere yer açmak amacıyla buradaki yerleşimlerinden zorla çıkardılar. Böylece sınırlarının gerisinde yaşayan insanlar için ülkedeki yaşamın daha çekici hale geleceğini ümit ettiler. Örneğin Polonya'daki Ukraynalıların Sovyet Ukrayna'sına göç etmek ve yerleşmek isteyeceğini düşündüler. Fakat 1930'lardaki karışıklıklardan sonra ve Avrupa'da gerginliğin artmasıyla birlikte bu iyimser hava giderek kayboldu. "Piyemento" ilkesinin* Sovyetler Birliği'nin avantajına olmayacağına dair bir

72 Felix Corley, *Religion in the Soviet Union: An Archival Reader* (Basingstoke: Macmillan, 1996), 139-147.

(*) Piyemento İlkesi: 1815 Viyana Kongresi'nden sonra İtalyan devletlerinin çoğunu kontrolü altına alan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, müteakip 50 yıl içerisinde İtalyan devletlerinden Piyemento Krallığı'nın başını çektiği İtalyan milliyetçiliği tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bir devletin, farklı sınırlar içindeki kendi milliyetinden toplulukları tek bir "vatan"da birleştirmeye çalışmasına "Piyemento İlkesi" adı verilir.

korku uyandı. Göçmenlere muhtemel düşman ajanları olarak şüpheyle yaklaşıldı ve sınırlara yakın bölgelerde yaşayan Sovyet halkları, olası bir güvenlik riski oldukları gerekçesiyle özel kontrollere tabi tutuldular. Bazıları kitleler halinde göçe zorlandı; örneğin, 1930'ların sonunda Japonlarla yaşanan savaş sırasında Koreliler, kitleler halinde göç ettirildiler.[73]

Sovyetler Birliği, aynı nedenden dolayı, 1940-41 yıllarında, Estonya, Letonya, Litvanya ve Besarabya'yı ilhak etti. Bu milletlerin elitleri –öğretmenleri, doktorları, bilim adamları, politik liderleri– hep birlikte toplam nüfusun yüzde 5-10'unu oluşturan kesimi, sürekli olacak şekilde Sibirya'ya sürgün edildiler; onlardan boşalan yerlere ise Ruslar ve Ukraynalılar yerleştirildiler. Bu, sosyalist devrimden çok, toprak güvenliği amacına hizmet eden bir tür "etnik mühendislikti".

"Etnik mühendisliğin" en köklü operasyonu, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında gerçekleşen, halkların toplu göçüydü. 1941'de Volga havzasında ve başlıca Rus şehirlerinde yaşayan Almanlar, Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürüldüler. Özerk Volga Alman Cumhuriyeti'ne son verildi. Bu operasyonu, 1944-45'te Kırım Tatarlarının ve Kırım'da yaşayan Yunanlıların, Kalmukların, Balkarların, Karaçayevitsilerin, Çeçenlerin ve İnguşların göçü izledi. Bu halklar, doğuya doğru yaklaşık bir ay sürecek bir yolculuk için, ilkel temizlik koşullarına sahip, su ve yiyeceğin çok az olduğu, herhangi bir sağlık hizmetinin sağlanmadığı, normalde büyükbaş hayvanların taşındığı kamyonlara bindirildiler. Bu koşullarda tifüs salgını başladı ve sürgüne tabi tutulanlardan birinin daha sonra aktardığı gibi, "ölüleri uzak, terk edilmiş yerlerde verilen kısa molalarda, trenlerin hemen yanına, lokomotifin isinden daha kara bir karın içine gömdüler. (Çünkü vagonlardan beş metreden fazla uzaklaşan birisi vurularak öldürülebilirdi).

Zorla göç ettirilen bu halkların çoğu, iklimin oldukça soğuk olduğu ve hiç bilmedikleri Kazakistan veya Sibirya'ya yerleştirildiler. Gazete çıkarmaları, kendi dillerinde eğitim veren okullar açmaları yasaktı. Onların terk etmek zorunda bırakıldıkları köylerine ise

73 Terry Martin, "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing," *Journal of Modern History* 70 (1998), 813-861.

Ruslar, Ukraynalılar ve özellikle Kızıl Ordu askerleri ve onların aileleri yerleştirildiler.

Bu operasyonların, Rus ve Sovyet imparatorluklarıyla bütünleşmesi zor olan halkları cezalandırmak ve tasfiye etmek ve ayrıca stratejik olarak önemli bölgeleri boşaltarak, buralara çok daha sadık insanları yerleştirmek gibi emperyalist bir amacı olduğuna şüphe yoktur. Fakat daha sonra Sovyet milliyetçilik politikasında yapılan bir değişiklikle, zorla göçe tabi tutulanların bitmek tükenmek bilmeyen acıları, SSCB içerisindeki ilişkileri aşındıran ve körükleyen bir faktör haline geldi.[74]

VATANSEVERLİK VE VATANDAŞLIK

Göçmen yazarlar Mihail Geller ve Aleksandr Nekriç, savaşı kazandıran şeyin komünistlerin inancının aksine, Rus vatanseverliği olduğunu ileri sürerler.[75] Ve gerçekten de savaşın çoğu insanı şaşırtan bir Rus vatanseverliği sayesinde kazanıldığına şüphe yoktur. Bununla birlikte her şeyi bu kadar basit bir biçimde açıklamak mümkün değildir. Savaş öncesi döneme ait Marksist teorisyenler, bir sonraki mücadelenin, "çok az kan dökülerek", düşman topraklarında yapılacak bir sınıf savaşı olacağını ileri sürmüşlerdi. Fakat ortaya, çok fazla kanın döküldüğü, çoğunlukla Sovyet topraklarında yapılan ulusal bir savaş çıktı. Bu gerçek, Rusların tepkilerini tamamen değiştirdi. Sovyet devleti ve Komünist Parti sivil ve askerî kesimleri, imparatorluk ve yerel halkları birbirlerine çarların son yüzyılda yaptıklarından çok daha iyi bağladı. Yerel topluluklar, Leningrad örneğinde olduğu gibi, kendi seferberliklerini ve savunmalarını savaş devam ettikçe giderek iyileşen genel bir komuta ve kontrol sistemi çerçevesinde kendileri yaptılar. Rus asker-

74 Alexander Nekrich, *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War* (New York: W. W. Norton, 1978); N. F. Bugai, "K voprosu o deportatsii narodov SSSR," *Istoriia SSSR*, no. 6 (1989), 135-144; ve aynı yazar, "Pravda o deportatsii chechenskogo i ingushskogo narodov," *Voprosy istorii*, no. 7 (1990), 32-44.

75 Mikhail Geller ve Aleksandr Nekrich, *Utopiia u vlasti: istoriia Sovetskogo Soiuza s 1917g do nashikh dnei* (Londra: Overseas Publications Interchange, 1986), 492-496.

lerinin azim, tahammül ve şartlara uyum sağlamak ve arkadaşları için kendini feda etmek gibi geleneksel nitelikleri, bunları çok daha iyi hale getiren ve en iyi biçimde kullanan bir sistem içinde, her zamankinden çok daha fazla öne çıktı. Rejim savaş boyunca kendi kendisiyle baş başa kaldı: Bir amaç için vardı ve halkın ruh haliyle uyum içerisindeydi. Askerî söyleminin ilk kez gerçek bir anlamı vardı ve bu söylem kendini feda etmeyi temel alan vatanseverliği destekledi ve güçlendirdi.

İkinci Dünya Savaşı, Rus milliyetçiliğinin billurlaştırılmasına her şeyden çok daha fazla hizmet etti. Bunda savaşan gençlerin ilkokulu bitirmiş ve okuma yazma biliyor olmalarının önemli bir payı vardı. Fakat asıl belirleyici olan, anavatanı, partiden ve yetkililerden bağımsız bir biçimde karar aldıkları ve kendi yaşamları için savaştıkları koşullarda, başkalarıyla birlikte, ortaklaşa savunma tecrübesiydi. Savaş gazisi ve romancı Vyaçeslav Kondratiyev'in daha sonra aktardığı üzere, "Ruslar, Rusya'nın kaderi kendi ellerine bırakılmış gibi hissettiler –bu, anavatan için sorumluluk duygusuyla karışmış, gerçek, içten bir *vatandaşlıktı*. Savaş onlar için, onların kuşağının en *önemli* şeyiydi... Vatanları için duydukları saf bir sevginin patlamasıydı. Fedakârlık ve yaşamını feda etmek duygusu, unutulmaz bir duyguydu." Diğer birçok kişi gibi Kondratiyev de bu taze sivil milliyetçilik duygusunun savaştan sonra Stalin ve Komünist Parti tarafından bastırılmasını acıyla karşıladı.[76]

Kısaca, 1945 yılı, propaganda ve gerçekliğin birbirine karıştığı bir yıl oldu. Çokuluslu Sovyetler Birliği, Ukraynalılar, Tatarlar, Ermeniler, Yahudiler ve Kazaklar gibi birçok Rus olmayan halkın kendilerini Rusya'ya tabi kıldığı ve onun liderliğini kabul ettiği bir Rus-Sovyet milliyetçiliği sonucu büyük bir zafer kazandı. Bu, Rus liderlerinin yaşayabilir çokuluslu bir devlet yaratmaya en çok yaklaştıkları andı.

Fakat böylesi bir zafer anında bile ciddi hatalar yapıldı. Kırım Tatarlarının ve diğer Müslüman halkların zorla göçü, Sovyetler Birliği'nin güney sınırlarında, onu sürekli olarak zayıflatacak bir nefretin ve kırgınlığın tohumlarını ekti. Baltık cumhuriyetleri-

76 Viacheslav Kondrat'ev, "Paradoks frontovoi nostal'gii," *Literaturnaia gazeta,* 9 Mayıs 1990, 9.

nin, Batı Ukrayna'nın ve Moldova'nın acımasız bir biçimde ilhakı da batı sınırında benzer etkiler yarattı. Bu halkların Rusya'ya ve Sovyetler Birliği'ne duydukları bitmek tükenmek bilmeyen düşmanlık, Sovyetler Birliği'nin nihai dağılışı ve çöküşünün temelini oluşturdu.

ALTINCI KISIM

ÜTOPYANIN ÇÖKÜŞÜ VE DÜŞÜŞÜ

13

İyileşme ve Soğuk Savaş

SOĞUK SAVAŞ'IN BAŞLANGICI

Zaferden sonra SSCB kendisini paradoksal ve can sıkıcı bir durum içerisinde buldu. Tarihteki en büyük savaşı kazanmıştı ve bir barış ve güvenlik dolu bir dönem beklemesi kadar doğal bir şey olamazdı. Fakat bu galibiyetin şartları, Sovyetler Birliği'ni, beklediği birçok şeyden mahrum bıraktı. ABD ve diğer Batılı demokrasilerle olan ittifakı geçiciydi ve savaşın sonuna doğru tarafların birbirlerine karşı hissettikleri şüpheler canlandı. Ortak düşmanlarının resim karesinden çıktığı 1945-46'da, savaş öncesi dönemde komünist ve kapitalist dünyalar arasında görülen savaş yeniden başladı. Üstelik şimdi Sovyetler Birliği'nin en büyük müttefikinin savaşı kazanmak için kullandığı atom bombası, büyük kara ordularını esas alan bütün hesapları altüst edecek bir tehlike arz etti. İngiliz Büyükelçi Sir Archibald Clark Kerr'in bildirdiği üzere, "ayarlı ve istikrarlı görünen denge, bir vuruşta çok esaslı bir biçimde sarsıldı. Rusya, her şeyi avucunda hissettiği bir zamanda, Batı tarafından durduruldu. Üç yüz bölüğü, değersiz hale getirildi."[1]

1 David Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956* (New Haven: Yale University Press, 1994), 154.

Rusya, güvenliği, her zaman topraklarıyla ilgili düzenlemelerde, ya belirlediği güçlü sınırlarda ya da kendisi ile potansiyel düşmanları arasına koyduğu geniş alanlarda aradı. Stalin savaşın sonuna doğru bu stratejiyi izledi ve Sovyet ordusu ile eski müttefik orduları arasına kendisine itaat eden devletlerden bir istihkâm duvarı yerleştirdi. 1944-1945 boyunca Kızıl Ordu, Polonya, Doğu ve Batı Almanya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'ı Nazilerin ve müttefiklerinin elinden alırken; komünistlerin öncülük ettiği partizanlar Arnavutluk'u ve Yugoslavya'yı özgürlüklerine kavuşturdular. Avrupa açısından Sovyetler Birliği, 1945'e kadar bütün emperyalist amaçlarını gerçekleştirmiş bir ülkeydi. İstanbul ve Yunanistan hariç, Panslavistlerce hak iddia edilen bütün topraklar ve halkları içine almıştı ve herhangi bir Avrupa ülkesinden, özellikle yeniden dirilen Almanya'dan gelebilecek bir saldırıya karşı kendisine bir *cordon sanitayre* [güvenlik kuşağı] oluşturmuştu. Fakat ne şanssızlıktır ki, *cordon sanitayre*'ler bu dönemde stratejik önemlerini kaybetmeye başladılar.

1945'teki uluslararası Yalta ve Postdam konferanslarında müttefikleri bir yandan Sovyetler Birliği'nin bu ülkelerdeki çıkarlarını tanırken; bir yandan da buralardaki rejimlerin "demokratik" olması gerektiğinin altını çizdiler. Fakat Sovyetler, "demokratik" kelimesini Truman ve Churchill'in kastettiğinden çok daha farklı bir şekilde yorumladılar. Onların bu kelimeden anladıkları, anayasal rejime dayalı bir demokrasi değil; otoriter bir yönetim altında "ortak sorumluluğu" esas alan bir demokrasiydi. Bu farklılık, komünistlerin başını çektiği koalisyon hükümetlerinin Nazilerin yönetiminden kurtarılan bölgelerde çok sıcak karşılanması sebebiyle bir süreliğine gözardı edildi. Fakat bu sıcak karşılama, komünistlerin koalisyonlara hâkim olmak ve onların Sovyet modeline göre işlemesini sağlamak amacını taşıdıklarının anlaşılmasıyla birlikte giderek kayboldu. 1941-1945 döneminde yaşadıklarından sonra, Sovyet liderlerin, mutlak bir güvenlik arayışı içinde olmaları ve başka insanlar için ne anlama geldiğine aldırmaksızın bunu başarmak için sonuna kadar gitmek istemeleri doğaldı. Eski Sovyet Dışişleri Bakanı Maksim Litvinov'a göre, soğuk savaşın en temel nedeni bu; ikinci nedeni ise Batılı güçlerin Sovyet-

ler'in istedikleri şeyin sınırlarının ne olduğunu açıkça belirtmemiş olmalarıydı.[2]

Böylece savaştan sonraki yıllarda Sovyetler Birliği, Orta ve Doğu Avrupa'da oluşmakta olan devletler üzerinde, buralarda kendisine tabi yumuşak rejimlere verdiği destek sayesinde tam bir hâkimiyet kurdu. Kızıl Ordu, gizli polis ve yerel komünistler, diğer partilerin toplantılarını dağıtmak için kullanıldı ve sosyal demokratlar, komünistlerle birleşmeye ikna edildi. 1948'e kadar bölgedeki bütün ülkelerde tek parti yönetimleri hâkim kılındı. Sonra zorla Sovyet tarzı sosyal ve ekonomik reformlar yapıldı. Sanayi millileştirildi ve merkezi planlamaya tabi kılındı. Ayrıca sendikalar merkezileştirildi, polis kontrolü altına konuldu ve sosyal güvenlik sağlayan kurumlar haline getirildi. Toprak reformuyla toprak sahiplerinin topraklarına ve özel çiftliklere el konuldu ve tarım kolektif hale getirildi. Pratik ve teknik eğitime giderek artan bir vurgunun yapıldığı ve Marksist-Leninist teorinin öğretilmesinin zorunlu kılındığı eğitim, devlet kontrolü altına alındı. Kültür ve medya, Komünist Parti'nin propaganda araçları haline getirildi.

1948'den itibaren bu ülkeleri, savaştan sonra Komintern'in yerini alan Kominform; sonra 1949'da kurulan Komekon (Karşılıklı Yardımlaşma Konseyi) ve 1955'te oluşturulan Varşova Paktı'nın bir araya getirdiği bir tür "dışarıdaki imparatorluklar" olarak düşünmek son derece normaldir. Fakat bu imparatorluk hiçbir zaman barış dolu bir imparatorluk olmadı. Göreceğimiz gibi demokrasi modelleri konusundaki ihtilaf, 1953'ten 1981'e kadar yaşanan çeşitli krizlerle test edildi. Ve bu krizler sırasında Orta ve Doğu Avrupa halkları, demokratik sosyalizmdeki konuşma özgürlüğü; muhalefet partileri ve diğer bağımsız örgütler kurma hakkı gibi temel özelliklerin kendilerine de tanınmasını talep ettiler.

Bir Doğu Avrupa ülkesi olan Yugoslavya, Sovyet blokuna dahil olmadı. Lideri General Tito, galibiyetini Kızıl Ordu'ya borçlu değildi ve Stalin'e mutlak biçimde tabi olmak konusunda isteksizdi. Kendisi çok daha radikal bir komünistti: Endüstrileşme ve kolektifleştirme konusunda çok daha ısrarlı ve "burjuva" siyasi par-

2 Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years* (New York: Oxford University Press, 1996), 23.

tilerin tasfiyesinde Stalin'in düşündüğünden çok daha hızlıydı. Tito'ya Moskova'ya ziyaretinde birkaç kez eşlik eden meslektaşı Milovan Djilas'a göre, bütün Yugoslav liderler, ikiyüzlülüğü, olumsuzluğu ve kibrinden dolayı Stalin'e uzak duruyorlardı. "O, insanlık tarihinin en zalim, en despotik kişiliklerinden biri olduğunu biliyordu. Fakat bu, tarihin kendisinden istediğini yerine getirdiğine inandığından kendisini azıcık bile olsa rahatsız etmiyordu."[3] İki lider arasındaki kişisel ilişkiler aşırı derecede soğuktu. Sonunda 1948'de Stalin Yugoslavya'yı Kominform'dan çıkardı.

Sovyet ticareti ve danışmanlarından birdenbire yoksun kalan Yugoslav liderler, kendi sosyalizmlerinin temelini yeniden düşünmeye karar verdiler ve 1917'de Rusya'da denenmiş fakat daha sonra terk edilmiş ya da etkisiz hale getirilmiş tecrübelere geri döndüler. Kendi yönetimleri altındaki ulusal cumhuriyetleri, Lenin'in "ulusal self-determinasyon" sloganı doğrultusunda, gerçek anlamda özerk kıldılar. Seçimle iş başına gelen işçi konseylerinin işletmelerdeki idarenin tamamını denetlemesine izin vererek, fabrikalarda "işçi kontrolünü" yeniden başlattılar. Kolektif çiftlikleri, kooperatifler olarak yeniden organize ettiler; kredi, pazar ve kendilerine ait toprakları edinmelerine yeniden izin verilen küçük tasarruf sahiplerine toptan alım olanağı tanıdılar. 1990'lardaki sonunu düşündüğümüzde, bu yapının uzun vadede etnik düşmanlıkları teşvik ettiğini; kısa vadede ise Leninist sosyalizmin Avrupa içinde alternatif bir model oluşturduğunu görürüz.

NÜKLEER SİLAHLAR VE BATI İLE İLİŞKİLER

Hiroşima'da ve Nagazaki'de Amerikalıların attığı atom bombalarının patlamasıyla birlikte, Orta Avrupa'daki "tampon devletlerin" ve hatta savaşı kazanmış koskocaman Sovyet ordusunun pek bir önemi kalmadı. Stalin, belki ABD'nin nükleer silahlarını yakın bir dönemde SSCB'ye çevireceğini düşünmedi fakat Başkan Truman'ın bundan dolayı güçlü bir konum talep edeceğini tahmin etti ve ona bu şansı vermemeye karar verdi. Daha çok erken

3 Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (Londra: Hart-Davis, 1962), 94-108; alıntı, s. 98.

bir dönemde, Milletler Cemiyeti'nin yerini alan Birleşmiş Milletler'in uluslararası barışı garanti edemeyeceği ve bu nedenle savaşın yine güç dengesi ile engellenebileceği sonucuna varmıştı. Bunun için, daha sonra Gorbaçev'in yapacağı gibi, Sovyetler'in dünyadaki gücünün abartıldığına dair bir izlenim uyandırmak gerekmekteydi. Bu, hiçbir savaşı risk etmeksizin, Batılı devletlerle zaman zaman karşı karşıya gelmek; ayrıca Sovyetler Birliği'nin dengeyi sağlamak amacıyla acilen atom bombası üretmesi gerektiği anlamına geliyordu.[4]

ABD'nin de güvenliğin Birleşmiş Milletler aracılığıyla başarılabileceğine dair ciddi bir inancı yoktu. Fakat buna rağmen, atom enerjisinin ve bütün nükleer aktivitelerin, onları "kontrol edecek, denetleyecek ve onlara lisans verecek" BM destekli bir kurumun gözetimi altına alınmasını öngören Baruch Planı adı verilen bir taslak ileri sürdü. Bu planın uygulanmaya konmasıyla birlikte, bütün atom bombalarını imha edeceğine ve bir daha üretmeyeceğine dair söz verdi. Stalin, bu planın, ABD'nin, Rusya'nın nükleer silahlar üzerindeki geçici tekelini dondurmasını sağlayacak bir manevra olduğunu düşündü. Zaten SSCB uluslararası bir kurumun, ne kadar değerli olursa olsun, kendisinin askerî faaliyetlerini kontrol etme hakkını kabul etmeye hazır değildi. Bu yüzden BM'deki Sovyet temsilcisi Andrey Gromyko, alternatif bir öneri geliştirdi: Buna göre bütün mevcut nükleer silahlar imha edilmeli ve üretimleri de yasaklanmalıydı. Fakat bu da taraflar arasında uzlaşma sağlamaya yetmedi.[5]

Sovyetler Birliği, politik yapısının da yardımıyla kaynaklarını nükleer silah üretimine öncelik verecek şekilde yeniden düzenledi. NKVD'nin büyük ekonomik ve cebri gücü, projeye sevk edildi. Köle işçiler, Çelyabinsk yakınlarında bir nükleer santral; Gorki yakınlarındaki Sarov'lu St. Serafim alanı üzerinde ise bir bomba üretim işletmesi inşa ettiler. Bu, çok kısa sürede mucizeler yaratan, fakat aynı zamanda büyük bir insanlık ve çevre felaketine ne-

4 N. I. Egorova, "NATO i evropeiskaia bezopasnost': vospriiatie sovetskogo rukovods-tva," A. O. Chubarian, ed., *Stalin i kholodnaia voina* (Moskova: Institut vseobshchei istorii RAN, 1998), 291-314.

5 Holloway, *Stalin and the Bomb*, 161-166.

den olan Sovyet ekonomik politikasının bir parçasıydı. Orta Asya madenlerinde uranyum kazan veya nükleer santraller diken mahkûmların birçoğu, radyasyona karşı yeterince korunmadıklarından, hapis sürelerini tamamlamalarına rağmen birçoğu yaşamını yitirdiler. 1949'da, Çelyabinsk santrali civarında yaşayan halkta, radyasyondan kaynaklı hastalıklar görülmeye başlandı ve 1951'de (gazetelerde belirtilmemiş olmasına rağmen), Tobol nehir sistemi civarındaki geniş bir alanın nükleer atıklarla kirletildiği anlaşıldı. On bin insan başka yerlere göç ettirildi ve bu kirlilikten etkilenebilecek su kaynaklarını korumak amacıyla barajlar ve havuzlar inşa edildi.[6]

Fakat bu işlerin yapılması için köle işgücü yeterli değildi. Projenin hayata geçirilebilmesi için Sovyet liderlerin uluslararası ölçekte en iyi bilim adamlarına ihtiyacı vardı. Ellerinde, Amerika'daki nükleer projeler hakkında, ajanları Klaus Fuchs tarafından sağlanan bazı bilgiler mevcuttu. Ancak, başkasının girişimleri hakkındaki hiçbir bilgi, birisinin kendi yolunu bulması için yeterli olamazdı. Sovyet liderleri, ülkeleri temel fizikte kökleri yaklaşık bir yüzyıl öncesine kadar giden güçlü bir geleneğe sahiptiler. Nükleer projelerin bilimsel koordinatörü İgor Kurçatov, bu gelenekten gelen birisiydi: 1920'lerde Abram Yoffe'nin idaresindeki Leningrad Fizik-Teknik Enstitüsü'nde stajyer olarak çalışmıştı. Yabancı ülkelere seyahat etmesi mümkün olmadığından, mektupla da olsa uluslararası nükleer fizikçi çevresinin bir parçası haline gelmişti.

Kurçatov ve meslektaşları, zorunluluk altındaydılar. Liderleri için bir bomba üretmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmak dışında bir alternatiflerinin olmadığını çok iyi biliyorlardı. Ama yaptıkları sadece zorlama ya da zorunluluktan değildi; ayrıca kendileri inandığı içindi. Onlar, savaş dönemindeki ittifakların dağıldığının farkındaydılar ve eğer ABD'nin atom bombası varsa, "özellikle ABD gibi bir ülkenin atom bombası üzerine tekel kurmasına izin verilemeyeceğinden," kendilerinin de bir atom bombasına sahip olmaları gerektiğine inandılar. Kurçatov kendisini bir asker olarak gördü ve Andrey Saharov'un belirttiği gibi gerek o, gerekse meslektaşları, "gerçek bir savaş psikolojisine sahiptiler." "Birin-

6 *A.g.e.*, 184-201.

ci sınıf bilim"in çekiciliği milliyetçilikle birleşti ve onları hem motive etti, hem de konuyla ilgili şüphelerini güçlendirdi.[7]

Ağustos 1949'da, çalışmaları başarıyla sonuçlandı ve Sovyetler Birliği Kazakistan bozkırlarında ilk atom bombası denemesini gerçekleştirdi. Stalin, bu başarıyı dışarıya duyurmaktan kaçındı. Aksine bu konudaki söylentileri dile getiren gazetecilere, ülkesinin zaten epeydir atom bombası olduğunu ima eden bir demeç verdi. Esas olan şey, garanti bir güç imajı lanse etmekti.[8]

Orta ve Doğu Avrupa'da bağımlı rejimlerin yaratılması, Batılı diplomatların, ilk Amerikalı diplomat George Kenan tarafından formüle edilen, bir tür "çevreleme/ket vurma" stratejisini geliştirmesine neden oldu. Fakat Kenan politikasını, askerî araçlarla değil; diplomasi, ekonomi ve halkla ilişkiler aracılığıyla baskı kurmak suretiyle gerçekleştirmek niyetindeydi. Gerçekte ise Amerikan politikası, öncelikle askerî bir nitelik taşıdı, çünkü ABD'nin, yalnızlık politikasını neden terk ettiğini açıklamak böyle bir politikayla çok daha kolaydı. Askerî çevreleme/ket vurma politikası, giderek nükleer bir nitelik kazandı çünkü nükleer silahlar, bütün maliyetlerine rağmen Avrupa kıtasında büyük kara orduları bulundurmaktan çok daha ucuzdu. Bu politika, Sovyet/Rusların güvensizlik duygusunu kamçıladı ve onların da silahlanması için mükemmel bir mazeret teşkil etti.[9]

SSCB'nin, Batılı güçlerle olan mücadelesinde, bir avantajı ve bir de dezavantajı vardı. O, Batı Avrupa'yı geleneksel silahlarla hemen ve doğrudan tehdit edebilecek konumda iken, ABD bu tür bir tehdide ancak çok daha büyük ve tehlikeli bir karar neticesinde nükleer silahlarla karşılık verebilirdi. Ama ABD ile gerçekten bir savaş olması durumunda, bu ülkenin Sovyet şehirlerine saldırmak için 1950'lerin sonunda olduğundan çok daha donanımlı ve hazırlıklı olduğu kesindi. Soğuk Savaş'ın çoğu şartlarını belirleyen de bu stratejik dengesizlikti.

---

7 *A.g.e.*, 203-206; Andrei Sakharov, *Memoirs*, çeviri Richard Lourie (Londra: Hutchinson, 1990), 96-98.

8 Holloway, *Stalin and the Bomb*, 265-268.

9 John L. Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (Oxford: Oxford University Press, 1982).

Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişki, Rusya'nın daha önce hiç görmediği bir rekabete dönüştü. Rusya'nın ABD ile hiçbir toprak/sınır meselesi yoktu. Esasen Rusya, birçok yönden ona benzemekteydi. Her iki ülkenin politik sistemleri de, 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesinden miras kalan mükemmel bir toplum yaratma vizyonundan doğmuştu ve her ikisi de vizyonlarını tüm dünyaya ihraç etmek amacındaydı. Her iki devlet de Avrupalı değildi ve bu nedenle birbirlerinin kültürleri hakkında, [objektif bilgilerden] ziyade içgüdüsel duygulara sahiptiler. Birçok Rus, Amerikalıların gelişmiş teknolojiyle sosyal gelişimi birleştirme yeteneklerine gıpta etmekte ve kıskanmaktaydılar. Sıkı bir komünist ve 1920'lerde Sovyet devletinin şairlerinden biri olan Vladimir Mayakovski, Brooklyn Köprüsü hakkında en coşkulu şiirlerinden birisini yazdı. Amerikan toplumunun özellikleri olarak gördükleri açgözlü kapitalizme ne kadar karşı olurlarsa olsunlar, Sovyet komünistleri, silahlanma masraflarını sınırlamak, uluslararası ilişkileri istikrara kavuşturmak ve kendi ülkelerinde geliştiremedikleri Batı teknolojisini elde etmek için Amerika Birleşik Devletleri ile her zaman bir uzlaşma ve yumuşama arayışı içinde oldular.[10]

Nükleer silahların doğası, bu ilişkiyle mükemmel bir uyum içerisindeydi. Karşı tarafı, her iki taraf için de yıkım getirmesi muhtemel olan ve bu yüzden hiç kullanılmayacak bir silahla tehdit etmek, toprak iddialarının olmadığı uzun süreli bir çatışma için son derece uygundu. İki ülke hiçbir zaman savaşa gitmedi ve nükleer caydırıcılık bunda önemli bir rol oynadı. Fakat barışı, karşı tarafı, kendi yıkımını göze almadan kullanılamayacak bir silahla tehdit etmek suretiyle uzun süre korumak da oldukça rahatsız edici bir metot ve mantıktan yoksun bir fanteziydi.

Karşılıklı düşmanlıklarını kısıtlayan şartlara rağmen, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği, birbirleriyle uyumsuz dünya görüşleri ve bunlardan doğan küresel ittifakları ve zorunlulukları sebebiyle, birbirlerinin ölümcül rakipleri olmaya devam ettiler. İçlerinden birinin, doktrinini bütün dünyaya yaymayı başar-

10 Adam Ulam, *The Rivals: America and Russia since World War Two* (Londra: Allen Lane, 1973).

ması durumunda, diğerinin küresel bir güç olmaktan çıkacağı ve kendi evinde tehlikeye gireceği muhakkaktı.

Marshall Planı, ABD'nin bunu başarma amacını içeren bir plandı. ABD sözcüsü General George Marshall tarafından 1947'de ortaya atılan plan, savaş sonrası fakirlik ve işsizliği yenmek ve böylece demokratik sistemlerin temelini oluşturmak amacıyla, Amerika'nın Avrupa ekonomik programına destek olmasını önerdi. Piyasa ekonomisini kabul eden bütün ülkeler, bu plan çerçevesinde yardım alabilirlerdi. Sovyetler Birliği Marshall planını geri çevirdi ve uydu devletlerinden de aynı şeyi yapmalarını istedi, çünkü ona göre bu planın kabulü, uluslararası ticaret bariyerlerinin aşılmasını ve Sovyet ekonomisinin işleyişi hakkında önemli bilgilerin dışarı çıkmasını gerektirmekteydi. Sovyet liderleri, kendi imparatorluklarını devam ettirmek için gereken ekonomik sistemin uluslararası serbest pazar ekonomisiyle uyuşmadığının farkındaydılar. Her halûkârda, ihtiyaç duyulan bilgi, ya gizli ya da Sovyet liderlerinin bilgisi dışındaydı çünkü onların hesaplama sistemleri normal olarak başka yerlerde kabul edilen sistemlerden çok farklıydı.

Marshall Planı'nın reddi, Avrupa'nın içindeki bölünmeleri daha da sağlamlaştırdı çünkü iki tür ekonomi yaratılmasını zorunlu kıldı. Bu süreçten en çok zarar gören ülke, demokrasi ve piyasanın Amerikan, İngiliz ve Fransız örneğine, planlı ekonominin ve komünist politik tekelinin ise Sovyet örneğine göre geliştiği Almanya oldu. İkilemin en keskin biçimde ortaya çıktığı yer, Sovyet alanında olmasına rağmen üç küçük Batılı alana sahip Berlin'di. 1948'de yeni bir para biriminin, Alman Markı'nın, hem Batı Almanya'da hem de Berlin'in batı bölgelerinde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Stalin, Berlin'in diğer şehirlerle olan karayolu bağlantısını kesti ve uluslararası bir krize neden oldu. Stalin'in amacı, muhtemel bir Batı Almanya devletinin ortaya çıkmasını ya da onun Batı blokuna dahil olmasını engellemekti.

O, Batılı güçlerin Berlin'in tamamının Sovyet nüfuz alanına girmesine izin vereceklerini düşündü; fakat nüfusun çoğunluğunun desteğini alan Batılı müttefikler, kendilerine ait alanların ihtiyaçlarını bir yıl boyunca havadan karşıladılar. Havadan nakle karşı çıkmak, uçakları vurarak düşürmek demekti ve Stalin, doğru-

dan askerî harekât gerektirecek böylesi bir girişimden kaçındı. Geri adım attı ve Batı Berlin'in ayrı bir siyasi yapı olmasını kabul etti. Soğuk Savaş'ın sıcak savaşa dönüştüğünü gören ve ABD'nin nükleer silahlara sahip olduğunu bilen Stalin, böylece kendisine bir çıkış yolu sağladı.[11]

Aslında 1950-1951 yıllarında Kore'de, SSCB ve Amerika Birleşik Devletleri arasında gerçek bir savaş çıkma ihtimali çok daha yüksekti. Görünen o ki Stalin, kendisini Asya'da Avrupa'da olduğundan çok daha kolay riske girebilecek güçte hissetti. Ayrıca, hem Japonya'da ve Güney Kore'de etkili olan Amerikalılara, hem de 1949'da gerçekleştirdikleri devrimle yeniden büyük bir güç olarak ortaya çıkmaya ve Sovyetler'in uluslararası komünizm liderliğine meydan okumaya hazırlanan Çin'e karşı Sovyet çıkarlarının altını çizme ihtiyacı duydu. Amerika'nın Güney Kore'yi savunmak için savaşa gitmeyeceğini düşünen Stalin, bu ülkeyi işgal planları yapan Kuzey Kore lideri Kim Il Sung'a destek verdi. Hata yaptığını anlayınca tavrını değiştirdi ve Kuzey Korelileri desteklemek işini Çinlilerin üzerine yıktı.[12]

Böylece İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden ilk yıllar, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin, sonuçları itibariyle potansiyel olarak yıkım ve belirsizliklerle dolu gerçek bir savaşa izin vermeden, soğuk ve şüphe dolu ilişkilerinin parametrelerini test edişlerine tanık oldu. Her biri, askerî ve dış politikasını belirlemede önceliği diğerine verdi. Geri kalmışlık ve çok daha üretken bir ekonomiye sahip olan ve savaşın etkisiyle çok daha fazla yıkıma maruz kalan Sovyetler Birliği, ABD'nin gerisinde kaldı. Sovyetler'in ABD ile eşitlik sağlama girişimlerinde her zaman kendisini aşan şeyleri yapma tehlikesi vardı. Stalin, Berlin kuşatmasını, sağlam bir direniş durumunda kaynaklarının yeterli olup olmadığını belirlemeden ve kararlaştırmadan başlatmıştı. Benzer bir şekilde 1958-1961 yılları arasında Kruşçev, Batılı güçleri Batı Berlin'den çekilmemeleri durumunda bu şehre girişleri bloke etmek-

11 Mikhail M. Narinskii, "The Soviet Union and the Berlin Crisis, 1948-49," Francesca Gori ve Silvio Pons, ed., *The Soviet Union and Europe in the Cold War* (Basingstoke: Macmillan, 1996), 57-75.

12 Sergei N. Goncharov, John W. Lewis ve Xue Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War* (Stanford: Stanford University Press, 1993).

le tehdit etti ancak onlardan sert bir karşılık alması halinde, tehdidini yerine getirmek için gerekli araçlardan yoksundu. Kruşçev, 1962 yazında Küba'ya orta ölçekli füzeler yerleştirdiğinde, amacı uluslararası sistemde Sovyetler Birliği'nin aşağılarda gezen imajını ucuz yoldan düzeltmekti. Ancak Başkan Kennedy bu füzelerin geri çekilmesini talep ettiğinde, SSCB bölgede bu füzelerini savunacak geleneksel bir deniz gücünden yoksundu. Bir nükleer savaşa hazır olmadığından, kendisinden istenileni yapmak ve geri çekilmek zorunda kaldı.[13]

Bu aşağılayıcı geri adımdan sonra, Kruşçev'i müteakip başa gelen Sovyet liderleri, Amerika Birleşik Devletleri'yle gelecekte yaşanması muhtemel bir çatışma için ne zaman olursa olsun hazırlıklı olmak amacıyla deniz ya da kara, nükleer ya da değil, her türlü silahın üretilmesine ve konuşlandırılmasına karar verdiler. Bu kararın verilmesinde Sovyet ekonomisinin, her şeyden çok silah üretimine uygun bir yapıda olmasının da önemli bir etkisi oldu. Fakat ABD, bu konuda bile, özellikle teknolojik olarak çok daha karmaşık ve bilgisayarların rehberlik ettiği silahlar alanında, SSCB'den çok daha iyi bir performans gösterebilecek durumdaydı.

1980'li yılların başına kadar Sovyetler Birliği, görece zayıflığını ABD'yi değil, Batı Avrupa ülkelerini hedef alan orta ölçekli SS–20 füzeleri yerleştirerek gidermeye çalıştı. Amaç, Batı Avrupa'yı esir almaktı: Bu bölgeye yapılacak muhtemel bir füze saldırısı ABD'yi doğrudan ilgilendirmediği için, Sovyet liderleri, Amerikan liderlerinin bu duruma etkili bir biçimde karşılık veremeyeceklerini ve bunun NATO içerisinde bir bölünmeye neden olacağını düşündüler. Bu nükleer konuşlanmayı, Batı Avrupa barış hareketlerini, Avrupa'nın nükleer silahlardan arındırılmaısnı ve NATO askerî birliklerinin çekilmesini talep etmesi için teşvik etmeye yönelik yoğun bir propaganda kampanyası ile destekledi. Fakat halkın yoğun protestolarına rağmen NATO hükümetleri SSCB'nin yerleştirdiği füzelere, Avrupa topraklarına kendilerinin orta ölçekli füzele-

13 Küba krizinin son dönemde açılan Rus arşiv kaynaklarına dayanarak yazılmış tam anlatımı için bkz. Aleksandr Fursenko ve Timothy Naftali, *One Hell of a Gamble: The Secret History of the Cuban Missile Crisis* (New York: W. W. Norton, 1997).

rini yerleştirerek cevap verdiler. Buna ilaveten, 1980'lerde Başkan Regan yönetimindeki ABD'nin, kıtalararası füzeleri indirmek için karşı taarruz gücüne sahip, bilgisayar güdümlü roketler fırlatabileceği gerçeği ortaya çıktı ve SSCB, kendi teknolojisiyle böyle bir duruma karşılık vermeyeceğini fark etti. Bu algılama, Gorbaçev'in "yeni düşünce" biçiminde etkili oldu: Eğer güvenliği askerî yollarla sağlamak mümkün değilse, o zaman bunu başarmanın başka bir yolunu aramak gerekti.[14]

Sovyetler Birliği, savaştan sonra kazandığı yerlerin ve özellikle Almanya'nın bölünmesinin Batılı güçler tarafından son bir barış anlaşmasıyla onaylanmasını sağlamak amacındaydı. Kruşçev'in 1958-1961 yılları arasında Berlin konusunda kabadayılık etmesi, bu amacı gerçekleştirmeye yönelik bir adımdı. Fakat 1960'lı yılların sonuna kadar Batı Almanya hükümetleri, ne (eskiden Sovyet işgal bölgesi olan) Alman Demokratik Cumhuriyeti'ni (ADC) tanımaya, ne de ülkenin sürekli olacak şekilde bölünmesini kabul etmeye yanaştı ve meşruiyetini sağlayacak bu tavrında diğer Batı Avrupa ülkelerinden destek aldı.

Fakat 1969'da Şansölye Willy Brandt'in liderliğinde sosyal demokrat bir hükümetin seçimle başa gelmesi, Batı Alman Cumhuriyeti'nin, ADC'nin varlığını tanıyan, yeni bölgesel statükoyu kabul eden ve bunun karşılığında Batı Berlin'in özel statüsünü ve Batılı devletlere açık olmasını garanti eden yeni bir düzenlemeye hazır olduğuna işaret etti. Bunun sonucunda imzalanan Ağustos 1971 tarihli anlaşma, çok daha geniş bir Avrupa toprak düzenlenmesine ve 1975 tarihli Helsinki Konferansı'nda "güvenlik ve işbirliği" konusunda bir anlaşmaya varılması kararını yol açtı. Bunlarla, Sovyetler Birliği, bir anlamda 1945'ten beri hedeflediği amaçlarını gerçekleştirmiş oldu. Bu amaçlar, savaştan sonra fiilen belirlenen sınırların onaylanması; ve Avrupa'da krizleri ve sorunları, çözüm için ortak hareket kararı alabilmek amacıyla periyodik olarak gözden geçiren bir Güvenlik ve İşbirliği Konseyi'nin kurulmasıydı. Batı, karşılıklı güvenlik ve işbirliğini destekleyen garantilerin bir parçası olarak, bütün tarafların BM Söz-

14 Alvin Z. Rubinstein, *Soviet Foreign Policy since World War II: Imperial and Global*, 4. baskı (Londra: HarperCollins, 1992), 240-248, 315-328.

leşmesi'nde tanımlanan insan haklarına riayet etmesi konusunda ısrar etti. Bu şartın Sovyetler tarafından kabul edilmesi, Batı ideolojisinin Sovyetler Birliği'nde küçük de olsa bir meşruiyet kazanmasına yol açtı. Bu durum, müteakip on beş yıl boyunca Sovyet liderlerini sürekli olarak rahatsız etti fakat uzun vadede onların uluslararası ilişkileri Batılıların gözüyle anlamaya çalışmasına yardımcı oldu.

Sovyetler Birliği'nin en zor ilişkilere sahip olduğu ülke, aslında en yakın ilişkilere sahip olması beklenen Çin idi. Onunla ilişkileri, ABD ile olan ilişkilerinin tamamen zıddıydı: Rusya ve Çin 1949'daki komünist devriminden beri silah arkadaşıydılar fakat aynı zamanda Avrasya'nın önde gelen iki gücü; 7.240 km ortak sınıra sahip iki komşu ülke idiler. Ayrıca, 19. yüzyıldan gelen ve Çinlilerin deyimiyle "eşitliksiz" anlaşmalardan kaynaklanan Kuzeydoğu Kazakistan ve Amur ve Ussuri nehirlerinin kuzey ve doğusunda, bu nehirlere kıyısı olan topraklar üzerine anlaşmazlığa sahiptiler. Buna ilaveten, çoğu eğitimli Rus, Asya'dan kendilerine miras kalan şeyin despotizm ve yolsuzluk olduğuna inanmakta ve bu nedenle en iyi ordulara sahip ve en kalabalık bu Asyalı millete korku ve nefretle bakmaktaydılar. Çinliler, Rusların sayıca kendilerinden fazla olan tek komşularıydı. Üstelik 1964'ten beri nükleer silahları vardı. Birçok sıradan Rus için en tehlikeli düşmanları, NATO veya ABD'den ziyade hiç tereddütsüz Çin'di.

Çin ayrıca ideolojik anlamda da doğrudan rakip bir ülkeydi. İktidara gelişlerinden sonraki ilk birkaç yıl boyunca Çin komünistleri, enternasyonal komünist harekette ikinci sırada yer almaktan memnundular. Fakat 1955'te Kruşçev'in Tito ile yakınlaşmaya çalışmasından, Batı ile "barış içinde birlikte yaşama" isteğini dile getirmeye başlamasından ve Stalin'i reddetmesinden sonra, Mao Zedong, bir yandan Kruşçev'i devrimcilikten uzak stratejisinden dolayı eleştirdi; bir yandan da SSCB'yi aşağılayıcı bir tonda "kâğıttan bir kaplan" olarak tanımladı. Kruşçev, buna çok sert bir şekilde, "kâğıttan ama nükleer dişleri olan bir kaplan" sözleriyle karşılık verdi. Bu olaydan sonra Çin, Sovyetler Birliği'nin Marksist-Leninist doktrinin hamisi ve enternasyonal komünist hareketin lideri olduğu yönündeki iddiasına sürekli olarak muhalefet etti.

1958-59'daki "İleriye Büyük Sıçrayış" (Great Leap Forward) olarak bilinen sanayileşme atılımı ve 1966-69'daki Kültür Devrimi, Çinli liderlerin çok daha cesur bir sosyal bir dönüşüm düşündüklerini ve 1930'da Sovyet halkının ödediği bedelden çok daha yüksek bir maliyeti olsa da, komünizme tam anlamıyla geçmek için kararlı olduklarını gösterir. Çin, Üçüncü Dünya ülkeleriyle bağlantı kurmak için harekete geçti ve onlara hem silah sattı hem de bu ülkelerde Sovyet versiyonu komünizmine alternatif olarak kendi komünizmini teşvik etti.

Çeşitli uluslararası komünist parti toplantıları, Çin ile SSCB arasında giderek büyüyen bu ayrılığı iyileştirmek konusunda başarısız oldu ve bu, 1959'da Sovyetler Birliği'nin Çin'in nükleer silah programına verdiği desteğini çekmesiyle birlikte daha da açıldı. Ertesi yıl Sovyetler, Çin ekonomi projelerinde görev alan 2.000'den fazla uzmanı geri çekti ve kısa bir süre sonra birbirlerinin üniversitelerinde okuyan öğrencilerini bu okullardan attılar. Sovyet ordusu, Uzakdoğu'daki birliklerinin sayısını her geçen gün biraz daha artırdı ve bu, ordusunun dörtte birinin bu bölgeye yerleştiği 1980'de kadar sürdü.[15]

Karşılıklı nefret duyguları, Çinli askerlerin Çin'in kendisine ait olduğunu iddia ettiği Ussuri Nehri üzerindeki Damanski Adası'nda görev yapan Sovyet sınır muhafızlarına saldırdığı Mart 1969'da zirveye ulaştı. Sovyetler bu olaya birkaç ay sonra toplarla ve Çin topraklarına yaptıkları füze saldırılarıyla karşılık verdiler. Bu dönemde Sovyet liderleri, sevkıyat sistemlerini henüz karşılık verecek bir duruma getirmeden Çin'e tedbir amaçlı bir nükleer saldırı ihtimalini ciddi olarak tartıştılar.[16]

Bu olaydan sonra, aralarında çıkabilecek bir savaşın ne kadar yıkıcı olabileceğini fark eden taraflar, geri çekildiler. 1970'lerin başında Çin, Sovyetler Birliği'ni işlediği için kınadığı günahı işlemeye, güvenliği için Amerika Birleşik Devletleri'ne yaklaşmaya ve "sosyalizm kampından" piyasa ekonomisini canlandırmaya doğru kaymaya başladı. Sosyalist hareketin müteakip dönemlerde da-

15 *A.g.e.*, 157.

16 Joseph L. Nogee ve Robert H. Donaldson, *Soviet Foreign Policy since World War II*, 3. baskı (New York: Pergamon Press, 1988), 229-239.

ha da zayıflamasıyla birlikte, sosyalizmin liderliğine yönelik iddiası önem kaybetti.

Stalin'den sonraki dönemde Sovyetler Birliği, gücünü dünyaya yansıtmak amacıyla Rusya'nın tarihinde yaptıklarından çok daha hırslı bir girişimde bulundu. 1914-1918'deki yazılarında Lenin, sınıf mücadelesini ulusallıktan çıkartıp, uluslararası arenaya taşımak; kolonileri emperyalist patronlarına karşı isyana teşvik etmek ve böylece küresel çekim merkezini sosyalizme doğru çekmek gerektiğini belirtmişti. Fakat Sovyetler Birliği, çok zayıf ve ekonomik anlamda abluka altında olduğundan, bu vizyonu uygulanabilir bir jeopolitik haline ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde getirebildi.

1950'lerin ortasından itibaren bu durum değişti. Nükleer açmaz ve Avrupa'daki durumun giderek istikrarsız bir hal alması yüzünden, mevcut koşullardan daha fazla kazanç sağlanamayacağı veya sağlanırsa da bunun çok orantısız bir risk karşılığında mümkün olacağı; oysa Üçüncü Dünya'nın fırsatlar açısından daha uygun olduğu görüldü. Orada durum çok daha akışkandı ve Batı'nın nüfuzu ve ekonomik hâkimiyetine Sovyetler Birliği'ne hiçbir zarar gelmeden karşı çıkmak daha mümkündü. Ayrıca, Sovyetler'in güvenliği riske edilmediği için, başarısız olunması durumunda geri çekilmek çok daha kolay olabilirdi. Kruşçev ve halefleri, Batı ile "barış içinde bir arada yaşamayı," her zaman emperyalizme karşı yürütülen mücadelenin, emperyalist güçlerle doğrudan savaşma riski taşımayan araçlarla devam ettirilmesi olarak gördüler. Aynı zamanda silahlı kuvvetlerini güçlendiren SSCB, Asya'da, Afrika'da ve Latin Amerika'da kullanabileceği deniz ve hava hizmetlerinin olmasında yarar gördü.

Pratikte Üçüncü Dünya'daki emperyalizm karşıtı hareketleri desteklemek, sosyalizmden ziyade milliyetçiliğin desteklenmesi demekti. Bu stratejiye göre, sömürge karşıtı "ulusal bağımsızlık hareketler," ve "ulusal demokratik devletler," sosyalizmin inşa edilmesinin aşamaları idi. Bu politikayı takip eden Sovyetler Birliği, 1950'lerin sonunda Hindistan'daki devasa çelik işletmelerine ve Mısır'daki Aswan hidroelektrik barajının inşa edilmesine finansal yardımda bulundu ve onlara silah sattı. Ayrıca Fidel Cas-

tro'nun 1952'de Küba'da iktidarı ele geçirmesini fırsat bilerek, zayıf Küba ekonomisini finanse etti, Küba şekerini ve nikelini dünya ortalamasının üstündeki rakamlarda satın alarak ve ona ucuz fiyatlarda petrol satarak Latin Amerika'da da bir üs elde etmeyi başardı. Küba, Sovyet savaş gemilerinin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin stratejik merkez alanına yakın bir alanda etkili olan Sovyet keşif uçaklarının bir üssü haline geldi. SSCB, ayrıca dünyanın diğer bölgelerinde sömürgecilik karşıtı hareketleri ve terörist örgütleri destekleyecek ajanlar sağladı.[17]

ABD Güney Kore'yi komünist devrimden korumak ve dışarıdan gelebilecek bir darbeyi önlemek amacıyla 1964'te müdahale edince, SSCB Kuzey Vietnam'a silah sağladı ve daha sonra Amerika'nın askerî yenilgisine katkıda bulunarak, onun politikalarının sadece Üçüncü Dünya ülkelerinin değil, Batı'daki kamuoyunun gözünde de düşmesine neden oldu. Vietnam'da elde ettiği deniz ve hava üsleri, SSCB'nin nüfuzunun Güneydoğu Asya'ya ve Pasifik'e kadar yayılmasını sağladı.

Fakat bu girişimleri her zaman onun yararına sonuçlanmadı. Örneğin 1972'de Mısır, bütün Sovyet danışmanlarını kovdu ve Sovyet hava üslerinin tamamını kapattı. Bu, bir süper gücün, sınırlarının çok dışındaki bir müşteri ülke ile baş etmedeki yetersizliğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Onun, önceki yıllarda yaptığı yatırımların çoğunu boşa çıkardı. Fakat Moskova için bunun gibi kayıplar, Batılı güçlerin çıkarlarını zedelemek ve nüfuz alanlarını genişletmek gibi amaçlarının karşılığında ödediği bir bedel idi ve bu yüzden kolayca gözden çıkarılabilirdi.

Ancak SSCB, sınırlarına yakın bir müttefikine karşı çok daha ısrarlı idi. 1979'da üç yıl önce iktidarı ele geçiren komünist rejimin çökmesini engellemek için Afganistan'a askerî bir birlik gönderdi. Fakat kısa bir süre sonra, 150 yıl önce Kafkasya'da karşılaştıkları sorunlara benzer zorluklarla karşılaştı. Geniş dağlık bir alana yayılan halk, Sovyet müdahalesine içerledi ve direniş hareketini organize eden köktendinci İslamcı hareketlere destek verdi. Bu gelişmeler, Pakistan ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından desteklendi. İntihar etmek ve çok sayıda birliğini riske atmak gibi bir ni-

17 Vladimir Boukovsky, *Jugement a Moscou* (Paris: Robert Laffont, 1995), bölüm 1.

yeti olmayan Sovyet liderleri, kendilerini 1980'lerin ortasında stratejik bir açmaz içinde buldular.

SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE SOVYET TOPLUMU

Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'ndan galip ama yıkılmış bir ülke olarak çıktı. Fiziksel varlığının neredeyse dörtte biri yok oldu ve çok sayıda ev, apartman, büro ve fabrikanın yeniden inşa edilmesi; yollarının, demiryollarının önemli bir kısmının yeniden döşenmesi ve fabrikalarının üretim kapasitesine tekrar kavuşturulması gerekti. Bu görevi yerine getirmek için elinde çok daha küçük, dengesiz ve sağlıksız bir nüfus vardı: 24-27 milyon insan zamansız ölmüş, diğer birçoğu da yerlerinden edilmiş, köklerinden koparılmıştı. Sağlıklı, işe yarar erkek nüfusunda ise önemli bir kayıp söz konusuydu ve bunun sonucunda asla eş olamayacak çok sayıda genç kadın ve eşleri savaşta ölmüş dul kadın vardı.[18]

Bütün bunlara rağmen halkın morali hiç olmadığı kadar yüksekti ve Sovyet halkı kendisini daha önce hiç olmadığı kadar bütünleşmiş, tek bir topluluk gibi hissetmekteydi. 1941'de görece taze ve dinç olan ve askerî komutanlar ve merkezi ve yerel parti-devlet kadrolarından müteşekkil bir kuşak, başlangıçtaki korkunç bölünmeleri atlatmayı başardı ve kitle savaşının hem askerî hem de sivil kanadını organize etmek kapasitesine sahip olduklarını gösterdi. 1930'lardaki terör ve karışıklıklar yüzünden sarsılan sıradan Sovyet insanları ise başka korkunç bir kargaşa daha yaşamak zorunda kaldılar ve hayatta kalmak için sadece sisteme, en yakın arkadaşlarına ve komutanlarına değil, aynı zamanda kendi cesaretlerine ve becerilerine de güvenmeleri gerektiğini anladılar. Her türlü sosyal sınıftan ve etnik kökenden birçok genç erkek, bir araya getirildiler ve daha sonra ağır kayıplar nedeniyle dağılmak zorunda

18 I. E. Poliakov, *Tsena pobedy: detnograficheskii aspekt* (Moskova: Finansy i Statistika, 1985); G. F. Krivosheev, *Grif sekretnosti sniat: poteri vooruzhennykh sil SSSR v voinakh, boevykh deistviiakh i voennykh konfliktakh* (Moskova: Voenizdat, 1993); John Erickson, "Soviet War Losses: Calculations and Controversies," John Erickson ve David Dilks, ed., *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994). 255-277; Mark Harrison, *Accounting for War: Soviet Production, Employment and the Defence Burden, 1940-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 159-164.

kalsalar da savaş sırasında bütüncül, birbirine ihtiyaç duyan birlikler oluşturdular.

Sovyet devletinin meşruiyeti daha önce hiç olmadığı kadar güçlendi. O, mükemmel bir toplum yaratmamıştı fakat Avrupa'yı güçlü ve yıkıcı bir düşmandan, en iyi ihtimalle dünyanın en güçlü ikinci devletinden kurtarmıştı. Görünürde mutluluk vaat eden yeni bir dönem yoktu ama en azından kıyametin kopması engellenmişti.

Böylece savaş, kendine güvenen, otoriter bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasını ve halk arasında sınıfsız, çokuluslu bir milliyetçiliğin doğmasını sağladı. Eski, oldukça suni ve zayıf "proleter enternasyonalizmi" yerine, özellikle savaş dönemi kuşağı arasında yeni ve test edilmiş bir Sovyet-Rus milliyetçiliği gelişti. Onların savaşı, bir sınıf savaşı değildi; Rusların Almanlara karşı verdiği ulusal bir savaştı. İlya Erenburg'un *Pravda* sütunlarında ısrarla altını çizdiği mesaj buydu ve bu mesajın doğruluğu savaş tecrübeleriyle ispatlanmıştı. Fakat Sovyet vatanseverliği alışıldık anlamdaki bir milliyetçilik değildi çünkü gördüğümüz üzere Ruslar bir ulus değildi. Onlar özünü zaferin oluşturduğu, çokuluslu emperyalist ve sosyalist Mesihçiliğe inanan bir toplumdu. Ağır bir sanayi yaratmak ve "sosyalizmi inşa etmek", savaş tecrübesinden dolayı tamamen yeni ve anlamlı araçlar kazandı. Bundan sonra, Sovyet propagandasında savaş sembollerinin, Ekim Devrimi'nden bile fazla kullanılması bir tesadüf değildi çünkü otoriter araçlarla yönetilen bütüncül bir toplum ancak savaşla birlikte mümkün idi.[19]

Bazı Sovyet milletleri, bu yeni *neo-rossiiski* milliyetçiliğine uzak durdular. Baltık cumhuriyetlerinin, Batı Beyaz Rusya'nın, Batı Ukrayna'nın ve Moldova'nın acımasız bir biçimde ilhakı, bu bölgelerdeki halkların hem Ruslara hem de komünizme küskünlük ve nefret duymasına neden oldu. Kafkasya Müslümanları, özellikle Çeçenler her zaman böyle hissettiler ve 1944-45'teki zorunlu göçler, genel olarak Sovyetler Birliği'ne, özel olarak da Ruslara karşı hissettikleri düşmanlığı derinleştirdi. Bu küskün ve soğuk halklar, gelecekte büyük bir sorun kaynağı haline geldiler.

19 Nina Tumarkin, *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia* (New York: Basic Books, 1994).

Fakat bu halklar, hep birlikte düşünüldüklerinde nüfusun çok az bir bölümünü oluşturmaktaydılar. Bununla birlikte geri kalanı için, tabii mümkün olursa, *neo-rossiiski* tarzında çok yönlü, İngiltere'deki gibi birleştirilmiş fakat sadece daha çeşitli, çok daha fazla öğeden oluşan ama merkezinde hâlâ Rus dili, kültürü ve devleti olan bir Rus ulusal kimliği geliştirmenin tam zamanıydı. Şimdi de bunun neden mümkün olmadığını görelim.

Ruslar arasında, Stalin veya komünist yönetimi konusunda çekinceleri olanlar, kendilerini görevlerine verebilmek için savaş anılarına sarıldılar. Bu dönemde gizli bir nükleer silah kurumunda çalışan Andrey Saharov, daha sonra bu konudaki duygularını şu cümlelerle dile getirdi: "Bu davaya kendimi çok fazla adadığım ve çok şey başardığım için, benim durumumdaki birisinin yapabileceği gibi, ben de kendimi haklı çıkarmak için sahte bir dünya yarattım. Ve Stalin'i bu dünyadan attım fakat devlet, ulus ve komünizmin idealleri benim için var olmaya devam etti."[20]

1945-46'da savaşa katılmış ve ondan sağ olarak çıkmayı başarmış birçok insanı, benzer bir hayal kırıklığı beklemekteydi. Döndüklerinde umutsuz bir ekonomik yıkımla karşılaştılar. Dağılmış aileler, dar komün apartmanları, temel ihtiyaçlar için oluşan uzun kuyruklar, sürekli giyilen paramparça olmuş asker tunikleri ve kaputları; savaştan dönen ve "kahramanlara yaraşır bir hayat"[21] ümit eden askerler ve subaylar için artık normal şeylerdi. Daha da kötüsü, savaşta ihtiyaç duydukları cesaret, kendi kendini düşünme ve risk alma yeteneği gibi niteliklerin yeni Sovyet barışında hiçbir işe yaramamasıydı. Geri dönen askerlerden birisi bunu daha sonra şöyle ifade etti: "Biz baldan ve sütten bir toprak beklemiyorduk. Yakılmış ve yıkılmış şehirlerle karşılaşacağımızı biliyorduk. Fakat hâlâ belirsiz de olsa bir tür adalet, insan onuru ve görev anlayışına sahiptik. Ve bunlar her köşede bizi bekleyen şeylere tamamen zıt idiler."[22]

---

20 Sakharov, *Memoirs*, 164.

21 E. Iu. Zubkova, *Obshchestvo i reformy, 1945-1964* (Moskova: Rossiia Molodaia, 1993), 33-44.

22 V. Kardin, "Lushchie gody nashei zhizni, ili pochemu ia ravnodushen k antiutopiiam," *Ogonek* 19 (1990), 17; alıntılayan E. S. Seniavskaia, *1941-1945 Frontovoe pokoienie: istoriko-psikhologicheskoe issledovanie* (Moskova: Institut Rossiiskoi Istorii RAN, 1995), 164-165. ayrıca bkz. Seniavskaia, 71-93.

Savaş sırasında kontrol araçlarını, özellikle ordu üzerindeki kontrollerini biraz gevşeten Stalin ve parti kadrosu, tekrar tartışılmaz bir otoriteye sahip olmak için sabırsızlanıyorlar ve bunu yapmaya da hakları olduğunu düşünüyorlardı. Askeriyenin yeni kazandığı saygınlığı, açıkça karşı çıkılamayacak kadar güçlüydü fakat 1946'da askerî birimlerdeki parti sekreterlerini seçme (aslında atama) hakkı, ordu komutasından alınarak tekrar parti hiyerarşisine aktarıldı. Siyasi komiserlikler tekrar getirilmedi ise de subaylar kendileri için açılan özel parti okullarına devam etmeleri ve böylece politik komiser olmaları için teşvik edildiler.[23] Savaş kahramanı ve savaştan sonraki dönemde Stalin'in ilgi konusunda rakibi olan General Jukov, rütbesi indirilerek Odessa askerî bölgesi komutanlığına getirildi; ancak parti tarafından eğitilmiş subayların yüksek sosyal konumları, Suvorov askerî okulları tarafından daha da güçlendirildi. Bu okullar, öğrencilerine sadece askerî hünerler değil, ayrıca balo dansı gibi sosyal kuralları da öğrettiler. Böylece, parti-asker hiyerarşisi, yeni sosyal bir elite dönüştü.[24]

Parti üyeliğine kabul zorlaştırıldı: Parti, savaş sırasında üstlerinin tavsiyesi üzerine, kişisel bilgilerini kontrol etmeden birçok askerî üye olarak kabul etmişti. Parti hiyerarşisinin üst sıralarındakiler, bölge sekreterliği veya üstündeki makamlara gelmek isteyenleri, sistematik bir eğitime tabi tutan özel "parti liseleri" açarak profesyonelleşmeye başladılar. 1939'dan sonraki ilk gerçek parti kongresi 1952'de toplandı ise de, Politbüro'dan aşağıya doğru bütün parti birimleri savaş sonrası dönemde yine düzenli olarak toplanmaya başladılar.

Nomenklatura elitinin kıdemli üyeleri, savaş sırasındaki birlik beraberlik tecrübesi çerçevesinde, koltuklarında kendilerini öncekine göre çok daha güvende hissettiler. Bu şekilde hissetmelerinde Stalin'in de payı vardı fakat artık kendileri de güçlerinin farkında-

23 Iu. P. Petrov, *Stroitel'stvo politorganov, partiinykh i komsomol'skikh organizatsii armii i flota, 1918-1968gg* (Moskova: Voennoe Izdatel'stvo, 1968), 336, 393-394, 397.

24 Timothy J. Colton, *Commissars, Commanders, and Civilian Authority: The Structure of Soviet Military Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979), özellikle bölüm 11.

dılar. Stalin'in onayı olmaksızın birbirleriyle çalışmayı ve uzlaşmayı öğrendiler ve böylece onun otoritesi için tehlikeli hale geldiler. Stalin'in eseri olmalarına rağmen, şimdi onsuz çok daha iyi idiler. Stalin, herkesi bulunduğu yerde tutmak için 1930'lardaki ölçekte olmasa da tekrar teröre başvurmak zorunda kaldı fakat bu sefer, 1947-48 döneminde, Soğuk Savaş kampları giderek daha belirgin bir hal aldığından ve dışarıyla ilişkilerini germek istemediğinden seçici davrandı.

Nomenklatura birlikteliği ve bağımsızlığının en bariz şekilde görüldüğü şehir, herkesle bağlantısı kopuk bir şekilde iki yıldan fazla tek başına hayatta kalmayı başarmış Leningrad'dı. Stalin, Leningradlılardan huylandığı için, savaş sonrası dönemin en kanlı tasfiyesini onların şehrinde gerçekleştirdi. Savaş sırasında Leningrad'daki parti birinci sekreteri olan Andrey Jdanov, yabancı sosyalist partilerle ilişkilerden sorumlu, Kominform sekreterliğine getirildi. Jdanov, 1949'da General Tito'nun ve Yugoslavya'nın Komünistler Ligi'nden ayrılmasından sonra, muhtemelen çok fazla içmekten kaynaklı bir kalp sorunu yüzünden öldü. Leningradlı diğer bazı önemli politikacılar ise tutuklandılar ve suçlarının ne olduğu açıklanmadan idam edildiler. Bu tasfiye, hem Soğuk Savaş'ın giderek sert bir hal almasıyla hem de Leningrad'ın potansiyel uyumsuzluğuyla ilgiliydi.[25]

Yurtdışından destek alması muhtemel diğer bir grup, 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasından sonra, Yahudilerdi. Savaş sırasında Yahudilerin savaşa desteğini sağlamak amacıyla kurulan Yahudi Anti-Faşist Komitesi savaştan sonrasında dağıtıldı ve başkanı Solomon Mihoels öldürüldü. Moskova'daki Yahudi tiyatrosu kapatıldı ve birçok Yahudi kültür insanı tutuklandı. Bazıları yargılandılar ve Kırım'ı Amerika Birleşik Devletleri'ne teslim etmeyi amaçlayan bir komploya karıştıkları iddiasıyla idam edildiler. Ocak 1953'te ise, "SSCB'nin lider kadrolarını ortadan kaldırmayı" planlayan bir grup Yahudi doktorun tutuklandığı duyuruldu ve güvenlik hizmetleri, bunları çok daha önce fark etmediği ve

25 Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation* (Ithaca: Cornell University Press, 1982), 94-113, 118-129; B. Bonwetsch, "Die Leningrad-Affare," *Deutsche Studien* 28 (1990), 306-322.

"gözünü yeterince açmadığı" için kınandı. Bütün bunlar, Stalin'in, belki Yahudilerin kitleler halinde Sibirya'ya sürgünü ile sonuçlanan 1930'lardakinin ölçeğinde, büyük bir tasfiye hazırlığı içinde olduğunu gösterir. Fakat Stalin bu planlarını hayata geçiremeden 5 Mart 1953'te yaşamını yitirdi.

EKONOMİK İYİLEŞME

Savaş sonrasındaki endüstriyel iyileşme inanılmaz hızlıydı ve ağır sanayi üretim endekslerinin çoğu, 1947'de veya 1948'de, 1940 düzeylerine ulaştı. Bu başarı, biraz da batıdaki fabrikalar iyileşme sürecinde iken, savaş sırasında yerleri değiştirilen doğudaki fabrikaların çoktan üretime geçmiş olmasıyla ilgiliydi. Fakat genel olarak bakıldığında hızlı iyileşme en çok, 1930'ların ilkelerinin, uygulamalarının ve önceliklerinin hiçbir değişiklik yapılmadan yeniden gündeme getirilmesi yüzündendi. İlk beş yıllık planın, otoriter yönetim, kötü bilgi akışı, eksiklikler, kötü kaliteye sahip malzemeler, her ayın sonundaki "yağma" gibi yanlış giden bütün yönleri yeniden ortaya çıktı. Savaş sırasında Sovyet işletmelerinde görülen sert tutum; işçiler ve işverenler arasındaki karşılıklı koruma birliğine dönüştü.

Şimdi işyerlerinde çok daha fazla kadın, niteliksiz erkek ve çok az sayıda kalifiye ve tecrübeli işçi vardı ve bu önemli bir sorundu. Sanayinin birçok dalında işçiler, hâlâ askerî disiplin altında olsalar da, çalışma düzenleri oldukça dağınıktı ve pratikte iş sürecinin çoğu kendileri tarafından kontrol edilmekteydi. Her türlü işgücüne acilen ihtiyacı olan işverenler, kalitesiz işe göz yumdular ve askerî ceza sistemini tam olarak sert bir biçimde uygulamadılar. Yine de işçilerin yaşamı kolay olmaktan çok uzaktı: Çoğu, soğuk, kirli ve yemek yapmak için gerekli hizmetlerden yoksun ya da çok kötü şartlara sahip yerlerde yaşamak zorundaydılar. Benzer bir şekilde işyerleri de genellikle dondurucu derecede soğuk veya aşırı sıcaktı; çok kötü havalandırma sistemlerine sahiptiler ya da korunmasız ve tehlikeli makinelerden dolayı risklerle doluydular. İşçiler, bu koşullara, sıklıkla başka yerlerde daha iyi koşullarda iş arayarak cevap verdiler. "İş bırak-

manın" cezası çok ağır olmasına rağmen, iş değiştirme oranı çok yüksekti.[26]

Rejimin bu sorunlarla uzun süreden beri baş edememesi, iyileşme gösteren ve 1950'li yılların başında 1940'lardaki düzeyini aşan sanayinin, durağan bir gelişme devresine girdiği ve üretim kapasitesini, teknolojiyi geliştirmekten çok kırsal kesimden birçok insanı işgücü içine çekerek artırmayı amaçladığı anlamına gelmekteydi. Yenilikler yapmak, motive etmek veya çalışma biçimini daha sıkı hale getirmekte başarısız olmak, Sovyetler Birliği'nin, batı Avrupa'daki, Kuzey Amerika'daki ve Doğu Asya'daki gelişmenin bir kuşak gerisine düşmesi demekti. 1970'li yılların ortasında sanayi ekonomisinin büyümesi, muhtemelen tamamen durdu, düşüşe geçti ve askerî alan dışındaki alanlarda geçerliliğini giderek kaybetti. Yüzlerce hatta binlerce işçinin barınma, çocuk bakımı, sosyal güvenlik, spor, eğlence, tatil ve genellikle sağlık sigortası için bel bağladığı işletmeler, kamuya ait sosyal yardım kaleleri haline geldiler. Bu fonksiyonlar da en az üretim kadar önemliydi.

Çok geniş kaynaklar ve otoriter liderlik, özellikle önemli olduğu düşünülen alanlarda yoğunlaşmayı ve ihtiyaç duyulan yüksek kaliteli malları üretmeyi mümkün kıldı. Bu, özellikle yüksek bir saygınlığı olan ve en iyi uzmanları ve idarecileri çeken askerî ve uzay teknolojisi için geçerliydi. Fakat öncelikli sektörler dışındakiler, genellikle oldukça ehliyetsiz ve isteksiz insanların eline geçtiler ve durgunluk dönemine girdiler.

Köylüler, kolektif çiftliklerin savaştan sonra bir kez daha açılmayacak biçimde dağıtılacaklarını ümit etmişlerdi fakat Eylül 1946 tarihli bir karar, savaş sırasında şahıslar tarafından ele geçirilen bütün toprakların, kolektif çiftliklere iade edilmesini emretti; "sosyalist mülkiyeti çalanlara" verilecek cezalar artırıldı ve devlete verilmesi gereken ürün miktarları yükseltildi. Bu ürünler için ödenen fiyatlar, bazen ürünlerin şehre nakliye masraflarını bile karşılayamayacak kadar düşüktü. Sonuç olarak 1946'da *kolhoz*ların ya-

26 Donald Filtzer, *Soviet Workers and Stalinist Industrialisation: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928-1941* (Londra: Pluto, 1986), bölüm 9; ayrıca bkz. Aynı yazara ait "Soviet Economy and Society in the Postwar Period," Stefan Plaggenborg, ed., *Handbuch der Geschichte Russlands*, cilt 4 (Stuttgart: Hiersemann Verlag, forthcoming).

rısında ortalama bir iş gününün karşılığı bir ruble ya da daha az idi ki bu, bir kilogram siyah ekmeğin fiyatının üçte birinden bile daha azdı.[27] Birçok köylü ineklerini sattı ve yerlerine sütü teslimat kotasına dahil olmayan ve "Stalin inekleri" olarak bilinen keçilerden satın aldı. 1947'de yapılan bir para reformu, banka dışında tutulan tasarrufların değer kaybına uğramasına neden oldu. Paralarını yataklarının altındaki kutularda saklayan köylüler, savaş sırasında kazandıkları parayı bir darbede kaybettiler.[28]

Bundan sonra *kolhoz*lar, savaştan önceki dönemlerle karşılaştırıldığında daha da fakirleştiler ve demoralize oldular. Belki de en ciddi sorun, çalışacak güçteki erkeklerin kaybıydı. Savaş sırasında orduda olan ve hayatta kalan köylü gençler, kendilerini ve ailelerini büyük bir fakirliğe ve düşkün bir yaşama mahkûm edeceklerini bildiklerinden, köylerine nadiren döndüler. Hâlâ pasaportları varken, ulaşım, inşaat ve endüstri sektörlerinde iş aradılar. Kırsaldaki işler, neredeyse tamamen kadınların tekeline girdiler ve koşum hayvanları çok az olduğundan, bazen kadınlar sabanlara kendilerini koşmak zorunda kaldılar.[29]

1946'da Ukrayna'da ve Moldova'da kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar baş gösterdi. Aşırı miktardaki devlet istihsal kotaları, kolektif çiftliklere kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bile tohum bırakmadı. Bu anlamda onların hayatlarını idame ettirmelerini sağlayan tek ürün, patatesti. Yine de beş milyon insan, bu sorunlardan etkilenmiş bölgelerden kaçtı, yaklaşık bir milyon insan, yetersiz beslenmeden ve beraberinde gelen hastalıklar yüzünden hayatını kaybetti.[30]

Devam eden devlet kontrolü ve yatırımların durması, buğday hasadının 1921 sonrasında olduğundan çok daha yavaş iyileşmesi

27 I. M. Volkov, ed., *Sovetskaia derevnia v pervye poslevoennye gody, 1946-1951* (Moskova: Nauka, 1978), 456-457.

28 Alec Nove, *Economic History of the USSR, 1917-1991*, 2. baskı (Harmondsworth: Penguin Books, 1989), 303-311, 316.

29 John Barber ve Mark Harrison, *The Soviet Home Front, 1941-1944: A Social and Economic History of the USSR in World War II* (Londra: Longman, 1991), 104; V. F. Zima, *Golod v SSSR, 1946-47gg: proiskhozhdenie i posledstviia* (Moskova: Institut Rossiiskoi Istorii RAN, 1996), 12-18.

30 Zima, *Golod*, 65-75,164-171.

demekti: Sonuçta buğday üretimi, 1952'ye kadar, savaş öncesi düzeyine ulaşamadı. Kota sistemi 1947'de son buldu fakat et ve süt ürünleri, sadece çok iyi yiyecek tedarik edilen şehirlerdeki devlet dükkânlarında ve nadiren mevcuttu. Birçok insan, bunları, kişilere ait topraklardan elde edilen ürünlerin satıldığı pazarlardan temin etmeye çalıştı. 1950'ler boyunca ülkede yetişen sebzenin, etin ve sütün yarısından fazlası, patatesin üçte ikisi ve yumurtaların beşte dördünden fazlası, toplam toprakların yüzde 1-2'sine karşılık gelen bu yerlerde üretildi.[31]

KÜLTÜR, BİLİM VE EĞİTİM

Savaş dönemi, "kültürel cephede" bir rahatlama getirdi. Kültür komiseri Jdanov, milliyetçilik duygularını canlandırmaya çalıştı ve bu amaçla, görüntü itibariyle tam olarak partili olmasalar da, iyi yazarlara ve müzisyenlere ihtiyaç duydu. Anna Ahmatova, Boris Pasternak ve Mihail Zoşçenko gibi çok uzun süreden beri sessiz kalan yazarlar, yine ciddi yayınlar yapma fırsatı buldular. Şostakoviç, beste yapması için bir kez daha teşvik edildi: Anlamsız bir melodinin tekrar tekrar çalındığı *Leningrad senfonisi*, (her ne kadar Şostakoviç, özelde hedefinin Stalin yönetimi de dahil her türlü totalitarizm olduğunu açıklasa da), faşizme direnişin bir sembolü haline geldi.[32]

Savaştan sonra, partinin yazarlara ve müzisyenlere ihtiyacı azaldı. Merkezi Komite, Ağustos 1946'da yayınladığı bir bildiride, *Zvezda* ve *Leningrad* gibi edebi dergileri, "yabancı olan her şeye hizmet ettikleri" ve edebiyat politikasını "Sovyet halkının doğru bir biçimde eğitilmesine değil," "arkadaşlık çıkarlarına," "himaye ve karşılıklı iyiliklere" dayandırdıkları gerekçesiyle eleştirdi. Leningradlı iki yazar, Yazarlar Birliği'nden kovuldu. Bunlardan Zoşçenko, "terbiyesizlikle ve ahlaki ilkelere sahip olmamakla," Ahma-

31 E. Strauss, *Soviet Agriculture in Perspective: A Study of Its Successes and Failures* (Londra: Allen 8c Unwin, 1969), 307; Karl Wadekin, *Privatproduzenten in der sowjetischen Landwirtschaft* (Cologne: Verlag Wissenschaft und Politik, 1967), 24.

32 Elizabeth Wilson, *Shostakovich: A Life Remembered* (Londra: Faber & Faber, 1994), 158-159.

tova ise "karamsarlık, çöküş ruhu ve burjuva ve aristokratlara özgü güzellik anlayışıyla dolu dizeler" yazmakla suçlandı.[33] Yazarlar Birliği'nin Birinci Sekreteri Aleksandr Fadeyev bile, *Genç Muhafız* isimli eserinde, Almanların işgal ettiği Donbass bölgesindeki direniş hareketini tanımlarken, partinin liderliğine yeterince vurgu yapmadığı gerekçesiyle eleştirildi. Benzer bir şekilde film yönetmeni Sergey Einstein, Korkunç İvan'ı yeterince görkemli bir biçimde resmetmediği için saldırılara maruz kaldı.

10 Şubat 1948'de yayınlan bir bildiri, müzikte "şekilciliği/kuralcılığı" kınadı. Bu bildirinin ilk hedefi, Gürcüleri ve Kafkas halklarını, neo-rossiiski milliyetçilerinin düşüncelerine ters düşecek bir biçimde, iç savaş sırasında "yanlışlıkla" Ruslara düşman halklar olarak gösteren Gürcü opera bestecisi Vano Muradeli'ydi. Müzisyenler Birliği üyeleri, bu bildiriyi Şostakoviç, Prokofiyev, Haçaturyan ve diğerlerinin çalışmalarını temel alan gösterileri ve yayınları veto etmek için kullandı. Şostakoviç'in "Leningrad"dan sonra yazdığı *Sekizinci Senfoni*'si, halka ulaşmak için birkaç yıl beklemek zorunda kaldı.[34]

Araştırma enstitülerindeki "kozmopolit" eğilimlerin kökü kazındı. N. Ya Marr, Dil Bilimleri Enstitüsü'nde, bütün beşeri dillerin ortak bir kökeni olduğunu ve bir gün proleter enternasyonalizm taraftarı bir toplumda yeniden bir araya geleceklerini öğrettiği için görevden alındı. Stalin, sadece Rusçanın geleceğin dili olmaya değer olduğuna karar verdi: Dilin, bir ulusun kültürünün sürekli ve öyle ya da böyle sosyal değişimden etkilenmeyecek bir özelliği olduğunu ima etti.[35] Kısaca Stalin için, proleter enternasyonalizm ve Rus emperyalizmi en nihayet birbirinden ayırt edilemez hale geldiler.

Genetik biliminin "yalınayak bilim adamı" Trofim Lysenko, partinin desteği ile ünlü ve sağlam bilim adamlarının önüne geç-

33 Gleb Struve, *Russian Literature under Lenin and Stalin, 1917-1953* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1972), 350-357; Robert H. McNeal, ed., *Resolutions and Decisions of the CPSU*, cilt 3: *The Stalin Years, 1929-1953* (Toronto: University of Toronto Press, 1974), 240-243.

34 Wilson, *Shostakovich*, 207-215.

35 Wolfgang Girke ve Helmut Jachnow, *Sowjetische Soziolinguistik: Probleme und Genese* (Kronberg: Scriptor Verlag, 1974), 50-68.

ti. Yerleşmiş biyoloji teorisinin aksine, canlı organizmaların çevreden gelen özelliklerinin, genetik olarak aynı türdeki diğer canlılara geçebileceğini savundu. Bitki yetiştirmenin nasıl geliştirilebileceği ile ilgili önerilerini, teorisinin dışında bıraktı. Akademik kurumların çoğu onun bu görüşlerine çok zayıf hipotezler oldukları gerekçesiyle karşı çıktılar fakat buna rağmen Marr, Bitki Yetiştirme Enstitüsü'nün kontrolünü ele geçirmeyi ve oradan genetik bilimine on yıldan fazla bir süre için hâkim olmayı başardı.

Bütün bu durumlarda enstitülerdeki ve yaratıcı birliklerdeki parti yardakçıları, *nomenklatura* personel listeleri üzerindeki kontrollerini, kendi adaylarının rütbesini yükseltmek ve muhaliflerini elemek için kullandılar. Bu, hiçbir temyizin mümkün olmadığı bir tür müşteri ağıydı. Direnenlerin cezası, 1930'larda olduğu gibi artık tutuklama ve idam değil; genellikle işten çıkarma ve ayrıcalıktan yoksun, komün apartmanlarında yaşayan ve ürünlerin nadiren bulunduğu devlet dükkânlarında sırada bekleyen kişilerin konumuna indirgenme idi. Bu, sadece birkaç kişinin ödeyebileceği türden bir bedeldi. Çoğu akademisyen ve bilim adamı, çalışmalarını patronlarının ve ideologlarının kendilerinden bekledikleri çizgiler doğrultusunda yeniden düzenlediler veya herhangi ideolojik bir çıkarımın olmadığı alanlara çekildiler. Örneğin Şostakoviç, ciddi olarak intiharı düşündü fakat sonra ideolojik olarak tarafsız bir alana çekildi ve Bach'ın eserlerinin modelinde bir dizi prelüdler ve füg ler besteledi.[36]

KRUŞÇEV VE STALİN SONRASI DÖNEM REFORMLARI

Stalin Mart 1953'te öldüğü zaman Sovyet liderleri, bazı ciddi ikilemlerle karşı karşıya kaldılar. 1930'ların zayıflatan dengesizliklerini sürekli kılmak eğiliminde de olsa, endüstriyel ekonomiyi savaşın sebep olduğu yıkımdan kurtarmak ve iyileştirmek konusunda önemli bir gelişme kaydetmişlerdi. Ancak ekonominin bütün diğer alanlarındaki durumu oldukça kritikti. Tarımsal üretim, 1913'teki ile karşılaştırıldığında neredeyse hiç artmamıştı ve şimdi beslemesi gereken çok daha büyük bir kent nüfusu vardı. Ev-

36 Wilson, *Shostakovich*, 210-211.

ler, barınma ihtiyacını karşılamakta çok yetersiz ve ayrıcalıklı kişiler dışındakiler için, genellikle sağlıksız idiler. Tüketim malları ve hizmetleri ya yetersiz ya da hiç yoktu. Ulaşım araçları çok kalabalık ve itimat edilemez durumdaydı. Bu eksiklikler, ekonomik sektörlerin önceliğini bile etkiledi: Botlarını tamir ettiremeyen, işe geç kalan, marketlerde uzun saatler beklemek zorunda kalan ve apartmanlarında giderek artan nem yüzünden bronşite yakalanan işçilerin, yüksek kaliteli mallar üretmeleri beklenemezdi.

Demografik durum, kendisini süper güç olarak görmek isteyen bir ülke için tehdit edici boyutlardaydı. Savaş, genç insanların sayısında inanılmaz bir yıkıma neden olmuştu ve hayatta kalmayı başaran iyi durumdaki birçok insan ise, sağlıklarının ve hünerlerinin pervasızca kullanıldığı cezai yerleşimlerde ve çalışma kamplarında yaşamaktaydılar.

Bütün bu alanlarda acil ve radikal bir değişim gerekliydi. Fakat bu değişikliği gerçekleştirmek hiç de kolay değildi. Savaşı takip eden birkaç yıl içinde sosyal yapı, şaşkınlık uyandıracak derecede istikrarlı hatta katı hale geldi. 1950'li yılların başında savaş sonrasının *nomenklatura* eliti, kıdemli konumlarına yerleştiler ve güçlerinin ve ayrıcalıklarının tadını çıkardılar: Ayrıca kontrolleri altındaki işgücünün bütün sorumluluklarını üstlendiler. Ve bütün bunlardan kolayca vazgeçmek gibi bir niyetleri yoktu.

Stalin'den sonra gelenlerin acil bir önceliği vardı. Bu, içlerinden hiç kimseye Stalin'in yaptığı gibi gücü tek başına kendi elinde toplamasına izin vermemekti. Bu yüzden farklılıklarını bir yana bıraktılar ve güvenlik hizmetlerinin başı olarak en muhtemel tiran adayı olan Lavrentiy Beriya'yı devirmek için birleştiler. Beriya tutuklandı ve "İngiliz ajanı" olduğu gerekçesiyle idam edildi. Eski meslektaşları, onun hâlâ aktif olarak görev yapan birçok adamını ve muhbirini işten kovmak ve onu KGB (Devlet Güvenlik Komitesi) adıyla parti-devletin sıkı kontrolüne tabi kılmak suretiyle gizli polis sistemini ciddi anlamda budadılar.

Beriya'nın bir "hain" olduğuna dair haberler, insanları yetkililere mektuplar yazmaya ve bu mektuplarda onun yönetimi döneminde özel mahkemelerde verilen kararların yeniden gözden geçirilmesini ve kurbanlarının serbest bırakılmasını talep etmeye teş-

vik etti. Mahkümların birkaç tanesi serbest bırakıldı ve rehabilitasyona tabi tutuldu. Gerçek rehabilitasyon çok daha önemliydi çünkü o, geri dönenlerin yaşam alanı, iş ve daha önceki yıllarda kaybettikleri ayrıcalıklar üzerinde hak iddia etmelerini sağladı; bu, elit için bir anlamda yeniden sigortalanmak gibi bir şeydi. Ayrıca bu, mahkemelerin ve dava vekillerinin kendilerini gizli polis kontrolünden azat ettiklerini ve minimum "sosyalist eşitlik" konusunda ısrar ettiklerini gösterir. Bütün bunlar, doğal olarak çalışma kamplarına ne olacağı sorusuna da gündeme getirdi. Bu kamplara uzlaşmaz bir tutumla yaklaşanlar bile, onların ekonomik olarak gereksiz olduklarını ve muhtemel bir güvenlik riski oluşturduklarını kabul ettiler. Grevler ve hatta silahlı isyanlar çıkmaya başlamıştı ve bazı yerlerde, birçoğu düzenli veya partizan birliklerinde savaşmış, tecrübeli mahkümların, gardiyanları etkisiz hale getirerek bütün kampı ele geçirmeleri riski söz konusuydu.

Sonunda, mahkümlar özellikle yüksek düzeydeki parti yetkilileri hakkında verilen kararları yeniden gözden geçirecek ve muhtemel tahliyeler için tavsiyelerde bulunacak, yüksek düzeyde bir soruşturma komisyonunun oluşturulmasına karar verildi. Komisyon, 1955 sonunda yayınladığı raporunda başlangıcı 1930'ların ilk yıllarına kadar giden yargı adaletsizliğinin korkunç bir resmini sundu.[37]

Açıklamalar, parti liderlerini, Şubat 1956'da yapılması planlanan Yirminci Parti Kongresi konusunda ıstırap verici bir ikilem içinde bıraktı. Raporları sumen altı yaparlarsa, gelecekte kendilerinin başlarını kesmesi muhtemel bir diktatör için yol açmış olacaklardı. Öte yandan onları yayınlarlarsa, bu raporlarda açıklanan haksızlıklar için kısmen de olsa sorumlu tutulacaklardı. Böyle bir durumda Kruşçev'den, raporların yarısının yayınlanmasına dair bir öneri geldi. Bu, bazı meslektaşları tarafından olumlu bulunurken, bazıları tarafından itirazla karşılandı. Kruşçev, bunlara şu sözlerle cevap verdi: "Eğer Kongre'de gerçeği söyleme cesaretini göstermezsek, aynı şeyi gelecekte zorla yapacağız. Ve o zaman

37 Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, çev. ve yay. haz. Strobe Talbott (Boston: Little, Brown, 1970), 345; V. P. Naumov, "Bor'ba N. S. Khrushcheva za edinolichnuiu vlast," *Novaia i noveishaia istoriia*, no. 2 (1996), 15.

konuşmaları belirleyen değil, soruşturmaya tabi kişiler konumunda olacağız."[38]

Fakat muhaliflere saygı açısından, yayınlanan raporda, Stalin'in işlemiş olduğu suçlara hiçbir referansta bulunulmadı. Bunun yerine, Kruşçev, kongrenin sonunda yapılan özel bir toplantıda, Lenin'in Stalin'i lanetleyen vasiyetnamesini okudu ve Stalin'in "parti ilkelerinden, demokrasisinden ve devrimci mirasından ciddi ve ağır biçimde saptığını gösteren ayrıntılı bir rapor" açıkladı. Delegeler, bütün bunları korkunç bir sessizlik içinde dinlediler ve sonra hiçbir tartışma yapmalarına izin verilmeden dağıldılar. Kruşçev'in konuşması Sovyet basınında yayınlanmadı fakat ülkenin her yerinde düzenlenen özel toplantılarda bütün parti üyelerine aktarıldı. Bu toplantılara katılmalarına izin verilen yabancı komünistler, metni daha sonra gizlice yurtdışına sızdırdılar ve böylece, Sovyetler Birliği dışındakiler de, konuşmadan geniş ölçüde haberdar oldular.[39]

Hem süreç hem de konuşmanın içeriği, bir tür uzlaşma çağrısıydı. Kruşçev, parti-devlet kadrosunun önde gelen liderlerinin ve halk arasında öne çıkan kişilerin baskı altında tutulması üzerine yoğunlaştı. Kruşçev, milletlerin zorla göçe tabi tutulması dışında, sıradan insanların çektiği acılar ve 1934'te başlayan suiistimallere dair çok az şey söyledi ve bir anlamda, bu tarihten önce gerçekleşen; Stalin tarafından muhalefetin ezilmesi, ilk göstermelik yargılamalar ve *kulak*ların kitleler halinde göçe zorlanması gibi olayların tamamen kabul edilebilir olduğunu ima etti. Üstelik bütün yasadışı olaylardan, partinin lider kadrosunda yer almasına rağmen kendisinin ve meslektaşlarının taşıdığı sorumluluğu göz ardı edip, sadece Stalin'i ve birkaç polis şefini sorumlu tuttu. Bir bütün olarak ele alındığında yaptığı konuşma, kendisini Stalin'in hayaletine karşı savunan *nomenklatura* elitinin bir konuşmasıydı.

Buna rağmen Kruşçev'in açıklamaları, Sovyet sistemi hakkında çok önemli soruları gündeme getirdiğinden –onları cevaplama-

38 Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, 346-351; Fedor Burlatskii, *Khrushchev and the First Russian Spring*, çev. Daphne Skillen (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1991), 39-40; Robert Service, *A History of Twentieth Century Russia* (Londra: Allen Lane, 1997). 338.

39 Naumov, "Bor'ba N. S. Khrushcheva," 15-16.

sa da– büyük bir heyecan uyandırdı. Genel olarak sunumu, kongre üyelerinin muhtemelen duymak istediği şeylerdi. O, terörün ve "kişi kültünün" geçmişte kaldığını ve bundan böyle "kolektif liderliğin" ve "sosyalist hükümlerin" esas alınacağını belirtti. Delegelerin, böyle bir sistem altında pozisyonlarını ve ayrıcalıklarını güvenli bir biçimde koruyacaklarını tahmin ettikleri açıktır. Aşağı ve orta düzey parti-devlet yetkiliklerinden sağladığı bu destek, Kruşçev'in müteakip yıllarda partide iyi bir yer edinmesine yardımcı oldu.

Açıklamalar, Sovyetler Birliği'ndeki ve Orta ve Doğu Avrupa'daki binlerce meslek sahibi eğitimli insan açısından, çok büyük bir meydan okumaydı. Yapılan açıklamalarla çoğu insanın komünist yönetime tepkisini yansıttığı, korku, fanatiklik, naiflik ve "ikili düşünme" gibi birtakım duygular, köklerinden yoksun kaldılar. Sovyetler Birliği'nden bazı öğrenci ve meslek dernekleri ve yaratıcı birlikler bile, rahatsız edici bazı sorular sormaya başladılar: Eğer bütün bunlar, Stalin döneminde yaşanmışsa, şimdi, Stalin'in en yakın arkadaşlarının yönetimi altında son bulduğunu kim garanti edebilirdi? Açıklamalar, ciddi bir demokratikleşmeye ihtiyaç duyulduğunu ima etmiyor muydu?"[40]

Çok bilinen bir hikâyeye göre, bir açık oturumda Kruşçev, dinleyicilerden birinden "Stalin insanları öldürürken sen ne yapıyordun?" şeklinde bir soru alır. Kruşçev, soruyu sesli bir şekilde okur ve sorar: "Bu notu kim gönderdi?" Salonda derin bir sessizlik olur. Kruşçev bir süre bekler ve sonra "İşte, sorunuzun cevabı," der. Bu, (her ne kadar hikâye daha sonradan uydurulmuş olsa da), Kruşçev'in, meslektaşlarının kaçındığı sorunlarla doğrudan ve açık bir şekilde yüzleştiğini göstermesi açısından önemlidir.

Kruşçev'in yaptığı açıklamalar, Orta ve Doğu Avrupa'da çok daha büyük bir tepkiye neden oldu. Polonya'da entelektüeller değişiklik talebinde bulundular ve işçiler greve gittiler ve grevlerini Stalinci liderler görevlerinden ayrılana kadar sürdürdüler. Bunların sonucunda Ekim 1956'da (1951'de "Tito'cu" olduğu gerekçesiyle tutuklanan) Wladislaw Gomulka, kendisine ait "milliyetçi sosyalizm" programıyla iktidara geldi. Polonyalıların progra-

40 *A.g.e.*, 16.

mı Sovyet sosyalizminin bazı yönlerini reddetse de, Sovyet liderler, karışıklıkların büyümesini engellemek için bu değişikliğe razı oldular. Program, köylülerin kolektif çiftlikleri terk etmelerine ve kendilerine ait küçük araziler edinmelerine izin verilmesi ve Katolik Kilisesi'nin okullarda din dersleri vermesinin kabul edilmesi gibi özellikleriyle Sovyet modelinden ayrıldı.

"Gizli konuşma" Macaristan'da çok daha ciddi tepkilere neden oldu. Burada muhalefet çok daha cesurdu: Muhalefeti oluşturan entelektüeller ve işçiler; konuşma özgürlüğü, gerçek alternatif partilerin katıldığı açık seçimler ve Sovyet işgalci birliklerinin geri çekilmesini talep ettiler. Yeni Başbakan Imre Nagy, bir komünist olmasına rağmen, başka bir seçeneği olmadığından muhalefetin istediği programı desteklemeye karar verdi. Varşova Paktı'ndan çekildi ve Macaristan'ın tarafsızlığını ilan etti. Sovyet birlikleri ilk başta geri çekilme isteğine uydular fakat sonra fikirlerini değiştirdiler ve Varşova Paktı'ndan ayrılmanın, çok ileri bir adım olduğuna karar verdiler. Bunun üzerine Sovyet ordusu geri döndü ve Moskova tarafından "karşı devrim" olarak nitelendirilen girişimi ezdi. Bu müdahale sonucunda Macaristan'da Janos Kadar liderliğinde, SSCB'yle uyumlu bir hükümet kuruldu.

Varşova Paktı'ndaki sarsıntı, Kruşçev'in konumunu zayıflattı. Haziran 1957'de Molotov, Malenkov, Bulganin ve Kaganoviç, *Presidyum* (Politbüro'nun o dönemdeki adı) üyelerinin çoğunu Kruşçev'in istifasını istemek yönünde ikna ettiler. Kruşçev bu talebe, kendisinin göreve Merkez Komitesi'nin tümünün kararıyla getirildiğini ve onların onayı olmadan görevinde ayrılmayacağını söyleyerek karşılık verdi. Merkez Komite'nin arka planını oluşturan cumhuriyet ve *oblast* sekreterlerinin, KGB ve ordunun; Stalinci metotları yeniden canlandırmak yerine Kruşçev'i tercih ettikleri düşünülürse, verdiği cevabın, akıllıca bir hareket olduğu söylenebilir. Bu kişiler, *Presidyum*'un önerisini geri çektiler ve Kruşçev'in Parti'nin Birinci Sekreter olarak kalmasına karar verdiler.

Kruşçev, muhaliflerinin çıkışını, onları Stalin'in işlemiş olduğu suçları kabul etmekle suçlayarak, "parti karşıtı bir grup" olarak niteleyerek ve sonra da Merkez Komitesi'nden atarak, kendi lehine çevirdi. Bu bir anlamda riskli bir adımdı. Nitekim Kaga-

noviç, Kruşçev'e, "Ukrayna'daki idam emirlerini sen onaylamadın mı?" diye sordu.[41] Fakat Kruşçev medyayı çoktan kontrolü altına almıştı ve bu yüzden bu tür soruların sorulmasında bir beis görmedi. Başbakanlık görevini kendi üzerine aldı ve onu Parti Birinci Sekreterliğiyle birleştirdi. Fakat Stalinci biri olmadığını ispatlamak için muhaliflerini tutuklamaktan çekindi. Bunun yerine Molotov'u Moğolistan elçisi; Malenkov'u Sibirya'daki bir elektrik santralinin müdürü olarak tayin etti. Bu, parti-devlet liderliğinin güvensiz bir elitten istikrarlı bir yönetici sınıfa dönüşmesi bağlamında kilit öneme sahip bir andı: Bundan sonra parti-devlet üyelerinin, ciddi krizler döneminde bile yüksek yaşam standartları içinde yaşayacaklarını ve ailelerinin mağdur olmayacaklarını ümit etmeleri son derece makuldü.

Fakat yönetici sınıf için istikrar, teröre başvurmadan ülkeyi nasıl yönetecekleri sorusunu gündeme getirdi. Bu temel meseleyle yüzleşebilmesi için, Kruşçev'in, parti için yeni bir meşruiyet kaynağı bulması zorunluydu. Bunun için, Merkez Komite departmanlarından ve ideolojik mirasın koruyucu konumunda bulunan Marksizm-Leninizm Enstitüsü'nden tavsiyeler aldı. Stalin'in yaptığı katliamların açıklanmasıyla sarsılan bu kurumlar, Marksizmin Avrupa'daki "burjuva" kökenlerini yeniden keşfetmeye ve birçok Avrupalı Marksistin doğal karşıladığı, işçi hegemonyası tarafından yıkılmayıp geliştirilmesi gerektiğini düşündükleri meşruiyet, sivil toplum ve piyasa ekonomisi gibi kavramlardan bazı anlamlar çıkarmaya başladılar. Enstitülerin önde gelen akademisyenleri, Sovyet diplomatlarına yurtdışı seyahatleri sırasında eşlik ettiler ve diğer halkların nasıl yaşadıklarını gözlemleme ve diğer ülkelerden meslektaşlarıyla sosyal gelişmenin sorunlarını tartışma fırsatı elde ettiler.[42]

Buna rağmen Kruşçev, Batılı bir Marksist olmaktan uzaktı. Aksine yeni bir mutluluk döneminin geleceğine inanan son komünist liderdi. Dünyayı, Stalin'deki keskin paranoya ve kötülük olmadan, ama onun gibi siyah ve beyaz olarak gördü. Lenin'e saygı

41 *A.g.e.*, 23.

42 Georgii Arbatov, *Zatianuvsheesia vyzdorovlenie, 1953-1985* (Moskova: Mezhdunarodnye Otnosheniia, 1991), 64-79.

duydu ve onu, kararlılığın bir ışığı, Stalin'in saptırdığı gerçek öğretinin bir kaynağı olarak kabul etti. Kruşçev'in söylemleri, Stalin'in tartışmalı dolaşık yollarından geçmeyi başarıp "Lenin'in anayoluna" girilirse, mükemmel bir topluma doğru yürümenin mümkün olacağına işaret etti.

Bu nedenle Kruşçev'in reformlarının merkezinde bir ikilik vardı. Onun reformları, bir taraftan "burjuva" yasallığının belli özelliklerini onardılar, diğer yandan komünist demokrasinin bütün insanlarla birlikte ve devletin gücünü zayıflatmadan yönetmek anlamına geldiğini ileri süren ütopik görüşe geri döndüler.

Kruşçev'in görüşlerinin tamamını, Komünist Parti'nin, 1961'deki Yirmi İkinci Kongre'ye sunulan yeni programında bulmak mümkündür. Program, Sovyet toplumundaki düşmanlık içeren bütün sınıf ilişkilerinin sona erdiğini; devletin ülkeyi belli bir sınıf adına yönetmediğini ve bu yüzden "herkesin devleti" olduğunu ileri sürdü. Ona göre sosyalizmin son aşamasını oluşturan komünizmi inşa etmek için gerekli materyal mevcuttu; bu nedenle komünizmi 1980'e kadar başarmak mümkündü. Bu, "devletin güç organlarının, zamanla halkın kendi kendini yönettiği organlara dönüşmesi: Devletle toplum arasındaki ayrılığın ortadan kaybolması" demekti.[43]

Kruşçev, Lenin gibi, programındaki çelişkileri çözmek için partiyi kullandı: Onun "Sovyet toplumunun lideri ve rehberi" olacağını belirtti. Bunun tek bir anlamı olabilirdi bu da, partinin, "halkın kendi kendisini yönetmesini sağlayan organ"ların temel taşı olarak, devletin yerini alacağıydı. Eğer gerçekten de durum bu ise, Kruşçev'in, o dönemdeki haliyle, Stalin'in yaptığı suiistimallerden dolayı dağılmış ve çökmeye yüz tutmuş bir partiyle yoluna devam etmesi mümkün değildi. Bu nedenle, parti komitelerinin her düzeydeki toplantılarını yeniden başlattı ve parti yetkililerinin güvenini tazeledi; fakat aynı zamanda görevlerin düzenli olarak değiştirilmesi konusunda ısrar etti ki bu, üyeleri endişeye ve alarma sevk etti çünkü onlara göre teröre son vermenin tek bir amacı vardı; o da, onların iş güvenliğini sağlamaktı.

43 L. Schapiro, ed., *The USSR and the Future: An Analysis of the New Program of the CPSU* (New York: Praeger, 1963), 297.

Kruşçev, partiyi, gelecekte gerçekleşmesi beklenen kendi kendine yönetim biçiminde oynayacağı rolünün bir parçası olarak, ekonomik konulardaki karar mekanizmasının içine çok daha aktif bir biçimde çekmek için, sanayi bakanlıklarını parçaladı ve ekonomik idareyi, parti komitelerinin liderlik ettiği yaklaşık yüz kadar bölgesel *sovnarhozi* (ekonomi konseyleri) arasında paylaştırdı. Partinin uzman ekonomi kadrolarını belirgin hale getirmesini sağlamak için, komiteleri yerel düzeyde, her biri, ucu Merkez Komiteye kadar giden kendi hiyerarşisine sahip "tarım" ve "sanayi" sektörlerine böldü. Bu bölünme, tarım sektörlerine atanan sekreterler tarafından bir hakaret olarak kabul edildi çünkü onlara göre tarım, politik hiyerarşide sanayiden çok daha düşük bir konuma sahipti. Üstelik bazı *sovnarhozi*nin sınırları birlikteki cumhuriyetlerin sınırlarıyla örtüştüğünden, bu bölünmeler, ekonomiyi aynı etnik gruptan kişilerin yönetmesi eğilimini doğurdu.[44]

Politikaya daha fazla insanın katılımını sağlamak için yasal sistemde reformlar yapıldı. Askerî ve olağanüstü hal mahkemeleri kaldırıldı ve yetkileri ciddi anlamda kısıtlandı. Ceza yasası; tutuklamalar ve göstermelik mahkemelerle ilintili olarak sık sık haksızlığa temel hazırladığı düşünülen; "karşı devrim hareketi," "terörist amaçlar," vs. gibi bazı belirsiz ve yoruma açık ifadelerden arındırıldı. Cezalarda belirgin indirimlere gidildi ve sanıkların, sadece itiraflarından yola çıkılarak mahkûm edilmeleri uygulamasına son verildi. 1920'lerde denenen "yoldaş mahkemeleri," küçük suçlara bakmak üzere tekrar hayata geçirildi ve bu mahkemelerdeki hâkimlerin evde veya işyerinde "kolektif" olarak seçilmesine karar verildi.[45]

Kruşçev'in vizyonu, özü itibariyle (Rusya'daki anlamda değil, Batı'daki anlamıyla) popülistti. Kruşçev, yasal reformlarında, diğer alanlarda da bariz olarak görülen "uzmanların" itimatsızlığına ihanet etti. Üniversite eğitimi için istenen ücretleri ve ortaöğretimdeki üst sınıfları kaldırarak ve ayrıca her çocuğun on beş yaşın-

---

44 Roy Medvedev ve Zhores Medvedev, *Khrushchev: The Years in Power* (New York: Oxford University Press, 1977), 104-105, 152-155.

45 P. H. Juviler, *Revolutionary Law and Order: Politics and Social Change in the USSR* (Londra, Collier-Macmillan, 1976), 78-79.

da okulu bırakması ve iki yılını "üretimde," diğer bir ifadeyle fabrikalarda, bürolarda veya çiftliklerde pratik yaparak harcaması konusunda ısrar ederek, eğitimde daha büyük bir fırsat eşitliği sağlamaya çalıştı. Amacı, gençleri, ekonominin büyük ihtiyaç duyduğu yetenek ve el becerisi gerektiren işleri seçmeleri için teşvik etmekti. Daha da önemlisi, Kruşçev'in amacı, yavaş yavaş kemikleşen, ailelerin mülkiyet yoluyla olmasa da eğitim yoluyla statülerini çocuklarına devrettiği sosyal hiyerarşiyi sarsmaktı. Gariptir ki Kruşçev'in, meslektaşlarını kabul etmeleri için ikna edemediği tek reform da bu oldu: *Nomenklatura* için hiyerarşide zorla kazandıkları statülerini sağlamlaştırmak ve onu çocuklarına miras bırakmak öncelikli bir öneme sahipti. Eğitim sistemi ve onunla beraber gelen diplomalar ve nitelikler, burjuva toplumundaki zenginliğe eşdeğer bir sermaye; sosyalist dostluklar ve akrabalıklar kurmanın önemli araçları idiler.[46]

Stalin'den sonra gelen liderler, halkın çoğunluğunun maddi beklentilerini karşılamaya yönelik bir başlangıç yapmak için, geniş çaplı bir ev inşası programı başlattılar; önceden dökülmüş beton blokları kullanarak çok daha yüksek apartman blokları inşa ettirdiler. 1950'lerin ortasına gelindiğinde birçok Sovyet şehrinin etrafı, insanlara, mahremiyetten yoksun komün apartmanlardan kaçma ümidi veren vinç ormanlarıyla ve çamurlu inşaat alanlarından oluşan bataklıklarla sarılmıştı. 1955 ve 1964 yılları arasında ev sayısı, neredeyse iki katına çıktı ve bu durum bundan sonra da uzun süre devam etti. Stalin döneminde ihmal edilmiş ve ancak gecikmeli olarak şimdilerde yapılan bu reform, insanların yaşamını çok daha rahat kıldı fakat aynı zamanda sosyal hiyerarşileri güçlendirdi. Patronlara, yaşamın her alanında hamilik etmeleri için fırsat verdi. Ayrıca aynı sektöre veya meslek birliğine ait çalışanlara, "ev kooperatifleri" kurma, toplam fiyatının yüzde 15-30'unu ödeyerek bir apartman dairesi üzerinde hak iddia etme ve daha sonra kalan parayı da cüzi bir faiz karşılığında taksitlerle ödeme şansı tanıdı. Profesyonel meslek sahibi olanların ön ödeme olanakları, işçilere göre daha fazlaydı ve bu yüzden "kooperatif evleri," bu tür evlere ihtiyaçları olmayan ayrıcalıklı üst sınıflar-

46 Medvedev ve Medvedev, *Khrushchev*, 143-145, 181-182.

la, yerel sovyete kira ödemek zorunda kalan işçi sınıfı arasındaki orta sınıfın, ayırt edici bir sembolü haline geldi.

DİNE YÖNELİK YENİLENMİŞ BASKILAR

Savaştan sonra SSCB'nin sınırları içinde dinsel alanda önemli bir canlanma görüldü. Bu, biraz Stalin'in başlıca Hıristiyan mezheplerinin liderleriyle uzlaşmasının, biraz da Batı'daki bazı toprakların SSCB'ye dahil edilmesinin, ama her şeyden çok savaş tecrübesinden dolayı harekete geçen güçlü milliyetçi duyguların ve duygusal gerginliğin bir sonucuydu. Savaştan önce hâlâ aktif olarak işlev gören Ortodoks kiliselerinin sayısı, sadece birkaç yüz kadardı fakat 1949'a gelindiğinde sayıları, 14.500'e ulaştı. Bunların önemli bir kısmını, savaş öncesi dönemde hiçbir baskıya maruz kalmayan, batı bölgelerinden katılanlar oluşturdu. Ayrıca Rusya'nın merkezinde birçok yeni kilise açıldı.[47]

Devletle imzalanan yarı-sözleşme, kiliseler için hem riskler hem de fırsatlar yarattı. Çünkü bu anlaşmayla kilise, artık uğruna savaşması gereken özgürlüğünden feragat ediyor, devletin ve partinin denetimi altına giriyordu. Din adamlarının ataması, *nomenklatura* sistemi aracılığıyla gerçekleştirildi ve seküler yaşamdakine benzer politik kriterlere tabi kılındı. Piskoposlar, *nomenklatura* sistemine dahil edildiler ve kendilerinden barışçıl hareketlerde aktif olmaları ve inançlarını aşırı coşkulu bir biçimde teşvik etmemeleri beklendi.[48]

Kruşçev'in kendi kendisini yöneten sosyalist bir toplum vizyonu, onun açısından dini, Stalin'in son yıllarında olduğundan çok daha tehlikeli bir hale getirdi. Kruşçev'in din karşıtı politikası, halka hiçbir açıklama yapılmadan başlatılmasına rağmen, 1950'li yılların sonunda gazetelerde çıkan makalelerden; Sovyet liderlerin, kutsal yerlere hacların yeniden başlaması, çocuklara din dersleri veril-

47 John Anderson, *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 9.

48 Dini İşler Konseyi başkan yardımcısı V. Furov'un tayinlerde ve terfilerde uygulanan kriterlere dair delillerle ilgili olarak SBKP'ya sunduğu bir rapor, 1970'lerde Batı'ya sızdırıldı. "Iz otcheta po delam religii-chlenam KPSS," *Vestnik Russkogo Khristianskogo Dvizheniia*, no. 130 (1979), 275-344.

mesi ve din ile milliyetçilik arasındaki ilişki (özellikle Ukrayna ve Litvanya'da) karşısında endişelendiği anlaşılmaktadır. Bu eğilimlere karşı koymak için komünist ve *Komsomol* hücrelerine, kilise vaftizlerinin, evlilik ve cenaze törenlerinin yerini alacak seküler törenlerin kutlanmasını teşvik etmeleri emredilmiş ve bunun sonucunda 1959'da Leningrad'da ilk düğün sarayı açılmıştır.[49]

Temmuz 1961'de Zagorsk'ta alelacele bir piskoposlar konsili toplandı. Bu konsil, kilise kanunlarını değiştirdi ve papazların kiliselerdeki idari ve finansal konularda artık hiçbir yetkisinin olmadığını kabul etti. Böylece papazlar, haftalık dinî törenleri yerine getirmek için, cemaatleri tarafından parayla tutulan "kült hizmetkârları" haline geldiler. Bu değişiklik, cemaat içerisinde bir gruba ait olma duygusunu giderek zayıflattı ve onları kilise binalarının kapatılması ve cemaatlerin dağıtılması için propaganda yapan eylemcilerin söylemlerine açık hale getirdi.[50] Kendi kendini inkâr etmek anlamına gelen bu karar, ancak *nomenklatura* sistemi aracılığıyla atanarak göreve gelen hiyerarşinin esnekliği ile açıklanabilir.

Sonuçta çok sayıda kilise kapatıldı. 1958 ve 1964 yılları arasında Rus Ortodoks Kilisesi, cemaatinin yaklaşık yüzde kırkını ve manastırlarının yaklaşık üçte ikisini kaybetti. Kilise kapatmak özellikle savaş sırasında Almanlar tarafından işgal edilen batı bölgelerinde çok daha yaygındı. Kampanyadan olumsuz anlamda etkilenen diğer cemaatler, Ermeni Papalık Kilisesi, Adventistler* ve Baptistler idi. Ayrıca, Yahudiler, sinagogların yaklaşık üçte birini, Müslümanlar ise camilerinin beşte birinden fazlasını kaybettiler. Pentecostallar,** Yahova Şahitleri gibi kayıt altında olmayan mezhepler ve diğer bazı Ortodoks cemaatleri ise tamamen yasaklandı.[51]

---

49 Anderson, *Religion, State and Politics*, 30-34; Christel Lane, *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society-The Soviet Case* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

50 Jane Ellis, *The Russian Orthodox Church: A Contemporary History* (Londra: Croom Helm, 1986), 53-69.

(*) İsa'nın ikinci defa geleceğine ve dünyanın sonuna gelindiğine inanan Hıristiyan bir cemaat.

(**) ABD'de 20. yüzyılda ortaya çıkmış Protestan bir dinî hareket.

51 Anderson, *Religion, State and Politics*, 55-59.

İŞÇİLER VE KÖYLÜLER

Kruşçev, işçilerle ve köylülerle olan ilişkilerinde, zorlamanın yerine maddi teşviki öne çıkardı. Stalin'in acımasız iş kanunları 1956'da değiştirildi ve onların yerine, ücretlerin az olduğu fakat amaçlanan hedeflerin yerine getirilmesi durumunda ikramiyelerin ödendiği bir düzenleme kabul edildi. Amaç, aşırı üretim (*Şturmovşçhina*) patlamalarından kaynaklanan anormallikler ve tahrifleri önlemek ve planlanan üretimin düzenli olarak sağlanmasını teşvik etmekti. Yeni önlemler, üretim sistemindeki temel yanlışlıkları düzeltmediğinden, fazla etkili olmadı. İşçilerin üretimini, daha önce olduğu gibi malzeme, yedek parça eksiklikleri, yetersiz tamir ve bakım ve elverişsiz çalışma koşulları belirlemeye devam etti. Bu nedenle işçiler, kendilerinin hatası dışındaki koşullar yüzünden, hedefleri yerine getirmekte sıklıkla başarısız oldular. Fakat müdürlerin, beklenmedik talepleri yerine getirmek için iş istifi yapmaları gerekiyordu, bu yüzden üretim verilerini, işgücünden kaynaklı eksikliği gidermek için mümkün olduğunca tahrif ediyorlardı. Stalin'in askerileşmiş kontrolü, işçileri teşvik edecek koşullar tam olarak sağlanmadan ortadan kaldırıldı.[52]

Bu açmazdan, ortaya bir tür gayriresmi sosyal sözleşme çıktı ve buna göre işçiler, görece yüksek ücret taleplerinden ve grev haklarından, ucuz yiyecek, ulaşım, ev, sosyal haklar, iş sigortası, kolay iş uygulamaları ve iş sürecini önemli ölçüde kontrol edebilmek karşılığında vazgeçtiler. Pratikte işçilerin işe geç gelmeleri (belki akşamdan kalma bir vaziyette), arkadaşlarıyla sohbet etmek için uzun molalar almaları ve dükkânlardaki ihtiyaç fazlası defolu ürünleri satın almak amacıyla sıraya girebilmek için işten erken ayrılmaları kabul edildi. Bütün bu tavizler, işçilerin eksikliklerle dolu bir ekonomik ortamda, öyle ya da böyle normal bir hayat sürdürmelerini sağlamak için gerekliydi. Fakat işçiler, bu eksikliklere süreklilik kazandırdılar ve onları yaşamlarının daimi bir parçası haline getirdiler.

---

52 Donald Filtzer, *Soviet Workers and De-Stalinization: The Consolidation of the Modern System of Soviet Production Relations, 1953-1964* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

Onlar ayrıca, ev, oturma izni, çocuk bakımı, tatil izni ve diğer birçok ihtiyaçları konusunda karar verme yetkisine sahip, işyeri patronlarının hamilik gücünü pekiştirdiler. Bu düzenlemelerin gereklerini yerine getirebilmek ve gerektiği zaman üretimi artırabilmek için, birçok fabrika müdürü, daha az ilgi çeken ve daha az ücret ödenen işleri yapmaları için çok sayıda kadın işçiye yer verdiler. Ayrıca bazıları, kısa dönemli ya da düzenli işçilerin kaçındığı işleri yapmaları için kasaba dışından işçileri, yani *limitçik*leri işe aldılar ve bunun karşılığında onlara istedikleri şehirler için geçici oturma izni sağladılar.[53]

Özellikle sağlık sigortası, eğitim ve barınma gibi şeyler çok temel anlamda garanti edildiğinden ve ikinci ve çok daha kârlı bir işte çalışmak için yeterince zaman bıraktığından, Sovyet işçisinin fakir ama kaygısız yaşam tarzı bir anlamda kabul edilebilir bir yaşam biçimiydi. Muhalif matematikçi Aleksandr Zinovyev, işyerini, "insanların hem çalıştığı hem de iyi bildikleri bir çevrede vakit geçirdikleri" bir forum olarak tanımladı. İşçiler, işyerlerinde birbirleriyle haberleri paylaştılar, eğlendiler, konumlarını korumak ve geliştirmek için birçok şey yaptılar; refahlarının bağlı olduğu insanlarla iletişim kurdular, çok sayıda toplantıya katıldılar, istirahat için eve gönderildiler, kendilerine tahsis edilen barınacak yer ve bazen yiyecekten istifade ettiler."[54] Tek sorun, süper bir gücün ekonomik ve askerî potansiyelinin, üretime bu kadar az öncelik veren bir sistemle sağlanamayacak olmasıydı.

Kruşçev'in özellikle sahip çıktığı alan tarımdı ve meslektaşlarının kendisini değerlendirirken ölçüt aldıkları kriter de bu alanda yaptıkları oldu. Stalin öldüğü zaman, tarım sektörü kronik bir yatırım azlığı ve halkın moral bozukluğuyla boğuşmaktaydı. Kıtlık ve açlık geride kalmıştı ancak şehirlere gönderilen ucuz yiyecek, büyük bir yoksulluk içinde yaşayan *kolhoz* çiftçileri ve *sovhozniki* gibi kırsaldaki üreticilerin sırtından sağlanmaktaydı.

Geçmişten gelen iki temel sorun vardı. Bunlardan biri, rejimin, ekonominin diğer sektörleriyle karşılaştırıldığında tarıma öncelik

53 *A.g.e.*, bölüm 7-8.

54 Alexander Zinoviev, *The Reality of Communism* (Londra: Victor Gollancz, 1984), 114.

sırasında aşağılarda yer vermesiydi; diğer ise üreticileri, hasılatlarını veya üretimi artırmak için hemen hemen hiç teşvik etmeyen otoriter ve bürokratik bir yapı idi.

Kruşçev, ilk soruna çare bulmaya çalıştı fakat ikincisini hiçbir zaman ciddi olarak ele almadı. 1954'te başlattığı "bakir topraklar" kampanyasıyla birlikte, tarıma kişisel bir önem verdi. Bu, komünistler tarafından gerçekleştirilen son büyük halk seferberliği; belki de Asya'da yüzyıllardır devam eden Avrupa sömürgeciliğinin son dalgası idi. "Bakir topraklar," Batı Sibirya'daki ve Kuzey Kazakistan'daki, 1930'lara kadar göçerlerin yaşadığı ve henüz saban değmemiş –en azından son dönemlerde– geniş topraklardı. Bu toprakların bazıları, "Stolypin köylüleri" tarafından işlenmiş ve *kulak* karşıtı kampanya sırasında terk edilmişti. Kruşçev'in amacı, bunları gelecekte başlıca buğday üreticisi yerler haline getirmek ve kendi sakinlerini fakirleştirmeden, kasabalara rahatça tahıl sevkıyatı yapabilecek zengin tarımsal bölgelere dönüştürmekti.

Kampanya özellikle ilk başlarda çok başarılıydı. 1956'da bölge, 1953'te ürettiği buğdaydan üç kat daha fazla buğday üretti. On binlerce genç insan, oraya gitmeleri ve yeni traktör ve biçerdöveri kullanmaları için, *Komsomol* tarafından seferber edildi: Bu insanlar gruplar halinde, mısırların dalgalandığı tarlalara akın ederken oluşturdukları görüntü, propaganda filmlerinde en az bir on yıl kadar kullanıldı.

Fakat başlangıçtaki başarıdan sonra, süreç, giderek baştan savma bir nitelik kazandı. Bölge, verimli topraklara rağmen, yağışların azlığı sebebiyle kuraklığa meyilli idi. Zaten çoğu toprak, Orta Asya çöllerinin en uç bölgesindeydi. Finansal kapasitesini uzun süre devam ettirebilmek için, çok iyi fertilizasyon yapılması ve erozyonu en aza indirmek için ağaç, çalı ve rüzgâr çiti dikilmesi gerekiyordu. Dikkatlice yapılması gereken böylesi bir hazırlık, Kruşçev'in tarzı değildi. Stalin gibi o da "hamleler" ve çabucak elde edilecek sonuçların adamıydı. İlk başta elde edilen yüksek rakamları, önce hayal kırıklığı yaratan sonuçlar, sonra da 1960'ta gelen çevre felaketi izledi. Beş yıl kadar bir süre içinde görülen bir dizi rüzgâr fırtınası sonucu, en üstteki korunmasız toprağın önemli

bir kısmı, hatta bakir toprakların neredeyse yarısı devasa "toz dumanları" halinde uçup gitti.[55]

Ayrıca insanlardan kaynaklanan bazı sorunlar vardı. Göçebe yaşam tarzı ortadan kaldırılmış olmasına rağmen, "bakir toprakların" önemli bir kısmı, geleneksel hayvancılık için kullanılmaya devam etti ve Kazakların çoğu, buğday yetiştirmek ve hayvancılığı mekanize etmek için yabancı üreticinin topraklarına akın etmesinden rahatsızlık duydu. Hatta bazı parti sekreterlerinin bile bu konuda şüpheleri vardı. Onları yatıştırmak için bölgeye 1954'te Leonid Brejnev gönderildi. *Komsomol*ların çoğu açısından da, kampanya son derece sinir bozucuydu çünkü bir yandan ev, malzeme ve makine sıkıntısıyla; bir yandan da yerel halkın moral bozan şüpheciliğiyle uğraşmak zorunda kaldılar. Bu yüzden çoğu, denemeyi yarıda kesip Avrupa Rusya'sına dönmek istedi.[56]

Kruşçev'in çok yüksek beklentilerini karşılamamış olmasına rağmen, bakir topraklar kampanyası, genel olarak bir konuda başarı sağladı: 1950'lerde ve 1960'larda kentsel gelişimi tehdit eden yiyecek sıkıntısını durdurdu. Fakat felaketler baş gösterince ve tarımsal projeleri kötü sonuçlar verince, Kruşçev için gidecek başka hiçbir yer kalmadı. Özellikle et ve süt üretimini artırmak için, inek yemi olarak mısır yetiştirilmesiyle ilgili projesinde başarısız oldu. 1959'daki ABD ziyaretinde, Iowa'da gördüğü mısır dolu tarlalardan esinlenerek, bakir toprakların Sovyetler Birliği'nin tahıl ambarı olabileceğini ve Avrupa Rusya'sında ise büyükbaş hayvanların yem ihtiyacını karşılamak amacıyla mısır yetiştirilebileceğini düşündü. Ancak Rusya'nın Avrupa'daki topraklarının, Iowa'nın çok kuzeyinde olduğunu unuttu ve bölgedeki buğday üretimin durdurulmasını, yerine mısır üretimine başlanmasını ve mısırların hayvan yemi yapılmak üzere daha tam olarak olgunlaşmadan toplanmasını emretti.

Bu talimatlarını yerine getirmeyen *kolhoz* başkanlarının başlarına bazı dertler açıldı: Stalin döneminde olduğu gibi belki sabotaj-

55 Strauss, *Soviet Agriculture*, 170-175; Martin McCauley, *Khrushchev and the Development of Soviet Agriculture: The Virgin Land Programme, 1953-1964* (Basingstoke: Mac-millan, 1976), bölüm 4, 6.

56 Martha Brill Olcott, *The Kazakhs* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1987), bölüm 10.

dan tutuklanmadılar ama görevden alındılar, ya da üstlerinin gözündeki değerini yitirdiler. Kampanyanın en yoğun olduğu 1962 yılında, 37 milyon hektar toprağa mısır ekildi ve sadece 7 milyon hektarlık bölümünden ürün alınabildi. Bu arada serin ve nemli yaz havasında gelişebilecek ürünler ihmal edildi, meralar kendi haline bırakıldı ve ziraatçıların tavsiyeleri tamamıyla göz ardı edildi. Kruşçev, *kolhoz*ların kendilerine ait topraklarını ekmelerini ve kendileri için hayvan yetiştirmelerini engelleyerek, sorunu daha da şiddetlendirdi.[57]

Sonuçta, 1962'de ve 1963'te olmak üzere üst üste iki kez kötü hasat dönemi yaşandı. Bu, Kruşçev'in politikaları ve işçilerle yapılan ve ucuz yiyeceğe bağlı sosyal sözleşme üzerindeki baskıları artırdı. 1962 yazında Kruşçev, çiftçileri desteklemek için et ve süt ürünlerinin fiyatlarını üçte bir oranında artırdı. Bu, savaşın bitiminden beri yiyecek fiyatlarında görülen ve işçilerin çoğunu çileden çıkaran ilk ciddi artıştı. Novoçerkassk'taki Budennyi lokomotif fabrikasındaki yönetim, parça başına ücret uygulamasının normlarını yükseltti ve ücretleri belirgin bir biçimde düşürdü. Sonuç, tam bir patlamaydı. İşçiler, makineleri indirdiler, fabrikayı "Et, süt ve ücret artışı" yazan pankartlarla donattılar ve hemen yakınlardaki Moskova-Rostov demiryolunu bloke ettiler. Polis bunun üzerine işçilerden bazılarını tutuklayınca, Novoçerkassk'taki bütün işçiler greve gittiler ve polis istasyonu ve parti binasına yürüyerek tutuklanan arkadaşlarının serbest bırakılmasını istediler. Ortaya çıkan karmaşada özel KGB birlikleri kalabalığa ateş açtılar ve düzeni, ancak yirmi üç kişiyi öldürdükten sonra sağlayabildiler.[58]

Diğer kasabalar ve şehirlerde de bazı işçi isyanları vardı fakat en ciddisi Novoçerkassk'taki idi. Buradaki en önemli nokta, rejimin, temsil ettiğini iddia ettiği endüstriyel işçi sınıfı tarafından zorda bırakılmasıydı ve onların desteği olmaksızın ayakta kalmasının ancak terörle mümkün olmasıydı. Yine ekmek kuyrukları vardı ve kara borsacılar, en saygın şehirlerdeki marketlerde ne kadar yiyecek maddesi varsa hepsini satın alıyorlar; böylece onları başka yer-

57 Strauss, *Soviet Agriculture*, 175-178.

58 KGP raporu için bkz. *Istoricheskii arkhiv*, no. 1 (1993), 122-129.

lerde çok daha yüksek fiyatlara satabilmek için stok ediyorlardı. Kruşçev, sorunu, dışardan yüksek değerdeki yabancı parayla buğday satın alarak çözmeye çalıştı. Bu, devrimden önce buğday ihraç eden bir ülke ve ekonomik başarılarıyla övünen bir rejim için, korkunç derecede büyük bir utançtı.

Küba füze krizi ve Çin'le yaşanan sorunlar ve bunlara ilaveten ortaya çıkan yiyecek krizi, Kruşçev'in sonunu getirdiler. Bir de parti üyelerinin konumlarını ve güvenliklerini tehdit eden reformlar vardı. Ayrıca unutulmamalı ki, Kruşçev'i destekleyen şey, istikrar ve refah ümidi idi ve şimdi bunları sağlayamadığı apaçık ortadaydı.

En nihayetinde, giderek sabırsızlaşan meslektaşları, ona sırtını dönmeye başladılar. Ekim 1964'te Karadeniz'de tatilde iken, Merkez Komitesi'ni, onun planladığı diğer bazı tarım reformlarını görüşmek üzere toplantıya çağırdılar ve ondan tatilini yarıda kesip toplantıya katılmak üzere geri dönmesini istediler. Gerçekte toplantının gündem maddesi, Kruşçev'in bizzat kendisiydi. Mihail Suslov tarafından okunan iddianamede Kruşçev, sergilemiş olduğu yönetimden dolayı eleştirildi ve istifası talep edildi. İddianamede öne çıkan başlıca konular; tarım idaresinde yaptığı hatalar, dışişlerini ele alış biçiminde sergilediği yanlışlar, adam kayırması (özellikle de damadı Aleksey Adjubey'i gayriresmi olarak dolaşan bir elçi gibi kullanması), "yeniden yapılanma ve düzenleme" arzusu ve partinin Leninist ilkelerinin "ciddi" biçimde suiistimaliydi. Kruşçev, bu suçlamalar karşısında belki giderek yaşlandığından, belki de hatalarının farkına vardığından, direnmemeye karar verdi ve istifasını sundu.[59]

Görevinden ayrılma biçimi, Beriya'nın 11 yıl önce tutuklanmasından bu yana, Sovyet politikasının ne kadar uygarlaştığını göstermesi açısından önemlidir. Ne tutuklama, ne çirkin suçlamalar, ne idamlar vardı; sadece insanları, gizli ve "sersemce planlar" yapmakla, "bilimsel bilgiden yeterince faydalanmamakla" suçlayan bazı gazete editörleri vardı. Kruşçev, bu durumu daha sonra gurur

59 William J. Tompson, *Khrushchev: A Political Life* (Basingstoke: Macmillan, 1995), 270-276; Suslov'un konuşması için bkz. *Istoricheskii arkhiv*, no. 1 (1993), 7-15.

dolu şu sözlerle açıkladı: "Belki yaptığım en önemli şey, beni sadece basit bir oylama ile başlarından atmalarına izin vermem oldu. Stalin olsa, hepsini tutuklattırırdı."[60]

1957'de muhaliflerini yenmesine yardım ettiklerinde, *nomenklatura* üyelerinin Kruşçev'den beklentileri, kendilerinin otoritesini ve ayrıcalıklarını artırması, terörün boyutlarını daraltması ve SSCB'nin ABD'ninkine eşit süper devlet statüsünü pekiştirmesiydi. Onu, bu amaçlar doğrultusunda ilerleme kaydettiği sürece desteklediler. Aksi durumda, görevden aldılar.

Kruşçev, zamanının özelliklerini taşıyan bir insandı. Stalin terörünün hem aracı olan hem de ondan fayda gören biri olarak, iktidara, Stalin için hayal kırıklığı yaratacak metotlarla ve çoğu vatandaşı gibi, çok daha istikrarlı ve güvenli bir ortam yaratmak amacıyla geldi. Fakat tavırları ve icraatları açısından, kendisini tehdit eden sisteme mahkûmdu. Dünyayı mutlak bir bakış açısıyla değerlendirdi ve her durumda bütün sorunların, lider iradesiyle uygulanacak tek bir "doğru" çözümle ortadan kalkacağına inandı. Sıradan insanlarla iyi ilişkiler kurabildiği için, onların desteğinin her zaman arkasında olduğuna inandı ve bu yüzden kendisine karşı muhalefetin, elitist, sinsice ve gayrimeşru olduğunu düşündü. Bilimsel itirazlar, kolayca kenara itilebilir ve politik direniş ortadan kaldırılabilirdi: Onun liderliğindeki parti, her zaman haklıydı. Özünde ılımlı biri olan Kruşçev, sorunlara radikal biri gibi yaklaştı ve bu yüzden kendi gelişimini engelledi.

60 Medvedev ve Medvedev, *Khrushchev*, 245.

14

"Gelişmiş Sosyalizm" Yönetimindeki Rus Toplumu

LİDER OLARAK BREJNEV

Kruşçev'i deviren liderler, dünya görüşleri açısından, bir birlik olmaktan uzaktılar. Bunlardan Aleksey Kosigin, yavaş yavaş gerçekleşecek bir ekonomik reformu desteklerken; Aleksandr Şelepin, çok katı bir disiplinden ve otoriter yönetimden yanaydı. Fakat değişikliğin başta kendileri olmak üzere güvenilir ve tecrübeli kişilerce yapılması konusunda hem fikirdiler. Parolaları, "kolektif liderlik" ve "kadroların istikrarı" idi. Bu, politikaların, Stalin tarafından terörle korkutulan ya da Kruşçev tarafından rahatsız edilen kişilerce değil, kendi çıkarlarıyla hareket eden parti-devlet kadrosu ve *nomenklatura* eliti tarafından belirleneceği anlamına gelmekteydi.

SBKP'nin ilk (daha sonra genel) sekreteri olan Leonid Brejnev, böyle bir takıma liderlik etmek için ideal birisiydi. Bazı açılardan renksiz bir kişilikti ve kesinlikle ne bir teorisyen, ne de iyi bir hatipti. Meslektaşları onu muhtemelen geçici bir figür olarak seçtiler. Böylece, aynı felaket sonuçları getirmemesine rağmen, öncekilerin Stalin konusunda yaptığı hatayı, şimdi Brejnev konusunda onlar yaptılar. İçgüdüleri itibariyle uzlaşmacı bir politikacı olan Brejnev, politik kararlar vermekten sakınmayı, meslektaşlarını uzaklaştıracak adımlar atmaya tercih etti.

En güçlü yanı, personel idaresi bağlamında ortaya koyduğu gösterişten uzak, rutin çalışma biçimiydi. Oldukça alçakgönüllü biri olan Brejnev, partinin bölge sekreterleri ve Merkez Komite departmanlarının başkanlarıyla, bilgi almak ve kişisel ilişkilerini geliştirmek için her gün saatlerce telefonda konuşurdu. Himaye sanatında uzman biriydi. Rahatsızlık duyduğu veya kendisine diğerlerine göre çok daha az borçlu olan olan meslektaşlarını büyük bir sabırla Politbüro'dan tasfiye etti ve yerlerine Dneproppetrovsk, Moldova ve Kazakistan'daki parti sekreterliği günlerinden Konstantin Çernenko ve Nikolay Tihonov gibi bazı eski arkadaşlarını yerleştirdi. Bunlardan Çernenko, daha sonra parti sekreterliğinde onun sağ kolu; Tihonov ise 1980'de Kosigin'den sonraki başbakanı oldu. Olayın iç yüzünü bilen kötü niyetli bazı kişiler, "Dneproppetrovsk mafyası" hakkında gayriresmi şakalar yapmaya başladılar.[1]

Brejnev Merkez Komite'yi kendi görüşleri doğrultusunda yeniden düzenledi. Kendisi kişilik itibariyle Merkez Komite'nin imajına çok uygun biriydi ve muhtemelen görevinde bu kadar uzun süre kalmasının nedeni de buydu. 1981'deki komite üyelerinin dörtte üçü, partiye 1950'den önce katılan ve ilk politik tecrübelerini savaş sırasında ve Stalin döneminde edinen kişilerden oluşmaktaydı. Bunların yüzde 82'si, köken itibariyle işçiler veya köylülerdendi fakat yüzde 78'i ise bir tür yükseköğretimden geçmiş, böylece uzun bir yol kat etmiş kişilerdi. Yüzde 55'i ya orduda, ya da savunma sanayiyle ilgisi olan bir alanda çalışmıştı. Yüzde 86'sı, Slav (yüzde 67'si Rus) idi. Hemen hepsi (yüzde 97'si) erkekti. Sovyetler Birliği'nin yönetici sınıfının kalbi idiler; dünyaya bakışları itibariyle *Neo-rossiiski*, emperyalist ve militarist idiler ve 20 yıldan fazla bir süredir partiye ve topluma hâkimdiler.[2]

Esas itibariyle bu konularda anlaşmış olmaları, parti üyelerinin, her biri kendi patronuna ve müşterilerine sahip farklı kamp-

1 Roy Medvedev, *Lichnost'i epokha: politicheskii portret L. I. Brezhneva* (Moskova: Novosti, 1991), özellikle bölüm 3.

2 Mark R. Beissinger, "The Political Elite," James Cracraft, ed., *The Soviet Union Today: An Interpretive Guide* (Chicago: Bulletin of the Atomic Scientists, 1983), 35-51; Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within*, 3. baskı (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 377-378.

lara bölünmelerini engelleyemedi. Yaşlandığında ve hastalandığında bile Brejnev, üyeler arasında bir aracı olarak işlev görmeye devam etti. 1978'de Politbüro'nun bir üyesi olan Mihail Gorbaçev, Brejnev'in, başkanlık ettiği toplantılarda konunun ucunu kaçırdığını hatta ne konuşulduğunu unuttuğunu görünce dehşete kapıldı. Bu konudaki hislerini, Brejnev'in bütün eksikliklerine rağmen bütün toplantılarda bulunması gerektiğini düşünen Andropov'a "Bu, partide, devlette ve uluslararası arenada bir istikrar meselesidir," ifadeleriyle açıkladı. Brejnev'in, ileri yaşına rağmen toplantılarda varlık göstermesi, liderlerin aralarındaki kamplaşma yüzünden birbirlerinin yemesini önlemede önemli bir rol oynadı. Ayrıca Brejnev'in yaşlı olması, fieflerinin işine burnunu sokan çok fazla enerjik bir lider istemeyen yerel parti sekreterleri için de son derece uygundu. Kısaca onlar Brejnev'le "centilmence" bir anlaşmaya varmışlardı. Buna göre Brejnev, "birinci sekreterleri bölgelerinde neredeyse sınırsız bir otorite ile donatacak; karşılığında onlar da genel sekreteri destekleyecekler ve ona bir lider ve şef olarak övgüler yağdıracaklardı."[3] Bu, 16. yüzyılda çarlara mutlak otorite sağlayan, içinde bir tür örfi anlayış barındıran bir anlaşmaydı.

Yeni liderler, iktidara geldiklerinde, bir zamanlar Kruşçev'in boğuştuğu sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Kruşçev gibi onlar da sıradan insanların yaşam standartlarını yükseltmek, Sovyetler Birliği'ni örnek alınacak sosyalist bir topluma dönüştürmek ve ABD'ye eşit, büyük bir devlet olarak onun askerî ve ekonomik konumunu pekiştirmek istediler. Herhangi bir kriz durumunda, ülkenin gücünü bütün dünyaya göstermek amacıyla, askerî hizmetlerin; ordu, donanma (denizin üstünde veya altında), hava kuvvetleri ve füze gibi her türlü dalını desteklediler. Bu, ekonomik kapasitesi mevcut haliyle ABD'ninkinden çok daha zayıf olan bir ülke için çok büyük ama aynı zamanda getirdiği ekonomik yük itibariyle, diğer alanlarda iyileşme sağlamak amacıyla atılan bütün adımları olumsuz yönde etkileyen bir projeydi.

Liderler, Kruşçev'in reformlarının terk edilmesi gerektiği konusunda kolayca fikir birliğine vardılar çünkü onlara göre bu reformlar hem parti kadrosu için bir huzursuzluk kaynağı idiler,

3 Mikhail Gorbachev, *Memoirs* (Londra: Doubleday, 1996), 112, 114.

hem de ekonominin amatörlerin eline bırakılması riskini taşımaktaydılar. *Sovnarhoz*lar terk edildi ve merkezi bakanlıklara geri dönüldü. Parti kadrosunun ikiye ayrılması uygulaması iptal edildi ve daha da önemlisi parti yetkililerinin düzenli rotasyonuna son verildi. Böylece, sekreterlikler, bir kez daha yaşam boyu memuriyetler haline geldi.

1965'te Kosygin, sanayinin idaresinde, müdürlere, kârlarını nasıl kullanacaklarına –örneğin işçileri teşvik etmek ya da daha iyi malzemeye yatırım yapmak için– karar vermek konusunda çok daha büyük bir özgürlük veren, belli belirsiz bir reform yaptı. Ayrıca, "jigantizm" [anormal büyüme] ve "istifçiliği" önlemek amacıyla, sermaye üzerinden alınmak şartıyla bazı mütevazı faizler koydu. Planlanan üretimin sağlanıp sağlanmadığını artık sadece üretim değil; aynı zamanda kaliteyi ciddi bir mesele haline getiren satışlar da belirleyecekti.

Fakat reform, ekonomik sistemin temellerine dokunmadı. İşletmelerin reformdan tam olarak yararlanmaları için kendi satış fiyatlarını belirlemesi gerekiyordu ve bu hak onlara hiçbir zaman verilmedi. Ayrıca parti ile işçiler arasındaki örfi sosyal sözleşmeyi ihlal edeceği gerekçesiyle, işletmeler işe alımın düzeyini ve şartlarını belirleme, örneğin yetersiz veya gereksiz işçileri işten çıkarma hakkından da yoksun bırakıldılar.[4]

Sonuç olarak, teknik yenilikler oldukça yavaştı. Yeni malzeme kullanmak, üretim hatlarının bozulması demekti ve bunun, üretim endekslerini ve işçi ücretlerini geçici olarak düşürmek anlamına geleceğinden, planlı ekonominin katı sınırları içerisinde yapılması çok zordu. Genel olarak yüksek uluslararası standartlara ayak uyduran tek sektör, ülkenin saygınlığını garanti eden, askerî teknoloji ve uzay teknolojisiydi. Bu standartları sağlamak için yetkililer hem sosyal sözleşmeyi, hem de rutin plan prosedürlerini ayaklar altına almaya hazırdılar.

Fakat birçok alanda, Sovyet endüstriyel üretimi, 1940'larda ve 1950'lerin sonunda yaşanan büyük artışta olduğu gibi, yine malzemeye ve yöntemlere bağlıydı. Daha sonraki yenilikler için Ba-

4 Alec Nove, *Economic History of the USSR, 1917-1991*, 2. baskı (Harmondsworth: Penguin Books, 1989), 367-368.

tı Avrupa'dan ve Kuzey Amerika'dan ithalat yapılması gerekliydi. Otomobil ve gemi yapımı, sentetik kimyasallar, gıda işleme, gaz ve petrol çıkarma gibi alanlarda, Sovyet endüstrisinin Batılı şirketlerin ortaklığına olan gereksinimi giderek arttı. Sovyetler Birliği'nin uysal, düşük ücretlere razı ve çok iyi eğitilmiş bir işgücüne ve büyük bir gelişme potansiyeline sahip bir ülke olduğunu bilen Batılı şirketler, işbirliğine çoktan razıydılar. Bu anlamda en büyük anlaşma, 1966'da İtalyan otomobil firması Fiat'la imzalanan ve –kısa bir süre önce yaşamını yitiren İtalyan komünist lideri Togliatti'nin adını alan- Volga'da büyük bir traktör fabrikasının kurulmasına yol açan sözleşmeydi. Bu fabrika müteakip 20-30 yıl içinde, milyonlarca Sovyet vatandaşının satın alabileceği küçük aile arabaları üretti.

Böylesi düzenlemeler, dış politika üzerinde doğrudan bir etki yarattı. Güncel teknoloji ve tüketim maddeleri için Batılı güçlere duyduğu ihtiyaç arttıkça, Sovyetler Birliği'nin bu ülkeleri dışlaması giderek zorlaştı. Bu da gösteriyor ki, silahlarını güçlendirmesine rağmen, Sovyetler Birliği'nin NATO ile istikrarlı ve barışçıl ilişkiler kurmasını zorunlu kılan her zaman birtakım dış politika gereklilikleri vardı.

Batı ile olan yakın ekonomik ilişkiler, sıradan Sovyet vatandaşlarının dış dünya algılamasını da etkiledi. Yabancılarla düzenli olarak iletişim kurdukça ve bazen yurtdışına seyahat ettikçe, sıradan işçilerin ve teknikerlerin, Sovyetler Birliği'nin maddi zenginliğin veya sosyal eşitliğin bolca mevcut olduğu bir ülke olduğu yalanına inanmaları giderek güçleşti. Sovyet vatandaşları, ülkelerinin Batılı devletlerin her iki anlamda da çok gerisinde olduğunu kendi gözleriyle gördüler.

Yeni liderler, sürekli hale gelen tarım sorunu ile yüzleşmek için drenaj, sulama, gübre ve makinelere yaptıkları yatırımları, 1970'lerin başına kadar toplam yatırımın dörtte birine eşit gelecek şekilde artırdılar. Ayrıca çiftliklerin gelecek için çok daha etkili planlar yapabilmesi ve kolektif iş için üyelerine çok daha yüksek ücretler ödeyebilmesi için kotaların süresini uzattılar ve ürünleri çok daha yüksek fiyatlardan aldılar. Çiftçilere, kendilerine ait topraklarında ürettikleri ürünleri satma haklarını iade ettiler ve şe-

hirlerde tüketilen ürünlerin çoğu bu topraklardan sağlandı. Fakat bu ürünler pahalıydı ve sıradan ailelerin, günlük ihtiyaçlarını şahsa ait bu marketlerden karşılamaları mümkün değildi. *Kolhoz*larda üretilen ürün, önemini korumaya devam etti fakat etkili bir üretim yapılmadığından, buradan elde edilen ürünlerin de market fiyatından satılması, çoğu işçinin bunları da satın alamaması anlamına gelecekti. Bu nedenle belli başlı ürünler, sıradan kent dükkânlarında oldukça ucuz fiyatlarda satılmaya devam etti ve rejim, aradaki farkı, giderek artırdığı sübvansiyonlarla karşılamaya çalıştı. Bu sübvansiyonlar, 1977'de 19 milyar rubleye ulaştı ve bu, bir ekonomistin ifadesine göre "insanlık tarihinin en büyük tarım sübvansiyonu" idi.[5] Bu, bir anlamda, rejimin işçilerle olan sosyal sözleşmesi gereği ödediği bir bedeldi.

Bunlara rağmen kırsal nüfus, müreffeh ve memnun olmaktan uzaktı. Kıtlıklar geçmişte kalmıştı ve artık kolektif çiftliklerin, özel topraklarından (ve 1964'ten beri garanti edilen emekli maaşlarından) büyük paralar elde etmeleri mümkündü. Fakat bunlara rağmen, köyler hâlâ iç karartıcı yerlerdi. Özellikle iyi bir eğitim olanağı olmadığından çocuk yetiştirmek için uygun bir ortam değildi. Dolayısıyla genç erkekler, askerî hizmet veya özel bir eğitim fırsatı yakaladıklarında, köylerini terk etmeye devam ettiler ve imkânları olduğunda genç kadınlar da onlara katıldılar. Birçok köyde sadece yaşlı kadınlar ve erkekler vardı ve 1970'lerde bazı köyler tamamen ortadan kalktılar; arkalarında sadece çürüyen ve bir zamanlar oralarda insanların yaşadığına şahitlik eden barakalar bıraktılar.

1960'ların sonunda veya 1970'lerin başında, Stalin'in en karmaşık ve devrimin en ateşli yıllarında kurguladığı toplum, giderek istikrarlı, muhafazakâr ve *nomenklatura* sistemi aracılığıyla kontrol edilen ve denetlenen, klientalizmin artarak yaygınlaştığı bir toplum haline geldi. Birisinin yaşamında değişiklik olması, o kişinin *nomenklatura* hiyerarşisindeki konumuna ve hamisinin, maddi ve diğer faydalar sağlayabilmek için sistemi manipüle etme yeteneğine bağlıydı. Sıradan dükkânlarda, mallar oldukça ucuzdu ancak uzun sıralar beklemek gerekti ve bu da, normal bir iş gününde

5 Alec Nove, "Agriculture," Archie Brown ve Michael Kaser, ed., *The Soviet Union since the Fall of Khrushchev*, 2. baskı (Basingstoke: Macmillan, 1975), 9-11.

mümkün değildi. Bu nedenle fabrikalar, ihtiyaç duyulabilecek her türlü malı satın almaya ve onları işyerlerinde işçilere satmaya başladılar. Lisansüstü öğrencisi olduğum yıllarda, Moskova'daki Lenin Kütüphanesi'nde öğle saatinde tanık olduğum, insanların çantalarına sıkıştırdıkları çok miktarda sosis, süt, tereyağı, et, şeker ve benzeri ürünleri bol miktarda alması yüzünden oluşan uzun kuyruklardan dolayı hem şaşırdığımı hem de rahatsız olduğumu hatırlıyorum. Zamanla kütüphanede çalışanların bunu her gün yaptıklarını fark ettim çünkü işyerinde alışverişlerini yapmaları, evlerine dönerken, rafları boşalan dükkânlarda yiyecek aramalarından çok daha yiydi.

Her fabrikanın, ofisin, çiftliğin, eğitim kurumunun, deponun; kısaca her türlü işyerinin, 1930'larda kurulan ve 1950'lerden itibaren giderek güçlenen bu gayriresmi fakat yaygın hiyerarşide belli bir yeri vardı. Bir kurumun hiyerarşideki yeri, çalışanlarının sayısına, yan gelirlerine, müdürlerinin ayrıcalıklarına ve talepleri ve ihtiyaçları ne kadar hızlı karşıladığına bağlıydı. İyi bağlantıları olan hünerli bir müdür, çalışanlarının yaşam şanslarını; malzeme, yedek parça, benzin, yiyecek ve diğer yüksek kalitedeki ayrıcalıkları, rakiplerinden çok daha hızlı ve ucuza sağlayarak artırabilirdi. Çoğu müdür, bu bağlantıları geliştirmek ve ayrıcalıklar elde etmek için, avantajları maksimum derecede kullanmak gibi özel bir görevi olan, "itici güce sahip" bir kişiyi (*tolkaç)* işe aldılar.[6]

Resmi ekonomi gereken hiçbir şeyi üretemediğinden, planı yerine getirmek, ikinci bir ekonomiye veya "kara/kayıtdışı" ekonomiye bağlıydı. Kamu işletmelerinin içindeki ve yanındaki işçiler, kıt gelirlerini "ikinci bir işte çalışarak," işyerlerinden aldıkları araçlar ve malzemelerle arabaları veya tesisat sistemlerini tamir ederek, giysi ve tüketim maddeleri ve müthiş şekilde ihtiyaç duyulan yedek parçaları üreterek; kısaca planlı üretimin eksikliklerini gidererek artırmaya çalıştılar. "Kara" ustalar, genellikle patronlarından himaye gördüler ve belli bir komisyon aldılar. Herkes, devlet ekonomisini, gerektiğinde kişisel kazançlar için sağılabilecek/sömürülebilecek ortak bir kaynak olarak gördü. Daha sonraki yıl-

6 Victor Zaslavsky, *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1982), bölüm 4-5.

larda ekonomi, bu gayriresmi fakat tamamen yaygın biçimde, yarı özel bir nitelik kazanmaya başladı. "Kara" ekonominin yapısı, sistemde halihazırda mevcut olan kişisel himaye ve müşteri sistemini daha da güçlendirdi.[7]

Pasaportta beş numaralı madde olarak geçen başvuru sahibinin milliyeti; eğitimin, işlerin, evlerin ve *propiski*nin dağıtımında giderek çok daha fazla etki eden bir faktör haline geldi. Yahudi olmak bir dezavantajdı. Rus olmak ise genellikle büyük, ama giderek önem kaybeden bir avantajdı. 1970'lerde birlik cumhuriyetleri özellikle Orta Asya'dakiler, kendi milliyetlerinden insanlar yerine yabancıları, özellikle Rusları tercih etmeye başladılar. Cumhuriyetlerin liderleri, çok büyük hatalardan sakındıkları sürece, Moskova'nın işlerine müdahale etmeyeceğini biliyorlardı. "Kadroların istikrarı" ve "kara" ekonomi, etnik ayrımcılığı teşvik etti ve "çokuluslu Sovyet halkı" kavramını yavaş yavaş önemsiz hale getirdi.[8]

ÇEKOSLOVAKYA VE POLONYA KRİZLERİ

Brejnev konsensüsü, "sosyalizme giden" ve Yugoslavya'nınkinden oldukça farklı bir yol yüzünden bozuldu. Bu yol, SSCB'deki akademik enstitülerde geliştirilmeye başlayan "burjuva" Marksizmi gibi Batılı sosyalizm yönünde bir hareket olduğu için, farklı olmasına rağmen şaşkınlık uyandıran bir yol değildi.

Çekoslovakya 1956'da sessiz kalmıştı ama SSCB'de [Stalin'in ölümünden sonra] başlayan "erime", er geç Çek liderleri de etkiledi, hatta Polonya ya da Macaristan'dakilerden çok daha derin bir biçimde. Ocak 1968'de, partideki reformcu entelektüellerin başını çeken Aleksandr Dubçek birinci sekreterliğe seçildi. Ardından Nisan'da bir Faaliyet Programı yayınlandı. Program, gelişmiş sosyalist bir toplumda, sınıf mücadelelerinin de halihazırda kazanıl-

7 Gregory Grossman, "The 'Second Economy' of the USSR," *Problems of Communism* 26, no. 5 (Eylül 1977), 25-40; Hedrick Smith, *The Russians* (New York: Quadrangle Books, 1976), bölüm 3; Alena Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

8 R Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1994), bölüm 4, özellikle s. 166-170.

dığını göz önüne alarak, birbirleriyle çatışan sosyal çıkarları kabul etmekte ve bu çıkarların kamu platformunda rekabet edebilmek için kendi birliklerini kurmasına ve politik programlarını yayınlamasına izin vermekte hiçbir sakınca olmadığını ileri sürdü. Rapor, ayrıca ekonomide karar alma mekanizmasının merkeziyetçilikten kurtarılmasını ve daha büyük bir verimlilik sağlamak için serbest piyasa öğelerinin yeniden hayata geçirilmesini önerdi.

Yaza gelindiğinde, bu gelişmelerin sonucunda sansürün kaldırılacağına ve Komünist Parti dışında başka partilerin de kurulabileceğine dair bir hava oluştu. Komünist Parti'nin Eylül'de bir kongresi vardı ve bu kongrede (başlangıcı 1921'deki Rus Komünist Partisi'nin Onuncu Kongresi'ne kadar giden) grupların ve fraksiyonların feshedilmesi; en tepedeki kadroların gizli oyla belirlenmesi ve düzenli rotasyona tabi tutulması bekleniyordu. Önerilerin bir kısmı, Kruşçev'inkilere benziyordu fakat popülist sosyalizmden çok, çoğulcu demokrasiyi andırıyordu.

Sovyet liderleri, bütün bu önerilerin ve beklentilerin kendilerinin kabul edebileceğinden fazla olduğuna karar verdiler ve Varşova Paktı birliklerini 21 Ağustos'ta Çekoslovakya'ya göndererek planlanan kongreyi engelledi. Müdahalenin politik kısmını ellerine yüzlerine bulaştırdılar çünkü Kadar henüz sahneye çıkmamıştı ve bu yüzden Dubçek'in, yerine biri atanana kadar bir yıl görevde kalmasına göz yumdular; reform programını yarıda kestiler ve onu destekleyenleri tasfiye ettiler. *Pravda*, işgali "sosyalizme giden farklı yolların" meşru olduğunu yineleyen bir ifadeyle duyurdu fakat bu hakkı kullanan partileri, "ne kendi ülkelerindeki sosyalizme, ne diğer sosyalist ülkelerin temel çıkarlarına ne de dünyadaki işçi hareketine" zarar vermemeleri konusunda uyardı. Bu ifade, daha sonra "Brejnev ifadesi" adını aldı ve Varşova Paktı'na dahil olan bir ülkede yapılacak herhangi bir reformun Sovyet Komünist Partisi tarafından onaylanması gerektiğini ima etti.

Çekoslovakya'daki reform programının bastırılması, Sovyet Komünist Partisi üzerinde derin etkiler bıraktı. Avrupa Marksist geleneği yönünde gelişen ve "Eurokomünizme" dönüşen hareket durdu ve iptal edildi. Kosigin'in bir zamanlar önerdiği tarzdaki bir ekonomik reform bile tabu haline geldi. Sovyet Komünist Partisi, ke-

limenin gerçek anlamıyla durağan, kendi kendini reform etmekten ve hareketli bir entelektüel ve kültürel yaşamdan veya ekonomiyi çok daha üretken hale getirmekten uzak bir partiye dönüştü.

Çekoslovakya'da Sovyet komünizmine muhalefet, Marksist mirası yeniden gözden geçiren parti entelektüellerinden; Polonya'da ise 12 yıl sonra, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, yaşamlarını ve işlerini belirleyen örfi sosyal sözleşmeden bıkmış işçilerden geldi. Polonya tarımı, farklı nedenlerden dolayı, Sovyet tarımından çok az da olsa daha etkiliydi ve bu yüzden 1970'lerde yiyecek fiyatlarında birkaç kez görülen artışlar işçilerin gösterilerine neden oldu. Olaylar 1980 yazında, Gdask'taki tersane işçilerinin, yüksek fiyatlardan ve popüler bir işçi liderinin görevden alınmasından dolayı greve gitmesiyle birlikte doruk noktasına ulaştı. İşçiler kısa bir süre içinde kendilerini, ülkenin ileri gelen entelektüellerince de desteklenen ulusal bir protestonun ortasında buldular.

Bu protestodan doğan Solidarity/Birlik hareketi, görünürde bir işçi sendikasıydı ama gerçekte Batılı bir gözlemcinin ifadesiyle "ulusal uyanış için yapılan sivil bir savaşa dönüştü.[9] Hareketin lideri Leh Walesa, rejimle, partinin lider konumunu kabul eden ancak Polonyalılara kendi birliklerini kurma ve görüşlerini özgürce ifade etme hakkı veren bir anlaşma yaptı. Sonuç tam bir çıkmazdı. Parti ve Birlik, birbirlerine büyük bir temkinlilikle yaklaştılar fakat ne ekonomik reformlar hakkında konuşabildiler ne de tam ve açık bir işbirliği için birbirlerine güvenebildiler. Katolik Kilisesi, ikisini Ulusal Kurtuluş Komitesi'nde bir araya getirmeye çalıştı ancak tarafların birbirlerine karşı duydukları şüphe yüzünden başarısız oldu. Sonunda Sovyet işgalinden korkan ordu, General Wojciech Jaruzelski liderliğinde duruma müdahale etti, Aralık 1981'de olağanüstü hal ilan etti ve ülke yönetimine zorla el koydu. Temeldeki sorunlarla yüzleşmek için hiçbir şey yapmayan bu "çözüm", 1980'lerde sosyalist devletlerin içine düştükleri krizin altını çizmesi açısından son derece önemlidir.[10]

---

9 Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution: Solidarity, 1980-82* (Londra: Jonathan Cape, 1983), 78.

10 *A.g.e.*; Neal Ascherson, *The Polish August: The Self-Limiting Revolution* (Harmondsworth: Penguin Books, 1982).

"DURGUNLUK" VE SOSYAL DEĞİŞİM

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Sovyet toplumu uzun süreli bir nekahet dönemine girdi. Halk, 1940'taki düzeyi ancak 1950'li yılların ortasında yakalayabildi ve erkeklerin, özellikle 1910'larda ve 1920'lerde doğanların sayısında bariz bir azalma görüldü. 1959'da kadınların nüfustaki oranı hâlâ yüzde 55 idi ve kadınların nüfustaki yüzde 52'lik normal oranına, ancak Sovyetler Birliği'nin son yıllarında ulaşılabildi. Rostov-Don bölgesindeki işçiler hakkında yazılan 1965 tarihli bir romanda, genç bir adam, arkadaşlarına içlerinden kaç tanesinin babasının hayatta olduğunu sorar. Sadece bir tanesini elini kaldırır ve herkes bu durumun normal olduğunu düşünür.[11]

Bütün bir kuşak babasız büyüdü ve toplumun aşırı ağır yükü kadınların omzuna yüklendi. Kadınlar, 1920'ler ve 1930'lar boyunca eğitimde eşit fırsatlar elde etmek ve erkeklerle aynı meslekleri yapabilmek bağlamında bir özgürlük dönemi yaşamışlardı. 1960'lara gelindiğinde SSCB, dünyada en çok kadın işçinin bulunduğu ülke haline geldi ve kadınlar en az erkekler kadınlar eğitimliydiler.[12]

Ancak kadınların kendilerine sunulan fırsatlardan yararlanması, hâlâ devam etmekte olan önyargı, demografik baskı ve finansal sıkıntılar yüzünden kısıtlandı. Genellikle mesleklerinin aşağı kesimlerinde iş bulabildiler, erkeklerle karşılaştırıldığında daha az yetki ve daha düşük ücretlerle çalıştılar. Ayrıca daha önce erkeklerin yaptığı bazı ağır fiziksel işlerde çalışmaya başladılar: Onları işçi tulumları içinde ellerinde kazma ile sokakta veya demiryolu hattında görmek sıradan bir görüntü haline geldi. Üstelik kadınlar, ya bekâr oldukları için ya da eşleri alışık olmadığından, normalde ev hanımlarının yaptığı işlerden de sorumluydular. Çocuk bakımıyla ilgili hizmetler Batı'da olduğundan çok daha iyiydi, ancak bu hizmetler hâlâ işten kreşe, oradan eve koşturan ve eve gel-

11 Bu sahnenin başı ve sonu için bkz. Vitalii Semin, "Semero v odnom dome," *Novyimir*, no. 6 (1965), 62-144; Basile Kerblay, *Modern Soviet Society*, çeviri Rupert Swyer (Londra: Methuen, 1983), 24-38.

12 Gail W. Lapidus, ed., *Women, Work, and Family in the Soviet Union* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1982), 253.

diklerinde de yemek yapmak, küçük bir lavaboda bulaşık yıkamak zorunda kalan ve ailesiyle işini bir arada götürmeye çalışan kadınların omuzlarındaki "çifte sorumluluğu" hafifletmeye yetecek kadar iyi değildi. Biraz daha şanslı ailelerde bu eksiklik, yaşı ve sağlık durumu ne olursa olsun, ister istemez ikinci anneliğe soyunan *babuşkalar* (büyükanneler) tarafından giderildi. Fakat kim olursa olsun, evdeki günlük işleri yapan kişi, bu işleri komün mutfağında başkalarıyla rekabet içinde yapmak zorundaydı.[13]

Kadınların çalışmasının, kendilerini tatmin etmek, hünerlerini kullanmak, daha zengin bir sosyal hayat edinmek, kendilerini topluma faydalı hissetmek gibi birçok nedenleri vardı. Fakat çoğu durumda, tercihleri nedeniyle değil ekonomik zorunluluk yüzünden çalıştılar. Erkeklere ödenen ücretler bile düşüktü ve çocukları olan bir ailenin genellikle ikinci bir gelir kaynağına ihtiyacı vardı. Sovyetler Birliği'nin son yirmi-otuz yılında ortaya çıkan ve çok ses getirmeyen kadınları özgürleştirme hareketi, hem işe göre ücret talep etti hem de *çalışmama* hakkını savundu. Çocuk bakım merkezlerinin azlığı gibi eksikliklerden ve kadın koğuşlarındaki korkunç şartlardan şikâyet etti.[14]

Sorunlar, görece istikrasız bir aile yaşamı ve giderek düşen doğum oranlarına neden oldu. 1940'ta doğum oranı binde 32,1 iken; 1950'de 26,7'e, 1960'ta 24,9'a, 1970'te 17,4'e, 1980'de 18,3'e ve 1990'da 16,8'e düştü. En keskin düşüşler, savaş nedeniyle 1940'larda ve muhtemelen Avrupa'nın hemen her yerinde doğum oranlarını düşüren kentleşmenin birikmiş etkileri yüzünden 1960'larda yaşandı. Fakat kadınların omuzlarındaki ağır yük, Sovyetler Birliği'ndeki düşüşü, diğer yerlerde olduğundan çok daha keskin hale getirdi. Doğum oranlarındaki düşüş, özellikle kadın işçilerin sayısının en yoğun olduğu Rusya, Ukrayna ve Baltık bölgesinde çok daha belirgindi. Buralarda her ailenin genellikle bir çocuğu vardı. Kadın işçilerin daha az görüldüğü Kafkasya'da

13 Norton T. Dodge, "Women in the Professions," ve Janet G. Chapman, "Equal Pay for Equal Work?" Dorothy Atkinson, Alexander Dallin, ve Gail Warshofsky Lapidus, ed., *Women in Russia* (Hassocks: Harvester Press, 1978), 205-224, 225-239.

14 Alix Holt, "The First Soviet Feminists," Barbara Holland, ed., *Soviet Sisterhood* (Londra: Fourth Estate, 1985), 237-265.

ve Orta Asya'da doğum oranları yüksekliğini korudu.[15] 1970'lerde Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Baltık devletlerinde doğumlar o kadar çok azaldı ki birlikteki Rus hâkimiyeti tehlike altına girdi.

Muhtemelen kürtajı (1955'te) ve boşanmayı kolaylaştıran politikalara geri dönülmesi de, doğumların azalmasında etkili oldu. 1965'te boşanma oranı binde 1,6 iken, 1979'da üç kat artarak 3,5'a ulaştı ve Sovyetler Birliği'ni, geleneksel olarak istisnai derecede yüksek boşanma oranlarına sahip ABD ile aynı lige yerleştirdi.[16] Bu değişimin neden kaynaklandığını belirlemek oldukça zordur. Muhtemelen etkenlerden biri, kısıtlı ev olanaklarıydı: Bu sorun, 1960'larda ve 1970'lerde eskisinden daha kötü değildi, ancak kişisel amaçlar giderek yükseliyor böylece eşlerin, aileleriyle sıkışık bir ortamda yaşamaları giderek katlanılmaz hale geliyordu. İçki ve aile içi şiddet, boşanmanın başlıca nedenleri olarak belirtildi.

Öte yandan komün olmayan apartmanların sayısındaki artışla birlikte, aile ve özel yaşam giderek artan bir önem arz etti. İnsanlar, okumak, televizyon izlemek, arkadaşlarla ve akrabalarla sohbet etmek için evde çok daha fazla zaman harcamaya, dışarıdaki toplantılarda ve genel olarak kamu alanında çok daha az vakit geçirmeye başladılar. Böylece aile hayatı bir yandan daha önemli, öte yandan ise daha istikrasız bir hal aldı. Şimdi, güçlü aileleri, nüfus artışını ve sosyal istikrarı her zamankinden çok daha fazla isteyen rejimi endişelendiren de bu paradokstu.

Sovyet toplumu giderek kentli bir toplum oluyordu: 1950'lerin ortalarından itibaren kentte yaşayanların sayısı, kırsal kesimde yaşayanların sayısını geçti. Fakat bu farklı bir kentlileşmeydi. Sovyet kentlerinde, batı kent toplumlarında görülen sivil kurumların çok azı mevcuttu veya varsa da genellikle partinin sıkı denetimi altındaydılar. İnsanlar işçi sendikalarına, gençlik hareketine, kadın gruplarına, sosyal faydalar sağlamak ve himaye sistemine dahil olmak için katıldılar. Ayrıca hâlâ çok sayıda komün apartmanı olması, sıkışık ve huzursuz köy yaşamının kentlerde de oluşmasına yol açtı. Sürekli kuyruklar da aynı amaca hizmet ettiler. "Kıt"

15 Kerblay, *Modern Soviet Society*, 34-38; Manfred Hildermeier, *Geschichte der Sowjet-union, 1917-1991* (Munich: C. H. Beck Verlag, 1998), 948-950.

16 Kerblay, *Modern Soviet Society*, 123-124.

ürünleri almak için uzun süre sırada bekleyen insanlar, bu süre içerisinde birbirleriyle, çoğu medyada yer almayan ya da Sovyet liderleri için son derece yüz kızartıcı bazı bilgileri, düşünceleri ve dedikoduları paylaştılar.

BİLİM VE EĞİTİM

1970'lerde Sovyet toplumu, hem kentli hem de oldukça eğitimliydi. Halkın eğitim seviyesini artırmak, bazı açılardan Sovyet rejiminin en büyük başarısıydı. 1939'da nüfusun sadece % 1,3'ü yükseköğretim ve % 11'i ortaöğretim mezunuydu; 1959'a kadar oranlar % 3,3'e ve % 40'a, 1979'a kadar ise % 10 ve % 70,5'e çıktı. 1940-1941 yılları arasında Sovyet yükseköğretim kurumlarında 800.000 öğrenci, 1950-51'de 1,25 milyon; 1960-61'de 2,4 milyon, 1970-71'de 4,6 milyon ve 1980-81'de ise 5,2 milyon öğrenci vardı.[17]

Elbette yükseköğretimin çok farklı biçimleri vardı: Bazıları Batıdaki mesleki eğitime karşılık gelecek türdendi. Bütün yükseköğretim biçimleri, "diyalektik materyalizm," "bilimsel ateizm" ve "SBKP'nin (Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin) tarihi" gibi konularda öğrencilerine ideolojik telkini gerekli gördü. Birkaç tanesi, resmi ideolojiyi içselleştirdi ancak hepsi, Aleksandr Zinovyev'in deyimiyle "ideolojik etkinin güçlü manyetik alanıyla" kaçınılmaz bir iletişim içerisine girdi.[18] Bununla birlikte, bir anlamda bağımsız eleştirel düşünme yeteneğine sahip, oldukça iyi eğitimli ve nitelikli insan sayısı yükseldi ve giderek arttı. 1988'de yükseköğretimde ve araştırmada görevli, 1,52 milyon bilim adamı ve akademisyen vardı; bunlardan 493.000'i "bilim adayı" (kabaca doktora adayı) ve 49.700 tanesi "bilim doktoru" (normal doktoradan çok daha yüksek bir derece olup genelde orta yaşlarda ikinci ve çok daha köklü bir doktora için verilmekteydi) unvanına sahipti.[19]

Sovyet biliminin ve teknolojisinin elde ettiği başarılar ortadaydı. Nükleer silahların ve ulaşım sistemlerinin 1950'lerde başlayan

17 Dietrich Beyrau, *Intelligenz und Dissens: die russischen Bildungsschichten in der Sowjet-union, 1917-1985* (Göttingen: Vandenhoek & Ruprecht, 1993), 312.

18 Aleksandr Zinov'ev, *Zhelt yi dom,* cilt 1 (Lausanne: L'Age d'Homme, 1980), 48.

19 Beyrau, *Intelligenz und Dissens,* 314.

başarılı uzay keşif çalışmaları, Sovyetler Birliği'nin, planlı bir şekilde kaynak ve insan gücü aktardığı teknolojik alanlarda bir dünya lideri olabileceğini gösterdi. Nükleer silah yaratıldıktan sonra acilen onu teslim edecek/ulaştıracak araçların arayışına girildi ve araştırma ve geliştirme projeleri, füze teknolojisine yoğunlaştırıldı. Bu alanda Sovyetler Birliği, büyük bir gelişme gösteren ABD ile yarışacak duruma geldi. Fakat bu projenin en ses getiren sonucu, Sovyet uzay araştırma programıydı. Ekim 1957'de bir Sovyet uzay aracı, başarılı bir şekilde uzaya fırlatıldı ve dünyanın yörüngesinde dolaştı. Bunu Nisan 1962'de astronot Yuri Gagarin'in kullandığı bir uzay kapsülü içinde uzaya yapılan ilk insanlı yolculuk izledi. Bu başarılar, olağanüstü nitelikteydi ve Batı'da, Sovyet teknolojisinin kendilerinkine benzer, yüksek bir teknolojiye sahip olduğuna dair, en az 10 yıl sürecek bir illüzyona yol açtı.

Matematikte, astronomide ve teorik fizikte Sovyet bilim adamları, belki 1960'ların sonuna kadar uluslararası standartları belirleyebilecek nitelikteydi. Fakat Sovyet bilim adamlarının arasında da dar görüşlü liderlikten, resmi gizlilikten, kıt finansmandan ve yabancı meslektaşlarından tecrit edilmekten şikâyet edenler vardı. Çoğunlukla bilgisayarlardan, modern malzemelerden ve artık abone olamadıkları yabancı dergilerden yoksundular. Yurtdışındaki konferanslara davet edilen akademisyenler, genellikle onların gitmesini engelleyen ve yerlerine basit birinin gönderilmesiyle sonuçlanan hantal ve aşağılayıcı güvenlik işlemlerinden geçmek zorundaydılar.[20]

Partinin ideolojik kontrolü de oldukça sınırlayıcıydı. Bu, fen bilimlerinden veya teknolojiden ziyade sosyal bilimlerde daha belirgindi; Lysenko olayı, bu alanlarda bile böyle bir şeyin ne kadar zararlı olabileceğini gösterdi. 1955'te fizikçi Petr Kapitsa, Kruşçev'e "bilimsel fikirlerin, ancak diğer fikirlerle çatışarak doğabileceğini ve geçerlilik kazanabileceğini, gerçeklerin ancak bu şekilde ortaya çıkarılabileceğini" yazdı. Ve ekledi: "Eğer bu çatışma durursa, bilimin gelişmesi bir dogma haline gelir... Bu eğilimin en çarpıcı ör-

20 Peter Kneen, *Soviet Scientists and the State* (Londra: Macmillan, 1984), bölüm 4; Stephen Fortescue, *Science Policy in the Soviet Union* (Londra: Routledge, 1990), bölüm 1.

neği, bizim materyalist felsefemizdir... Bugün en iyi bilim adamlarımızın bir araya gelmesi, artık ileri bilimsel sorunları tartışmaya yönelik bir bilimsel toplantı olmaktan uzak, belli bir ritüele göre yürütülen bir tür kilise törenini andırmaktadır."[21]

Benzer bir ruh hali içinde olan Andrey Saharov ve iki meslektaşı, Mart 1970'te parti liderlerine bir bildiri sundular. Stalin döneminde kurulan ve kamu yaşamının o güne kadar kararlı bir şekilde bir türlü silinemeyen antidemokratik geleneklerini ve normlarını eleştirdiler" ve "bilgi özgürlüğü ve yaratıcı çalışmaların, faaliyetleri ve sosyal fonksiyonu gereği *intelligentsya* için gerekli olduğu" uyarısında bulundular. Onlara göre "entelektüellerin bu özgürlükleri artırmak yönündeki girişimleri, son derece meşru ve doğaldı. Fakat devlet bu girişimleri her türlü kısıtlamaya, idari baskıya, görevden almak ve hatta yargılamak gibi yollara başvurarak engellemeye çalışmaktaydı."[22]

Bu açıklama, Sovyet devletinin kritik bir ikilemini gözler önüne serdi. Bir yandan devletin, bilim ve teknolojinin her dalında yüksek nitelikli düşünürlere ihtiyacı vardı; öte yandan böyle düşünürleri yaratan bu tür nitelikleri güçlendirmek Komünist Parti'nin ideolojik kontrolü için tehlikeliydi. Saharov tarafından önerilen, sansürün ve seyahat kısıtlamalarının kaldırılması, yargı bağımsızlığının sağlanması, sosyal gelişmeler hakkında çok daha fazla yayın yapılması ve Sovyetler için özgür seçimlere izin verilmesi gibi tedbirler, yetkililerin gözünde bütün sistemi sarsacak nitelikteydi. Gorbaçev bu önerileri yirmi yıl sonra uygulamaya kalkıştığında, yetkililerin görüşlerinin doğru olduğu anlaşıldı.

Aynı zamanda, çalışmaları üzerinde resmi kısıtlamalardan yorulan bilim adamları, bazı karşı tedbirler aldılar. Çoğu araştırma enstitüsündeki, özellikle Moskova, Leningrad, Tiflis, Erivan ve Baltık cumhuriyetlerindeki araştırmacılar, resmi ideoloji tarafından öne sürülen fikirleri veya onaylanan araştırma programlarını incelemek/tartışmak için gayriresmi seminerler düzenlemeye başla-

21 P. L. Kapitsa, *Pis'ma 0 nauke, 1930-1980* (Moskova: Moskovskii Rabochii, 1989), 316-317.

22 A. D. Sakhartov, V. F. Turchin ve R. A. Medvedev, "Appeal of Soviet Scientists to the Party-Government Leaders of the USSR," *Survey*, no. 76 (Yaz, 1970), 160-170.

dılar. Bunlar muhalif toplantılar olmayıp, sadece resmi olarak izin verilenden çok daha fazla entelektüel çeşitlilik yakalamaya çalışan insanların bir araya geldikleri topluluklardı.[23] Ekonomi enstitülerinde araştırmacılar, "düşmanlarını tanımak" ruhundan değil de, gerçek ve olumlu bir ilgiden yola çıkarak Keynes ekonomisi, Hayek ve serbest piyasa ekonomisiyle ilgili teorileri ve uygulamaları tartıştılar.[24] Bazen kendi çalışma alanlarının dışına çıktılar. Örneğin ben 1973'te, çarlık reformlarının Rus entelektüelleri arasında ilgi uyandırmaya başladığı bir dönemde Leningrad'daki bir matematik enstitüsünde Stolypin'in tarım reformları hakkında bir tebliğ sundum.

1970'lerde Sovyet akademisyenleri, semiyotik ve dil bilimi konularında da uluslararası düşüncede öncü idiler. Yaşam tecrübeleri, onları, özellikle halka yönelik söylemlerin kontrol edilme ve yukarıdan sınırlandırılma biçimlerine karşı duyarlı yapmıştı. Öncüleri Mihail Bahtin (1895-1975) tutuklanarak, Mordovya'da uzun yıllar sürgün hayatı yaşamış ve Moskova'ya ancak hayatının son döneminde geri dönebilmişti. Resmi dogmatizme karşı kaleme aldığı ve daha sonra yayınlanan yazıları, ne kadar sağlam bir şekilde ortaya konursa konsun, bu tür söylemlerin hiçbir zaman son bulmadığını ve her zaman revizyona açık olduğunu gösterdi. Bahtin, diyalogu, bilimsel olduğu iddia edilenler de dahil olmak üzere, bütün söylemlerin temel bir konteksti olarak yeniden öne çıkardı. Rabelais hakkındaki bir çalışmasında, kültürün estetik kurallara ya da politik düzenlemeye uymayan altüst edici, garip ve halka ait yönlerini vurguladı. Mesajı, doğrudan hiyerarşik, sansürlenmiş ve kontrol edilen bir kültürde yaşayan bilim adamlarının ruhuna dokunan türden bir mesajdı.[25]

1960'lar ve 70'ler boyunca Yuri Lotman'ın öncülüğünde semi-

23 Beyrau, *Intelligenz und Dissens*, 210.

24 Eserin 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında Sistematik Araştırma Enstitüsü ve Ekonomi-Matematik Enstitüsü'ndeki tanımları için bkz. Egor Gaidar, *Dni porazhenii i pobed* (Moskova: Vagrius, 1996), 29-31.

25 Katerina Clark ve Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1984); Tsvetan Todorov, *Mikhail Bakhtin: The Dialogic Principle*, çev. Wlad Godzich (Manchester: Manchester University Press, 1984).

yotik ve dil bilimi konusunda düzenlenen Moskova-Tartu seminerleri, kültürün, dinin ve diğer sembolik sistemlerin toplumda nasıl çalıştığına dair bir teori geliştirmek için, Bahtin ve Fransız ve Çek teorisyenlerin görüşleri üzerine yoğunlaştı. Bunlar, Sovyetler Birliği'nin sınırlarının çok dışına çıkan ve sosyal bilimlerde teori geliştirmek adına atılan son derece faydalı adımlardı.[26]

KÜLTÜREL YAŞAM

Bilim dışında aykırı eğilimler doğuran kamu hayatıyla ilgili diğer bir alan, kültür; özellikle de edebiyattı. Sovyetler Birliği'nde bilim kültü olduğu gibi, edebiyat kültü de vardı. Puşkin, Turgenyev, Tolstoy ve Çehov gibi devrim öncesi döneme ait büyük yazarlar, yaygın olarak okunmakta olup, ortaöğretim ders programlarının bir parçası idiler. (İdeolojik olarak daha az kabul gören Dostoyevski'nin eserleri sadece iyi kütüphanelerde mevcuttu). Bu yazarlar, resmi ideolojiye uygun olmasa da insanlara esin kaynağı olan fikirleriyle Viktoryen okul çocuklarını etkileyen Grek Tanrıları gibiydiler.

19. yüzyıl Rusya'sında olduğu gibi, bu dönemde de edebi yaşam, dergilerde ve yayınevlerinde yoğunlaştı. Dergiler o zamandan beri çok az değişmişlerdi. Onlar; romanlar, şiirler ve oyunlar yayınlamak dışında, hâlâ sosyal yorumcuların ve akademisyenlerin görüşlerini açıkladıkları ve bazen uzun uzun ifade ettikleri bir tür platformdu. Editörler ve aboneler, partinin iyi belirlenmiş sınırlarının çok az dışına çıkan, ortak bir kimlik duygusu yarattılar.

Bu türün en ünlü örneği, Aleksandr Tvardovski'nin editörlüğünde 1958'den 1970'e kadar yayınlanan *Novyi Mir* (Yeni Dünya) dergisiydi. Komünist Parti'nin ve onun Merkez Komitesi'nin bir üyesi olan Tvardovski, normal anlamda muhalif birisi değildi. "Sosyalist realizmin" normlarını kabul etti, ancak onları kendisine has bir biçimde yorumladı. Ona göre "realizm," Sovyet toplumunda yaşananlar hakkında doğruyu söylemek; *narodnost* ise sıradan işçilerin, askerlerin ve köylülerin yaşamı üzerine yoğunlaş-

26 Ann Shukman, *Literature and Semiotics: A Study of the Writings of Yu. M. Lotman* (Amsterdam: North Holland Publishing, 1977).

mak demekti. Kendisi gibi düşünen, çok çalışmaya ve gerçekten yana iyi bir edebiyatı teşvik etmek gibi inandıkları şeyler uğruna risk almaya hazır bir grup editörü ve yazarı etrafında topladı. Bu grup, bir yandan Sovyet himaye sisteminin sıradan bir birimi; diğer yandan bu sistemi sarsmak için çalışan bir hücre işlevi gördü. Gelişigüzel terörün yokluğunda Sovyet sistemi kendi antikorlarını üretmeye başlamıştı.[27]

Tvardovski'nin edebi tarihe en büyük katkısı, 1962'de Aleksandr Soljenitsin'in *İvan Denisoviç'in Bir Günü* başlıklı kısa romanını yayınlamasıydı. Soljenitsin, bir Sovyet çalışma kampında sekiz yıl geçirmiş ve Stalin sonrası dönemde serbest bırakılmıştı. Yazarın oradaki yaşamını anlattığı eseri, kabul edilegelmiş edebi normlara birkaç açıdan karşı çıkmaktaydı. Her şeyden önce Gulag'ta karşılaştığı sefaleti, zalimliği ve insanlık dışılığını gözler önüne seren ilk eserdi. Ayrıca gösterişli resmi Rusça yerine, sıradan konuşma dilinde, inşaat alanlarında, barakalarda ve komün apartmanlarında kullanılan jargon dilinde yazılmıştı. Son olarak, genel bir perspektif sunma ya da anlatılanların korkunçluklarını meşrulaştırma amacı taşımayan, tamamen sübjektif bir bakış açısına sahipti. Bu açılardan eser, kullandığı ton itibariyle, müteakip otuz yılda yazılan Rus kurgu romanları için bir örnek teşkil etti.[28]

Ayrıca, aykırı ve farklı birçok duygunun ve hatıranın ortaya çıkmasına vesile oldu. Sıradan Sovyet vatandaşları, dergiye eseri yayınladıkları için editörleri kınayan ya da tebrik eden birçok yazı gönderdiler. "Şimdi romanı okuyorum ve ağlıyorum. Oysa Uhta'da on yıl süren hapis hayatım sırasında tek bir damla gözyaşı dökmemiştim." "Kitabı okuduktan sonra yapılacak tek şey, duvara bir yumruk atmak ve kendimi asmaktı." "Okuduğum zaman ağlamama rağmen, kendimi diğer insanların arasında bütün haklara sahip bir vatandaş gibi hissettim."[29] Bütün bu ifadeler, baskı altı-

27 İlk yıllardaki durumu hakkında bkz. Edith Rogovin Frankel, *Navy Mir: A Case Study in the Politics of Literature, 1952-58* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

28 Geoffrey Hosking, *Beyond Socialist Realism: Soviet Fiction since Ivan Denisovich* (Londra: Granada Books, 1980).

29 L. Labedz, ed., *Solzhenitsyn: A Documentary Record* (Londra: Allen Lane, 1970), 15-16.

na alınan, sansür ve sosyal baskı yüzünden inkâr edilen duyguların bir ifadesi; büyük bir güçle patlamasıydı.

Novyi Mir, Tvardovski'nin görevden alındığı 1970 yılına kadar olan sekiz yıllık sürede, biraz daha mütevazı bir biçimde ifşa içeren ama aynı zamanda gerçekçi ve ciddi, Yazarlar Birliği'nde yoğun tartışmalara neden olan eserleri yayınlamaya devam etti. Bu zaman zarfında Tvardovski, dürüstlük, sempati uyandıran ve sansürün izin verdiği ölçüde Sovyet yaşamının diğer "bastırılmış" bir yönü, diğer bir ifadeyle köyler hakkında, açık yürekli yazılar yazan birçok yazara destek verdi. En verimli üyelerinin sürgününe, topraklarının ve çoğu mallarının kolektifleştirilmesine, kıtlık ve açlığa, zorunlu göçe, sefalete ve demoralizasyona tanıklık eden köyler, modernleşme sürecinin her aşamasında çok büyük zarar gördüler. Sovyet toplumunun arkasında bıraktığı köy, geri kalmış ve hor görülen bir köydü. Kendisi de köy kökenli ve *kulak*sızlaştırma kampanyasının kurbanı bir ailenin üyesi olan Tvardovski, kırsal kesimdeki şartları cesurca açıklamak isteyen genç yazarları, himayesi altına aldı. Ortaya çıkan eserlere, edebi çevrelerden olumlu ya da olumsuz birçok güçlü eleştiri geldi. Önceki on yıllarda gerçekleştirilen büyük kentleştirme kampanyası sırasında köylerden kentlere birçok Rus göç etmişti: "Köy hakkında yazılar kaleme alan" yazarlar; bu kişilerden bazılarını kaybettikleri hakkındaki düşüncelerini ve duygularını ifade etmeleri için davet ettiler. Bu, Sovyet devletinden ayrı hatta bazı konularda ona muhalif, Rus ulusal duygularının ilk dile getirilişi idi.[30]

Tiyatro, aykırı duyguların ifade edildiği diğer bir arena idi. Burada oyuncular ve izleyiciler bir araya geliyorlardı ve onların arasındaki iletişim, gazetecilerin okuyucularıyla olan iletişiminden çok daha yoğundu. Ayrıca, tiyatro sürprizlere daha açıktı: Sansürden geçmiş bir oyunun doğası bile, her performansta, aktörlerin jestleriyle ve provalar sırasında görülmeyen, ama gösteri sırasında farklı anlamlara yol açan tonlama ile kolayca değiştirilebilirdi. 1956'da Oleg Efremov tarafından kurulan *Sovremennik* (Çağdaş) tiyatrosunda, devrim öncesinde Moskova Sanat Tiyatrosu'nun ru-

30 Hosking, *Beyond Socialist Realism*, bölüm 3; Kathleen Parthe, *Russian Village Prose: The Radiant Past* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

hu ve teknikleri canlandırıldı: Burada sanatçılar, ölçülü bir realizm, insan duygularının otantik ifade biçimini, her oyunun sorumluluğunun yönetmenle birlikte ortaklaşa paylaşıldığı ve hiçbir oyuncunun yıldız olarak tek başına öne çıkmadığı kolektif bir grup duygusu geliştirdiler. 1964'te Yuri Lyubimov tarafından kurulan Taganka ise lobide söylenen şarkılar ve oditoryumun üzerine atılan broşürler de dahil olmak üzere, muhtemel her dramatik efekti kullanarak "tam bir tiyatro" yaratmayı amaçlayan Meyerhold'un metotlarını yeniden öne çıkardı. Taganka, Berthold Brecht gibi sıra dışı komünistlerinkiler de dahil bazı yabancı oyunları Rus izleyicilerinin beğenisine sundu. Ayrıca Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza*'sı ve Bulgakov'un *Usta ile Margarita* gibi Rus romanlarını, kabul edilebilirliğin sınırında olacak şekilde sahneye uyarladı.[31]

1950'lerin ortasında Boris Pasternak, komünist yönetimi ve onun kültürel ve entelektüel yaşam üzerindeki hâkimiyetini ciddi anlamda elleştiren *Doktor Jivago* isminde bir roman yazdı. Sovyet dergilerinin yayınlamayı reddetmesi üzerine Pasternak eserini Feltrinelli adında İtalyan bir yayıncıya verdi ve Feltrinelli kitabı 1957'de Milano'da yayınladı. Bu, devletin kültürel yaşam üzerinde kurduğu tekele karşı ciddi bir çıkıştı. Pasternak ertesi yıl Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandı ancak kendi ülkesinde bazı çirkin resmi kampanyalara maruz kaldı ve Yazarlar Birliği'nden atıldı.

1960'larda ondan esinlenen ve eserleri üzerindeki resmi kısıtlamalardan rahatsızlık duyan bazı yazarlar, kendi eserlerini bir yayınevine sunarken yaptıkları gibi, kendi eserlerini basmaya ve onları, normalden farklı olarak, karbon kâğıda basılmış vaziyette arkadaşları arasında dağıtmaya başladılar. Bu *samizdat* ya da "kendi kendine-yayıncılık" idi. Bu şekilde basılan ilk eserler, kısa ve kopyalanması kolay şiirlerdi. Sonra Sovyetler Birliği'nde yayınlanması yasaklanan *Doktor Jivago* ve George Orwell'in *1984*'ü, Arthur Koestler'in *Gün Ortasında Karanlık* ve Milovan Cilas'ın (Djilas) *Yeni Sınıf* gibi eserleri geldi. Soljenitsin, Sovyet dergilerinin dışına çıkmayı başardı fakat eserleri bir süre daha gizli gizli basılmak zo-

31 Maia A. Kipp, "Soviet Theater from 1953 to the Demise of the Soviet Union," *A Concise Encyclopedia of Soviet Civilization* (Austin, Texas: Holt, Rinehart, forthcoming).

runda kaldı. 1964'te Moskova Üniversitesi'nde bazı kısa şiirlerinin okunduğunu ve 1967'de ise Sovyet entelektüelleriyle ilgili çalışmalarda *Kanser Koğuşu* ve *İlk Çember* isimli eserlerinin kullanıldığını veya çekmecelerde saklandığını ya da Lenin'in eserlerinden oluşan ciltlerin arasında gizlendiğini hatırlıyorum.

Bu dönemden sonra gerçek bir *samizdat* endüstrisi ortaya çıktı: Şiirler, romanlar, mektuplar, dilekçeler, protestolar ve bildiriler gibi sansür tarafından reddedilmiş ya da reddedilmesi muhtemel şeyler, kopyalandı ve soluk ve okunması güç karbon kopyalara aktarıldı. *Samizdat* resmi prosedürlere sözsüz bir isyandı. İnsan hakları eylemcisi ve "Yazı Makinesine İlahi"nin yazarı Vladimir Bukovski, *samizdatı* şu cümlelerle tanımladı: "Kendim yazıyor, kendim tashih ediyor, kendim sansürlüyor, kendim yayınlıyor, kendim dağıtıyor ve onun için cezaevine kendim gidiyorum."[32] Bir baskı ve konformizm toplumunda verilen bu benlik davası, insanı özgür kılan bir davaydı.

Ayrıca kolektifliğin bir ifadesiydi. Bazı eserler, büyük talep gördüler ve bu yüzden soluk ve belli belirsiz sayfaların dikkatle okunması ve birkaç gün içinde teslim edilmesi gerekliydi. Bunun için arkadaşlar ya da meslektaşlar gece birkaç saatliğine bir araya gelirler, çok miktarda kahve içerler ve birbirlerinin yasaklanmış yazılarını okurlardı. Tatsızlık veren bilindik resmi kontekstlerden kendisini kurtaran kelimeler, yaşamın içine dalarlar ve yeni ve canlı bir anlam kazanırlardı. Bu, tamamen yeni bir kolektivizm ve "ortak sorumluluktu." Çoğaltma, dağıtım ve okuma işinde yer almak, yüksek ve ruhani bir yaşamı tanımak demekti.[33]

Andrey Sinyavski ve Yuri Daniel isminde iki yazar, yayınlanmamış mizah hikâyelerini dağıttıkları için tutuklanınca *samizdat,* doğrudan politik bir nitelik kazandı. İsmi geçen yazarlar, Şubat 1966'daki mahkemelerinde, "Sovyet karşıtı bir propaganda" yapmakla suçlandılar ve yazıları, sanki romanlarındaki karakterler yazarların kendilerini temsil ediyorlarmış gibi kelimesi kelimesine bariz politik ifadeler olarak yorumlandı. Suçlama, yazarları çok

32 Vladimir Bukovsky, *To Build a Castle: My Life as a Dissenter* (Londra: Andre Deutsch, 1978), 115.

33 Beyrau, *Intelligenz und Dissens*, 229-234.

hassas bir yerinden vurdu. Eğer herhangi eleştirel veya mizahi bir metin, doğrudan doğruya politik bir ifade olarak değerlendirilecekse, kelimeleri hayali bir üslupta kullanmak hiç mümkün olmayacaktı. Yazarlar Birliği'nin Moskova şubesine bağlı 63 yazar, yapılacak olan parti kongresine "yazarların mizahi yazıları için mahkûm edilmesi, aşırı tehlikeli bir emsal teşkil etmektedir ve Sovyet kültürünün gelişimini engelleyebilir," görüşünü ifade eden bir yazı gönderdiler.[34]

Bu tepki, zincirleme bir reaksiyon yarattı. Bir *samizdat* dergisinin editörü olan Aleksandr Ginzburg, mahkemenin ve ona verilen yerli ve yabancı tepkilerin bir kaydını tuttu. Sonra bunu ülke içinde dağıttı ve yurtdışına gönderdi. O da tutuklandı ve bu, gerçeklerin açıklanması ve Sovyet yetkililerin kanunlara uyması için çağrıda bulunan başka protestolara neden oldu.

Varılan nokta tam bir utanç kaynağı idi: Yetkililer baskıcı güçlerinden vazgeçmek istemediler fakat görünürde yasal bir biçimde hareket etmek istediler. Stalin, kanunsuzluğun üst düzey yetkililer için ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermişti. Bu yüzden onlar, protesto dalgasını tutuklama yapmadan bastırmaya çalıştılar. Çoğu yazarlardan, akademisyenlerden veya bilim adamlarından oluşan protestocular, doktora tezlerinin onaylanmayacağıyla, yazılarının basılmayacağıyla ve kariyerlerinin zarar göreceğiyle tehdit edildiler. Bunu ispatlamak için bazıları görevden alındılar ve bekçilik, vestiyer görevlisi veya ocakçılık/çaycılık gibi garip işlerde çalışmak zorunda bırakıldılar. Amirleri ve meslektaşları, "sağlıklı bir kolektif" yaratmanın önemi ve muhalif yoldaşlarının üzerinde "verimli bir moral etki" bırakmanın önemi konusunda uyarıldılar. Karşılıklı gözetim moda oldu: Üyelerden birinin imzası ya da protestosu yüzünden, bütün bir enstitü zarar görebilirdi. Bu, Kiev'deki (Kiev Rusya'sındaki) suç emniyetine benzer cezai garanti türünden bir "ortak sorumluluktu."[35]

Sonuç olarak 1968'den itibaren, protestoları imzalamaya hazır

34 L. Labedz ve M. Hayward, ed., *On Trial: The Case of Sinyavsky (Tertz) and Daniel (Arzhak)* (Londra: Collins & Harvill Press, 1967), 290-291..

35 Beyrau, *Intelligenz und Dissens*, 222-225; Oleg Kharkhordin, *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices* (Berkeley: University of California Press, 1999), bölüm 7.

meslek sahibi kişilerin sayısı yavaş yavaş azalmaya başladı. Ancak, onların yerine yeni ve beklenmedik bir fenomen, yetkililerin kanunlarını ihlal etmesi durumunda bu tür olayları kaydetmeye adanmış bir *samizdat* dergisi ortaya çıktı. *Güncel Olaylar Kroniği* gibi cesur bir isimle çıkarılan derginin ilk sayfasında (Sovyetler Birliği'nin de imzaladığı), BM İnsan Hakları Bildirgesi'nin "düşünce ve ifade özgürlüğünü güvence altına alan" 19. maddesine yer verildi. Sunum son derece sınırlıydı. Hiçbir editoryal yorum yoktu; sadece disiplin cezalarının, aramaların, sorgulamaların, uyarıların, tutuklamaların, yargılamaların ve diğer resmi işlemlerin bir listesi vardı. Rusça dilinde yayın yapan yabancı radyo istasyonlarında okunması için bir kopyası yurtdışına gönderildi. Diğerleri ise, daha sonra bir bilgi iletişim kanalı haline gelen bir dağıtım ağında tekrar tekrar basıldı. Dergi noksan da olsa düzenli bir şekilde, 1982'ye kadar iki ya da üç ayda bir yayınlanmaya devam etti.[36]

Zaman içerisinde, dergi, çok daha sınırlı sayıda çıkan ve ulusal (Yahudiler, Gürcüler, Estonyalılar gibi) veya (Baptistler, Yahova Şahitleri, mahkûm edilmiş Ortodokslar gibi) dinsel bazı azınlıklar gibi bir çoğunluğun sorunlarına yer veren daha spesifik bir yayın haline geldi. Fakat yeni yeni gelişen sivil toplum, kadınlar gibi çoğunluğu oluşturan bir grubun sorunlarını gün ışığına çıkaramadı.

Yetkililer tarafından onaylanmayan ama bazen geçici de olsa göz yumulan, yarı karanlık mahzenlerde şarkı söyleyen pop grupları; fiziksel ve ruhani egzersizler yapan yoga meraklıları, belli bir şarkıcı ya da spor yıldızına adanmış fan kulüpleri gibi bazı gruplar vardı. *Komsomol* örgütleri, bu gruplara tavsiyelerde bulunup, bina teklif ettiler fakat çoğu, faaliyetlerini hiçbir sosyal destek olmaksızın boşlukta devam ettirdiler.[37]

Sovyet toplumu, bu kontrol edilemeyen yolda, bazen resmi yapılar çerçevesinde bazen onların tamamen dışında yeni hücreler

36 Mark Hopkins, *Russia's Underground Press: The Chronicle of Current Events* (New York: Pracger, 1983).

37 1. Iu. Sundiev, "Neformal'nye molodezhnyc ob"edineniia: opytekspozitsii,"*Sot siologicheskie issledovaniia,* no. 5 (1987), 56-62.

açtı, fakat her halükârda hiçbir zaman tam olarak asilimle edilemedi. Bu gelişmenin sonuçları itibariyle en etkili olduğu yer, Rus olmayan milletlerin yaşadığı bölgelerdi.

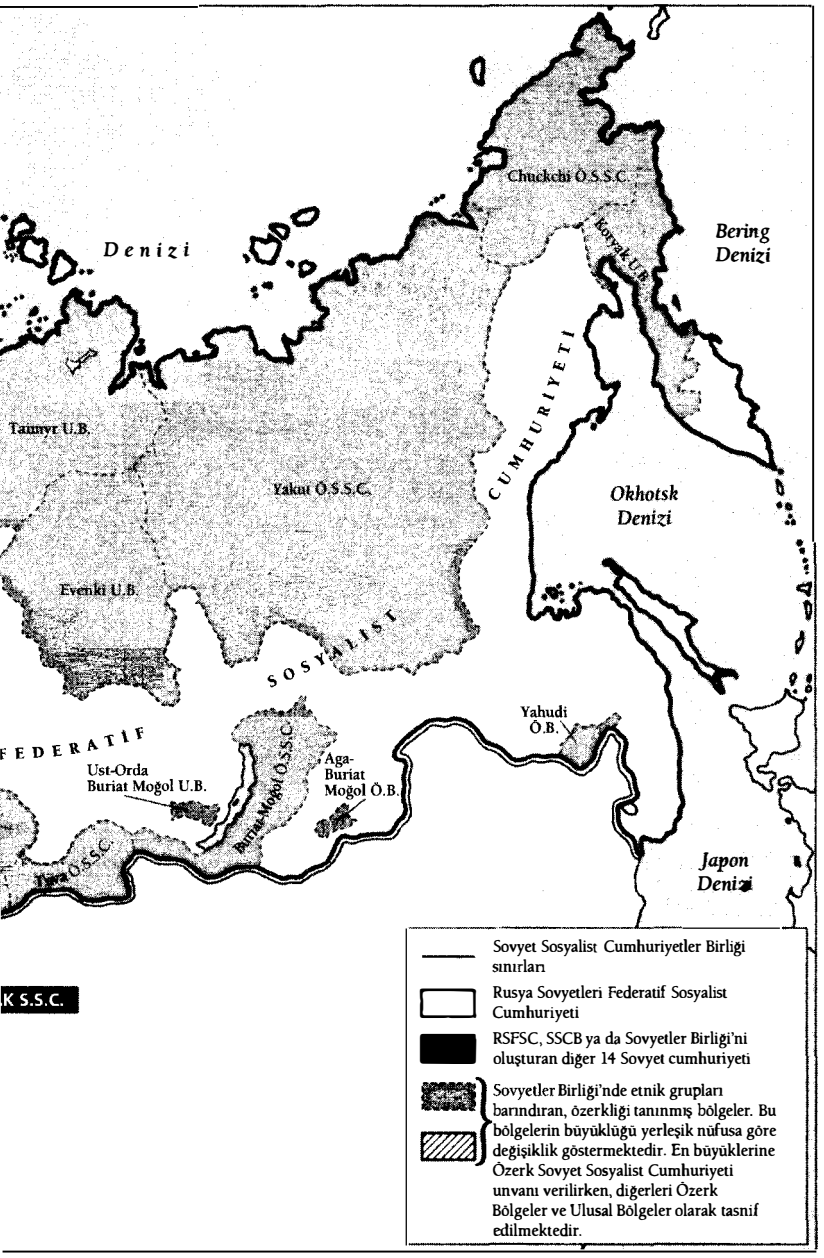
ULUSAL UYANIŞ

"Kadroların istikrarı", etnik hareketler için ayrıcalık için izin veren bir etken/araç haline geldi. Sovyet rejiminin uygulamış olduğu "yerlileştirme" politikası ve milliyetlere yönelik ilk politikaları, ulusal bilinci ve etnik kadroları güçlendirmişti, çünkü bunların, "proleter enternasyonalizmine" giden yolda geçici bir adım olduğu düşünülmüştü. "Yerlileştirme" politikası kontrolden çıkıp "burjuva milliyetçiliği"ne dönüşünce, Stalin, onun temsilcilerine karşı terör uygulamıştı. Şimdi, kitle terörünün yokluğunda "yerlileştirme" tekrar yeşermeye başladı. Yerel kadrolar, yönetimlerini güçlendirdiler ve sağlamlaştırdılar. Örneğin 1985'e kadar Orta Asya'daki beş cumhuriyet SBKP birinci sekreterlerinin, görevlerindeki toplam süresi on iki yıldan fazla idi: Dört tanesi ise yirmi yılı aşkındır iktidarda idiler. Sonuçta ortaya çıkan şey, normal anladığımız anlamda ulusların oluşumu değil; aksine, geniş aile, klan veya kabile gibi eski sosyal yapıların Sovyet *nomenklatura* sistemine adapte edilmesiydi. *Nomenklatura* sistemi kişisel bağlılık aracılığıyla işlediğinden, aradaki bu geçiş çok belirgin değildi.

Rusya ve Sovyetler Birliği'nin Avrupa'daki topraklarının çoğunda, devrim öncesi döneme ait elitler, devrimle birlikte ortadan kaldırıldılar ya da dağıldılar. Buna rağmen Sovyet hiyerarşisi tamamen yeni değildi. Çünkü Orta Asya ve Kafkasya'daki özellikle Stalin tarafından zorunlu göçe tabi tutulmayan halklardaki eski elitlerin tasfiyesi tamamlanmamıştı. Bu bölgelerde, geleneksel elitler, Sovyet yönetici sınıfıyla birleşti: Üyelerinin yeterliliğini ve sadakatini garanti eden ve onları partinin, ordunun ve KGB otoritesinin bütün imkânlarıyla koruyan *nomenklatura* sistemi, geleneksel hiyerarşilerin devamı ve yarı modernleşmesi için çok uygundu. Kolektif çiftlikler; geleneksel toprak sahipliğine ve yerel ailelerden ya da eşraftan birinin yönetimi altındaki kooperatif kültürüne süreklilik kazandırdılar. Sovyet sisteminde tarımın aşağı bir

Kaynak: A. P. Watt Ltd'nin katkılarıyla Martin Gilbert, Russian History Atlas *(Londra: Weiden-feld & Nicholson, 1972).*

Denizi
Chuckchi Ö.S.S.C.
Bering Denizi
Koryak U.B.
CUMHURIYETI
Taimyr U.B.
Yakut Ö.S.S.C.
Okhotsk Denizi
Evenki U.B.
SOSYALIST
FEDERATIF
Yahudi Ö.B.
Ust-Orda Buriat Moğol U.B.
Buriat-Moğol Ö.S.S.C.
Aga-Buriat Moğol Ö.B.
Japon Denizi
K S.S.C.
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sınırları
Rusya Sovyetleri Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
RSFSC, SSCB ya da Sovyetler Birliği'ni oluşturan diğer 14 Sovyet cumhuriyeti
Sovyetler Birliği'nde etnik grupları barındıran, özerkliği tanınmış bölgeler. Bu bölgelerin büyüklüğü yerleşik nüfusa göre değişiklik göstermektedir. En büyüklerine Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti unvanı verilirken, diğerleri Özerk Bölgeler ve Ulusal Bölgeler olarak tasnif edilmektedir.

konumda olması ve görece ihmal edilmesi, köylüleri, hayatta kalmak için, kendi kaynaklarına ve elde ettikleri birtakım maddi ayrıcalıklara dayanmaya sevk etti. Zaman zaman da çiftliklerindeki yerel anlamda nüfuz sahibi kişilere başvurdular ve onlardan kendilerini korumalarını ve kriz dönemlerinde destek çıkmalarını istediler. Ailelerin veya klanların hâkimiyeti, şehirlerdeki fabrikalarda, bakanlıklarda ve diğer kurumlarda bile devam etti.[38]

Bir din olarak İslamiyet, sosyal yapıların olduğu gibi korunmasını tercih etti çünkü onun, Hıristiyanlıkta olduğu gibi, dinî ibadetlerin yerine getirilmesi, dinî bayramlarının kutlanması için farklı binalara veya ayrı bir din adamı sınıfına çok fazla ihtiyacı yoktu. Ayrıca İslamiyet yapı olarak İslami olmayan yerel kültlerle, Hıristiyanlığa göre çok daha kolay birleşmişti. İslami ibadetleri yerine getirmek, fabrika müdürleri namaz vaktinde izin verdiği sürece, cami olmadan da mümkündü (fakat hacca gitmek yasaktı). Bazen de bir toplantı odasını, kulübü hatta bir çay salonunu cami olarak kullanmak olanak dahilindeydi. Genel olarak İslamiyet, sosyal anlamda bütünleştirici bir dindi. Ritüelle alakalı yönleri öne çıkartılırken, kitapla ilgili yönleri ve teolojik tarafları genellikle ihmal edilmişti. Dinî davranışların en belirgin biçimde ortaya çıktığı durumlar, genellikle düğünler, ondan da önemlisi cenazelerdi ve Komünist Parti liderlerinin bile bu törenlere katılması beklenirdi.[39]

İslamiyete yönelik aktif baskılar, 1960'ların ortalarında son buldu ve bu tarihten sonra mollalar, Müslümanlar ve devlet arasında aracılık etmeye başladılar. Böylece bir yandan dinin sosyal düzenin dayanaklarından birisi olduğunu kabul ettirdiler; bir yandan da ihtiyatlı bir biçimde kendi kurumlarını oluşturmaya ve geçmişle bağlantı kurmaya başladılar. Ancak, devam eden din karşıtı ka-

38 Tamara Dragadze, *Rural Families in Soviet Georgia: A Case Study in Ratcha Province* (Londra: Routledge, 1988): Akbar Rashidov, "Family and Tribal Structure and Social Conflicts in Soviet Central Asia," Marco Buttino, ed., *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalism in the Soviet Union* (Milan: Feltrinelli, 1993). 291-299.

39 R. G. Landa, *Islam v istorii Rossii* (Moskova: Vostochnaia Literatura RAN, 1995), 240-242; Shirin Akiner, "Islam, the State, and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective," *Religion, State, and Society* 24 (1996), 114-116.

nunlar ve Kiril alfabesinin zorunlu olması yüzünden, gençleri dinî metinlerden haberdar etmek konusunda çok fazla bir şey yapamadılar.[40]

Kabilecilik yeniden ortaya çıktı ve *nomenklatura* çevresinin belirlediği yeni bir formda da olsa birçok yönden güçlendi. Bu anlamda Kazakistan özellikle çarpıcı bir örnek teşkil eder. Çünkü 1930'larda göçebe hayat tamamen yok edilmiş ve buraya çok sayıda Rus göçmen gelmiş olmasına rağmen Kazakistan, kırsal yaşam tarzını kısmen korudu: Çoğu kolektif çiftliğin, hâlâ yazlık meraları vardı ve halkın çoğu, yaylalara çıkan göçerler gibi, baharda oralara gider ve güzün evlerine dönerlerdi. *Kolhoz* başkanları, eski *aksakallıların* (köy liderleri), parti *obkom* sekreterleri (*oblast* komitesi) de beylerin yerini aldılar: Fakat genellikle iki grup da, aynı geleneksel güçlü ailelerden geldiler.

Kazaklarda doğum oranı, Ruslarda olduğundan çok daha yüksekti. Ayrıca 1960'lara gelindiğinde Kazaklar, eskisine göre çok daha eğitimli idiler. Bu iki faktör, Rusların iyi iş bulma şansını öncesine göre giderek azalttı. Cumhuriyetçi Parti Komitesi'nin 1964'ten 1986'ya kadar birinci sekreterliğini yapan Din Muhammed Kunayev, bir yandan üst düzey *nomenklatura* görevlerine sistematik şekilde ait olduğu Büyük Ordu kabilesinden kişiler atayarak ve bir yandan da Alma Ata yakınlarında düzenli olarak çıktığı ördek avına davet ettiği Brejnev'i yumuşatarak, kadrolara Kazakların hâkim olmasını sağladı. Kunayev, SBKP Politbüro'nun bir üyesi olarak, cumhuriyete yatırım çekebilecek bir konumdaydı ve bu konumunu petrol çıkarmak, uzay araştırmaları, et ve buğday tedariki gibi konularda etkili bir biçimde kullandı. Benzer şekilde Kırgızistan'daki politik atamalar genellikle her biri kendi kabilesinin desteğine sahip, üç bölgesel grup arasında uzlaşma ile yapıldı. Bu gruplar, doğudaki Narin, batıdaki Talas ve güneydeki Oş bloku idi.[41]

Bu kabile ve bölgesel ağların "kara" ekonomiyle bağlantıları vardı. Özbekistan'da 1959'dan 1983'e kadar birinci sekreterlik yapan

40 Akiner, "Islam," 110-113.

41 Landa, *Islam*, 244-245; Martha Brill Olcott, The *Kazakhs* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1987), 240-246; Ahmed Rashid, *The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?* (Londra: Zed Books, 1994), 116, 145.

Şerif Raşidov, Gosplan yetkililerinin, normalden yüksek üretim rakamlarına inanmaya hazır hallerinden istifade ederek hem kendisini hem de ortaklarını zengin etti. Yirmi yıldan fazla bir süre için Özbekistan'da üretilen pamuk rakamları, sistematik bir şekilde şişirildi ve 1980'lerde Moskova, olmayan pamuk için yılda bir milyar rubleden fazla para öder hale geldi. Ne Özbekçe bilen ne de yerel gümrük değişiklikleri hakkında bilgisi olan Moskova'daki Gosplan yetkilileri, aradaki farklılıkların temeline inmeyi başaramadılar. Aynı zamanda üretilen pamuğun sulaması için nehirlerin yönü değiştirildi ve tarlalar, zararlı otları yok eden ve yaprakların dökülmesine yardımcı olan zehirli tarım ilaçları ile doldu. Bunların sonucunda, Aral Gölü giderek kurumaya yüz tuttu, kronik içme suyu sıkıntısı ve yerel halk arasında kronik dizanteri hastalığı başgösterdi.[42]

Raşidov ve onun gibileri, bu dolapları sırf kendilerini zengin etmek için çevirmediler. Kazandıkları paranın bir kısmını Özbek tarihi ve kültürü ile ilgili akademik çalışmalara harcadılar. Kendilerini destekleyenlerin ve kabile birliklerinin iyi muamele görmesini sağladılar ve resmi açıkları kapatabilecek ekonomik sektörleri desteklediler. Ayrıca himayesindekilere ve onlara bağlı kişilere iş olanakları sağladılar. Bu kişilerden biri olan *sovhoz* müdürü Adilov'un, daha sonra yarış atı ve kadın dolu lüks villalarının olduğu ortaya çıktı. Hikâyeye göre Adilov, villalarından birisinin çeşmesinin başında oturup Napolyon marka brendi yudumlamayı, emirler yağdırmayı ve paylamayı ve eğer havasında ise inatçı bir çalışanını dövdürmeyi severdi.[43] Yetki suiistimaline dair dedikoduları araştırmak için Moskova'dan gelen herhangi biri, ya dil veya yerel kültür karşısında şaşkınlığa kapılır ya da kendisine gösterilen büyük bir misafirlik karşısında etkisiz hale gelirdi. Ayrıca Raşidov, Brejnev'in kızı Galina'nın, İçişleri Bakanı N. A. Şçelokov'un ve onun yaptığı ödemeleri ve gösterdiği misafirperverliği mücevher, yabancı arabalar ve sanat eserleri almak için kullanan kocası-

42 Rashid, *Resurgence of Central Asia*, 91-92; J. Critchlow, *Nationalism in Uzbekistan: A Soviet Republic's Road to Sovereignty* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1991), 64-69, 78-91.

43 *Literaturnaia gazeta*, 20 Ocak 1988, 13.

nın amiri Yuri Çurbanov'un kişisel korumasına sahipti.[44] Bu ayrıcalıklardan sağlanan faydaların, Özbekistan ya da Rus halkına hiçbir yararı olmadı: Onlar daha önce olduğu gibi gücün ve zenginliğin dışında kaldılar.

Benzer şekilde 1960'larda Azerbaycan birinci sekreteri V. U. Ahundov, gelişen gayriresmi bir ekonomiye nezaret etti. Bu ekonomide tomarlarla rublesi olan herkese, hızlı arama, uyuşturucu, seks, üniversiteye giriş ve hatta söylentilere göre resmi makamlar bile ayarlanabilmekteydi. (Sovyetler Birliği'nin hiçbir yerinde makamların doğrudan satışıyla ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Bu yüzden konuyla ilgili söylentilere dikkatle yaklaşmak gerekir). Ahundov arkasını, Moskova'daki amirlerini besleyerek, onlara değerli hediyeler ve kendi ülkesinde lüks tatiller ayarlayarak sağlama aldı.

Ancak bu aşırılıklar zamanla o kadar arttı ki, resmi Azerbaycan ekonomisini ülkedeki en kötü işleyen ekonomi haline getirdiler. Temmuz 1969'da SBKP'nin kadrolardan sorumlu sekreteri İvan Kapitonov'un başkanlık ettiği Azerbaycan KP Merkez Komitesi'nin bir toplantısında, Ahundov görevden alındı ve yerine Haydar Aliyev getirildi. Aliyev, "entrikaları, iftiraları, arkadan vurmayı ve rüşveti" ve "kişisel bağlar, arkadaşlık, aile veya komşuluk ilişkilerine" göre yapılan atamaları eleştirdi. Fakat bu, kariyerinin ilk dönemlerinde KGB'de ve Nahçıvan Özerk Bölgesi'nde birlikte çalıştığı meslektaşlarını ve kendisinin altındaki kişileri terfi ettirmesine engel değildi.[45]

Çoğu Rus olmayan Sovyet cumhuriyetinde, gücün ve kaynakların hâkim milletin himaye ağlarının elinde toplanması, Ruslar da dahil bu ülkelerde yaşayan göçmenlerin aleyhine bir durumdu. Bilim, endüstri ve idaredeki işleri ele geçirmek için gelen Ruslar, savaştan sonraki on-yirmi yıl içerisinde kendilerinin ve çocuklarının iş, ev ve eğitim fırsatlarının yerel halka gitmesi yüzünden ayrımcılığın kurbanı olduklarını hissetmeye başladılar. 1979 nüfus sa-

44 John L. H. Keep, *Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945-1991* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 211, 221.

45 John P. Willerton, *Patronage and Politics in the USSR* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), bölüm 6; I. Zemtsov, *Partita ili mafiia? Razvorovannaia respublika* (Paris: Editeurs Reunis, 1976).

yımı, etnik gruplar arası evlilik ve göç gibi faktörlerle gelen etnik entegrasyonun durduğunu ve aksi bir durumun güçlendiğini gösterdi. Ruslar, özellikle Orta Asya'daki Rus olmayan cumhuriyetleri terk etmeye ve Rusya Federasyonu'na dönmeye başladılar.

Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da kalan kesimindeki geleneksel sosyal yapılar, 20. yüzyıl boyunca ciddi anlamda sarsılmıştı ve onun yerine yeni ve daha geniş kapsamlı, ulusal olarak nitelendirilebilecek bir kimlik duygusu gelişmeye başladı. Bu, kısmen partinin hatalarından ve baskıcı politikalarından, kısmen de bir önceki kuşaktan beri devam edegelen demografik değişikliklerden kaynaklandı. 1930'lardan 1960'lara kadar süren yoğun kentleşme süreci, genel olarak özellikle gençler arasında, okuryazarlık oranının artmasına yol açtı. Köyden kente gelen göçmenler, halihazırda okuryazar ve kendi yazı dillerine hâkim idiler.

Kentleşme sürecinin etkilerinin en yoğun hissedildiği yer, Ukrayna idi. Daha 1930'lara kadar kentlerde nüfusun çoğunluğunun Rus, Yahudi ve Polonyalılardan oluştuğu Ukrayna, şimdi önemli ölçüde Ukraynalıların yaşadığı bir yer haline gelmişti. 1950'lerde genç kentli nüfusun önemli bir kısmı özelikle batı bölgelerinde Ukrayna dilinde yazıp okuyabiliyor ve Şevçenko'nun başlattığı geleneği takip ederek, kendi edebi dillerini ve kültürlerini geliştiriyorlardı. Ancak bunu, özellikle güney ve doğu bölgelerinde göçmenleri asimile eden güçlü ve resmi olarak desteklenen bir Rus kültürü olduğu halde yapmak zorunda kaldılar. Doğu ve güneydeki birçok Ukraynalı, kendilerini Rusça konuşan çokuluslu bir Sovyet devletinin bir parçası olarak gördüler. Habsburg ve Polonya geleneklerine ve güçlü ve gizli bir Uniate Kilisesi'ne sahip batı bölgesinde ise, Ukrayna milliyetçiliği, ciddi anlamda Rus karşıtlığı demekti. Böylece kentleşme Ukrayna milliyetçiliğini önemli ölçüde güçlendirdi fakat aynı zamanda onu potansiyel olarak farklı istikametlerde iki farklı gruba ayırdı.[46]

Ukrayna Komünist Partisi'nin 1963'ten 1972'ye dek birinci sek-

46 Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (Basingstoke: Macmillan, 1985), 119-120, 178-186; Paul S. Pirie, "National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine," *Europe-Asia Studies* 48 (1996), 1079-1104.

reterliğini yapan Petro Şelest, cumhuriyetinin statüsünü ve birliğini, Ukrayna endüstrisine çok daha fazla yatırım çekerek, partideki Ukraynalıların sayısını artırarak ve Ukrayna dilinin orta ve yükseköğretimde kullanımını teşvik ederek güçlendirmeye çalıştı. Fakat çarlık rejimi döneminde olduğu gibi Moskova'daki yetkililer, Ukrayna ayrımcılığını ima eden en ufak gelişmeler konusunda bile hassastılar, bu yüzden Şelest çok fazla bir şey yapamadan görevinden alındı. Onun azledilmesinin ardından, Ukraynacanın edebi bir dil olarak konumunu yükseltmeye çalışan bir grup genç şair tutuklandı. Bunlar arasında bir edebiyat eleştirmeni olan ve aynı zamanda *samizdat* yayınlarıyla Rus karşıtı bir Ukrayna milliyetçiliği artiküle eden İvan Dzyuba da vardı. Dzyuba, Sovyetler Birliği'nde "enternasyonalizmin" aslında Ruslaştırmak anlamına geldiğini ileri sürdü. Ona göre, Ukrayna'nın ekonomisi bilinçli bir şekilde sömürülüyor; dili, kültürü ve tarihi, Rusların hâkimiyetindeki Sovyetler Birliği'nin yararına olacak biçimde bastırılıyordu.[47]

Beyaz Rusya'da, kentleşmenin etkileri, hissedilmekle birlikte çok daha zayıftı. Beyaz Rusya kültürü ve dilinin ayırt edici özellikleri Ukrayna'nınkiler kadar belirgin değildi ve Beyaz Rusya; Ukrayna gibi ulusal mit kurgulamasının merkezi olacak bir Kossak mirasına sahip değildi. En büyük gurur kaynağı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara karşı geliştirdiği partizan direniş hareketiydi. Başını K. T. Mazurov'un çektiği bir grup, eski savaş dönemi partizanlarının yönetimi altında, kendi işlerini kendisi yapabilecek kadar özerklik kazandı.[48]

Kentleşme; köyden şehirlere gelen göçmenlerin, kökenleri ne olursa olsun, Gürcü, Ermeni dillerini ve kültürlerini benimseme eğilimi gösterdiği Gürcistan ve Azerbaycan'da da benzer bir "uluslaştırma" etkisi yarattı. 1965'te Erivan'daki Ermeniler Osmanlı

47 Ivan Dzyuba, *Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1968); Michael Browne, ed., *Ferment in the Ukraine: Documents by V. Chornovil and Others* (Londra: Macmillan, 1971).

48 V. P. Kozlov, *The Peoples of the Soviet Union* (Londra: Hutchinson, 1988), 58-59; Jan Zaprudnik ve Michael Urban, "Belarus: From Statehood to Empire?" Ian Bremmer ve Ray Taras, ed., *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 284-285.

katliamlarının ellinci yıl dönümüne dikkat çekmek için birtakım protestolar düzenlediler ve Türkiye'ye bırakılan toprakların kendilerine iadesini talep ettiler. Gürcüler ise, 1978'de Tiflis'teki sokak gösterilerinde, Rusçanın Gürcüce ile eşit statüye getirilmesini öngören bir planı protesto ettiler ve planın geri çekilmesini sağladılar. Edebiyatçı Zvyad Gamsahurdya'nın editörlüğünü yaptığı iki *samizdat* dergi, insan hakları ihlallerini kaydetti ve sansür komitesi tarafından reddedilen Gürcü dilinde yazılmış çalışmaları yayınladı.[49]

Özellikle Estonya ve Letonya'da (çoğu Beyaz Rusyalı ve Ukraynalı olan) çok sayıda Rusça konuşan işçi ve müdürün bulunduğu Baltık cumhuriyetlerindeki kentleşme, oldukça farklı sonuçlar doğurdu. Estonya'nın kuzeydoğusundaki kasabalarda ve Letonya'nın başkenti Riga'da, nüfusun çoğunluğunu Ruslar oluşturmaktaydı. Yerel halk, ulusal kültürlerinin yukarından kontrol edildiğini ve aşağıdan engellendiğini hissettiler. Yerel parti sekreterleri, Moskova'nın istekleri ile kendi insanlarının memnuniyetsizliği arasında denge sağlamak konusunda oldukça hünerliydiler. Moskova'dan hemen hiç kimsenin dilini anlamadığı Estonya, yarı resmi toplantı odalarında ve konser salonlarında gizli ve aykırı bir kültür oluşturdu.

Litvanya'daki kentleşme ise, diğer ülkelerde olduğu gibi milliyetçiliğin gelişmesi bağlamında çok güçlü bir etki bırakmadı. Fakat Litvanyalılar, Polonyalılardan ödünç aldıkları öğeleri de kullanarak kendilerine özgü romantik, milliyetçi bir gelenek yarattılar. Bu geleneğin kendisini en güçlü biçimde ifade ettiği kurum, Katolik Kilisesi'ydi. Bu kurumda çıkarılan, dinî hiyerarşi tarafından resmi olarak desteklenemeyen fakat göz yumulan gizli *Kronik* dergisi, cumhuriyetteki insan hakları ihlalleri hakkında bilgi veren zengin bir kaynak haline geldi. 1972'de Roman Kalanta isimli bir öğrenci, Kaunas'taki bir meydanda, "Litvanya İçin Özgürlük!" yazılı bir pankartın altında kendisini ateşe verdi. Kalanta'nın ölümü,

49 Nora Dudwick, "Armenia: The Nation Awakes," I. Bremmer ve R. Taras, ed., *Nations and Politics in the Soviet Successor States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 272; Stephen Jones, "Georgia: A Failed Democratic Transition," *A.g.e.*, 292-294.

şehirde birçok gösteriye neden oldu: Kalabalıklar halinde caddelere akan çok sayıda insan, Rusça sokak isimlerini sildi ve parti ve polis binalarını ateşe verdi.

Benzer şekilde endüstriyel gelişmeyle birlikte, Moldova'ya birçok Rusça konuşan insan göç etmiş ve bunlar özellikle Dinyester Nehri etrafındaki kentlere yerleşmişlerdi. 1970'lerde Moldovalılar ülkede hâlâ çoğunlukta idiler fakat buna rağmen, Ukraynalıların ve Rusların yüzde 47'lik oranının aksine, kent nüfusunun sadece yüzde 35'ini oluşturmaktaydılar. Aynı oransızlık, parti ve devlet görevlerinde de mevcuttu. Zamanla daha aşağı ve kırsal görevlere getirilen Moldovalılar, ulusal yaşamları üzerindeki kontrollerini kaybettiklerini hissetmeye başladılar. Bunda, yetkililerin ısrarla Moldova'nın Romanya'dan farklı olduğunu vurgulaması ve bunun altını çizmek için ellerinden gelen her türlü şeyi yapmasının da etkisi oldu.[50]

Volga Tatarlarının durumu çok daha kırılgandı. Altı milyonluk nüfuslarına rağmen, hâlâ kendilerine ait bir devletleri yoktu ve Rusya Federasyonu içindeki özerklikleri de belli belirsizdi. Volga-Kama bölgesindeki endüstriyel gelişme, bu bölgeye birçok Rusça konuşan göçmen çekmişti. 1970'lere gelindiğinde kolej ve üniversitelerdeki sayıları Tatarların sayısından iki kat fazla olan bu insanlar, eğitim sisteminde hâkim bir güç haline geldiler. Bu şartlarda Tatarlar, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, eğitim almaları ve iş bulmaları için kızlarını ve oğullarını SSCB'nin başka yerlerine gönderdiler. Bir yandan da kültürleri, dilleri, folkloru ve Bulgar Hanlığı'ndan itibaren başlattıkları tarihlerini incelemek ve öğrenmek için gizli bir çaba gösterdiler. Orta Asyalı kuzenleri gibi İslamiyeti gizlice ama sağlam bir şekilde uyguladılar. Onlarla aralarındaki tek fark, Sovyet günlük yaşamının yapısına son derece uygun Sufi tarikatlarının Volga bölgesinde çok daha yaygın olmasıydı. Dindeki bu esnekliğe rağmen, Pantürkist fikirler hâlâ tabu olup, ancak ve nadiren *samizdat* broşürlerinde yer bulabildiler.[51]

---

50 William Crowther, "Moldova: Caught between Nation and Empire," Bremmer ve Taras, *Nations and Politics*, 318-319.

51 Azade-Ayse Rorlich, The *Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1986), bölüm 11.

Yahudiler, çok farklı bir konuma sahipti. Stalin'in ölümünden sonra kendilerine uygulanan baskı son bulmasına rağmen, hâlâ dezavantajlı bir durumdaydılar ve maruz kaldıkları yarı resmi ayrımcılık hâlâ devam etmekteydi: Çoğu kentli Yahudi, Rus kültürünü ve dilini tamamen benimsemiş fakat buna rağmen pasaportlarındaki milliyetleriyle ilgili 5 numaralı madde, onları işten; evden veya özel eğitimden mahrum bırakmayı ve onlara Yahudi kimliklerini zorla da olsa hatırlatmayı sürdürmekteydi. Holacaust hakkındaki gerçekler, Sovyet halkından gizlenmişti. İlya Erenburg ve Vasili Grossman gibi iki çok ünlü gazetecinin kaleme aldığı, Almanların Sovyet topraklarındaki Yahudilere yaptıkları zulmü anlatan *Kara Kitap* isimli eserin basımına izin verilmemişti.[52] Ayrıca İbranice yasaklanmış ve Yidcenin okullarda öğretilmesi men edilmişti.

Fakat diğer Sovyet milletlerinden farklı olarak Yahudilerin alternatif bir anavatanları, İsrail vardı. Bazıları, Sovyetler Birliği'nde ulusal bir hayat yaşamayacaklarına karar verdiler ve göç hakkı için kampanyalar başlattılar. *Samizdat* dergilerine, *Exodus* adını verdiler. Şubat 1971'de Moskova'daki Yüksek Sovyet binasının önünde oturma eylemine gittiler. Eylem engellendi fakat katılımcılara ekstra vize hakkı verilmesi gibi beklenmedik bir sonuç doğurdu. En yukarıdakiler tarafından alınan bu karar, o dönemin liderlerinin, Amerika Birleşik Devletleri'yle iyi ilişkilere verdiği önceliği göstermesi açısından önemlidir. Başvuranların bazılarına vize verip, diğerlerini aynı haktan mahrum bırakmak, belirsizlik ve kırgınlığa ve bazen de Yahudi aileler ve cemaatler arasında bölünmelere neden oldu. Sovyet yetkilileri açısından bu bir avantajdı. Vize hakkından mahrum bırakılanları ifade etmek için, uluslararası insan hakları hareketi terminolojisine "refusenik" diye bir kelime girdi.

Bazı açılardan en garip durumda olanlar Ruslardı. Komünist Parti Merkez Komitesi'nde, orduda ve güvenlik güçlerinde hâkim millet idiler. Dilleri, Rus olmayan cumhuriyetlerde de konuşulabiliyordu hatta bazen en yaygın dildi. Tarihleri ve kültürleri bütün okullarda ve üniversitelerde öğretilebiliyordu. Ancak bunlara rağmen birçok Rus, ulusal kimliklerinin Sovyet yetkililer tarafından

52 John Garrard ve Carol Garrard, *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasilii Grossman* (New York: Free Press, 1996), 199-214.

bilinçli bir şekilde zayıflatıldığını düşünüyordu. Böyle hisseden kişilerin başında Aleksandr Soljenitsin gelmekteydi. SSCB'de basılmayan ancak Batı'da yayımlanabilen "Sovyet Yetkililerine Mektup" isimli 1974 tarihli yazısında; terör, alkolizm, plansız kentleşme, sanayileşme, tarımdaki kolektifleştirme ve Sovyet devletinin uluslararası terörizme ve devrime destek vermesi yüzünden Rus halkı arasında yaşanan ölümleri açıkladı. Rus kültürünün ve dininin, ne olduğu belli olmayan enternasyonalist ideoloji adına uygulanan sansür ve baskı ile yok edildiğini ileri sürdü. Rusya'nın uluslararası meşgalelerinden vazgeçerek, ağır sanayiye önem vermesini ve içine kapanarak enerjisini; tarımı, el sanatlarını ve küçük ölçekli üretimi geliştirmek ve Sibirya'nın ihmal edilmiş bölgelerini ekonomiye açmak için harcamasını önerdi.

1970'lerin başında Soljenitsin'in eserleri yasaklandı ve kendisi de 1974'te Batı'ya sürüldü. Fakat Rusya'da onunla aynı fikirde olan birçok entelektüel ve profesyonel insan vardı. Elbette hepsinin ortak tespiti, Rus etnik ve sivil öncelikleri üzerindeki Rus emperyal hâkimiyetinin hâlâ devam ettiği yönündeydi. Gördüğümüz gibi, Rus etnik kimliğinin dirilişini üstelenen bir ya da iki edebi dergi vardı. Rus etnik kimliği bu dergilerde köy üzerine yoğunlaşan, Rus köylerinin kentleşmeden önceki birliğine ve beraberliğine vurgu yapan "köy yazıları" aracılığıyla ifade edildi. Bu yazılar, ideolojik yetkililer tarafından hoşgörüyle karşılandı hatta teşvik edildiler; yazarları, köylerdeki fakirliği, hatta uzun süreden beri resmi söylemlerin arkasına gizlenen kolektifleştirmeyle ilgili bazı gerçekleri gözler önüne seren ilk insanlardı.[53] Bunların yaygın olarak okunması, birçok Rus'un imparatorluk temeli üzerine oturmayan bir Rusluğu keşfe duydukları ilgiyi göstermesi açısından önemlidir.

Brejnev döneminde resmi din politikasında köklü bir değişiklik olmadı; sadece bu politikalar çok daha tereddütlü hatta isteksizce uygulandı. Bu değişikliğin nedenlerinden biri, kendi propaganda ağlarını yaratan ve yabancı medya ile de bağlantı içinde olan yarı organize birtakım dinî gruplardı. Bunların en etkilisi, resmi kilise

53 Yitzhak M. Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953-1991* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998), bölüm 4-6.

ile yollarını ayıran, misyonerlik faaliyetlerinin üzerindeki kısıtlamalara uymayı reddeden ve kendi pazar okullarını, yaz kamplarını, hatta bir basımevi açan ve hapisteki ve baskı altındaki üyelerini desteklemek amacıyla bir grup oluşturan Baptistlerdi. Hem kendi kişiliklerini sergilemek hem de etraflarındaki yaşamda görmedikleri ruhani değerleri aramak ve bulmak isteyen birçok gencin, boyunlarına haçlar takarak dolaştıklarına ve ikon topladıklarına dair deliller bulunmaktadır.

En önemlisi, dinin, Brejnev rejiminin diğer yönlerini dikkatle teşvik ettiği ulusal Rus milliyetçiliğinin dirilişinin bir parçası olmasıydı. Yazarların özellikle "köy yazıları"yla bilinenlerin, Rus ulusal kimliğinin halen devam eden sembolleri olarak ikonların ve kiliselerin altını çizmesine ve hatta istikrarlı bir sosyal ahlakın savunucu olduğunu iddia eden, geleneksel dinî grupların davranışlarını öne çıkarmasına izin verildi.[54]

1970'lerde etnik çatışma, o ana dek çokuluslu birlikteliğe örnek teşkil eden bir kurumu, orduyu etkilemeye başladı. Baltık bölgesinden, Kafkasya'dan ve Orta Asya'dan gelen birçok yeni asker, giderek artan bir şekilde üstlerinin *dedovşçina* adı verilen haksız angaryasına ya da dayağına maruz kaldı. Bazen bu aşağılamalar, ciddi yaralanmalarla hatta ölümlerle ve bunun sonucunda ortaya çıkan kişisel ve etnik çatışma ile sonuçlandı. Brejnev'in "enternasyonalizm okulu" olarak selamladığı ordu, artık bu özelliğini yitirmekteydi.

Sovyetler Birliği'nin her bölgesinin kendisine has birtakım özellikleri olduğu için, milletlerin gelişimini genel olarak tek bir modelle açıklamak oldukça güçtür. Bununla birlikte, 1920'lerde başlayan ve daha sonraki dönemlerde kısmen devam ettirilen planlı ulus inşası politikaları, kentleşme politikalarıyla birleşince, milletler üzerinde uzun dönem devam edecek bir etki yarattılar. Ulusal bilinç, öyle ya da böyle en güçlü olduğu Baltık'tan en zayıf olduğu Orta Asya'ya kadar birçok bölgede, hatta Sovyet rejiminin bastırmaya ya da önüne geçmeye çalıştığı yerlerde bile giderek güçlendi. Eski ulusal kültürler, elitten halka kadar yaygınlaşmaya ve

54 Anderson, *Religion, State and Politics*, bölüm 4; Brudny, *Reinventing Russia*, bölüm 3-4.

aşırı baskı altında yeni uluslar oluşmaya başladı. Sonuç olarak bu oluşum, Sovyetler Birliği'nde krizin patlak vermesiyle birlikte, kaçınılmaz olarak etnik gruplar arasındaki bir çatışmaya dönüştü.

Bu anlamda iki önemli bölge, Ukrayna ve Baltık bölgesiydi. Ukrayna'nın önemi, birlikteki Rus hâkimiyeti için kilit role sahip olmasındandı. Baltık cumhuriyetlerinin önemi ise halklarının doğrudan ya da dolaylı olarak, sivil toplum ve bağımsız ulus geçmişine sahip tek cumhuriyet olmalarından ileri gelmekteydi.

15

Perestroyka'dan Rusya Federasyonu'na

GORBAÇEV'İN GELİŞİ

1980'lerin başında, Sovyet toplumunda uzun süreden beri devam eden kriz, ülkenin ekonomik üretkenliğini, dünyadaki manevi konumunu ve büyük devlet statüsünü zayıflatan bir hal almıştı. Ütopyaya giden yoldan çoktan çıkılmış ve Amerika Birleşik Devletleri'ne eşit olma iddiasının içi giderek boşalmıştı. Polonya ve Afganistan'daki çözümü gecikmiş krizler, karmaşık ve moral bozucuydu. Sovyet tarzı sosyalizm, Sovyet liderlerinin dünyanın değişik yerlerine yaptıkları seyahatlerinde gördükleri gibi, Üçüncü Dünya ülkeleri için çekiciliğini yitirmişti. Sovyetler Birliği'nin dünyadaki ağırlığı, tamamen askerî gücüne bağlıydı ve artık bu da gittikçe bozulan ekonomi yüzünden önemini kaybediyordu. Brejnev'in Ekim 1982'de ölümü üzerine, yerine, 1967'den beri KGB başkanlığını, 1982'den Mayıs'ından beri ise parti sekreterliği yapan Yuri Andrapov geçti. Zeki, çetin ve çok dürüst bir adam olan Andrapov, yolsuzlukları soruşturmak ve iş disiplinini artırmak için harekete geçti. Fakat iki sorunun da çözümüne önemli bir katkı yapamadan, ölümcül bir hastalığa yakalandı.

Onun yerine geçmesi en muhtemel kişi, yakın bir arkadaşı ve aynı zamanda Güney Rusya'daki Stavropol *oblast*ının birinci sek-

reteri olan ve 1978'de de tarım müfettişi olarak Politbüro'ya katılan Mihail Gorbaçev idi. Oldukça genç ve enerjik biriydi ve iktidara gelmesi durumunda ciddi ve kalıcı değişiklikler yapmaya adaydı. Andrapov'un Şubat 1984'te ölmesi üzerine, Politbüro yerine ilk olarak Brejnev'in eski ve samimi bir arkadaşını, Konstantin Çernenko'yu seçti. Fakat o da hastalığı nedeniyle ancak on üç ay görevde kalabildi. Bunun üzerine Politbüro, Mart 1985'te sonu belli olmayan bir karar aldı ve Gorbaçev'i genel sekreterliğe getirdi.

Bu karar, hepsi olmasa da Politbüro üyelerinin çoğunun, ülkelerinin ciddi bir sorunla karşıya karşıya olduğunun ve krizi çözmek için kararlı ve cesur genç bir lidere ihtiyaç duyduğunun farkında olduklarını gösterir. Gorbaçev, Politbüro'daki ve parti sekreterliğindeki arkadaşlarından sadece genç yaşıyla değil, aynı zamanda Moskova Üniversitesi'nden aldığı hukuk derecesiyle de ayrıldı (çünkü meslektaşlarının çoğu ya teknik okul ya da parti lisesinden mezundu). Böylece daha gençliğinde, siyasi düşünce tarihi, diplomasi, uluslararası hukuk ve böylece ilk kuşak Avrupa Marksistlerinin son derece doğal karşıladığı, Batılı "burjuva demokratik" geleneklerinin etkisinde kalmış biriydi.[1] 1970'lerde Stavropol'daki birinci sekreterliği sırasında, tarıma farklı yaklaşımıyla dikkat çekti. Savaş dönemi "bağlantı sistemini" canlandırdı. Buna göre 15-30 kişilik gruplar, belli bir topraktan sorumlu olmakta; kendilerine tohum ve tarım malzemeleri sağlanmakta ve elde ettikleri ürünlere göre ücret almaktaydılar.

DIŞ POLİTİKADA "YENİ DÜŞÜNCE"

Gorbaçev, Politbüro'daki ilk günlerinden itibaren, makamının sunduğu fırsatları Sovyet sorunları hakkında geniş bir bilgi sahibi olmak ve bunları aşmak için gereken çözümleri açıkça tartışmak için kullandı. Merkez Komite'den uzmanlarla ve çok daha sağlam ve etkili bir diplomasi için, uluslararası ilişkileri ve diğer ülkelerin sosyal, politik ve ekonomik sistemleri incelemekle görevli siyaset bilimi enstitülerindeki akademisyenlerle görüş alışverişinde bulundu. Gorbaçev karakter itibariyle sıcakkanlı, dışa dönük, ol-

1 Mihail Gorbachev, *Memoirs* (Londra: Doubleday, 1996) 43-46.

dukça bilgili; aynı zamanda kendi fikirlerine önem vermekle birlikte, başkalarının fikirlerine ve ciddi tartışmalara da ilgi gösteren birisiydi. Düşünceleri itibariyle Marksizmin Batılı köklerine hatta ilerisine, burjuva liberalizmine ve sosyal demokrasisine kadar giden; bilgili, medeni ve kozmopolit entelektüellerin bulunduğu enstitülerde, Polibüro'da olduğundan çok daha sıcak bir ortamla karşılaştı. Gorbaçev'in bazı sözcüleri, entelektüel verimliliğin düşmesinden ve resmi Sovyet Marksist dogmanın dar bakış açısına sahip, kendisinden memnun halinden şikâyet ettiler. İçlerinden biri bu durumu şu sözlerle dile getirdi: "Biz hem Yeni hem de Eski Ahit'i reddettik. Geriye sadece ilahiler kaldı."[2]

İlk politika enstitüsü 1957 başlarında, "bir arada barış içinde yaşama döneminde" kurulmuştu. Bunlardan en etkilileri, Georgi Arbatov'un başkanlığındaki Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada Çalışmalar Enstitüsü ile 1983'te Aleksandr Yakovlev'in başına geçtiği Dünya Ekonomisi ve Uluslararası İlişkiler (IMEMO) Enstitüsü idi. Yakovlev, Merkez Komite Propaganda Departmanı'nın eski başkanı olup, 1972'de Rus milliyetçiliğini eleştirdiği için görevden alınmıştı.

Bu enstitülerin üyeleri, hem basında hem de akademik dergilerde makaleler yazdılar; bazen de siyasi liderler için görüşlerini çok daha büyük bir dürüstlükle ifade ettikleri bildiriler kaleme aldılar ve yurtdışındaki tecrübelerden esinlenerek hazırlanmış reform önerilerinde bulundular. 1960'lar ve 1970'ler boyunca, Keynezyen ekonomisi, refah devleti ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun oluşumu hakkında olumlu raporlar sundular. Kapitalizmin modern dünyaya uyum sağladığını; kapitalist hükümetlerin ise her zaman açgözlü sanayi patronlarının elinde oyuncak olmadıklarını ve silahsızlanma, ticaret ve çevre politikaları gibi önemli konularda sosyalist güçlerle işbirliği yapmakta avantajlar gördüklerini ileri sürdüler. Parti'nin başlıca ideologu Mihail Suslov, bu yaklaşımdan endişe duydu: "Muhalif platformlar"dan şikâyet etti ve 1981'de IMEMO'yu kapatmaya çalıştı fakat İMEMO Politbüro'da yeterince desteğe sahip olduğundan Suslov'un çabası boşa çıktı.[3]

---

2 G. A. Arbatov, *Zatianuvsheesia vyzdorovlenie: svidetel'stvo sovremennika, 1933-1985* (Moskova: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1991), 15-16.

3 *A.g.e.*, 67-72, 282-287, 381-399.

Parti liderlerini, kendilerini rahatsız eden kişileri bastırmaktan alıkoyan şeyler; Çin'le uzun süreden beri devam eden çatışma için ihtiyaç duydukları ideolojik silahlar; bu ihtiyaç yüzünden "Batılı" perspektiflerin çok daha kabul edilebilir hale gelmiş olması ve Avrupa komünist partileriyle özellikle Varşova Paktı'yla iyi ilişkiler kurma zorunluluğuydu. Bunların yanı sıra, Sovyetler Birliği'nin bir süreden beri, Batılı barış hareketlerini desteklemesi için bazı ekstra nedenleri vardı. Ayrıca, dış işlerindeki bazı isimlerin, bu barış hareketlerinin, hükümetleri için getirdiği kısıtlamaları gördükleri ve bu hareketleri uzun süreden beri içtenlikle destekledikleri söylenebilir.[4] A. M. Rumantsev'in editörlüğünü yaptığı, Prag'da çıkarılan *Problemy Mira i sotsyalizma* (Barış ve Sosyalizmin Sorunları) isimli dergi, Prag'ın 1968 baharında içinde bulunduğu durumdan çok derin bir şekilde etkilenmişti ve bu yüzden Batılı sosyalistlerinkine benzer bir söylem edinmişti. Bu dergiden daha sonra Gorbaçev'e liderlik edecek Anatoli Çerniyayev, Georgi Şahnazarov ve Vadim Zagladin gibi isimler çıktı. Benzer şekilde 1960'larda Yuri Andrapov'un başkanlık ettiği Merkez Komite Sosyalist Partilerle İlişkiler Departmanı, alternatif sosyalizm modelleri konusunda oldukça deneyimli idi: Gorbaçev bu kurumdaki Şahnazarov, Fyodor Burlatski, Aleksandr Bovin ve Oleg Bogomolov'un önerilerinden istifade etti.[5]

1980'lerin ortasında, daha Gorbaçev iktidara gelmeden önce, Sovyet liderleri, Üçüncü Dünya'da devrimi tahrik etmenin çok pahalıya mal olduğu ve bunun, ülkelerinin güvenliğine gerçek anlamda hiçbir katkıda bulunmadığı sonucuna varmışlardı. Bu yüzden hem alternatif bir politika takip ettiler; hem de "barış içinde birlikte yaşamak" ve Üçüncü Dünya'daki emperyalizm karşıtı devrimleri desteklemek ve teşvik etmek politikasını sürdürdüler. Gerçekten de 1970'ler ve 1980'ler boyunca, SSCB, bir yandan silahlarını hiçbir kısıtlamaya gitmeden artırmaya devam etti; öte yandan

4 Neil Malcolm, "De-Stalinization and Soviet Foreign Policy: The Roots of 'New Thinking,'" Tsuyoshi Hasegawa ve Alex Pravda, ed., *Perestroika: Soviet Domestic and Foreign Policies* (Londra: Royal Institute of International Affairs, 1990), 178-205.

5 Arbatov, *Zatianuvsheesia vyzdorovlenie,* 75-85; Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 98-103.

Batılı güçlerle görüştü ve 1975'te Helsinki'de yaptığı gibi birtakım "güvenlik ve işbirliği" anlaşmaları imzaladı. Yıpranmış bir ekonominin ihtiyaçları, onu, en azından kilit öneme sahip sektörlerde en son teknolojiyi takip edebilmek için, her gün Batı'dan daha çok malzeme ithal etmeye zorladı. Üstelik 1970'lerin sonunda dış ticarete giden paranın yüzde kırkına yakın bir kısmı, şehir halkı ile yapılan (ucuz yiyecek karşılığında düşük ücret ödenmesini esas alan) "gayriresmi sözleşmeyi" devam ettirmek için tarım ürünlerine harcanmaktaydı.[6]

Böylece Sovyetler Birliği, birçok açıdan, çatışma söylemine rağmen, Batı'yla yakın, en azından dostça ilişkiler kurmak zorundaydı. Amerika Birleşik Devletleri'nin bilgisayarla kontrol edilen silahlar konusunda kaydettiği ilerlemeler; Sovyet liderlerini, 1980'lerin ortalarında, mevcut karşıtlığı elemeye ve çok daha tutarlı bir strateji geliştirmeye itti. Önemli bir kısmı daha 1984 güzünde formüle edilen bu strateji, "yeni düşünce" adını aldı. Sovyetler Birliği, Paul Kennedy'nin "aşırı genişleme" olarak tabir ettiği safhaya ulaşmıştı. Bu ifadeyle kastedilen, ekonomisinin çok önemli bir bölümünü askerî hazırlıklara ayıran; böylece ekonominin diğer sektörlerini kurutan ve genel olarak ekonomiyi zedeleyen ve en sonunda askerî üretime de zarar veren; böylece yarattığı kısırdöngü sonucu aşırı hırslarından vazgeçmek zorunda kalan bir devletti.[7]

Gorbaçev ve Dışişleri Bakanı Edward Şevardnadze, Sovyetler Birliği'nin çok fazla açıldığına kanaat getirdiler. Ayrıca, güvenliği silahlanarak sağlamaya çalışmanın, diğer ülkelerin halkları ve hükümetleri arasında, Sovyetler Birliği ile ilgili "düşmanca bir imaj"a neden olduğuna; bunun da karşılıklı güvensizlik sebebiyle, bu ülkeleri yeniden silahlanmaya ittiğine ve bu yüzden silahlanmanın genel olarak ters teptiğine karar verdiler.

Gorbaçev ve Şevardnadze açısından mesele, sadece silahların tasfiye edilmesinden ibaret değildi: Onların hem jeopolitik hem

6 Malcolm, "De-Stalinization and Soviet Foreign Policy," özellikle s. 192.

7 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (Londra: Unwin Hyman, 1988). Işin garibi Kennedy, o dönemde "aşırı genişleme" ifadesini SSCB'den çok ABD için kullandı. Örneğin bkz. 514-515.

de politik anlamda çok daha geniş, sosyalizmin ve demokrasinin farklı versiyonlarıyla birbirine bağlanmış, 1944-1947'dekine benzer "ortak bir Avrupa" vizyonları vardı. 1944-47 dönemi, Sovyetler Birliği'nin askeri, diplomatik ve moral anlamda gücünün doruğunda olduğu, komünistlerin Nazilerin sonunu görmekten mutlu halklar tarafından çok sıcak karşılandığı ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinde, neo-Halk Cephesi koalisyonlarının iktidarda olduğu bir dönemdi. Gorbaçev bu görüşünde, bazı Batı Avrupa komünistlerinden, özellikle İtalyan komünistlerinden destek aldı ve vizyonunu gerçekleştirmek için Avrupalılara birtakım tavizler vermeye hazır olduğunu belirtti. "Soğuk Savaş mantığıyla bile olsa, artık Sovyetler'in Avrupa'daki geleneksel silahlar bağlamındaki üstünlüğünün, ABD ile nükleer silahlar konusunda eşitlik sağladığımız an hiçbir politik anlamının kalmadığını kabul etmenin zamanı geldi. Bu son durum, beklenilenin aksine, Sovyetler Birliği'nin düşman imajının devam etmesine ve böylece güvenliğimiz için çok daha büyük tehditler oluşmasına neden oldu."[8]

Gorbaçev'in, bu bakış açısını, coşkuyla, bazen de kendisini tehlikeye atacak biçimde takip etmesi; ülkelerinin zayıflıklarının ve kırılganlıklarının bilincinde olan, bütün Avrupa'yı kapsayacak bir barışın tesisi için çaba sarf eden barışçı çarların ve dışişleri bakanlarının geleneğine uygun bir tavırdı. Bazı açılardan Gorbaçev, kardeşçe bir sevgi ve evrensel bir barış çağrısında bulunan ve bunları Kutsal İttifak'la somutlaştırmaya çalışan I. Aleksandr'ı andırmaktadır. Fakat Gorbaçev'i harekete geçiren şey, zaferden ziyade, yenilgiye yakın olma haliydi.

İlk adımı, 1986'da Reykjavik'te, Reagan'ı nükleer silahların karşılıklı olarak ve tamamen terk edilmesi konusunda bir anlaşmaya ikna etmeye çalışarak attı. Burada başarısız olduktan sonra amacına başka bir yoldan ulaşmaya çalıştı: Aralık 1987'de Washington'da Amerika Birleşik Devletleri'yle, orta ölçekli bütün füzelerin üretimin durdurulmasına dair bir anlaşma imzaladı. Sonra, Aralık 1988'de Birleşmiş Milletler Genel Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada, "sınıf mücadelesinin önceliği" ve sosyalizmin üstün oldu-

8 Gorbachev, *Memoirs*, 502; Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution, 1985-1991* (Londra: Macmillan, 1998), 14-25.

ğuna dair görüşün, artık Sovyet dış politikasının başlıca doktrinleri olmadığını açıkladı. "İnsanlığın karşı karşıya kaldığı en önemli öncelik, şiddetin ve savaşların olmadığı bir dünya, sosyal ilerlemedeki çeşitlilik, gelişme için işbirliği yapmak ve diyalog kurmak, uygarlıkların korunması ve yeni dünya düzenine doğru hareket etmek gibi bütün insanlığı ilgilendiren değerlerdir,"[9] dedi.

Bütün bunlar olurken, Batı Avrupa'da, hatta ABD'de gerçek bir Gorbaçev kültü oluştu. Resmi ziyaret için gittiği her yerde, Milano, Londra, Bonn ve New York'ta, Gorbaçev'in aracı ve beraberindeki konvoy, büyük bir kalabalık tarafından karşılanıyor ve o da arabasından başını uzatarak kendisini karşılayanların elini sıkıyordu. Yaptığı açıklamaların hiçbirisi boşu boşuna söylenmiş sözler değildi. Onlar, 1988-89'da Rusya'nın Afganistan'dan çekilmesini sağlayan, orta ölçekli füzelerin sökülmesini ve geleneksel silahlarda azaltmaya gidilmesini kabul eden, dünyanın değişik yerlerindeki terörist ve komünist hareketleri desteklemeyi bırakan, Çin sınırındaki birliklerin sayısını azaltan ve en nihayet Komekon ve Varşova Paktı'nın dağılmasına rıza gösteren; böylece Orta ve Doğu Avrupa'daki komünist hâkimiyetine son veren bir politikanın parçasıydılar.

ORTA AVRUPA'DA KOMÜNİZMİN ÇÖKÜŞÜ

Orta Avrupa'dan vazgeçmek, en acı veren fedakârlıktı çünkü bu, Sovyetler Birliği'nin, tarihteki en yıkıcı savaşta aldığı galibiyetin bir sonucu olarak elde ettiği yerlerdeki hâkimiyetini yitirmesi demekti. Gorbaçev ve danışmanları, Orta ve Doğu Avrupa halklarını hiç istemedikleri rejimlerin yönetimi altında yaşamaya zorlamanın –Stalin'in muhtemel ifadesiyle "ineklere eyer vurmanın"– Sovyetler Birliği'nin güvenliğini artırmadığı, aksine onu riske ettiği sonucuna varmışlardı.

Varşova Paktı'ndaki liderlerin önemli bir kısmı, Gorbaçev'e tam olarak güvenmiyorlardı ve *perestroyka* programından rahatsızlık duyuyorlardı, çünkü onun, tek parti yönetimini zayıflatacağından ve böylece iktidarlarının devrilmesine neden olacağından korku-

9 *Pravda*, 8 Ocak 1989.

yorlardı. Gorbaçev Ekim 1989'da Doğu Almanya'yı ziyaret ettiğinde, ev sahibi Erich Honecker, partinin gençlik kollarının "*Perestroyka* Gorbaçev! Bize Yardım Et'" sloganlarıyla yaptıkları gösteriler karşısında dehşete düştü.[10]

Macaristan komünistleri büyük bir istisna idi. Rumen lider Nikolay Çavuşesku'nun Transilvanya'daki binlerce Macar köyünü yerle bir etmesi, Macar komünistlerinin aşırı-Gorbaçev yanlısı, reformcu bir tavır takınmasına yol açmıştı. Bu yüzden Macar komünistler, Ocak 1989'da alternatif partilere izin verdiler ve Mayıs'ta Imre Nagy için, yeniden büyük bir cenaze merasimi düzenlediler. Komünistler, Nagy'nun 1956'da önerdiği gibi, 1944-47'de sosyal demokratlarla yaptıkları ittifakı tekrarlamak istediler. Sovyet liderleri, ilk başta tereddütlü olmalarına rağmen, Brejnev doktrininin zorla uygulanmayacağını duyurdular. Dışişleri Bakanı Sözcüsü Gennadi Gerasimov, Brejnev doktrininin yerini "Sinatra doktrininin aldığını" söyledi ve ekledi: "Bildiğiniz gibi yapın!" [Bunların bir sonucu olarak] Polonya'da, "Birlik" yeniden yasal hale getirildi ve yapılan seçimlerden galibiyetle çıktı; böylece Ağustos 1989'da Orta Avrupa'da kırk yıllık bir aradan sonra iktidara ilk kez komünist olmayan bir başbakan, Tadeusz Mazowiecki, geldi.

Aynı dönemde, Macar liderler, Avusturya'ya sınırlarını açtılar. Bu adım, sadece kendi ülkelerinde değil, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde de büyük bir etki yaptı: Ekim gibi, otuz binden fazla insan, sınırların açılmasından istifade ederek Batı Almanya'ya göç etti. Bu süreci nasıl durdurmak gerektiğine dair tartışmalar devam ederken, Honecker görevden alındı ve reformcu komünist liderler, Berlin Duvarı'ndan geçişe izin verme ihtimalini gündeme getirdiler. Sırf sorunun gündeme gelmesi bile, durumu değiştirmeye yetti. 9 Kasım'da Berlin Duvarı'nın doğu yakasında gösteri yapmak üzere büyük bir kalabalık toplandı. Bazı göstericiler, duvara tırmanmaya başladılar ve onları önlemek için hiç kimsenin silah kullanmaya niyeti yoktu. Alman Demokratik Cumhuriyeti liderleri, göstericileri şiddet kullanarak bastırmak için Sovyetler Birliği'nden hiçbir destek alamayacaklarını biliyorlardı. Alman liderlerin çekimser tavrı, kendi ülkelerini, Varşova Paktı'nı, Orta

10 Gorbachev, *Memoirs*, 524.

ve Doğu Avrupa'daki komünizmi ve bir yere kadar Sovyetler Birliği'ni mahkûm etti. Silahsız barışçı bir grubun, komünist sistemin ön safını yıkıp geçmesiyle birlikte, artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı anlaşıldı.

Ancak bu, o dönemde çok net değildi. Gorbaçev, Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ardından, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde geniş kapsamlı reformların yapılacağını; böylece iki Almanya'nın, NATO ile Varşova Paktı arasındaki yakınlaşmaya ve Avrupalı devletlerin arasında istikrarlı ve barışçıl ilişkilerin başlamasına öncülük edecek şekilde yakın ilişkiler kuracağını ümit etti.[11]

Bu, bir diplomatın bakış açısıydı; insancıl ve cömertçeydi. Ancak Gorbaçev, sıradan insanların gerçek bir demokrasiye yapabilecekleri etkiyi hesaba katmadı. Ona, SSCB'de halkoyu ile seçilmenin –ki bu, Yeltsin'in ona karşı kullandığı bir kozdu– önemini unutturan da kısmen aynı körlüktü). Sonuç olarak onun planlarını bozan, Alman halkının, kendisini Federal Alman Cumhuriyeti'nin başbakanı Helmut Kohl'un enerjik diplomasisinde de hissettiren bu ruh haliydi. Federal Cumhuriyet'in birleşmeyi ancak Batı'nın şartlarında kabul etmesi, Gorbaçev'i ilk başta endişeye sevk etti ve kaygılandırdı.[12] Ancak sonra, Almanların Kohl'a büyük bir destek verdiklerini kabul etmek ve duruma rıza göstermek zorunda kaldı: Ekonomileri dağılmakta olan Doğu Almanyalılar, ülkelerini büyük kalabalıklar halinde terk etmeye başlamışlardı. Mart 1990'da Kohl'un genel başkanlığını yaptığı Hıristiyan Demokratik Birlik Partisi, GDR'deki (Alman Demokratik Cumhuriyeti'ndeki) seçimlerde oyların yüzde kırkını alarak iktidara geldi. Bundan sonra, ülkenin Federal Cumhuriyet'e katılması an meselesiydi.

Gorbaçev, bu ani çöküşten en iyi şekilde yararlanmaya çalıştı. Birleşik bir Almanya'nın NATO'ya dahil olmasına vereceği onay karşılığında; Batı Almanya'nın, SSCB ile bir saldırmazlık paktı imzalaması, askerî birliklerini azaltması, Varşova Paktı birliklerinin

---

11 Hatıralarında (*Memoirs*) (526) Gorbaçev, bu umudu "kısa" ve "solgun/zayıf" olarak nitelendirir fakat kaynaklar, onun öncelikli stratejisinin Honecker'e baskı yapmak ve sonra Berlin Duvarı'nın yıkılışını kabul etmek olduğunu gösterir.

12 A. S. Cherniaev, *Sliest let s Gorbachevym: po dnevnikovym zapisiam* (Moskova: Kultura, 1993). 305-306.

GDR'nin topraklarından çekilmesini finanse etmesi ve nükleer ve kimyasal silahlardan vazgeçmesi konusunda ısrar etti. Ayrıca şiddet dolu çatışmaların engellenebilmesi, önüne geçilebilmesi ya da en azından tedbir alınabilmesi için (Helsinki sürecinin garantörü olan) Avrupa'daki Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın güçlendirilmesini istedi. Bunun sonucunda, Kasım 1990'da Paris'te "Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı/Bildirgesi" imzalandı. Bildirgeyle, Avrupa'daki iki askerî paktın –NATO ve Varşova Paktı'nın– bundan böyle birlikte çalışmaları kabul edildi ve sürekli bir sekreterlik, danışma komitesi ve çatışmaları önleyecek bir merkez olarak işlev görecek bir kurum, Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konseyi kuruldu.[13]

EKONOMİK VE POLİTİK REFORM

Gorbaçev'in danışmanları, dahili meselelerde uygulamaya hazır alternatif bir programdan yoksundular. İlk baştaki fikirleri, KGB'den ve Andropov'dan aldığı nasihatlerden esinlenmişlerdi. Bu fikirler genel olarak şunlardı: Ekonomi ve parti kadroları, yolsuzluklar yüzünden delik deşik olmuş; gayriresmi ve kara ekonomiye bulaşmıştır ve artık bunları temizleme zamanı gelmiştir. Andrapov'un 1982-84 yılları arasındaki kısa döneminde izlediği politika da buydu.

Esasen bu aynı zamanda Gorbaçev'in, yönetiminin ilk birkaç yılında takip ettiği bir politikaydı. Gorbaçev, kişisel kazanç için görevlerini kötüye kullanan görevlilerin görevden alınması ve bazı durumlarda sorgulanması için harekete geçti. Fabrikalardan çıkan ürünleri incelemek, satış veya kullanım için uygun olmayan malları reddetmek, bunlardan sorumlu işçilerin ve müdürlerin ücretlerinden kesinti yapmak üzere bir devlet müfettişliği (*Gospriemka*) kurdu. İş sürecinin "hızlandırılması" için çağrıda bulundu, iş disiplinini artırdı ve 1930'ların efsanevi Donbas madencisi Aleksey Stahanov'un başarılarını emsal gösterdi. Alkollü içki satışını sınırladı ve resmi resepsiyonlarda kullanımını yasakladı; böylece gele-

13 Timothy Carton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (Londra: Jonathan Cape, 1993), bölüm 7.

neksel Rus misafirperverliği ve kutlama geleneğini aleni bir biçimde aşağıladı. Gorbaçev'in en üst kademelere gelmesi için yardım ettiği Egor Ligaçev ve Boris Yeltsin; ayrıcalıkları, yolsuzlukları ve düzensizliği kökünden kazıyıp atmak için kararlı önlemler alınması gerektiğini savunan "otoriter püriten"ler idiler. Fakat daha sonra, bunları başarma şansları belirgin bir biçimde azalınca, Gorbaçev'in güçlü birer muhalifi haline geldiler.

Gorbaçev'in ilk konuşmalarında sıkça geçen *glasnost*-açıklık veya dürüstlük-politikasını da aynı ruh hali içinde ortaya çıkan bir gelişme olarak değerlendirmek gerekir. Başlangıçta *glasnost*, resmi yolsuzlukların ve ehliyetsizliğin açığa çıkarılması; böylece sosyalist ekonominin uygun bir şekilde işlemesini sağlamak demekti. Stalin, bunu tasfiye politikasının bir parçası olarak uygulamış, emir komuta zincirini engelleyen kamplaşmaları ortadan kaldırmak için sıradan işçileri veya *kolhoz* çiftçilerini, patronlarını ihbar etmeleri için teşvik etmişti.

Suiistimallerin, *glasnost*un daha sonra resmi olarak açıklamaktan kaçındığı yaygınlığı Gorbaçev'i şaşkına çevirdi hatta korkunç derecede endişelendirdi. Sıradan insanların karşılaştığı zorluklardan bihaber oldukları ve sadece kendi bölümlerindeki sorunlarla ilgilendikleri için, parti liderlerinin, suiistimaller hakkında fazla bir bilgileri yoktu; Kuybyşev ve Toliatti gibi iki büyük sanayi kasabasında, işçilerle görüşen Gorbaçev, onların, kendisi tarafından önerilen reformları coşkuyla karşıladıklarını fakat parti yetkililerinin aynı önerilere sükûnet ve çekingenlikle yaklaştıklarını gördü. Daha sonra bu tepkileri şu sözlerle tanımladı: "Devletin gerçekten nasıl işlediğini öğrenme isteğimin, yerel patronların işine gelmediği çok açıktı. Benim sorunları doğrudan halka götürmem, bazılarını o kadar rahatsız etti ki, bu yöndeki çabalarımı engellemeye çalıştılar." Daha önce çalıştığı Stavropol kasabasında bile, "hiç kimsenin *perestroyka*ya karşı olmadığını; herkesin onu desteklediğini ama [buna rağmen] hiçbir şeyin değişmediğine"[14] tanık olduğunu aktardı. 1986'da, yazarlarla yaptığı bir toplantıda, "ayrıcalıklarından vazgeçmek istemeyen parti kadroları ve bakanlara ve müdürlere" karşı olduğunu söyledi. Hatta siyasi muhalefetin erdemlerin-

14 Cherniaev, *Shest let s Gorbachevym*, 83-93; Gorbachev, *Memoirs*, 188, 194-195.

den bahsetmeye başladı.[15] Yazarları ve entelektüelleri, bu mücadelede kendisini desteklemeleri için seferber etmeye girişti; *glasnost* daha sonra sınırlarını o kadar genişletti ki, onu destekleyenler için halihazırda kullanabilecekleri zengin ve yarı bastırılmış bir bilgi ve fikir kaynağı sağladı.

Nisan 1986'daki Çernobil kazası, sorumsuz ve yetersiz yetkililerin, halkı karşı karşıya bıraktığı en büyük felaketlerden biriydi. Gorbaçev'in kendi cümleleriyle bu olay, "Sovyet sistemindeki birçok sakatlığı gün ışığına çıkardı. Yıllardır biriken, gizlenen veya örtbas edilen kazalar ve diğer bazı kötü haberler, sorumsuzluk ve dikkatsizlik, baştan savma iş, toptan sarhoşluk gibi şeylerin hepsi, bu dramda birleşti."[16]

İlk birkaç gün, olaya verilen resmi tepki, her zaman olduğu gibi inkâr ve olayın gizlenmesi yönündeydi, çünkü muhtemelen Gorbaçev durumun ciddiyetinin farkında değildi. Fakat daha sonra geri adım atıldı ve *perestroyka,* bundan sonra, yeni ve beklenmedik yönlere kaydı.[17] Gorbaçev, fikirlerin ve bilginin çok daha özgürce akışını teşvik edecek personel değişimine gitti. Vitali Korotiç ve Egor Yakovlev'i *Ogonek* (Fener) ve *Moskovskie Novosti* (Moskova Haberleri) gibi iki popüler haftalık derginin, Sergey Zalygin ile Grigori Baklanov'u ise *Novyi Mir* (Yeni Dünya) ve *Znamya* (Sancak/Bayrak) gibi aylık edebi dergilerin editörlüklerine atadı. Bu "kişiselleştirilmiş *glasnost*," Andrey Saharov'un Aralık 1986'da Gorki'den Moskova'ya gelmesine ve görüşlerini halka açıklamasına izin verilmesiyle zirveye çıktı. Gorbaçev, Saharov'un uluslararası ilişkilerdeki "yeni düşünce" için verdiği desteği memnuniyetle karşıladı ve bazı eleştirilerde bulunmasını teşvik etti. Bundan sonraki dönemde insan haklarını savundukları için hapse atılan veya çalışma kamplarına gönderilen birçok "düşünce suçlusu" serbest bırakıldı.

Bu olayları takip eden bir ya da iki yıl içerisinde, yeniden canlandırılmış dergiler veya onları örnek alan diğer yayınlar, ilk başta geçici olarak fakat daha sonra büyük bir kendine güvenle Sovyet yönetimi tarafından uzun yıllar yasaklanmış Pasternak'ın *Dok-*

15 Materialy samizdata, AS 5785, 1-3.

16 Gorbachev, *Memoirs,* 193.

17 Cherniaev, *Shest let s Gorbachevym,* 85-87.

tor Jivago'sundan Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları*'na ve Vasili Grossman'ın *Sonsuz Akış*'ına (*Forever Flowing*) kadar, Lenin'i komünist yönetimin kötülüklerinin atası olmakla suçlayan birçok eseri yayınlamaya başladılar.[18]

Glasnost, ilk ve bir anlamda, en kolay aşamaydı. Ekonomik ve politik reformları başlatan Gorbaçev, köklü bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Başlıca düşmanları, ekonomik ve politik sistemde etkilerini kırmaya çalıştığı patron-müşteri ağları (klientalizm) idi. Fakat iktidarı, başkanlık ettiği SBKP sekreterliğinin yönettiği ağ başta olmak üzere, bu tür ağlara dayanmaktaydı. Böylece reform süreci, onu, bindiği dalı kesmeye zorladı. Gorbaçev'in süreç çerçevesinde bazı vakarsız tavırlar içine girmek zorunda kalması hiç de şaşırtıcı değildi.

Glasnost dışındaki önceliği, ekonomik reformdu çünkü ekonomideki kötü gidişat, hem "sosyalizmin inşası," hem de Sovyetler Birliği'nin büyük devlet statüsü için büyük bir tehditti. 1986-1988'deki ekonomik reformları üç ana hattan oluşmaktaydı. Kişisel İş Faaliyetleri Hakkındaki Kanun, uzun süreden beri illegal biçimde varlık gösteren ve devlet ekonomisinin, yeterince esnek olmadığından, sunamadığı küçük ölçekli hizmetleri sağlayan bireysel ve aile işletmelerini yasal hale getirdi. Devlet Yatırımları Hakkındaki Kanun, işletmeleri bakanlıkların direktiflerinden azat etti, onların kendi içindeki yapılarını demokratikleştirdi, onlara malları için belirledikleri fiyatlar da dahil kendi bütçeleri konusunda çok daha büyük bir özgürlük tanıdı ve kâr sağlayabilmeleri için "kendi finansmanlarını yine kendilerinin yapmasını" zorunlu kıldı. Kooperatifler Hakkındaki Kanun ise, hisse sahiplerinin şirketin işçileri olarak kabul edilmesi şartıyla, ortak hisseli şirket kurulmasını yasal hale getirdi.

Bu reformlarla ilgili en önemli sorun, bunların hâlâ devlet tarafından idare edilen ve birçok eksiklikle boğuşan bir ekonomik sistemin sınırları içerisinde uygulamaya konmasıydı. Yeni özel şirketler, giderek artan talepten ve bunu karşılamayacak kadar az

18 Alec Nove, *Glasnost in Action: Cultural Renaissance in Russia* (Londra: Unwin Hyman, 1989); R. W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Basingstoke: Macmillan, 1989).

mal olmasından yararlanarak, ürünlerin fiyatlarını artırabilirlerdi ve nitekim artırdılar da. Devlete ait şirketler de aynı şeyi yapmak, piyasadaki hâkim konumlarının avantajlarından yararlanmak için izin istediler. Bütün şirketlerin, işlerini devam ettirmek için ihtiyaç duydukları malzeme ve ürünler için, devletin mal tedarikine gereksinimleri vardı. Bu nedenle onlar da, önceden olduğu gibi, mal tedariki için aynı "fırsat düşkünlerinden" ve kendilerinin eski ekonomiyle ve onun kaba, yarı yasal araçlarıyla bağlantısını sağlayan gayriresmi tedarikçilerden istifade ettiler. Tek fark, özel şirketlere verilen geniş özgürlüklerin, onlara çok daha büyük bir siyasi güç ve etkinlik kazandırmış olmasıydı.

Sonuç olarak, özel sektör, devlet sektöründeki malları içine çekerek, halihazırda mevcut olan ürün sıkıntısını daha da artırdı. Saratov'dan birisinin *Pravda*'ya yazdığı bir şikâyet, bu durumun anlaşılması açısından son derece önemlidir: "Devlet dükkânlarındaki mallar ortadan kaybolurken, özel sektördekiler giderek arttı. Bu mallar buralara nasıl geldiler? Bir çift bayan botu için 250-300 ruble ödemek zorundasınız. Kızımın böyle bir bota ihtiyacı var ancak aylık kazancım sadece 115 ruble."[19] Sovyet vatandaşlarının o ana kadar hiç yaşamadıkları enflasyonun, kendisini giderek hissettirmeye başladığı 1989 yılı boyunca, bazı mallar o kadar azdı ki; insanlar, dükkânlardan alışveriş yapabilmek için, o dükkânların bulunduğu kasabada ya da bölgede yaşadıklarını ispatlamak ve bunun için de pasaportlarını göstermek zorundaydılar. Sıradan Sovyet vatandaşları, daha önce sadece karaborsada bulabildikleri ürünleri alabilecekleri yeni kooperatif restoranlarını, butikleri ve oto tamir atölyelerini büyük bir ilgiyle karşıladılar. Fakat kısa bir süre sonra buralardaki yüksek fiyatlardan şikâyet etmeye ve vurgunculuktan dem vurmaya başladılar. Ve piyasayla ilgili olarak yapılacak başka reformların, kendilerini, o ana kadar hiçbir ücret ödemeden ya da çok az bir ücret karşılığında sağlanan ev, ulaşım, eğitim, sağlık gibi kamu hizmetlerinden mahrum bırakacağını düşünmeye başladılar.[20]

---

19 *Pravda*, 16 Ocak 1989, 1.

20 William Moskoff, *Hard Times: Impoverishment and Protest in the Perestroika Years– the Soviet Union, 1985-1991* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1993), özellikle bölüm 2.

Ekonomik modernizasyondan ve işletmelerin demokratikleştirilmesinden fayda görmesi beklenen işçiler, gerçekte yapılan değişikliklerden zarar gördüler. Gorbaçev, işçilerin, üretim planları, kârın paylaşımı ve sosyal fonlar konusunda anahtar öneme sahip kararlar almasını sağlamak için, onlar tarafından seçilen, 1917'deki "işçi" kontrolünü hatırlatan, kolektif iş konseylerini kurdu. Uygulamada bu konseyler, işçilerin anlamlı seçim kampanyaları yürütmek konusunda hiçbir teşkilatlanma tecrübeleri olmaması yüzünden, işletmelerin idareleri tarafından yönetildiler ve kısa bir sonra işçiler, kendilerini hareket özgürlüklerinin kısıtlandığı ve giderek kötüleşen şartlar içerisinde buldular. 1989-1990'da konseyler, *perestroyka*nın yeni bir aşamaya girmesiyle birlikte son buldular.[21]

Ekonomik reform, himaye sistemini ve az miktardaki ürünleri ve hizmetleri temin etmek için başvurulan kişisel düzenlemeleri altüst ettiğinden, işçilerin ve sıradan insanların zararına sonuçlar doğurdu. Ekonomik reformdan kaynaklanan baskılar, işçilerin, önce ücretlerinin iyileştirilmesi ve uzun süreden beri kendilerine söz verilen koşulların sağlanması için, sonra da eski rejimden sağladıkları mütevazı fakat somut yararların yitip gitmesini durdurmak için greve gitmesine neden oldu. Ancak, patronları, "kendi kendini finanse etmek" zorunluluğunun getirmiş olduğu kısıtlamalara maruz kaldıklarından, işçilerin talepleri yukarıya yöneldi, siyasi bir nitelik kazandı ve Moskova'da ve cumhuriyetlerin başkentlerinde giderek çok daha karmaşık bir hal alan yapının bir parçası haline geldi.

Donbass, Kuzbass, Vorkuta ve Karaganda'da Temmuz 1989'da patlak veren ilk grevler; ücretlerin, ev, sosyal hizmetler ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi yönünde uzun süreden beri bastırılan taleplerden doğdu. Kuzbass'taki Mejdureçensk'ten gelen ilk grevciler, taleplerinin yerel patronlar ve işçi sendikaları tarafından reddedilmesi üzerine, Komünist Parti merkez binasının önünde yürüyüş yaptılar. İki gün sonra, onlarla görüşmek üzere Moskova'dan

21 Donald Filtzer, *Soviet Workers and the Collapse of Perestroika: The Soviet Labour Process and Gorbachev's Reforms* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 82-93.

maden endüstrisi bakanı M. I. Şçadov geldi. Partinin denetimindeki sendikalardan destek bulamayan madenciler, burada ve diğer kasabalarda grev süresince kendilerini sosyal hizmetlerden mahrum bırakmayacak yerel grev komitelerini kurdular. Bürokrasi tarafından engellendikleri için Komünist Parti'nin hükümetteki "lider rolüne" son vermek de dahil birtakım politik değişiklikler talep etmeye başladılar.

Bu ve daha sonra ortaya çıkan grevler, zamanla son buldu. İşçilerin konumu çok zayıftı; zaten talep ettikleri, temel olarak kendileri için faydalı olduğunu düşündükleri himaye sisteminin düzeltilmesiydi. Ekonomik şartların giderek daha da kötüleştiği bir ortamda, idarenin kendilerine dağıttığı yararlara ve sendikalarının sağladığı ayrıcalıklara her zamankinden çok daha ihtiyaçları vardı. Bu yüzden çoğu işçi, idareye ve sendikalara aynı anda meydan okuyor gözükmekten kaçındılar. Alternatif olarak, cumhuriyetlerinin egemenliğinin ya da onların tam bir piyasa ekonomisine geçmelerinin bütün sorunları çözeceğine ikna edilebilirlerdi-ki bunların ikisi de hayalden ibaretti. Sonuç olarak grevler, liderlerinin hiçbir zaman yerine getirilmeyecek sözleri kabul etmesiyle birlikte tam bir fiyaskoya dönüştü. İşçi liderleri, SSCB'yi son yıllarında saran çok yönlü bir mücadelede öyle ya da böyle şu ya da bu parti tarafından satın alındılar.[22]

Kısa bir ekonomik reform tecrübesi bile Gorbaçev'i, Sovyetler Birliği'nin en önemli iç meselesinin politik olduğuna ikna etmeye yetti. Reformu engelleyen ya da saptıran parti-devlet kadrolarına karşı halkı seferber etmesi gerektiğine karar verdi. 1988 yazında, seçim ya da yasama sistemini tartışmak üzere SBKP'yı özel bir toplantıya çağırdı. Kongreyi, alternatif adayların yer aldığı seçimlere izin verilmesi ve böylece gerçek bir parlamentarizme doğru adım atılması, 2.450 üyelik bir Halk Temsilcileri Kongresi'nin seçilmesi ve bu kongre üyeleri arasından seçilecek 450 kişiden müteşekkil Yüksek Sovyet'e günlük temsil görevleri için yetki verilmesi konusunda ikna etti. Fakat bu, normal anlamdaki demokrasiden hâlâ –bazı açılardan– farklıydı. Her şeyden önce Kongre'nin üçte biri, her birinin merkezinde Komünist Partisi birimleri olan

22 *A.g.e.*, 94-122.

"sosyal örgütlerce" aday gösterilen kişiler arasından seçilecekti. Bütün adaylar, yerel parti grubunun ağırlığını koyabileceği halka açık toplantılarda onaylanmak zorundaydı. Bunlara rağmen yeni sistem, geçmişteki anlamsız seçim sistemi düşünüldüğünde yine de önemli bir adımdı.

Bu, gayriresmi politik hareketlerin ilk kez seferber olmasını sağladı. 1986'ya kadar Sovyetler Birliği'nin son derece canlı gayriresmi kültürünün, sokaklarda ya da kamu medyasında ifade edilmesine izin yoktu. Fakat 1986'da *Ekspres-kronika* ve *Glasnost* benzeri isimler taşıyan bazı sivil, insan hakları savunuculuğunu yapan dergiler, Moskova'daki Gogol Bulvarı gibi yerlerde satılmaya başlandı. (Şair Sergey Esenin'in intihar ettiği Leningrad'daki Hotel Angleterre gibi) tarihi binaların yıkılmasını engellemek ya da çevre kirliliğini protesto etmek amacıyla, bazı gruplar kuruldu. Letonya'da 30.000 kişi, imzaladıkları bir dilekçeyle, Daugava Nehri üzerinde bir hidroelektrik santralinin kurulmasına karşı çıktılar; Erivan'da 2.000 kişi, bir nükleer santralin kurulmasını protesto etmek için sokaklara döküldüler ve Ufa'da hemen hemen aynı sayıdaki bir başka grup, inşası planlanan bir kimyasal madde üretim fabrikasına karşı uyarılar içeren pankartlarla yürüyüş yaptılar ve "Ufa İçin Temiz Hava!" talep ettiler. Moskova'daki Gorki Parkı'nda ise "SSCB ile ABD arasında güven kurmak için çalışan" gayriresmi bir grup, nükleer saldırılarının muhtemel tehlikelerini anlatan ve alınması gereken önemlerden bahseden broşürler dağıttı.[23]

Bu ilk gruplar/hareketler, "bilinen ve kanıksanmış" meseleler üzerine yoğunlaştılar. Tarihi binaların, çevrenin ve nükleer gücün, halkın haklı olarak endişe duyduğu konular olmadığını söyleyemeyiz. Bu konularda harekete geçmek insanları bir araya getirdi, onları çok daha büyük sorunlara çözüm aramak için teşvik etti ve politik mücadeleye zorladı.

Bazıları, üyeleri halk tarafından kabul gören akademi enstitülerinde olmak üzere, politik tavsiyelerde bulunan birtakım seminerler düzenlendi. Moskova'daki Merkezi Ekonomi-Matematik Ens-

23 Geoffrey Hosking, "The Beginnings of Independent Political Activity", G. A. Hosking, J. Aves, ve P. J. S. Duncan, *The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985-1991* (Londra: Pinter, 1992), 1-28.

titüsü'ndeki devamlı surette düzenlenen bir seminer, 1987'de, gelecekteki reformlar için öneriler hazırlayan bir kulübe, *Klub Perestroyka*'ya dönüştü, sonra dikkatini diğer sosyal reform meselelerine yöneltti. Bu organizasyonun dallarından birisi de, Stalin kurbanları için bir halk töreni düzenlenmesi ve geçmişteki usulsüzlüklerin baştan sona araştırılması için çağrıda bulunan Memorial Topluluğu idi. 1988 yazı ve güzü boyunca Memorial, sokaklarda imza topladı ve Kasım'da bazı Rus şehirlerinde "bilinç haftası" düzenledi. Moskova'da bir "anıt duvar" inşa edildi ve burada, ziyaretçilerin anıt için yaptıkları bağışları bıraktıkları, bir mahkûma ait bir el arabasının arkasında, baskı altına alınan veya "ortadan kaybolan" insanların resimleri sergilendi.[24]

Bu gayriresmi hareketler, zamanla "güvenli" konulardan, geçmiş hakkındaki bazı temel sorulara yöneldiler ve Komünist Parti'nin politik sistem üzerinde kurduğu tekeli sorgulamaya başladılar. Tarihçi Yuri Afanasyev'in Memorial'in Ocak 1989'da kurucu Kongresi'nde söylediği gibi: "Memorial'in en önemli görevi, ülkeyi geçmişe götürmekti. Fakat geçmiş, bugünde idi. Bu nedenle Memorial, bugün geçmişle hesaplaşmadığı için politik bir hareketti."[25] O ayrıca çok kısa bir süre önce politik baskıya neden olan birtakım amaçların ardından gitmek konusunda, Vitali Korotiç gibi dergi editörlerini, genç ve adı sanı duyulmamış insanlarla, Saharov ve Soljenitsin gibi ünlü isimlerle, Dmitri Lihaçev gibi akademisyenlerle, Evgeni Evtuşenko ve Bulat Okujhava gibi yazarlarla bir araya getirdi. Kent nüfusunun çok geniş bir bölümü, bazı temel sivil konular yüzünden parti-devlet kadrolarıyla karşı karşıya gelebilecekleri fikrine alışmaya başladı.

Halk Temsilcileri Kongresi için ilk seçimler, yeni prosedüre göre Mart 1989'da yapıldı ve geleneksel *nomenklatura* adaylarının çoğunun tekrar seçilmesiyle sonuçlandı. Yine de resmi adayların yetmiş yıldan beri ilk kez yenilmesine yol açan, bazı duygusal bozgunlar yaşandı. Bazı büyük şehirlerde ve çok daha isyankâr cum-

24 *A.g.e.*, 13, 17-19; Kathleen E. Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), bölüm 5.

25 A. V. Gromov ve O. S. Kuzin, *Neformaly: kto est kto?* (Moskova: Mysl', 1990), 107.

huriyetlerde, gayriresmi ve bağımsız halk dernekleri, desteklediklerini kişilerin aday gösterilmesi ve onaylanması için etkili bir şekilde organize oldular ve sonra da onlar için kampanya başlattılar. En duygusal zaferlerini, adayları Boris Yeltsin'in, oyların yüzde 90'ını aldığı ve böylece, partinin desteklediği adayı, yani ZIL otomobil fabrikasının müdürünü geçtiği Moskova'da elde ettiler. Partinin adayları, birkaç Rus şehrinde daha yenildiler fakat en önemli kayıplarını oyların çoğunu Halk Cephelerinin kazandığı Baltık cumhuriyetlerinde aldılar.

Yeni Kongre'nin Mayıs 1989'daki ilk toplantısı, *glasnost*un zirveye çıkışının bir simgesiydi. Birçok insan, televizyondan canlı olarak verilen kongreyi ve birbiri ardından platforma gelerek, partinin politik gücünü suiistimal ettiğini söyleyen delegeleri izleyebilmek için işlerini yarıda kestiler. Generaller, kalabalıkları kontrol etme metotları; bakanlar, dürüstlük ve yeterlilikleri; hükümet ise genel olarak reform politikasının sonuçları için sorguya çekildiler. Andrey Saharov'un sessiz ama ısrarlı varlığının süslediği, Gorbaçev'in bazen sert ama kısmen hoşgörülü bir tavırla başkanlık ettiği kongre, halka açık bir tartışma ziyafeti, "baskı altına alınanların son ve en büyük dönüşü" idi.

MİLLETLER/MİLLİYETLER

Kamuoyu kendisini Rusya'da böyle ifade edebiliyor ise, reformun etkisi Rus olmayan cumhuriyetlerde çok daha güçlüydü. Süreçten en çabuk etkilenen ülkeler, iki savaş arasındaki dönemde anayasal geleneklere sahip olan Baltık cumhuriyetleri oldu. Estonya, Letonya ve Litvanya'da, eylemciler çevrenin çok daha iyi korunmasını, yayıncılıkta ve eğitimde kendi dillerine çok daha fazla önem verilmesini ve inananların dinsel haklarının korunmasını talep ettiler. Bu konulardan, çok hızlı bir biçimde, Sovyetler Birliği'ne dahil oluş süreçlerinin yasal olup olmadığını tartışmaya geçtiler. Ulusal yıldönümlerini kutlamak için büyük gösteriler yaptılar ve konuşmacılar, 1939'daki Nazi Sovyet Paktı'nın gizli protokollerinin yayınlanmasını istediler. Pakt daha sonra inkâr edildiği için, Baltık devletlerinin Sovyetler Birliği'ne katılımının uluslara-

rası hukuk açısından yasal olmadığını ileri sürdüler. Bu tür tezler, eskiden birbirlerine muhalif olan milliyetçilerle, yerel komünist partilerdeki reformcuları birleştirdi. Baltık cumhuriyetlerinde ve Moldova'da bu iki grup, seçim kampanyalarını yürütmek ve halka yönelik propaganda yapmak için birleşerek Halk Cephelerini kurdular: Rus hâkimiyetine ve komünistlerin politik tekeline muhalefet etmek noktasında birleşen farklı politik grupları bir araya getirmekte başarılı oldular.

Ukrayna'da Halk Cephesi çok daha sonra kuruldu fakat 1987'den itibaren gayriresmi Kültüroloji Kulübü; Ukrayna dilinin, yayın hayatında ve eğitim sisteminde Rusça tarafından baskı altına alındığını iddia etti. Eylemciler ayrıca, 1932-34 yıllarında Ukrayna'da meydana gelen kıtlığa dair bütün delillerin açıklanması ve Ukrayna tarihindeki "boş sayfaların" doldurulması için çağrıda bulundular. Beyaz Rusya'da başkent Minsk'in hemen yakınlarında toplu mezarların keşfedilmesi; Stalin kurbanlarının anısına bir anıt inşa edilmesini ve onun suçlarının her yönüyle sorgulanmasını öneren ve "şehitlik bilimi" adı verilen, gayriresmi bir derneğin kurulmasına yol açtı. Hem Ukrayna'da hem Beyaz Rusya'da muhalifler, çektikleri acılardan hatta Çernobil gibi hiçbir etnik yönü olmayan durumlardan bile Ruslar kadar komünistleri de sorumlu tuttular.

Benzer şekilde, Gorbaçev, yolsuzluk karşıtı kampanyasının bir parçası olarak, Aralık 1986'da Kunayev'i Kazakistan parti birinci sekreterliğinden alınca ve yerine Rus Gennadi Kolbin'i atayınca, Kazaklar bu atamayı kendi milletlerinin aşağılanması olarak gördüler ve başkent Alma Ata'da Rus karşıtı gösteriler başlattılar. Klientalizm ağlarının bir politik kontrol sistemi olarak sürekliliğinin sağlanması, bu kontrolün ortadan kalkmasıyla birlikte, çatışmanın kişiselleştirilmesine ve etnik bir boyut kazanmasına yol açtı. Etnik himaye sistemi, Sovyetler Birliği'nde uzun süreden beri uygulandığı şekliyle, bütün kötülüklerin, diğer etnik grupların kötü davranışları yüzünden sonuçlandığı görüşünü teşvik etti ve bütün sorunları ulusal ajitasyona dahil etme eğilimine neden oldu.

Aynı süreci Kafkasya'da da görmek mümkündür. Ermenistan'daki sorunlar çok daha büyüktü. Protestolar, kısa bir süre sonra, Ermenistan Cumhuriyeti'nin doğusunda yer alan ve 1921'de

Azerbaycan'a bırakılan Nagorna Karabağ meselesi üzerine yoğunlaştı. Baltık devletlerindeki Halk Cephelerini andıran bir Karabağ Komitesi oluşturuldu. Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki himaye sisteminin çalışma biçimi, Ermenilerin Karabağ'da, nüfusun dörtte üçünü oluşturmalarına rağmen dezavantajlı durumda olmalarına yol açtı. Ocak 1988'de Moskova'ya, üzerinde on binlerce insanın isminin yer aldığı, Karabağ'ın geleceğini belirlemek için referanduma gidilmesini talep eden bir dilekçe gönderildi ve ardından Erivan'da ve Karabağ'da büyük gösteriler yapıldı. Gorbaçev, sükûnet çağrısı yaparken; partisi, meseleyi masaya yatırdı. Gösteriler durdu fakat sükûnet sağlanamadı: 28 Ocak'ta Azerbaycan'da küçük bir sanayi kasabası olan Sumgayt'ta isyanlar baş gösterdi. İsyancılar, ordunun olaya müdahale etmesine kadar geçen iki günlük süre içinde, sokakları işgal ettiler ve olaylar sırasında, çoğu Ermeni otuz kadar insan yaşamını yitirdi.

Azerbaycanlılar, Ermenilere sadece Hıristiyan oldukları için değil, aynı zamanda gücün merkezine yakın gözüken etkili kişiler oldukları için de şüpheyle yaklaştılar. Yetkililerin, Ermenilerin Azerbaycan'a ait bir bölgeyi talep eden gösterilerine izin vermesi, Azerilerin, yüksek yerlerde bu iki grubun kendilerine karşı ortaklaşa bir komplo içinde olduklarını düşünmelerine ve buna büyük bir öfkeyle tepki göstermelerine neden oldu.[26]

Gürcistan'da 1987-88'de, çok sayıda milliyetçi grup ortaya çıktı: Bu gruplar, kişisel çatışmalar yüzünden bölünmüşlerdi, ancak Gürcü kültürü ve dilinin geliştirilmesi, çevrenin korunması ve Moskova'nın Abaza ve Osetya milliyetçi hareketlerini kullanarak cumhuriyeti parçalamasına engel olunması konusunda hemfikirdiler. Nisan 1989'da Tiflis'te büyük gösteriler patlak verdi: Başlangıçta Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrılmasına yönelik planlara karşı bir hareket olarak başlayan gösteriler, kısa bir süre içinde Gürcistan'ın Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını talep eden hareketlere dönüştü. Gürcü komünist yetkililer, Moskova'dan yardım istediler ve 9 Nisan'da Sovyet ordusu ve İçişleri Bakanlığı birlikleri, kalabalıkları caddelerden ve Tiflis'in merkezindeki meydanlardan

26 Ronald Grigor Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 196-200.

attılar. Bu süre zarfında, zehirli gazlarla ve kesici aletlerle en az yirmi kişiyi öldürdüler.[27]

Bu, göstericilere karşı ilk kez kitlesel devlet şiddeti kullanılması ve ordu birlikleri içinde biriken gerilimi kritik bir düzeye çıkarması sebebiyle, önemli bir dönüm noktasıydı. Ayrıca, ordunun kendisini, olaylar üzerindeki kontrollerini yitiren politikacıların yarattığı patlamaya hazır bir çatışmanın içine itilmiş olarak bulduğu bir andı. Azerbaycan Halk Cephesi'nin Bakü'de yaşayan Ermenilere karşı bir pogrom başlatması ve cumhuriyette iktidarı neredeyse ele geçirme noktasına gelmesi üzerine, aynı olaylar, Ocak 1990'da tekrar yaşandı. Cephe'nin bazı üyeleri, ikiye bölünmüş halklarını birleştirmek için Sovyet-İran sınırındaki muhafız noktalarını yıktılar. Sovyet ordusuna pogromu durdurması için değil, sınırı yeniden belirlemesi, şehirdeki kilit öneme sahip hizmetlerin güvenliğini sağlaması ve iktidarı tekrar ele geçirmelerini sağlamak amacıyla komünistlere yardım etmesi için emir verildi. Bunları yaparken Sovyet birlikleri en az 130 kişiyi öldürdüler.[28]

Bu, sivil-asker ilişkilerinde yaşanan basit bir kriz değildi. Komünist Parti ve (ordu, KGB ve İçişleri Bakanlığı birliklerini de kapsayan) "zorlayıcı güçler" o kadar iç içe girmişlerdi ki, bir kriz otomatik olarak başka bir krize dönüşebilmekteydi. Şubat 1990'da Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de çıkan bir isyanı bastırmak için görevlendirilen bir ordu bölüğü, emri yerine getirmeyi ve Duşanbe'ye gitmeyi reddetti, çünkü birlikteki subaylar, emirlere uyarlarsa daha sonra yalnız bırakılacaklarından ve isyanı bastırırken çıkabilecek şiddetten sorumlu tutulacaklarından korktular.[29]

SSCB'NİN SONU

1989 güzünden itibaren Sovyet vatandaşları, televizyonları sayesinde, komünist yönetimin artık zor kullanarak bile sağlanamadı-

27 J. Aves, "The Rise and Fall of the Georgian National Movement, 1987-1991," Hosking, Aves ve Duncan, *Road to Post-Communism*, 157-179.

28 William E. Odom, The *Collapse of the Soviet Military* (New Haven: Yale University Press, 1998), 260-268.

29 *A.g.e.*, 267-268.

ğını ve bunun sonucunda neler olduğunu görme imkânına sahip oldular. Prag'da Birinci Sekreter Miloş'un "kadife", Bükreş'te ise Çavuşesku'nun kanlı bir devrimle yerlerinden edildiklerini gördüler. Bazıları bu gelişmelerden hoşnuttu, bazıları değildi. Farklılıklarının şimdi bir anlamı vardı. Daha önce gerek Rus gerek Sovyet yetkililer, gerekli gördükleri zaman, içerde politik bir protestoya neden olmadan, yabancı "düşmanlarına" her zaman bazı tavizler vermişlerdi. Ancak demokratikleşme süreci şimdi dış politikaya ekstra bir boyut kazandırmıştı: İmparatorluğun kaybı ve SSCB'nin büyük devlet statüsünün giderek anlamını yitirmesi, evde büyük bir muhalefete neden oldu. Bu, daha önceden birbirlerine uzak iki politik eğilimin, Rus milliyetçilerinin (aslında emperyalistlerinin) ve emperyalist Marksist-Leninistlerin, çok açık bir ittifak yapmasına yol açtı. Bu gruplar, yeni kurulan bu ittifakla birlikte, Gorbaçev'i ve Şevardnedze'yi vatan haini olmakla suçladılar; kendilerinin ise, Rus-Sovyet imparatorluğunu kurtarmayı amaçladıklarını ileri sürdüler. SBKP içerisinde, önce bir "Bolşevik platformu" yarattılar, sonra 1990 yılında, görünüşte SBKP'nin içinde ama gerçekte onun karşısında yer alan ve Gorbaçev'in başkanlığına her halükârda karşı çıkan bir Rus Komünist Partisi kurdular.

1990'da Gorbaçev, Komünist Parti'nin tekeline son vermek ve alternatif partilerin kurulmasını yasallaştırmak için Sovyet anayasasının altıncı maddesinde değişikliğe gitti ve seçim sürecini iyice rahatlattı. Bu değişiklikler, birlik cumhuriyetlerinin Yüksek Sovyetleri için yapılacak seçimlerin arifesinde gerçekleştiğinden, yeni partilerin çoğu, teşkilatlanmak ve seçimlere etkili bir biçimde katılmak için gereken zamandan yoksun idiler. Buna rağmen seçimler, politik manzarayı tamamen değiştirdiler. Her şeyden önce, Komünist Parti'nin yönetim gücüne ölümcül bir darbe indirdiler: O, 1917'den beri öyle ya da böyle devlet otoritesinin odak noktası olmuş, her türlü kamu kurumu tarafından gerçekleştirilen işleri koordine etmiş ve yönetmişti. Bu fonksiyonlardan yoksun bırakılması, politikanın merkezinde büyük bir boşluk yarattı. Gorbaçev, bu boşluğu SSCB Devlet Başkanlığı makamını yaratarak ve kendisinin Halk Temsilcileri Kongresi tarafından bu göreve seçilmesini sağlayarak doldurmaya çalıştı. Fakat devlet başkanlığının

kendisine ait bir emir komuta zinciri yoktu. Her halükârda Gorbaçev, devlet başkanlığı halkoyuyla onaylanmadığından, ABD devlet başkanının sahip olduğu meşruiyete sahip değildi. Böylesi sembolik ya da bağımsız bir yetkinin eksikliği, Gorbaçev'in otoritesinin, müteakip yıl içerisinde ciddi anlamda sarsılmasına yol açtı. Aynı dönemde, ekonomik kriz ve etnik gruplar arasındaki çatışma, reform programını yutarak yok etti.

Daha da önemlisi, yeni seçimler Orta Avrupa'da etkisini gösteren gösterilerle birleşerek, Sovyetler Birliği'ne zarar verdi. 1990 yılı boyunca, bazı birlik cumhuriyet liderleri, oylama sonuçlarından da destek alarak, ülkelerinin egemenliklerini ilan ettiler ve kendi kanunlarının Sovyet kanunlarından üstün olduğunu açıkladılar. Mart 1990'da Litvanya SSCB'den ayrıldığını duyurdu. Onu, çok daha temkinli davranan ve bağımsızlığa doğru bir geçiş olacağını duyuran Letonya ve Estonya takip ettiler. Gorbaçev, bunlara Litvanya'ya ekonomik ambargo uygulayarak karşılık verdi ancak etkili olamadı.

Bu, geriye dönüşü olmayan bir noktaydı. Eğer birliğe bağlı bir cumhuriyet SSCB'den bağımsızlığını ilan ederse ve paçasını hiçbir ceza almadan kurtarırsa, bu, bütün birliğin geleceğinin sorgulamaya açık hale gelmesi demekti. Bu yolda, ulusal bağımsızlık, demokrasi ve sivil toplum geçmişine sahip Baltık cumhuriyetleri, öncü oldular ve 1988-1990 yılları arasında Sovyetler Birliği'nden, reform yerine ayrılık istediler.[30]

Ancak Sovyetler Birliği'ne yönelik en büyük tehdit, birliğin en geniş, fakat o ana kadar en uslu üyesi olan, Rusya Federasyonu'ndan geldi. 1990 baharına gelindiğinde federasyonun başında, aynı zamanda Rus Yüksek Sovyeti'nin sözcüsü de olan Boris Yeltsin gibi zorlu bir lider vardı. Haziran 1991'de, ilk devlet başkanlığı seçimleri sonunda, Yeltsin Rusya'nın yeni devlet başkanı oldu. O, artık sadece en geniş cumhuriyetin başı değil, aynı zamanda devlet başkanlığını halkoyu ile meşrulaştırmış bir liderdi.

Yeltsin, genel olarak ümitsiz bir şekilde bozulduğu kabul edi-

30 Onların SSCB'nin dağılmasına katkıları için bkz. Kristian Gerner ve Stefan Hedlund, *The Baltic States and the End of the Soviet Empire* (Londra: Routledge, 1993).

len bir sisteme karşı direndiğinden ve görüşlerinde komünizmin hâlâ popülerliğini koruyan bir ilkesine, sosyal adalet isteğine yer verdiğinden, halktan büyük destek gördü. Sverdlovsk ve Moskova'daki parti sekreterliği görevleri sırasında, çoğu kıdemli görevlinin hak olarak gördükleri ayrıcalıklardan yararlanmayı reddetti. Seyahat ve ulaşım için toplu ulaşım araçlarını kullandı ve bazen sıradan insanların gittiği alışveriş merkezlerinde görüldü. Buralarda onlarla yaşamları hakkında sohbet etti; bazen de en iyi ürünleri patronları için saklayan asistanları ifşa etti. Gorbaçev'i *perestroyka*yı ağırdan almakla eleştirdiği için, Ekim 1987'de Moskova'daki görevinden alındı ve duyduğu kırgınlık sebebiyle Politbüro'dan istifa etti. Hiçbir parti üyesi, böyle bir düşüşten sonra geri gelmeyi başarabilmiş değildi, ancak demokratikleşme süreci Yeltsin'e istisnai bir şans verdi; kampanyaları sırasında, sıradan insanlar üzerinde, onların alışveriş, ulaşım, ev, yolsuzluk ve suç gibi günlük sorunlarıyla ilgilendiğine dair bir izlenim bıraktı. Örneğin Ağustos 1990'da Kemerevo'da, büyülenmiş madencilerden müteşekkil bir dinleyici grubuna, ev ve iş koşullarının çok kötü durumda olduğunu çünkü parti-devlet eliti tarafından soyulduklarını söyledi.[31]

Ancak kampanya yapabilmesi için hâlâ politik bir harekete ihtiyacı vardı. Bu parti, Ocak 1999'da, demokrasi yanlısı birtakım gayriresmi dernek üyeleri tarafından kurulan Demokratik Rusya Partisi idi. Partinin ilan edilen amacı, "Andrey Saharov'un fikirlerini" yaymak, diğer bir ifadeyle "özgürlüğe, demokrasiye, insan haklarına, çok partili sisteme, serbest seçimlere ve piyasa ekonomisine" bağlılıktı.[32] Fakat Saharov bir ay önce ölmüştü ve yeni teşkilat onun bazı fikirlerinden ödünler vermeye başlamıştı. Ancak sırf adı bile, kabul edilegelmiş fikirlere bir meydan okumaydı: Saharov'un da içinde bulunduğu demokratlar, fikirlerinin Sovyetler Birliği'ne bir bütün olarak uygulanabileceğine inandılar. "Demokratik" ve "Rusya" kelimeleri, daha önce neredeyse hiç birlikte kullanılmamıştı ve insanlar, bu iki kelimenin birlikte kullanılmaları duru-

31 John B. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 50.

32 *A.g.e.*, 93.

munda, demokratik olmayan araçlarla bir arada tutulan Sovyetler Birliği'ne çöküş getirebileceğini düşünemediler.

Demokratik Rusya'nın çabalarının bir sonucu olarak, demokratlar, Mart 1990'daki Rusya Federasyonu seçimlerinde bir önceki yıl Sovyetler Birliği çatısı altında yapılan seçimlerdekinden çok daha iyi sonuçlar; Moskova ve Leningrad şehirlerinde ve diğer sanayi kentlerinde ise mutlak bir çoğunluk elde ettiler. Bu zaferi, Rusya Federasyonu içindeki, KGB ve askerî güç de dahil bütün gücün Rus Halk Temsilcileri Kongresi'ne devredilmesini talep etmek için kullandılar.[33]

Bu platform, Yeltsin'e Gorbaçev'i saf dışı bırakması için ihtiyacı olan bazı araçlar sağladı ve onun 1991'de devlet başkanı olmasını sağlayacak seçim kampanyasının temelini oluşturdu. Yeltsin, bunu kendi kampanyasına adapte ederek, Rusya'nın en derin sorunlarından birini, diğer bir ifadeyle ülkenin kendi imparatorluğu içindeki anormal durumunu kendi lehine çevirdi. Sovyetler Birliği'ne meydan okumak için Rusya'yı kullandı. Kişisel davasının arkasındaki mantığı görüp görmediği net değildi ancak Rusya'nın politik bir kavram olarak bütün zayıflığını ve belirsizliğini gözler önüne serdiğinden, tehlikeli bir oyuna giriştiği kesindi. Kendisini geleneksel Rus milliyetçilerinden, Sovyetler Birliği'nde etnik Rus hâkimiyetini savunanlardan uzak tuttu: Bunların yerine, Batılı anlamda bir konfederasyonun içinde yer alacak demokratik bir Rusya devleti kavramını öne çıkardı. Buna dikkat çekmek için de Rusya'yı ifade ederken etnik bir anlam içeren *russkie* yerine, sivil bir terim olan *rossiiskie* ifadesini kullandı. Fakat Rusya'nın dışında yaşayan Ruslara ya da Rus cumhuriyeti içinde olup başka etnik grupların adını alan özerk bölgelere ne olacağı konusuna bir çözüm getiremedi. İkinci soruna, özerk bölgelere "altından kalkabilecekleri kadar bağımsızlık elde edecekleri" sözünü vererek çözüm bulmaya çalıştı.[34]

Yeltsin'in Rusya kartı, Gorbaçev'in dış politikası ile birleşti ve emperyalist komünistlerin ve Rus milliyetçilerinin bir araya gelerek aktif bir direniş göstermesine neden oldu. Bu direnişler, ilk

33 *A.g.e.*, 92-95.

34 *A.g.e.*, 62.

Baltık bölgesini vurdu. Ocak 1991'de "Ulusal Kurtuluş Komiteleri", Letonya'da ve Litvanya'da, "ekonomik çöküşü durdurmak" ve bir "burjuva diktatörlüğünün kurulmasını" önlemek için iktidarı devralmaya hazır olduklarını duyuran bildiriler yayınladılar. Paraşütçü askerî birliklerle, İçişleri Bakanlığı'na bağlı isyan birimine ait birlikler, Vilnyus ve Riga'daki basın ve televizyon binalarını ele geçirdiler. Daha sonra, Litvanya Yüksek Sovyet binasına doğru ilerleyen birlikler, bir araya gelen ve kol kola giren binlerce insan tarafından karşılandılar. Ortaya çıkan çatışmada Vilnyus'ta on dört, Riga'da altı kişi yaşamını yitirdi. Yeltsin, saldırıları kınadı ve Rusya'nın içinde meydana gelen benzer olaylara hiçbir müdahalede bulunulmadı. Gorbaçev, ilk başlatan kendisi olmasa da, ortaya çıkan saldırıları durdurmak zorunda kaldı.

Gorbaçev, güç kullanarak bir arada tutmayı başaramadığı ya da istemediği ve bu yüzden dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan birliği, 1922'deki Birlik Anlaşması'nı yeniden tartışmaya açarak devam ettirmeye çalıştı. Yeltsin'in de onay verdiği bu yeni anlaşma, çoğu yetkinin birliği oluşturan cumhuriyetlere aktarılmasını, askeri, dış politika ve para konularında ise birliğin yetkili olmasını öngörmekteydi. Yeni anayasa taslağı, Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nde yapılan bir referandumla onaylandı.

Baltık'takiler hariç çoğu cumhuriyet lideri, yeni anlaşmayı imzalamaya hazır olduklarını ifade ettiler. Fakat 19 Ağustos'ta, anlaşmanın resmen onaylanacağı günün arifesinde, Başkan Yardımcısı Gennadi Yanayev'in başkanlık ettiği Olağanüstü Komite, Gorbaçev'in hasta olduğunu ve "Sovyet vatandaşlarının güvenliğini ve yaşamını tehdit edecek derin ve büyük bir krizi, politik, etnik ve sivil çatışmayı ve karmaşayı önlemek amacıyla" olağanüstü hal ilan ettiğini duyurdu.[35] Yanayev dışında, Olağanüstü Komite'nin diğer önde gelen üyeleri; İçişleri Bakanı Boris Pugo, Savunma Bakanı Dmitri Yazov ve KGB Başkanı Vladimir Kryuçkov gibi, hepsi Gorbaçev tarafından atanan isimlerdi. Şimdi bu isimler, Rus Yüksek Sovyet binasına saldırmak üzere Moskova'ya birlikler ve tanklar getiriyorlardı.

35 Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within*, 3. baskı (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 491.

Uzun süreden beri planlanmasına rağmen darbe çok başarılı değildi. Her şeyden önce, paraşütlü birliklerin komutan yardımcısı General Aleksandr Lebed'in çok doğru bir şekilde özetlediği gibi, darbeye içerden bir muhalefet vardı: "Bu insanlar, iktidarı nasıl ele geçirebilirlerdi? Çünkü iktidar zaten onlardan müteşekkildi!"[36] O ana dek zor kullanan güçlerle SBKP liderliği aynı şeydi: Şimdi birbirlerinden derin bir biçimde ayrılıyorlardı. Olağanüstü Komite, temelleri bizzat parti liderleri tarafından ciddi anlamda sarsılmış bir kanun ve otoriteyi yeniden tesis etmeye çalıştı. Komite bunu yaparken ölümcül şekilde bozulmuş emir komuta zincirine dayandı. İki yıldır devam eden gerçek politik tecrübelerle tahrik olmuş bir halktan, kendilerine uysal bir biçimde itaat etmesini bekledi.

SSCB'nin ismen de olsa sahip olduğu federal yapısı (ki Lenin 1921-22 de böyle bir yapı konusunda ısrar etmişti) merkezin kontrolünün gevşediğinin çok bariz bir biçimde anlaşılmasıyla birlikte, cumhuriyet liderlerine kendilerini öne çıkarma hakkı ve cesareti verdi. Birbirlerinden farklı etnik grupları onlarca yıldır bir arada tutan muğlak düzenleme, şimdi ölümcül bir zayıflık olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu durum, Rusya'yı iki kat daha fazla yaraladı. Yeltsin, Rus parlamento binasını kuşatması için gönderilen birliklerden birisini etkisi altına aldı ve darbeyi "Rusya Cumhuriyeti'nin seçilmiş yasal otoritesine" karşı işlenen bir "devlet suçu" olarak tanımladı ve onu moral anlamda etkisiz hale getirdi.[37] Darbeci liderlere uyanların, Rus ceza kanununa göre cezalandırılacağını açıkladı. Aynı zamanda binlerce insan, bir özgürlük sembolü olarak gördükleri Rus Yüksek Sovyet binasının (Beyaz Saray'ın) etrafını sardı ve onların varlığı Rus Devlet Başkanı'na ve parlamentosuna saldırmak isteyenlerin bunu ancak çok sayıda insanın kanını dökerek yapabileceklerini gösterdi.

Bu, Olağanüstü Komite'ye karşı başlayan direnişi bastırmak için gönderilen askerlerin ve subayların zihninde bir tereddüt uyandırmak için yeterliydi. Eğer silahsız kalabalığın üstüne ateş edecek-

36 Aleksandr Lebed', *Za derzhavu obidno* (Moskova: Moskovskaia Pravda, 1995), 390.

37 Dunlop, *Rise of Russia*, 214.

lerse, bunu yapmanın meşru olduğundan emin olmak istiyorlardı. Fakat meşruiyet, Rus ve Sovyet yetkilileri arasında bölünmüş durumdaydı ve bazı komutanlar, hangi tarafın galip çıkacağı konusunda bahse girmekteydiler. 19 Ağustos'tan 21 Ağustos'a kadar Beyaz Saray'a hiçbir saldırı olmamasının nedenleri net değildir. Bazı kaynaklara göre, Alpha Grup özel birimi, ne yapılması gerektiğini 1917 ruhu içerisinde düşündü taşındı ve sonunda saldırının illegal olacağına karar verdi. Diğer bazı kaynaklara göre ise, kan dökülmesinden sorumlu olmak korkusundan ve karmaşık bir planlama yüzünden hiçbir saldırı emri verilmedi.

Olağanüstü Komite üyeleri, her zamanki gibi kararsız kalmış ve Gorbaçev'le bir anlaşma yapabilmek için Kırım'a gitmişlerdi. Bir anlaşmaya varmanın mümkün olduğuna dair herhangi bir ümit versin ya da vermesin, Gorbaçev şimdi bir kenara itilmişti. Onun da kararsız olduğuna işaret eden bazı tereddütlerden sonra, kendisiyle konuşmaya gelen üyeler tutuklandı.[38]

Sovyetler Birliği'nin gerçekten sona erdiği an buydu. Gorbaçev'in geri döndüğü politik sistem, her ne kadar o biraz geç farkına varsa da bir gün sonra değişti. Bunu takip eden birkaç gün içinde Yeltsin, SBKP'nın yasallığını askıya aldı; bir taraftan da bu kurumun darbedeki muhtemel rolünün araştırılmasına önayak oldu. Ukrayna bağımsızlığını ilan etmiş ve bazıları gönüllü olarak, bazıları ise korkudan onu takip etmişti. Cumhuriyetlerdeki bütün *nomenklatura* üyeleri, destek için artık Moskova'ya güvenemeyeceklerini ve bu yüzden kendi ülkelerindeki milliyetçi entelektüellerle ve elitlerle ittifak kurarak, yeni bir güç temeli yaratmak zorunda olduklarını anlamışlardı.

Gorbaçev, müteakip birkaç ay boyunca, âdem-i merkeziyetçiliğin altının çok daha fazla çizildiği, merkeze askerî ve dış politika konularında belli belirsiz bir koordinasyon görevinin verildiği, gözden geçirilmiş Birlik Anlaşması'nı canlandırmaya çalıştı. Fakat cumhuriyet liderleri, net bir cevap vermekten kaçındılar ve 1 Ara-

38 Darbenin, farklı kaynaklardan yola çıkarak hazırlanmış çok iyi bir anlatımı için bkz. Odom, *Collapse of the Soviet Military*, bölüm 14; ve Dunlop, *Rise of Russia*, chap. 5. Gorbaçev'in ikili oynadığına dair kanıtlar için bkz. Dunlop, 202-206; karşıtezler için bkz. Brown, *Gorbachev Factor*, 294-300.

lık'ta Ukrayna'nın bağımsızlığının referandum sonucu kabul edilmesiyle birlikte, bu yöndeki çabalara tamamen son verildi. Gorbaçev'in referanduma gidenleri Mart'ta uyardığı gibi; "Ukrayna'sız bir birlik mümkün değildi." Yeltsin, Minsk yakınlarındaki Belovej ormanlarında Ukrayna ve Beyaz Rusya liderleri Leonid Kravçuk ve Stanislav Şuşkeviç'le bir araya geldi. Orada, bu liderler hep bir ağızdan "Sovyetler Birliği'nin, uluslararası hukukun bir öznesi ve jeopolitik bir gerçeklik olarak varlığının son bulduğunu" ilan ettiler.[39] Onun yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nu kurdular ve diğer cumhuriyetleri de kendilerine katılmaları için davet ettiler. Tasarlandığı gibi bu topluluk, ortak stratejik askerî birliklere ve tek bir ekonomik alana sahip olacaktı. Fakat bir başkanı olmayacaktı ve sadece danışma niteliği olacak merkez kurumları, Moskova'dan ziyade Minsk'te üsleneceklerdi.

Gorbaçev, beklendiği üzere, Belovej kararının illegal olduğunu açıkladı; sonra çok daha gerçekçi bir biçimde SSCB'nin son bulmasının ekonomik çöküş ve etnik çatışma anlamına geleceğini söyledi. Fakat en sonunda, kaçınılmaz olana boyun eğmek zorunda kaldı ve 25 Aralık'ta televizyonda, SSCB devlet başkanlığı görevinden istifa ettiğini duyurdu. Kremlin'in tavanındaki orak ve çekiç indirildi, yerine 1917 öncesi Rusya'nın geleneksel üç renginden oluşan, ama çift başlı kartalın olmadığı bir bayrak konuldu. Böylece Sovyetler Birliği ve onun özünü oluşturan ruh, yani SBKP, tarihe karışmış oldu.

Onun yerini neyin alacağı kesin değildi. Yeni Bağımsız Devletler Topluluğu'nun niteliği, belirsiz ve çok somuttu ve kurulurken diğer cumhuriyetlerden hiçbirisinin görüşü alınmamıştı. Yine de, Rus karşıtı duyguların çok güçlü olduğu Estonya, Letonya, Litvanya ve Gürcistan hariç, çoğu cumhuriyet ona katılmayı kabul etti.

DEVLET BAŞKANI, YASAMA'YA KARŞI

SBKP'nin tasfiyesi Rusya'nın kendi içinde bile, otoriter yapı açısından büyük bir boşluğa neden oldu. Onun koordine eden yönetici rolü olmaksızın, devlet kurumları, maddi zenginlik ve baskı araç-

39 Hosking, *First Socialist Society*, 497-498.

ları açısından rekabet içinde olan, kendi klanımsı ağları tarafından mağlup edildiler. Bu mücadelenin bir tarafında Devlet Başkanı, diğer tarafında ise Yüksek Sovyet Başkanı Ruslan Hasbulatov vardı. İlk başta Yeltsin'in destekçilerinden biri olan Hasbulatov, daha sonra ondan koparak, Yüksek Sovyet'tekilerin ulaşması mümkün Moskova apartmanları, arabalar, yurtdışı seyahatleri gibi avantajları kullanarak ve parlamentonun silahlı güçlerinin desteğini arkasına alarak, kendi çevresini oluşturmuş kurnaz bir Çeçen'di. Yerine yeni bir şey konuluncaya kadar yürürlükte kalan Sovyet anayasası, teoride en yüksek gücü yasamaya verdi; ancak pratikte, bu güç Komünist Parti tarafından kullanıldı. Fakat şimdi gerçek otorite, Yüksek Sovyet'te toplandı ve bu daha önce istikrar getiren bir yapının gevşemesine ve yürütme ile yasama arasında –17. yüzyılın ortalarında İngiltere'yi allak bullak eden çatışmaya benzer– bir mücadelenin başlamasına neden oldu.

Açık bir çatışmayı önlemenin tek yolu, uzlaşma sanatını devreye sokmak ve mümkün olan en kısa sürede, yeni ve üzerinde anlaşmaya varılmış bir anayasa oluşturmaktı. Fakat taraflardan hiçbirisinin buna niyeti yoktu. Yeltsin, son yıllarda parti disiplinine uymayan bir politikacı olmasına rağmen; aynı zamanda Sovyet tarzı otoriter gruplaşmalara alışkın, tecrübeli bir bürokrattı ve talepkâr ve inatçı delegeleri sakinleştirmenin (herhangi bir ABD başkanının zaman harcayıp yaptığı gibi) kendisinin işi olmadığını düşündü. Hasbulatov, yeni bir anayasanın, kendisinin konumuna zarar verme olasılığının farkındaydı ve bu yüzden, Yeltsin'in, niteliklerine uygun görevler vermeyi ihmal ettiği yardımcısı Aleksandr Rutskoy'u, kendi tarafına çekmeyi başardı.

Bazı yorumcular, daha sonra Yeltsin'i Yüksek Sovyet'i dağıtmadığı ve 1991 güzünde seçimleri ilan etmediği; böylece Sovyet döneminin kalıntılarını temizlemediği ve yeni politikalar için taze ve istikrarlı bir temel hazırlamadığı için eleştirdiler. Aslında, onun böyle davranacağını hiç kimse tahmin edemezdi. Delegelerle yaptığı işbirliği sayesinde, onların da payı olan bir zafer kazanmış ve bu delegeler Ekim 1991'de ona reformları yapması için özel yetkiler vermişlerdi. Ancak bir yıl sonra yetkileri sona ermiş ve makamının getirdiği avantajlar üzerine bir yarış başlamıştı. Delegele-

rin çoğu, kendilerinden normal olarak beklendiği üzere, ekonomik reformdan ve Sovyetler Birliği'nin çökmesinden olumsuz şekilde etkilenen yaşlılar, hastalar, dezavantajlı gruplar, ağır sanayideki müdürler ve işçiler, mülteciler ve Rusya Federasyonu dışında yaşayan Ruslardan oluşan bir çoğunluğun sözcüleri gibi hareket etmeye başladılar. Ortak özelliklere sahip kişilerden oluşan tesadüfi kalabalıklar, (bağımsızlığını yeni kazanan Ukrayna'nın bir parçası olan ve Kırım'da yer alan) Sivastopolu Rus toprağı ilan etmek ya da brüt dahili üretimin yüzde 25'ine karşılık gelen bir bütçe açığını kapatmak gibi sorumsuzca kararlar almak için bir araya gelebilirlerdi.

Mart 1993'te Yeltsin, yeni bir anayasayı geçirmek konusunda yaşanan gecikme ve başarısızlığın Rusya'nın istikrarı için zararlı olduğuna karar verdi. TV'den yaptığı bir halka sesleniş konuşmasında, kanunların üstünlüğü ilkesini tekrar hayata geçireceğini belirtti. Fakat kendisini destekleyen bazı kişilerin muhalefeti yüzünden geri adım atmak zorunda kaldı. Yüksek Sovyet'teki muhalefet, halka (i) devlet başkanına güvenip güvenmediklerini (ii) onun sosyo-ekonomik politikalarını onaylayıp onaylamadıklarını (iii) devlet başkanlığı ve (iv) parlamento seçimlerinin döneminden önce yapılmasını isteyip istemedikleri soran bir referanduma gidilmesi konusunda ısrar etti.

Sonuçta referanduma gidildi ve Yeltsin büyük bir zafer kazandı. Seçmenlerin yüzde elli sekizi ona güvendiklerini; yüzde elli üçü (çoğu insanın beklemediği bir oranla) onun politikalarını desteklediklerini belirtti; yüzde ellisi başkanlık seçimlerinin ve yüzde altmış yedisi ise parlamento seçimlerinin öne alınmasına destek verdi.[40]

Bu, eğer yapabilseydi, Yeltsin'in, çatırdamakta olan eski Sovyet anayasasına göre parlamentoyu feshetmesine ve yeni seçimleri ilan etmesine yetecek kadar önemli bir çoğunluktu. Fakat o, bunu yapmamayı tercih etti. Onun yerine yeni anayasanın kendisi tarafından düzenlenmiş halini öne sürerek, Yüksek Sovyet'i yönlendirmeye ve sonra cumhuriyetlerin ve bölgelerin başındaki liderle-

40 G. D. G. Murrell, *Russia's Transition to Democracy: An Internal Political History, 1989-1996* (Brighton: Sussex Academic Press, 1997), bölüm 9.

ri, özel bir anayasal konferansta bu anayasa taslağını desteklemeleri için ikna etmeye çalıştı. Yeltsin'in önerisi, yerel patronların hepsinin desteğini alamadığından ve bazıları –genellikle Tataristan, Başkurdistan ve Saha-Yakut gibi Rus olmayan cumhuriyetlerin başkanları– destekleri karşılığında kendileri için birtakım imtiyazlar koparmaya çalıştıklarından (bu arada Çeçenistan, sürecin tamamını protesto etti), yeni anayasanın onaya açılması oldukça riskliydi. Haziran-Temmuz 1993'te toplanan Anayasal Konferans, Yeltsin'in önerdiğine yakın bir taslağı kabul etti, ancak "Federasyonun tebaası" meselesini çözümlemeden son buldu ve yaz sonuna doğru, taslağı kabul edecek ve ona meşruluk kazandıracak "Federasyona bağlı tebaanın" (bölgeler ve cumhuriyetler) sayısının yeterli olmadığı ortaya çıktı.

Yeltsin, 21 Eylül'de yine televizyona çıktı, fakat bu kez, delegelerle uzlaşma çabalarının başarısız olduğunu duyurmak için. Mevcut anayasa, kısırdöngüden çıkacak bir yol sunmaktan uzaktı ve "Rusya'nın ve insanlarının güvenliği, kendi saygınlığını yerle bir eden yasama gücü tarafından yaratılan karşıt normlarla sağlanacak resmi bir uzlaşmadan çok daha değerliydi." Yeltsin, bu yüzden, Yüksek Sovyet'i fesheden ve yasama için Aralık ortasında yapılacak yeni bir seçimi ilan eden 1400 numaralı iradeyi yayınladığını açıkladı. Bu seçimleri, altı ay sonra yapılacak başkanlık seçimleri takip edecekti.[41]

Yüksek Sovyet, önceden ikaz edilmesine rağmen, Beyaz Saray'da bir toplantı yaptı. Yeltsin'in bildirisinin anayasaya aykırı olduğunu açıkladı, onu devlet başkanlığı görevinden aldı, yerine Rutskoy'u getirdi ve kendi savunma, güvenlik ve içişleri bakanlarını atadı. Bunlardan ikisi, Yeltsin tarafından yolsuzluk yaptıkları gerekçesiyle azledilmiş kişilerdi. Parlamenterlerin, kendi silahlı muhafız birliklerine sahip oldukları ve devlet başkanlığı görevi için faşist Rus Ulusal Birlik hareketinin lideri Aleksandr Barkaşov gibi yarı askerî kişileri davet edebilecekleri düşünülürse, şiddet dolu bir çatışma için ortamın en başından beri hazırlandığı söylenebilir. Yine de Yeltsin, Beyaz Saray'ı bloke etmek konusunda oldukça yavaş davrandı; bunu yaptığında ise artık çok geçti çünkü

41 *A.g.e.*, 157-177.

Beyaz Saray'da bizzat onu savunmaya, patlamaya ve başkentteki stratejik noktaları saldırmaya hazır birçok silahlı insan ve cephane vardı. Bunların varlığından rahatsız olan birçok delege, Beyaz Saray'ı terk ettiler ve arkalarında sadece 200 kadar delege bıraktılar. Bunlar, ulusal grev; askerî birliklerden ve bölgelerden destek çağrısında bulundular. İşçiler ve askerler bu çağrıya karşılık vermedi fakat bazı bölgesel liderler, belli belirsiz de olsa, olumlu yanıt verdiler: "Federasyona tabi" cumhuriyetlerin seksen sekiz başkanından altmış ikisi, Yeltsin'den 1400 numaralı kanunu iptal etmesini, 21 Eylül'den önceki statükoya dönmesini ve sonra eşzamanlı olarak yapılacak parlamento ve başkanlık seçimlerini ilan etmesini istediler.

Rus Ortodoks Patriği Aleksi'nin de aralarında bulunduğu bazı kişiler, iki taraf arasında aracılık yapmak için girişimlerde bulundular. Ancak 3 Ekim'de, daha görüşmeler henüz bir sonuç vermemişken, binlerce muhalif, Ekim Meydanı'nda Lenin heykelinin altında bir araya geldiler, Beyaz Saray'a doğru yürüdüler ve barikatları geçtiler. Bu arada Rutskoy, onlara seslenmek için balkona çıktı ve onlardan Moskova belediye başkanının ofisine ve Ostankino televizyon istasyonuna saldırmalarını istedi. Silahlı gruplar, bu iki binaya hücum ettiler, belediye başkanının ofisini ele geçirdiler ve Ostankino'nun bir bölümünü altı saat boyunca işgal ettiler. Bu işgal sırasında televizyon kanallarının çoğu yayınlarını durdurmak zorunda kaldılar.

Ardından olağanüstü hal ilan edildi ve Yeltsin helikopterle Kremlin'e uçtu. Gecenin çoğunu Savunma Bakanı Pavel Graçev'i ve generalleri, Beyaz Saray'a hücum etmek üzere askerî birlikler göndermeleri için ikna etmeye çalışarak geçirdi. Fakat onları politik bir mücadeleye karışmak için son derece isteksiz buldu. Bu, belki 1989 sonrası tecrübelerden, belki de kimin kazanacağının henüz belli olmamasındandı. Yeltsin'in daha sonra açıkladığı üzere, generaller "kasvetli bir ruh hali içindeydiler ve çoğu, bakışlarını kaçırmakla yetindiler. Durumun saçmalığını bile anlayamamışlardı: Meşru bir yönetim, tek bir ipe bağlıydı ve ordu onu savunamıyordu, çünkü bazı birlikler, merkezden uzakta, patates sökmekle meşguldüler; bazıları ise savaşmak istemiyorlardı." En sonunda,

devlet başkanı muhafız birliklerinin komutanı Aleksandr Korjakov, Ağustos 1991'de darbeciler tarafından hazırlanan fakat uygulamaya konmayan bir saldırı planı ortaya çıkardı. Generaller, onu uygulamayı gönülsüz de olsa kabul ettiler fakat Graçev, Yeltsin'den tankların Moskova'nın ortasında kullanılmasını onaylayan yazılı bir belge istedi.[42]

Bu tanklar, 4 Ekim sabahı saat yedide Beyaz Saray'ın karşısındaki Yeni Arbat Köprüsü'ne yürüdüler. Birkaç saat süreyle CNN kameralarının önünde parlamento binasına yüksek patlayıcı bombalar attılar. CNN bu olayı sanki bir Wimbledon maçıymış gibi an be an bütün dünyaya duyurdu. Öğleden sonra pencerelerden beyaz bayraklar sallanmaya başladı ve Hasbulatov, Rutskoy ve destekçileri, bembeyaz kesilmiş yüzleriyle ve sarsılmış bir halde teslim oldular ve Lefotovo hapishanesine götürüldüler. Resmi rakamlara göre, çatışma sırasında 144 insan yaşamını yitirdi. Resmi olmayan kayıtlara göre ise ölü sayısı birkaç kat daha fazlaydı.

Çoğu Rus ve birkaç Batılı yorumcu, 3-4 Ekim olayının, muhaliflerini ortadan kaldırmak ve aynı zamanda Batılı güçlerin desteğini sağlamak için, Yeltsin tarafından bilinçli olarak hazırlandığını iddia ettiler.[43] Bu, kabile politikalarının doğurduğu paranoya fantezilerden biriydi. Bunu destekleyecek hiçbir ciddi kanıt yoktu ve Yeltsin'in, ne kadar atak olursa olsun, planlı bir karşı saldırı için, gerekli askerî birlikleri hazırlamaksızın, böylesine büyük bir risk alması mümkün değildi. Daha muhtemel gözüken ve daha karakteristik olan şey, ihtiyat planlarının çok belirgin olmaması ve muhtemel bir silahlı çatışma için yeterince hazırlık yapmayı ihmal etmiş olmasıydı. Ostankino'un neredeyse ele geçirildiği düşünülürse, bu başarısızlık çok ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Öyle olması durumunda, muhalif politikacılar bütün Rusya'da olayların kendi versiyonlarını anlatmaya başlayacaklar, yerel politikacılar ve askerî liderler de muhtemelen onlara katılacaklardı. Kısaca, 3-4 Ekim 1993 gecesinde Rusya, yürütme ve yasama arasında patlak verecek bir iç savaşın eşiğinden döndü.

---

42 Boris El'tsin, *Zapiski Prezidenta* (Moskova; Ogonek, 1994), 423-426.

43 Örneğin, Bruce Clark, *An Empire's New Clothes: The End of Russia's Liberal Dream* (Londra: Vintage, 1995), 253-255.

Bir anlamda, Beyaz Saray'ı işgal edenlerin yenilgisi, Sovyet döneminin sonuydu. Öyle ya da böyle hâlâ devam eden Sovyet sisteminde seçilen son Rus politikacıları, her şeylerini bırakıp ayrılmak zorunda kaldılar ve –istemeden de olsa– Yeltsin'e reformlarını tamamlaması için yol açtılar. Fakat başka bir açıdan bakıldığında, bu olay aynı zamanda Yeltsin'in tarihteki en büyük başarısızlığıydı. Bütün dünya ve elbette birçok Rus, onun birliklerinin Beyaz Saray'ı, parlamento binasını, siyah ve bomba kokan, çok fazla kanın aktığı bir yere çevirişine tanık oldular. Demokratların yavaş yavaş yok olan idealizmi, en nihayet paramparça oldu.

Aralık 1993 seçim sonuçları açıklandığında, Yeltsin'in olaydan ciddi anlamda etkilendiği görüldü. Kremlin'de televizyonda canlı olarak sunulan ve zaferlerini kutlamak için düzenlenen bir törende bir araya gelen demokratlar, değişik bölgelerden ilk seçim sonuçlarının gelmesiyle birlikte sessizliğe büründüler. Sonuçlar, gerçek galiplerin, başını Vladimir Jirinovski'nin çektiği ve yapılan anketlerde her zaman iktidar partisi Rusya'nın Tercihi'nin önünde çıkan Liberal Demokratlar olduğunu gösterdi. Ancak bu sonuç oldukça yanıltıcıydı. Çünkü seçim bölgelerinden gelen toplam sonuçların açıklanmasıyla birlikte, Rusya'nın Tercihi'nin, Liberal Demokratlardan, çok az bir farkla da olsa, daha fazla sandalyeye sahip olduğu ortaya çıktı. Rusya'nın Tercihi çok rahat bir galibiyet beklediğinden, seçimlerde oldukça düşük bir performans göstermesi halkta şaşkınlık yarattı. Bütün bu telaş içerisinde Yeltsin'in anayasasının meşruiyet kazanmasına yetecek biçimde oyların yüzde 58'ini aldığı dikkatlerden kaçtı.

Geriye dönüp bakıldığında Jirinovski'nin neden bu kadar başarılı olduğu biraz daha iyi anlaşılabilir. Jirinovski, her şeyden önce, yalanlarla dolu olsa da etkili bir televizyon kampanyası yürüttü; karmaşık sorunlar karşısında ücretsiz votka, artan silah satışlarından sağlanacak çok büyük kâr, Sovyetler Birliği'nin yeniden canlandırılması (Alaska ve Finlandiya'da dahil olmak üzere), İran ve Hindistan üzerinde hâkimiyet ve Batı'ya meydan okumak gibi basit çözümler önerdi. Tarzı ve imajı itibariyle, neredeyse Yeltsin'in bir karikatürü gibiydi ve köklerini sıradan insanlar tarafından algılanan bazı Rus gerçekliklerinden aldı. Yeltsin gibi Jirinovs-

ki de kendisini hem bir kurban hem de güçlü bir adam gibi sundu ve bu, Rusların yüzyıllardır, özelliklerinde hatıralarında, kendilerine biçtiği rollerle aynıydı. Otobiyografisinde Jirnovski, çocukluğunu Kazakistan'da aç, kötü giyimli bir çocuk olarak, daracık bir komün apartmanında geçirdiğini çünkü geniş apartmanların hepsinin Kazakların eline geçtiğini ve çok çalışması gereken annesi tarafından ihmal edildiğini yazdı. Tecrübesinden yola çıkarak bazı genellemeler yaptı ve şöyle dedi: "Almanları ezdik ve uzaya insan gönderdik fakat aynı zamanda ailelerimizi ve tarih duygumuzu yerle bir ettik. Ülkemizi sakatladık. Onu geri kalmış bir yer haline getirdik ve bir zamanlar ön saflarda olan Rus ulusunu geri çekilmek zorunda bıraktık."[44] O, ulus ve imparatorluk arasında dönüp duran ve Ruslara her ikisiyle ilgili cazip hayaller sunan "tehlikeli" bir soytarı idi.

Jirinovski, her biri farklı nedenlerden dolayı, çoğu seçmen tarafından nefret edilen bir komünist ya da demokrat olmamanın avantajına sahipti. Üstelik önerilen anayasa, parlamentoya ve Devlet Duma'sına sadece mütevazı birtakım yetkiler verdiğinden, Rus seçmenler, İngiliz seçmenlerin yaptığı gibi, seçimleri hükümeti devirmeden köşeye sıkıştırmak için bir fırsat olarak değerlendirmekte özgürdü. Jirinovski'ye verilen her oy, Yeltsin için hem bir uyarı hem de ona verilen dolaylı bir onaydı (çünkü Jirinovski kriz boyunca Yeltsin'i destekleyen tek muhalif liderdi).

Aralık 1993 seçimleri, uzun süre vahşete yakın bir durumda kaldığı için çok fazla değişen Komünist Parti'nin geri dönüşünün, Ağustos 1991'de yasaklanmasından sonra tekrar yasal hale gelişinin bir işaretiydi. O, sadece SBKP'dan değil, aynı zamanda Gorbaçev'in iktidardaki son yılında ona muhalefet etmek için kurulan Rus Komünist Partisi'nden türemişti. Batılı "burjuva" öğesini Sovyet komünist sentezinin içine dahil etmişti ve Rus emperyalist milliyetçiliğini, revize edilmiş ideolojinin özü olarak öne çıkarmıştı. Bu değişikliği, tek bir kişide, partinin yeni lideri Gennadi Zyuganov'da özetlemek mümkündür.

Lenin, Stalin ve Kruşçev'in din karşıtı kampanyalarına tanık olan birisi için en büyük sürpriz, muhtemelen komünizmle Orto-

44 Vladimir Zhirinovsky, *My Struggle* (New York: Barricade Books, 1996), 15, 17.

doks Hıristiyanlığı arasındaki yeni uzlaşma olurdu. İmparatorluğun dağılması, bu iki sistem arasındaki engelleri ortadan kaldırdı. Zyuganov, Rusların hâlâ özgün bir biçimde eşitlikçi ve komün halinde yaşamaya alışkın insanlar olduğunu belirtti ve Rus sosyalizminin kökenlerinin Karl Marx'ın söylemlerinde olduğu kadar, Hz. İsa'nın öğretilerinde de olduğunu ileri sürdü. Ayrıca, ona göre Ortodoksluk, Rus devletinin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamış ve baskı altında olduğu zaman, yeniden dirilmesine yardımcı olmuştu; okuryazarlığın, Aydınlanmanın ve kültürün, başlıca aracı olarak hareket etmişti. Şimdi bu kültür, porno ve pop müzik gibi Batı'dan ithal edilen sahte değerlerin tehdidi altındaydı. Aynı zamanda bilimde ve eğitimdeki Rus geleneği, devlet desteği olmadığı için solmaya yüz tutmuştu. Gorbaçev ve Yeltsin, Rusya'yı Batılı güçlere satmışlardı ve şimdi bu güçler, bir zamanlar önemli bir rakipleri olan Rusya'yı hammadde sağlayan zayıf bir ülkeye dönüştürmeye ve onu hem askerî hem ruhani anlamda zayıflatmaya hazırlanıyorlardı.[45] Aralık 1995'teki seçimler yaklaşırken, bu mesaj giderek çok daha ses getirmeye başladı. Aynı zamanda NATO, bazı eski Varşova Paktı üyelerini kendi içine dahil etmek için doğuya doğru açılacağını duyurdu. Ve ikisinin sonucunda komünistler, seçimlerden Duma'daki en büyük parti olarak çıktı.

EKONOMİK REFORM VE SONUÇLARI

Gorbaçev, reformlarıyla birlikte su yüzüne çıkan enflasyon ve sorunlardan çıkış yolu olabilecek hiçbir çözüm üretemedi. Bazı danışmanları, serbest piyasa ekonomisine doğru çok daha cesurca bir adım atılması gerektiğini düşündüler, ancak Gorbaçev'in bunu da tam olarak yaptığı söylenemez. Yeltsin'in iktidara gelmesiyle birlikte, reform hakkında ve sosyalizmle kapitalizm arasında üçüncü bir yol olduğu konusunda yapılan konuşmalar yapılmaz oldu. Yeltsin, piyasa ekonomisine geçmeye ve bunu da Polonya'daki gibi, bazılarının "şok terapi" olarak tanımladığı biçimde gerçekleştirmeye kararlıydı. 28 Ekim 1991 tarihli bir konuşma-

45 *My Russia: The Political Autobiography of Gennadii Ziuganov*, ed. Vadim Medish (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1997), 9-15.

sında, kamu işletmelerinin özelleştirilmesine hız verileceğini, fiyatların artık eskisi gibi kontrol edilmeyeceğini, paranın istikrarlı hale getirileceğini, devlet sübvansiyonlarının belirgin bir biçimde azaltılacağını ve bütçenin dengeleneceğini açıkladı.

Bu programın uygulanması için, çoğu üyesi, başkanlığını, aynı zamanda kısa bir süre önce "Piyasa Reformu" adıyla bir düşünce kuruluşu kuran İgor Gaidar'ın yaptığı Merkez Ekonomi-Matematik Enstitüsü'nden olmak üzere, zeki ve kibirli, genellikle otuzlu yaşlarda ekonomistlerden oluşan bir ekip görevlendirdi. Bu kişiler, Hayek, Friedman ve Thatcher'in, ayrıca Polonyalı reformcu Leszek Balcerowicz'in öğrencileriydiler. Onlar, Rusya'nın "özel" olmadığını belirttiler ve diğer ülkelerle aynı ekonomik kanunlara tabi olduğunu ve devlet sosyalizminin zararlı uygulamalarını –esasen sosyalizmin her türlüsünü– mümkün olduğunca çabuk terk etmesi gerektiğini, çünkü herhangi bir gecikmenin, geçişin kaçınılmaz sorunlarını daha uzun süreli hale getireceğini ileri sürdüler.

Ekip üyeleri, piyasa ekonomisine hızlı bir geçişin, sadece ekonomide üretimi artırmanın değil, aynı zamanda politik özgürlükleri sağlamanın da tek yolu olduğuna inandılar. Anatoli Çubays'ın, hocası Hayek'ten alıntı yaparak ifade ettiği gibi, "piyasa ekonomisi, sadece finansal ve doğal kaynakları etkili bir biçimde kullanmanın değil, ayrıca özgür bir toplumun ve vatandaşın bağımsızlığının da bir garantisi idi."[46]

Bu "pembe pantolonlu erkek çocukların" (muhaliflerin verdiği isimle) stratejik durumu paradoksaldı. Öne sürdükleri ekonomik modeller, yakın döneme kadar gerçeklerden uzak, eğlenceli ve cüretkâr bir oyuna benzer, tamamen akademik şeylerdi. Üstelik görüşleri itibariyle demokrat olmalarına rağmen, reform talimatını, parlamentodan, politik partilerden veya sivil toplum kurumlarından değil, kanunla yönetimde olan devlet başkanından aldılar. Gaidar'ın başbakan yardımcısı olarak atanmasına rağmen, ekip üyeleri kendilerini bir politikacıdan çok, daha önce gözden düşmüş "uzmanların" eline yüzüne bulaştırdığı bir işi yapmak için görevlendi-

46 John Lloyd, *Rebirth of a Nation: An Anatomy of Russia* (Londra: Michael Joseph, 1998), 212-218; Chubais alıntı, s. 218.

rilen teknisyenler gibi gördüler. Güçlü bir direnişle karşılaşacaklarına dair kuruntulara sahiptiler: Gaidar, ekibine "kamikaze" idaresi adını verdi ve ekibin yarısı, sonlarının hapiste biteceğine inanmaktaydı. Öte yandan, aldıkları önlemlerin, Sovyet sisteminin eski ve idaresi zor bazı özelliklerini güçlendireceğini göremediler. "Karanlıktan ışığa sıçrama" girişimi, Rusya kontekstinde, bir kez daha, reddedilmekte olan şeylerin güçlenmesiyle sonuçlandı.

Reformcular, aldıkları tedbirleri planlı ve koordine edilmiş bir şekilde uygulayabilmek için kendilerine çok daha fazla zaman verilmesini istediler. Fakat eski sistemdeki kriz, onları hemen harekete geçmeye zorladı. Şehirlerde yiyecek sıkıntısı baş göstermek üzereydi, bölgelerin birbirleriyle olan ticareti durma noktasındaydı ve resmi borçlar kontrolden çıkmaya hazırdı. Zaten mevcut olan fakat oldukça çarpık bir halde bulunan piyasa ekonomisine biraz denge getirebilmek için acilen harekete geçilmesi gerekiyordu.

Gaidar, işe 2 Ocak 1992'de fiyatları serbest bırakmakla başladı. Bunun sonucu olarak fiyatlar, ilk ay boyunca yaklaşık yüzde dört yüz arttı ve ondan sonra yukarı doğru hareketlerini devam ettirdiler. Böyle bir durum, herhangi bir Avrupa ülkesinde anında halk gösterilerine, hatta belki isyanlara veya hükümetin düşmesine neden olurdu.

Fakat Rusya farklıydı. Her şeyden önce insanlarının çoğunun, yıllarca dükkânlardan hiçbir şey alamamanın sonucu olarak birkaç ay daha hayatta kalmalarına yetecek kadar birikmiş parası vardı. İkincisi, ekonominin üretken bölümündeki insanlar, ürettikleri malları çok daha yüksek fiyata satabilirler ve iyi bir gelir sağlayabilirlerdi. Aslında, uluslararası ticaretin tekrar başlamasıyla birlikte, bazen aynı malları yurtdışında oldukça iyi bir kârla satabilirlerdi. Üçüncüsü, fiyatların hepsi serbest bırakılmamıştı: Gaz, elektrik, ev, ulaşım ve bazı yiyecek maddelerinin fiyatları hâlâ kontrol edilmekteydi. Bu tavizler, sıradan insanların hayatta kalmasını sağladı fakat gelirleri aynı kalan ama masrafları artan belediye konseyleri için büyük sorunlar yarattı.

Ancak fiyatlardaki artış, özellikle onunla birlikte devlet bütçesini dengelemek için kamu harcamalarında kesintiye gidildiği düşü-

nülürse, birçoğu için bir sefalet ve bir belirsizlik döneminin başlamasına neden oldu. Birikmiş paralar kısa süre içinde –Birinci Dünya savaşı sonrasında Almanya'da olduğundan daha çabuk bir biçimde– uçup gitti. Emekliler, onlarca yıllık birikimlerinin birkaç hafta içinde yok olduğunu gördüler. Birçok insan, para kazanmanın başka yollarını bulmak zorunda kaldı. En kötü durumda olanlar; şehir marketlerinin veya metro istasyonlarının hemen önünde sıraya girip, çok kötü bir biçimde buketlenmiş çiçekler, kibritler, kedi yavruları, eski giysiler, insanların satın alabileceklerini düşündükleri neleri varsa satmaya başladılar. Biraz daha şanslı olanlar, iğreti kulübeler veya köşkler (*kiosk*) oluşturup, buralarda biraz daha düzenli bir ticaret yaptılar. Sokaklarda bazıları yaşlı, bazıları hasta dilenciler belirmeye başladı. Diğerleri, topraklarında daha çok vakit geçirmeye, daha önce satın aldıkları bazı ürünleri yetiştirmeye veya *blata* (gayriresmi takas) yoluna başvurmaya başladılar; ayakta kalmak için aile, iş arkadaşı ve normal arkadaşlarından oluşan ağlara dayandılar.

Hiçbir zaman yeterince desteklenmeyen ve rüşvetle işleyen sağlık hizmetleri, şimdi az ya da çok paralı ve bu yüzden çoğu insanın faydalanmayı bıraktığı bir sistem haline geldi. Hastalık ve ölüm oranları, özellikle küçük çocuklar ve orta yaşlı erkekler arasında belirgin bir biçimde arttı. İkinci grup için bunun nedeni, genellikle yeni iş bulmak zorunluluğu ile artan stresti. Alkolizm ve intihar oranları da, yine özellikle erkekler arasında keskin bir biçimde arttı.

Bununla birlikte, müteakip yıllarda Rusya'yı düzenli olarak ziyaret eden birinin, az sayıda da olsa bazı insanların öncekine göre çok daha iyi olduklarını fark etmesi kaçınılmazdı. Çünkü dükkânlar –yiyecek, giysi, tüketim maddeleri– ithal ürünlerle doldukça, sadece birkaç dükkânda değil, ülkenin hemen her yerinde mevcut özel dükkânlarda bunları almak için hazır bir müşteri grubu vardı. Bir yerlerde zenginlik üretiliyor ve bu zenginlik, nüfusun oldukça belirgin bir kesimine yavaş yavaş akıyordu.

Bu zenginliğin nereden geldiğini anlamak için çok uzaklara bakmaya gerek yoktu. Daha Gorbaçev yıllarında devlet ve parti yetkilileri, üretim araçları üzerindeki fiili kontrollerini sahiplik

hakkına dönüştürmüşlerdi. Partiye ve bakanlıklara açık kaynakları ve mülkiyeti ve ihracat işini ele geçirmek, arazi /bina gibi mülklerin kiralanması veya kentteki emlak yeniden geliştirmek amacıyla, yabancı şirketlerle birlikte birtakım ortak işlere girişmişlerdi. Bu fırsatlardan faydalanan ilk kuruluşlardan biri, 1980'lerin ortasında üye sayısındaki düşüşle mücadele etmek için merkeziyetçilikten uzaklaşmaya ve genç insanların ilgisini çekebilecek politik olmayan birtakım faaliyetlere kayan Komsomol idi. O, fikirlerin ticareti ortaklıklara dönüşebileceği, "bilimsel-teknik yaratıcılık merkezleri" oluşturdu ve onları "Ticari Gençlik Bankası" ile destekledi. Komsomol'un ardından, *nomenklatura* eliti de bir bütün olarak aynı süreçten geçti: Sadece onların ellerinin altındaki kaynaklar, Komsomol'unkine göre çok daha fazlaydı. Bu kişiler, mevcut mal varlıklarını nakde çevirdiler, konumlarını ucuz kredi almak ve dengesiz döviz kurlarından istifade etmek amacıyla yurtdışına seyahat etmek veya Sovyetler Birliği içerisinde, ekonominin sübvansiyone edilmiş ve edilmemiş sektörleri arasındaki farkı sömürmek için kullandılar. Bu şekilde kısa bir süre içinde çok büyük paralar kazandılar.[47]

Sovyet sonrası özelleştirme programı ve özelleştirmeyi mümkün kılan Haziran 1992 Kanunu; müdürlerin ve işgücünün, özelleştirilmekte olan herhangi bir işletmenin yüzde 51'lik hissesini genellikle çok ucuz bir fiyata satın almasına izin verdi. Bu, özelleştirmenin normal bir yolu haline geldi ve müdürler işçileri daha sonra satın alabildiği için, eski *nomenklatura* patronları kısa bir süre sonra hisse sahipleri toplantısında birer sandalye elde ettiler. 1994'e gelindiğinde Rusya'nın işgücünün en az yarısı özel sektörde, genellikle aynı yüzler tarafından idare edilen şirketlerde çalışmaktaydı.[48]

Bu iş sahiplerini tamamen olumsuz bir şekilde resmetmek haksızlık olur. Bu insanların, kendi ceplerini doldurmak istedikleri

47 Olga Kryshtanovskaya and Stephen White, "From Soviet Nomenklatura to Russian Elite", *Europe-Asia Studies* 46 (1996), 711-733; Steven L. Solnick, *Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998), bölüm 4.

48 Joseph R. Blasi, Maya Kroumova ve Douglas Kruse, *Kremlin Capitalism: Privatizing the Russian Economy* (Ithaca: Cornell University Press, 1997), 39-49.

kesindi. Fakat aynı zamanda, çoğunun, sadece ücret için değil; ayrıca bir dizi sosyal fayda için, kendilerine ihtiyaç duyan işçilerine karşı sorumluluk hissettikleri söylenebilir. Bazı müdürlerin idare ettiği fabrikalar o kadar büyüktü ki, bazen bütün bir kasaba onlara bağlıydı. Feodal lordlar gibi, yeni-eski girişimciler de kişisel güç ve zenginliklerinin tadını çıkardılar fakat çalışanlarının da iyi durumda olmasına dikkat ettiler.

Bu amaçları yerine getirmek için verdikleri mücadele, Sovyet sonrası dönemin başlarındaki ekonomik ve politik savaşlardan birini teşkil eder. Yeni ve cesaret gerektiren serbest ticaret dünyasında, bu kişilerin şirketleri genellikle çok zayıftı. Bazıları, özellikle askerî sanayidekiler, yüksek kaliteli ürünler üretiyorlardı fakat devlet artık bunları satın almıyordu. Geri kalanlar ise, yıllardır süren devlet koruması, gerekenden az yatırımlar, modası geçmiş teknoloji yüzünden, kuşatma ekonomisinin dışında kalan bir müşterinin alabileceği türden mallar üretmekten acizdiler. Zaten müşteri aramaya da alışkın değildiler: Daha önce mallarını alanların gidecek başka yerleri yoktu ve bu yüzden pazarlama becerilerine ihtiyaç duymamışlardı. Ancak şimdi bunların hepsi aniden değişmişti. Uyduruk bir kelimeden (neolojizmden) ziyade, çok daha fazla bir anlamı olan "pazarlama" kelimesi, Rusçaya girmiş ve Rusya'nın birçok şehrinde bu konuda uzmanlaşmış danışmanlıklar açılmaya başlamıştı.

Ancak çoğu sanayi dinozorları için, tanıdık bir gelir kaynağına; diğer bir ifadeyle hem müşteri olarak hem de ucuz kredi ve sübvansiyon sağlayan devlete dönmekten başka çare yoktu. Eskiden para, bir plana göre akardı: Devlet, bu planın uygulanmasını sağlayan ve hiçbir maliyeti olmayan basit bir hesaplama aracıydı. Bazı şeylerin değiştiği fikrine; paranın gerçekten bir maliyetinin olduğuna; onu çok fazla basmanın enflasyon ve bunun sonucu olarak da eşit olmayan vergilendirme; diğer bir ifadeyle zengini daha da zenginleştirmek için fakiri soymak anlamına geldiğine çok az insan alışabildi.

Fakat bunun alternatifi neydi? Daha henüz iflasın sonuçlarıyla ilgili bir iflas kanunu yokken; bütün şehirlerin iflas etmesine izin vermek miydi? Devlet Bankası'nın Başkanı Viktor Geraşçenko ta-

rafından öne sürülen ve Yüksek Sovyet'teki (1993'ten sonra Devlet Duma'sı) birçok delege tarafından tekrar edilen alternatif çözüm buydu. İgor Gaidar ve daha sonra başbakan olacak Viktor Çernomirdin'in somut onayını alan Geraşçenko, ne zaman sona ereceği belli olmayan zorluklar yüzünden kötüye giden işletmeleri bağlamak için çok büyük miktarlarda madeni para bastı. Bu işletmelerin çoğu, biraz sübvansiyon yüzünden biraz da borçlarını kapatamadıklarından veya işçilerin ücretlerini çok geç, enflasyona yenik düşmüş rublelerle ödediklerinden ya da hiç ödemediklerinden uzun yıllar ayakta kaldılar. Sorunlara rağmen işçiler, çalıştıkları işletmelere bağlılıklarını ne pahasına olursa olsun devam ettirmeye razı idiler çünkü bu evlerinin ve diğer faydaların garanti edilmesi demekti. Ücretlerinin ödenmediği durumlarda, kendi paylarına düşen topraklarda çalıştılar ya da ikinci bir işe girdiler. Zaten bu, Sovyetler Birliği'ndeki eski sosyal sözleşmenin çok daha kaba bir versiyonu idi: "Onlar bize maaşlarımızı ödüyormuş gibi yapıyorlar, biz de çalışıyormuş gibi davranıyoruz." Böylece işsizlik oranları görece düşüktü. Fakat enflasyon yükselmeye devam etti: 1992'de % 2,323'e; 1993'te ise % 844'e çıktı.[49]

Bu sistemde en iyi şekilde işleyen şirketlerden birisi, 1989'da başkanlığını Viktor Çernomirdin'in yaptığı Sovyet Gaz Bakanlığı tarafından işletilen tesislerden oluşturulan Gazprom'du. 1992'de anonim şirkete dönüştürülen ve 1994'te özelleştirilen şirket, kendisine birçok vergi indirimi sağlamayı başardı ve devasa hacmini, batmak üzere olan ve bu yüzden oldukça ucuza giden gemi şirketleri, havayolları, oteller, çiftlikler ve gıda işleme tesisleri gibi işletmeleri satın almak için kullandı. Böylece 360.000 kişinin çalıştığı ve en azından 5 milyon insanın tamamen ya da kısmen kendisine bağlı olduğu çok büyük bir şirketler topluluğu/holding haline geldi. 5 milyon insanı ani bir yoksulluğa düşürmeye kimse cesaret edemediği için, hacmi ve 1992'den 1998'e kadar başbakanlık yapan Çernomirdin'in sağladığı koruma sayesinde, gıpta edilecek bir pazarlık gücüne sahip oldu. Zaten 5 milyon insanı yoksulluğa birden kim mahkûm edebilirdi ki? Şirketlerin ve belediyelerin, satın aldıkları enerji için kendisine (yani Gazprom'a) hiçbir para öde-

49 *A.g.e.*, 190.

mediklerini iddia ederek, vergilerini ödememeye devam etti. Hesaplarını gizli tutmaya ve ciddi bir yeniden yapılanma için ayak diremeye devam etti.[50]

Diğer hiçbir şirket, Gazprom'unki gibi büyük bir güce sahip değildi. Aslında Gazprom'un işleyiş biçimi, onlarınkinden hiç de farklı değildi ve Rusya'nın gerçekten ihtiyacı olan şeyler; diğer bir ifadeyle sanayisini yeniden yapılandırmak ve onu uluslararası teknoloji, dizayn, pazarlama ve hizmet standartlarına getirmek için gereken yabancı yatırımları çekmek konusunda neden başarısız olduğunun somut bir göstergesiydi. Rusya'yı ziyaret eden yabancı iş adamları, buradaki meslektaşlarının, yatırımı genellikle sosyal sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlayacak bir tür yeni sübvansiyon olarak gördüklerine tanık oldular. Zengin Ruslar, aynı nedenden dolayı kendi sanayilerine yatırım yapmaktan kaçındılar ve onun yerine kaynaklarını yabancı hisselere veya banka hesaplarına yatırdılar veya onları jet skiler, spor arabalar, lüks malikâneler ve gösterişli yaşamın diğer öğelerini satın almak için kullandılar.

Bunlar olurken, çoğu üretken sektörü eski gücüne kavuşan *nomenklatura* ve "yeni Ruslara" çok düşük fiyatlara satan devlet de iflas etmiş bulunuyordu. Yoluna, vergi oranlarını, hem yatırımları engelleyecek hem de dürüst işadamlarının şevkini kıracak şekilde normalden fazla artırarak devam etmeye çalıştı. İşlerinin büyük bir kısmını borçları toplayarak ya da takas ederek yapan çoğu firmanın etkili bir biçimde vergilendirilmesi zaten mümkün değildi. İş hayatı; vergi memurlarının hesapları ve eldeki mal varlığını incelemek için aniden yaptıkları ziyaretlerle noktalanan, sistematik ve zorlu bir vergi kaçakçılığı hikâyesine dönüşmüştü. 1996'ya gelindiğinde hazine o kadar çaresizdi ki, hükümet, vergi kaçırdığından şüphe edilen kişilere baskın yapmak ve sorgulamak yetkilerine sahip geçici olağanüstü bir komisyon tertip etti: Komisyonun ilk harfleri, yani VChK, belki de bilerek iç savaş yıllarında korku saçan ve güvenlikten sorumlu bir polis teşkilatının adını çağrıştırdı.[51]

---

50 Lloyd, *Rebirth of a Nation*, 277-279.

51 Thane Gustafson, *Capitalism Russian-Style* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), bölüm 9.

Özelleştirmenin 1995-1996 yılları arasındaki ikinci aşaması, çok daha kârlı şirketlerin önemli bir kısmının holdinglere katılımıyla sonuçlandı. Hükümet, giderek artan bütçe açığını kapatmak için özel firmaların teklif ettikleri kredileri kabul ederken; şirketler de kredilerinin karşılığında devlete satılan şirketlerin hisselerine çok düşük paralar ödemeyi teklif ettiler. Bu noktada yeni kapitalistler, sahip oldukları mal varlıklarını daha da artırdılar. Örneğin, ilk *perestroyka* günlerinde bilgisayar satarak para kazanan Vladimir Gusinski, Sovyet döneminde başkentteki başlıca inşaat sektörü olan Mosstroi-i'nın üzerine inşa edilen EN finansal grubun başkanlığını yapmaktaydı. 1995'te EN, Moskova belediye başkanı Yuri Lujkov ile yakın ittifak içerisinde, önemli bir bankayı, *Segodnya* gazetesini ve NTV televizyon kanalını kontrol eder hale geldi. Ayrıca işlerini korumak için 2.500 kişilik bir güvenlik gücüne sahipti. Logovaz otomobil dağıtım şirketinin müdürü olan Boris Berezovski ise, *Nezavisimaya gazeta*'yı (Bağımsız Gazete) ele geçirdi ve Ostankino televizyon kanalının (şimdiki adıyla Ort'un) hisselerinin büyük bir bölümünü satın aldı ve bunu, Ulusal Kredi Bankası, Stoliçnyi Bank, Gazprom ve haber ajansı Itar-Tass gibi şirketlerin hissedarlarıyla birlikte devlet başkanını ve "partinin gücü"nü desteklemek için kullandı. Gusinski, Berezovski ve diğer holding sahipleri, hep birlikte Devlet Başkanı Yeltsin'in 1996'da yeniden seçildiği seçim kampanyasına destek verdiler. Berezovski, bu desteğinin karşılığında, hükümette üst düzey bir görevle ödüllendirildi.[52]

1996'ya kadar, birkaç büyük holdingin, bu yolla piyasanın çoğuna tam anlamıyla hâkim olduğu ve hükümet yetkilileriyle ittifak içinde iş yaptığı bir şirket ekonomisi ortaya çıktı. İlginçtir ki, özelleştirmenin şefi Anatoli Çubays'ın etrafında toplanan bir dizi yatırımcı ve danışmandan oluşan yakın çevre aracılığıyla, girdilerini Rus ekonomisine kanalize eden uluslararası finans örgütleri, Rus iş dünyasının içine kapanık halini güçlendirdiler.[53] Rakipleri-

52 Lloyd, *Rebirth of a Nation*, 288, 303, 306-307; Mark Galeotti, *The Kremlin's Agenda: The New Russia and Its Armed Forces* (Coulsdon, U.K.: Jane's Intelligence Review, 1995). 37.

53 Janine Wedel, *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe* (Basingstoke: Macmillan, 1998), bölüm 4 ve 188-190.

ni kontrol etmek ve yabancıları dışarıda tutmak için, her holdingin önemli bir güce sahip silahlı güvenlik kuvvetleri vardı. Bundan yoksun olan küçük ya da orta ölçekli şirketler, bunun yerine kendilerini koruması için çetelere para yedirdiler. Bu çeteler, kendileriyle iş yapanları, paraları ödendiği sürece korudular; paraları ödenmediğinde ise onların mallarına zarar verdiler, işletmelerinin müdürlerini öldürdüler. Bu, şüpheli işletmecilerin ve Sovyet dönemi "kara" ekonominin yeraltındaki girişimcilerinin dünyası idi. Gazetelerde sık sık mafyanın işlediği cinayet haberleri yayınlanmaktaydı ve suçla karışık şiddet korkusu, Rus şehirlerinin sokaklarında gündelik yaşamın bir parçası haline gelmişti.[54]

Sürekli hale gelen bütçe açığını kapatmak için, hazine, oldukça cazip faiz oranlarına sahip, yurtiçinde ve dışında alıcı bulmakta hiç sıkıntı çekmeyen tahvil senetleri yayınladı. Bunlar, hükümetin ayakta kalmasına ve onun Uluslararası Para Fonu'nu (IMF), borçlarını vadesinde ödediğine ve ekonomik programını finansa etmek için cömert krediler hak ettiğini ikna etmesine yardım etti. Ancak Ağustos 1998'de özenerek hazırlanmış denge programı, kötü bir sonla noktalandı. Artan GKO yükümlülüklerini, çok büyük bir IMF kredisine rağmen yerine getirmeyen hükümet, Rusya'nın borçlarını ödeyemeyeceğini açıkladı. Bir gecede, Moskova'nın çoğu bankası teknik olarak iflas etti, "oligarkların" zenginliği keskin bir biçimde azaldı ve yeni orta sınıf, bütün tasarruflarını kaybetti. Gerçek ücretler, müteakip altı ay içinde yüzde kırk düştü; ruble bir önceki değerinin üçte biri kadar daha değer kaybetti ve fakirlik sınırı altında yaşayan insanların oranı, yüzde 20'den yüzde 35'e çıktı.[55]

Devalüasyon, Rusya'nın üreticilerine, suni ucuz fiyatlara sattıkları ithal yiyecek ve tüketim maddelerinin yerine, yerli mallar üretmeleri için bir şans verdi. Müteakip aylar içerisinde paketlerin ve kutuların üstünde yabancı isimler yerine, Rus isimleri görülmeye başlandı. Ağustos 1998'de, kısa dönem uluslararası kaynaklarla desteklenen "sabun köpüğü" ekonomi son buldu. Yerine çok daha sağlıklı bir ekonominin gelip gelmeyeceğini görmek için

54 Gustafson, *Capitalism Russian-Style*, bölüm 6.

55 *A.g.e.*, 104-107, 175.

beklemek gerekti. Pas tutan fabrikalardan miras kalan rant arayışları, çevre kirliliği ve sağlıksız ve genellikle orantısız biçimde nitelikli nüfus gibi öğeler, gelecek açısından oldukça cesaret kırıcı gözükmekteydi.

ÇEÇEN SORUNU

Devletin zayıflığı, "federasyonun tebaasına," ödeyecekleri vergi, alacakları sübvansiyonlar gibi birçok konuda kendi şartlarını müzakere etmek için çok daha büyük bir güç verdi. Fakat Çeçenistan'la ilgili sorun biraz farklıydı. Rusya'ya karşı iki yüzyıldan beri var olan güçlü nefret; ekonomik çöküş ve 1950'lerde ve sonrasında zorunlu göçle gittikleri yerlerden geri dönen Çeçenlerin İnguşya ile ortak bir cumhuriyette yaşamak zorunda kalmaları yüzünden duydukları hayal kırıklığı ve kızgınlıkla, çok daha kötü bir hal aldı.

1990'da Çeçen Halklarının Ulusal Kongresi, Çeçen-İnguş Yüksek Sovyeti'nden ayrıldı ve eski Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nin on beş bölgesi üzerinde hak iddia etti. Kasım 1990'da Kongre, bir Hava kuvvetleri generalini, Djokkar Dudayev'i başkanlığa seçti. Dudayev, Yüksek Sovyet'in meşruiyetine meydan okudu ve onu Eylül 1991'de kapattı. Sonra İnguşya'dan ayrı, bağımsız bir Çeçen devleti varmış gibi bu devlet için başkanlık seçimlerini ilan etti ve bu seçimleri oyların yüzde seksen beşini alarak kazandı.

Yeltsin, o ana dek Gorbaçev gibi farklı bir kişiliğe sahip olduğunu düşündüğü için Dudayev'i desteklemişti ancak Rusya'nın Sovyetler Birliği gibi olmasına izin vermemeye de kararlıydı. Bu nedenle, Dudayev'in davranışlarının anayasaya aykırı olduğunu açıkladı, acil durum ilan etti ve İçişleri Bakanlığı birliklerini, düzeni sağlaması için Çeçenistan'a gönderdi. Bu birlikler, kısa bir süre sonra Çeçen gerillalar tarafından çember içine alındılar. Aşağılanmış bir biçimde geri dönmelerine, ancak Rusya Yüksek Sovyet, Yeltsin'e karşı çıktıktan ve acil durum ilanını geçersiz kıldıktan sonra izin verildi. Bundan sonra Dudayev, Çeçenistan'daki Rus birliklerini kovdu ve geride bıraktıkları uçak, tank ve cephane gibi şeylere el koydu.

Bu olay, Rusya'nın yürütme araçlarının, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önceki gibi kötü bir durumda olduğunu gösterdi ve kısa bir süre sonra, Çeçenistan'a özgü olmayıp bütün bölgelerdeki sorunların çok daha yoğun bir türünü temsil eden, diğer birtakım faktörlerin etkisiyle, daha da karmaşık hale gelen bir çatışmaya neden oldu. Diğer bölgelere uyarlandığı zaman mecazi bir anlamı olan "klan" kelimesi, Çeçenistan bağlamında, özellikle köylerde ve biraz farklı bir biçimde kentlerde görülen, gerçek anlamda temel sosyal bir birimdi. Klan, ekonomik faaliyetlerin devletten hatta sadece Sovyet ya da Rus devletinden değil, Çeçen devletinden bile bağımsız olarak gelişebileceği güvenli bir ortam oluşturmuştu. Uyuşturucu ve silah ticareti için bir kanal; her türlü operasyonu finanse etmek amacıyla, cumhuriyetten geçen bir petrol boru hattının yönünün kolayca değiştirilmesi için gerekli araçları sağladı. Moskova'nın popüler dedikodu değirmeni, potansiyellerini biraz abartmış olsalar da, Çeçenlerin sadece Sovyet sonrası topraklarında değil, Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de birçok organize suçu kontrol ettiğine şüphe yoktu. Şubat 1993'te diplomatik pasaportlarla seyahat eden iki Çeçen, Azerbaycan'a füze satmalarını engellemek amacıyla İngiltere'de bazı Ermeniler tarafından öldürüldü.[56]

Klan ayrıca bir halk ordusunun çekirdeğini oluşturması açısından da önemliydi. Rusya'dan ayrılmak, Çeçenistan'ın petrol ve doğal gaz ticaretinin bozulmasına ve mafyanın kontrolüne geçmesine neden oldu. Bunun sonucunda işsiz kalan binlerce kişi, kısa bir süre önce Rusya'ya ait olan silahlarla donatılan ve ihtiyaç duyulduğunda göreve hazır, yarım gün ya da tam gün çalışan savaşçılara dönüştü.

Bunların da gösterdiği üzere, Çeçenistan gerçekten ciddi bir sorundu. Yeltsin iki yıl boyunca Dudayev'le istikrarsız bir biçimde anlaşmaya çalıştı fakat onunla kişisel olarak görüşmeyi reddetti ve isyancı cumhuriyeti, tam bağımsızlık dışında bir çözüme ikna edemedi. Sonunda Dudayev'i başka yollarla, Çeçenistan'ın içindeki klan mücadelelerinden istifade ederek ve onun düşmanlarını destekleyerek yerinden etmeye karar verdi. Bu, Rusya'nın sınırlarında

56 Galeotti, *The Kremlin's Agenda*, 67.

uyguladığı klasik politikaydı. Güz 1994'te (ki bu tarihe kadar Hazar Denizi üzerinden uluslararası bir petrol boru hattının geçmesine dair yapılan bir anlaşma, sorunu çok daha acil hale getirdi) Federal- Karşı-İstihbarat Servisi (FKİS), Dudayev karşıtı silahlı oluşumlar için gizli olarak tank, helikopter ve Kantemirov Muhafız Birliği'nden (komutanlarının haberi olmadan) "gönüllü" birlikler sağladı. Bu birlikler, Kasım'da başkent Grozni'ye yönelik bir saldırı başlattılar. Fakat bu saldırı başarısız oldu, Rus askerleri ele geçirildi ve bütün gizli operasyonlar, en aşağılayıcı biçimde açığa çıktı.

Bunun üzerine Yeltsin, Dudayev'in kendisini daha fazla aşağılamasına izin veremeyeceğine karar verdi ve Çeçenistan'ı işgal etti. Karar, her biri, korunması gereken çıkarlara sahip küçük bir grup kıdemli politikacı ve komutanlar tarafından verildi. Savunma Bakanı Pavel Graçev'in ilk başta bu işe gönülsüz olduğu fakat İçişleri Bakanı ve Karşı İstihbarat'ın gölgesinde kalmak istemediği için dahil olduğu ileri sürülmektedir. Karar genel olarak orduda büyük bir şaşkınlıkla karşılandı. Kıdemli subaylardan ikisi, Afganistan'daki son Sovyet Komutanı Boris Gromov ve o dönemde Moldova'daki 14. Ordu komutanı olan Aleksandr Lebed, savaşa karşı olduklarını açıkladılar. Diğer bazı komutanlar olaya biraz daha ihtiyatla yaklaştılar fakat birliklerinin dahil olmasına itiraz ettiler. Graçev, Sergey Stepaşin (FKİS'in başkanı) ve Viktor Erin (İçişleri Bakanı), müdahale için Kossaklardan, sınır birliklerinden, İçişleri Bakanlığı birliklerinden, yerel ve merkez ordu birimlerinden subayları böyle bir işe gönüllü olan, çoğu yeni ve neredeyse tamamen eğitimsiz erlerden oluşan bir ordu oluşturdular.

Sonuç, yine yenilgiydi. Kırk bin askerli bir Rus birliği, çoğu düzensiz birliklerden oluşan çok daha küçük bir Çeçen ordusuyla karşılaştı fakat Grozni'yi ele geçiremedi. Bundan sonra teçhizatları azalan ve moralleri bozulan Rus birlikleri, ülkenin kırsal kesimlerini özellikle gerilla savaşı için ideal bir konuma sahip daha çok dağlık güney kısmını asla kontrol altına alamadılar.

Çeçenler, Rusların aksine, Rus silahlarıyla harikalar yarattılar. Her şeyden önce savaşın cereyan ettiği bölge, onlar için tanıdık bir bölgeydi; ayrıca halktan destek aldılar ve klanlara özgü bir şeref duygusu ve ulusal bir düşmanı yenme isteğiyle hareket ettiler. İç-

te Dudayev'e yönelik muhalefet, savaş sırasında uçup gitti ve neredeyse bütün Çeçenler Rus işgalcileri atmak için birleştiler.[57]

Sonunda Yeltsin, ordu birliklerinin Çeçenleri yenemeyeceği gerçeğini kabul etmek zorunda kaldı. Bu dönemde ulusal güvenlik şefi olan Aleksandr Lebed'e Çeçen Genel Kurmay Başkanı Aslan Maşadov'la görüşmesi talimatını verdi. Bu görüşmenin sonunda, Ağustos 1996'da bir anlaşma imzalandı. Buna göre Rusya, birliklerini, cumhuriyetin statüsü konusunda beş yıllık bir moratoryum karşılığında Çeçenistan'dan çekmeyi kabul etti. Pratikte Çeçenistan, fiilen bağımsız oldu ve kendisini bir İslam cumhuriyetine dönüştürmeye girişti. Rusya, birkaç yıllığına ABD ile eşit bir süper güç olduğunu iddia ettikten sonra, kendisine bağlı küçük bir devletin kendisinden ayrılmasını önleyemediğini gösterdi.

Çeçen yenilgisi/fiyaskosu, hırslı bir politikacının eski SSCB'deki etnik-idari mantığını kullanarak, kendisine ait yarı suça bulaşmış bir yönetim kurabileceğini, "halkın lideri" olarak meşru olduğunu iddia edebileceğini ve Rusya'nın gücüne başarılı bir şekilde meydan okuyabileceğini gösterdi.

RUSYA VE KOMŞULARI

Ağustos 1991'deki başarısız darbenin hemen ardından Yeltsin, "Rus devletinin özgürlük ve demokrasiyi seçtiğini ve asla ne bir imparatorluk ne de küçük ya da büyük birader olmayacağını; kısa bir süre sonra, eşitler arasında bir eşit olacağını açıkladı."[58] Ancak gerçekte bu rolü hiçbir zaman tam olarak oynamadı; belki de oynayamadı. Artık bir imparatorluğun merkezi ve küresel bir süper güç değildi fakat hâlâ önemli bir bölgesel güce ve SSCB'nin çökmesiyle birlikte istikrarsızlığa itilmiş komşulara sahipti. En masum çıkarları, örneğin istikrarlı olma isteği bile, bu komşularını etkilemeye çalışmasını gerektirmekteydi. Rusya hâlâ istikrarlı bir "ulusal çıkarlar" kavramına ulaşamadığından ve zayıf bir hükü-

57 Anatol Lieven, *Chechnya: Tombstone of Russian Power* (New Haven: Yale University Press, 1998), bölüm 2-3; Çeçen savaşının geçmişi için bkz. Valery Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame* (Londra: Sage, 1997), bölüm 9-10.

58 Alıntının geçtiği eser, Lloyd, *Rebirth of a Nation*, 335.

met koordinasyonuna sahip olduğundan, bazı Rus kurumlarının, komşularıyla olan ilişkilerinde zaman zaman "nüfuzlarını" aşmaları kaçınılmazdı. Çoğu Rus; Minsk, Donetsk ve Pavlodar'ın şimdi yabancı ülkelerde olmasını kabul edemiyordu ve bu yüzden eski Sovyetler Birliği'ni ifade etmek için "dışarıdaki yakın" terimi kullanılmaya başlandı. İç ve dış politika arasındaki farklılık hâlâ tam olarak net değildi.

Bağımsız Devletler Topluluğu oluşturma fikri, Aralık 1991'de Minks'te ileri sürüldü ve ilk başta Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'dan oluştu; bu durum "Doğu Slavları"ndan müteşekkil bir Sovyet sonrası milliyetçiliğini ima ediyordu. Orta Asyalı liderler özellikle Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, öneriye hemen ve şiddetle karşı çıktı çünkü ona göre böyle bir yapı, nüfusunun hemen hepsi Ruslardan oluşan kuzey topraklarının yarısından çoğunu kaybetmesi demekti. Mevcut üyeler, topluluğa Kazakistan ve diğer Orta Asya ülkelerinin de katılmasını istediler. BDT, tutarlı ve mantıklı bir temelden yoksundu. Bazılarına göre, birlik, Sovyetler Birliği'nin, Baltık devletleri olmadan, barışçıl ve yavaş bir biçimde yeniden oluşturulmasıydı. Bazılarına göre ise en nihayet canlanan bir mekanizmaydı. Fakat gerçekte, bu fonksiyonlardan herhangi birini tutarlı bir biçimde yerine getirme kapasitesinden yoksun, yapıları nedeniyle çok gevşek ve dalgalı bir oluşumdu.

Her halükârda üyeleri kısa bir süre sonra çıkarlarının aynı olmaktan çok, farklı olduğunu anladılar. Merkezkaç hareketinin kendisini en güçlü biçimde hissettirdiği ülke, artık komşularına çok cüzi fiyatlarla petrol ve hammadde sağlamak veya onların sıkı bir para politikası izlemeksizin merkez bankalarınca basılan rublelerinin kendi rublesinin değerini düşürmesine izin vermek niyetinde olmayan Rusya'ydı. 1993'te ruble canlandı ve cumhuriyetler arasındaki eski Sovyet modeline göre devam eden ticaret, önemli ölçüde azaldı. Buna tepki olarak, diğer devletler, potansiyelleri ve coğrafi konumları elverdiğince dünyanın başka yerlerinde kârlı ticari iş birlikleri aramaya başladılar.

Üstelik bazı cumhuriyetlerde Rus karşıtı milliyetçilik, Rusya ile bağların zayıflamasında önemli bir rol oynadı. Bu, özellikle (bunun bir sonucu olarak BDT'nin dışında kalan) Baltık devletleri, ba-

tı Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve kısmen Azerbaycan için geçerliydi. Estonya ve Letonya'da (diğer bir ifadeyle Litvanya dışındaki Baltık ülkelerinde), 1940'tan önce bu cumhuriyetlerde yaşamış kişilere ve onların torunlarına otomatik olarak vatandaşlık verildi. Bu koşul, 1945'ten beri bu ülkeye göç etmiş çoğu Rus için geçerli olmayıp, onları oy kullanma ve memuriyet hakkından yoksun bıraktı; aynı zamanda onların özelleştirmeye katılımlarını zorlaştırdı. Ruslar daha iyi şartlar talep etmek için etkili bir şekilde seferber olamadılar ve Estonya ve Letonya'nın ayrımcılığı eleştirmesine rağmen Rusya Federasyonu, bu ülkelerde yaşayan Ruslara yardım edemedi. Bu koşullara rağmen, bazı Ruslar, Baltık devletlerinin büyüyen refah seviyesinden belli bir pay edinmekten memnundular.

Moldova'da ise Rusça konuşanlar, tam aksine kendilerini savundular. Moldova'nın SSCB'den bağımsızlığını kazanmasıyla ve Romanya'ya doğru yönelmesiyle birlikte Ruslar ve Ukraynalılar, Dinyester Nehri'nin sol yakasında "Trans-Dinyester Cumhuriyeti" adı verilen küçük bir devlet kurdular. Düzensiz Moldova birlikleri, 1992 baharında bu devlete saldırdılar ancak bölgede konuşlanan 14. Sovyet ordu birliklerinin savunmasıyla karşılaştılar. Haziran 1992'den itibaren bu ordunun komutanlığına, selefinden çok daha zeki olan General Aleksandr Lebed getirildi. Lebed, Rusya, Moldova ve Trans-Dinyester temsilcilerinden oluşan üçlü bir barış komisyonun gözetimi altında Trans-Dinyester bölgesine özerklik tanıyan bir ateşkes anlaşması yapılmasını sağladı.[59]

Ancak genel olarak milliyetçi duygular –harekete geçtiği zaman– Rusları değil, diğer komşu etnik grupları hedef aldı.

1991 sonunda Nagorni (Yukarı) Karabağ'daki çatışma, Sovyetler Birliği'nin ve daha sonra CSCE'NİN (Conference on Security and Co-operation in Europe/Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) bütün aracılık çabalarına rağmen, geniş çaplı bir savaşa dönüştü. Karabağ, her zaman Ermeni demokratik hareketinin başlıca odak noktası olmuştu ve savunma amaçlı milisler, zaman içerisinde esas amacı Karabağ'ı Azerbaycan'dan almak olan Ermeni or-

59 Neil Melvin, *Russians beyond Russia: The Politics of National Identity* (Londra: Royal Institute of International Affairs, 1995), 61-65.

dusunun birlikleri haline gelmişlerdi. 1993'te bu amaçlarını gerçekleştirdiler; ayrıca, Karabağ'ı Ermeni cumhuriyetinden ayıran ve Azerbaycan topraklarına sınırı olan koridoru ele geçirdiler. Bu operasyon sırasında, söylendiği gibi, Rusya'dan yardım alıp almadıkları kesin olmamakla birlikte, Ermeniler kendi topraklarında Rus üslerinin kurulmasına onay verdiler.

Abhazya 1990'da Gürcistan'dan ayrıldığını ilan etti ve 1992-93'te burada yaşayan Gürcülerin çoğu bölgeyi terk etti. Taraflar arasında savaş başladı ve Rus hükümeti içerisindeki görüş ayrılıklarını yansıtacak bir şekilde Rus savunma bakanlığı silahlarla ve uçaklarla Abhazya'yı desteklerken, Andrey Kozirev başkanlığındaki Dışişleri Bakanlığı, BM aracılığıyla uluslararası bir uzlaşma sağlamaya çalıştı. BM, bu çağrıya o kadar geç cevap verdi ki, gözlemcileri bölgeye ulaştığında savaş çoktan sona ermişti. Bu, uluslararası camianın Rus hükümetinin güvenlik meselelerini uluslararası hukuka tabi kılmak isteğine cevap vermek konusundaki başarısızlığına dikkat çekici bir örnektir. Rusya'nın desteğini tekrar kazanmak için Gürcistan BDT'ye katılmayı ve topraklarında Rus üslerine izin vermeyi kabul etti.

Tacikistan'da, bölgesel politik klanlar arasında iç savaş patlak verdi. Bu savaşta; eski komünist liderler, Hodjent ve Kuylab *oblast*larından destek alırken, muhalif gruplardan oluşan zayıf bir ittifak, Kurgan, Tyube *oblast*ında zemin buldu. Muhalif grubun dikkat çekici üyelerinden biri, sınırın öte yakasındaki Afganistan'dan silah ve savaşçı desteği alan İslami Rönesans Partisi idi. İslamcı kökten dinciliğin ve uyuşturucu kaçakçılığının tehlikesine dikkat çeken Rusya, sınırı kapatmak için bir BDT birliğine başkanlık etti ve savaşan taraflar kalıcı bir barış ararken, kendi kontrolünü kurmaya çalıştı.[60]

Üç durumda da Rusya'nın, sınırlarında ve onlara yakın, stratejik olarak hassas bölgelerde istikrarı sağlamak gibi meşru bir çıkarı ve uluslararası örgütlerin bu konuda etkisiz kaldığını ileri sür-

60 Muriel Atkin, "Tajikistan: Reform, Reaction and Civil War," Ian Bremmer ve Ray Taras, ed., *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 603-634; Ahmed Rashid, *The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?* (Londra: Zed Books, 1994), bölüm 7, 9.

mek hakkı vardı. Öte yandan Rusya'nın, bu sınır çatışmalarını, eski imparatorluğundaki askerî ve politik nüfuzunu hissettirmek ve stratejik güvenliği ve uluslararası rekabete neden olan yeni petrol kaynakları açısından önemli Kafkasya gibi bölgelerde etkisini yeniden sağlamak için kullandığı açıktı.

Ancak toprak için yapılan eski kör dövüş hız kesti. Beyaz Rusya Devlet Başkanı Aleksandr Lukaşenko'nun cumhuriyetini Rusya ile birleştirmek konusunda duyduğu heyecana rağmen, iki ülke arasındaki anlaşma Nisan 1997'de tam bir birlik sağlanamadan durdu çünkü Rusya'nın, Beyaz Rusya'nın yıkıma uğramış ekonomisini canlandırma yükünü üstlenmeye hiç niyeti yoktu. O da biliyordu ki, artık imparatorluğun bir bedeli vardı.

Benzer şekilde Rusya, Mayıs 1997'de Ukrayna ile iki ülkenin sınırlarının ihlal edilemeyeceğini belirten; Karadeniz donanması ile deniz üssünü bu iki ülke arasında paylaştıran bir dostluk anlaşması imzaladı. Rusya, ne Ukrayna toplumundan yeniden birlik için destek sağlamaya çalıştı, ne de kendisine tabi bir bölge olmak isteyen Kırım'daki ayrılıkçı hareketten istifade etmek yoluna gitti.

DIŞ POLİTİKA

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Rusya'yı paradoksal bir durumda bıraktı. Soğuk Savaş ve onunla birlikte gelen stratejik tehdit sona ermişti. Bununla birlikte ülkenin nüfusu yarı yarıya düşmüş; toprakları küçülmüş ve Orta Avrupa ülkeleriyle (Baltık üzerindeki Kaliningrad'daki küçük garip, kuşatılmış bir alan dışında) ortak bir sınırı kalmamıştı. Merkez açısından büyük bir öneme sahip olan ve hâkimiyetini kurmak için uğruna yüzyıllarca mücadele ettiği Kafkasya ve Baltık gibi bölgeler üzerindeki doğrudan kontrolü sona ermişti. ABD'ye eşit olduğunu iddia eden bir büyük devlet statüsünden, Brezilya veya Endonezya ile karşılaştırılabilecek ama hâlâ onlardan farklı olarak bir süper gücün mirasına ve nükleer silahlarına sahip, bölgesel bir Kuzey Avrasya gücü haline gelmişti.

Uluslararası ilişkilere yaklaşım da bu değişikliklere paralel olarak farklılıklar gösterdi. Gorbaçev'in ve Şevardnadze'nin devamı olan "Atlantikçiler" grubu, Rusya'nın güvenliğini, devam eden si-

lahsızlanma çabalarıyla ve Batı'yla ve sorunlara çözüm bulmak ve ekonomik gelişimi için gerekli yatırımları çekmek için uluslararası kurumlarla işbirliğine giderek sağlamaya çalıştılar. "Avrasyacılar" olarak bilinen gurup ise Batı'nın, Rusya'yı yeni bir koloni, hammadde tedarikçisi bir uç bölgesi olarak bünyesine almak ve eski Varşova Paktı ülkeleri (hatta SSCB'nin Rus olmayan cumhuriyetleri) üzerinde hâkimiyet kurmak niyetinde olduğuna inandılar. Avrasyacılar, Rusya'nın Batı yerine, ABD'nin ilişkilerinin soğuk olduğu Irak ve İran da dahil Asyalı güçlerle iyi ilişkiler geliştirmesini ve onun askerî olanlar da dahil her türlü aracı kullanarak "dışarıdaki yakınları" üzerindeki etkisini vurgulamasını tavsiye ettiler.

Rus dış politikası, erken bir dönemde "Atlantik'ten Avrasya" perspektifine kaymaya başladı. 1991'den 1996'ya kadar Dışişleri Bakanı olan Andrey Kozirev, güçlü Batı yanlısı bir politikaya eğilim gösterdi. 1992 yazının sonlarına doğru Yeltsin, kuzey yarımkürenin ötesiyle "işbirliği, güvenlik ve güvenden oluşan demokratik bir alan"dan bahsetmeye başladı.[61] Bu anlayışa paralel olarak Rusya, birliklerini orta Avrupa ve Baltık bölgesinden geri çekmek konusunda yapılan anlaşmalara tamamen uydu.

Fakat Sovyet politikacılarının demode ve "burjuva" olarak değerlendirdiği "ulusal çıkarlar," onların Rus haleflerini daha sağlam bir egoizme itti. Bunun dışında, batının ve uluslararası finans kurumlarının Rusya'ya yeterince yardım etmemesinden kaynaklanana hayal kırıklığı vardı. G7 devletleri, Rusya'yı G8 gibi politik görüşmelere katılması için davet ettiler ve 1992'de onun için 24 milyar dolarlık bir paket hazırladılar. Ancak bu paranın dağıtılması görevini, şartları çok daha katı olan ve büyük miktardaki paraların mafyaya benzeyen politikacılara ve dürüstlükten uzak işadamlarına aktarılması konusunda çok daha ihtiyatlı olan IMF'ye verdiler. Bu yüzden alınan kaynakların gerçek miktarı, beklenilenlerle karşılaştırıldığında oldukça azdı ve bu, Rusya'nın demokratik politikacılarını ülkenin orta ölçekli nükleer silahlar ve Orta Avrupa'da askerî varlık gibi haklarını temelsiz sözler karşılığında sattıkları suçlamalarıyla karşı karşıya bıraktı. Ekim 1992'de Yeltsin, "Rusya'nın bekleme odasına mahkûm edilmemesi gereken bir ül-

61 Lloyd, *Rebirth of a Nation*, 356.

ke" olduğu uyarısında bulundu.[62] Bu zirve karşıtlığı, Rusya'nın ticari ve finansal kurumlarının, çok daha küresel ve birbirine bağlı uluslararası bir ekonomiye dahil olmasının ne kadar zor olacağının ilk işaretiydi.

Batının, NATO'yu, Polonya'yı, Çek Cumhuriyeti'ni ve Macaristan'ı kapsayacak şekilde doğuya doğru genişletme politikası, demokratik politikacılar hatta milliyetçi ve komünist muhalifler arasında var olan batıya yönelik hayal kırıklığını güçlendirdi. Yine de Rusya'nın tepkisi, hiçbir şekilde aşırı veya ani değildi. 1994'te Rusya NATO'ya girişin bir tür sınırsız bekleme salonu olarak kabul edilen; işbirliğini, ortak eğitimi ve uluslararası barışa yönelik her türlü tehlike konusunda görüş alışverişini artırmayı amaçlayan Barış Ortaklığı'na katıldı. Mayıs 1997'de Yeltsin, NATO'nun genişlemesini kabul eden bir Rusya – NATO anlaşmasına imza attı; bunun karşılığında, NATO'nun merkezinde sürekli bir Rus varlığının bulunmasını, bütün önemli konularda Rusya'ya danışılmasını ve NATO'nun yeni üyelerinin topraklarına birlikler veya füzeler konuşlandırılmayacağını garanti etmesini sağladı.

Ancak 1999 baharında NATO, Kosova'daki Arnavutları "etnik soykırım"dan korumak amacıyla doğrudan bir BM kararı olmadan ve Rusya'nın itirazlarına rağmen Yugoslavya'ya müdahalede bulundu. Sırbistan'daki hava bombardımanı, NATO'nun genişlemesinden kaynaklı korkuları canlandırdı ve güçlendirdi. Çoğu Rus, NATO'yu belki ilk kez, başlıca düşmanları olarak görmeye başladılar ve Kosova savaşını, eski SSCB sınırları içerisinde daha sonra yapılması planlanan şeylerin bir provası olarak değerlendirdiler.

1999 güzünde Başbakan Vladimir Putin, NATO'ya karşı giderek artan bu memnuniyetsizlikten faydalanmaya başladı. Dağıstan köylerinin düzensiz Çeçen birlikleri tarafından ele geçirilmesine ve Rusya'da bazı apartmanlarda meydana gelen iki çok güçlü patlamaya tepki olarak, bu bölgedeki isyanın tamamen bastırılması ümidiyle, orduya Çeçenistan'ın yeniden işgali emrini verdi. Bu şekilde Rusya'nın büyük devlet statüsünün ve topraklarının hâkimiyeti kontrol etmekteki kararlılığının altını çizdi. Bu tavrı ona Rus halkı arasında büyük bir destek kazandırdı ve Aralık 1999'da-

62 *A.g.e.*

ki Duma seçim kampanyasında desteklediği birlik bloku için çok iyi sonuçlar doğurdu. Yeltsin, devlet başkanlığından normal süresinden altı ay önce istifa ederek Putin'in iktidarı ele geçirmesine ve Mart 2000'deki devlet başkanlığı seçimlerini kazanmasına zemin hazırladı.

YÜZYILIN DÖNEMECİNDE RUSYA

Rusya yeni binyıla, hâlâ kimliği hakkında çözümlenmemiş birtakım sorularla girdi. Geçmişinden miras kalan ve üstüne yapışıp kalmış bazı gölge kimlikler, ülkenin 21. yüzyıla uyumunu engellemekteydi. Bu kimlikler, beraberlerinde, bu kitapta ileri sürüldüğü gibi, Rus milliyetçiliği açısından, imparatorluk çerçevesi dışına asla çıkmayan, onu az gelişmiş ve bodur bırakan bazı temel sorular getirdiler. Sovyetler Birliği'nin yıkıntıları üzerinde bir Rus ulusdevleti inşa etmek, hiçbir şekilde otomatik bir süreç değildi. Ruslar kimdi? Devletlerinin uygun sınırları neydi? İhtiyaçlarına cevap verebilecek en iyi devlet hangisiydi? Bugün bu sorulardan yola çıkarak, Rus ulusunu geniş anlamıyla beş farklı biçimde tanımlamak mümkündür.

1. Kuzey Avrasya'da büyük çokuluslu bir devleti kuran ve devamını sağlayan bir imparatorluk: Bu, tarihte en sağlam temeli olan ve SSCB'ninkine benzer sınırlar ima eden bir görüştü.

2. Bir Doğu Slav ulusu: Bu, Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya arasında bir tür resmi birliğin kurulması demekti.

3. Etnik kökenleri veya o anki sivil statülerine bakmaksızın, Rusça konuşanlardan oluşan bir topluluk: Rusça konuşanlar çok fazla yere dağılmış olduklarından bu, sınırlardan bağımsız bir sivil statü kavramını ima etmekteydi.

4. Etnik kökenden bağımsız bir vatandaşlığın sağlandığı bir Rusya federasyonu.

5. Etnik Rusların ayrıcalıklı statüye sahip olduğu bir Rusya federasyonu.

Bugünün koşullarına en yakın tanımlama, dördüncüsüdür. Fakat pratikte bugünkü Rusya Federasyonu'nun, kendilerinin anladığı biçimiyle bir Rusya olduğunu kabul etmeye hazır çok az in-

san vardır. Beşinci Rusya, Rusların, jeopolitik sorunlarını çözümleyemedikleri zaman, sığınacakları bir Rusya idi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Ortodoks Kilisesi, sıradan Rus insanının ruhsal özgürlüğünden ve yeni milliyetçiliğinden faydalanmak ve oluşmakta olan Rus ulusu için bir odak noktası olarak hareket etmek için çok güçlü bir konuma sahip olabilirdi. Ancak pratikte, devletle uzun süreden beri devam eden ilişkisi ve Sovyet döneminden miras kalan gelişmemiş cemaat yaşamı, onun gelişimini engelledi. Diğer dinî hareketlerden, özellikle yabancı desteği alan ve en son bilgi teknolojisine sahip olan hareketlerden endişeli bir biçimde, Duma'dan, bazı rakipleriyle ilgili birtakım kısıtlamalar istedi ve elde etti. Rusları birleştirmek bir yana, kilisenin onları çok daha fazla bölebileceği tehlikesi ortaya çıktı.

Yüzyıllarca Kuzey Avrasya'nın tehlikeleri ve çekicilikleri arasında kalan Rusya, kaynaklarının etkili kullanımını, elindeki her türlü kaynağı genellikle yerel kişisel güç bağlantılarını uzun süreli kanunlar veya kurumlar yaratmadan kullanarak geliştirmek zorundaydı. Bu, şimdi etkinliğini kaybetmiş, fakat arkasında zayıflamış bir devlet ve kronik olarak potansiyelinin altında üretim yapan bir ekonomi bırakan bir gelenekti. Dünya ekonomileri içerisinde Rusya'nınki, küresel ağla bütünleşmesi en zor ekonomiydi. Çünkü az gelişmiş bir ülkenin özelliklerinin çoğuna sahip olduğu gibi, aynı zamanda büyük devlet statüsünü korumak için ağır sanayiye ve askerî yatırımlara orantısız biçimde yer vermiş bir ülkeydi.

Yine de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki on yıl boyunca, Rus toplumu belli bir istikrar elde etti. Ülkenin Ağustos 1998'deki temerrüde dayanma biçimi ve iddialara göre onun bir sonucu olarak çok daha güçlenen konumu, sağlam ve canlı sosyo-ekonomik kurumlarının hâlâ işler halde olduğunu gösterdi. Sovyetler Birliği Komünist Partisi ortadan kalktı fakat *nomenklatura* eliti ayakta kalmayı başardı ve genç insanlarla ve eski yeraltı/illegal ekonomiyle işbirliği yaparak kendisini yeni sosyal koşullara adapte etti. Aslında *nomenklatura* eliti, ikinci özgürleşme sürecini tamamladı: Kendisini 1950'lerde Stalin teröründen, 1990'larda ise SBKP, Gosplan ve KGB'den kurtardı. Halen, devletten çok düşük

bir fiyata elde ettiği ülke ekonomisinin çok önemli bir bölümünü doğrudan veya dolaylı olarak kontrol etmektedir.

Bunun sonucunda karşımıza, üyelerinin birbirlerine patron-müşteri ilişkisine benzer kişisel bağlarla ve anayasada öncelikli bir konuma sahip olan bir devlet başkanının otoritesi ile bağlı olduğu bir toplum çıkmaktadır. Siyasi partiler ve özel sosyal kurumlar bulunmakla birlikte, bunlar çok zayıf olup, ayakta kalmak için genellikle kişisel bağlara veya heyet başkanının otoritesine dayanmaktadırlar. İktidar, 1999-2000'de Yeltsin'den Putin'e, babadan oğula miras kalan bir yönetim tarzında geçti. Bu iktidar değişikliğine eşlik eden ikinci Çeçen savaşı, otoritesini göstermeye meraklı yeni bir kabile şefinin savaşı gibi yönetildi. Putin'in bu otoritesini, yeni finansal – endüstriyel –medya şirketlerini kontrol eden "oligarkları" ve kendi bölgelerini oldukça otoriter bir tarzda yöneten eyalet valilerini dize getirmek için kullanıp kullanmayacağı merak konusudur.

Aynı zamanda Rus halkı, kendini yönetenlere karşı çok az güven duymaktadır. Güven duyanlar da genellikle güçlü ve zengin kişilerden koruma sağlayanlardır. Geri kalanlar, bunu Sovyet döneminde olduğu gibi malların ve hizmetlerin değişimi yoluyla sağlamaya çalışmaktadır. Fakat bugün böylesi araçlar, her zaman işe yaramamaktadır. Para çok daha önemli hale gelirken, sağlık ve eğitim artık eskisi gibi ücretsiz olarak karşılanmamaktadır. Sonuç, halkın sağlığında ve ortalama yaşam süresinde keskin bir düşüştür.

Yine de bazı demokratik kurumların, Sovyetler Birliği sonrasında ortaya çıkan krizlere oldukça iyi direndiğini söyleyebiliriz. Gazeteler, radyo ve televizyonlar oligarşik sahiplerinin baskısı yüzünden tahrip edilmelerine rağmen, canlılıklarını korumaktadırlar. Aynı zamanda çeşitlilikleri, çok iyi bilgilenmek isteyen insanların aradıklarını bulmalarını sağlamaktadır. Parlamento ve yerel seçimler, hükümetin, iktidarı muhalefete barışçıl bir biçimde devrettiği henüz görülmemesine rağmen, politik yaşamın bir parçasını oluşturmaktadırlar. İki yasama birimi, çok başarılı olmamakla birlikte, zaman zaman hükümetin performansını eleştirebilen, gözlemleyen, kontrol eden, onun hazırlamış olduğu kanunları

reddeden veya değiştiren ve halkı ilgilendiren meselelere tam destek veren ciddi kurumlardır.

Şu an himaye ağları tarafından desteklenen güçlü bir devlet başkanlığının Rus toplumunun sürekli bir özelliği olduğunu veya kalıcı, demokratik, politik kurumların olgunlaşmasını sağlayacak geçici bir iskeleyi temsil ettiğini söylemek zordur.

Ciddi sorunları olmasına rağmen, Rusya'nın geleceğinin ümitsiz olduğunu söylemek doğru olmaz. Onun kendisine birçok anlamda engel teşkil eden paradoksal, jeopolitik konumu, bugün tam bir avantaja dönüşmüş bulunmaktadır. Yüzyıllardır ilk kez sınırları ötesinde ciddi bir stratejik tehditle karşı karşıya olmayan Rusya'nın, kaynaklarını ekonomisini sakat bırakacak biçimde sınırlarını savunmak için seferber etmesine gerek yoktur. Aynı zamanda 21. yüzyıl teknolojisi, dağınık ve birbirinden uzak doğal kaynaklarının kullanımını eskisinden çok daha kolay hale getirmektedir. 20. yüzyılın son on yılında, Sovyet uygulamalarının ve tavırlarının etkisi ve kötü liderlik gibi faktörler, bu avantajların kullanımını, hatta algılanmasını zorlaştırmıştır. Fakat daha sonra gelenler bunlardan faydalanmak için çok daha iyi bir konumda olacaklardır.

Yukarıda bahsedilen olasılık, özellikle Rusya'nın kültürel ve entelektüel yaşamının, devletin bu alanlarda yatırım yapmamasına rağmen devam eden canlılığı düşünülürse çok daha mümkün gözükmektedir.

Bilimi ve teknolojisi, son yıllarda erozyona uğramasına rağmen hâlâ uluslararası anlamda yüksek bir seviyededir. Belki de Rusya'nın Ruslar arasında kabul gören en yaygın imajı, ortak bir dil ve kültüre sahip, Rusça konuşan ve Puşkin, Tolstoy, Musorgski, Şoştakoviç, Repin ve Chagall gibi isimlerin kültürü ile yetişmiş bir ulus imajıdır. Sovyet eğitim sisteminin en önemli başarısı, bu mirasın sadece bir elitle sınırlı kalmamasıdır. Rus kültürü, hem içeride hem dışarıda yaygın bir çekiciliğe sahip, canlı, insancıl bir kültürdür. Üstelik kusursuz derecede Avrupalıdır ve Rusya'yı Avrupa'dan uzaklaştıran politik ve ekonomik eğilimlerin önüne geçmektedir.

Rusya, çok değişik biçimleri ile dünya tarihinin en büyük, mücadeleci devletlerinden bir tanesidir. Bu kitabın gösterdiği gibi çok

çaresiz, hatta bazıları şu anda olduğundan çok daha kötü görünen birçok durumla karşı karşıya kalmış ve hepsinden kurtulmayı, hatta bazı durumlarda daha da güçlenerek çıkmayı başarmıştır. Toplumu ve kültürü olağanüstü derecede esnektir. Fakat değişiklik yaratmak, geçmişinin değerlerini kurtarmak ve onları 21. yüzyıla uygun biçimde yeniden şekillendirmek için sıra dışı yeteneklere ve vizyona sahip devlet adamlarına ihtiyacı vardır.

Kronoloji

860	Rusların, Konstantinopolis'e kayıtlara geçen ilk seferleri
880-912	Novgorod ve Kiev'i birleştiren Prens Oleg'in yönetimi
911	Rusların, Konstantinopolis'e akınları ve Bizans imparatorundan ticaret ayrıcalıkları kazanmaları.
965	Prens Svyatoslav'ın Aşağı Volga bölgesinde Hazarları mağlup etmesi.
978-1015	Prens Vladimir dönemi. Kiev Ruslarının (988'de) Ortodoksluğu kabul etmesi.
1019-1054	Prens (Bilge) Yaroslav Dönemi
1054	Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki bölünme
1097	Rus Prensleri arasında Lyubeç Anlaşması'nın imzalanması
1103, 1111	Kiev Ruslarının Kıpçaklara karşı askerî başarılar kazanması
1113-1125	Prens Vladimir Monomah yönetimi
1136	Novgorod'da ilk *posadnik* (belediye) seçimi
1147	Moskova isminin kroniklerde ilk kez geçmesi
1157-1174	Suzdal-Vladimir'de Andrey Bogolyubski yönetimi
1165	Novgorod'un tam bir piskoposluk haline gelmesi
1169	Andrey Bogolyubski'nin Kiev'i zaptı
1199	Roman Mstislaviç'in Galiçya ve Volynya'yı birleştirmesi.

1201-1202	Riga'nın ve (daha sonra Titan şövalyeleri ile birleşen) Alman Kılıç Kuşananlar Örgütü'nün kuruluşu
1221-1264	Volinya'da Daniil yönetimi.
1223	Kalka Nehri Muharebesi
1236-1263	Novgorod'da Aleksandr Nevski yönetimi ve 1252'den itibaren Vladimir yönetimi.
1237-1242	Batu komutanlığındaki Moğol ordularının Rusya'nın çoğunluğunu ele geçirmesi Aşağı Volga bölgesindeki Saray'ın, Kıpçak Hanlığı'nın (Altın Ordu Devleti'nin) başkenti olması. Litvanya'da Mindaugas yönetimi.
1240-1242	Aleksandr Nevski'nin Neva'da İsveçlileri, Peypus Gölü yakınlarında Titan şövalyelerini mağlup etmesi.
1257-1258	Aleksandr Nevski'nin Novgorod'da Moğolların yardımıyla ciddi bir ayaklanmayı bastırması
1276-1303	Yeni Moskova prensliğinde Aleksandr Nevski'nin oğlu Daniil yönetimi
1299	Metropolitliğin Kiev'den Vladimir'e geçmesi
1303-1325	Moskova'da Yuri Daniloviç yönetimi
1316-1341	Litvanya'nın yönetimine Gediminas'ın gelmesi ve topraklarını güney ve doğuya doğru genişletmesi
1325-1341	Moskova'da, 1328'den itibaren Büyük Prens olarak hüküm süren I. İvan (Kalita) yönetimi.
1326	Metropolitliğin Vladimir'den Moskova'ya taşınması
1327	Tver'deki Moğol karşıtı isyanın Moskova Prensi I. İvan'ın yardımıyla bastırılması
1341-1353	Moskova'da I. Semen yönetimi.
1341-1377	Litvanya'da Algirdas yönetimi ve toprak genişlemesi.
1359	Kağan Berdi Bey'in suikastıyla birlikte Altın Ordu'nun dağılma sürecinin başlaması.
1359-1389	Moskova'da Dimitri (Donskoy) yönetimi.
1360-1370	Altın Ordu'da hanedan kavgaları
1362	Litvanya'nın Mavi Su Muharebesi'nde Altın Ordu'yu yenmesi
1377-1398	Litvanya'da Jogalya'nın iktidara gelmesi; Polonya prensesi Jadwiga ile evlenmesi (1386) ve Litvanya-Polonya birliğini başlatması

1380	8 Eylül: Kulikovo Muharebesi'nde Dmitri Donskoy'un Altın Ordu'nun mirasçılarından Mamay'ı mağlup etmesi
1382	Altın Ordu hanı Toktamış'ın Moskova'yı yerle bir etmesi.
1385-86	Polonya ve Litvanya arasında Krewo Birliği Anlaşması'nın imzalanması.
1389-1425	Moskova'da I. Vasili yönetimi
1391	Çağatay Hanlığı'ndan Timur'un (Tamerline), Toktamış'ı yenmesi ve Saray şehrini yağmalaması.
1392-1430	Litvanya'da Vitautas yönetimi
1398	Nijni Novgorod'un Moskova tarafından ilhak edilmesi
1399	Altın Ordu'nun, Vorskla Nehri Savaşı'nda Litvanya'yı mağlup etmesi.
1403-1404	Litvanya'nın Smolonsk'i işgal ve ilhak etmesi.
1410	Polonya-Litvanya ordusunun Tannenberg Muharebesi'nde Töton şövalyelerini yenmesi
1413	Horodlo Anlaşması'nın, Polonya ve Litvanya aristokratlarını birleştirmesi.
1425-1462	Hanedan üyeleri arasındaki iç savaşa tanıklık eden Moskova'daki II. Vasili yönetimi
1438-39	Ferrara-Floransa Konsili
1448	Floransa Konsili'ne muhalefet eden Yona'nın Moskova Metropoliti olduğunun tasdik edilmesi
1453	Bizans'a Osmanlı Türkleri tarafından son verilmesi
1462-1505	**III. İvan dönemi**
1471	Moskova'nın Novgorod'u yenmesi ve onu Litvanya ile yaptığı ittifakı iptale ve Moskova'ya vergi ödemeye zorlaması
1472	III. İvan'ın son Bizans imparatorunun yeğeni Zoe Paleologue ile evlenmesi
1478	Novgorod'un Moskova'nın hâkimiyetini kabul etmesi
1480	Altın Ordu'yla yapılan sonuçsuz bir savaştan sonra Moskova'nın Altın Ordu'nun hâkimiyetini reddetmesi
1480-1490	Altın Ordu'nun küçük hanlıklara bölünmesi
1485	Moskova'nın Tver'i ilhak etmesi
1497	Kanunname (*Sudebnik*)

1505-1533	III. Vasili dönemi
1510	Pskov'un Moskova tarafından ilhak edilmesi
1533-1584	**IV. İvan dönemi**
1533-1538	İvan'ın annesi Elena Glinskaya'nın yönetimi
1547	İvan'ın tahta çıkması ve çar ilan edilmesi
1549-1556	Uzlaşma Konsili'nin, Zemski Sobor'un (1550) Toplanması ve reform dönemi
1551	*Stoglavyi Sobor* (Kilise Konsili)
1552	Kazan Hanlığının fethi ve Rusya'ya ilhakı
1553	Beyaz Deniz'de gemisi batan Richard Chancellor'un Moskova'ya gelmesi; Rus-İngiliz ticaret ilişkilerinin başlaması
1556	Astrahan Hanlığı'nın fethi ve Rusya'ya ilhakı
1558-1582	Livonya Savaşı (Zemski Sobor'un savaşı görüşmek için 1556'da toplanması)
1564	*Havarilerin Hareketleri* isimli ilk basılı kitabın Moskova'da yayınlanması; Prens Andrey Kurbski'nin Litvanya'ya kaçması
1564-1572	Moskova'nın Opriçnina ve Zemşçina olarak ikiye ayrılması
1569	Polonya-Litvanya devletlerini birleştiren Lyublin Birliği anlaşmasının imzalanması
1570	Moskova'nın ceza vermek amacıyla düzenlediği sefer sonrasında Novgorod'da katliam yapması
1571	Kırım Tatarlarının Moskova'ya akını ve onu yağmalaması
1581	IV. İvan'ın tahtın vârisi olan en büyük oğlunu öldürmesi
1581	Köylülerin St. George Günü toprak sahiplerini terk etmesini yasaklayan birinci "yasak yılı:" İlk Slavca İncil'in yayınlanması
1584-1598	**I. Fyodor dönemi**
1589	Moskova Patrikliği'nin kurulması
1596	Grek Ortodoks Kilisesi'ni veya Polonya-Litvanya'daki Uniate Kilisesi'ni yaratan Brest Birliği
1598-1605	**Boris Godunov dönemi**
1604-1613	**Karışıklıklar Devri**
1605	Sahte Dmitri'nin Moskova'da tahta çıkması

1606	Dmitri'nin tahttan indirilmesi; Şuyski'nin tahta çıkarılması; Bolotnikov isyanı
1608	Diğer bir sahte Dmitri'nin, Moskova yakınlarındaki Tuşino'da çarlığını ilan etmesi
1610	Şuyski'nin görevden alınması: Polonya birliklerinin Moskova'yı işgali
1611-12	Minin ve Pojarski'nin ulusal bir milis kuvveti oluşturmaları ve Polonyalıları Moskova'nın dışına sürmeleri
1613	Zemski Sobor'un Mihail Romanov'u çar olarak seçmesi
1613-1645	**Mihail Fyodoroviç Dönemi**
1617	İsveç'le Stolbovo Anlaşması'nı imzalanması
1618	Polonya ile 14 yıl sürecek bir barış döneminin başlaması; Mihail'in babası Filaret Romanov'un Polonya esaretinden kurtulması, patrik seçilmesi ve babasının 1633'teki ölümüne kadar Mihail'in onunla birlikte iktidar olması
1632-1634	Polonya'ya karşı yapılan savaşta başarısız olunması
1632	Lena Nehri üzerinde Yakutsk'un kurulması
1637	Don Kossaklarının Azov'u ele geçirmesi
1639	İlk Kossakların Pasifik sahillerine ulaşması
1645-1676	**Aleksey Mihailoviç dönemi**
1648	Ohotsk körfezinde ilk Pasifik yerleşiminin oluşturulması; Moskova isyanları; Bodan Hmelnitski'nin Polonya karşıtı bir Kossak isyanına liderlik etmesi
1649	Zemski Sobor'un bir yasayı (*ulojenye*) kabul etmesi
1649-1652	Amur havzasındaki Habarov Seferi ve Çin birlikleriyle yaşanan ilk çarpışma
1652	Nikon'un patrik olması
1653	Nikon'un ayinlerle ve dinî metinlerle ilgili ilk reformları
1654-1667	Polonya ile savaş ve Andrusovo Anlaşması
1658	Nikon'un patriklikten istifa etmesi
1666-67	Kilise Konsili'nin ayinleri ve metinlerle ilgili reformları reddedenleri aforoz etmesi
1668-1676	Solovski Manastırı İsyanı

1670-71	Güneyde Stepan Razin'in liderliğinde büyük bir isyanın çıkması
1676-1682	Fyodor Alekseyeviç dönemi
1682-1725	(1696'ya kadar ülkeyi V. İvan ile ortaklaşa yöneten) I. Petro dönemi
1682	Moskova'da *streltsi* (silahşör) isyanı; *metsniçestvo*nun (akrabalık makamları) ilgası
1685	Moskova'da "Slav-Grek-Latin" Akademisi'nin açılması
1686	Polonya ile "sürekli barışın" sağlanması; Rusya'nın Kutsal İttifak'a katılması
1687, 1689	Golitsin'in komutanlığında Azov'u ele geçirmek için Kırım Hanlığı'na karşı düzenlenen ve başarısızlıkla sonuçlanan seferler
1689	Çin'le sınırları düzenleyen Nerçinsk Anlaşması'nın imzalanması; Çariçe Sofya'nın tahttan indirilmesi
1695-96	Azov'u ele geçirmek için iki sefer düzenlenmesi; ikincisinin başarıyla sonuçlanması
1697-98	Petro'nun "özel elçilik heyetinin" Kuzey Avrupa'nın çoğunu ziyaret etmesi
1698	*Streltsi*nin son isyanı ve ortadan kaldırılması
1700	Rus ordusunun Narva'da İsveç tarafından yenilgiye uğratılması
1703	Yeni başkent, St. Petersburg'un kurulması
1705	Vergi ödeyenlerin zorunlu olarak askerlik yapmaları sonucu sürekli bir ordunun oluşturulması
1708	Ukrayna Hetmanı-Kossak lideri-Mazepa'nın İsveç'e katılması; Don bölgesinde Bulavin isyanının başlaması
1709	İsveç ordusunun Poltava'da mağlup edilmesi
1711	Senatonun kurulması
1718	Kolejlerin kurulması
1721	Patrikliğin ilgası ve Ruhani Kolej, daha sonra Kutsal Sinod'un kurulması; Nustadt Antlaşması'yla Büyük Kuzey Savaşı'nın son bulması ve Rusya'nın Baltık eyaletlerini kazanması
1722	Derece Tablosu'nun kurulması; Ukrayna'nın bağımsızlığını ve seçimle başa gelen Hetmanlığını kaybetmesi.

1723	Kelle vergisinin başlaması
1725-1727	**I. Katerina dönemi**
1725-1727	Bering Keşif heyetinin, Sibirya'yı Alaska'dan ayıran boğazları keşfi.
1726	Bilimler Akademisi'nin açılışı
1727-1730	**II. Petro dönemi**
1730-1740	**Anna dönemi**
1730	Tahta çıkışında Anna'nın önce saraydaki güçlü gruplar tarafından sunulan "şartları" kabul etmesi, sonra onları reddetmesi
1731	Küçük Ordu Kazaklarının Rus hakimiyetini kabul etmesi.
1736	Münnich liderliğinde Kırım Tatarlarına karşı düzenlenen seferin başarısız olması.
1740-1741	**IV. İvan dönemi**
1741-1761	**Elizabeth dönemi**
1753	Dahili gümrük vergilerinin kaldırılması.
1754	Petr Şuvalov başkanlığında ilk yasama komisyonunun kurulması.
1755	Moskova Üniversitesi'nin kurulması.
1756-1763	Yedi Yıl Savaşları
1761-1762	**III. Petro dönemi**
1762	Aristokrasinin zorunlu devlet hizmetine son verilmesi.
1762-1764	Kilise topraklarının ve mülkiyetinin devletleştirilmesi.
1762-1796	**II. Katerina dönemi**
1765	Serbest Ekonomi Topluluğu'nun kurulması
1767-1768	Anayasa Komisyonun kurulması
1768-1774	Küçük Kaynarca Antlaşması'yla biten Osmanlı-Rus Savaşı
1769	Kağıt paranın (*assignaty*) kullanılmaya başlanması
1772, 1793, 1795	Polonya'nın paylaşımı
1773-1775	Pugaçev İsyanı
1775	Eyalet yönetiminde reform: Guberni ve Uyezdy'nin kurulması
1783	Rus Akademisi'nin kurulması; Gürcistan'ın Rus himayesine girmesi, Rusya'nın Kırım'ı ilhakı

1785	Şeyh Mansur'un "cihat" ilan etmesi ve Kuzey Kafkasya halklarına Rus işgalcileri topraklarından atmaları için çağrıda bulunması; aristokratlar hakkında kanun; şehirler hakkında kanun
1786	Ulusal Eğitim Yasası'nın başlangıcı
1787-1791	Yaş Antlaşması'yla sonlanan Osmanlı-Rus Savaşı
1791	Yahudi gettolarının kurulması
1792	Odessa şehrinin kurulması
1796-1801	**Paul (Pavel) Dönemi**
1797	Serflerin angarya işlerinin haftada üç günle sınırlandırılması ve pazar günleri çalışmalarının yasaklanması
1801-1825	**I. Aleksandr dönemi**
1801	Rusya'nın Gürcistan'ı ilhakı
1802	Kolejler yerine bakanlıkların kurulması
1804-1813	İran-Rus Savaşı
1805-1807	Tilsit Anlaşması'yla son bulan ve Fransa'ya karşı yapılan 3. Koalisyon Savaşı
1806-1809	Bükreş Anlaşması'yla son bulan Osmanlı-Rus Savaşı; Rusya'nın bu anlaşma ile Besarabya'yı ele geçirmesi
1808-1809	Finlandiya'nın ilhakı ve Finlandiya Büyük Dükalığı'nın kurulmasıyla son bulan İsveç-Rus Savaşı
1810	Devlet Konseyi'nin kurulması
1812	Napolyon ordusunun Rusya'yı işgal etmesi, yenilgiye uğraması ve ülkeden atılması
1815	Viyana Kongresi; Kutsal İttifak'ın kurulması; Rus yönetimi altında Polonya Krallık Kongresi'nin oluşturulması
1816	Birleşik Dinî İşler Bakanlığı'nın oluşturulması; Kurtuluş Birliği'nin (Dekambrist ayaklanmasına yol açan gizli örgütlerden ilki) kurulması
1818	Yeni Ahit'in modern Rusçada basılması
1822	Bütün gizli toplulukların ve mason localarının yasaklanması
1824	Golitsyn'un azli ve Kutsal Sinod'un yeniden kurulması
1825	Dekambrist İsyanı

1825-1855	I. Nikolay dönemi
1826-1828	Türkmen Çayı Anlaşması ile son bulan İran-Rusya Savaşı
1827-1829	Edirne Anlaşması ile son bulan Osmanlı-Rus Savaşı
1830-1831	Polonya (Leh) isyanı
1832	Yeni bir kanunnamenin yayınlanması
1833	Puşkin'in *Evgeni Onegin* isimli eserinin yayınlanması
1836	Çadayev'in "İlk Felsefi Mektubu"nun yayınlanması; Puşkin'in *Sovremennik* adlı dergisinin yayına başlaması
1842	Gogol'ün *Ölü Canlar*'ının ilk bölümünün yayınlanması
1845	Rus Coğrafya Topluluğu'nun kurulması
1846	Rus Kroniklerinin Tam Koleksiyonu'nun yayınına başlanması
1851	St. Petersburg-Moskova demiryolu hattının tamamlanması
1853-1856	Paris Anlaşmasıyla son bulan Kırım Savaşı
1855-1881	**II. Aleksandr dönemi**
1857	Rus Demiryolları Topluluğu'nun kurulması
1858	Rus-Çin sınırını düzenleyen Aygun Anlaşması'nın imzalanması
1859	Kuzey Kafkasya Direniş Hareketi lideri Şeyh Şamil'in yakalanması
1860	Devlet Bankası'nın kurulması
1861	Serfliğin ilgası
1863	Üniversite Kanunu
1863-1864	Polonya isyanı
1864	*Zemstvo*ların (yerel meclis) kurulması; yargı reformu; ilk ve ortaöğretim kanunları
1865	Yeni sansür düzenlemeleri
1865-1869	Tolstoy'un *Savaş ve Barış* isimli romanının yayınlanması
1865-1876	Rusya'nın Hokand ve Hiva hanlıklarını ve Buhara Emirliği'ni fethi
1866	Karakozov'un çara suikast girişiminde bulunması; *Sovremennik* dergisinin kapatılması
1870	Belediye yönetiminde reform

1871	Paris Anlaşması'nın Karadeniz'le ilgili maddelerinin iptali
1873	Üç İmparator Ligi
1873-1874	"Halka Gitmek" hareketinin en yoğun dönemi
1874	Zorunlu askerlik uygulamasının başlaması; Musorgski'nin *Boris Godunav* isimli eserinin ilk gösterimi
1875-1876	Bosna Hersek ve Bulgaristan'da Osmanlı yönetimine karşı isyanların başlaması
1876	Zemlya i Volya'nın kurulması; Çaykovski'nin *Kuğu Gölü*'nün ilk gösterimi
1877-1878	Berlin Kongresi'nde değiştirilen Ayastefanos Anlaşması ile son bulan Osmanlı-Rus Savaşı
1878	Vera Zasuliç olayı
1879	Narodnaya Volya'nın kurulması
1879-1880	Dostoyevski'nin *Karamazov Kardeşleri*'nin yayınlanması
1880	General Loris-Melikov başkanlığında Yüksek İdare Komitesi'nin kurulması
1881	II. Aleksandr'ın suikastla öldürülmesi
1881-1894	**III. Aleksandr dönemi**
1881	Ohrana'nın kurulması; "Geçici Düzenlemeler" ile birçok eyaletin olağanüstü hal yönetimi altına girmesi
1882	Mayıs Kanunları'nda Yahudi karşıtı ayrımcılığa yer verilmesi
1884	Yeni Üniversite Kanunu; *Oteçestvennye Zapiski*'nin kapatılması
1889	*Zemskie Naçalniki*'nin (Toprak Komutanları) başlangıcı
1891-1892	Volga havzasında kıtlık ve ardından kolera salgınının baş göstermesi
1891-1894	Fransız-Rus ittifakının kurulması
1894-1917	**II. Nikolay dönemi**
1898	Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) kurulması; *Mir İskusstva* dergisinin ilk sayısının yayınlanması
1899	Finlandiya hakkında imparatorluk bildirisinin yayınlanması; Bobrikov'un genel vali olarak atanması

1901	Sosyalist Devrimci Parti'nin ve Zubatov polis sendikalarının kurulması
1903	Özgürlük Birliği'nin kurulması; Trans-Sibirya demiryolunun tamamlanması
1904	Pleve'nin suikastla öldürülmesi
1904-1905	Portsmouth Anlaşması'yla son bulan Japon-Rus Savaşı
1905	Ocak: St. Petersburg'da Kanlı Pazar katliamı Mayıs: İvanovo-Voznesenk'te ilk Sovyet İşçi Vekilleri'nin kurulması Ağustos: Rusya Müslüman Ligi'nin kurulması Ekim Bildirisi; Bakanlar Kurulu'nun oluşturulması; Odessa'da büyük bir Yahudi karşıtı pogromun ortaya çıkması Aralık: St. Petersburg Sovyet üyelerinin tutuklanması; Moskova'da işçi isyanları
1906	Ocak: Ortodoks Kilisesi reformu için ilk ön-Uzlaşı Komisyonu'nun atanması Mart: Meslek örgütlerinin ve sendikaların yasallaştırılması Nisan: Birinci Duma'nın toplanması Temmuz: Birinci Duma'nın feshi; Vyborg Bildirisi; Stolypin'in başbakan olarak atanması Ağustos: Stolypin'e suikast girişimi; dar yetkili askerî mahkemelerin kurulması Kasım: Stolypin tarafından toprak reformunun başlatılması
1907	Şubat: İkinci Duma'nın toplanması Haziran: İkinci Duma'nın feshi; yeni seçim kanunu Kasım: Üçüncü Duma'nın toplanması
1908	Azef'in ajan olduğunun anlaşılması; Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhakı
1909	*Vehi*'nin yayınlanması
1911	Üniversitede öğrenci olayları; Batı Zemstvo krizi; Stolypin'in suikastla öldürülmesi
1912	Dördüncü Duma'nın toplanması; Birinci Balkan Savaşı

1913	Romanov hanedanının 3. asır kutlamaları; İkinci Balkan Savaşı; Stravinski'nin *Bahar Ayini*'nin Paris'teki ilk gösterimi
1914	Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması; Tannenberg yenilgisi
1915	Mayıs: Galiçya yenilgisi Temmuz: Zemgor'un kurulması Temmuz-Ağustos: Rusya'nın Polonya'yı kaybetmesi Ağustos-Eylül: İlerici Blok'un kurulması; bir İlerici Blok hükümetinin kurulmasına yönelik başarısız bir girişim; Nikolay'ın ordu komutanlığını ele alması
1916	Mayıs-Temmuz: Galiçya'da Brusilov taarruzu Aralık: Rasputin'in öldürülmesi
1917	Şubat: Petrograd isyanı; Petrograd Sovyeti'nin kurulması Mart: II. Nikolay'ın tahtı bırakması; geçici hükümetin kurulması; 1 Numaralı Emir'in yayınlanması Nisan: Lenin'in Rusya'ya dönmesi; Milyukov'un bildirisi üzerine gösterilerin başlaması Haziran: İlk Rus-Sovyet Kongresi; Ukrayna Rada'sının Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan etmesi; Galiçya'da Kerenski taarruzu Temmuz: Petrograd'da "Temmuz Günleri"; Kerenski'nin başbakan olması Ağustos: Kornilov olayı Ağustos-Kasım: Ortodoks Kilisesi Konsili'nin Moskova'da toplanması, Patrikliği yeniden tesisi ve Tihon'u patrik seçmesi Ekim: Bolşeviklerin sovyetler adına iktidarı ele geçirmesi; II. Rus Sovyetleri Kongresi Aralık: Alman cephesinde ateşkes ilan edilmesi; Finlandiya'nın bağımsızlık ilanı
1918	Ocak: Temsilciler Meclisi'nin feshi; Ukrayna Rada'sının bağımsızlık ilanı Mart: Brest-Litovsk Anlaşması Mayıs: Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlık ilanı; Çek lejyonunun Sovyet yönetimine karşı isyan etmesi

	Haziran: Samara ve Omsk'ta Bolşevik karşıtı hükümetlerin kurulması
	Temmuz: Beşinci Rus Sovyetleri Kongresi'nin ilk Sovyet anayasasını onaylaması; imparatorluk ailesinin Ekaterinburg'da öldürülmesi
	Ağustos: Beyaz Ordu'nun Kazan'ı ele geçirmesi
	Eylül: Kızıl Terör'ün ilanı
	Kasım: Omsk'da Kolçak'ın iktidarı ele geçirmesi
1919	Mart: Komintern'in Birinci Kongresi; Komünist Parti'nin Sekizinci Kongresi'nin Politbüro ve Orgbüro'yu kurması
	Mayıs-Ekim: Denikin'in liderliğinde güneyde, Yudeniç'in liderliğinde Baltık bölgesindeki başlıca Beyaz taarruzları
	Ekim-Ocak 1920: Kızılların karşı taarruzlarının Denikin ve Yudeniç'i mağlup etmesi
1920	Nisan: Polonya'nın Sovyet Rusya'yı işgali; Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin başlaması
	Haziran-Ağustos: Kızıl Ordu'nun Polonyalıları püskürtmesi, Polonya'yı işgali ve Varşova'yı ele geçirme girişiminin başarısız olması
	Ağustos: Komintern'in İkinci Kongresi'nin "21 İlke"yi kabulü
	Ekim: Polonya-Sovyet ateşkes anlaşması
	Kasım: Ermenistan'da Sovyet iktidarının başlaması
	Aralık: Merkez Komite'nin Proletkulta dair direktifi
1921	Şubat: Gosplan'ın kurulması; Gürcistan'da Sovyet iktidarının başlaması
	Şubat-Mart: Petrograd'da genel bir grev; Kronstadt'da bir isyanın başlaması
	Mart-Mayıs: Onuncu Komünist Parti Kongresi'nin hizipleri yasaklaması, Yeni Ekonomi Politikası'nın ilanı
1921-1922	Volga havzasında kıtlık
1922	Şubat: Kıtlık yardım kampanyası için kilisenin mallarına el konulmasına yetki veren bildirinin yayınlanması
	Mart-Nisan: On Birinci Komünist Parti Kongresi'nde Stalin'in parti genel sekreteri olması

	Nisan: Rapallo Anlaşması; Patrik Tikon'un ev hapsine mahkûm edilmesi
	Mayıs: Lenin'in ilk kalp krizi
	Ağustos: Enver Paşa'nın yakalanması
	Aralık: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulması
1923	"Makas Krizi"; Yaşayan Kilise'nin birinci konsili; Patrik Tikon'un serbest bırakılması
1924	Lenin'in ölümü
1925	Troçki'nin savaş komiserliğinden istifası; On Dördüncü Parti Kongresi'nin "Tek Ülkede Sosyalizm" doktrini kabulü; Ateistler/Tanrısızlar Ligi'nin kurulması
1926	Troçki'nin Politbüro'dan atılması; yeni Aile Kanunu
1927	Nisan: Çin komünistlerinin Şanghay'da Komintang tarafından katli
	Aralık: On Beşinci Parti Kongresi'nin "Troçkiciler"i ve "Zinovyevciler"i partiden atması ve tarımın kolektifleştirilmesine karar vermesi
1928	Mayıs: Şakti Mahkemesi
	Ekim: Birinci Beş Yıllık Plan'ın başlaması
1929	Tarımın zorla kolektifleştirilmesinin ve Kulak karşıtı kampanyanın başlaması; Sağ Muhalefetin mağlup edilmesi ve Buharin'in Politbüro'dan atılması
1930	Stalin'in "Zafer Sarhoşu" makalesinin *Pravda*'da yayınlanması
	Nisan: Mayakovski'nin intiharı; OGPU başkanlığında Gulag idaresinin kurulması
1932	Nisan: Merkez Komitesi kararı ile bütün edebi grupların kapatılması ve Sovyet Yazarlar Birliği'nin kurulması
	Ekim: Dneproges Hidroelektrik Santrali'nin açılması
	Kasım: Stalin'in eşi Nadejda Alliluyeva'nın intiharı
	Aralık: Dahili pasaport ve *propiska* uygulamasının başlaması
1932-1934	Büyük kıtlık. Özellikle Ukrayna, Kuban, Volga havzası ve Batı Sibirya'da
1933-1937	İkinci Beş Yıllık Plan

1934	Ocak: On Yedinci Komünist Parti Kongresi
	Temmuz: OGPU'nun güvenlik fonksiyonlarının NKVD'ye devri
	Ağustos: Sovyet Yazarlar Birliği'nin Birinci Kongresi
	Eylül: SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ne kabulü
	Aralık: Kirov'un suikastla öldürülmesi
1935	Örnek kolektif çiftlik kanunu: "Stahanov" tarzı iş uygulamasının başlangıcı
1936	Ocak: Parti kartlarının değişiminin emredilmesi; Şostakoviç'in *Mtsenk'li Lady Macbeth* isimli eserinin *Pravda*'da kınanması
	Haziran: Kürtaja ve boşanmaya sınırlamalar getiren yeni aile kanunu
	Ağustos: Zinovyev, Kamenev ve diğerlerinin göstermelik mahkemeleri; Tomski'nin intiharı
	Eylül: Yejov'un NKVD'nin başkanlığına getirilmesi
	Aralık: "Stalin Anayasası"nın başlangıcı
1937	Ocak: Radek, Pyatakov ve diğerlerinin göstermelik mahkemeleri
	Şubat: Ordjonikidze'nin intiharı
	Haziran: Aralarında Tukaçevski'nin de bulunduğu sekiz askerî liderin tutuklanması
1938	Mart: Buharin, Rikov ve diğerlerinin göstermelik mahkemeleri; Rus olmayanlara ait bütün okullarda Rusça öğretiminin zorunlu kılınması
	Ekim: Stalin'in *SBKP (Bolşevik) Tarihi Kısa Ders* isimli eserinin yayımlanması
	Aralık: Beriya'nın Yejov'un yerine NKVD başkanlığına getirilmesi
1939	Ağustos: Nazi-Sovyet Paktı; Kızıl Ordu'nun Japonları Moğolistan'da Halkin-Gol'de mağlup etmesi
	Eylül: Kızıl Ordu'nun Doğu Polonya'yı (Batı Belarusya ve Batı Ukrayna) işgali.
	Kasım: Kızıl Ordu'nun Finlandiya'yı işgali
1940	Mart: Finlandiya ile barış anlaşmasının imzalanması
	Haziran: Baltık devletlerinin ve Besarabya'nın ilhakı; işe mazeretsiz devamsızlığın bir suç olarak kabul edilmesi.

	Ağustos: Troçki'nin Meksika'da suikastla öldürülmesi
	Ekim: Liselerin ve yükseköğretimin ücretli hale gelmesi
1941	22 Haziran: Alman ordusunun SSCB'yi işgali
	Eylül: Leningrad kuşatmasının başlangıcı; Kiev'in düşüşü; ABD ve İngiltere'nin SSCB'ye savaş malzemesi göndermeye karar vermesi
	Ekim: Moskova'nın Alman ordusu tarafından tehdit edilmesi ve kısmen boşaltılması
	Aralık 1941-Ocak 1942: Alman Ordusu'nun Moskova'dan atılması
1942	Mayıs-Haziran: SSCB, ABD ve İngiltere'nin Atlantik Bildirisi temelinde ittifak anlaşması imzalaması
	Haziran: Alman Ordusu'nun Ukrayna'da taarruza geçmesi
	Ağustos 1942-Şubat 1943: Stalingrad Muharebesi
	Ekim: Ordudaki politik komiserlerin düşüşü
	Kasım: Uranüs Operasyonu'nun Stalingrad'daki Alman Altıncı Ordusu'nu kuşatması
1943	Mayıs: Komintern'in feshi
	Temmuz: Kursk Savaşı
	Eylül: Stalin'in Metropolit Sergey'i kabul etmesi ve bir kilise konsilinin toplanmasına izin vermesi
	Kasım: Stalin, Roosevelt ve Churcill'in Tahran Konferansı için bir araya gelmesi
1943-1944	Kuzey Kafkasya ve Kırım'daki halkların zorunlu göçe tabi tutulması
1944	Ağustos-Ekim: Varşova Ayaklanması
1945	Şubat: Yalta Konferansı; Kilise Konsili'nin Aleksi'yi patrik seçmesi
	9 Mayıs: Alman ordusunun kayıtsız şartsız teslim olması
	Temmuz-Ağustos: Postdam Konferansı
1946	Ağustos: Merkez Komite'nin Ahmatova ve Zoşçenko'yı suçlayan bir ifadesi
	Eylül: "Kolhoz Kanunu"nu ihlal edenleri tasfiye etmeye yönelik önlemlerle ilgili bildiri
1946-1947	Ukrayna'da kıtlık

1947	ABD'nin Marshall Planı'nın başlangıcı; Kominform'un kurulması; para reformu
1948	Ocak: Antifaşist Yahudi Komitesi'nin başkanı Mihoels'in öldürülmesi
	Şubat: Merkez Komite'nin "Müzikte Bozulma Eğilimlerini" eleştiren bildirisi; Prag darbesinin Orta ve Doğu Avrupa'daki komünist hâkimiyetini tamamlaması
	Haziran 1948-Mayıs 1949: Berlin ambargosu
	Haziran: Kominform'un Yugoslavya'yı üyelikten çıkarması
	Ağustos: Lysenko'nun Tarım Akademisi'ndeki başarısı
	Kasım: Antifaşist Yahudi Komitesi'nin feshi
1949	Leningrad'da büyük tasfiye
	Ocak: Komekon'un (Comecon) kurulması
	Nisan: NATO'nun kurulması
	Ağustos: İlk Sovyet atom bombasının başarılı bir şekilde denenmesi
1950	Kore Savaşı'nın başlaması; Stalin'in Pravda'da dilbilimi hakkında bir makalesinin yayımlanması
1953	Ocak: "Doktorlar Komplosu"nun açığa çıkarıldığının ilan edilmesi
	5 Mart: Stalin'in ölümü
	Haziran: Beriya'nın tutuklanması
	Temmuz: Kore Savaşı'nı bitiren ateşkes anlaşmasının imzalanması
	Yazı: Kruşçev'in SBKP'nin birinci sekreterliğine getirilmesi
1954	Şubat: "Bakire Topraklar" kampanyasının başlangıcı
	Mart: Güvenlik hizmetlerinin reforme edilmesi ve KGB olarak yeniden kurulması
	Haziran-Temmuz: Kengir Çalışma Kampı'nda isyan
1955	Varşova Paktı'nın kurulması; İlya Erenburg tarafından *Buzların Çözülüşü* isimli eserin yayımlanması
1956	Şubat: Kruşçev'in Yirminci Komünist Parti Kongresi'ndeki "Gizli Konuşma"sı
	Nisan: Kominform'un feshi

	Haziran: Yüksek ve ortaöğrenim için ücret alımına son verilmesi Ekim: Gomulka'nın Polonya Birleşik İşçi Partisi'nin birinci sekreterliğine seçilmesi Ekim-Kasım: Macaristan'daki ayaklanmanın Sovyet askerî müdahelesiyle bastırılması
1957	Haziran: Merkez Komite'nin Kruşçev'i "parti karşıtı bir grub"a karşı desteklemesi Ekim: İlk uzay mekiğinin ("Sputnik") fırlatılması; Jukov'un savunma bakanlığından azli Kasım: Pasternak'ın *Doktor Jivago*'sunun İtalya'da yayımlanması
1958	Tvardovski'nin *Novyi Mir*'in başeditörü olarak geri dönmesi; Pasternak'ın Nobel edebiyat ödülünü kazanması; yeni bir ceza kanunun uygulamaya konması; önerilen eğitim reformlarının yayımlanması; Kruşçev'in Berlin'in özgür, silahsız bir şehir olmasını önermesi
1959	Kruşçev'in ABD'ye ziyareti, mısır yetiştirme kampanyasını başlatması
1959-1960	SSCB'nin Çin'le olan bütün nükleer işbirliğine son vermesi ve oradaki teknisyenlerini ve uzmanlarını geri çağırması
1960-1961	*Sovnarkozy*'nin kurulması
1961	Nisan: Yuri Gagarin'le insanoğlunun uzaya ilk yolculuğu Temmuz: Kilise Konsili'nin, köylerdeki kiliseler üzerindeki kontrolün azaltıldığını açıklaması Ağustos: Berlin sınır bölgelerinin kapatılması ve Berlin Duvarı'nın inşası
1962	Haziran: Novaçerkassk'ta işçi ayaklanmaları Ekim: Küba füze krizi; Yirmi İkinci Komünist Parti Kongresi'nin yeni programı ve Stalin'in, Lenin Mozalesi'nden kaldırılması Kasım: Soljenitsin'in *İvan Denisoviç'in Bir Günü* isimli eserinin *Novyi Mir*'de yayınlanması; SBKP'nin sanayi ve tarım sektörlerinin ayrılması

1963	"Bakire Topraklar"da erozyon ve başka yerlerdeki düşük üretimin ciddi tarımsal krize neden olması; nükleer denemeleri yasaklayan anlaşmanın imzalanması
1964	Kruşçev'in düşüşü; Brejnev'in SBKP'nin birinci sekreteri olması
1965	Mart: Merkez Komitesi'nin tarım reformlarını onaylaması Nisan: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenileri katlinin Erivan'da gösterilerle anılması Eylül: Merkez Komite'nin Sovnarkozy'ya son vermesi, işletmeler üzerindeki devlet kontrolünün gevşetmesi Aralık: Puşkin Meydanı'nda Sovyet anayasasına uyulması çağrısında bulunan bir gösterinin yapılması
1966	Sinyavski ve Daniel mahkemesi
1967	Andropov'un KGB başkanı olması
1968	Ocak: Dupçek'in Çekoslovakya Komünist Partisi'nin birinci sekreteri olması; "Prag Baharı"nın başlaması Nisan: *Günlük Olaylar Kroniği*'nin birinci baskısının yayınlanması Ağustos: Varşova Paktı birliklerinin Çekoslovakya'yı işgali Eylül: "Brejnev Doktrini"nin *Pravda*'da yayımlanması
1969	Sovyet-Çin sınırında silahlı çatışmalar; Soljenitsin'in Sovyet Yazarlar Birliği'nden atılması
1970	Ukrayna *samizdat* dergisi *Ukraynski Visnik*'in ilk baskısının yapılması Şubat: Tvardovski'nin *Novyi Mir*'in başeditörlüğünden istifası Nisan: Yahudi *samizdat* dergisi *Exodus*'un ilk baskısının yapılması Ağustos: Başbakan Brandt yönetimindeki Batı Almanya'nın savaş sonrası Avrupa sınırlarına saygı duymayı kabul etmesi Ekim: Soljenitsin'in Nobel edebiyat ödülünü kazanması Aralık: Polonya'da işçi ayaklanmaları; Gierek'in, Gomulka'nın yerine Polonya Birleşik İşçi Partisi'nin birinci sekreterliğine, getirilmesi

1971	Şubat: Moskova'da Yahudi gösterileri; izinli Yahudi göçlerinin başlaması Eylül: Berlin'in statüsü üzerinde uluslararası bir anlaşmaya varılması ve şehre girişlerin garanti edilmesi
1972	*Samizdat* Litvanya Katolik Kilisesi Kroniği'nin ilk baskısı Ocak: Ukrayna entelektüelleri arasında geniş çaplı aramalar ve tutuklamalar Mayıs: Roman Kalanta'nın kendini yakmasının ardından Kaunas'ta isyanların çıkması; Şçerbitski'nin Ukrayna Komünist Partisi'nin birinci sekreteri olarak Şerets'in yerine geçmesi Mayıs: Nixon ve Brejnev'in SALT I anlaşmalarını imzalaması Temmuz: Mısır'ın bütün Sovyet danışmanlarını ülke dışına çıkarması
1973	Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* isimli eserinin Paris'te yayımlanması
1974	Soljenitsin'in SSCB'den kovulması
1975	Ağustos: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın nihai kararının Helsinki'de SSCB'de dahil 35 ülke tarafından imzalanması Ekim: Saharov'un Nobel barış ödülünü kazanması
1977	Yeni Sovyet anayasası
1978	Afganistan'da halkın yönetimi ele geçirmesi; Tiflis'te Gürcü dilini savunan sokak gösterileri
1979	Haziran: Carter ve Brejnev'in SALT II anlaşmasını imzalamaları Aralık: Sovyetler'in Afganistan'a askerî müdahalesi
1980	Ocak: Saharov'un Gorki'ye sürgün edilmesi Ağustos: Polonya'da işçi ayaklanmaları; birliğin kurulması
1981	Jaruzelski'nin Polonya'da olağanüstü hal ilanı
1982	Brejnev'in ölümü: Andropov'un SBKP genel sekreteri olması
1984	Andropov'un ölümü; Çernenko'nun SBKP'nin genel sekreteri olması

1985	Çernenko'nun ölümü; Gorbaçev'in SBKP'nin genel sekreteri olması
1986	Nisan: Çernobil nükleer santrali felaketi
	Haziran: Sovyet Yazarlar Birliği'nin Sekizinci Kongresi
	Ekim: Gorbaçev'in Reykjavik zirvesinde Reagan'la bir araya gelmesi
	Kasım: Özel ekonomik faaliyetlere izin veren kanunun yayımlanması
	Aralık: Kazakistan'ın başkenti Alma Ata'da isyanlar; Saharov'un sürgününe son verilmesi ve Moskova'ya geri dönmesi
1987	Şubat: Kooperatiflere izin veren kanunun yayımlanması
	Haziran: Devlet işletmelerinde reform öngören kanunun yayımlanması
	Ağustos: Nazi-Sovyet Paktı'nın yıldönümü sebebiyle Baltık cumhuriyetlerinde gösteriler yapılması
	Ekim: Yeltsin'in Politbüro'dan istifası
1988	Pasternak'ın *Doktor Jivago* ve Grossman'ın *Yaşam ve Kader* isimli eserlerinin yayınlanması
	Şubat: Nagorni (Yukarı) Karabağ'ın Ermeni Cumhuriyeti'ne dahil edilmesi için Ermenilerin gösteriler yapması; Sumgayt'ta Ermeni karşıtı pogromlar
	Nisan: Gorbaçev'in Kremlin'de Patrik Pimen'i kabulü: Estonya'da ilk "Halk Cephesi"nin kurulması
	Temmuz: Nagorni (Yukarı) Karabağ'ın Azerbaycan'dan tek taraflı olarak çekilmesi
	Ekim: Gorbaçev'in SSCB devlet başkanı olması
	Aralık: Gorbaçev'in ABD'yi ziyareti: BM'ye hitaben konuşması
1989	Şubat: Sovyet birliklerinin Afganistan'dan tamamen çekilmesi
	Mart: Halk Temsilcileri Kongresi seçimlerinde Komünist Parti dışındaki partilerin bazı başarılar elde etmeleri
	Nisan: Tiflis'teki isyanın şiddetle bastırılması
	Haziran-Temmuz: SBKP'nin On Dokuzuncu Kongresi

Temmuz: Kuzbass'taki madenci grevinin diğer bölgelere yayılması
Ağustos: *Novyi Mir*'in Soljenitsin'in yayımlamaya başlaması
Eylül: Ukrayna Halk Cephesi'nin (*Rukh*) kurulması
Eylül: Polonya'da komünist olmayan ilk partinin kurulması
Kasım: Berlin Duvarı'nın yıkılması: Çekoslovakya ve Bulgaristan'da komünist hükümetlerin devrilmesi
Aralık: Litvanya Komünist Partisi'nin SBKP'den ayrılması; Romanya'da Çavuşesku'nun devrilmesi
Aralık: Sakarov'un ölümü

1990 Ocak: Bakü'deki Azerbaycan milliyetçi ayaklanmasının şiddetle bastırılması
Mart: SBKP'nin anayasadaki "lider rolü"ne son verilmesi; cumhuriyet seçimlerinde *nomenklatura* adaylarının çoğunun yenilgi alması; Litvanya'nın SSCB'den ayrılması; Estonya parlamentosunun SSCB'den dereceli biçimde ayrılığı kabul etmesi
Mayıs: Yeltsin'in Rus Yüksek Sovyeti'nin başkanlığına seçilmesi
Haziran: Rus Komünist Partisi'nin kurulması
Haziran: Medya üzerindeki sansürün kaldırılması
Temmuz: Gorbaçev'in Batı Almanya Başbakanı Kohl'la buluşması ve birleşik Almanya'nın NATO üyesi olmasını kabul etmesi
Temmuz: Ukrayna parlamentosunun bağımsızlık ilanı
Ağustos: Ermenistan'ın SSCB'den ayrılması ve Nagorni (Yukarı) Karabağ üzerinde hâkimiyetini iddia etmesi; Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrılması
Ekim: Demokratik Rusya'nın Birinci Kongresi; Almanya'nın birleşmesi

1991 Ocak: "Ulusal Kurtuluş Komitesi" adına hareket eden milislerin Vilnyus ve Riga'daki kamu binalarına saldırması
Nisan-Mayıs: Gürcistan'ın SSCB'den ayrılması; Gamsakurdiya'nın Gürcistan devlet başkanı seçilmesi

Haziran: Yeltsin'in halk oylaması sonucu Rusya devlet başkanı seçilmesi
Haziran-Temmuz: Varşova Paktı'nın ve Komekon'un feshi
Temmuz: Gorbaçev'in G-7 zirvesine katılması; Stratejik Silahların Azaltılması Görüşmeleri Antlaşması'nı (START) imzalaması
Ağustos: Moskova'da Acil Durum Komitesi'nin darbe girişiminde bulunması; Ukrayna, Beyaz Rusya ve Moldova'nın SSCB'den ayrılması; Gorbaçev'in SBKP genel sekreterliğinden istifası ve Merkez Komite'yi dağıtması; Yüksek Sovyet'in SBKP'nin meşruiyetini askıya alması
Ekim-Kasım: Yeltsin'in Rusya için radikal bir ekonomik reform programı ilan etmesi ve onu uygulamak için olağanüstü yetkilerle donatılması
Kasım: Dudayev'in Çeçenistan'ın egemenliğini ilanı
Aralık: SSCB'nin dağılması ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulması

1992 Rusya'nın genişletilmiş G-7'ye (G-8) üye olması
Ocak: Devlet sübvansiyonlarının iptal edilmesi sonucu fiyatlarda yüksek artışların olması; Ermenistan ve Azerbaycan arasında Nagorni (Yukarı) Karabağ yüzünden çıkan savaş
Mart: Çeçen parlamentosunun bağımsızlık ilanı
Mart-Haziran: Moldova güçleriyle Dnyester Cumhuriyeti'ndeki ayrılıkçılar arasında çarpışmaların başlaması
Haziran: Rus özelleştirme kanunu
Ekim: Tajikistan'da iç savaşın başlaması

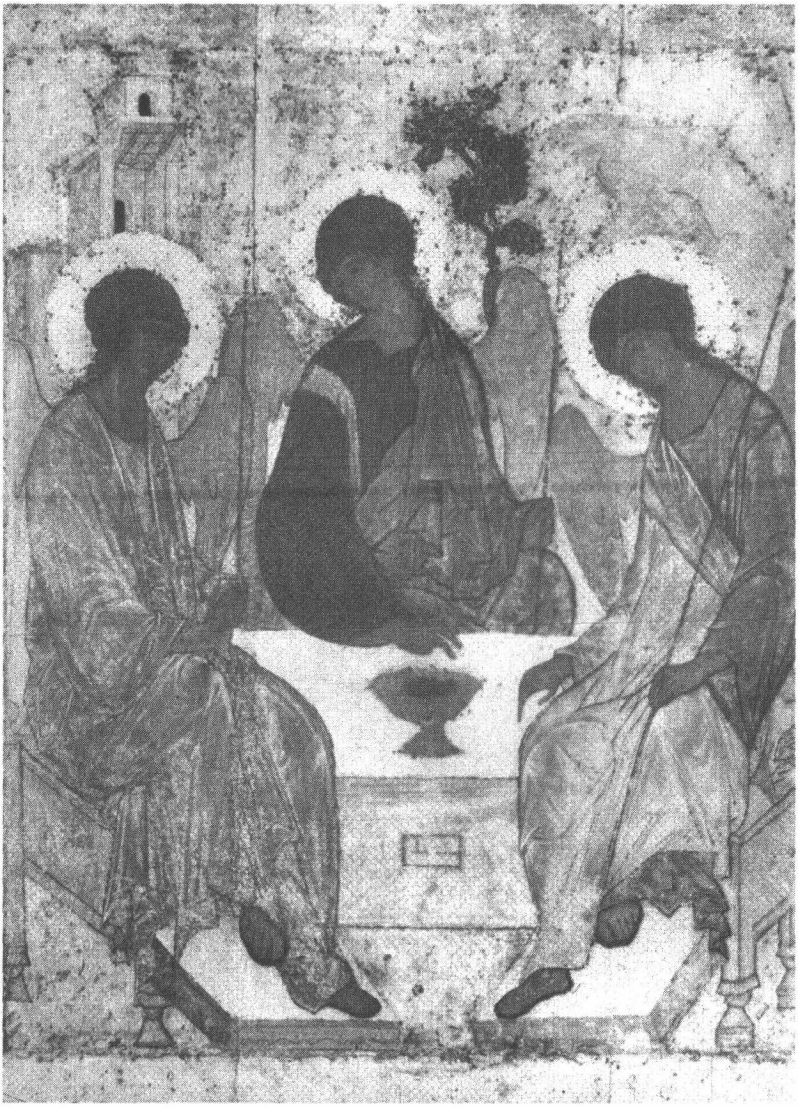
1993 Ruble bölgesinin sonu
Mart-Nisan: Yeltsin ile Rusya Yüksek Sovyeti arasındaki mücadele: her ikisi hakkında halk oyuna gidilmesi
Haziran-Temmuz: Rus anayasa konferansı
Eylül-Ekim: Yeltsin'in kanunla yönetimi yeniden hayata geçirmesi ve Yüksek Sovyet'in silahlı direnişinin bastırılması

	Aralık: Rusya Devlet Duması seçimleri ve yeni anayasa
1994	Temmuz: Rusya'nın Barış İçin Ortaklık (NATO) üyesi olması
	Aralık: Rus silahlı kuvvetlerinin Çeçenistan'ı işgali
1995	Aralık: Rusya Devlet Duması seçimleri
1996	Haziran: Yeltsin'in yeniden Rusya devlet başkanı seçilmesi
	Ağustos: Çeçenistan'da ateşkes ilanı; Rusya'nın birliklerini geri çekmeye başlaması
	Ekim: Vergi kaçırdığından şüphe edilen kişilere ani baskınlar yapmak ve soruşturmak için Geçici Olağanüstü Komisyon'un kurulması
1997	Nisan: Rusya-Beyaz Rusya Anlaşması
	Mayıs: Rusya-Ukrayna Dostluk Anlaşması'nın imzalanması; Rusya-NATO Bildirisi
1998	Ağustos: Rusya hükümetinin borçlarını ödememesi
1999	Mart-Haziran: Kosova Krizi; NATO'nun Yugoslavya'yı bombalaması
	Eylül: Çeçenistan'ın Rusya tarafından yeniden işgali
	Aralık: Rusya Devlet Duması seçimleri; Yeltsin'in devlet başkanlığından istifası
2000	Mart: Putin'in Rusya devlet başkanlığına seçilmesi

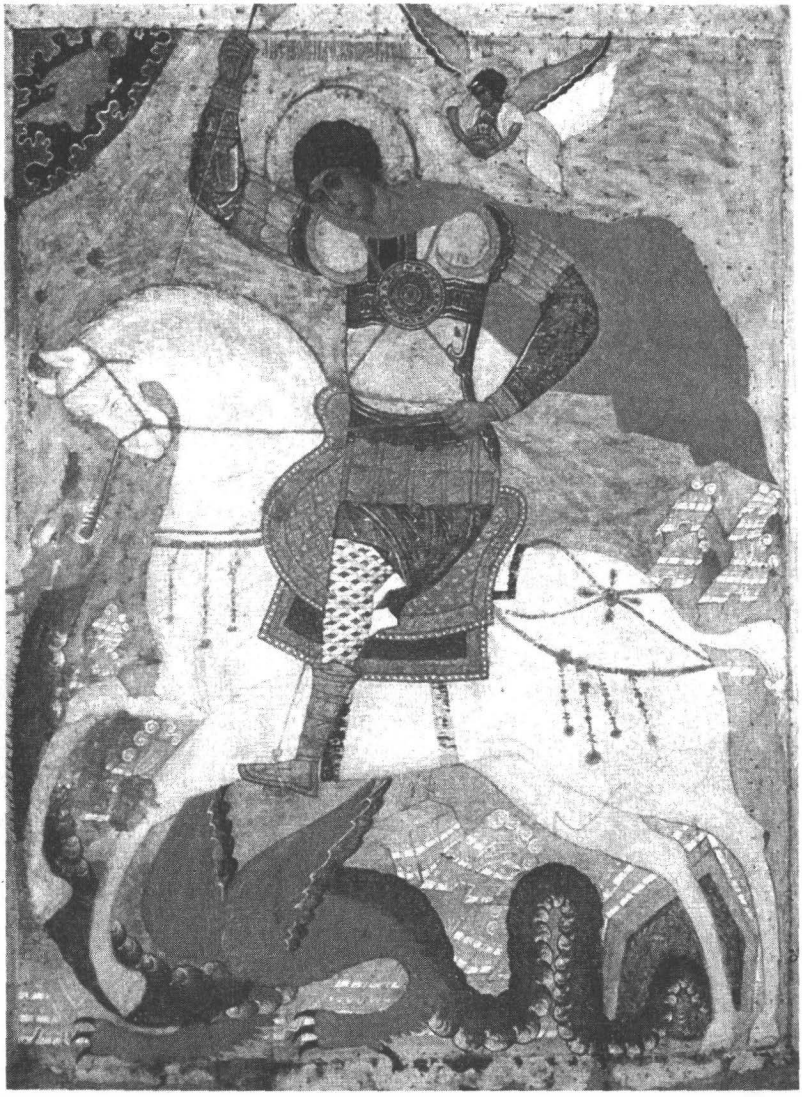
Albüm

St. Sophia (Aya Sofya) Katedrali, Novgorod [Kaynak: Victoria & Albert Museum, Londra].

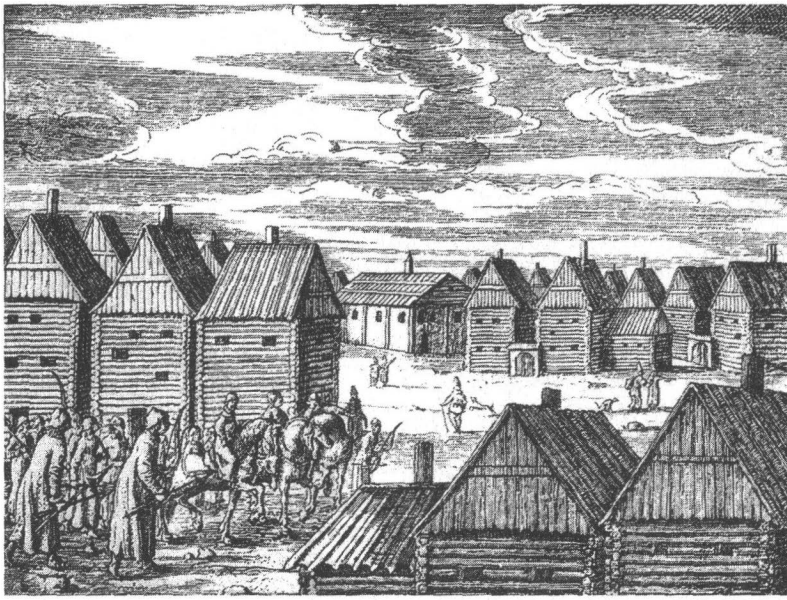
Andrey Rublev'in Kutsal Üçlü ikonu [Kaynak: Prof. Lindsey Hughes].

16. yüzyıl, Novgorod'dan, Aziz George ve Ejderha ikonu [Kaynak: Prof. Lindsey Hughes].

16. yüzyılın sonuna ait Almanya'da basılan bir IV. İvan portresi [Kaynak: Prof. Lindsey Hughes].

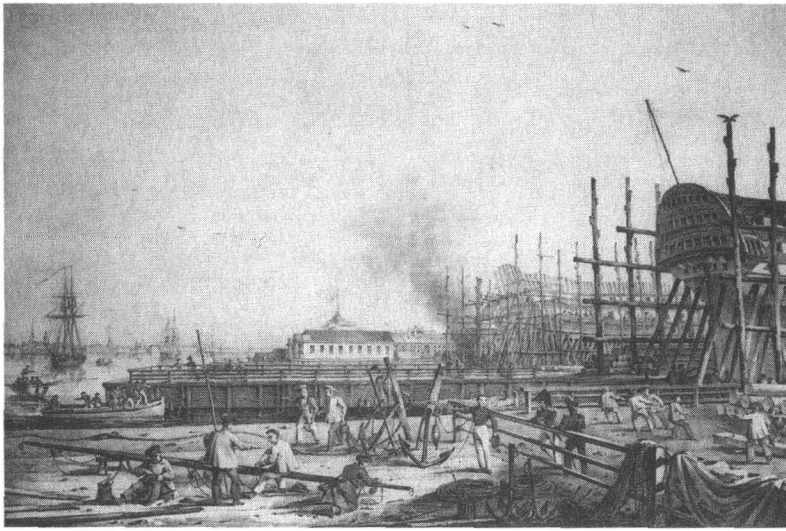
17. yüzyıl Moskova'sında bir cadde, Adam Olearius'un, Description of a Journey to Moskovy, *1663 isimli eserinden [Kaynak: Prof. Lindsey Hughes].*

I. Petro'nun portresinin, Karl Moor tarafından 1717'de yılında çizilmiş bir gravürü [Kaynak: Prof. Lindsey Hughes].

Popüler bir yayın: The Mice Bury and Cat *(Fare Mury ve Kedi) [Kaynak: Victoria & Albert Museum, Londra].*

Amirallik İskelesi: Rus donanmasının inşası [Kaynak: Victoria & Albert Museum, Londra].

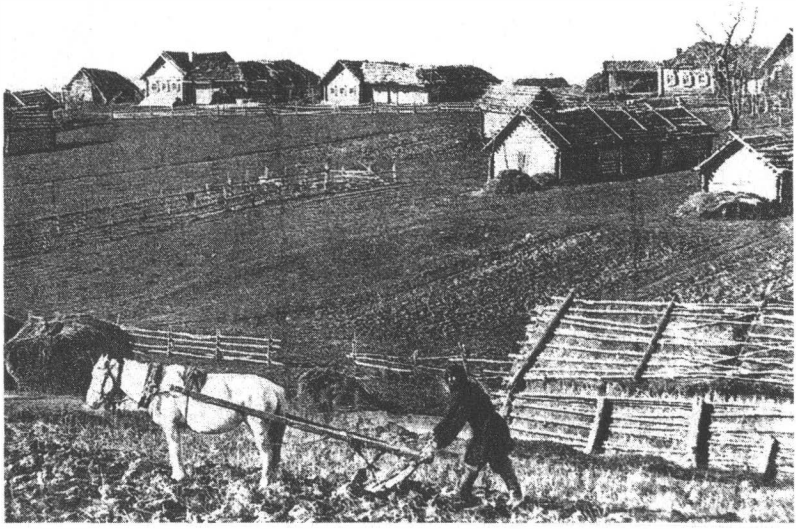
Nevskii Prospekt (Bulvarı), kışın St. Petersburg [Kaynak: Victoria & Albert Museum, Londra].

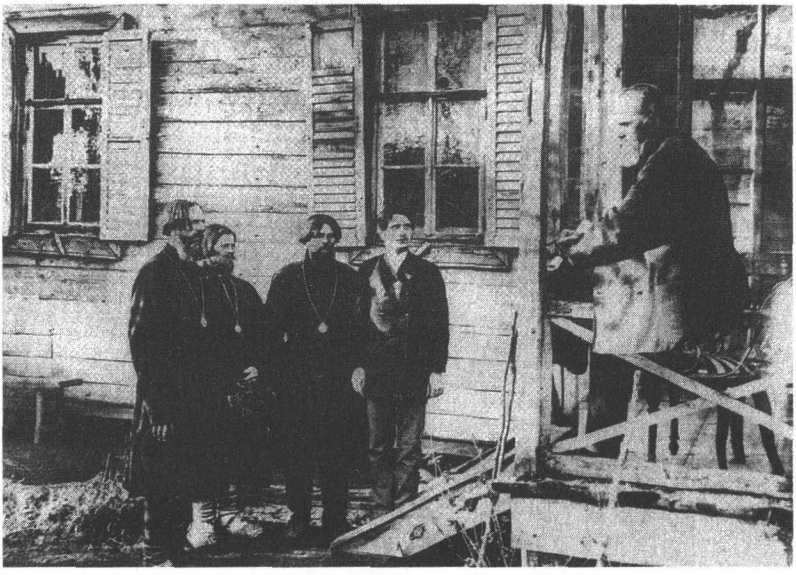
Nijnii Novgorod'lu Tüccarlar çay içerken, 1850 [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

Nijnii Novgorod Gubernya'sındaki Semonovskii uyezdinden Eski İnananlar, 19. yüzyıl [Kaynak: Nijnii Novgorod Regional Archive].

Tarlasını süren bir köylü, 19. yüzyıl sonu
[Kaynak: State Museum of Contemporary History, Moskova].

Köy yetkilileri ve toprak komutanı, 19. yüzyılın sonu
[Kaynak: State Museum of Contemporary History, Moskova].

General M. D. Skobelev Anıtı, Moskova, 1890 [Kaynak: Toogood Archive, School of Slavonic and East European Studies, University College London].

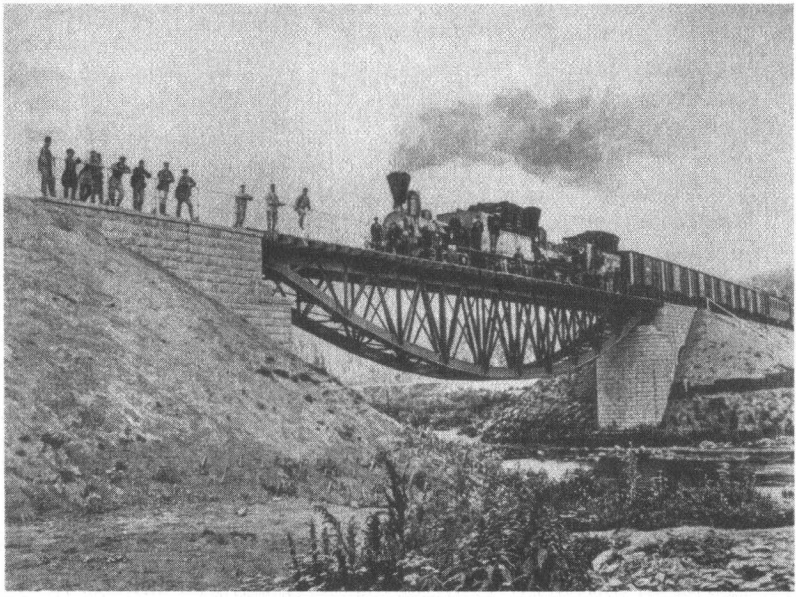
Bir Tatar Kampı, 1900 [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

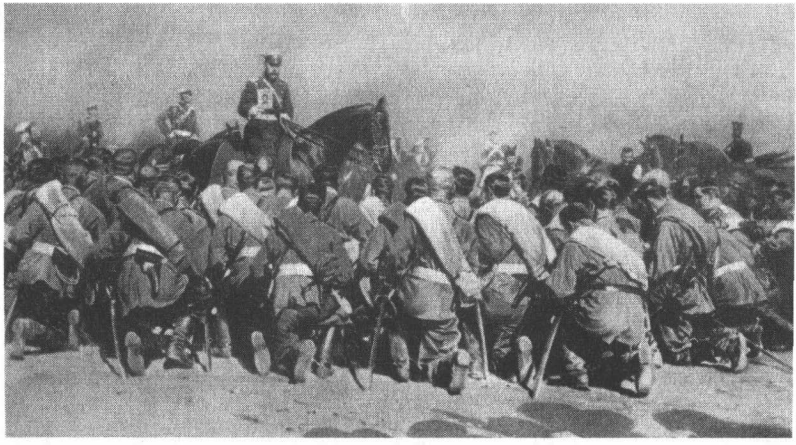
Bir Baptist papazın hitap ettiği bir köy Pazar-okulu sınıfı [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

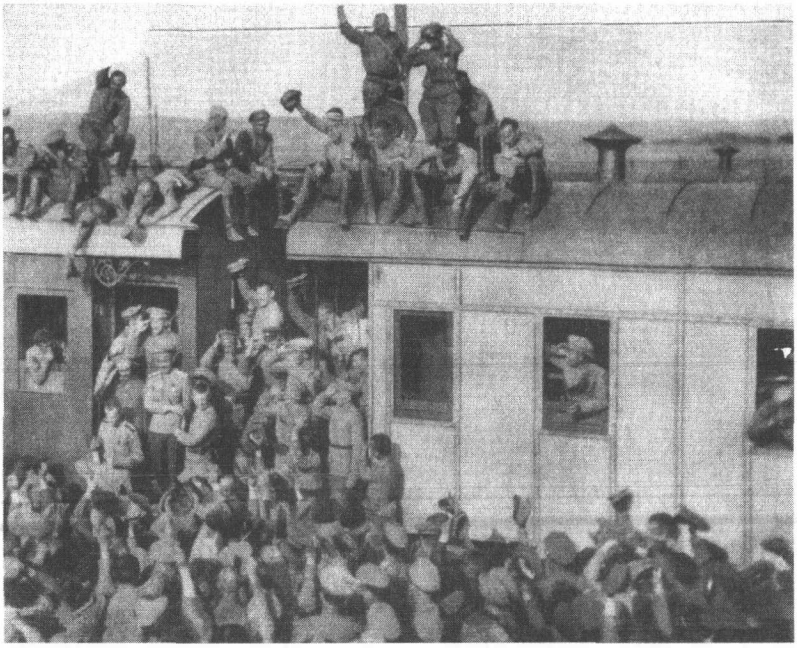
Arbat barikatları, Moskova, Aralık 1905 [Kaynak: State Museum of Contemporary History, Moskova].

Trans-Sibirya Demiryolunun üstündeki bir köprüden geçen, buharlı bir tren, 1911
[Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

II. Nikolay, Birinci Dünya Savaşı sırasında birliklerini kutsarken
[Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

Evlerine dönen asker kaçakları, 1917 [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

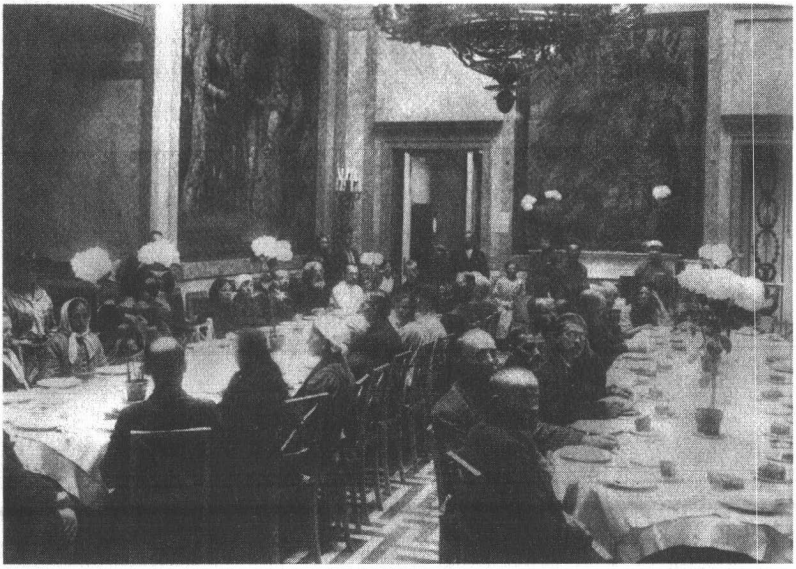
Kızıl Meydan'da Lenin ve yoldaşları, Ekim 1918 [Kaynak: Toogood Archive, School of Slavonic and East European Studies, University College London].

Bir tren istasyonundaki "torbacılar," 1919
[Kaynak: State Museum of Contemporary History, Moskova].

Komünist bir propagandacıyı dinleyen Kafkasyalı Müslüman kadınlar, 1920
[Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

İşçilerin dinlenme yerine dönüştürülen bir aristokrat malikânesi, 1923 [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

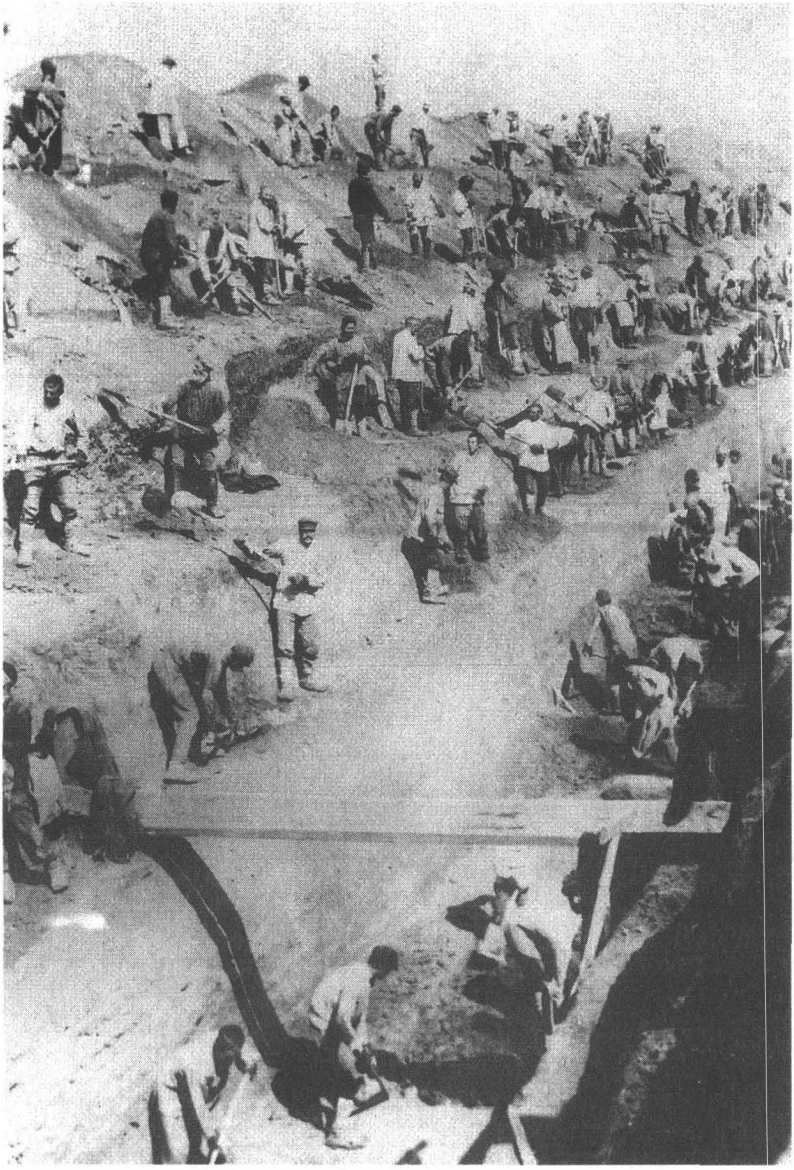
Samara Eyaletindeki traktör eylemcileri, 1920'lerin ortası [Kaynak: Toogood Archive, School of Slavonic and East European Studies, University College London].

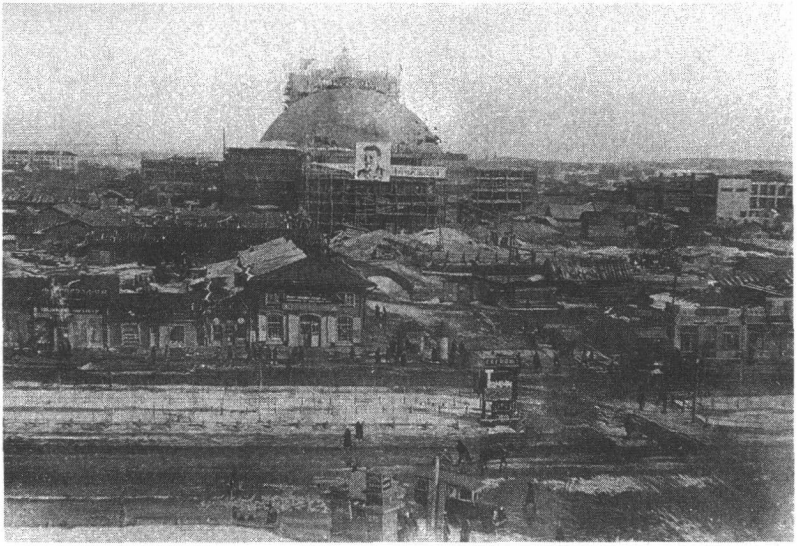
Lenin Mozolesi'nin önündeki kuyruklar, 1928 [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

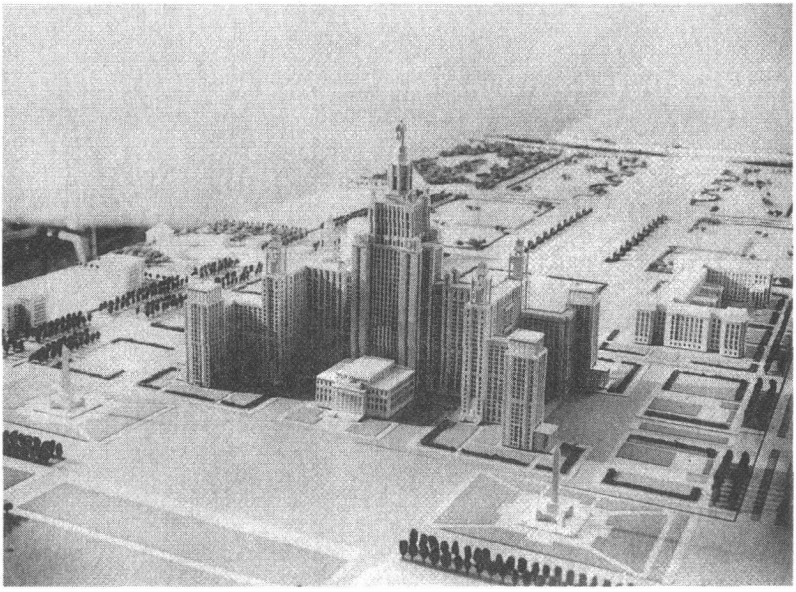
Kirov, Stalin, Kuybyşev, Ordjonikidze, Kalinin ve Voroşilov, 16. Parti Kongresi'nde, 1930 [Kaynak: State Museum of Contemporary History, Moskova].

Magnitogorsk'ta bir maden eritme ocağı inşaat sahasındaki işçiler, 1930 [Kaynak: State Museum of Contemporary History, Moskova].

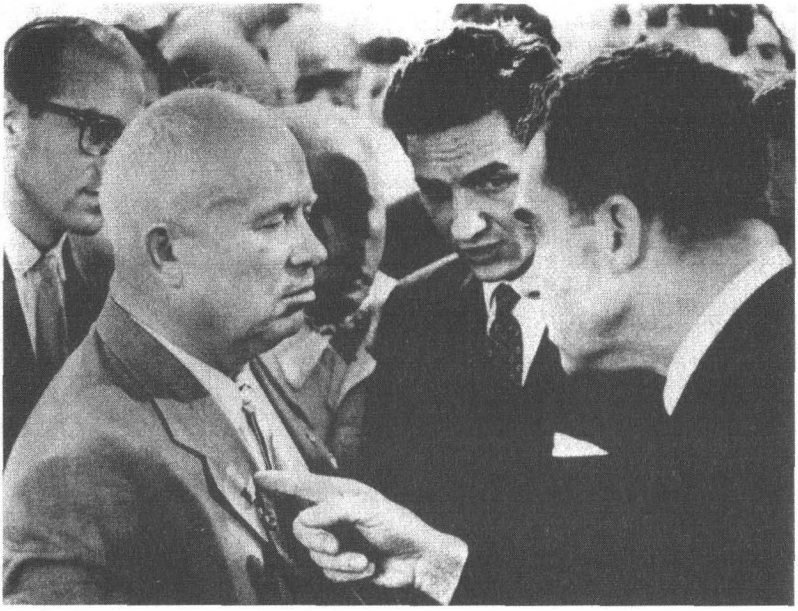
Opera binasının inşası, Novosibirsk, 1930'ların sonu [Kaynak: Local History Museum, Novosibirsk].

Moskova Üniversitesi'nin mimari planı, 1950'lerin başı [Kaynak: Soviet Fund Archive, School of Slavonic and East European Studies, University College London].

Macar İsyanı, 1956: Stalin'in başı koparılmış büstü [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

Kruşçev ve ABD Başkan Yardımcısı Nixon ciddi bir oturumda, Moskova, 1959 [Kaynak: Hulton Getty Picture Library].

1905 Devrimi 448, 504, 526, 537, 602, 688, 718

Abhazya 807, 840
Afganistan 442, 716, 787, 793, 836, 840
Afrika 425, 715
Aleksandr (I.) 29, 335, 339-347, 349-354, 364, 792
Aleksandr (II.) 385, 391, 394, 401, 403, 411, 412, 417, 418, 423, 429, 432, 434-437, 449, 456-458, 467, 491, 519, 523
Aleksandr (III.) 457, 463, 510
Almanya 27, 51, 95, 251, 288, 290, 291, 298, 302, 303, 318, 337, 352, 360-362, 374, 383, 384, 410, 411, 420, 429, 431, 433, 434, 458-460, 463-465, 469, 487, 493-495, 527, 529, 530, 533, 535i 538, 540, 547, 549, 571, 573-575, 577, 632, 635, 641, 643, 645, 654, 671-689, 691, 694, 702, 709, 712, 718, 726, 738, 779, 782, 794, 795, 823, 827
Amerika Birleşik Devletleri 97, 455, 487, 493, 609, 676, 679, 684, 701, 704-714, 716, 721, 738, 742, 745, 749, 759, 761, 782, 787, 789, 791-793, 803, 810, 817, 835, 837, 841, 842
Anadolu 64, 271, 327-329, 432, 466, 577
Anarşizm 161, 210, 316, 553, 570, 576, 604, 612, 674
Antisemitizm 461, 467, 468, 470, 471
Arnavutluk/Arnavutlar 531, 702, 843
Ateizm 349, 354, 381, 424, 480, 481, 498, 521, 602, 603, 605-607, 621, 760
Avusturya 18, 256, 266, 268, 288, 346, 353, 365, 387, 399, 431, 432, 434, 472, 530, 531, 540, 570, 591, 693, 794
Aydınlanma 297, 298, 337, 341, 345, 353, 361, 372, 375, 708, 824
Azerbaycan/Azeriler 328, 440, 466, 577, 578, 582, 583, 590, 593, 777, 779, 807, 808, 835, 839, 840

Bakunin, Mikhail 420, 421, 423, 424, 551
Balkanlar 51, 64, 111, 157, 247, 272, 321, 324, 325, 393, 409, 430-433, 445, 527, 529, 530, 531

Baltık cumhuriyetleri 56, 97, 574, 645, 675, 676, 687, 696, 718, 759, 762, 780, 785, 805-807, 810, 838, 839
Birinci Dünya Savaşı 529, 531, 532, 560, 577, 584, 669, 827
Bizans 15, 18, 43, 46, 51, 52, 54, 56, 57, 62-69, 71, 73, 74, 76, 84, 90, 91, 95, 101, 110-116, 120-122, 125, 142, 145-147, 150, 151, 153, 155, 157-160, 164, 179, 181, 187, 210, 235, 237, 279, 324, 380, 471
Bolşevikler 494-496, 525, 538, 539, 541, 542, 544, 547-551, 553, 554, 557, 558, 561, 562, 564-567, 570-577, 584, 596, 614, 632, 647, 648, 650, 651, 809
Boyarlar 58, 76, 90, 92, 96, 103-106, 109, 126-128, 130, 131, 133, 134, 137, 139-141, 143, 157, 159-166, 175, 177, 178, 181, 182, 189-191, 193-200, 211, 212, 215, 217, 222, 232, 241, 249, 253, 257, 306, 318, 576
Buharin, Nikolay 549, 567, 613, 616, 617, 633, 638-640
Bulgaristan/Bulgarlar 52, 53, 62, 64, 75, 82, 84, 95, 101, 112, 325, 375, 431, 433, 702, 781
Bürokrasi 130, 135, 216, 219, 223, 225, 238, 282, 284, 310, 316, 318, 336, 344, 358, 366, 381, 384, 384, 420, 421, 500, 520, 542, 573, 741, 802

Ceditçilik 447, 448, 579

Çalışma kampları 637, 639, 644, 645, 661, 686, 728, 729, 765, 798
Çeçenistan/Çeçenler 40, 330, 332, 432, 505, 622, 693, 694, 718, 817, 819, 834-837, 843, 846
Çekoslovakya 227, 557, 688, 702, 754-756, 764, 843
Çin 15, 18, 20, 25, 31, 78, 80, 81, 84, 86, 117, 155, 173, 208, 209, 429, 439, 449-451, 454, 487, 571, 591, 622, 710, 713, 714, 744, 790, 793
Dağıstan/Dağıstanlı 328, 330, 332, 432, 622, 843
Danimarka 20, 125, 156, 174, 251, 260, 263, 266
Devlet-arazileri 510
Dostoyevski, Fyodor 374, 416, 417, 428, 430, 480, 481, 596, 764, 767

Ekim Manifestosu 470, 503, 504, 506, 509, 512, 517
Ekimciler 515, 524
Ermenistan/Ermeniler 327-329, 386, 434, 465-467,577, 582, 583, 590, 593, 642, 696, 738, 779, 806-808, 835, 839, 840
Eski İnananlar 148, 236-239, 241-244, 281, 318, 347, 351, 368, 398, 413, 424, 474, 478, 479, 517, 551, 605
Estonya 463, 464, 574, 694, 770, 780, 805, 810, 816, 839

Finlandiya 56, 97, 259, 262, 263, 343, 346, 356, 359, 458, 461-463, 465, 574, 675-677, 822
Fransa 123, 250, 263, 266, 274, 302, 303, 312, 341, 345-349, 357, 360, 372, 375, 377, 384, 387, 391, 392, 421, 434, 450, 451, 529, 532, 533, 540, 541, 631, 673-675, 678

Glasnost 408, 677, 797-799, 803, 805
Gogol, Nikolay 374, 378, 416, 459, 478, 479, 481
Gorbaçov, Mihail 705, 712, 749, 762, 787-799, 801, 802, 805-807, 809-813, 815, 816, 823, 824, 827, 834, 841
Gorçakov, Aleksandr 393, 418, 442
Gorki, Maksim 478
GULAG 644, 645, 765
Gürcistan/Gürcüler 31, 327-330, 362, 386, 465, 466, 577, 578, 582, 583, 590, 593, 634, 661, 726, 770, 779, 780, 807, 816, 839, 840

Habsburg İmparatorluğu 123, 253, 268, 272, 393, 429, 431, 459, 460, 527, 778
Herzen, Aleksandr 377, 382, 383-385, 421, 425, 428
Hindistan 15, 117, 439, 511, 715, 822
Hitler, Adolf 636, 673, 675, 677, 678, 682, 686, 688
Hiva 439, 444, 445, 448, 582

İkinci Dünya Savaşı 594, 641, 658, 671, 676, 694, 696, 710, 715, 717, 757, 779
İngiltere 34, 123, 173, 181, 218, 248, 251, 263, 278, 288, 296, 302, 326, 346, 355, 375, 387, 442, 444, 458, 493, 529, 573, 577, 674-677, 679, 684, 719, 817, 835
İran 15, 20, 41, 61, 62, 81, 86, 17, 240, 270, 326-329, 439, 441, 466, 487, 808, 822, 842
İslam 28, 41, 62, 63, 71, 80, 89, 93, 122, 202, 269, 270, 330, 332, 440, 441, 445-448, 466, 578-581, 716, 774, 775, 781, 837, 840
İspanya 86, 149, 180, 247, 349, 352, 364, 673, 674
İspanya İç Savaşı 674
İsrail 158, 245, 430, 721, 782
İsveç 20, 85, 95, 97, 125, 157, 174, 196, 199, 201, 216, 231, 247, 248, 251, 252, 257, 259-263, 277, 278, 283, 288, 341, 346, 372, 392, 461, 462, 550
İtalya 249, 288, 352, 384, 421, 674, 693
İvan (I.) 108, 121
İvan (IV.) 18, 19, 46, 123, 125, 142, 154-157-167, 169, 170, 172-175, 177-183, 187, 190, 191,193, 200, 202, 210, 215, 254, 255, 300, 318, 369, 663, 726
İvan (III.) 126-132, 134, 137, 139, 149, 152

Japonya 450, 451, 454, 455, 487, 501, 643, 673, 681, 694, 710

Kafkasya/Kafkaslar 40, 52, 81, 170, 247, 270, 321, 323, 324, 326-333, 392, 401, 410, 432-433, 444, 445, 449, 454, 465, 467, 473, 487, 488, 557, 576, 577, 579, 583, 591, 681-683, 716, 718, 726, 758, 771, 784, 806, 841
Karadeniz 31, 53, 56, 73, 86, 92, 93, 117, 123, 240, 247, 253, 259, 269, 270, 272, 321, 323, 324, 326, 327, 357, 386, 388, 392, 432, 487, 490, 643, 676, 744, 841
Katerina (II.) 281, 296-301, 307, 323, 324, 336-338, 342, 353, 368, 663
Katolik Kilisesi 65, 92, 149, 154, 189, 228, 248, 350, 356, 419, 732, 756, 780
Kazakistan/Kazaklar 40, 440, 441, 581, 591, 619, 621, 622, 642, 643, 684, 694, 696, 707, 713, 741, 742, 748, 775, 806, 823, 838
Kazan 18, 52, 125, 130, 144, 157, 169, 170, 172, 174, 178, 201, 320, 354, 398, 579, 670
Kerenski, Aleksandr 539-541, 548
Kıpçak 73, 74, 81, 82, 84, 99, 101, 125, 128, 440
Kırgız/Kırgızistan 440, 581, 775
Kırım Savaşı 31, 312, 332, 371, 386, 387, 391, 394, 396, 411, 429, 450, 461, 520
Kırım Tatarları 174, 230, 269, 321, 447, 645, 694, 696
Kızıl Ordu 558, 566-569, 571, 573-575, 578, 580, 582, 587, 593, 599, 606, 625, 643, 673, 675, 677, 678, 681, 683-685, 689, 695, 702, 703
Kiev 15, 19, 21, 51, 52, 56, 57, 60, 61, 63, 66-69, 71-76, 81, 82, 84, 89, 90, 92, 95, 86, 100, 101, 103, 107-109, 125, 136, 155-157, 213, 226, 228, 231, 234, 247, 249, 250, 268, 571, 575, 643, 680, 769
Kolhoz 606, 618-620, 624-626, 631, 647-649, 662, 687, 691, 692, 723, 724, 740, 742, 743, 752, 775, 797

Komünist Parti 17, 564, 566, 569, 580, 582, 587, 588, 598, 600, 602, 612, 615, 616, 618, 632, 634, 670, 689, 695, 696, 703, 734, 755, 760, 762, 764, 774, 782, 801, 802, 804, 808, 809, 817, 823, 845
Konstantinopolis 56, 65, 69, 71, 97, 101, 121, 146, 147, 150, 153, 154, 155, 157, 158, 187, 188, 228, 250, 269, 319, 323, 328, 387, 430, 433, 436, 532, 702
Kore 450, 451, 454, 487, 641, 694, 710, 716
Kossaklar 36, 37, 39, 40, 167, 169, 172, 190, 191, 194, 195, 198-201, 203, 206-208, 223, 225-232, 238-242, 257, 262, 298, 317-320, 348, 450, 458-460, 477, 532, 536, 557, 562, 693, 779, 836
Köylüler 21, 22, 24-28, 33-39, 41, 59, 64, 76, 89, 93, 101, 103, 104, 114, 133, 134, 140, 144, 152, 153, 167, 182, 190-195, 201, 202, 207, 210, 214, 223, 224, 226, 230, 232, 243, 270, 274, 275, 298, 300, 303, 305-307, 309, 310, 312-320, 327, 328, 339, 340, 347-349, 356, 368, 370, 371, 392, 396-399, 401-403, 406, 410, 412, 418-420, 424, 425-427, 435, 446, 450, 460, 461, 463-465, 467, 477, 479, 486, 488-490, 504-509, 511, 513-516, 522, 523, 526, 534, 537, 545-547, 549, 550, 553, 554, 556, 557, 560-565, 568, 569, 575, 576, 584, 605, 607, 608, 610, 613, 616-621, 623-626, 628, 633, 642, 646-650, 654, 662, 692, 723, 724, 732, 739, 741, 748, 764, 774
Kremlin 26, 96, 116, 149, 158, 162, 170, 222, 251, 254, 347, 474, 602, 637, 658, 816, 820, 822, 828, 832, 835
Kronstadt 95, 261, 414, 568, 569, 607
Kropotkin, Petr 316
Küba 711, 716, 744
Kürtler 466
Latin Amerika 715, 716
Lehistan 168
Lenin, V. İ. 404, 422, 491, 494, 495, 537, 539, 542, 547-555, 557, 565-572, 575, 578, 580, 582, 583, 587, 595, 598, 600, 601, 611, 612, 615-617, 632, 634, 636, 638, 642, 650, 704, 715, 726, 730, 733, 734, 768, 799, 814, 820, 823
Leningrad 615, 631, 632, 637, 638, 658, 661, 680, 682, 689, 690, 695, 706, 721, 725, 726, 738, 762, 763, 803, 812
Litvanya 90-94, 100, 106-108, 110, 112, 114, 118, 119, 121, 122, 125-129, 132, 157, 160, 162, 174, 175, 177, 179, 181, 194, 198, 225-227, 231, 267, 417, 419, 558, 572, 575, 694, 780, 805, 810, 813, 816, 839

Macaristan 83, 90, 571, 685, 693, 702, 732, 754, 794, 843
Makedonya 433
Mançurya 487
Mao Zedong 710, 713
Mayakovski, Vladimir 708
Menşevikler 495, 525, 538, 539, 543, 546, 548, 565, 566, 577, 578
Mısır 271, 325, 386, 715, 716
Moğolistan/Moğollar 13, 15, 16, 20, 41, 51,76-86, 88-91, 97, 99, 103, 118, 125, 129, 130, 139, 146-148, 159, 208, 221, 269, 327, 363, 384, 440, 450, 733
Moldova 83, 324, 415, 576, 697, 718, 724, 748, 781, 806, 836, 839
Moskova 15, 18, 19, 21, 23, 27, 38, 47, 51, 83, 89, 91, 93, 94, 106-110, 112, 114-123, 125-137, 139, 140, 142-147, 149-160, 162, 165-167, 169, 170, 172-177, 179-181, 183, 187-191, 194-202, 207, 209-211, 213, 216-218, 220, 222-224, 226, 227, 229-231, 233-236, 239-242, 249-251, 253, 254, 257, 259, 262, 282, 285, 288, 291, 295, 309, 320, 321, 346-348, 354, 357, 373,

380, 400, 429, 430, 436, 474-476, 478, 488, 490, 491, 504, 505, 543, 549, 567, 575, 576, 581, 582, 587, 588, 593, 601, 602, 615, 628, 631, 633, 638, 642, 653, 657, 658, 660, 666, 670, 680-682, 687, 692, 704, 716, 721, 732, 753, 754, 762-764, 776, 777, 779, 780, 782, 798, 801, 803-805, 807, 811-813, 815, 816, 817, 835

NATO 711, 713, 751, 795, 796, 843
NEP 608-611, 613, 616, 617
Nevski, Aleksandr 85, 97, 99, 107,126
Nijni Novgorod 116, 117, 119, 130, 198, 211, 241, 309, 363, 415
Nikola (I.) 339, 358, 365-370, 374, 376, 378, 386, 387, 394, 405, 415
Nikola (II.) 10, 451, 454, 457, 470, 510, 513, 517-520, 522, 534, 536
NKVD 637-641, 644, 645, 689, 705
Novgorod 14, 59, 63, 68, 77, 83-85, 90, 92, 95-97, 99-101, 107, 108, 116, 117, 122, 126-128, 130, 133, 144, 147-152, 155, 156, 174, 175, 177, 179, 196, 202, 216, 234, 351, 352

Obşçestvennost 402, 406, 503, 516, 528, 532, 538-540, 547, 549, 665
Orta Asya 40, 53, 81, 117, 118, 123, 410, 432, 439-442, 444, 445, 448, 449, 467, 487, 515, 579-581, 591, 615, 684, 694, 706, 741, 754, 759, 771, 778, 781, 784, 838
Osmanlı İmparatorluğu 20, 111, 125, 132, 157, 160, 161, 167, 188, 201, 229, 240, 247, 249, 252, 253, 255, 256, 258, 262, 266, 269-272, 298, 321, 323-329, 331-333, 386-388, 392, 393, 409, 429-433, 447, 448, 466, 487, 527, 530, 531, 577, 580, 779
Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774) 311
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1978) 421, 429, 432, 434
Otokrasi 215, 244, 270, 278,286, 340, 342, 355, 360, 369, 370, 373, 381, 383, 385, 391, 392, 400, 435, 436, 469, 503-505, 509, 517, 518, 526, 536

Özbekistan 440, 581, 642, 775-777

Paganizm 28, 33, 42, 61-64, 66, 76, 77, 90-92, 97, 100, 115, 126, 173, 176, 233, 277, 280, 318, 475
Pakistan 716
Panslavizm 429-431, 433, 436, 467, 528, 530-532, 702
Peredvijniki/gezginler 476
Perestroyka 787, 793, 794, 797, 798, 801, 804, 811, 832
Petro (I.) 42, 46, 247, 254-262, 266, 270, 272-274, 276-290, 291, 295-297, 299, 301, 303, 304, 319, 325, 328, 335, 336, 337, 340, 46, 353, 362, 367, 371, 372, 379, 381-383, 398, 421, 463, 472, 474, 492, 518, 551, 663, 665
Petro (III.) 266, 281, 319
Petrograd 384, 425, 477, 536, 539, 541-545, 547, 560, 566-568, 596, 598, 599, 604, 631
Plehanov, Georgi 429, 493-495
Pogrom 467, 469-471, 562, 808
Polonya/Polonyalılar 17, 18, 20, 75, 90-94, 100, 110, 119, 123, 125, 157, 167, 169, 174, 175, 177, 181, 194-201, 216, 217, 225-227, 229-232, 234, 237, 238, 240, 247-249, 252, 253, 256, 257, 259, 260-263, 267, 268, 277, 279, 323, 334, 343, 346, 355-360, 362, 375, 393, 401, 417-419, 431, 446, 456-459, 472, 474, 488, 490, 518, 520, 533, 558, 559, 571, 575, 576, 641, 645, 675, 676, 678, 685, 693, 702, 731, 754, 756, 778, 780, 787, 794, 824, 825, 843
Pomestye sistemi 128, 131-133, 141, 147, 166, 182, 224, 273, 286, 397
Pomestnyi sabor 521, 602
Pomoçi 33

Posad 166, 213, 225, 252, 307
Pravda 7, 32, 36, 45, 48, 72, 243, 317, 321, 348, 362, 398, 427, 595
Prikaz sistemi 164, 166, 219, 222, 251-253, 257, 279, 283, 344
Propiska/oturma izni 615, 631
Protestanlık 18, 45, 176, 199, 227, 228, 232, 243, 248, 251, 259, 273, 276, 278, 280, 281, 351, 353, 380, 521, 670, 738
Prusya 18, 247, 248, 263, 266, 268, 298, 336, 353, 411, 433, 533
Puşkin, Aleksandr 361, 365, 374, 375, 378, 409, 474, 478, 596, 764, 847
Putin, Vladimir 843, 844, 846

Romanov, Fyodor Nikitiç 200
Romanov, Mihail 199, 215
Romanov ailesi 193, 194, 296, 371, 392, 561
Romanya 324, 461, 571, 576, 675, 685, 702, 781, 839
Rostov 21, 68, 90, 95, 100, 101, 115, 117, 126, 328, 681, 682, 743, 757
Ruhban 65, 71, 88, 109, 116, 148, 151, 153, 188, 198, 233, 320, 366, 407, 412, 460, 462, 574
Rus milliyetçiliği 354, 409, 468, 496, 594, 688, 696, 718, 784, 789, 809, 812, 844
Rus Ortodoks Kilisesi 43, 122, 146, 153, 164, 237, 602, 738
Ruslaştırma 395, 456, 463, 465, 467, 572, 574, 575, 594, 779
Rus-Japon Savaşı 455

Samizdat 767-770, 779-782
Sansür 338, 374-376, 378, 381, 385, 395, 408, 409, 418, 421, 523, 60, 755, 762, 763, 766, 768, 780, 783
Sırbistan 75, 325, 409, 431, 432, 530, 531, 843
Sibirya 37, 38, 125, 157, 170, 178, 201, 203, 206-208, 210, 338, 357, 362, 419, 435, 449-451, 455, 487, 519, 525, 557, 558, 562, 564, 578, 581, 609, 616, 617, 619, 625, 627, 641, 643, 684, 694, 722, 733, 741, 783
Sivastopol 388, 391, 818
Slavlar 15, 20, 21, 30, 51, 52, 54, 56, 57, 61, 62, 64, 65, 67, 71, 86, 91, 100, 109-111, 119, 125, 167, 199, 210, 213, 226, 232, 351, 373, 409, 429-433, 527, 531, 593, 748, 838, 844
Slovakya 685
Smolensk 83, 92, 128, 130, 196, 197, 216, 217, 231, 247, 347, 680, 689
Soljenitsin, Aleksandr 412, 644, 765, 767, 783, 799, 804
Sosyalizm 383-385, 410, 413, 419-422, 424-426, 428, 429, 466, 470, 480, 481, 491-493, 495, 496, 499, 500, 502, 504, 507, 513, 521, 525, 527, 537-539, 541, 544, 546, 548-551, 553, 554, 557, 559, 561, 571, 572, 574-576, 580-582, 594, 609, 612, 616, 623, 626, 627, 629, 633, 651, 656, 658, 659, 665-667, 669-674, 694, 703, 704, 714, 715, 718, 721, 723, 729, 731, 732, 734, 736, 737, 747, 749, 754-756, 764, 787, 789, 790, 792, 797, 799, 824, 825
Sovyetler 9, 13, 17, 35, 42, 502, 503-505, 538, 539, 541-545, 547, 548, 549, 554, 555, 561, 564, 567, 568, 570, 572, 573, 576, 579, 587, 588, 591, 593, 601, 605, 606, 609, 613, 614, 624, 632, 637, 643, 648, 658, 663, 665, 666, 668, 669, 671-678, 680, 682, 683, 685-687, 693, 694, 696, 697, 701-703, 705, 707-715, 717, 718, 723, 730, 731, 742, 748, 749, 751, 756-762, 764, 767, 770, 771, 777-779, 782, 784, 785, 787, 790-795, 802, 803, 805-807, 809-813, 815, 816, 818, 822, 828, 830, 834, 835, 838, 839, 841, 844-846
Stalin, I. V. 17, 19, 580, 582, 583, 587, 591, 594, 612-617, 623, 624, 626, 627, 631-639, 641-643, 648, 649, 651, 654, 659, 661, 662, 664, 668, 675-682, 684, 688, 690, 692, 693,

696, 702-705, 707, 709, 710, 713, 715, 719-722, 724-728, 730-734, 736, 737, 739-742, 745, 747, 748, 752, 754, 762, 765, 769, 771, 782, 793, 797, 804, 806, 823, 845
Stalingrad 628, 633, 682
Starets/kutsal adam 415, 480, 519, 523
Starosta/köy 37, 102, 138, 309, 314
Stolypin, Petr 467, 513-518, 520, 522, 530, 531, 534, 547, 741, 763
St. Petersburg 10, 258, 261, 262, 288-290, 335, 340, 352, 354, 357, 363-365, 380, 400, 404, 414, 415, 425, 428, 434, 436, 444, 454, 459, 462, 463, 471, 472, 475, 478, 488, 491, 497, 498, 500, 501, 504, 526, 532, 533
Sultan-Galiyev, Mir-Said 578, 580
Suriye 153, 271

Tacikistan/Tacik 440, 581, 808, 840
Taşkent 444, 579
Taşnak 467, 577
Tiflis 327-329, 466, 590, 762, 780, 807
Tito, General (Josip Broz) 703, 704, 713, 721
Tolstoy, Dmitri 437
Tolstoy, Lev 10, 374, 410, 416, 479, 480, 764, 847
Troçki, Lev 495, 503, 558, 562, 597, 604, 612, 615, 638, 639, 669, 674
Turgenyev, İvan 764
Türkistan 446, 447, 449, 579-581
Türkiye 20, 41, 51, 52, 100, 194, 259, 270, 323, 325, 362, 466, 573, 577, 780
Türkmenistan/Türkmenler 440, 445, 581, 642

Ukrayna 39, 93, 226, 229-232, 235, 248, 262, 272, 278, 415, 419, 436, 458-461, 488, 499, 515, 545, 558, 561, 562, 564, 571, 575, 576, 582, 583, 588, 609, 624, 625, 642, 645, 681, 685, 687, 689, 692-697, 718, 724, 733, 738, 758, 759, 778-781, 785, 806, 815, 816, 818, 838, 839, 841, 844
Urallar 13, 16, 21, 38, 95, 170, 202, 203, 209, 442, 561, 617, 643

Varşova Paktı 703, 732, 755, 790, 793-796, 824, 842
Vasili (I.) 108, 112, 119, 120
Vasili (II.) 120, 121, 134
Vasili (III.) 126, 128, 131, 132, 135, 154, 155
Vietnam 716
Vikingler 20, 51, 52, 54, 56, 57
Votçina 76, 134, 135, 141, 166, 174, 224

Yahudiler 62, 63, 71, 94, 148, 155, 226, 227, 230,268, 311, 327, 355, 357, 358, 361, 362, 404, 458, 459, 467-471, 489, 494, 534, 561, 562, 575, 576, 591, 661, 688, 696, 721, 722, 738, 754, 770, 778, 782
Yalta Konferansı 702
Yasalar 68, 79, 140, 225, 344, 436, 437, 511, 514-518, 554-556, 624, 666, 667, 678, 735
Yugoslavya 603, 702-704, 721, 754, 843
Yüksek Sovyet 782, 802, 809, 813, 814, 817-819, 830, 834

Zemskii sobor 163
Zemstvo 401,402, 436, 437, 503, 504, 506, 511, 516-518, 533, 565
Zinovyev, Aleksandr 565, 615, 638, 639, 740, 760

Rusya, kıta büyüklüğünde bir coğrafi alana yayılmıştır; tarih üzerinde kapladığı alan da bir o kadar geniştir. Geoffrey Hosking, Rusya'nın ve Rusların kapsamlı bir tarihini anlattığı bu eserinde, coğrafya ve tarih arasındaki ilişkinin altını kalın hatlarla çiziyor. Toplumsal yaşamdan iktidar odaklarının oluşmasına, siyasetin biçimlenmesinden ortak bir kültürün biçimlenmesine kadar geniş bir ufku tarayarak Rusya'nın geçmişini ve bugününü ele alıyor. Vadilerden bozkırlara, soğuk kuzey kıyılarından Asya'nın en uzak köşelerine uzanan Rusya içinde okuru uzun seyahatlere çıkarırken, bütün bu zengin coğrafi çeşitlilik içinde yaşayan halklara, kültürlere, bunların birbirleriyle ve Rusya ile ilişkilerine eğiliyor. Rus prensliklerinden çarlara, Ekim Devrimi'nden petrol zengini *monark*lara uzanan siyasi, tarihi ve iktisadi değişimleri incelerken, dinsel hayattan yeme-içme alışkanlıklarına, gündelik hayattan kültürel direniş biçimlerine, sanata, edebiyata ve müziğe de gereken ilgiyi gösteriyor.

Rusya ve Ruslar, varlığıyla her zaman ilgi ve merak uyandırmış bir ülkenin tarihini, bu konudaki en yetkin araştırmacılardan Hosking'in kaleminden okuma fırsatı veriyor.

2016
THG 998339 EAC

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0959-9
9 789750 509599